

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΣΧΕΔΙΑ ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1833 – 1862)

Ο σχεδιασμός των πόλεων
μέσα από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

ΤΟΜΟΣ Ι

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Σταύρος Ελ. Καλογιάννης

Πολιτικός Μηχανικός, MSc

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΣΧΕΔΙΑ ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1833 – 1862)

Ο σχεδιασμός των πόλεων
μέσα από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

ΤΟΜΟΣ Ι

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Σταύρος Ελ. Καλογιάννης
Πολιτικός Μηχανικός, MSc

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ε.Τ.Ε.Τ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα» (Ν. 5343/32, άρθρο 202, παρ. 2).

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Σμύρης Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής

*Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Επιβλέπων)*

Κατσικούδης Νικόλαος, Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης

*Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Μπίτσικας Ξενοφών, Καθηγητής Ζωγραφικής

*Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Αδαμοπούλου Αρετή, Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης

*Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Δημοπούλου Έφη, Καθηγήτρια Τοπογραφίας

*Σχολή Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών,
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο*

Κατσικούδης Νικόλαος, Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης

*Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Κιτσαράς Λάμπρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής

*Νομική Σχολή,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης*

Μπίτσικας Ξενοφών, Καθηγητής Ζωγραφικής

*Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Σμύρης Γεώργιος, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής

*Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Τσιόδουλος Στέφανος, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης

*Τμήμα Εικαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Πρόλογος

Η παρούσα διατριβή σκοπό έχει τη διερεύνηση και αποκωδικοποίηση των αρχών που διέπουν τον σχεδιασμό, τη δημιουργία και οργάνωση της νεοελληνικής πόλης και του δημόσιου χώρου. Διερευνά επίσης τον σχεδιασμό των δημόσιων κτιρίων και τη χωροθέτηση μνημείων σε δημόσιο χώρο, κατά την Οθωνική περίοδο 1833 – 1862. Εστιάζει στις κρατικές παρεμβάσεις με στόχο τον πολεοδομικό σχεδιασμό, την οικιστική ανάπτυξη και τη συγκρότηση του δημόσιου χώρου, ο οποίος είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένος με την πόλη και την εξέλιξή της.

Αρχικά, η έρευνα αναφέρεται στα τεκταινόμενα στον ευρωπαϊκό χώρο στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν ο Louis Napoléon με τον βαρόνο Haussmann έθεσαν σε εφαρμογή ένα σχέδιο μεταμόρφωσης του Παρισιού σε πρωτεύουσα της Ευρώπης, που θα εξελισσόταν σε κέντρο της βιομηχανικής και εμπορικής δραστηριότητας. Την ίδια εποχή στην Ισπανία ο Cerda αναπτύσσει τη γενική θεωρία του, που αποτελεί προάγγελο του πολεοδομικού σχεδιασμού, για την αναμόρφωση της Βαρκελώνης. Αντικείμενο της διατριβής αποτελεί επίσης, η διερεύνηση της πολεοδομικής πολιτικής που ακολουθούσε η οθωμανική αυτοκρατορία την ίδια περίοδο.

Στη συνέχεια, καταγράφονται οι θεσμικές διαδικασίες για την πολιτική δημιουργίας και ανασύστασης των πόλεων που έβγαιναν διαλυμένες από τον μακροχρόνιο πόλεμο για Ανεξαρτησία και εξετάζονται οι αντιλήψεις για τον σχεδιασμό τους, σε σχέση με τις προσεγγίσεις του χωρικού σχεδιασμού και τις πολιτικές που ακολουθούσαν. Αναλύονται επίσης, οι επιρροές της νομοθεσίας από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο και ερμηνεύονται τα αποτελέσματα της εφαρμογής της. Η μελέτη, φωτίζει θέματα της δημιουργίας «αποικιών» στην ηπειρωτική και νησιωτική χώρα, της διαχείρισης των εθνικών γαιών, του σχεδιασμού των πρώτων δημόσιων κτιρίων στην Αθήνα κυρίως, αλλά και σε άλλες πόλεις.

Σε αυτό το πλαίσιο αναλύονται οι διαδικασίες εφαρμογής των σχεδίων πόλεως, οι χρονικές υστερήσεις στην εφαρμογή τους, οι εμπλοκές που προκαλούσε η γραφειοκρατία, οι παρεμβάσεις για ευνοϊκές ρυθμίσεις στον σχεδιασμό των πόλεων και τα αποτελέσματα αυτών των παρεμβάσεων. Καταγράφεται επίσης και αναλύεται η πολιτική που ακολούθησε η βασιλεία Όθωνα για τις αρχαιότητες και τα μνημεία, και διερευνάται ο συσχετισμός αυτής της πολιτικής με τον σχεδιασμό των πόλεων.

Ως μέσο για την επίτευξη του σκοπού επελέγη η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου, στην οποία δημοσιεύονταν, κατά κανόνα, οι Νόμοι και τα Βασιλικά Διατάγματα, οι Αποφάσεις και

οι Εγκύκλιοι που εκδίδονταν. Η επιλογή της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως έγινε διότι αυτή εξέφραζε την επίσημη κρατική αντίληψη της εποχής περί σχεδιασμού των πόλεων και του δημόσιου χώρου.

Η κρατική αντίληψη ήταν η κυρίαρχη στο συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης που επέβαλε ο Όθωνας και σε αυτήν οφείλονται όσα θετικά σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν, αλλά και όσα παραλείφθηκαν. Αυτή η αντίληψη λοιπόν είναι καταγεγραμμένη στους Νόμους, στα Διατάγματα και στις Υπουργικές Αποφάσεις των Φύλλων Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) που κυκλοφόρησαν την περίοδο μελέτης (1833 – 1862).

Στο πλαίσιο εκπόνησης της διατριβής, αναζητήθηκε και μελετήθηκε το σύνολο των Φύλλων Εφημερίδας της Κυβερνήσεως της τριακονταετίας Όθωνα, που ανέρχεται σε χίλια τετρακόσια εννέα (1.409), καθώς και πλέον διακόσια (200) Φύλλα της μετά τον Όθωνα εποχής. Εξ αυτών, παρουσιάζονται, αναλύονται, συγκρίνονται και ερμηνεύονται, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα, όσα αφορούν, εκτός των μεγαλύτερων πόλεων της εποχής, της Αθήνας, της Ερμούπολης, της Πάτρας, τα σχέδια παλαιών πόλεων (όπως της Τρίπολης) και νέων (όπως της Νέας Κορίνθου). Εκτείνεται δηλαδή η μελέτη σε όλες τις πόλεις της Επικράτειας, η οποία εκείνη την εποχή περιελάμβανε την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και ορισμένα μικρότερα νησιά του Αιγαίου. Επισημαίνεται ότι πολλές από τις αποφάσεις που λήφθηκαν εκείνη την εποχή, έθεσαν τις βάσεις των σχεδίων πόλεων μέχρι σήμερα.

Παρουσιάζονται επίσης όλα τα σχετικά με τα δημόσια κτίρια, στα οποία κυριαρχεί ο νεοκλασικός ρυθμός. Σε αυτά περιλαμβάνονται όσα οικοδομήθηκαν για να εξυπηρετήσουν μία δημόσια λειτουργία, όπως το Βουλευτήριο, αλλά και ορισμένοι ναοί στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, όπως η Θήβα. Περιλαμβάνονται ακόμη οικοδομήματα που ανήκαν σε δημοτικούς φορείς, αλλά εξυπηρετούσαν δημόσια χρήση (π.χ. θέατρο, λέσχη στην Ερμούπολη), για τα οποία υπάρχουν στοιχεία δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Αναλύεται επίσης η πολιτική που εφαρμόστηκε την Οθωνική περίοδο για τις αρχαιότητες και παρουσιάζονται τα μνημεία στον δημόσιο χώρο, είτε αυτά προγραμματίστηκαν να χωροθετηθούν, είτε ανεγέρθηκαν, και για τα πρώτα εκπαιδευτικά Ιδρύματα που δημιουργούνται αυτή την περίοδο (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολείο των Τεχνών, Πολυτεχνείο).

Επιπλέον, η μελέτη διερευνά, μέσω της Εφημερίδας, τον ρόλο των ειδικών επιστημόνων (αρχιτεκτόνων, μηχανικών), στις διαδικασίες σχεδιασμού των πόλεων και των κτιρίων, τη σημασία των έργων υποδομής σε αστικό περιβάλλον, τη χωροθέτηση Μουσείων τη συγκεκριμένη περίοδο.

Όπως προκύπτει από αυτά τα νομοθετήματα, το Κράτος ασκούσε κοινωνική και πολεοδομική πολιτική μέσω της διανομής εθνικών γαιών, την οποία εφάρμοζε με μία σειρά σχετικών Νόμων (περί προικοδοτήσεως των οικογενειών, περί εκποιήσεως φθαρτών κτημάτων, περί κτηματολογίων, κ.ά.), ήδη από το 1835. Άποψη επί θεμάτων σχεδιασμού εξέφραζαν και οι τοπικές κοινωνίες, μέσω των αιρετών δημοτικών Συμβουλίων. Όμως η άποψή τους ήταν γνωμοδοτική. Τα Συμβούλια εξέφραζαν την άποψή τους για τα τοπικά θέματα, αλλά τις αποφάσεις λάμβαναν ο οικείος Νομάρχης, που είχε μεγάλες αρμοδιότητες και ο Υπουργός Εσωτερικών. Οι δημοτικές Αρχές, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εσωτερικών, φρόντιζαν για την εφαρμογή των σχεδίων πόλεως, εφάρμοζαν τις ευθυγραμμίες, χορηγούσαν τις άδειες δόμησης, όριζαν τις αρτιότητες, διαμόρφωναν δημοτικές αγορές και πλατείες, κατασκεύαζαν πεζοδρόμια και δίκτυα υπονόμων.

Παράλληλα με τη μελέτη της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, έγινε έρευνα στο Αρχείο Χαρτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ, πρώην Υπουργείο ΠΕΧΩΔΕ). Το προϊόν της έρευνας, δηλαδή το σύνολο των σχεδίων πόλεων και κωμών, καθώς και ορισμένων δημόσιων κτιρίων, που βρέθηκαν στο Αρχείο Χαρτών και σε άλλα Αρχεία, παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Τα περισσότερα σχέδια παρουσιάζονται συγκεντρωμένα για πρώτη φορά.

Ο βασικός κορμός της διδακτορικής διατριβής αναπτύσσεται σε τρία Κεφάλαια. Αρχικά δίνονται ορισμένα στοιχεία περί πόλεως και προσεγγίζεται η έννοια του δημόσιου χώρου και η εξέλιξή του. Ακολουθεί αναφορά στο ευρωπαϊκό πλαίσιο για τις πόλεις και τον δημόσιο χώρο, που βασίζεται σε βιβλιογραφική διερεύνηση και επισημαίνεται ο ρόλος της βιομηχανικής επανάστασης. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται σε μία ειδική κατηγορία κτιρίων, τα Κοινοβούλια, που σχεδιάστηκαν και ανεγέρθηκαν τον 19ο αιώνα.

Ακολουθεί αναφορά στην Ελλάδα της Οθωνικής περιόδου. Πρώτα προβάλλονται τα πολιτικά πρόσωπα (δηλαδή οι αρμόδιοι πολιτικοί για τον σχεδιασμό των πόλεων), παρουσιάζεται αναλυτικά η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και ακολουθεί το πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο του νεοσύστατου Κράτους, θέματα οργάνωσής του, πολεοδομικής νομοθεσίας και Οικοδομικών Κανονισμών, εκπαίδευσης και αστικής υποδομής. Παρουσιάζεται η αρχαιολογική νομοθεσία, αναλύονται οι συναρμοδιότητες των Υπουργείων Εσωτερικών και Στρατιωτικών σε θέματα

σχεδιασμού πόλεων και κτιρίων, θέματα εκπαίδευσης και δημιουργίας των πρώτων ανώτερων εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολείο των Τεχνών, Πολυτεχνείο).

Τέλος, ακολουθεί εκτενής αναφορά στην πόλη και τον δημόσιο χώρο του νεοελληνικού Κράτους κατά την περίοδο του Όθωνα. Δίνονται πλήρη στοιχεία, αρχικά, για κάθε μία από έντεκα (11) σημαντικές πόλεις, για τις οποίες είναι πολλοί και ουσιαστικού περιεχομένου οι δημοσιευμένοι στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σχετικοί Νόμοι και Διατάγματα. Ακολουθούν είκοσι εννέα (29) άλλες πόλεις, για τις οποίες οι αναφορές στην Εφημερίδα είναι περιορισμένες. Αναλύεται το θέμα των «αποικιών», στις οποίες περιλαμβάνονται πόλεις όπως ο Πειραιάς, η Ερμούπολη και η Ερέτρια, αλλά και μικρότερες πληθυσμιακά πόλεις (Πεταλίδι) και οι αποικίες των Κρητών. Η ενότητα κλείνει με πέντε (5) πόλεις για τις οποίες δεν υπάρχουν δημοσιευμένες αναφορές σε σχέδιό τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, την Οθωνική περίοδο. Επειδή όμως, κατά την έρευνα στο Αρχείο Χαρτών του Υπ. Περιβάλλοντος, βρέθηκαν σχέδιά τους, αυτές περιλαμβάνονται στη μελέτη.

Παρουσιάζονται επίσης δημόσια κτίρια της Αθήνας (Ανάκτορα, παλαιά Βουλή, Αστεροσκοπείο, Αρχαιολογικό Μουσείο) και άλλων πόλεων (καταστήματα κράτησης σε Σπάρτη και Καλαμάτα, κ.ά.), συμπεριλαμβανομένων των ναών, καθώς και η νομοθεσία βάσει της οποίας αυτά σχεδιάστηκαν. Αναλύονται τα περιβαλλοντικά θέματα των πόλεων και καταγράφεται ο υποτυπώδης τρόπος αντιμετώπισής τους. Αυτά τα ζητήματα ήταν πολύ υποβαθμισμένα εκείνη την εποχή, παρουσιάζουν όμως ενδιαφέρον για τον σχεδιασμό των πόλεων.

Η έρευνα καταλήγει σε Συμπεράσματα τα οποία συνοψίζονται σε ενότητες, ως ακολούθως: βασική πολεοδομική νομοθεσία, αρχές σχεδιασμού των πόλεων και οικισμών, αποικίες, δημόσιος χώρος και δημόσια κτίρια. Τέλος, συνοψίζονται θέματα της ακολουθούμενης πολιτικής για τις αρχαιότητες και για τα λίγα μνημεία της εποχής στον δημόσιο χώρο κατά την περίοδο Όθωνα. Στα Συμπεράσματα έχουν ενσωματωθεί τρεις (3) προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

Τέλος, στο Παράρτημα της διατριβής παρουσιάζονται δεκατέσσερις (14) Πίνακες με τη νομοθεσία και τα ενενήντα οκτώ (98) σχέδια που βρέθηκαν σε Αρχεία, καθώς και τα σχέδια αυτών των πόλεων και δημόσιων κτιρίων.

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση αυτής της διατριβής κατέστη εφικτή υπό την καθοδήγηση Καθηγητών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που έχουν να παρουσιάσουν πολύ σημαντικό επιστημονικό έργο. Θυμάμαι πάντα με αγάπη τον αείμνηστο Θάνο Χρήστου, αναπληρωτή Καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης, με τον οποίο ξεκίνησα την εργασία. Οι συζητήσεις μας, πριν τον καταβάλει η ασθένεια, ήταν πάντοτε πολύ ενδιαφέρουσες και γόνιμες, και οι συμβουλές του αποτελούν για μένα παρακαταθήκη.

Ανέλαβε στη συνέχεια την επίβλεψη της εργασίας ο επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής κ. Γιώργος Σμύρης. Με τα πολλά ενδιαφέροντά του, τις πολύπλευρες γνώσεις του, την εμπειρία του από την άσκηση του επαγγέλματός του σε θέματα αποκατάστασης αρχαίων και νεώτερων μνημείων, μου έδινε τις σωστές κατευθύνσεις για την εκπόνηση και ολοκλήρωση της εργασίας.

Ευχαριστώ τα υπόλοιπα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής μου, κ. Νικόλαο Κατσικούδη, Καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης και κ. Ξενοφώντα Μπίτσικα, Καθηγητή Ζωγραφικής, οι οποίοι με την επιστημονικότητα των απόψεών τους, την πλούσια εμπειρία και την υπομονή τους, μου έδωσαν χρήσιμες συμβουλές και έκαναν σημαντικές παρατηρήσεις για την εκπόνηση και ολοκλήρωση της εργασίας.

Ευχαριστώ την κυρία Αρετή Αδαμοπούλου, αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης, για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις της στη διαμόρφωση της μελέτης.

Ευχαριστώ επίσης μία σειρά στελεχών της Διοίκησης και εκπροσώπων Φορέων, για τη συνεργασία μας κατά τη διάρκεια εκπόνησης αυτής της εργασίας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον κ. Χρήστο Λαλαίο, στο Αρχείο Χαρτών του ΥΠΕΝ, την κα Αμαλία Παππά, αναπληρώτρια Διευθύντρια στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, την κα Ελένη Μουζουράκη, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, την κα Ελένη Κόρκα, προϊστάμενη της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟΑ, την κα Φερεντίνου και τον κ. Μωραΐτη στο Εθνικό Τυπογραφείο, την κα Σοφία Φραγκουλοπούλου του Τμήματος Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, την κα Ιωάννα Νίνου, προϊστάμενη του Αρχείου της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και τον κ. Νικολάου στο Ζάππειο Μέγαρο.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά την οικογένειά μου, τη Νατάσσα και τα παιδιά μου, Ευτυχία, Ολυμπία-Χριστίνα και Λευτέρη. Μου συμπαρασάθηκαν με κάθε τρόπο κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής.

Περίληψη

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εστιάζει στη διερεύνηση των αρχών και των συντελεστών που διέπουν τον σχεδιασμό, τη δημιουργία και οργάνωση της πόλης και του δημόσιου χώρου, καθώς και τον σχεδιασμό και τη χωροθέτηση δημόσιων κτιρίων και μνημείων κατά την πρώτη τριακονταετία του νέου Ελληνικού Κράτους, 1833 – 1862, επί βασιλείας Όθωνα.

Αρχικά, διερευνώνται οι παρεμβάσεις του Κράτους με στόχο την πολεοδομική και οικιστική αναδημιουργία του και τη συγκρότηση του δημόσιου χώρου. Παρακολουθείται και καταγράφεται η εξέλιξη της σχετικής νομοθεσίας κατά την Οθωνική περίοδο, αναλύονται οι επιρροές της από τον ευρωπαϊκό χώρο και επισημαίνονται θέματα της δημιουργίας αποικιών, της διαχείρισης των εθνικών γαιών, της διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου, της χωροθέτησης και ανέγερσης των πρώτων μεγάλων δημόσιων κτιρίων στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις.

Το Κράτος ασκούσε πολιτική διαχείρισης της γης μέσω σειράς Νόμων (περί προικοδοτήσεως οικογενειών και Δήμων, περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων, περί κτηματολογίου, κ.α.), που εφάρμοζε από το 1835 μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου. Στη διατριβή, καταγράφεται και αναλύεται επίσης η πολιτική που εφάρμοσε το Κράτος την ίδια περίοδο για τις αρχαιότητες και τα μνημεία σε δημόσιο χώρο και διερευνάται ο συσχετισμός αυτής της πολιτικής με τον σχεδιασμό των πόλεων.

Η μελέτη δεν περιορίζεται στη διερεύνηση των παραμέτρων που συνέβαλαν στον σχεδιασμό των μεγαλύτερων ελληνικών πόλεων της εποχής (Αθήνα, Ερμούπολη, Πάτρα, κ.α.), αλλά εκτείνεται σε σχέδια πόλεων ανά την Επικράτεια, η οποία από το 1832 περιελάμβανε την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και ορισμένα άλλα νησιά του Αιγαίου. Εξετάζεται αναλυτικά κάθε σχέδιο πόλεως, από τις ιστορικές πόλεις και τα διοικητικά κέντρα (Ναύπλιο, Τρίπολη), μέχρι τις πλέον μικρές (Γαλατάς), εφ' όσον αυτές είναι καταγεγραμμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Στα δημόσια κτίρια που παρουσιάζονται στη διατριβή, περιλαμβάνονται όσα οικοδομήθηκαν για να εξυπηρετήσουν δημόσιες λειτουργίες, όπως το Πανεπιστήμιο και οι ναοί.

Η μελέτη βασίζεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου, στην οποία δημοσιευόταν η νομοθεσία που εξέδιδε ο Όθωνας και οι Υπουργοί του. Μελετήθηκε το σύνολο των Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (περισσότερα από 1.400 ΦΕΚ) της Οθωνικής περιόδου, αλλά και 200 (διακόσια) περίπου ΦΕΚ της περιόδου μετά τον Όθωνα, προκειμένου να

ερευνηθεί εάν υπήρξε συνέχεια της μέχρι τότε ακολουθούμενης πολιτικής ή αν αυτή άλλαξε, για τα μελετώμενα θέματα.

Όπως προκύπτει από την έρευνα, ο σχεδιασμός των πόλεων επιχειρήθηκε «εκ των άνω». Για όλα τα θέματα αποφάσιζε ο αρμόδιος Υπουργός Εσωτερικών ή ο διορισμένος Νομάρχης. Η κρατική αντίληψη, όπως καταγράφεται στους Νόμους και στα Διατάγματα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, ήταν η κυρίαρχη στο σύστημα διακυβέρνησης που επέβαλε ο Όθωνας και σε αυτήν οφείλονται όσα θετικά σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν, αλλά και όσα παραλείφθηκαν. Επισημαίνεται ότι πολλές από τις αποφάσεις που λήφθηκαν εκείνη την εποχή για ορισμένες πόλεις, διαμόρφωσαν τα σχέδια αυτών των πόλεων μέχρι τον 21ο αιώνα.

Τέλος, στη μελέτη παρουσιάζονται δεκατέσσερις (14) Πίνακες με τη σχετική νομοθεσία που έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ και τα ενενήντα οκτώ (98) σχέδια πόλεων και δημόσιων κτιρίων, που βρέθηκαν μετά από αναζήτηση σε διάφορα Αρχεία και αφορούν την Οθωνική περίοδο.

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος	iii
Ευχαριστίες.....	vii
Περίληψη.....	ix
Πίνακας Περιεχομένων	1
Εισαγωγή	6
1. Ιστορική αναδρομή	6
2. Βιβλιογραφική ανασκόπηση	7
3. Σκοπός της διδακτορικής διατριβής.....	11
4. Μεθοδολογία	15
5. Διάρθρωση περιεχομένου διατριβής.....	17
6. Δυσκολίες κατά την εκπόνηση της διατριβής	21
Κεφάλαιο Α΄. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο για τις πόλεις και τον δημόσιο χώρο τον 19^ο αιώνα	23
1. Η διαμόρφωση των πόλεων και του δημόσιου χώρου στην Ευρώπη.....	23
1.1. Η έννοια της πόλης.....	23
1.2. Πολυσημία και προσεγγίσεις του δημόσιου χώρου	26
1.3. Ο νεοκλασικισμός στην αρχιτεκτονική	31
1.4. Ο ρομαντισμός στην αρχιτεκτονική	35
1.5. Η εξέλιξη της ευρωπαϊκής πόλης από τον Μεσαίωνα μέχρι τον 19 ^ο αιώνα.....	36
1.5.1. Η βιομηχανική επανάσταση – Νέα υλικά στις κατασκευές.....	40
1.6. Τα κτίρια των Κοινοβουλίων.....	43
2. Σχέδια πόλεων και δημόσιος χώρος σε ευρωπαϊκές χώρες	48
2.1. Γαλλία.....	48
2.2. Βρετανία	52
2.3. Γερμανία.....	54
2.4. Ισπανία.....	56
2.5. Ολλανδία.....	59
2.6. Βέλγιο.....	60
2.7. Ιταλία.....	61
2.8. Πορτογαλία.....	63
3. Η πολεοδομική πολιτική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας	65
3.1. Νομοθεσία αναμόρφωσης του δημόσιου χώρου στην Οθωμανική αυτοκρατορία.....	68
4. Συμπεράσματα.....	72
Κεφάλαιο Β΄. Η Ελλάδα κατά την Οθωνική περίοδο	74
1. Εισαγωγή.....	74
2. Μέρος Α΄: Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως – Πρόσωπα και γεγονότα κατά την Οθωνική περίοδο.....	77
2.1. Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας.....	77
2.2. Πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο.....	82
2.2.1. Η περίοδος Αντιβασιλείας (1833 – 1835)	82
2.2.2. Η περίοδος απόλυτης μοναρχίας (1835 – 1843).....	84

2.2.3.	Η περίοδος συνταγματικής μοναρχίας (1844 – 1862)	90
2.2.4.	Προσωρινή Κυβέρνηση (Οκτώβριος 1862).....	103
2.3.	Συμπεράσματα.....	105
3.	Μέρος Β΄: Οργάνωση του Κράτους – Νομοθεσία – Εκπαιδευτικά Ιδρύματα – Υποδομή.....	107
3.1.	Οργάνωση του Κράτους – Οι θεσμοί.....	107
3.1.1.	Διοικητική οργάνωση	107
3.1.2.	Θεσμοί συνδεδεμένοι με την πολεοδομική οργάνωση του Κράτους.....	116
3.1.3.	Πληθυσμός της Ελλάδας.....	120
3.2.	Η νομοθεσία	123
3.2.1.	Επιρροές και δάνεια της νομοθεσίας.....	123
3.2.2.	Περί Νόμων και Διαταγμάτων.....	127
3.2.3.	Νομοθεσία γενικής εφαρμογής για τον σχεδιασμό των πόλεων και οικισμών	132
3.2.4.	Οικοδομικοί Κανονισμοί – Οικοδομική άδεια.....	180
3.2.5.	Αρχαιολογική νομοθεσία.....	187
3.2.6.	Νομοθεσία περί Δημόσιου Λογιστικού	206
3.3.	Περί συναρμοδιότητας Υπουργείων Εσωτερικών και Στρατιωτικών σε θέματα σχεδίων πόλεων και δημόσιων κτιρίων	207
3.4.	Εκπαίδευση – Εκπαιδευτικά Ιδρύματα	211
3.4.1.	Γενικά θέματα εκπαίδευσης	211
3.4.2.	Πανεπιστήμιο Αθηνών.....	219
3.4.3.	Σχολείο των Τεχνών – Πολυτεχνείο	227
3.4.4.	Σχολή Ευελπίδων.....	239
3.5.	Τα τεχνικά επαγγέλματα και τα δικαιώματά τους	240
3.6.	Η χρηματοδότηση των σχεδίων πόλεων. Ο φόρος επί της οικοδομής και επί των επιτηδευμάτων.....	248
3.7.	Τα έργα υποδομής	251
3.7.1.	Γενικά περί δημόσιων έργων	251
3.7.2.	Οδοποιία.....	252
3.7.3.	Λιμάνια – Προκυμαίες.....	261
3.7.4.	Ακτοπλοΐα.....	264
3.7.5.	Σιδηρόδρομος.....	265
3.7.6.	Τηλέγραφος.....	270
3.7.7.	Αποξήρανση ελών και τελμάτων	272
3.7.8.	Ύδρευση πόλεων	273
4.	Συμπεράσματα.....	275
Κεφάλαιο Γ΄. Η πόλη, ο δημόσιος χώρος, τα δημόσια κτίρια.....		283
1.	Η κατάσταση στις ελληνικές πόλεις πριν την έλευση του Όθωνα	283
2.	Σχέδια πόλεων, δημόσιος χώρος, δημόσια κτίρια και μνημεία την Οθωνική περίοδο	287
2.1.	Αθήνα.....	288
2.2.	Πάτρα.....	331
2.3.	Μεσολόγγι	339
2.4.	Χαλκίδα.....	343

2.5.	Ναύπλιο.....	345
2.6.	Τρίπολη.....	350
2.7.	Σπάρτη.....	353
2.8.	Κόρινθος.....	357
2.9.	Λαμία.....	364
2.10.	Άγιος Ανδρέας.....	365
2.11.	Κατάκολο.....	366
2.12.	Άλλες πόλεις.....	369
2.12.1.	Θήβα.....	369
2.12.2.	Κυλλήνη.....	370
2.12.3.	Λιβαδειά.....	371
2.12.4.	Γράδος.....	372
2.12.5.	Αχίλλειο.....	373
2.12.6.	Πύλος.....	373
2.12.7.	Ωρεοί.....	374
2.12.8.	Αργίτιο.....	375
2.12.9.	Αμφιλοχικό Άργος.....	376
2.12.10.	Γαύριο.....	377
2.12.11.	Σινάνο.....	377
2.12.12.	Υπάτη.....	378
2.12.13.	Γαλαξείδι.....	379
2.12.14.	Κορώνη.....	379
2.12.15.	Μάραθος.....	380
2.12.16.	Τήνος.....	381
2.12.17.	Καλαμάκι.....	381
2.12.18.	Δραχμάνι.....	382
2.12.19.	Λάλας.....	382
2.12.20.	Καλαμάτα.....	383
2.12.21.	Στυλίδα.....	384
2.12.22.	Αλόνησος.....	384
2.12.23.	Γύθειο.....	385
2.12.24.	Καστρί.....	386
2.12.25.	Ελευσίνα.....	387
2.12.26.	Βοιές.....	388
2.12.27.	Αστακός.....	388
2.12.28.	Γαλατάς.....	390
2.12.29.	Πόρος.....	391
2.13.	Περί αποικιών.....	392
2.13.1.	Πειραιάς.....	394
2.13.2.	Ερέτρια.....	411
2.13.3.	Ερμούπολη.....	420
2.13.4.	Πεταλίδι.....	426

2.13.5.	Ελαφόνησος.....	427
2.13.6.	Οικισμοί Κρητών.....	428
2.13.7.	Οικισμός Θρακοβουλγάρων και Σέρβων	431
2.14.	Σχέδια πόλεων χωρίς δημοσιευμένη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.....	432
2.14.1.	Αίγιο	432
2.14.2.	Μονεμβασιά	432
2.14.3.	Ναύπακτος	433
2.14.4.	Λουτράκι	433
2.14.5.	Μέγαρα.....	433
2.14.6.	Συμπεράσματα.....	433
2.15.	Δημόσια κτίρια	434
2.15.1.	Δημόσια κτίρια της Αθήνας.....	435
2.15.2.	Δημόσια – δημοτικά κτίρια άλλων πόλεων	461
2.16.	Ναοί.....	469
2.16.1.	Ναοί στην Αθήνα.....	469
2.16.2.	Ναοί σε άλλες πόλεις.....	474
3.	Το αστικό περιβάλλον κατά την Οθωνική περίοδο	477
4.	Η ιδεολογία των Κυβερνήσεων επί Οθωνα μέσα από τις Βασιλικές και Υπουργικές Αποφάσεις και Προκηρύξεις	483
5.	Συμπεράσματα.....	490
	Συμπεράσματα.....	491
1.	Η πολεοδομική νομοθεσία	492
2.	Ανακύκλωση πολιτικών προσώπων	495
3.	Αρχές σχεδιασμού πόλεων και οικισμών	497
3.1.	Αρμοδιότητες και κατανομή αυτών.....	497
3.2.	Σχέδια νέων πόλεων	498
3.3.	Όροι δόμησης – Αριότητα οικοπέδων – Τακτοποίηση οικοπέδων	500
3.4.	Οικοδομικές άδειες και Κανονισμοί δόμησης.....	501
3.5.	Αυθαίρετη δόμηση – Νομιμοποίηση καταπατημένων εκτάσεων.....	502
3.6.	Γραφειοκρατία – Εξυπηρέτηση προσωπικών θεμάτων	503
4.	Αποικίες: προβλήματα σχεδιασμού και ανοικοδόμησης.....	505
5.	Δημόσιος χώρος.....	507
5.1.	Αρχές και τρόπος διαμόρφωσης	507
5.2.	Μείωση δημόσιου χώρου	508
5.3.	Περί στοών γύρω από πλατείες.....	510
6.	Δημόσια κτίρια.....	510
7.	Η μέριμνα για τις αρχαιότητες	513
8.	Τα μνημεία.....	515
9.	Προτάσεις για περαιτέρω μελέτη.....	516
	Extended Summary of the PhD dissertation	518
	Βιβλιογραφία – Πηγές	523

Περιεχόμενα Πινάκων

Πίνακας 1. Έξοδα της Γραμματείας Εσωτερικών για τα έτη 1833, 1834, 1835 (σε δρχ.)	84
Πίνακας 2. Εξέλιξη πληθυσμού της Ελλάδας, 1834 – 1862	120
Πίνακας 3. Πλάτος πεζοδρομίων πόλεων	175

Περιεχόμενα Εικόνων

Εικόνα 1. Χάρτης του ελληνικού Κράτους (1830, 1832).....	76
Εικόνα 2. Απόσπασμα 2 ^{ου} ΓΟΚ	184
Εικόνα 3. Σύνοψις των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρίας των Αθηνών, 1846.....	196
Εικόνα 4. Απόσπασμα από το ΦΕΚ «Διοργανισμού» της Εταιρίας των ωραίων τεχνών	237
Εικόνα 5. Σχέδιο ευρύτερης περιοχής Ανακτόρων	305
Εικόνα 6. ΦΕΚ 19 ^Α /29.05.1852.....	312
Εικόνα 7. Σχέδιο του παραλιακού τμήματος και του νέου μώλου της Πάτρας, 1837	334
Εικόνα 8. Σχέδιο πόλεως του Μεσολογγίου, 1850	342
Εικόνα 9. Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828-1900, 1984	343
Εικόνα 10. Επιστολή Εισαγγελέα Ναυτοδικείου προς Υπ. Εσωτερικών	416
Εικόνα 11. Κάτοψη κτιρίου φυλακών Ναυπλίου	464
Εικόνα 12. Πίνακας καταγραφής των χαρακτηριστικών του κτιρίου των φυλακών Ναυπλίου	465

Εισαγωγή

1. Ιστορική αναδρομή

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον σχεδιασμό των πόλεων του νεοελληνικού Κράτους, κατά τον 19^ο αιώνα, άρχισε να εκδηλώνεται σχετικά πρόσφατα, τη δεκαετία του 1970.

Το 1976, σε μία έκτακτη έκδοση του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, δημοσιεύεται *Το Νεοκλασικό Λαύριο*, του Φώτη Στεφανόπουλου, στο 2^ο Κεφάλαιο του οποίου, γίνεται συνοπτική αναφορά σε πολεοδομικά θέματα¹ του 19^{ου} αιώνα.

Την τελευταία τεσσαρακονταετία έχουν εκπονηθεί μελέτες, έχουν διεξαχθεί έρευνες και έχουν οργανωθεί αρκετά επιστημονικά Συνέδρια με θέμα τον πολεοδομικό σχεδιασμό του νέου ελληνικού Κράτους, ιδίως συγκεκριμένων πόλεων.

Σημαντικό ήταν το Διεθνές Συμπόσιο με θέμα «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος», που οργανώθηκε στην Αθήνα το φθινόπωρο 1984, από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Τα Πρακτικά του Συμποσίου αποτελούν μία πλούσια συνεισφορά στον σχεδιασμό των πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα. Στο πλαίσιο του Συμποσίου, το Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος (ΥΧΟΠ) οργάνωσε Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900, στην οποία παρουσιάστηκαν συνολικά ενενήντα δύο (92) σχέδια πόλεων και δημόσιων κτιρίων, που κάλυπταν τις περιόδους Καποδίστρια, Όθωνα και Γεωργίου Α', από το 1828 (σχέδιο πόλεως Ναυπλίου) μέχρι το 1911 (διάγραμμα ρυμοτομίας Αρχαίας Ολυμπίας). Εξ αυτών, σαράντα τέσσερα (44) αφορούσαν την Οθωνική περίοδο. Οι τίτλοι των σχεδίων (με αναφορά στην κλίμακα και τον συντάκτη κάθε σχεδίου) περιλαμβάνονται συγκεντρωμένοι σε μία πολύ συνοπτική έκδοση του ΥΧΟΠ.

Στη συνέχεια ακολούθησαν Συνέδρια που αφορούσαν την εξέλιξη συγκεκριμένων πόλεων, κατά τον 19^ο αιώνα, όπως της Αθήνας, του Πειραιά, του Ναυπλίου, της Σπάρτης, των οικισμών των Κρητών προσφύγων, και τα δημόσια κτίρια σε αυτές.

Από τη δεκαετία του 1990 εκπονούνται διδακτορικές διατριβές που αφορούν σχεδιασμό πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα, ειδικότερα δε τη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (Κοτέα 1995) και το ιστορικό κέντρο του (Μαλικούτη 1999), την Αθήνα ως νέα πρωτεύουσα του ελληνικού Κράτους

---

¹ Στεφανόπουλος 1976, σσ. 17-18.

(Μάρτος 2005), τις πλατείες της (Μελαμπιανάκη 2006) και τα σχέδια υδροδότησής της (Μαυρογόνατου 2009), τον Πόρο (Τόλης 2012).

Στα μέσα της δεκαετίας του 2000 οργανώνεται, από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, το πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολεοδομίας και Χωροταξίας, το οποίο στη συνέχεια θεσμοθετείται ανά τριετία. Στις εργασίες των πέντε (5) Συνεδρίων που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα, περιλαμβάνεται θεματολογία που αφορά πολεοδομικά ζητήματα και του 19^{ου} αιώνα.

Την τελευταία εικοσαετία επίσης, πληθαίνουν οι επιστημονικές εκδόσεις, στην Ελλάδα και την Ευρώπη, για τον 19^ο αιώνα. Αφορούν πολεοδομικά θέματα (Pinoi 2000, Μιτζάλης 2003, Οικονόμου 2004, Μπαστέα 2008, Μονιούδη-Γαβαλά 2012 και 2015, Σολιοπούλου 2014, Σιόλας κ.ά. 2015), τον σχεδιασμό συγκεκριμένων πόλεων του νεοελληνικού Κράτους (Παπαδάμ 2014), τις τέχνες και την αρχιτεκτονική (Πετρίδου – Ζιρώ 2014, Κωτούλας 2019). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο δημοσιεύονται μελέτες που αφορούν τον χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό (Watelet 2003, Grosjean 2010, Merlin 2015, Desjardins 2017), τον δημόσιο χώρο και τα δημόσια κτίρια (Belmessous 2009, Biris – Kardamitsi-Adami 2004, *Cahiers de l'espace public* 2008, Vajda 2010, Doria – Raulet 2016, *Espace Public* 2016) και σχέδια ευρωπαϊκών πόλεων, όπως του Παρισιού (Bourillon 2008, Benjamin 2016), της Βαρκελώνης (Urbano 2016), των Βρυξελλών (de Beule 2017).

2. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Καθώς η διατριβή βασίζεται στα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως νομοθετήματα, ερευνήθηκε ο,τιδήποτε σχετικό με αυτήν, από τη δημιουργία της, τα περιεχόμενα, την ιστορική εξέλιξή της (Βουτσινάκης 2005, «Οι εφημερίδες της Κυβερνήσεως» 2013). Το 2015 συμπληρωθήκαν εκατόν ενενήντα χρόνια από την ίδρυση του πρώτου δημόσιου χαρακτήρα τυπογραφείου και το Εθνικό Τυπογραφείο οργάνωσε εικαστική έκθεση (Καραπιδάκη 2015).

Ενδιαφέρουσα είναι η βιβλιογραφία για τα πολεοδομικά θέματα του 19^{ου} αιώνα, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ευρωπαϊκά Κράτη. Η *Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος 1833 – 1890*, περιλαμβάνει θέματα οικιστικής ανασυγκρότησης κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Απελευθέρωση, ενδεικτική νομοθεσία για την αναμόρφωση του αστικού χώρου, θέματα διαχείρισης εθνικών γαιών, στέκεται στον ρόλο των δημοτικών Συμβουλίων στον σχεδιασμό των πόλεων, επικεντρώνεται στον μεγάλο αριθμό Διαταγμάτων με τα οποία τροποποιείται διαρκώς το σχέδιο πόλεως στο κέντρο της Αθήνας και αναδεικνύει ειδικότερα πολεοδομικά ζητήματα πέντε (5) περιφερειακών πόλεων, Ερμούπολης, Αιγίου, Αργινίου, Μεσολογγίου, Σπάρτης. Παράλληλα,

δημοσιεύονται σχέδια διαφόρων πόλεων και κτιρίων, της αυτής περιόδου (Μονιούδη-Γαβαλά 2012).

Η Σολιοπούλου έχει μελετήσει τις τάσεις εξέλιξης του πολεοδομικού ιστού των ελληνικών πόλεων (Σολιοπούλου 2014), ενώ στην έκδοση *Η Ελληνική πόλη, από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη*, περιλαμβάνονται ενότητες για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της ελληνικής πόλης από την κλασική αρχαιότητα μέχρι τον 19^ο αιώνα. Γίνονται αναφορές στην αναδημιουργία της ελληνικής πόλης κατά τον 19^ο αιώνα και στην οικοδόμηση της Αθήνας κατά την Οθωμική περίοδο (Μονιούδη-Γαβαλά 2015). Συσχετισμός μεταξύ νεοελληνικής πόλης και κλασικισμού επιχειρείται από τον Τσακόπουλο (Τσακόπουλος 1997). Σημαντικά βιβλία για τη νεοελληνική αρχιτεκτονική σε περίοδο που καλύπτει ενάμιση αιώνα ζωής του Κράτους (1830 – 1980) και για τις νεοκλασικές πόλεις στην Ελλάδα, συνέγραψε ο Δημήτρης Φιλιππίδης (Φιλιππίδης 1984, 2007).

Μία άλλη μελέτη συνδέει την πολεοδομική νομοθεσία με την αστική συγκρότηση του νεοελληνικού Κράτους, τις χρήσεις γης και τη φορολογία των ακινήτων, με ειδικότερες ρυθμίσεις που αφορούν την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα (Παπαδάμ 2014).

Στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, η Choay αναλύει θέματα πολεοδομικής θεωρίας και εφαρμογών (Choay, «URBANISME - Théories et réalisations») και ο Gauthiez θέματα πολεοδομικού σχεδιασμού σε ευρωπαϊκές πόλεις κατά τον 19^ο αιώνα (Gauthiez 2003).

Ο σχεδιασμός των αποικιών αποτελεί ένα άλλο κεφάλαιο του σχεδιασμού πόλεων την ίδια περίοδο. Δεν είναι εκτενής η βιβλιογραφία επί του θέματος. Στο αρχικό ενδιαφέρον που είχε εκδηλωθεί από ομογενείς για την ίδρυση πόλεων στην ελληνική Επικράτεια επί Καποδίστρια, αναφέρεται η Δέσποινα Κατηφόρη (Κατηφόρη 1985). Δύο έρευνες που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα αφορούσαν τον σχεδιασμό του Πεταλιδίου κατά την Οθωμανική περίοδο (Σπηλιοπούλου – Γρουσουζάκου 2019), η πρώτη και γενικότερα θέματα αποκατάστασης των αποίκων (Ανδριώτης 2020), η δεύτερη. Για τον οικισμό στο Πεταλίδι υπάρχει και παλαιότερη δημοσίευση² (Βαγιακάκος 1997), ενώ το 2011 είχε δημοσιευθεί έρευνα για τους οικισμούς των Κρητών στην ηπειρωτική Ελλάδα (Παπαδάκη-Τζαβάρια 2011). Στο θέμα των αποικιών αναφέρεται αναλυτικά και ο Διαμαντόπουλος³ (Διαμαντόπουλος 2014).

---

² Βαγιακάκος 1997, σ. 379.

³ Διαμαντόπουλος 2014, σσ. 5-8.

Στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος», περιλαμβάνονται ενδιαφέρουσες εισηγήσεις για τη διαδικασία ανάπτυξης της νεοελληνικής πόλης (Δεμαθάς – Τσουγιόπουλος 1985), για το σχέδιο πόλεως του Ναυπλίου (Δωροβίνης 1985) και τον υπερσυγκεντρωτισμό της Αθήνας, την περίοδο 1830-1940 (Λουκάκης 1985), για τις αστικές όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των κατοίκων της Πάτρας (Μπακουνάκης 1985), τη μορφολογική μελέτη της Τρίπολης (Τσακόπουλος 1985).

Μελέτες για ομάδες πόλεων εκπονούνται αρκετές. Εκτός από τη Μονιούδη-Γαβαλά και την Παπαδάμ που προαναφέραμε, ο Καλλισθένης Αβδελίδης μελετάει μία σειρά θεμάτων που σταθμίζουν τη χωρική υπόσταση τεσσάρων (4) μεγάλων ελληνικών πόλεων, Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Πάτρας και Βόλου, στο πλαίσιο προγράμματος του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, με βιβλιογραφική, νομοθετική και χαρτογραφική ανασκόπηση⁴ (Αβδελίδης 2010).

Η βιβλιογραφία για σχέδια μεμονωμένων πόλεων αφορά συγκεκριμένα το Ναύπλιο, την περίοδο 1828 – 1870, (Καρδαμίτση-Αδάμη 2013), την Ερέτρια (Λαζαρίδη 2007), τον Αστακό Αιτωλοακαρνανίας (Μήτσης), τη ρυμοτόμηση της Τρίπολης (Μήτσιας, «Από την Τριπολιτσά στην Τρίπολη»), την πολεοδομική εξέλιξη της Λιβαδειάς (Μπελαβίλας 2005), το ρυμοτομικό σχέδιο του Γαλαξειδίου (Παπαγεωργίου-Βενετιάς 2002), τα εναλλακτικά σενάρια ανάπτυξης και την εξέλιξη της πόλης του Γυθείου (Σαΐτας 1994, Πατσουμάς 2010), την εξέλιξη της Ερμούπολης (Σαπουντζή 2009) και τον καθορισμό όρων δόμησής της (Στεφάνου – Μαράτου 2004). Αφορά επίσης τη δημιουργία και εξέλιξη της βιομηχανικής ζώνης του Πειραιά, της πρώτης που δημιουργείται σε νεοελληνική πόλη (Κοτέα 1995), τη συγκρότηση και εξέλιξη, από αρχιτεκτονική πλευρά, του ιστορικού κέντρου του Πειραιά την περίοδο 1835 – 1912 (Μαλικούτη 1999), την Αθήνα (Μάρτος 2005) και την πολεοδομική εξέλιξή της, από την πρώτη κατοίκηση μέχρι σήμερα, με αναφορές στον 19^ο αιώνα (Λαγογιάννη – Χούλια-Καπελώνη 2015), τη διαμόρφωση των κεντρικών πλατειών της, την περίοδο 1834 – 1945, και την ανάδειξη του ρόλου του δημόσιου χώρου της (Μελαμπιανάκη 2006).

Δημοσιεύσεις για τα νομοθετήματα που αφορούν την ανοικοδόμηση των κτιρίων (Οικοδομικοί Κανονισμοί) στο νεοελληνικό Κράτος, από το 1833 μέχρι σήμερα, παρουσιάζονται κυρίως την τελευταία εικοσαετία (Καραδήμου-Γερόλυμπου 2000 και *Αιτιολογική Έκθεση* 2012).

---

⁴ Αβδελίδης 2020, σ. 6.

Ερευνητικές εργασίες έχουν εκπονηθεί επίσης για θέματα αστικής υποδομής, καθώς αυτά συνδέονται ευθέως με τον σχεδιασμό και την εξέλιξη των πόλεων, όπως το δίκτυο υδροδότησης της Αθήνας (Μαυρογόνατου 2009), ο φωτισμός της πόλης (Μαχαίρας 1986), η σιδηροδρομική σύνδεση Αθήνας – Πειραιά (Παπαγιαννάκης 1990), αλλά και γενικότερα θέματα υποδομής (Tarr 1984).

Αντικείμενο ερευνητικής εργασίας αποτέλεσαν και θέματα δημόσιου χώρου κατά τον 19^ο αιώνα. Έχουν μελετηθεί κεντρικές πλατείες, ως «γενεσιουργά στοιχεία του σχεδίου της ελληνικής πόλης», σε Αθήνα (πλατεία Κοτζιά), Πάτρα (πλατεία Βασ. Γεωργίου Α'), Ερμούπολη (πλατεία Μιαούλη), Ναύπλιο (πλατεία Συντάγματος) και Κέρκυρα (Σπιανάδα), (Τεμπελοπούλου 2014). Οι παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο συνεχίζονται μέχρι σήμερα, με άλλη μορφή, ως εικαστικές παρεμβάσεις και ειδικότερα ζωγραφίζοντας τις «τυφλές» όψεις κτιρίων της Αθήνας (*Εικαστικές παρεμβάσεις* 2010).

Σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό των δημόσιων κτιρίων στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα, που ακολουθούσαν τον νεοκλασικό ρυθμό (Αϊβαζόγλου-Δόβα 2000), η βιβλιογραφία αφορά τη διασπορά τους στην Αθήνα (Ρουμπιέν 2005), την περίπτωση του Βαρβάκειου Λυκείου (Ρουμπιέν 2015), τη χωροθέτηση του θεάτρου στην Αθήνα (Σκιαδάς 2017), το κτίριο του Πανεπιστημίου (Βακάς 1934) και του Πολυτεχνείου (Καλαφάτη 2007), του Αρχαιολογικού Μουσείου (Λαγογιάννη-Γεωργακάρου 2016).

Σημαντικός είναι ο αριθμός των εκδόσεων της Βουλής για το κτίριο των Ανακτόρων (Μακρυγιάννη 1978, *Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων* 2009, *Βουλή των Ελλήνων* 2009), αλλά και για τον ευρύτερο χώρο γύρω από αυτό (Καραπάνου κ.ά. 2009). Κτίρια Κοινοβουλίων ανεγείρονται τον 19^ο αιώνα και στις πρωτεύουσες πολλών άλλων Κρατών, όπως προέκυψε από την έρευνα και ειδικότερα στις Βρυξέλλες (*Parlamentum Belgicum* 1997), στη Μαδρίτη (Baez κ.ά. 2006), στο Λουξεμβούργο (*Le Parlement du Grand Duché de Luxembourg* 2005), στη Βιέννη (*Le Parlement Autrichien* 2016), σε άλλες (*Parliament* 2016).

Από τα ανωτέρω προκύπτουν δύο (2) συμπεράσματα:

Α) Οι μέχρι σήμερα μελέτες για τον σχεδιασμό πόλεων και τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου κατά τον 19^ο αιώνα καλύπτουν μόνον ορισμένες πόλεις, μεταξύ των οποίων κεντρικό ρόλο έχει η Αθήνα. Δεν έχουν αντιμετωπιστεί συνολικά όλες οι νεοελληνικές πόλεις, μεγάλες και μικρές, ιδίως κατά τη διάρκεια της Οθωνικής περιόδου.

Β) Πλην της Έκθεσης Σχεδίων του τότε Υπουργείου Χωροταξίας (1984), η οποία περιλαμβάνει σαράντα τέσσερα (44) σχέδια πόλεων και δημόσιων κτιρίων της Οθωνικής περιόδου, δεν υπάρχει δημοσιευμένη μελέτη η οποία να παρουσιάζει συγκεντρωμένα τα σχέδια αυτής της περιόδου.

Αυτά τα σημαντικά κενά έρχεται να καλύψει η παρούσα διατριβή. Αφ' ενός μεν εξετάζει το σύνολο των πολεοδομικών ρυθμίσεων της Οθωνικής περιόδου που δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αφ' ετέρου δε παρουσιάζει συνολικά ενενήντα οκτώ (98) σχέδια πόλεων και δημόσιων κτιρίων της ίδιας περιόδου.

3. Σκοπός της διδακτορικής διατριβής

Η μελέτη διερευνά και επιχειρεί να αποκωδικοποιήσει τους συντελεστές και τις αρχές που διέπουν τον σχεδιασμό, τη δημιουργία και οργάνωση της νεοελληνικής πόλης και του δημόσιου χώρου, τον σχεδιασμό και χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων και μνημείων κατά την Οθωνική περίοδο 1833 – 1862. Καλύπτει ολόκληρη την περίοδο βασιλείας του Όθωνα, από την (άτυπη) ανάληψη του θρόνου της Ελλάδας, τον Ιανουάριο 1833, μέχρι και το τέλος της εποχής της, με την έξωσή του τον Οκτώβριο 1862, δηλαδή μία περίοδο τριάντα (30) ετών.

Η μελέτη εξετάζει, αρχικά, τον ρόλο της Αντιβασιλείας (1833 – 1835), μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα, στη συνέχεια την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας (1836 – 1843) και, τέλος, μετά τη λαϊκή εξέγερση του Σεπτεμβρίου 1843 και την ψήφιση του Συντάγματος την άνοιξη του 1844, τον ρόλο των Κυβερνήσεων επί συνταγματικής μοναρχίας (1843 – 1862), για τα μελετώμενα θέματα, καθώς και τις ιδεολογικές απόψεις του νεαρού Βασιλείου σε θέματα οργάνωσης του χώρου.

Εστιάζεται στις παρεμβάσεις του Κράτους με στόχο την πολεοδομική και οικιστική αναδημιουργία και τη συγκρότηση του δημόσιου χώρου. Παρακολουθεί και καταγράφει την εξέλιξη της σχετικής νομοθεσίας κατά την πρώτη τριακονταετία του νέου ελληνικού Κράτους, αναλύει τις επιρροές και ερμηνεύει τα αποτελέσματα της εφαρμογής της, στο πλαίσιο εναρμόνισής της με τις αντίστοιχες εξελίξεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στον ευρωπαϊκό χώρο, φωτίζει θέματα της δημιουργίας συνοικισμών «αποίκων» σε διάφορες νεοελληνικές πόλεις, της διαχείρισης των εθνικών γαιών, της χωροθέτησης και ανέγερσης των πρώτων δημόσιων κτιρίων. Καταγράφει και αναλύει επίσης την πολιτική που ακολούθησε το Κράτος την ίδια περίοδο για τις αρχαιότητες και τα μνημεία, και διερευνά τον συσχετισμό αυτής της πολιτικής με τον σχεδιασμό των πόλεων.

Ειδικότερα η μελέτη επιχειρεί να απαντήσει στα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποια ήταν η πολιτική διαμόρφωσης των πρώτων σχεδίων πόλεων στις απαρχές του νεοελληνικού Κράτους;
- Ποιος διαμόρφωνε την πολιτική για τα σχέδια πόλεων, ποιές ήταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις, ποιες οι επιρροές και ποια εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη του στόχου;
- Ποιες οι αρχές διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου και χωροθέτησης των δημόσιων κτιρίων;
- Επηρέασε η ύπαρξη αρχαιοτήτων τον σχεδιασμό των πόλεων;
- Σε ποιον βαθμό επετεύχθησαν οι στόχοι και ποια τα αποτελέσματα; Ποιοι σχεδιασμοί πόλεων υλοποιήθηκαν; Η μη υλοποίηση ορισμένων σχεδίων, σε ποιους λόγους οφείλεται;
- Ποιος ο ρόλος των πρώτων εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, που θεμελιώθηκαν την Οθωνική περίοδο, στην κατάρτιση των αρχιτεκτόνων/μηχανικών και στη διαμόρφωση του επαγγέλματος του μηχανικού;
- Ποιος ο ρόλος των πολιτικών προσώπων που είχαν την αρμοδιότητα για θέματα σχεδίων πόλεων και δημόσιων κτιρίων;
- Ποιος ο ρόλος των μηχανικών στη διαμόρφωση των πόλεων στα πρώτα χρόνια ζωής του νεοελληνικού Κράτους;

Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα έπρεπε να επιλεγεί το μέσο.

Επελέγη η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου, στην οποία δημοσιεύονταν οι Νόμοι και τα Βασιλικά Διατάγματα, οι Αποφάσεις, οι Εγκύκλιοι και οι Δηλοποιήσεις, που εξέδιδαν ο Όθωνας και οι Υπουργοί του. Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως επελέγη διότι εξέφραζε την επίσημη κρατική αντίληψη της εποχής περί σχεδιασμού των πόλεων και του δημόσιου χώρου. Ήταν αυτή, ουσιαστικά, η μόνη αντίληψη περί σχεδιασμού του χώρου, καθώς δεν υπήρχε ακαδημαϊκή ή οργανωμένη «ιδιωτική» άποψη περί σχεδιασμού. Οι αρχιτέκτονες και μηχανικοί ήταν ελάχιστοι, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της περιόδου Όθωνα. Κυριαρχούσαν οι στρατιωτικοί μηχανικοί, όσοι Έλληνες είχαν σπουδάσει κυρίως αρχιτεκτονική σε ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και Βαυαροί μηχανικοί. Οι στρατιωτικοί μηχανικοί υπάγονταν στο Υπουργείο Στρατιωτικών, ενώ οι υπόλοιποι ανήκαν οργανικά στο Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο ήταν καθ' ύλην αρμόδιο για τον σχεδιασμό, αλλά όχι το μόνο. Οι συναρμοδιότητες με το Υπουργείο Στρατιωτικών ήταν σημαντικές. Το Πολυτεχνείο, ως Σχολείο των Τεχνών, οργανώνεται μετά το 1843 και άρχισε να εκπαιδεύει νέους επιστήμονες κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Οι νομομηχανικοί, αφοσιωμένοι στα ιδεώδη του νέου Κράτους, είχαν ουσιαστικές αρμοδιότητες. Οργανωμένοι φορείς των τεχνικών

επαγγελματιών δεν υπήρχαν, ούτε Επιμελητήρια, με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Το Τεχνικό Επιμελητήριο ιδρύθηκε στις αρχές του επόμενου αιώνα (1923).

Κατά συνέπεια ο σχεδιασμός των πόλεων επιχειρήθηκε ουσιαστικά «εκ των άνω», η κρατική αντίληψη ήταν η κυρίαρχη στο συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης που επέβαλε ο Όθωνας και σε αυτήν οφείλονται όσα θετικά σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν, αλλά και όσα παραλείφθηκαν ή όσα αρνητικά έγιναν. Η διαδικασία πολεοδόμησης που ακολουθήθηκε, αποτέλεσε το κρατικό μέσο με το οποίο επιδιώχθηκε, και εν πολλοίς επιτεύχθηκε, η αστικοποίηση του Κράτους.

Η κυρίαρχουσα κρατική αντίληψη είναι καταγεγραμμένη στους Νόμους, στα Διατάγματα και στις Υπουργικές Αποφάσεις των Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) που κυκλοφόρησαν την περίοδο μελέτης (1833 – 1862).

Όπως προκύπτει από αυτά τα νομοθετήματα, το Κράτος ασκούσε κοινωνική πολιτική μέσω της διανομής εθνικών γαιών, την οποία εφάρμοζε με μία σειρά σχετικών Νόμων (περί προικοδοτήσεως των οικογενειών, περί εκποιήσεως φθαρτών κτημάτων, περί κτηματολογίων, κ.ά.), ήδη από το 1835. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε ένας μεγάλος αριθμός συνοικισμών που αποτέλεσαν τον πυρήνα, ή συνδιαμόρφωσαν, τα σχέδια μεγάλων πόλεων.

Άποψη επί θεμάτων σχεδιασμού εξέφραζαν και οι τοπικές κοινωνίες, μέσω των δημοτικών Συμβουλίων, όπως ρητά αναφέρεται στα πρώτα κίβλας σχετικά Διατάγματα, στις αρχές του 1834, τα μέλη των οποίων ήταν αιρετά. Όμως η άποψή τους ήταν γνωμοδοτική. Τα Συμβούλια εξέφραζαν την άποψή τους για τα τοπικά θέματα, αλλά τις αποφάσεις λάμβαναν ο οικείος Νομάρχης, που είχε μεγάλες αρμοδιότητες και ο Υπουργός Εσωτερικών.

Οι δημοτικές Αρχές, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εσωτερικών, φρόντιζαν μεταξύ άλλων για την εφαρμογή των σχεδίων πόλεως, εφάρμοζαν τις ευθυγραμμίες, χορηγούσαν και επέβλεπαν τις άδειες δόμησης, όριζαν τις αρτιότητες, κατασκεύαζαν δημοτικές αγορές και πλατείες, δημοπρατούσαν εθνικά οικοπέδα για να χρηματοδοτήσουν έργα σε αστικό περιβάλλον, διαμόρφωναν πεζοδρόμια και, σταδιακά, υποτυπώδη δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης.

Οι πολίτες, από την πλευρά τους, όφειλαν να τηρούν τη νομοθεσία, έβλεπαν πολλές φορές τα οικοπέδά τους να «τακτοποιούνται», να συνενώνονται, ή και να μειώνονται. Υπάρχουν βέβαια αρκετές περιπτώσεις παρεμβάσεων προκειμένου να εξυπηρετηθούν ατομικά συμφέροντα, ενώ

υπήρξαν περιπτώσεις νομοθέτησης του περιορισμού ή της κατάργησης δημόσιου χώρου, προκειμένου να αποδοθούν αυτές οι εκτάσεις προς ανοικοδόμηση κατοικιών.

Η μελέτη δεν περιορίζεται στη διερεύνηση των παραμέτρων που συνέβαλαν στον σχεδιασμό των μεγαλύτερων ελληνικών πόλεων της εποχής, της Αθήνας, του Πειραιά, της Ερμούπολης, της Πάτρας, της Λαμίας, αλλά εκτείνεται σε σχέδια πόλεων ανά την Επικράτεια, η οποία εκείνη την εποχή περιελάμβανε μόνον την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και ορισμένα νησιά του Αιγαίου. Εξετάζεται αναλυτικά κάθε σχέδιο πόλεως, μικρής ή μεγαλύτερης, από τα διοικητικά κέντρα της εποχής και τις ιστορικές πόλεις (Ναύπλιο, Μεσολόγγι), μέχρι τις πλέον μικρές (Γαλατάς, Δραχμάνι), εφ' όσον αυτές είναι καταγεγραμμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Πολλές από τις αποφάσεις που λήφθηκαν εκείνη την εποχή, έθεσαν τις βάσεις των σχεδίων πόλεων μέχρι τον 20ο αιώνα.

Στα δημόσια κτίρια που παρουσιάζονται στη μελέτη, περιλαμβάνονται όσα οικοδομήθηκαν εξ αρχής με δημόσια δαπάνη ή με ιδιωτική χρηματοδότηση, για να εξυπηρετήσουν μία δημόσια λειτουργία, όπως το Βουλευτήριο, το Πανεπιστήμιο, το Αστεροσκοπείο, το Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, αλλά και ορισμένοι ναοί στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Περιλαμβάνονται ακόμη οικοδομήματα που ανήκαν σε δημοτικούς ή ιδιωτικούς φορείς, αλλά εξυπηρετούσαν δημόσια χρήση, όπως θέατρο, λέσχη, καφενείο, για τα οποία υπάρχουν στοιχεία δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Αναλύεται επίσης η πολιτική που εφαρμόστηκε την Οθωνική περίοδο για τις αρχαιότητες και παρουσιάζονται τα μνημεία στον δημόσιο χώρο, είτε αυτά προγραμματίστηκαν να χωροθετηθούν, αλλά οι σχετικές αποφάσεις δεν υλοποιήθηκαν (όπως το μνημείο στο Πεταλίδι), είτε ανεγέρθηκαν (όπως το μνημείο του Καραϊσκάκη στη Σαλαμίνα).

Επιπλέον, η μελέτη διερευνά, μέσω της Εφημερίδας:

- τον ρόλο των ειδικών επιστημόνων, δηλαδή των αρχιτεκτόνων και μηχανικών, Ελλήνων και ξένων, στις διαδικασίες σχεδιασμού των πόλεων και των δημόσιων κτιρίων,
- τη σημασία των έργων υποδομής και τη διασύνδεσή τους με την εξέλιξη των πόλεων και την οργάνωση του χώρου,
- τη χωροθέτηση Μουσείων τη συγκεκριμένη περίοδο.

4. Μεθοδολογία

Η μελέτη πραγματεύεται τις αρχές του σχεδιασμού και την εξέλιξη των σχεδίων πόλεως, του δημόσιου χώρου, των δημόσιων κτιρίων και μνημείων στους χώρους αυτούς, από τη σύσταση του νέου Ελληνικού Κράτους (1833) μέχρι την έξωση του Όθωνα (1862).

Αναλύονται οι στόχοι, οι θεσμικές διαδικασίες για την πολιτική δημιουργίας και ανασύστασης των πόλεων που έβγαιναν διαλυμένες από τον μακροχρόνιο πόλεμο για Ανεξαρτησία. Παρουσιάζεται η νέα ελληνική πόλη στην εξελικτική της διαδικασία και εξετάζονται οι αντιλήψεις για τον σχεδιασμό της, σε σχέση με τις προσεγγίσεις και πρακτικές του χωρικού σχεδιασμού και τις πολιτικές που ακολουθούνταν.

Καθώς η εξέλιξη του δημόσιου χώρου είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με αυτή της πόλης, στη μελέτη παρουσιάζονται και αναλύονται επίσης τα γεγονότα που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή του, στον ρόλο και στις αλληλεπιδράσεις του.

Εξετάζονται οι αντιλήψεις περί πολεοδομικού σχεδιασμού, οι διαδικασίες υλοποίησης των σχεδίων πόλεως, οι χρονικές υστερήσεις στην εφαρμογή των σχεδίων, οι εμπλοκές της γραφειοκρατίας, ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών σε θέματα σχεδιασμού των πόλεων, οι παρεμβάσεις για ευνοϊκές ρυθμίσεις στα σχέδια πόλεων και τα αποτελέσματα αυτών των παρεμβάσεων.

Βασική πηγή, από την οποία αντλήθηκαν πρωτογενή στοιχεία, στα οποία βασίστηκε η ανάλυση της μελέτης, αποτέλεσε η «Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος», από το πρώτο Φύλλο (1), της 16ης Φεβρουαρίου 1833 (τεύχος Α'), μέχρι το Φύλλο 53, της 9ης Οκτωβρίου 1862 (τεύχος Α'), το τελευταίο στο οποίο δημοσιεύονται Νόμος και Διατάγματα με την υπογραφή του Όθωνα.

Αναζητήθηκαν και μελετήθηκαν συνολικά χίλια τετρακόσια εννέα (1.409) Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως της τριακονταετίας Όθωνα και πλέον των διακοσίων (200) της μετά τον Όθωνα εποχής. Εξ αυτών, παρουσιάζονται, αναλύονται, συγκρίνονται και ερμηνεύονται, ώστε να εξαχθούν και διατυπωθούν συμπεράσματα, όσα αφορούν, εκτός της Αθήνας και του Πειραιά, τα σχέδια παλαιών πόλεων (όπως της Τρίπολης) και νέων (όπως της Νέας Κορίνθου και της Κυλλήνης), τον δημόσιο χώρο και τη νομοθεσία (γενική και ειδική) που τα διαμόρφωσε. Παρουσιάζονται επίσης όλα τα σχετικά θέματα και συγκριμένα η νομοθεσία, οι επιρροές και οι ρυθμίσεις για την αρχαιολογική πολιτική, τα δημόσια κτίρια, τα μνημεία στον χώρο και τα

εκπαιδευτικά Ιδρύματα που δημιουργούνται αυτή την περίοδο (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολείο των Τεχνών, Πολυτεχνείο).

Οι ρυθμίσεις που αφορούν θέματα σχετικά με το αντικείμενο της μελέτης και έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, παρουσιάζονται αναλυτικά και ανά κατηγορία στα Κεφάλαια Β' και Γ', και υπό μορφή επεξεργασμένων Πινάκων στο Παράρτημα της μελέτης.

Παράλληλα με τη μελέτη της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, έγινε εξαντλητική έρευνα στο Αρχείο Χαρτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (πρώην Υπουργείο ΠΕΧΩΔΕ). Ο λόγος είναι ότι αυτό το Υπουργείο αποτέλεσε τον καθολικό διάδοχο του Υπουργείου Εσωτερικών της εποχής Όθωνα που ήταν, τότε, το πλέον αρμόδιο Υπουργείο για θέματα σχεδιασμού πόλεων και δημόσιου χώρου. Το προϊόν της έρευνας, δηλαδή το σύνολο των σχεδίων πόλεων και κωμών, καθώς και ορισμένων δημόσιων κτιρίων, που βρέθηκαν στο Αρχείο Χαρτών και σε άλλα Αρχεία, παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Τα περισσότερα σχέδια συσχετίζονται με Νόμους ή Διατάγματα που έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και παρουσιάζονται συγκεντρωμένα για πρώτη φορά.

Έρευνα πρωτογενών πηγών έγινε επίσης στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ) και ιδιαίτερα στο Αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών (περίοδος Όθωνα, 1833 – 1862), στο Αρχείο της Γραμματείας Στρατιωτικών (1833 – 1862, ιδίως στο Τμήμα Γ', Μηχανικό Σώμα), στο Αρχείο Σχεδίων Πόλεων (1833 – 1879) και στο Αρχείο Εθνικών Κτημάτων (1833 – 1869), καθώς και σε περιφερειακές Υπηρεσίες των ΓΑΚ, στα Αρχεία των Νομών Αργολίδας και Μεσσηνίας.

Η έρευνα επεκτάθηκε στο Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων και στο Εθνικό Τυπογραφείο, όπου διευκρινίστηκαν πολλά θέματα που αφορούσαν Νόμους, Διατάγματα και το περιεχόμενο ορισμένων Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Επίσης, στο Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, στο Ζάππειο Μέγαρο, στα Ψηφιακά Αρχεία της Ακαδημίας Αθηνών, στα Archives de France (Action culturelle et pédagogique), και σε Βιβλιοθήκες, όπως στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στην Bibliothèque Nationale de France, στις Βιβλιοθήκες του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών, του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας.

5. Διάρθρωση περιεχομένου διατριβής

Μετά τον **Πρόλογο**, ακολουθεί το **πρώτο Κεφάλαιο** της μελέτης, στο οποίο δίνονται, αρχικά, ορισμένα στοιχεία περί πόλεως και στη συνέχεια προσεγγίζεται η έννοια του δημόσιου χώρου και η εξέλιξή του. Καταγράφονται ειδικότερα οι εξελίξεις και τα χαρακτηριστικά του αστικού χώρου, στο πλαίσιο μετατόπισης των ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου.

Ακολουθεί αναφορά στο ευρωπαϊκό πλαίσιο για τις πόλεις και τον δημόσιο χώρο, που βασίζεται σε βιβλιογραφική διερεύνηση θέσεων και αναφορών. Περιλαμβάνονται σε αυτό η πορεία εξέλιξης της ευρωπαϊκής πόλης μετά τον Μεσαίωνα, θέματα σχεδιασμού των ευρωπαϊκών πόλεων και του δημόσιου χώρου κατά τον 19^ο αιώνα, παρουσιάζονται συνοπτικά τα σημαντικότερα, εκείνη την εποχή, ρεύματα του νεοκλασικισμού και του ρομαντισμού στην ευρωπαϊκή τέχνη και αρχιτεκτονική, επισημαίνεται ο ρόλος της βιομηχανικής επανάστασης και των νέων υλικών που αρχίζουν να χρησιμοποιούνται στις κατασκευές. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται σε μία ειδική κατηγορία δημόσιων κτιρίων, στα κτίρια των Κοινοβουλίων που σχεδιάστηκαν και ανεγέρθηκαν τον 19^ο αιώνα, κυρίως σε ευρωπαϊκά Κράτη.

Δίνονται ορισμένα παραδείγματα σχεδίων μεγάλων αστικών κέντρων της εποχής και αστικών παρεμβάσεων, σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Βρετανία, την Ισπανία, την Ιταλία, την Ολλανδία, το Βέλγιο, την Πορτογαλία. Παρουσιάζεται επίσης η πολεοδομική πολιτική, η πολιτική περί δημόσιου χώρου και δημόσιων κτιρίων και η σχετική νομοθεσία που εφάρμοζε η οθωμανική αυτοκρατορία την ίδια περίοδο. Οι ευρωπαϊκές εξελίξεις του 19^{ου} αιώνα στην πολιτική, στον σχεδιασμό των πόλεων, στην αρχιτεκτονική, επηρέασαν τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, σε ορισμένους τομείς περισσότερο και σε άλλους λιγότερο. Αυτές οι επιρροές καταγράφονται. Το πρώτο Κεφάλαιο κλείνει με συμπεράσματα.

Το **δεύτερο Κεφάλαιο** αναφέρεται στην Ελλάδα της Οθωνικής περιόδου και απαρτίζεται από δύο (2) Μέρη. Το Μέρος Α' αναφέρεται σε πρόσωπα και γεγονότα αυτής της περιόδου. Παρουσιάζεται αρχικά αναλυτικά η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και ακολουθεί το πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο ανά ειδικότερη περίοδο (Αντιβασιλείας, απόλυτης μοναρχίας, συνταγματικής μοναρχίας, προσωρινής Κυβέρνησης μετά την έξωση του Όθωνα). Στα πολιτικά πρόσωπα, εκτός από τους Προέδρους των εκάστοτε Υπουργικών Συμβουλίων, επισημαίνονται κυρίως όσοι ανέλαβαν καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών, δηλαδή οι αρμόδιοι πολιτικοί για τον σχεδιασμό των πόλεων. Το Μέρος Β' περιλαμβάνει θέματα οργάνωσης του Κράτους, νομοθεσίας, εκπαίδευσης

και υποδομής. Συγκεκριμένα, στα οργανωτικά θέματα του Κράτους παρουσιάζονται: η διοικητική του οργάνωση (Κυβέρνηση/Υπουργεία, Νομαρχίες, Επαρχιακά Συμβούλια, Δήμοι, αρμοδιότητες αυτών) και οι θεσμοί που συνδέονταν με τον σχεδιασμό των πόλεων, όπως το Ελεγκτικό Συνέδριο και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Στη νομοθεσία παρουσιάζονται και αναλύονται αρχικά οι επιρροές της από αντίστοιχες ευρωπαϊκών Κρατών και όλες οι νομοθετικές ρυθμίσεις της Οθωνικής περιόδου που είχαν γενική εφαρμογή στον σχεδιασμό των πόλεων. Πρόκειται για ρυθμίσεις που καθόρισαν τη διαχείριση της γης και τον σχεδιασμό των πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα.

Ακολουθεί η παρουσίαση των Οικοδομικών Κανονισμών που εφαρμόζονταν και η εξέλιξή τους μέχρι σήμερα, συγκρίνονται δε με τους αντίστοιχους Κανονισμούς του Κράτους των Ιονίων Νήσων της ίδιας εποχής. Παρουσιάζονται επίσης τα σχετικά με τις οικοδομικές άδειες (περιεχόμενο φακέλου, κυρώσεις, κλπ) και τον τρόπο έκδοσής τους. Στη συνέχεια παρουσιάζονται η αρχαιολογική νομοθεσία, η Αρχαιολογική Εταιρεία που ιδρύεται το 1837 και το έργο της, και τα μνημεία που σχεδιάζονται ή ανεγείρονται. Αναλύονται οι συναρμοδιότητες των Υπουργείων Εσωτερικών και Στρατιωτικών σε θέματα σχεδιασμού πόλεων και δημόσιων κτιρίων, θέματα εκπαίδευσης και των πρώτων εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (με ιδιαίτερες αναφορές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Σχολείο των Τεχνών/Πολυτεχνείο), θέματα τεχνικών επαγγελματιών και δικαιωμάτων τους και θέματα χρηματοδότησης της εφαρμογής των σχεδίων πόλεων. Καθώς τα έργα υποδομής συνδέονται ευθέως με τις πόλεις και την εξέλιξή τους, επισημαίνονται τα έργα υποτυπώδους οδικής και σιδηροδρομικής σύνδεσης των πόλεων στις απαρχές του ελληνικού Κράτους, ύδρευσης και φωτισμού των μεγαλύτερων αστικών κέντρων και λιμενικής υποδομής. Παρουσιάζεται επίσης η πολιτική των διοδίων τελών, τα οποία εφαρμόζονταν όχι μόνο σε υπεραστικές συνδέσεις αλλά και σε επίπεδο πόλεων, όπως στις γέφυρες Χαλκίδας και Αιτωλικού. Κάθε Μέρος (Α' και Β') του δεύτερου Κεφαλαίου κλείνει με συμπεράσματα.

Το **τρίτο Κεφάλαιο** αφορά την πόλη, τον δημόσιο χώρο και τα δημόσια κτίρια κατά την περίοδο του Όθωνα. Ειδικότερα, μετά από μία συνοπτική αναφορά στην κατάσταση που βρίσκονταν οι ελληνικές πόλεις πριν την έλευση του Όθωνα, δίνονται πλήρη στοιχεία για κάθε πόλη ξεχωριστά. Συγκεκριμένα, για κάθε μία από έντεκα (11), αρχικά, πόλεις (Αθήνα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Χαλκίδα, Ναύπλιο, Τρίπολη, Σπάρτη, Κόρινθος, Λαμία, Άγιος Ανδρέας, Κατάκολο) γίνεται ιδιαίτερη αναφορά. Δεν πρόκειται μόνο για ορισμένες από τις σημαντικότερες της Ελλάδας, αλλά κυρίως για πόλεις για τις οποίες τα νομοθετήματα που έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

και αναφέρονται σε κάθε μία από αυτές, είναι πολλά. Ακολουθεί μία ενότητα είκοσι εννέα (29) άλλων πόλεων, για τις οποίες οι αναφορές στην Εφημερίδα είναι περιορισμένες. Στη συνέχεια αναλύεται το θέμα των «αποικιών», στις οποίες περιλαμβάνονται σημαντικές πόλεις, όπως ο Πειραιάς, η Ερμούπολη και η Ερέτρια, αλλά και μικρότερες πληθυσμιακά πόλεις ή κωμοπόλεις, όπως το Πεταλίδι και η Ελαφώνησος, και οι οικισμοί των Κρητών (Μεθώνη, Μινώα, Μήλος). Αναφορά γίνεται και στον σχεδιαζόμενο οικισμό των Θρακοβουλγάρων, ο οποίος δεν υλοποιήθηκε. Αυτή η ενότητα κλείνει με πέντε (5) πόλεις για τις οποίες δεν υπάρχουν δημοσιευμένες αναφορές σε σχέδιό τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, την Οθωνική περίοδο. Επειδή όμως, κατά την έρευνα στο Αρχείο Χαρτών, βρέθηκαν σχέδιά τους, κρίθηκε σκόπιμο να περιληφθούν και αυτές στη μελέτη. Πρόκειται για τη Ναύπακτο, το Λουτράκι, τη Μονεμβασιά, τα Μέγαρα και το Αίγιο.

Ακολουθούν συμπεράσματα.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα δημόσια κτίρια της Αθήνας (Ανάκτορα, παλαιά Βουλή, Αστεροσκοπείο, Βιβλιοθήκη, κ.ά.). Ιδιαίτερες περιπτώσεις αποτελούν το Αρχαιολογικό Μουσείο και το θέατρο της Αθήνας, κτίρια για τα οποία υπάρχει πλούσιο υλικό δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Παρουσιάζονται επίσης δημόσια κτίρια άλλων πόλεων (λέσχη στην Ερμούπολη, νοσοκομεία, καταστήματα κράτησης σε Σπάρτη και Καλαμάτα, κ.ά.), συμπεριλαμβανομένων των ναών, καθώς και η νομοθεσία βάσει της οποίας αυτά σχεδιάστηκαν. Αναλύονται τα περιβαλλοντικά θέματα των πόλεων και καταγράφεται ο υποτυπώδης τρόπος αντιμετώπισής τους. Αυτά τα ζητήματα (όπως η διάθεση των ακάθαρτων υδάτων), παρ' ότι υποβαθμισμένα εκείνη την εποχή, παρουσιάζουν εν τούτοις ενδιαφέρον για τον σχεδιασμό των πόλεων. Τέλος, μέσα από Υπουργικές Ανακοινώσεις και Προκηρύξεις, επιχειρείται να αναζητηθεί το ιδεολογικό πλαίσιο των Κυβερνήσεων του Όθωνα.

Πολλά από τα αναφερόμενα στο δεύτερο και στο τρίτο Κεφάλαιο της μελέτης τεκμηριώνονται με αναφορές στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, κυρίως της περιόδου 1843 – 1862, αλλά και των ετών 1862 – 1863, οι οποίες υποστηρίζουν, επεξηγούν και διαφωτίζουν πολλές πτυχές των Αποφάσεων που λαμβάνονταν, των Νόμων και Διαταγμάτων που εκδίδονταν και αφορούσαν τον σχεδιασμό των πόλεων ή σχετικά θέματα.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα **Συμπεράσματα**, τα οποία συνοψίζονται σε ενότητες για τη βασική πολεοδομική νομοθεσία, τις αρχές σχεδιασμού των πόλεων και οικισμών (που αφορούν

αρμοδιότητες της διοίκησης, όρους δόμησης στις μεγαλύτερες πόλεις, οικοδομικές άδειες και Κανονισμούς, αυθαίρετη δόμηση που άρχισε επί ημερών Όθωνα και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, γραφειοκρατία και επιπτώσεις της στον σχεδιασμό), τις αποικίες, τον δημόσιο χώρο και τα δημόσια κτίρια. Τέλος συνοψίζονται θέματα της ακολουθούμενης πολιτικής για τις αρχαιότητες και για τα λίγα μνημεία της εποχής στον δημόσιο χώρο κατά την περίοδο Όθωνα.

Στο **Παράρτημα** παρουσιάζονται Πίνακες και Σχέδια. Ειδικότερα:

A) Πίνακες (1-9), οι οποίοι αναλυτικά αφορούν:

- **Πίνακας 1.** Αριθμός Φύλλων Εφημερίδας Κυβερνήσεως ανά έτος κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862).
- **Πίνακας 2.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862), *περί σχεδίων πόλεων/οικισμών και δημόσιου χώρου, ανά πόλη.*
- **Πίνακας 2^A.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) μετά την Οθωνική περίοδο (1863–), *περί σχεδίων πόλεων/οικισμών και δημόσιου χώρου, ανά πόλη, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 2.*
- **Πίνακας 3.** Νομοθετήματα *γενικής εφαρμογής*, δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862), *περί διαχείρισεως της γης, σχεδιασμού πόλεων/οικισμών.*
- **Πίνακας 3^A.** Νομοθετήματα *γενικής εφαρμογής*, δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) μετά την Οθωνική περίοδο (1863–), *περί διαχείρισεως της γης, σχεδιασμού πόλεων/οικισμών, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 3.*
- **Πίνακας 4.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862), *περί τεχνών, μνημείων, θεάτρου και Μουσείων.*
- **Πίνακας 4^A.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) μετά την Οθωνική περίοδο (1863–), *περί τεχνών, μνημείων, θεάτρου και Μουσείων, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 4.*
- **Πίνακας 5.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862), *περί Πανεπιστημίου Αθηνών, Σχολείου των Τεχνών/Πολυτεχνείου, Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθηκών.*

- **Πίνακας 5^Α.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) μετά την Οθωνική περίοδο (1863–), περί *Πανεπιστημίου Αθηνών, Σχολείου των Τεχνών/Πολυτεχνείου, Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθηκών, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 5.*
- **Πίνακας 6.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862), περί *λοιπών δημόσιων κτιρίων.*
- **Πίνακας 6^Α.** Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) μετά την Οθωνική περίοδο (1863–), περί *λοιπών δημόσιων κτιρίων, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 6.*
- **Πίνακας 7.** Σχέδια πόλεως της Αθήνας ταξινομημένα με βάση τον αύξοντα αριθμό ΦΕΚ ή την ημερομηνία υπογραφής του σχεδίου.
- **Πίνακας 8.** Σχέδια λοιπών πόλεων Νομού Αττικής ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά.
- **Πίνακας 9.** Σχέδια πόλεων λοιπών Νομών ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά των Νομών στους οποίους ανήκουν και αύξοντα αριθμό ΦΕΚ.

Β) Σχέδια πόλεων/οικισμών και δημόσιων κτιρίων, που προέρχονται από διάφορα Αρχεία (Αρχείο Χαρτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού). Παρουσιάζονται συγκεντρωμένα όλα τα σχέδια, συνολικά ενενήντα οκτώ (98), τα οποία βρέθηκαν μετά από αναζήτηση και αφορούν την περίοδο μελέτης.

6. Δυσκολίες κατά την εκπόνηση της διατριβής

Οι δυσκολίες που ανέκυψαν και έπρεπε να αντιμετωπιστούν κατά την εκπόνηση της μελέτης εντάσσονται σε δύο (2) κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τον σημαντικό, αλλά άγνωστο, αριθμό νομοθετημάτων (Νόμων και Διαταγμάτων), που εκδόθηκαν κατά την Οθωνική περίοδο αλλά δεν έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, με αποτέλεσμα να υπάρχει πλήρης έλλειψη πληροφόρησης για ορισμένα θέματα, (συνεπώς αυτά τα θέματα να θεωρούνται ότι δεν υπάρχουν), ή να παρουσιάζονται κενά στην πληροφόρηση, ή ασυνέχειες.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τα προβλήματα που απαντώνται σε ορισμένα Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, όπως:

α) Οι μεγάλες καθυστερήσεις δημοσίευσης ορισμένων Νόμων και Διαταγμάτων στην Εφημερίδα. Ενδεικτικά αναφέρεται το Διάταγμα «περί ανεγέρσεως Θεάτρου», που είχε υπογραφεί τον Μάιο 1838 από τον Υπουργό Εσωτερικών Γλαράκη αλλά δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τον Αύγουστο 1843, πέντε (5) και πλέον χρόνια μετά την υπογραφή του. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση καθυστέρησης αφορά επτά (7) πολύ σημαντικά

Διατάγματα για το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, που εκδόθηκαν την περίοδο 1833 – 1836, αλλά δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το 1865, μετά την έξωση του Όθωνα. Εικάζεται ότι είχαν λησμονήσει οι αρμόδιοι να τα δημοσιεύσουν. Σε σχετική ερώτησή μου, η Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής απάντησε ότι ενδεχομένως τα συγκεκριμένα νομοθετήματα να συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύθηκαν όλα μαζί «υπό το φως κάποιας δικαστικής διαφοράς».

β) Η «παράλειψις» δημοσίευσης ορισμένων Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, όπως τα Φύλλα με αριθμό 19Α', 30Α', 57Α', του έτους 1852. Καμία εξήγηση δεν μας δόθηκε για αυτές τις «παραλείψεις», ούτε από τη Βουλή των Ελλήνων, ούτε από το Εθνικό Τυπογραφείο.

Κεφάλαιο Α'. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο για τις πόλεις και τον δημόσιο χώρο τον 19ο αιώνα

1. Η διαμόρφωση των πόλεων και του δημόσιου χώρου στην Ευρώπη

1.1. Η έννοια της πόλης

Ο ορισμός της πόλης δεν είναι στατικός αλλά εξελίσσεται, μεταλλάσσεται και αντανακλά κάθε φορά τα ιδεολογικά ρεύματα, τις συνθήκες και τα δεδομένα του χώρου στον οποίο αναφέρεται. Η πόλη είναι συνάθροιση πραγμάτων, προσώπων και συμβόλων, ο χώρος στον οποίο εξελίσσεται η καθημερινότητα, αυτό που ο Henri Lefebvre¹ ονομάζει αστικό φάσμα.

Στην αρχαία Ελλάδα, και ιδίως στην Αθήνα, οι λέξεις «πόλις», «πολίτης», «πολιτική», «πολιτεία», «πολιτισμός», έχουν κυρίως ιδεολογικό περιεχόμενο. «Πόλις» είναι ο τόπος στον οποίο, με τη συνδρομή των γραπτών και άγραφων κανόνων δικαίου, δημιουργείται η συλλογική συνείδηση των πολιτών.

Ο Αριστοτέλης αφιερώνει μεγάλο μέρος από τα Πολιτικά² του στην έννοια της πόλης³ και στη δημιουργία της, επισημαίνοντας ότι «των φύσει η πόλις εστί», είναι δηλαδή στη φύση των ανθρώπων να δημιουργούν πόλεις. Η πόλη, αναφέρει, διαθέτει τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια, συγκροτείται για την εξασφάλιση των αναγκαίων προϋποθέσεων για τη ζωή, υπάρχει όμως χάριν της ευδαιμονίας⁴. Η πόλη συνιστά τελείωση, δηλαδή τον σκοπό και στόχο της ιστορικής εξελικτικής πορείας των ανθρώπινων κοινοτήτων.

Αναλύει επίσης ο Αριστοτέλης τα κριτήρια επιλογής της θέσης μιας πόλης, την οργάνωσή της, τον τρόπο δόμησης των οικιών και τον περιβάλλοντα αυτής χώρο. Αυτά τα διαχρονικά θέματα θα απασχολήσουν τον νομοθέτη από τις αρχές της Οθωνικής περιόδου. Είναι ενδεικτικό ότι το 1835

¹ Ο Henri Lefebvre (1902 – 1991) σπούδασε φιλοσοφία στη Σορβόνη και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Nanterre. Από το 1970 υποστήριζε πως είναι αναγκαίο να αλλάξουμε τον τρόπο με τον οποίο αναλύουμε τις πόλεις. Χρησιμοποιεί τον όρο *αστική επανάσταση* εννοώντας το σύνολο των μετασηματισμών που διασχίζει η σύγχρονη κοινωνία για να περάσει από την περίοδο κατά την οποία κυριαρχούσαν τα θέματα της ανάπτυξης και της βιομηχανοποίησης, στην περίοδο κατά την οποία η αστική προβληματική θα κυριαρχήσει αποφασιστικά. Lefebvre 1970, σ. 13.

² Αριστοτέλης 1975, σσ. 18-25, σσ. 426-442, σσ. 450-454.

³ «Επειδή πάσαν πόλιν ορώμεν κοινωνίαν τινά ούσαν και πάσαν κοινωνίαν αγαθού τινός ένεκεν συνεστηκυίαν [...], δήλον ως πάσαι μεν αγαθού τινός στοχάζονται, μάλιστα δε και του κυριωτάτου πάντων ή πασών κυριωπάτη και πάσας περιέχουσα τας άλλας. Αύτη δ' εστί η καλουμένη πόλις και η κοινωνία η πολιτική». Ό.π., σ. 18.

⁴ «Η δ' εκ πλειόνων κωμών κοινωνία τέλειος πόλις, ήδη πάσης έχουσα πέρας της αυταρκείας ως έπος ευτείν, γινόμενη μεν ούν του ζήν ένεκεν, ούσα δε του εϋ ζήν». Ό.π., σ. 22.

εκδίδεται Διάταγμα περί υγιεινής οικοδομής των πόλεων, που αφορά θέματα χωροθέτησης των πόλεων και διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου, ενώ παράλληλα θέσπιζε έναν πρώιμο Οικοδομικό Κανονισμό.

Ο Francois de Polignac, στο έργο του για την γέννηση της αρχαίας πόλης, στο οποίο παρουσιάζει την πόλη ως λατρευτική, κατ' αρχάς, κοινότητα, χρησιμοποιεί τον όρο *πόλη* (*cit *), για να αποδώσει «*την  ννοια της   λεως  πως αυτ  γίνεται συν θως αποδεκτ : πολιτικ  και κοινωνικ  οντ τητα η οποία συγκροτείται σε μια ευρ τερη επικράτεια, με  ναν οικισμό στο κ ντρο,  δρα των θεσμ ν*»⁵.

Οι ορισμοί των λέξεων *ville* και *cit * κατά τον Μιχ λη Σακελλαρίου⁶, είναι πολυ ριθμοι και ποικίλοι, αλλά συμφωνούν στην πλειοψηφία τους, στον χώρο που φιλοξενεί τουλάχιστον δραστηριότητες δευτερεύουσας παραγωγής, μία κανονική αγορά, ρευστότητα στις εμπορικές συναλλαγές και την παρουσία επαγγελματιών εμπ ρων.

Η ιστορία εξέλιξης της πόλης είναι γεμάτη προβληματισμούς που αποτυπώθηκαν σε σειρά αναλύσεων και μελετών, ορισμένες εκ των οποίων μεγάλης σπουδαιότητας⁷, για τον προσδιορισμό της ταυτότητας της πόλης. Το θέμα απασχολεί επιστ μονες διαφόρων ειδικοτήτων εδώ και αιώνες και υπάρχουν διαφορετικά ρεύματα προσεγγίσεων. Ενδεικτικές είναι η προσέγγιση κατά Weber, η οποία ευνοεί την πολιτική διάσταση του θέματος και η προσέγγιση τύπου Durkheim, σύμφωνα με τον οποίο «*η  κνωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων στο χώρο, η  λη και ο εξαιρετικός καταμερισμός της εργασίας είναι δείκτες αλλαγής στην κοινωνική οργάνωση και σηματοδοτούν νέες εξελιγμένες μορφές συλλογικής ζωής*»⁸. Αυτή η προσέγγιση επιμένει στην ανάγκη σφαιρικής θεώρησης των κοινωνικών φαινομένων.

Ο σχεδιασμός του χώρου, αναφέρει ο Λουδοβίκος Βασενχ βεν, «*αποτελεί  κφραση και προϊόν, ενός ρεύματος διαν ησης που ξεκιν ει με τον διαφωτισμό του 18^{ου} αιώνα και ταυτίζεται σταδιακά με την  ννοια του "μοντερνισμού"*»⁹, ενώ για τον σχεδιασμό των πόλεων, εκτιμ  ότι είναι μια πολύπλοκη διαδικασία, που πάντα θα παλεύει με πολλαπλούς και συχνά αντιφατικούς στόχους.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στη συνέχεια, οι θεωρίες για την πόλη εξελίσσονται, ορισμένες φορές μάλιστα από επιστ μονες που δεν είχαν σπουδάσει αρχιτέκτονες ή μηχανικοί. Πρώτος ο

⁵ De Polignac 2007, σ. 12.

⁶ Sakellariou 1989, σ. 375.

⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται: De Coulanges 2009, Glotz 2010.

⁸ Φραγκ πουλος 2005, σ. 186.

⁹ Βασενχ βεν 2003, σ. 1.

Patrick Geddes¹⁰ αναγνωρίζει και προσδιορίζει τις παγκόσμιες πόλεις. Στην «ευτοπία» του, η εξέλιξη των πόλεων και η εξέλιξη της κοινωνίας θεωρούνται έννοιες συμπληρωματικές, συνδεδεμένες με παράλληλες διαδικασίες. Στο έργο του ο Geddes διατυπώνει τρεις (3) βασικές απόψεις για την έννοια της πόλης και την εξέλιξή της, δηλαδή ότι η πόλη αναπτύσσεται όπως ένας ζωντανός οργανισμός, εξελίσσεται σε σχέση με το ευρύτερο περιβάλλον της και αποτελεί η ίδια το περιβάλλον για την ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής.

Από τον Geddes επηρεάστηκε σημαντικά ο Lewis Mumford¹¹, ο οποίος ξεχώρισε την «παλαιότεχνη» περίοδο, που αντιστοιχούσε στην πρώτη φάση του βιομηχανικού πολιτισμού, την οποία τοποθετεί μεταξύ 1700 – 1900, από τη «νεοτεχνική» περίοδο που ξεκινάει το 1900 και χαρακτηρίζεται από τη χρήση και διάδοση του ηλεκτρισμού. Ο Mumford προωθούσε την ιδέα ότι η πόλη, ως φυσική κατασκευή με τα κτίρια και τα δίκτυά της, αποτελεί το υπόβαθρο ή το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η κοινωνική ζωή, η οποία αποτελεί το πρωτεύον στοιχείο το οποίο θα πρέπει να προσδιορίζει την αστική ζωή. Από την άποψη αυτή οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και οι σχέσεις με τη φύση ήταν οι βασικές συνιστώσες της εξέλιξης των πόλεων, στις οποίες τα τεχνικά και κατασκευασμένα στοιχεία θα έπρεπε να προσαρμοστούν.

Ο Weber¹², αναφερόμενος πολύ πιο συγκεκριμένα στον χώρο, ισχυρίστηκε ότι πρώτο γνώρισμα μιας πόλης είναι ότι αποτελεί την έδρα μιας αγοράς, η οποία είναι οχυρωμένη και διαχωρίζεται από την ύπαιθρο που την περιβάλλει. Έθεσε το ζήτημα της πόλης στο πλαίσιο της οικονομικής και πολιτικής ζωής, τονίζοντας ότι η πόλη στη Δυτική Ευρώπη πέρασε, κατά τη διάρκεια της φεουδαρχίας, από μια οχυρωμένη αγορά «σε ένα πλαίσιο κοινωνικής ελευθερίας με εσωτερική συγκρότηση που αυτονομήθηκε από τις συμβατικές και τυπικές μορφές κυριαρχίας και δημιούργησε τις πολιτικές προϋποθέσεις της σύγχρονης κοινωνίας»¹³. Και εάν η πόλη εμφανίζεται παντού, σχεδόν, στον κόσμο ως οχυρωμένη αγορά, μόνο στη Δύση παρουσιάζεται ως σύνδεσμος κατοίκων με δικό του δίκαιο, δικαστήρια και αυτονομία στη διοίκηση των υποθέσεών του.

---

¹⁰ Ο Patrick Geddes (1854 – 1932), ήταν Σκωτσέζος βιολόγος και κοινωνιολόγος. Δίδαξε ως Καθηγητής της Βοτανικής και της Κοινωνιολογίας στα Πανεπιστήμια Dundee και Bombay αντίστοιχα. Εργάστηκε για χρόνια στην Ινδία και την Παλαιστίνη. Εικτόνησε το master-plan του Τελ-Αβίβ το 1925.

¹¹ Ο Lewis Mumford (1895 – 1990), ήταν Αμερικανός κοινωνιολόγος και ιστορικός. Συνέγραψε έργα πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής κριτικής. Δίδαξε ανθρωπιστικές επιστήμες και πολεοδομία στα Πανεπιστήμια Stanford, MIT και Berkeley.

¹² Ο Max Weber (1864 – 1920), γερμανικής καταγωγής, σπούδασε νομικά και έγινε Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στα Πανεπιστήμια Freiburg και Heidelberg. Θεωρείται ο πατέρας της Κοινωνιολογίας.

¹³ Βιτοπούλου κ.ά. 2015, σ. 5.

1.2. Πολυσημία και προσεγγίσεις του δημόσιου χώρου

Δίνονται αρχικά, σε αυτή την ενότητα, οι έννοιες του χώρου και του δημόσιου, καθώς σύμφωνα με τον Αντισθένη «*αρχή παιδείσεως η των ονομάτων επίσκεψις*»,

Χώρος είναι, κατά την Ακαδημία Αθηνών, «*υπαίθρια έκταση που προορίζεται για συγκεκριμένο σκοπό· κατ' επέκτ. κάθε τρισδιάστατη έκταση στην οποία εντοπίζονται οντότητες και εκδηλώνεται ακολουθία γεγονότων*»¹⁴. Σύμφωνα με τον Άγγελο Σιόλα και άλλους¹⁵, ο χώρος «*ορίζεται από το σταυρόνημα των οριζόντιων και κατακόρυφων οπτικών και νοητικών αξόνων, και κατανοείται από τους πνευματικούς και ψυχικούς αισθητήρες μας*».

Δημόσιος χαρακτηρίζεται «*αυτός που ανήκει στο λαό ή στο κράτος, Λατ. Publicus, αντιθ. προς το ίδιος*»¹⁶. Σύμφωνα με το Λεξικό της Ανθρωπογεωγραφίας¹⁷, δημόσιος είναι ο χώρος στον οποίο όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα πρόσβασης.

Ο δημόσιος χώρος πρέπει να αντιπαραβάλλεται, να αντιπαρατίθεται, με τον ιδιωτικό χώρο ή τον χώρο στον οποίο βρίσκονται σε ισχύ κανόνες ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Η έννοια του χώρου γενικά, και του δημόσιου χώρου ειδικότερα, δεν μπορεί να αποδοθεί μονοσήμαντα. Μεταβάλλεται ανάλογα με τις εποχές, τα ισχύοντα κάθε φορά πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα. Σχετίζεται άμεσα με το κοινωνικό σύνολο, είναι ένα μεταβαλλόμενο πεδίο που προκύπτει κάθε φορά από πολλαπλές αλληλεπιδράσεις. Η εξέλιξή του από τους κλασικούς χρόνους μέχρι σήμερα, παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Στην κλασική Αθήνα, οι παλαιότεροι και σημαντικότεροι από τους δημόσιους χώρους ήταν το πρυτανείο και η αγορά, η οποία αποτελεί «την καρδιά» της πόλης και ενώ σημαίνει τόπο εμπορικών συναλλαγών, είχε μετατραπεί σε κοινωνικό και ιδεολογικό χώρο¹⁸.

Η αγορά, μετά τον 5^ο αιώνα π.Χ., βρίσκεται σχεδόν πάντα στο κέντρο της πόλης, ώστε να απαιτείται η ελάχιστη προσπάθεια για να βρεθεί κανείς εκεί¹⁹. Ο εκτιμώμενος χρόνος για να φτάσει κάποιος με τα πόδια από οποιοδήποτε σημείο της πόλης στην αγορά δεν ξεπερνούσε τα δεκαπέντε (15) λεπτά. Η αρχική μορφή της, όπως άλλωστε και της ίδιας της πόλης, όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, ήταν πολύ απλή: «*Η βασική προϋπόθεση ήταν ένας*

¹⁴ Ακαδημία Αθηνών 2014, σ. 336.

¹⁵ Σιόλας κ.ά. 2015, σ. 18.

¹⁶ Liddell – Scott 2007, σ. 303.

¹⁷ Gregory κ.ά. 2009, σ. 602.

¹⁸ Χατζοπούλου-Τζίκα 2011, σσ. 71-72.

¹⁹ Martin 1951, σ. 544.

επίτεδος ανοικτός χώρος με κατάλληλη αποστράγγιση»²⁰. Εξυπηρετούσε δε, αρχικά, όλες τις λειτουργίες, ωστόσο με την ανάπτυξη της πόλης, η αύξηση του πληθυσμού και η κατασκευή νέων δημόσιων κτιρίων έδειξαν ότι ήταν πολύ δύσκολο να εξυπηρετούνται από την αγορά όλοι οι σκοποί. Σύμφωνα με τον Δοξιάδη, ο μέσος ανοικτός χώρος στο κέντρο των αρχαίων ελληνικών πόλεων ήταν 1,12 τ.μ. ανά κάτοικο, αναλογία που επέτρεπε άνεση κινήσεων ακόμη και στην περίπτωση που το σύνολο του πληθυσμού της πόλης συγκεντρωνόταν εκεί την ίδια στιγμή.

Στην Κωνσταντινούπολη του 14^{ου} αιώνα ο δημόσιος χώρος, σύμφωνα με τον Δημήτρη Αγορίτσα *«πρέπει να ταυτιστεί με τις κεντρικές οδούς και τις αγορές (φόρα), τον υπόδρομο και το Αυγουσταίον²¹, δηλαδή με χώρους πολιτικής και οικονομικής έκφρασης»²², αλλά και με χώρους αναψυχής, όπως τα δημόσια πάρκα, οι κήποι και τα λουτρά.*

Υπό την ευρεία έννοια του όρου, ο χώρος απασχόλησε μεγάλους διανοητές, οι οποίοι διατύπωσαν, από τον 18^ο αιώνα, θεωρίες για τον χώρο και την αντιμετώπισή του από τον άνθρωπο, όπως ο David Hume και ο Immanuel Kant.

Κατά τον Hume, η ιδέα του χώρου μεταφέρεται στο πνεύμα μέσα από δυο αισθήσεις, την όραση και την αφή. Όπως αναφέρει, εάν αληθεύει ότι η ιδέα του χώρου δεν είναι τίποτε άλλο *«παρά η ιδέα των ορατών ή των απτών σημείων διατεταγμένων κατά μία ορισμένη τάξη, τότε έπεται ότι δεν μπορούμε να διαμορφώσουμε καμία ιδέα του κενού ή του χώρου όπου δεν υπάρχει τίποτα ορατό ή απτό»²³. Τίποτα δεν μπορεί ποτέ να παρουσιάζεται εκτεταμένο, αν δεν είναι ορατό η ψηλαφητό. Μέσω αυτών των αισθήσεων, «έχουμε εντυπώσεις που διατάσσονται πάνω σε ένα αντιτιθέμενο φόντο. Η φαντασία μετατρέπει αυτά τα επιμέρους στοιχεία της εμπειρίας σε μια «σύνθετη εντύπωση, η οποία αναπαριστά την έκταση», ή την αφηρημένη ιδέα του ίδιου του χώρου»²⁴.*

Ο Kant, λίγα χρόνια αργότερα, διατύπωσε την ερμηνεία του χώρου ως πρίσμα πρόσληψης της πραγματικότητας. Υποστήριξε ότι ο χώρος υπήρχε πάντα και ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να αντιληφθεί τα αντικείμενα ακριβώς επειδή υπάρχει ο χώρος. *«Όταν εξετάζουμε την ικανότητά μας να δεχόμαστε εντυπώσεις, τότε μπορούμε να ανακαλύψουμε [...] «καθαρές μορφές της*

²⁰ Κύρτσος 2006, σ. 195.

²¹ Πλατεία της Κωνσταντινούπολης, στη νότια πλευρά του ναού της Αγίας Σοφίας.

²² Αγορίτσα 2016, σ. 96.

²³ Χιουμ 2011, σ. 160.

²⁴ Audi 2011, σ. 1305.

εποπτείας»: το χώρο, που δομεί όλες τις εξωτερικές παραστάσεις που μας έχουν δοθεί, και το χρόνο, ο οποίος δομεί όλες τις εσωτερικές παραστάσεις»²⁵.

Γεγονός είναι ότι ο βιομηχανικός καπιταλισμός κατά τον 19^ο αιώνα «επέδρασε εξ ίσου και άμεσα στην υλική ζωή αυτού τούτου του δημόσιου χώρου»²⁶.

Ο δραστικότερος μετασχηματισμός δημόσιου χώρου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έγινε στο Παρίσι, από τον Haussmann, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Η αναγόρευση του Louis-Napoléon Bonaparte σε Αυτοκράτορα το 1852, συνδέεται με την εποχή της οικονομικής ανάπτυξης, του εμπορίου σε μεγάλη κλίμακα, της τεχνολογίας και των νέων υλικών και με την άνθιση της αστικής τάξης στη Γαλλία και την Ευρώπη. Τότε σχεδιάστηκαν τα μεγάλα βουλεβάρτα στη γαλλική πρωτεύουσα και μεταμορφώθηκε το σύνολο της αστικής υποδομής. Ο David Harvey υποστηρίζει ότι ο Haussmann επιδίωξε να καταστήσει τους ιδιωτικούς και τους δημόσιους χώρους του Παρισιού αμοιβαία αλληλοϋποστηριζόμενους. Τα καφέ, χώρος αποκλειστικά εμπορικός και το βουλεβάρτο, ο δημόσιος χώρος, σχηματίζουν ένα σύνολο συμβίωσης, στο οποίο κάθε στοιχείο επιβεβαιώνει τον χαρακτήρα του άλλου. Όμως αυτό συνεπάγεται ότι ο δημόσιος χώρος πρέπει να ελέγχεται με κατάλληλο τρόπο²⁷.

Από την πλατεία και τον δρόμο που μέχρι τότε αποτελούσαν τον τόπο της αγοράς, στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα περνάμε σε πιο εξειδικευμένους τόπους, όπως τα πολυκαταστήματα, στα οποία καθιερώθηκε για πρώτη φορά αφ' ενός μεν η έκθεση των αγαθών σε γυάλινες προθήκες, αφ' ετέρου δε η δυνατότητα του πελάτη να τα επισκέπτεται χωρίς να είναι υποχρεωμένος να αγοράσει. Οι υπαίθριες αγορές καταργούνται και η δημόσια ζωή γίνεται πιο έντονη και λιγότερο κοινωνική.

Παράλληλα τα καφέ, σε συνοικίες κάθε κατηγορίας, αρχίζουν να τοποθετούν τραπέζια στα πεζοδρόμια. Αυτά τα υπαίθρια καφέ των grands boulevards είχαν, κατά τον Richard Sennett «ετερόκλητη μεσοαστική και μεγαλοαστική πελατεία· ανειδίκευτοι και ημι-ειδικευμένοι εργάτες δεν σύχναζαν εκεί». Στις δεκαετίες που ακολούθησαν την ολοκλήρωση των grands boulevards, «ένας τεράστιος αριθμός ανθρώπων κάθονταν άνοιξη, καλοκαίρι και φθινόπωρο στα πεζοδρόμια, και τον χειμώνα πίσω από γυάλινες προθήκες με πρόσοψη στον δρόμο»²⁸. Αυτή η αλλαγή

---

²⁵ Ο.π., σ. 509.

²⁶ Ο.π., σ. 36.

²⁷ Harvey 2006, σσ. 17-34.

²⁸ Σένετ 1999, σ. 278.

ανατρέπει τα μέχρι τότε ισχύοντα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα και διαταράσσει την παραδοσιακή λειτουργία του δημόσιου χώρου. Οι εμπορικές συναλλαγές, που ήταν συνυφασμένες με τον υπαίθριο δημόσιο αστικό χώρο, μεταφέρονται πλέον σε προστατευμένους εσωτερικούς χώρους, σε στοές, τις οποίες ο Walter Benjamin θεωρεί προάγγελους των πολυκαταστημάτων, σε καφέ και σε πολυκαταστήματα²⁹. Μεταφέρεται με αυτό τον τρόπο στους νέους χώρους σημαντικό μέρος της δημόσιας ζωής. Περιορίζεται σταδιακά ο ρόλος του δημόσιου χώρου ως παράγοντας της δημόσιας ζωής, δηλαδή ο δημόσιος χώρος παύει πλέον να αποτελεί το κυρίαρχο μέρος όπου συντελούνται κοινωνικές αλληλεπιδράσεις.

Αυτός ο σχεδιασμός που ακολουθήθηκε στο Παρίσι, με τη διάνοιξη των μεγάλων λεωφόρων και τη δημιουργία δημόσιων πάρκων, δεν επηρέασε μόνον τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες αλλά πέρασε, τον 19^ο αιώνα, και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπως αναφέρουν ο Stephen Carr και άλλοι³⁰, τόσο για να τιμήσουν τον αυξανόμενο πλούτο και τον ελεύθερο χρόνο των ανώτερων τάξεων, όσο και για να προσφέρουν ένα καλύτερο και υγιές περιβάλλον στην εργατική τάξη. Επισημαίνουν δε ο Carr και οι άλλοι, ότι ο δημόσιος χώρος αποτελεί τη σκηνή όπου εκτυλίσσεται το έργο της δημόσιας ζωής, προβάλλεται δηλαδή η ελεύθερη επικοινωνία στον δημόσιο αστικό χώρο.

Οι σύγχρονες προσεγγίσεις του δημόσιου χώρου είναι πολλές: νομική, πολεοδομική, κοινωνική, η ανάδειξη των οποίων έχει γίνει από πολλούς διανοητές και πάντα σε αντίθεση με τον ιδιωτικό χώρο. Ο Walter Siebel³¹ θεωρεί ότι οι διαφορές μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου μπορούν να συνοψιστούν στα εξής επίπεδα: στο νομικό (όσον αφορά το δίκαιο που διέπει κάθε χώρο), το λειτουργικό (οι λειτουργίες της αγοράς, της αναψυχής και οι πολιτικές δραστηριότητες καταχωρίζονται στον δημόσιο χώρο, ενώ η παραγωγική διαδικασία στον ιδιωτικό) και το κοινωνικά προσδιορισμένο (ο δημόσιος είναι ο χώρος της ανωνυμίας, σε αντίθεση με τον ιδιωτικό που είναι ο χώρος της οικειότητας).

Η κοινωνική προσέγγιση του δημόσιου χώρου δίνει έμφαση στην ελεύθερη και ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών σε αυτόν. Στον δημόσιο αστικό χώρο κάθε πολίτης έχει πρόσβαση, ανεξάρτητα από το φύλο του, τη φυλή, την εθνικότητα, την ηλικία, την κοινωνική του θέση ή το οικονομικό του επίπεδο.

---

²⁹ Benjamin 2016, σ. 11.

³⁰ Carr, κ.ά. 1992, σ. 4.

³¹ Λέφας κ.ά. 2003, σσ. 87-93.

Η νομική προσέγγιση ασχολείται με θέματα ιδιοκτησίας του χώρου. Έτσι ως δημόσιος ορίζεται ο χώρος του οποίου η ιδιοκτησία είναι δημόσια και δεν προορίζεται για οικονομική εκμετάλλευση, όπως ο ιδιωτικός χώρος. Ο Pierre Pellegrino, ένας σύγχρονος επιστήμονας που έχει ασχοληθεί με τη διερεύνηση των προβλημάτων του χώρου, επισημαίνει ότι «ο δημόσιος χώρος ξεχωρίζει από τον ιδιωτικό χώρο, αρχικά ως επιφάνεια διαδρομής αλλά παίρνει όλη του την αξία ως επιφάνεια έκθεσης της συναλλαγής με τον άλλον»³².

Ενώ λοιπόν κατά τον 18^ο αιώνα οι πόλεις με τις πλατείες, τα βουλευβάρτα και τις λεωφόρους, ήταν έτσι διαμορφωμένες ώστε να επιτρέπεται η συναναστροφή ξένων μεταξύ τους ατόμων και υπήρχε μία συνέχεια ανάμεσα στην αγορά, το θέατρο και τη δημόσια παρουσία, από τον 19^ο αιώνα και μετά, οι πόλεις μεγεθύνονται, πολλαπλασιάζονται οι πολυκατοικίες, η παραγωγή αυξάνει κατακόρυφα και η κατανάλωση αρχίζει να αποκτά μαζικό χαρακτήρα. Οι ανοικτοί χώροι στις πόλεις είναι πλέον χώροι για να διαβαίνουν οι άνθρωποι, παρά για να παραμένουν και να συναναστρέφονται.

Οι χώροι εργασίας σχεδιάζονται έτσι, ώστε να επιτρέπεται η αλληλοπαρατήρηση και ταυτόχρονα η απομόνωση εν μέσω κοινής θέας. Οι άνθρωποι ήλθαν πιο κοντά αλλά ταυτόχρονα έχασαν την ικανότητα να επικοινωνούν στον δημόσιο χώρο. Η ισορροπία δημόσιου και ιδιωτικού που υπήρχε ανατρέπεται και η κοινωνία καθίσταται κοινωνία της οικειότητας, όπως την ονομάζει ο Sennett. Μελετώντας την έκπτωση του δημόσιου χώρου, ο Sennett υποστηρίζει ότι η επέλαση της ιδιωτικότητας λαμβάνει τη μορφή «τυραννίας» του ατόμου, όπου η αίσθηση του μεγάλου και του συλλογικού εξαφανίζεται μέσα από την πίεση της καθημερινότητας.

Σε ό,τι αφορά τον αστικό δημόσιο χώρο, ο οποίος σύμφωνα με ένα σύγχρονο ορισμό, «*ταυτίζεται με φυσικούς χώρους ανοιχτούς σε όλους και προσβάσιμους από όλους, ελεύθερα και δωρεάν*»³³, τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ένα ρεύμα κοινωνιολογικών, κυρίως, αναλύσεων για τον επαναπροσδιορισμό του. Σημαντικός είναι πλέον σε ολόκληρη την Ευρώπη, ο ρόλος διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, όπως οι νέοι, οι γυναίκες, αλλά όλο και περισσότερο οι μετανάστες, και οι σχέσεις τους με τον δημόσιο χώρο. Βάσει των αναλύσεων αυτού του ρόλου, υλοποιούνται σε ευρωπαϊκές πόλεις χωρικές παρεμβάσεις, με σκοπό την ανασυγκρότηση της κοινωνικής συνοχής και τη διασφάλιση συνθηκών υγιεινής για όλους τους πολίτες. Ενδεικτικό

---

³² Pellegrino 2006, σ. 189.

³³ Doria – Raulet, σ. 13.

παράδειγμα αποτελεί το σχέδιο «Plan Bleu, Schéma d'aménagement des berges du Rhône et de la Saône»³⁴, το οποίο υλοποιήθηκε στη μητροπολιτική περιοχή της Λυών. Αφορά, μεταξύ άλλων, τη διευθέτηση του πάρκου Gerland και την ανάδειξη μιας μεγάλης παρόχθιας έκτασης των ποταμών Rhône και Saône, μήκους πέντε (5) χιλιομέτρων, σε ανοιχτό δημόσιο χώρο.

Ο επαναπροσδιορισμός του δημόσιου χώρου στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον αποτελεί συνεπώς κομβικό θέμα συζήτησης και μελέτης. Τίθενται ερωτήματα σχετικά με τη χωρική ή συμβολική διάσταση του δημόσιου χώρου και ερωτήματα σχετικά με τους χρήστες και τις χρήσεις του, τα οποία συνοψίζει ο Καλλισθένης Αβδελίδης³⁵: Ο δημόσιος χώρος της πόλης επαναπροσδιορίζεται για το γενικό κοινό ή για ένα ορισμένο κοινό; Ποιος είναι ο ρόλος των χρήσεων για τους ανθρώπους που ζουν, ή εργάζονται στον τόπο πριν και μετά τον επαναπροσδιορισμό;

Τίθεται επίσης μία σειρά ζητημάτων, όπως σε ποιο βαθμό οι κάτοικοι της πόλης χρειάζονται τον δημόσιο χώρο για δραστηριότητες της καθημερινής τους ζωής και ο άτυπος περιορισμός της κοινής χρήσης στους δημόσιους ανοιχτούς χώρους για λόγους ασφάλειας. Ενδεικτικά αναφέρονται τα φυσικά εμπόδια που τοποθετούνται για λόγους προστασίας γύρω από δημόσια κτίρια σε κεντρικά σημεία μιας πόλης, αποτρέποντας όχι μόνο δυνητικές επιθέσεις αλλά και τη διάβαση από τους περαστικούς. Το ίδιο ισχύει και στις περιπτώσεις οικειοποίησης τμημάτων πεζοδρομίων ή δρόμων για μεμονωμένη ή οργανωμένη ιδιωτική χρήση που αποτελεί συχνό φαινόμενο στις πόλεις. Χάνεται με αυτό τον τρόπο η «αστικότητα»³⁶.

1.3. Ο νεοκλασικισμός στην αρχιτεκτονική

Η έναρξη της βασιλείας του Όθωνα στο νέο ελληνικό Κράτος, το 1833, συμπίπτει με την εποχή κατά την οποία ο ευρωπαϊκός νεοκλασικισμός είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του. Ήταν το ρεύμα που επικράτησε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα περίπου μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, έγινε δεκτός από την εύπορη τάξη³⁷, εξέφρασε τους προβληματισμούς της εποχής και την επαναστατική ορμή των ευρωπαϊκών κοινωνιών, στρέφοντας το βλέμμα προς την αρχαιότητα.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Τραυλό, τρεις (3) είναι οι μεγάλοι σταθμοί του κλασικισμού στην ιστορία της τέχνης. Ο πρώτος αναφέρεται στη ρωμαϊκή εποχή, από τα τέλη του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, με

³⁴ Archives du Grand Lyon 2009, σ. 2.

³⁵ Αβδελίδης 2009, σ. 146.

³⁶ Με την έννοια της γαλλικής *urbanité*. Βλέπε §1.5. «Η εξέλιξη της ευρωπαϊκής πόλης...».

³⁷ Μυκονιάτης 2011, σ. 45.

τη συστηματική αντιγραφή των αρχιτεκτονικών και γλυπτικών έργων των σπουδαίων καλλιτεχνών του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο δεύτερος, στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, που αρχίζει στην Ιταλία με τον Palladio³⁸ και εξαπλώνεται σε όλη την Ευρώπη. Η τρίτη εμφάνισή του στην Ευρώπη αφορά την εκδήλωση του κλασικισμού στην αρχιτεκτονική, την περίοδο 1770 – 1830³⁹. Σε αυτή την περίοδο περιλαμβάνεται και η δεκαετία 1794 – 1805 του γερμανικού κλασικισμού στη λογοτεχνία, κατά την οποία ο Goethe με τον Schiller «ανταλλάσσουν τις επιστολές που θα αποτελέσουν την επιτομή του αισθητικού προγράμματος του γερμανικού Κλασικισμού»⁴⁰.

Από τους πρώτους θερμούς υποστηρικτές της στροφής προς την αρχαιότητα τον 18^ο αιώνα, ήταν ο Γερμανός Johann Joachim Winckelmann, ο οποίος γράφει το 1755: «Οι πιο καθαρές πηγές της τέχνης έχουν ανοιχτεί: ευτυχισμένος όποιος ανακαλύπτει και αντλεί από αυτές. Αναζήτηση αυτών των πηγών σημαίνει να ταξιδεύει κανείς στην Αθήνα»⁴¹. Στη μνημειώδη *Ιστορία της αρχαίας τέχνης* που συγγράφει το 1764, δίνει ιδιαίτερο βάρος στην τέχνη των Ελλήνων. Η ιστορία του Winckelmann αφορά μόνον τη ζωγραφική και τη γλυπτική, η αρχιτεκτονική παραλείπεται. Μοιάζει όμως αυτή «να ακολουθεί μία διαφορετική πορεία εφόσον συνεχίζει να δίνει, κατά τον Winckelmann, σημαντικά οικοδομήματα όταν οι άλλες τέχνες βρίσκονται σε παρακμή»⁴².

Μεσουρανούσε, την περίοδο εκείνη, η Σχολή Αρχιτεκτονικής του Βερολίνου, στην οποία ενθαρρύνονταν οι μαθητές να ασχοληθούν με την ελληνική αρχαιότητα. Στην Ακαδημία δίδασκε ο Karl Friedrich Schinkel⁴³, ίσως ο σημαντικότερος Γερμανός αρχιτέκτονας του 19^{ου} αιώνα. Μαθητής του Schinkel στη Σχολή ήταν ο Σταμάτης Κλεάνθης⁴⁴, ο οποίος προσέφερε στη συνέχεια σπουδαίο έργο στον σχεδιασμό των μεγαλύτερων ελληνικών πόλεων, από κοινού με τον Γερμανό φίλο του Eduard Schaubert⁴⁵.

³⁸ Ο Andrea Palladio (1508 – 1580) ήταν Ιταλός αρχιτέκτονας του οποίου το έργο έχει σαφείς αναφορές στην κλασική ελληνική και ρωμαϊκή αρχιτεκτονική. Δημιούργησε νέα θεωρία, τον παλλαντιανισμό που κυριάρχησε στον αγγλοσαξονικό κόσμο τον 17^ο αιώνα.

³⁹ Τραυλός – Μανουσάκης 1967, σσ. 25-26.

⁴⁰ Μητραλέξη 2016, σσ. 323-324.

⁴¹ Βίνκελμαν 2001, σ. 8.

⁴² Δασκαλοθανάσης 2013, σ. 29.

⁴³ Ο Karl Friedrich Schinkel (1781 – 1841) ήταν Γερμανός αρχιτέκτονας. Μελέτησε τα κλασικά και μεσαιωνικά μνημεία της Ιταλίας και σχεδίασε μεγαλοπρεπή κτίρια, όπως το Altes Museum και το Μέγαρο της Φρουράς στο Βερολίνο και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Potsdam.

⁴⁴ Ο Σταμάτης Κλεάνθης (1802 – 1862) γεννήθηκε στο Βελβεντό και σπούδασε αρχιτεκτονική στη Λειψία και στο Βερολίνο. Επέστρεψε στην Ελλάδα επί Καποδίστρια και με τον Schaubert εκπόνησαν τα σχέδια πόλεως της Αθήνας, του Πειραιά, του Αιγίου.

⁴⁵ Ο Eduard Schaubert (1804 – 1860) ήταν Γερμανός αρχιτέκτονας που συμμετείχε στον σχεδιασμό της Αθήνας, του Πειραιά και άλλων πόλεων. Διετέλεσε Διευθυντής της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας της Αθήνας και σύμβουλος στο Υπ. Εσωτερικών. Πήρε μέρος σε αρχαιολογικές έρευνες και στην αναστήλωση της Ακρόπολης της Αθήνας.

Οι δυο τους εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα στα τέλη του 1829 και έφεραν στη χώρα το πνεύμα του ελληνικού νεοκλασικισμού της βερολινέζικης Σχολής, πνεύμα μέτρου και ισορροπίας, αντίστοιχο με εκείνο της κλασικής αρχαιότητας. Στην Ελλάδα «η αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα καθώς και του πρώτου τέταρτου του 20^{ου} αιώνα, κινείται σχεδόν αποκλειστικά στη σφαίρα του κλασικισμού»⁴⁶.

Ο νεοκλασικισμός χρησιμοποιεί τους ρυθμούς της κλασικής αρχαιότητας. Η επιστροφή στην αρχαιότητα, όπως αναφέρουν οι Βασιλική Πετρίδου και Όλγα Ζιρώ⁴⁷, συνδέεται με την επιθυμία να βρεθεί ένας αρχιτεκτονικός τύπος, του οποίου τα στοιχεία να προσφέρουν νέες προτάσεις για την αρχιτεκτονική, με χαρακτηριστικά την τάξη και την αρμονία. Αυτή η αναζήτηση δίνει το έναυσμα για μια νέα ανάλυση των στοιχείων της κλασικής αρχιτεκτονικής.

Στην αρχιτεκτονική ο ρυθμός χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και μεγαλοπρέπεια. Οι επιφάνειες είναι καθαρές, μονόχρωμες, με γραμμικές διακοσμήσεις και ελάχιστα ανάγλυφα στοιχεία, κυρίως για τα αετώματα και τις κιονοστοιχίες. Στην Ελλάδα η νεοκλασική αρχιτεκτονική «παρουσιάζεται αν όχι σαν συνέχεια, τουλάχιστον σαν αυθόρμητη αναβίωση»⁴⁸, όπως επισημαίνει η Σέμνη Καρούζου. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Φιλυπίδη, ο νεοκλασικισμός που μεταφυτεύτηκε στην Ελλάδα παρουσίασε ορισμένες ιδιομορφίες σε σχέση με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό. Ειδικότερα, α) η ελληνική αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα είναι πιο αμιγής, δεν ανταγωνίζεται παλαιότερες μορφές, β) το είδος του κλασικισμού που υιοθετείται είναι πολύ πιο κοντά στα αρχαία πρότυπα, καθώς η γειτνίαση με τις αρχαιότητες επέτρεπε να μελετηθούν αυτές άμεσα και γ) οι ιδιαίτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες επιβάλλουν στην Ελλάδα έργα μικρής κλίμακας, με χαμηλό προϋπολογισμό⁴⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής των βασικών αρχών του κλασικισμού στην Αθήνα, είναι το κτίριο του Πανεπιστημίου, που σχεδίασε ο αρχιτέκτονας Hans Christian Hansen⁵⁰.

Στη ζωγραφική «ο νεοκλασικισμός αντιτίθεται στον υπερβολικό χαρακτήρα και στην πολύπλοκη έκφραση της τέχνης του μπαρόκ καθώς και στην ελαφρότητα και τη διάσπαση της μορφής του ροκοκό»⁵¹. Εξιδανικεύονται οι μορφές, δίνεται έμφαση στα περιγράμματα και στη

⁴⁶ Μπαδήμα-Φουντουλάκη 2001, σ. 27.

⁴⁷ Πετρίδου – Ζιρώ 2015, σσ. 88-89.

⁴⁸ Αϊβαζόγλου-Δόβα 2000, σ. 134.

⁴⁹ Φιλυπίδης 1984, σσ. 69-70.

⁵⁰ Ο Hans Christian Hansen (1803 – 1883) ήταν Δανός αρχιτέκτονας, ο οποίος σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Κοπεγχάγης.

⁵¹ Πετρίδου – Ζιρώ 2015, σ. 99.

γραμμή σε σχέση με το χρώμα. Οι σκιές και οι διακυμάνσεις του φωτισμού μετριάζονται ή εκλείπουν. Τα θέματα αντλούνται από την ελληνική και ρωμαϊκή μυθολογία και ιστορία. Εξυμνούν τον ηρωισμό και την αφοσίωση στα ιδανικά του έθνους και της πατρίδας.

Στη νεοκλασική γλυπτική ο καλλιτέχνης εξιδανικεύει την ανθρώπινη φύση μέσα από τις αναλογίες και την αρμονία. Τα γλυπτά χαρακτηρίζονται από γεωμετρική οργάνωση και συμμετρία. Ο Antonio Canova⁵², ο κυριότερος γλύπτης του νεοκλασικισμού, επιχείρησε να αποδώσει στα έργα του την ηρεμία των ελληνικών γλυπτών και να απαλλάξει το ανθρώπινο κορμί από τις ατέλειες της φύσης.

Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα αναδεικνύονται σημαντικοί γλύπτες, όπως ο Δημήτριος Κόσσος που χρησιμοποιεί τα στοιχεία του νεοκλασικού προτύπου για τις προτομές του και ο Λεωνίδας Δρόσης, «ο σημαντικότερος κλασικιστής γλύπτης»⁵³, στον οποίο δόθηκε υποτροφία, το 1859, για να συνεχίσει τις σπουδές του στη Σχολή Καλών Τεχνών της Δρέσδης, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επηρεάστηκε από τα κλασικά πρότυπα της αρχαιότητας, όπως προκύπτει από τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών που φιλοτέχνησε. Οι αδελφοί Φυτάλη έδωσαν επίσης, την ίδια περίοδο, εξαιρετικά έργα νεοκλασικής γλυπτικής. Ενδεικτικός είναι ο ανδριάντας του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', έργο του Λάζαρου Φυτάλη, στον προαύλιο χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών, τα αποκαλυπτήρια του οποίου έγιναν το 1872.

Η νεοκλασική μορφολογία εισάγεται επίσημα στον ελληνικό χώρο από τον Όθωνα, του οποίου ο πατέρας, ο Λουδοβίκος Α' της Βαυαρίας, ήταν φανατικός ιδεολόγος της «ελληνικής αναβίωσης». Είναι ενδεικτικό στο πλαίσιο αυτό ότι, τον Δεκέμβριο 1835 αρχίζει στην Αθήνα η αναστήλωση του Ναού της Αθηνάς Νίκης, η πρώτη που γίνεται στην αναγεννημένη Ελλάδα και εκφράζει, όπως αναφέρει ο Maurer, «το πνεύμα της ελληνικής αρχαιότητας που πρέπει να σταθεί και στο μέλλον ως ο μαγνητικός κρίκος ανάμεσα στη σημερινή Ελλάδα και τον Ευρωπαϊκό πολιτισμό».

Εκείνα τα χρόνια, επισημαίνει ο Βασίλειος Πετράκος, το μεγαλύτερο αίτημα των Ελλήνων ήταν η γεφύρωση του χάσματος που υπήρχε ανάμεσα στην ελευθερωμένη Ελλάδα που ζητούσε τη θέση της στον κόσμο και στην Ευρώπη, ανάμεσα στο κλίμα, το πνεύμα και τις γνώσεις της Οθωμανικής Ελλάδας και στο πνεύμα του διαφωτισμού, του ρομαντισμού και του κλασικισμού⁵⁴.

---

⁵² Ο Antonio Canova (1757 – 1822) γεννήθηκε στο Possagno της Ιταλίας και σπούδασε σε εργαστήρια γλυπτικής στη Βενετία και τη Ρώμη. Το 1802 επελέγη ως επίσημος γλύπτης του Ναπολέοντα. Στα σημαντικότερα έργα του περιλαμβάνονται τα Έρως και Ψυχή, Θησέας και Μινώταυρος, Ήβη.

⁵³ Μυκονιάτης 1988, σ. 387.

⁵⁴ Πετράκος 2004, σ. 25.

1.4. Ο ρομαντισμός στην αρχιτεκτονική

Από το τέλος του 18^{ου} αιώνα εμφανίζεται ο ρομαντισμός ως ένα πνευματικό κίνημα, στο οποίο υπερισχύει το συναίσθημα της λογικής και η φαντασία της αναλυτικής κριτικής. Αρχικά αποτέλεσε λογοτεχνικό ρεύμα και στη συνέχεια επεκτάθηκε στις εικαστικές τέχνες. «Δεν είναι ούτε αντεπαναστατικός ούτε αντιδιαφωτιστικός· ίσα ίσα ήταν συνέχεια, κάτι σαν διάδοχος του Διαφωτισμού», αναφέρει ο Βασίλης Κρεμμυδάς⁵⁵. Σύμφωνα με τον Bressani, «φως και σκότος, γέννηση και καταστροφή, ζωή και θάνατος, είναι τα κεντρικά ζεύγη της ρομαντικής σκέψης»⁵⁶.

Οι φάσεις του ευρωπαϊκού ρομαντισμού ήταν πολλές. Ειδικότερα ο γαλλικός ρομαντισμός, όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «στράφηκε προς τη Φύση, όχι την αφηρημένη, όπως την πιάνει ο νους, αλλά προς τα φυσικά τοπία, όπως τα βλέπει το μάτι και τα ζει η ψυχή»⁵⁷. Καθαρός διαχωρισμός ανάμεσα σε κλασικισμό και ρομαντισμό «δεν υπάρχει πριν από την περίοδο 1820 – 1830. Τότε μόνον ο ρομαντισμός αρχίζει να γίνεται ρυθμός και κυριαρχεί στην Ευρώπη ολόκληρο τον 19^ο αιώνα»⁵⁸.

Και στην Ελλάδα η διάκριση των δύο ρευμάτων είναι ασαφής. Ο Κων/νος Μπίρης χωρίζει τον κλασικισμό σε «ορθόδοξο» και σε «ελεύθερο ρομαντικό», ο Χ. Μπούρας κατατάσσει τους Γερμανούς που εργάστηκαν επί Όθωνα στην Ελλάδα και τον Καυταντζόγλου στον «ελληνικό κλασικισμό», σε αντίθεση με τον «ρομαντικό», όπου εντάσσει τα νεογοτθικά του Κλεάνθη και τα νεοβυζαντινά του Ζάχου, όπως συμπυκνώνει ο Φιλυπίδης⁵⁹.

Στην αρχιτεκτονική, ο ρομαντισμός επιτρέπει στοιχεία όχι μόνο από την κλασική αρχιτεκτονική αλλά και από την αρχιτεκτονική του Μεσαίωνα. Οι επιλογές εξαρτώνται από την προτίμηση του αρχιτέκτονα για κάποιο συγκεκριμένο ύφος. Χαρακτηριστικό είναι το έργο του Jacques Ignace Hittorff⁶⁰, δημιουργού ορισμένων εκ των πλέον σημαντικών δημόσιων κτιρίων στο Παρίσι του 19^{ου}

⁵⁵ Κρεμμυδάς 2010, σ. 20.

⁵⁶ Bressani 1999, σ. 56.

⁵⁷ Κανελλόπουλος 1976, σ. 283.

⁵⁸ Τραυλός – Μανουσάκης 1967, σ. 26.

⁵⁹ Φιλυπίδης 1984, σ. 77.

⁶⁰ Ο Jacques Ignace Hittorff (1792 – 1867) ήταν διάσημος Γάλλος αρχιτέκτονας, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την αρχαιολογία, την αρχαιοελληνική αρχιτεκτονική και την ιστορία της αρχιτεκτονικής. Σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών στο Παρίσι. Σημαντικότερα έργα του είναι η εκκλησία Saint-Vincent-de-Paul, το θέατρο Ambigu-Comique και η πλατεία Ομόνοιας στο Παρίσι. Το 1853 εκλέχτηκε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας των Καλών Τεχνών. Ανέπτυξε τις εργασίες του στο θέμα της πολυχρωμίας της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής στο έργο του *Restitution du Temple d'Empédocle à Sélinonte ou l'Architecture polychrome chez les Grecs*, το 1851. Pinon, «Hittorff Jacques-Ignace». Η Ελλάδα τον τίμησε, απονέμοντάς του τον Σταυρό των Ταξιαρχών του Τάγματος του Σωτήρος, με Διάταγμα της 23^{ης} Μαΐου 1861, που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στο ΦΕΚ 23^{ου}/30.06.1861.

αιώνα, όπως ο Gare du Nord και το Cirque d'Hiver. Ο Hittorff, γνωστός για τη θεωρία του για την πολυχρωμία της ελληνικής αρχιτεκτονικής⁶¹, είναι επίσης εκείνος που συνέλαβε μία από τις ωραιότερες προοπτικές της ευρωπαϊκής πολεοδομίας: τον μεγάλο αστικό άξονα στο Παρίσι, από την place de la Concorde και τα Ηλύσια Πεδία, στην place de l'Étoile, και μέχρι το δάσος Boulogne, λειτουργώντας ως προάγγελος των παρεμβάσεων του Haussmann στη γαλλική πρωτεύουσα.

Το ρομαντικό πνεύμα κυριαρχεί και στον δημόσιο χώρο αυτή την περίοδο, όπως στα πάρκα των μεγάλων πόλεων, που διακοσμούνται με τεχνητά κατασκευάσματα προκειμένου να δημιουργήσουν στους κατοίκους την ψευδαίσθηση της ηρεμίας και της ξεγνοιασιάς⁶². Είναι η εποχή που, στην Ελλάδα, ο Κλεάνθης, τον οποίο ο Τραυλός θεωρεί «καθαρά ρομαντικό», εκπονεί το σχέδιο πόλεως της νέας Αθήνας και δίνει δείγματα της αρχιτεκτονικής του, σχεδιάζοντας το Μέγαρο των Ιλισίων⁶³, που στεγάζει σήμερα το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, με στοιχεία βυζαντινά και γοτθικά, και το Μέγαρο Αμβροσίου Ράλλη, «το ωραιότερο σπίτι της Οθωνικής εποχής στην Αθήνα» στην πλατεία Κλαυθμώνος, που έχει πρόσοψη κλασικιστική αλλά το εσωτερικό του είναι ρομαντικού ρυθμού⁶⁴.

1.5. Η εξέλιξη της ευρωπαϊκής πόλης από τον Μεσαίωνα μέχρι τον 19^ο αιώνα

Πολλές και ενδιαφέρουσες ήταν οι εξελίξεις στην Ευρώπη κατά τον 19^ο αιώνα. Σε πολιτικό επίπεδο, κινείται για πρώτη φορά η δημιουργία ενός πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού ευρωπαϊκού χώρου. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν είναι μια ιδέα του 20^{ου} αιώνα, αλλά εμφανίζεται έναν αιώνα νωρίτερα, αν και τον 19^ο αιώνα η ιδέα προσέκρουε στη δύναμη των εθνών που αναδύονταν. Από το 1815 ως το 1871, η Ευρώπη των εθνών κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή της εποχής. Από το Συνέδριο της Βιέννης, το 1815, για τη διατήρηση της τάξης και της νομιμότητας στην Ευρώπη, μέχρι την ολοκλήρωση της ενοποίησης της Ιταλίας και της Γερμανίας, οι ευρωπαϊκοί λαοί απέβλεπαν στη δημιουργία εθνών που ανυψώνονταν σε Κράτη. Σπουδαίοι στοχαστές, όπως ο Victor Hugo το 1855, οραματίζονταν μία ενωμένη Ευρώπη: «Και η Ευρώπη θα ήταν ένα έθνος [...]. Δεν θα υπήρχαν σύνορα, ούτε τελωνοφύλακες, ούτε δασμοί, [...] μια γιγαντιαία πλημμυρίδα και άμπωτη χρημάτων και προϊόντων θα επικρατούσε· βιομηχανία και εμπόριο θα

⁶¹ «Hittorff peut être considéré comme l'inventeur de la polychromie de l'architecture antique». Grand-Clément 2007, σ. 139.

⁶² Πετρίδου – Ζιρώ 2015, σ. 122.

⁶³ «Το σύνολο παρουσιάζει μια ιδιότυπη αρχιτεκτονική με συνδυασμό κλασικών στοιχείων, όπως είναι η επικράτηση της οριζόντιας γραμμής και οι χαμηλοί κλειστοί πύργοι, και ρομαντικών στοιχείων, όπως είναι οι αιψιδωτές στοές και η προβολή της στέγης». Μπαδής-Φουντουλάκη 2001, σ. 152.

⁶⁴ Ο.π., σ. 144.

εικοσαπλασιάζονταν»⁶⁵. Προφήτεψε δε ο Ουγκώ το κοινό νόμισμα «που θα είχε για στήριγμά του το κεφάλαιο Ευρώπη και για κινητήριο δύναμή του την ελεύθερη εργασία 200 εκατομμυρίων ανθρώπων».

Για να φτάσουμε εκεί μεσολάβησαν σημαντικά γεγονότα. Στη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών πόλεων και τη διαχείριση του αστικού χώρου συνέβαλλαν ουσιαστικά οι σχέσεις ισχύος μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ενδιαφέροντος. Ενώ κατά την αρχαιότητα οι δημόσιοι χώροι και τα δημόσια κτίρια είχαν απόλυτη προτεραιότητα σε σχέση με τα ιδιωτικά, στη μεσαιωνική πόλη οι ιδιώτες συντελεστές οφείλουν να συνεργαστούν για τον εξοπλισμό των κοινόχρηστων χώρων. Η πολιτική σταθερότητα και αποτελεσματικότητα μιας κυβέρνησης επιτρέπουν στην πόλη να προσφέρει την απόλυτη συνοχή των δημόσιων και ιδιωτικών χώρων, όπως επισημαίνει ο Leonardo Benevolo.

Προς τα τέλη του Μεσαίωνα, οι εκκλησίες γίνονται ορόσημα των πόλεων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής είναι η έλλειψη γης, καθώς οι πόλεις οριοθετούνται από τα τείχη και, με τους αστούς και τους εμπόρους, αποκτούν ολοένα μεγαλύτερη σημασία από τους πύργους. Η εξέλιξη κράτησε αιώνες και στο διάστημα αυτό οι αλλαγές στον χώρο της τέχνης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα αναγεννησιακή πορεία της ευρωπαϊκής σκέψης.

Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα γεννήθηκε στη βόρεια Γαλλία ο γοθικός ρυθμός. Κτίζεται μία εκκλησία εντελώς νέου τύπου, εξ ολοκλήρου από πέτρα και γυαλί. Ο 13^{ος} αιώνας ήταν η εποχή των μεγάλων καθεδρικών ναών γοθικού ρυθμού, όπως της Λωζάννης⁶⁶, του μεγαλύτερου στην Ελβετία. *«Σιγά – σιγά οι πόλεις αυτές έγιναν πολυάριθμα κέντρα εμπορίου και οι αστοί απέκτησαν μεγαλύτερη ανεξαρτησία από την Εκκλησία»⁶⁷.*

Η ανάπτυξη του εμπορίου και η αύξηση της κινητικότητας που επέφερε, οδήγησε στη γέννηση νέων δυναμικών κοινωνικών τάξεων, ναυτικών και εμπόρων. Αυτή η διαδικασία σταδιακά έσπασε την απομόνωση των πόλεων της εποχής του Μεσαίωνα.

Η Αναγέννηση, όπως και ο Διαφωτισμός στη συνέχεια, βοήθησε ώστε να χάσει την κυρίαρχη θέση του το θεοκρατικό μοντέλο το οποίο καθόριζε έως τότε την καθημερινή ζωή των κοινωνιών. Τη «μαρμάρινη Ρώμη» του Αυγούστου, όπως αναφέρει ο Nicola Festa, ο πανδαμάτωρ χρόνος μαζί με την άγνοια και τη βαρβαρότητα των ανθρώπων την είχαν μετατρέψει, από τον 4^ο μ.Χ. αιώνα και

---

⁶⁵ Ουγκώ 2015, σσ. 35-36.

⁶⁶ Laubscher 1982, σ. 32.

⁶⁷ Μίχα 2006, σ. 90.

για μία χιλιετία περίπου, σε έναν ασήμαντο οικισμό περιτριγυρισμένο από αγρούς και δάση, διάσπαρτα με επιβλητικά ερείπια. Η προσπάθεια που έκαναν οι πάπες της Αναγέννησης «να δημιουργήσουν μία νέα πόλη, σύγχρονη, εφάμιλλη, αν μη ανώτερη της Φλωρεντίας των Μεδίκων και της Νεάπολης των Αραγωνέζων παραλίγο να απέβαινε μοιραία. Γλύτωσε από το πνεύμα του Ουμανισμού, το σεβασμό στην κλασική παράδοση, την αγάπη για την αρχαιότητα, που ρίζωσε στη Ρώμη, στήνοντας τη βάση της τοπικής Ακαδημίας»⁶⁸.

Τα Ανάκτορα των Βερσαλλιών ολοκληρώνονται το 1685⁶⁹, επί βασιλείας Λουδοβίκου 14^{ου}, σχεδιασμένα από τους αρχιτέκτονες Louis Le Vau και Jules Mansart και αποτελούν το αντιπροσωπευτικότερο κτιριακό συγκρότημα σε ρυθμό μπαρόκ, ρεύμα που διαμορφώθηκε στην Ιταλία στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και στη συνέχεια πέρασε στην υπόλοιπη Ευρώπη. Συνδέεται με το άνοιγμα της πόλης, την οποία βλέπει ως κέντρο όλων των εξουσιών. Έτσι, όπως περιγράφει ο Benevolo, «μπαίνουν σε τάξη αγροί, δέντρα, υδάτινες πηγές και αγάλματα, μια και δεν μπορούν να μπουν σε τάξη σπίτια και άνθρωποι»⁷⁰.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα δύο μεγάλα γεγονότα συντάραξαν τη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη. Η Αμερικανική Επανάσταση το 1776 και η Γαλλική το 1789, προκάλεσαν θεμελιώδεις ανακατατάξεις στη δομή των κοινωνιών. Μαζί με άλλες επαναστάσεις στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, λιγότερο σημαντικές, έφεραν στην εξουσία τη νέα τάξη των αστών και το πέρασμα από το φεουδαρχικό στο κεφαλαιοκρατικό οικονομικό σύστημα.

Παράλληλα αρχίζει να διαμορφώνεται, στον χώρο της αρχιτεκτονικής, η καινούργια επιστήμη της πόλης, η πολεοδομία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Giulio Carlo Argan, σύμφωνα με τον οποίο ήταν επιθυμητό η πόλη να έχει μία υφολογική ενότητα «αντίστοιχη της κοινωνικής οργάνωσης». Θεωρεί ότι την προαναγγέλλουν οι λεγόμενοι αρχιτέκτονες «της επανάστασης», οι Boullée και Ledoux. «Θα έχει το μεγαλειώδες απόγειό της στο φιλόδοξο ναπολεόντειο όνειρο να μεταβληθούν όχι μόνο οι αρχιτεκτονικές, αλλά και οι χωροταξικές δομές, τα μεγέθη, οι λειτουργίες των μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας: πελώριες πλατείες, ευρύτατες και μακρές οδοί, πλαισιωμένες από μεγάλα, αυστηρώς νεοκλασικά, κτίρια δημοσίων κυρίως λειτουργιών»⁷¹. Πράγματι, στη γαλλική γλώσσα η λέξη *urbanité*, η αστικότητα, απαντάται ήδη από τον 18^ο αιώνα:

⁶⁸ Festa 1997, σσ. 92-92.

⁶⁹ Payne 1919, σ. 29.

⁷⁰ Benevolo 1997, σ. 232.

⁷¹ Αργκάν 1998, σ. 18.

«*Sous un autre climat, il eût fait naître l'urbanité, les sciences, et les arts*», όπως μνημόνευε ο Coyer⁷², ενώ ο όρος *πολεοδομία* χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα μόλις τον 20^ο αιώνα.

Συνοψίζοντας την περίοδο από τον Μεσαίωνα μέχρι και τον 18^ο αιώνα, θα λέγαμε ότι μέχρι τότε, οι πόλεις στην Ευρώπη ήταν συγκροτημένες σε μορφές που η καταγωγή τους βρίσκεται πολλούς αιώνες πίσω, με τρία (3) ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: τις οχυρώσεις που τις περιέβαλαν, τις δομές της φεουδαρχίας στον χώρο και τις εκφράσεις τους, με τα κεντρικά ανακτορικά συγκροτήματα και την κεντρική θέση των μεγάλων θρησκευτικών συγκροτημάτων, τους καθεδρικούς ναούς. Η συνύπαρξη των πολιτικών και θρησκευτικών συγκροτημάτων στο κέντρο ή στο πλέον οχυρωμένο τμήμα των πόλεων, χαρακτήριζε επίσης τον αστικό χώρο όλους αυτούς τους αιώνες. Η υπόλοιπη πόλη αναπτυσσόταν σε σχέση με τα βαριά τείχη, τα ανάκτορα και τους ναούς. Οι κατοικίες μαζί με τα βιοτεχνικά καταστήματα καταλάμβαναν τον χώρο μεταξύ του κεντρικού τμήματος και της περιτοίχισης. Το εμπόριο διεξαγόταν στη Δύση, τις περισσότερες φορές σε υπαίθριες αγορές, στις ελάχιστες πλατείες ή λίγο έξω από τις οχυρές πύλες. Αντίθετα, στην Ανατολή υπήρχαν μεγάλες στεγασμένες ή ημιυπαίθριες αγορές – παζάρια.

Τον 19^ο αιώνα αρχίζει η αστικοποίηση⁷³ του πληθυσμού. Το 1800 η αναλογία του αστικού πληθυσμού σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό ήταν 12% στην Ευρώπη και 5% στην Βόρεια Αμερική. Ο πληθυσμός της Βρετανίας διπλασιάζεται σε πενήντα (50) χρόνια, για να φτάσει το 1851 τα δέκα επτά (17) εκατ. κατοίκους, εκ των οποίων οι μισοί ζουν στις πόλεις⁷⁴. Στην Ελλάδα, ο πληθυσμός από εξακόσιες πενήντα (650.000) περίπου κατοίκους το 1834, έφτασε το ένα εκατ. εκατό χιλιάδες (1.100.000) το 1861, δηλαδή αυξήθηκε κατά 68,4%.

Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί της μεταλλαγής που γνώρισαν οι πόλεις τον 19^ο αιώνα, και δείχνουν το μέγεθος των κοινωνικών ανατροπών που συνόδευσαν αυτή την αστική έκρηξη. Επρόκειτο για ένα φαινόμενο που άλλαξε ριζικά τον τρόπο ζωής αιώνων. Η γρήγορη αστικοποίηση προκαλούσε ρύπανση στις πόλεις και οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας έγιναν πολύ δύσκολες. Όμως στις πόλεις η κοινωνία οφείλει την ανάπτυξη των νέων ιδεών και την ανόρθωση του πολιτιστικού της επιπέδου.

⁷² Dictionnaire des Richesses de la langue française MDCCCLXX, σ. 477.

⁷³ Σε ολόκληρο τον πλανήτη, κατά τον 13^ο αιώνα, εκτιμάται ότι περίπου τριάντα εκατ. άνθρωποι κατοικούσαν σε πόλεις. Το 1800, ο αριθμός είχε ανέβει στα ογδόντα επτά εκατ.. Δηλαδή σε τρεις αιώνες αυξήθηκε κατά πενήντα έξι εκατ. ο αριθμός των κατοίκων των πόλεων. Από το 1800 μέχρι το 1900 αυτός ο αριθμός αυξήθηκε κατά διακόσια τέσσερα εκατ..

⁷⁴ Vincent 2008, σ. 90.

Την εποχή της αστικοποίησης, σύμφωνα με τον Ernst Gombrich, τα δημοτικά Συμβούλια που είχαν ανάγκη από ένα καινούργιο δημόσιο κτίριο (ένα θέατρο ή ένα μουσείο), «ζητούσαν και πλήρωναν «τέχνη». Όταν εκπληρώνονταν οι άλλες προδιαγραφές του κτιρίου, «ανέθεταν στον αρχιτέκτονα να διαμορφώσει μια πρόσοψη γοτθική, ή να κάνει το κτίριο να μοιάζει με νορμανδικό πύργο ή με αναγεννησιακό ανάκτορο ή και με τζαμί. [...] Για τα θέατρα και τις λυρικές σκηνές χρησιμοποιούσαν συνήθως το μπαρόκ, ενώ τα ανάκτορα και τα μέγαρα των υπουργείων χτίζονταν στο μεγαλόπρεπο ρυθμό της Ιταλικής Αναγέννησης»⁷⁵.

Οι πόλεις αναπτύσσονται πλέον σε ένα φιλελεύθερο περιβάλλον. Τα παλαιά πολεοδομικά κέντρα δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των νέων παραγωγικών σχέσεων. Τα τείχη λειτουργούσαν περισσότερο ως τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη παρά ως μέσο ασφάλειας των κατοίκων. Άρχισαν λοιπόν να κατεδαφίζονται σταδιακά, προκειμένου να επεκταθούν οι αξιοποιήσιμες γαίες. Πρόκειται για το τέλος της περιτοιχισμένης πόλης. Στο Παρίσι γίνονται επεκτάσεις και αντικαταστάσεις μέρους των τειχών από τις αρχές του 17^{ου} έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στην Ελλάδα, τα παραθαλάσσια τείχη του Ναυπλίου κατεδαφίζονται σε μεγάλο βαθμό τη δεκαετία του 1860 και ολοκληρωτικά το 1873. Στη Θεσσαλονίκη, τα τείχη γκρεμίζονται τη δεκαετία του 1870 στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού και βελτίωσης της λειτουργίας της πόλης. Παντού πλέον οι πόλεις εξαπλώνονται στα περίχωρα.

1.5.1. Η βιομηχανική επανάσταση – Νέα υλικά στις κατασκευές

Τον 19^ο αιώνα η ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας οδήγησε στο πέρασμα από τη βιοτεχνική στη βιομηχανική παραγωγή των αγαθών. Η βιομηχανική επανάσταση ξεκίνησε στη Βρετανία για λόγους που ποικίλουν, αποτελούν αντικείμενο έρευνας μέχρι σήμερα, και εστιάζουν σε πολιτισμικούς, θρησκευτικούς ή θεσμικούς παράγοντες. Σύμφωνα με τον Robert Allen⁷⁶ οι υψηλοί μισθοί και η φθηνή ενέργεια ήταν οι παράγοντες που δημιούργησαν τη ζήτηση για μια τεχνολογία που υποκαθιστούσε την εργασία με κεφάλαιο και ενέργεια.

Η επανάσταση άλλαζε τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, τη συμπεριφορά τους, αλλά και τις τεχνικές δυνατότητες. Αυτός ο μετασχηματισμός προκάλεσε μία νέα ανατροπή στις πόλεις τον 19^ο αιώνα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και δημιούργησε νέους όρους στην ανάπτυξή τους, λόγω της αύξησης του πληθυσμού τους και της αστικοποίησης.

⁷⁵ Gombrich 1994, σ. 499.

⁷⁶ Allen 2011, σσ. 357-384.

Χρησιμοποιούνται πλέον νέα τεχνικά μέσα, τα οποία περιορίζαν τη χειρωνακτική εργασία, αυξάνοντας την παραγωγή και μειώνοντας το κόστος των προϊόντων, και εφαρμόζονται τεχνολογικές καινοτομίες, όπως η ατμομηχανή. Παράλληλα άλλαζε ο τύπος των κτιρίων και εμπλουτίζονταν οι χρήσεις των δημόσιων κτιρίων. Μέχρι τότε τα κύρια κτίρια στις πόλεις ήταν οι εκκλησίες, τα παλάτια, οι πύργοι, τα δημαρχεία, οι κατοικίες. Η οργάνωση της αστικής ζωής και η ανάπτυξη της οικονομίας δημιούργησαν νέους τύπους κτιρίων, άγνωστα μέχρι τότε, όπως εργοστάσια, σταθμούς τραίνων και χώρους ψυχαγωγίας.

Η αρχιτεκτονική είχε πλέον να λύσει το πρόβλημα στέγασης των εργατικών μαζών που συνέρρεαν στις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις της Ευρώπης. Καθιερώνονται δημόσιες τελετές, σχεδιάζονται μνημεία εθνικής ανάτασης μεγάλων διαστάσεων και στις πόλεις στήνονται αγάλματα που αποτελούν σύμβολα ηρωισμού σε εθνικούς αγώνες.

Η βιομηχανική επανάσταση έφτανε και στην Ελλάδα, αλλά με αργό ρυθμό. Είναι ενδεικτικό ότι το 1855 δεν υπήρχαν παρά ελάχιστα εργοστάσια. Όπως αναφέρει ο Λευτέρης Παπαγιαννάκης, «στον Πειραιά υπάρχουν δύο ατμοκίνητα, το μεταλλουργείο του Λ. Ράλλη και ο αλευρόμυλος του Κ. Περίδη, ενώ στην Αθήνα μόνο ένα, το μεταξουργείο Δουρούτη και Σία»⁷⁷.

Για βιομηχανική μονάδα που λειτουργούσε, στα τέλη της περιόδου Όθωνα, σε επαρχιακή πόλη, έχουμε μία αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Συγκεκριμένα, καθώς ο σταδιακός εκσυγχρονισμός του Κράτους απαιτούσε εκπαιδευμένο προσωπικό, λειτούργησε στη Χαλκίδα, το 1862, με Διευθυντή τον Γάλλο μηχανικό Mayer, δημόσιο εργοστάσιο⁷⁸, ένα σιδηρουργείο, με σκοπό την εκπαίδευση νέων σιδηρουργών «εις την διαχείρισιν, κίνησιν και επισκευήν των ατμοκινήτων μηχανών». Δεκτοί στο εργοστάσιο, κατόπιν εξετάσεως ή «διά συναγωνισμού» ενώπιον Επιτροπής⁷⁹, γίνονταν σε πρώτη φάση δεκαέξι (16) νέοι, ηλικίας δεκαοκτώ (18) έως είκοσι πέντε (25) ετών, που ήταν καλοί σιδηρουργοί, γνώριζαν γραφή και ανάγνωση και τις πράξεις της αριθμητικής, οι οποίοι λάμβαναν μισθό. Μετά την εκπαίδευσή τους, αυτοί οι νέοι διορίζονταν από τον Υπουργό Εσωτερικών, «ευθύς ως χηρεύση θέσις», ως μηχανικοί ατμοκινήτων πλοίων ή βυθοκόρων, με μηνιαία αντιμισθία εκατόν πενήντα (150) – τριακόσιες (300) δραχμ. Το εργοστάσιο

⁷⁷ Παπαγιαννάκης 1990, σ. 63.

⁷⁸ Σχετικός είναι ο υπ' αρ. 8943/23.05.1862 Κανονισμός «του εν Χαλκίδι δημοσίου εργοστασίου ή σιδηρουργείου», ΦΕΚ 33^Α/11.06.1862, ο οποίος φέρει την υπογραφή του Υπουργού Εσωτερικών Χριστόπουλου.

⁷⁹ Η Επιτροπή αποτελούνταν από τον Νομάρχη Εύβοιας, τον προϊστάμενο της Διεύθυνσης του Μηχανικού και τον Εργοστασιάρχη, σύμφωνα με το άρθρο 3 του Κανονισμού του εργοστασίου.

διαλύθηκε σε τρία (3) χρόνια αλλά ο εξοπλισμός του «φαίνεται ότι μεταφέρεται στο Πολυτεχνείο με σκοπό τη συγκρότηση μηχανουργικού εργοστασίου»⁸⁰.

Σε ό,τι αφορά τα υλικά, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα η αρχιτεκτονική χρησιμοποιεί πλέον ευρέως τις νέες τεχνολογίες και τις εφαρμογές τους.

Η τεχνική κατασκευής και τα παραδοσιακά υλικά, όπως η πέτρα και το ξύλο, αλλάζουν ριζικά. Χρησιμοποιούνται νέα οικοδομικά υλικά, το σκυρόδεμα, ο σπλισμός από σίδηρο, το γυαλί. Η τεχνολογία επεξεργασίας του σιδήρου αναπτύσσεται γρήγορα και οι εφαρμογές της εξαπλώνονται στον σιδηρόδρομο και εισάγονται στην κατασκευή των κτιρίων. Η βιομηχανοποίηση της παραγωγής, η επεξεργασία του χυτοσίδηρου και η πτώση του κόστους παραγωγής, οδηγούν στη χρήση του σε μεγάλη κλίμακα, ιδίως σε εργοστάσια, αποθήκες αλλά και στις γέφυρες. Η αντικατάσταση του ξύλου, στον σκελετό των κτιρίων, με χυτοσίδηρο, εξασφάλιζε τη μακροβιότητα των κατασκευών.

Παράλληλα, η επέκταση της χρήσης του γυαλιού επέτρεψε την κατασκευή μεγάλων διάφανων επιφανειών και οροφών. Η διαφάνεια και το φως είναι τα νέα σύμβολα, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τα οποία αλλάζουν και τον χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής. Η δυνατότητα να στεγαστούν μεγάλοι χώροι με επαρκή φωτισμό, έδωσε τη δυνατότητα να δημιουργηθούν στην Ευρώπη βιβλιοθήκες, θέατρα, μεγάλα εκθεσιακά κέντρα, ενώ οι μεγάλες διεθνείς Εκθέσεις προϊόντων, από το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, επιδεικνύουν αυτές τις τεχνολογικές καινοτομίες. Ενδεικτικά είναι το εντυπωσιακό Palm House⁸¹ στο Kew Gardens του Λονδίνου και το Crystal Palace⁸², επίσης στο Λονδίνο, με τη χρησιμοποίηση προκατασκευασμένων στοιχείων. Αυτά τα κτίρια εμφανίζουν τις αλλαγές της κοινωνίας και τις νέες αντιλήψεις για τη διαχείριση του χώρου στις πόλεις.

Αλλά και στην αρχιτεκτονική των δημόσιων κτιρίων εισάγονται καινοτομίες. Έχοντας επιστρέψει στη Γαλλία, το 1846, από τη νότια Ιταλία, όπου είχε μελετήσει τις αρχαιότητες της αρχαίας Ποσειδωνίας, ο Henri Labrousse, ένας από τους θεμελιωτές της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, «υιοθετεί τη θεωρία της πολυχρωμίας της κλασικής αρχιτεκτονικής, [...] και για πρώτη φορά

⁸⁰ Γενικό Αρχείο Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Φάκελος 90, έγγραφο της Διεύθυνσης του Σχολείου των Τεχνών προς το Υπουργείο Εσωτερικών, 18 Μαΐου 1863, και Καλαφάτη 1989, σ. 172.

⁸¹ Είναι έργο του αρχιτέκτονα Decimus Burton (1800 – 1881), είχε πλάτος τριάντα δύο μ., μήκος εκατόν εννέα μ. και ύψος δέκα εννέα μ.. Κατασκευάστηκε την περίοδο 1845 – 1847.

⁸² Είναι έργο που σχεδίασε και κατασκεύασε ο αρχιτέκτονας Sir Joseph Paxton (1803 – 1865), για την Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου, του 1851. Είχε πλάτος εκατόν είκοσι πέντε μ., μήκος πεντακόσια εξήντα μ. και ύψος είκοσι πέντε μ.. Καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1937.

χρησιμοποιεί τον χυτοσίδηρο για να φτιάξει τα τόξα και τις κολώνες στη Βιβλιοθήκη της *Sainte Geneviève* στο Παρίσι»⁸³. Αργότερα εφάρμοσε τις ιδέες του και στην Αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας.

Στην Ελλάδα του Όθωνα η χρήση των νέων υλικών είναι περιορισμένη. Είναι ενδεικτικό ότι, δεκαετίες αργότερα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν από το Πολυτεχνείο δεν αποφοιτούσαν περισσότεροι από δεκαπέντε (15) μηχανικοί ανά έτος, ο Ιωάννης Ραπτάκης⁸⁴ συνέγραψε εγχειρίδιο⁸⁵ που κάλυπτε το σύνολο των τύπων κατασκευών, όχι μόνο τις παραδοσιακές αλλά και τις πλέον σύγχρονες της εποχής, και ήταν βασισμένο στη γνώση που είχε αποκτηθεί στις ευρωπαϊκές χώρες.

1.6. Τα κτίρια των Κοινοβουλίων

Από τις χαρακτηριστικότερες κατηγορίες δημόσιων κτιρίων του 19^{ου} αιώνα είναι τα κτίρια των Κοινοβουλίων, που αποτελούν τοπόσημα από την εποχή της κατασκευής τους μέχρι τις μέρες μας. Δεσπόζουν σε κεντρικά σημεία της πρωτεύουσας κάθε Κράτους και καθόρισαν τα σχέδια πόλεως. Πρόκειται για σημεία αναφοράς κάθε μείζονος σημασίας πολιτικού και κοινωνικού γεγονότος, αποτελούν όμως και αξιοθέατα.

Στην Αθήνα, η κατασκευή του κτιρίου του πρώτου Κοινοβουλίου, στο οποίο θα στεγαζόταν η Βουλή και η Γερουσία, εγκρίνεται το 1858⁸⁶. Η χωροθέτηση του κτιρίου έγινε στη θέση του «προσωρινού βουλευτηρίου», το οποίο είχε αποτεφρωθεί, βάσει σχεδίων που είχε εκπονήσει ο Γάλλος αρχιτέκτονας François Boulanger⁸⁷. Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1875.

⁸³ Πετρίδου – Ζιρώ 2015, σ. 140.

⁸⁴ Ο Ιωάννης Ραπτάκης (1860 – 1921), με σπουδές στην *École des Ponts et Chaussées*, διετέλεσε Καθηγητής της Οικοδομικής και της Γραφιστικής στο Σχολείο Βιομηχάνων Τεχνών.

⁸⁵ Ραπτάκης 1907. Το δίτομο έργο του Ραπτάκη κυκλοφόρησε αρχικά το 1897-98, πολυγραφημένο.

⁸⁶ Διάταγμα «περί ανεγέρσεως του Βουλευτηρίου», ΦΕΚ 28^Α/25.07.1858.

⁸⁷ Ο François Louis Florimond Boulanger (1807 – 1875) σπούδασε στην *École des Beaux Arts* στο Παρίσι. Με σχέδιό του για το *Palais pour l'exposition d'objets d'art et des produits de l'industrie* κέρδισε το 1836 το πρώτο βραβείο, χάρη στο οποίο έγινε οικότροφος της *École de Rome* και διέμενε στη *Villa Médicis*, μέχρι το 1842, όπου πραγματοποίησε αντιγραφές σχεδίων αρχαίων μνημείων. Μυήθηκε στις θεωρίες του Fourier κι έγινε υποστηρικτής του. Στη συνέχεια έφυγε για την Ελλάδα, όπου έμεινε για τριάντα περίπου χρόνια. Συμμετείχε στην εκπόνηση σχεδίων σημαντικών δημόσιων κτιρίων, όπως του κτιρίου της Βουλής, και στην ολοκλήρωση του κτιρίου του Πανεπιστημίου. Επέστρεψε στο Παρίσι το 1874. Desmars 2008, σ. 74. Αναφορά στον Boulanger, δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, γίνεται στον Νόμο Φ4Δ' «περί χορηγίας αναπληρωτικής πιστώσεως δραχ. 459.800 εις το Υπουργείον Στρατιωτικών διά το 1859», ΦΕΚ 27Α'/11.06.1860. Στον Πίνακα με τις δαπάνες του «Στρατιωτικού Κλάδου», (Κεφάλαιο 16, «Εξοδα κεκλεισμένων χρήσεων»), συνολικού ποσού είκοσι μίας χιλιάδων δρχ., περιλαμβάνεται και το ποσό των τετρακοσίων δρχ., «δί' αμοιβήν του Αρχιτέκτονος Κυρίου Boulanger επιστατήσαντος εν Παρισίοις εις την κατασκευήν της εις το πεδίο του Άρεως κειμένης σκιάδος». Όπως ανέφερε στη Βουλή ο Υπ. Οικονομικών Κουμουνδούρος, εισηγούμενος το σχετικό σχέδιο Νόμου, χωρίς να δίνει ειδικότερες εξηγήσεις, «η ανάγκη της εξοφλήσεως διαφόρων καθυστερουμένων οφειλών του δημοσίου [...] υπαγορεύουσι την ανάγκην της συμπληρωματικής ταύτης

Όμως το κτίριο το οποίο, από το 1935, αποτελεί την έδρα του ελληνικού Κοινοβουλίου, είναι τα παλαιά Ανάκτορα του Όθωνα. Ο σχεδιασμός και η ανέγερση των Ανακτόρων, όπου θα στεγαζόταν η βασιλική οικογένεια, αποτέλεσε ένα από τα πρώτα μελήματα του νεοελληνικού Κράτους. Ο θεμέλιος λίθος του κτιρίου τέθηκε στις 25 Ιανουαρίου 1836 και η βασιλική οικογένεια εγκαταστάθηκε στις 25 Ιουλίου 1843. Τα σχέδιά του, σε νεοκλασικό ρυθμό⁸⁸, εκπόνησε ο Friedrich von Gaertner⁸⁹. Το κτίριο είναι λιτό, λειτουργικό και συμπαγές, από τα πιο αντιπροσωπευτικά αυτής της περιόδου. Ο περιμετρικός εσωτερικός διάδρομός του που είναι *«αρκετά φαρδύς, ένωνε κατά μήκος την αίθουσα των Τροπαίων, την αίθουσα του θρόνου και την αίθουσα των Υπασπιστών»*⁹⁰. Οι εργασίες κατασκευής των εσωτερικών χώρων του κτιρίου ολοκληρώθηκαν το 1853⁹¹. Την ίδια χρονιά ολοκληρώθηκαν και οι εργασίες της εσωτερικής διακόσμησης στις αίθουσες Τροπαίων και των Υπασπιστών, στον πρώτο όροφο, έργο των Γερμανών ζωγράφων Franz Joseph Wurm, Joseph Scherer, Claudius von Schraudolph, Ulrich Halbreiter⁹², οι οποίοι συνόδευαν τον Gaertner στην Ελλάδα. Οι Schraudolph και Halbreiter σχεδίασαν, στην Αίθουσα των Υπασπιστών, τα δεκατέσσερα (14) πορτραίτα ιστορικών προσώπων που συνδέονταν με τον Αγώνα και, όπως αναφέρει ο Νίκος Γραίκος, *«το σχήμα, το ύφος και η τεχνική (λάδι σε επίχρισμα) αυτών των πορτρέτων τα συνδέουν με τα πολύ συνηθισμένα tondo ιερών προσώπων, που υπάρχουν σε ναούς της εποχής»*. Στη διακόσμηση συνεργάστηκαν επίσης οι αδελφοί Φίλιππος και Γεώργιος Μαργαρίτης, οι μοναδικοί Έλληνες καλλιτέχνες που συμμετείχαν στην ομάδα εικονογράφησης των Ανακτόρων, λόγω της ακαδημαϊκής τους εκπαίδευσης και της συστηματικής ενασχόλησής τους με τη φιλοτέχνηση προσωπογραφιών με θέμα τους αγωνιστές⁹³.

Τον 19^ο αιώνα ανεγείρονται τα κτίρια των Κοινοβουλίων και άλλων ευρωπαϊκών Κρατών. Στη Γαλλία το Palais Bourbon, έδρα της γαλλικής Εθνοσυνέλευσης, στην αριστερή όχθη του Σηκουάνα,

---

πιστώσεως». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις ΟΑ' της 24ης Μαρτίου 1860, σ. 1370. Με Διάταγμα στις 14 Αυγούστου 1862., που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 45Α'/01.09.1862, απονεμήθηκε στον Boulanger ο Χρυσός Σταυρός των Ταξιαρχών του Β. Τάγματος του Σωτήρος.

⁸⁸ Τραυλός – Μανουσάκης 1967, σ. 27.

⁸⁹ Ο Friedrich von Gaertner (1791 – 1847) ήταν Διευθυντής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Μονάχου και επίσημος αρχιτέκτονας της βαυαρικής αυλής. Εκτός από τα σχέδια των Ανακτόρων, ο Gaertner μελέτησε και την εσωτερική διακόσμηση πολλών χώρων τους. Πλέον των διακοσίων σαράντα σχεδίων του φυλάσσονται στο Αρχιτεκτονικό Μουσείο του Πολυτεχνείου του Μονάχου.

⁹⁰ Μακρυγιάννη 1978, σ. 41.

⁹¹ Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων 2009, σσ. 17, 19.

⁹² Γραίκος 2011, σσ. 131, 449.

⁹³ Καγιαδάκη 2008, σ. 70.

ολοκληρώνεται από τον αρχιτέκτονα Jules de Joly⁹⁴ το 1832⁹⁵. Την οροφή της βιβλιοθήκης του διακόσμησε ο Delacroix. Στην Ισπανία, ένα παλαιό μοναστήρι του Αγίου Πνεύματος στη Μαδρίτη, αφού εγκαταλείφθηκε από τους μοναχούς, χρησιμοποιήθηκε ως έδρα του Κοινοβουλίου (Congreso de los Diputados) την περίοδο 1834 – 1841. Τον δημόσιο διαγωνισμό διαμόρφωσης του κτιρίου, στη μορφή που διατηρεί μέχρι σήμερα, οργάνωσε η Academia de Bellas Artes de San Fernando⁹⁶ της Μαδρίτης και ανάδοχος αναδείχθηκε ο αρχιτέκτονας Narciso Pascual y Colomer⁹⁷. Οι εργασίες άρχισαν το 1843 και ολοκληρώθηκαν το 1850. Έξι (6) επιβλητικοί κίονες κορινθιακού ρυθμού χαρακτηρίζουν την πρόσοψη του κτιρίου, πάνω στις οποίες ακουμπάει η τριγωνική μετώπη, διακοσμημένη από τον γλύπτη Ponciano Ponzano⁹⁸. Έργα του ίδιου γλύπτη είναι τα δύο (2) εμβληματικά μπρούτζινα λιοντάρια που κοσμούν την είσοδο του κτιρίου.

Τα πρώτα βρετανικά Ανάκτορα, τα οποία στη συνέχεια στέγασαν το Κοινοβούλιο στο Λονδίνο, χρονολογούνται από τον 11^ο αιώνα και αποτελούσαν την κατοικία των μοναρχών μέχρι τον 16^ο αιώνα, όταν μία πυρκαγιά κατέστρεψε μεγάλο μέρος τους. Το οικοδομικό σύμπλεγμα του βρετανικού Κοινοβουλίου καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό το 1834, πάλι από πυρκαγιά. Το 1836 έγινε δημόσιος διαγωνισμός αποκατάστασης, υποβλήθηκαν ενενήντα επτά (97) προσφορές και νικητής αναδείχθηκε ο αρχιτέκτονας Charles Barry⁹⁹. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1840, ολοκληρώθηκαν τρεις και πλέον δεκαετίες αργότερα και κόστισαν περισσότερο από δύο εκατομμύρια λίρες. Για τη διακόσμηση του συγκροτήματος ο Barry ζήτησε τη συνεργασία του Augustus Welby Pugin¹⁰⁰, αρχιτέκτονα που πρωτοστάτησε στην αναβίωση του γοθτικού ρυθμού. Το νέο κτίριο, γοθτικού ρυθμού, διαθέτει ιεραρχημένους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, μεγάλη

⁹⁴ Ο Jules de Joly (1788 – 1865) με σπουδές στην École des Beaux-Arts, είχε εργαστεί για τα κτίρια των Υπ. Εκκλησιαστικών Υποθέσεων και Δημόσιας Ασφάλειας, πριν αναλάβει το κτίριο του γαλλικού Κοινοβουλίου. Συνέγραψε το 1818, με τον ζωγράφο M. Fragonard, το έργο *Recueil classique d'ornements et bas-reliefs de sculpture pris dans les monuments grecs et romains et dans ceux de la renaissance*, με λιθογραφίες του Fragonard. Gabet 1831, σ. 374.

⁹⁵ Το Palais Bourbon πέρασε στην ιδιοκτησία του γαλλικού Κράτους το 1827. Ο Joly εργάστηκε επί μία πενταετία, ώστε το κτίριο να λάβει το 1832 την τελική μορφή του που διατηρεί μέχρι σήμερα, επεκτείνοντας την αίθουσα των συνεδριάσεων και ανεγείροντας, στη δεξιά πτέρυγα, βιβλιοθήκη.

⁹⁶ Baez κ.ά. 2006, σ. 953.

⁹⁷ Ο Narciso Pascual y Colomer (1808 – 1870) ήταν από τους σημαντικότερους Ισπανούς αρχιτέκτονες επί βασιλείας Ισαβέλλας Β', υπέρμαχος του νεοκλασικισμού.

⁹⁸ Ο Ponciano Ponzano (1817 – 1877) ήταν Ισπανός γλύπτης της νεοκλασικής σχολής. Πορτραίτο του με μολύβι, φιλοτενημένο από τον ζωγράφο Federico de Madrazo y Kuntz, εκτέθηκε σε έκθεση στο Μουσείο του Prado. *Effigies amicorum*, αρ. καταλόγου έργου Do5397.

⁹⁹ Ο Charles Barry (1795 – 1860) ήταν ένας από τους μεγαλύτερους αρχιτέκτονες της Βικτωριανής εποχής. Όταν ανέλαβε το κτίριο του Κοινοβουλίου ήταν ήδη διάσημος, με σημαντικό έργο στην ανέγερση ναών. Το αρχιτεκτονικό ύφος του ήταν περισσότερο κλασικό παρά γοθικό.

¹⁰⁰ Ο Augustus Welby Pugin (1812 – 1852) ήταν αρχιτέκτονας, διάσημος για τις εργασίες του σε ναούς, μείζων εκπρόσωπος του νεογοθτικού ρυθμού. Άφησε σημαντικό συγγραφικό έργο.

οκταγωνική αίθουσα στο κέντρο τεσσάρων (4) ακτινωτών διαδρόμων, με τρεις (3) χαρακτηριστικούς ασύμμετρους πύργους: της Βικτόριας, του Ρολογιού και τον Κεντρικό¹⁰¹.

Στο Λουξεμβούργο το κτίριο που αποτελεί έδρα του Κοινοβουλίου από το 1860¹⁰² σχεδιάστηκε από τον μηχανικό Antoine Hartmann¹⁰³. Το Κοινοβούλιο του Βελγίου ανεγέρθηκε στις Βρυξέλλες το 1886, αφού το παλαιό κτίριο που είχε θεμελιωθεί το 1779 καταστράφηκε ολοκληρωτικά από πυρκαγιά, το 1883.

Το κτίριο του αυστριακού Κοινοβουλίου κατασκευάστηκε στη Βιέννη την περίοδο 1874 – 1884, σε σχέδια του Theophil Hansen. Ο αρχιτεκτονικός του ρυθμός θα έπρεπε, σύμφωνα με τον Hansen, να θυμίζει την αρχαία Ελλάδα¹⁰⁴. Αρχικά υπήρξε έδρα της Άνω Βουλής (Reichsrat), που αποτελούσε το Κοινοβούλιο της αυστριακής εκπροσώπησης στο πλαίσιο της αυστροουγγρικής μοναρχίας. Διαθέτει δύο μεγάλες αίθουσες συνεδριάσεων που συνδέονται μέσω της δεσπόζουσας μεσαίας πτέρυγας, όπου κυριαρχεί η αίθουσα των κίωνων. Με αυτό τον τρόπο το κτίριο ανταποκρινόταν στο Διάταγμα του Φεβρουαρίου 1861 περί αναδόμησης της Άνω Βουλής που αποτελούνταν από το Σώμα των Αντιπροσώπων (Abgeordnetenhaus) και το Σώμα των Ευγενών (Herrenhaus).

Εκτός από ευρωπαϊκές χώρες, κτίριο Κοινοβουλίου αποκτούν και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, στην Ουάσιγκτον το 1850¹⁰⁵. Είναι υπόδειγμα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, εμπνευσμένο από το Μουσείο του Λούβρου και το Πάνθεον του Παρισιού. Η κατασκευή του αρχικού κτιρίου, που είχε σχεδιαστεί στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, διήρκεσε μέχρι το 1811, ενώ η πρώτη σύγκληση των Αντιπροσώπων έγινε το 1800, σε ημιτελές κτίριο. Λόγω του αυξανόμενου αριθμού Αντιπροσώπων από τις νέες Πολιτείες, το κτίριο επεκτάθηκε, σε σχέδια που εκπόνησε το 1850 ο Thomas Walter. Οι εργασίες επέκτασής του διήρκεσαν δεκατέσσερα (14) χρόνια.

Τα κτίρια των προαναφερόμενων Κοινοβουλίων, στα οποία δέσποζε ο κλασικός ρυθμός, αποκαλύπτουν πολύτιμες πληροφορίες τόσο για τις τάσεις της αρχιτεκτονικής και της τέχνης που

¹⁰¹ Bergdoll 2000, σσ. 160-165.

¹⁰² «C'est en 1860 que le bâtiment actuel devient le siège du Parlement. Les plans, qui remontent à 1857, ont été établis par l'ingénieur en génie civil Antoine Hartmann». Le Parlement du Grand Duché de Luxembourg 2005, σ. 15.

¹⁰³ Ο Antoine Hartmann (1817 – 1891), με σημαντικότερα έργα του τη villa Wolff, τα châteaux Dommeldange, Bofferdange και Clervaux, θεωρείται ο μηχανικός που εισήγαγε το μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου στον αρχιτεκτονικό ιστορικισμό.

¹⁰⁴ «Le concept architectural de Hansen souhaitait rappeler le «berceau de la démocratie» de la Grèce antique et avait comme source d'inspiration le style architectural des modèles de l'Antiquité; c'est pourquoi ce style fut également appelé Historicisme». Le Parlement Autrichien 2016.

¹⁰⁵ Το αρχικό κτίριο του Καπιτωλίου σχεδιάστηκε από τον William Thornton το 1793 και ο θεμέλιος λίθος τέθηκε από τον Πρόεδρο Washington. Erin 2017, σ. 9.

επικρατούσαν στα δημόσια κτίρια την εποχή κατασκευής τους, τον 19^ο αιώνα, όσο και για τον τρόπο διακυβέρνησης κάθε χώρας.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αρχιτεκτονική των αιθουσών της Ολομέλειας των Κοινοβουλίων. Τρεις (3) είναι, κυρίως, οι τύποι των σχεδίων¹⁰⁶ που ακολουθεί η αρχιτεκτονική της αίθουσας της Ολομέλειας των Κοινοβουλίων που σχεδιάζονται αυτή την εποχή: α) το νεοκλασικό ημικύκλιο, που ακολουθείται στην Ελλάδα, τη Γαλλία, την Αυστρία, το Βέλγιο¹⁰⁷, τις ΗΠΑ, β) τα αντικριστά έδρανα, που παραμένουν σε χρήση στη Βρετανία, αλλά και στο Κοινοβούλιο της Σιγκαπούρης και, γ) το πεταλοειδές σχήμα, όπως των αιθουσών Ολομέλειας των Κοινοβουλίων της Ισπανίας και του Λουξεμβούργου, το οποίο αποτελεί ένα υβριδικό σχήμα μεταξύ των δύο προηγούμενων τύπων.

Η τυπολογία των αντικριστών εδράνων σε ορισμένα Κοινοβούλια, προέρχεται¹⁰⁸ από τις μεσαιωνικές βασιλικές αυλές, ενώ η αντίστοιχη του πεταλοειδούς σχήματος εμφανίζεται σε πρώην βρετανικές αποικίες, όπως στην Αυστραλία και τη Νότια Αφρική. Τα νεοϊδρυόμενα όμως, τον 19^ο αιώνα, Κράτη υιοθετούν την ημικυκλική αίθουσα, κατά τη διάρκεια της αποκορύφωσης του νεοκλασικού πυρετού, επιλέγοντας την αναφορά στα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά θέατρα. Το ημικύκλιο, το οποίο υποδηλώνει την πρόθεση επίτευξης κλίματος συναίνεσης, αποτέλεσε στη συνέχεια τον κυρίαρχο τύπο αίθουσας Ολομέλειας σε ολόκληρο τον κόσμο.

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, παρ' όλες τις μεγάλες αλλαγές που έχουν επέλθει από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα διεθνώς, σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, όπως η δημιουργία ισχυρών υπερεθνικών Οργανισμών, και παρά τη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας και των υλικών, η τυπολογία των αιθουσών Ολομέλειας των Κοινοβουλίων, που αποτελούν σύμβολα των κέντρων λήψης πολιτικών αποφάσεων, παραμένει μέχρι σήμερα η ίδια.

---

¹⁰⁶ *Parliament* 2016, σσ. 7-8.

¹⁰⁷ «Avant de quitter le bâtiment laissons nous imprégner par se qui en est le centre et la raison d'être: les salles des séances plénières, toutes deux configurées en hémicycles». *Parlamentum Belgicum* 1997, σ. 23.

¹⁰⁸ *Parliament* 2016, σ. 12.

2. Σχέδια πόλεων και δημόσιος χώρος σε ευρωπαϊκές χώρες

Τον 19^ο αιώνα σχεδιάστηκαν, αναπτύχθηκαν και επεκτάθηκαν πόλεις σε ολόκληρη την Ευρώπη. Είναι σημαντικό να δούμε πως σχεδιάζονταν οι πόλεις και τα μεγάλα δημόσια κτίρια, αυτή την περίοδο, σε αναπτυσσόμενα ευρωπαϊκά Κράτη όπως η Βρετανία και η Ολλανδία, σε Κράτη των οποίων η νομοθεσία επηρέασε την αντίστοιχη ελληνική, όπως η Γαλλία και η Γερμανία, καθώς και σε Κράτη τα οποία ενοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όπως η Ιταλία. Καταγράφονται οι αρχές και οι Νόμοι που καθόρισαν τον σχεδιασμό των πόλεων και του δημόσιου χώρου και ο τρόπος σύνδεσης των τεκταινόμενων σε αυτές τις χώρες με τα αντίστοιχα γεγονότα στην Ελλάδα κατά την Οθωνική περίοδο. Δίνονται συγκεκριμένα παραδείγματα πρωτεύουσών Κρατών (Παρίσι, Βρυξέλλες) και μεγάλων πόλεων (Αμστερνταμ, Βαρκελώνη, Πόρτο, και άλλες), που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη κατά τον 19^ο αιώνα.

2.1. Γαλλία

Στη Γαλλία ο πρώτος Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός εκδόθηκε το 1607, με Διάταγμα που είχε ισχύ σε εθνικό επίπεδο και το οποίο *«επέβαλλε σε όποιον επιθυμούσε να κτίσει, να ζητά προηγουμένως από την τοπική αρχή την χάραξη της οικοδομικής γραμμής»*. Αυτό υποχρέωσε τις αρμόδιες αρχές να εκπονήσουν ρυμοτομικά σχέδια και να προβλέψουν *«ευθυγραμμίσεις και διαπλατύνσεις των πολύ στενών δρόμων»*¹⁰⁹. Στη συνέχεια, τον 18^ο αιώνα, συναρτώνται για πρώτη φορά τα ύψη των κτιρίων με τα πλάτη των οδών, για λόγους υγιεινής – ηλιασμού, αναφέρει η Καραδήμου-Γερόλυμπου.

Σε επίπεδο σχεδίων πόλεων, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο αρχιτέκτονας Pierre Patte¹¹⁰ προωθούσε μία αστική μεταρρύθμιση, αναζητώντας υγιεινή, ασφάλεια και ευταξία στις πόλεις, τις οποίες έβλεπε ως χώρο κυκλοφορίας και διαρκών συναλλαγών. Ζητούσε καλόν αερισμό των Οικοδομικών Τετραγώνων, περισσότερες δημόσιες κρήνες στις αγορές και στα βασικά σταυροδρόμια. Άσκησε κριτική στη χωροθέτηση των νοσοκομείων δίπλα στις αγορές και συνέβαλε ουσιαστικά στην απομάκρυνση των νεκροταφείων από τα τείχη των πόλεων¹¹¹.

¹⁰⁹ Καραδήμου-Γερόλυμπου 2000, σ. 152.

¹¹⁰ Ο Pierre Patte (1723 – 1814) ήταν Γάλλος αρχιτέκτονας, κριτικός και εκδότης με πολύ πλούσιο έργο σε θέματα αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Πολλές από τις ιδέες του ενστερνίσθηκε αργότερα ο Haussmann για την ανοικοδόμηση του Παρισιού.

¹¹¹ Bergdoll 2000, σσ. 49-50.

Την ίδια εποχή είχε αρχίσει, όπως είδαμε, η στροφή προς την αρχαιότητα, όμως «η υιοθέτηση ενός ρυθμού που θα εμπνέεται στο σύνολό του από τη μεταφορά αρχαίων μοτίβων στο πλαίσιο μιας αυστηρής αλλά κομψής σύνθεσης, θα αντιπροσωπευθεί στη Γαλλία από τον επονομαζόμενο «αυτοκρατορικό ρυθμό»»¹¹². Τα χρονικά όρια αυτού του ρυθμού, που χαρακτηριζόταν από «μνημειακότητα, προβολή της εξουσίας μέσα από ένα πομπώδες περιβάλλον»¹¹³, ξεπερνούν τη διάρκεια της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Ναπολέοντα και φθάνουν μέχρι το 1840.

Αρχιτέκτονες οι οποίοι ταυτίζονται με τον «αυτοκρατορικό» ρυθμό είναι οι Charles Percier και Pierre-François Léonard Fontaine, που είχαν μελετήσει τα αρχαία μνημεία και αναγεννησιακά οικοδομήματα στη Ρώμη και την Τοσκάνη. Ο Ναπολέων τους όρισε «κρατικούς» αρχιτέκτονες το 1801. Το έργο τους για τις εσωτερικές διακοσμήσεις¹¹⁴, με πρότυπα σχέδια, αποτέλεσε για πολλά χρόνια σημείο αναφοράς για τους τεχνίτες των εφαρμοσμένων τεχνών.

Από τη γέννηση της Αυτοκρατορίας, το 1804, ο Ναπολέων αναθέτει σε ειδικούς να ετοιμάσουν τα εργαλεία της πολεοδομικής πολιτικής του. Οι πολυτεχνικές Σχολές, η École Polytechnique και η École des Ponts et Chaussées, του παρέχουν τους επιστήμονες για αυτή τη νέα θεώρηση του κόσμου. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο, το σχέδιο πόλεως γίνεται το επίκεντρο «μιας τεχνολογίας κατανόησης της πόλης», όπως επισημαίνει ο Marcel Watelet, ο οποίος καταλήγει ότι, αυτή την περίοδο, «η πόλη πρέπει να είναι προσβάσιμη και ο εσωτερικός της χώρος προσαρμοσμένος για να ωθήσει την οικονομική ανάπτυξη»¹¹⁵.

Το 1832 η χολέρα προκάλεσε περίπου δεκαεννέα χιλιάδες (19.000) θανάτους στο Παρίσι και σε σχετικό πόρισμα για τα αίτια της επιδημίας, που δημοσιεύθηκε το 1834 από τον Benoiston de Chateauneuf, οι ερευνητές επεσήμαναν ότι η επιδημία έδειχνε τις ανεπάρκειες της μοντέρνας πόλης. Από τα τέλη του 1832, η Επιτροπή Υγιεινής του Διαμερίσματος του Σηκουάνα στελεχώνεται με γιατρούς και, από το 1838, με αρχιτέκτονες και μηχανικούς. Πέρασε αρκετά μεγάλο διάστημα μέχρι να εκδοθεί, το 1850, Νόμος για τη δημόσια υγιεινή¹¹⁶.

Η οικονομική ύφεση της γαλλικής οικονομίας το 1846 – 1847 και η συνεχιζόμενη πίεση του καθεστώτος, οδήγησαν στην επανάσταση του 1848, στην πτώση της μοναρχίας και την ανακήρυξη

¹¹² Μαυρίκα 2005, σ. 53.

¹¹³ Ό.π., σ. 54.

¹¹⁴ Percier – Fontaine 1812.

¹¹⁵ «La ville sous l'Empire doit participer en terme de réseau [...] au marché impérial; il s'agit d'orchestrer ou d'instrumentaliser une politique urbaine d'ouverture qui propose les meilleurs flux pour la circulation [...] et une exploitation des potentialités d'accès aux espaces urbains». Watelet 2003, σ. 190.

¹¹⁶ Belmessous 2009, σ. 5.

της Δημοκρατίας. Ο Δεκέμβριος 1851 είχε δύο μεγάλα θύματα: τη Δημοκρατία και το παλαιό Παρίσι, έγραψε ο Raymond Escholier¹¹⁷. Πράγματι, το 1852 ο Louis Napoléon αυτοανακηρύχθηκε σε Napoléon III, επέβαλε τη Δεύτερη Αυτοκρατορία και με τις πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν σε επίπεδο σχεδίων πόλεων εκείνη την περίοδο, «το Παρίσι εξυγιαίνεται, μεγαλώνει και εξωραϊζείται»¹¹⁸, φράση στην οποία, σύμφωνα με τον Jean-Luc Pinol, συνοψίζονται οι στόχοι του προγράμματος ανάπτυξης του Παρισιού που αποσκοπούσε στην επίλυση θεμάτων υγιεινής, κυκλοφορίας και αποσυμφόρησης των πυκνοκατοικημένων περιοχών του κέντρου της πόλης.

Ο Louis Napoléon με τον βαρόνο Georges Eugène Haussmann, Νομάρχη του Παρισιού, έθεσαν σε εφαρμογή ένα σχέδιο μεταμόρφωσης της πόλης, έχοντας ως κοινό όραμα τη δημιουργία της αστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης, ενός κέντρου βιομηχανικής και εμπορικής δραστηριότητας. Πίστευαν ότι η πολεοδομική παρέμβαση θα «γιάτρευε» το άρρωστο σώμα του Παρισιού με την αφαίρεση των άρρωστων κομματιών του. Αυτή η ορολογία επαναλαμβάνεται από τότε συστηματικά σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Άλλωστε και ο Όθωνας είχε χρησιμοποιήσει αντίστοιχη ορολογία μόλις ανέλαβε επίσημα τα καθήκοντά του: «*Εθεραπεύθησαν πολλάι πληγαί*», ανέφερε στην πρώτη Προκήρυξη¹¹⁹ του προς τους Έλληνες, το 1835.

Τα σχέδια των Louis Napoléon και Haussmann που διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή μορφή της πόλης του φωτός¹²⁰, προέβλεπαν τη δημιουργία ενός δικτύου από βουλεβάρτα, που συγκέντρωναν τις υπηρεσίες και την κυκλοφορία της νέας πόλης και διακρίνονταν σε τρεις (3) ζώνες: στα πεζοδρόμια για περίπατο και ψώνια, στον δρόμο για την κυκλοφορία των οχημάτων και στις δενδροστοιχίες για να διαχωρίζονται οι δύο (2) προαναφερόμενες ζώνες. Προέβλεπαν επίσης τη διαπλάτυνση των δρόμων και την εξασφάλιση της υποδομής, ενώ η απαίτηση για υγιεινή δίνει σε παλαιές και νέες συνοικίες φως και αέρα. Ταυτόχρονα ο Haussmann μετέφερε τις οχλούσες δραστηριότητες, όπως τα βυρσοδεψεία, εκτός κέντρου της πόλης, καθόρισε κριτήρια για τη μορφολογία των δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων που

---

¹¹⁷ Olsen 1986, σ. 44.

¹¹⁸ Pinol 2000, σ. 113.

¹¹⁹ Η «Προκήρυξις προς τους Έλληνες» του Όθωνα δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1^Α/17.06.1835, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του.

¹²⁰ «Με τα έργα του G. Haussmann η κεντρική εξουσία επέβαλε στο Παρίσι τη σημερινή του μορφή. [...] Δήλωναν επιθυμία για δημόσια τάξη και οικονομική ευημερία: χαράχτηκαν οι μεγάλες λεωφόροι, χτίστηκαν επιβλητικά δημόσια κτίρια, οργανώθηκαν κήποι και πλατείες, παράλληλα έργα υποδομής όπως το δίκτυο του γκαζιού». Bergeron – Roncayolo 2003, σ. 66.

αναπτύσσονταν στα βουλεβάρτα και γύρω από αυτά, με ορατά αποτελέσματα στην αισθητική του Παρισιού.

Υποστηριζόμενος από τον Υπουργό Εσωτερικών Persigny και συνεργαζόμενος με μία ομάδα σπουδαίων και πολύ αποτελεσματικών αρχιτεκτόνων, τους Hittorff, Garnier, Ballu, ο Haussmann αναμόρφωσε το Παρίσι, την περίοδο 1853 – 1870, και το ανέδειξε σε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα, αλλάζοντας την κλίμακα της αστικής θεώρησης των πραγμάτων. Είναι ενδεικτικό ότι όταν ο Hittorff του παρουσίασε τα σχέδια μιας νέας λεωφόρου, ο Haussmann τα απέρριψε αμέσως αναφωνώντας: Μόνο σαράντα (40) μέτρα (πλάτος); Χρειαζόμαστε το τριπλάσιο¹²¹.

Αυτή η πρακτική αποτέλεσε κανόνα για τις ευρωπαϊκές και όχι μόνον, πόλεις, τόσο κατά τον ύστερο 19^ο όσο και κατά τον 20^ο αιώνα.

Το 1855 γίνεται στο Παρίσι η Παγκόσμια Έκθεση¹²² Βιομηχανίας, αγροτικών προϊόντων και καλών τεχνών. Οι Εκθέσεις αυτές, το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αποτελούσαν σταθμούς για τις πόλεις που τις διοργάνωναν. Με αφορμή την οργάνωσή τους, συντελούνταν μεγάλες και ουσιαστικές πολεοδομικές αλλαγές, ενώ σχεδιάζονταν και ειδικά κτίρια. Σχετικές προεργασίες¹²³ για συμμετοχή της Ελλάδας στην Έκθεση έγιναν και στην Αθήνα το 1854. Την επόμενη δε χρονιά εγκρίθηκε, από τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών¹²⁴, ποσό είκοσι χιλιάδων (20.000) δραχ. για την κάλυψη διαφόρων εξόδων για τα ελληνικά προϊόντα¹²⁵ στην Έκθεση του

¹²¹ «Quarante mètres! Mais, monsieur, c'est le double, c'est le triple qu'il nous faut. Oui, je dis bien le triple: cent vingt mètres». Harvey 2015, σ. 34.

¹²² Η Παγκόσμια Έκθεση αγροτικών προϊόντων, βιομηχανίας και καλών τεχνών του Παρισιού, η πρώτη στη Γαλλία, έγινε από τον Μάιο έως τον Νοέμβριο 1855, στο Carré Marigny. Το αυτοκρατορικό Διάταγμα της 8^{ης} Μαρτίου 1853, (άρθρο 1), του Ναπολέον III όριζε ότι: «*Une exposition universelle des produits agricoles et industriels s'ouvrira à Paris dans le Palais de l'industrie, au carré Marigny, le 1er mai 1855, et sera close le 30 septembre de la même année*». Λίγους μήνες αργότερα, με νεώτερο Διάταγμα, στην Έκθεση βιομηχανίας προστέθηκε η Παγκόσμια Έκθεση καλών τεχνών, σε διαφορετικό κτίριο.

¹²³ Με Διάταγμα «περί διορισμού επιτροπής διά την εν Παρισίοις συγκροτηθησομένην παγκόσμιον έκθεσιν», ΦΕΚ 25^Α/23.07.1854, συστήθηκε στην Αθήνα Επιτροπή, η οποία θα εξέταζε και προσδιόριζε τα «διά την εν Παρισίοις συγκροτηθησομένην παγκόσμιον έκθεσιν σταλησόμενα προϊόντα της βιομηχανίας του έθνους». Πρόεδρος της Επιτροπής ορίστηκε ο Γερουσιαστής Χρηστίδης και είναι ενδιαφέρον ότι, μεταξύ των μελών της ήταν ο Καυταντζόγλου, Διευθυντής του Σχολείου των Τεχνών, ο Κρίνος, Καθηγητής της «εις τας τέχνας εφαρμοσμένης χημείας» στο ίδιο Σχολείο και ο Κλεάνθης.

¹²⁴ Νόμος Τ' «περί χορηγήσεως εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 20.000 δι' έξοδα εκθέσεως Ελληνικών προϊόντων», ΦΕΚ 43^Α/01.11.1855.

¹²⁵ Στο βιβλίο *Visite à l'Exposition Universelle de Paris, en 1855* και ειδικότερα στο Κεφάλαιο για την Ελλάδα, αναφέρεται ότι τα φυσικά προϊόντα της παρουσίαζαν κάποιο ενδιαφέρον, όπως το λευκό μάρμαρο της Πάρου, το κόκκινο της Μαντίνειας και το πεντελικό μάρμαρο. Tresca 1855, σσ. 126-127.

Παρισιού. Όπως επισημαίνει ο Tresca, μόνον η τυπογραφία και η χαρακτηριστική σε ξύλο μαρτυρούσαν την καλλιέργεια των τεχνών στην Αθήνα¹²⁶.

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Σχολή Καλών Τεχνών στο Παρίσι ταυτίστηκε με το εκλεκτικιστικό ύφος. Το 1860, ενώ στην Ελλάδα η Οθωνική περίοδος πλησίαζε στο τέλος της, προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για ένα σημαντικό δημόσιο κτίριο στη γαλλική πρωτεύουσα, την Αυτοκρατορική Ακαδημία Μουσικής και Χορού. Μετείχαν συνολικά εκατόν εβδομήντα ένας (171) αρχιτέκτονες και νικητής αναδείχθηκε ένας άσημος, τότε, τριανταπεντάχρονος αρχιτέκτονας, ο Louis Charles Garnier¹²⁷, ο οποίος εμπνεόμενος κυρίως από τα ρωμαϊκά μνημεία, σχεδίασε την Όπερα, χωρητικότητας χιλίων εξακοσίων (1.600) ατόμων, που χαρακτηρίζεται από τον έντονο διάκοσμο και το μνημειακό της ύφος, συνδυάζοντας πολλούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, σύμφωνα με τον τρόπο της εποχής. Χρησιμοποιήθηκαν τριάντα έξι (36) είδη μαρμάρου στα κλιμακοστάσια και στα αγάλματα που κοσμούν το κτίριο. Η Όπερα, μετά από πολλές καθυστερήσεις λόγω κατασκευαστικών προβλημάτων, εγκαινιάστηκε στις 5 Ιανουαρίου 1875.

2.2. Βρετανία

Διάφοροι ρυθμοί στην αρχιτεκτονική αναβιώνουν στη Βρετανία τον 19^ο αιώνα, η οποία επί μία εικοσαετία σχεδόν (1830 – 1848) «έκαμε πολέμους εις Κίνα και εις Αφγανιστάν και ηύξησε το Ασιατικόν της κράτος»¹²⁸. Ειδικότερα, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μέχρι το 1860, έχουμε την αναβίωση του γοτθικού ρυθμού, «την εμφανέστερη συνέπεια του Ρομαντισμού στον τομέα της αρχιτεκτονικής»¹²⁹. Δεν ήταν καθολική ευρωπαϊκή υπόθεση, όπως ο κλασικισμός, αλλά ταυτιζόταν με το ιδιαίτερο παρελθόν κάθε χώρας που τον εφάρμοζε. Στην Αγγλία εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ενώ σε άλλες χώρες εφαρμόστηκε και σε δημόσια κτίρια, με ενδεικτικά παράδειγμα τα Δημαρχεία του Άμστερνταμ, της Βιέννης, των Βρυξελλών.

όπως ο κλασικισμός, αλλά ταυτιζόταν με το ιδιαίτερο παρελθόν κάθε χώρας που τον εφάρμοζε. Στην Αγγλία εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ενώ σε άλλες

¹²⁶ «L'imprimerie et la gravure sur bois témoignent seules de la culture des arts à Athènes». Ό.π., σσ. 158-159.

¹²⁷ Ο Louis Charles Garnier (1825 – 1898) θεωρείται ο γνωστότερος Γάλλος αρχιτέκτονας του 19^{ου} αιώνα και ένας από τους πλέον διάσημους παγκοσμίως. Σπούδασε στην École des Beaux-Arts και έζησε για τέσσερα χρόνια στη Ρώμη, μελετώντας τα μνημεία. Έγινε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Καλών Τεχνών το 1874. Η Όπερα είναι το αριστούργημά του και ένα από τα ελάχιστα κτίρια στον κόσμο που φέρει το όνομα του δημιουργού του. Άλλα έργα του είναι το Αστεροσκοπείο της Νίκαιας (σε συνεργασία με τον Eiffel), το θέατρο Marigny στο Παρίσι, οι θέρμες στο Vittel.

¹²⁸ Καρολίδου 1900, σ. 18.

¹²⁹ Κονταράτος 2009, σ. 47.

χώρες εφαρμόστηκε και σε δημόσια κτίρια, με ενδεικτικά παράδειγμα τα Δημαρχεία του Άμστερνταμ, της Βιέννης, των Βρυξελλών.

Την περίοδο 1820 – 1870, αναβιώνει ο ρυθμός ροκοκό, με χαρακτηριστικό γνώρισμα την επιθυμία αναβίωσης μιας περιόδου ακμής της αριστοκρατικής τάξης. Υιοθετείται από όσους είχαν αριστοκρατική καταγωγή ή στόχευαν στην κοινωνική αναγνώριση. Ξεκίνησε αρχικά από τις εφαρμοσμένες τέχνες και στη συνέχεια εξαπλώθηκε σε τομείς όπως η διακόσμηση των τοίχων.

Σε ό,τι αφορά τα σχέδια πόλεως και τον δημόσιο χώρο, είναι χαρακτηριστική η κατάσταση που επικρατούσε, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στο Μάντσεστερ, μιας πόλης που απέκτησε το 1830 το πρώτο σιδηροδρομικό δίκτυο και το 1850 έγινε το μεγαλύτερο κέντρο του κόσμου στην επεξεργασία βάμβακος¹³⁰, την πρώτη βιομηχανική πόλη, που αστικοποιήθηκε με γρήγορους ρυθμούς, όπως την περιγράφει ο Patrick Joyce: Τα πεζοδρόμια είναι αξιοσημείωτα πλατιά, ενώ από τη δεκαετία του 1840 η συστηματική διαπλάτυνση των παλαιών και η κατασκευή νέων δρόμων σε ολόκληρη την πόλη είχε οδηγήσει σε ένα είδος πιο «ρευστών» ανοιχτών χώρων. Στη χρήση του δημόσιου χώρου υπήρχε, σε σημαντικό βαθμό, απουσία τυπικότητας, «ο δρόμος μπορεί να θεωρηθεί ένα ακόμα υπαρξιακό πεδίο της ελευθερίας»¹³¹. Το παράδειγμα αφορά μεν το Μάντσεστερ, είναι όμως αντιπροσωπευτικό για ολόκληρη τη Βρετανία.

Αρχίζουν παράλληλα να δημιουργούνται πάρκα για τον εξωραϊσμό των πόλεων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Victoria Park στο Λονδίνο, ενός ανοικτού δημόσιου χώρου, επιφάνειας περίπου εννιακοσίων (900) στρ. που άνοιξε για το κοινό το 1845 και αποτέλεσε χώρο αναψυχής για τις εργατικές τάξεις.

Στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου, το 1851, στο Crystal Palace, παρουσιάστηκαν τυπολογίες μονοκατοικιών, οι οποίες τόνιζαν τα θετικά στοιχεία που περιείχε η επιλογή των μικρών διακριτών μονάδων κατοικίας. Όπως επισημαίνουν οι Πετρίδου και Ζιρώ, αυτές οι τυπολογίες, «από το Φαλανστέριο του Fourier (1829) έως τις μονοκατοικίες των εργατικών χωριών της Mulhouse (1853) αποτέλεσαν ένα σημαντικό δείγμα του αστικού και του αρχιτεκτονικού προβληματισμού κατά τη διάρκεια όλου του 19^{ου} αιώνα».

Γενικά, όπως επισημαίνει ο Joyce¹³², σε θέματα σχεδιασμού των πόλεων η Βρετανία υστερούσε τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ο Νόμος για τη βελτίωση των πόλεων του 1847

¹³⁰ Wilson – Singleton 2013, σ. 185.

¹³¹ Joyce 2010, σ. 258.

¹³² Ο.π., σ. 216.

και οι Νόμοι περί δημόσιας υγείας, του 1848 και του 1875, ενίσχυσαν τις υπάρχουσες ρυθμίσεις που αφορούσαν τη σχέση οικοδομής και δημόσιας υγείας.

2.3. Γερμανία

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το 1815, ιδρύθηκε η γερμανική Συνομοσπονδία και το 1834, με πρωτοβουλία της Πρωσίας, η γερμανική τελωνειακή ένωση, με την οποία ενοποιήθηκε μεγάλο τμήμα του γερμανικού χώρου.

Οι γερμανοί αρχιτέκτονες του 19^{ου} αιώνα ασπάζονται το κίνημα του νεοκλασικισμού. Ο von Klenze συμμετέχει στον πολεοδομικό σχεδιασμό του Μονάχου από το 1817, μεταφέροντας στοιχεία της ελληνικής κλασικής αρχιτεκτονικής¹³³. Το Μόναχο μετατρέπεται σε κύριο χώρο του νεοκλασικού ρυθμού, σύμφωνα με την επιθυμία του Λουδοβίκου Α'. Ο Klenze κατασκευάζει μεγαλοπρεπή μνημεία, όπως το Walhalla¹³⁴, με πλούσιο εσωτερικό διάκοσμο, ενώ οι διακοσμήσεις που θα σχεδιάσει για το Residenz του Μονάχου αποτελούν «την επιτομή της γερμανικής εκδοχής του Αυτοκρατορικού ρυθμού»¹³⁵.

Ο Schinkel είναι εκείνος που μετέφερε τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αρχιτεκτονικής στη Γερμανία. Από τα έργα του, το χαρακτηριστικότερο δείγμα χρήσης ελληνικών στοιχείων σε δημόσιο κτίριο είναι το Altes Museum στο Βερολίνο, που κατασκευάστηκε μεταξύ 1823 – 1830, για να στεγάσει τη συλλογή έργων τέχνης της βασιλικής οικογένειας της Πρωσίας. Χαρακτηρίζεται από τη μνημειώδη διάταξη των δεκαοκτώ (18) ιωνικών κίωνων στην πρόσοψη που προσδίδουν στο κτίριο την εικόνα ελληνικής στοάς και την κυκλική αίθουσα στο ισόγειο. Ο Schinkel ανταποκρίθηκε στις ιδέες του Humboldt¹³⁶, που επιθυμούσε να αποτελέσει το μουσείο ένα ίδρυμα δημόσιας εκπαίδευσης.

Για τον Schinkel η κεντρική αρχιτεκτονική ιδέα εδράζεται στη δημιουργία μιας σύνθετης σχέσης μεταξύ απλών οικοδομικών όγκων, η οποία προαναγγέλλει τον μοντερνισμό. Η αρχιτεκτονική διευθέτηση του κέντρου του Βερολίνου κατά το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα είναι παραδειγματική, με τη δημιουργία μιας αλληλουχίας αυτόνομων, «πανταχόθεν ελευθέρων»

¹³³ «He designed the new Munich, obeying the wishes of King Ludwig I, and his works include the Glyptothek, the Pinakothek, the Residenz, and the Propylaea». Bietoletti 2009, σ. 136.

¹³⁴ Το Walhalla, που κατασκευάστηκε την περίοδο 1830 – 1842 ως ηρώο στο Regensburg, στην κορυφή ενός λόφου που βρέχεται από το Δούναβη, αφιερώθηκε στη μνήμη του γερμανικού πνεύματος.

¹³⁵ Μαυρίκα 2005, σ. 68.

¹³⁶ Ο Wilhelm von Humboldt (1767 – 1835) ήταν Γερμανός ουμανιστής ελληνολάτρης, ιδρυτής της επιστήμης της συγκριτικής γλωσσολογίας, διπλωμάτης και πολιτικός, μεταρρυθμιστής του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος και ιδρυτής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου.

κτιρίων, από το κτίριο της Φρουράς Neue Wache (1810) μέχρι το Αρχαιολογικό Μουσείο Altesmuseum (1832).

Την ίδια εποχή, εκδίδεται από την Κρατική Επιτροπή Βιομηχανικών Τεχνών (Technische Deputation für Gewerbe) μία συλλογή σχεδίων των Schinkel, Mauer, Boetticher¹³⁷ για επαγγελματική χρήση από καλλιτέχνες και τεχνίτες εφαρμοσμένων τεχνών. Στα σχέδια περιλαμβάνονται διάφορα οικοδομήματα της Ιταλίας και της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων ο Παρθενώνας, το Θησείο και το Μνημείο του Λυσικράτους.

Παράλληλα, στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα λαμβάνει χώρα στις γερμανόφωνες χώρες μία σημαντική εξέλιξη που αφορούσε τη διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων, του επονομαζόμενου Biedermeier, «μία εκδοχή του νεοκλασικισμού με κύρια χαρακτηριστικά τις απλές φόρμες, τη λειτουργικότητα, την απομάκρυνση από το πομπώδες και το πολυτελές»¹³⁸, που ήταν τα χαρακτηριστικά του «αυτοκρατορικού» ρυθμού, καθώς άρχιζε η αστική τάξη να ενδυναμώνεται κοινωνικά και οικονομικά.

Τον 19^ο αιώνα ανανεώνεται σημαντικά και το περιεχόμενο των Οικοδομικών Κανονισμών στη Γερμανία, όπως αναφέρει η Καραδήμου-Γερόλυμπου¹³⁹. Αναπτύχθηκαν ιδιαίτεροι Κανονισμοί σε κάθε πόλη, για τον έλεγχο του τρόπου δόμησης των κτιρίων, προστατεύοντάς τες από οχλήσεις και καταπατήσεις, εξασφαλίζοντας συνθήκες σωστού ηλιασμού και αερισμού, ελέγχοντας τις επιτρεπόμενες χρήσεις. Αυτοί οι Κανονισμοί θεωρήθηκαν εξαιρετικά επεξεργασμένοι από τους ευρωπαϊούς πολεοδόμους, όπως ο Geddes, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Σε επίπεδο πόλεων, καθώς ο πληθυσμός τους αυξανόταν διαρκώς, πολλές είναι αυτές που επεκτείνονται την ίδια περίοδο, επισημαίνει ο Bernard Gauthiez¹⁴⁰, όπως το Στετίνο, με την ενοποίηση της παλαιάς πόλης με νέους οικισμούς και μετατόπιση του τείχους προς τα έξω, και το Βερολίνο το 1862. Η επέκταση του Βερολίνου έγινε σε σχέδια του Hobrecht¹⁴¹, ο οποίος, επηρεασμένος από τον Haussmann, προέβλεψε ένα δυτλό σύστημα λεωφόρων που περιέκλειαν

---

¹³⁷ Ο Karl Gottlieb Wilhelm Bötticher (1806–1889), σπούδασε αρχιτεκτονική στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, στο οποίο αργότερα έγινε Καθηγητής. Σπουδαιότερο έργο του θεωρείται το *Die Tektonik der Hellenen*. Στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 34^Α/21.06.1862 ανακοινώθηκε ότι, με Διάταγμα στις 11 Μαΐου 1862, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, είχε απονεμηθεί «εις τον Κ. Κάρολον Βοίττιχερ (Boetticher) Αρχιτέκτονα και Καθηγητήν του εν Βερολίνω Πανεπιστημίου», ο Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος.

¹³⁸ Μαυρίκα 2005, σ. 70.

¹³⁹ Καραδήμου-Γερόλυμπου 2000, σ. 153.

¹⁴⁰ Gauthiez 2003, σσ. 231-233.

¹⁴¹ Sanson 2013, σ. 44.

την πόλη, ενώ οι μη δομημένοι χώροι διασχίζονταν από διαγωνίους και χωρίζονταν σε μεγάλα μπλοκ. Το σχέδιο υιοθετήθηκε οριστικά το 1873.

Αντίστοιχες είναι οι επεκτάσεις των σχεδίων πόλεων Μαγδεμβούργου, το 1866 και Κολωνίας το 1871, η οποία επεκτείνεται «με την απομάκρυνση του τείχους περιμετρικά της πόλης κατά 600 μ, που ανεβάζει την περιτοιχισμένη επιφάνεια από 405 εκτάρια σε 812»¹⁴². Μάλιστα, η πολεοδόμηση του νέου περιτοιχισμένου τμήματος, αποτέλεσε αντικείμενο διαγωνισμού, τον οποίο κέρδισαν, το 1880, οι Henrici και Stübben¹⁴³, οι οποίοι συνέλαβαν τη δημιουργία των λεωφόρων της περιτοίχισης, στο τμήμα της επέκτασης της πόλης. Τις αμέσως επόμενες δεκαετίες τα τείχη κατεδαφίστηκαν ολοσχερώς, ως απαρχαιωμένα, λόγω της εξέλιξης της στρατιωτικής τεχνολογίας. Το 1891 εγκρίθηκε το σχέδιο επέκτασης της Φραγκφούρτης.

2.4. Ισπανία

Ο 19^{ος} αιώνας βρίσκει την Ισπανία κατακτημένη από τους Γάλλους και υπό τη διοίκηση του Ιωσήφ, αδερφού του Μεγάλου Ναπολέοντα. Η εκδίωξη των Γάλλων οδηγεί στο πρώτο Σύνταγμα της Ισπανίας, το 1812, που προβλέπει τη διαίρεσή της σε επαρχίες οι οποίες διοικούνται από ανώτατο άρχοντα. Εμφύλιοι πόλεμοι, γνωστοί ως καρλικοί, συγκλόνισαν τη χώρα επί πέντε (5) δεκαετίες, καθώς η δυναμική των αυτονομιστικών κινήσεων εναντίον της κεντρικής εξουσίας της Μαδρίτης δεν καταλάγιαζε.

Σε πλήρη σχεδόν χρονική αντιστοιχία με τη βασιλεία του Όθωνα στην Ελλάδα, η βασιλεία της Ισαβέλλας Β΄, την περίοδο 1833 – 1868, επιτρέπει να αναπτυχθεί μια ποικιλία ιδεών στην Ισπανία που αντανακλάται στην καλλιτεχνική δημιουργία. Η ελευθερία αυτή βοηθάει να ανθίσει ο ρομαντισμός. Ο κλασικισμός δεν εξαφανίζεται, αλλά διατηρείται σε ορισμένα χαρακτηριστικά κτίρια, όπως του Κοινοβουλίου, όπως είδαμε. Στις μεγάλες ισπανικές πόλεις η κινητικότητα είναι μεγάλη. Το 1844 δημιουργείται στη Μαδρίτη η Αρχιτεκτονική Σχολή, από την οποία αποφοίτησε η μεγάλη πλειοψηφία των Ισπανών αρχιτεκτόνων του 19^{ου} αιώνα, μέχρι τη δημιουργία της Αρχιτεκτονικής της Βαρκελώνης, το 1875.

Η Βαρκελώνη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μεταμορφώνεται με ραγδαίους ρυθμούς και γνωρίζει την πρώτη περίοδο σχεδιασμού και ανάπτυξής της, που αρχίζει το 1854 και διαρκεί σχεδόν έναν

¹⁴² Gauthiez 2003, σσ. 233-234.

¹⁴³ Ο Josef Stübben (1845 – 1936) θεωρείται ο δημιουργός της σύγχρονης Κολωνίας. Σε συνεργασία με τον Karl Henrici σχεδίασαν την αποκατάσταση της ζώνης του λιμένα επί του Ρήνου. Εργάστηκε και για τα σχέδια άλλων πόλεων, όπως του Βερολίνου και των Βρυξελλών, ενώ σημαντικό είναι το συγγραφικό του έργο σε θέματα σχεδιασμού και υγιεινής των πόλεων.

αιώνα, μέχρι το 1952¹⁴⁴. Παράλληλα, πραγματοποιούνται ριζικές πολεοδομικές αλλαγές με αποκορύφωμα το υποδόμιο Σχέδιο Cerdà (Plan Cerdà), που παρουσιάζεται αρχικά το 1855 από τον Καταλανό πολιτικό μηχανικό και αρχιτέκτονα Ildefonso Cerdà, με την *Teoría general de la urbanización*¹⁴⁵ από την οποία γεννήθηκε, κατά την Choay, η πολεοδομία ως έννοια. Στον Cerdà ανατέθηκε το έργο από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, λόγω των καλών σχέσεων που είχε με την κεντρική Κυβέρνηση της Μαδρίτης. Όμως ο Δήμος Βαρκελώνης προκήρυξε σχετικό διαγωνισμό, στον οποίο αναδείχθηκε νικητής ο αρχιτέκτονας Rovira I Trias¹⁴⁶, ο οποίος πρότεινε ένα ακτινωτό σχέδιο πόλεως, αντίστοιχο εκείνων που εφαρμόζονταν σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως στη Βιέννη. Αυτό το σχέδιο απορρίφθηκε από την κεντρική Κυβέρνηση, που προτίμησε τελικά το Σχέδιο Cerdà, το 1860, αποσκοπώντας στην επέκταση της πόλης για την κάλυψη των νέων αναγκών που δημιουργούσε η βιομηχανική επανάσταση και εκφράζοντας την επιθυμία για οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξή της, στα βήματα των αντίστοιχων σχεδίων των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών πόλεων, όπως του Παρισιού και του Λονδίνου.

Οι συνθήκες στην πόλη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ήταν πολύ κακές. Η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν υψηλή, οκτακόσιοι πενήντα έξι (856) κάτοικοι ανά εκτάριο, η υψηλότερη στην Ισπανία και από τις υψηλότερες στην Ευρώπη. Για παράδειγμα στο Παρίσι, με το οποίο ορισμένοι τομείς της Βαρκελώνης μοιράζονταν αντίστοιχες ρυθμίσεις της εποχής Haussmann¹⁴⁷ ή μετά-Haussmann¹⁴⁸, η πυκνότητα ήταν τετρακόσιοι (400) κατ./εκτάριο. Η μέση επιφάνεια που διέθετε ένας εργάτης για να ζήσει ήταν μόλις δέκα (10) τ.μ.. Η εξαιρετικά υψηλή πυκνότητα, σε συνδυασμό με το κακό σύστημα υδροδότησης και ένα υποτυπώδες αποχετευτικό σύστημα, διαμόρφωναν άσχημες συνθήκες υγιεινής. Αυτές προκάλεσαν πολλές επιδημίες σε διαφορετικές περιόδους του

¹⁴⁴ Η δεύτερη περίοδος ανάπτυξης της πόλης αφορά το διάστημα 1953 – 1977, σύμφωνα με Wynn 1979, σσ. 185-203.

¹⁴⁵ Cerdà 1867. Η άποψη του Cerdà συνοψίζεται ως εξής: «More than the materiality, I want to speak of the organism, the life, I should say, which animates the material city's material parts», Bergdoll 2000, σ. 263.

¹⁴⁶ Urbano 2016, σ. 48.

¹⁴⁷ Architecture et projets urbains en Espagne 1998, σσ. 23-24.

¹⁴⁸ Είναι ενδεικτικό ότι ο Angel Fernández de los Ríos, του οποίου το όνομα ταυτίζεται με την πόλη, την πολιτική και την πολεοδομία στην μετά την Ισαβέλλα Β' εποχή και αποτέλεσε το σύμβολο της ιδεολογικής αλλαγής μετά το 1868, έγραψε, αυτή τη χρονιά, το βιβλίο με τίτλο: *El Futuro Madrid. Paseos mentales por la Capital de España, tal cual es y debe dejada la revolución* (σε ελεύθερη μετάφραση: Η Μαδρίτη του μέλλοντος. Ηθικοί περίπατοι για την πρωτεύουσα της Ισπανίας, όπως είναι και όπως πρέπει να μετασηματιστεί από την επανάσταση), σαφώς επηρεασμένο από τις πρακτικές του Haussmann για το Παρίσι, τις οποίες ο de los Ríos ήθελε να εφαρμόσει στην Ισπανία. Pedro 1985, σσ. 66-67.

19^{ου} αιώνα, το 1834, το 1854, το 1864, το 1870, που αποδεκάτισαν κάθε φορά το 3% του πληθυσμού της πόλης¹⁴⁹.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Cerdà προέβλεψε στο σχέδιο επέκτασης της Βαρκελώνης την κατασκευή αστικών blocks διαστάσεων 113,3 X 113,3 τ.μ., αποβλέποντας στη βελτιστοποίηση της ποιότητας ζωής και σχεδίασε δρόμους πλάτους τριάντα πέντε (35) μ. και λεωφόρους πλάτους πενήντα (50) έως ογδόντα (80) μ.. Τα blocks περιελάμβαναν δημόσιες λειτουργίες, όπως αγορά, πάρκα, σχολεία και νοσοκομεία, δίνοντας ομοιογένεια στη λειτουργικότητα της πόλης. Ο Cerdà σχεδίασε επίσης τις δημόσιες μεταφορές, περιλαμβανομένου του σιδηρόδρομου, επιβεβαιώνοντας τις προοδευτικές του ιδέες, θέτοντας την πόλη στο επίκεντρο της νέας βιομηχανικής εποχής.

Η διοργάνωση της πρώτης¹⁵⁰ Διεθνούς Έκθεσης στη Βαρκελώνη το 1888, αποτελεί σταθμό για αυτή την περίοδο, στο πλαίσιο της οποίας έγινε μία πολύ σημαντική μετατροπή ενός στρατιωτικού προμαχώνα σε πάρκο, που στέγασε πλήθος από περίπτερα για την Έκθεση. Το πάρκο ονομάστηκε Parc de la Ciutadella και αποτελεί μέχρι σήμερα έναν από τους μεγαλύτερους δημόσιους χώρους και πνεύμονες πρασίνου στο κέντρο της πόλης. Για τις ανάγκες του πάρκου είχε σχεδιαστεί το 1874 μία μεγάλη δεξαμενή νερού, από τον μηχανικό Josep Fontserè, με τον οποίο συνεργάστηκε ο φοιτητής, τότε, της Αρχιτεκτονικής Antoni Gaudí¹⁵¹, ο οποίος στη συνέχεια εξελίχθηκε στον διασημότερο αρχιτέκτονα της Βαρκελώνης.

Γρήγορα έγινε αντιληπτό πως ο μεγάλος υπόστυλος χώρος στη βάση της δεξαμενής μπορούσε να αξιοποιηθεί και έτσι το κέλυφος αυτό έχει στεγάσει κατά περιόδους πλήθος χρήσεων: χρησιμοποιήθηκε ως περίπτερο της πρώτης Διεθνούς Έκθεσης, ως αποθήκη της Πυροσβεστικής, ως αρχείο του Δικαστικού Μεγάρου, ως κινηματογραφικό στούντιο. Σήμερα το κτίριο, υπό την ονομασία Dipòsit de les Aigües, περιλαμβάνεται στον κατάλογο των μνημείων αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Δήμου Βαρκελώνης. Το Πανεπιστήμιο Pompeu Fabra το αγόρασε, το 1992, από τον Δήμο Βαρκελώνης και σήμερα στη μεγάλη υπόστυλη αίθουσα, φιλοξενείται η πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη.

¹⁴⁹ Σημειώνεται ότι μεταξύ 1837 – 1847, το προσδόκιμο ζωής για τις φτωχές τάξεις ήταν μόλις 19,7 έτη και 38,3 για τις εύπορες. Aibar – Bijker 1997, σ. 5.

¹⁵⁰ Η δεύτερη Έκθεση ακολούθησε πολύ αργότερα, το 1929.

¹⁵¹ Ο αρχιτέκτονας Antoni Gaudí (1852 – 1926) είναι ο ηγέτης του καταλανικού μοντερνισμού. Επτά έργα του στη Βαρκελώνη ή πλησίον αυτής, εγγράφηκαν στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Unesco το 1984.

2.5. Ολλανδία

Η Ολλανδία είναι μια χώρα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μεγάλο μέτωπο στη θάλασσα και χαμηλό υψόμετρο των εδαφών της. Από τον Μεσαίωνα ήδη οι κάτοικοί της διεκδικούσαν κομμάτια γης από τη θάλασσα. Εγκαθίστανται στις πιο στεγνές περιοχές ελωδών εκτάσεων, επιχειρώντας με συστηματική αποξήρανση, καλλιέργειες και φράγματα, να επεκτείνουν τις χερσαίες ζώνες. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν τα περίφημα polders, τα οποία αποτέλεσαν στη συνέχεια τους πόλους της αστικής ανάπτυξης.

Τον 19^ο αιώνα οι Ολλανδοί δημιουργούν νέους οικισμούς και νέες πόλεις. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι Ολλανδοί δημιούργησαν, αυτή την περίοδο, την πολεοδομία¹⁵². Το Άμστερνταμ, το οποίο στο τέλος του 17^{ου} αιώνα ήταν μία από τις μεγαλύτερες αστικές περιοχές της Ευρώπης, συνεχίζει να αναπτύσσεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στηριζόμενο κυρίως στην αρχή της αστικής ανάπτυξης στο νερό, με ημικυκλικά και ομόκεντρα κανάλια. Όπως αναφέρει ο Νίκος Μιτζάλης, «η επέκταση του 1875-1877 από τον αρχιτέκτονα J. Kalf, διακόπτει την συνέχεια αυτού του ομόκεντρου συστήματος, υιοθετώντας έναν ορθογώνιο κάναβο εδραζόμενο στα προϋπάρχοντα polders». Η ανάπτυξη της πόλης έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα ακολούθησε «μιαν αυθόρμητη δυναμική στέγασης που οδηγεί στην δημιουργία sluits και συνοικιών χαρακτηριζόμενων από εμφανή έλλειψη κατάλληλων συνθηκών διαβίωσης, υγιεινής και υποδομών»¹⁵³.

Το Σχέδιο Επέκτασης στη νότια πλευρά της πόλης (Plan Zuid) εκπονείται από τον Hendrik Petrus Berlage, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως το 1917, με μια συνολική θεώρηση του χώρου και στις τρεις του διαστάσεις, δημιουργώντας ένα είδος κηπούπολης, ιδέα που αναπτυσσόταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε διάφορες χώρες στην Ευρώπη, με ιδιαίτερη έμφαση στους πράσινους χώρους.

Την ίδια εποχή ανεγείρονται πολλά δημόσια κτίρια. Χαρακτηριστικό είναι το Μέγαρο της Βιομηχανίας¹⁵⁴, στο Άμστερνταμ, που ανεγείρεται τη δεκαετία 1855 – 1864, από τον αρχιτέκτονα Samuel Sarphati. Είναι κατασκευασμένο από σίδηρο και γυαλί, τα νέα οικοδομικά υλικά της εποχής, με μήκος εκατόν είκοσι έξι (126) μ., πλάτος ογδόντα (80) μ. και ύψος θόλου πενήντα επτά (57) μ., που κόστισε ενάμισι (1,5) εκατ. gulden.

¹⁵² Desjardins 2017, σσ. 33-34.

¹⁵³ Μιτζάλης 2003, σ. 36.

¹⁵⁴ Vajda 2010, σσ. 149-150.

2.6. Βέλγιο

Στο Βέλγιο, από το 1806, Νόμος έδινε στους Δημάρχους την αρμοδιότητα εκπόνησης σχεδίων ευθυγράμμισης των δρόμων στις πόλεις, διάνοιξης νέων δρόμων, διαπλάτυνσης των υφιστάμενων και προώθησης κάθε άλλου θέματος δημόσιας ωφέλειας¹⁵⁵.

Τον Αύγουστο 1830 ξέσπασε η επανάσταση των Βέλγων εναντίον της διοίκησης των Ολλανδών, η χώρα ανεξαρτητοποιείται, οι Βρυξέλλες επιλέγονται ως πρωτεύουσα του νέου Κράτους και το 1831 ο πληθυσμός της αγγίζει τις εκατό χιλιάδες (100.000) κατοίκους¹⁵⁶. Πρώτος Βασιλιάς αναλαμβάνει, τον Ιούλιο 1831, ο Λέορολν Ι¹⁵⁷ αποδεχόμενος την πρόταση του Βέλγικου Εθνικού Συμβουλίου.

Το 1835 ιδρύεται η Βασιλική Επιτροπή Μνημείων (Commission Royale des Monuments), που συμβούλευε την Κυβέρνηση σε θέματα μνημείων και πολεοδομίας¹⁵⁸, με σκοπό την προστασία και ανάδειξη των σπουδαιότερων αρχιτεκτονικών μνημείων του Βελγίου των περασμένων αιώνων. Οι αρχιτέκτονες μελετούν και μετασχηματίζουν παλαιές εκκλησίες, παλάτια, δημόσια κτίρια. Ο γοθτικός ρυθμός επανέρχεται, «*με τη μεγαλύτερη άνθισή του να παρουσιάζεται κατά το τελευταίο τρίτο του τον 19^{ου} αιώνα υπό της επίδραση των Σχολών Saint-Luc*»¹⁵⁹. Πολλοί αρχιτέκτονες όμως σχεδιάζουν περνώντας από τον ένα ρυθμό στον άλλο, όπως ο Jean-Pierre Cluysenaar που κατασκευάζει την εκκλησία του Rochefort σε ρωμαϊκό ρυθμό, την εκκλησία της Argenteuil σε γοθικό, άλλα κτίρια σε νέο-αναγεννησιακό ή νεοκλασικό ρυθμό. Ο ίδιος κατασκευάζει, το 1847, τις galleries Saint-Hubert στις Βρυξέλλες που επηρέασαν την αρχιτεκτονική πολλών εμπορικών galleries σε διάφορες πόλεις του Βελγίου, όπως του Σαρλερουά (Passage de la Bourse) που σχεδίασε ο Legraive.

Η υποβαθμισμένη κατάσταση που επικρατεί στον δημόσιο χώρο των Βρυξελλών τη δεκαετία του 1860, περιγράφεται παραστατικά από τον Baudelaire¹⁶⁰, ο οποίος έφτασε στις Βρυξέλλες την άνοιξη 1864 και περιγράφει την πόλη στο τέλος της εποχής του Leopold I. Ο Baudelaire αναφέρει

¹⁵⁵ de Beule κ.ά. 2017, σ. 20.

¹⁵⁶ Bogaert-Damin κ.ά. 1978, σ. 35.

¹⁵⁷ Ο Leopold Saxe-Coburg-Saalfeld (1790–1865), γερμανικής καταγωγής, είχε προηγουμένως απορρίψει τον θρόνο του νεοσύστατου Βασιλείου της Ελλάδας.

¹⁵⁸ Το νέο Βελγικό Κράτος ήταν το πρώτο στην Ευρώπη που απέκτησε, με Βασιλικό Διάταγμα της 7^{ης} Ιανουαρίου 1835, Επιτροπή για τα μνημεία και την πολεοδομία. Η Επιτροπή συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι σήμερα, με διευρυμένες αρμοδιότητες, ως Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles.

¹⁵⁹ Puttemans 1999, σ. 106.

¹⁶⁰ Baudelaire 1941, σ. 37.

ότι η πόλη ήταν πιο βρώμικη από το Παρίσι, οι δρόμοι της στενοί, το πλακόστρωτο ακανόνιστο, τα πεζοδρόμια λίγα ή διακεκομμένα, εξ αιτίας της ιδιωτικής ελευθερίας. Παρ' όλη την κριτική του Baudelaire, η άνω πόλη των Βρυξελλών που αναπτυσσόταν εκείνη την εποχή, περιελάμβανε γοητευτικές γειτονιές, ιδιαίτερα το quartier Léopold, όπου διέμεινε η αριστοκρατία, με δρόμους ευθυγραμμισμένους στην εντέλεια, τεμνόμενους σε ορθή γωνία, σπίτια κατασκευασμένα από τούβλο, καλυμμένα από φωτεινά επιχρίσματα. Την ίδια εποχή, μικρότερες πόλεις του Βελγίου εμφανίζονται να έχουν εκσυγχρονιστεί. Το Σαρλερουά είναι μία «εντελώς μοντέρνα πόλη», η οποία όμως δεν έχει να επιδείξει κάτι από άποψη μνημείων και τέχνης. Σε ό,τι αφορά τη Γάνδη, ορισμένες συνοικίες της παρουσιάζουν φυσιογνωμία μοντέρνας μεγαλούπολης με πλατείς και αεριζόμενους δρόμους, κομψά και άνετα κτίρια, πλούσια ξενοδοχεία¹⁶¹.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το 1889, χρονιά που σημαδεύεται στη Γαλλία από το πρώτο διεθνές *Συνέδριο των εργατικών πόλεων*¹⁶² με αφορμή τη Διεθνή Έκθεση, στο Βέλγιο εκδόθηκε Νόμος, ο επονομαζόμενος «του εργάτη ιδιοκτήτη»¹⁶³, με τον οποίο κατέστη δυνατή η αγορά φθηνής κατοικίας, κατανεμημένης σε όλη τη χώρα. Σύμφωνα με την Bénédicte Grosjean, ο Νόμος έδωσε ώθηση στην πρόσβαση των εργατικών τάξεων στην ιδιοκτησία, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της αστικής διασποράς σε ολόκληρη τη χώρα και συνέβαλε ουσιαστικά στη δημιουργία των «ακτινωτών περιχώρων». Αντίστοιχος Νόμος¹⁶⁴ ψηφίστηκε στη Γαλλία το 1894.

2.7. Ιταλία

Κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του 19^{ου} αιώνα η ιταλική χερσόνησος δεν είχε ακόμα ενοποιηθεί. Η επιχείρηση ενοποίησης ξεκίνησε από τα βασίλεια του Πεδεμοντίου και της Σαρδηνίας, με πρωτεργάτες τον Vittorio Emanuele II και τον φιλελεύθερο Πρωθυπουργό Cavour, ενώ ο Garibaldi κήρυξε την επανάσταση στη νότια Ιταλία με σκοπό την ένωσή της με το Πεδεμόντιο. Το 1861 σχηματίστηκε το ενιαίο Βασίλειο της Ιταλίας, η οποία ως το 1870 έλαβε τη σημερινή της μορφή.

Η Ιταλία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ήταν αγροτική, τα προβλήματα αστικής ανάπτυξης ήταν περιορισμένα και πολλές πόλεις παρέμειναν περικλειστές στα κάστρα τους. Νομοθεσία για

---

¹⁶¹ Vajda 2010, σ. 142.

¹⁶² Bourillon 2008, σ. 92.

¹⁶³ Grosjean 2010, σ. 182.

¹⁶⁴ Belmessous 2009, σ. 3.

τα σχέδια πόλεως δεν υπήρχε, τα ζητήματα κατασκευής κτιρίων θεωρούνταν τοπικού ενδιαφέροντος και υπόκειντο στις θεσμικές ρυθμίσεις κάθε πόλης.

Σε εθνικό επίπεδο η πολεοδόμηση δεν νοούνταν παρά μόνο για τους σκοπούς της απαλλοτριώσεως. Ο γενικός Νόμος 2359 της 25^{ης} Ιουνίου 1865 για τις απαλλοτριώσεις προς δημόσιο όφελος, προέβλεπε, μεταξύ άλλων, δύο (2) ειδών σχέδια: τα ρυθμιστικά σχέδια κατασκευής και τα σχέδια των επεκτάσεων. Τα ρυθμιστικά σχέδια κατασκευής αφορούσαν τις πόλεις με πληθυσμό τουλάχιστον δέκα χιλιάδων (10.000) κατοίκων και στόχευαν στη βελτίωση των ήδη δομημένων ζωνών. Αντίθετα, τα σχέδια των επεκτάσεων αφορούσαν τις πόλεις που επιθυμούσαν να αναπτυχθούν. Ο Νόμος δεν ρύθμιζε ειδικότερα θέματα κατασκευών, αλλά έθετε κυρίως ένα πλαίσιο για τον συντονισμό των απαλλοτριώσεων. Αυτός ήταν ο λόγος που γρήγορα αποδείχτηκε ανεπαρκής στην αντιμετώπιση των ζητημάτων αστικής ανάπτυξης. Τα προβλήματα θεραπεύτηκαν με την κατάστροψη σχεδίων από κάθε μία πόλη ξεχωριστά, τα οποία έπρεπε στη συνέχεια να εγκριθούν από το Κράτος, με ειδικό Νόμο¹⁶⁵. Χρειάστηκε να περάσει σχεδόν ένας αιώνας για να εκδοθεί στην Ιταλία, το 1942, ο πρώτος γενικός Νόμος¹⁶⁶ περί σχεδίων πόλεων.

Σε ό,τι αφορά την πρωτεύουσα του ενιαίου Ιταλικού Κράτους, στις αρχές του 1865 ο Giuseppe Roggi σχεδιάζει την επέκταση της Φλωρεντίας, η οποία ανεγείρεται ως πρωτεύουσα της χώρας, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στις διοικητικές, εμπορικές και μεταφορικές ανάγκες. Πολλά παλάτια και συμβατικά κτίρια μετατρέπονται σε δημόσια κτίρια, κυρίως για τη στέγαση Υπουργείων και Υπηρεσιών. Το σχέδιο εφαρμόζεται επί μία δεκαπενταετία, μέχρι το 1880 που επιχειρείται η αστική ανακαίνιση της αγοράς. Η περιτοίχιση καταργείται και αντικαθίσταται από ένα δακτύλιο νέων συνοικισμών, με ορθογωνική χάραξη και ενδιάμεσες πλατείες. Στην κατεύθυνση νότου – ανατολής χαράσσεται μία οδός η οποία χρησιμεύει για περίπατο με πανοραμική θέα στην πόλη.

Το 1870 η πρωτεύουσα μεταφέρεται στη Ρώμη και την επόμενη χρονιά σχεδιάζεται το ρυθμιστικό της σχέδιο, το οποίο αντικαθίσταται το 1873, από το ρυθμιστικό σχέδιο¹⁶⁷ του μηχανικού Alessandro Viviani, το οποίο τροποποιήθηκε από τον ίδιο, στο νοτιο-δυτικό τμήμα του, το 1883. Το σχέδιο προέβλεπε ένα σύνολο νέων συνοικισμών, με καθαρά γεωμετρική λογική, σε

¹⁶⁵ Rocella 1994, σ. 2.

¹⁶⁶ Πολεοδομικός Νόμος 1150/17.08.1942.

¹⁶⁷ «During Mayor Pianciani's mandate, the first regulatory plan (piano regolatore or official plan) for the capital was designed by the Chief Engineer Alessandro Viviani. It was presented to council in 1873». Gordon 2006, σ. 213.

ορθογώνια διάταξη. Προβλέπονταν επίσης διαπλατύνσεις και διανοίξεις νέων δρόμων στην παλαιά πόλη. Αρκετές προτάσεις από τις προβλεπόμενες στο σχέδιο υλοποιήθηκαν μέχρι το 1900.

2.8. Πορτογαλία

Το κυρίαρχο εργαλείο στον τομέα του αστικού σχεδιασμού στην Πορτογαλία, κατά τον 19^ο αιώνα, είναι η ευθυγράμμιση των οικοδομικών γραμμών. Αυτή η αρμοδιότητα ανήκε στους Δήμους, οι οποίοι ήταν επίσης αρμόδιοι για την έκδοση των αδειών κατασκευής των κτιρίων, για τη διαμόρφωση των όψεών τους, για την κατεδάφιση ή επιδιόρθωση ετοιμόρροπων κατασκευών, καθώς και για τον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου.

Είχε προηγηθεί ο μεγάλος σεισμός της 1^{ης} Νοεμβρίου 1755, ο οποίος είχε καταστρέψει μεγάλο κομμάτι του κέντρου της Λισσαβώνας και το Κράτος είχε θεσπίσει ένα σύνολο ρυθμίσεων, που έθεταν αυστηρούς περιορισμούς στην ελευθερία ανέγερσης κτιρίων, για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Η Χάρτα της 12^{ης} Μαΐου 1758 προέγραφε την ανοικοδόμηση του κατεστραμμένου τμήματος της πόλης, βάσει ενός νέου αρμονικού σχεδίου.

Άξια μνείας είναι τα γενικά σχέδια που καταστρώθηκαν την εποχή εκείνη για τη βελτίωση της Λισσαβώνας, του Πόρτο και μικρότερων πόλεων, υπό την προϋπόθεση ότι οι οικείες Δημοτικές Αρχές το ζητούσαν από την Κυβέρνηση. Όπως αναφέρει ο Alves Correia, τα σχέδια αυτά «εγκαθιδρύονται με το Διάταγμα της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1864, του οποίου θεμελιώδης σκοπός ήταν ο σχεδιασμός και προγραμματισμός νέων οδών, πλατειών, κήπων και κτιρίων, με τρόπο ώστε να διασφαλίζονται οι συνθήκες υγιεινής, η αισθητική, η ευκολία και η ελευθερία κίνησης του κοινού»¹⁶⁸. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του σχεδίου πόλεως του Πόρτο, ενός μεγάλου βιομηχανικού και εμπορικού κέντρου, με μονάδες υφαντουργίας, μεταλλουργίας, χημικών και οινοποιίας. Στην πόλη σχεδιάζονται και διανοίγονται μεγάλες λεωφόροι και, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ανεγείρονται μεγάλες μεταλλικές γέφυρες, που ενώνουν τις δύο πλευρές του ποταμού Duro οι οποίες, όπως αναφέρουν οι Αυγερινού-Κολώνια κ.ά., «αποτελούν σύμβολα της βιομηχανικής εποχής: η γέφυρα *Maria Pia*, το 1877, έργο του *Gustave Eiffel*, η γέφυρα *Louis 1er*, το 1886, που αποτελεί και το σύμβολο της πόλης, η γέφυρα *Arrabida*»¹⁶⁹. Οι παρεμβάσεις αυτές λειτούργησαν επί ένα σχεδόν αιώνα, μέχρι το 1974, έτος κατά το οποίο εκπονήθηκε και στη συνέχεια εφαρμόστηκε στην πόλη ρυθμιστικό σχέδιο.

¹⁶⁸ Correia 1996, σ. 8.

¹⁶⁹ Αυγερινού-Κολώνια κ.ά., δ. 12.

Γενικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η νομοθεσία περί σχεδίων πόλεων και δημόσιου χώρου τον 19^ο αιώνα στην Πορτογαλία, επηρεάστηκε λιγότερο από την αντίστοιχη στις περισσότερο βιομηχανοποιημένες χώρες, κυρίως δε την Αγγλία και τη Γαλλία. Παρ' όλα αυτά, ένα μεγάλο πλέγμα Νόμων και Κανονισμών αναπτύχθηκε σε θέματα υγιεινής των κτιρίων, όπως φωτισμού και αερισμού των κατοικιών, τροφοδοσίας των κτιρίων με πόσιμο νερό, αποχετευτικών δικτύων, πρόληψης και αντιμετώπισης των επιδημιών. Οι ρυθμίσεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση για την ανάπτυξη της πρώτης γενικής νομοθεσίας για την υγιεινή των κτιρίων σε αστικό περιβάλλον στην Πορτογαλία, δηλαδή του Κανονισμού της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1903.

3. Η πολεοδομική πολιτική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η Οθωμανική αυτοκρατορία αποδυναμώνεται οικονομικά και γεωπολιτικά. Επιχειρείται η αναδιοργάνωσή της, ενώ σε διάφορες περιοχές ξέσπασαν επαναστάσεις, όπως στη Σερβία (το 1804 η πρώτη επανάσταση, το 1815 η δεύτερη), στην Ελλάδα (1821), στη Ρουμανία (1859), σε Βουλγαρία και Μαυροβούνιο, το 1878, που κατέληξαν στη δημιουργία νέων Κρατών. Την ίδια εποχή η Αυστροουγγαρία επεκτείνεται σε Σλοβενία, Κροατία, Βοσνία, εις βάρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στη Σερβία το πρώτο σχέδιο πόλεως εκπονήθηκε το 1831, την ίδια σχεδόν εποχή με την Ελλάδα¹⁷⁰, για μία μικρή πόλη, την Donji Milanovac. Το Βελιγράδι, πρωτεύουσα πόλη του πριγκιπάτου της Σερβίας από το 1841, σχεδιάστηκε από τον Emilijan Josimović, όπως αναφέρουν οι T. Obradović και P. Mitković, ο οποίος «*τοπογράφησε το Βελιγράδι το 1866 και τον επόμενο χρόνο δημοσίευσε το σχέδιο υπό κλίμακα 1:3000*»¹⁷¹. Το σχέδιο του Josimović προέβλεπε τη δημιουργία μιας πράσινης ζώνης γύρω από την παλαιά πόλη και ενός πάρκου ανάμεσα στο φρούριο Kalemegdan και το κέντρο της πόλης. Διευθετήθηκε η κοίτη του Δούναβη και προτάθηκε η κατασκευή λιμανιού. Στο εσωτερικό της πόλης ο Josimović διόρθωσε τον άναρχο, μέχρι τότε, σχεδιασμό των δρόμων και των Οικοδομικών Τετραγώνων και το Βελιγράδι άρχισε να μεταμορφώνεται γρήγορα σε μεγάλο αστικό κέντρο.

Κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων (Tanzimat), 1839 – 1877, στην Οθωμανική αυτοκρατορία, οι ισχυρές επιδράσεις της Ευρώπης έφεραν αλλαγές στη διοίκηση, την κοινωνική, οικονομική και οικιστική οργάνωση των πόλεων της, οι οποίες γνώρισαν δομικές αλλαγές. Οι μεταρρυθμίσεις εφαρμόστηκαν αρχικά στην Κωνσταντινούπολη.

Το πρώτο επίσημο κείμενο που αφορά την αναμόρφωση της Κωνσταντινούπολης, που χρονολογείται από το 1839, είναι σύμφωνο με τις εκφρασμένες προθέσεις¹⁷² του Υπουργείου Εξωτερικών. Περιγράφει ένα αστικό σχέδιο, το οποίο προέβλεπε τη διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων, τη δενδροφύτευσή τους, την κατασκευή προκουμαίων και τον συνολικό μετασχηματισμό του υφιστάμενου πολεοδομικού ιστού, μέσω της διαπλάτυνσης των οδών και τον αυστηρό

¹⁷⁰ Στο νέο ελληνικό Κράτος η πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε ανοικοδόμηση πόλης, γίνεται με το Βασιλικό Διάταγμα «Περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών, και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως», το οποίο υπογράφηκε στις 6 Ιουλίου 1833.

¹⁷¹ Obradović – Mitković 2012, σ. 319.

¹⁷² Όπως περιγράφονται σε κείμενο με ημερομηνία 17 Μαΐου 1839, που δημοσιεύθηκε στο Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye* 1922, σσ. 1340-1343 και μεταφράστηκε στα γαλλικά από τους Borie κ.ά. 1992, σσ. 28-29.

περιορισμό των αδιεξόδων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ελάχιστο προβλεπόμενο, στο κείμενο, πλάτος οδού είναι επτά μ. και εξήντα εκ. (7,60), όταν η Δίναηολι, η πλέον σημαντική λεωφόρος της Κωνσταντινούπολης, είχε πλάτος έξι (6) μ.. Ο καθορισμός του πλάτους των οδών στην Κωνσταντινούπολη γινόταν από το Συμβούλιο της Νομαρχίας της πρωτεύουσας, «*συνεπεία δηλώσεως των δημαρχιών*»¹⁷³. Το σχέδιο φάνηκε ουτοπικό την εποχή εκείνη, εν τούτοις οδήγησε στις μελλοντικές πολεοδομικές διευθετήσεις της πρωτεύουσας¹⁷⁴.

Οι μεταρρυθμίσεις συνεχίστηκαν και στις άλλες μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, όπως στη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε μικρότερες, όπως τα Ιωάννινα. Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού του οθωμανικού αστικού χώρου διανοίχθηκαν αμαξιτοί δρόμοι μεταξύ των πόλεων, κατασκευάστηκαν σιδηροδρομικά δίκτυα, με σημαντική όμως καθυστέρηση σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, και άλλα έργα υποδομής, όπως λιμάνια με σύγχρονες αποβάθρες και δίκτυα αστικών εξυπηρετήσεων.

Παράλληλα ανεγέρθηκαν νέα δημόσια κτίρια, διοικητήρια, εκπαιδευτήρια, κτίρια περίθαλψης και δημιουργήθηκαν κήποι. Για την κατασκευή των έργων πολλές φορές επιβλήθηκαν ειδικές φορολογίες, ή νομοθετήθηκε η υποχρεωτική εργασία των κατοίκων χωρίς αμοιβή, σε πλήρη αντιστοιχία δηλαδή με ό,τι συνέβη στο νεοελληνικό Κράτος, κυρίως για την κατασκευή έργων υποδομής σε νησιωτικές περιοχές ή για λιμενικά έργα στην ηπειρωτική χώρα. Ενδεικτικά αναφέρεται η επιβολή φόρων και η υποχρέωση προσωπικής εργασίας από τον Δήμο Άνδρου, το 1847, προκειμένου να κατασκευαστεί προκουμαία στον λιμένα Άνδρου, η επιβολή έκτακτων φόρων το 1850 για την κατασκευή προκουμαίας στον Άγιο Ανδρέα Ηλείας, και, αντίστοιχα, το 1856 για την προκουμαία Νάξου.

Επίσης, στην οθωμανική αυτοκρατορία «*θεσπίστηκαν νέοι οικοδομικοί κανονισμοί και μέτρα προστασίας από τις πυρκαγιές, επεκτάθηκαν οι πόλεις σύμφωνα με νέες αρχές πολεοδομικής οργάνωσης, ανασχεδιάστηκαν συνοικίες μετά από καταστροφές*»¹⁷⁵. Ο πρώτος πολεοδομικός Νόμος αυτής της περιόδου συντάχθηκε το 1848 και αποτελεί ταυτόχρονα πολεοδομικό και Οικοδομικό Κανονισμό. Στο νεοελληνικό Κράτος ένας πρωτόλειος Οικοδομικός Κανονισμός εισήχθη το 1835, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

¹⁷³ *Οθωμανικοί Κώδικες* 1890, σσ. 3120-3121.

¹⁷⁴ Borie κ.ά. 1992, σσ. 28-29.

¹⁷⁵ Μονιούδη-Γαβαλά 2015, σ. 62.

Τα διοικητήρια, τα οποία κατείχαν στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας τη σημαντικότερη θέση ανάμεσα στα κτίρια δημόσιας χρήσης, εξέφραζαν τη θεσμική κρατική υπόσταση. Στον εκσυγχρονισμό των δημόσιων κτιρίων συνέτειναν η εισαγωγή στην αυτοκρατορία νέων τεχνολογιών, η ίδρυση στρατιωτικών σχολών και τεχνικών λυκείων. Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική των κτιρίων, κυριάρχησε ο εκλεκτικισμός σε όσα οικοδομήθηκαν με πρωτοβουλία της οθωμανικής διοίκησης, όπως τα διοικητήρια, ενώ ο νεοκλασικός ρυθμός ήταν κυρίαρχος για τα σχολεία και τα κτίρια άλλων δημόσιων χρήσεων των ελληνικών κοινοτήτων στις πόλεις υπό οθωμανική κατοχή, όπως τα νοσοκομεία. Οι Έλληνες προτιμούσαν τον νεοκλασικισμό, με αναφορές στην τέχνη της ελληνικής κλασικής περιόδου, εκφράζοντας την επιθυμία για απαλλαγή από την ξένη κυριαρχία.

Ωστόσο, οι παρεμβάσεις της οθωμανικής διοίκησης ήταν πολύ μικρότερης κλίμακας από τις αντίστοιχες του νέου ελληνικού Κράτους. Αφορούσαν μόνον τις πόλεις που έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Η κρατική συμμετοχή ήταν πολύ μικρότερη, ενώ στα έργα αστικής υποδομής (λιμάνια, έργα ύδρευσης, κλπ), είχαν ρόλο οι ιδιώτες και τα ιδιωτικά κεφάλαια. Όπως αναφέρει η Θεοδώρα Μονιούδη-Γαβαλά, *«ένα από τα σημαντικότερα νομοθετήματα, στα οποία περιλαμβάνονται οι προδιαγραφές για την οικοδόμηση και ανακαίνιση των κτηρίων των κοινοτήτων των μη μουσουλμάνων, υπήρξε το μεταρρυθμιστικό διάταγμα του 1856»*. Αυτό το Διάταγμα έθεσε σε τάξη τους άγραφους νόμους και τις παλαιότερες ρυθμίσεις για τις κοινοτικές οικοδομές, υπήρξε δηλαδή *«κάτι σαν «σύνταγμα»»*¹⁷⁶.

Συμπερασματικά, το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσε περίοδο εκσυγχρονισμού και αναδιοργάνωσης και του αστικού χώρου της αυτοκρατορίας, καθώς:

- Επεκτάθηκαν πόλεις σύμφωνα με νέες πολεοδομικές αρχές οργάνωσης του χώρου.
- Κατασκευάστηκαν νέα λιμενικά έργα και σύγχρονες αποβάθρες σε σημαντικά λιμάνια, διαμορφώνοντας δημόσιο χώρο.
- Αναπτύχθηκε οικοδομική δραστηριότητα για να στεγαστούν νέες λειτουργίες, αλλάζοντας το παραδοσιακό τοπίο των πόλεων. Οικοδομήθηκαν νέα δημόσια κτίρια (διοικητήρια, εκπαιδευτήρια, νοσοκομεία) και διαμορφώθηκαν κήποι.

---

¹⁷⁶ Ο.π., σ. 63.

3.1. Νομοθεσία αναμόρφωσης του δημόσιου χώρου στην Οθωμανική αυτοκρατορία

Στα κυριότερα μέσα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος της αυτοκρατορίας ανήκε και η σύσταση των Δημαρχείων. Το πρώτο Δημαρχείο ιδρύθηκε το 1854 στο έκτο αστικό διαμέρισμα της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια ιδρύθηκαν Δημαρχεία σε Τύνιδα, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Βηρυτό, και σε άλλες πόλεις, με αρμοδιότητες την καθαριότητα, την επιτήρηση των οικοδομικών εργασιών, τη δημιουργία αποβάθρων και πλατειών, την κατασκευή έργων ύδρευσης και φωτισμού. Οι πρώτοι Δήμαρχοι διορίζονταν από την τουρκική διοίκηση και είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες. Επιχειρήθηκε, δηλαδή, «εκ των άνω» εκσυγχρονισμός της οθωμανικής κοινωνίας και του δομημένου χώρου.

Η διαμόρφωση του δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και γενικότερα στην αυτοκρατορία, τοποθετείται στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων και του πολιτικού πλαισίου που τις διαμόρφωσε. Το πλαίσιο αυτό συνίσταται στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας, την άνοδο των αποσχιστικών εθνικών κινημάτων, ιδίως των χριστιανικών πληθυσμών και την εντατικοποίηση της ευρωπαϊκής παρέμβασης στα οικονομικά και πολιτικά ζητήματα της αυτοκρατορίας. Η σχετική πολιτική φιλελευθεροποίηση μετά το 1856 αλλά και η ένταση της οικονομικής δραστηριότητας και της εσωτερικής μετανάστευσης που παρατηρήθηκε, επέδρασαν σημαντικά στη διαδικασία συγκρότησης του δημόσιου χώρου¹⁷⁷.

Οι μεγάλες όμως αλλαγές στον δημόσιο χώρο των οθωμανικών πόλεων χρονολογούνται στο διάστημα που ακολούθησε τον Νόμο «περί επαρχιών» του 1864 και διήρκεσαν μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η νέα νομοθεσία που προωθούσε την οργάνωση των Νομαρχιών και των Δημαρχείων και διευθετούσε τα ζητήματα των οικοδομών, αποτέλεσε τη βάση για τις αλλαγές στον δομημένο και στον δημόσιο χώρο. Το νέο σύστημα διοίκησης που προέκυψε από τον Νόμο «περί επαρχιών», ενίσχυσε τις αρμοδιότητες των επαρχιακών κυβερνητών.

Τα κυριότερα κείμενα της οθωμανικής νομοθεσίας, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου κατά την περίοδο 1860 – 1900, σύμφωνα με την Μονιούδη – Γαβαλά¹⁷⁸, είναι:

- Ο Κανονισμός «περί οδών και οικοδομών» (1280/1864).

¹⁷⁷ Εξερτζόγλου 2000, σσ. 15-36.

¹⁷⁸ Μονιούδη-Γαβαλά 2015, σ. 66.

- Ο Νόμος «περί συστάσεως νομαρχιών» (1287/1871), στο πλαίσιο του οποίου προβλεπόταν η θεσμοθέτηση του δημαρχιακού Συμβουλίου, που περιελάμβανε γεωμέτρη και γιατρό, όπως είχε γίνει στο Παρίσι την περίοδο 1831 – 1838 (όπως είδαμε στην §2.1. «Γαλλία»).
- Ο Νόμος «περί των εν ταις νομαρχίαις δημαρχιών» (1293/1877).
- Οι Νόμοι «περί οικοδομών» (1299/1882 και 1309/1891).

Επισημαίνονται τα εξής:

Με τον Κανονισμό «περί οδών και οικοδομών» του 1864, όπως αναφέρει η Αθηνά Σολιοπούλου¹⁷⁹, «θεσπίστηκε καθορισμένο πλάτος στους δρόμους, απαγορεύθηκε η δόμηση σε δημόσιους χώρους, προβλέφθηκε ο ανασχεδιασμός των οικοπέδων με τακτοποιήσεις και αποζημιώσεις των ιδιοκτητών των εν λόγω οικοπέδων».

Από τον Κανονισμό, ο οποίος θέσπισε για πρώτη φορά τις πολεοδομικές υπηρεσίες, προκύπτει ότι δινόταν μεγάλη σημασία σε θέματα διαφύλαξης του δημόσιου χώρου και υγιεινής των πόλεων, θέματα τα οποία είχαν αντιμετωπιστεί στο νέο ελληνικό Κράτος από το 1835. Είναι ενδεικτικό ότι ο Νόμος περί οικοδομών προέβλεπε, στο άρθρο 5, ότι απαγορευόταν η ανέγερση οικοδομής στις δημόσιες πλατείες, στους «περιπάτους» και γενικά «εν ταις προς δημοσίαν χρήσιν αφεθείσι τόποις». Δεν επιτρεπόταν δε να μεταβληθούν αυτά τα μέρη «δί' οιουδήποτε τρόπου» σε ιδιωτικά. Ακόμη και στην περίπτωση που επιτρεπόταν να γίνει μία, εγκεκριμένη από τον Δήμο, παρέμβαση σε «αρχαία κτίρια» κείμενα γύρω από πλατείες, «ως συμπλήρωμα της ρυθμίσεως και διευθετήσεως προκληθητόμενον Αυτοκρατορικών Διάταγμα», υπήρχε όρος να μην μεταβληθεί, ούτε να ελαττωθεί «η υπάρχουσα ευρύτητα των πλατειών»¹⁸⁰.

Το σημαντικότερο στοιχείο του Νόμου «περί οικοδομών» του 1882, ήταν ότι συνδύαζε για πρώτη φορά το ύψος των οικοδομών και τα υλικά κατασκευής με το πλάτος του διερχόμενου δρόμου, όπως αναφέρει η Σολιοπούλου¹⁸¹. Αναφέρεται ακόμη στη δημιουργία κοινωφελών εγκαταστάσεων. Αξίζει να σημειωθεί πως δεν αναφέρεται ρητά η ανάγκη για εκπόνηση ολοκληρωμένων σχεδίων πόλεων. Με την πάροδο του χρόνου, καθώς και με τη νέα ρύθμιση του 1891, γίνεται σαφής η ευθύνη της τοπικής αρχής για την άσκηση πολεοδομικής πολιτικής και τον σχεδιασμό του χάρτη κάθε πόλης. Στον Κανονισμό θεσπίζονται, μεταξύ άλλων, το ανώτερο και το

¹⁷⁹ Σολιοπούλου 2014, σ. 51.

¹⁸⁰ *Οθωμανικοί Κώδικες* 1890, σ. 3121. Αναφέρεται ειδικότερα στον Νόμο περί οικοδομών (ο οποίος ακύρωσε τον Κανονισμό του 1288 περί οδών και οικοδομών και το παράρτημα αυτού), Άρθρον 5^ο.

¹⁸¹ Σολιοπούλου 2014, σ. 52.

κατώτερο επιτρεπόμενο ύψος των οικοδομών, ενδεικτικό του ενδιαφέροντος για την αισθητική της πόλης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της οθωμανικής πολεοδομικής πολιτικής για τις περιφερειακές πόλεις και τον δημόσιο χώρο, αποτελούν οι κρατικές πρωτοβουλίες της ύστερης οθωμανικής περιόδου για την ανασυγκρότηση της πόλης των Ιωαννίνων. Περιλαμβάνουν το ρυμοτομικό σχεδιασμό της αγοράς μετά από πυρκαγιά και την ανοικοδόμησή της, τη δημιουργία κήπων και την κατασκευή σειράς δημοσίων κτιρίων: νέου διοικητηρίου, στρατώνων, εκπαιδευτηρίων, κτιρίων περίθαλψης και πύργου ρολογιού. Για την οθωμανική διοίκηση, η μεγαλοπρέπεια της πόλης ταυτίστηκε με αυτά τα δημόσια κτίρια. Όσα έγιναν για την πόλη των Ιωαννίνων στο χρονικό διάστημα από τη δημιουργία των βιλαετιών μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, έχουν σημαντικές ομοιότητες με τα αντίστοιχα άλλων πόλεων υπό οθωμανική κυριαρχία. Η αναμόρφωση των Ιωαννίνων στην εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων μετέφερε το κέντρο της πόλης στην εκτός του κάστρου περιοχή, εκεί όπου και σήμερα βρίσκεται. Όπως επισημαίνει ο Γιώργος Σμύρης, η πολεοδομική εικόνα της πόλης των Ιωαννίνων κινείται μεταξύ του νεοκλασικισμού και της τοπικής ιστορικής αρχιτεκτονικής παράδοσης. *«Το αμάγαλμα αυτό των αρχιτεκτονικών μορφών συμπληρώνεται από επείσαστες «εκλεκτικιστικές» τάσεις που αποτελούσαν και την έκφραση του κοσμοπολίτικου, πολυεθνικού και πολυπολιτισμικού περιβάλλοντος της πόλης»*¹⁸².

Επιχειρώντας μία σύγκριση της νομοθεσίας περί σχεδίων πόλεων, δημόσιου χώρου και σχετικών αρμοδιοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με την αντίστοιχη του νέου ελληνικού Κράτους, προκύπτει ότι η αυτοκρατορία θέσπισε και εφάρμοσε αυτή τη νομοθεσία με σημαντική καθυστέρηση. Συγκεκριμένα:

- Στο νεοελληνικό Κράτος οι Νόμοι για τη σύσταση Δήμων και Νομαρχιών εκδόθηκαν την περίοδο 1833 – 1834, ενώ στην οθωμανική αυτοκρατορία δύο (2) και πλέον δεκαετίες αργότερα.
- Στην Ελλάδα ο Νόμος περί υγιεινής των πόλεων εκδόθηκε το 1835. Στην οθωμανική αυτοκρατορία τριάντα (30) χρόνια αργότερα εκδόθηκε Νόμος που περιελάμβανε ρυθμίσεις για την υγιεινή της πόλης.
- Στην Ελλάδα το Διάταγμα περί των Επαρχιακών Συμβουλίων και των αρμοδιοτήτων τους εκδόθηκε το 1836, ενώ στην αυτοκρατορία το 1864.

---

¹⁸² Σμύρης 2013, σ. 15.

4. Συμπεράσματα

Οι πλέον χαρακτηριστικές αλλαγές στον σχεδιασμό των ευρωπαϊκών πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα αφορούν τις μεταρρυθμίσεις του Haussmann στο Παρίσι, με τη διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων, τη δημιουργία δικτύου βουλεβάρτων και την κατασκευή έργων αστικής υποδομής. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αργότερα απ' ό,τι στην Ελλάδα όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Β', εφαρμόζονται ρυθμίσεις για τη διασφάλιση συνθηκών υγιεινής στις ευρωπαϊκές πόλεις (το 1848 στη Βρετανία, το 1850 στη Γαλλία, το 1864 στην Οθωμανική αυτοκρατορία), που είχαν υψηλές πυκνότητες πληθυσμού. Σχεδιάζονται λεωφόροι πλάτους σαράντα (40) μ. στο Παρίσι και μεγαλύτερου των πενήντα (50) μ. στην Βαρκελώνη, δίνεται η δυνατότητα να φωτιστούν και να αεριστούν οι συνοικίες και, ακριβώς όπως στις ελληνικές πόλεις, ευθυγραμμίζονται οι οικοδομικές γραμμές, κατασκευάζονται πεζοδρόμια (Μάντσεστερ, 1840), δημιουργούνται πλατείες και κήποι (Λισσαβώνα, Πόρτο, το 1864), αρχίζει η κατασκευή δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης ώστε να προλαμβάνονται οι επιδημίες. Οι πόλεις επεκτείνονται (Βαρκελώνη, 1860), τα τείχη μετατοπίζονται προς τα έξω (Στετίνο, Κολωνία το 1871), για να κατεδαφιστούν τελικά (Φλωρεντία, 1880), όπως αντίστοιχα συνέβη την ίδια περίοδο και σε ελληνικές πόλεις (Ναύπλιο, Θεσσαλονίκη). Στη δόμηση εφαρμόζεται το πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα (Αθήνα, Βερολίνο) και ανεγείρονται μεγάλα δημόσια κτίρια, ναοί και Μουσεία νεοκλασικού ρυθμού (χαρακτηριστικό το Altes Museum στο Βερολίνο), όπως αντίστοιχα, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, και στην Αθήνα.

Δεν υπάρχει συναίνεση μεταξύ των επιστημόνων για τη φύση του σχεδιασμού των πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα, σε διεθνές επίπεδο. Ορισμένοι βλέπουν τον πολεοδομικό σχεδιασμό ως οργανωτική απάντηση στις νέες ανάγκες και στις δυνατότητες που προσφέρονται από τη βιομηχανική επανάσταση και τις νέες τεχνολογίες. Άλλοι, όπως ο Mumford, δίνουν έμφαση στις κοινωνικές και οικονομικές δυνατότητες, παρά στις τεχνολογικές. Η βιομηχανική επανάσταση είχε ως συνέπεια την απρογραμματίστη ανάπτυξη των οικισμών, αναδείχθηκαν αντικρουόμενες απόψεις οι οποίες, όπως επισημαίνει η Τζούλια Θεοδωράκη-Πάτση, «έδωσαν θέση στη σχετική νομοθεσία και τη σύγχρονη πολεοδομία»¹⁸³.

Σε επίπεδο σχεδιασμού των πόλεων και διοίκησης, το νέο ελληνικό Κράτος ήταν γενικά πιο προωθημένο από το οθωμανικό, όπως επισημαίνει και ο Αλέξης Πολίτης¹⁸⁴. Η αναμόρφωση των

¹⁸³ Θεοδωράκη-Πάτση 2011, σ. 43.

¹⁸⁴ Πολίτης 2009, σ. 104.

πόλεων στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων υπήρξε εμφανής, αλλά ήταν μικρότερης έκτασης από αυτή που συντελέστηκε στις πόλεις του νεοελληνικού Κράτους. Όμως και στις πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι αλλαγές ήταν σημαντικές και η πολεοδομική ανανέωση μεγάλης κλίμακας, καθώς ανασχεδιάστηκαν συνοικίες, ιδίως μετά από φυσικές καταστροφές και πυρκαγιές, υλοποιήθηκαν λιμενικά και υδραυλικά έργα, ανεγέρθηκαν πολλά και σημαντικά δημόσια κτίρια.

Κεφάλαιο Β'. Η Ελλάδα κατά την Οθωνική περίοδο

1. Εισαγωγή

Με τη Συνθήκη του Λονδίνου στις 24 Ιουνίου 1827, οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Ρωσία, συμφώνησαν να επέμβουν μεσολαβητικά για τη δημιουργία ενιαίου αυτόνομου ελληνικού Κράτους, φόρου υποτελούς στον Σουλτάνο. Ήταν η πρώτη ουσιαστική κίνηση προς την αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας.

Η 8^η Οκτωβρίου 1827 αποτέλεσε έναν από τους τελικούς σταθμούς στη διαδικασία επίλυσης του «ελληνικού ζητήματος», με την ολοκληρωτική καταστροφή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο, από τις ναυτικές συμμαχικές μοίρες, σηματοδοτώντας το οριστικό τέλος της εκστρατείας του Ιμπραήμ στην Ελλάδα. Με τη ναυμαχία του Ναυαρίνου άνοιξε ο δρόμος για να αποδεχθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία τη δημιουργία ελληνικού Κράτους.

Η κήρυξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου, στις 14 Απριλίου 1828, σήμανε την οριστική εξασφάλιση του ελληνικού αγώνα και αποτέλεσε *«αποφασιστικόν σταθμόν διά την ανάπτυξιν των επιχειρήσεων προς εκβολήν του εχθρού εκ του εθνικού εδάφους»*¹.

Στις 22 Ιανουαρίου 1830 υπογράφηκε το πρώτο² Πρωτόκολλο του Λονδίνου από τους εκπροσώπους της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Ρωσίας, με το οποίο δημιουργήθηκε, *«χάρη στους αγώνες, το αίμα και τις θυσίες του επαναστατημένου Ελληνισμού μια νέα κρατική οντότητα, το νέο ελληνικό κράτος»*³. Διακηρύχθηκε η πολιτική ανεξαρτησία της Ελλάδας, πράξη η οποία συνιστούσε τον οριστικό τερματισμό της ελληνικής Επανάστασης και τη διεθνή αναγνώριση του ελληνικού Κράτους. Το νέο Κράτος περιελάμβανε την Πελοπόννησο, την Αττική, τμήμα της Στερεάς Ελλάδας από το Μεσολόγγι, στα δυτικά, μέχρι τη Λαμία στα βόρειο-ανατολικά, την Εύβοια, τις Σποράδες και τις Κυκλάδες.

Το 1831, λόγω του εμφύλιου πολέμου που ξέσπασε μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, οι μεγάλες Δυνάμεις επενέβησαν στην ελληνική πολιτική σκηνή. Στις 9 Ιουλίου 1832 συμφωνήθηκε Συνθήκη στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των πληρεξουσίων των τριών (3) Συμμάχων αφ' ενός και

¹ Δεσποτόπουλος 2008, σ. 127.

² Την ίδια ημέρα υπογράφηκαν και άλλα δύο Πρωτόκολλα. Με το ένα επελέγη ο Leopold Saxe ως «Ηγεμών – Αρχων της Ελλάδος» (ο οποίος παραιτήθηκε στις 9 Μαΐου 1830) και με το άλλο Πρωτόκολλο ανατέθηκε στον μελλοντικό ηγεμόνα της Ελλάδας η «ειδική προστασία» των καθολικών χριστιανών που ζούσαν στην ελληνική επικράτεια.

³ Χρήστου 1999, σ. 17.

της Υψηλής Οθωμανικής Πόρτας αφ' ετέρου, η οποία επικυρώθηκε με το υπ' αρ. 52 Πρωτόκολλο του Λονδίνου, στις 30 Αυγούστου 1832. Πολίτευμα της Ελλάδας ορίστηκε η απόλυτη μοναρχία και βασιλιάς της ο Όθωνας, ο 17χρονος γιος του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α'. Επιπλέον, οι Δυνάμεις έδωσαν στην Ελλάδα είκοσι (20) εκατ. φράγκα ως πρώτη δόση ενός δανείου που θα έφτανε συνολικά τα εξήντα (60) εκατ. φράγκα. Επειδή ο Όθωνας ήταν ανήλικος, συμφωνήθηκε ότι την εξουσία θα ασκούσε, από το 1833 μέχρι την ενηλικίωσή του, στις 20 Μαΐου 1835, η Αντιβασιλεία, μία Επιτροπή από Βαυαρούς αξιωματούχους διορισμένους από τον Λουδοβίκο Α'. Τα τρία (3) μέλη της Αντιβασιλείας ήταν ο Armansperg, Πρωθυπουργός και Γραμματέας Εξωτερικών, ο Maurer, αρμόδιος για την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη και την εκκλησία και ο Heideck, υπεύθυνος για τα στρατιωτικά θέματα. Η Αντιβασιλεία θέλησε να οικοδομήσει ένα σύγχρονο, κατά τα δυτικά πρότυπα, Κράτος. Οι επιδιώξεις της συνοψίζονταν στο τρίπτυχο: εθνική ανεξαρτησία, βασιλική απολυταρχία και συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης.

Στο πλαίσιο του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1832, «προσδιορίστηκαν θετικώς και αμεταβλήτως τα σύνορα του Βασιλείου της Ελλάδος»⁴. Τρεις (3) αξιωματικοί, οι A. de Scalon, J. Barthélémy και G. Baker, εκ μέρους της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Μεγάλης Βρετανίας αντίστοιχα, ως «Επίτροποι της συμμαχίας», ο Στρατηγός Γιαννάκης Στάϊκος εκ μέρους της Ελλάδας, και ο Χουσεϊν μπέης εκ μέρους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, έφεραν σε πέρας το έργο της χάραξης των συνόρων και υπέβαλαν μία «ομόγραφο» Έκθεση στις 13 Νοεμβρίου 1832 στο Συνέδριο του Λονδίνου.

Στα προς βορρά όρια της Ελλάδας περιλαμβάνονταν η Επαρχία Ζητουνίου (Λαμίας), η περιοχή του Σπερχειού, τα νότια Άγραφα, η βόρεια Αιτωλία και ολόκληρη η Ακαρνανία. Προς τη νότια Θεσσαλία η οροθετική γραμμή εφαιπτόταν του χεμάρρου Γρανίτσα και του «φρυδιού» της Όθρυος. Στα νότια της Ηπείρου, τα όρια διέρχονταν από τα όρη Βούλγα, Ιτάμου, Τρισυνόρων, Τσουρνάτας και Χελώνας. Στον Αμβρακικό κόλπο ως όρια ορίστηκαν ο χείμαρρος του Κομποτίου και η λιμνοθάλασσα της Κόπραινας.

Έτσι δημιουργήθηκε το νέο ελληνικό Κράτος, το πρώτο εν γένει Κράτος στη Βαλκανική χερσόνησο. Δεν ξεπερνούσε σε έκταση τα 47.516 τετρ. χιλιόμετρα και σε πληθυσμό δεν αριθμούσε περισσότερους από εξακόσιες πενήντα χιλιάδες (650.000)⁵ κατοίκους.

⁴ Ανακοίνωση του Όθωνα που εκδόθηκε «εν τη Βασιλική καθεδρά μας, εν Ναυπλίω» στις 10 Φεβρουαρίου 1833, ΦΕΚ 2^α/22.02.1833.

⁵ Strong 1842, σ. 6.

**Εικόνα 1. Χάρτης του ελληνικού Κράτους (1830, 1832)
(επεξεργασμένος)**

Παρουσιάζονται στη συνέχεια του Κεφαλαίου, σε δύο (2) Μέρη:

- Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τα γεγονότα και τα πρόσωπα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των πόλεων στο νεοελληνικό Κράτος (Μέρος Α').
- Η οργάνωση του Κράτους, η πολεοδομική νομοθεσία γενικής εφαρμογής για τον σχεδιασμό των πόλεων και η αρχαιολογική νομοθεσία, οι επιρροές της νομοθεσίας, θέματα σχετικά με την εκπαίδευση, τα εκπαιδευτικά Ιδρύματα, τα έργα αστικής, κυρίως, υποδομής (Μέρος Β').

2. Μέρος Α': Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως – Πρόσωπα και γεγονότα κατά την Οθωνική περίοδο

Στο Μέρος Α' του παρόντος Κεφαλαίου παρουσιάζεται αρχικά η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, από την οποία αντλούνται πρωτογενείς πληροφορίες. Ακολουθούν γεγονότα και πράξεις, που αφορούν τα πολιτικά δεδομένα της εποχής, τις κυβερνητικές μεταβολές, τα πολιτικά πρόσωπα, ιδίως εκείνα που ανέλαβαν την Πρωθυπουργία και το Υπουργείο Εσωτερικών, και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του σχεδιασμού των πόλεων και του δημόσιου χώρου την περίοδο 1833 – 1862. Δίνεται δηλαδή το πολιτικό πλαίσιο κατά την πρώτη τριακονταετία του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους.

2.1. Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας

Η ιστορία των εφημερίδων της Κυβερνήσεως χάνεται στα βάθη των αιώνων. Στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου εκδίδονταν ημερήσια φύλλα, οι «βασιλίες εφημερίδες», που έφταναν και στον Αριστοτέλη⁶ και περιέγραφαν τα συμβαίνοντα στο βασίλειο της Μακεδονίας. Ακολούθησαν αργότερα, τον 8^ο αιώνα, η «εφημερίδα της Αυλής» στην Κίνα, που τυπωνόταν σε μετάξι, οι μηνιαίες *Notizie scritte* των Βενετών, τον 16^ο αιώνα, που τυπώνονταν σε χαρτί και κόστιζαν μία *gazetta*⁷ και πολλές άλλες.

Στην Ελλάδα, όλες σχεδόν οι Κυβερνήσεις μετά την Επανάσταση του 1821, κατέβαλαν προσπάθειες οργάνωσης τυπογραφικών μονάδων προκειμένου να δημοσιοποιούν τους Νόμους και τα Διατάγματα που εξέδιδαν, και τις διατάξεις που έχρηζαν δημοσιότητας, να ανακοινώνουν τις διακηρύξεις των Υπουργείων περί διορισμών, προβιβασμών και παραιτήσεων στις δημόσιες Υπηρεσίες. Οι αντίξοες όμως συνθήκες που επικρατούσαν δυσχέραιναν και τις περισσότερες φορές ματαίωναν, οποιαδήποτε προσπάθεια.

Η πρώτη δημόσια τυπογραφική μονάδα, που ονομάστηκε «Τυπογραφία της Διοικήσεως»⁸, οργανώθηκε και λειτούργησε το 1825 στο Ναύπλιο, με τα τότε υπάρχοντα υποτυπώδη τεχνικά μέσα.

⁶ Ιατροπούλου-Θεοχαρίδου 2013, σ. 439.

⁷ «Οι εφημερίδες της Κυβερνήσεως» 2013.

⁸ Το 2015, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης εκατόν ενενήντα χρόνων από την ίδρυση του πρώτου δημόσιου χαρακτήρα τυπογραφείου, το Εθνικό Τυπογραφείο οργάνωσε εικαστική έκθεση με τίτλο «Φ.Ε.Κ. + Τέχνη». Καραπιδάκη 2015.

Τα χρόνια εκείνα, ως ημεπίσημα όργανα χρησιμοποιήθηκαν, όπως αναφέρει ο Βαγγέλης Δρακόπουλος, «πολιτικές εφημερίδες οι οποίες εκδίδονταν από την Εθνική Τυπογραφία και περιλάμβαναν, εκτός από πολιτικές ειδήσεις της τρέχουσας επικαιρότητας και την υπόλοιπη ύλη, επίσημες πράξεις των διαφόρων αρχών του τόπου»⁹.

«Ο Φίλος του Νόμου» ήταν εφημερίδα που εκδιδόταν στην Ύδρα από τον φιλέλληνα Giuseppe Chiappe. Το πρώτο Φύλλο της εκδόθηκε στις 10 Μαρτίου 1824 και το τελευταίο, το υπ' αρ. 296, στις 27 Μαΐου 1827. Ορίστηκε¹⁰ Εφημερίδα της Διοίκησης, όπως αναφέρει ο Δρακόπουλος, σύμφωνα με το άρθρο 44 του Νόμου της Επιδάουρου και από το Φύλλο της 5^{ης} Μαΐου 1824 έφερε τον τίτλο «Ο Φίλος του Νόμου. Εφημερίς της Διοικήσεως και της Νήσου Ύδρας». Εκδόθηκε μέχρι και το Φύλλο 149, της 9^{ης} Οκτωβρίου 1825, οπότε έπαυσε να αποτελεί ημεπίσημο όργανο της Διοίκησης.

Αντικαταστάθηκε από τη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος», που ήταν το επίσημο έντυπο της Διοίκησης από τις 7 Οκτωβρίου 1825 μέχρι τις 23 Μαρτίου 1832 (τελευταίο Φύλλο), δηλαδή το μακροβιότερο έντυπο του Αγώνα. Είναι ενδεικτικά τα αναφερόμενα σε Πράξη της Διοίκησης που δημοσιεύθηκε στο πρώτο Φύλλο της «Γενικής»¹¹: «*Το Εκτελεστικόν Σώμα, επειδή διά την ανάγκην του να δημοσιεύωνται τα Πρακτικά της Διοικήσεως, και να κοινοποιώνται εν τάχει αι ειδήσεις, όσαι μάλιστα αποβλέπουν τα συμφέροντα του λαού, εκρίθη αναγκαίον να συστηθή εφημερίς εις την καθέδραν της Διοικήσεως της οποίας η επιστασία να παραδοθή εις άνδρα άξιον και απολαμβάνοντα την υπόληψιν της Διοικήσεως διά την παιδείαν και αρετήν του [...] Ο Κύριος Θεόκλητος Φαρμακίδης¹², διορίζεται εφημεριδογράφος της Διοικήσεως*».

Επί επτά (7) συνεχόμενα έτη η «Γενική Εφημερίς» κάλυπτε τις ανάγκες της Κυβέρνησης και την ακολουθούσε στις μετακινήσεις της, στην έδρα που αυτή χρησιμοποιούσε κάθε φορά. Εκδιδόταν στο Ναύπλιο (7 Οκτωβρίου 1825 – 30 Οκτωβρίου 1826), στην Αίγινα (24 Νοεμβρίου 1826 – 16 Μαρτίου 1827), στον Πόρο (30 Μαρτίου 1827 – 4 Ιουνίου 1827), στο Ναύπλιο (29 Ιουνίου 1827 – 10 Αυγούστου 1827), στην Αίγινα (24 Αυγούστου 1827 – 8 Οκτωβρίου 1830) και πάλι στο Ναύπλιο, από 18 Οκτωβρίου 1830 έως 23 Μαρτίου 1832, οπότε έπαυσε να εκδίδεται. Επανεκδόθηκε ως

⁹ Δρακόπουλος 2006, σ. 4.

¹⁰ Με Απόφαση της Διοίκησης που δημοσιεύθηκε στο Φύλλο υπ' αρ. 12 της 25^{ης} Απριλίου 1824.

¹¹ Γενική Εφημερίς 1825.

¹² Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784 – 1860) ήταν κληρικός, θεολόγος και συγγραφέας, ένας από τους εκδότες του Λόγιου Ερμή. Δίδαξε στην Ιόνιο Ακαδημία, διετέλεσε Γραμματέας της Ιεράς Συνόδου και Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο. «*Κατά δε Σεπτέμβριον του αυτού έτους (εννοεί το 1825) ανεδείχθη διευθυντής της εθνικής Τυπογραφίας και συντάκτης της Γενικής Εφημερίδος της Κυβερνήσεως διετέλεσε δε τοιούτος μέχρι μεσούντος τους έτους 1827*». Γούδας 1869, σ. 226.

«Εθνική Εφημερίς» στο Ναύπλιο, στις 18 Απριλίου 1832 και τυπωνόταν δύο (2) φορές την εβδομάδα, σε απροσδιόριστες ημέρες. «*Εφημεριδογράφος της Κυβερνήσεως και έφορος της Εθνικής Τυπογραφίας*» ήταν ο Γ. Χρυσήδης.

Παράλληλα με τη «Γενική» Εφημερίδα και αργότερα με την «Εθνική» εκδόθηκαν¹³ στη γαλλική γλώσσα δύο (2) εφημερίδες με ημιεπίσημο χαρακτήρα: α) «*Le Courrier de la Grèce*», που εκδιδόταν στην Αίγινα ανά δεκαπέντε (15) ημέρες, από την 1^η Νοεμβρίου 1829 μέχρι την 1^η Φεβρουαρίου 1832 (συνολικά 59 Φύλλα) και β) «*Le Moniteur Grec*», που εκδιδόταν στο Ναύπλιο, τέσσερις (4) φορές την εβδομάδα, από τις 9 Ιουλίου 1832 μέχρι τις 24 Σεπτεμβρίου 1832, και στη συνέχεια μία φορά την εβδομάδα, μέχρι τις 13 Ιανουαρίου 1833 (συνολικά 20 Φύλλα).

Τον Φεβρουάριο 1833 ιδρύεται η «Εφημερίς της Κυβερνήσεως», η οποία μέχρι τις 5 Νοεμβρίου 1834 (αριθ. Φύλλου 40), εκδίδεται στο Ναύπλιο. Από τις 21 Δεκεμβρίου 1834, μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του νεοσύστατου Κράτους στην Αθήνα, η Εφημερίδα συνέχισε την έκδοσή της στη νέα πρωτεύουσα, όπου και εκδίδεται μέχρι σήμερα.

Στο πρώτο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) του Βασιλείου της Ελλάδας, με ημερομηνία 16 Φεβρουαρίου 1833, δημοσιεύεται το υπ' αρ. 2 Βασιλικό Διάταγμα (εφ' εξής Διάταγμα) του Όθωνα, με το οποίο καθορίστηκε το περιεχόμενο της Εφημερίδας. Ορίστηκε λοιπόν ότι όλοι οι Νόμοι και τα Διατάγματα, όλες οι διατάξεις που έχρηζαν δημοσιότητας, οι διακηρύξεις των Υπουργείων, οι «*ειδοποιήσεις*»¹⁴ περί διορισμών, προβιβασμών και παραιτήσεων στις δημόσιες Υπηρεσίες, έπρεπε να δημοσιεύονται «*διά μιάς επισήμου εφημερίδος, ήτις θέλει φέρει το όνομα Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*», η οποία θα εκδιδόταν «*υπό την εφορίαν του ημετέρου επί των Εσωτερικών Γραμματέως της Επικρατείας*». Η Εφημερίδα ήταν το μόνο όργανο διά του οποίου θα γνωστοποιούνταν όλοι οι Νόμοι, τα Διατάγματα και οι διακηρύξεις. Είχαν δε αυτά «*υποχρεωτικήν δύναμιν*», δηλαδή ισχύ, για όλους τους κατοίκους, από την ημέρα γνωστοποίησής τους. Οι Υπηρεσίες της Κυβέρνησης και των Κοινοτήτων του Βασιλείου όφειλαν να διαθέτουν την Εφημερίδα και να φροντίζουν για την «*ταχίστην διανομήν*» της, οι δε δημογέροντες κάθε Κοινότητας όφειλαν να ενημερώνουν αμέσως τους κατοίκους της

¹³ Δρακόπουλος 2006, σ. 5.

¹⁴ Στις λέξεις και προτάσεις που περιλαμβάνονται εντός εισαγωγικών («...») χρησιμοποιείται η ορθογραφία και η σύνταξη του πρωτότυπου κειμένου (εκτός από το πολυτονικό σύστημα).

περιφέρειάς τους για τα «ενδιαλαμβανόμενα» σε κάθε Φύλλο¹⁵. Οι Αποφάσεις, οι Νόμοι και τα Διατάγματα υπογράφονται, εν ονόματι του Βασιλιά, από τα μέλη της Αντιβασιλείας, τους Armansperg, Maurer και Heideck, καθώς ο Όθωνας δεν είχε ακόμη ενηλικιωθεί.

Πρώτος Διευθυντής της Εφημερίδας ορίζεται ο Γεώργιος Αποστολίδης, ο οποίος είχε εργαστεί επί μία πενταετία στο τυπογραφείο του F. Didot στο Παρίσι¹⁶.

Τον Δεκέμβριο 1833 εκδόθηκε το ιδρυτικό Διάταγμα¹⁷ του τότε «Βασιλικού Τυπογραφείου», που αργότερα μετονομάστηκε σε «Εθνικό Τυπογραφείο».

Όλα τα Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως κατά την περίοδο του Όθωνα (θεωρείται ότι) ανήκουν στο τεύχος Α', καθώς είναι το μοναδικό από την ίδρυση της Εφημερίδας (1833) μέχρι το 1892. Κατά το διάστημα 1833 – 1835 κάθε Φύλλο της Εφημερίδας φέρει δύο (2) ημερομηνίες, του παλαιού και του νέου ημερολογίου, π.χ. ΦΕΚ 1(Α')/16(28).02.1833. Στην παρούσα μελέτη σημειώνονται μόνον οι ημερομηνίες του παλαιού ημερολογίου.

Η Εφημερίδα από την πρώτη ημέρα της έκδοσής της μέχρι τον Ιούνιο 1835, δηλαδή κατά τη διάρκεια της Αντιβασιλείας, εκτυπωνόταν σε δύο (2) γλώσσες. Κάθε σελίδα της ήταν χωρισμένη σε δύο (2) στήλες. Στην αριστερή στήλη δημοσιεύονταν οι Νόμοι, τα Διατάγματα και «*αι χρήζουσαι δημοσιότητας*» διατάξεις και διακηρύξεις των Υπουργείων στην ελληνική γλώσσα, ενώ στη δεξιά στήλη δημοσιεύονταν τα ίδια νομοθετήματα, διατάξεις και διακηρύξεις στη γερμανική. Και τα δύο (2) κείμενα είχαν την αυτή ισχύ. Μετά την 1^η Ιουνίου 1835, όταν ενηλικιώθηκε ο Όθωνας, έπαυσε η δίγλωσση έκδοση και η Εφημερίδα εκδιδόταν μόνο στην ελληνική (από το ΦΕΚ 1^{Α'}/17.06.1835 και μετά).

Το 1835 παρουσιάζεται μία ιδιαιτερότητα στην Εφημερίδα: αυτή τη χρονιά εκδίδονται συνολικά μόνον είκοσι πέντε (25) Φύλλα της. Εκτός όμως από πέντε (5) Φύλλα, αυτά με αριθμό 18, 22, 23, 24 και 25, τα υπόλοιπα είκοσι (20) είναι «δυτλά», φέρουν δηλαδή δύο (2) διαφορετικές ημερομηνίες, μία πριν την 25^η Μαΐου, ημερομηνία ενηλικίωσης του Όθωνα, και μία μετά, και έχουν διαφορετικά περιεχόμενα. Για παράδειγμα, ως ΦΕΚ 1^{Α'}, που φέρει πλέον την ένδειξη «*Εν Αθήναις*», εκδίδονται δύο (2) Φύλλα, το πρώτο με ημερομηνία 11 Ιανουαρίου 1835 και το δεύτερο με ημερομηνία 17 Ιουνίου 1835. Επιπλέον, τα μεν πέντε (5) πρώτα Φύλλα της Εφημερίδας

¹⁵ Με την υπ' αρ. 62/07.02.1833 Εγκύκλιό του «προς τους Εκτάκτ. Διοικητάς, Διοικητάς και Τοποτηρ. του Βασιλείου της Ελλάδος», ο Γραμματέας Εσωτερικών Χρηστίδης αναλύει το περιεχόμενο του Διατάγματος υπ' αρ. 2/1833, ΦΕΚ 1Α'/16.02.1833.

¹⁶ Βουτσινάκης 2005, σ. 67.

¹⁷ Διάταγμα «περί διοργανισμού του Βασιλ. Τυπογραφείου», ΦΕΚ 42^{Α'}/25.12.1833.

συνεχίζουν να υπογράφονται από τα μέλη της Αντιβασιλείας, εν ονόματι του Βασιλιά, όλα δε τα υπόλοιπα από τον Όθωνα.

Υπήρχε και ειδική έκδοση της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως κατά την περίοδο του Όθωνα. Στο Φύλλο 3, της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1835, καταχωρίστηκε η «Δηλοποίησης περί εκδόσεως εφημερίδος των αγγελιών», σύμφωνα με την οποία, από την 1^η Φεβρουαρίου 1835 «θέλει εκδίδεσθαι *Ελληνιστί Εφημερίς Ειδοποιήσεων περιέχουσα τόσον επισήμους, όσον και ιδιωτικές αγγελίας, και τας αποφάσεις του Αρείου Πάγου εις παραρτήματα, τα οποία θέλουν αποτελεί ιδίαν σειράν*». Το πρώτο Φύλλο αυτής της Εφημερίδας εκδόθηκε στις 30 Μαρτίου 1835 και το τελευταίο στις 31 Δεκεμβρίου 1837.

Το 1843 υπήρξε μία αλλαγή¹⁸ στον τρόπο διεκπεραίωσης «των *B. εφημερίδων*», η οποία στο εξής θα γινόταν από τον Οικονόμο της Τυπογραφίας και Λιθογραφίας. Ταυτόχρονα καταργήθηκε «η *θέσις διεκπεραιωτού*» στο Γενικό Ταχυδρομείο.

Το τελευταίο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως της Οθωνικής περιόδου είναι το υπ' αρ. 53, που δημοσιεύεται στις 9 Οκτωβρίου 1862.

Επισημαίνεται ότι από την ίδρυσή της, το 1833, μέχρι την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864, μετά την έξωση του Όθωνα, η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αξιοποιείται αποκλειστικά ως μέσο δημοσιοποίησης και όχι επικύρωσης των πολιτειακών πράξεων. Δηλαδή η δημοσίευση Νόμου ή Διατάγματος στην Εφημερίδα, όπως επισημαίνει ο Χρήστος Λούκος¹⁹, δεν αποτελούσε απαραίτητο τυπικό στοιχείο για το κύρος και τη νομική ύπαρξη ενός Νόμου, αν και τον Απρίλιο 1844, ενώ είχε υπογραφεί το πρώτο Σύνταγμα του Βασιλείου της Ελλάδας, ο Υπουργός Εσωτερικών Λόντος απευθυνόμενος στους Διοικητές του Κράτους, τους ζητούσε να ελέγχουν αν εφαρμόζονταν όλοι οι «*διά της εφημερίδος της Κυβερνήσεως εκδοθέντες Νόμοι και Διατάγματα*», αναγνωρίζοντας με αυτό τον τρόπο τον ουσιαστικό ρόλο της Εφημερίδας.

Μετά την έξωση του Όθωνα, ο τίτλος της «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος» τροποποιείται σε «Βασίλειον της Ελλάδος – Εφημερίς της Κυβερνήσεως» και καταργείται ο βασιλικός θυρεός στην προμετωπίδα. Αντικαθίσταται επίσης στο οπισθόφυλλο η αναγραφή «Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου» με «Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου». Η Εφημερίδα φέρει και πάλι, για ορισμένο αριθμό Φύλλων, διπλή αρίθμηση, όπως το έτος 1835. Ειδικότερα, ως

¹⁸ Με το Διάταγμα «περί διευθύνσεως του Β. Τυπογραφείου και Λιθογραφείου και προσδιορισμού του προσωπικού αυτών», ΦΕΚ 20^Α/28.06.1843.

¹⁹ Λούκος 2018.

Φύλλο 1^Α του έτους 1862, που είχε τυπωθεί με ημερομηνία 19 Ιανουαρίου, αριθμείται και Φύλλο με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου. Αυτό συνεχίζεται μέχρι και το Φύλλο 21^Α του 1862, το οποίο τυπώθηκε σε δύο (2) ημερομηνίες: 28 Μαρτίου 1862 και 31 Δεκεμβρίου 1862. Σε αυτό το τελευταίο Φύλλο δημοσιεύονται μόνον Ψηφίσματα, Θεσπίσματα και Αγγελίες της προσωρινής Κυβέρνησης, μετά τον Όθωνα.

Στη συνέχεια, σημαντικός στην ιστορία της Εφημερίδας είναι ο Νόμος ΑΝΔ' «περί καταχωρίσεως Διαταγμάτων εν τη Εφημερίδι της Κυβερνήσεως κτλ.», ΦΕΚ 81^Α/20.08.1882, την περίοδο βασιλείας του Γεωργίου Α', που φέρει την υπογραφή του Υπουργού Εσωτερικών Χαρίλαου Τρικούπη. Ο Νόμος ρύθμισε για πρώτη φορά θέματα που αφορούσαν την δημοσιευτέα ύλη στην Εφημερίδα και κατέστησε τη δημοσίευση συστατικό στοιχείο για την εκτέλεση των Διαταγμάτων «περί διορισμών, προβιβασμών, παύσεων και μεταθέσεων των δημοσίων πολιτικών υπαλλήλων». Όριζε δε ότι η Εφημερίδα «εκδίδεται υπό την επιτήρησιν του Υπουργείου των Εσωτερικών». Το 1892, με το Διάταγμα «περί διαίρέσεως του α' μέρους της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εις δύο τεύχη», ΦΕΚ 466^Α/30.12.1892, που τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1893, με πρωτοβουλία του Πρωθυπουργού Τρικούπη, θεσμοθετείται ένα νέο, διακεκριμένο τεύχος Β' της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Αργότερα εκδόθηκαν και άλλα τεύχη. Σήμερα εκδίδονται εννέα (9) τεύχη.

2.2. Πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο

2.2.1. Η περίοδος Αντιβασιλείας (1833 – 1835)

Στο πρώτο Φύλλο, αρ. 1, της «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος», τεύχος Α', της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1833, με την ανάληψη των καθηκόντων του Όθωνα, δημοσιεύεται το πρώτο διάγγελμά του προς τον Ελληνικό λαό. Αναφερόμενος στη γενικότερη τραγική κατάσταση της Ελλάδας την εποχή εκείνη, ο Όθωνας επισημαίνει, μεταξύ άλλων: «*Εις μάτην υπό την αιγίδα της ειρήνης επερίμεναν αι τέχναι και επιστήμαι την ώραν, καθ' ήν ήθελε ταις συγχωρηθή να επανέλθωσιν εις την αρχαίαν πατρίδα των*».

Στο Φύλλο με αριθμό 2^Α/22.02.1833 παρουσιάζεται η πρώτη Κυβέρνηση του νέου ελληνικού Κράτους, η οποία έχει επτά (7) Υπουργούς που φέρουν τον τίτλο του Γραμματέα της Επικράτειας. Τα θέματα των σχεδίων πόλεων, της δόμησης, του δημόσιου χώρου, ανήκουν κυρίως στην αρμοδιότητα της Γραμματείας Εσωτερικών, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, ενώ συναρμοδιότητα έχει και η Γραμματεία Στρατιωτικών. Πρωθυπουργός ορίζεται ο Armansperg και

Γραμματέας επί των Εσωτερικών ο Δ. Χρηστίδης. Την 1^η Μαρτίου 1833, ο Γραμματέας Ιάκωβος Ρίζος φτάνει στην Αθήνα ως απεσταλμένος του Όθωνα, για να παραλάβει το φρούριο και την πόλη της Αθήνας, την οποία κατείχε ακόμη η τουρκική φρουρά, όπως αναφέρεται σε «διακοίνωση» της Αντιβασιλείας στο ίδιο ΦΕΚ. Ταυτόχρονα με τον Ρίζο έφταναν στην Αθήνα οι αρχιτέκτονες Schaubert και Κλεάνθης για να μελετήσουν τις πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά, και να καταρτίσουν τα σχέδια για την ανοικοδόμησή τους²⁰.

Λίγο αργότερα, τον Απρίλιο 1833, δημοσιεύονται²¹ οι Αποφάσεις του οριστικού διορισμού των Γραμματέων της Επικράτειας και το Διάταγμα «περί της διαίρεσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του». Με τις Αποφάσεις γίνεται ο πρώτος ανασχηματισμός της Κυβέρνησης, μόλις ενάμιση μήνα μετά τον σχηματισμό της. Ο Σπυρίδων Τρικούπης²² διορίζεται Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και Γραμματέας Εξωτερικών, προσωρινά δε και Δημόσιας Εκπαίδευσης, ενώ ο Γεώργιος Ψύλλας²³ αντικαθιστά τον Χρηστίδη στη Γραμματεία Εσωτερικών. Με Διάταγμα²⁴ ακυρώνεται η μέχρι τότε διοικητική διαίρεση του Κράτους και το νέο Βασίλειο διαίρεται πλέον σε δέκα (10) Νομούς και σαράντα δύο (42) Επαρχίες.

Η ίδρυση των επτά (7) Γραμματειών γίνεται αμέσως μετά τον ορισμό των Γραμματέων, με το Διάταγμα²⁵ «περί του σχηματισμού των Γραμματειών». Οι Γραμματείες είναι του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών, της Δικαιοσύνης, των Εσωτερικών, των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, των Οικονομικών, των Στρατιωτικών και των Ναυτικών.

Τον Ιούνιο 1834 έχουμε μία σημαντική πολιτική μεταβολή. Ο Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος «*παύει των χρεών τούτων*»²⁶ και η θέση του παραμένει κενή προσωρινά. Τη διεύθυνση των συνεδριάσεων του Συμβουλίου αναλαμβάνει ο τότε Γραμματέας Εσωτερικών Κωλέττης, ως αρχαιότερος.

²⁰ Κόκκινος 1969, σ. 727.

²¹ Δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 12Α'/06.04.1833.

²² Ο Σπυρίδων Τρικούπης (1788 – 1873) ήταν λόγιος, πολιτικός και ιστοριογράφος της Επανάστασης του 1821. Διετέλεσε πρώτος Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου του ελεύθερου ελληνικού Κράτους.

²³ Ο Γεώργιος Ψύλλας (1794 – 1878) διετέλεσε Νομάρχης, Γερουσιαστής, Υπουργός και Σύμβουλος της Επικρατείας.

²⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 12^{Α'}/06.04.1833.

²⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 13^{Α'}/10.04.1833.

²⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20Α'/03.06.1834.

2.2.2. Η περίοδος απόλυτης μοναρχίας (1835 – 1843)

Στο πρώτο Φύλλο²⁷ της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του 1835 μετά την ενηλικίωση του Όθωνα, δημοσιεύεται Προκήρυξή του προς τους Έλληνες, με την ευκαιρία της ανάληψης της ευθύνης του Κράτους. Λήγει η περίοδος της Αντιβασιλείας και αρχίζει ουσιαστικά η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα, που θα διαρκέσει μέχρι το 1843.

Με άλλα δύο (2) σχετιζόμενα μεταξύ τους Διατάγματα (δημοσιευμένα επίσης στο πρώτο ΦΕΚ μετά την ενηλικίωσή του), ο Όθωνας αναθέτει στον Armansperg καθήκοντα Αρχιγραμματέα. Αναλαμβάνει δηλαδή ο Armansperg την Προεδρία του Υπουργικού Συμβουλίου και καθίσταται παντοδύναμος. Τον Φεβρουάριο 1836 αναλαμβάνει καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών ο Δρόσος Μανσόλας²⁸.

Επειδή ο Όθωνας σχεδίαζε να επισκέπτεται, κατά καιρούς, τους γονείς του στη Βαυαρία, τον Μάιο 1836 εκδίδεται Διάταγμα²⁹ με το οποίο, σε περίπτωση απουσίας του στο εξωτερικό, ανέθετε τη διαχείριση των κυβερνητικών υποθέσεων³⁰ στο Υπουργικό Συμβούλιο, υπό την Προεδρία του Αρχιγραμματέα.

Στις 31 Δεκεμβρίου 1836 δημοσιεύεται³¹ ο πρώτος απολογισμός των δαπανών της Γραμματείας Εσωτερικών, για την τριετία 1833 – 1835, ο οποίος παρουσιάζει ενδιαφέρον.

Πίνακας 1. Έξοδα της Γραμματείας Εσωτερικών για τα έτη 1833, 1834, 1835 (σε δρχ.)
Πηγή: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 20 Δεκεμβρίου 1836

α/α	Υπηρεσία	1833	1834	1835
1	Γραμματεία			
	Μισθοί προσωπικού	33.348,7	56.951,66	43.975,92
2	Δημόσιος Οικονομία			
	Μισθοί γεωμετρών και αρχιτεκτόνων	3.321,83	13.107,50	18.692,33
3	Δημόσιες οικοδομές			
	Κατασκευή δημόσιων κτιρίων	-	180.919,59	90.167,38
4	Οδοί, γέφυρες, υδραυλικά			
	Κατασκευή οδών και γεφυρών	-	21.886,70	13.005,25
	Υδραυλικές εργασίες	-	-	4.608,93
	...	...	...	...

²⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1^Α/17.06.1835.

²⁸ Ο Δρόσος Μανσόλας (1789 – 1870), είχε σπουδάσει στην Ιένα και διετέλεσε Έπαρχος Αθηνών και Τήνου, πληρεξούσιος της Θεσσαλίας στις Εθνοσυνελεύσεις Τροιζήνας και Άργους, Υπ. Εσωτερικών, Οικονομικών και Εξωτερικών.

²⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18^Α/04.05.1836.

³⁰ Η βασικότερη αρμοδιότητα την οποία αναλάμβανε το Υπ. Συμβούλιο, σε περίπτωση απουσίας του Όθωνα, ήταν «η επικύρωση όλων των αντικειμένων της νομοθεσίας, και τα εκδοθησόμενα γενικά διατάγματα προς εκτέλεση των νόμων και της διοικητικής τάξεως».

³¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 92^Α/31.12.1836.

α/α	Υπηρεσία	1833	1834	1835
	Σύνολο	522.152	1.221.980	1.011.370,44

Οι δαπάνες της Γραμματείας του έτους 1833 ανέρχονται σε 522.152 δρχ., το 1834 υπερδιπλασιάζονται σε 1.221.980 δρχ. και το 1835 μειώνονται σε 1.011.370,44 δρχ. Στον απολογισμό περιλαμβάνονται αναλυτικότερα στοιχεία που αφορούν στη δημόσια οικονομία, τις δημόσιες οικοδομές και την υποτυπώδη υποδομή (οδούς, γέφυρες, υδραυλικά έργα).

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1, τα έξοδα για το προσωπικό της Γραμματείας Εσωτερικών αυξάνονται σταδιακά, καθώς αναπτύσσεται η Υπηρεσία, σε όλους τους κλάδους της. Συγκεκριμένα οι δαπάνες για μισθούς προσωπικού αυξήθηκαν κατά 33% την τριετία 1833 – 1835. Όπως επισημαίνει ο Μανσόλας στην Αναφορά³² του προς τον Όθωνα, η ανέγερση πόλεων «κανονικώς σχεδιασμένων, ο επιχειρησθείς συνοικισμός διαφόρων μερών» και η κατασκευή των αναγκαίων δημόσιων κτιρίων «εις τόπον ερημωθέντα εκ του καταστρεπτικού πολέμου», προκάλεσαν την ενασχόληση ικανού αριθμού γεωμετρών και αρχιτεκτόνων. Ήταν δικαιολογημένη, συνεπώς, η αύξηση των σχετικών δαπανών. Επίσης, το 1834 συστάθηκε το Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας στο Υπουργείο Εσωτερικών, που έπαιξε σημαντικό ρόλο, όπως θα δούμε, σε πολλούς τομείς της ανασυγκρότησης του Κράτους και έγιναν, τη χρονιά εκείνη και την επόμενη, «γεωμετρικαί εργασίαι χάριν των συνοικισμών».

Είχε ξεκινήσει δηλαδή, αμέσως μόλις σχηματίστηκε το αρμόδιο Υπουργείο το 1833, ο σχεδιασμός των νέων πόλεων στο Κράτος, όπως τεκμηριώνεται από τις σχετικές δαπάνες. Το 1834 δαπανήθηκε για δημόσιες οικοδομές ποσό 181.000 δρχ. περίπου, ενώ το 1835 οι δαπάνες ήταν πολύ λιγότερες, μειωμένες κατά το ήμισυ. Το 1833, όπως είναι φυσικό, δεν υπήρξαν δαπάνες για δημόσια κτίρια.

Το 1837, μετά από απουσία εννέα (9) μηνών στη Γερμανία, ο Όθωνας επέστρεψε στην Αθήνα, φέρνοντας τη σύζυγό του Αμαλία, την οποία ανακοινώνει στον ελληνικό λαό με Προκήρυξη³³ του, στην οποία δεν παραλείπει να κάνει ένα νέο μικρό απολογισμό του έργου του προηγούμενου διαστήματος, σε θέματα αγροτικής παραγωγής, εμπορίου, εκπαίδευσης και ασφάλειας. Αναφερόμενος ειδικότερα στις «προόδους, τας οποίας η Ελλάς έκαμε», επισημαίνει: «το εμπόριον

³² Η Αναφορά «της επί των Εσωτερικών Γραμματείας της Επικρατείας περί των εξόδων των ετών 1833, 1834 και 1835», φέρει ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1836.

³³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 6^α/17.02.1837.

φέρει τιμήν εις την σημαίαν μας μέχρι των απωτάτων θαλασσών· η εκπαίδευσις διαδίδει τα φώτα επί το μάλλον· η ευταξία και η ασφάλεια θεμελιούται, και υπό την ιεράν αυτών αιγίδα αυξάνει το προς τους νόμους σέβας και η υποταγή». Υπάρχουν αρκετά στοιχεία υπερβολής στην Προκήρυξη, όπως τα αναφερόμενα σε θέματα εκπαίδευσης και εμπορίου, δίνεται όμως το στίγμα της ακολουθούμενης πολιτικής του Όθωνα.

Είχε προηγηθεί, λίγες ημέρες νωρίτερα, η ακύρωση της πληρεξουσιότητας³⁴ που είχε δώσει ο Όθωνας στο Υπουργικό Συμβούλιο πριν φύγει για το εξωτερικό, την άνοιξη 1836, «*προς αποπεράτωση των υποθέσεων*». Παράλληλα, καταργείται³⁵ η θέση του Αρχιγραμματέα της Επικράτειας, ώστε να καταστεί «*απλουστέρα η διεύθυνσις των υποθέσεων*» και «*απολύεται*» από τη θέση του ο Armansperg, σχεδόν δεκαεννέα (19) μήνες μετά την ανάληψη των υψηλών καθηκόντων του. Τελειώνει η εποχή παντοδυναμίας του Armansperg και καθήκοντα Πρωθυπουργού και Υπουργού Εξωτερικών αναλαμβάνει³⁶ ο Rudhart³⁷, ο οποίος συνόδευε τον Όθωνα στην επιστροφή του από τη Βαυαρία.

Καθώς το Κράτος οργανώνεται και αναπτύσσεται, μεγαλώνουν και οι ανάγκες του. Ο Όθωνας αποφασίζει τη συγκρότηση³⁸ δωδεκαμελούς Επιτροπής, όπως είχε εισηγηθεί ο Κωλέττης³⁹, με σκοπό την ενίσχυση της γεωργίας και της βιοτεχνίας. Η Επιτροπή θα αποτελούνταν από άτομα που διέθεταν τις σχετικές γνώσεις⁴⁰, τα μέλη της ήταν άμισθα και διοργάνωνε εκθέσεις στις οποίες βράβευε όσους διέπρεπαν σε διάφορους κλάδους. Τα βραβεία ήταν χρηματικά ποσά αλλά και «*ζώα εκλεκτά διά κτηνοτροφίαν*», μηχανήματα ή σπόροι. Τα αντικείμενα που θα απασχολούσαν

³⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 4^Α/03.02.1837.

³⁵ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 4^Α/03.02.1837.

³⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 4^Α/03.02.1837.

³⁷ Ο Ignaz von Rudhart (1790–1838) διετέλεσε Καθηγητής Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Würzburg και εργάστηκε στη δημόσια διοίκηση της Βαυαρίας. Λόγω της εμπειρίας του, ο Λουδοβίκος Α΄ τον επέλεξε ως αντικαταστάτη του Armansperg. Η θητεία του διήρκεσε λίγο. Τον Δεκέμβριο 1837 παραιτήθηκε από τα καθήκοντά του και ο Όθωνας τον τίμησε για τις υπηρεσίες του με τον Μεγαλόσταυρο του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος, ΦΕΚ 40^Α/08.12.1837. Σε αυτό το ΦΕΚ δημοσιεύεται επίσης Διάταγμα με το οποίο ο Όθωνας ανακοίνωνε ότι σκόπευε να προεδρεύει ο ίδιος στο Υπουργικό Συμβούλιο. Όταν αυτό δεν ήταν δυνατό, προήδρευε ένας εκ των αντιπροέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας, Κουντουριώτης ή Ζαΐμης.

³⁸ Με το Διάταγμα «περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα «επί της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας»», ΦΕΚ 5^Α/09.02.1837.

³⁹ Ο Κωλέττης είχε υποβάλει υπόμνημα στην Αντιβασιλεία, ως Υπουργός Εσωτερικών το 1835, «επί της ιδρύσεως εθνικών τελετών και δημοσίων αγώνων κατά μίμησιν εκείνων της αρχαιότητος». Αυτές οι εορτές θα έδιναν «ώθησιν εις την αρετήν, την ευφύιαν και τας καλὰς τέχνας, διά της απονομής εθνικών βραβείων». Μπαλόγλου 2001, σ. 194.

⁴⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι με Διάταγμα της 25^{ης} Ιουνίου 1858, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις Αγγελίες του ΦΕΚ 34^Α/14.08.1858, ορίσθηκαν: Πρόεδρος της Επιτροπής ο Θεοχάρης (επίτροπος στο Ελεγκτικό Συνέδριο), αντιπρόεδρος ο Ηπίτης (μέλος του Ιατροσυνεδρίου), γραμματέας ο Σπηλιωτάκης (τμηματάρχης του Υπ. Εσωτερικών) και ταμίας ο Landerer (Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών).

κυρίως την Επιτροπή ήταν, μεταξύ άλλων: η βελτίωση της γεωργικής παραγωγής⁴¹, η καλλιέργεια γεώμηλων, κάνναβης και λιναριού για την κατασκευή σχοινιών και πανιών (που ήταν αναγκαία στο ναυτικό), η αποξήρανση των ελών όχι μόνο για τη δημιουργία καλλιεργήσιμης γης αλλά, κυρίως, για την εξάλειψη των ασθενειών, η βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων κεραμοποιίας, η «*σύστασις χειροτεχνιών δια κατασκευήν σιδηρών, χαλκίνων και άλλων μεταλλικών έργων*». Η Επιτροπή προβλεπόταν να διατηρηθεί μέχρι την ίδρυση μιας ιδιωτικής εταιρείας για την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιοτεχνίας, «*καθώς και των τεχνών*», στην οποία θα μεταβιβάζονταν «*οι ενταύθα σημειωθείσαι εργασίαι και τα χρέη*», δηλαδή όλες οι υποχρεώσεις της Επιτροπής, η οποία στη συνέχεια θα διαλυόταν. Μετά από δεκατρία (13) ολόκληρα χρόνια, με νέο Διάταγμα «*περί εμπυχώσεως της Εθνικής βιομηχανίας*»⁴², ορίστηκε ότι η δημόσια έκθεση των προϊόντων της εγχώριας βιοτεχνίας, από όλους τους Νομούς του Κράτους, θα λάμβανε χώρα στην Αθήνα την 1^η Απριλίου 1851, θα ήταν γενική και θα επαναλαμβανόταν την ίδια ημερομηνία κάθε χρόνο, σε τοποθεσία η οποία θα προσδιοριζόταν από το Υπουργείο Εσωτερικών. Τα βραβεία για τα προϊόντα που θα διακρίνονταν στις εκθέσεις, ήταν: α) Χρηματικές αμοιβές, β) «*Νομισματόσημα*», δηλαδή αναμνηστικά νομίσματα χρυσά και αργυρά, πρώτης και δεύτερης τάξης και χάλκινα, συνοδευόμενα από «*δίπλωμα βραβείου*» και γ) «*Εκλεκτά ζώα*», μηχανές, εργαλεία, κλπ.

Τον Απρίλιο 1837, παύεται⁴³ από τα καθήκοντα του Γραμματέα Εσωτερικών ο Μανσόλας. Στη θέση του τοποθετείται ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, ο οποίος ασκεί παράλληλα και τα καθήκοντα του Γραμματέα Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο Πολυζωίδης, με σπουδές νομικών στη Βιέννη, στο Βερολίνο και στο Παρίσι, είχε διατελέσει Πρόεδρος του δικαστηρίου Ναυπλίου, το οποίο είχε δικάσει –επί Αντιβασιλείας– τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. Ο Πολυζωίδης έμεινε μόνον επτά (7) μήνες στη θέση του Γραμματέα και τον Δεκέμβριο 1837 μετακινήθηκε⁴⁴ στον Άρειο Πάγο, ως

---

⁴¹ Για να βοηθήσει την αγροτική παραγωγή, η Επιτροπή ανέλαβε την υποχρέωση να διανέμει το «περί γεωργίας» σύγγραμμα του Γρηγορίου Παλαιολόγου, ο οποίος είχε διατελέσει διευθυντής του Αγροκητίου Τίρυνθας επί Καποδίστρια. Είχε προτείνει κι αυτός στην Αντιβασιλεία τη σύσταση Επιτροπής για την τόνωση της εθνικής βιομηχανίας.

⁴² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 41^Α/17.11.1850.

⁴³ Διάταγμα «περί παύσεως του Κ. Δρόσου Μανσόλα από την θέσιν του Γραμματέως της Επικρατείας επί των Εσωτερικών και περί της κατατάξεως αυτού ως Συμβούλου της Επικρατείας εις τακτικήν υπηρεσίαν», ΦΕΚ 15^Α/13.04.1837.

⁴⁴ Διάταγμα «περί παύσεως του Κ.Α. Πολυζωίδου από την θέσιν του Γραμματέως της Επικρατείας, επί των Εσωτερικών, Εκκλησιαστικών, κ.τ.λ. και μεταθέσεως αυτού εις τον Άρειον Πάγον», ΦΕΚ 39^Α/01.12.1837.

αντιπρόεδρος. Στις θέσεις που κατείχε ορίστηκε⁴⁵ ο Γεώργιος Γλαράκης⁴⁶, μέχρι τότε διοικητής Μεσσηνίας.

Επί τέσσερα (4) χρόνια, από τον Μάιο του 1838 μέχρι τον Ιούνιο 1842, υπάρχουν λίγες ρυθμίσεις που αφορούν τον σχεδιασμό πόλεων και τον δημόσιο χώρο, δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1839 εκδόθηκαν συνολικά μόνον είκοσι έξι (26) Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, τα οποία ήταν συνοπτικά και αφορούσαν Διατάγματα τρέχουσας φύσης (κυρίως «Διαταγές στρατού», «Αγγελίες αφορώσες την δημόσια υπηρεσία», κλπ).

Το 1840 ο Γλαράκης παύεται από Γραμματέας Εσωτερικών (και Δημόσιας Εκπαίδευσης) και στη θέση του ορίζεται⁴⁷ ο Σύμβουλος Επικρατείας Γ.Ν. Θεοχάρης⁴⁸, ο οποίος τον Ιούνιο 1841 παραιτείται από τη θέση του Γραμματέα Εσωτερικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης και κατατάσσεται πάλι στους Συμβούλους Επικρατείας. Δεν υπήρξε καμία ουσιαστική ρύθμιση που να αφορά θέματα τεχνικής φύσης ή δημόσιου χώρου κατά τη διάρκεια της θητείας του. Τη θέση του, ως Γραμματέας Εσωτερικών, αναλαμβάνει⁴⁹ ο Μαυροκορδάτος⁵⁰, επίσης Σύμβουλος Επικρατείας και «έκτακτος πρέσβης» στην Αγγλία. Ο ίδιος μάλιστα προεδρεύει στο Υπουργικό Συμβούλιο, όποτε δεν παρευρίσκεται ο Όθωνας, ασκεί δηλαδή καθήκοντα Πρωθυπουργού. Όμως η θητεία του Μαυροκορδάτου θα είναι πολύ σύντομη. Τον Αύγουστο 1841 παραιτείται για λόγους υγείας και τη θέση του Γραμματέα Εσωτερικών αναλαμβάνει⁵¹ πάλι ο Χρηστίδης, μέχρι τότε Γραμματέας Εξωτερικών. Εναλλάσσονται δηλαδή τα ίδια πρόσωπα στις θέσεις των Γραμματέων και σε σχετικά σύντομα διαστήματα.

Καθώς τα οικονομικά του Κράτους δεν ήταν σε καλή κατάσταση, την άνοιξη του 1843 αποφασίζεται να γίνουν περικοπές μισθών⁵² των δημοσίων υπαλλήλων σε ποσοστό 5% – 15%, ανάλογα με το ύψος του μισθού τους και λίγο αργότερα να απολυθούν ορισμένοι υπάλληλοι. Η

⁴⁵ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 39^Α/01.12.1837.

⁴⁶ Ο Γεώργιος Γλαράκης (1789–1855), από τη Χίο, με σπουδές Ιατρικής στο Göttingen και τη Βιέννη, διετέλεσε πολλές φορές Υπουργός Εσωτερικών, Εξωτερικών, Δημ. Εκπαίδευσης και Ναυτικών.

⁴⁷ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 2^Α/18.01.1840.

⁴⁸ Ο Γ.Ν. Θεοχάρης καταγόταν από την Καστοριά και είχε σπουδάσει νομικά στη Λειψία. Διετέλεσε Υπουργός σε πέντε Κυβερνήσεις, την περίοδο 1834 – 1862 και Γενικός Επίτροπος της Επικράτειας.

⁴⁹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 12^Α/27.06.1841.

⁵⁰ Με απόφασή του στις 10 Φεβρουαρίου 1841, ο Όθωνας είχε ορίσει τον πρέσβη στην Αγγλία Μαυροκορδάτο, Γραμματέα της Επικράτειας και Εξωτερικών. Όμως αυτός επέστρεψε στην Ελλάδα και ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 24 Ιουνίου 1841.

⁵¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/12.08.1841.

⁵² Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 11^Α/08.04.1843.

περίπτωση αφορά και τον σχεδιασμό των πόλεων, δεδομένου ότι με το Διάταγμα «περί απολύσεως τινών υπαλλήλων εκ της υπηρεσίας»⁵³, καταργούνται οι θέσεις «του πρωταρχιτέκτονος και του επιθεωρητού των γεωμετρών» της Γραμματείας Εσωτερικών. Απολύονται συνεπώς από την Υπηρεσία ο «πρωταρχιτέκτονας κύριος Σχιάουβερτ (Schaubert)», «ο επιθεωρητής των γεωμετρών υπολοχαγός Ζίγλερ» και ο σύμβουλος του Υπουργού Εσωτερικών «κύριος Γεβάρδος», ενώ παράλληλα καταργείται «η θέσις του αρχιτέκτονος Λαυρεντίου».

2.2.2.1. Η επανάσταση του 1843

Η 3^η Σεπτεμβρίου 1843 αποτελεί σταθμό στην ιστορία του νέου ελληνικού Κράτους. Η πολιτική που ακολουθούσε ο Όθωνας έναντι των Ελλήνων, οδήγησε την ημέρα εκείνη σε λαϊκή εξέγερση και σε στάση της φρουράς της Αθήνας, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Καλλέργη. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 δημοσιεύεται Προκήρυξη⁵⁴ του Υπουργικού Συμβουλίου, με την οποία καλούνταν οι Έλληνες «εις συντήρησιν τελείαν της τάξεως και της ησυχίας» και ανακοινώνεται η σύγκληση της Εθνικής Συνέλευσης, η οποία το επόμενο έτος οδήγησε σε νέο Σύνταγμα. Στο Διάταγμα «περί Εθνικής Συνελεύσεως», αναφέρεται ότι κατόπιν προτάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας⁵⁵, του οποίου προήδρευε ο Γ. Κουντουριώτης, αποφασίστηκε να συγκληθεί εντός τριάντα (30) ημερών Εθνική Συνέλευση «δια να συντάξωμεν μετ' αυτής Σύνταγμα του Κράτους». Ταυτόχρονα παύονται όλοι οι Γραμματείς, ορίζεται νέο Υπουργικό Συμβούλιο όπως είχε προτείνει το Συμβούλιο της Επικρατείας, τη θέση του Γραμματέα Εσωτερικών Χρηστίδη αναλαμβάνει ο Ρήγας Παλαμίδης⁵⁶ και απολύονται όλοι οι ξένοι που υπηρετούσαν στις δημόσιες υπηρεσίες, όπως οι ξένοι Καθηγητές που υπηρετούσαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, «εκτός των αρχαίων φιλελλήνων».

Η 3^η Σεπτεμβρίου 1843 είναι η ημέρα που ξεκίνησε η μετάβαση της ελληνικής Πολιτείας από την απόλυτη μοναρχία στη συνταγματική μοναρχία. Στις 8 Νοεμβρίου 1843 ο Όθωνας εκφωνεί λόγο στην έναρξη της Εθνοσυνελεύσεως⁵⁷ και κάνει μια μικρή αναφορά στην εισαγωγή θεσμών στο

⁵³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 23^Α/21.07.1843.

⁵⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 31^Α/03.09.1843.

⁵⁵ Το Συμβούλιο της Επικρατείας με Πράξη του στις 3 Σεπτεμβρίου 1843, ΦΕΚ 32^Α/09.09.1843, απευθύνθηκε στον Όθωνα, προτείνοντάς του να ορίσει αμέσως νέο Υπ. Συμβούλιο υπό τον Ανδρέα Μεταξά. Λόγω δε των έκτακτων καταστάσεων, τον κάλεσε να «επιτρέψει» στο Συμβούλιο να προχωρήσει στις εκλογές των αντιπροσώπων με τις διατάξεις του «τελευταίου περί εκλογών Νόμου του εκδοθέντος προ των 1833».

⁵⁶ Ο Ρήγας Παλαμίδης (1794 – 1872) είναι από τα γνωστότερα πολιτικά πρόσωπα της Επανάστασης. Με καταγωγή από τη Στεμνίτσα, διετέλεσε πληρεξούσιος σε έξι Εθνοσυνελεύσεις, Υπουργός και Πρόεδρος της Βουλής.

⁵⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 39^Α/18.11.1843.

νέο ελληνικό Κράτος από τη σύστασή του, όπως στη νομοθεσία περί Δήμων, στα Επαρχιακά Συμβούλια, στα ορκωτά δικαστήρια, που τα θεωρούσε «προδρόμους του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος της Ελλάδος». Σε αυτό το οικοδόμημα, αναγγέλλει, είχε την πρόθεση να θέσει το Σύνταγμα ως κορωνίδα.

2.2.3. Η περίοδος συνταγματικής μοναρχίας (1844 – 1862)

Στο πρώτο Σύνταγμα⁵⁸ της ανεξάρτητης Ελλάδας, που αποτελεί τομή στο πολιτικό σύστημα της χώρας, περιλαμβάνονται θέματα περί θρησκείας, περί δημοσίου δικαίου, περί συντάξεως της Πολιτείας (δηλαδή περί διακρίσεως των εξουσιών), περί του Βασιλέως, περί διαδοχής και Αντιβασιλείας, περί της Βουλής, της Γερουσίας και των Υπουργών, περί δικαστικής εξουσίας, καθώς και γενικές και ειδικές διατάξεις. Με το άρθρο 3 του Συντάγματος κατοχυρώνεται, μεταξύ άλλων, η ισότητα των πολιτών έναντι του Νόμου και ορίζονται οι προϋποθέσεις απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη⁵⁹. Με το άρθρο 9 θεσπίζεται η κατάργηση της δουλείας στην ελληνική επικράτεια ανεξάρτητα από φυλή, εθνικότητα και θρησκευτικό δόγμα, με το άρθρο 10 θεσπίζεται η ελευθερία της σκέψης και του λόγου και γενικά η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών. Με το άρθρο 11 θεσπίζεται, σαράντα (40) περίπου χρόνια πριν από τα Κράτη της Δυτικής Ευρώπης και μια δεκαετία πριν από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής⁶⁰, ο δημόσιος χαρακτήρας και των τριών (3) εκπαιδευτικών βαθμίδων, χωρίς όμως να αποκλείεται και η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Κυρώνεται επίσης η δωρεάν φοίτηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Το πρώτο Σύνταγμα, του οποίου οι επιρροές προέρχονται κυρίως από το Γαλλικό Σύνταγμα (Charte) της 14^{ης} Αυγούστου 1830 και από το Βελγικό της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1831, καθιέρωνε ως πολίτευμα την κληρονομική συνταγματική μοναρχία και έδινε στον Βασιλιά εκτεταμένες και ουσιαστικές εξουσίες. Κάθε πράξη του, για να αποκτήσει ισχύ και να είναι εκτελεστέα, έπρεπε να προσυπογράφεται από τον αρμόδιο Υπουργό⁶¹ (άρθρο 23). Ο ανώτατος άρχων ασκούσε την εκτελεστική εξουσία «*δια των υπουργών του*», τη νομοθετική «*συνάμα*» με τη Βουλή και τη Γερουσία (άρθρο 15) και τη δικαστική, η οποία πήγαζε από εκείνον, «*δια δικαστών*» (άρθρο 80).

⁵⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 5^Α/18.03.1844.

⁵⁹ Αυτή η ρύθμιση ήταν πολύ σημαντική, καθώς η αμφισβήτησή της υπήρξε βασικό πεδίο της σύγκρουσης αυτόχθονων και ετερόχθονων στη διάρκεια των συζητήσεων για τον καταρτισμό των διατάξεων του Συντάγματος.

⁶⁰ Κόκκινος 1997, σ. 83.

⁶¹ Με το Σύνταγμα καθιερώνεται ουσιαστικά ο όρος «Υπουργός».

Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 24 του Συντάγματος, «ο Βασιλεύς διορίζει και παύει τους Υπουργούς αυτού». Στο άρθρο 28 αναφέρεται ότι «ο Βασιλεύς εκδίδει τα αναγκαία Διατάγματα προς εκτέλεσιν των Νόμων, δεν δύναται δε ν' αναστείλη ποτέ την ενέργειαν αυτών, μηδέ να εξαίρῃ τινά της εκτελέσεώς των» και στο άρθρο 29 ότι «ο Βασιλεύς κυρώνει και δημοσιεύει τους Νόμους». Προβλέπεται ότι με Νόμο θα καθοριζόταν ο αριθμός των Βουλευτών, που δεν μπορούσε να είναι μικρότερος των ογδόντα (80). Οι Βουλευτές εκλέγονται από τους πολίτες και έχουν τριετή θητεία, ενώ, αντίθετα, οι Γερουσιαστές διορίζονται⁶² από τον Βασιλιά, είναι ισόβιοι και ο ελάχιστος αριθμός τους είναι είκοσι επτά (27), (άρθρα 70 – 71). Προβλέπεται η έκδοση ειδικού Νόμου που θα καθόριζε τα περί ευθύνης Υπουργών (άρθρο 83), ενώ ο Βασιλιάς διορίζει τους δικαστές και τα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που είναι ισόβια, διατηρείται δε «το ορκωτικό σύστημα» (άρθρο 92). Το Σύνταγμα υπογράφεται από τον Πρόεδρο της Εθνικής Συνέλευσης (Βουλής) Πανούτσο Νοταρά και από το σύνολο των Πληρεξούσιων (Βουλευτών). Είναι εύλογο για την εποχή, να μην περιλαμβάνονται στο Σύνταγμα άρθρα με αναφορά, έστω, στον πολεοδομικό σχεδιασμό, στη χωροταξική οργάνωση της χώρας, στην προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αυτές οι διατάξεις θεσμοθετήθηκαν έναν και πλέον αιώνα αργότερα.

Η Ελλάδα έκανε τα πρώτα βήματά της στον κοινοβουλευτισμό και τη συνταγματική τάξη. Μία εβδομάδα μετά τη δημοσίευση του Συντάγματος, δημοσιεύεται και ο Νόμος «περί εκλογής Βουλευτών»⁶³.

Τον Μάρτιο 1844 ο Όθωνας, βάσει του άρθρου 24 του Συντάγματος, διορίζει⁶⁴ Πρωθυπουργό τον Μαυροκορδάτο και Υπουργό Εσωτερικών τον συνταγματάρχη Ανδρέα Σ. Λόντο. Ένα μήνα αργότερα, δημοσιεύονται Γενικές Οδηγίες⁶⁵ προς τις διοικητικές Αρχές του Κράτους, με τις οποίες ο Λόντος αποσαφήνιζε τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των Αρχών. Όμως λίγες ημέρες μετά την έκδοση των Οδηγιών, ο Λόντος αντικαθίσταται⁶⁶, για λόγους υγείας, από τον Α.Χ. Λόντο.

---

⁶² Για να διορισθεί κάποιος Γερουσιαστής, έπρεπε να έχει διατελέσει Υπουργός, ή δύο φορές Βουλευτής, ή αρχηγός στρατοπέδου/ναυτικής μοίρας κατά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας, ή Πρόεδρος του Αρείου Πάγου/Ελεγκτικού Συνεδρίου επί έξι χρόνια, ή Πρέσβης, κλπ. «Οι βασιλόπαιδες και ο επίδοξος του Θρόνου Διάδοχος» ήταν αυτοδίκαια Γερουσιαστές από την ηλικία των 18 ετών, χωρίς δικαίωμα ψήφου μέχρι τη συμπλήρωση του 25^{ου} έτους της ηλικίας τους.

⁶³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^Α/25.03.1844. Προέβλεπε ως εκλογική περιφέρεια την Επαρχία, οκταήμερη διάρκεια των εκλογών και τη χρήση ψηφοδελτίων.

⁶⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 9^Α/11.04.1844.

⁶⁵ Δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 14^Α/03.05.1844.

⁶⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 17^Α/27.05.1844.

Την άνοιξη του 1844 διεξάγονται βουλευτικές εκλογές⁶⁷ και τον Ιούνιο δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί διορισμού των Γερουσιαστών»⁶⁸. Μεταξύ των πρώτων Γερουσιαστών είναι οι Αινιάν, Γιατράκος, Κλονάρης, Μαυρομιχάλης, Νοταράς, Τρικούπης. Παράλληλα εκδίδεται Διάταγμα «περί συγκαλέσεως της Βουλής και της Γερουσίας»⁶⁹, με το οποίο καλούνταν οι Βουλευτές και οι Γερουσιαστές να «*συνέλθουν αμέσως*» στην Αθήνα, προκειμένου να γίνει η έναρξη των εργασιών των δύο (2) Σωμάτων. Τον Αύγουστο 1844, αφού είχε παραιτηθεί το Υπουργικό Συμβούλιο, ο Κωλέττης ορίζεται Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου⁷⁰, ως πρώτος συνταγματικός Πρωθυπουργός. Παράλληλα αναλαμβάνει καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών και, προσωρινά, Υπουργού Εξωτερικών, Δημόσιας Εκπαίδευσης και Εκκλησιαστικών. Με νεότερο Διάταγμα⁷¹, η έναρξη των εργασιών της Βουλής και της Γερουσίας, ορίστηκε για τις 7 Σεπτεμβρίου 1844.

Αμέσως μετά, ο Όθωνας αναχωρεί για επίσκεψη σε «*μέρη τινά του Βασιλείου*» και ορίζει ότι, κατά τη διάρκεια της απουσίας του, το Υπουργικό Συμβούλιο θα αποφάσιζε προσωρινά για όλες τις υποθέσεις των οποίων η αναβολή «*ήθελεν είσθαι επιζήμιος*», επιφυλασσόμενος για την επικύρωσή τους.

Τον Μάρτιο 1846 ο Κωλέττης, ως Υπουργός Εσωτερικών, εκδίδει Οδηγίες «περί της περιοδίας των νομαρχών και επάρχων»⁷², με τις οποίες συνοψίζονται οι υποχρεώσεις των Νομαρχών και Επαρχών κατά τη διάρκεια των περιοδίων στον Νομό τους. Λόγω ασθένειας του Κωλέττη, στα τέλη του 1846 τα καθήκοντα του Υπουργού Εσωτερικών ανατίθενται⁷³ στον Υπουργό Οικονομικών Πονηρόπουλο.

Την άνοιξη του 1847 τη θέση του Υπουργού Εσωτερικών αναλαμβάνει⁷⁴ και πάλι ο Παλαμίδης, Πρόεδρος της Βουλής, αντί του Κωλέττη, που παραμένει Πρωθυπουργός αλλά είχε ζητήσει να απαλλαγεί από τα καθήκοντα του Υπουργού. Παράλληλα εκδίδεται το Διάταγμα «περί διαλύσεως της Βουλής» και ορίζονται εκλογές εντός δύο (2) μηνών. Στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της

⁶⁷ Η εκλογική διαδικασία διήρκεσε τέσσερις μήνες, από τον Μάιο μέχρι τον Αύγουστο 1844.

⁶⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/16.06.1844.

⁶⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/17.06.1844.

⁷⁰ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 27^Α/07.08.1844 Τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου ήταν: Υπουργός Οικονομικών και, προσωρινά, Ναυτικών, ο Ανδρέας Μεταξάς, Στρατιωτικών ο υποστράτηγος Κίτσος Τζαβέλας και Δικαιοσύνης ο Ζαφείριος Βάλβης.

⁷¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/26.09.1844.

⁷² Δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 4^Α/01.03.1846.

⁷³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/04.11.1846.

⁷⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 12^Α/14.04.1847.

Κυβερνήσεως δημοσιεύεται και η Διακήρυξη του Υπουργικού Συμβουλίου προς τους Έλληνες, με την οποία αιτιολογείται η προσφυγή σε εκλογές και επιχειρείται ένας συνοπτικός απολογισμός του έργου της Κυβέρνησης⁷⁵. Στη Διακήρυξη δεν γίνεται λόγος για θέματα πολεοδομίας και δημόσιου χώρου.

Τον Αύγουστο 1847 πεθαίνει ο Κωλέττης⁷⁶ και η Βουλή αναφέρεται στον θάνατο «του μεγαλοφυούς Πρωθυπουργού και διακεκριμένου πολίτη». Πρωθυπουργός ορίζεται⁷⁷ ο Τζαβέλλας.

Τον Μάρτιο 1848 το Υπουργικό Συμβούλιο παραιτείται, Πρωθυπουργός ορίζεται⁷⁸ ο Γερουσιαστής Κουντουριώτης⁷⁹ και Υπουργός Εσωτερικών ο Λυκούργος Κρεστενίτης⁸⁰.

Τον Ιούλιο 1848 η Κυβέρνηση ανασχηματίζεται, ο Κρεστενίτης ζήτησε να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του και Υπουργός Εσωτερικών ορίζεται⁸¹ ο Βενιζέλος Ρούφος⁸².

Τον Οκτώβριο 1848 η παραίτηση της Κυβέρνησης Κουντουριώτη γίνεται δεκτή⁸³ και Πρωθυπουργός αναλαμβάνει ο υποναύαρχος Κων/νος Κανάρης, με παράλληλα καθήκοντα Υπουργού Ναυτικών. Τη θέση του παραιτηθέντος Ρούφου, αναλαμβάνει ο Αναστάσιος Λόντος, που απευθύνεται με Εγκύκλιό⁸⁴ του προς τους Νομάρχες και Επάρχους, από τους οποίους απαιτεί, μεταξύ άλλων, να προστατεύουν τα δικαιώματα όλων εξ ίσου, να απονέμουν διοικητική δικαιοσύνη σε όλους και να επιβλέπουν το έργο «των υποδεεστέρων Αρχών».

⁷⁵ Η Διακήρυξη αναφέρει αρχικά ότι: «Λόγοι σοβαροί, αφορώντες τα συμφέροντα του λαού και την δημοσίαν τάξιν, επροκάλεσαν την διάλυσιν της Βουλής και την συγκάλεισιν νέας κατά την 10 Ιουλίου τ.ε». Βασικός στόχος της Κυβέρνησης, συνεχίζει, κατά τη διάρκεια του 1844, ήταν «η παγίωσις του Συντάγματος, η ισχύς των Νόμων και η ανάπτυξις της του λαού ευημερίας». Κατά τις δύο πρώτες βουλευτικές συνόδους η Κυβέρνηση «εξομάλυνε μεγάλας δυσκολίας» Στην τρίτη σύνοδο, σύμφωνα με τη Διακήρυξη, επιχειρήθηκε η αλλαγή της φορολογικής νομοθεσίας και η έγκαιρη υποβολή του Κρατικού Προϋπολογισμού για το 1847, ο οποίος δεν είχε ακόμη ψηφιστεί. Για αυτούς τους λόγους αποφασίστηκε η διάλυση της Βουλής και η προσφυγή σε εκλογές.

⁷⁶ Στις 31 Αυγούστου 1847 υπογράφεται Διάταγμα, ΦΕΚ 27^Α/04.09.1847, περί «πενθημέρου πένθους» για όλους τους στρατιωτικούς και πολιτικούς υπαλλήλους, για τον θάνατο του Κωλέττη. Με άλλο Διάταγμα, ΦΕΚ 29^Α/20.09.1847, το πένθος «διακόπτεται κατά την 3 Σεπτεμβρίου, και επαναλαμβάνεται την επιούσαν».

⁷⁷ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/06.09.1847.

⁷⁸ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^Α/15.03.1848.

⁷⁹ Ο Γεώργιος Κουντουριώτης (1782 – 1858), αδελφός του Λάζαρου, ήταν Υδραίος караβοκύρης και πολιτικός. Είχε διατελέσει Πρόεδρος του Εκτελεστικού το 1824, Γερουσιαστής και Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας.

⁸⁰ Ο Λυκούργος Κρεστενίτης (1793 – 1873) προερχόταν από πολιτική οικογένεια της Ηλείας. Σπούδασε στην Ιόνια Ακαδημία, διετέλεσε πολλές φορές Υπουργός και Πρόεδρος της Βουλής (1866 – 1867).

⁸¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18^Α/08.07.1848.

⁸² Ο Βενιζέλος Ρούφος (1795 – 1868) καταγόταν από την Πάτρα και είχε διαθέσει μεγάλο μέρος της περιουσίας του για τον Αγώνα. Διετέλεσε Γερουσιαστής, Υπουργός και το 1855 εκλέχθηκε Δήμαρχος Πάτρας. Μετά την έξωση του Όθωνα διετέλεσε δύο φορές Πρωθυπουργός, το 1863 και το 1865.

⁸³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/18.10.1848.

⁸⁴ Εγκύκλιος υπ' αρ. πρωτ. 20.643, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/18.10.1848.

Τον Ιανουάριο 1849 παραιτείται ο Λόντος από Υπουργός Εσωτερικών και τη θέση του αναλαμβάνει⁸⁵ ο Γερουσιαστής Γλαράκης. Η θητεία του όμως διαρκεί λίγο· στα μέσα Απριλίου ο Γλαράκης θα μεταπηδήσει στο Υπουργείο Εξωτερικών. Υπουργός Εσωτερικών αναλαμβάνει⁸⁶ ο Χρηστίδης, ο οποίος με τη σειρά του παραιτείται τρεις (3) μήνες αργότερα και τη θέση του καταλαμβάνει⁸⁷ ο Κρεστενίτης. Δηλαδή μέσα στους πρώτους επτά (7) μήνες του 1849 εναλλάσσονται τέσσερα (4) πρόσωπα στη θέση του Υπουργού Εσωτερικών.

Τα ταξίδια την εποχή εκείνη είχαν τον χαρακτήρα περιπέτειας, δεδομένου ότι το οδικό δίκτυο ήταν ανύπαρκτο. Αποστάσεις που σήμερα καλύπτονται σε ελάχιστες ώρες, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα απαιτούσαν πολλές ημέρες για να διανυθούν. Είναι ενδεικτικό ότι στον Πρωθυπουργό Κανάρη χορηγείται, τον Φεβρουάριο 1849, εξαήμερη άδεια απουσίας⁸⁸ προκειμένου να ταξιδεύσει μέχρι τον Πόρο για να επιθεωρήσει τον Ναύσταθμο.

Τον Οκτώβριο 1849 κηρύσσεται⁸⁹ η λήξη της δεύτερης Βουλευτικής Συνόδου της δεύτερης περιόδου⁹⁰, παραιτούνται⁹¹ ο Πρωθυπουργός Κανάρης και τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου. Νέος Πρωθυπουργός διορίζεται ο Αυλάρχης Αντώνιος Κριεζής, ενώ καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών αναλαμβάνει ο Γεωργαντάς Νοταράς, το πέμπτο διαφορετικό πρόσωπο μέσα στην ίδια χρονιά.

Ενώ το νέο Κράτος δείχνει να προοδεύει, εν τούτοις συνεχίζουν να παρουσιάζονται πολλά και σοβαρά προβλήματα, τα οποία κορυφώνονται τη δεκαετία 1840 – 1850.

- Όσο κι αν σήμερα ακούγεται αδιανόητο, κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου Κράτους υπήρχαν φαινόμενα δουλείας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1841 εκδόθηκε ο Νόμος «περί απαγορεύσεως της σωματεμπορείας»⁹², με σκοπό να εξαλειφθεί «η αγορά και η μεταπώλησις ανθρώπων». Στον Νόμο προβλέπονταν αυστηρές ποινές για όσους παρέβαιναν τις διατάξεις του, ιδίως δε για τα πληρώματα πλοίων με τα οποία γινόταν μεταφορά «ανδραπόδων (σκλάβων)». Η δουλεία καταργήθηκε επίσημα, όπως είδαμε, με το Σύνταγμα του 1844.

⁸⁵ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 4^Α/31.01.1849.

⁸⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/25.04.1849.

⁸⁷ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 27^Α/30.07.1849.

⁸⁸ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^Α/11.02.1849.

⁸⁹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37^Α/25.10.1849.

⁹⁰ Η τρίτη Σύνοδος αναβάλλεται με άλλο Διάταγμα στο ΦΕΚ 37^Α/25.10.1849, μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου 1849.

⁹¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 43^Α/14.12.1849.

⁹² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^Α/01.04.1841. Αργότερα εκδόθηκαν «Οδηγίαί εξηγητικάί του περιί σωματεμπορείας Νόμου», ΦΕΚ 14^Α/04.08.1841.

- Το 1842 ενσκήπτουν στα πεδινά τμήματα της χώρας, σε πολύ μεγάλους αριθμούς, σμήνη ακρίδων, οι οποίες εξελίσσονται σε μάστιγα, καθώς καταστρέφουν ολοσχερώς τις καλλιέργειες και τα αγροτικά προϊόντα. Δεδομένης της έλλειψης μέσων και πόρων, τον Μάιο 1842 εκδίδεται ο Νόμος «περί καταδίωξης των ακρίδων», με τον οποίο ανατίθεται αυτό το έργο στους πολίτες.
- Παράλληλα η χολέρα, την οποία μετέδιδαν άτομα που έφταναν στη χώρα κυρίως από την Κωνσταντινούπολη και τις ακτές της Μικράς Ασίας, θέριζε τον πληθυσμό. Για την αντιμετώπισή της ανοίγονται λοιμοκαθακτήρια στα νησιά, στην Αίγινα, τη Σύρο, τη Σκιάθο, ακόμη και στη Δήλο. Πολλά Διατάγματα που εκδίδονται την περίοδο 1847 – 1848 αφορούν την αποστολή φαρμάκων στα «λοιμοκομεία», την ανάθεση καθηκόντων υγειονόμου στους επιστάτες των λοιμοκαθακτηρίων και άλλα σχετικά. Μόνο στα τέλη του 1848 η κατάσταση στον τομέα της υγείας του πληθυσμού άρχισε να βελτιώνεται. Τον Δεκέμβριο 1848 κλείνει⁹³ το προσωρινό λοιμοκαθακτήριο της Αίγινας, καθώς θεωρήθηκε ότι η χολέρα «εξέλιπεν» από την Κωνσταντινούπολη και τα παράλια της Μικράς Ασίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και ενώ συμμορίες ληστών λυμαίνονταν την ύπαιθρο⁹⁴ και οι εμφύλιες διαμάχες συνεχίζονταν, η Κυβέρνηση επιχειρούσε να σχεδιάσει και να εφαρμόσει πολιτικές ανόρθωσης του Κράτους, να σχεδιάσει πόλεις, να προωθήσει έργα υποδομής.

Το 1850 ο Όθωνας θα απουσίαζε στο εξωτερικό και προέκυψε η ανάγκη αναπλήρωσής του. Με τον Νόμο ΡΞΣΤ'/1850⁹⁵ ορίζεται ότι σε περίπτωση ασθένειας ή απουσίας του Βασιλιά στο εξωτερικό, η Αντιβασιλεία περνούσε στην Αμαλία. Πριν αυτή αναλάβει τα καθήκοντά της έπρεπε να δώσει τον σχετικό όρκο, παρουσία του Υπουργικού Συμβουλίου, της Ιεράς Συνόδου, των Βουλευτών και Γερουσιαστών της Αθήνας. Λίγες μέρες αργότερα, στις 4 Αυγούστου, ο Νόμος τίθεται σε εφαρμογή⁹⁶, καθώς ο Όθωνας αναχωρεί στο εξωτερικό. Η Αμαλία αναλαμβάνει την Αντιβασιλεία και υπογράφει το πρώτο της Διάταγμα⁹⁷, «περί εκκλησιαστικής τελετής», με το οποίο αποφασίζεται να γίνει, την Κυριακή 20 Αυγούστου 1850, τελετή σε όλες τις εκκλησίες ανά την Επικράτεια, για την αναγνώριση «του αυτοκεφάλου της εκκλησίας του Βασιλείου της Ελλάδος».

⁹³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 35^Α/16.12.1848.

⁹⁴ Ενδεικτικές είναι οι ανακοινώσεις στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 36^Α/31.12.1847, για την καταβολή αποζημίωσης σε εθνοφύλακες, παρέδρους Κοινοτήτων και άλλους, οι οποίοι είχαν τραυματισθεί σε συμπλοκές «μετά ληστρικής συμμορίας».

⁹⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/29.07.1850.

⁹⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 23^Α/06.08.1850.

⁹⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/16.08.1850.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αρκετά είναι τα Διατάγματα περί σχεδίων πόλεων που υπογράφει η Αμαλία, όταν απουσίαζε ο Όθωνας. Ενδεικτικά αναφέρονται τα Διατάγματα έγκρισης των σχεδίων πόλεως του Αμφιλοχικού Άργους το 1856, της Λαμίας το 1858, της Θήβας, της Στυλίδας και της Αλοννήσου το 1861.

Με Διάταγμα⁹⁸ ορίζεται ότι οι εκλογείς έπρεπε να συνέλθουν εντός του Σεπτεμβρίου 1850 για να εκλέξουν τους βουλευτές, η δε Βουλή και η Γερουσία συγκαλούνται στις 30 Οκτωβρίου, ημέρα έναρξης της πρώτης Συνόδου της τρίτης βουλευτικής περιόδου.

Τον Μάιο 1851 ανασχηματίζεται η Κυβέρνηση, παραιτείται ο Νοταράς από Υπουργός Εσωτερικών και αντικαθίσταται από τον υποστράτηγο Δημήτριο Μελετόπουλο⁹⁹, ο οποίος όμως ασθενούσε και μέχρι να αναρρώσει, αναλαμβάνει¹⁰⁰ προσωρινά τα καθήκοντά του ο Πρωθυπουργός Κριεζής.

Ο Όθωνας επιστρέφει από το εξωτερικό τον Μάιο 1851, μετά από εννέα (9) μήνες απουσίας και αναλαμβάνει πάλι τα καθήκοντά του, υπογράφοντας ο ίδιος τα Διατάγματα, αρχής γενομένης από όσα δημοσιεύονται στο ΦΕΚ 13^Α/24.05.1851.

Το 1852 εκδίδονται συνολικά εξήντα έξι (66) Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, όμως σε δεκαεννέα (19) εξ αυτών σημειώνεται «*Παρελείφθησαν*», άγνωστο για ποιο λόγο¹⁰¹. Τα υπόλοιπα είναι στην πλειονότητά τους πολύ συνοπτικά και αφορούν κυρίως φορολογικά θέματα και επικυρώσεις διεθνών συμβάσεων. Τον Ιούλιο 1852 ο Όθωνας ταξιδεύει πάλι εκτός Ελλάδος, «*προς χρήση ιαματικών υδάτων*» και αναθέτει το έργο της Αντιβασιλείας στην Αμαλία¹⁰². Τον Ιούλιο, επίσης, παραιτείται από τη θέση του Υπουργού Εσωτερικών ο Ανδρέας Δανόπουλος και αναλαμβάνει¹⁰³, για μία ακόμη φορά, ο Παλαμίδης. Τον Σεπτέμβριο 1852 η εσωτερική Υπηρεσία του Υπουργείου Εσωτερικών διαίρεείται¹⁰⁴ σε πέντε (5) Τμήματα: Διοικητικό, Δημοτικό (για θέματα που αφορούσαν την εκτέλεση των Νόμων περί Δήμων, περί Επαρχιακών Συμβουλίων καθώς και τα σχετικά με το προσωπικό θέματα), Δημόσιας Υγείας, Δημόσιας Οικονομίας και Τεχνικό, στο

⁹⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 31/12.09.1850.

⁹⁹ Ο Δημήτρης Μελετόπουλος (1796 – 1858) διετέλεσε Δήμαρχος Αιγίου, Νομάρχης Αττικής και Υπουργός Εσωτερικών.

¹⁰⁰ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 14^Α/30.05.1851.

¹⁰¹ Απευθύνθηκα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και στο Εθνικό Τυπογραφείο, αλλά δεν μου δόθηκε κάποια ερμηνεία για αυτή την «παράλειψη».

¹⁰² Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 24^Α/10.07.1852. Ο Όθωνας επέστρεψε στην Ελλάδα έξι μήνες αργότερα και τα πρώτα Διατάγματα που υπογράφει δημοσιεύονται στο ΦΕΚ 3^Α/27.01.1853.

¹⁰³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/14.07.1852.

¹⁰⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 38^Α/04.09.1852.

οποίο υπάγονταν όλα τα «καθαρώς τεχνικά» θέματα, δηλαδή όσα αφορούσαν «την επιχείρησιν, διεξαγωγήν και διοίκησιν» των δημοσίων έργων. Σε κάθε ένα από τα τέσσερα (4) πρώτα Τμήματα προϊστάτο τμηματάρχης, ενώ στο Τεχνικό οριζόταν αξιωματικός του Σώματος του Μηχανικού.

Το 1852 αρχίζουν να σχεδιάζονται έργα υποδομής μεγάλης κλίμακας στη χώρα. Στο πλαίσιο αυτό εκδίδονται οι Νόμοι¹⁰⁵ «περί οδοποιίας» και «περί αποξηράνσεως του Βοιωτικού πεδίου», και ένα σχετικό εκτελεστικό Διάταγμα¹⁰⁶. Τίθεται δηλαδή το πλαίσιο για τον σχεδιασμό και την κατασκευή της εθνικής, επαρχιακής και δημοτικής οδοποιίας, καθώς και των μεγάλων αντιπλημμυρικών έργων των ποταμών (βοιωτικού) Κηφισού, Μέλανα¹⁰⁷ και Έρκυνας¹⁰⁸, ώστε να εξασφαλιστούν οι πεδινές εκτάσεις της Βοιωτίας από τις πλημμύρες. Είχε προηγηθεί η έκδοση Νόμου περί δημοσίων έργων, βάσει του οποίου εκτελούνταν πλέον όλα τα υδραυλικά έργα, κυρίως έργα ύδρευσης πόλεων και αποξηραντικά.

Τον Φεβρουάριο 1853 παραιτείται ο Παλαμίδης από Υπουργός Εσωτερικών και τη θέση του αναλαμβάνει ο Ιωάννης Αμβροσιάδης¹⁰⁹, μέχρι τότε Νομάρχης Αττικής και Βοιωτίας. Τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς ανακοινώνονται¹¹⁰ εκλογές, προκειμένου να εκλεγούν οι Βουλευτές της τέταρτης Περιόδου, ενώ η Βουλή και η Γερουσία συγκαλούνται την 30^η Οκτωβρίου 1853¹¹¹. Στις 27 Οκτωβρίου κηρύσσεται η λήξη της τρίτης Συνόδου της τρίτης Βουλευτικής περιόδου.

Τον Μάιο 1854 παραιτούνται ο Πρωθυπουργός Κριεζής και τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου. Νέος Πρωθυπουργός ορίζεται ο Μαυροκορδάτος, ο οποίος όμως αναλαμβάνει καθήκοντα δύο (2) μήνες αργότερα¹¹². Προσωρινός Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου ορίζεται ο Κανάρης. Στη θέση του παραιτηθέντος Αμβροσιάδη ορίζεται πάλι¹¹³, ως Υπουργός Εσωτερικών, ο Παλαμίδης.

¹⁰⁵ Πρόκειται για τους Νόμους ΣΣΤ'/1852, ΦΕΚ 39^Α/06.09.1852 και ΣΗ'/1852, ΦΕΚ 42^Α/18.09.1852 αντίστοιχα.

¹⁰⁶ Πρόκειται για το Διάταγμα «περί εκτελέσεως του περί αποξηράνσεως του Βοιωτικού πεδίου εκδοθέντος Νόμου», ΦΕΚ 52^Α/27.10.1852, οι διατάξεις του οποίου είχαν γενική ισχύ για όλο το Κράτος και για κάθε σχετική περίπτωση. Τέθηκαν, τότε, οι βάσεις για την αποξήρανση της λίμνης Κωπαϊάδας. Οι σχετικές εργασίες ξεκίνησαν τριάντα χρόνια αργότερα.

¹⁰⁷ Ο Μέλας ποταμός ενωνόταν με τον Κηφισό και κατέληγε στο βορειοανατολικό άκρο της Κωπαϊάδας.

¹⁰⁸ Ο ποταμός Έρκυνα διασχίζει την πόλη της Λιβαδειάς.

¹⁰⁹ Ο Ιωάννης Αμβροσιάδης (1794 – 1865), με καταγωγή από την Επαρχία Καλαβρύτων, διετέλεσε υπασπιστής του Υψηλάντη, γραμματέας του Ζαΐμη και πολλές φορές Νομάρχης πριν οριστεί Υπουργός Εσωτερικών. Ανέλαβε τα καθήκοντά του με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^Α/28.02.1853.

¹¹⁰ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/24.09.1853.

¹¹¹ Η έναρξη της πρώτης Συνόδου γίνεται με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 38^Α/11.11.1853.

¹¹² Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 25^Α/23.07.1854.

¹¹³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 12^Α/17.05.1854.

Η Βουλή και η Γερουσία συγκαλούνται¹¹⁴ στις 25 Οκτωβρίου 1854.

Η επιχείρηση εκσυγχρονισμού του Κράτους συνεχίζεται και το 1855 δημοσιεύεται ο Νόμος ΣΠΘ' «περί γραμματοσήμου»¹¹⁵, με τον οποίο αρχίζει η ενδιαφέρουσα και πλούσια ιστορία του γραμματόσημου στην Ελλάδα, η οποία είναι συνυφασμένη με τις ταχυδρομικές υπηρεσίες και τις εμπορικές συναλλαγές, αλλά και τον φιλοτελισμό. Ο Νόμος όριζε ότι κάθε γράμμα που αποστέλλεται, διά των δημόσιων ή δημοτικών ταχυδρομείων, από «εν εις άλλο μέρος του Βασιλείου άνευ διακρίσεως αποστάσεως» ή «εις ξένα Κράτη», υπόκειται σε ταχυδρομικό τέλος¹¹⁶, το οποίο προπληρώνεται «δί' επιθέσεως γραμματοσήμου» επί των παραδιδόμενων στα ταχυδρομεία γραμμάτων. Ο Νόμος προβλεπόταν να τεθεί σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1856¹¹⁷. Μετά από πολλές αναβολές, τα πρώτα γραμματόσημα στην Ελλάδα κυκλοφόρησαν τελικά την 1^η Οκτωβρίου 1861¹¹⁸ και απεικόνιζαν τον Ερμή, τον θεό του εμπορίου, σε σχέδιο του Albert Désiré Barre, επικεφαλής χαράκτη του γαλλικού Νομισματοκοπείου.

Τον Ιούνιο 1855 ο Πρωθυπουργός Μαυροκορδάτος αναλαμβάνει¹¹⁹ και καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών. Τρεις (3) μήνες όμως αργότερα, ο Μαυροκορδάτος παραιτείται και τα καθήκοντά του αναλαμβάνει ο Δημήτριος Βούλγαρης.

Τον Ιούνιο 1856 ο Όθωνας αναχωρεί για μία ακόμη φορά για το εξωτερικό, «προς χρήσιν ιαματικών υδάτων» και στα καθήκοντά του τον αντικαθιστά¹²⁰ η Αμαλία.

Εντός των δημόσιων γραφείων και των καταστημάτων απαγορεύεται¹²¹ το κάπνισμα, εν έτει 1856. Ο λόγος της απαγόρευσης, για όλους τους υπαλλήλους και τους επισκεπτόμενους τα γραφεία «χάριν υποθέσεως», ήταν η πρόληψη «δυστυχημάτων» από ενδεχόμενες πυρκαγιές.

¹¹⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 40^Α/09.10.1854.

¹¹⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 22^Α/02.06.1855.

¹¹⁶ Το τέλος ήταν ανάλογο του βάρους του γράμματος. Το ελάχιστο ορίστηκε σε είκοσι λεπτά, για βάρος γράμματος μικρότερου των δεκαπέντε «γραμμών».

¹¹⁷ Με τον Νόμο ΤΛΓ'/1856, ΦΕΚ 24^Α/21.06.1856, ανακοινώθηκε ότι «επιτρέπεται ν' αναβληθή επί εν έτος», η εκτέλεση του Νόμου ΣΠΘ'/1855, χωρίς να δίνονται άλλες εξηγήσεις. Τελικά, δόθηκε και νέα αναβολή, με τον Νόμο ΥΕΗ'/1858, ΦΕΚ 14^Α/17.05.1858, μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1859. Με τον Νόμο ΦΠΗ'/1860, ΦΕΚ 25^Α/02.06.1860, χορηγήθηκε έκτακτη πίστωση τριάντα χιλιάδων δρχ., από τον ειδικό προϋπολογισμό του Υπ. Οικονομικών, για έξοδα εκτύπωσης γραμματοσήμων.

¹¹⁸ Το πρώτο γραμματόσημο σε διεθνές επίπεδο, η «Μαύρη Πένα», εκδόθηκε στη Μεγάλη Βρετανία το 1840. Η ελληνική Κυβέρνηση απευθύνθηκε τον Ιούλιο 1860 στον Γάλλο Barre για το πρώτο ελληνικό γραμματόσημο, στο οποίο η τότε ηγεσία των ταχυδρομείων επέλεξε να απεικονιστεί ο Ερμής. Ο Barre ανέλαβε και την εκτύπωση των πρώτων γραμματοσήμων.

¹¹⁹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 25^Α/21.06.1855.

¹²⁰ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/07.06.1856.

¹²¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 36^Α/04.08.1856.

Τον Οκτώβριο ανακοινώνονται¹²² οι βουλευτικές εκλογές της πέμπτης περιόδου, η δε Βουλή και η Γερουσία συγκαλούνται για τις 30 Οκτωβρίου 1856.

Στις 4 Νοεμβρίου 1856 πεθαίνει ο Μιχαήλ Τοσίτσας και την επομένη εκδίδεται Διάταγμα¹²³, προκειμένου να του αποδοθούν οι προσήκουσες τιμές, έχοντας υπόψη «*τας αδράς προσφοράς, τας οποίας ο αγαθός πολίτης [...] προσήνεγκεν εις την πατρίδα*». Τον Δεκέμβριο επιστρέφει ο Όθωνας.

Η Βουλή και η Γερουσία συγκαλούνται¹²⁴ στις 30 Οκτωβρίου 1857 και με νέο Διάταγμα¹²⁵, που υπογράφεται την ίδια ημέρα, κηρύσσεται η έναρξη της Β' Συνόδου της Ε' Βουλευτικής περιόδου. Στις 13 Νοεμβρίου 1857 ορίζεται νέα Κυβέρνηση, καθώς γίνεται δεκτή η παραίτηση¹²⁶ του Πρωθυπουργού και Υπουργού Εσωτερικών Βούλγαρη και ορίζεται νέος Πρωθυπουργός ο Αθανάσιος Μιαούλης, μέχρι τότε Υπουργός Ναυτικών. Με άλλο Διάταγμα, στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, Υπουργός Εσωτερικών ορίζεται ο Γερουσιαστής Προβελέγγιος¹²⁷.

Το 1858, με τρεις (3) διαδοχικούς Νόμους¹²⁸, πολιτογραφούνται Έλληνες¹²⁹ τρεις (3) εξέχουσες προσωπικότητες που ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στο εξωτερικό και είχαν πολύ μεγάλη προσφορά προς τον τόπο καταγωγής τους, καθώς είχαν χρηματοδοτήσει την κατασκευή

¹²² Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 56^Α/06.10.1856.

¹²³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 76^Α/20.11.1856.

¹²⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37^Α/18.10.1857.

¹²⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 39^Α/02.11.1857.

¹²⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 41^Α/21.11.1857.

¹²⁷ Ο Κων/νος Προβελέγγιος (1800 – 1880), με καταγωγή από τη Σίφνο, ήταν νομικός και διατέλεσε πολλές φορές Βουλευτής, Γερουσιαστής και Υπουργός. Διακρίθηκε για την ευφράδεια του λόγου του.

¹²⁸ Οι Νόμοι ΥΜΖ' «περί πολιτογραφίσεως του Κυρίου Δημ. Μπεναρδάκη», ΥΜΗ' «περί πολιτογραφίσεως του Κυρίου Αποστόλου Αρσάκη» και ΥΜΘ' «περί πολιτογραφίσεως του Κυρίου Σίμωνος Σίνα», δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 8^Α/18.03.1858.

¹²⁹ Σύμφωνα με έκθεση της Επιτροπής της Γερουσίας (αποτελούμενης από τους Καίρη, Οικονόμου, Καρακατζάνη και Χατζίσκο), τα τρία νομοσχέδια που είχαν κατατεθεί προς ψήφιση αφορούσαν την «*ελληνικήν πολιτογραφησιν των εν τη αλλοδαπή ομογενών, οίτινες θεωρούνται ότι απέκτησαν τα εν τω άρθρω 22 του Αστικού Ελληνικού Νόμου προσόντα ταύτης*».

σπουδαίων δημόσιων κτιρίων στην Αθήνα. Επρόκειτο για τους Δημήτριο Βερναρδάκη¹³⁰, Απόστολο Αρσάκη¹³¹ και Σίμωνα Σίνα¹³² αντίστοιχα.

Με Διάταγμα¹³³ που υπογράφεται στις 24 Απριλίου 1858 κηρύσσεται η λήξη της Β' Συνόδου της Ε' Βουλευτικής περιόδου. Εν τω μεταξύ ο Όθωνας αναχωρεί για το εξωτερικό τον Ιούνιο 1858, πάλι «προς χρήσιν ιαματικών υδάτων» και αναθέτει¹³⁴ την Αντιβασιλεία στην Αμαλία.

Τον Σεπτέμβριο 1858 δημοσιεύεται Διάταγμα «περί της Ελληνικής πολεμικής και εμπορικής σημαίας»¹³⁵, με το οποίο αποσαφηνίζεται το προ εικοσιπενταετίας (από 4 Απριλίου 1833) σχετικό Διάταγμα, περιλαμβάνει δε κεφάλαια περί ελληνικής σημαίας, περί επισείονος, περί βασιλικής και επίσημης σημαίας. Στις 30 Οκτωβρίου 1858 συγκαλούνται¹³⁶ η Βουλή και η Γερουσία και κηρύσσεται¹³⁷ η έναρξη της Γ' Συνόδου της Ε' Βουλευτικής περιόδου. Τον Μάιο 1859 παραιτούνται τέσσερις (4) Υπουργοί (Εξωτερικών, Εσωτερικών, Δημ. Εκπαίδευσης και Στρατιωτικών). Στη θέση

¹³⁰ Κατά την ομιλία του στη Βουλή, ο Γ. Ναύτης, εισηγητής του σχεδίου Νόμου για την πολιτογράφηση του Βερναρδάκη, ανέφερε μεταξύ άλλων: «Αι μεγάλοι ευεργεσίοι του ανδρός τούτου προς την φυσικήν αυτού πατρίδα την Ελλάδα, εθεωρήθησαν [...] ως τρανά αποδείξεις της εν τω νω και την καρδίαν του Δημητρίου Μπεναρδάκη ακμαίας διατηρήσεως της αγάπης προς την Πατρομητρικήν πατρίδα του». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις Α' της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1858, σ. 360. Με Διάταγμα στις 20 Νοεμβρίου 1856, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις Αγγελίες του ΦΕΚ 87^Α/31.12.1857, ο Όθωνας «προήγαγε» τον Βερναρδάκη στο Βασιλικό Τάγμα του Σωτήρος, απονεμώντάς του τον Σταυρό των Ανωτέρων Ταξιαρχών, λόγω «της νέας και γενναίας αυτού δωρεάς» για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας.

¹³¹ Κατά την ομιλία του στη Βουλή, ο Θ. Ζαΐμης, εισηγητής του σχεδίου Νόμου για την πολιτογράφηση του Αρσάκη, ανέφερε μεταξύ άλλων: «Ο φιλογενέστατος ούτος ομογενής ανήγειρε δαπάνη τριακοσίων χιλιάδων δραχμών εν τη Καθέδρα του Βασιλείου το προ των οφθαλμών ημών Αρσάκειον Παρθεναγωγείον, προωρισμένον να διαχύση την παιδείαν μεταξύ του γυναικείου φύλου όλου του Ελληνικού γένους». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΚΘ' της 22ας Σεπτεμβρίου 1858, σ. 356.

¹³² Ο Γεώργιος Σίνας, πατέρας του Σίμωνα, είχε ήδη διαθέσει πεντακόσιες χιλιάδες δρχ. για την ανέγερση Αστεροσκοπείου στην Αθήνα. Κατά την ομιλία του στη Βουλή, ο Θ. Ζαΐμης, εισηγητής του σχεδίου Νόμου για την πολιτογράφηση του Σίμωνα Σίνα, ανέφερε μεταξύ άλλων: «Τα παρά του ανδρός τούτου μέχρι τούδε (δηλαδή τον Σεπτέμβριο 1858) προσενεχθέντα ποσά υπέρ κοινωφελών καταστημάτων και υπέρ φιλανθρωπών έργων, αναβαίνουν εις δραχμάς τετρακοσίας εξήκοντα περίπου χιλιάδας εις ταύτας δε δεν συμπεριλαμβάνεται το δαπανηθησόμενον ποσόν προς ανέγερσιν του οικοδομήματος της Ακαδημίας». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΚΘ' της 22ας Σεπτεμβρίου 1858, σσ. 354-355. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1859, με Διάταγμα το οποίο δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις Αγγελίες του ΦΕΚ 5^Α/28.01.1860, απονεμήθηκε στον Σ. Σίνα ο Μεγαλόσταυρος του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος. Εκτός των άλλων ευεργεσιών, ο Σίνας ανακαίνισε το Αστεροσκοπείο και ανέλαβε, με έξοδά του, την εκπαίδευση στο εξωτερικό δύο νέων Ελλήνων, για έξι έτη, με μηνιαία χορηγία διακοσίων πενήντα φράγκων, προκειμένου να διδαχθούν την αστρονομία και επιστρέφοντας στην Ελλάδα να την υπηρετήσουν. Σχετικός είναι ο Κανονισμός υπ' αρ. 2.420, ΦΕΚ 16^Α/02.06.1858.

¹³³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 13^Α/08.05.1858.

¹³⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/19.06.1858.

¹³⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 41^Α/13.09.1858.

¹³⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 49^Α/18.10.1858.

¹³⁷ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 51^Α/30.10.1858.

του Προβελέγγιου διορίζεται πάλι, ως Υπουργός Εσωτερικών, ο Παλαμίδης και στη θέση του παραιτηθέντος Χριστόπουλου, ως Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης, ο Ζαΐμης¹³⁸.

Η Βουλή και η Γερουσία συγκαλούνται¹³⁹ την 29^η Οκτωβρίου 1859. Πρόεδρος της Γερουσίας διορίζεται¹⁴⁰ και πάλι ο Μοναρχίδης.

Ενδεικτικό του τρόπου διαμόρφωσης του νέου Κράτους, και του ρόλου των αστικών κέντρων της εποχής, είναι η διαίρεσή¹⁴¹ του σε περιφέρειες Οικονομικών Επιθεωρήσεων, βάσει σχετικού Νόμου¹⁴². Η επικράτεια λυγρόν διαιρείται σε τέσσερις (4) περιφέρειες, ως εξής: η πρώτη, με έδρα τον Πειραιά, περιλαμβάνει τους Νομούς Αττικής και Βοιωτίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας. Η δεύτερη, με έδρα τη Σύρο, τους Νομούς Κυκλάδων και Εύβοιας, η τρίτη, με έδρα την Πάτρα, τους Νομούς Αχαΐας και Ήλιδας, Μεσσηνίας και Ακαρνανίας, και η τέταρτη, με έδρα το Ναύπλιο, τους Νομούς Αργολίδας, Κορινθίας, Λακωνίας και Αρκαδίας. Ουσιαστικά ορίζονται έδρες των Επιθεωρήσεων τέσσερα (4) από τα αστικά κέντρα της εποχής, που πληρούσαν πληθυσμιακά και χωροταξικά κριτήρια.

Τον Ιανουάριο 1860 παραιτείται ο Παλαμίδης από Υπουργός Εσωτερικών και τη θέση του αναλαμβάνει¹⁴³ ο Κουντουριώτης, που εκτελούσε καθήκοντα Υπουργού Εξωτερικών. Έξι (6) μήνες αργότερα αλλάζει¹⁴⁴ πάλι η σύνθεση της Κυβέρνησης. Ο Κουντουριώτης επανέρχεται στο Υπουργείο Εξωτερικών και τη θέση του καταλαμβάνει ο Κρεστενίτης. Με τρίτο Διάταγμα (στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως) ορίζεται ότι, σε περίπτωση απουσίας του Κρεστενίτη, ανατίθενται, προσωρινά, καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών στον Κουντουριώτη!

Στις 31 Οκτωβρίου κηρύσσεται¹⁴⁵ η έναρξη της Β' Συνόδου της ΣΤ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου. Διαλύεται¹⁴⁶ η Βουλή και ορίζεται η διενέργεια εκλογών εντός δύο (2) μηνών από την έκδοση του Διατάγματος, η δε Βουλή συγκαλούνταν για τις 13 Φεβρουαρίου 1861.

¹³⁸ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 23^Α/09.06.1859

¹³⁹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 45^Α/22.10.1859.

¹⁴⁰ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 47^Α/16.11.1859.

¹⁴¹ Με Διάταγμα «περί διαιρέσεως της επικρατείας εις τέσσερας περιφέρειας Οικονομικών επιθεωρήσεων», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 25^Α/15.06.1859.

¹⁴² Νόμος ΦΛ' «περί διορισμού Οικονομικών επιθεωρητών», ΦΕΚ 20^Α/29.05.1859.

¹⁴³ Με Διατάγματα στο ΦΕΚ 2^Α/16.01.1860.

¹⁴⁴ Με δύο Διατάγματα που δημοσιεύονται στο ΦΕΚ 32^Α/30.06.1860.

¹⁴⁵ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 53^Α/03.11.1860.

¹⁴⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 55^Α/16.10.1860. Όμως το Διάταγμα φέρει ημερομηνία υπογραφής 16 Νοεμβρίου 1860, συνεπώς η αναγραφόμενη (προγενέστερη) ημερομηνία δημοσίευσης του ΦΕΚ, είναι λανθασμένη. Το ορθό είναι ΦΕΚ 55^Α/16.11.1860.

Προκηρύσσονται εκλογές για τον Ιανουάριο 1861 και η νέα Βουλή συγκλήθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 1861. Λίγο αργότερα παραιτείται ο Κρεστενίτης από Υπουργός Εσωτερικών και διορίζεται Γερουσιαστής. Τα καθήκοντά του αναλαμβάνει¹⁴⁷ προσωρινά ο Υπουργός Εξωτερικών Κουντουριώτης, ο οποίος στη συνέχεια απαλλάσσεται από τα καθήκοντα του Υπουργού Εσωτερικών και στη θέση του ορίζεται¹⁴⁸ ο Νικόλαος Παπαλεξόπουλος, μέχρι τότε Νομάρχης Μεσσηνίας. Ο Παπαλεξόπουλος έμεινε σε αυτή τη θέση μόνον πέντε (5) μήνες και τον Μάιο 1861 δημοσιεύεται¹⁴⁹ το Διάταγμα παραίτησής του, καθώς και το Διάταγμα με το οποίο διορίζεται και πάλι Υπουργός Εσωτερικών ο Χριστόπουλος. Είναι πρωτοφανής αυτή η διαρκής ανακύκλιση πολιτικών προσώπων και μάλιστα σε πολύ σύντομα χρονικά διαστήματα, η οποία, πέραν των άλλων, λειτουργούσε αποτρεπτικά για την παραγωγή έργου.

Τον Ιούνιο 1861 ο Όθωνας αποφασίζει ακόμη μία φορά να ταξιδεύσει εκτός Ελλάδος «*προς χρήσιν ιαματικών υδάτων*» και αναθέτει¹⁵⁰ τα καθήκοντά του στην Αμαλία.

Στις 16 Μαΐου 1861, ο Υπουργός Εσωτερικών Χριστόπουλος απευθύνεται στους Νομάρχες του Κράτους, με την υπ' αρ. 31 Εγκύκλιό του «περί του τρόπου, καθ' όν πρέπει να εκτελώσιν οι Νομάρχαι τα επιβεβλημένα αυτοίς καθήκοντα». Ένα μήνα αργότερα, στις 15 Ιουνίου 1861, ο Χριστόπουλος απευθύνεται πάλι προς «τους Νομάρχας του Κράτους και τας Διευθύνσεις του Μηχανικού», με μία τεχνικού χαρακτήρα, αυτή τη φορά, Εγκύκλιο, την υπ' αρ. 46 «περί δημοτικών έργων», στην οποία επισημαίνεται ότι για κάθε νέο ή υπό επισκευή «κοινωφελές», δηλαδή δημόσιο, έργο, έπρεπε να προηγείται «*η κατάστροφαις προπαρασκευαστικών τινών εγγράφων, ως διαγράμματος, προϋπολογισμού της απαιτούμενης δαπάνης, τεχνικών όρων, κτλ.*». Στις 11 Αυγούστου 1861 κηρύσσεται¹⁵¹ η λήξη της Α' Συνόδου της Ζ' Βουλευτικής περιόδου. Με την ευκαιρία αυτή, ο Χριστόπουλος απευθύνεται και πάλι στους Νομάρχες, με την υπ' αρ. 62 Εγκύκλιό¹⁵² του «περί της λήξεως της Α' Συνόδου της Ζ' Βουλευτικής Περιόδου», επισημαίνοντας το έργο που είχε επιτελέσει η Κυβέρνηση το προηγούμενο διάστημα. Αυτές οι Εγκύκλιοι δίνουν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για τον τρόπο άσκησης της πολιτικής από τους Υπουργούς. Δίνουν επίσης στοιχεία για τεχνικής φύσης θέματα, όπως για τις απαιτούμενες ενέργειες κατά τον

¹⁴⁷ Με τρία Διατάγματα που δημοσιεύθηκαν στο ίδιο ΦΕΚ 56^Α/03.12.1860.

¹⁴⁸ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 57^Α/13.12.1860.

¹⁴⁹ Στο ΦΕΚ 17^Α/16.05.1861.

¹⁵⁰ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 24^Α/06.07.1861.

¹⁵¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37^Α/12.08.1861.

¹⁵² Περίληψη της Εγκυκλίου υπ' αρ. 62 δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37^Α/12.08.1861.

σχεδιασμό και την υλοποίηση έργων, αλλά και για το ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου κινούνταν η Κυβέρνηση, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Γ', §4. «Η ιδεολογία των Κυβερνήσεων επί Όθωνα...». Η σύγκληση της Βουλής και της Γερουσίας προβλέπεται¹⁵³ να γίνει στις 20 Σεπτεμβρίου 1861.

Το 1862 είναι το τελευταίο έτος της βασιλείας του Όθωνα. Τον Φεβρουάριο ξέσπασε επανάσταση στο Ναύπλιο εναντίον του, η οποία επεκτάθηκε στο Άργος, στην Τρίπολη και σε άλλα κέντρα της Αρκαδίας, χωρίς όμως προετοιμασία και οργάνωση. Στις 17 Φεβρουαρίου 1862 ο Όθωνας απευθύνεται στον Ελληνικό λαό¹⁵⁴ και τονίζει: *«Έλληνες, Συμβάν αξιοθρήνητον διετάραξε την ησυχίαν του Κράτους και κατεπύκρνε την καρδίαν Μου. Άνθρωποι τινές εξ εκείνων εις τους οποίους είχαν εμπιστευθή την φύλαξιν της ασφαλείας του τόπου και της ισχύος των νόμων αυτού, [...] αθετήσαντες και τιμήν και όρκον, και πλανήσαντες τους υπ' αυτούς, ύψωσαν την σημαίαν της αποστασίας επί του φρουρίου Ναυπλίας»*. Στη συνέχεια αναφέρει ότι η Κυβέρνηση είχε λάβει την πρόνοια να ματαιώσει τα σχέδια των αποστατών, ευχαρίστησε τον λαό *«εγκαρδίως»*, υπενθυμίζοντάς του ότι *«διά σας κατέλιπον ιδιαιτέραν πατρίδα, γονείς και συγγενείς, ατάραχον και άνετον βίον»*.

Στις 19 Μαρτίου 1862 κηρύσσεται λήξασα¹⁵⁵ η Β' Σύνοδος της Ζ' Βουλευτικής περιόδου. Ο Μιαούλης παραιτείται από Πρωθυπουργός, όπως και οι Υπουργοί Εξωτερικών, Εσωτερικών, Οικονομικών και Στρατιωτικών. Στις 26 Μαΐου 1862 ορίζεται Πρωθυπουργός ο Αντιστράτηγος Ιωάννης Κολοκοτρώνης, ο οποίος αναλαμβάνει και καθήκοντα Υπουργού Εσωτερικών.

Η συγκέντρωση κάθε εξουσίας από τον Όθωνα, οι αυθαιρεσίες, η καταπάτηση ελευθεριών, η παρ' ολίγον κρατική χρεωκοπία, είχαν επιβαρύνει το πολιτικό κλίμα. Οι καταστροφικοί σεισμοί του Αιγίου, της Πάτρας, του Γαλαξειδίου και της Κορίνθου (1861) μεγέθυναν τη λαϊκή δυσφορία. Η απόπειρα κατά της Αμαλίας (6 Σεπτεμβρίου 1861) και, τέλος, η εξέγερση της φρουράς του Ναυπλίου, συνετέλεσαν στην έξωση του Όθωνα.

2.2.4. Προσωρινή Κυβέρνηση (Οκτώβριος 1862)

Ο Οκτώβριος 1862 ήταν κρίσιμος, από πολιτική άποψη, για τη νεώτερη Ελλάδα. *«Λαός και Στρατός ομοφώνως την δυναστείαν του Όθωνος κατέλυσαν»*, και τις τύχες του Κράτους ανέλαβε προσωρινή Κυβέρνηση *«εκ των πολιτών»*, με Πρόεδρο τον Βούλγαρη και μέλη τους Κανάρη και

¹⁵³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 50^Α/09.09.1861.

¹⁵⁴ Στο ΦΕΚ 11^Α/17.02.1862 δημοσιεύεται μόνον το διάγγελμα του Όθωνα «προς τον Ελληνικόν Λαόν».

¹⁵⁵ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/26.03.1862.

Ρούφο. Το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης διασπάται και στην προσωρινή Κυβέρνηση μετέχουν πλέον οκτώ (8) Υπουργοί. Η πρώτη Απόφαση¹⁵⁶ του Πρωθυπουργού Βούλγαρη αφορά τον διορισμό του Βασιλείου Πετιμεζά στη θέση του Φρούραρχου Αθηνών. Παύονται πολλοί Δήμαρχοι (όπως ο Σκούφος της Αθήνας), Έπαρχοι και Νομάρχες, ενώ ορισμένοι εξ αυτών «*απελύθησαν της υπηρεσίας*»¹⁵⁷. Με Ψήφισμα¹⁵⁸ της προσωρινής Κυβέρνησης, η 11^η Οκτωβρίου 1862 καθιερώνεται ως ημέρα εθνικής εορτής, ενώ προχωρούν και ορισμένες κινήσεις γεμάτες συμβολισμό: με Θέσπισμα¹⁵⁹ της προσωρινής Κυβέρνησης επαναφέρεται ο Ιωάννης Μακρυγιάννης στον βαθμό του υποστράτηγου της φάλαγγας. Με άλλο Θέσπισμα, ανακαλείται σε ενέργεια ο ευρισκόμενος σε αργία αντισυνταγματάρχης του Μηχανικού Εμμανουήλ Μανιτάκης¹⁶⁰ και διορίζεται Διευθυντής του Τμήματος δημόσιων έργων του Υπουργείου Εσωτερικών. Κάθε Πράξη ή Απόφαση, η οποία εκδιδόταν μέχρι τότε «*εν' ονόματι του βασιλέως*», εκδίδεται πλέον «*εν' ονόματι του Έθνους*». Στις 23 Οκτωβρίου 1862 η προσωρινή Κυβέρνηση απευθύνεται με Προκήρυξη¹⁶¹ στον Ελληνικό λαό, με την οποία προσδιορίζεται η 10^η Δεκεμβρίου 1862 ως ημέρα έναρξης των εργασιών της Συνέλευσης των Πληρεξουσίων του Έθνους, των οποίων η εκλογή είχε οριστεί για τις 24 Νοεμβρίου 1862. Τέλος, καλούνταν στη Συνέλευση πληρεξούσιοι όχι μόνο «*των εν τη ημεδαπή πολιτών Ελλήνων*»¹⁶² αλλά και εκείνων «*οίτινες μακράν αυτής κοπιώσιν*». Στις 10 Νοεμβρίου 1862 η προσωρινή Κυβέρνηση απευθύνεται με δεύτερη Προκήρυξη¹⁶³ προς τον Ελληνικό λαό, περισσότερο πολιτική και ιδεολογική, στην οποία αναφερόταν ότι «*το Ελληνικόν Έθνος, ανατρέψαν Βασιλείαν τριακονταετή εν άκρα μετριοπαθεία και ομονοία, [...], χωρίς ουδαμού να επισυμβή αναρχία και να βιασθή η τιμή και η ιδιοκτησία του πολίτου, επανέκτησε την περηφανή θέσιν μεταξύ των εθνών, εις ήν ο ιερός αγών της επαναστάσεως είχε υψώσει αυτό*».

¹⁵⁶ Απόφαση υπ' αρ. 1, ΦΕΚ 1^Α/15.10.1862.

¹⁵⁷ Όπως οι Νομάρχες Αττικής και Βοιωτίας, Εύβοιας, Ακαρνανίας και Αιτωλίας, Κυκλάδων, Αργολίδας και Κορινθίας, Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας και ο Έπαρχος Αιγιαλείας Ι. Γλαράκης, σύμφωνα με Θέσπισμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 3^Α/27.10.1862.

¹⁵⁸ Ψήφισμα υπ' αρ. 4, ΦΕΚ 3^Α/27.10.1862.

¹⁵⁹ Το Θέσπισμα «περί του υποστράτηγου Κ. Ιω. Μακρυγιάννη» δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 3^Α/27.10.1862.

¹⁶⁰ Με Θέσπισμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 3^Α/27.10.1862, ο Μανιτάκης διορίστηκε Διευθυντής στο Υπ. Εσωτερικών αντί του Ταγματάρχη Μηχανικού Αναστασίου Πάνου. Το 1866 συνέγραψε τη μονογραφία *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*. Manitaky 1866.

¹⁶¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 9^Α/25.10.1862.

¹⁶² Με Ψήφισμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 9^Α/25.11.1862 δινόταν το δικαίωμα στους Ψαριανούς, τους Κρητικούς και τους Μακεδόνες, που ήταν εγγεγραμμένοι σε Δήμους, να μεταβούν στους «*οικείους συνοικισμούς*» και να ψηφίσουν.

¹⁶³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 9^Α/25.11.1862.

Στις 6 Δεκεμβρίου 1862 δημοσιεύεται το Ψήφισμα «περί καθολικής ψηφοφορίας του Βασιλέως»¹⁶⁴, με το οποίο η Κυβέρνηση, έχοντας λάβει υπόψη «την πανταχόθεν πολυειδώς δηλωθείσαν θέλησιν του Ελληνικού λαού», τον καλούσε να εκλέξει «δι' αμέσου εκλογής» τον νέο Βασιλιά της Ελλάδας.

Ένα μεγάλο Κεφάλαιο της ιστορίας της χώρας έκλεινε και άνοιγε ένα καινούργιο. Το 1863 ανήλθε στον θρόνο της Ελλάδας ο Γεώργιος Α΄.

2.3. Συμπεράσματα

Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, από την ίδρυσή της (1833) και καθ' όλη την Οθωνική περίοδο, αξιοποιείται αποκλειστικά ως μέσο δημοσιοποίησης και όχι επικύρωσης των πολιτειακών πράξεων. Η δημοσίευση ενός νομοθετήματος (Νόμου ή Διατάγματος) στην Εφημερίδα, δεν αποτελούσε απαραίτητο τυπικό στοιχείο για το κύρος και τη νομική ύπαρξή του. Οι Νόμοι και τα Διατάγματα είχαν ισχύ και πριν τη δημοσίευσή τους στην Εφημερίδα. Αυτός είναι, ίσως, ο βασικότερος λόγος για τον οποίο πολλοί Νόμοι και Διατάγματα που εκδόθηκαν εκείνη την περίοδο, δεν έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Η Εφημερίδα αποκτά κύρος προϊόντος του χρόνου. Ενδεικτική είναι η εντολή του Υπουργού Εσωτερικών Λόντου προς την κεντρική διοίκηση, το 1844, να ελέγχει την εφαρμογή των Νόμων και Διαταγμάτων που είχαν δημοσιευθεί σε αυτή.

Μία ιδιαιτερότητα της πολιτικής ζωής την ίδια περίοδο, είναι η πολύ συχνή εναλλαγή προσώπων στη θέση του Υπουργού Εσωτερικών, του κυρίως αρμόδιου, δηλαδή, πολιτικού προσώπου για τον σχεδιασμό των πόλεων και την οργάνωση του δημόσιου χώρου. Η θητεία τους είναι κατά κανόνα πολύ σύντομη, συνεπώς είναι δύσκολο να υπάρχει διακριτό έργο και αξιολόγηση. Το αποκορύφωμα της εναλλαγής Υπουργών κατά την Οθωνική περίοδο εμφανίζεται το 1849, όταν στη συγκεκριμένη θέση εναλλάσσονται πέντε (5) διαφορετικά πρόσωπα. Επίσης, το 1861 τέσσερα (4) πρόσωπα εναλλάσσονται στη θέση του Υπουργού Εσωτερικών σε διάστημα λίγων μηνών. Αντιστοιχίες παρουσιάζονται στην πολιτική σκηνή της χώρας, ορισμένες φορές, μέχρι σήμερα.

Η επανάσταση του 1843, με μοναδικό αίτημα την παραχώρηση Συντάγματος, προκάλεσε, μεταξύ άλλων, επιπτώσεις στην κεντρική διοίκηση, καθώς απολύθηκαν όλοι οι ξένοι που υπηρετούσαν στη δημόσια διοίκηση και στο Πανεπιστήμιο.

---

¹⁶⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 13Α'/06.12.1862.

Το Σύνταγμα του 1844 εισήγαγε τομές στην πορεία του Κράτους. Κατοχύρωσε ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως την ισότητα απέναντι στον Νόμο, την απαγόρευση της δουλείας, την ελευθερία της γνώμης, την προστασία της ιδιοκτησίας, τη θέσπιση του δημόσιου χαρακτήρα στην εκπαίδευση.

Σε ό,τι αφορά την υλοποίηση των «κανονικώς σχεδιασμένων» πόλεων, αυτή αρχίζει από τον πρώτο χρόνο ζωής του νεοσύστατου Κράτους, καθώς στον προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών του έτους 1833 καταγράφεται το πρώτο, μικρό έστω, ποσό (3.321 δρχ.) για κάλυψη μισθών γεωμετρών και αρχιτεκτόνων. Αυτό το ποσό τετραπλασιάζεται την επόμενη χρονιά (1834), κατά την οποία ξεκίνησαν γεωμετρικές εργασίες «χάριν των συνοικισμών», και την μεθεπόμενη (1835) σχεδόν εξαπλασιάζεται.

Ο σχεδιασμός των πόλεων χρηματοδοτείται από το Κράτος και τους Δήμους, υπάρχουν όμως και χρηματοδοτήσεις από ιδιώτες. Ενδεικτικές είναι οι δωρεές εκτάσεων και η χρηματοδότηση έργων αστικής οδοποιίας και διαμόρφωσης δημόσιων χώρων στο κέντρο της Αθήνας, από την Τοσίτσα. Για τα μεγάλα δημόσια κτίρια όμως μεριμνούν κατά κανόνα και οι ιδιώτες. Πρόκειται για Έλληνες, κυρίως Ηπειώτες, που σταδιοδρόμησαν εκτός Ελλάδας και διέθεσαν τεράστια ποσά για να προικήσουν τη νέα πρωτεύουσα με Αστεροσκοπείο (Σίνιας), Λύκειο (Βαρβάκης), Πολυτεχνείο (Στουρνάρης, Τοσίτσας), Παρθεναγωγείο (Αρσάκης), Αρχαιολογικό Μουσείο (Βερναρδάκης), Ζάππειο Μέγαρο (Ζάππας). Το Κράτος τους ανταμείβει ηθικά, πολιτογραφώντας τους Έλληνες και απονέμοντάς τους τιμητικές διακρίσεις.

3. Μέρος Β': Οργάνωση του Κράτους – Νομοθεσία – Εκπαιδευτικά Ιδρύματα – Υποδομή

Στο μέρος Β' του Κεφαλαίου παρουσιάζονται θέματα που αφορούν την οργάνωση του Κράτους και τη δημιουργία θεσμών κατά την Οθωνική περίοδο, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό των πόλεων, όπως το Ελεγκτικό Συνέδριο και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Παρουσιάζονται επίσης η νομοθεσία περί σχεδιασμού των πόλεων, που είχε γενική εφαρμογή (η ειδικότερη νομοθεσία για κάθε πόλη παρουσιάζεται στο επόμενο Κεφάλαιο Γ') και οι επιρροές που δέχθηκε αυτή η νομοθεσία από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκών Κρατών. Παρουσιάζονται επίσης αναλυτικά:

- Η αρχαιολογική νομοθεσία που θεσπίστηκε το 1834 και επισημαίνονται τα μνημεία που σχεδιάζονται την ίδια εποχή.
  - Η νομοθεσία περί ιδρύσεως και λειτουργίας των πρώτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1836, και του Σχολείου των Τεχνών το 1837, το οποίο αποτελεί τον πρόδρομο του Πολυτεχνείου, που έδωσε τους πρώτους μηχανικούς στο νεοελληνικό Κράτος.
- Τέλος, παρουσιάζονται τα έργα υποδομής που επηρέασαν τον σχεδιασμό των νεοελληνικών πόλεων και οικισμών και τη δημιουργία του δημόσιου χώρου, όπως τα έργα οδοποιίας, τα λιμενικά έργα με τα οποία διαμορφώθηκαν προκυμαίες σε παραλιακές πόλεις, τα έργα ύδρευσης και φωτισμού των πρώτων πόλεων.

3.1. Οργάνωση του Κράτους – Οι θεσμοί

3.1.1. Διοικητική οργάνωση

Η ριζική αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στο νέο Κράτος με την έλευση του Όθωνα, δεν άλλαξε αμέσως τις κοινωνικές δομές. Η Αντιβασιλεία αρχικά και ο Όθωνας στη συνέχεια, θέλησαν να χτίσουν πάνω σε νέα θεμέλια την οργάνωση του Κράτους. Δημιούργησαν, έτσι, το πλέγμα ενός σύγχρονου δυτικού αστικού Κράτους, με νέους θεσμούς.

Από τα πρώτα μελήματά τους, τον Απρίλιο 1833, ήταν η **διοικητική διαίρεση**¹⁶⁵ του νέου Κράτους και η, συνακόλουθη, ιεράρχηση της πολιτικής εξουσίας. Το Κράτος διαιρείται, με το

¹⁶⁵ Διάταγμα «περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», ΦΕΚ 12^{Α'}/06.04.1833.

άρθρο 1 του σχετικού Διατάγματος, σε δέκα (10) Νομούς¹⁶⁶ και σαράντα δύο (42) Επαρχίες¹⁶⁷. Ακυρώνεται η παλαιά διαίρεση¹⁶⁸, σε κάθε Επαρχία «*καθίστανται άνευ αναβολής κοινότητες, ήτοι δήμοι*»¹⁶⁹ και σε καθέναν από αυτούς απονέμεται «*η ανήκουσα περιφέρεια*». Ως «*πρώτιστα της Διοικήσεως της Επικρατείας όργανα*» ορίζονται οι Γραμματείες. Σε κάθε Νομό «*η υπερτάτη διοικητική διεύθυνσις*» ανήκε στον Νομόρχη, «*σιμά*» του οποίου βρισκόταν το Νομαρχιακό Συμβούλιο, εκλεγόμενο «*από τους διοικουμένους*». Κάθε Επαρχία διοικούταν από Έπαρχο, με εκλεγμένο Επαρχιακό Συμβούλιο, ενώ τη διοίκηση κάθε Δήμου ασκούσε ένας Δημογέροντας, τον οποίο πρότειναν οι δημότες και επικύρωνε ο Βασιλιάς.

Το Διάταγμα «περί της διαίρεσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του» είναι σημαντικό, καθώς ορίζει μία αυστηρή ιεραρχία στη διοίκηση του Κράτους, που παρεμβαίνει οργανωτικά και αποφασιστικά. Σύμφωνα με τον Αντώνη Μακρυδημήτρη, επρόκειτο για νομοθέτημα που συνιστούσε το αντίστοιχο ενός θεσμικού «big bang» στη διαδικασία συγκρότησης του νέου Κράτους¹⁷⁰. Στην ουσία ο Βασιλιάς ορίζει τους πάντες: τους Γραμματείς, τους Νομάρχες, τους Δημογέροντες. Μόνα αιρετά, αλλά γνωμοδοτικά, όργανα είναι τα Συμβούλια, Νομαρχιακό, Επαρχιακό και Δημοτικό.

Παράλληλα, με Διάταγμα¹⁷¹ «*προς διαρρύθμισιν του νομισματικού εις την Ελλάδα συστήματος*», εισάγεται τον Φεβρουάριο 1833, ως επίσημο **νέο νόμισμα**, η δραχμή, αντί του φοίνικα που χρησιμοποιούνταν μέχρι τότε και καθορίζεται η ισοτιμία της¹⁷² με τα ισχυρότερα ξένα νομίσματα.

Ακολουθεί, τον Απρίλιο 1833, η **συγκρότηση της Κεντρικής Διοίκησης**, των επτά (7) Γραμματειών, δηλαδή των Υπουργείων, με ένα θεμελιώδες Διάταγμα για την οργάνωση του νέου Ελληνικού Κράτους. Η ολομέλειά τους σχηματίζει το Υπουργικό Συμβούλιο, του οποίου ο

¹⁶⁶ Οι δέκα Νομοί ήταν: Αργολίδος και Κορινθίας, Αχαΐας και Ήλιδος, Μεσσηνίας, Αρκαδίας, Λακωνίας, Ακαρνανίας και Αιτωλίας, Φωκίδος και Λοκρίδος, Αττικής και Βοιωτίας, Εύβοιας και Κυκλάδων.

¹⁶⁷ Όπως προκύπτει από τα άρθρα 3 – 12 του Διατάγματος «περί της διαίρεσεως του Βασιλείου...», ο αριθμός των Επαρχιών ήταν σαράντα επτά. Είναι λανθασμένος συνεπώς ο αριθμός σαράντα δύο, που αναφέρεται στο άρθρο 1. Πρόκειται για τυπογραφικό λάθος.

¹⁶⁸ Η προηγούμενη διοικητική διαίρεση είχε γίνει επί Καποδίστρια, με το Ψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου 1828, με το οποίο είχαν οριστεί δεκατρία Τμήματα, με επιμέρους Επαρχίες το καθένα.

¹⁶⁹ Αυτή η φράση δημιουργεί σύγχυση ως προς το αν το Διάταγμα προέβλεπε τη συγκρότηση Δήμων ή Κοινοτήτων. Ο Νόμος «περί συστάσεως των Δήμων», ΦΕΚ 3^{ης}/10.01.1834, που θα δούμε στη συνέχεια, αναφέρει ρητά ότι το Βασίλειο «*θέλει διααιρεθεί εις Δήμους*».

¹⁷⁰ Μακρυδημήτρη 2003, σ. 158.

¹⁷¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 2^{ης}/22.02.1833.

¹⁷² Ενδεικτικά, το γαλλικό μονόφραγκο ανταλλάσσεται με 1 δρχ. και 11 λεπτά.

Πρόεδρος «ονομάζεται *ιδιαιτέρως*» από τον Βασιλιά. Στο Υπουργικό Συμβούλιο συζητούνται όλες οι κυβερνητικές υποθέσεις, τα νομοθετήματα και όλα τα «γενικά διατάγματα» που θα εκδίδονταν για την εκτέλεση των Νόμων και την τακτοποίηση των θεμάτων της κρατικής Διοίκησης, καθώς και «ο κατ' έτος εκδοθησόμενος οικονομικός νόμος», δηλαδή ο κρατικός προϋπολογισμός. Απουσίαζαν την περίοδο 1833 – 1843 οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί εκπροσώπησης του λαού (Βουλή, Γερουσία)¹⁷³, συνεπώς δεν υπάρχουν Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής μέχρι το 1843. Οι ετήσιες δαπάνες κάθε Γραμματείας προσδιορίζονται στον οικονομικό Νόμο, βάσει των υποβληθέντων σχετικών προϋπολογισμών και δίνεται η αναγκαία πίστωση από το Εθνικό Ταμείο. Στο Διάταγμα περιλαμβάνονται επίσης θέματα αρμοδιοτήτων των Γραμματέων (π.χ. περί διορισμού, προβιβασμού, κλπ), ορίζεται δε ότι στο τέλος του χρόνου, κάθε Γραμματέας όφειλε να υποβάλει στον Βασιλιά «*περιεκτικήν έκθεσιν περί των της υπηρεσίας του*».

Το 1833 δημοσιεύεται και το Διάταγμα «αφορών την υπηρεσίαν εις τας Γραμματείας της Επικρατείας»¹⁷⁴, που περιλαμβάνει θέματα οργάνωσης των Γραμματειών. Επισημαίνεται ότι όλες οι υποθέσεις, για τις οποίες απαιτούνταν έκδοση Απόφασης του Όθωνα, έπρεπε να υποβάλλονται σε αυτόν με σύντομη αλλά αιτιολογημένη έκθεση, όπως αντίστοιχα συμβαίνει, σε πολύ πιο διευρυμένο επίπεδο και πιο ολοκληρωμένο τρόπο, στην Κεντρική Διοίκηση της χώρας μέχρι σήμερα.

Αμέσως μετά, με Διατάγματα¹⁷⁵ ρυθμίζονται τα πολύ βασικά θέματα του προσωπικού των Γραμματειών και, κυρίως, των αρμοδιοτήτων τους.

Το 1846 τροποποιήθηκε το Διάταγμα περί Υπουργείων του 1833. Συγκεκριμένα, με τον Νόμο ΛΓ' «περί διοργανισμού των Υπουργείων»¹⁷⁶, οι Γραμματείες ονομάζονται πλέον Υπουργεία, τα οποία επαναπροσδιορίζονται, ενώ ο αριθμός τους παρέμεινε ίδιος. Καθορίζονται η εσωτερική τους Υπηρεσία και θέματα που αφορούσαν τη διοίκησή τους. επικαιροποιούνται, δηλαδή, οι Οργανισμοί των Υπουργείων, σε σχέση με τους αντίστοιχους του 1833. Το άρθρο 3 του Νόμου ΛΓ'/1846, περιλαμβάνει μία καινοτομία, τη δημιουργία θέσης Γενικού Γραμματέα σε κάθε Υπουργείο, θέση η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα. Παράλληλα, καταργούνται οι βαθμοί του Διευθυντή, του Υπουργικού Συμβούλου και του Υπουργικού Παρέδρου.

¹⁷³ Μακρυδημήτρης 2009, σ. 92.

¹⁷⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 13^Α/10.04.1833.

¹⁷⁵ Δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 14^Α/13.04.1833 και στο ΦΕΚ 15^Α/19.04.1833.

¹⁷⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 14^Α/07.06.1846.

Το προσωπικό του Υπουργείου Εσωτερικών αποτελείται, πλέον, από τέσσερις (4) τμηματάρχες, δέκα (10) γραμματείς, δέκα (10) γραφείς και δύο (2) κλητήρες (συνολικά είκοσι έξι (26) άτομα), έναντι τεσσάρων (4) συμβούλων, τεσσάρων (4) γραμματέων, δύο (2) γραφείων και ενός κλητήρα (συνολικά έντεκα (11) άτομα) που αποτελούσαν τη Γραμματεία Εσωτερικών, βάσει της ρύθμισης του 1833. Δηλαδή το προσωπικό του Υπουργείου υπερδιπλασιάζεται.

Το 1854 προσδιορίζονται¹⁷⁷ τα καθήκοντα του Γραμματέα, τα οποία περιλαμβάνουν πλέον, μεταξύ άλλων, την «*παρασκευή*» των νομοσχεδίων και σχεδίων γενικών Διαταγμάτων, τα οποία προσυπογράφει ο ίδιος πριν αυτά υποβληθούν στον Υπουργό. Ισχυροποιείται συνεπώς, από πολιτική άποψη, ο Γενικός Γραμματέας και αποκτά ουσιαστικές αρμοδιότητες.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1855, καθώς τα προβλήματα υπερσυγκέντρωσης αρμοδιοτήτων και γραφειοκρατίας διογκώνονται, εκδίδεται άλλο Διάταγμα¹⁷⁸, το οποίο αποσκοπεί στην αποτελεσματικότερη και ταχύτερη λειτουργία των υπηρεσιών του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης. Προς τον σκοπό αυτό, η Υπηρεσία διαιρείται σε δύο (2) Τμήματα: εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό, το οποίο με τη σειρά του διαιρείται σε τρία (3) βασικά Γραφεία: της ανώτερης εκπαίδευσης, της δημοτικής εκπαίδευσης και της αρχαιολογικής υπηρεσίας, του οποίου οι υποθέσεις «*διεξάγονται*» από τον Γενικό Έφορο αρχαιοτήτων. Είναι ενδιαφέρον ότι, παρ' ότι είχε περάσει διάστημα πλέον των είκοσι (20) ετών, ο βασικός κορμός του σχετικού Διατάγματος του 1833 ανταποκρινόταν ακόμη στις ανάγκες. Αυτό άλλωστε επισημαίνεται στο νέο Διάταγμα (του 1855): οι διατάξεις του Διατάγματος του 1833 «*μένουσιν εις πλήρη ισχύν καθ' όλα αυτών τα μέρη τα μη αντικείμενα εις το παρόν Ημών διάταγμα*»¹⁷⁹.

Αφού ολοκληρώθηκε η διοικητική διαίρεση του Βασιλείου, ακολούθησε, το 1834, ο Νόμος «*περί συστάσεως των Δήμων*»¹⁸⁰, ένας ουσιαστικός Νόμος ο οποίος ίσχυσε επί ογδόντα (80) σχεδόν χρόνια¹⁸¹, με τον οποίο διαιρέθηκε το Βασίλειο σε Δήμους, με προσδιορισμένα όρια. Οι Δήμοι κατατάσσονταν με αριθμητικά κριτήρια, σε τρεις (3) τάξεις: στην α' τάξη, ανήκαν οι Δήμοι με πληθυσμό μεγαλύτερο ή ίσο των δέκα χιλιάδων (10.000) κατοίκων, στη β' τάξη, οι Δήμοι με πληθυσμό μεγαλύτερο ή ίσο των δύο χιλιάδων (2.000) κατοίκων και στη γ' τάξη, οι Δήμοι με

¹⁷⁷ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 53^{Α'}/11.12.1854.

¹⁷⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^{Α'}/02.03.1855.

¹⁷⁹ Άρθρο 6 του Διατάγματος «Περί διοργανισμού της εσωτερικής υπηρεσίας του επί των Εκκλησιαστικών κτλ. Υπουργείου και των χρεών του παρ' αυτώ γενικού Γραμματέως», ΦΕΚ 7^{Α'}/02.03.1855.

¹⁸⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 3^{Α'}/10.01.1834.

¹⁸¹ Ο Νόμος «περί συστάσεως των Δήμων» καταργήθηκε με τον Νόμο ΔΝΖ' (υπ' αριθ. 4057) «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων», ΦΕΚ 58^{Α'}/14.02.1912.

πληθυσμό μεταξύ τριακοσίων (300) και δύο χιλιάδων (2.000) κατοίκων. Ο αριθμός των μελών των δημοτικών Συμβουλίων ήταν ανάλογος της τάξης των Δήμων (18μελή Συμβούλια, 12μελή και εξαμελή αντίστοιχα). Ο Νόμος καθόριζε θέματα σχετικά με τους δημότες, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Δήμων. Προβλέπεται η επιβολή έμμεσων φόρων από τους Δήμους, στους οποίους περιλαμβάνονταν, για πρώτη φορά δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, και τα διόδια στα συγκοινωνιακά έργα (γέφυρες, λιθόστρωτοι δρόμοι), ακόμη και στα εντός αστικού περιβάλλοντος, ώστε να εξασφαλίζεται η συντήρησή τους. Ο Δήμαρχος, στον οποίο αποδιδόταν το αξίωμα «*τιμής χάριν*», έχει τριετή θητεία και διορίζει τους υπαλλήλους της δημοτικής υπηρεσίας, χωρίς όμως να έχει τη δυνατότητα να προβαίνει σε μόνιμους διορισμούς. Στους Δήμους α' και β' τάξης ο Δήμαρχος διορίζεται από τον Βασιλιά, αφού προηγουμένως ένα ειδικό «*Δημαιρεσιακόν*» συμβούλιο είχε επιλέξει τρεις (3) υποψηφίους, ενώ στους γ' τάξης διορίζεται από τη Νομαρχία. Η παύση του Δημάρχου γίνεται μόνο με απόφαση του Βασιλιά ή βάσει δικαστικής απόφασης. Τα μέλη του δημοτικού Συμβουλίου εκλέγονται «*αμέσως*» από τους έχοντες το δικαίωμα «*του ψηφοφορείν*» (οι γυναίκες δεν είχαν αυτό το δικαίωμα) και αυτά με τη σειρά τους εκλέγουν τον Πρόεδρο του Συμβουλίου. Οι Δήμοι αναλαμβάνουν τη διαχείριση της δημοτικής περιουσίας, την ανέγερση και συντήρηση των δημοτικών κτιρίων και σχολείων, την κατασκευή και συντήρηση των δημοτικών οδών, γεφυρών και υδραγωγείων. Ο Νόμος ορίζει ότι η σύγκληση του δημοτικού Συμβουλίου και η λήψη απόφασης ήταν απαραίτητες όταν υπήρχαν θέματα αφορώντα νέες οικοδομές ή την ανάθεση δημοτικών έργων. Επίσης, για κάθε νέο δημόσιο κτίριο έπρεπε να έχουν συνταχθεί από «*ειδήμονες*» τα σχέδια και ο προϋπολογισμός της δαπάνης του. Για το κρίσιμο θέμα της σύνταξης «*των γενικών περί οικοδομών και περί ευθυγραμμίας σχεδίων*», καθώς και για την ανέγερση νέων δημοτικών κτιρίων, αποφάσιζε μεν το δημοτικό Συμβούλιο, όμως αυτές οι αποφάσεις έπρεπε να τύχουν της ρητής έγκρισης του Νομάρχη. Δίνεται δηλαδή αρμοδιότητα στα αιρετά Δημοτικά Συμβούλια να αποφασίζουν για τον σχεδιασμό των πόλεων και τη διαχείριση του δημόσιου χώρου. Το σύστημα όμως ήταν συγκεντρωτικό, καθώς η έγκριση των σχεδίων ανήκε στην αρμοδιότητα του διορισμένου, από τον Όθωνα, Νομάρχη.

Το καλοκαίρι του 1834 εκδίδεται Διάταγμα «*περί των οδηγίων των Δημαιρεσιών*»¹⁸² που αφορά θέματα εκλογής των Δημάρχων και των δημοτικών Συμβούλων. Τρία (3) σχεδόν χρόνια

---

¹⁸² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/25.07.1834.

αργότερα, με νέο Διάταγμα¹⁸³, ορίστηκε ότι όλα τα δημοτικά Συμβούλια, οι Δήμαρχοι και οι δημαρχιακοί Πάρεδροι, που είχαν προκύψει από εκλογές βάσει του Διατάγματος του 1834, θα έπαιναν να εκτελούν τα καθήκοντά τους την 1^η Μαρτίου 1837 και «αντικαθίστανται πάλιν επί τη βάσει νέας εκλογής». Δινόταν μάλιστα χρονικό περιθώριο μόλις δύο (2) ημερών για να προσδιορίσουν οι Δήμαρχοι την ημερομηνία διεξαγωγής των νέων εκλογών.

Επί Αντιβασιλείας συνεπώς, τέθηκαν τα θεμέλια της τοπικής αυτοδιοίκησης στο νέο ελληνικό Κράτος, με τη σύσταση των Δήμων, την αιρετή διοίκηση και τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων τους.

Αφού το Κράτος είχε διαιρεθεί διοικητικά, το 1833, σε δέκα (10) Νομαρχίες, ακολουθεί ο καθορισμός των **αρμοδιοτήτων των Νομαρχών**, οι οποίες είναι πολλές και σημαντικές. Στους Νομάρχες ανατίθεται η ανώτατη διεύθυνση της διοίκησης των Νομών, σύμφωνα με το Διάταγμα «περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και περί της κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας»¹⁸⁴. Παράλληλα ο Νομάρχης αναλάμβανε και τη διοίκηση της Επαρχίας στην οποία ανήκε η πρωτεύουσα του Νομού, εκτελούσε δηλαδή σε αυτήν καθήκοντα Επάρχου. Προϊστατο του διοικητικού Πρωτόκλητου Δικαστηρίου αλλά δεν είχε καμία αρμοδιότητα σε θέματα στρατού και στόλου. Στον Νομάρχη ανήκουν οι ουσιαστικές αρμοδιότητες επί των σχεδίων πόλεων, οικισμών και έργων υποδομής. Ειδικότερα, ο Νομάρχης ήταν αρμόδιος, μεταξύ άλλων, «να λαμβάνη μέτρα ασφαλιστικά εναντίον πάσης εκ των υδάτων ζημίας και εναντίον πλημμυρών», «να επιτηρή εις το να κατεδαφίζονται επιβλαβή και ετοιμόρροπα κτίρια, εις το να κλείωνται, ή να εξασφαλίζονται επικίνδυνοι δρόμοι και δίοδοι, να απομακρύνωνται από τους δρόμους επικίνδυνα αντικείμενα,...». Παράλληλα, ήταν αρμόδιος «να ενεργή τα περί οικοδομών κατά τα εγκριθέντα σχέδια, και να φροντίζη να γίνωνται τοιαύτα σχέδια όπου δεν υπάρχουν». Επιπλέον αυτών, ο Νομάρχης ήταν αρμόδιος «να φροντίζη δια τον κατάλληλον εις τας πόλεις φωτισμόν», «δια την κατάλληλον κατασκευήν και διατήρησιν των μεγάλων οδών, και των κατά Νομούς, Επαρχίας και Δήμους δρόμων, των γεφυρών, των μονοπατιών και των υδραυλικών έργων». Επίσης, «να φροντίζη δια τας πολιτικές οικοδομάς των Δήμων και της Επικρατείας καθ' όσον αύται δεν ανετέθησαν δι' ιδιαιτέρων διορισμών εις την επιστασίαν άλλου τινός», να φροντίζει «διά την σύστασιν νέων αποικιών, και να επιτηρή εις την πραγματοποίησιν των επ' αυτώ τούτω σχεδίων». Τέλος, «να

¹⁸³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1^Α/02.01.1837.

¹⁸⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 17Α'/04.05.1833.

φροντίξη περί του να ανεγείρωνται και να διατηρώνται αι οικοδομαί διά εκπαιδευτικά καταστήματα». Αναλάμβαναν δηλαδή οι Νομάρχες, από τους πρώτους μήνες μετά τη σύσταση του Κράτους, πολύ σημαντικό ρόλο επί των σχεδίων πόλεων. Ενισχυμένες αρμοδιότητες σε θέματα έγκρισης, τροποποίησης και αναθεώρησης των σχεδίων πόλεων και επιβολής όρων και περιορισμών δόμησης, ανέλαβαν οι Νομάρχες εκατόν τριάντα (130) και πλέον χρόνια αργότερα¹⁸⁵.

Σημαντικός ήταν επίσης ο ρόλος των Νομαρχών για τα έργα αστικής υποδομής (δημοτικών έργων οδοποιίας, ύδρευσης, φωτισμού, καθώς η αρμοδιότητα για τα μικρότερα έργα ανήκε στους Δήμους), για τα δημόσια κτίρια και για θέματα σχεδιασμού και υλοποίησης των νέων οικισμών που θα φιλοξενούσαν όσους μετακινούνταν από κατεστραμμένες, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, περιοχές, όπως η Χίος και τα Ψαρά.

Τον Ιούνιο 1836 εκδίδεται Διάταγμα¹⁸⁶, το οποίο, όπως αναφερόταν στο προοίμιό του, απσκοπούσε στην απλοποίηση διοικητικών γραφειοκρατικών διαδικασιών, στην κίνηση της κρατικής μηχανής «*με πλειοτέρα ταχύτητα*» και στον περιορισμό των δημόσιων εξόδων. Ένα Διάταγμα δηλαδή, του οποίου οι σκοποί έχουν διαχρονική ισχύ στην ιστορία του ελληνικού Κράτους. Στο πλαίσιο των τεθέντων στόχων, καταργούνται οι θέσεις των μέχρι τότε Νομαρχών, νομοδιευθυντών και Επαρχών, διατηρουμένης όμως της διαίρεσης της χώρας σε Νομούς και Επαρχίες, που είχε γίνει προ τριετίας. Ορίζονται τριάντα (30) Διοικητές «*χάριν της εσωτερικής διοικήσεως*», οι οποίοι υπάγονταν απ' ευθείας στα αρμόδια Υπουργεία, καθώς και υποδιοικητές, όπου παρουσιαζόταν ανάγκη. Στο Διάταγμα προσδιορίζονται οι Διοικήσεις και οι έδρες των Διοικητών, των οποίων οι αρμοδιότητες θα καθορίζονταν με ιδιαίτερο Διάταγμα.

Τον Δεκέμβριο 1845, καθώς έχουμε περάσει στην περίοδο συνταγματικής μοναρχίας, εκδίδεται ο Νόμος ΚΕ' «περί της διαίρεσεως των Νομαρχιακών και Επαρχιακών Αρχών»¹⁸⁷, με τον

---

¹⁸⁵ Με το άρθρο 1 του Αναγκαστικού Νόμου 314 «Περί παροχής, εις τον Υπουργόν Βορείου Ελλάδος και τους Νομάρχας, αρμοδιότητος επί θεμάτων εγκρίσεως, επεκτάσεως ή τροποποιήσεως σχεδίων πόλεων και κωμών», ΦΕΚ 47^Α/09.03.1968, μεταβιβάστηκαν στους Νομάρχες ουσιαστικές αρμοδιότητες περί εγκρίσεως ρυμοτομικών σχεδίων και επιβολής όρων δόμησης. Αργότερα, ο Νόμος 1337 «Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις», ΦΕΚ 33^Α/14.03.1983, έδωσε τη δυνατότητα στον αρμόδιο Υπουργό να μεταβιβάσει και άλλες αρμοδιότητες στους Νομάρχες. Ακολούθησε η έκδοση Προεδρικών Διαταγμάτων που διέυρναν τις σχετικές αρμοδιότητες των Νομαρχών. *Οδηγίες και προδιαγραφές*, 1988, σ. 5.

¹⁸⁶ Διάταγμα «περί διοικητικού οργανισμού», ΦΕΚ 28^Α/21.06.1836.

¹⁸⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 32^Α/08.12.1845.

οποίο ακυρώνεται «ο από 20 Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1836 περί Διοικητικού διοργανισμού Νόμος»¹⁸⁸ και η Επικράτεια διαιρείται διοικητικά, πάλι σε δέκα (10) Νομούς, αλλά οι Επαρχίες ανέρχονται πλέον σε σαράντα εννέα (49). Επανερχονται οι θεσμοί των Νομαρχών, των Επάρχων και των αντίστοιχων Συμβουλίων. Σε κάθε Νομαρχία δημιουργείται θέση Γραμματέα, ο οποίος αναπληρούσε τον Νομόρχη, ενώ προβλέπεται ότι σε κάθε Νομό θα διορίζονταν μηχανικοί, ανάλογα με τις ανάγκες που παρουσιάζονταν. Αμέσως μετά, καθορίστηκαν¹⁸⁹ οι έδρες των Νομαρχών και των Επάρχων.

Ακολούθησε το Διάταγμα «περί καθηκόντων των Νομαρχών και της υπηρεσίας αυτών»¹⁹⁰, με το οποίο επανακαθορίστηκαν οι αρμοδιότητες των Νομαρχών, λαμβάνοντας υπόψη τη νέα διοικητική διαίρεση της Επικράτειας. Έτσι, ορίστηκε ότι στις αρμοδιότητες του Νομόρχη, «υπό την διεύθυνσιν» (δηλαδή για θέματα) του Υπουργείου Εσωτερικών, υπάγονταν, μεταξύ άλλων, η φροντίδα της κατεδάφισης για τα «σεσαθρωμένα και ετοιμόρροπα κτίρια», η μέριμνα ώστε «να ενεργώνται τα περί οικοδομών» εγκριθέντα σχέδια και να γίνονται τέτοιου είδους σχέδια όπου δεν υπήρχαν, η μέριμνα για τον κατάλληλο φωτισμό στις πόλεις, για την αποξήρανση ελών και βάλτων, η επιτήρηση του εμπορίου και των τεχνών, η φροντίδα για την κατασκευή και συντήρηση των δημόσιων οδών, γεφυρών και υδραυλικών έργων, η συντήρηση των δημόσιων οικοδομών (εάν η επίβλεψη αυτών δεν είχε ανατεθεί σε άλλον φορέα), καθώς και η «σύστασις νέων συνοικισμών εις τους καταλληλοτέρους τόπους» και η επίβλεψη της υλοποίησης των σχετικών σχεδίων. Ουσιαστικά έχουμε μία επανάληψη, αλλά με διεύρυνση, των προ δωδεκαετίας καθορισθεισών νομαρχιακών αρμοδιοτήτων.

Η οργάνωση του Κράτους προχωρούσε, τα λειτουργικά και οργανωτικά θέματα των Δήμων είχαν ρυθμιστεί και, στα τέλη του 1836, με το Διάταγμα «περί των επαρχιακών συμβουλίων»¹⁹¹, ρυθμίζονται σε τρία (3) Μέρη όλα τα σχετικά θέματα και ειδικότερα: «περί του σχηματισμού των επαρχιακών συμβουλίων», «περί αρμοδιότητος των επαρχιακών Συμβουλίων» και «περί της τάξεως της υπηρεσίας των επαρχιακών συμβουλίων». Το Διάταγμα είναι πυκνογραμμμένο¹⁹². Στα

¹⁸⁸ Αναφέρεται στο Διάταγμα «περί διοικητικού οργανισμού», ΦΕΚ 28^Α/21.05.1836. Όπως έχουμε δει, το 1833 η Επικράτεια είχε διαιρεθεί σε δέκα Νομούς και σαράντα δύο Επαρχίες. Η μόνη διαφορά, βάσει του νέου Νόμου, αφορά τον Νομό Φθιώτιδας και Φωκίδας, ο οποίος μετατρέπεται σε Νομό Φωκίδας και Λοκρίδας.

¹⁸⁹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 34^Α/20.12.1845.

¹⁹⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 35^Α/29.12.1845.

¹⁹¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 77^Α/24.12.1836.

¹⁹² Περιέχει όμως και επαναλαμβανόμενες διατάξεις, όπως στα άρθρα 4 και 6, που αφορούν την εκλογιμότητα των μελών των Επαρχιακών Συμβουλίων.

άρθρα 1 – 2 ορίζεται ότι σε κάθε Επαρχία «*συστένεται διά ελευθέρας εκλογής των δήμων της έν επαρχιακόν συμβούλιον*», ο αριθμός των μελών του οποίου προσδιορίζεται από τον αριθμό των Δήμων κάθε Επαρχίας και την τάξη αυτών. Ο ελάχιστος αριθμός των μελών ορίζεται σε δώδεκα (12). Οι Δήμοι γ' τάξης ορίζουν έναν απεσταλμένο στο Συμβούλιο, οι Δήμοι β' τάξης δύο (2) και οι α' τάξης τρεις (3). Δεν ψήφισε το σύνολο των πολιτών για εκλογή μελών των Επαρχιακών Συμβουλίων, αλλά μόνον οι πλουσιότεροι εξ αυτών, με καθορισμένη μάλιστα οικονομική επιφάνεια. Η θητεία των μελών των Επαρχιακών Συμβουλίων ορίζεται εξαετής, ανανεώνεται δε το ήμισυ αυτών «*κατά τριετίαν*». Γενικό καθήκον των Συμβουλίων ήταν «*να συσκέπτωνται διά το σύνολον συμφέρον όλων των δήμων της επαρχίας ως προς την διοίκησίν των και τα κοινώς εις αυτούς αναγόμενα ή αναγκαιούντα καταστήματα*», ήταν δηλαδή γνωμοδοτικά όργανα, χωρίς εκτελεστικές αρμοδιότητες. Τα περιεχόμενα των άρθρων του τρίτου Μέρους του Διατάγματος καλύπτουν λειτουργικά θέματα των Συμβουλίων, ενώ στους «*ακροτελεύτιους ορισμούς*» οριζόταν ότι το Διάταγμα θα ετίθετο σε εφαρμογή την 1^η Ιανουαρίου 1837. Το Διάταγμα λειτούργησε καλά επί μια ολόκληρη δεκαετία¹⁹³.

Η συγκρότηση της διοίκησης του νεοελληνικού Κράτους ήταν συγκεντρωτική και αυτό το γεγονός, σύμφωνα με τους Ζαχαρία Δεμαθά και Γιώργο Τσουγιόπουλο¹⁹⁴, συνετέλεσε στον διαχωρισμό του δικτύου των πόλεων αφ' ενός σε ένα διοικητικό και εμπορικό κέντρο, την Αθήνα, και αφ' ετέρου στις υπόλοιπες πόλεις της περιφέρειας. Διαμορφώθηκε παράλληλα, η ιεραρχημένη σχέση κέντρου και περιφέρειας του αστικού δικτύου.

Σημαντικός παράγοντας για την οργάνωση και λειτουργία του νέου Κράτους ήταν η εισαγωγή, το 1836, ενός σύγχρονου για την εποχή **συστήματος μέτρων και σταθμών**. Στον σχεδιασμό των πόλεων το νέο σύστημα είχε άμεση εφαρμογή, καθώς κάθε σχέδιο έπρεπε να συντάσσεται «*κατά τα παραδεδεγμένα μέτρα*», όπως αναφέρεται σε σχετικά Διατάγματα (π.χ. περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημόσιων οικοδομών, του 1836). Με το Διάταγμα «*περί μέτρων και σταθμών*»¹⁹⁵, ορίζεται ως νέο σύστημα το μετρικό. Τα νέα μέτρα και σταθμά, σε αντικατάσταση εκείνων της

¹⁹³ Με τον Νόμο ΡΟΣΤ' «περί τροπολογίας του περί επαρχιακών συμβουλίων Νόμου», ΦΕΚ 5^Α/19.03.1851, διευκρινίστηκαν θέματα που αφορούσαν κυρίως τη λειτουργία των Συμβουλίων, αλλά το αρχικό Διάταγμα του 1836 παρέμεινε σε ισχύ, «*καθόσον αι διατάξεις αυτού δεν τροποποιούνται διά του παρόντος νόμου*». Δέκα χρόνια αργότερα, δημοσιεύεται Διάταγμα «περί συγκαλέσεως των επαρχιακών συμβουλίων του Κράτους», ΦΕΚ 1^Α/10.01.1861, με το οποίο οι Νομάρχες ή οι Έπαρχοι (στις Επαρχίες όπου υπήρχαν έδρες Νομαρχών ή Επαρχών) ή οι Γραμματείς των Νομαρχιών ή Επαρχείων (στις υπόλοιπες Επαρχίες), διορίζονταν Βασιλικοί Επίτροποι.

¹⁹⁴ Δεμαθάς – Τσουγιόπουλος 1985, σσ. 509-510.

¹⁹⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 56^Α/16.10.1836.

Κωνσταντινούπολης που ήταν σε χρήση μέχρι τότε, ονομάζονται «*βασιλικά*» και είχαν ως βάση το γαλλικό μέτρο, «*το οποίο ονομάζεται πήχης*»¹⁹⁶. Στο Διάταγμα καθορίζονται οι ονομασίες και οι σχέσεις των νέων μέτρων και σταθμών, ενώ απαγορεύεται αμέσως η χρήση του στατήρα (ρωμαϊκής πλάστιγγας), εξαιρουμένης, κυρίως, της πώλησης «*πραγματειών*» μεγάλου όγκου με αυτό το σύστημα. Η χρήση των νέων μέτρων εισάγεται «*βαθμηδόν*» στο Κράτος: το νέο σύστημα έπρεπε να εισαχθεί την 1^η Ιουλίου 1837, «*άνευ της παραμικράς εξαιρέσεως*», στους Δήμους της Αθήνας και όλων των άλλων μεγάλων πόλεων, έξι (6) μήνες αργότερα σε όλες τις πρωτεύουσες «*των διοικήσεων και υποδιοικήσεων*», και από την 1^η Ιουλίου 1838 στο σύνολο του Κράτους. Με νεώτερη Δημοσίευση¹⁹⁷ δόθηκε παράταση για την εισαγωγή του συστήματος, για την 1^η Αυγούστου 1837 στους Δήμους Αθήνας και Πειραιά, σταδιακά μέχρι τον Δεκέμβριο 1837 για τις μεγαλύτερες πόλεις (π.χ. Πάτρα) και εντός του 1838 για όλους τους Δήμους της χώρας. Λίγο αργότερα εκδίδεται και νέο Διάταγμα¹⁹⁸, με το οποίο δόθηκε νέα παράταση ενός ακόμη μηνός στην προθεσμία εφαρμογής των νέων μέτρων. Ο εκσυγχρονισμός του Κράτους αποδεικνυόταν μία πολύ δύσκολη καθημερινή υπόθεση. Για την εφαρμογή των νέων μέτρων, ακόμη και στην πρωτεύουσα του Κράτους, είχε ήδη δοθεί οκτάμηνη παράταση.

Παράλληλα, το 1833 οργανώνεται ο **στρατός**¹⁹⁹, με τη διάλυση όλων των μέχρι τότε τακτικών Σωμάτων και τη μεταφορά των στρατιωτών τους «*εις το νεωστί οργανιζόμενον στράτευμα*». Το 1837, στον Νόμο «*περί απογραφής*»²⁰⁰, ορίζεται ότι χρέος κάθε Έλληνα ήταν να υπηρετεί την πατρίδα του «*εις τον εθνικόν στρατόν*», ο οποίος θα σχηματιζόταν με κατάταξη εθελοντών και «*δια της απογραφής*», στην οποία μετείχαν όλοι οι Έλληνες, ηλικίας 18 – 24 ετών. Η διάρκεια της θητείας ορίστηκε σε τέσσερα (4) χρόνια.

3.1.2. Θεσμοί συνδεδεμένοι με την πολεοδομική οργάνωση του Κράτους

Αναφέρονται στη συνέχεια ρυθμίσεις δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως που αφορούν τη δημιουργία και λειτουργία θεσμών του νεοελληνικού Κράτους, που δημιουργήθηκαν

¹⁹⁶ Το γαλλικό μέτρο (πήχης) ισούται με «το δεκάκις εκατομμυριοστόν μέρος του τόξου του μεσημβρινού, το οποίον περιλαμβάνεται μεταξύ του ισημερινού και του αρκτικού πόλου», ΦΕΚ 56Α'/16.10.1836. Ο αρχιτεκτονικός πήχης ήταν ίσος «προς τα ¾ και 8 χιλιοστόμετρα του μέτρου (γαλλικού)». Οθωμανικοί Κώδικες 1890, σ. 3120. Ένας τετραγωνικός πήχης ισούται με 9/16 τ.μ..

¹⁹⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 23Α'/02.07.1837.

¹⁹⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28Α'/10.08.1837.

¹⁹⁹ Με το Διάταγμα «περί διοργανισμού του Στρατιωτικού», ΦΕΚ 5Α'/08.03.1833.

²⁰⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 40Α'/08.12.1837.

κατά την περίοδο του Όθωνα και οι οποίοι συνδέονται με τον σχεδιασμό των πόλεων και του δημόσιου χώρου.

3.1.2.1. Δικαστήρια – Ελεγκτικό Συνέδριο

Τον Ιανουάριο 1835 δημοσιεύονται τρία (3) σχετικά Διατάγματα²⁰¹, με τα οποία διορίζονται Δικαστές σε όλα τα Δικαστήρια της χώρας. Πρόεδρος του Αρείου Πάγου διορίζεται ο Κλονάρης και εισαγγελέας ο Πάικος. Οι εργασίες των Δικαστηρίων θα άρχιζαν την 25^η Ιανουαρίου 1835. Ταυτόχρονα διαλύονται τα μέχρι τότε υπάρχοντα Δικαστήρια Ναυπλίου, Χαλκίδας, Μεσολογγίου, ενώ είναι σημαντικό ότι, την ίδια ημερομηνία, ακυρώνονται όλοι οι υπάρχοντες Νόμοι και όλα τα Διατάγματα και τα έθιμα *«τα αντιβαίνοντα εις τους ρηθέντας νόμους»*.

Τον Οκτώβριο 1833 δημοσιεύεται το Διάταγμα *«περί συστάσεως του Ελεγκτικού Συνεδρίου»*²⁰², που αποτελούσε την ανώτατη, ως προς τη διοίκηση, ελεγκτική Αρχή. Στους σκοπούς του περιλαμβάνονταν ο έλεγχος των λογαριασμών όλων *«όσοι [...] εισπράττουν ή εξοδεύουν δημόσια χρήματα»*. Στη δικαιοδοσία του Συνεδρίου υπαγόταν δηλαδή *«όλον το λογιστικόν του Κράτους»*. Το Συνέδριο είναι ανεξάρτητο από κάθε Γραμματεία, επιτηρείται από τη Γραμματεία Οικονομικών, τα δε μέλη²⁰³ του ορίζονται από τον Βασιλιά. Οι αποφάσεις του *«ενεργούνται ευθύς»* και δεν επιτρέπεται *«έκκλησις εις τα πολιτικά δικαστήρια»*. Οι αποφάσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου εκδίδονται εν ονόματι του Βασιλιά, *«είναι εκτελεστικάι»* και την εκτέλεσή τους ενεργεί ο Επίτροπος της Επικρατείας.

Τρία (3) χρόνια αργότερα, το 1836, δημοσιεύεται νέο Διάταγμα *«περί του ελεγκτικού συνεδρίου»*²⁰⁴, με το οποίο το Συνέδριο χωρίζεται σε δύο (2) τμήματα: το ένα θα ασχολούνταν με τα τρέχοντα θέματα, αρχής γενομένης από την 25^η Ιανουαρίου 1833, και το δεύτερο θα έκανε αναδρομικό έλεγχο των δαπανών, από το 1822 μέχρι το 1833. Ρυθμίζονται επίσης θέματα που αφορούσαν τη λειτουργία του Συνεδρίου.

Αρκετοί είναι οι Νόμοι και τα Διατάγματα περί σχεδίων πόλεων και διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου στα οποία το Ελεγκτικό Συνέδριο είχε ενεργό ρόλο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

²⁰¹ Και τα τρία Διατάγματα δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 1^Α/11.01.1835.

²⁰² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 32^Α/07.10.1833. Το Διάταγμα τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε το 1836, με δύο Διατάγματα: α) *«Περί διασαφήσεως του άρθρου 22 του Β. διατάγματος των 29 Σεπτεμ. (9 Οκτωβρ.) περί σχηματισμού του ελεγκτικού συνεδρίου»*, και β) *«Περί σχηματισμού του ελεγκτικού συνεδρίου ως προς την κατ' ερήμην διαδικασία εις δίκας περί διοικητικού λογιστικού»*, που δημοσιεύθηκαν στο ίδιο ΦΕΚ 78^Α/28.12.1836.

²⁰³ Τα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου αποτελούνταν από τον Πρόεδρο, τον Επίτροπο της Επικρατείας, τον Αντιπρόεδρο, τους Ελεγκτές και τον Γραμματέα.

²⁰⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 62^Α/03.11.1836.

Αναφέρονται τα Διατάγματα «περί δημοπρασίας των δημοσίων εργασιών και προμηθειών διά λογαριασμόν της Επικρατείας» το 1835, «περί πραγματοποιήσεως των δυνάμει του από 15 Σεπτεμβρίου 1848 Νόμου περί αποικισμού των Κρητών εκδοθέντων και εκδοθησομένων γραμματίων» το 1854, το Διάταγμα για την εκποίηση οικοπέδων στην πλατεία της Σπάρτης το 1856, καθώς και το Διάταγμα για τη δημιουργία οικισμού στο Κατάκολο Ηλείας, το 1861. Επιπλέον, μέλη του Ελεγκτικού μετείχαν σε διάφορες Επιτροπές υλοποίησης σχεδίων πόλεων, όπως του Πειραιά, το 1835.

3.1.2.2. Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ)

Τον Σεπτέμβριο 1835 δημοσιεύεται το σημαντικό «Οργανικόν Διάταγμα περί συστάσεως Συμβουλίου της Επικρατείας»²⁰⁵, όπως είχε ανακοινωθεί²⁰⁶ τον Απρίλιο 1833. Σκοπός του Όθωνα, με τη δημιουργία του ΣτΕ, ήταν να περιβάλλει τον θρόνο «*από άνδρας εξόχους*» και να αξιοποιήσει προς όφελος του Κράτους «*τας γνώσεις και την πολυπειρίαν των*». Η οργάνωση του ΣτΕ έγινε με πρότυπο το αντίστοιχο Συμβούλιο της Γαλλίας²⁰⁷, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1799, με αρμοδιότητα την προπαρασκευή Νόμων, την άρση των συγκρούσεων μεταξύ δικαστηρίων και διοίκησης και τη γνωμοδότηση σε αμφισβητούμενες διοικητικές υποθέσεις.

Το Διάταγμα αποτελείται από τέσσερα (4) Κεφάλαια, που περιλαμβάνουν θέματα σχηματισμού του Συμβουλίου, τις αρμοδιότητές του, τον Κανονισμό της υπηρεσίας του και τους «*τελειωτικούς ορισμούς*». Ειδικότερα στο Κεφάλαιο Α' ορίζονται, μεταξύ άλλων, ότι τα μέλη του Συμβουλίου ανέρχονταν «*προς το παρόν*» σε τουλάχιστον είκοσι (20), διορίζονταν από τον Βασιλιά, ο οποίος μία φορά ανά εξάμηνο όριζε τον Πρόεδρό του και έναν ή περισσότερους αντιπροέδρους. Το Κεφάλαιο Β' περιλαμβάνει κυρίως τις υποθέσεις τις οποίες ο Βασιλιάς θα συζητούσε με το Συμβούλιο, δηλαδή υποθέσεις για τις οποίες το Συμβούλιο αποτελούσε την ανώτατη συμβουλευτική Αρχή. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται η συζήτηση περί «*εισάξεως γενικών νέων Νόμων*», ή καταργήσεως ή τροποποίησεως υφιστάμενων, η γνωμοδότηση πριν την εισαγωγή δημόσιων φόρων, η εξέταση του Κρατικού Προϋπολογισμού κάθε έτους, η συζήτηση περί των εκδοτέων Διαταγμάτων για την εκποίηση εθνικών κτημάτων. Τα αποτελέσματα των

²⁰⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^Α/13.09.1835.

²⁰⁶ Στο άρθρο 15 του Διατάγματος «περί της διαίρεσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», ΦΕΚ 12^Α/06.04.1833, αναφερόταν: «Προς συζήτησιν των σπουδαιότερων του Κράτους υποθέσεων και λύσιν διοικητικών αμφισβητήσεων θέλει συστηθή Συμβούλιον της Επικρατείας».

²⁰⁷ Το Conseil d'État ιδρύθηκε με το άρθρο 52 του Συντάγματος στις 22 Frimaire an VIII, δηλαδή στις 13 Δεκεμβρίου 1799.

συζητήσεων του Συμβουλίου έπρεπε να κοινοποιούνται στον Βασιλιά ο οποίος αποφάσιζε επ' αυτών, είτε με επικύρωση των Νόμων, Διαταγμάτων ή Κανονισμών, είτε διά ψηφισμάτων και διαταγών, είτε με απλές κοινοποιήσεις, μέσω των Γραμματέων της Επικρατείας. Για τον σχεδιασμό των πόλεων και τον δημόσιο χώρο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η §49 του Διατάγματος, σύμφωνα με την οποία το Συμβούλιο ήταν αρμόδιο να αποφασίζει ανεκκλήτως «*αν ήναι αναγκαία η παραχώρησις ιδιωτικής ιδιοκτησίας προς δημόσιον σκοπόν*». Στο Κεφάλαιο Γ' περιλαμβάνονται θέματα που αφορούσαν τη λειτουργία του Συμβουλίου, ενώ στο Κεφάλαιο Δ' οριζόταν, μεταξύ άλλων, ότι το Διάταγμα για το ΣΤΕ ετίθετο σε ισχύ τον Οκτώβριο 1835. Χρέη πρώτου Προέδρου του Συμβουλίου ανέλαβε ο Γ. Κουντουριώτης.

Το Συμβούλιο διαλύεται²⁰⁸ το 1844, όπως προβλεπόταν στο άρθρο 102 του Συντάγματος. Αναδιοργανώθηκε²⁰⁹ το 1865, επί βασιλείας Γεωργίου Α'.

Το Συμβούλιο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις κρατικές υποθέσεις, συμπεριλαμβανομένου του σχεδιασμού των πόλεων. Σύμφωνα με το Διάταγμα «περί των κυβερνητικών εργασιών κατά τον καιρόν της απουσίας της Α.Μ. του Βασιλέως»²¹⁰, για τα «*νομοθετικά αντικείμενα*» ήταν επιβεβλημένο να προηγείται συνεργασία με το Συμβούλιο της Επικρατείας. Επιπλέον, το Συμβούλιο γνωμοδότησε για σημαντικά Διατάγματα που αφορούσαν θέματα σχεδιασμού πόλεων και έργων υποδομής, όπως τα Διατάγματα «περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών» (1835), «περί φόρων επί των επιτηδευμάτων» (1836), «περί κτηματολογίων» (1836), «περί επιτηρήσεως των δημοσίων οδών» (1836) και «περί του οικισμού των Χίων» στον Πειραιά (1836), όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3.1.2.3. Τράπεζες

Καθώς το Κράτος επιχειρούσε να αναπτυχθεί, η ανάγκη ύπαρξης ενός χρηματοδοτικού Οργανισμού που θα τόνωνε την οικονομική ζωή του γινόταν επιτακτική. Η έλλειψη κεφαλαίων απέτρεπε την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Για παράδειγμα, η ανοικοδόμηση των αστικών κέντρων και ιδιαίτερα των δημόσιων κτιρίων, προσέκρουε στην έλλειψη χρημάτων. Αυτό το κενό ήρθε να καλύψει σε μεγάλο βαθμό η Εθνική Τράπεζα, η πρώτη Τράπεζα στο νέο ελληνικό Κράτος, η οποία ιδρύθηκε το 1841²¹¹, ως ανώνυμη εταιρεία με έδρα την Αθήνα και αρχικό κεφάλαιο πέντε

²⁰⁸ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 22Α'/19.06.1844.

²⁰⁹ Διάταγμα «περί του Συμβουλίου της Επικρατείας», ΦΕΚ 12Α'/13.02.1865.

²¹⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18Α'/04.05.1836.

²¹¹ Νόμος «περί συστάσεως Εθνικής Τραπέζης», ΦΕΚ 6Α'/30.03.1841.

(5) εκατ. δρχ. (πέντε χιλιάδες (5.000) μετοχές). Οι μεγαλύτεροι αρχικοί μέτοχοι της Τράπεζας ήταν το ελληνικό Κράτος με χίλιες (1.000) μετοχές, ο εκ Γραμμένου Ιωαννίνων Νικόλαος Ζωσιμάς με πεντακόσιες (500) μετοχές και ο Ιωάννης-Γαβριήλ Ευνάρδος με τριακόσιες (300) μετοχές. Πρώτος διευθυντής της εξελέγη ο Γιαννιώτης Γεώργιος Σταύρου.

Είκοσι (20) ολόκληρα χρόνια μετά την ίδρυση της Εθνικής, προέκυψε η ανάγκη ίδρυσης μίας άλλης Τράπεζας που θα κάλυπτε τις ανάγκες των αγροτών. Το 1861 η Αμαλία όρισε²¹² Επιτροπή με σκοπό να γνωμοδοτήσει για τη σύσταση Αγροτικής Τράπεζας και έδωσε εντολή στον Υπουργό Εσωτερικών να φροντίσει το θέμα «άνευ αναβολής». Όμως ο στόχος δημιουργίας Τράπεζας για τους αγρότες αποδείχθηκε πολύ φιλόδοξος. Μέχρι τον 20^ο αιώνα, την αγροτική πίστη συνέχισε να ασκεί η Εθνική Τράπεζα.

3.1.3. Πληθυσμός της Ελλάδας

Όταν συγκροτήθηκε το νέο ελληνικό Κράτος, ο πληθυσμός του αριθμούσε μόλις εξακόσιες πενήντα μία χιλιάδες (651.000) κατοίκους. Δέκα (10) χρόνια αργότερα ο πληθυσμός ξεπέρασε τους εννιακόσιους τριάντα χιλιάδες (930.000) και το 1852 το ένα εκατομμύριο κατοίκους. Στη συνέχεια παρουσιάζεται αναλυτικά η εξέλιξη του πληθυσμού της Ελλάδας, κατά την περίοδο Όθωνα και ειδικότερα από το 1834 μέχρι και το 1861.

Πίνακας 2. Εξέλιξη πληθυσμού της Ελλάδας, 1834 – 1862

Πηγή: Strong 1842, ΦΕΚ 15Α'/1846, ΦΕΚ 17Α'/1847, ΦΕΚ 9Α'/1849, ΦΕΚ 22Α'/1850, ΦΕΚ 15Α'/1856, ΦΕΚ 53Α'/1858, ΦΕΚ 6Α'/1862

Έτος	Πληθυσμός
1834	651.233
1835	674.185
1836	751.077
1837	819.969
1838	833.611
1839	823.773
1840	850.246
1841	861.019
1842	853.005
1843	915.039

Έτος	Πληθυσμός
1844	930.295
1845	960.236
1846	973.472
1847	983.351
1848	986.731
1849	992.643
1850	995.866
1851	998.266
1852	1.002.112
1853	

Έτος	Πληθυσμός
1854	
1855	1.043.153
1856	1.062.627
1857	
1858	
1859	
1860	
1861	1.096.810

Για τα πρώτα έτη 1834 – 1838 δεν διαθέτουμε επίσημα στοιχεία, καθώς δεν υπήρξε καμία σχετική δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Τα στοιχεία που αναγράφονται για αυτά

²¹² Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 2^Α/14.01.1842.

τα έτη στον Πίνακα 2, αναφέρονται από τον Frederick Strong²¹³ και ελέγχονται ως προς την ακρίβειά τους.

Το 1846 ήταν η πρώτη χρονιά που δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αποτελέσματα απογραφής και αφορούσαν τα έτη 1839 – 1844. Ειδικότερα, στο ΦΕΚ 15^Α/10.06.1846 δίνεται ένας «Πίναξ συγκριτικός» του πληθυσμού του Κράτους για αυτά τα έτη, τα στοιχεία του οποίου παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Πολυπληθέστερος εκ των δέκα (10) Νομών του Κράτους είναι, το έτος 1844, ο Νομός Κυκλάδων με 120.144 κατοίκους, κυρίως λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης της Ερμούπολης. Ακολουθούν ο Νομός Αχαΐας και Ήλιδας με 112.428 κατοίκους και ο Νομός Αρκαδίας με 108.781 κατοίκους. Ο Νομός Αττικής και Βοιωτίας είναι μόλις έβδομος στην πληθυσμιακή κατάταξη, με 84.338 κατοίκους.

Για τον πληθυσμό της Ελλάδας την περίοδο 1845 – 1847²¹⁴ δημοσιεύονται²¹⁵ το 1849 αναλυτικά στοιχεία (παρουσιάζονται στον Πίνακα 2) και για τα έτη 1848 – 1849 δημοσιεύονται στοιχεία το 1850²¹⁶.

Πολυπληθέστερος Νομός το 1845 συνεχίζει να είναι των Κυκλάδων, με 124.234 κατοίκους (138.621 κάτοικοι το 1853), ακολουθεί ο Νομός Αχαΐας και Ήλιδος, με 117.565 κατοίκους, ενώ ο Νομός Αττικής και Βοιωτίας συνεχίζει να είναι έβδομος, με 88.411 κατοίκους.

Σταδιακά, κι ενώ οι Κυκλάδες παραμένουν σταθερά στην πρώτη θέση από πληθυσμιακή άποψη, στη δεύτερη θέση περνάει ο Νομός Αρκαδίας (με 120.872 κατοίκους το 1853), η Αχαΐα/Ήλιδα πέφτει στην τρίτη θέση (116.941, το 1853), η δε Αττική/Βοιωτία στην όγδοη θέση (87.233, το 1853).

Ο πληθυσμός του Κράτους αγγίζει το ένα εκατομμύριο κατοίκους το 1851 και τους ξεπερνάει το 1852. Στη συνέχεια αυξάνεται με ετήσιο ρυθμό 1%.

Το 1855²¹⁷ ο Νομός Κυκλάδων παραμένει ο πολυπληθέστερος (139.453 κάτοικοι) και ακολουθούν οι Νομοί Αρκαδίας (126.860), Αχαΐας και Ήλιδας (125.967). Ο Νομός Αττικής/Βοιωτίας είναι έβδομος, με 95.229 κατοίκους.

---

²¹³ Strong 1842, p. 6.

²¹⁴ Για τα έτη 1845 και 1846 είχαν δημοσιευθεί στοιχεία στον Πίνακα του πληθυσμού του Κράτους του 1845 και 1846, ΦΕΚ 17^Α/02.06.1847, τα οποία διορθώθηκαν το 1849, διότι είχαν παρεμφερήσει «κατά παραδρομήν λάθη πιν».

²¹⁵ «Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά τα έτη 1845, 1846, 1847», ΦΕΚ 9^Α/02.03.1849.

²¹⁶ «Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους των ετών του 1848 και 1849», ΦΕΚ 22^Α/05.08.1850.

²¹⁷ «Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά το έτος 1855», ΦΕΚ 15^Α/27.04.1856.

Το 1856²¹⁸ ο Νομός Κυκλάδων συνεχίζει να βρίσκεται στην πρώτη θέση (142.958), δεύτερος όμως πληθυσμιακά είναι, πλέον, ο Νομός Αχαΐας και Ήλιδας, με 130.591 κατοίκους, λόγω αύξησης του πληθυσμού της Πάτρας. Τρίτος είναι ο Νομός Αρκαδίας με 126.550 κατοίκους, ο μόνος Νομός που παρουσίασε μείωση πληθυσμού κατά 310 κατοίκους σε σχέση με το 1855. Ο Νομός Αττικής/Βοιωτίας παραμένει έβδομος στην κατάταξη (97.519 κάτοικοι).

Τον Ιανουάριο 1862 το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών ανακοίνωσε τα στοιχεία της απογραφής του πληθυσμού για το 1861, που είχε διενεργηθεί σύμφωνα με το άρθρο 20 της υπ' αρ. 46 Εγκυκλίου «περί απογραφής των κατοίκων» και ήταν «η μάλλον των λοιπών ακριβεστέρα του πληθυσμού απογραφή»²¹⁹, σύμφωνα με τον Α. Μανσόλα, Τμηματάρχη του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας. Ο πληθυσμός του Κράτους²²⁰ ανερχόταν σε 1.096.810 κατοίκους, παρουσίαζε δηλαδή αύξηση κατά 68% σε σχέση με τα ανεπίσημα στοιχεία του πληθυσμού του 1834. Υπήρχαν επίσης σημαντικές αλλαγές στην πληθυσμιακή κατάταξη των Νομών. Πρώτος πλέον Νομός, σε πληθυσμό, ήταν της Αχαΐας και Ήλιδας, με 138.249 κατοίκους, δεύτερος ο Νομός Κυκλάδων με 118.130 κατοίκους και τρίτος ο Νομός Μεσσηνίας με 117.181 κατοίκους. Ο Νομός Αττικής και Βοιωτίας με 110.021 κατοίκους βρισκόταν στην έκτη θέση.

Ας σημειωθεί ότι υπήρχαν αποκλίσεις στους αριθμούς που ανακοίνωνε το Υπουργείο Εσωτερικών, οι οποίοι πολλές φορές διορθώνονταν μεταγενέστερα. Αυτό είναι λογικό, αν ληφθεί υπόψη ο τρόπος με τον οποίο υπολογιζόταν ο πληθυσμός για τα έτη που δεν γινόταν απογραφή. Για παράδειγμα, το έτος 1845 είχε γίνει απογραφή. Οι πληθυσμοί των επόμενων ετών έγιναν με βάση τον πληθυσμό του 1845 και «*επί προσθαφαιρέσει των κατά τα έτη 1846 και 1847 λαβουσών χώραν γεννήσεων και αποθιώσεων*». Ήταν εύκολο, συνεπώς, να εισχωρήσουν λάθη στους υπολογισμούς. Τον Ιανουάριο 1862 διορθώθηκαν οι πληθυσμοί του Δήμου Σύρου και της Επαρχίας Αττικής του έτους 1856, και ο συνολικός αριθμός των κατοίκων του Κράτους, από 1.067.216 που είχε αρχικά ανακοινωθεί, μειώθηκε τελικά σε 1.062.627 κατοίκους.

---

²¹⁸ «Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά το έτος 1856», ΦΕΚ 53^Α/22.11.1858.

²¹⁹ Μανσόλας 1867, σ. στ'.

²²⁰ «Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά το έτος 1861», ΦΕΚ 6^Α/07.02.1862.

3.2. Η νομοθεσία

3.2.1. Επιρροές και δάνεια της νομοθεσίας

Αμέσως μετά την Επανάσταση, στις πρώτες Εθνικές Συνελεύσεις, το βυζαντινό δίκαιο είχε αναγορευθεί σε ισχύον αστικό δίκαιο. Ο Καποδίστριας είχε ορίσει²²¹ ότι τα δικαστήρια θα ακολουθούσαν τους Νόμους των βυζαντινών αυτοκρατόρων τους «*περιεχομένους εις την Εξάβιβλον του Αρμενόπουλου*»²²², επιχειρώντας, για λόγους ιδεολογικής συνέχειας, να εδραιώσει το δίκαιο του νέου Κράτους στο βυζαντινό του παρελθόν. Παράλληλα υπήρχε και γραπτό εθμικό δίκαιο σε διάφορες περιοχές της χώρας, που περιελάμβανε και άρθρα για το δομημένο περιβάλλον²²³.

Στο νεοελληνικό Κράτος η θέσπιση των πρώτων Νόμων ήταν διαδικασία βαρύνουσας σημασίας και επιφορτίστηκε με αυτό το έργο η Αντιβασιλεία. Η νομοθετική μεταρρύθμιση και η εισαγωγή νεωτερικών Κωδίκων, ήταν αναγκαίες για την εύρυθμη λειτουργία των δικαστηρίων και την ορθή απονομή της δικαιοσύνης, αλλά απαιτούσαν χρόνο.

Το 1835 ορίστηκε²²⁴ ότι «*οι πολιτικοί Νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου θέλουν ισχύει μεχρισού δημοσιευθή ο Πολιτικός Κώδηξ*». Παράλληλα ορίζεται ότι τα έθιμα, «*υπερισχύουν όπου επεκράτησαν*». Επρόκειτο για θέμα που μετεωριζόταν μεταξύ της αποδοχής του νεωτερικού γαλλικού Code Civil του 1804, με τον οποίο εξοβελιζόταν το εθμικό δίκαιο, και της εθνικής νομικής παράδοσης, η οποία στηριζόταν στην εφαρμογή των εθίμων²²⁵.

Τέθηκε συνεπώς σε εφαρμογή, με επίσημο τρόπο, η νομοθεσία (Εξάβιβλος) του Αρμενόπουλου²²⁶, η οποία αμφισβητήθηκε αργότερα, όπως αναφέρει ο Χαράλαμπος

²²¹ Με Ψήφισμα της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1828.

²²² Πιτσάκης 1971, σσ. 112-145.

²²³ Γραπτό εθμικό δίκαιο υπήρχε σε νησιά όπως η Σαντορίνη και η Νάξος, της οποίας το δίκαιο περιείχε «τους ελάχιστους στοιχειώδεις κανόνες που οργανώνουν το χώρο των μικρών οικισμών μέσα στη λογική του χωρικού μοντέλου, με τρόπο απλουστευτικό, αφού ο όγκος κτηρίων δεν είναι ούτε τόσο μεγάλος ούτε τόσο σύνθετος και ο πολεοδομικός ιστός δεν έχει την πολυπλοκότητα πόλης». Ωραιόπουλος 1998, σ. 320.

²²⁴ Διάταγμα «περί Πολιτικού Νόμου», ΦΕΚ 7^Α/07.03.1835.

²²⁵ Ορφανουδάκης 2015, σ. 135.

²²⁶ Στο ΦΕΚ 6^Α/17.02.1837 δημοσιεύεται Διάταγμα που καθόριζε σε έξι δρχ. την τιμή της νέας έκδοσης της Εξαβίβλου, την οποία διέθετε η Βασιλική Τυπογραφία.

Μπούρας²²⁷, ενώ μεγάλες ήταν «οι δυσκολίες μετάβασης από το οθωμανικό στο βυζαντινό – ρωμαϊκό δίκαιο»²²⁸, σε θέματα όπως οι εθνικές γαίες.

Οι επιρροές της νέας ελληνικής νομοθεσίας σε θέματα σχεδίων πόλεων, εκπαίδευσης και Αστικού Κώδικα, από αντίστοιχες διαφόρων ευρωπαϊκών Κρατών, κυρίως της Γαλλίας και της Γερμανίας, ήταν σαφείς.

Ο Γερμανός νομομαθής Maurer, ως μέλος της Αντιβασιλείας αρμόδιος για θέματα δικαιοσύνης, έθεσε τις βάσεις για την κωδικοποίηση του ελληνικού δικαίου²²⁹. Όλοι οι Κώδικες τέθηκαν σε ισχύ από την 25^η Ιανουαρίου 1835, πλην του Ποινικού Νόμου ο οποίος ίσχυσε από την 19^η Απριλίου 1834. Ο Maurer ασχολήθηκε επίσης με τη νομοθεσία για την οργάνωση Πανεπιστημίου.

Η χώρα στην οποία είχαν σπουδάσει οι νομομαθείς της εποχής έπαιζε σημαντικό ρόλο, όπως και οι σχέσεις που ανέπτυξε το νέο Βασίλειο με τις ευρωπαϊκές χώρες. Ενδεικτικά, όπως αναφέρει η Ελένη Κονιδάρη, «για την επίδραση των ελληνογερμανικών σχέσεων στην ελληνική παιδεία πρέπει να στραφούμε κυρίως στους Έλληνες λογίους που έζησαν και σπούδασαν στη Γερμανία»²³⁰.

Σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες σχεδιασμού των πόλεων, στην Ευρώπη αυτές κινούνταν εκ των άνω. Στην Ελλάδα οι επιρροές από την κοινωνία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ήταν σημαντικές.

Η νομοθεσία για τη δημιουργία κτηματολογίου στο νεοελληνικό Κράτος ήταν επηρεασμένη από την αντίστοιχη γερμανική. Το Διάταγμα «περί κτηματολογίων»²³¹, του 1836, το πρώτο για το κτηματολόγιο, θα αποτελούσε τη βάση για κάθε αναπτυξιακή προσπάθεια στο νεοελληνικό Κράτος. Επρόκειτο για ένα κτηματοκεντρικό σύστημα καταγραφής των εμπράγματων σχέσεων, κατά τα πρότυπα του γερμανικού κτηματολογίου, με το οποίο δόθηκε ένας ορισμός της κτηματογράφησης αντίστοιχος με τον σύγχρονο.

Σημαντικές είναι όμως και οι επιρροές από τη γαλλική νομοθεσία, σε πολλούς τομείς. Ειδικότερα:

---

²²⁷ «Ήταν λουπόν (η Εξάβιβλος) ένα έργο ερασιτεχνικού χαρακτήρα, το οποίο στηρίχθηκε σε παλαιότερες διατάξεις, άλλες ισχύουσες και άλλες όχι, που χαρακτηριζόταν από κενά, ατέλειες, αντιφάσεις και απουσία κριτικού πνεύματος». Μπούρας 1998, σ. 94.

²²⁸ Σωτηρόπουλος 2010, σ. 29.

²²⁹ Παπαχρίστου κ.ά. 2015, σ. 45.

²³⁰ Κονιδάρη 1979, σ. 154.

²³¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 70^α/02.12.1836.

Το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας, που δημιουργήθηκε το 1834 στο Υπουργείο Εσωτερικών, με σκοπό την ανάληψη του σύνθετου έργου της ετήσιας απογραφής του πληθυσμού, της σύνταξης σχεδίων Νόμων για την αξιοποίηση των πηγών πλούτου, της σύνταξης εθνικού κτηματολογίου και της δημιουργίας αποικιών, ήταν αντίστοιχο της «Statistique générale de la France», που είχε ιδρύσει στη Γαλλία το 1833 ο Louis-Philippe.

Σε θέματα παιδείας, οι γαλλικές επιρροές είναι εμφανείς στο Διάταγμα «περί συστάσεως πανεπιστημίου»²³², του 1836. Οι γαλλικοί όροι Facultées, Recteur, Doyen, που απαντώνται στο Διάταγμα, δείχνουν όχι μόνον τις ομοιότητες αλλά και τις αντιστοιχίες με την οργάνωση των γαλλικών Πανεπιστημίων. Είναι ενδεικτική άλλωστε η φράση του Γεωργίου Ράλλη²³³, πρώτου Κοσμήτορα της Νομικής Σχολής, στην ομιλία του κατά τα εγκαίνια του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 3 Μαΐου 1837: «Οι νόμοι μας είναι εν μέρει οι νόμοι της ελευθέρως Γαλλίας, εν μέρει οι νόμοι της σοφής Γερμανίας»²³⁴.

Ομοιότητες και αντιστοιχίες με τη γαλλική νομοθεσία προκύπτουν και από την Έκθεση που υπέβαλε ο Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Χριστόπουλος στον Όθωνα, τον Φεβρουάριο 1856. Η Έκθεση αφορούσε την περίοδο 1829 – 1855 και περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, συγκριτικά στοιχεία για την εκπαίδευση στη Γαλλία. Είναι σαφείς οι επιρροές από αντίστοιχη Έκθεση που είχε συντάξει το 1842, ο Γάλλος Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Abel François Villemain.

Ο εμπορικός Νόμος του 1835 αποτελεί πιστή μετάφραση του αντίστοιχου γαλλικού. Όπως ειδικότερα αναφέρεται στο άρθρο 1 του Διατάγματος «περί του εμπορικού νόμου»²³⁵: «*Η εν τη Ημετέρα Γραμματεία της Δικαιοσύνης γενομένη [...] μετάφρασις των τριών πρώτων βιβλίων του εν τη Βασιλεία Ημών ισχύοντος Εμπορικού Νόμου της Γαλλίας, θέλει τυπωθή άνευ αναβολής, και θέλει θεωρείσθαι ως επίσημον κείμενον Νόμου μέχρι της εκδόσεως του ήδη προπαρασκευασθέντος Εμπορικού Νόμου*».

²³² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 86^Α/31.12.1836.

²³³ Ο Γεώργιος Ράλλης (1804 ή 1805 – 1883), Φαναριώτικης καταγωγής, σπούδασε νομικά στη Βιέννη και στο Παρίσι, εισήλθε στον δικαστικό κλάδο και έφθασε μέχρι τη θέση του Προέδρου του Αρείου Πάγου. Διετέλεσε επίσης Καθηγητής Εμπορικού Δικαίου στη Νομική Σχολή Αθηνών, Πρύτανης του Πανεπιστημίου, Βουλευτής και Υπουργός Δικαιοσύνης.

²³⁴ Δημαράς 1987, σ. 128.

²³⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/11.05.1835. Ένα χρόνο αργότερα, με Δηλοποίηση «περί τυπογραφικού λάθους εν τω άρθρω 189 της επισήμου μεταφράσεως του Γαλλικού Εμπορικού Νόμου», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 17^Α/02.05.1836, διορθώθηκε το εν λόγω άρθρο. Αλλά και στη συνέχεια, το 1837, με Δηλοποίηση «περί επιδιορθώσεως όρων τινών εις την μετάφρασιν του Γαλλ. Εμπορ. Κώδικος», ΦΕΚ 41^Α/21.12.1837, διορθώθηκαν ορισμένοι όροι που είχαν παρερμηνεία «κατά λάθος» στη μετάφραση του γαλλικού Νόμου.

Όπως είδαμε, από το γαλλικό Conseil d'Etat επηρεάστηκε η δημιουργία του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1835, ενώ και το Σύνταγμα του 1844 φέρει επιρροές από τα Συντάγματα της Γαλλίας και του Βελγίου.

Η περίπτωση του Αστικού Κώδικα είναι επίσης πολύ χαρακτηριστική και ενδιαφέρουσα. Η ιστορία του σχετίζεται στενά με τις εξελίξεις του δικαίου στην Ευρώπη, απηχώντας τους προβληματισμούς του ευρωπαϊκού πνεύματος. Ήδη, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχαν εκδοθεί ο Γαλλικός (1804) και ο Αυστριακός Αστικός Κώδικας (1811). Σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο συστάθηκε στην Αθήνα, το 1835, Επιτροπή για την προετοιμασία σύνταξης ενός αντίστοιχου Κώδικα. «*Η εμφάνιση, το 1836, μίας μετάφρασης του Γαλλικού Αστικού Κώδικα [...], επηρέασε σημαντικά τη δικαστική πρακτική και αντικαθιστώντας αρκετές από τις ισχύουσες διατάξεις του Βυζαντινού Δικαίου*»²³⁶. Ο Νόμος Τ4Α' «*Αστικός Ελληνικός Νόμος*»²³⁷, αποτελεί τον πρώτο αστικό Νόμο του νεοελληνικού Κράτους, με ενενήντα τέσσερα (94) συνολικά άρθρα, ο οποίος θα αντικατασταθεί ενενήντα (90) χρόνια αργότερα, το 1946 και εκατόν έντεκα (111) χρόνια μετά τον «*Πολιτικό Νόμο*» της Αντιβασιλείας (1835), με την οριστική εισαγωγή του Αστικού Κώδικα. Ο «*Αστικός Ελληνικός Νόμος*» στο «*Βιβλίων Πρώτων*», περί προσώπων, περιλαμβάνει τρία (3) τμήματα: το τμήμα πρώτο περί αστικών δικαιωμάτων, το τμήμα δεύτερο περί ληξιαρχικών πράξεων και το τμήμα τρίτο, περί κατοικίας.

Γαλλικοί όροι όπως nivellement (*ακριβής χωροστάθμισις*), plan de situation (*σχέδιον τοποθεσίας*), le projet (*το σχέδιον*), χρησιμοποιούνται σε νομοθετήματα της Οθωνικής περιόδου και για τεχνικής φύσης θέματα²³⁸.

Σημαντικό είναι, σε αυτό το σημείο, να αναφερθεί ότι η γαλλική γλώσσα κυριαρχούσε στις διεθνείς σχέσεις κατά τον 19^ο αιώνα. Οι διακρατικές Συμβάσεις που υπογράφονται²³⁹, δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, κατά κανόνα στην ελληνική και γαλλική

²³⁶ Παπαγιάννη κ.ά. 2015, σ. 202.

²³⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 75^{Α'}/15.11.1856.

²³⁸ Στο Διάταγμα «περί του σχεδίου της νέας πόλεως Αθηνών» ο πρώτος όρος, στο Διάταγμα «περί του σχεδίου της παλαιάς πόλεως Αθηνών», οι άλλοι δύο. Τα δύο Διατάγματα υπογράφηκαν το 1833 και δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 26^{Α'}/27.04.1865.

²³⁹ Ενδεικτικά αναφέρονται η «*Συνθήκη εμπορίας και ναυτιλίας*» μεταξύ Ελλάδας και Κάτω Χωρών, ΦΕΚ 25^{Α'}/31.07.1845, και το Διάταγμα «*περί τηλεγραφικής συγκοινωνίας μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*», ΦΕΚ 41^{Α'}/18.09.1859, που περιλαμβάνουν τα κείμενα των σχετικών συμβάσεων στην ελληνική και τη γαλλική γλώσσα.

γλώσσα, καθ' όλη την περίοδο Όθωνα. Άλλωστε στη γαλλική γλώσσα εκδίδονταν την Οθωνική περίοδο και περιοδικά, όπως *Le spectateur de l'Orient*²⁴⁰.

Επιπλέον, υπάρχουν περιπτώσεις πρόσληψης υπαλλήλων, με αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, στις οποίες η γνώση της γαλλικής γλώσσας ήταν υποχρεωτική. Ενδεικτικά, το 1862, στο κατάστημα του τηλεγραφείου της Αθήνας αποφασίστηκε²⁴¹ να λειτουργήσει «τάξεις τηλεγραφικών μαθημάτων». Οι ενδιαφερόμενοι να παρακολουθήσουν τα μαθήματα, προκειμένου να διοριστούν στην Υπηρεσία, έπρεπε να έχουν στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής, γεωμετρίας, σχεδίου, φυσικής, χημείας και «γνώσιν αρκούσαν της Γαλλικής», ώστε να μπορούν να «εννώσιν αυτήν ευκόλως»²⁴².

3.2.2. Περί Νόμων και Διαταγμάτων

Όλες οι ρυθμίσεις που αφορούν τα σχέδια πόλεως και τον δημόσιο χώρο κατά την Οθωνική περίοδο, θεσμοθετούνται με ενιαίου τύπου και περιεχομένου διατάξεις, με Διατάγματα ή με Νόμους. Δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ Νόμου και Διατάγματος. Νόμος και Διάταγμα έχουν την ίδια ισχύ, είναι ταυτόσημα. Τα παραδείγματα είναι πολλά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ενδεικτικά:

- Στο άρθρο 1 του Διατάγματος «περί των εις το δεξιόν μέρος του Πειραιώς ιδιοκτήτων γηπέδων», ΦΕΚ 60^Α/30.10.1836, αναφέρεται «δυνάμει του παρόντος νόμου». Στο «πνεύμα του παρόντος Νόμου» αναφέρεται και το άρθρο 21 του ίδιου Διατάγματος.
- Στο άρθρο 25 του Νόμου «περί του φόρου των Επιτηδευμάτων», ΦΕΚ 38^Α/29.11.1837, αναφέρεται ότι παύει να ισχύει «ο από 6(18) Ιουλίου 1836 νόμος». Δεν πρόκειται όμως για καταργούμενο Νόμο, αλλά για το Διάταγμα «περί φόρων επί των επιτηδευμάτων», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 34^Α/15.07.1836.
- Με το Διάταγμα «περί της κατά το δεξιόν μέρος του Πειραιώς εθνικής γης», ΦΕΚ 5^Α/05.02.1838, ακυρώθηκε ο από 20 Οκτωβρίου 1836 «νόμος περί του αυτού αντικειμένου». Δεν πρόκειται όμως για Νόμο αλλά για το Διάταγμα «περί των εις το δεξιόν μέρος του Πειραιώς ιδιοκτήτων γηπέδων», ΦΕΚ 60^Α/30.10.1836.

²⁴⁰ Εκδιδόταν από το 1853 από τους Ραγκαβή, Βασιλείου και Παπαρηγόπουλο. *Le spectateur de l'Orient* 1853 – 1854.

²⁴¹ Σχετική είναι η Εγκύκλιος υπ' αρ. 8.067/1862, ΦΕΚ 27^Α/18.05.1862, του Υπουργού Εσωτερικών Χριστόπουλου.

²⁴² Ενδιαφέρον είναι ότι, η γνώση της αγγλικής, γερμανικής ή ιταλικής γλώσσας, θεωρούνταν μεν αναγκαίο προσόν, σύμφωνα με τη σχετική Εγκύκλιο, «ουχί όμως και απολύτως απαραίτητον».

- Με τον Νόμο ΚΕ' «περί της διαίρεσεως των Νομαρχιακών και Επαρχιακών Αρχών», ΦΕΚ 32^Α/08.12.1845, ακυρώθηκε «ο από 20 Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1836 περί Διοικητικού διοργανισμού Νόμος». Ο αναφερόμενος ως «ο από 20 Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1836» Νόμος είναι το Διάταγμα «περί διοικητικού οργανισμού», ΦΕΚ 28^Α/21.05.1836.
- Στο άρθρο 14 του Νόμου ΡΟΣΤ' «περί τροπολογίας του περί επαρχιακών συμβουλίων νόμου», ΦΕΚ 5^Α/19.03.1851, αναφέρεται ότι «ο από 18/30 Δεκεμβρίου 1836 Νόμος, περί επαρχιακών συμβουλίων μένει εν ισχύ». Όμως ο αναφερόμενος ως από 18/30 Δεκεμβρίου 1836 Νόμος είναι Διάταγμα, δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 77^Α/24.12.1836.

Αρκετές φορές σε διάφορα Διατάγματα αναφέρεται, συνήθως στο τελευταίο άρθρο τους, ότι αυτά έχουν ισχύ «προσωρινού» Νόμου. Ενδεικτικά αναφέρεται το Διάταγμα «περί κτηματολογίου»²⁴³, στο ακροτελεύτιο άρθρο 26 του οποίου ορίζεται ότι οι αρμόδιοι Υπουργοί επιφορτίζονται «την δημοσίευσιν και εκτέλεσιν του παρόντος Διατάγματος, λαμβάνοντος ισχύν προσωρινού νόμου». Η εξήγηση δίνεται με το Διάταγμα «περί των κυβερνητικών εργασιών κατά τον καιρόν της απουσίας της Α.Μ. του Βασιλέως»²⁴⁴, το οποίο εκδόθηκε πριν ο Όθωνας αναχωρήσει για ταξίδι στη Βαυαρία, την άνοιξη του 1836, και αποσκοπούσε στη ρύθμιση των κυβερνητικών υποθέσεων. Σύμφωνα με το άρθρο 3, §γ, του Διατάγματος, για τα «νομοθετικά αντικείμενα» έπρεπε να προηγείται ώριμη επεξεργασία και συνεργασία με το Συμβούλιο της Επικρατείας, ώστε «να προετοιμασθώσι διά την Απόφασίν μας». Στην περίπτωση όμως που το Υπουργικό Συμβούλιο έκρινε σκόπιμο «το να έμβουν εις ταχείαν ενέργειαν τα εκμελετηθέντα σχέδια», τότε αυτά μπορούσαν να δημοσιεύονται προσωρινά «ως οδηγητικά διατάξεις έχουσαι δύναμιν νόμων, και να εφαρμόζονται. Εμπορούν δε αυτά με τον καιρόν να κατασταθώσι και τέλειοι νόμοι διά μόνης της Ημετέρας επικυρώσεως, αλλά παρελθόντων τριών μηνών μετά την επιστροφήν Μας, παύωσι να έχουν πλέον κύρος, ανίσως Ημείς εν τω διαστήματι τούτω δεν επεκυρώσαμεν ή παρετείναμεν προσωρινώς το κύρος των». Δηλαδή οι προσωρινοί Νόμοι ίσχυαν επί ένα τρίμηνο μετά την επιστροφή του Όθωνα και στη συνέχεια θα έπρεπε είτε να παραταθεί η ισχύς τους, είτε να επικυρωθούν από τον Βασιλιά, ώστε να αποκτήσουν ισχύ κανονικού (τέλειου) Νόμου.

²⁴³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 70^Α/02.12.1836.

²⁴⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18^Α/04.05.1836.

Για την ισχύ των Νόμων, είναι κατατοπιστική η επισήμανση του Υπουργού Εσωτερικών Λόντου, το 1844, προς τους Διοικητές του Κράτους οι οποίοι δεν θα έπρεπε να θεωρούν ότι «νόμος τις, επειδή έμεινε πολύν καιρόν ανεκτέλεστος, κατηγορήθη τρόπον τινά διά του χρόνου και της μη ενεργείας του». Κάθε Νόμος διατηρούσε την «υποχρεωτικήν του δύναμιν», τονίζει ο Υπουργός, αν δεν ακυρωνόταν με άλλον Νόμο. Όπως αναφέρει ο Λούκος, οι Νόμοι και οι πράξεις είχαν ισχύ και πριν τη δημοσίευσή τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Σύμφωνα με τη Διεύθυνση Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων²⁴⁵, «την εποχή της απόλυτης μοναρχίας, ακόμα κι αν δεν ήταν δημοσιευμένα στο ΦΕΚ, τα βασιλικά διατάγματα ίσχυαν». Αυτός εκτιμάται ότι είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο πολλοί Νόμοι και Διατάγματα που εκδόθηκαν εκείνη την περίοδο, δεν έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Είναι ενδεικτικό ότι σε πολλά δημοσιευμένα Διατάγματα γίνεται αναφορά σε μη δημοσιευμένα²⁴⁶. Ορισμένα άλλα Διατάγματα ανακοινώθηκαν²⁴⁷ στις «Αγγελίες» άλλων ΦΕΚ. Καθώς δε αυτοί οι Νόμοι και τα Διατάγματα δεν έχουν συγκεντρωθεί και καταγραφεί σε επίσημο αρχείο (όπως της Βουλής των Ελλήνων, του Εθνικού Τυπογραφείου, ή άλλο), η αναζήτησή τους θα αποτελούσε ένα ξεχωριστό και ενδιαφέρον αντικείμενο, που είναι βέβαιο ότι θα συμπλήρωνε τα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως νομοθετήματα, θα προσέθετε νέα δεδομένα, θα κάλυπτε κενά και θα διεύρυνε τις γνώσεις μας για τα πεπραγμένα της εποχής περί σχεδίων πόλεων και δημόσιων κτιρίων.

Αργότερα, το 1856, ο Αστικός Νόμος όριζε ότι οι Νόμοι είχαν «υποχρεωτικήν ισχύν, άμα δημοσιευθώσι». Αυτό σήμαινε ότι οι Νόμοι τίθονταν σε ισχύ, στους μεν Δήμους των πρωτευουσών των Νομών και Επαρχιών, τρεις (3) ημέρες μετά την τοιχοκόλληση του «περιέχοντος αυτούς» Φύλλου της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, στους δε υπόλοιπους Δήμους, μία ημέρα μετά την τοιχοκόλληση του σχετικού Φύλλου στο οικείο Δημαρχείο.

²⁴⁵ Γραπτή απάντηση της Δ/σης Βιβλιοθήκης της Βουλής, στις 23 Ιουνίου 2018, σε σχετική ερώτησή μου.

²⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένα Διατάγματα που δεν είναι δημοσιευμένα σε ΦΕΚ: α) Το από 30 Ιουλίου 1837 Διάταγμα «περί του εν Σινάνω συνοικισμού». β) Το από 3 Αυγούστου 1834 Διάταγμα που αφορούσε και θέματα αποικιών. γ) Τα από 13 Οκτωβρίου και 18 Οκτωβρίου 1834 Διατάγματα «περί συνοικισμού των Κρητών». δ) Το από 12 Νοεμβρίου 1836 Διάταγμα, στο οποίο παραπεμπόταν η διαδικασία αποζημίωσης για πολεοδομικές παρεμβάσεις στον Πειραιά. ε) Το από 2 Αυγούστου 1839 Διάταγμα με το οποίο είχε καθοριστεί η αρτιότητα οικοπέδων στην Ερμούπολη.

²⁴⁷ Ενδεικτικά: α) Με το από 15 Ιανουαρίου 1837 Διάταγμα που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στο ΦΕΚ 3^Α/24.01.1837, διορίστηκαν οι πρώτοι Καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. β) Πρόεδρος της Επιτροπής «επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας» ορίστηκε ο Θεοχάρης με Διάταγμα της 25^{ης} Ιουνίου 1858 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις Αγγελίες του ΦΕΚ 34^Α/14.08.1858. γ) Με Διάταγμα της 9^{ης} Ιουλίου 1860 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 47^Α/30.09.1860, επιβλήθηκε σε κατοίκους της Δημητσάνας η υποχρέωση να κατασκευάσουν πεζοδρόμια, σύμφωνα με τον Νόμο ΤΝΗ'/1856.

Οι Νόμοι φέρουν δική τους αρίθμηση, ενώ οι άλλες πράξεις που δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Αγγελία, Δηλοποιήσεις, κλπ), δεν φέρουν αρίθμηση. Η πρώτη αρίθμηση Νόμου γίνεται το 1845, με τον Νόμο Α'/Αρ. 4121 «Περί των πιστώσεων για το 1845»²⁴⁸. Στη συνέχεια εκδίδονται Νόμος Β', Νόμος Γ', κ.ο.κ.. Ειδικότερα, η αρίθμηση των Νόμων από το 1845, κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης περιόδου Όθωνα και μέχρι το 1913, φέρει ελληνικούς αριθμούς και διαίρεται σε δύο (2) σειρές: στη σειρά της βασιλείας Όθωνα και στη σειρά της βασιλείας Γεωργίου Α'. Στη συνέχεια, και μέχρι το 1936, η αρίθμηση γινόταν με αραβικούς αριθμούς, ενώ μετά το 1936 άρχισε νέα αρίθμηση των αναγκαστικών Νόμων μέχρι το 1941. Ακολούθησαν διάφορες αριθμήσεις κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής και μετά την απελευθέρωση της χώρας. Η αρίθμηση των Νόμων που ισχύει σήμερα άρχισε στις 24 Δεκεμβρίου 1974, με τη δημοσίευση του πρώτου Νόμου²⁴⁹ της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων. Τα Βασιλικά Διατάγματα άρχισαν να δημοσιεύονται με δική τους αρίθμηση το 1960.

Σε πολλούς Νόμους, όπως για παράδειγμα στον Νόμο ΚΣΤ' «περί της φορολογίας των οικοδομών»²⁵⁰, αναφέρεται ότι ψηφίστηκαν «ομοφώνως μετά της Βουλής και της Γερουσίας». Ομοίως, ψηφίζεται ομόφωνα από Βουλή και Γερουσία, ο Νόμος ΟΗ' «περί βοήθειας των εκ της πολυομβρίας παθόντων εν Ερετρία οικογενειών των Ψαρριανών»²⁵¹. Το «ομοφώνως» δεν έχει σχέση με τον αριθμό των Βουλευτών που ψήφισαν τον Νόμο, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά αναφέρεται στην ψήφισή του από τα δύο (2) Σώματα, την εκλεγμένη Βουλή και τη διορισμένη Γερουσία. Για να αποκτήσει ισχύ ένας Νόμος έπρεπε να ψηφιστεί από αμφότερα τα νομοθετικά σώματα²⁵², Βουλή και Γερουσία.

Αιτιολογικές Εκθέσεις δεν συνοδεύουν, κατά κανόνα, τους Νόμους και τα Διατάγματα της Οθωνικής περιόδου, που δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Αυτό το γεγονός στερεί μία πηγή ουσιαστικών πληροφοριών για την αναγκαιότητα έκδοσης των Νόμων, τη σκοπιμότητα και την τεκμηρίωσή τους, αλλά και γενικότερων σχετικών πληροφοριών. Το

²⁴⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 3^Α/10.02.1845.

²⁴⁹ Νόμος υπ' αρ. 1 «περί προσωρινής διοικήσεως των εσόδων και εξόδων του Κράτους και των Ειδικών Ταμείων και Ειδικών Υπηρεσιών κατά το οικονομικόν έτος 1975», ΦΕΚ 376^Α/24.12.1974.

²⁵⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 33^Α/17.12.1845.

²⁵¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^Α/09.03.1848.

²⁵² Σύμφωνα με το άρθρο 15 του Συντάγματος, ΦΕΚ 5^Α/18.03.1844, «η Νομοθετική εξουσία ενεργείται συνάμα υπό του Βασιλέως, της Βουλής και της Γερουσίας».

Σύνταγμα του 1927, επί πρωθυπουργίας Αλέξανδρου Ζαΐμη, κατέστησε υποχρεωτικό να συνοδεύονται τα σχέδια Νόμου από Αιτιολογική Έκθεση²⁵³.

Σε ορισμένα Διατάγματα, αντί Αιτιολογικής Έκθεσης, δίνονται στο προοίμιό τους ορισμένα στοιχεία που επιχειρούσαν να αιτιολογήσουν την εισαγόμενη ρύθμιση. Ενδεικτικό είναι το Διάταγμα «περί των εισοδημάτων των δήμων»²⁵⁴, στο προοίμιο του οποίου αναφέρεται ότι η εκτέλεση των σχεδίων πόλεων αποτελούσε μεν υποχρέωση των Δήμων, αλλά δεν υπήρχε ακόμη κάποιος θεσμοθετημένος πόρος για τη χρηματοδότησή τους. Ήταν, συνεπώς, δικαιολογημένη η επιβολή φόρου που προέβλεπε το Διάταγμα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο οποίος αποτελούσε δημοτικό έσοδο και θα χρηματοδοτούσε τα σχέδια πόλεων των οικείων Δήμων.

Το Διάταγμα «περί πραγματοποιήσεως των δυνάμει του από 15 Σεπτεμβρίου 1848 Νόμου περί αποικισμού των Κρητών εκδοθέντων και εκδοθησομένων γραμματίων»²⁵⁵, αποτελεί την πρώτη ρύθμιση περί σχεδιασμού νέου οικισμού την περίοδο μελέτης, που συνοδεύεται από Έκθεση, η οποία υπογράφεται από τους Υπουργούς Εσωτερικών και Οικονομικών. Πρόκειται για την πρώτη, πλήρη, Αιτιολογική Έκθεση, που αφορά θέματα αποικισμού και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, συνοδεύοντας το σχέδιο Διατάγματος που υποβάλλεται από τους Υπουργούς προς έγκριση στον Βασιλιά. Σε αυτήν αναλύονται τα θέματα που είχαν προκύψει επί μία εξαετία, κατά την εφαρμογή του Νόμου ΡΙΔ'/1848²⁵⁶, και προτείνονται τρόποι επίλυσής τους.

Άλλη μία τεκμηριωμένη Αιτιολογική Έκθεση, που συνοδεύει το Διάταγμα «περί διανομής των βοηθημάτων των εκ του σεισμού παθόντων και ζημιωθέντων κατοίκων Κορίνθου και των πέριξ χωρίων»²⁵⁷, υποβάλλεται στον Όθωνα το 1858, από τον Υπουργό Εσωτερικών Προβελέγγιο.

Τέλος, επισημαίνεται ότι την περίοδο μελέτης και επί έναν περίπου αιώνα στη συνέχεια, δεν δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τα διαγράμματα σχεδίων πόλεως και δημόσιων κτιρίων που συνόδευαν Νόμους ή Διατάγματα. Ο λόγος είναι ότι ήταν αδύνατη εκείνη την εποχή,

---

²⁵³ Το άρθρο 49 του Συντάγματος της Ελληνικής Δημοκρατίας του 1927, ΦΕΚ 107^{Α'}/03.06.1927, ανέφερε: «Πάσα πρότασις νόμου συνοδεύεται υποχρεωτικώς υπό αιτιολογικής εκθέσεως». Επίσης, το ίδιο άρθρο όριζε ότι κάθε πρόταση Νόμου που συνεπαγόταν επιβάρυνση του Κρατικού Προϋπολογισμού, έπρεπε να συνοδεύεται από Έκθεση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους.

²⁵⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^{Α'}/03.03.1836.

²⁵⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 32^{Α'}/02.09.1854.

²⁵⁶ Νόμος ΡΙΔ' «περί αποικισμού των Κρητών», ΦΕΚ 25^{Α'}/27.09.1848.

²⁵⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 52^{Α'}/15.11/1858.

από τεχνική άποψη, η σμίκρυνση των σχεδίων. Μόλις το 1958 εκδόθηκε Νομοθετικό Διάταγμα²⁵⁸, με το οποίο επιτράπηκε, αντί των πρωτότυπων διαγραμμμάτων στα οποία αναφέρονταν Διατάγματα που εκδίδονταν κατ' εξουσιοδότηση του Νομοθετικού Διατάγματος της 17^{ης} Ιουλίου 1923 «περί σχεδίων πόλεων...», να δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως «φωτοσμικρύνσεις τούτων δι' ενός μόνον χρώματος (π.χ. τυπογραφικής μελάνης) και υπό κλίμακα μη παρέχουσιν την ευχέρειαν ακριβούς μετρητικού ελέγχου. Αι φωτοσμικρύνσεις αύται γίνονται μερίμνη του Εθνικού Τυπογραφείου». Κατά συνέπεια, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος δεν έχει δημοσιευθεί κανένα σχέδιο που συνόδευε Διάταγμα ή Νόμο της Οθωνικής περιόδου. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα σχέδια πόλεως που παρουσιάζονται στο Παράρτημα της μελέτης έχουν συγκεντρωθεί από επιτόπια έρευνα κυρίως στο Αρχείο Χαρτών του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας.

3.2.3. Νομοθεσία γενικής εφαρμογής για τον σχεδιασμό των πόλεων και οικισμών

Κατά την Οθωνική περίοδο, δεν υπήρχαν διαφορετικά επίπεδα σχεδιασμού που να επιδρούν στον χώρο, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Δεν υπήρχαν οι έννοιες της χωροταξίας και πολεοδομίας, δεν υπήρχαν τα είδη σχεδίων που εφαρμόζονται σήμερα, όπως τα Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού, τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια και οι πολεοδομικές μελέτες, που αποτελούν τη νομική κατοχύρωση προτάσεων που έχουν εκπονηθεί από ειδικούς επιστήμονες, έχουν υποβληθεί σε διαβούλευση πριν θεσμοθετηθούν και καθορίζουν τη γενική οργάνωση μιας πόλης, τις χρήσεις γης, τους όρους δόμησης και άλλες ειδικότερες διατάξεις. Δεν υπήρχαν επίσης διεθνείς Συμβάσεις που να επηρέασαν, πόσω μάλλον να δέσμευαν, έστω και έμμεσα, τη διαμόρφωση του χώρου, την πολιτιστική (αρχιτεκτονική, αρχαιολογική) και τη φυσική κληρονομιά. Ο αρχαιολογικός Νόμος που εκδόθηκε το 1834 δεν αντιμετώπιζε ζητήματα τέτοιου είδους. Επίσης δεν υπήρχαν δεσμεύσεις για την προστασία του τοπίου.

Η νομοθεσία που είχε γενική εφαρμογή για τον σχεδιασμό των πόλεων και οικισμών, κατά την Οθωνική περίοδο, παρουσιάζεται στη συνέχεια, με τη χρονολογική σειρά δημοσίευσής της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και αναλύεται.

Η νομοθεσία περιλαμβάνει, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, ένα μεγάλο φάσμα θεμάτων για τον σχεδιασμό των πόλεων. Θέματα αρμοδιοτήτων και διασφάλισης της υγιεινής των πόλεων,

---

²⁵⁸ Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αρ. 3879 «περί συμπληρώσεως των περί σχεδίων των πόλεων διατάξεων, καθορισμού της συνθέσεως του Συμβουλίου Οικισμού και παρατάσεως της ισχύος του άρθρου 3 του Νόμου 2364/1953», ΦΕΚ 186^Α/03.11.1958.

θέματα χωροθέτησης οχλουσών δραστηριοτήτων και νεκροταφείων, τη σύσταση Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας με πολύ ουσιαστικές αρμοδιότητες για τα σχέδια πόλεως, το μεγάλο θέμα παραχώρησης των εθνικών γαιών και προικοδότησης των οικογενειών, θέματα Οικοδομικού Κανονισμού, διασφάλισης του δημόσιου χώρου και χώρων αγοράς, χωροθέτησης δημόσιων κτιρίων, σύνταξης κτηματολογίου, καθώς και ρυθμίσεις που αφορούσαν την υποδομή του αστικού χώρου: δρόμους, πλατείες, πεζοδρόμια, δίκτυα αποχέτευσης, φωτισμό. Βάσει αυτής της νομοθεσίας σχεδιάστηκαν και οργανώθηκαν οικισμοί και πόλεις ανά την Επικράτεια, κατά την τριακονταετία της Οθωνικής περιόδου και, γενικότερα, τον 19^ο αιώνα και ενισχύθηκε ουσιαστικά η αστικοποίηση. Ειδικότερα για κάθε μία ρύθμιση:

Τον Μάρτιο 1833 δημοσιεύεται η πρώτη ρύθμιση γενικής εφαρμογής, το Διάταγμα **«περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων ως προς την δημόσιον καθαριότητα, ως προς τα τρόφιμα και τας οικοδομικές επιχειρήσεις»**, ΦΕΚ 10^Α/26.03.1833. Το Διάταγμα παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς είναι το πρώτο το οποίο περιλαμβάνει ποινές, στα άρθρα 8 και 9, για παραβάσεις του Οικοδομικού Κανονισμού²⁵⁹. Προβλέπει επίσης ποινές για όποιον επιχειρούσε να κατασκευάσει ή να επισκευάσει οικοδομή με αυθαίρετο τρόπο, καθώς αναφέρει (άρθρο 8), ότι τιμωρείται: *«Όστις εις πόλεις επιχειριστή οικοδομήν, ή σημαντικήν επισκευήν εις υφιστάμενον οικοδόμημα, χωρίς σχέδιον αποφασισμένον και εγκεκριμένον παρά της αρμοδίας Αρχής δια την στερεότητα και ασφάλειαν, ή αυτοθελήτως μακρυνθή από το σχέδιον τούτο, ή από ωρισμένον τόπον της κατασκευής, υπερβαίνων τας οικοδομικάς γραμμάς, ή τας ιδιαιτέρας περί οικοδομών διατάξεις»*. Προβλεπόταν δηλαδή η τιμωρία σε περιπτώσεις ανέγερσης (ή επισκευής) οικοδομής χωρίς να έχει ελεγχθεί και εγκριθεί η στατική επάρκειά της, υπέρβασης των εγκεκριμένων σχεδίων οικοδομής και υπέρβασης των οικοδομικών γραμμών ή των ρυθμίσεων του Οικοδομικού Κανονισμού, όπου υπήρχαν. Η τιμωρία για τις προαναφερόμενες παραβάσεις ήταν χρηματικό πρόστιμο, κυμαινόμενο από τριάντα (30) έως εκατόν πενήντα (150) δρχ. Είναι προφανές ότι το νέο θεσμικό πλαίσιο έπρεπε να γίνει αποδεκτό από τους πολίτες και να εφαρμοστεί. Αυτός είναι ο λόγος που περιελάμβανε αυστηρές διατάξεις για κυρώσεις. Επιπλέον (άρθρο 9), επιβολή προστίμου κυμαινόμενου από δέκα (10) έως εκατό (100) δρχ. και *«φυλακισμόν»* από δύο (2) έως δεκατέσσερις (14) ημέρες, προβλεπόταν και για όποιον παραμελούσε τη συντήρηση της

²⁵⁹ Αναφορά σε έναν πρωτόλειο Οικοδομικό Κανονισμό γίνεται στο Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών», ΦΕΚ 19^Α/15.05.1835.

οικοδομής του «*με κίνδυνον άλλου*», όποιον—ενώ είχε ανακαλύψει «*ελαττώματα*» στην οικοδομή του— δεν φρόντιζε αμέσως για την «*αναγκαίαν εξασφάλισιν αυτής*», όποιον αμελούσε «*να διορθώση τας εις τας καθεστώσας αστυνομικάς διατάξεις αντιβαινούσας ελλείψεις οικοδομής*» του. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά ότι στην ίδια ποινή «*υπόκειται ο αρχιτέκτων, όστις προσκληθείς προς ταχεία προφύλαξιν, επισκευήν ή ανασκευήν τοιαύτης οικοδομής, χωρίς νόμιμον αιτίαν αρνείται ή αναβάλλει την σύμπραξίν του*». Πρόκειται για την πρώτη νομοθετική ρύθμιση περί ευθύνης του αρχιτέκτονα, προωθημένη για την εποχή, η οποία επανήλθε πολύ πιο ολοκληρωμένη εκατόν πενήντα (150) χρόνια αργότερα²⁶⁰ για τους μηχανικούς. Στο άρθρο 10 του Διατάγματος αναφέρεται ότι εάν «*μετά εκδοθείσαν πρόσκλησιν οι οικοδεσπότες δεν διορθώσωσι τας αντιβαινούσας εις τας διατάξεις οικοδομάς, ή δεν θεραπεύσωσι τας ελλείψεις, [...] η Εξουσία ενεργεί με έξοδα των οικοδεσποτών τας διορθώσεις, ή τον κρημισμόν της οικοδομής*». Είναι σημαντικό ότι το Διάταγμα ανακοινώνεται αμέσως σχεδόν μετά τον διορισμό της πρώτης Κυβέρνησης, ενδεικτικό της βαρύτητας που δινόταν στην ανοικοδόμηση των νέων πόλεων, για την οποία απαιτούνταν εξ αρχής τήρηση της νομιμότητας και αυστηρή εφαρμογή των εγκεκριμένων σχεδίων, με έμφαση στις οικοδομικές γραμμές.

Η πρώτη επίσημη αναφορά σε θέματα σχεδιασμού των πόλεων στο νέο ελληνικό Κράτος γίνεται με το Διάταγμα «**περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας**», που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 14^Α/13.04.1833. Ειδικότερα, στο άρθρο 2 του Διατάγματος καθορίζονται οι αρμοδιότητες της Γραμματείας Εσωτερικών, μεταξύ των οποίων και: «*η εισαγωγή ευρυθμίας των οικοδομών εις τας πόλεις και εις τα χωρία, η φροντίς περί καταστρώσεως ευρύθμων γενικών σχεδίων δια πόλεις και χωρία, και η επαγρύπνησις εις την διατήρησιν των τοιούτων διατάξεων*», (ξί'), καθώς και «*η διατήρησις της ελευθερίας εκάστου πολίτου εις το να κατέχη και να διανέμη ελευθέρως την ακίνητον περιουσίαν του*», (ξιγ'). Στην παράγραφο ιη' προβλέπεται ότι στις αρμοδιότητες της ίδιας Γραμματείας ανήκε και «*η υποστήριξις των επιθυμούντων να μεταναστεύσουν εις το Ελληνικόν Κράτος, και η σύνταξις καταλλήλου περί της διευθύνσεως των νέων αποικιών σχεδίου, η διατήρησις των περί τούτου εκδοθησομένων διατάξεων*» και «*οι προσδιορισμοί περί της συστάσεως νεκροταφείων*» (ξιθ'). Η

²⁶⁰ Αντίστοιχες διατάξεις περιλαμβάνονται στον Νόμο 1337 «*Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις*», ΦΕΚ 33^Α/14.03.1983, όπως ισχύει, στο άρθρο 7 του Νόμου 1396 «*Υποχρεώσεις λήψης και τήρησης των μέτρων ασφαλείας στις οικοδομές και λοιπά ιδιωτικά τεχνικά έργα*», ΦΕΚ 126^Α/15.09.1983 και στον Ποινικό Κώδικα (άρθρο 286, περί «*ευθύνης Μηχανικού*», όπως ισχύει με τον Νόμο 4315 «*Πράξεις εισφοράς σε γη και σε χρήμα—Ρυμοτομικές απαλλοτριώσεις και άλλες διατάξεις*», ΦΕΚ 269^Α/24.12.2014).

Γραμματεία Εσωτερικών ήταν συνεπώς αρμόδια για την εκπόνηση και εφαρμογή των σχεδίων πόλεων, για τη θέσπιση κανόνων δόμησης, για τον σχεδιασμό και υλοποίηση των πρώτων βασικών έργων υποδομής (οδικά και υδραυλικά), και για την τεχνική υποστήριξη των αιτούντων, δηλαδή των επιθυμούντων να μεταναστεύσουν στο νεοσύστατο Κράτος, μέσω της κατάστρωσης των σχεδίων των νέων πόλεων, οι οποίες είναι αρκετές όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η συναρμοδιότητα των δύο (2) Γραμματειών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών, σε θέματα οδικής και λοιπής υποδομής, είναι σαφής στο Διάταγμα. Ειδικότερα, στο άρθρο 4 ορίζεται ότι το στρατιωτικό Σώμα του Μηχανικού θα αναλάμβανε τα έργα υποδομής (υδραυλικά, γεφυροποιίας, οδοποιίας) και τις πολιτικές δημόσιες οικοδομές, *«κατά τους περί τούτου εκδοθησόμενους λεπτομερεστέρους προσδιορισμούς, χωρίς να υποφέρει το σώμα τούτο την παραμικράν, ως προς την στρατιωτικήν αυτού θέσιν, ζημίαν»*. Δηλαδή, πέρα από τα έργα υποδομής, οι μηχανικοί του στρατού αναλαμβάνουν εξ αρχής και την κατασκευή των δημόσιων πολιτικών κτιρίων.

Στο ΦΕΚ 19^Α/20.05.1833 δημοσιεύεται το Διάταγμα **«περί της συστάσεως Τάγματος Αριστείας διά το Βασίλειον της Ελλάδος»**, το οποίο φέρει την ονομασία «Τάγμα του Σωτήρος»²⁶¹, ώστε να ανακαλεί *«την μνήμην της, θεία συνάρσει, θαυμάστως και αισίως εκπεραιωθείσης σωτηρίας της Ελλάδος»*. Το Διάταγμα δεν αφορά τον σχεδιασμό των πόλεων, αλλά περιλαμβάνεται στη νομοθεσία γενικής εφαρμογής διότι θέσπισε Τάγμα Αριστείας με το διάσημο του οποίου τιμήθηκαν για το έργο τους, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα, σημαντικά πρόσωπα από την πολιτική, οικονομική και πνευματική ζωή του νέου ελληνικού Κράτους, όπως ο διατελέσας Πρωθυπουργός Rudhart (το 1837) και οι Καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Κοντογόνης και Κωστής (το 1849), και προσωπικότητες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό πόλεων, δημόσιων κτιρίων και τεχνικών έργων, και σε αρχαιολογικές ανασκαφές. Ενδεικτικά αναφέρονται ο αρχιμηχανικός της γέφυρας Ευρίπου Σκαλιστήρης (το 1858), οι αρχιτέκτονες Κάλκος, Conti και Hittorff (το 1861), οι Boulanger, Boetticher και Strack (το 1862), όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια. Το Τάγμα διαιρείται σε πέντε (5) κλάσεις: α) των Ιπποτών του Αργυρού Σταυρού, στην οποία μπορούσε να καταταχθεί απεριόριστος αριθμός μελών, β) των Ιπποτών του Χρυσού Σταυρού, στην οποία μπορούσε να καταταχθούν μέχρι εκατόν είκοσι (120) μέλη, γ) των Ταξιαρχών (Commandeurs), με έως τριάντα (30) μέλη, δ) των Ανωτέρων Ταξιαρχών

²⁶¹ Το Τάγμα του Σωτήρος είναι, ιεραρχικά, το πρώτο Τάγμα Αριστείας. Η σύστασή του είχε αποφασιστεί το 1829, από τη Δ' Εθνική Συνέλευση του Άργους και το διάσημό του άρχισε να απονέμεται το 1833. Ο πρώτος που τιμήθηκε με τον Μεγαλόσταυρο του Τάγματος ήταν ο Λουδοβίκος Α' της Βαυαρίας.

(Grand Commandeurs), με είκοσι (20) μέλη και ε) των Μεγαλόσταυρων (Grand Croix), με έως δώδεκα (12) μέλη. Το Διάταγμα δεν επέτρεπε αύξηση του αριθμού των μελών κάθε κλάσης. Στη συνέχεια καθορίζονται το σχήμα των διασήμων (insignes) του Τάγματος, ο τρόπος με τον οποίο φερόταν το διάσημο και ο τόπος στον οποίο έπρεπε να φέρεται. Ειδικότερα, το διάσημο του Τάγματος «*συνίσταται εις οκταγωνίως οξυνόμενον Σταυρόν από λευκόν σμάλτον και εστεμμένον με το Βασιλικόν διάδημα*». Το μέσο του Σταυρού «*περιεζωσμένον από στέφανον κλάδων δρυός και δάφνης παριστά επί μεν του ενός μέρους [...] τον Ελληνικόν Σταυρόν με τον ενδότερον θυρεόν και την περιγραφήν, «Η ΔΕΞΙΑ ΣΟΥ ΧΕΙΡ, ΚΥΡΙΑ, ΔΕΔΟΞΑΣΤΑΙ ΉΝ ΙΣΧΥΙ*». Επί του ετέρου δε την προτομήν του θεμελιωτού του Τάγματος με την περιγραφήν, *ΌΘΩΝ, ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*». «*Αρχηγέτης του Τάγματος (Grand Maître)*» ήταν ο Βασιλιάς, που έφερε «*κατ' αρεσκείαν*» το διάσημο της μιάς ή της άλλης κλάσης. Κάθε τιμηθείς με το Τάγμα, το έφερε εφ' όρου ζωής. Τα πρόσωπα στα οποία απονεμόταν το Τάγμα ανήκαν σε δύο (2) κατηγορίες: α) ήταν Έλληνες υπήκοοι, οι οποίοι είχαν διαπρέψει κατά την Επανάσταση ή «*ήθελον αριστεύσει εφεξής εις οποιονδήποτε κλάδον της δημοσίου υπηρεσίας, [...], εις τας τέχνας, επιστήμας*», ή β) ήταν ξένοι υπήκοοι, οι οποίοι «*ή έχουν έν των προεκτεθειμένων πλεονεκτημάτων, ή είναι ικανοί να προσποιήσουν τιμήν εις το Τάγμα διά της εξόχου προσωπικής αξίας και λαμπρότητός των*». Στους Έλληνες υπηκόους η απονομή του Τάγματος γινόταν μόνο με Διάταγμα «*υπογεγραμμένου ιδιοχείρως παρά του Βασιλέως*», ενώ στους ξένους, το Τάγμα μπορούσε να αποδοθεί «*και διά Βασιλικού Αυτογράφου*».

Στο ΦΕΚ 16^Α/05.05.1834 δημοσιεύεται το Διάταγμα, «**περί των νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών**», το οποίο όριζε εξ αρχής ότι τα νεκροταφεία έπρεπε να χωροθετούνται εκτός πόλεων. Κατά την κλασσική περίοδο, τα νεκροταφεία βρίσκονταν έξω από τα τείχη της πόλης²⁶². Αργότερα, στην Κωνσταντινούπολη της υστεροβυζαντινής περιόδου, «*τα κοιμητήρια αναπτύσσονταν γύρω από τους ναούς της πόλης*» και «*καταλάμβαναν μέρος του ελεύθερου χώρου της πόλης*»²⁶³. Το Διάταγμα απαγόρευε πλέον τον ενταφιασμό των νεκρών «*εις τας εκκλησίας και άλλα καταστήματα*», όπως και την «*ταφή αυτών εντός των πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων*». Συνεπώς κάθε Δήμος όφειλε να κατασκευάσει, με δημοτική δαπάνη, νεκροταφείο που να απέχει από πόλη (ή οικισμό) τουλάχιστον εκατό (100) μ.. Επιπλέον, δεν επιτρεπόταν να

²⁶² Kurtz – Boardman 1994, χ. 4.

²⁶³ Αγορίτσας 2016, σ. 109.

κατασκευάζεται χωρίς άδεια του Νομάρχη, κατοικία ή πηγάδι σε απόσταση μικρότερη των εκατό (100) μ. από τον περίβολο των νεκροταφείων. Σε υφιστάμενες δε κατοικίες, εντός της ακτίνας των εκατό μέτρων, δεν επιτρεπόταν καμία επισκευή ή προσθήκη, χωρίς άδεια του Νομάρχη. Αντίστοιχη ήταν η πολιτική που ακολουθούσαν και ευρωπαϊκές πόλεις²⁶⁴. Δίνονται στη συνέχεια πληροφορίες για τη χωροθέτηση των νεκροταφείων: έπρεπε να βρίσκονται προς την πλευρά της πόλης «*όθεν πνέουν σπανιώτερα άνεμοι, ως επί το πολύ δε προς το βόρειον ή ανατολικόν μέρος*», σε τόπο «*οπωσούν υψηλόν*», που να μην πλημμυρίζει και σε έδαφος ασβεστώδες ή αμμώδες, ή «*ξηρόν και αργιλώδες*». Τα νεκροταφεία έπρεπε να περικλείονται με τοίχο, με τάφρο ή με φράκτη, ενώ η πλευρά τους προς την πόλη έπρεπε να φυτεύεται με δένδρα. Επισημαίνει για αυτό το θέμα ο Δημήτριος Βικέλας: «*Άλλοτε οι αποβιώσαντες ανεπαύοντο εις τον αυλόγυρον της εκκλησίας, ή και εντός της εκκλησίας αυτής όπου ζώντες ελιειτουργούντο [...]. Σήμερον τους εξορίζομεν μακράν των εστιών των, τους περικλείομεν μεμονωμένους εντός αποκέντρων περιβόλων, και τους παραιτούμεν εκεί*»²⁶⁵. Τέθηκαν, συνεπώς, με το Διάταγμα πολύ αυστηροί όροι για τη διασφάλιση της υγιεινής των κατοίκων των πόλεων και περιορισμοί στη χωροθέτηση των νεκροταφείων, ορισμένοι εκ των οποίων ισχύουν μέχρι σήμερα, όπως η υποχρέωση τήρησης συγκεκριμένης απόστασης από μεμονωμένες κατοικίες²⁶⁶.

Την ίδια περίοδο, με το Διάταγμα «**περί συστάσεως Γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας παρά τη επί των Εσωτερικών Γραμματεία της Επικρατείας**», ΦΕΚ 18^Α/22.05.1834, ιδρύεται ένα ιδιαίτερο Τμήμα στη Γραμματεία Εσωτερικών, το οποίο έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στον σχεδιασμό των πόλεων κατά την Οθωνική περίοδο. Το Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας, δεν θεωρείται «*αυθύπαρκτος Αρχή*», αλλά βρίσκεται εξαρχής υπό τον άμεσο έλεγχο του Γραμματέα Εσωτερικών «*διά τον χωρογραφικόν και πολιτικοοικονομικόν κλάδον της αρμοδιότητός της, το οποίον είναι ιδίως επιφορτισμένον την επιστασίαν και ενίσχυσιν του αποικισμού*». Το Γραφείο αποτελείται από τρεις (3) Συμβούλους²⁶⁷, ένα μηχανικό, δύο (2) γραμματείς και ένα γραφέα. Στην πορεία του

²⁶⁴ Για τη χωροθέτηση νεκροταφείων εκτός πόλεων στην Ευρώπη, επιβεβαιώνει ο Foucault: «*μόλις από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα νεκροταφεία άρχισαν να τοποθετούνται στα εξωτερικά όρια των πόλεων*». Foucault 2012, σσ. 6-7.

²⁶⁵ Βικέλας 1893, σσ. 380-381.

²⁶⁶ Στο Π.Δ. «*Κώδικας βασικής πολεοδομικής νομοθεσίας*», ΦΕΚ 580^Α/27.07.1999 και ειδικότερα στην §5 του άρθρου 190 «*Ίδρυση κοιμητηρίων και περιορισμοί στη δόμηση γύρω από αυτά*», ορίζεται ότι «*τα ιδρυόμενα ή επεκτεινόμενα κοιμητήρια πρέπει να απέχουν [...] 100 μ. από μεμονωμένες κατοικίες*».

²⁶⁷ Οι πρώτοι Σύμβουλοι ήταν: α) ο Νικόλαος Πονηρόπουλος, αγωνιστής του 1821, που χρημάτισε πληρεξούσιος στις Εθνοσυνελεύσεις του Άργους και της Τροιζηνία, β) ο Alexandre de Roujoux, ο οποίος το 1843 αγόρασε το Χαρβάτι Αττικής όπου επιχείρησε να εφαρμόσει τις πιο σύγχρονες, για την εποχή, τεχνολογίες για τη δημιουργία μιας αγροτικής

στελεχώθηκε με άτομα ικανά, αυξημένου κύρους, όπως οι Σκαρλάτος Ρωσσέτος και Κων/νος Ρίζος, που διορίστηκαν²⁶⁸, το 1835, Πάρεδροι του Γραφείου, ενώ αργότερα Διευθυντής του διορίστηκε²⁶⁹ ο Ι. Σούτσος. Οι Νομάρχες, οι Έπαρχοι, οι μηχανικοί της Νομαρχίας και οι Έφοροι αρχαιοτήτων όφειλαν «να συντρέχωσι με πάντα ζήλον» κάθε δραστηριότητα του Γραφείου, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Διατάγματος, στην αρμοδιότητα του οποίου περιλαμβάνονται δύο ουσιώδη αντικείμενα: α) «η χωρογραφία, η τοπογραφία και η γεωδαισία του Βασιλείου» και β) «η επεξεργασία και έκθεσις προτάσεων ωρίμων²⁷⁰ επιστηριζομένων εις ακριβείς γνώσεις της καταστάσεως και της φυσικής ποιότητος του τόπου και του πολιτισμού των κατοίκων του». Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 10, το Γραφείο όφειλε, μεταξύ άλλων: «να συντάξη ακριβή χωρογραφικήν και τοπογραφικήν περιγραφήν του Κράτους, [...], να ανιχνεύση τα συντελεστικώτερα μέσα εις την αύξησιν του εθνικού πλούτου, [...], να προετοιμάση και να προδιαθέση πάν ό,τι ανάγεται εις τον αποικισμόν²⁷¹, [...], να θεμελιώνη νέας αποικίας, να επαγρυπνά εις αυτάς, και να φροντίζη δια την πρόοδόν των». Διευκρινίζεται δε, στο άρθρο 41, ότι ο αποικισμός αφορούσε τόσο τους εκτός Επικράτειας Έλληνες, τους οποίους το Γραφείο «οφείλει να έχη προ παντός άλλου υπ' όψιν» όσο και τους «αλλογενείς», παρεμβαίνοντας ουσιαστικά στο ζήτημα αυτόχθονες – ετερόχθονες²⁷², που προκάλεσε μεγάλες εντάσεις στην πολιτική και την κοινωνία. Στα ειδικά καθήκοντα του Γραφείου (άρθρο 11), περιλαμβάνεται η απογραφή των Δήμων κάθε Επαρχίας και Νομαρχίας, καθώς και των «εις δήμον τινά κεμένων ή ηνωμένων με αυτόν μεμονωμένων αγροκηπίων, χωρίων, κωμών, κωμοπόλεων, πόλεων και μοναστηρίων». Ο κατάλογος της απογραφής έπρεπε να φέρει τα ονόματα, τον αριθμό και «την αρχιτεκτοσύνην των οικιών, και το ποσόν του εμβαδού εκάστου χωρίου, κώμης, πόλεως και μοναστηρίου». Επιπλέον,

---

αποικίας, και γ) ο Gustave d'Eichthal που είχε την πρωτοβουλία για τη σύσταση του Γραφείου και ήταν οπαδός του Γάλλου φιλόσοφου Claude Henri de Rounroy, κόμη του Saint Simon.

²⁶⁸ Η τοποθέτησή τους ανακοινώθηκε στους «Διορισμούς» του ΦΕΚ 6^Α/18.09.1835.

²⁶⁹ Με Διάταγμα της 20^{ης} Ιανουαρίου 1860 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 9^Α/14.03.1860.

²⁷⁰ Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η χρήση του όρου «επεξεργασία προτάσεων ωρίμων», σε Διάταγμα του 1834. Ενάμιση αιώνα αργότερα, η «ωρίμανση» οποιουδήποτε έργου (ή δραστηριότητας), θα αποτελούσε προϋπόθεση για την ένταξή του σε πρόγραμμα χρηματοδοτούμενο από εθνικούς ή κοινοτικούς πόρους.

²⁷¹ Αναφέρει σχετικά ο d'Eichthal σε επιστολή προς τον φίλο του Duveyrier, στις 19 Μαΐου 1834: «Αφότου έφθασα ενταύθα η επιθυμία μου είναι να φέρω αποίκους εις την Ελλάδα. Επί της ερμηωθείσης ταύτης γης, πόλεις, μνημεία, θέατρα, δρόμοι, οικίαι, [...], ταύτα πλανώνται αενάως ενώπιον της φαντασίας μου. Επί τέλους προ δύο μηνών, [...], κατόρθωσα να επιτύχω την συγκρότησιν είδους γραφείου πολιτικής οικονομίας, το οποίον θα αναλάβη και θα φέρη, ελπίζω, εις πέρας το επιχείρημα». Βικέλας 1893, σ. 268.

²⁷² Η αντιπαράθεση επικεντρωνόταν σε τρία ζητήματα: την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, την κατάληψη δημόσιων θέσεων και τις προϋποθέσεις εκλογής των βουλευτών. Ανδριώτης 2020, σ. 25.

στον κατάλογο έπρεπε να σημειώνεται εάν οι οικίες είναι «εθνικαί ή ιδιόκτητοι και οποία, ως έγγιστα, η χωρητικότης εκάστης». Αντίστοιχα, έπρεπε να καταμετρηθούν και «αι εντός της περιφερείας εκάστου Δήμου και της περιοχής εκάστου χωρίου γαίαι, και [...], θέλει εξακριβώσει και σημειώσει ποία εξ αυτών είναι εθνικαί, ποία δημοτικαί και ποία ιδιόκτητοι» (άρθρο 12). Επιπλέον, έπρεπε να περιγράφεται η θέση και η φύση αυτών, να αναφέρεται ποιες ήταν καλλιεργήσιμες ή επιδεκτικές καλλιέργειας, ποιες ακαλλιέργητες, ποιες αρδευόμενες ή μη, ποιες εξ αυτών ήταν έλη, δάση, βοσκότοποι (άρθρο 13). Έπρεπε ακόμη να καταγραφούν τα υδραγωγεία, τα ποτάμια και τα ρυάκια (άρθρο 18), και να διερευνηθεί εάν, «διά τινός καλητέρας διαθέσεως», μπορούσαν να χρησιμεύσουν «εις τι μεγαλύτερον ποτιστικόν σύστημα». Στα ποτάμια έπρεπε να καταγραφούν με ακρίβεια και όσοι μύλοι υπήρχαν, επίσης οι ανεμόμυλοι και τα ελαιοτριβεία, η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν και το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς. Έπρεπε να σημειωθούν ακόμη όλα «τα καλούμενα εθνικοϊδιόκτητα κτήματα»²⁷³ και να συγκεντρωθούν οι αναγκαίες πληροφορίες ώστε αυτά να «δύνανται να εκπονηθώσι συμφερόντως» (άρθρο 20). Να εξεταστούν όλα τα «ανακαλυμμένα μεταλλεία» και να δοθεί μεγάλη προσοχή στην ανακάλυψη νέων, ιδίως «λιθανθρακεία και καυσίμους γαίας (tourbes)»²⁷⁴ (άρθρο 21). Να καταγραφούν όλα τα ποιμίνα και τα «φορτηγά ζώα»²⁷⁵ κάθε Δήμου (άρθρο 22). Το Γραφείο όφειλε να καταγράψει τις επί του εδάφους «σποράδην ευρισκομένας αρχαιότητας», να φροντίζει δε «να γείνωσι σχέδια των επισημοτέρων ερειπίων, των αρχαίων πόλεων, των μνημείων και άλλων παρομοίων αντικειμένων. Εξιχνιάζει τας παλαιάς λεωφόρους και τα αρχαία ρειθρα (lit des rivieres), και εν γένει όσα ίχνη υποδεικνύουσι τας πρώην εμπορικάς οδούς των Ελλήνων, Ρωμαίων, Ενετών κτλ», (άρθρο 31). Στη συνέχεια (άρθρο 34), το Διάταγμα επανέρχεται στο θέμα των υδάτων και εφιστά την προσοχή στον ρού των ποταμών οι οποίοι μπορούσαν να «αποκατασταθώσι πλώϊμοι δι' όλικής ή μερικής διωρύξεως (canalisation)». Ακόμη, το Γραφείο έπρεπε να συντάξει ακριβείς καταλόγους των κατοίκων όλων των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών του Κράτους και να σημειώσει τον αριθμό των οικογενειών και απόμων που κατοικούσαν σε αυτά, διακρίνοντας αυτούς ανάλογα με το γένος, την ηλικία, το επάγγελμα και «τον πόρον του ζην». Να καταγράφεται επίσης το θρήσκευμα, ο

²⁷³ Αντίστοιχη απόφαση είχε ληφθεί και από τη Δ' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, στις 25 Ιουλίου 1829, η οποία ζητούσε από την Κυβέρνηση να λάβει μέτρα για «να γνωρίση νομίμως και ομοιομόρφως» την έκταση των εθνικών κτημάτων, ώστε αυτά να καταστούν «επωφελή». Κορομηλά – Κόκκινος 2002, σ. 376.

²⁷⁴ Αναφέρεται στην τύρφη, που είναι τύπος άνθρακα χρησιμοποιούμενος τότε ως καύσιμο υλικό, αν και χαμηλής ποιότητας, σήμερα δε ως εδαφοβελτιωτικό.

²⁷⁵ Στα φορτηγά ζώα περιλαμβάνονταν, σύμφωνα με το Διάταγμα, οι ίπποι, οι όνοι, οι ημίονοι και οι καμήλες.

αριθμός των αυτόχθονων και των αλλοδαπών. Όφειλε δηλαδή το Γραφείο να προχωρήσει σε πλήρη απογραφή του πληθυσμού. Επίσης, έπρεπε να καταγράψει τα μέρη στα οποία κατευθύνονταν τα παραγόμενα αγροτικά προϊόντα (άρθρο 36), να προβεί σε διερεύνηση νέου δικτύου οδών «*μεταξύ δήμων και γειτόνων οδών*», το οποίο έπρεπε να ενωθεί «*με τας λεωφόρους (μεγάλας οδούς) εις τρόπον ώστε πάσα ειδική (μικρά) οδός να ήναι προς τας μεγάλας, ως η ακτίς προς τον κύκλον*» (άρθρο 37). Το Διάταγμα εισήγαγε, σε αυτό το σημείο, την έννοια των ακτινικών συνδέσεων. Επισημαίνεται, σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό των πόλεων, ότι το πρώτο σχέδιο της Αθήνας του 1833, των Κλεάνθη και Schaubert, πρότεινε τις ακτινικές συνδέσεις των κεντρικών σημείων της πόλης ως βασικό πολεοδομικό στοιχείο, σε συνδυασμό με διανοίξεις οδών και απαλλοτριώσεις ιδιοκτησιών με σκοπό τη δημιουργία αδόμητων επιφανειών γύρω από την Ακρόπολη. Το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας έπρεπε ακόμη να διεξάγει όλες τις έρευνες «*προς ακριβή γνώσιν όλων των δι' αποικίας καταλληλοτέρων τόπων, και των προϊόντων και των πόρων αυτών, δια να συμβιβασθή [...] η φύσις της γης με τας περιστάσεις και με την βιομηχανίαν των αποίκων, και να δοθή εις τον ποιμένα, εις τον γεωργόν, εις τον τεχνίτην κτλ. η αρμοδιωτέρα δια την ενασχόλησιν εκάστου γη*» (άρθρο 42). Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τις αποικίες, στο Διάταγμα επισημαίνεται (άρθρο 43) ότι το Γραφείο είχε την πληρεξουσιότητα να διαπραγματεύεται «*με συντροφίας ή με άτομα θέλοντα να κατοικήσωσιν εις την Ελλάδα*»²⁷⁶. Όφειλε να υποβάλει κάθε χρόνο στον Βασιλιά «*γενικόν πίνακα*» (άρθρο 45), παρουσιάζοντα «*την κατάστασιν, πρόοδον, ή οπισθοδρόμησιν της δημοσίας και ιδιωτικής ακινήτου περιουσίας παντός είδους, [...], τον αριθμόν του λαού συγκρινομένου με τον του προηγουμένου έτους, και την πρόοδον των δημοσίων και δημοτικών έργων, όσα ήρχισαν κατά πρότασιν αυτού*». Παράλληλα, να σημειώνει «*την αύξησιν των νέων πόλεων, και των προς καλλωπισμόν αυτών γενόμενα*». Τέλος, το Γραφείο έπρεπε να φροντίσει να γίνει «*τοπογραφικός πίναξ του Βασιλείου*» και «*να σημειωθώσιν εις τον νέον τα όρια*

²⁷⁶ Αναφέρει γι' αυτό το θέμα ο d' Eichthal: «νομίζω δε ότι ευχαρίστως θα ίδουν (οι Έλληνες) αποικίας, και μάλιστα αποικίας βιομηχάνων, εγκαθισταμένας εις την πατρίδα των. Δεν θ' αποκρούσουν και αποικίας γεωργικάς, αρκεί μόνον να δοθή εις τους παλαιούς κατοίκους μερίς ικανή κατά την διανομήν της εθνικής γης, η οποία αποτελεί τα ¼ της χώρας». Βικέλας 1893, σ. 271. Και συνεχίζει, σε επιστολή του προς τον Duveyrier, στις 26 Μαΐου 1834, στην οποία δείχνει την αποφασιστικότητά του για την επίτευξη των στόχων του Γραφείου: «Ο Roujoux κ' εγώ δεν έχομεν σκοπόν να κοιμηθώμεν [...]. Εις όσους φίλους εύρης ευδιαθέτους να έλθουν προς αποικισμόν, δύνασαι να υποσχεθής ουρανόν ωραίον, κυβέρνησιν φιλελευθέραν, δικαιώματα πολιτών Ελλήνων, πλήρη ελευθερίαν θρησκευτικήν, έλλειψιν τίτλων ευγενείας, νόμους και έθιμα αξιόλογα, γην ευφορωτάτην, κτλ.». Ό.π., σ. 274. Σε ό,τι αφορά τους όρους παραχώρησης γης στους αποίκους, ο d' Eichthal επισημαίνει: «Ως προς τους όρους παραχώρησης, σκοπεύομεν να παραδεχθώμεν και πωλήσεις, και πολυτεείς ενοικιάσεις, και παραχωρήσεις διαρκείς επί πληρωμή ετησίου αποτίσεως». Ό.π., σ. 275.

των Δήμων, Επαρχιών και Νομαρχιών, να διαγραφεί η ποιότης της γης, αι θέσεις των γενομένων αποικιών, ή οι δι' αυτάς κατάλληλοι τόποι, τα εθνικά κτήματα, αι σημειωμένοι ή σημειωθησόμενοι δια πασσάλων μεγάλοι οδοί (λεωφόροι), [...], και ούτω να ετοιμάση τακτικήν χωρογραφίαν (καταστατικήν *cadastre*)» (άρθρο 47).

Στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας και του από 12 Νοεμβρίου 1835 Διατάγματος με το οποίο είχε δοθεί εντολή να συνταχθεί όσο το δυνατόν ακριβέστερη καταγραφή των εθνικών κτημάτων, δημοσιεύονται στο Παράρτημα του ΦΕΚ 7^Α/26.02.1836 «**Οδηγία περί Συντάξεως Στατιστικής όλων των Εθνικών Κτημάτων και Βασιλικών Νομημάτων του Βασιλείου**». Η στατιστική έπρεπε να συντάσσεται από «τους Εφόρους, τους Δασονομικούς και λοιπούς Υπαλλήλους της Οικονομίας», σε συνεργασία με τους Επάρχους. Οι υπάλληλοι όφειλαν να καταχωρίσουν σε πέντε (5) Πίνακες, μεταβαίνοντας επί τόπου, όλα «τα υπό την επιτήρησιν και επιστασία των» εθνικά κτήματα και βασιλικά νομήματα. Στον Πίνακα Α' καταγράφονταν τα κάθε είδους κτίρια (σπίτια, χάνια, κλπ), ανά Δήμο. Ειδικότερα, καταγράφονταν το είδος κάθε κτιρίου, η επιφάνειά του και η κατ' εκτίμηση αξία του. Καταχωρούνταν στον ίδιο Πίνακα και τα «*αρχαία ερείπια*», οι αρχαιότητες, χωρίς όμως για αυτές να γίνεται εκτίμηση της αξίας τους από τους υπαλλήλους «*διότι ταύτα δεν πρέπει να εκτιμηθούν*». Ακολουθεί η καταγραφή των μύλων και οι θέσεις στις οποίες λειτουργούσαν μύλοι, ώστε να «*διαφυλάττεται το δικαίωμα εις ανέγερσιν νέου μύλου*». Στον Πίνακα Β' καταγράφονταν τα αμπέλια, οι ελαιώνες, οι καπνοφυτείες. Στον Πίνακα Γ' καταγράφονταν οι καλλιεργούμενες γαίες, ξηρικές και ποτιστικές και οι «*έρημες*» που διαιρούνταν σε τρεις (3) τάξεις: καλλιεργήσιμες γαίες, βαλτώδεις (που μπορούσαν να αξιοποιηθούν εάν αποξηραίνονταν) και σε «*ερήμους με καλλιεργησίμους γαίας*» (βουνά, ξηρονήσια, κλπ), οι οποίες «*μένουν αιωνίως προσδιωρισμένοι ως βοσκήσιμοι τόποι*». Επισημαίνεται η αυστηρότητα στη διατύπωση που αφορά τη χρήση των βοσκοτόπων, για τους οποίους τονίζεται ότι δεν επιτρεπόταν αλλαγή χρήσης, καθώς ήταν αναγκαίοι για την κτηνοτροφία. Στον Πίνακα Δ' καταγράφονται τα βασιλικά νομήματα, στα οποία περιλαμβάνονταν «*αι αλικαί, τα ορυκτά, οι γαιάνθρακες, τα λατομεία, αι γαιομυχίαι, τα μεταλλικά ύδατα, τα ιχθυοτροφεία*». Τέλος, στον Πίνακα Ε' καταγράφονταν τα εθνικά δάση. Υποχρέωση των υπαλλήλων του Γραφείου, σύμφωνα με τις Οδηγίες, ήταν να διερευνούν και να τεκμηριώνουν εάν συνέφερε να εκποιηθεί ένα εθνικό κτήμα ή να προικοδοτηθεί στις ελληνικές οικογένειες ή να «*δοθή ως προικοδότημα εις το Βασιλικόν Στέμμα*», ή να ενοικιαστεί για λογαριασμό του Δημοσίου.

Αυτές οι πολύ ενδιαφέρουσες ρυθμίσεις, περί συστάσεως Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας και περί Οδηγιών για τη σύνταξη Στατιστικής, προέβλεπαν τη δημιουργία ενός Γραφείου στη Γραμματεία Εσωτερικών με πολύ φιλόδοξους στόχους. Ήταν αντίστοιχο με το Γραφείο της «Statistique générale de la France», που είχε ιδρύσει το 1833 ο Louis-Philippe και λειτούργησε στη Γαλλία επί εκατό έτη (1840 – 1940), και με άλλα όμοια Γραφεία που λειτούργησαν στα μεγάλα ευρωπαϊκά Κράτη τις δεκαετίες 1830 και 1840²⁷⁷. Ειδικότερα το Γραφείο, το οποίο λειτούργησε καθ' όλη την Οθωνική περίοδο, θα αναλάμβανε μεταξύ άλλων, σε συνεργασία με τις τοπικές Αρχές, το τεράστιο έργο της ετήσιας εθνικής απογραφής του πληθυσμού, της καταγραφής των εθνικών πηγών πλούτου, της σύνταξης σχεδίων Νόμων και προτάσεων για την αξιοποίηση αυτών των πηγών προς δημόσιο όφελος, της σύνταξης εθνικού κτηματολογίου (ακολούθησε σχετικό Διάταγμα το 1836, όπως θα δούμε), που έπρεπε μάλιστα να περιλαμβάνει και επιμέρους κτηματολόγια όπως το αρχαιολογικό, του εποικισμού διαφόρων περιοχών με Έλληνες ή Ευρωπαίους, αρχίζοντας από τη Μεσσηνία και την Ηλεία, όπως εκτιμούσε ο d'Eichthal, κυρίως λόγω της εγγύτητας αυτών των περιοχών με τα Ιόνια νησιά και την Ευρώπη, καθώς και «της αφθονίας δασών και υδάτων, της ευφορίας της γης»²⁷⁸. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, χρησιμοποιώντας σύγχρονους όρους, ότι το Γραφείο επιφορτιζόταν με τον χωροταξικό σχεδιασμό, τον προγραμματισμό και την ανάπτυξη σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Όμως ήταν πολύ δύσκολο για το Γραφείο, λόγω διοικητικών και οικονομικών προβλημάτων, αλλά και έλλειψης καταρτισμένου προσωπικού, να ανταποκριθεί αμέσως στο πολύ βαρύ έργο που αναλάμβανε. Αυτό το αναγνωρίζει ο d'Eichthal πέντε (5) μήνες αργότερα²⁷⁹ και εν πολλοίς δικαιολογεί το Γραφείο. Το ίδιο έτος (1834) συστήνονται δύο (2) Τμήματα²⁸⁰, υπαγόμενα στο Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας: α) το Τοπογραφικό, υπό τη διεύθυνση του Βαυαρού γεωμέτρη D.A. Guebhard, που ασχολείται με ζητήματα χωρογράφησης, καταμέτρησης γαιών, συγκοινωνιακών μελετών και άλλων συναφών θεμάτων, και β) το Αρχιτεκτονικό, υπό τη διεύθυνση του Schaubert, το οποίο ήταν υπεύθυνο για τις ρυθμίσεις περί οικοδόμησης και ετοίμασε τα πρώτα σχετικά Διατάγματα της περιόδου του Όθωνα, όπως περί της τακτοποιήσεως της ιδιοκτησίας.

²⁷⁷ Desjardins 2017, σ. 15.

²⁷⁸ Βικέλας 1893, σ. 274.

²⁷⁹ Ο d'Eichthal αναφερόμενος σε συζήτησή του με τον Armansperg, επισημαίνει: «Ωμιλήσαμεν τότε περί των εργασιών του Γραφείου. Ανεγνώρισα ότι ουδέν έπραξεν, αλλά τούτο διότι δεν ηδυνήθη να πράξη τι. Διά τον λόγον τούτον ο Roujoux απήλθεν εις Αθήνας συνοδεύων τον υπουργόν (Κωλέττη), και ο Πονηρόπουλος μετέβη εις Αρκαδίαν». Βικέλας 1893, σ. 289.

²⁸⁰ Νίκας 2010, σ. 111.

Εικοσιπέντε (25) χρόνια μετά τη σύστασή του, το Γραφείο αναδιοργανώνεται με τον Νόμο ΦΚΔ' «**περί ανασηματισμού του γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας**», ΦΕΚ 15^Α/16.04.1859, και αποτελείται πλέον από Διευθυντή, δύο (2) Τμηματάρχες, τρεις (3) γραμματείς και δύο (2) γραφείς. Το αντικείμενό του διευρύνεται και το 1861, με το Διάταγμα «περί κανονισμού της υπηρεσίας του γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας», ΦΕΚ 43^Α/23.08.1861, το Γραφείο διαιρείται σε τέσσερα (4) Τμήματα: το στατιστικό (που ασχολείται με την απογραφή πληθυσμού, τις τέχνες, το εμπόριο, τη ναυτιλία και τη συλλογή στατιστικών πληροφοριών), το γεωργικό και βιομηχανικό, στο οποίο υπάγονται «*τα περί συνοικισμών και αποικισμών*», το εμπορικό, το οποίο φροντίζει, μεταξύ άλλων, για τη βελτίωση των συγκοινωνιακών μέσων και το τηλεγραφικό, στο οποίο υπάγεται η τηλεγραφική υπηρεσία. Ορίζεται παράλληλα, ότι ο Διευθυντής του, ο οποίος αποκτά αυξημένα καθήκοντα, οφείλει να ελέγχει και να προσυπογράφει κάθε σχέδιο, πριν αυτό υποβληθεί στον Υπουργό Εσωτερικών.

Τον Ιούνιο 1834 δημοσιεύθηκε το Διάταγμα «**περί των μη εν ενεργεία Αξιωματικών, Υπαξιωματικών, στρατιωτών και ναυτών του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης**», ΦΕΚ 22^Α/16.06.1834, με το οποίο παραχωρούνταν σε απόμαχους στρατιωτικούς, «*εις πλήρη ιδιοκτησίαν*», εγκαταλειμμένες αλλά καλλιεργήσιμες εθνικές γαίες, εφόσον αυτοί δεν λάμβαναν μισθό, σύνταξη ή «*τροφοδοσίαν*»²⁸¹. Η παραχώρηση των γαίων γινόταν σε ανταμοιβή των υπηρεσιών τους²⁸² κατά τον αγώνα για την Απελευθέρωση και προκειμένου να εξασφαλιστεί στις οικογένειές τους «*σταθερός πόρος υπάρξεως*». Η αξία των παραχωρούμενων γαίων κυμαινόταν μεταξύ χιλίων διακοσίων (1.200) δρχ. για τους ανύπαντρους υπαξιωματικούς/στρατιώτες/ναύτες και επτά χιλιάδων (7.000) δρχ. για τους παντρεμένους αξιωματικούς. Δεν επιτρεπόταν όμως η παραχωρούμενη έκταση να υπερβαίνει τα διακόσια σαράντα (240) στρ.. Οι δικαιούχοι λάμβαναν επιπλέον δύο (2) στρ. γης «*διά κατασκευήν οίκου και φύτευσιν κήπου*». Οι γαίες παραχωρούνταν «*εις καρποφόρον χώραν, εις την οποίαν θέλουν αυτοί οργανισθή εις ιδιαιτέρους Δήμους, λαμβανομένης υπ' όψιν της εθνικής των καταγωγής*». Αυτή η πρόβλεψη γινόταν για τη διευκόλυνση των νέων αποίκων. Εάν όμως υπήρχαν στρατιωτικοί που είχαν κάποια μικρή

²⁸¹ Οι απόστρατοι αξιωματικοί, στρατιώτες και ναύτες, που βρίσκονταν σε κατάσταση μεγάλης φτώχειας και δεν διέθεταν «*ούτε τα αναγκαία μέσα της υπάρξεως*», λάμβαναν από την Κυβέρνηση επί ένα έτος (από την 1^η Ιουλίου 1834 μέχρι την 1^η Ιουλίου 1835), βοήθεια «*τροφοδοτήσεως*», η οποία συνίστατο κυρίως σε άλευρα ή σπόρους, με την υποχρέωση να αποδοθούν αυτοί το επόμενο έτος.

²⁸² Αντίστοιχη πρόνοια λήφθηκε και για τους έγγαμους υπαξιωματικούς και στρατιώτες της χωροφυλακής. Σχετική είναι η Δημοσίευση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 34^Α/14.09.1834.

ιδιοκτησία σε ήδη σχηματισθέντες Δήμους, η Κυβέρνηση θα τους παραχωρούσε εκτάσεις εντός αυτών των Δήμων, με την προϋπόθεση ότι υπήρχαν διαθέσιμες εθνικές γαίες. Το Διάταγμα έθετε επίσης όρους και προϋποθέσεις για την εκμετάλλευση και αξιοποίηση των γαιών, μεταξύ των οποίων προβλεπόταν και η δυνατότητα ανέγερσης οικοδομής επ' αυτών, που όμως θα έπρεπε να ανταποκρίνεται «εις τας αφεύκτους και πρώτας ανάγκας» των στρατιωτικών. Επιπλέον αυτών, το Διάταγμα προέβλεπε και παροχή άμεσης βοήθειας, προς τους άπορους στρατιωτικούς, για τα έξοδα της πρώτης αποκατάστασης. Η βοήθεια αποσκοπούσε αποκλειστικά στην καλλιέργεια των παραχωρούμενων γαιών, συνίστατο «εις ξύλα κατασκευής, εις ζώα, εις γεωργικά εργαλεία» και κυμαινόταν μεταξύ διακοσίων (200) και τετρακοσίων (400) δρχ. για κάθε οικογένεια. Τέλος, στο Διάταγμα οριζόταν ότι η Γραμματεία Εσωτερικών όφειλε να αρχίσει αμέσως την καταμέτρηση των γαιών που είχαν προσδιοριστεί από την Κυβέρνηση για τις νέες αποικίες. Στη συνέχεια θα προχωρούσε η καταμέτρηση των γαιών και εκτός αποικιών. Το Διάταγμα είναι σημαντικό διότι έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία των πρώτων αποικιών εντός του νέου ελληνικού Κράτους και έρχεται σε συνέχεια του Διατάγματος περί συστάσεως του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας. Η ιδέα ήταν απλή: η Κυβέρνηση παραχωρούσε ακαλλιέργητες εκτάσεις του Δημοσίου σε φτωχούς απόστρατους, τους έδινε και μία πρώτη ενίσχυση προκειμένου αυτοί να εγκατασταθούν στις νέες περιοχές, να κτίσουν την κατοικία τους, να καλλιεργήσουν τις παραχωρούμενες εκτάσεις, δημιουργώντας νέους οικισμούς και, στη συνέχεια, νέους Δήμους.

Μεγάλης σημασίας για τον σχεδιασμό των πόλεων και για τον δημόσιο χώρο είναι το Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών», ΦΕΚ 19^Α/15.05.1835. Πρόκειται για την πρώτη ολοκληρωμένη ρύθμιση για θέματα χωροθέτησης των πόλεων, θέσπισης Οικοδομικού Κανονισμού, διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου και χωροθέτησης δημόσιων κτιρίων, με την οποία επιχειρήθηκε η μεταφορά στην ελληνική πραγματικότητα των βασικών αρχών της ευρωπαϊκής αντίληψης για την πόλη. Αρχικά (άρθρο 1), στο Διάταγμα επισημαίνονται οι κατάλληλοι τόποι για ανέγερση πόλης ή κώμης, καθώς γίνεται διάκριση μεταξύ τους. Διευκρινίζεται στο σημείο αυτό ότι, την εποχή εκείνη, οι οικισμοί του νέου Κράτους μοιάζουν περισσότερο με κωμοπόλεις παρά με πόλεις, το οδικό δίκτυό τους είναι ακανόνιστο, στερούνται δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης και διαθέτουν κοινόχρηστες κρήνες για ύδρευση²⁸³, όπως

---

²⁸³ Μονιούδη-Γαβαλά 2012, σ. 16.

ενδεικτικά η πόλη του Πειραιά²⁸⁴. Το Διάταγμα επιχειρεί την οικιστική οργάνωση με κύριο στόχο την υγιεινή στις πόλεις, που αποτελεί, σύμφωνα με την Françoise Choay²⁸⁵, μία από τις αξίες της προοδευτικής πολεοδομίας βάσει των ευρωπαϊκών προτύπων. Η προοδευτική πολεοδομία επεξεργάζεται ένα χωρικό μοντέλο ταξινομημένο και τυποποιημένο, σε αντίθεση με την «πολιτισμένη» πολεοδομία η οποία επεξεργάζεται ένα χωρικό μοντέλο περιορισμένο, κλειστό και διαφοροποιημένο.

Ειδικότερα το Διάταγμα ορίζει ότι πόλεις και κώμες «πρέπει ν' ανεγείρονται μόνον εις τόπους, όπου ευρίσκονται τα προς το ζην αναγκαία και ήδη υπάρχει συστημένη η μετά των πέριξ συγκοινωνία ή δύναται τουλάχιστον να κατορθωθεί διά μετρίας δαπάνης». Δηλαδή έπρεπε να υπάρχουν κοντά στην περιοχή όπου προβλεπόταν να ανεγερθεί μία πόλη ή κώμη, εκτάσεις κατάλληλες για καλλιέργεια ή για ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και να διασφαλίζεται η άμεση επικοινωνία της περιοχής με τους γύρω οικισμούς. Καθώς οι κλιματικές συνθήκες παίζουν σημαντικό ρόλο στην ίδρυση μιας πόλης, το Διάταγμα ορίζει ότι «μόνον όπου επικρατεί υγιής αήρ συγχωρείται να κτίζονται πόλεις και κώμαι» (άρθρο 2), η θέση των οποίων «πρέπει να εκλέγηται τοιαύτη, ώστε να μην ενοχλώνται ούτε από την πολλήν ψυχρίαν και θέρμην, ούτε από δριμείς και νοσερούς ανέμους» (άρθρο 4). Γενικότερα δε, «η ανοικτή, ελευθέρα και οπωσούν υψηλή θέσις προτιμάται από την περίκλειστον και περιστοιχισμένην από υψηλά όρη, καθώς η προς μεσημβρίαν και ανατολάς κλίσις προκρίνεται από την προς άρκτον και δύσιν». Το θέμα προσανατολισμού μιας πόλης δεν είναι βέβαια κάτι καινούργιο. Κατά την Αναγέννηση είχε απασχολήσει τον Leon Alberti²⁸⁶ η επιλογή της βέλτιστης θέσης για το Borgo Vaticano. Ο Alberti θεωρούσε ότι η καλύτερη τοποθεσία για την ανάπτυξη μιας πόλης ήταν είτε μια επίπεδη ζώνη σε βουνό, είτε ένα ύψωμα ευρισκόμενο σε πεδιάδα²⁸⁷. Εκτιμούσε επίσης ότι οι άνεμοι από την πλευρά της θάλασσας έπρεπε να φτάνουν με έμμεσο τρόπο στην πόλη, αποδυναμωμένοι, καθαροί και, σε κάθε περίπτωση, να μετριάζουν τις επιζήμιες επιφροές, να μην προκαλούν ζημιές, καθώς θεωρούσε ότι «ο αέρας που αναπνέουμε εισφέρει περισσότερο στην ανάπτυξη και διατήρηση της ζωής, κι αν είναι τέλεια

²⁸⁴ Διάταγμα «περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών», ΦΕΚ 1^Α/11.01.1835.

²⁸⁵ «L'urbanisme progressiste, dont les valeurs sont le progrès social et technique, l'efficacité et l'hygiène, élabore un modèle d'espace classé, standardisé et éclaté». Choay, «URBANISME - Théories et réalisations».

²⁸⁶ Ο Leon Battista Alberti (1404 – 1472), Φλωρεντίνος αρχιτέκτονας, πολεοδόμος και θεωρητικός της τέχνης. έγραψε πραγματείες περί ζωγραφικής και περί της οικοδομικής τέχνης (De re aedificatoria), στα βιβλία I και IV της οποίας ασχολείται επιστοαμένως με τα θέματα της πόλης.

²⁸⁷ Ravagnati 2005, σσ. 31-41.

καθαρός θ' αποτελεί μέγιστο όφελος για την υγεία μας»²⁸⁸. Μία άλλη βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία οικισμού σε μία περιοχή αποτελούσε, διαχρονικά, η ύπαρξη πηγών πόσιμου νερού σε αυτή την περιοχή. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι έπρεπε να υπάρχει άφθονο και πηγαίο νερό στην πόλη και να λαμβάνεται μέριμνα για την υγεία των κατοίκων της, την οποία συνέδεε με την καλή τοποθεσία και τον προσανατολισμό της πόλης²⁸⁹. Αυτό ορίζει και το Διάταγμα στο άρθρο 3, αναφέροντας ότι: «Πόλεις και κώμαι εκεί επιτρέπεται να γίνονται όπου ή ήδη υπάρχει, ή δύναται να εξοικονομηθή άλλοθεν ποτίμου και υγιεινού ύδατος ικανή ποσότης· την δε ποιότητα ταύτην εξετάζει προηγουμένως έμπειρος και ειδήμων του πράγματος άνθρωπος». Επισημαίνει δε το Διάταγμα και από πού έπρεπε να προέρχεται το πόσιμο νερό: «Το ποτάμιον και πηγαίον ύδωρ προκρίνεται παρά τα λοιπά ταύτα». Στο Διάταγμα προβλέπεται και η αποστράγγιση των οδών στις πόλεις. Η απορροή των ομβρίων και ακαθάρτων υδάτων γίνεται με αύλακες, που θα οδηγούσαν τα ύδατα εκτός πόλεως, για τους οποίους δίνονται ακριβείς τεχνικές πληροφορίες: οι δρόμοι έπρεπε, σύμφωνα με το άρθρο 9, να έχουν κλίση «τουλάχιστον 1/10 του μέτρου εις 30 μέτρα», δηλαδή να έχουν κατά μήκος κλίση 0,33%, ώστε τα ακάθαρτα «να εκχέωνται εις ρύακας, ποταμούς ή θάλασσαν». Η κατασκευή υπονόμων έγινε υποχρεωτική είκοσι ένα (21) χρόνια αργότερα²⁹⁰. Στη συνέχεια (άρθρο 11) διευκρινίζεται ότι για κάθε πόλη και κώμη έπρεπε να υπάρχει μέριμνα «περί της αναγκαίας ποσότητος ποτίμου ύδατος δι' υδραγωγείων, δεξαμενών και φρεάτων. Τα πρώτα αρμόζει μάλιστα να γίνονται διά σωλήνων υπογείων». Τα δε φρέατα και οι δεξαμενές «θέλουσι προφυλάττεσθαι εξαιρέτως από τας εμπιπτούσας ακαθαρσίας ή επιβλαβή άλλα πράγματα». Η επισήμανση αφορά τους στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής που έπρεπε να ακολουθούνται. Οι βάσεις για τα πρώτα σχέδια πόλεως τίθενται με το άρθρο 6, το οποίο ορίζει τον τρόπο σχεδιασμού των δρόμων σε μία πόλη. Συγκεκριμένα, στο Διάταγμα ορίζεται ότι: «Θέλει μάλιστα κατασταθή σκοπιμωτάτη των πόλεων η θέσις, εάν αι οδοί υπάρχωσιν ευθείαι και κόπτωνται ορθογωνίως· αλλ' η διεύθυνσις πρέπει να διατεθή πλαγία (εγκαρσία) προς τα τέσσαρα σημεία του κόσμου δια να φωτίζη όλα τα μέρη της πόλεως ο ήλιος». Επισημαίνεται μάλιστα ότι «αι οδοί δεν πρέπει να γίνωνται δυσαναλόγως και υπερβολικώς πλατείαι» για να μην αυξάνει «ο καύσων από έλλειψιν σκιάς». Ούτε βέβαια πολύ στενές, καθορίζοντας το πλάτος των μικρών οδών, που «δεν θέλει είναι

²⁸⁸ Κονταράτος 2009, σ. 91.

²⁸⁹ «...υδάτων τε και ναμάτων μάλιστα μεν υπάρχειν πλήθος [...]· επει δέ δει περί υγείας φροντίζειν των ενοικούντων, τούτο δ' εστίν εν τω κείσθαι τον τόπον εν τε τοιούτω και προς τοιούτον καλώς, δεύτερον δε ύδασιν υγιεινοίς χρήσθαι, και τούτου την επιμέλειαν έχειν μη παρέργως». Αριστοτέλης 1975, σ. 453.

²⁹⁰ Με τον Νόμο ΤΝΗ' «περί κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων, κ.λ.π.», ΦΕΚ 50^{Α'}/21.09.1856.

ολιγώτερον των 6 μέτρων». Επισημαίνεται ότι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, κατά τον 19^ο αιώνα, οι οδοί διαιρούνταν ως προς το πλάτος τους, σε πέντε (5) κατηγορίες²⁹¹. Το πλάτος της α' κατηγορίας οδών ήταν είκοσι (20) πήχεις²⁹², (π.), και της ε' κατηγορίας οκτώ (8) π., κυμαινόταν δηλαδή μεταξύ έξι και δεκαπέντε μ.. Το πλάτος των ατραπών ήταν μικρότερο και κυμαινόταν μεταξύ έξι (6) και οκτώ (8) π.. Επιχειρείται συνεπώς, με το Διάταγμα, να σχεδιαστούν και κατασκευαστούν δρόμοι ευθύγραμμοι, με σταθερό πλάτος τουλάχιστον έξι (6) μ., που να τέμνονται ορθογώνια, σχηματίζοντας κάρναβο κατά το υποδόμειο σύστημα²⁹³, σε αντίθεση με την άποψη του Alberti, ο οποίος εκτιμούσε, για τα δεδομένα της Αναγέννησης, ότι οι δρόμοι στο κέντρο της πόλης δεν έπρεπε να είναι ευθύγραμμοι, αλλά να στρίβουν *«όπως η καμπτόμενη κοίτη σ' ένα ποτάμι»*²⁹⁴, ώστε να φαίνονται μακρύτεροι και η πόλη να μοιάζει μεγαλύτερη, να συμβάλουν δε στην πρακτική άνεση και, κυρίως, στην ασφάλεια της πόλης. Η διαφορά απόψεων οφείλεται στο μεγάλο διάστημα που είχε μεσολαβήσει από τότε και στην ουσιαστική αλλαγή των συνθηκών και των δεδομένων στην εξέλιξη των πόλεων και του δημόσιου χώρου. Στο άρθρο 7 του Διατάγματος έχουμε την πρώτη αναφορά, ουσιαστικά, στον δημόσιο χώρο των πόλεων και ειδικότερα στον σχεδιασμό των πλατειών, οι οποίες *«θέλουσι διορισθή ικαναί κατά τον αριθμόν και εις ανάλογον συμμετρίαν διηρημέναι, ουχί όμως υπερβολικού μεγέθους»*. Οι βασικές αρχές σχεδιασμού της αστικής πλατείας κατά τον 19^ο αιώνα, όπως τις καταγράφει ο Δημήτρης Φιλυπίδης, είναι *«η γεωμετρική ευκρίνεια του σχήματος και η καθαρότητα της μορφής, τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα την αίσθηση αρμονίας και τάξης. Οι αρχές αυτές επιβάλλουν τον σχεδιασμό της αστικής πλατείας σε επίπεδο έδαφος»*²⁹⁵. Σύμφωνα λοιπόν με το Διάταγμα, οι πλατείες έπρεπε να είναι κατανεμημένες μέσα στην πόλη και, όπως οι δρόμοι, *«να στρωθώσι με στερεάς πέτρας, αι δε μεγάλοι εκ τούτων θέλουσιν έχει και λιθόστρωτα πεζοδρόμια»*²⁹⁶. Επιπλέον, σε επόμενο άρθρο του Διατάγματος (άρθρο 25), λαμβάνεται μέριμνα ώστε οι δημόσιοι χώροι να παραμένουν πάντα ελεύθεροι. Προβλέπεται ειδικότερα ότι οδοί και πλατείες δεν έπρεπε *«παντελώς να*

²⁹¹ Οθωμανικοί Κώδικες 1890, σ. 3120.

²⁹² Αναφέρεται στον «αρχιτεκτονικόν πήχυν».

²⁹³ Για το υποδόμειο σύστημα και τη χρήση καννάβου ο Κων/νος Δοξιάδης αναφέρει: «Ο κάρναβος εξελίχθηκε σ' ένα ορθογώνιο σύστημα που ήταν αποτέλεσμα καθαρά λειτουργικών λόγων και παρέχει την απλούστερη λύση ως προς τη διαρρύθμιση, ενώ παρουσιάζει τις λιγότερες περιπλοκές». Κύρτσης 2006, σ. 194.

²⁹⁴ Κονταράτος 2009, σ. 91.

²⁹⁵ Φιλυπίδης 2007, σσ. 39-40.

²⁹⁶ Παρ' ότι γίνεται ρητή αναφορά στα πεζοδρόμια, η κατασκευή τους έγινε υποχρεωτική με τον Νόμο ΤΝΗ'/1856, όπως και των υπονόμων.

γίνονται αδιάβατοι, εμφραπτόμενοι ούτε εν καιρώ οικοδομής διά της κατεδαφίσεως ερειπίων, ούτε όταν επιφορτίζονται και αποφορτίζονται οιαδήποτε αντικείμενα, ούτε τέλος δι' άλλης τινός επισωρεύσεως ή διασκορπίσεως πραγματειών διαφόρων, ή άλλης ύλης». Δηλαδή, ακόμη κι αν κατεδαφιζόταν ένα παλαιό κτίριο, ακόμη κι όταν μετακινούνταν διάφορα ογκώδη αντικείμενα, δεν έπρεπε να καταλαμβάνονται δρόμοι και δημόσιος χώρος στο σύνολό τους. Αντίθετα, η οθωμανική νομοθεσία έδινε τη δυνατότητα σε οποιονδήποτε επισκεύαζε την οικία του, να κάνει «*ευρυτέραν χρήσιν*» μιας δημόσιας οδού. Η κυριότητα των δημόσιων οδών, σύμφωνα με την ίδια νομοθεσία, ανήκε σε όλους, αλλά αυτές κατέχονταν «*υπό του άρχοντος*», ο οποίος είχε το δικαίωμα να παραχωρήσει δικαιώματα ευρύτερης χρήσης²⁹⁷. Καμάρες και δενδροστοιχίες δεν επιτρέπονταν, σύμφωνα με το Διάταγμα, παρά μόνο στις μεγάλες πλατείες και «*εις τας ευρυχωροτάτας ρύμας των πόλεων*». Παράλληλα, «*περίπατοι και αλwai από καρποφόρα ή τουλάχιστον σκιερά δένδρα*» έπρεπε «*να οικονομώνται εις τα πέριξ και πλησιόχωρα μέρη*» των πόλεων και κωμών (άρθρο 26). Τα δημόσια κτίρια προβλεπόταν να ανεγείρονται σε επιλεγμένες θέσεις, σύμφωνα με το άρθρο 16, δίνονται δε γενικές κατευθύνσεις για τη χωροθέτησή τους στις πόλεις: αυτά «*θέλουσι κατατάττεσθαι αρμοδίως εντός της πόλεως εις όσον ένεστιν ελευθέρους (αναπεπταμένους) τόπους*», δηλαδή σε ανοιχτούς χώρους, ενώ «*νοσοκομεία, σωφρονιστήρια είτε φρενοβλαβεία (hôpitaux des aliénés), ειρκταί και εργατικά φυλακαί ας ανεγείρονται όσον το δυνατόν έξω της πόλεως*» (άρθρο 18). Ενώ για τη θέση των δημόσιων κτιρίων στις κώμες, αναφέρεται ότι «*θέλει μάλιστα επιτύχει τον προκείμενον σκοπόν η θέσις των κωμών, αν τα δημόσια καταστήματα, οίον η εκκλησία, το σχολείον, το πρεσβυτερείον, το ξενοδοχείον, το δημαρχείον και τα τοιαύτα ευρίσκωνται περί το μέσον της κώμης· αι δε οικίαι των χωρικών, πέριξ αυτών εις τετραγωνικόν ή κυκλοειδές σχήμα, φυλαττομένων των αναγκαίων εμβαδών (διαστημάτων) προς κατασκευήν κήπων και μικρών οδών· η δε μεγάλη της κώμης οδός θέλει είναι λιθόστρωτος*» (άρθρο 10). Προέβλεπε δηλαδή το Διάταγμα τη χωροθέτηση των δημόσιων κτιρίων στο κέντρο των μικρών πόλεων. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Καυτατζόγλου επεσήμανε την ανάγκη «*να οριστούν οι θέσεις των δημόσιων κτιρίων προς τις τέσσερις κατευθύνσεις της πόλης, ώστε αυτή να κατοικηθεί ομοιόμορφα*»²⁹⁸. Είναι σημαντικό ότι ο νομοθέτης κάνει ειδική μνεία στα δημόσια κτίρια και λαμβάνει πρόνοια για τις μελλοντικές ανάγκες των μικρότερων πόλεων και τη δημιουργία μικρών

²⁹⁷ Οθωμανικοί Κώδικες 1890, σ. 535.

²⁹⁸ Ρουμπιέν 2005, σ. 27.

κήπων. Πως όμως κινείται η διαδικασία ανέγερσης μίας οικοδομής το 1835; Σύμφωνα με το άρθρο 13 του Διατάγματος, στους Δήμους πρώτης και δεύτερης τάξης, δηλαδή σε όσους είχαν περισσότερους από δύο χιλιάδες (2.000) κατοίκους, «*δεν συγχωρείται επιχείρησις οικοδομής εμμή αφ' ου προηγουμένως εγκριθή το σχέδιον από εμπειρότεχνον άνδρα*». Δεν γίνεται αναφορά σε μηχανικό, καθώς στα πρώτα χρόνια ζωής του νεοελληνικού Κράτους δεν υπήρχαν τρόποι εκπαίδευσης των μηχανικών, ούτε καν των τεχνιτών. Το πρώτο Διάταγμα περί συστάσεως Πανεπιστημίου εκδόθηκε την επόμενη χρονιά (1836) και η Κοινοποίηση περί συστάσεως Πολυτεχνικού Σχολείου τη μεθεπόμενη (1837). Στην ίδια ρύθμιση (του άρθρου 13) υπάγονταν και οι μικρότεροι πληθυσμιακά Δήμοι, «*εντός ή πλησίον των οποίων υπάρχουν εμπειρότεχνοι άνδρες*». Εάν όμως η οικοδομή ήταν ευτελούς αξίας, δεν απαιτούσε «*τοιαύτην πρόνοιαν κατά την ευλόγιστον γνώμην περί τούτου των επιτοπίων Αρχών*». Περισσότερες πληροφορίες για την έκδοση οικοδομικών αδειών δίνονται σε δύο (2) Διατάγματα για το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, που εκδόθηκαν επίσης την επόμενη χρονιά (1836) και θα τα δούμε αναλυτικά στο Κεφάλαιο Γ'. Στο ίδιο άρθρο 13 περιλαμβάνεται και ένας πρωτόλειος Οικοδομικός Κανονισμός, θα λέγαμε ο πρώτος Οικοδομικός Κανονισμός²⁹⁹ γενικής εφαρμογής του νεοελληνικού Κράτους. Ειδικότερα, το εδάφιο 3 του άρθρου 13 και το επόμενο άρθρο 14, αναφέρονται στο ύψος των κτιρίων, στον χρωματισμό τους, στη μορφή της στέγης και στον τρόπο επικάλυψής της. Συγκεκριμένα επισημαίνεται ως γενική κατεύθυνση, ότι το ύψος των οικιών δεν έπρεπε να υπερβαίνει τους δύο (2) ορόφους. Στις σειсмоγενείς περιοχές αυτό καθίστατο υποχρεωτικό. Άξια φροντίδας κρίνονται «*πρώτον μεν η αρμοδία τοποθεσία της καπνοδόχης και των αποπάτων, έπειτα δε η συνεχής και ακριβής επιτήρησις όλου του οικοδομήματος, και κατ' ιδίαν της στέγης*», η οποία έπρεπε να είναι «*όσω δυνατόν ανωτέρα κινδύνου πυρκαϊάς και εις τας πόλεις να σκεπάζηται με κεραμίδια, αρδωσίαν σχιστήν λίθον ή μέταλλον*». Για τις κώμες ο Κανονισμός είναι απλούστερος, καθώς εκεί αρκούσε η στέγη «*να διατεθή ούτως, ώστε ο καπνός να εξέρχεται ακωλύτως*». Παράλληλα, τίθενται περιορισμοί στον χρωματισμό των εξωτερικών επιφανειών των οικιών, καθώς απαγορεύεται η χρήση «*όλων των λαμπρών χρωμάτων, οποίον το κόκκινον, το βαθύ κίτρινον, και το λευκόν*». Απαγορεύονται επίσης οι ελαιόμικτες βαφές ("*couleurs à l'huile*") και το βερενίκειο, ως υλικά

²⁹⁹ Αναλυτικά στοιχεία για τους Γενικούς Οικοδομικούς Κανονισμούς (ΓΟΚ) που εκδόθηκαν από την περίοδο του Όθωνα μέχρι σήμερα, δίνονται στην §3.2.4. «Οικοδομικοί Κανονισμοί – Οικοδομική άδεια».

επιβλαβή για την υγεία. Αναλυτικά, στο άρθρο 19³⁰⁰ του Διατάγματος, αναφέρεται ότι βιομηχανικά ή «τεχνικά καταστήματα», όπως εργαστήρια όπου παρασκευάζονταν «το άμυλον, το βορουσιανόν κυανούν³⁰¹ (*bleu de prusse*), αι μουσικαί χορδαί, το νιτρικόν οξύ (*eau forte*), το αμμωνιακόν άλας³⁰²», δεν «μακρύνονται μεν από τας κατοικίας των ανθρώπων, καθιστώσιν όμως αναγκαίαν της αστυνομίας την άδειαν και την συγκατάθεσιν των γειτόνων». Τα σφαγεία (άρθρο 20) χωροθετούνται εκτός πόλεως «παρά την θάλασσαν, ποταμόν ή ρύακα», προφανώς για τη διάθεση των αποβλήτων τους σε αυτούς τους αποδέκτες. Η έννοια της προστασίας του υδάτινου περιβάλλοντος είναι ανύπαρκτη στο νεοσύστατο Κράτος και είναι λογικό, καθώς αφ' ενός δεν υπήρχε, σε γενικότερο επίπεδο την εποχή εκείνη, ευαισθητοποίηση για τα περιβαλλοντικά θέματα, αφ' ετέρου ήταν άλλες, πολύ πιο επείγουσες, οι προτεραιότητες. Τα πεταλωτήρια, τα οποία ήταν πάρα πολλά, έπρεπε να βρίσκονται μέσα στις αυλές (άρθρο 21). Ελλείπει αυτών, «οι πεταλωταί εργάζονται μόνον επί των μεγάλων πλατειών», δηλαδή στους ανοιχτούς δημόσιους χώρους. Λοιπά εργαστήρια «οσμίν δυσώδη ή βαρείαν απόζοντα ή θόρυβον προξενούντα, τοπίζονται εις αποκέντρους συνοικίας (μαχαλέδες) της πόλεως», σύμφωνα με το άρθρο 22. Τα εκδορεία των ζώων έπρεπε να απέχουν τουλάχιστον «ημίσειαν ώραν της πόλεως και των κωμών, εις υψηλόν και σύδενδρον τόπον». Επιχειρείται δηλαδή για πρώτη φορά στο νεοελληνικό Κράτος, η χωροθέτηση περιοχών υποδοχής βιοτεχνιών και οχλουσών μονάδων, ρύθμιση πολύ προωθημένη για την εποχή της, η οποία ίσχυσε μέχρι το 1912³⁰³. Δεν πρόκειται βέβαια για οργανωμένους υποδοχείς βιοτεχνικών και μεταποιητικών μονάδων. Οι πρώτες σχετικές συζητήσεις, σε θεσμικό επίπεδο, έγιναν για τον Πειραιά τριάντα (30) σχεδόν χρόνια αργότερα³⁰⁴, ενώ το 1863 προσδιορίστηκε η βιομηχανική «ζώνη» του Πειραιά. Σύμφωνα με το άρθρο 24 του Διατάγματος, τα «κοινοταφεία» έπρεπε να βρίσκονται σε ικανή απόσταση από τις πόλεις και κώμες και περιφραγμένα με δένδρα, σύμφωνα με το σχετικό Διάταγμα³⁰⁵. Το προτελευταίο άρθρο

³⁰⁰ Σε αυτό το άρθρο παραπέμπει το μεταγενέστερο Διάταγμα «περί των καταστημάτων των δι' αερίου (*gaz*) φωτισμού κλπ», ΦΕΚ 29^Α/26.07.1858.

³⁰¹ Υλικό χρήσιμο στη ζωγραφική και αργότερα σε εφαρμογές της κτηνιατρικής.

³⁰² Υλικό χρήσιμο στην ιατρική, κυρίως όμως «εις τους βαφείς, τους χρυσοχόους, τους υποϊατρούς, και τους γαιωτάς, (καλαϊτζήδες) επειδή με την βοήθειαν αυτού, και διαλύεται και κολλά εις τα χάλκινα σκεύη ο κασσίτερος». Παπαδόπουλος 1815, σ. 42.

³⁰³ Το 1912 εκδόθηκε ο Νόμος ΔΚΣΤ' (υπ' αριθ. 4026) «περί των όρων ιδρύσεως βιομηχανικών εργοστασίων», ΦΕΚ 30^Α/28.01.1912.

³⁰⁴ «Η επέκταση του Σχεδίου Πόλεως Πειραιά στο βορειοδυτικό τμήμα το 1864 εγκαινιάζει τη βιομηχανική ζώνη Πειραιά». Μαλικούτη 1999, σ. 108.

³⁰⁵ Διάταγμα «περί των νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών», ΦΕΚ 16^Α/05.05.1834.

27 του μεσοτού περιεχομένου Διατάγματος «περί υγιεινής οικοδομής...», καθιστούσε υπεύθυνους για την ακριβή τήρηση των διατάξεων για «*την σύστασιν των πόλεων και κωμών, καθώς και όταν γίνονται μεγάλοι μεταβολαί οικοδομών εντός των πόλεων και χωρίων*», τους Νομάρχες, Επάρχους και Δημάρχους, ανάλογα με την «*πολιτικήν δύναμιν*» καθ' ενός εξ αυτών. Αυτοί όφειλαν να ενεργούν αφ' ενός «*συμβουλεύοντες και νουθετούντες*», αφ' ετέρου καταδιώκοντας «*τας παραβάσεις των κανονισμών*» σύμφωνα με τον ποινικό Νόμο.

Αυτό το πολύ σημαντικό Διάταγμα, που φέρει την υπογραφή του Κωλέττη, έθεσε με ολοκληρωμένο τρόπο τις προδιαγραφές για τη διάρθρωση και τη μορφή των πόλεων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και επηρέασε ουσιαστικά τον σχεδιασμό τους. Καθόρισε τα πρώτα σημαντικά στοιχεία του Οικοδομικού Κανονισμού που ίσχυαν για ογδόντα πέντε (85) χρόνια, ενώ σε αυτό παραπέμπονται στη συνέχεια, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, πολλά νομοθετήματα περί σχεδίων πόλεων της Οθωνικής περιόδου, όπως ενδεικτικά τα Διατάγματα για τη νέα πόλη Κορίνθου (τον Μάρτιο και Μάιο 1858), τον Μάραθο Τριφυλίας (το 1859), την Κυλλήνη (το 1864), και περί υγιεινής των πόλεων, όπως το Διάταγμα «περί των καταστημάτων των δι' αερίου (gas) φωτισμού κλπ» (το 1858).

Στο ΦΕΚ 2^Α/19.06.1835³⁰⁶ δημοσιεύεται ένας πολύ σημαντικός Νόμος, «**περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών**», ο οποίος εφαρμόστηκε σε διάφορες περιπτώσεις σχεδίων πόλεων. Βασικός στόχος του ήταν η εξασφάλιση εσόδων, από πλευράς Κράτους, μέσω της αξιοποίησης των γαιών. Ο Νόμος περιελάμβανε τρία (3) Μέρη: το πρώτο αφορούσε την προικοδότηση οικογενειών, το δεύτερο την προικοδότηση Δήμων και το τρίτο περιελάμβανε γενικές διατάξεις. Ειδικότερα, το πρώτο Μέρος προέβλεπε ότι κάθε Έλληνας, είτε ήταν αυτόχθων, είτε είχε γεννηθεί εκτός των ορίων του Βασιλείου, είχε λάβει μέρος στην Επανάσταση, κατοικούσε στην Ελλάδα και είχε ήδη «καταγραφεί» σε Δήμο ή επρόκειτο να το πράξει εντός διετίας, καθώς και όποιος ξένος, οποιασδήποτε εθνικότητας, είχε πολεμήσει για την ανεξαρτησία της Ελλάδας, κατοικούσε στη χώρα και «έγεινεν ή γενή εις το εξής μέρος δήμου τινός», είχε το δικαίωμα να αποκτήσει (για το σύνολο της οικογένειάς του) ως προικοδότημα, εθνικά κτήματα αξίας «έως δύο χιλιάδων δραχμών». Συγκεκριμένα, σε κάθε «αρχηγό» οικογένειας δινόταν πίστωση δύο χιλιάδων (2.000) δρχ., της οποίας τα γραμμάτια δεν θεωρούνταν χαρτονομίσματα και μπορούσαν να

---

³⁰⁶ Το Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως φέρει αριθμό 2 λόγω της νέας αρίθμησης των Φύλλων μετά την ενηλικίωση του Όθωνα.

χρησιμοποιηθούν μόνον ως μέσο πληρωμής προς το Δημόσιο Ταμείο για την αγορά εθνικών κτημάτων. Ο Νόμος ξεπερνούσε τον διχαστικό προσδιορισμό αυτόχθονες – ετερόχθονες και κάλυπτε το σύνολο των Ελλήνων, ακόμη και των φιλελλήνων που είχαν αγωνιστεί για την απελευθέρωση του τόπου. Η προικοδότηση αφορούσε καλλιεργημένα κτήματα, καλλιεργήσιμες εθνικές γαίες και άλλα ακίνητα, όπως κατοικίες και μύλους. Ο Νόμος προέβλεπε (στο άρθρο 10) τη διεξαγωγή δημοπρασίας σε κάθε Δήμο, στην οποία καθένας μπορούσε να αγοράσει από τα προς πώληση κτήματα «μέχρι συμπληρώσεως της πιστώσεώς του». Αυτό εφαρμοζόταν ως γενική αρχή (πλην ορισμένων εξαιρέσεων που περιλαμβάνονταν στο άρθρο 11). Σε ό,τι αφορά τη χρήση και την κληρονομική μεταβίβαση των εν λόγω κτημάτων, το άρθρο 15 όριζε ότι «ισχύουν οι τακτικοί πολιτικοί νόμοι». Ως αποζημίωση για το δικαίωμα της ιδιοκτησίας (το οποίο απεκδυόταν η Κυβέρνηση για αυτά τα κτήματα), ο προικοδοτηθείς κατέβαλε χρεολύσιο 6% κατ' έτος, επί τριάντα έξι (36) έτη. Επιπλέον –επειδή τα κτήματα αυτά δεν υπόκειντο πλέον στην «εις είδη απόδοσιν φόρων»– κάθε ιδιοκτήτης κατέβαλε (για αμπέλια, ελαιώνες, κλπ) έγγειο φόρο 3% κατ' έτος στο Ταμείο της Επικράτειας. Αυτό τον φόρο δεν κατέβαλαν όσοι προικοδοτούνταν με κατοικίες, μύλους ή άλλα ακίνητα. Το δεύτερο Μέρος του Νόμου αναφερόταν στην προικοδότηση των Δήμων, που άρχισε μετά την ολοκλήρωση της προικοδότησης των οικογενειών. Ο προσδιορισμός της προικοδότησης γινόταν με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, ανάλογα με τον πληθυσμό, τις πραγματικές ανάγκες και «τας ειδικάς περιστάσεις» κάθε Δήμου», και ήταν ανέκκλητος ως προς την έκταση της προικοδότησης. Χρεολύσιο 6% και φόρο 3%, κατ' έτος, κατέβαλαν και οι Δήμοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 27 του Νόμου, βάσει του οποίου «εν περιπτώσει πραγματικής ανάγκης», δίνονταν στους Δήμους από τις διαθέσιμες εθνικές γαίες, χωρίς χρεολύσιο, εκτάσεις για νεκροταφείο, για εκκλησία, κατοικία του εφημέριου και κήπο έως δεκαπέντε (15) στρ., για σχολείο και κήπο (ίδια έκταση), «3.000 – 6.000 πήχεις³⁰⁷ διά δημοσίαν πλατείαν», η οποία μάλιστα έπρεπε να φυτευτεί με δένδρα, για νοσοκομείο με τον κήπο του, για δρόμους και για δημόσια καταστήματα. Δίνονταν δηλαδή στους Δήμους οι αναγκαίες εκτάσεις για δημόσια κτίρια, ενώ προβλεπόταν ρητά η διάθεση των αναγκαίων εκτάσεων για δημόσιο χώρο. Το τρίτο Μέρος του Νόμου περιελάμβανε ορισμένες γενικές διατάξεις, όπως το χρονοδιάγραμμα ολοκλήρωσης της προικοδότησης οικογενειών και Δήμων μέχρι τις 20 Μαΐου 1836, δηλαδή εντός έντεκα (11) μηνών, χρονικό διάστημα πολύ περιορισμένο. Ο Νόμος περί προικοδοτήσεως είναι

³⁰⁷ Ενοεί τ.π., δηλαδή η επιφάνεια της πλατείας κυμαινόταν μεταξύ 1.680 – 3.360 τ.μ..

ένας από τους σημαντικότερους της εποχής της μοναρχίας του Όθωνα, που φέρει και αυτός τη σφραγίδα του Κωλέττη³⁰⁸. Με τον Νόμο επιχειρήθηκε να δοθεί σημαντική διέξοδος στο θέμα των εθνικών γαιών, δηλαδή των γαιών που ανήκαν άλλοτε στους Τούρκους και, μετά την εκδίωξή τους, περιήλθαν με κατακτητικό δικαίωμα στο ελληνικό Δημόσιο³⁰⁹. Με αυτή τη ρύθμιση, εθνικές γαίες περιήλθαν στους πολίτες, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών, που απέκτησαν εύφορη γη, μπορούσαν να την καλλιεργήσουν για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην και αποτρέπονταν από το να μεταναστεύσουν. Εκτιμάται ότι διανεμήθηκαν «λίγα περισσότερα από 176.000 στρέμματα»³¹⁰. Δόθηκε επίσης η δυνατότητα σε νέες πόλεις, μικρές και μεγάλες, να αποκτήσουν δημόσιο χώρο και τις αναγκαίες εκτάσεις για δημόσια κτίρια. Δεδομένου ότι ο Νόμος προέβλεπε την υποχρεωτική εγκατάσταση σε Δήμο οποιουδήποτε ήθελε να επωφεληθεί από τις ρυθμίσεις του, συνέβαλλε ουσιαστικά στη δημιουργία οικισμών και Δήμων. Εφαρμόστηκε σε πολλές περιπτώσεις σχεδιασμού πόλεων, όπως του Πειραιά (το 1835 και το 1838, στους συνοικισμούς – αποικίες των Χιωτών και Υδραίων), της Θήβας και της Κυλλήνης (1835), της Πάτρας (1836), της Ελαφονήσου (1837). Η περίοδος ισχύος του διατηρήθηκε μέχρι την τελική διανομή των εθνικών γαιών το 1871³¹¹.

Στο ΦΕΚ 20^Α/16.12.1835 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί δημοπρασίας των δημοσίων εργασιών και προμηθειών διά λογαριασμόν της Επικρατείας**». Για πρώτη φορά στη νεοελληνική νομοθεσία τη δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τίθεται με Διάταγμα το θέμα του «*δημοσίου συναγωνισμού*» για όλα τα έργα, τις κατασκευές και τις προμήθειες που γίνονταν για λογαριασμό της Κυβέρνησης, δηλαδή για όλα τα δημόσια έργα και προμήθειες. Υπό αυτή την έννοια, το Διάταγμα αφορούσε την ανοικοδόμηση των πόλεων και των δημοσίων κτιρίων. Καθορίζεται αρχικά κάθε σχετικό θέμα, ώστε να διασφαλίζεται ότι τα δημόσια έργα και οι προμήθειες «*παραχωρούνται συνήθως δια δημοσίου συναγωνισμού εις τον ζητούντα ολιγωτέραν τιμήν*». Η τιμή αυτή, δηλαδή η προσφορά, δίνεται «*επί τη βάσει των παρά των πραγματοποιημένων συνταπτομένων υπολογισμών*». Υπάρχουν εξαιρέσεις αυτής της γενικής αρχής (αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο επαναλαμβάνεται η λέξη «*συνήθως*»), για τις

³⁰⁸ «Και το μεν περί εθνικών γαιών διάταγμα καλείται προικοδότησις των Ελληνικών οικογενειών και είναι έργον του Ι. Κωλέττη ού και την υπογραφήν φέρει». Ευαγγελίδης 1894, σ. 109.

³⁰⁹ Βακαλόπουλος 2005, σσ. 225-226.

³¹⁰ Σωτηρόπουλος 2010, σ. 35. Στο εισαγωγικό κείμενό του για τον Σωτηρόπουλο, ο Κώστας Κωστής αναφέρει ότι το συγκεκριμένο σχήμα διανομής της εθνικής γης απέτυχε, κυρίως λόγω των υψηλών τιμών γης που διαμορφώθηκαν, εξ αιτίας του πλειστηριασμού των γαιών.

³¹¹ Ό.π., σ. 35.

περιπτώσεις που οι εργασίες απαιτούσαν «*ιδιαιτέραν τεχνικήν επιτηδιότητα*», όταν επρόκειτο περί «*διόλου ασημάντων εργασιών*», όταν «*η έλλειψις καιρού και άλλα εμπόδια ακατανίκητα*» καθιστούσαν αδύνατο τον συναγωνισμό και, τέλος, όταν υπήρχαν «*ιδιαιτεροι λόγοι*» ή λόγοι δημοσίου συμφέροντος. Η σχετική προκήρυξη προβλέπεται να τοιχοκολλείται και να γνωστοποιείται με κήρυκα οκτώ (8) ημέρες νωρίτερα, ενώ οι εργολάβοι ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν εγγύηση ή «*παρακαταθήκην δεκτὴν αν τούτο φανή αναγκαίον προς ασφάλειαν της εκτελέσεως*». Στο Διάταγμα υπάρχει πρόβλεψη για έργα και κρατικές προμήθειες που επρόκειτο να γίνουν στο εξωτερικό. Σε αυτή την περίπτωση, αρμόδιες για τον διαγωνισμό ορίζονταν οι Πρεσβείες και τα Προξενεία. Τέλος, «*παραγγέλλεται*» στο Ελεγκτικό Συνέδριο να δέχεται μόνον εκείνα τα έξοδα τα οποία όχι απλώς δικαιολογούνταν αλλά και αποδεικνύονταν «*κατά τους ενταύθα περιεχομένους ορισμούς*». Το Διάταγμα³¹² εφαρμόστηκε σε διάφορες ρυθμίσεις για τον σχεδιασμό των πόλεων, όπως στον Νόμο ΤΝΗ'/1856 περί κατασκευής πεζοδρομίων. Δεκαπέντε (15) χρόνια αργότερα, το 1850, εκδίδεται ένα σχετικό Διάταγμα, που αφορούσε τις υποχρεώσεις των αναδόχων δημόσιων έργων. Πρόκειται για το Διάταγμα «**περί υποχρεώσεων εις τας οποίας θέλουν υπόκεισθαι οι αναδεχόμενοι την εκτέλεσιν δημοσίων εργασιών εργολάβοι**», ΦΕΚ 33^Α/22.09.1850, το οποίο περιελάμβανε ρυθμίσεις για τους γενικούς κανόνες βάσει των οποίων θα δημοπρατούνταν «*πάσα εκτέλεσις των δημοσίων έργων ή προμήθεια*» στο νεοελληνικό Κράτος. Οριζόταν αρχικά ότι δεκτός σε διαγωνισμό δημόσιων έργων γινόταν μόνον όποιος μπορούσε να προσκομίσει στη διενεργούσα τη δημοπρασία Αρχή: α) πιστοποιητικό που περιελάμβανε τις εκτελεσθείσες από αυτόν εργασίες (δημόσιες, δημοτικές και τις «*αξίας λόγου*» ιδιωτικές), και β) έγκυρη «*υπόσχεσι εγγυήσεως*». Σε δημοπρασίες ή σε περιπτώσεις προμήθειας υλικών οδοποιίας, καθώς και για εργασίες που δεν απαιτούσαν ειδικότητα (π.χ. χωματισμοί), γινόταν ανεξαιρέτως δεκτός κάθε «*αξιόχρεως*» εργολάβος. Προβλεπόταν εγγύηση (με κινητή ή ακίνητη περιουσία), η οποία ανερχόταν στο 1/5 του «*ολικού αντιτίμου*» της εργολαβίας. Δεν επιτρεπόταν στον αναδειχθέντα εργολάβο να παραχωρήσει το σύνολο ή μέρος της εργολαβίας σε τρίτον. Τα χρησιμοποιούμενα υλικά έπρεπε να είναι «*της καλητέρας ποιότητος*» και «*εντέχνως*» κατεργασμένα, διαφορετικά απορρίπτονταν και η αντικατάστασή τους βάρυνε τον εργολάβο. Ο ανάδοχος ήταν υπεύθυνος για το προσωπικό (εργάτες και τεχνίτες, τους οποίους έπρεπε να

³¹² Ένα μήνα μετά την έκδοση του Διατάγματος, έγιναν πολλές μικρές διορθώσεις στον τίτλο και στις διατάξεις του, οι οποίες δεν άλλαζαν την ουσία του. Δημοσιεύθηκαν υπό τον τίτλο «*Επιδιορθώσεις*» στο ΦΕΚ 3Α'/30.01.1836. Ο τίτλος άλλαξε σε «*περί δημοσίου παραχωρήσεως των εργασιών, οικοδομών, κτλ.*».

πληρώνει «τακτικά» και οι οποίοι, εάν δεν ήταν «ικανοί και τίμιοι» ο μηχανικός μπορούσε να αποπέμψει), αλλά και για τα υλικά του έργου (που έπρεπε να έχουν τις «υπολογισμένες διαστάσεις ή βάρος»), ήταν υποχρεωμένος να τηρεί το εγκεκριμένο σχέδιο και να συμμορφώνεται με τις εντολές που του έδινε ο επιβλέπων μηχανικός. Εάν υπήρχε «υπόνοια» ότι μία εργασία ήταν «κακώς τετελεσμένη», ο μηχανικός υποχρέωνε τον εργολάβο να την κατασκευάσει εκ νέου, με έξοδά του, εφ' όσον η υπόνοια αποδεικνυόταν βάσιμη. Σε περίπτωση που δεν υπήρχε πρόοδος των εργασιών, λόγω έλλειψης υλικών ή τεχνιτών και κινδύνευε η έγκαιρη ολοκλήρωση ενός έργου, δινόταν η δυνατότητα στον οικείο Νομάρχη με απόφασή του να διατάξει την απ' ευθείας εκτέλεση εργασιών «δί' ημερομισθων, δι' αποκοπής ή όπως άλλως θέλει εγκρίνη». Το Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο ενημερωνόταν για την απόφαση του Νομάρχη, όριζε την επίβλεψη αυτών των εργασιών ή τον «αναπλειστηριασμόν», υπολογίζοντας τη ζημιά σε βάρος του εργολάβου, για κάθε μία από τις δύο περιπτώσεις. Εάν προέκυπταν εργασίες που δεν είχαν προϋπολογιστεί, αυτές ρυθμιζόνταν από τον μηχανικό «κατ' εξομοίωσιν προς τας μάλλον αναλογούσας». Εάν αυτό δεν ήταν εφικτό, οι τιμές καθορίζονταν από τον Νομάρχη, αφού λάμβανε τη γνώμη του εργολάβου και του μηχανικού, βάσει της τρέχουσας τιμής των ημερομισθίων και των επί τόπου υλικών. Οι επιμετρήσεις και οι βάσεις αυτών συμπληρούμενες καταστάσεις «προς πληρωμήν», καθώς και τα πρωτόκολλα παράδοσης και παραλαβής, κοινοποιούνταν επί αποδείξει στον εργολάβο «ίνα παραδεχθή αυτά». Αυτός, εντός δέκα (10) ημερών έπρεπε να τα αποδεχθεί ή να δηλώσει τους λόγους της μη αποδοχής τους. Ο τρόπος πληρωμής των εργολάβων, η παράδοση και η παραλαβή των εργασιών, παραπέμπονται στις διατάξεις του από 26 Δεκεμβρίου 1836 Διατάγματος³¹³. Σε ό,τι αφορά τη «στερεότητα» των εργασιών, κάθε εργολάβος υπαγόταν στις γενικές διατάξεις περί εργολαβιών του σχετικού Νόμου³¹⁴. Όταν οι εργασίες ολοκληρώνονταν, γινόταν η προσωρινή παραλαβή τους, «αναβαλλομένης της οριστικής μέχρις ού λήξει η προθεσμία της εγγυήσεως». Στο διάστημα αυτό (τέσσερις (4) μήνες για τα έργα οδοποιίας, δύο (2) χρόνια για τα υδραυλικά έργα και ένα για όλα τα υπόλοιπα), υπεύθυνοι για τη συντήρηση των εργασιών ήταν ο εργολάβος και ο εγγυητής του. Κάθε διαφορά μεταξύ του εργολάβου και του «διευθύνοντος τας εργασίας»

³¹³ Πρόκειται για το Διάταγμα «περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών», ΦΕΚ 79^Α/28.12.1836, και ειδικότερα για τις διατάξεις των άρθρων 11 και 13 αντίστοιχα.

³¹⁴ Το Διάταγμα παραπέμπει στην «Εξάβιβλο» του Αρμενόπουλου και ειδικότερα στο Τρίτο βιβλίο «Περί εκποιήσεως, δανείου τε και κοινωνίας», το οποίο στον Τίτλο Η', άρθρο 43, ανέφερε: «Οι τοίχους εργαζόμενοι και θόλους εγχορήγους ή καμάρας εχέτωσαν πάσαν ασφάλειαν και εμπειρίαν, ίνα μη ο θεμέλιος σαιθρός γένηται ή το κτιζόμενον λοξόν ή και άνισον· ει γαρ ένδοθεν του δεκάτου ενιαυτού γένηται πτώσις άνευ θεομηνίας, υποκεισθω ο κτιζων ταύτα εξ ιδίων αναλωμάτων ποιείν». Πιτσάκης 1971, σ. 211.

μηχανικού, που αφορούσε την ποιότητα των υλικών, την έντεχνη ή μη χρήση αυτών, την πρόοδο των εργασιών και ο,τιδήποτε άλλο σχετικό, έπρεπε να λύνεται «διαιτητικώς» ή με όποιον άλλο τρόπο συμφωνούσαν τα συμβαλλόμενα μέρη. Οι διατάξεις του Διατάγματος εφαρμόζονταν και για τα έργα που εκτελούνταν για λογαριασμό των Επαρχιών και των Δήμων, με την επιφύλαξη των αρμοδιοτήτων των Επαρχιακών και δημοτικών Συμβουλίων. Στο ακροτελεύτιο άρθρο του Διατάγματος αναφερόταν ότι τα σχετικά με το πιστοποιητικό που έπρεπε να προσκομίζει ο εργολάβος στις Αρχές για να λάβει μέρος σε δημοπρασία, θα εφαρμόζονταν «εντελώς» ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του Διατάγματος, δηλαδή από τον Οκτώβριο 1851. Συμπερασματικά, το Διάταγμα έθετε τις προϋποθέσεις για τη συμμετοχή εργολάβου σε διαγωνισμό, ορίζοντας μάλιστα υψηλά ποσοστά εγγυήσεων συμμετοχής (20% επί του προϋπολογισμού του έργου), καθόριζε τις προδιαγραφές των υλικών, τον τρόπο κατασκευής και διαχείρισης των έργων, έθετε χρονοδιαγράμματα και προθεσμίες για την υλοποίησή τους και καθόριζε τον τρόπο προσωρινής και οριστικής παραλαβής των έργων. Αποτελούσε δηλαδή μία πλήρη ρύθμιση για τη διαδικασία παραγωγής δημόσιων και δημοτικών έργων.

Τον Μάιο 1836 εκδόθηκε ένα Διάταγμα που αφορούσε μεν το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, περιελάμβανε όμως ρυθμίσεις, όπως η τακτοποίηση των μικρών οικοπέδων, των οποίων η εφαρμογή γενικεύτηκε αργότερα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο περιλαμβάνεται στη νομοθεσία γενικής εφαρμογής. Πρόκειται για το Διάταγμα «**περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών**», ΦΕΚ 20^Α/15.05.1836, που αποσκοπούσε στην εξομάλυνση των προβλημάτων που ανέκυπταν μεταξύ των οικοπεδούχων που ήθελαν να οικοδομήσουν στην Αθήνα, κατά την εφαρμογή του σχεδίου πόλεως. Στα δώδεκα (12) άρθρα του διευκρίνιζε πολλά σχετικά θέματα. Όριζε αρχικά (άρθρο 1), ότι όποιος οικοδομούσε στην Αθήνα ήταν υποχρεωμένος «*να φυλάττη την ευθυγραμμίαν και την ισοπέδωσιν*», όπως τις «*διαγράφει επί του γηπέδου*³¹⁵» ο αρμόδιος μηχανικός. Σε περίπτωση κατά την οποία η οικοδομική γραμμή «*τέμνει εν ή πολλά οικόπεδα εις τρόπον, ώστε οι πλάγιοι τοίχοι ή τα μεσότοιχα λαμβάνουσιν εκ τούτου πλαγίαν θέσιν, σχηματίζοντα αμβλείας ή οξείας γωνίας*», υποχρεούνταν οι οικοπεδούχοι «*να μεταρρυθμίζουν τα*

³¹⁵ Δεν υπάρχει διάκριση των εννοιών «οικόπεδο» και «γήπεδο», στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ενώ με τα σημερινά δεδομένα αυτές είναι διακριτές, την Οθωνική περίοδο τις περισσότερες φορές ταυτίζονται και εναλλάσσονται, ως έννοιες, στα σχετικά Διατάγματα. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Ν. 4067 «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ 79^Α/09.04.2012, «*γήπεδο είναι η συνεχόμενη έκταση γης που αποτελεί αυτοτελές και ενιαίο ακίνητο [...] σε περιοχή εκτός εγκεκριμένου σχεδίου*», ενώ «*οικόπεδο είναι η συνεχόμενη έκταση γης που αποτελεί αυτοτελές και ενιαίο ακίνητο [...] σε εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο ή μέσα στα όρια οικισμού χωρίς σχέδιο*».

σύνορα των οικοπέδων τους, ώστε οι πλευραί των οικιών τους να έχουν θέσιν ορθογώνιον» (άρθρο 2). Ορίζεται δε ότι όποιος πολίτης ζητούσε από την αρμόδια Αρχή «οικοδομής άδειαν», θα έπρεπε πλέον να αναφέρει στην αίτησή του εάν είχε συνεννοηθεί ή όχι με τους γείτονές του «*περί της μεταρρυθμίσεως των συνόρων ή όχι*».

Στην πρώτη περίπτωση, ο επιφορτισμένος με την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικός έλεγχε επί τόπου αν είχε γίνει συνεννόηση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αποφάσιζε ο ίδιος για τα όρια των οικοπέδων. Έχουμε, σε αυτό το άρθρο, ρητή αναφορά σε «οικοδομική άδεια» και στον τρόπο έκδοσής της³¹⁶. Επισημαίνεται επίσης η αυστηρότητα της διάταξης, καθώς στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι, κάθε οικοδομή για την οποία δεν είχαν τηρηθεί οι προαναφερόμενοι όροι, «*κατεδαφίζεται δι' εξόδων του ιδιοκτήτη*» (το ίδιο όριζε και το Διάταγμα του 1833 «περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων...»). Σύμφωνα με το άρθρο 3, η αρτιότητα οικοπέδου προκειμένου να μπορεί να οικοδομήσει κανείς «*επί μιάς των τριών πρωτίστων οδών της παλαιάς πόλεως, και εφ' όλων των οδών και πλατειών της νέας πόλεως*» (εννοείται του νέου σχεδίου), ορίζεται σε διακόσιους (200) τ.π. (δηλ. 112,5 τ.μ.). Κάθε μικρότερο οικόπεδο, ανεξάρτητα από το σχήμα του, «*ανήκει εις την κλάσιν των τεμαχίων*», θεωρείται δημοτική ιδιοκτησία και «*διαθέτεται κατά τους περί των τοιούτων τεμαχίων ορισμούς*». Πρόκειται για τακτοποίηση οικοπέδων, η οποία είχε προβλεφθεί σε σχετικό Διάταγμα³¹⁷ του 1834 για την Αθήνα. Στη συνέχεια (άρθρο 4), ορίζεται ότι η «*μεταρρυθμίσις των συνόρων των οικοπέδων εκάστης οδού*» έπρεπε να γίνεται έτσι ώστε κάθε ιδιοκτήτης «*των επ' αυτών κειμένων οικιών να λαμβάνη ανάλογον μέρος προσώπου*», να αποκτούν δηλαδή τα οικόπεδα πρόσωπο σε οδό. Εφ' όσον υπήρχαν διαφωνίες από την πλευρά κάποιου ιδιοκτήτη, ενημερωνόταν ο αρχιτέκτονας του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας, που όμως δεν αποφάσιζε, αλλά με τη σειρά του ενημέρωνε τη Γραμματεία Εσωτερικών, κι εκείνη αποφάσιζε «*ανεκλήτως*». Αν κατά την τροποποίηση των ορίων των οικοπέδων, ένας εκ των ιδιοκτητών κέρδιζε επιφάνεια («*τόπον*») προς ζημία του γείτονός του, όφειλε (σύμφωνα με το άρθρο 5) να τον αποζημιώσει, κατόπιν αποφάσεως διαιτητικής Επιτροπής. Στο ίδιο Διάταγμα (άρθρο 6) τίθενται όροι δόμησης επί των κεντρικών οδών της Αθήνας και ειδικότερα των οδών

³¹⁶ Για την έκδοση οικοδομικών αδειών είναι αναλυτική η Εγκύκλιος 89, ΦΕΚ 34^Α/08.10.1849, που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

³¹⁷ Στο Διάταγμα «περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», το οποίο υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1834 αλλά δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/27.04.1865.

Ερμού, Αιόλου, Αθηνάς, Πειραιώς, Μακράς Στοάς και Σταδίου, καθώς και στις πλατείες Όθωνος και Λουδοβίκου³¹⁸.

Αναλυτικά, όλες οι οικίες έπρεπε: α) «να έχουν έν ισόγειον και έν ανώγειον πάτωμα», να είναι δηλαδή υποχρεωτικά διώροφες και β) να σχηματίζουν «σειράν συνεχή και αδιάκοπον». Εισάγεται δηλαδή το συνεχές οικοδομικό σύστημα. Εκτός αυτών, τα σχέδια έπρεπε να υποβάλλονται προηγουμένως «εις την εξέτασιν του γεωμέτρου της πόλεως και εις την αναθεώρησιν και έγκρισιν του μηχανικού του νομού». Με το άρθρο 7 απαγορευόταν στους ιδιοκτήτες των οικιών που είχαν ήδη ανεγερθεί «επί των τριών μεγάλων οδών», να κάνουν «εναντίον της παρούσης αποφάσεως θεμελιώδεις επισκευάς». Όφειλαν δε οι ιδιοκτήτες σε κάθε καινούργια οικοδομή ή ουσιαστική επισκευή, να συμμορφώνονται «κατά γράμμα» με αυτήν. Επιπλέον (άρθρο 8), στο Διάταγμα ορίζονται θέματα που αφορούσαν τις μεσοτοιχίες (οι οποίες έπρεπε να κατασκευάζονται με έξοδα αμφοτέρων των ιδιοκτητών) και τον τρόπο κατασκευής των «καπνοδοχείων και των εστιών» με πλίνθους (άρθρο 9). Τίθενται, δηλαδή, θέματα πυροπροστασίας και κατασκευής των εξωτερικών κλιμακοστασίων, καθώς δεν επιτρεπόταν στους ιδιοκτήτες (άρθρο 10), «να έχωσιν υπέρ την μίαν βαθμίδα εμπρός των θυρών των οικιών των».

Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, απαγορευόταν «εις άπαντας να σμικρύνωσι τας οδούς ή πλατείας, ή να παραμορφώσωσιν οπωσδήποτε το σχήμα των». Λαμβάνεται πρόνοια, δηλαδή, για τη διαφύλαξη του δημόσιου χώρου. Απαγορεύεται, τέλος (άρθρο 11), στους οικοδομούντες «να καλύπτωσι την οδόν με ύλας ή πήγματα οικοδομών» και ορίζεται η αστυνομία ως το αρμόδιο όργανο για την τήρηση των προαναφερόμενων. Γίνεται σε αυτό το σημείο και πάλι ευθεία αναφορά στον δημόσιο χώρο, ειδικότερα στις πλατείες και στην ανάγκη διαφύλαξής τους. Όπως επισημαίνουν οι Μαρία Ανανιάδου-Τζημοπούλου και Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυμπου, όλα τα σχέδια πόλεως της Αθήνας που προτάθηκαν την περίοδο 1833 – 1836, «αρθρώθηκαν γύρω από τρεις πλατείες, με διαφορετική μορφή και λειτουργία που βρίσκονταν στις κορυφές ενός τριγώνου απέναντι στην Ακρόπολη, επιτρέποντας έτσι στην νέα πόλη να αναπτυχθεί δίπλα στον ιστορικό πυρήνα»³¹⁹. Το Διάταγμα ήταν μελετημένο, καλοδιατυπωμένο και επανέφερε την τακτοποίηση

³¹⁸ Για τους κεντρικούς δρόμους και πλατείες της Αθήνας εκείνης της περιόδου έγραφε ο Γερμανός μηχανικός Ferdinand Aldenhoven: «Πολλοί δρόμοι ανοίχθηκαν και διαπλατύνθηκαν, μεταξύ άλλων, οι οδοί Ερμού, Αιόλου και Αθηνάς. Η πρώτη χωρίζει την πόλη σε δύο ίσα μέρη, παράλληλα προς τον βράχο της Ακρόπολης, η δεύτερη τέμνει καθέτως την πρώτη και εκτείνεται μέχρι το ναό του Αιόλου, σημείο στο οποίο βρίσκεται και η ομώνυμη πλατεία». Aldenhoven 1841, σ. 13.

³¹⁹ Ανανιάδου-Τζημοπούλου – Καραδήμου-Γερόλυμπου 2009, σ. 25.

των μικρών οικοπέδων. Εκτός από την εισαγωγή του συνεχούς οικοδομικού συστήματος στην Αθήνα, διασφάλιζε ότι ο δημόσιος χώρος θα παρέμενε ελεύθερος προς χρήση από οποιονδήποτε. Αυτοί ήταν οι λόγοι για τους οποίους η εφαρμογή πολλών διατάξεων του επεκτάθηκε αργότερα. Συγκεκριμένα, με το Διάταγμα «περί μεταρρυθμίσεων των του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», ΦΕΚ 14^Α/25.06.1842, τροποποιούνται, σε πρώτη φάση, τα άρθρα 2, 9 και 11 του Διατάγματος του 1836. Το άρθρο 2, που προέβλεπε ότι κάθε οικοδομή για την οποία δεν είχαν τηρηθεί οι προβλεπόμενοι σε αυτό όροι, «κατεδαφίζεται δι' εξόδων του ιδιοκτήτη», τροποποιείται και ορίζεται, πλέον, ότι κάθε οικοδομή που είχε κτιστεί κατά παράβαση των όρων του άρθρου 2, «θέλει μεταρρυθμισθεί». Εάν δεν επιδεχόταν «μεταρρύθμισιν», κατεδαφιζόταν με έξοδα του ιδιοκτήτη. Δηλαδή η ρύθμιση γίνεται ηπιώτερη, δίνοντας τη δυνατότητα στον ιδιοκτήτη να τροποποιήσει την οικοδομή εφ' όσον δεν είχαν τηρηθεί οι σχετικοί όροι. Εάν αυτό δεν ήταν εφικτό, τότε η οικοδομή κατεδαφιζόταν. Το άρθρο 9 τροποποιείται με την προσθήκη της λέξης «οπτάς», δηλαδή ψημένες, για τις πλίνθους των καπνοδοχείων και των εστιών, ενώ, στο ίδιο άρθρο, η παράγραφος που αφορούσε τα σχετικά με τις στέγες των οικιών τροποποιείται και πλέον «όλαι αι οικία και όλαι αι οικοδομαί θέλουν στεγάζεσθαι έξωθεν με ύλην μη υποκειμένην εις εμπρησμόν», όπως μέταλλο, πλίνθους, κεραμίδια. Επισημαίνεται δηλαδή περαιτέρω η ανάγκη πυροπροστασίας των κτιρίων. Οι τροποποιήσεις του άρθρου 11 είναι μικρής κλίμακας και αφορούν αντικατάσταση όρων (ικριώματα αντί πήγματα και λάκκοι αντί τάφρων). Στις 5 Ιουνίου 1842, δύο (2) μόλις ημέρες μετά την υπογραφή του προηγούμενου Διατάγματος («περί μεταρρυθμίσεων των...»), υπογράφεται από τον Γραμματέα Εσωτερικών Χρηστίδη το Διάταγμα «περί εφαρμογής των επί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών διατάξεων και ως προς τας λουπάς του Βασιλείου πόλεις, κώμας και χωρία», ΦΕΚ 14^Α/25.06.1842, με το οποίο επεκτάθηκε η ισχύς και νέων διατάξεων του Διατάγματος περί εκτελέσεως του σχεδίου πόλεως των Αθηνών, του 1836. Ειδικότερα οι ρυθμίσεις των άρθρων 1, 2, 4, 5, 9, 10 και 11, ισχύουν εφ' εξής (τα άρθρα 2, 9 και 11 τροποποιημένα όπως προαναφέρθηκε)³²⁰ για το σύνολο των πόλεων, κωμών και χωριών του Κράτους. Η εφαρμογή του άρθρου 6, που προέβλεπε το συνεχές σύστημα δόμησης στην Αθήνα, δεν γενικεύθηκε. Μετά την έξωση του Όθωνα, με τον Νόμο ΣΚΒ'/1867³²¹, γενικεύθηκε η ισχύς και των διατάξεων των άρθρων 7 και 8 του Διατάγματος «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως

³²⁰ Στο Διάταγμα χρησιμοποιείται ο όρος «αι επενεχθείσαι τροπολογίαι».

³²¹ Νόμος ΣΚΒ' «περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου», ΦΕΚ 27^Α/03.05.1867.

των Αθηνών», που αφορούσαν τις σημαντικές επισκευές κτιρίων, τις μεσοτοιχίες και καπνοδόχους, οι οποίες πλέον «εφαρμόζονται εις όλες τας λουπάς πόλεις και κώμας του Κράτους». Το ίδιο έγινε, πολλές δεκαετίες αργότερα, και για άλλα άρθρα³²² του Διατάγματος. Δείγμα της πολύ καλής νομοθέτησης που είχε γίνει το 1836.

Το σημαντικό Διάταγμα «περί της εκποίησης των εθνικών κτημάτων», δημοσιεύθηκε³²³ στο ΦΕΚ 66^Α/03.11.1836, καθόριζε τον τρόπο εκποίησης, «βαθμηδόν», από τη Γραμματεία Οικονομικών, όλων των εθνικών φθαρτών κτημάτων (πλην εκείνων που ήταν αναγκαία για την προικοδότηση των οικογενειών), για λόγους «οικονομικών συμφερόντων του Κράτους». Της εκποίησης προηγούνταν εκτίμηση της αξίας του ακινήτου, λαμβάνοντας υπόψη την έκτασή του, «την ποιότητα του αντικειμένου», το πιθανό εισόδημα που απέφερε και την «τοπική αξία». Για την εκτίμηση της αξίας συνήθως δεν γινόταν καταμέτρηση και αυτό είναι εύλογο, καθώς ούτε τα μέσα υπήρχαν, ούτε οι κατάλληλοι άνθρωποι, ούτε ο αναγκαίος χρόνος. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στο Διάταγμα ορίζεται ότι το Δημόσιο μπορούσε να εγγυηθεί «μόνον περί της κατά τα διαγεγραμμένα όρια ταυτότητος του κτήματος». Στη συνέχεια δίνονται αναλυτικά στοιχεία για τον τρόπο δημοπράτησης των κτημάτων και ορίζεται ότι ο μεν αγοραστής ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει το συμφωνηθέν αντίτιμο, τα δε εκποιηθέντα κτήματα μεταβιβάζονταν στον αγοραστή «ελεύθερα κάθε υποθήκης». Επιπλέον, δεν μπορούσαν τα κτήματα να δοθούν «εις ατελή ιδιοκτησίαν, ούτε να επιβαρυνθώσι με ιδιωτικούς περιορισμούς [...] και μάλιστα με την υπό το όνομα νόβελλον³²⁴ γνωστήν δουλείαν³²⁵», αλλά έπρεπε να διατηρούν αδιαλείπτως «την ιδιότητα

³²² Ενδεικτικά, με τον Νόμο 1293/1918, ΦΕΚ 83^Α/17.04.1918, επεκτάθηκε η ισχύς του άρθρου 6, του Διατάγματος περί εκτελέσεως του σχεδίου πόλεως της Αθήνας, «καθ' ό απαγορεύεται επί ωρισμένων οδών η ανέγερσις μονορόφων οικοδομών», και στην παραλιακή οδό του εγκεκριμένου σχεδίου Παλαιού Φαλήρου «από συναντήσεως μετά λεωφόρου Συγγρού μέχρι πέρατος προς Πικροδάφνην».

³²³ Το Διάταγμα φέρεται να έχει υπογραφεί στις 13 Νοεμβρίου 1836, δηλαδή μετά την ημερομηνία δημοσίευσής του σε ΦΕΚ. Προφανώς πρόκειται για τυπογραφικό λάθος.

³²⁴ Το νόβελλο είναι το δικαίωμα επιφάνειας προς το Δημόσιο. Επιφάνεια είναι το εμπράγματο δικαίωμα που παρέχει στον δικαιούχο χωριστή κυριότητα (με μέγιστη χρονική διάρκεια) επί των κτισμάτων, οποιασδήποτε φύσης, που υπάρχουν ή θα κατασκευασθούν. Αποτελούσε θεσμό του ρωμαϊκού δικαίου, που ίσχυε στην Ελλάδα μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1946, ο οποίος τον κατήργησε, διατηρώντας τα προϋπάρχοντα δικαιώματα. Το δικαίωμα επανεισήχθη με τον Νόμο 3886 «Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012 – 2015», ΦΕΚ 152Α/01.07.2011. Χρησιμοποιείται στην Αγγλία («Leasehold»), τη Γερμανία («Erbbaurecht»), την Ελβετία («Baurecht»), την Ιταλία («Superficie»), τη Γαλλία («Superficie»). Αιτιολογική Έκθεση 2011, σ. 9.

³²⁵ Σύμφωνα με τον Γεώργιο Νάκο «το νοβέλλο θεωρούνταν ως οικονομική υποχρέωση των δικαιούχων των κτημάτων, που είχαν φυτευτεί πριν τον Αγώνα και υπάγονταν στις ρυθμίσεις της “εμφυτευτικής επικαρπίας”. Μεταγενέστερα διαπιστώθηκε μια εννοιολογική εξέλιξη του νομικού πλαισίου των νοβέλλων, στη νομοθετική συσχέτισή τους “με την υπό το όνομα νόβελλο γνωστήν δουλείαν” ή την αναγωγή των νοβέλλων στις ρυθμίσεις του θεσμού της επιφάνειας, που απέρρεε από την υποχρέωση καταβολής “δικαιώματος επιφάνειας προς το δημόσιο (νοβέλλου)” από τους κατόχους “οικοπέδων υποκεμένων στην πληρωμή” αυτή». Νάκος 2015, σ. 56.

της ελευθέρως ιδιοκτησίας». Η ρύθμιση για την εκποίηση εθνικών κτημάτων απαντάται στη συνέχεια σε διάφορες περιπτώσεις, όπως στον σχεδιασμό του οικισμού των Χιωτών στον Πειραιά το 1842 και στο σχέδιο πόλεως της Πάτρας το 1858.

Ένα μήνα αργότερα, δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί κτηματολογίων», ΦΕΚ 70^Α/02.12.1836, επί του οποίου είχε ήδη γνωμοδοτήσει το Συμβούλιο της Επικρατείας. Το Διάταγμα αποσκοπούσε στην παροχή «πλειόνων ευχερειών» στους ιδιοκτήτες ακινήτων «περί το επί υποθήκη δανείζεσθαι», καθιστώντας ασφαλέστερη «την διάγνωσιν της ακινήτου περιουσίας εκάστου». Πρόκειται για το πρώτο Διάταγμα για το κτηματολόγιο, το οποίο θα αποτελούσε τη βάση για κάθε κρατικό αναπτυξιακό εγχείρημα. Οι αβεβαιότητες ήταν πολλές και αφορούσαν το καθεστώς των ιδιοκτησιών που είχαν κληρονομηθεί από τους Τούρκους και την πληθώρα των ανεπίσημων τίτλων γης λόγω διακατοχής³²⁶. Δημιουργούσαν δε σοβαρά προβλήματα στον επιχειρούμενο σχεδιασμό των πόλεων.

Στο πρώτο άρθρο του Διατάγματος ορίζεται ότι όλα τα κτήματα ιδιωτών, Δήμων, «φιλανθρωπικών καταστημάτων», εκκλησιών, μοναστηριών και σωματείων, εξαιρουμένων όλων των εθνικών (δημοσίων) και αυτών των υπό μίσθωσιν όντων, θέλουν εγγραφή εις επίτηδες βιβλία, λεγόμενα κτηματολόγια». Κάθε Δήμος, συνεχίζει το Διάταγμα στο άρθρο 3, έπρεπε να έχει ιδιαίτερο κτηματολόγιο, διαιρημένο σε τόσα μέρη, όσα και τα χωριά που τον αποτελούσαν. Η σύνταξή του θα γινόταν «κατά το δοθησόμενον σχέδιον, [...] εις έκαστον ιδιοκτήμονα ακινήτων κτημάτων δημότην», ενώ οι εγγραφές θα γίνονταν στο όνομα του κατέχοντος δικαίωμα ιδιοκτησίας και θα περιείχαν: το είδος του κτήματος (αν επρόκειτο για αγρό, οικία, κλπ), την ονομασία του (αν είχε), τη θέση, τα όρια, την έκταση ή «το μέγεθος ως έγγιστα», τους τίτλους ιδιοκτησίας. Επίσης σημειώνονταν σε κάθε εγγραφή, αν υπήρχαν, και επιπλέον στοιχεία (όπως η τιμή αγοράς, η «ως εκ της ευκαρπίας της γης προσδιορισθείσα κλάσις της ποιότητος, δηλαδή της αξίας της γης»). Οι εγγραφές κυρώνονταν με υπογραφή Ειρηνοδίκη (άρθρο 4). Έχουμε, δηλαδή, σε αυτό το Διάταγμα τον σύγχρονο ορισμό της κτηματογράφησης. Για την πρώτη σύνταξη του κτηματολογίου, σύμφωνα με το άρθρο 5, προβλεπόταν να διοριστούν ορισμένα άτομα που θα μπορούσαν να είναι Επίτροποι, Δήμαρχοι, δημόσιοι υπάλληλοι, εξαιρουμένων των δικαστικών.

³²⁶ Για τα δάση ίσχυε, με το Διάταγμα «περί ιδιωτικών δασών», ΦΕΚ 69^Α/01.12.1836, το «μαχητό» τεκμήριο κυριότητας υπέρ του Δημοσίου, σύμφωνα με το οποίο όσοι διεκδικούσαν δάση κλήθηκαν να προσκομίσουν νόμιμους τίτλους ιδιοκτησίας στη Γραμματεία Οικονομικών εντός ενός έτους, μετά την παρέλευση του οποίου τα δάση θεωρούνταν εθνικά.

Στα άρθρα 6 – 11 αναφέρονται οι ακολουθητέες διαδικασίες. Μόλις ολοκληρωνόταν το κτηματολόγιο, ακολουθούσε διαδικασία διαβούλευσης, χωρίς βέβαια να αναφέρεται. Συγκεκριμένα, το κτηματολόγιο παραδινόταν στον Δήμαρχο, ο οποίος θα το αναρτούσε στο Δημαρχείο επί ένα έτος, «*προς γνώσιν πάντων*». Προβλεπόταν η δυνατότητα προσβολής κάποιας εγγραφής, καθώς και η ακολουθητέα διαδικασία. Στη συνέχεια το κτηματολόγιο θα διαβιβαζόταν στον Ειρηνοδίκη, στην περιφέρεια του οποίου υπαγόταν ο Δήμος, ενώ αντίγραφό του έπρεπε να κατατεθεί στο Δημαρχείο. Μετά από αυτή τη διαδικασία, οποιαδήποτε μεταβολή ακίνητης περιουσίας δεν θα ήταν έγκυρη αν δεν εγγραφόταν στο κτηματολόγιο και δεν σημειωνόταν η αλλαγή από τον Ειρηνοδίκη. Στο τέλος κάθε έτους, τα αντίγραφα των κτηματολογίων που φυλάσσονταν στους Δήμους αντιπαραβάλλονταν με εκείνα του αρμόδιου Ειρηνοδίκη, ώστε να εγγράφονται και στα των Δήμων οι γενόμενες μεταβολές. Ποιος θα χρηματοδοτούσε τη σύνταξη του πρώτου κτηματολογίου; Το Διάταγμα πρωτοπορεί για την εποχή καθώς προβλέπει, στο άρθρο 23, ότι τα έξοδα «*της πρώτης συντάξεως και εξακολουθήσεως των κτηματολογίων καταβάλλονται από τους ιδιοκτήμονας και τους δήμους*». Οι μεν «*ιδιοκτήμονες*» θα κατέβαλαν «*εις τον κτηματογράφων*» μία δραχ. ανά εγγραφή, οι δε Δήμοι θα κατέβαλαν στο δημοτικό Ταμείο αποζημίωση «*περί εξόδων οδοιπορίας και διαμονής διατίμησιν*». Ουσιαστικά το κτηματολόγιο προβλεπόταν να γίνει με αυτοχρηματοδότηση, ενώ οι Δήμοι κάλυπταν, όπως είναι φυσικό, τα έξοδα των απασχολούμενων στο έργο υπαλλήλων και τα αναλώσιμα υλικά. Αρμόδιες, για την εφαρμογή του κτηματολογίου, ορίστηκαν οι Γραμματείες Εσωτερικών και Δικαιοσύνης, και το Διάταγμα έλαβε «*ισχύν προσωρινού νόμου*»³²⁷. Είκοσι (20) χρόνια αργότερα, εκδόθηκε ο Νόμος Τζ' «**περί μεταγραφής της κυριότητας των ακινήτων και των άλλων επ' αυτών πραγματικών δικαιωμάτων**», ΦΕΚ 70^Α/06.11.1856, που τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1857 και ήταν ο πρώτος Νόμος που καθόρισε το σύστημα δημοσιότητας των εμπράγματων σχέσεων. Με τον Νόμο καταργήθηκαν επίσης οι «*περί προτιμήσεως διατάξεις*» του Τίτλου Γ', του Βιβλίου Τρίτου³²⁸ της Εξαβίβλου, και «*τα περί ταύτης έθιμα*». Το νομοθετικό πλαίσιο για το κτηματολόγιο είχε τεθεί, οι προθέσεις ήταν καλές, όμως τα προβλήματα αποδείχτηκαν ανυπέρβλητα καθ' όλη την περίοδο του Όθωνα. Άλλωστε, σχεδόν δύο (2) αιώνες αργότερα και με πληθώρα νομοθετικών παρεμβάσεων και χρηματοδοτικών μέσων, έχει ολοκληρωθεί η κτηματογράφηση σε ποσοστό

³²⁷ Βλέπε §3.2.2. «Περί Νόμων και Διαταγμάτων».

³²⁸ «Περί πράσεως και αγορασίας εν ώ και περί προτιμήσεως». Πιτσάκης 1971, σσ. 159-180.

35% περίπου της συνολικής έκτασης της χώρας, με συνέπεια να παραμένουν ακόμη σοβαρές εκκρεμότητες στον αστικό και εξωαστικό χώρο, ανολοκλήρωτες μελέτες πολεοδομικού σχεδιασμού, καθυστέρηση ένταξης περιοχών σε σχέδια πόλεως, ενώ ενισχύεται η αυθαίρετη δόμηση.

Στο ΦΕΚ 79^Α/28.12.1836 δημοσιεύεται ένα μεγάλο σε περιεχόμενο Διάταγμα, με πενήντα τέσσερα (54) άρθρα, **«περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημόσιων οικοδομών»**, το οποίο ρύθμιζε θέματα σχετικά με τα δημόσια, μη στρατιωτικά, κτίρια και θέματα που αφορούσαν το επάγγελμα του αρχιτέκτονα. Περιλαμβάνει τέσσερα (4) Κεφάλαια για τους γενικούς *«περί διευθύνσεως»* Κανονισμούς, την αποτίμηση και τον απολογισμό των οικοδομικών δαπανών, τις ρυθμίσεις για αποθήκες και κατάστιχα, τους *«τύπους της υπηρεσίας διά τον επιφορτισμένον αρχιτέκτονα»* και τους ακροτελεύτιους ορισμούς. Στους γενικούς Κανονισμούς που αφορούν τη διαχείριση των οικοδομικών εργασιών στα δημόσια κτίρια (§1-16), το Διάταγμα όριζε ότι όλες οι νέες οικοδομές και οι επισκευές κτιρίων έπρεπε να εκτελούνται από *«πολιτικούς αρχιτέκτονας»*, δηλαδή μη στρατιωτικούς, και ελλείπει αυτών από νομομηχανικούς.

Την τελική εποπτεία των πολιτικών δημόσιων οικοδομών αναλάμβανε ένα ιδιαίτερο Τμήμα της Γραμματείας Εσωτερικών, το οποίο έπρεπε να μεριμνά ώστε, μεταξύ άλλων, οι εγκεκριμένες προς ανέγερση οικοδομές να ολοκληρώνονται στον προσδιορισμένο χρόνο και βάσει των εγκριθέντων σχεδίων και *«ποσοτήτων προς εκτέλεσιν αυτών»*, (§2β'), τα δε σχέδια και οι προϋπολογισμοί να υποβάλλονται προς έγκριση αρμοδίως και να κοινοποιούνται στο Τμήμα Οικοδομών της Γραμματείας Εσωτερικών. Ορίζεται στην §3, ότι από την επόμενη χρονιά (το 1837) και ανά διετία, οι τεχνικοί υπάλληλοι του προαναφερόμενου Τμήματος Οικοδομών έπρεπε να επιθεωρούν όλα τα πολιτικά δημόσια κτίρια και η Γραμματεία να υποβάλει στην Κυβέρνηση ημερολόγιο με πρωτόκολλα επιθεωρήσεων. Στη συνέχεια, (§10), προβλέπεται ότι στις πόλεις *«όπου πρέπει να διατηρώνται πολλά δημόσια κτίρια, πρέπει να συστηθώσι βαθμηδόν αποθήκαι οικοδομικού υλικού»*, τόσο για τις στρατιωτικές όσο και για τις πολιτικές οικοδομές, στις οποίες θα αποθηκεύονταν υλικά όπως ξυλεία, πλίνθοι, γύψος, κλπ. Εάν περίσσευαν υλικά από κάποια οικοδομή, αυτά έπρεπε να αποθηκεύονται ή να δημοπρατούνται και το αντίτιμο των πωλήσεων να αφαιρείται από τις δαπάνες της οικοδομής. Λαμβάνεται πρόνοια ώστε η προμήθεια ξυλείας για τις οικοδομές να γίνεται *«όσο το δυνατόν»* από τα δημόσια δάση, *«το δε επίλοιπον υλικόν από το εσωτερικόν»* και ιδίως από τα κρατικά καταστήματα και κτήματα, προφανώς για λόγους μείωσης

του κόστους. Το Διάταγμα δίνει αρμοδιότητες στους επιστάτες και αρχιτεχνίτες (§12), καθώς, όπως αναφέρει, δεν ήταν δυνατό ο επιφορτισμένος με μία οικοδομή αρχιτέκτονας να είναι πάντοτε παρών, αυτοί δε ήταν υπεύθυνοι για *«τας δις της ημέρας γινομένας ατομικάς προσκλήσεις»*. Μόλις μία οικοδομή ολοκληρωνόταν, ο επιθεωρών υπάλληλος του Τμήματος Οικοδομών ενεργούσε την παράδοσή της (§13). Στο Διάταγμα προβλέπεται επίσης η δυνατότητα ασφάλισης των δημόσιων κτιρίων έναντι πυρκαγιάς, κατόπιν κυβερνητικής εγκρίσεως. Επειδή όμως δεν είχε ακόμη συσταθεί *«ασφαλιστικόν κατάστημα»* στην Ελλάδα (§14), η ασφάλιση μπορούσε να γίνεται εκτός Ελλάδας. Παράλληλα, υπάρχει πρόβλεψη για τοποθέτηση *«κεραυναγωγών»* σε όλα τα μεγάλα δημόσια κτίρια, για προληπτικούς λόγους. Επιπλέον, για όλα τα δημόσια πολιτικά κτίρια προβλέπεται, στην §15, η σύνταξη ιδιαίτερου καταλόγου, που θα περιείχε την ταυτότητα των κτιρίων (όνομα κτιρίου, θέση, παλαιότητα, κατάσταση στην οποία βρισκόταν, προσδιορισμός της αξίας του, ένδειξη των μεταβολών και των αντίστοιχων εξόδων, στοιχεία του εκπονήσαντος τα σχέδια (εφ' όσον υπήρχαν), κλπ). Ο πρώτος κατάλογος προβλεπόταν να συνταχθεί το 1837 και *«η εξακολούθησις αυτού»* έπρεπε να γίνεται από το Τμήμα Οικοδομών της Γραμματείας. Προβλέπεται δηλαδή μία συνολική καταγραφή των δημόσιων κτιρίων, η σύνταξη ενός πλήρους Μητρώου, ενέργεια πρωτοποριακή για την εποχή της και μάλιστα με υποχρέωση τήρησης ημερολογίου των εργασιών. Στο δεύτερο Κεφάλαιο του Διατάγματος (§17 – 26), περιλαμβάνονται θέματα καταβολής και απολογισμού των δαπανών για τις πολιτικές δημόσιες οικοδομές.

Το τρίτο Κεφάλαιο (§27 – 36), αναφέρεται στον τρόπο τήρησης των αποθηκών, ενώ ενδιαφέροντα στοιχεία περιλαμβάνει το τέταρτο Κεφάλαιο (§37 – 52), περί *«των τύπων της υπηρεσίας δια τον επιφορτισμένον αρχιτέκτονα»*. Αναφέρει αρχικά (§37) ότι για κάθε *«οικοδομικόν αντικείμενον»* έπρεπε να καταστρώνεται προϋπολογισμός δαπανών, βάσει σχεδίων, επί τόπου αν ήταν δυνατό, από τον νομομηχανικό ή τον αρχιτέκτονα του Τμήματος Οικοδομών, αμισθί. Όταν η θέση του κτιρίου δεν ήταν καθορισμένη, έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη *«η ενεστύσα ευθυγραμμία της πόλεως, ευκραής θέσις και μεσημβρινή έκθεσις»* (§38). Τα οικοπέδα στα οποία προβλέπονταν να ανεγερθούν τα δημόσια κτίρια, έπρεπε να ανήκουν στο Δημόσιο και αν δεν υπήρχαν τέτοια, έπρεπε να γίνονται *«προσκτήσεις με προσοχήν»* και κατόπιν κυβερνητικής εγκρίσεως (§39). Επισημαίνεται, σε αυτό το σημείο, ότι η ιδιοκτησία της γης έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη χωροθέτηση των δημόσιων πολιτικών κτιρίων. Η χρήση ιδιωτικών οικοπέδων έπρεπε να αποφεύγεται κυρίως για λόγους κόστους, αλλά και για την αποφυγή

διαφόρων διαδικαστικών επιπλοκών. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η χωροθέτηση του Βαρβάκειου Λυκείου³²⁹, όπως θα δούμε στη συνέχεια (Κεφάλαιο Γ', §2.14.1.). Οι αρχιτέκτονες όφειλαν να απευθύνονται στη Γραμματεία Εσωτερικών για κάθε δυσκολία που συναντούσαν κατά την υλοποίηση των κτιρίων, συνέτασσαν δε κάθε εβδομάδα περιληπτική αναφορά των οικοδομικών εργασιών που είχαν υλοποιηθεί. Όταν δεν είχαν αντικείμενο, όσοι αρχιτέκτονες λάμβαναν «σταθερόν μισθόν», έπρεπε να προετοιμάζουν τα οικοδομικά σχέδια που θα περιλαμβάνονταν στον προϋπολογισμό του επόμενου έτους και να ενεργούν επιθεωρήσεις (§42). Στα σχέδια για τις μεγάλες οικοδομές περιλαμβάνονταν (§43): «τοπογραφικόν σχέδιον εις χλιοστημόριον», κάτοψη, «διατομή» καθώς και προϋπολογισμός των δαπανών με «έκθεσιν της περιγραφής και κατασκευής του κτιρίου». Επισημαίνεται δε ότι τα σχέδια έπρεπε να συντάσσονται «κατά τα παραδεδεγμένα μέτρα, δηλ. τα μετρικά»³³⁰. Ο επιφορτισμένος με μία οικοδομή αρχιτέκτονας ήταν υποχρεωμένος να κρατάει βιβλίο λογαριασμών (§46). Υπέρβαση του προϋπολογισμού μιας οικοδομής έπρεπε να αποφεύγεται, τίθονταν δε και ανώτατο όριο. Δεν επιτρεπόταν στον επί τόπου του έργου μηχανικό να ξεπερνά τον εγκεκριμένο προϋπολογισμό, χωρίς άδεια (§50). Το Διάταγμα ρύθμιζε και επαγγελματικά θέματα των αρχιτεκτόνων, (§52), όπως θα δούμε στη συνέχεια³³¹, ενώ σύμφωνα με τους ακροτελεύτιους ορισμούς του (§53 – 54), για να «ολιγοστεύσωσι κατά δύναμιν» τα έξοδα διαχείρισης των πολιτικών οικοδομών, έπρεπε οι νομομηχανικοί να εκτελούν «προς το παρόν» την επίβλεψη των δημόσιων κτιρίων και «πρό πάντων την εκτέλεσιν» των οικοδομών. Ως προς τα σχετικά με την υπηρεσία των νομομηχανικών, ήταν αναγκαία η συνεργασία των Γραμματειών Εσωτερικών και Στρατιωτικών. Η τελευταία §54 του Διατάγματος όριζε ότι οι διατάξεις του έπρεπε να προσαρμόζονται ανάλογα και στα έργα οδοποιίας, στα υδραυλικά έργα και στις δημοτικές οικοδομές. Επισημαίνεται, τέλος, ότι δημοτικές οικοδομές έπρεπε να εγκρίνονται μόνο βάσει των δημοτικών προϋπολογισμών και τα έξοδά τους «να φροντίζωνται, και να απολογίζωνται μόνον από τους δημοτικούς εισπράκτορας», όπως αυτό γινόταν και για τα λοιπά δημοτικά έξοδα.

Με τον Νόμο «περί διακρίσεως κτημάτων», που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 25^Α/10.07.1837, καθορίζεται, μεταξύ άλλων, ο δημόσιος χώρος. Ειδικότερα, ο Νόμος περιλαμβάνει δύο (2)

³²⁹ Σχετικό το Διάταγμα «περί προσδιορισμού της θέσεως ένθα οικοδομηθήσεται το Βαρβάκειον Λύκειον», ΦΕΚ 34^Α/30.07.1856.

³³⁰ Το μετρικό σύστημα είχε μεν εισαχθεί, όπως έχουμε δει, δύο μήνες νωρίτερα, ΦΕΚ 56^Α/16.10.1836, αλλά άρχισε να εφαρμόζεται σταδιακά από την 1^η Σεπτεμβρίου 1837.

³³¹ Βλέπε §3.5. «Τα τεχνικά επαγγέλματα και τα δικαιώματά τους».

Κεφάλαια: «περί διακρίσεως κτημάτων» και «περί των κτημάτων θεωρουμένων ως προς του κυρίου αυτών», αντίστοιχα. Στο πρώτο Κεφάλαιο δίνεται αρχικά ο ορισμός του κτήματος: κτήμα ονομάζεται «παν ό,τι εμπορεί να ήναι αντικείμενον ιδιοκτησίας δημοσίου, ή ιδιωτικής». Στη συνέχεια διακρίνονται τα κτήματα σε ενσώματα (όσα «δια των αισθητηρίων αντιλαμβανόμεθα») ή ασώματα («τα μη εποπίπτοντα τη αισθήσει»), αντικαταστατά («όσα δύνανται ν' αποδοθώσι δι' άλλων κτημάτων» της ίδιας ποιότητας και ποσότητας) ή αναντικατάστατα (όσων η απόδοση δεν μπορεί «να γενή δι' άλλων»), κινητά (όσα δύνανται να μεταφερθούν από τόπο σε τόπο χωρίς να υποστούν βλάβη) ή ακίνητα. Ακολουθούν ορισμένα παραδείγματα τόσο για τα κτήματα όσο και για τα παρακολουθήματά τους (π.χ. φυτά, δέντρα, κλπ). Για παράδειγμα, τα οικοδομικά υλικά που προέρχονταν από την κατεδάφιση κτιρίου θεωρούνταν ακίνητα, για όσο διάστημα βρίσκονταν στον τόπο του κατεδαφισμένου κτιρίου. Όμως τα υλικά προς κατασκευή ενός κτιρίου θεωρούνταν κινητά, για όσο διάστημα εργάτης δεν τα χρησιμοποιούσε στην οικοδομή. Στο δεύτερο Κεφάλαιο τα κτήματα διακρίνονται σε δημόσια («όσα ανήκουν εις την επικράτειαν», όπως οι δρόμοι, οι δυνάμενοι να καταστούν πλεύσιμοι ποταμοί με τις όχθες τους, οι αιγιαλοί, τα λιμάνια³³², κλπ) και ιδιωτικά («τα ανήκοντα εις εν ή και πλείω, κατά μέρος άτομα, ή εις κοινότητα τινά»). Καθορίζεται ουσιαστικά, στις αρχές της Οθωνικής περιόδου και βάσει Νόμου, ο δημόσιος χώρος, στον οποίο περιλαμβάνονται οι δρόμοι, οι αιγιαλοί, τα λιμάνια.

Η επόμενη ρύθμιση γενικής εφαρμογής για τον σχεδιασμό των πόλεων εκδίδεται έντεκα (11) χρόνια αργότερα και αφορά τον Νόμο Π' «περί χορηγήσεως ενός στρέμματος γης εις ένα έκαστον γεωργόν», ΦΕΚ 7^{Α'}/09.03.1848. Ο Νόμος είναι σημαντικός διότι προέβλεπε τη δωρεάν παραχώρηση γης στους γεωργούς για ανέγερση κατοικίας, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στη δημιουργία οικισμών. Ειδικότερα ο Νόμος προέβλεπε, στο άρθρο 1, ότι στους Έλληνες γεωργούς οι οποίοι κατοικούσαν ή επιθυμούσαν να κατοικήσουν σε χωριά, των οποίων οι γαίες ανήκαν καθ' ολοκληρία ή εν μέρει στο Δημόσιο και δεν είχαν ιδιόκτητες οικίες ή οικόπεδα σε αυτά, χορηγούνταν το δικαίωμα να λάβουν δωρεάν «εκ των εθνικών ερειπίων ή αγρών», ένα στρέμμα γης που θα χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά για ανέγερση κατοικίας, για αυλή και κήπο, «εντός ή πέριξ του χωριού». Σε όσους γεωργούς είχαν ιδιόκτητη κατοικία, γήπεδο ή αγρό μικρότερο του ενός στρέμματος, εντός ή πέριξ του χωριού (στο οποίο κατοικούσαν ή ήθελαν να κατοικήσουν),

³³² Υπάρχει πλήρης, σχεδόν, αντιστοιχία με τα σύγχρονα δεδομένα (άρθρο 967 του ΠΔ 456 «Αστικός Κώδικας και Εισαγωγικός του Νόμος», ΦΕΚ 164^{Α'}/24.10.1984).

δινόταν το δικαίωμα να λάβουν δωρεάν το υπόλοιπο τμήμα, προς συμπλήρωση του ενός στρέμματος, σύμφωνα με το άρθρο 2. Το ίδιο ίσχυε και για όσους είχαν λάβει γη «*δι' οικίαν, καλύβην, ή κήπον*», βάσει του ΙΒ΄ Ψηφίσματος του Καποδίστρια ή του από 12 Ιανουαρίου 1836 Διατάγματος.

Στον Νόμο περιλαμβάνεται μία σημαντική ρύθμιση (άρθρο 5): εξαιρούνταν των παραχωρήσεων «*γαιαι ή γήπεδα φέροντα ή κρύπτοντα αρχαιότητας ή άλλα ιστορικά μνημεία πάσης εποχής*», καθώς και όσα το δημόσιο ή δημοτικό συμφέρον απαιτούσε να μην παραχωρηθούν. Για τα γήπεδα δημόσιου συμφέροντος θα αποφάσιζε η Κυβέρνηση. Για τα δημοτικά, το οικείο δημοτικό Συμβούλιο, το οποίο θα υπέβαλε στη συνέχεια την πρότασή του στον Νομάρχη και αυτή τελικά θα εγκρινόταν ή όχι από το Υπουργείο Εσωτερικών. Δηλαδή η απόφαση του δημοτικού Συμβουλίου ήταν γνωμοδοτική και όχι αποφασιστική. Προστατεύονταν επίσης και σε αυτή την περίπτωση, οι αρχαιότητες και εν γένει τα μνημεία. Οι γεωργοί όφειλαν, το αργότερο εντός του δεύτερου έτους από την παραχώρηση της γης, να έχουν οικοδομήσει στα παραχωρηθέντα οικοπέδα και να εγκατασταθούν. Η εκπλήρωση των όρων αυτών θα αποδεικνυόταν με Έκθεση πραγματογνωμόνων, που θα επιβεβαίωνε η οικεία δημοτική Αρχή και ο Οικονομικός Έφορος (άρθρο 6). Σε διαφορετική περίπτωση (άρθρο 7), οι γεωργοί στερούνταν, χωρίς αποζημίωση, τις παραχωρηθείσες γαίες «*άμα δε και ούτινος ήθελεν οικοδομήσει ή φυτεύσει*». Δεν επιτρεπόταν επίσης καμία αλλαγή χρήσης στα παραχωρηθέντα γήπεδα (άρθρο 8). Στους παραβάτες επιβállονταν τα προβλεπόμενα στις φορολογικές διατάξεις περί εθνικών γαιών. Αντίστοιχες είναι οι ρυθμίσεις και για όσους λάμβαναν γη για να συμπληρώσουν την έκταση του ενός στρέμματος και δεν τηρούσαν τις υποχρεώσεις τους, χωρίς όμως αυτοί να χάνουν «*τα αποκτημένα ήδη δικαιώματά των*». Τίτλοι ιδιοκτησίας εκδίδονταν από το Υπουργείο Οικονομικών τον τρίτο χρόνο από την παραχώρηση, ή και νωρίτερα, εάν είχε παραδοθεί στο Υπουργείο η προβλεπόμενη (στο άρθρο 6) Έκθεση των πραγματογνωμόνων (άρθρο 10). Το δικαίωμα «*της δωρεάς*» που χορηγούσε ο Νόμος στους γεωργούς, το δικαιούνταν και οι οικογένειες αποθανόντων γεωργών (άρθρο 11). Στο Διάταγμα αυτό επαναλαμβάνεται η πρόνοια που είχε αρχίσει να λαμβάνεται για την προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων και των μνημείων, όπως είχε γίνει στην Ερέτρια³³³, ενώ για πρώτη φορά έχουμε ευθεία αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε απαγόρευση αλλαγής χρήσης σε παραχωρηθείσες από το Δημόσιο εκτάσεις που

³³³ Νόμος ΝΗ΄ «περί συνοικισμού των Ψαρριανών», ΦΕΚ 9^α/15.03.1847.

προορίζονταν «*αποκλειστικώς δι' οικοδομήν οικίας, δι' αυλήν και διά κήπον*». Δύο (2) και πλέον χρόνια μετά την έκδοση του Νόμου Π'/1848, δημοσιεύεται το εκτελεστικό του Διάταγμα³³⁴, με το οποίο διευκρινίζονταν με αναλυτικό τρόπο αλλά και σημαντική καθυστέρηση, όλες οι ρυθμίσεις του Νόμου, ώστε αυτός να καταστεί εφαρμόσιμος.

Μία ενδιαφέρουσα Εγκύκλιος, με αριθμό 89, δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 34^Α/08.10.1849. Την υπογράφει ο Υπουργός Εσωτερικών Κρεστενίτης, απευθύνεται «*προς τους Νομάρχας του Κράτους*» και τιτλοφορείται «**περί χορηγής. των προς οικοδομών αδειών**». Υπενθυμίζεται ότι το Διάταγμα «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών» του Μαΐου 1836, όριζε ότι όποιος οικοδομούσε στην Αθήνα ήταν υποχρεωμένος να τηρεί την ευθυγραμμία, όπως την καθόριζε ο αρμόδιος για την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικός. Όφειλε δε κάθε ενδιαφερόμενος, στην αίτησή του για έκδοση οικοδομικής άδειας, να αναφέρει εάν είχε συνεννοηθεί με τους γείτονές του για τα όρια των οικοπέδων τους. Και αυτό ελεγχόταν από τον ίδιο μηχανικό. Η Υπουργική Εγκύκλιος κωδικοποιεί τη διαδικασία έκδοσης των οικοδομικών αδειών. Ο Υπουργός αναφέρεται αρχικά στις παραβιάσεις που γίνονταν, με διάφορες προφάσεις, «*εις την ευθυγραμμίαν των εγκεκριμένων σχεδίων των πόλεων*». Η αλλοίωση των σχεδίων, αναφέρει, «*βλάπτει εν γένει τον κοινωφελή σκοπόν της σχεδιαγραφής, προσβάλλει σημαντικά συμφέροντα των κατοίκων*», καθώς οι παραβάσεις δεν γίνονται συνήθως «*εμμή με ζημίαν τρίτων*», των οποίων τα δικαιώματα προστάτεψε, κατά το Διάταγμα, ο Όθωνας. Για αυτούς τους λόγους, επισημαίνει ο Υπουργός, μόνο με Διάταγμα επιτρεπόταν «*να μεταρρυθμίζηται η εγκεκριμένη ευθυγραμμία πόλεώς τινός*» και μάλιστα «*εις ωρισμένας και ητιολογημένας περιπτώσεις*». Οι παραβιάσεις των εγκεκριμένων σχεδίων πόλεων, συνεχίζει η Εγκύκλιος, πήγαζαν κυρίως «*εκ του ακανονίστου και της αταξίας*» που χαρακτήριζαν τις άδειες των οικοδομών. Για να «*τακτοποιηθούν*» τα θέματα της «*ουσιώδους ταύτης υπηρεσίας*», δηλαδή της οικοδομικής άδειας, ο Υπουργός έκρινε «*εύλογον*» να εκδοθούν διατάξεις οι οποίες όριζαν τα ακόλουθα: Όποιος ήθελε να οικοδομήσει, όφειλε να καταθέσει την αίτησή του στην αρμόδια δημοτική Αρχή, η οποία εντός πέντε (5) ημερών το αργότερο, ήταν υποχρεωμένη να τη διαβιβάσει με τις τυχόν παρατηρήσεις της, στον επιφορτισμένο με την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικό. Ο μηχανικός εντός έξι (6) ημερών όφειλε να μεταβεί επί τόπου και να εκδόσει «*εγγράφως*» την άδεια

---

³³⁴ Διάταγμα «περί εκτελέσεως του Π' Νόμου περί χορηγήσεως ενός στρέμματος γης εις έκαστον γεωργόν», ΦΕΚ 23^Α/06.08.1850.

της οικοδομής³³⁵. Αυτή έπρεπε να περιέχει «*τας περί ευθυγραμμίας και ισοπεδόσεως παραγγελίας του Μηχανικού*», ο οποίος όφειλε να προσδιορίζει λεπτομερώς τις οικοδομικές γραμμές, βάσει του εγκεκριμένου σχεδίου, καθώς και «*το ύψος της θύρας της εισόδου*», σχετίζοντας αυτά με τις αποστάσεις προς γειτονικά αμετακίνητα και ευδιάκριτα σημεία, τα οποία έπρεπε να αναφέρονται στην άδεια, ώστε ανά πάσα στιγμή να επιβεβαιώνεται η ακρίβεια της «*παρ' αυτού προσδιοριζομένης ευθυγραμμίας και ισοπεδόσεως*». Αμέσως μετά την έκδοση της οικοδομικής άδειας, ο μηχανικός όφειλε να ειδοποιεί εγγράφως τη δημοτική Αρχή, προκειμένου αυτή να εισπράξει το «*αναφερόμενον δικαίωμα*»³³⁶. Οποιοσδήποτε οικοδομούσε χωρίς άδεια, όχι μόνο «*θέλει εμποδίζεσθαι*», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε το Διάταγμα, εφαρμοζόμενων των σχετικών άρθρων (598 – 608) του Ποινικού Νόμου, αλλά δεν είχε κανένα δικαίωμα οποιασδήποτε αποζημίωσης, σε περίπτωση που αποδεικνυόταν «*εσφαλμένη*» η οικοδομική γραμμή του κτιρίου του. Η Εγκύκλιος επεσήμαινε ότι μόνον ο επιφορτισμένος με το σχέδιο πόλεως μηχανικός ήταν αρμόδιος να χορηγεί τις άδειες, δεδομένης της τεχνικής φύσης της εργασίας. Ο Υπουργός κλείνει την Εγκύκλιό του προς τους Νομάρχες ζητώντας, στο πλαίσιο των καθηκόντων τους, να εφαρμόζουν με ακρίβεια τις προαναφερόμενες διατάξεις, να του καταγγέλλουν τις παραβάσεις και να λαμβάνουν «*τα κατά συνέπειαν μέτρα*», σύμφωνα με το Διάταγμα περί καθηκόντων των Νομαρχών³³⁷. Πρόκειται για μία Εγκύκλιο στην οποία τονίζεται ο κοινωφελής χαρακτήρας των σχεδίων πόλεων, τον οποίο έβλαπταν οι αυθαίρετες τροποποιήσεις των σχεδίων και οριστικοποιούνται θέματα αρμοδιοτήτων. Οι προσωπικές παρεμβάσεις προς πολιτικά πρόσωπα είχαν ως αποτέλεσμα, πολλές φορές, οι οικοδομικές άδειες να μην χορηγούνται κανονικά, να παραβιάζονται τακτικά οι οικοδομικές γραμμές και να τροποποιούνται σημειακά τα σχέδια, όπως σε συγκεκριμένες περιπτώσεις στα σχέδια πόλεως Ναυπλίου και Τρίπολης, μόλις λίγες εβδομάδες

³³⁵ Τρία χρόνια αργότερα τροποποιήθηκε μερικώς ο τρόπος έκδοσης της οικοδομικής άδειας καθώς ορίστηκε, με το άρθρο 10 του Διατάγματος «περί του κανονισμού της υπηρεσίας της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς», ΦΕΚ 47^Α/07.10.1852, ότι οι άδειες των οικοδομών υπογράφονταν από τον Διευθυντή της Διοικητικής Αστυνομίας των Δήμων Αθήνας και Πειραιά και εκδίδονταν από τον υπογραμματέα της.

³³⁶ Πρόκειται για το ποσό των πέντε δρχ. που όφειλε να καταβάλει κάθε πολίτης, προκειμένου να ανεγείρει κατοικία μετά την 1^η Μαρτίου 1836, σύμφωνα με το Διάταγμα «περί εισοδημάτων των δήμων», ΦΕΚ 8^Α/03.03.1836, όπως θα δούμε στην §3.6. «Η χρηματοδότηση των σχεδίων πόλεων...».

³³⁷ Η Εγκύκλιος ανέφερε ειδικότερα ότι οι Νομάρχες έπρεπε να λαμβάνουν «*τα κατά συνέπειαν μέτρα, υπ' όψιν έχοντες τον §36 του άρθρου 13 του περί καθηκόντων των Νομαρχών Β. Διατάγματος*». Η αναφορά είναι λανθασμένη και ίσως πρόκειται περί τυπογραφικού λάθους. Η παραπομπή θα έπρεπε να γίνεται στην §35 του άρθρου 11 του Διατάγματος «περί της αρμοδιότητας των Νομαρχών, και περί της κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας», ΦΕΚ 17^Α/04.05.1833, σύμφωνα με την οποία ο Νομάρχης όφειλε «*να ενεργή τα περί οικοδομών κατά τα εγκριθέντα σχέδια, και να φροντίξη να γίνωνται τοιαύτα σχέδια όπου δεν υπάρχουν*».

πριν την έκδοση της Εγκυκλίου³³⁸. Επιχειρείται συνεπώς να μπει τάξη στον τρόπο έκδοσης των αδειών, με τήρηση των ευθυγραμμίων, με παράλληλη εξάρτηση των κτιρίων από σταθερά γειτονικά σημεία και με την επισήμανση ότι μόνος αρμόδιος να εκδίδει οικοδομικές άδειες ήταν ο επιφορτισμένος με το σχέδιο πόλεως μηχανικός. Καθορίζονται επίσης χρονοδιάγραμματα για την έκδοση μιας άδειας. Σε ό,τι αφορά τις αρμοδιότητες, γίνεται σαφές ότι μόνο με Διάταγμα, δηλαδή με το υψηλότερο νομοθετικό εργαλείο της εποχής, επιτρεπόταν να τροποποιείται ένα σχέδιο πόλεως και μάλιστα για συγκεκριμένες και αιτιολογημένες περιπτώσεις.

Ο σημαντικός Νόμος ΣΣΤ' «**περί οδοποιίας**» δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 39^Α/06.09.1852 και, στα πέντε (5) Κεφάλαιά του, πραγματεύεται όλα τα θέματα σχετικά με τον χαρακτηρισμό των οδών, την κατασκευή και συντήρησή τους, τη δυνατότητα επιβολής διοδίων τελών και τους όρους της παρόδιας δόμησης, τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια (§3.7.2. «Οδοποιία»). Εδώ αναφερόμαστε μόνο στους «Ακροτελεύτιους ορισμούς» του Νόμου (άρθρα 24 – 26), στους οποίους περιλαμβάνονται θέματα «*προσκήσεως των προσλαμβανομένων (από τις οδούς) γαιών*» και δύο (2) ενδιαφέρουσες ρυθμίσεις, γενικής εφαρμογής, που αφορούσαν τον σχεδιασμό των πόλεων, σύμφωνα με τις οποίες: α) Οι παρόδιοι ιδιοκτήτες, κατόπιν προσκλήσεως του Νομάρχη, όφειλαν να φυτεύουν δέντρα καθ' όλο το μήκος της οδού, χωρίς να γίνεται διάκριση στον Νόμο εάν πρόκειται για εθνική, επαρχιακή ή δημοτική οδό, ώστε να δημιουργούνται δενδροστοιχίες, που έπρεπε να απέχουν ένα μέτρο από το «*εξωτερικόν χείλος των τάφρων*». Πρόκειται για επιρροή που προέρχεται από τις βιομηχανικές, κυρίως, ευρωπαϊκές πόλεις. Ο Νομάρχης, στη σχετική πρόσκλησή του, όφειλε να καθορίζει το είδος των δέντρων που θα φυτεύονταν και τις μεταξύ αυτών αποστάσεις. Σε περίπτωση αμέλειας παρόδιων ιδιοκτητών να φυτεύσουν δέντρα, τη σχετική διαδικασία κινούσε ο Νομάρχης, επιβάλλοντας πρόστιμο στους συγκεκριμένους ιδιοκτήτες, ύψους μίας δραχμής για κάθε δέντρο που φυτευόταν για λογαριασμό τους, από το Δημόσιο. β) Ορίζονται αποστάσεις που έπρεπε να τηρούνται από τους οικοδομούντες παρόδιους ιδιοκτήτες. Ειδικότερα, οι μεν περίβολοι των οικοδομών έπρεπε να ανεγείρονται σε απόσταση δύο (2) μ. από το εξωτερικό χείλος των τάφρων των οδών, οι δε οικοδομές σε απόσταση τριών (3) μ., «*παράλληλως της διευσθύνσεως της οδού*». Πρόβλεπεται μάλιστα ότι όσες οικοδομές (με τους περιβόλους τους) ανεγείρονταν κατά παράβαση της προαναφερθείσας διάταξης, θα

---

³³⁸ Σχετικά είναι δύο Διατάγματα περί τροποποίησης σχεδίων πόλεων του Ναυπλίου και της Τρίπολης, που δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 29^Α/17.08.1849, βλέπε Κεφάλαιο Γ', §2.5. «Ναύπλιο» και §2.6. «Τρίπολη», αντίστοιχα.

κατεδαφίζονταν. Δηλαδή ο Νόμος, εκτός από τα τεχνικής και χρηματοδοτικής φύσης θέματα που αφορούσαν την οδοποιία, καθορίζει ζητήματα καλλωπισμού των οδών, δενδροφύτευσής τους και χρωροθέτησης των παρόδιων οικοδομών, οι οποίες έπρεπε να ανεγείρονται παράλληλα με τον οδικό άξονα και σε προκαθορισμένη απόσταση από αυτόν.

Στο ΦΕΚ 45^Α/01.10.1852 δημοσιεύεται άλλο ένα Διάταγμα με γενική εφαρμογή, **«περί κατεδαφίσεως επισφαλών οικοδομών»**, το οποίο πραγματεύεται όλα τα σχετικά με τα ετοιμόρροπα κτίρια θέματα σε μία πόλη. Αρχικά καθορίζεται το πότε υφίσταται ανάγκη κατεδάφισης ενός οικοδομήματος (π.χ. όταν ο παρόδιος τοίχος *«εκκλίνη κατά το ήμισυ του πάχους αυτού»* ή όταν τα θεμέλιά του *«ήναι βεβλαμμένα»*, ή *«όταν παρέλυσεν η συνοχή των λίθων»*). Αρμόδιος να χαρακτηρίσει ένα οικοδόμημα ως ετοιμόρροπο ορίζεται ο υπεύθυνος μηχανικός για την εφαρμογή του σχεδίου της πόλεως όπου βρισκόταν το κτίριο, τον οποίο ειδοποιούσε η αρμόδια αστυνομική Αρχή. Αν δεν υπήρχε σχέδιο πόλεως, αρμόδιος ήταν κάθε μηχανικός ή αρχιτέκτονας που βρισκόταν σε υπηρεσία στην πόλη. Ο μηχανικός πραγματοποιούσε αυτοψία και συνέτασσε πρωτόκολλο για την οικοδομή, σημειώνοντας ταυτόχρονα αν αυτή *«αντιβαίνει εις την γραμμήν του εγκεκριμένου σχεδίου εν μέρει, ή εξ ολοκλήρου»*. Η αστυνομική Αρχή, βάσει του συνταχθέντος πρωτοκόλλου, όφειλε να καλέσει τον ιδιοκτήτη της οικοδομής να την επισκευάσει, αν αυτή δεν αντέβαινε στο σχέδιο πόλεως. Σε διαφορετική περίπτωση, τον καλούσε να την κατεδαφίσει, εντός προθεσμίας που οριζόταν στην πρόσκληση και ήταν ανάλογη του κινδύνου που παρουσίαζε η οικοδομή. Ειδοποιούνταν ταυτόχρονα ο ιδιοκτήτης ότι αν δεν κατεδάφιζε ο ίδιος την οικοδομή εντός της ταχθείσας προθεσμίας, αυτό θα το έπραττε η Αστυνομία. Στη συνέχεια το Διάταγμα ρύθμιζε θέματα που αφορούσαν τη διαδικασία και τον τρόπο κατεδάφισης της οικοδομής και την καταβολή της σχετικής δαπάνης.

Στο ΦΕΚ 19^Α/20.05.1855 δημοσιεύεται ο Νόμος ΣΠΖ' **«περί πληρωμής του τιμήματος των γηπέδων εφ' ών οι κατέχοντες οικοδομήσαν»**, με τον οποίο καλούνταν να καταβάλουν το τίμημα των γηπέδων, όσοι είχαν οικοδομήσει επί εθνικής γης, μέχρι το τέλος του έτους 1853, κατοικία, εργαστήρια, ξενοδοχεία ή *«ανεμοκινήτους μύλους»* (άρθρο 1). Ειδικότερα, ο Νόμος αναφέρεται σε όσους δεν είχαν καταβάλει τίμημα για τη γη στην οποία είχαν οικοδομήσει, ή δεν είχαν λάβει τα γήπεδα *«εις προικοδότησιν»*, σύμφωνα με τα από 24 Μαρτίου 1838 και από 8 Φεβρουαρίου 1843 σχετικά Διατάγματα. Πρόκειται στην ουσία για τον πρώτο Νόμο που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο οποίος αφορά τη νομιμοποίηση αυθαίρετων κτισμάτων, έναντι

καταβολής τιμήματος. Ειδικότερα, σε όσους είχαν ανεγείρει οικοδομές, σύμφωνα με τα αναφερόμενα στο άρθρο 1 του Νόμου, παραχωρούνταν με τους ίδιους όρους «και η περιοχή αυτών, εάν υπάρχει υπό την κατοχήν των, προσδιοριζόμενη κατά μέγιστον όρον» ως ακολούθως: για μεν τις οικίες και τα εργαστήρια μέχρι πεντακόσιους (500) τ.π., για δε τα ξενοδοχεία μέχρι τρεις χιλιάδες (3.000) τ.π.. Οι μεγαλύτερες από τις προαναφερόμενες εκτάσεις, καθώς και τα «διά παραπηγμάτων ή περιτοιχισμάτων κατεχόμενα υπό πολιτών γήπεδα», περνούσαν αυτοδίκαια στην κατοχή του Δημοσίου. Το τίμημα της γης προσδιοριζόταν «δι' εκτιμήσεως» από δύο πραγματογνώμονες, έναν από πλευράς Δημοσίου και έναν από πλευράς ιδιοκτήτη, σύμφωνα με το άρθρο 3, και καταβαλλόταν άτοκα, σε επτά (7) ετήσιες ισόποσες δόσεις. Ο Νόμος περιλαμβάνει και σχετικά διαδικαστικά θέματα, όπως την περίπτωση ορισμού και τρίτου πραγματογνώμονα, τη δυνατότητα του Δημοσίου να εγγράψει υποθήκη επί κτήματος, τον τρόπο υποβολής της αίτησης ένταξης στον Νόμο, κλπ. Όσοι ήθελαν να «συμμορφωθούν» με τις διατάξεις του Νόμου, όφειλαν να υποβάλουν αίτηση εντός έξι (6) μηνών στον Οικονομικό Έφορο της Επαρχίας στην οποία βρισκόταν το ακίνητο. Όποιος δεν υπέβαλε αίτηση, έχανε «τα ωφελήματα». Οι πρώτες περιοχές στην Αθήνα που επωφελήθηκαν από την εφαρμογή του Νόμου ήταν τα Αναφιώτικα, κάτω από την Ακρόπολη, καθώς «και μία ομάδα αυθαίρετων στα προάστια, στις οδούς Σόλωνος και Σουλίου»³³⁹. Η καταπάτηση δημόσιας γης και η ανέγερση επ' αυτής αυθαίρετου κτιρίου, είναι μία τακτική που συνεχίζεται, κατά καιρούς, μέχρι σήμερα. Ως σημαντικότεροι λόγοι για τη δημιουργία αυθαίρετων αναφέρονται η έλλειψη πολεοδομημένης γης, η οικονομική αδυναμία των επιθυμούντων να οικοδομήσουν, η απουσία ελέγχου κατά τη διάρκεια κατασκευής των κτιρίων. Τα τελευταία χρόνια, το μεγαλύτερο μέρος των πολεοδομικών αυθαιρεσιών καταγράφεται³⁴⁰ σε εντός σχεδίου περιοχές και σε ακίνητα με οικοδομική άδεια. Η Πολιτεία έδινε διαχρονικά, υπό προϋποθέσεις, τη δυνατότητα «νομιμοποίησης» των αυθαίρετων κτισμάτων. Συνεχίζεται δηλαδή αυτή η τακτική για περισσότερο από ενάμιση αιώνα.

Στο ΦΕΚ 50^Α/21.09.1856 δημοσιεύεται ο Νόμος ΤΝΗ' «περί κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων, κ.λ.π.». Πρόκειται για πολύ σημαντική ρύθμιση, σχετίζεται με τον εκδοθέντα το 1852 Νόμο περί οδοποιίας και εισάγει την υποχρέωση κατασκευής πεζοδρομίων και υπονόμων³⁴¹,

³³⁹ Μέλισσας 2017.

³⁴⁰ Αιτιολογική Έκθεση 2013, σ. 4.

³⁴¹ Οι υπόνομοι είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται νωρίτερα σε ορισμένες μεγάλες ελληνικές πόλεις. Είναι ενδεικτικό ότι το 1841 είχε αρχίσει στην Πάτρα «η κατασκευή αποχετευτικών έργων, υπονόμων, η διάνοιξη και λιθόστρωση δρόμων της πόλης». Μουτζάλη 2016.

δηλαδή δικτύων αποχέτευσης, στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας³⁴² και ειδικότερα στις πρωτεύουσες των Νομών. Παράλληλα, ρυθμίζει θέματα δενδροφύτευσης των δρόμων και Οικοδομικού Κανονισμού. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 1 του Νόμου, στις πρωτεύουσες των Νομών (και στις πρωτεύουσες των Επαρχιών, εφ' όσον είχε προηγηθεί η έκδοση Διατάγματος³⁴³), η κατασκευή των πεζοδρομίων επιβάρυνε τους παρόδιους ιδιοκτήτες. Το πλάτος, η ποιότητα των υλικών και «το είδος της κατασκευής των πεζοδρομίων εκάστης οδού» προσδιορίζονταν από τον Νομάρχη (στην Αθήνα, από τον Διευθυντή της Αστυνομίας), αφού προηγουμένως είχε εκφράσει τη γνώμη του επ' αυτών και ο οικείος Δήμαρχος. Η υποχρέωση κατασκευής των υπονόμων επιβάλλεται με απόφαση Νομάρχη (στην Αθήνα, με απόφαση της αστυνομικής Διεύθυνσης). Η κατασκευή³⁴⁴ τους στις πόλεις γίνεται, σύμφωνα με το άρθρο 2, με δαπάνη των παρόδιων ιδιοκτητών και των Δήμων, «αναδεχομένων τούτων το τεταρτημόριον της δαπάνης». Ο Δήμος επιβαρύνεται το σύνολο της δαπάνης για την κατασκευή των υπονόμων από το όριο της πόλης μέχρι την εκβολή του δικτύου. Η κατασκευή πεζοδρομίων και υπονόμων υλοποιείται σύμφωνα με τις διατάξεις του Διατάγματος περί εκτελέσεως των δημόσιων έργων (άρθρο 3). Στη συνέχεια (άρθρα 3 – 4) αναφέρονται σχετικά διαδικαστικά θέματα (τρόπος καταβολής δαπάνης, προθεσμίες, κλπ). Στο άρθρο 5 περιλαμβάνεται μία ουσιώδης ρύθμιση: οι παρόδιοι ιδιοκτήτες στις πρωτεύουσες Νομών και Επαρχιών, όφειλαν –μετά από πρόσκληση της Αστυνομίας– να περιτοιχίσουν τα οικοπέδά τους «κατά τας οικοδομικάς γραμμάς του εγκεκριμένου σχεδίου». Επισημαίνεται δε ότι «τα εις τα περιτοιχίσματα ταύτα αφιέμενα ανοίγματα», δηλαδή πόρτες, παράθυρα, κλπ, έπρεπε «να ώσι διαρκώς κλεισμένα». Η περιτοίχιση των οικοπέδων από τους ιδιοκτήτες έπρεπε να γίνει εντός εξήντα (60) ημερών από την επίδοση της πρόσκλησης από την

³⁴² Η ρύθμιση επεκτάθηκε μία δεκαετία αργότερα και στις πόλεις και κώμες που δεν ήταν πρωτεύουσες Νομών ή Επαρχιών, με το άρθρο 5 του Νόμου ΣΚΒ' «περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου», ΦΕΚ 27^Α/03.05.1867. Αρκούσε να το έχουν ζητήσει τα οικεία δημοτικά Συμβούλια. Στο πλαίσιο αυτό εκδόθηκαν πολλά Διατάγματα με τα οποία «διατασσόταν» η εφαρμογή του Νόμου περί κατασκευής πεζοδρομίων και υπονόμων. Ενδεικτικά είναι τα δημοσιευμένα στο ΦΕΚ 472^Α/03.12.1884 Διατάγματα για τον Πόρο και τους Γαργαλιάνους, κατόπιν σχετικών Ψηφισμάτων των δημοτικών Συμβουλίων Τροιζηνίων και Πλαταμώδους αντίστοιχα.

³⁴³ Σε αυτό το πλαίσιο, με Διάταγμα της 9^{ης} Ιουλίου 1860, που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 47^Α/30.09.1860, επιβλήθηκε στους παρόδιους ιδιοκτήτες «της κωμοπόλεως Δημητζίανης» η υποχρέωση «να κατασκευάσωσι πεζοδρόμια επί των οδών κατά τας διατάξεις του ΙΝΗ' νόμου». Έχει τυπωθεί, προφανώς λανθασμένα, ο Νόμος ΙΝΗ' αντί του ορθού ΤΝΗ'.

³⁴⁴ Ο Patte φέρεται ως ο πρώτος που μελέτησε και σχεδίασε οδό σε τομή συμπεριλαμβάνοντας σύστημα αποχέτευσης, στο περίφημο βιβλίο του *Mémoires sur les objets les plus importants de l'architecture*, (Patte 1769, σ. 70). Ο Patte διατύπωσε την έννοια της πόλης ως αστικού οργανισμού, στον οποίο κάθε αλλαγή ενός στοιχείου επιδρά στα υπόλοιπα. Νεώτερες μελέτες όμως δείχνουν ότι είχε προηγηθεί, το 1758, ο Πορτογάλος στρατιωτικός μηχανικός Eugenio dos Santos (1711 – 1760), ο οποίος μελέτησε τις αποχετεύσεις στο πλαίσιο ανοικοδόμησης της Λισσαβώνας μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1755. Tallon 2004, σ. 370.

αστυνομία, σε διαφορετική περίπτωση την υλοποιούσε η αρμόδια Αρχή, η οποία μερμινούσε για την περιτοίχιση προκαταβάλλοντας τη σχετική δαπάνη και, στη συνέχεια, την καταλόγιζε στους ιδιοκτήτες. Στο άρθρο 6 ορίζεται ότι ίσχυε και για τις πόλεις το άρθρο 25 του Νόμου περί οδοποιίας, που όριζε ότι όλοι οι παρόδιοι ιδιοκτήτες, κατόπιν προσκλήσεως του Νομάρχη, όφειλαν να φυτεύουν δέντρα καθ' όλο το μήκος της οδού, ώστε να δημιουργούνται δενδροστοιχίες³⁴⁵. Ο Νομάρχης (στην Αθήνα ο Διευθυντής της Αστυνομίας), αφού είχε εκφράσει τη γνώμη της η δημοτική Αρχή, προσδιόριζε «*τας δενδροφυτευθησομένας αγυιάς, το ποσόν των εις εκάστην αγυιάν δενδροστοιχιών και την από των γραμμών των οικιών και την απ' αλλήλων απόστασιν αυτών*». Σε περίπτωση που κάποιος ιδιοκτήτης οικοπέδου ή οικοδομής, δεν κατέβαλε το ποσό που του αναλογούσε για την κατασκευή πεζοδρομίου, ή τη δαπάνη για τον υπόνομο, ή δεν περιτοίχιζε το οικόπεδό του, ή δεν δενδροφύτευε τον δρόμο, το Δημόσιο αναλάμβανε τη σχετική δαπάνη, εγγράφοντας υποθήκη επί του ακινήτου, προς εξασφάλιση του καταβληθέντος ποσού. Τα επόμενα δύο (2) άρθρα αφορούν κυρίως θέματα Οικοδομικού Κανονισμού. Το άρθρο 8 περιλαμβάνει μία ρύθμιση συμπληρωματική εκείνης του Διατάγματος του 1836 «*περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών*»³⁴⁶. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι «*τα εξωτερικά ασβεστώματα και ο χρωματισμός των εν ταίς πόλεσιν οικιών*» έπρεπε να βρίσκονται σε καλή κατάσταση. Η αρμόδια αστυνομική Αρχή καλούσε τους ιδιοκτήτες να τα φροντίζουν, «*καταδιώκουσα ποινικώς τους ολιγωρούντας*». Με το άρθρο 9 ορίζεται ότι οι εξώστες έπρεπε να κατασκευάζονται «*επί στερεών βάσεων*». Απαγορευόταν η ανέγερση εξώστη επί πατώματος «*ού το ύψος άνω της οδού δεν είναι τουλάχιστον εκ τεσσάρων Β. πήχεων*». Τέλος, με το ίδιο άρθρο 9, εισάγεται η έννοια της «*ζώνης*³⁴⁷» σε κάθε πόλη, «*αφ' ής δεν επιτρέπεται η ανέγερσις οικοδομών*». Αυτή η περιφερειακή ζώνη, η οποία προσδιορίζεται με Διάταγμα, θα είχε πλάτος το οποίο, «*από της εσχάτης οικοδομικής γραμμής (δηλαδή από την περιμετρική οικοδομική γραμμή) κατά το εγκεκριμένον σχέδιον της πόλεως*», δεν έπρεπε να είναι «*ανώτερον του ενός και ημίσεως σταδίου*», έπρεπε συνεπώς να

³⁴⁵ Για την πρώτη δενδροφύτευση στην Αθήνα είχε εκδοθεί Διαταγή του Όθωνα στις 22 Νοεμβρίου 1835.

³⁴⁶ Ειδικότερα, συμπληρώνει τη διάταξη του άρθρου 14 του εν λόγω Διατάγματος, ΦΕΚ 19^Α/27.05.1835, που αναφερόταν στον εξωτερικό χρωματισμό των οικιών.

³⁴⁷ Θέματα ρύθμισης της δόμησης «*εντός ζώνης κειμένων περίξ των τελευταίων ορίων των εγκεκριμένων σχεδίων*» καθορίστηκαν αναλυτικά σχεδόν εβδομήντα χρόνια αργότερα, με το Ν.Δ. «*περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών*», ΦΕΚ 228^Α/16.08.1923. Τροποποιήθηκαν με το Ν.Δ. «*περί τροποποιήσεως του από 17 Ιουλίου 1923 Ν.Δ. "περί σχεδίων πόλεων κλπ."*», ΦΕΚ 406^Α/17.12.1925 και στη συνέχεια με το Ν.Δ. «*περί καθορισμού των όρων και περιορισμών της εντός και εκτός της ζώνης των πόλεων κλπ. του Κράτους ανεγέρσεως οικοδομών*», ΦΕΚ 231^Α/04.11.1928.

είναι μικρότερο των 277,8 μ.. Εκατέρωθεν των λεωφόρων «των διά της ζώνης εκάστης πόλεως διερχομένων» επιτρεπόταν, σύμφωνα με το Διάταγμα, η ανέγερση «μιάς συστοιχίας αγροτικών οικοδομών». Η αποζημίωση των ιδιοκτητών των γαιών που καταλάμβαναν οι λεωφόροι, εκατέρωθεν μιας ζώνης, γινόταν σύμφωνα με τις διατάξεις του Διατάγματος «περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα»³⁴⁸. Η πρόβλεψη δημιουργίας περιφερειακής ζώνης έτυχε άμεσης εφαρμογής στην Αθήνα, καθώς η σχετική ρύθμιση³⁴⁹ εκδόθηκε ενάμιση μήνα αργότερα.

Ένα μήνα μετά την έκδοση του Νόμου ΤΝΗ'/1856 δημοσιεύεται το εκτελεστικό του Διάταγμα «περί εκτελέσεως του νόμου περί πεζοδρομίων κτλ.», ΦΕΚ 61^{Α'}/23.10.1856, που εξειδικεύει τα άρθρα 1, 7 και 9 του Νόμου και με το οποίο ρυθμίζονται πολλά και σημαντικά θέματα οικιστικής φύσης και δημόσιου χώρου. Ειδικότερα, με το Διάταγμα ρυθμίζονται: α) Θέματα τεχνικών προδιαγραφών των πεζοδρομίων. Ορίζεται ότι οι πλάκες των πεζοδρομίων έπρεπε να είναι σκληρές, με «ικανόν μέγεθος και ανάλογον πάχος». Το πλάτος των πεζοδρομίων έπρεπε να είναι ανάλογο προς το πλάτος των οδών³⁵⁰, σε ποσοστό 11-13% περίπου, όπως παρουσιάζεται στον παρακάτω Πίνακα:

Πίνακας 3. Πλάτος πεζοδρομίων πόλεων
Πηγή: ΦΕΚ 61Α'/23.10.1856

Πλάτος οδού (B) (πήχεις)	Πλάτος πεζοδρομίου (β) (πήχεις)
6	0,70
7	0,80
8	1,00
9 – 15	1,20 – 2,00
B>16	1/8 X B

β) Θέματα καταβολής της δαπάνης του Δημοσίου, στην περίπτωση που οι ιδιοκτήτες δεν κατέβαλαν την αναλογούσα σε αυτούς δαπάνη για την κατασκευή της περιτοίχισης των οικοπέδων και των πεζοδρομίων, που προβλεπόταν στο άρθρο 5 του Νόμου ΤΝΗ'/1856. γ) Θέματα εξωστών. Σύμφωνα με το Διάταγμα, το υπόστρωμα των εξωστών έπρεπε να

³⁴⁸ Ειδικότερα, σύμφωνα με τα άρθρα 22 και επόμενα του σχετικού Διατάγματος του Δεκεμβρίου 1836, ΦΕΚ 91^{Α'}/31.12.1836.

³⁴⁹ Διάταγμα «περί ρυθμίσεως των επί της λεωφόρου Κηφισσίας και των από ταύτης μέχρι του Πανεπιστημίου οικοδομημένων οικιών», ΦΕΚ 69^{Α'}/02.11.1856.

³⁵⁰ Αναφέρεται, συγκριτικά, ότι το ελάχιστο πλάτος των πεζοδρομίων σήμερα ορίζεται σε ενάμισι μ., σύμφωνα με την ΥΑ 10788 «περί εγκρίσεως πολεοδομικών σταθεροτύπων (standards)...», ΦΕΚ 285Δ'/05.03.2004.

κατασκευάζεται από λίθινες πλάκες, που να «επιτίθενται» επί στηριγμάτων λίθινων ή σιδερένινων και οι εξώστες να είναι «ασκεπείς ή κεκαλυμμένοι δι' υφράσματος μόνον». Το ύψος του εξώστη έπρεπε να μετράται από το ύψος του πεζοδρομίου (το άρθρο 9 του Νόμου ΤΝΗ'/1856 όριζε ως ελάχιστο ύψος εξώστη τους τέσσερις (4) π.), ενώ το πλάτος του, μετρούμενο από τον παρόδιο τοίχο, δεν μπορούσε να είναι μεγαλύτερο των 0,90 π.. δ) Θέματα αγροτικών κατοικιών. Στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Βρετανία, την περίοδο μελέτης, λόγω της συστηματικοποίησης της αγροτικής παραγωγής, της εκβιομηχάνισης και της πληθυσμιακής έκρηξης, επικράτησε «η συνεκτική δόμηση μονοκατοικιών σε μικρούς οικισμούς»³⁵¹. Αυτές οι αγροτικές κατοικίες, που το Διάταγμα προέβλεπε να ανεγείρονται επί των λεωφόρων, στις ζώνες των πόλεων, έπρεπε να διαχωρίζονται με φυτευμένες λωρίδες, το πλάτος των οποίων επί των λεωφόρων, εκατέρωθεν της οικίας, δεν επιτρεπόταν να είναι μικρότερο των έξι (6) π., «εφ' εκάστης πλευράς της οικίας», δηλαδή η απόσταση μεταξύ αγροτικών οικιών ορίζεται σε δώδεκα (12) τουλάχιστον π.. Η συνολική «περιοχή» κάθε κατοικίας ορίζεται σε τουλάχιστον 0,75 στρ. και περιελάμβανε «οικόπεδον, αυλή και δενδρώνα». ε) Ορίζεται ότι «τα διαγράμματα» των αγροτικών κατοικιών υποβάλλονταν για θεώρηση και έγκριση στον αρμόδιο για την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικό, σύμφωνα με το Διάταγμα «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»³⁵². Με νέο Διάταγμα «περί πεζοδρομίων», που εκδόθηκε δύο (2) χρόνια αργότερα, ΦΕΚ 32^{Α'}/05.08.1858, οριστικοποιήθηκε ότι το πλάτος των πεζοδρομίων, η ποιότητα των υλικών και το είδος της κατασκευής τους θα προσδιορίζονταν, στις πρωτεύουσες των Νομών, με αποφάσεις του οικείου Νομάρχη (στην Αθήνα, με απόφαση του Διευθυντή της διοικητικής Αστυνομίας), αφού προηγουμένως είχαν γνωμοδοτήσει ο Δήμαρχος και ο μηχανικός της πόλης. Κάθε αντίθετη διάταξη ακυρωνόταν.

Αυτές οι ρυθμίσεις συνέβαλλαν ουσιαστικά στην κατασκευή πεζοδρομίων στις πόλεις και στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου. Παρ' ότι ατελείς, καθώς δεν καθόριζαν τεχνικά χαρακτηριστικά των πεζοδρομίων (ύψος, κλίσεις, ζώνη όδευσης πεζών, κλπ), οι ρυθμίσεις άλλαξαν σταδιακά τη μορφή των πόλεων, την εκσυγχρόνισαν, καθιστώντας πολύ πιο ασφαλή και χωρίς εμπόδια την κίνηση των πεζών. Για αυτούς τους λόγους η κατασκευή τους αποτελούσε προτεραιότητα για τις δημοτικές αρχές. Ενδεικτικά αναφέρεται η πόλη της Καλαμάτας, όπου, καθ' όλη τη διάρκεια του

³⁵¹ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν ο Ebenezer Howard, που συνέλαβε την ιδέα της garden city, που «αποτελέσε το οικιστικό πρότυπο για τις περισσότερες χώρες, μεταξύ τους και για την Ελλάδα». Θεοδωράκη-Πάτση 2011, σσ. 24-25.

³⁵² Η παραπομπή γίνεται στο άρθρο 6 του Διατάγματος «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», ΦΕΚ 20^{Α'}/15.05.1836, με το οποίο είχαν καθοριστεί οι όροι δόμησης στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας.

19^{ου} αιώνα, η κατασκευή «οδών, «πεζοδίων» (πεζοδρομίων) με τα ρειθροκράσπεδά τους, και οχετών για την προστασία από τα όμβρια ύδατα ήταν από τα βασικά έργα υποδομής που καλούνταν η κάθε δημοτική αρχή της πόλης να προωθήσει»³⁵³.

Την ίδια εποχή κινείται και η διαδικασία φωτισμού των πόλεων με αέριο, μία διαδικασία πολύ σημαντική για τον εκσυγχρονισμό του Κράτους, την εξέλιξη του αστικού χώρου, την αναβάθμιση και εκσυγχρονισμό των πόλεων και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων τους. Συγκεκριμένα, το 1857 εκδίδεται ο Νόμος ΥΔ' «περί του δι' αερίου (gaz) φωτισμού πόλεώς τινος», ΦΕΚ 13^Α/22.05.1857, που είχε γενική εφαρμογή και έδινε τη δυνατότητα σε εργολάβο να κατασκευάσει στην Ελλάδα εργοστάσιο με σκοπό τον φωτισμό μιας πόλης, υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Αυτές οι προϋποθέσεις θα ενσωματώνονταν σε συμφωνία μεταξύ του εργολάβου και του οικείου Δήμου και αφορούσαν: α) αποκλειστικό προνόμιο διάρκειας μέχρι πενήντα (50) έτη, βάσει του οποίου απαγορευόταν σε οποιονδήποτε άλλον να συστήσει στην ίδια πόλη «κατάστημα προς κατασκευήν ή διοχέτευσιν φωτιστικού αερίου», β) ατέλεια από κάθε δημόσιο ή δημοτικό φόρο επί των εισαγόμενων από το εξωτερικό μηχανών και υλικών, κυρίως του λιθάνθρακα, που ήταν αναγκαία για την παραγωγή του αερίου, καθ' όλη τη διάρκεια του προνομίου.

Σε συνέχεια του Νόμου ΥΔ'/1857, δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί των καταστημάτων των δι' αερίου (gaz) φωτισμού κλπ.», ΦΕΚ 29^Α/26.07.1858, που είναι αναλυτικό, καταγράφει με πολλές λεπτομέρειες τις τεχνικές προδιαγραφές που έπρεπε να πληρούν τα «βαναυσουργεία και εργαστήρια, εν οίς κατασκευάζεται το ελαιογόνον αέριον», τα οποία κατατάσσονταν στην α' κατηγορία του άρθρου 19³⁵⁴ του Διατάγματος «περί υγιεινής οικοδομής...». Το Διάταγμα αποσκοπούσε στη λήψη των αναγκαίων μέτρων προφύλαξης τα οποία υπαγόρευαν «το συμφέρον της ασφαλείας και της δημοσίας υγείας».

Ο φωτισμός της Αθήνας αρχικά και στη συνέχεια άλλων πόλεων, αποτέλεσε τομή στον τρόπο ζωής των πολιτών σε αυτές, όπως άλλωστε είχε ήδη συμβεί στα αστικά κέντρα των ευρωπαϊκών χωρών. Αρχίζουν να φωτίζονται οι δρόμοι, τα πεζοδρόμια, τα δημόσια κτίρια, ενώ σταδιακά τροφοδοτούνται με φωταέριο οι κατοικίες και τα εργαστήρια. Επέρχονται συνεπώς ριζικές

³⁵³ Μηλίτση-Νίκα – Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010, σ. 176.

³⁵⁴ Το άρθρο 19 του Διατάγματος «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών», περιελάμβανε τα εργαστήρια που είχαν «βλαβεράν και επικίνδυνον επιρροήν εις τας γειτνιαζούσας κατοικίας», τα οποία δεν χωροθετούνταν μεν μακριά από τις κατοικίες, αλλά για τη λειτουργία τους ήταν αναγκαία η άδεια της Αστυνομίας και η συγκατάθεση των γειτόνων.

αλλαγές στη ζωή των πολιτών στις αστικές περιοχές, καθώς επιμηκύνονται τα ωράρια εργασίας, αυξάνεται η παραγωγικότητα των εργαστηρίων και των ατμοκίνητων εργοστασίων, αυξάνονται όμως και οι ώρες εργασίας. Παράλληλα, οι φωτισμένοι δρόμοι και οι πλατείες γίνονται περισσότερο ασφαλείς, ενώ οι κοινωνικές δραστηριότητες και τα θεάματα επεκτείνονται σταδιακά και κατά τις βραδυνές ώρες.

Στον Νόμο ΦΛΘ' «**περί παραχώρησης δωρεάν εθνικού γηπέδου εις πάσαν πόλιν και κωμόπολιν προς ανέγερσιν λιθοκτίστου αγοράς εδωδύμων**», που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 21^{Α'}/30.05.1859, περιλαμβάνονται δύο (2) άρθρα με τα οποία επιχειρήθηκε να θεραπευτούν, με γενικό τρόπο, οι ανάγκες για τη δημιουργία αγοράς σε κάθε πόλη της χώρας, ειδικότερα δε στην πόλη του Πειραιά. Το άρθρο 1 του Νόμου είχε γενική εφαρμογή και όριζε ότι παραχωρούνταν δωρεάν γήπεδο, σε κάθε πόλη και κωμόπολη του Κράτους, προκειμένου να ανεγερθεί λιθοκτιστή αγορά εδωδύμων. Ο Υπουργός Οικονομικών, εισηγούμενος το θέμα στη Βουλή, επικαλέστηκε κυρίως λόγους ασφάλειας και υγιεινής των πόλεων³⁵⁵ για τη δημιουργία αγοράς. Η παραχώρηση των γηπέδων γινόταν «*εκ των εν αυταίς αδιαθέτων και διαθεσίμων εθνικών γηπέδων*». Η θέση και η έκταση κάθε γηπέδου, καθώς και η προθεσμία εντός της οποίας όφειλαν οι Δήμοι να ανεγείρουν αυτές τις οικοδομές, θα προσδιορίζονταν αργότερα με άλλο Διάταγμα. Το άρθρο 2 του Νόμου αφορούσε την αγορά του Πειραιά. Προέβλεπε την παραχώρηση γηπέδου στην πόλη του Πειραιά «*υπό του σχεδίου αυτής προσδιωρισμένου δι' αγοράν τεμαχίου*»³⁵⁶, το οποίο βρισκόταν «*περί τα δυτικά έπακρα της πλατείας Θεμιστοκλέους, και περιέχοντος επιφάνειαν 2572 και 50/00 Βασιλικών τετραγωνικών πήχεων*». Από αυτή τη συνολική έκταση «*μεταβαίνουσιν αμέσως εις την κυριότητα του Δήμου οι αδιάθετοι 1619 38/00 απαρτίζοντες τα τεσσαράκοντα έν αδιάθετα γήπεδα εκ πήχεων 24 438/00 έκαστον, και τον διαχωρίζοντα την αγοράν δρομίσκον*». Το τίμημα των

³⁵⁵ Ο Νόμος «περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών», ΦΕΚ 2^{Α'}/19.06.1835, προέβλεπε όπως είδαμε, στο άρθρο 27, την παραχώρηση γηπέδων και γαιών στους Δήμους που είχαν ανάγκη για νεκροταφεία, εκκλησίες, κατοικίες των εφημερίων, σχολεία, δημόσια καταστήματα και πλατείες. «*Περί γηπέδων όμως χρησίμων εις ανέγερσιν αγορών εδωδύμων ο νόμος ούτος δεν προείδεν, ενώ η ανάγκη αυτών δεν είναι υποδεεστέρα πολλών άλλων αναγκών, τας οποίας προέθετο να θεραπεύση. Τοιαύται αγοραί, αναγκαιόταται εις την ευπρέπειαν και την καθαριότητα των πόλεων, καθιστώσιν εύκολον την επί των εδωδύμων αστυνομίαν και συντελούσαι μεγάλως εις την υγιάν των κατοίκων*», σύμφωνα με την Έκθεση επί του σχετικού σχεδίου Νόμου την οποία ανέγνωσε ο Υπ. Οικονομικών Κουμουνδούρος στη Βουλή. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΠΕ' της 18^{ης} Μαΐου 1858, σ. 1367.

³⁵⁶ Στο σχέδιο πόλεως του Πειραιά είχε προσδιορισθεί γήπεδο για ανέγερση δημοτικής αγοράς, «*άλλα όμως μεταγενέστεραι πράξεις εματαίωσαν την πραγματοποίησιν αυτής*», όπως επισημαίνεται στην Έκθεση επί του σχεδίου Νόμου, την οποία ανέγνωσε ο Υπ. Οικονομικών Κουμουνδούρος στη Βουλή. Στην ίδια Έκθεση αναφέρεται επίσης ότι «*ο δήμος Πειραιώς, στερούμενος αγοράς των εδωδύμων, και χαλεπώς φέρων την διά των ακόσμων παραπηγμάτων ασχημίαν και ακαθαρσίαν της πλατείας Οθωνος, απαύστως εξαιτείται την παραχώρησιν της εις αγοράν προσδιωρισμένης επιφανείας, επικαλούμενος προς τούτο τους όρους του σχεδίου της πόλεως*». Ό.π., σσ. 1367-1368.

υπόλοιπων 953,12 τ.π. «*υπό του Δήμου Πειραιώς, λόγω δημοσίου ανάγκης προσληφθησομένων, εις ιδιώτας παραχωρηθέντων, ως και το των επ' αυτών υπαρχουσών οικοδομών*», θα βάρυνε το δημοτικό Ταμείο Πειραιά. Το Δημόσιο απέδιδε στον Δήμο «*τα μέχρι τούδε εκ των προκειμένων εκποιήσεων συνηγμένα χρήματα*» και, προς συμψηφισμό των αποζημιώσεων, παραχωρούσε σε αυτόν τις απαιτήσεις του κατά των αγοραστών. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει σχετικό σχέδιο. Επισημαίνεται ότι Διάταγμα για τη δημιουργία αγοράς στη Σπάρτη³⁵⁷ είχε ήδη εκδοθεί το 1853, και ακολούθησε άλλο, το 1861, για την Πάτρα³⁵⁸. Όμως η εφαρμογή του Νόμου ΦΛΘ'/1859 καθυστέρησε και, όπως αναφέρεται το 1861 στην εισηγητική έκθεση σχετικού σχεδίου Νόμου³⁵⁹ «*το μέτρον τούτο, όπερ ο νόμος του 1859 καθιέρωσε, πρέπει ανεξαιρέτως και άνευ περαιτέρω βραδύτητος να εφαρμοσθή καθ' όλους τους δήμους τους υποβαλόντας αιτήσεις περί ανεγέρσεως αγορών, καθόσον η μήπω εφαρμογή του νόμου, καθιστά την πρόνοιαν της Κυβερνήσεως υπέρ των δήμων άσκοπον και ανωφελή*».

Κλείνει αυτή η ενότητα της νομοθεσίας γενικής εφαρμογής για τον σχεδιασμό των πόλεων, με μία Εγκύκλιο³⁶⁰ του Υπουργού Εσωτερικών Χριστόπουλου, την υπ' αρ. 46/1861 «**περί δημοτικών έργων**»³⁶¹. Με αυτή την Εγκύκλιο γενικής εφαρμογής, ο Χριστόπουλος απευθύνεται στους Νομάρχες και στις Διευθύνσεις του Μηχανικού, με σκοπό να δοθεί στους Δήμους «*ευρύτητα ενεργείας μετά του αναγκαιούντος ελέγχου*». Τους υπενθυμίζει αρχικά ότι, για κάθε νέο ή επισκευαζόμενο κοινωφελές έργο, έπρεπε να προηγείται «*η κατάστρωσις προπαρασκευαστικών τινών εγγράφων, ως διαγράμματος, προϋπολογισμού της απαιτούμενης δαπάνης, τεχνικών όρων, κτλ.*». Η σύνταξη αυτών των εγγράφων για τα δημοτικά έργα είχε ανατεθεί στις Διευθύνσεις του Μηχανικού, πλην των Δήμων της Αθήνας, της Ερμούπολης και της Πάτρας, όπου υπήρχαν δημοτικοί αρχιτέκτονες. Επειδή όμως οι Διευθύνσεις του Μηχανικού ήταν απασχολημένες «*εις πληθύν δημοσίων έργων*», με αποτέλεσμα να καθυστερούν τα δημοτικά έργα, το αρμόδιο Τμήμα του Υπουργείου αναδεχόταν τη σύνταξή τους, μόλις υποβαλλόταν «*το αναγκαιούν πρόγραμμα*», διά του οποίου έπρεπε να του γνωστοποιείται: «*η φύσις*» του οικοπέδου, το είδος της οικοδομής, «*η χωρητικότης αυτής εις δωμάτια και πατώματα*», το «*ως έγγιστα*» μήκος και πλάτος της, το ποσό

³⁵⁷ Βλέπε Κεφάλαιο Γ', §2.7. «Σπάρτη».

³⁵⁸ Νόμος ΧΙΖ' «περί παραχωρήσεως δωρεάν εις τον δήμον Πατρών τριών εθνικών οικοπέδων προς ανέγερσιν αγοράς», ΦΕΚ 22^Α/20.06.1861.

³⁵⁹ Η έκθεση αφορά τον Νόμο ΧΙΖ'/1861 και περιλαμβάνεται στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις ΚΑ' της 10^{ης} Μαΐου 1861, σ. 385.

³⁶⁰ Είχε προηγηθεί άλλη σχετική Εγκύκλιος, υπ' αρ. 67/25.09.1858, η οποία δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ.

³⁶¹ Περίληψη της Εγκυκλίου δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 27^Α/24.07.1861.

που θα δαπανούσε ο Δήμος για την κατασκευή της, καθώς και κάθε άλλο σχετικό στοιχείο. Τα κοινωφελή έργα στα οποία εφαρμόζονταν τα προαναφερόμενα ήταν ναοί, σχολεία, δημοτικά κτίρια, ειρηνοδικεία, στρατώνες χωροφυλακής, κτίρια αγορών τροφίμων, δηλαδή το σύνολο των δημόσιων κτιρίων. Για νέα μικρά έργα ή επισκευές μικρού προϋπολογισμού, μέχρι χιλίων (1.000) δρχ., η δημοτική Αρχή μπορούσε να λαμβάνει από την αρμόδια διοικητική Αρχή άδεια εκτέλεσής τους, σύμφωνα με τις διατάξεις του Νόμου περί Δήμων του 1834, βάσει προϋπολογισμού και διαγραμμάτων συντεταγμένων «*υπό εμπειρικών αρχιτεκτόνων*». Τα έργα που έχρηζαν μελέτης («*καταμέτρησις, χωροστάθμησις του εδάφους κλπ.*»), όπως δημοτικοί αμαξιτοί δρόμοι και υδραγωγεία, έπρεπε να αναφέρονται στο Υπουργείο, το οποίο θα διέταζε «*εκάστοτε τα εικότα*». Την επίβλεψη των δημοτικών έργων που υλοποιούνταν μακριά από την πρωτεύουσα του Νομού και δεν μπορούσαν να παρακολουθούνται από τις Διευθύνσεις Μηχανικού, ανέθεταν σε «*πρωτοτεχνίτας επιστάτας*» και εμπειρικούς αρχιτέκτονες αποδεδειγμένης ικανότητας, τους οποίους πρότεινε η δημοτική Αρχή και όριζε ο Νομάρχης, αφού λάμβανε τη γνώμη της Δ/νσης Μηχανικού. Επιπλέον, σύμφωνα με την Εγκύκλιο, ήταν αναγκαία η τακτική επιθεώρηση απομακρυσμένων δημοτικών κοινωφελών έργων, από τους προϊστάμενους των Διευθύνσεων, για να ελέγχουν την κατασκευή, να καθοδηγούν τους επιστάτες και να ειδοποιούν τη διοικητική Αρχή για τα ληπτέα μέτρα. Η Εγκύκλιος έθετε με ξεκάθαρο τρόπο τα προαπαιτούμενα για την υλοποίηση των κοινωφελών έργων στους Δήμους, τα οποία μάλιστα απαριθμούνταν σε αυτή. Όριζε ότι έπρεπε να έχει προηγηθεί η εκπόνηση των σχετικών μελετών και να έχει προϋπολογιστεί η δαπάνη κάθε έργου από αρχιτέκτονα του οικείου Δήμου ή του Υπουργείου Εσωτερικών. Δηλαδή η Εγκύκλιος, που είχε καθαρά τεχνικό χαρακτήρα, έδινε με λεπτομέρεια τα βήματα που έπρεπε να ακολουθούνται για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δημοτικών έργων, κυρίως δε των δημόσιων κτιρίων.

3.2.4. Οικοδομικοί Κανονισμοί – Οικοδομική άδεια

Ο σχεδιασμός των κτιρίων καθορίζεται από τον ισχύοντα κάθε φορά Οικοδομικό Κανονισμό, σε συνδυασμό με τις κατευθύνσεις του υπερκείμενου χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού και το πλαίσιο που αφορά στον τρόπο έκδοσης των οικοδομικών αδειών.

Ειδικότερα ως προς τους Κανονισμούς δόμησης, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνολικά πέντε (5) Γενικοί Οικοδομικοί Κανονισμοί (ΓΟΚ) και ένα προσχέδιο Κανονισμού, έχουν εκδοθεί από τη δημιουργία του νεοελληνικού Κράτους (1833) μέχρι σήμερα.

Ως πολύ πρώιμη αναφορά σε θέματα Κανονισμού θεωρείται το Διάταγμα «περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων ως προς την δημόσιον καθαριότητα, ως προς τα τρόφιμα και τας οικοδομικές επιχειρήσεις», του 1833, που αναφέρεται σε ποινές οι οποίες αφορούσαν παραβάσεις του Οικοδομικού Κανονισμού, χωρίς αυτός να ονομάζεται. Συγκεκριμένα, στο πρώτο Διάταγμα της Οθωνικής περιόδου για την Αθήνα, του Ιουλίου 1833, οριζόταν ότι, εκτός από τις ποινές, οποιοσδήποτε οικοδομούσε όφειλε να συμμορφώνεται ως προς το ύψος της οικοδομής και την πρόσοψή της, με τις οδηγίες που θα του δίνονταν αρμοδίως.

Δύο (2) χρόνια αργότερα, στο Διάταγμα «περί του σχεδίου της παλαιάς πόλεως Αθηνών», που υπογράφηκε στις 28 Φεβρουαρίου 1835³⁶², ανακοινώνεται η έγκριση ενός «περί οικοδομής κανονισμού», τον οποίο όφειλε το Υπουργείο *Εσωτερικών να δημοσιεύσει αμέσως και, παράλληλα, να μερμνήσει για την ανεμπόδιση και ταχεία εφαρμογή του. Αυτή είναι η πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε Οικοδομικό Κανονισμό. Στη συνέχεια, την ίδια χρονιά, στο Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών», περιλαμβάνεται ένας πρωτόλειος Οικοδομικός Κανονισμός, θα λέγαμε ο πρώτος Οικοδομικός Κανονισμός γενικής εφαρμογής του νεοελληνικού Κράτους. Ειδικότερα, τα άρθρα 13 και 14 του Διατάγματος αναφέρονται στο ύψος των κτιρίων, στον χρωματισμό τους, στη μορφή και επικάλυψη της στέγης. Το ύψος των οικιών δεν έπρεπε να υπερβαίνει τους δύο (2) ορόφους, ενώ άξια φροντίδας κρίνονταν η κατεύθυνση της καπνοδόχου και η «ακριβής επιτήρησις» όλου του οικοδομήματος, ιδιαίτερα δε της στέγης. Παράλληλα, τίθενται περιορισμοί στον χρωματισμό των εξωτερικών επιφανειών των οικιών, καθώς απαγορεύεται η χρήση όλων «των λαμπρών» χρωμάτων, μεταξύ των οποίων το κόκκινο και το λευκό. Είκοσι (20) και πλέον χρόνια αργότερα, στον Νόμο ΤΝΗ'/1856 περιλαμβάνονται νέες ρυθμίσεις για τον Οικοδομικό Κανονισμό. Η πρώτη συμπλήρωνε τη διάταξη του άρθρου 14 του Διατάγματος του Μαΐου 1835, που αναφερόταν στον εξωτερικό χρωματισμό των οικιών, ενώ η δεύτερη ρύθμιση αφορούσε θέματα εξωστών.

Ο Κανονισμός του 1835 ίσχυσε επί ογδόντα πέντε (85) χρόνια, μέχρι το 1920, όταν εκδόθηκε το Διάταγμα της 8^{ης} Μαΐου 1920 «περί εφαρμογής του νέου σχεδίου Θεσσαλονίκης», το οποίο μπορεί να ληφθεί ως προ-σχέδιο Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού³⁶³. Ενδιάμεσα, εικάζεται ότι είχε ετοιμαστεί ένα σχετικό σχέδιο Νόμου, το οποίο όμως δεν πήρε επίσημη μορφή. Ειδικότερα,

---

³⁶² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26Α'/27.04.1865.

³⁶³ Παπαδάμ 2014, σ. 87.

όπως αναφέρει ο Νίκας³⁶⁴, στον Φάκελο της Γραμματείας Εσωτερικών των Γενικών Αρχείων του Κράτους, υπάρχει ανυπόγραφο έγγραφο με αρ. 21973/1842, στη γαλλική γλώσσα, υπό τον (μεταφρασμένο) τίτλο «Σχέδιον Κανονισμού Οικοδομημάτων», που περιλαμβάνει οκτώ (8) άρθρα και αφορούσε τον τρόπο έκδοσης οικοδομικών αδειών στον Νομό Αττικής. Ακολούθησαν:

- **1^{ος} ΓΟΚ:** Π.Δ. «Περί γενικού οικοδομικού κανονισμού του Κράτους», ΦΕΚ 155^{Α'}/22.04.1929, ο οποίος με τα εκατόν σαράντα δύο (142) άρθρα του έδινε, μεταξύ άλλων, γενικούς ορισμούς, έθετε κανόνες για τη σύνταξη και έγκριση των ρυμοτομικών σχεδίων, όριζε τα οικοδομικά συστήματα, τα ύψη των οικοδομών και των ορόφων, και έθετε κανόνες αναφερόμενους στην «κοινήν αισθητικήν». Με το Διάταγμα του 1^{ου} ΓΟΚ καταργήθηκαν το Διάταγμα περί νεκροταφείων του 1834 και ο Νόμος ΣΚΒ' «περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου», του 1867.
- **2^{ος} ΓΟΚ:** Β.Δ. «Περί Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού του Κράτους», ΦΕΚ 266^{Α'}/30.09.1955 (Εικόνα 2). Διατηρούσε ορισμένα στοιχεία του ΓΟΚ 1929, τον οποίο αντικατέστησε, εξακολουθούσε να αναφέρεται έμμεσα στα πολεοδομικά σχέδια κάθε πόλης και βασική του μέρμινα, όπως επισημαίνει η Καραδήμου-Γερόλυμπου³⁶⁵, αποτελούσε η τοποθέτηση των κτιρίων στα ασχεδιάστα, με τυχαία σχήματα, οικόπεδα. Στους δύο (2) πρώτους ΓΟΚ ίσχυε το συνεχές οικοδομικό σύστημα για τις πόλεις, ενώ για τις κώμες ο 2^{ος} ΓΟΚ όριζε σύστημα πτερύγων.
- **3^{ος} ΓΟΚ:** Ν.Δ. υπ' αριθ. 8, Περί «Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού», ΦΕΚ 124^{Α'}/09.06.1973, ο οποίος περιελάμβανε επτά (7) συστήματα δόμησης, ανάλογα με τη θέση των κτιρίων ως προς τα όρια των οικοπέδων: συνεχές σύστημα, ασυνεχές, μικτό, πανταχόθεν ελεύθερο, σύστημα πτερύγων, σύστημα ελεύθερης σύνθεσης και ελεύθερης δόμησης. Καθώς η τεχνολογία είχε προοδεύσει, ο ΓΟΚ περιελάμβανε ρυθμίσεις που κάλυπταν τις τεχνολογικές εφαρμογές, όπως αυτές περί συλλογικών κεραιών τηλεοράσεως και ραδιοφωνίας και περί ηχομονώσεως των κτιρίων. Περιελάμβανε επίσης ρυθμίσεις που αφορούσαν την αισθητική διαμόρφωση των κτιρίων και τη διατήρηση οικισμών «ιδιαίτερου χαρακτήρος» και τις αυθαίρετες κατασκευές (χαρακτηρισμός, πρόστιμα, διαδικασία κατεδάφισης, κλπ). Κατήργησε τον προηγούμενο ΓΟΚ του 1955.

³⁶⁴ Νίκας 2010, σ. 113.

³⁶⁵ Καραδήμου-Γερόλυμπου 2000, σ. 159.

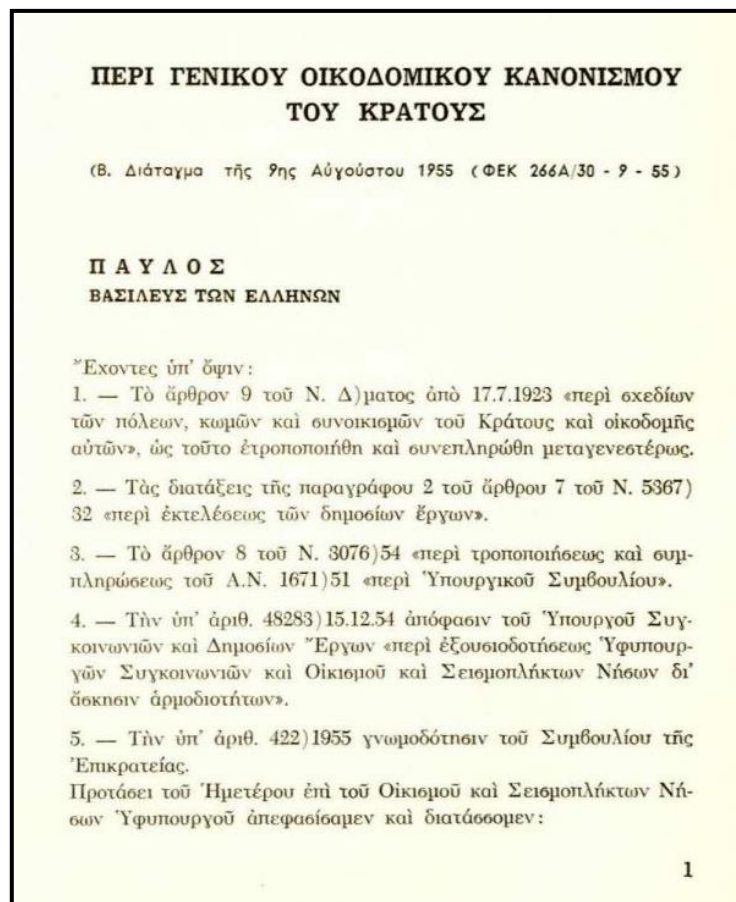
- **4^{ος} ΓΟΚ:** Νόμος 1577 «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ 210^Α/18.12.1985, που εισήγαγε την ελευθερία του μηχανικού ως προς την τοποθέτηση του κτιρίου στον χώρο και την ογκοπλασία. Πλαισιώθηκε από την Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης, η οποία υλοποιήθηκε σε μικρό βαθμό. Στη συνέχεια ακολούθησαν διάφορες, αποσπασματικές κυρίως, ρυθμίσεις για θέματα Οικοδομικού Κανονισμού³⁶⁶. Συγκρίνοντας τους ΓΟΚ του 1973 και του 1985, διαπιστώνεται ότι, ακολουθώντας τις τάσεις της εποχής τους, αντιστρατεύτηκαν ο ένας τη λογική του άλλου, ορίζοντας ο μὲν πρώτος (1973) μια κεντρική πόλη με περικεντρικές περιοχές, ο δε δεύτερος (1985) τα «πολλά κέντρα» μιας πόλης³⁶⁷.
- **5^{ος} ΓΟΚ:** Νόμος 4067 «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ 79^Α/09.04.2012. Ο Νέος Οικοδομικός Κανονισμός, που βρίσκεται σε ισχύ³⁶⁸, επιχειρεί να ανταποκριθεί στις εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας των κατασκευών, και είναι προσαρμοσμένος στα νέα δεδομένα της κλιματικής αλλαγής, λαμβάνοντας υπόψη το ενεργειακό αποτύπωμα των κτιρίων. Δίνει κίνητρα για την περιβαλλοντική αναβάθμιση και την προστασία των φυσικών πόρων. Παράλληλα, λαμβάνει υπόψη τις διεθνείς Συμβάσεις για την προστασία της αρχιτεκτονικής και αρχαιολογικής κληρονομιάς και την ευρωπαϊκή Σύμβαση για το τοπίο.

---

³⁶⁶ Αναφέρονται η πολύ αναλυτική Απόφαση αναπληρωτή Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ 3046/304 «Κτιριοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ 59Δ'/03.02.1989, αναθεωρήσεις και τροποποιήσεις του Νόμου 1577/1985 (όπως ενδεικτικά ο Νόμος 2831/2000, ΦΕΚ 140^Α/13.6.2000).

³⁶⁷ Αιτιολογική Έκθεση 2012, σ. 1.

³⁶⁸ Ο Νόμος 4067/2012 έχει τροποποιηθεί πολλές φορές, με τον Νόμο 4315 «Πράξεις εισφοράς σε γη και σε χρήμα – Ρυμοτομικές απαλλοτριώσεις και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 269^Α/24.12.2014, τον Νόμο 4495 «Έλεγχος και προστασία του Δομημένου Περιβάλλοντος και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 167^Α/03.11.2017 και τον Νόμο 4546 «Ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία της Οδηγίας 2014/89/ΕΕ “περί θεσπίσεως πλαισίου για το θαλάσσιο χωροταξικό σχεδιασμό” και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 101^Α/12.06.2018.

Εικόνα 2. Απόσπασμα 2^{ου} ΓΟΚ, 1955
Πηγή: Αρχεῖο Τεχνικοῦ Επιμελητηρίου Ελλάδος

Ενδιαφέρουσα εἶναι ἡ σύγκριση τῶν ρυθμίσεων τοῦ Οικοδομικοῦ Κανονισμοῦ τῆς Οθωνικῆς περιόδου, με τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Κανονισμοῦ που ἴσχυε τὴν ἴδια περίπτου περίοδο (1814 – 1864), στο Κράτος τῶν Ἰονίων Νήσων³⁶⁹, το οποίο τελούσε ὑπὸ Ἀγγλική κυριαρχία. Διάταγμα τοῦ Ἰουνίου 1827, που δημοσιεύθηκε στὴν Επίσημο Εφημερίδα τοῦ Ἠνωμένου Κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων ὑπ' αριθ. 354/1824, ἀποσκοπούσε, μεταξύ ἄλλων, στὴν οριστικοποίηση τῶν «μεθόδων» που ἐπρεπε νὰ τηροῦνται κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν οἰκοδομῶν.

Ορίζονται θέματα Οικοδομικοῦ Κανονισμοῦ που ἀφορούσαν τὴν πόλη τῆς Κέρκυρας, με πολὺ ἀναλυτικὸ τρόπο γιὰ τὴν εποχή, ὅπως τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν κτιρίων, ἡ τοποθέτηση τῶν τούβλων στὴν τοιχοποιία, ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς λάσπης (πάντα με γλυκὸ νερό καὶ «ἄμμον Ποταμίσιον, ἢ Θαλασσινόν, ἢ Μεταλλικόν, ἢ ἀπὸ κοκκινόχρωμα, ἐνωμένον με τον

³⁶⁹ Τουλιάτος 2010, σσ. 10-13.

μοναχόν ασβέστην», σύμφωνα με το άρθρο 9), το είδος της χρησιμοποιούμενης ξυλείας το οποίο «θα προσδιορίζεται κατά το μέγεθος από τον Πολιτικόν Μηχανικόν», ενώ την ποιότητά της ήταν ελεύθερος να επιλέξει «ο Οικοκύριος», η θέση των «υδροχόων» που έπρεπε να «χύνουν πάντοτε τα νερά τους υποκάτω από την γην εις τας υπογείους δημοσίους αμάρας (κονδότα)», η υποχρέωση τοποθέτησης πατώματος από πέτρα ή τούβλα στα μαγειρεία και στους χώρους που προορίζονταν «διά πλύσιμον, ή διά φούρνον», θέματα που αφορούσαν τη φέρουσα τοιχοποιία. Υπάρχουν ομοιότητες και διαφορές με τον αντίστοιχο Κανονισμό του νεοελληνικού Κράτους.

Στην Κέρκυρα υπήρχε ήδη, το 1827, αποχετευτικό σύστημα, έστω και υποτυπώδες αλλά λειτουργικό. Γίνεται επίσης ευθεία αναφορά σε πολιτικό μηχανικό ο οποίος έπρεπε να ελέγχει τη στατικότητα του κτιρίου σε περίπτωση προσθήκης καθ' ύψος, (άρθρο 2) και τον υπολογισμό των προστίμων για αυθαιρεσίες (σε συνεργασία με «τον επιχώριον Αξιωματικόν», άρθρο 15), ενώ ως μετρικό σύστημα χρησιμοποιούνται, μέχρι το 1830, τα βενετικά βήματα. Στη συνέχεια, χρησιμοποιούνταν τα αγγλικά πόδια. Αναφορά γίνεται στα οικοδομικά υλικά και ιδιαίτερα στα τούβλα, σε αντίθεση με τον ελληνικό Κανονισμό του 1835 στον οποίο δεν υπάρχει σχετική αναφορά, και στον τρόπο τοποθέτησής τους, στην περίπτωση των «τουβλένιων Οικοδομών», (άρθρο 5). Για λόγους υγιεινής έπρεπε επίσης να τοποθετούνται στο δάπεδο των μαγειρείων πέτρες ή τούβλα. Οι προαναφερόμενες ρυθμίσεις δεν ίσχυαν για τη Λευκάδα, ούτε για τις οικοδομές που ανεγείρονταν σε χωριά σε οποιοδήποτε από τα Επτάνησα (άρθρο 15).

Η πρώτη αναφορά σε **οικοδομική άδεια** γίνεται το 1833, στο πρώτο κιάλας σχετικό Διάταγμα της Οθωνικής περιόδου, «περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών»³⁷⁰. Ειδικότερα η ρύθμιση αναφέρεται στις επιπτώσεις που θα είχε ο υπάλληλος του Δήμου, ο οποίος θα έδινε «*την άδειαν προς οικοδομήν*» για κτίριο οικοδομηθέν «*κατ' αυθαίρετον παρεκτροπήν*». Ακολουθούν, το 1836, δύο (2) Διατάγματα που αφορούσαν επίσης το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Γ', §2.1. «Αθήνα». Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 του Διατάγματος «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών», του 1836, ορίζεται ότι όποιος πολίτης ζητούσε από την αρμόδια Αρχή «*οικοδομής άδειαν*», θα έπρεπε να αναφέρει στην αίτησή του εάν είχε συνεννοηθεί με τους γείτονές του περί της «*μεταρρυθμίσεως*» των ορίων. Ο αρμόδιος για την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικός έλεγχε αν είχε προηγηθεί συνεννόηση, διαφορετικά αποφάσιζε ο ίδιος για τα όρια των οικοπέδων. Αναφέρεται συνεπώς η «οικοδομική άδεια» σε μία διάταξη πολύ

³⁷⁰ Το Διάταγμα υπογράφηκε στις 6 Ιουλίου 1833 αλλά δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 26^Α/27.04.1865.

αυστηρή, καθώς το ίδιο άρθρο προέβλεπε ότι, κάθε οικοδομή για την οποία δεν είχαν τηρηθεί οι προαναφερόμενοι όροι, κατεδαφιζόταν, και μάλιστα με έξοδα του ιδιοκτήτη, όπως άλλωστε όριζε και το σχετικό Διάταγμα του Μαρτίου 1833 «περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων...».

Στο Διάταγμα «περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα», επίσης του 1836, γίνεται νέα αναφορά σε οικοδομική άδεια, καθώς στο άρθρο 14 ορίζεται ότι σε οικόπεδο που είχε επιφάνεια μικρότερη των εκατό (100) τ.π., δεν είχε κανείς «την άδειαν» να οικοδομήσει και αυτό προσκυρωνόταν.

Το 1849, με την Υπουργική Εγκύκλιο υπ' αρ. 89/1849, που απευθυνόταν στους Νομάρχες, κωδικοποιήθηκε η διαδικασία έκδοσης των οικοδομικών αδειών, όπως είδαμε αναλυτικά στην προηγούμενη §3.2.3..

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος έκδοσης οικοδομικών αδειών στο Κράτος των Ιονίων Νήσων³⁷¹, την αντίστοιχη περίοδο και η σύγκριση των δύο τρόπων.

Συγκεκριμένα, Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα του Κράτους των Ιονίων Νήσων υπ' αριθ. 86/1819, καθόριζε τον τρόπο έκδοσης των οικοδομικών αδειών ιδιωτικών κτιρίων σε πόλη ή στα περίχωρά της (τα χωριά είχαν εξαιρεθεί). Σύμφωνα με το Διάταγμα, καμία οικοδομή δεν μπορούσε να ανεγερθεί χωρίς άδεια της Κυβέρνησης. Τα σχέδια υποβάλλονταν εις τριπλούν και έπρεπε να περιλαμβάνουν τα όρια του οικοπέδου, με αναφορά σε όλες τις όμορες ιδιοκτησίες, το είδος της οικοδομής, τις διαστάσεις, τον προσανατολισμό της, όλα τα ανοίγματα, τον τρόπο αποχέτευσης, την κατεύθυνση των όμβριων υδάτων και κάθε άλλη λεπτομέρεια. Τα σχέδια της οικοδομής κοινοποιούνταν στους όμορους ιδιοκτήτες και υποβάλλονταν στον Έπαρχο, ο οποίος ανέθετε σε δημοτικό υπάλληλο να κάνει αυτοψία και να αναφέρει αν η οικοδομή επέφερε βλάβη στην υγιεινή της πόλης, ακαλαισθησία ή ανωμαλία σε δημόσιο δρόμο. Στην περίπτωση αυτή η οικοδομή δεν επιτρεπόταν να κατασκευασθεί όπως είχε σχεδιαστεί. Το 1824 προστέθηκε³⁷² ότι θα έπρεπε να δίνει τη γνώμη του κι ένας Άγγλος στρατιωτικός μηχανικός, ώστε η οικοδομή να μην βλάπτει την άμυνα της πόλης. Εάν ο Έπαρχος βεβαιωνόταν ότι τα σχέδια της οικοδομής δεν ερχόταν σε αντίθεση με τα προαναφερόμενα, έδινε εντολή να τοιχοκολληθεί ένα σχέδιό της στην αίθουσα του δημοτικού Συμβουλίου, ένα άλλο στην πλησιέστερη εκκλησία και το τρίτο σχέδιο κοινοποιούνταν στον ενδιαφερόμενο. Αν εντός δεκαπέντε (15) ημερών δεν υπήρχαν ενστάσεις,

³⁷¹ Τουλιάτος 2010, σσ. 10-13.

³⁷² Επίσημος Εφημερίδα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων 1824.

δινόταν η άδεια. Οι ενστάσεις εξετάζονταν από το αρμόδιο Δικαστήριο. Όποιος οικοδομούσε έξω από τα όρια του οικοπέδου του, υποχρεωνόταν να κατεδαφίσει το κτίριο, σε οποιοδήποτε στάδιο κι αν αυτό βρισκόταν και καταδικαζόταν για παράβαση του Νόμου.

Υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες, στον τρόπο έκδοσης οικοδομικής άδειας, στο νεοελληνικό Κράτος και στο Κράτος των Ιονίων, κατά τον 19^ο αιώνα. Και στα δύο ήταν αναγκαία η έκδοση άδειας για την ανέγερση οικοδομής. Ο βασικός έλεγχος αφορούσε την ικανοποίηση των συνθηκών υγιεινής της πόλης και τη διασφάλιση του δημόσιου χώρου. Κοινή είναι επίσης η πρόβλεψη κατεδάφισης κτιρίου σε περίπτωση ανέγερσής του εκτός ορίων της ιδιοκτησίας. Σημαντική διαφορά είναι ότι στα Ιόνια Νησιά απαιτούνταν η υποβολή πολύ περισσότερων και λεπτομερέστερων στοιχείων, όπως ο προσανατολισμός της οικοδομής, ο τρόπος αποχέτευσης, κλπ, για την πληρότητα του φακέλου της οικοδομικής άδειας.

3.2.5. Αρχαιολογική νομοθεσία

Οι αρμοδιότητες για θέματα παιδείας, εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και αρχαιοτήτων, από την ίδρυση του νεοελληνικού Κράτους, ανήκαν στη Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ειδικότερα, το Διάταγμα «**περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εκκλησίας και της Δημοσ. Εκπαιδεύσ. Γραμματείας της Επικρατείας**», ΦΕΚ 14^Α/13.04.1833, ανέφερε ότι στις αρμοδιότητες της εν λόγω Γραμματείας ανήκαν, εκτός των θεμάτων παιδείας και «*η εις τέχνας προόδευσις και η σύστασις τεχνοδιδασκτικών σχολείων και συλλογών (collections), και η ανέγερσις Ακαδημίας των πλασματογραφικών τεχνών, η προπαρασκευή εις ανασκαφήν και ανακάλυψιν των απολεσθέντων αριστουργημάτων των τεχνών, η φροντίς περί της διαφυλάξεως των εισέτι υπάρχόντων, και επαγρύπνησις εις το να μην εξάγονται από το Κράτος*» (§2ζ'). Μεριμνά δηλαδή το Κράτος, από τον Απρίλιο του 1833, αμέσως μετά τη σύστασή του, για την ίδρυση Ακαδημίας των Τεχνών, Αστεροσκοπείου, κρατικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και Αρχαιολογικού Μουσείου.

Πρώτος Έφορος Αρχαιοτήτων ορίστηκε ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Adolf Weissenburg, ο οποίος αναλάμβανε την υποχρέωση «*να φροντίζει περί ανευρέσεως και συλλέξεως των αρχαιοτήτων*». Ο διορισμός του Weissenburg ως Εφόρου έγινε με Απόφαση του Όθωνα, στις 27 Μαΐου 1833. Με άλλη Απόφασή του, στις 10 Αυγούστου 1833, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 25^Α/21.08.1833, ορίστηκαν βοηθοί του Weissenburg ο παιδαγωγός Ιωάννης Κοκκώνης, για τα νησιά, με έδρα την Ερμούπολη, ο αυτοδίδακτος αρχαιολόγος Κυριακός Πιττάκης για τη Στερεά Ελλάδα, με έδρα την Αθήνα, και ο αρχαιολόγος, μετέπειτα Καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ludwig

Ross, για την Πελοπόννησο, με έδρα το Ναύπλιο. Καθώς όμως το έργο που είχε ανατεθεί στον Έφορο αντιμετώπιζε προβλήματα και υπήρχαν καθυστερήσεις, ο Weissenburg απολύθηκε από την Υπηρεσία, τον Σεπτέμβριο 1834. Μαζί του απολύθηκε και ο Κοκκώνης³⁷³.

Ο πρώτος αρχαιολογικός Νόμος του νεοελληνικού Κράτους, «**περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών**», ΦΕΚ 22^Α/16.06.1834, που τέθηκε σε ισχύ στις 18 Ιουνίου 1834, αποτελεί έργο του Maurer, εκ των μελών της Αντιβασιλείας, και του συνεργάτη του Weissenburg. Ο Νόμος ήταν σύγχρονος για την εποχή του³⁷⁴, κάλυπτε ένα ευρύτατο φάσμα αρμοδιοτήτων και είχε επιρροές από την ιταλική νομοθεσία περί αρχαιοτήτων, κατά το πρότυπο του αντίστοιχου Νόμου του 1820³⁷⁵. Βάσει του Νόμου ιδρύονται, μεταξύ άλλων, η Αρχαιολογική Υπηρεσία και η Κεντρική Επιτροπή. Περιελάμβανε εκατόν δέκα τέσσερα (114) άρθρα κατανεμημένα σε τρία (3) Τμήματα. Στο Τμήμα Α' (άρθρα 1 – 19) «*περί δημοσίων επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών*» ρυθμίζονται θέματα που αφορούσαν τις δημόσιες συλλογές. Ειδικότερα, στο άρθρο 1, ο Νόμος προέβλεπε την ανέγερση στην Αθήνα «*κεντρικών καταστημάτων*», όπως δημόσιας Βιβλιοθήκης, δημόσιου Μουσείου «*διά τας αρχαιότητας*», Νομισματικού Ταμείου, θεάτρου «*ανατομίας*», δύο (2) Ταμείων για αντικείμενα φυσικής ιστορίας και μαθηματικο-φυσικών «*εργαλείων*» αντίστοιχα, χημικού εργαστηρίου, κτιρίων για στέγαση συλλογών «*τύπων*», «*εικόνων*», «*χαλκογραφημάτων*» και «*πολυτεχνική*», καθώς και Αστεροσκοπείου. Πράγματι, στο πλαίσιο αυτού του άρθρου ιδρύθηκαν Μουσεία στην Αθήνα, όπως το Αρχαιολογικό, το οποίο θα δούμε αναλυτικά στο Κεφάλαιο Γ', §2.14.1.1. «*Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας*», και το Φυσιογραφικό³⁷⁶. Αντίστοιχα,

³⁷³ Αναφέρεται χαρακτηριστικά στους «Διορισμούς» του ΦΕΚ 36^Α/28.09.1834: «Διά των από 9(21) και 15(27) Σεπτεμβρίου Β. Διαταγμάτων ο Γεν. Έφορος των επιστημονικών καταστημάτων και των αρχαιοτήτων Κύριος Βεισεμβούργ έπαυσε των χρεών του, ως περιττής προς το παρόν της θέσεως ταύτης· διωρίσθη δε Έφορος των αρχαιοτήτων ο μέχρι τούδε Συνεργάτης του επί των αρχαιοτήτων κατά την Πελοπόννησον Κ.Λ. Ροσσ [...]. Θέλει δε έχει εν ταυτώ και την άμεσον επιτήρησιν επί των αρχαιοτήτων της Πελοποννήσου και του Αιγαίου Πελάγους, διότι και ο επί αυτών Συνεργάτης Κ.Κ. Κοκκώνης παύει επίσης των χρεών του».

³⁷⁴ Είναι ενδεικτικό ότι στη Γαλλία, η πρώτη κανονιστική Εγκύκλιος για αρχαιολογικές ανασκαφές εκδόθηκε το 1838.

³⁷⁵ «Πρέπει δε να λεχθή, ότι αι διατάξεις αυταί ήσαν τότε συγχρονισμένοι, μάλιστα εάν ληφθή υπ' όψιν, ότι ο νόμος του 1834 κατά βάσιν ηκολούθει τας αντιστοιχούς διατάξεις, αίτινες ίσχυον τότε διά τας αρχαιότητας της Ρώμης». Ζέπος 1966, σ. 199.

³⁷⁶ Το 1835 είχε ιδρυθεί η Φυσιογραφική Εταιρεία από τους Landerer, Lindenmayer και άλλους. Η Εταιρεία συγκροτούσε βοτανικές, ανθρωπολογικές και ορυκτολογικές συλλογές τις οποίες, μετά το 1837, άρχισε να παραχωρεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου στεγάστηκε το Μουσείο και λειτουργήσε το 1858, χρησιμεύοντας στη διδασκαλία των φοιτητών και «εις γενικήν διάδοσιν γνώσεων περί των φυσικών σωμάτων πάσης μεν χώρας, ιδιαίτερον δε της Ελληνικής». Στο ΦΕΚ 43^Α/19.09.1858 δημοσιεύθηκε το Διάταγμα «περί Κανονισμού του εν Αθήναις Φυσιογραφικού Μουσείου», που περιελάμβανε επτά Κεφάλαια με τα οποία ρυθμιζόνταν θέματα διοίκησης του Μουσείου και καθηκόντων του προσωπικού του.

στην πρωτεύουσα κάθε Νομού ο Νόμος προέβλεπε (άρθρο 2), την «*κατ' ολίγον και κατά τας ανάγκας του Νομού*» ίδρυση Βιβλιοθήκης, Μουσείου (του Νομού) και ανέγερση κτιρίων αντίστοιχων των άλλων προαναφερθέντων στο άρθρο 1. Στη δημόσια κεντρική Βιβλιοθήκη θα παραδίνονταν όλα τα πολύτιμα χειρόγραφα και βιβλία που είχαν βρεθεί σε εκκλησίες και μοναστήρια, ή σε άλλη Βιβλιοθήκη, ή σε οποιοδήποτε άλλο δημόσιο κατάστημα, από τους κατέχοντες αυτά. Επίσης στη Βιβλιοθήκη έπρεπε να αποστέλλεται από ένα αντίτυπο κάθε εκδιδόμενου στην Ελλάδα βιβλίου, περιοδικού ή εφημερίδας (άρθρο 4)³⁷⁷. Στο δημόσιο Μουσείο, οι διαδικασίες για την ανέγερση του οποίου κινήθηκαν πολύ αργότερα όπως θα δούμε, ο Νόμος προέβλεπε να «*εναποτεθούν κατά τάξιν*» οι σπανιότερες από τις ανευρισκόμενες αρχαιότητες και στο Νομισματικό Ταμείο τα νομίσματα (άρθρο 7).

Η ανέγερση Μουσείων σε Νομούς, Επαρχίες και Δήμους είχε πρώτιστο σκοπό τη διατήρηση «*κατά τόπον*» όλων των «*εχόντων τοπικήν τινά αξίαν αντικειμένων*», σύμφωνα με τον Νόμο (άρθρο 8). Στα υπόλοιπα άρθρα του Τμήματος Α' ρυθμίζονται θέματα που αφορούσαν τον «*προικισμό*» των Μουσείων, τις επιστημονικές και τεχνολογικές συλλογές, επισημαίνεται δε, στο άρθρο 18, ότι η χρήση αυτών των συλλογών ήταν ελεύθερη για όλους, ιδίως για τα μέλη της Ακαδημίας των Επιστημών και των ωραίων τεχνών, του Πανδιδακτηρίου, της Ιεράς Συνόδου και για τους Καθηγητές σχολείων και Λυκείων. Το Τμήμα Β' «*περί εφορείας*», (άρθρα 20 – 60), περιλαμβάνει τέσσερα (4) ειδικότερα Κεφάλαια: α) Κεφάλαιο «*Περί εφόρων*», το οποίο όριζε ότι οι Έφοροι επιλέγονταν από τον Βασιλιά «*προς επιθεώρησιν και διατήρησιν των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών*», για μεν τα κεντρικά καταστήματα εκ των μελών της Ακαδημίας των επιστημών και των ωραίων τεχνών, του Πανδιδακτηρίου, των Καθηγητών Γυμνασίων ή μεταξύ «*των εξόχων τεχνιτών*», για δε τα κατά τους Νομούς, Επαρχίες και Δήμους καταστήματα, εκ των Καθηγητών ή διδασκάλων των Γυμνασίων/Λυκείων και των δημοτικών σχολείων (άρθρο 20). Οι Έφοροι ήταν άμισθοι, αλλά η Κυβέρνηση διατηρούσε το δικαίωμα να τους χορηγεί μισθό ή επιμίσθιο. Ως προς το επιστημονικό και τεχνολογικό αντικείμενο, οι Έφοροι υπάγονταν στον Γενικό Έφορο (άρθρο 23). Στα επόμενα άρθρα καθορίζονται τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των Εφόρων. β) Κεφάλαιο «*Περί επιστημονικών και τεχνολογικών επιτροπών*», που αφορά θέματα

³⁷⁷ Για την εφαρμογή του άρθρου 4 εκδόθηκε Δηλοποίηση, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/11.06.1837, σύμφωνα με την οποία αντίτυπα κάθε εφημερίδας και βιβλίου έπρεπε να στέλνονται αμέσως, από τους συντάκτες ή τους εκδότες, στον Έφορο της δημόσιας Βιβλιοθήκης. Δινόταν μάλιστα δίμηνη προθεσμία για την αποστολή «*των μηκέτι πεμφθέντων από της εκδόσεως του νόμου των 10(22) Μαΐου 1834*», προκειμένου να μην επιβληθούν οι προβλεπόμενες ποινές.

Επιτροπών, διορισμού των μελών τους, καθορισμού των δικαιωμάτων και των καθηκόντων τους, του τρόπου λειτουργίας τους και άλλα σχετικά θέματα. Ειδικότερα, το άρθρο 29 όριζε ότι σε κάθε Δήμο «θέλει συστηθή» μία τοπική Επιτροπή, στην πρωτεύουσα κάθε Επαρχίας μία επαρχιακή, στην πρωτεύουσα κάθε Νομού μία νομαρχιακή και μία Κεντρική Επιτροπή που θα «εφόρευε» τις κεντρικές συλλογές. Την Κεντρική Επιτροπή αποτελούσαν ο Γενικός Έφορος, ως Πρόεδρος, οι Έφοροι των κεντρικών συλλογών, δύο (2) μέλη της Ακαδημίας Επιστημών, δύο (2) μέλη της Ακαδημίας των ωραίων τεχνών, δύο (2) Καθηγητές Πανεπιστημίου και δύο (2) επιστήμονες από την έδρα της Κεντρικής Επιτροπής. Τα μέλη είχαν μονοετή θητεία και διορίζονταν από τη Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης (άρθρα 34 – 35). Η Κεντρική Επιτροπή αποτελεί τον πρόδρομο του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (ΚΑΣ)³⁷⁸. γ) Κεφάλαιο «Περί του Γενικού Εφόρου» στο οποίο, αφού επισημαίνεται ότι ο Γενικός Έφορος υπαγόταν στην αρμοδιότητα της Γραμματείας Δημόσιας Εκπαίδευσης, καθορίζονται τα ουσιαστικά καθήκοντά του: «εφορεύει» όλες τις συλλογές και τους προϊσταμένους αυτών Εφόρους, αναλαμβάνει «ιδίως» την επιτήρηση των αρχαιοτήτων του Κράτους, και έχει πολύ σημαντικές εξουσίες καθώς, χωρίς τη συγκατάθεσή του, «ουδέ διατάσσεται ουδ' ενεργείται τίποτε ως προς τας αρχαιότητας» (άρθρο 48). Ο Γενικός Έφορος είχε βαθμό, μισθό και σολή υπουργικού συμβούλου, μπορούσε δε να απαιτήσει και τα μεταφορικά του έξοδα όταν περιόδευε (άρθρο 53). δ) Κεφάλαιο «Περί της υπερτάτης επιτηρήσεως της Κυβερνήσεως», με το οποίο η Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης αναλάμβανε τη γενική επιτήρηση όλων των Επιτροπών, των Εφόρων και των συλλογών, και ήταν αρμόδια να επιβάλει «ποινήν επανορθωτικήν» στους Εφόρους (άρθρο 58). Τέλος, το Τμήμα Γ' του Νόμου (άρθρα 61 – 114) «περί των αρχαιοτήτων ιδίως», περιλαμβάνει όλα τα σχετικά με τις αρχαιότητες και τη διαχείρισή τους. Ορίζει ειδικότερα ότι, όλες οι εντός της Ελλάδας αρχαιότητες, που βρίσκονταν επί της «εθνικής γης ή υπ' αυτήν», στον πυθμένα της θάλασσας, στα ποτάμια και τα δημόσια ρυάκια, στις λίμνες και τους βάλτους, ανήκαν στην ιδιοκτησία του Κράτους «ως έργα των προγόνων του Ελληνικού λαού» (άρθρα 61 – 62). Στην ιδιοκτησία των ιδιωτών ανήκαν όλες οι ιδιωτικές συλλογές καθώς και, σε ποσοστό 50%, οι αρχαιότητες που ανακαλύπτονταν «είτε κατά τύχην, είτε δι'

³⁷⁸ Την Κεντρική Επιτροπή διαδέχθηκε η Αρχαιολογική Επιτροπή σύμφωνα με τον Νόμο ΒΧΜΣΤ' «περί Αρχαιοτήτων», ΦΕΚ 158Α'/27.07.1899 και το Διάταγμα της 11ης Αυγούστου 1899 «περί Αρχαιολογικής Επιτροπής και περί κανονισμού της υπηρεσίας αυτής». Η Αρχαιολογική Επιτροπή συστάθηκε ως νέος θεσμός με διευρυμένες ευθύνες. Τη θέση της κληρονομεί το Αρχαιολογικό Συμβούλιο, Νόμος ΓΨΛ' (υπ' αριθ. 3730) «περί της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Κράτους», ΦΕΚ 178Α'/24.05.1910 και, τελικά, το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, Π.Δ. 890 «Περί συστάσεως Συμβουλίων και Επιτροπών παρά τω Υπουργείω Πολιτισμού και Επιστημών», ΦΕΚ 293Α'/04.10.1977.

επίτηδες ανασκαφής» μετά την εφαρμογή του αρχαιολογικού Νόμου, σε ιδιόκτητη γη (ή κάτω από αυτή), ή σε ανασκαφή (άρθρο 64). Το υπόλοιπο 50% ανήκε στο Κράτος, το οποίο όφειλε να προτιμήσει ο ιδιώτης σε περίπτωση που ήθελε να πουλήσει τις ευρεθείσες στη γη του αρχαιότητες (άρθρο 80). Αυτή η ρύθμιση, δηλαδή η προτεραιότητα του Κράτους σε περίπτωση πώλησης ή παραχώρησης αρχαίων (όπως και η απαγόρευση εξαγωγής που προβλέπεται σε επόμενο άρθρο), αποτελεί σύμφωνα με τον Βασίλειο Πετράκο³⁷⁹, τη βασικότερη διάταξη κάθε αρχαιολογικού Νόμου. Οποιοσδήποτε ανακάλυπτε αρχαιότητες (είτε κατά τύχη, είτε δι' ανασκαφής, είτε κατά την καθαίρεση κατοικίας, είτε σε εργασίες οδοποιίας), ήταν υποχρεωμένος εκ του Νόμου να ενημερώσει εντός τριών (3) ημερών έναν εκ των Εφόρων, να του δείξει τα ευρήματα και να του επιτρέψει να πάρει ένα ομοίωμα ή αντίγραφο ή *«απεικόνισμα»* (άρθρο 65). Όλες οι αρχαιότητες *«εισάγονται ανεμποδίστως εις την Επικράτειαν»* (άρθρο 75), όμως αρχαιότητες που ανευρίσκονταν εντός της χώρας δεν μπορούσαν να εξαχθούν χωρίς άδεια της Κυβέρνησης (άρθρο 76). Ιδιώτες που κατείχαν μεμονωμένες αρχαιότητες ή συλλογές ή ιδιοκτησίες επί των οποίων υπήρχαν αρχαιότητες, θεωρούνταν ότι κατείχαν *«Ελληνικά εθνικά κτήματα»* (άρθρο 84), τα οποία δεν επιτρεπόταν να φθείρουν ή να τους προξενήσουν βλάβη. Ειδικότερα απαγορευόταν σε αυτούς, άνευ αδείας, *«να φθείρουν αρχαία μνημεία, λείψανα παλαιών οδών, λουτρών, τάφων, κτλ»*, να κατασκευάζουν *«εις περιφέρειαν ενός τετάρτου μυριομέτρου»*³⁸⁰ *Ελληνικών λειψάνων ασβεστοκαμίνους, διά να μη δίδεται αφορμή και περιστάσις εις βλάβην και φθοράν των αρχαιοτήτων»*, να αφαιρούν πέτρες από *«τα καταπεπτωκότα μνημεία της αρχαιότητος»*, να αφαιρούν αρχαιότητες από εκκλησίες και μοναστήρια, να στήνουν ικρίωματα πάνω σε αρχαία κτίρια για να τα αποτυπώσουν, ή να τα ζωγραφίσουν, ή να τα καταμετρήσουν, και να μεταχειρίζονται ναούς, τάφους, σαρκοφάγους *«προς οικονομικόν τινά σκοπόν»*, όπως για χρήση κατοικίας, αποθήκης, κλπ. (άρθρο 85). Η σχετική άδεια δινόταν, σύμφωνα με το άρθρο 89, από τον Έπαρχο ή τον Νομόρχη της πλησιέστερης περιοχής, ενώ οι παραβάτες τιμωρούνταν με πρόστιμο από πέντε (5) έως εκατό (100) δρχ. και, επιπλέον, υποχρεώνονταν να επισκευάσουν *«τας βλαφθείσας αρχαιότητας»* (άρθρα 90 – 92). Κανένας δεν είχε το δικαίωμα να προβαίνει σε ανασκαφές, σε ιδιόκτητο ή *«ξένον τόπον»*, χωρίς άδεια, επί ποινή προστίμου κυμαινόμενου από

³⁷⁹ Πετράκος 2004, σ. 11.

³⁸⁰ Το μυριόμετρο αντιστοιχούσε στη σχοινίδα (=10.000 πήχεις), σύμφωνα με το Διάταγμα περί μέτρων και σταθμών, ΦΕΚ 56^Α/16.10.1836. Δηλαδή ο Νόμος δεν επέτρεπε τη λειτουργία ασβεστοκαμίνου σε ακτίνα διακοσίων πενήντα μ. από αρχαιολογικό χώρο, για λόγους προστασίας του χώρου.

είκοσι πέντε (25) έως διακόσιες (200) δρχ.. Η ίδια ποινή επιβαλλόταν και στους δημόσιους υπαλλήλους, εφ' όσον είχαν επιτρέψει να γίνουν ανασκαφές χωρίς άδεια (άρθρα 100 – 101). Στην άδεια ανασκαφής έπρεπε να προσδιορίζονται οι αποστάσεις του τόπου ανασκαφής από τις δημόσιες οδούς, τα δημόσια κτίρια, τις κατοικίες, τα περιτοιχίσματα κήπων και αγρών, τα υδραγωγεία, τις δημόσιες κρήνες, «τα λείψανα» των αρχαίων μνημείων και τα κοινοτάφεια (άρθρο 106). Στα άρθρα 110 – 111 ορίζονται τα αντικείμενα που θεωρούνταν αρχαιότητες: εκτός των έργων γλυπτικής και αρχιτεκτονικής, ως αρχαιότητες θεωρούνταν και οι «όγκοι λελαξευμένων μαρμάρων ή πετρών οποίου δήποτε σχήματος· ομοίως και ζωγραφία, ψηφωτά, αγγεία, όπλα, κοσμήματα και άλλα μετάλλια ή πήλινα σκεύη, δακτυλιόλιθοι, νομίσματα και επιγραφαι παντός είδους». Αρχαιότητες θεωρούνταν επίσης και τα αντικείμενα τέχνης τα προερχόμενα «από την αρχαιοτάτην εποχήν του χριστιανισμού, ή τον καλούμενον μεσαιώνα». Κάνει δηλαδή μία μικρή αναφορά ο Νόμος και στις βυζαντινές αρχαιότητες.

Πρόκειται για έναν ολοκληρωμένο Νόμο, που συντάχθηκε «εις εποχήν γενικού πνεύματος αρχαιοφίλου ρωμαντισμού»³⁸¹, ρύθμιζε λεπτομερώς όλα τα σχετικά με τις αρχαιότητες θέματα, οριοθετούσε τις αρμοδιότητες των Εφόρων και των Επιτροπών και προέβλεπε αυστηρές ποινές για όσους δεν τηρούσαν τις διατάξεις του. Όπως αποδείχτηκε όμως, ο Νόμος «δεν πρόσφερε αποτελεσματική προστασία κατά των αρχαιοκαπήλων ή των ιδιωτών, στις ιδιοκτησίες των οποίων βρίσκονταν αρχαία και οι οποίοι [...] κατέστρεφαν ή πουλούσαν ελεύθερα τα μνημεία»³⁸². Αποτέλεσε πάντως, σε συνδυασμό με τις προτάσεις που κατέθεσε, το καλοκαίρι του 1834, ο Leo von Klenze³⁸³ προς τον Armansperg, τη βάση της αρχαιολογικής πολιτικής των χρόνων που ακολούθησαν, για περίοδο εξήντα πέντε (65) ετών, μέχρι το 1899, που δημοσιεύθηκε ο Νόμος ΒΧΜΣΤ'/1899 «περί αρχαιοτήτων»³⁸⁴. Συνέβαλε σημαντικά στην αντιμετώπιση των ζητημάτων που ανέκυπταν σε σχέση με την ιδιοκτησία των ανακαλυπτόμενων αρχαιοτήτων³⁸⁵. Το 1836, δύο

³⁸¹ Ζέπος 1966, σ. 206.

³⁸² «Τα πριν από την ίδρυση. Αρχαιολογική ιδεολογία» 2016.

³⁸³ Ο Leo von Klenze (1784 – 1864), έχοντας σπουδάσει νομικά και αρχιτεκτονική στο Βερολίνο και το Παρίσι, προτάθηκε από τον Λουδοβίκο Α' να γίνει αρχιτέκτονας της αυλής και να ασχοληθεί με το πολεοδομικό σχέδιο του Μονάχου. Έφτασε στην Ελλάδα τον Ιούλιο 1834 και έμεινε λίγους μήνες, προσκεκλημένος της Αντιβασιλείας για να συμβάλει στην επίλυση των προβλημάτων που είχαν δημιουργηθεί από την εφαρμογή του σχεδίου πόλεως της Αθήνας, των Κλεάνθη και Schaubert.

³⁸⁴ Ο Νόμος ΒΧΜΣΤ'/1899 όριζε, στο άρθρο 1, ότι όλα τα αρχαία «κινητά τε και ακίνητα», τα ευρισκόμενα οπουδήποτε, ακόμη και σε ιδιωτικά κτήματα, αποτελούσαν ιδιοκτησία του Κράτους. Ανατρεπόταν έτσι το καθεστώς που ίσχυε με τον Νόμο «περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών ...» του 1834, (άρθρα 64 και 80), περί ιδιοκτησίας των αρχαιοτήτων.

³⁸⁵ Ζέπος 1966, σ. 199.

(2) χρόνια μετά την έκδοση του αρχαιολογικού Νόμου, με το Διάταγμα «**περί διορισμού των μελών της επιτροπής διά τας Αρχαιότητες**», ΦΕΚ 67^Α/22.11.1836, ορίστηκαν μέλη της Κεντρικής Επιτροπής οι Αινιάν, Αργυρόπουλος, Βένθυλος, Γεννάδιος, Ψύλλας, Σχινάς και Σούτσος, οι οποίοι ανέλαβαν τα επιστημονικά καθήκοντα της Επιτροπής, καθώς και «*όσα μετ' αυτών συνεχόμενα και ανάλογα εκ των του Γενικού εφόρου των αρχαιολογικών συλλογών*» ενέκρινε η Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης. Επιπλέον αυτών, στις εργασίες³⁸⁶ της Επιτροπής λάμβαναν μέρος, ως έκτακτα μέλη, ο Α. Ραγκαβής, υπουργικός σύμβουλος της Γραμματείας, εισηγητής του Αρχαιολογικού κλάδου, ο Πιπτάκης, Έφορος του Μουσείου και οι «*εις τας εργασίας της Ακροπόλεως ασχολούμενοι αρχιτέκτονες Σάουβερτ και Άνσεν*».

Σημειώνεται ότι η αξία και το έργο του Πιπτάκη³⁸⁷, Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων και εμπυχωτή της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αναγνωρίζεται ευρέως όπως προκύπτει από την εγγραφή του ως μέλος ή εταίρος σε διεθνείς επιστημονικές εταιρείες. Ενδεικτικό είναι το Διάταγμα της 29^{ης} Μαρτίου 1860³⁸⁸, με το οποίο του επιτράπηκε να δεχθεί τον διορισμό του ως μέλος της εν Οδησώ Αυτοκρατορικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, ενώ παράλληλα³⁸⁹, το 1861 του επιτράπηκε να δεχθεί τον διορισμό του «*ως επιτίμου εταίρου της Ιονίας Εταιρείας των Γραμμάτων, Επιστημών και Τεχνών*».

Ένα ενδιαφέρον γεγονός, συνυφασμένο με τις αρχαιότητες, λαμβάνει χώρα το 1854, όταν εκδίδεται Διάταγμα «**περί αποστολής λίθου εκ των αρχαίων λειψάνων του Παρθενώνος διά το υπέρ του αειμνήστου Βασιγκτώνος ανεγειρόμενον μνημείον**», ΦΕΚ 16^Α/10.06.1854. Ειδικότερα, με πρόταση των Υπουργών Εσωτερικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, δεδομένου ότι ο αρχαιολογικός Νόμος δεν επέτρεπε (άρθρο 75) την εξαγωγή αρχαιοτήτων χωρίς άδεια της Κυβέρνησης, εγκρίνεται να αποσταλεί «*κατάλληλος λίθος*» για το ανεγειρόμενο μνημείο³⁹⁰ προς

³⁸⁶ Η πρώτη συνεδρίαση της Επιτροπής έγινε στις 13 Μαρτίου 1837.

³⁸⁷ «Ο Κυριακός Πιπτάκης (1798 – 1863) υπήρξε αυτοδίδακτος αρχαιολόγος, μαθητής, κατά τους λόγους του, του Fauvel. Το 1824 πήγε στην Κέρκυρα και φοίτησε στην Ιόνιο Ακαδημία με καθηγητή τον Κων/νο Ασώπιο. Πιθανώς στην Κέρκυρα σπούδασε και ιατρική. Το 1832 διορίστηκε επιστάτης των Αρχαιοτήτων των Αθηνών και το 1833 Υποέφορος Αρχαιοτήτων Στερεάς. Το 1836 διαδέχθηκε τον Ross και έγινε Έφορος των Αρχαιοτήτων της Ελλάδος». Πετράκος 2004, σ. 101. Ο Κων/νος Μπέλλιος στο Ημερολόγιό του (12 Ιανουαρίου 1837) αναφέρεται στον Πιπτάκη ως «ο φιλόπονος και μέγιστος ανακαλυπτής των αρχαιοτήτων κύριος Πιπτάκης». Ο.π., σ. 74.

³⁸⁸ Αυτό το Διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 20^Α/09.05.1860. Η ίδια «Αγγελία» επαναλαμβάνεται και στο ΦΕΚ 28^Α/16.06.1860, προφανώς εκ παραδρομής.

³⁸⁹ Διάταγμα της 28^{ης} Νοεμβρίου 1861 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 8^Α/14.02.1862.

³⁹⁰ Το μνημείο, σε σχήμα αιγυπτιακού οβελίσκου, ανεγέρθηκε στην Ουάσιγκτων προς τιμήν του πρώτου Προέδρου του ανεξάρτητου Κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (ΗΠΑ) G. Washington (1789 – 1797). Το μνημείο κατασκευάστηκε σε δύο φάσεις: η πρώτη, την περίοδο 1848 – 1854, με ιδιωτική χρηματοδότηση από την Washington

τιμήν του Προέδρου Ουάσιγκτων «εις την ομώνυμον των ηνωμένων επαρχιών της Αμερικής πόλιν». Στο Διάταγμα οριζόταν ότι, προς απόδειξη της ευγνωμοσύνης του ελληνικού έθνους προς τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, ο λίθος έπρεπε να ληφθεί «τη γνωμοδοτήσει του εφόρου των αρχαιοτήτων»³⁹¹ εκ των κειμένων αρχαίων λειψάνων του Παρθενώνος, και επ' αυτού χαραχθή κατάλληλος επιγραφή, την οποία θέλει προτείνει η σύγκλητος του Πανεπιστημίου».

Μία ακόμη από τις προβλέψεις του αρχαιολογικού Νόμου υλοποιήθηκε στα τέλη της Οθωνικής περιόδου. Συγκεκριμένα, ο Νόμος προέβλεπε στο Τμήμα Β' «Περί εφορείας», Κεφάλαιο «περί επιστημονικών και τεχνολογικών επιτροπών», τη σύσταση Επιτροπών οι οποίες, μεταξύ άλλων, θα μεριμνούσαν για τους αναγκαίους πόρους «προς προικισμόν ή συμπλήρωσιν του προικισμού» των συλλογών. Σε αυτό το πλαίσιο, δημοσιεύθηκε το Διάταγμα «περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν συνδρομών δι' αρχαιολογικά ανασκαφάς», ΦΕΚ 35^Α/04.07.1862. Μέλη της Επιτροπής, η οποία είχε επίσης σκοπό τη «διατήρησιν των αρχαιολογικών συλλογών», ορίστηκαν άνθρωποι υψηλής μόρφωσης και κύρους, που κατείχαν σημαντικά αξιώματα στη δημόσια ζωή της Ελλάδας, όπως ο Γεώργιος Σταύρος³⁹², ο Μάρκος Ρενιέρης³⁹³, ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Ραγκαβής³⁹⁴ και ο Ευθύμιος Κεχαγιάς³⁹⁵. Η Επιτροπή, η οποία μπορούσε να διευρυνθεί και με άλλα μέλη, «είτε εξ ημεδαπών, είτε εξ αλλοδαπών», είχε τη δυνατότητα «να

National Monument Society, έναν ιδιωτικό Οργανισμό που δημιουργήθηκε για να χρηματοδοτήσει και ανεγείρει το μνημείο. Σε αυτή τη φάση κατασκευής του αναφέρεται το Διάταγμα περί αποστολής λίθου. Όμως οι διαθέσιμοι πόροι ήταν ανεπαρκείς και οι εργασίες ανέγερσης του μνημείου σταμάτησαν, ενώ είχε υλοποιηθεί κατά το 1/3. Η δεύτερη φάση κατασκευής ξεκίνησε είκοσιπέντε χρόνια αργότερα, με χρηματοδότηση της Κυβέρνησης των ΗΠΑ και διήρκεσε οκτώ χρόνια (1876 – 1884). Το ύψος του μνημείου ξεπερνάει τα 555 πόδια και αποτελείται από περίπου 36.000 κομμάτια πέτρας, σε σχέδια του Αμερικανού αρχιτέκτονα Robert Mills. Η χρονική διαφορά στην κατασκευή του μνημείου αποτυπώνεται στο χρώμα του, καθώς τα δύο τμήματά του έχουν διαφορετικές αποχρώσεις. «Washington Monument».

³⁹¹ Απευθύνθηκα για περισσότερα στοιχεία στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και, στις 13 Ιουνίου 2017, μου απάντησε γραπτώς η κα Ιωάννα Νίνου, Προϊσταμένη του Αρχείου της Εταιρείας, ότι το θέμα χειρίστηκε η Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων. Στο Τμήμα Διαχείρισης Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, όπου ερευνήσα στη συνέχεια το θέμα, δεν υπάρχει σχετικό έγγραφο για την αποστολή λίθου στις ΗΠΑ.

³⁹² Ο Γεώργιος Σταύρος (1788 – 1869) με καταγωγή από τα Ιωάννινα, ήταν ο πρώτος Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας.

³⁹³ Ο Μάρκος Ρενιέρης (1815 – 1897) με νομικές σπουδές στην Πάδοβα, διετέλεσε δικαστικός, Πρέσβης, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υποδιοικητής και, μετά τον θάνατο του Σταύρου, Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας. Θεωρείται από τους σημαντικότερους διανοούμενους του νέου Ελληνικού Κράτους. Με Διάταγμα στις 2 Αυγούστου 1862 του απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος, όπως ανακοινώθηκε στο ΦΕΚ 43^Α/22.08.1862.

³⁹⁴ Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809 – 1892) είχε σπουδάσει στη στρατιωτική Σχολή του Μονάχου και υπηρέτησε για μικρό διάστημα στον ελληνικό στρατό. Παραιτήθηκε για να ασχοληθεί με την πολιτική. Διετέλεσε σύμβουλος του Υπ. Εσωτερικών Χρηστίδη, Πρέσβης και Υπουργός Εξωτερικών. Οργάνωσε το πρώτο Πανεπιστήμιο του νεοελληνικού Κράτους, του οποίου διετέλεσε Πρύτανης και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, της οποίας υπήρξε Γραμματέας.

³⁹⁵ Ο Ευθύμιος Κεχαγιάς (1819 – 1885), με καταγωγή από τη Φωκίδα, ήταν οικονομολόγος και πολιτικός. Διετέλεσε στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας, Βουλευτής, Υπουργός Οικονομικών, Πρόεδρος της Βουλής.

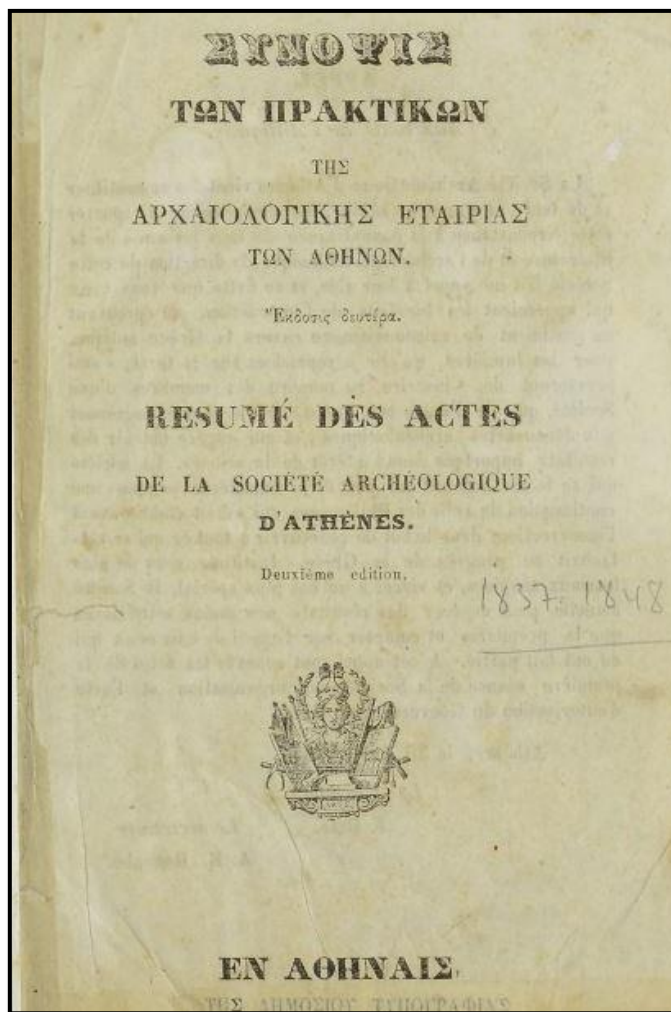
ενεργήση λαχείων», μέχρι του ποσού του ενός εκατομμυρίου τριακοσίων είκοσι χιλιάδων (1.320.000) δραχ. Από αυτό το ποσό, αφού αφαιρούνταν τα σχετικά έξοδα, τα μιν τρία τέταρτα θα χρηματοδοτούσαν το Ταμείο για τις ανασκαφές, το δε υπόλοιπο ένα τέταρτο (που δεν έπρεπε να υπερβαίνει τις διακόσιες εβδομήντα πέντε χιλιάδες (275.000) δραχ.), έπρεπε να «διατεθή διά λαχνών». Τα σχετικά θέματα για το λαχείο αφήνονταν στην αρμοδιότητα της Επιτροπής, ενώ τα χρήματα έπρεπε να κατατίθενται στην Εθνική Τράπεζα. Η Επιτροπή ήταν αρμόδια για τη διαχείριση των κεφαλαίων και όφειλε στο τέλος κάθε χρόνου να δημοσιεύει απολογισμό. Πρόκειται για την πρώτη Επιτροπή που συστάθηκε για συλλογή χρημάτων, με σκοπό τη χρηματοδότηση ανασκαφών, η οποία δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στο νέο ελληνικό Κράτος.

3.2.5.1. Η Αρχαιολογική Εταιρεία

Ένα Διάταγμα με συναφές αντικείμενο, ως προς εκείνο του αρχαιολογικού Νόμου, δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 32^Α/05.08.1858, με τίτλο «περί της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας». Η Αρχαιολογική Εταιρεία είχε σχεδιαστεί από τον βαρώνο Κων/νο Μπέλλιο και τον Πιττάκη και ιδρύθηκε με Διάταγμα στις 15 Ιανουαρίου 1837. Τα αρχικά μέλη της ήταν είκοσι τέσσερα (24) και στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιό της εκλέχτηκαν³⁹⁶: ο Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Ρίζος, Πρόεδρος, ο Κοκκώνης, αντιπρόεδρος, ο Ραγκαβής Γραμματέας, ο τραπεζίτης Κομπάτης, ταμίας, και οι Πιττάκης, Ηπίτης, Φωτήλας, Γκορίσις, μέλη. Στη διακήρυξή της, την οποία συνέταξε ο πρώτος Γραμματέας της Ραγκαβής, αναφέρεται ότι σκοπός της ήταν «εν γένει μιν να πλουτισθή η Επιστήμη ό,τι πλείστον και ό,τι τάχιστον, εν μέρει δε να επιταχυνθούν αι ανασκαφαί, αι ανεγέρσεις και συμπληρώσεις των αρχαίων ελληνικών μνημείων, περισσότερον παρ' αν η φροντίς αύτη επεβάρυνεν εις μόνην την Ελληνικήν Κυβέρνησιν». Δηλαδή η Εταιρεία εκτός από τον επιστημονικό σκοπό της, στόχευε και στην υποστήριξη και ενίσχυση του κρατικού έργου στον τομέα των αρχαιολογικών ανασκαφών και αποκατάστασης των μνημείων. Αφού δόθηκε η συγκατάθεση της Κυβέρνησης, αποφασίστηκε η ίδρυση της Εταιρείας «υπό την επίκλησιν Εταιρεία Αρχαιολογική και έχουσα την έδραν της εις Αθήνας»³⁹⁷.

³⁹⁶ Καστόρχης 1879, σ. 8.

³⁹⁷ Πετράκος 2007, σσ. 53-54.

Εικόνα 3. Σύνοψις των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών, 1846

Με την Εταιρεία καταβάλλεται η πρώτη συστηματική προσπάθεια προστασίας των αρχαίων και καλλιέργειας της αρχαιολογικής επιστήμης, καθώς για τριάντα (30) περίπου χρόνια, κάλυπτε τη δράση της αρμόδιας κρατικής Υπηρεσίας³⁹⁸, η οποία είχε μόνον έναν υπάλληλο, τον Γενικό Έφορο. Στις 13 Ιουνίου 1848 τροποποιήθηκε ο Οργανισμός της Εταιρείας. Στο προοίμιο του Διατάγματος του 1858 αναφέρεται ότι αυτή η τροποποίηση όχι μόνο δεν είχε πετύχει τον σκοπό της, «αλλ' ηλάττωσε και τον αριθμό των συνδρομητών». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Εφημερίς Αρχαιολογική, «ο Οργανισμός του 1848, ο οποίος εξέφραζε τα μεγαλεπίβολα σχέδια του Ραγκαβή για τη δημιουργία Ακαδημίας στην Ελλάδα, προκάλεσε τον θάνατο και τη διάλυση της Εταιρείας, την οποία ανέστησε ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος»³⁹⁹. Αποφασίζεται λοιπόν,

³⁹⁸ Πετράκος 2004, σ. 61.

³⁹⁹ Εφημερίς Αρχαιολογική 1837–1860, σ. 229.

λαμβάνοντας υπόψη σχετική Έκθεση⁴⁰⁰ του Γενικού Εφόρου των Αρχαιοτήτων, η κατάργηση του «*συμπληρωματικού οργανισμού*» του 1848, της Εταιρείας, διατηρουμένου σε ισχύ του παλαιού, του 1837. Ορίστηκε δε όπως ο αρμόδιος Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης «*διατάξει*» να συνέλθουν το συντομότερο τα μέλη της Εταιρείας προκειμένου να εκλέξουν τα μέλη της διοίκησής της.

Το 1862 εκδίδεται νέο Διάταγμα, «*περί νέου οργανισμού της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*», ΦΕΚ 39^Α/24.07.1862, με το οποίο εγκρίνεται νέος Οργανισμός⁴⁰¹, καθώς θεωρήθηκε «*τελειότερος και καταλληλότερος του υπάρχοντος*». Σύμφωνα με τον νέο Οργανισμό, σκοπός της Εταιρείας ήταν (άρθρο 1) η συμβολή της στην ανεύρεση, συλλογή, συντήρηση, επισκευή και επιστημονική έρευνα των αρχαιοτήτων, ιδίως των ελληνικών, και η δημοσίευση «*αρχαιολογικών αντικειμένων*». Τα μέλη της Εταιρείας διακρίνονται (άρθρο 2) σε τακτικά, επίτιμα (με αόριστο τον αριθμό τους) και αντεπιτέλλοντα (των οποίων ο αριθμός οριζόταν σε εξήντα (60)). Τις εργασίες της Εταιρείας τις διαχειριζόταν εννεαμελές Συμβούλιο (άρθρο 7), αποτελούμενο από Πρόεδρο, Αντιπρόεδρο, Γραμματέα, Ταμία και πέντε (5) μέλη, που εκλέγονταν από τη Γενική Συνέλευση κάθε χρόνο. Το Συμβούλιο, σύμφωνα με το άρθρο 8, έπρεπε να συνεργάζεται με το Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης «*περί ανασκαφών ή επισκευών αρχαιοτήτων*», να εισηγείται προς αυτό κάθε σχετικό θέμα, να αγοράζει κάθε είδους αρχαιοτήτων «*προς πλουτισμόν του Μουσείου της εταιρείας*», να χορηγεί ποσά για αρχαιολογικές έρευνες, να φροντίζει για τη δημοσίευση αρχαίων επιγραφών «*και καθόλου αρχαιολογικών διατριβών*». Στις αρμοδιότητες του Προέδρου της Εταιρείας ανήκαν (άρθρο 9) η σύγκληση του Συμβουλίου και της Γενικής Συνέλευσης και η υπογραφή των πρακτικών των συνεδριάσεων και συνελεύσεων. Ο Αντιπρόεδρος αναπλήρωνε τον Πρόεδρο, ενώ ο ρόλος του Γραμματέα ήταν σημαντικός, καθώς συνέτασσε τα πρακτικά και την ετήσια απολογιστική έκθεση (την οποία, αφού ενέκρινε το Συμβούλιο, την εισηγούνταν στη Γενική Συνέλευση), κρατούσε την αλληλογραφία, είχε την επιμέλεια της βιβλιοθήκης και του Μουσείου της Εταιρείας, ενώ παράλληλα (άρθρο 11) διηύθυνε το Γραφείο της Εταιρείας. Σύμφωνα με το άρθρο 13, «*τα ανευρισκόμενα ή αγοραζόμενα ή οπωσδήποτε αποκτώμενα υπό της Εταιρείας αρχαία*», αποτελούσαν κτήμα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, μέχρι δε την ανέγερσή του, αυτά φυλάσσονταν από την Εταιρεία σε κατάλληλο χώρο και καταγράφονταν από τον Γραμματέα της.

⁴⁰⁰ Η Έκθεση είχε υποβληθεί στις 27 Ιουνίου 1858.

⁴⁰¹ Ο νέος Οργανισμός είχε συζητηθεί και ψηφιστεί σε δύο Γενικές Συνελεύσεις των μελών της Εταιρείας, στις 8 και 22 Οκτωβρίου 1861.

Παρέμεναν δε «προσιτά εις πάντας τους φιλαρχαίους, οίτινες δύνανται ελευθέρως να αντιγράψωσιν αυτά και απεικονίζωσι και εκδίδωσι». Η Εταιρεία δεν διατηρούσε για τον εαυτό της κανένα δικαίωμα προτεραιότητας. Για την καλύτερη υλοποίηση των αρχαιολογικών εργασιών (άρθρο 14), «είτε υλικώς, είτε επιστημονικώς», το Συμβούλιο διαιρούνταν σε τρία (3) Τμήματα: των επιγραφών, των εικαστικών τεχνών και της αρχιτεκτονικής.

Οριζόταν, τέλος, (άρθρο 15), ως έμβλημα της σφραγίδας της Εταιρείας, το θέατρο του Διονύσου στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, του κατεχοχίν συμβόλου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, με την επιγραφή «*Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αωλζ'*». Με πρωτοβουλία της Εταιρείας έγιναν μεγάλης έκτασης ανασκαφές στο θέατρο. Σχετική είναι η βράβευση από την Κυβέρνηση του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Βερολίνου Strack, ο οποίος είχε ξεκινήσει την ανασκαφή του θεάτρου του Διονύσου. Ειδικότερα, «*η ελλ. Κυβέρνησις συνεχώρησε αυτώ να σκάψη τάφρον εν τω μέσω του κοίλου*» του θεάτρου του Διονύσου, το οποίο δεν είχε ακόμη ανασκαφεί και «*ανευρέθη η σωζομένη ανωτάτη σειρά των εδωλίων*»⁴⁰². Στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 40^Α/30.07.1862 ανακοινώνεται ότι με Διάταγμα της 22ας Μαΐου 1862⁴⁰³ είχε απονεμηθεί ο Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος στον «*Αυλικόν Αρχιτεκτονικόν Σύμβουλον*» Strack.

Μία σημαντική δραστηριότητα της Εταιρείας ήταν η ανάθεση της σύνταξης και έκδοσης της Αρχαιολογικής Εφημερίδας, σε Επιτροπή που θα εκλεγόταν από την Εταιρεία και θα αποτελούνταν είτε από δικά της μέλη, είτε από τρίτους, σύμφωνα με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 12^Α/14.04.1861. Η Εφημερίς Αρχαιολογική ήταν περιοδικό που εξέδιδε η Αρχαιολογική Επιτροπή, σύμφωνα με το από 16 Ιουνίου 1837 Διάταγμα, με δαπάνη της Κυβέρνησης. Το πρώτο τεύχος της κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο 1837. Μόνιμα μέλη της Επιτροπής ορίστηκαν ο Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων και ο Καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Η Επιτροπή, σε συνεργασία με τον αρμόδιο Υπουργό, καθόριζε «*το σχήμα και την εσωτερικήν οικονομίαν*» της Εφημερίδας, καθώς και την περίοδο έκδοσης, τον αριθμό των αντιτύπων, την τιμή, τον τρόπο διάθεσής της και κάθε άλλο σχετικό. Η έκδοση της Εφημερίδας Αρχαιολογικής συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Με τον Νόμο ΧΙΒ'/1861, ΦΕΚ 15^Α/06.05.1861, ο Υπουργός Οικονομικών παραχώρησε στην Αρχαιολογική Εταιρεία, προς ενίσχυσή της, το ποσό των 765,76 δρχ., που ήταν το αντίτιμο

⁴⁰² Καστόρχης 1879, σ. 43.

⁴⁰³ Το Διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ.

«εκποιηθέντος υλικού⁴⁰⁴», καθώς και «αυτό αυτούσιον το υλικόν όπερ εξήχθη εκ των γενομένων παρ' αυτής αρχαιολογικών εν Αθήναις ανασκαφών επί των προσκτηθέντων παρά του Δημοσίου οικοπέδων Σμυρλή και παιδων Ξάνθη».

3.2.5.2. Τα μνημεία

Τα μνημεία που σχεδιάζονται ή ανεγείρονται κατά την Οθωνική περίοδο είναι ελάχιστα, σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως νομοθετήματα. Προορίζονται να ανεγερθούν σε πόλεις και αφιερώνονται σε πολιτικές προσωπικότητες, όπως ο Καποδίστριας, σε αγωνιστές της Επανάστασης, όπως ο Καραϊσκάκης και ο Μιαούλης, σε φιλέλληνες με μεγάλη προσφορά στη νέα Ελλάδα, όπως ο Guilford. Ελάχιστες είναι και οι αναφορές στα Πρακτικά της Βουλής, της περιόδου της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα, σε θέματα σχεδιασμού και χωροθέτησης μνημείων.

Έναν και πλέον αιώνα αργότερα, το 1964, με τη συμπλήρωση της Χάρτας των Αθηνών, έγινε αποδεκτό ότι «η έννοια ενός ιστορικού μνημείου δεν αφορά μόνο τη μεμονωμένη αρχιτεκτονική δημιουργία αλλά και το αστικό ή αγροτικό τοπίο, ως μαρτυρία πολιτισμού»⁴⁰⁵. Αναλυτικά:

- Τον Φεβρουάριο 1834 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως η πρώτη ανακοίνωση για ανέγερση μνημείων σε δημόσιους χώρους. Συγκεκριμένα, με το Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως μνημείου εις Πύλον (Ναβαρίνους) και Πεταλίδι**», ΦΕΚ 6^Α/04.02.1834, αφού είχε ληφθεί υπόψη το Η΄ Ψήφισμα της τέταρτης Εθνικής Συνέλευσης⁴⁰⁶, δίνεται εντολή να ανεγερθούν δύο (2) μνημεία: ένα στο Ναυαρίνο, στη μνήμη της «ενδόξου ναυμαχίας⁴⁰⁷ της 8

⁴⁰⁴ Ενδιαφέρουσα σχετική πρόταση κατέθεσε ένας Βουλευτής κατά τη συζήτηση του σχεδίου Νόμου στη Βουλή, ζητώντας να γενικευθεί η ρύθμιση, αναφέροντας: «επειδή αι ανασκαφαί γίνονται διαρκώς, η δε σύστασις της αρχαιολογικής εταιρείας σκοπόν έχει να συντρέχη την Κυβέρνησιν εις τας ανασκαφάς, και εκ τούτου θέλει ευρεθή πολλάκις εις την ανάγκην ομοίων παραχωρήσεων εις την εταιρείαν, νομίζει ότι προτιμότερον ήθελεν είσθαι εάν η κυβέρνησις έφερον έν νομοσχέδιον, δι' ου να χορηγείται εις την κυβέρνησιν το δικαίωμα τούτου της παραχωρήσεως οσάκις η ανάγκη ήθελε το απαιτήσει». Απαντώντας ο Υπ. Οικονομικών Σίμος δήλωσε ότι δυσκολευόταν να κάνει αποδεκτή την πρόταση «ως αντικειμένη εις την υπό του λογιστικού νόμου παραδεδεγμένην τάξιν, καθ' ήν εν πάση ταιαύτη περυστώσει απαιτείται και υποβολή νόμου εις τα νομοθετικά σώματα». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις Κ' της 16ης Απριλίου 1861, σ. 288.

⁴⁰⁵ Πρόβλεψη με την οποία συμπληρώθηκε η Χάρτα των Αθηνών (άρθρο 1), στο 2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των ιστορικών μνημείων, που έγινε το 1964 στη Βενετία. Μητούλα κ.ά. 2001, σ. 213.

⁴⁰⁶ Στο άρθρο Γ' του Η΄ Ψηφίσματος αναφερόταν: «Η Κυβέρνησις θέλει εγείρει δύο μνημεία, το μεν εις Ναβαρίνους, το δε εις Πεταλίδιον· εξ ων το α' θέλει έχει αντικείμενον το να διαιωνίση την μνήμην της 8 ημέρας του Οκτωβρίου, ημέρας γονιμωτάτης τόσοσ ευτυχών αποτελεσμάτων, το δε δεύτερον θέλει ανακαλεί εις την μνήμην την ημέραν εκείνην, καθ' ήν η απεσταλμένη Γαλλική στρατιά απέβη εις την γην, την οποίαν ηλευθέρωσεν από την παρουσίαν του εχθρού». Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως 1829, σ. 123.

⁴⁰⁷ Αναφέρεται στην καταστροφή της οθωμανικής και αιγυπτιακής αρμάδας από τη συμμαχική δύναμη στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, στις 8 Οκτωβρίου 1827.

Οκτωβρ. 1827, εις την οποίαν η Ελλάς χρεωστεί την σωτηρίαν της» και ένα στο Πεταλίδι «δια να διαιωνίση την μνήμην της ημέρας εκείνης, καθ' ήν, κατά γενναίαν απόφασιν της Συμμαχίας, η Γαλλική στρατιά απέβη εις την γην της Ελλάδος⁴⁰⁸, ηλευθέρωσε τον τόπον από την παρουσίαν του εχθρού, από τον όλεθρον της πανύλης, και ανεκάλεσεν αυτόν εις την ευδαμονίαν». Το Υπουργικό Συμβούλιο ορίστηκε αρμόδιο να επιλέξει τον καταλληλότερο τόπο για τη χωροθέτηση των μνημείων, να προτείνει και να υποβάλει στον Βασιλιά τα σχέδια «των τεχνιτών» για τα μνημεία, τα οποία θα έπρεπε, σύμφωνα με το Διάταγμα, να είναι «εις ύφος απλούν, αλλά σεμνοπρεπές». Το μνημείο στο Ναυαρίνο ανεγέρθηκε⁴⁰⁹. Όμως το μνημείο στο Πεταλίδι δεν έγινε, εξαιτίας αντίδρασης των κατοίκων. Αυτές οι αντιδράσεις μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της δυσκολίας αποδοχής οποιουδήποτε νέου σχεδιασμού στον δημόσιο χώρο.

- Στο ΦΕΚ 1^Α/17.06.1835 περιλαμβάνεται μία Δηλοποίησης «περί ανεγέρσεως μνημείου εις τον τάφον του Κ. Μιαούλη»⁴¹⁰, προκειμένου να τιμηθούν οι σημαντικές «προς το έθνος εκδουλεύσεις» του. Πρόκειται για την πρώτη ανακοίνωση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως για ανέγερση ταφικού μνημείου στο νέο ελληνικό Κράτος και μάλιστα με δικές του δαπάνες, χωρίς όμως να δίνεται κανένα άλλο σχετικό στοιχείο. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχουν σχέδια για το μνημείο.
- Την άνοιξη 1836 ο Όθωνας αναχωρεί για ταξίδι στη Βαυαρία (όπως είδαμε στην §2.2.2.) και με Διάταγμα στο ΦΕΚ 18^Α/04.05.1836 ορίζει ότι τη διαχείριση των κυβερνητικών υποθέσεων αναλάμβανε το Υπουργικό Συμβούλιο, υπό τον Armansperg. Τον Όθωνα συνόδευε ο υπασπιστής του Ηλίας Μαυρομιχάλης⁴¹¹, ο οποίος πεθαίνει στο Μόναχο, στις 8 Νοεμβρίου 1836, προσβληθείς από χολέρα. Στο παλαιό νεκροταφείο Μονάχου υπάρχει ο τάφος του, σε σχήμα αρχαίας επιτύμβιας στήλης, «στο αέτωμα της οποίας παρίσταται ανάγλυφος λέων

⁴⁰⁸ Αναφέρεται στην απόβαση των γαλλικών στρατευμάτων υπό τον Στρατηγό N.J. Maison, στην Πελοπόννησο, με σκοπό την εκδίωξη του Ιμπραήμ. «Η δύναμή της έφθανε σε 14.000 άνδρες. [...]. Ο Maison αποβιβάσθηκε στο Πεταλίδι, όπου έμεινε για λίγο προτού στρατοπεδεύσει στη Γιάλοβα». Καλογεράκου 2017, σσ. 1-2.

⁴⁰⁹ Σπηλιοπούλου – Γρουσουζάκου 2019, σσ. 90, 92.

⁴¹⁰ Η Δηλοποίηση αναφέρεται στον ναύαρχο Ανδρέα Μιαούλη (1769–1835), ο οποίος πέθανε στις 11 Ιουνίου 1835. Τάφηκε στη δεξιά πλευρά της πόλης του Πειραιά, η οποία ονομάστηκε ακτή Μιαούλη. Το 1952 έγινε ανακομιδή των οστών του σε τάφο στην είσοδο της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων. Χάλκινη προτομή του Μιαούλη, πρώιμο έργο του Λεωνίδα Δρόση, δωρήθηκε από τον Ιωάννη Μελετόπουλο, Διευθυντή του Εθνολογικού Μουσείου και τοποθετήθηκε το 1977 μπροστά από τον ναό του Αγ. Σπυρίδωνα στον Πειραιά.

⁴¹¹ Ο Ηλίας Μαυρομιχάλης, ο επονομαζόμενος Κατσάκος, ήταν γιός του Ιωάννη Μαυρομιχάλη, αδελφού του Πετρόμπετη. Είχε διακριθεί στις μάχες εναντίον του Δράμαλη και του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο.

αναπαιυόμενος, έμβλημα του ιδρύσαντος τον τάφον Βαυαρού βασιλέως αλλά και ως σύμβολον ισχύος του τιμηθέντος νεκρού»⁴¹². Δεν αναφέρεται ο γλύπτης του μνημείου, όμως, όπως αναφέρει ο Σωκράτης Κουγέας, στην μπροστινή όψη της στήλης είχε χαραχθεί «με κεφαλαία ελληνικά γράμματα από τον τότε Πρόεδρο της Βαυαρικής Ακαδημίας Φρειδερίκον Θείρσιον», το επίγραμμα: «Ενθάδε κείται/Ηλίας Μαυρομχάλης ο Σπαρτιάτης/υπόπτης της Βασιλικής τάξεως του Σωτήρος/Ταγματάρχης και Υπασπιστής/της Α.Μ./Όθωνος Βασιλέως της Ελλάδος/Βιώσας έτη 33, τελευτήσας υπό/χολέρας εν Μονάχω της Βαυαρίας/τη 8 Νοεμβρίου έτει 1836/Το μνήμα ανέστησε Λοδοϊκος/ο της Βαυαρίας Βασιλεύς».

- Στο ΦΕΚ 57^Α/16.10.1836 δημοσιεύεται *Δηλοποίηση «περί ανέγερσως μνημείου του Λόρδου Γκίλφορντ»*. Ο Frederick North, κόμης του Guilford (1766 – 1827), γιός Πρωθυπουργού της Βρετανίας, με κλασσικές σπουδές στην Οξφόρδη, ήταν ένθερμος φιλέλληνας και συνέδεσε το όνομά του με την Ιόνιο Ακαδημία⁴¹³, πού ιδρύθηκε το 1824 στην Κέρκυρα. Στη Δηλοποίηση δεν δίνεται κανένα στοιχείο για τον τόπο ανέγερσης του μνημείου, για το είδος του, για τον καλλιτέχνη που θα το αναλάμβανε. Το μόνο που αναφέρεται είναι ότι με Απόφαση του Όθωνα, της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1836, είχε εγκριθεί «ν' ανοιχθή έρανος εις απάντησιν της δαπάνης» για την ανέγερση του μνημείου. Μετά την έξωση του Όθωνα, ένα από τα πρώτα Θεσπίσματα⁴¹⁴ της προσωρινής Κυβέρνησης, που υπογράφηκε στις 19 Νοεμβρίου 1862, αφορούσε την ανέγερση προτομής του Guilford στην πλατεία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η προτομή, την οποία θα χρηματοδούσαν οι μαθητές της Ιόνιας Ακαδημίας, «τη θεμελιωθειση παρ' αυτού», προβλεπόταν να ανεγερθεί, όπως αναφέρεται στο Θεσπισμα, «επί της πλατείας του Πανεπιστημίου προς το δυτικόν μέρος της προσόψεως αυτού, επιφυλαττομένης της συμμετρικής προς το ανατολικόν της αυτής προσόψεως κειμένης ετέρας θέσεως προς ανέγερσιν εν καιρώ της προτομής του αοιδίμου Α. Κοραή, ταύτα συμφώνως με το υποβληθέν και φέρον την έγκρισίν μας διάγραμμα». Πράγματι, στο σχέδιο της πλατείας Πανεπιστημίου, το οποίο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι ευκρινέστατο και παρουσιάζεται στο Παράρτημα, αποτυπώνονται –υπό κλίμακα 1:1000– τα κτίρια της Ακαδημίας, του Πανεπιστημίου και του

⁴¹² Κουγέας 1936, σσ. 433-434.

⁴¹³ «Τον Μάρτιο του 1820 ό Γκίλφορντ ορίστηκε από την Ιόνιο Γερουσία, ύστερα από πρόταση του Αγγλου αρμοστή, Μαίτλαντ, αρχηγός και πρόεδρος (Chancellor) του Πανεπιστημίου που επρόκειτο να ιδρυθεί». Μπόμπου-Σταμάτη 1995, σ. 107. Στον Guilford αφιερώνει ο Ανδρέας Κάλβος, το 1819, από το Λονδίνο όπου βρισκόταν, την πρώτη του ωδή που έγραψε στα ελληνικά, με τίτλο «Ελπίς Πατρίδος».

⁴¹⁴ Θεσπισμα «περί εγέρσεως εν τη πλατεία του Πανεπιστημίου της προτομής του Κόμητος Γκόλφορντ», ΦΕΚ 1^Α/15.01.1863.

Αρχαιολογικού Μουσείου, το οποίο είχε σχεδιάσει το 1859 ο T. Hansen, προτείνοντας την ανέγερσή του στη θέση⁴¹⁵ της σημερινής Εθνικής Βιβλιοθήκης. Στο υπόμνημα του σχεδίου παρουσιάζονται υπό στοιχεία «Α» και «Β», μπροστά από το κτίριο του Πανεπιστημίου, οι «θέσεις» προς ανέγερση των προτομών του λόρδου Guilford και του Κοραή αντίστοιχα.

- Στο ΦΕΚ 8^Α/01.04.1844 δημοσιεύονται τα δεκαοκτώ (18) Ψηφίσματα της Εθνικής Συνέλευσης που είχε συνέλθει στην Αθήνα στις 3 Σεπτεμβρίου 1843. Στο ΙΖ΄ Ψήφισμα αναφέρεται ότι η Συνέλευση «εκπληρούσα χρέος ιερόν ως προς την διαιώνισιν του μεγάλου σεβασμού και της εξαιρέτου ευγνωμοσύνης» στη μνήμη του Καποδίστρια, ενέκρινε να ανεγερθεί, με επιμέλεια της Κυβέρνησης, ανδριάντας του άλλοτε Κυβερνήτη της Ελλάδας στην πλατεία Τριών Ναυάρχων του Ναυπλίου, «ως ευεργέτου της πατρίδος». Είχε προηγηθεί αντίστοιχη απόφαση της Ε΄ Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης, το 1832, η οποία, στο ΙΣΤ΄ Ψήφισμά της όριζε: «Β΄. Ν΄ ανεγερθή ως μαυσωλείον τάφος του αιμνήστου Κυβερνήτου επί του λόφου της Τίρυνθος και πλησίον αυτού ιερός ναός, [...]. Ε΄. Να κατασκευασθώσιν, άμα επιτρέψωσιν οι χρηματικοί πόροι του κράτους, εκ χαλκού τρείς κολοσσαίοι ανδριάντες». Αυτοί οι ανδριάντες έπρεπε να τοποθετηθούν στην Αίγινα, στο Ναύπλιο ή την Τρίπολη και στο Μεσολόγγι⁴¹⁶. Τελικά, οριστική απόφαση για τον ανδριάντα του Καποδίστρια λήφθηκε πολύ αργότερα, το 1932, επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου. Είναι έργο του γλύπτη Μιχάλη Τόμπρου και τοποθετήθηκε στο Ναύπλιο⁴¹⁷.
- Μία αναφορά σε ανέγερση μνημείου του Καραϊσκάκη στη Σαλαμίνα, δημοσιεύεται το 1850 στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ειδικότερα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 36^Α/14.10.1850 εγκρίνεται Πράξη⁴¹⁸ του Επαρχιακού Συμβουλίου Μεγάρων περί ανεγέρσεως στη Σαλαμίνα μνημείου του Γεωργίου Καραϊσκάκη⁴¹⁹, με δαπάνη του Συμβουλίου. Στο Διάταγμα δεν δίνεται κανένα άλλο στοιχείο για το μνημείο. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους βρέθηκε επιστολή του

⁴¹⁵ Το Αρχαιολογικό Μουσείο θεμελιώθηκε το 1866, επί της οδού Πατησίων, όπως θα δούμε στο Κεφ. Γ΄, §2.14.1.1. «Αρχαιολογικό Μουσείο».

⁴¹⁶ Κορομηλά – Κόκκινος 2002, σ. 421.

⁴¹⁷ Το έργο είχε εγκριθεί από Επιτροπή καλλιτεχνών, αποτελούμενη από τους Ν. Μπέρτο, Διευθυντή Καλών Τεχνών του Υπ. Παιδείας, Κ. Παρθένη, Καθηγήτη της Σχολής Καλών Τεχνών και Δ. Πικιώνη, Καθηγήτη της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Ο Πικιώνης είχε, παράλληλα, εκπονήσει τη μελέτη των πλατειών Τριών Ναυάρχων και Δικαστηρίων του Ναυπλίου.

⁴¹⁸ Πράξη ΙΣΤ΄ της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1849 του Επαρχιακού Συμβουλίου Μεγάρων.

⁴¹⁹ Ο Καραϊσκάκης τραυματίστηκε σε μάχη και πέθανε στις 23 Απριλίου 1827. Τάφηκε, όπως ήταν η επιθυμία του, στον ναό του Αγίου Δημητρίου Σαλαμίνας. Τον Απρίλιο 1835 ο Όθωνας τέλεσε την μετακομιδή των λειψάνων του Στρατηγού και των συναγωνιστών του Λ. Βέικου, Ι. Νοταρά, από τη Σαλαμίνα στο Φάληρο «όπου και μέχρι σήμερα σώζεται ο τάφος του ενδόξου στρατηγού και των συν αυτώ πεσόντων». Ευαγγελίδης 1894, σ. 104.

Γραμματέα Εσωτερικών Γλαράκη, με την οποία ζητούσε να ελεγχθούν οι ζημιές που είχε υποστεί το μνημείο του Καραϊσκάκη (προφανώς στο Φάληρο) και να συνταχθεί σχέδιο για την περίφραξη του μνημείου. Ειδικότερα ο Γλαράκης, με την υπ' αρ. 17588/6957/28. 11.1837 επιστολή του προς τον Διοικητή Αττικής, σε απάντηση της υπ' αρ. 4902 αναφοράς και αφού δήλωνε ότι θεωρούσε «κατάλληλον το προτεινόμενον περίφραγμα διά την προφύλαξιν του Μνημείου του Καραϊσκάκη», του ζητούσε να καλέσει τον αρχιτέκτονα της πόλης «να συντάξη εν σχέδιον του ανωτέρω περιφράγματος», να προϋπολογίσει τη δαπάνη και να του το υποβάλει, ώστε να κινηθούν οι περαιτέρω εργασίες. Όφειλε επίσης ο αρχιτέκτονας να αναφέρει εάν χρειαζόταν να γίνουν «επιδιορθώσεις τινές διά τα βλαφθέντα μέρη του μνημείου τούτου» και να εκτιμήσει τη σχετική δαπάνη.

- Με τον Νόμο ΦΙΗ'/1859, ΦΕΚ 13^{Α'}/03.04.1859, εγκρίθηκε «αναπληρωτική πίστωσης», ποσού εκατόν εβδομήντα οκτώ χιλιάδων επτακοσίων ενενήντα δύο δρχ. και δεκαπέντε λεπτών (178.792,15), από τον ειδικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών για το έτος 1858. Το ποσό αφορούσε διάφορους τομείς του Υπουργείου, μεταξύ των οποίων τις δημόσιες οικοδομές, στις οποίες περιλαμβάνονταν τα μνημεία. Στον συνημμένο, στον Νόμο, Πίνακα⁴²⁰ με τις αναλυτικές πιστώσεις, και ειδικότερα στο Κεφάλαιο ΣΤ', με τίτλο «Δημόσιοι οικοδομαί», άρθρο 2 («Επισκευαί δημοσίων οικοδομών»), περιλαμβάνεται το ποσό των δύο χιλιάδων εκατόν δύο (2.102) δρχ., για «την ανέγερσιν του Ηρώου του Καραϊσκάκη». Στη σχετική συζήτηση που έγινε στη Βουλή⁴²¹, διευκρινίστηκε ότι επρόκειτο για επισκευή του μνημείου, που δείχνει ότι το μνημείο στη Σαλαμίνα είχε ήδη ανεγερθεί.
- Στις 25 Ιανουαρίου 1858 συμπληρώνονταν είκοσι πέντε (25) χρόνια από την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα και το γεγονός επρόκειτο να «εορτασθή μετά πάσης της προσηκούσης λαμπρότητος»⁴²², σύμφωνα με τον Νόμο ΥΛΘ' «περί της τελετής της 25 Ιανουαρίου 1858 επί

⁴²⁰ Ο Πίνακας «των ψηφισθεισών αναπληρωματικών πιστώσεων» έφερε την υπογραφή του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου και ημερομηνία 21 Νοεμβρίου 1858.

⁴²¹ Στο Κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Αιτιολογία», του σχεδίου Νόμου (που δημοσιεύθηκε στη συνέχεια ως Νόμος ΦΙΗ'/1859, ΦΕΚ 13^{Α'}/03.04.1859), αναφερόταν ειδικότερα: «Διότι και η γενομένη δαπάνη των δραχμών 2102 διά τας επί του εν τω Αλιπέδω του Πειραιώς μνημείου του Καραϊσκάκη ενεργηθείσας επισκευάς μετά την επιψήφισιν του προϋπολογισμού του 1858 εθεωρήθη δέον να γείνη». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις ΙΔ' της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1858, σ. 166.

⁴²² Την πρόταση για τον εορτασμό της επετείου είχε καταθέσει στη Βουλή ένας Βουλευτής Καλαβρύτων (σε άλλο σημείο των Πρακτικών αναφέρεται Βουλευτής Πατρών), ο οποίος δεν ονομάζεται. Σε σχετική συζήτηση, ο Πρόεδρος της Βουλής Βουδούρης ανακοίνωσε ότι την πρόταση του Βουλευτή «ησπάσθησαν ομοφώνως όλα τα μέλη του σώματος». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΝΞ' της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1857, σ. 95.

τη εικοσενταετηρίδι από της εις την Ελλάδα αφίξεως της Α.Μ. του βασιλέως», ΦΕΚ 3^Α/14.02.1858. Το Υπουργείο Εσωτερικών χορήγησε έκτακτη πίστωση ύψους εκατό χιλιάδων (100.000) δρχ., ενώ παράλληλα, αποφασίζεται όπως το, από τον Δήμο Ναυπλιέων, «*θεμελιωθέν⁴²³ εν τω τόπω των αποβατηρίων της Αυτού Μεγαλειότητος μνημείον⁴²⁴, θέλει περαιωθή και καταρτισθή δαπάνη δημοσία*». Το Υπουργείο θα αναζητούσε «*εν καιρώ*» τη χορηγία της σχετικής πίστωσης. Αυτό έγινε επειδή τα οικονομικά του Δήμου Ναυπλιέων, ο οποίος είχε αρχικά οριστεί αρμόδιος φορέας για τη χρηματοδότηση ανέγερσης του μνημείου, δεν επαρκούσαν. Το θέμα επανερχόταν σε τακτικά διαστήματα, αλλά τελικά το μνημείο δεν ανεγέρθηκε⁴²⁵.

- Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση που κατατέθηκε στη Βουλή, την άνοιξη του 1859, για ανέγερση μαυσωλείου του Κοραή και η σχετική απόφαση που έλαβε η Βουλή. Συγκεκριμένα, κατά τη συζήτηση⁴²⁶ του σχεδίου Νόμου περί διανομής των «εθνικών βοσκών»⁴²⁷, ένας Βουλευτής Μαντίνειας ανέφερε ότι είχε περιέλθει στα χέρια του «*αγγελία τις τυπωθείσα εν Παρισίοις*», η οποία αφορούσε «*την ανέγερσιν Μαυσωλείου του πρώτου ανδρός της Ελληνικής φιλολογίας, του συντελέσαντος διά των συμβουλών του εις τας δυσχερεστέρας περιστάσεις του έθνους, τας περιστάσεις εκείνας, αίτινες, όσον και αν προσπαθούν τινες να τας καλύψουν, θέλουσι πάντοτε διαλάμπει, του κατορθώσαντος διά των προσπαθειών του την σύστασιν διαφόρων κομητάτων υπέρ της Ελληνικής επαναστάσεως*». Επειδή ο Βουλευτής, ο οποίος δεν ονομάζεται, δεν γνώριζε εάν ο Πρόεδρος της Βουλής είχε λάβει γνώση αυτής της ανακοίνωσης, πρότεινε να συστήσει η Βουλή Επιτροπή, «*ήτις να φέρη έκθεσιν διά της οποίας να προτείνηται μία τις συνδρομή ανάλογος προς το μεγαλείον του έργου*» και να συμβάλει η Βουλή με το ποσό των δέκα χιλιάδων (10.000) δρχ.. Απαντώντας στον Βουλευτή, ο Πρόεδρος

⁴²³ Στις 25 Ιανουαρίου 1834, κατά την πρώτη επέτειο των Αποβατηρίων, κι ενώ το Ναύπλιο ήταν πρωτεύουσα του Κράτους, οι γιορτές περιελάμβαναν τη μετάβαση του Όθωνα στο σημείο της πρώτης αποβίβασής του, όπου «*έθεσε «τον θεμέλιον λίθον του εις ανάμνησιν των αποβατηρίων αυτού ανεγειρομένου δαπάναις του δήμου Ναυπλιέων Μνημείου*»». Βελιώτη-Γεωργοπούλου 2013, σ. 473.

⁴²⁴ Στη συνεδρίαση της Βουλής για τον εορτασμό της επετείου, έλαβε το λόγο «*ο μετασχών της προτάσεως βουλευτής Πατρών*», ο οποίος αιτιολόγησε την πρόταση ανέγερσης μνημείου αναφέροντας, μεταξύ άλλων: «*Η έγερσις μνημείου εις τον τόπον των αποβατηρίων θέλει μεταδώσει εις τους απογόνους ημών την χαράν απάντων, και μαρτυρήσει εις τους επερχομένους αιώνας ότι η ημέρα αύτη επεσφράγισε μέγα έργον, το έργον της 25 Μαρτίου, διά της αισίας ελεύσεως του Σ. ημών Βασιλέως*». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΝΞ' της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1857, σσ. 96-97.

⁴²⁵ Βελιώτη-Γεωργοπούλου 2013, σ. 473.

⁴²⁶ Η συζήτηση είναι καταγεγραμμένη στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις ΞΕ' της 26^{ης} Μαρτίου 1859, σ. 938.

⁴²⁷ Νόμος ΦΚΒ' «περί διανομής εθνικών βοσκών», ΦΕΚ 14^Α/09.04.1859.

της Βουλής Α. Αυγερινός δήλωσε ότι σχετική ανακοίνωση του είχε στείλει η «εν Παρισίους ιατρική εταιρεία, η αναλαβούσα το έργο της ανεγέρσεως του Μουσουλίου». Ένας από τους Γραμματείς της Βουλής «ανέγνω την τε επιστολήν της επιτροπής και την αγγελίαν». Κατόπιν αυτών, η Βουλή αποφάσισε να συγκροτηθεί από τον Πρόεδρό της Επιτροπή, η οποία «να φέρη την ανήκουσαν έκθεσιν επί του αντικειμένου»⁴²⁸.

- Μία αντίστοιχη περίπτωση, που αφορούσε την ανάθεση κατασκευής γλυπτών, περιελάμβανε η υπ' αρ. 28 Αναφορά, που αναγνώσθηκε στη Βουλή στις 30 Απριλίου 1860⁴²⁹. Επρόκειτο για μία Αναφορά των γλυπτών αδελφών Φυτάλης⁴³⁰ στην οποία, αναδεικνύοντας τις διαφορές και αντιζηλίες που υπήρχαν μεταξύ καλλιτεχνών, κατήγγειλαν ότι «ο πρώην υπουργός των Εσωτερικών συνήψε συμβόλαιον κατά προτίμησιν μετά του γλύπτου Κόσσου⁴³¹ διά την κατασκευήν των προτομών των υπέρ πατρίδος πεσόντων, αποκλεισθέντων αυτών της εργασίας ταύτης, ήν αναλαμβάνουσιν αντί 2.000 δραχμών έλαττον». Παρενέβη ένας Βουλευτής, λέγοντας ότι ούτε η τιμή, ούτε ο πλειστηριασμός καθόριζαν τα σχετικά με την καλλιτεχνία θέματα και τόνισε: «είναι δε βέβαιον ότι ο Απελλής⁴³² και ο Ζεύξης⁴³³ φιλοπονούντες τα έργα των, δεν ηδύναντο να πληρωθώσιν ως άλλοι». Και κατέληξε: «Εκτός δε τούτου επί της προκειμένης υποθέσεως υπάρχει κλεισμένον συμβόλαιον και η Βουλή δεν δύναται να επέμβη. Είναι τω όντι καλόν να ενισχύηται παρ' ημίν η καλλιτεχνία, της οποίας

⁴²⁸ Δεν δίνεται συνέχεια επί του θέματος στα Πρακτικά της Βουλής.

⁴²⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσις ΠΛ' της 30^{ης} Απριλίου 1860, σ. 1607.

⁴³⁰ Οι αδελφοί Γεώργιος (1830 – 1880) και Λάζαρος Φυτάλης (1831 – 1909), με καταγωγή από την Τήνο, γράφηκαν στο Σχολείο των Τεχνών το 1846 και σπούδασαν γλυπτική κοντά στον Siegel. Συνεργάστηκαν στενά με τον Καυταντζόγλου. Το 1856 έλαβαν μέρος στον Κοντοσταύλειο διαγωνισμό και μοιράστηκαν το μεγάλο βραβείο των χιλίων δρχ. για το έργο «ποινή κρατών ερίφιον». Ο Γεώργιος διετέλεσε Διευθυντής του Σχολείου των Τεχνών την περίοδο 1858 – 1868. Ο Λάζαρος, μετά την αποφοίτησή του από το Σχολείο το 1851, εργάστηκε στο Παρίσι κοντά στον γλύπτη Charles Cordier. Τα δύο αδέρφια έλαβαν μέρος σε πολλές διεθνείς Εκθέσεις, όπως του Λονδίνου (το 1851 και το 1862) και του Παρισιού (το 1855 και το 1857, μόνον ο Λάζαρος), στα Ολύμπια το 1859, όπου τιμήθηκαν με το α' βραβείο, και το 1870. Τα έργα που προήλθαν από το εργαστήριό τους χαρακτηρίζονται από προσήλωση στα ιδεώδη του κλασικισμού.

⁴³¹ Ο Ιωάννης Κόσσος (1822 – 1873), με καταγωγή από την Τρίτολη, ήταν από τους επιφανέστερους γλύπτες του νεοελληνικού Κράτους. Σπούδασε γλυπτική με τον Siegel στο Σχολείο των Τεχνών και συνέχισε τις σπουδές στη Φλωρεντία. Στη συνέχεια άνοιξε στην Αθήνα εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής. Βραβεύτηκε το 1870 στα Ολύμπια και το 1873 στην Παγκόσμια Έκθεση Καλλιτεχνίας στη Βιέννη, με το έργο του «ιδεώδης Ελλάς». «Αναμφίβολα όμως το στυλ του Κόσσου ξεχωρίζει από εκείνο των άλλων αξιόλογων καλλιτεχνών της περιόδου. Και αυτοί δεν ήταν πολλοί: ο Δ. Κόσσος, οι Φυτάληδες, οι Μαλακατέδες, ο Δρόσης [...]. Οι Μαλακατέδες είναι κατώτεροί του, ενώ ο Δρόσης καλύτερος». Μυκονιάτης 1984, σ. 427.

⁴³² Ο Απελλής ήταν από τους τους μεγαλύτερους ζωγράφους της αρχαιότητας. Σύμφωνα με τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο, άκμασε κατά την περίοδο της 112^{ης} Ολυμπιάδας, μεταξύ του 332 και του 329 π.Χ..

⁴³³ Ο Ζεύξης ή Ζεύξιππος (5^{ος} αιώνας π.Χ.) ήταν ένας από τους διασημότερους ζωγράφους της αρχαιότητας. «Ο Ζεύξης ζωγράφος περίφημος, υπερέφερε κατά την ζωηρότητα του χρωματισμού. Ιστορούν, ότι τα πτηνά ήρχοντο και ερράμφιζον τας εξωγραφισμένας υπ' αυτού σταφυλάς». Επιτομή της παλαιάς ιστορίας της Ελλάδος 1826, σ. 36.

αξιόλογοι ζηλωταί είναι οι αναφερόμενοι». Καθώς η Βουλή δεν ήταν αρμόδια να αποφασίσει, εξέφρασε την επιθυμία της ως εξής: «*Η υπ' αριθ. 28 (Αναφορά), να συστηθή εις το υπουργείον των Εσωτερικών, όπως πράξη ό,τι δύναται υπέρ των αναφερομένων, εκφραζούσης της Βουλής την επιθυμίαν της υπέρ της εμψυχώσεως παρά της Κυβερνήσεως παντός βιομηχάνου και καλλιτέχνου*».

3.2.6. Νομοθεσία περί Δημόσιου Λογιστικού

Το 1852 εκδόθηκε ο πρώτος Νόμος⁴³⁴ που αφορούσε τη διαχείριση των εσόδων του Κράτους. Πρόκειται για τον Νόμο ΣΙΒ' «**περί διοικήσεως των δημοσίων εσόδων και εξόδων και περί δημοσίου λογιστικού του Κράτους**», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 60^Α/18.11.1852. Η επιρροή της γαλλικής νομοθεσίας ήταν σαφέστατη και σε αυτό τον Νόμο, ο οποίος στα διακόσια είκοσι τέσσερα (224) άρθρα του περιελάμβανε όλα τα σχετικά με την οικονομική και λογιστική διαχείριση των κρατικών εσόδων και εξόδων, και περιείχε διατάξεις αντίστοιχες του γαλλικού Διατάγματος της 31^{ης} Μαΐου 1838 περί Δημόσιου Λογιστικού⁴³⁵.

Γενικά ο Νόμος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, εφαρμόστηκε⁴³⁶ σε διάφορες περτυώσεις διαμόρφωσης δημόσιου χώρου και ανέγερσης δημόσιων κτιρίων. Ενδεικτικά αναφέρεται το Διάταγμα για τη δημιουργία αγοράς στην πόλη της Σπάρτης, το 1856. Επίσης, το άρθρο 18⁴³⁷ του Νόμου, που αφορούσε τη χορήγηση έκτακτων πιστώσεων, εφαρμόστηκε κατά την ανέγερση κτιρίου λοιμοκομείου στον Αγ. Σώστη, το 1854 και του κτιρίου της Ακαδημίας Αθηνών⁴³⁸, το 1859.

Οκτώ (8) χρόνια μετά την έκδοση του Νόμου, συστάθηκε Επιτροπή⁴³⁹ υπό τον Υπουργό Οικονομικών, με σκοπό να εξηγήσει «*διά ζώσης ενώπιον του ρηθέντος Υπουργού, ή, αν ζητηθώσιν, εκθέσει και εγγράφως, τα τυχόν απαιτηθέντα προσκόμματα εις την πλήρη του Νόμου εκτέλεσιν*

⁴³⁴ Είχε προηγηθεί, το 1838, η ίδρυση Γενικού Επιμελητηρίου, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 19^Α/22.05.1838, με το οποίο ο Όθωνας φιλοδοξούσε να φέρει «*εις πλειοτέραν τελειοποίησιν τους οικονομικούς Νόμους και Διατάγματα*».

⁴³⁵ Ordonnance du Roi 1838.

⁴³⁶ Σχετικό είναι το Διάταγμα «*προς εκτέλεσιν του περί Λογιστικού Νόμου καθ' όσον αφορά το Λογιστικόν των εξόδων των Υπουργείων*», ΦΕΚ 60^Α/18.11.1852.

⁴³⁷ Το άρθρο 18 του Νόμου ΣΙΒ'/1852 ανέφερε: «*Διά τας εκτάκτους και κατεπειγούσας υπηρεσίας τας μη προβλεφθείσας εν τω προϋπολογισμώ, χορηγούνται έκτακτοι πιστώσεις υπό των Βουλών, εν απουσία δ' αυτών υπό του Βασιλέως*».

⁴³⁸ Διάταγμα «*περί αγοράς ιδιωτικών οικοπέδων διά την Ακαδημίαν, και χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 20,000 εις το Υπουργείον Εκκλησιαστικών*», ΦΕΚ 40^Α/16.09.1859. Στο άρθρο 2 του Διατάγματος επισημαίνεται ότι «*η επικύρωσις της πιστώσεως αυτής επιφυλάσσεται ταις Βουλαίς*».

⁴³⁹ Με το Διάταγμα «*περί συστάσεως επιτροπής προς γνωμοδότησιν διά την πληρεστέραν και ακριβεστέραν εφαρμογήν του περί δημοσίου λογιστικού νόμου*», ΦΕΚ 35^Α/12.07.1860. Στην Επιτροπή προήδρευε ο Υπουργός Οικονομικών Σίμος και μετείχαν οι Ν. Σιληβέργος και Γ. Τισαμενός, Πρόεδρος και Αντιπρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου αντίστοιχα, Δ. Δρόσος, Γεν. Γραμματέας του Υπ. Οικονομικών, Δ. Λεβίδης, Δ/ντης του Γενικού Λογιστηρίου, Σ. Σίμος και Π. Γιαννόπουλος, ελεγκτές.

και υποβάλει την περί αποτελεσματικής αυτού εφαρμογής ή βελτιώσεως γνώμην αυτών». Παρά το γεγονός ότι, όπως αναφέρεται στο προοίμιο του εν λόγω Διατάγματος, «η σοφή αύτη νομοθεσία, νεώτατον προϊόν της γαλλικής ευφυΐας, επί τε της θεωρίας και της πολυχρονίου πείρας ερειδόμενον, παρείχεν εκ προκαταβολής τα εχέγγυα πλήρους επιτυχίας», εν τούτοις έχρηξε «μεταρρυθμίσεως διατάξεων τινών τυχόν δυσεφαρμόστων». Ο Νόμος όμως ίσχυσε για περισσότερα από εκατό (100) χρόνια και αποτέλεσε τον κορμό του δημόσιου λογιστικού⁴⁴⁰ μέχρι την έκδοση, το 1969, του Νομοθετικού Διατάγματος 321 «περί Κώδικος Δημοσίου Λογιστικού»⁴⁴¹.

3.3. Περί συναρμοδιότητας Υπουργείων Εσωτερικών και Στρατιωτικών σε θέματα σχεδίων πόλεων και δημόσιων κτιρίων

Τη βασική αρμοδιότητα σε θέματα σχεδιασμού των πόλεων στο νέο ελληνικό Κράτος είχε εξ αρχής η Γραμματεία Εσωτερικών. Σημαντικές όμως ήταν και οι συναρμοδιότητές της με άλλες Γραμματείες. Συγκεκριμένα, στο Διάταγμα περί σχηματισμού της Γραμματείας Εσωτερικών, ορίζεται (άρθρο 2, ζιζ') ότι στις αρμοδιότητές της υπάγονταν και «η ανωτάτη διεύθυνσις της οδοποιίας, γεφυροποιίας και των υδραυλικών εργασιών, [...] εκ συμφώνου με την επί των Στρατιωτικών Γραμματείαν, [...] και η διατήρησις των περί τούτων εκδοθησομένων νόμων». Προβλέπεται επίσης στο Διάταγμα να αναλαμβάνουν οι μηχανικοί του στρατού, εκτός από τα έργα υποδομής, και την κατασκευή των δημόσιων κτιρίων. Είναι, δηλαδή, σαφής η συναρμοδιότητα των Γραμματειών Εσωτερικών και Στρατιωτικών στα οδικά έργα και, γενικότερα, στα έργα υποδομής. Αυτό είναι λογικό, καθώς η Γραμματεία Εσωτερικών δεν διέθετε μηχανικούς με γνώσεις οδοποιίας, σε αντίθεση με τη Γραμματεία Στρατιωτικών. Οι μηχανικοί του στρατού ανήκαν στο Μηχανικό, ένα ειδικό Σώμα που ιδρύθηκε⁴⁴² το 1833 και ήταν επιφορτισμένο με «την σχεδίασιν, διεύθυνσιν της οικοδομ. και διατήρησιν όλων των δημοσίων οικοδομών, τόσον δια το στρατιωτικόν, όσον και δια το πολιτικόν, έτι με την κατασκευήν των οδών, γεφυρών και υδραυλικών οικοδομών». Δηλαδή το Μηχανικό είχε δυτλή αποστολή: αναλάμβανε τη μελέτη, κατασκευή και συντήρηση του συνόλου των έργων υποδομής και των δημόσιων κτιρίων της Επικράτειας καθώς και των οχυρωματικών έργων. Είναι συνεπώς, το πρώτο Σώμα που

⁴⁴⁰ «Ο νόμος ΣΙΒ/1852 αποτελεί την πρώτη προσπάθεια κωδικοποίησης ορισμένων διάσπαρτων σε προηγούμενα διατάγματα διατάξεων και οργάνωσης ενός πληρέστερου δημοσιολογιστικού συστήματος, αλλά και την ιστορική αφετηρία του δικαστικού προληπτικού ελέγχου των δαπανών, καθώς δημιούργησε τις πρώτες ουσιαστικές προϋποθέσεις για την καθιέρωσή του». Εισηγητική Έκθεση 1995, σ. 1. Επίσης, Μπαλτά 2009, σ. 10.

⁴⁴¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 205^Α/18.10.1969.

⁴⁴² Με το Διάταγμα «περί συστάσεως του Σώματος του Μηχανικού», ΦΕΚ 31^Α/04.10.1833.

αναλαμβάνει επίσημα τον σχεδιασμό και τη διαχείριση κάθε έργου υποδομής στη χώρα, καθώς και το σύνολο των δημόσιων οικοδομών (στρατιωτικών και πολιτικών). Για αυτό τον σκοπό, στην έδρα κάθε Νομού (πλην Κυκλάδων) διορίζεται ένας αξιωματικός του Μηχανικού που ήταν υπεύθυνος, στα όρια του Νομού, για τη *«διεύθυνσιν της εκτελέσεως των οικοδομών»*, τη συντήρηση *«των οικοδομών του Κράτους»*, την κατασκευή των οδικών και υδραυλικών έργων. Δύο (2) ανώτεροι αξιωματικοί σχεδίαζαν τις σημαντικές οικοδομές ή λειτουργούσαν ως τεχνικοί ελεγκτές των σχεδίων και επιθεωρητές των οικοδομών της πρωτεύουσας και της περιφέρειας. Η διττή αποστολή του Σώματος του Μηχανικού το καθιστούσε πολύ σημαντικό όργανο για το νεοσύστατο Κράτος, εάν μάλιστα συνυπολογιστούν οι γενικές συνθήκες ερήμωσης και εξαθλίωσης που επικρατούσαν. Αποτέλεσε δε σημαντικό βραχίονα της αναπτυξιακής πολιτικής του Κράτους, δεδομένου ότι αξιωματικοί του Σώματος εκτόνησαν σειρά σχεδίων πόλεων, όπως της Σπάρτης, της Λαμίας, της Καρύστου. Ρητή αναφορά σε έγκριση σχεδίου πόλεως από τις δύο (2) Γραμματείες, Εσωτερικών και Στρατιωτικών, έχουμε το 1842, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Γ', §2.4. «Χαλκίδα».

Το 1833 επίσης δημοσιεύεται το Διάταγμα **«περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εκκλησίας και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Επικρατείας»**⁴⁴³, με το οποίο η εν λόγω Γραμματεία ορίστηκε αρμόδια και για τη μέρμνα *«περί ανεγέρσεως και διατηρήσεως των αναγκαίων οικοδομών διά εκκλησίας και δια κατοικίας των εφημερίων»*. Υπάρχει δηλαδή συναρμοδιότητα και της Γραμματείας Δημοσίας Εκπαίδευσης, αλλά μόνο για τους ναούς και τις κατοικίες των ιερέων. Στο ίδιο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, δημοσιεύεται και το Διάταγμα **«περί του σχηματισμού και των καθηκόντων της επί των Οικονομικών Γραμματείας»**, στις αρμοδιότητες της οποίας περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, *«η διάταξις και ανακαίνισις κτηματικής και φορολογικής χωρογραφίας (cadastre), και η πραγματοποιήσις της επί τούτω αναγκαίας χωρομετρήσεως»*. Συνεπώς η σύνταξη εθνικού κτηματολογίου ανατίθεται στη Γραμματεία Οικονομικών.

Στις 13 Ιανουαρίου 1836 συστήνεται το «επί των στρατιωτικών οικοδομών Τμήμα», το οποίο υπάγεται στη Γραμματεία Στρατιωτικών. Αρμοδιότητά του είναι οι τριγωνομετρικές μετρήσεις, που μέχρι τότε γίνονταν από Γάλλους αξιωματικούς και ο σχεδιασμός πόλεων και αποικιών. Το

---

⁴⁴³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 14^Α/13.04.1833.

προσωπικό του Τμήματος εργάζεται και στο πολιτικό Τμήμα Οικοδομών της Γραμματείας Εσωτερικών⁴⁴⁴.

Συναρμοδιότητες μεταξύ Γραμματειών Εσωτερικών και Στρατιωτικών, υπάρχουν και για άλλα θέματα. Ενδεικτικά, το 1836, με το Διάταγμα «περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών»⁴⁴⁵, καθορίστηκαν όπως είδαμε θέματα που αφορούσαν τους γενικούς Κανονισμούς για τις πολιτικές δημόσιες οικοδομές. Σε ό,τι αφορά την υπηρεσία των νομομηχανικών, το Διάταγμα προέβλεπε τη συνεργασία των Γραμματειών Εσωτερικών και Στρατιωτικών, κάνοντας άλλη μία ρητή αναφορά στη συναρμοδιότητα των δύο (2) Γραμματειών σε θέματα σχεδιασμού και δημόσιων οικοδομών.

Συναρμοδιότητα των ίδιων Γραμματειών σε θέματα σχεδιασμού και δόμησης, για πολιτικά ή στρατιωτικά θέματα, προκύπτει και από το Διάταγμα «**περί του σχηματισμού του μηχανικού σώματος και των σκαπανέων**»⁴⁴⁶, όπως αυτό συμπληρώθηκε με νεώτερες ρυθμίσεις. Στο Διάταγμα αναφέρονται όλα τα σχετικά με τη συγκρότηση του Σώματος του Μηχανικού, που αποτελούνταν από τους επιτελείς του Σώματος και τον λόχο των σκαπανέων. Ο νέος σχηματισμός του Μηχανικού περιελάμβανε την έδρα των νεοσχηματιζόμενων «*θέσεων*» (Διευθύνσεων) του Μηχανικού, τους βαθμούς των αξιωματικών και τις ιδιότητες τους (π.χ. επιθεωρητής, διευθυντής, κλπ), «*διά την εκτέλεσιν των εργασιών του μηχανικού του Κράτους*» και ο νέος σχηματισμός του λόχου σκαπανέων περιελάμβανε τον σχηματισμό του λόχου, με την κατανομή των αξιωματών των επιλοχιών, λοχιών, δεκανέων, σκαπανέων και μαθητευόμενων, στα οποία περιλαμβάνονταν κτίστες, λιθοκόποι, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, κλπ. Επισημαίνεται ότι οι επιλοχίες που αναλάμβαναν μία εργασία έπρεπε «*να ήναι ειδήμονες*» των τριών (3) κύριων επαγγελμάτων, δηλαδή «*των σκαπανέων κτιστών, λιθοκόπων ή ξυλουργών*» και, παράλληλα, να έχουν τις αναγκαίες γνώσεις «*των λουιτών επαγγελμάτων της τεκτονικής*», για να χρησιμεύσουν στις μεγάλες οικοδομές ως επιστάτες. Το Σώμα του Μηχανικού οργανώνεται λοιπόν για να μπορεί να ανταπεξέρχεται στις μεγάλες ανάγκες σχεδιασμού και υλοποίησης τεχνικών έργων και έργων υποδομής του νέου Κράτους. Σώμα πολιτικών μηχανικών⁴⁴⁷ συγκροτήθηκε σαράντα (40) χρόνια αργότερα, το 1878.

⁴⁴⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833–1863].

⁴⁴⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 79^Α/28.12.1836.

⁴⁴⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/15.07.1838.

⁴⁴⁷ Ο Νόμος ΧΠΗ' «Περί συστάσεως σώματος των πολιτικών μηχανικών», ΦΕΚ 27^Α/04.05.1878, ανέφερε, στο άρθρο 1, ότι «προς εκτέλεσιν της υπηρεσίας των δημοσίων έργων συνίσταται σώμα πολιτικών μηχανικών, διοριζομένων διά Β. Διατάγματος, επί τη προτάσει του επί των Εσωτερικών Υπουργού». Το νέο Σώμα θα αναλάμβανε τα δημόσια έργα, σε αντικατάσταση του Σώματος του Μηχανικού.

Το Διάταγμα «περί της υπηρεσίας του μηχανικού»⁴⁴⁸ συμπληρώνει το προηγούμενο «περί του σχηματισμού του μηχανικού σώματος...». Καταργούνται οι εννέα (9) θέσεις νομομηχανικών και σχηματίζονται στην Επικράτεια τέσσερις (4) Διευθύνσεις Μηχανικού, σε κάθε μία εκ των οποίων προϊστάται λοχαγός. Οι εργασίες του Σώματος αφορούσαν, κυρίως, την ανοικοδόμηση και συντήρηση στρατιωτικών κτιρίων, την ανοικοδόμηση και συντήρηση φρουρίων και οχυρωματικών έργων, την κατασκευή και συντήρηση οδών και γεφυρών και την επίβλεψη όλων των κτιρίων του Δημοσίου που είχαν δοθεί για στρατιωτικές χρήσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο VI του Διατάγματος, που αναφέρεται στη συνέργια των δύο (2) Υπουργείων, Εσωτερικών και Στρατιωτικών, σε θέματα κατασκευών. Αναφέρει ειδικότερα ότι «τα περί συνεργείας του σώματος του μηχανικού εις τας πολιτικάς κατασκευάς της Κυβερνήσεως και των δήμων», «διευθυνόμενον παρά των επί των Στρατιωτικών και των Εσωτερικών Γραμματειών ενταυτώ», θέλουν ενεργείσθαι ως μέχρι τούδε, εκτός της περιστάσεως, οπότε επιφορτίζεται αυτάς ιδίως πολιτικός τις αρχιτέκτων, ή οπότε αξιωματικός τις του μηχανικού είναι διωρισμένος εις τα μέρη εξαιρετικώς διά την υπηρεσίαν των λουτών Γραμματειών». Στην περίπτωση αυτή, τις πολιτικές κατασκευές τις διαχειρίζονταν είτε οι Διευθυντές του Σώματος του Μηχανικού, είτε η Γραμματεία των Εσωτερικών.

Επειδή, λόγω έλλειψης γεωμετρών, προέκυπταν δυσκολίες και καθυστερήσεις στην αρμόδια δημόσια Υπηρεσία και το Υπουργείο Στρατιωτικών δεν μπορούσε να διαθέσει αξιωματικούς του Μηχανικού, δόθηκε η δυνατότητα στον Υπουργό Εσωτερικών, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 34^Α/10.12.1847, να προσλάβει «προσωρινώς εις την δημόσιον υπηρεσίαν τον πρώην γεωμέτρη Ε. Έβερτ» και να του αναθέσει σχετικά καθήκοντα με μηνιαίο μισθό εκατό (100) δρχ.. Είναι η μόνη ρύθμιση πρόσληψης γεωμέτρη, κατά την Οθωνική περίοδο, που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Τον Ιούλιο 1856 αναδιοργανώνεται⁴⁴⁹ το Σώμα του Μηχανικού, αφού είχαν ληφθεί υπόψη οι ανάγκες «ως προς την εκτέλεσιν των δημοσίων έργων του Κράτους». Συστήνεται Αρχηγείο Μηχανικού (στη θέση της επιθεώρησης Μηχανικού που υπήρχε μέχρι τότε), στο οποίο προϊστάται Συνταγματάρχης, ενώ άλλος ανώτερος αξιωματικός στο Υπουργείο Εσωτερικών διηύθυνε την Υπηρεσία των δημοσίων έργων. Αντίστοιχα, στο Υπουργείο Οικονομικών ένας λοχαγός α΄ τάξης ή

⁴⁴⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 31^Α/04.08.1838.

⁴⁴⁹ Με το Διάταγμα «περί διοργανισμού του μηχανικού σώματος», στο ΦΕΚ 29^Α/10.07.1856.

ταγματάρχης διηύθυνε τη γεωμετρική Υπηρεσία, η οποία υπαγόταν⁴⁵⁰ σε αυτό το Υπουργείο. Το Διάταγμα ορίζει ρητά ότι τα δημόσια έργα του Βασιλείου, στρατιωτικά και πολιτικά, υλοποιούνται από τις διευθύνσεις του Μηχανικού «κατά τας διαταγάς των αρμοδίων Υπουργείων». Όταν απαιτούνταν η εκτέλεση ειδικών πολιτικών έργων, προβλεπόταν ότι «δύνανται να διορισθώσιν και πολιτικοί αρχιτέκτονες, έχοντες την επί τούτω ιδιάζουσαν ικανότητα και εμπειρίαν».

Συναρμοδιότητα επί θεμάτων δημόσιων κτιρίων αποκτά, το 1858, και το Υπουργείο Δικαιοσύνης, με την έγκριση ανέγερσης κτιρίου⁴⁵¹ που θα στέγαζε τα δικαστήρια της Αθήνας. Η πρόταση κατατέθηκε από τον Υπουργό Δικαιοσύνης Ράλλη, ο οποίος απέκτησε, με αυτό τον τρόπο, συναρμοδιότητα επί των σχετικών θεμάτων. Την επόμενη χρονιά, με τον Νόμο ΦΛΒ'/1859⁴⁵², το Υπουργείο προχώρησε στην ανέγερση κτιρίων φυλακών στη Σπάρτη και στην Καλαμάτα. Έτσι, το Υπουργείο Δικαιοσύνης, πέρα από την ανέγερση των κτιρίων των δικαστηρίων, απέκτησε αρμοδιότητα για την ανέγερση και άλλων δημόσιων κτιρίων, των φυλακών.

3.4. Εκπαίδευση – Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

3.4.1. Γενικά θέματα εκπαίδευσης

Το ρυθμιστικό πλαίσιο για τα θέματα εκπαίδευσης στο νεοελληνικό Κράτος τίθεται αρχικά με σχετικό Διάταγμα⁴⁵³ του 1833, στο άρθρο Β', §2, του οποίου αναφέρεται ότι στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης ανήκαν, μεταξύ άλλων, τα θέματα της εκπαίδευσης «καθ' όλην την έκτασιν» και η φροντίδα για την ίδρυση των «στοιχειωδών και υψηλοτέρων παιδευτικών καταστημάτων, ενός Πανεπιστημίου και μιας Ακαδημίας των επιστημών (*d'une Université et d'une Académie des sciences*)», «η σύστασις δημοσίων βιβλιοθηκών, αστρονομικής σκοπιάς, και άλλων τοιούτων καταστημάτων και η εις αυτά επιτήρησις». Είναι η πρώτη αναφορά που γίνεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που λειτούργησε τέσσερα (4) χρόνια αργότερα και σε δημόσιες βιβλιοθήκες.

Οι κατάλληλες εκπαιδευτικές δομές άργησαν, όπως άλλωστε ήταν φυσικό, να γίνουν στο νεοσύστατο Κράτος, ενώ οι ανάγκες σε τεχνικό προσωπικό, τόσο σε στρατιωτικό και σε πολιτικό επίπεδο, αυξάνονταν διαρκώς. Ανέλαβε συνεπώς ο στρατός να εκπαιδεύσει νέους στις πλέον

⁴⁵⁰ Σύμφωνα με το Διάταγμα «περί του σχηματισμού και των καθηκόντων της επί των Οικονομικών Γραμματείας», ΦΕΚ 14^{Α'}/13.04.1833.

⁴⁵¹ Διάταγμα «περί ανεγέρσεως οικοδομής διά τα δικαστήρια της Πρωτευούσης», ΦΕΚ 51^{Α'}/30.10.1858.

⁴⁵² Νόμος ΦΛΒ' «περί ανεγέρσεως εξεταστικών φυλακών εν Σπάρτη και Καλάμαις και περί της προς τούτο αναπληρωτικής πιστώσεως», ΦΕΚ 21^{Α'}/30.05.1859.

⁴⁵³ Διάταγμα «περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εκκλησιαστ. και της Δημοσ. Εκπαιδευσ. Γραμματείας της Επικρατείας», ΦΕΚ 14^{Α'}/13.04.1833.

αναγκαίες ειδικότητες. Το 1834 ορίστηκε⁴⁵⁴ ότι κάθε λόχος σκαπανέων του στρατού μπορούσε να δεχτεί έως τριάντα (30) μαθητευόμενους⁴⁵⁵, ηλικίας μεταξύ 16 και 20 ετών, που θα εκπαιδεύονταν στις τέχνες του λιθοτόμου, του ξυλουργού, του κτίστη, ενώ παράλληλα δίδασκονταν «την σιδηρουργίαν, αμαξοποιίαν και τα τοιαύτα». Είναι ενδιαφέρον ότι στο Διάταγμα δεν προσδιορίζεται ο χρόνος των σπουδών των μαθητευομένων. Εναπόκειται στην επιμέλεια και αξιοσύνη καθενός για να προοδεύσει και να προβιβαστεί σε σκαπανέα από τον αρχηγό του λόχου. Στην περίπτωση αυτή, υποχρεωνόταν να υπηρετήσει επί τέσσερα (4) έτη στον στρατό.

Το 1851, στο πλαίσιο διευθέτησης διάφορων θεμάτων που ανέκυπταν στον τομέα της Παιδείας, η Κυβέρνηση προχώρησε στη σύσταση ενός Γνωμοδοτικού Συμβουλίου⁴⁵⁶, αποτελούμενο από Καθηγητές⁴⁵⁷ των τεσσάρων (4) Σχολών του Πανεπιστημίου, με σκοπό «την αναθεώρησιν των κειμένων νόμων περί παιδείας», τη γνωμοδότηση «ού μόνον διά την επανόρθωσιν και θεραπείαν των τυχόν υπαρχουσών ελλείψεων» και γενικά για όλα τα θέματα που αφορούσαν «την πρόοδον και ανάπτυξιν της παιδείας». Δηλαδή το Συμβούλιο ήταν αρμόδιο για την επίλυση των εκπαιδευτικών θεμάτων που προέκυπταν, κυρίως όμως λειτουργούσε ως μόνιμη νομοπαρασκευαστική Επιτροπή.

Τα εκπαιδευτικά θέματα των δύο (2) πρώτων δεκαετιών της Οθωνικής περιόδου παρουσιάζονται συγκεντρωτικά τον Φεβρουάριο 1856 από τον Υπουργό Δημόσιας Εκπαίδευσης Χριστόπουλο, στην περιληπτική Έκθεση «της εν Ελλάδι Μέσης εκπαιδευσεως από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων»⁴⁵⁸, την οποία συντάσσει και υποβάλλει στον Όθωνα. Πρόκειται για «ιστορικήν», τεκμηριωμένη Έκθεση για τη δημόσια εκπαίδευση (κατώτερη, μέση και ανωτάτη), η οποία αφορά μία μεγάλη περίοδο από το 1829, όταν ο Καποδίστριας συνέστησε το «Κεντρικό Σχολείο», μέχρι και το 1855, εκ της οποίας «θέλει επ' άλλους καταφανή η μεγάλη ανάπτυξις της Ελληνικής διανοίας διά της προόδου των γραμμάτων». Η Έκθεση περιλαμβάνει τέσσερις (4) περιόδους, «επί τη βάσει της εκάστοτε καταστάσεως της παιδείας εν Ελλάδι και της διοργανώσεως των παιδευτηρίων». Στην Έκθεση «μένει τριετές διάλειμμα (από του

⁴⁵⁴ Διάταγμα «περί αποδοχής μαθητευομένων εις τους λόχους των σκαπανέων», ΦΕΚ 37^Α/16.10.1834.

⁴⁵⁵ Με Απόφαση του Γραμματέα Στρατιωτικών Σμάλτς, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^Α/16.02.1834, είχαν δημιουργηθεί τρεις λόχοι σκαπανέων, με εκατό μέλη έκαστος. Αποτελούσαν ιδιαίτερη μοίρα του Σώματος του Μηχανικού υπό τον τίτλο «Ημίταγμα Σκαπανέων».

⁴⁵⁶ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/09.08.1851.

⁴⁵⁷ Μέλη του πρώτου Γνωμοδοτικού Συμβουλίου για την Παιδεία ήταν οι Καθηγητές Ασύπιος και Ιωάννου της Φιλοσοφικής, Ραγκαβής της Αρχαιολογίας, Αποστολίδης της Θεολογικής, Πήλλικας της Νομικής και Μακάς της Ιατρικής.

⁴⁵⁸ Η Έκθεση δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 16^Α/08.05.1856.

1831 – 1833) ανεξερεύνητον σχεδόν», λόγω έλλειψης «αποχρωσών πληροφοριών», καθώς δεν υπήρχαν δημόσιες Εκθέσεις ή άλλα αξιόπιστα στοιχεία επί αυτών των θεμάτων, οπότε ο συντάκτης της δεν μπόρεσε να διαμορφώσει «τακτικήν έποψιν» για τη συγκεκριμένη περίοδο.

Αναλυτικότερα, στην πολύ ενδιαφέρουσα αυτή Έκθεση, που καλύπτει με συνοπτικό τρόπο θέματα Εκπαίδευσης κατά το μεγαλύτερο μέρος της Οθωνικής περιόδου, αναφέρονται τα εξής:

Μέση εκπαίδευση (άρθρο I): Υποδιαιρείται σε δύο (2) περιόδους, εκ των οποίων η πρώτη περιλαμβάνει τα σχολεία, στα οποία η διδασκαλία ήταν τριετής και στα οποία «οι παίδες κτώνται τας μάλλον αναγκαίας εις τον κοινωνικόν και πρακτικόν βίον γνώσεις». Η δεύτερη αφορά τα Γυμνάσια, τετραετούς διάρκειας, εκ των οποίων «οι διδασκόμενοι εξέρχονται κεκτημένοι εγκύκλιον παιδείαν, καθιστώσαν αυτούς ικανούς εις ακρόασιν και μάθησιν επιστημών εν τω επωνύμω της Υ.Μ. Πανεπιστημίου, ή εν άλλοις της σοφής Ευρώπης».

Μαθήματα (άρθρο II): Στα σχολεία διδάσκονται στοιχεία της ελληνικής γλώσσας και γραμματική, «ιερά ιστορία», κατήχηση της πίστεως, αρχές της γαλλικής και λατινικής γλώσσας, πρακτική αριθμητική και αρχές γεωμετρίας, πολιτική γεωγραφία, γενική και ελληνική ιστορία και καλλιγραφία. Στα Γυμνάσια διδάσκονται: ελληνική γλώσσα, θεωρητική αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα, στερεομετρία και επίπεδη τριγωνομετρία, πειραματική φυσική, στοιχεία φιλοσοφίας, γεωγραφία μαθηματική και φυσική, ιστορία, γαλλικά και λατινικά.

Ακολουθούν, στην Έκθεση, θέματα *Προσωπικού, Μισθοδοσίας* (οι δάσκαλοι αμοίβονταν με εκατό (100) έως εκατόν εξήντα (160) δρχ./μήνα και οι Καθηγητές με διακόσιες (200) έως διακόσιες πενήντα (250) δρχ./μήνα) και *Προσόντων* (άρθρα III – V) των δασκάλων και των Καθηγητών.

Οι τέσσερις (4) περίοδοι τις οποίες περιλαμβάνει η Έκθεση είναι οι ακόλουθες:

- *Περίοδος Α' (1829 μέχρι τέλους του 1830), άρθρο VI.* Σύμφωνα με την Έκθεση, οι Ελληνόπαιδες «προσέφυγον εις τα τότε ενιαχού υπό της ουδέποτε εκλειψάσης Ελληνικής φιλομουσίας διατηρούμενα Ελληνικά Σχολεία», κυρίως δε στα σχολεία της Αίγινας και του Ναυπλίου. Ο Καποδίστριας, το 1829, συνέστησε το Κεντρικό Σχολείο, που διηύθυνε ο Γεώργιος Γεννάδιος, στο οποίο «συνέρρευσαν» πάνω από πεντακόσιοι (500) «διψώντες» νέοι απ' όλη την Ελλάδα. Παράλληλα, συγκροτήθηκαν σχολεία στις ελεύθερες πόλεις, ειδικότερα δε στην Πελοπόννησο και σε νησιά.
- *Περίοδος Β' (1833 μέχρι τέλους του 1835), άρθρο VII.* Σύμφωνα με την Έκθεση, η περίοδος αρχίζει με την εντολή του Όθωνα, στις 23 Νοεμβρίου 1833, να ιδρυθεί Γυμνάσιο και σχολείο

στο Ναύπλιο και να καταβάλλονται οι μισθοί των διδασκόντων σε αυτά από το Δημόσιο Ταμείο, μέχρι τη σύσταση του εκκλησιαστικού Ταμείου, από το οποίο αυτοί θα μισθοδοτούνταν στη συνέχεια. Ακολούθησε, στις 25 Αυγούστου 1835, η εντολή κατασκευής Γυμνασίου στο Μεσολόγγι, το οποίο όμως δεν έγινε και, την 1^η Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, σχολείου στη Δημητσάνα. Την ίδια εποχή δημιουργήθηκαν άλλα δύο (2) Γυμνάσια σε Αθήνα και Ερμούπολη. Παράλληλα, διατάχθηκε η σύσταση δέκα (10) σχολείων σε πόλεις της περιφέρειας (Τρίπολη, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Άμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Ύδρα και Τήνο). Ακολούθησαν σχολεία σε διάφορα νησιά (Σίφνο, Άνδρο, Νάξο, Σκύρο), στην Υπάτη, στον Πύργο, τα οποία είχαν μόνο μία τάξη, *«την κατωτάτην, διότι δεν ήσαν έτι εν αυτοίς παρασκευασμένοι μαθηταί δι' ανωτέρας τάξεις»*. Με αυτή την πρόταση, η Έκθεση αναδεικνύει με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την πραγματική κατάσταση της παιδείας κατά τα πρώτα χρόνια του νέου ελληνικού Κράτους. Είναι συγκλονιστικό να καταγράφεται σε επίσημη υπουργική Έκθεση ότι οι νέοι μαθητές ήταν ανίκανοι, σε μορφωτικό επίπεδο, να παρακολουθήσουν μαθήματα άλλης τάξης πέρα από την κατώτατη. Τα σχολεία έγιναν φυτώρια στα οποία έμελλε, στη συνέχεια, *«να καταρτισθώσι τελειότερα εκπαιδευτήρια και διαδοθεί ούτως ανωτέρα παιδεία εις το έθνος»*.

- *Περίοδος Γ' (1836 μέχρι τέλους του 1849), άρθρο VIII.* Για αυτή την περίοδο, η Έκθεση ξεκινάει με το *«κανονίζον τα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια οργανικόν Διάταγμα»* της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836. Πρόκειται για το Διάταγμα **«περί του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων»**⁴⁵⁹ που ρύθμιζε με αναλυτικό τρόπο θέματα *«διδακτικών καταστημάτων»*, ελέγχου της προόδου των μαθητών, διδασκάλων και καθηγητών, ιδιωτικών σχολείων και διδακτικών βιβλίων. Η εφαρμογή του άρχιζε *«από της αρχής της θερινής εξαμηνίας του 1837»*. Την περίοδο 1836–1849 λειτούργησε το Γυμνάσιο στην Πάτρα και *«Ελληνικά Σχολεία πλήρη»*, δηλαδή Σχολαρχεία (με Σχολάρχη και τρεις (3) διδασκάλους) σε όσες πρωτεύουσες Νομών δεν υπήρχαν μέχρι τότε, ή υπήρχαν *«ατελή»*, αλλά και σε όσες πόλεις απαιτούνταν, βάσει του πληθυσμού τους. Οι δαπάνες για τη συντήρηση των σχολείων καταβάλλονταν από το Δημόσιο Ταμείο, στο οποίο συγχωνεύθηκε και το εκκλησιαστικό Ταμείο. Το 1849 οι Καθηγητές

⁴⁵⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 87Α'/31.12.1836. Την ίδια ημέρα δημοσιεύθηκε και το Διάταγμα «περί του διοργανισμού και της τάξεως των μαθημάτων των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», ΦΕΚ 90Α'/31.12.1836, το οποίο αναφέρεται –μεταξύ άλλων– στα «υπάρχοντα» πέντε Γυμνάσια και είκοσι τέσσερα σχολεία, τα οποία «εξαρκούν εντελώς διά τον ενεστώταν πληθυσμόν της Ελλάδος».

ανέρχονταν σε είκοσι οκτώ (28), οι δάσκαλοι ιχνογραφίας σε πέντε (5) και οι «Ελληνοδιδάσκαλοι» σε εκατόν είκοσι (120). Για την περίοδο 1834 – 1849, στην Έκθεση δημοσιεύεται Πίνακας με τις ετήσιες δαπάνες των σχολείων και Γυμνασίων. Είναι ενδεικτικό της αλματώδους ανάπτυξης της εκπαιδευτικής υποδομής, κατά την πρώτη δεκαπενταετία από την ίδρυση του νέου Ελληνικού Κράτους, ότι οι δαπάνες για «τα παιδευτήρια» από έξι χιλιάδες διακόσιες εξήντα τέσσερις (6.264) δρχ. το 1834, ξεπέρασαν τις διακόσιες εβδομήντα τρεις χιλιάδες (273.000) δρχ. το 1849, δηλαδή πολλαπλασιάστηκαν επί σαράντα (40) και πλέον φορές!

- *Περίοδος Δ'* (1850 μέχρι τέλους του 1855), άρθρο ΙΧ. Για κάθε έτος αυτής της περιόδου, στην Έκθεση περιλαμβάνονται αναλυτικοί Πίνακες. Το 1850 λειτουργούσαν έξι (6) Γυμνάσια⁴⁶⁰ (σε Αθήνα, Ναύπλιο, Πάτρα, Ερμούπολη, Λαμία και Τρίπολη), στα οποία φοιτούσαν επτακόσιοι σαράντα (740) μαθητές συνολικά και δίδασκαν τριάντα εννέα (39) Καθηγητές. Το 1855 ο αριθμός των Γυμνάσιων παρέμενε ο ίδιος, αλλά οι μαθητές είχαν φτάσει σχεδόν τους χίλιους (1.000) και οι Καθηγητές τους πενήντα δύο (52). Συνολικά, κατά το 1855, οι φοιτήσαντες μαθητές σε όλα τα διδακτήρια του Κράτους, συμπεριλαμβανομένων εκείνων «των εν ειδικούς της Κυβερνήσεως παιδευτήριους διδασκομένων», όπως του Βασιλικού Διδασκαλείου, του Πολυτεχνείου, της Σχολής Ευελπίδων, της Ριζαρείου Σχολής, του Γεωργικού Σχολείου Τίρυνθας, ανέρχονταν σε έξι χιλιάδες δεκαοκτώ (6.018)⁴⁶¹, αναλογία 1:200 κατοίκους. Υπήρχε δε, την εποχή εκείνη, ένα διδακτήριο μέσης εκπαίδευσης ανά 10.000 κατοίκους. Η Έκθεση δίνει συγκριτικά στοιχεία για τη Γαλλία, βασιζόμενη σε αντίστοιχη Έκθεση του 1842, του Υπουργού Δημόσιας Εκπαίδευσης⁴⁶²: η αναλογία μαθητών μέσης εκπαίδευσης προς κατοίκους ήταν 1:493 και η αναλογία διδασκηρίων προς κατοίκους 1:24.887 (η Γαλλία είχε, τότε, πληθυσμό 34.194.875 κατοίκους). Καταλήγει, ο Υπουργός Χρηστίδης, αναφερόμενος

⁴⁶⁰ Λειτουργούσαν επίσης εβδομήντα πέντε Σχολεία, με τρεις χιλιάδες περίπου μαθητές, στα οποία δίδασκαν εκατόν είκοσι πέντε δάσκαλοι.

⁴⁶¹ Σε αυτό τον αριθμό δεν περιλαμβάνονται «και τα ανάλογα μαθήματα διδασκόμενα κοράσια εν τοις κατά το κράτος διαφόροις Παρθεναγωγείοις», όπως αναφέρεται στην Έκθεση. Η αναλογία όμως που δίνεται στην Έκθεση δεν είναι σωστή, δεδομένου ότι το 1855 ο πληθυσμός της Ελλάδας ανερχόταν σε 1.043.153 κατοίκους (δες §3.1.3. «Πληθυσμός»).

⁴⁶² Πρόκειται για τον Abel François Villemain, λογοτέχνη και πολιτικό, ο οποίος διετέλεσε Υπ. Δημ. Εκπαίδευσης της Γαλλίας την περίοδο 1839 – 1844. Στις 3 Μαρτίου 1843, ο Villemain παρουσίασε στον Βασιλιά Louis Philippe, μία Έκθεση της κατάστασης της δημόσιας εκπαίδευσης στη Γαλλία, για το 1842. Την ίδια ημέρα, με Βασιλική Διαταγή ορίστηκε ότι εφ' εξής, ανά πενταετία, έπρεπε να δημοσιεύεται ένας γενικός πίνακας των Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, συνοδευόμενος από Έκθεση για την κατάσταση της εκπαίδευσης κατά την παρελθούσα πενταετία. *Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale Législative*, σ. 53.

στην αναλογία των μαθητών ως εξής: «*Ούτω δύναμαι να είπω ευπαρρησιάστως ότι εν Ελλάδι η μέση εκπαίδευσις εστί διπλασίως ευρύτερα της εν Γαλλία*». Αυτό έδειχναν τα στατιστικά στοιχεία που είχε επιλέξει να παρουσιάσει ο Χριστόπουλος, υπάρχουν όμως πολλές αβεβαιότητες. Ενδεικτικά, δεν ήταν σαφής η έννοια του διδακτηρίου την εποχή εκείνη, σε Ελλάδα και Γαλλία, δεν ήταν γνωστοί οι αριθμοί των μαθητών ανά διδακτήριο, το περιεχόμενο και η ποιότητα των διδασκομένων μαθημάτων και άλλα.

- *Ιδιωτικά διδακτήρια*: Εκτός των προαναφερθέντων δημόσιων σχολείων και Γυμνασίων, λειτουργούσαν και ιδιωτικά «*συσταθέντα κατά καιρούς*», στα οποία δίδασκαν (τα ίδια με εκείνα των δημόσιων μαθήματα), δάσκαλοι και Καθηγητές αναγνωρισμένοι από την Κυβέρνηση, «*υπό την επιτήρησιν των αρμοδίων αρχών*». Τα σημαντικότερα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια βρίσκονταν στην Αθήνα και την Ερμούπολη, τα μαθήματα των οποίων παρακολουθούσαν συνολικά περίπου εξακόσιοι (600) μαθητές.
- *Γενικά παρατηρήσεις*, άρθρο Χ: Η Έκθεση κλείνει με ορισμένες γενικές παρατηρήσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα: σε ό,τι αφορά τα παρουσιαζόμενα κενά, ο Χρηστίδης επισημαίνει την έλλειψη ειδικών διδακτηρίων για την εκπαίδευση νέων, «*προτιθεμένων να τραπώσιν εις τέσσαρα σπουδαία επαγγέλματα, εφ' ών πρέπει να βαίνει κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδος*». Και απαριθμεί τη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία και τις τέχνες, προτείνοντας την ίδρυση Σχολών, όπου θα προπαρασκευάζονταν οι νέοι που ήθελαν να ακολουθήσουν τα προαναφερόμενα επαγγέλματα. Ειδικότερα για τη ναυτιλία, η Έκθεση αναφέρει ότι «*χρησιμοποιούσα η Κυβέρνησις το μέγα του αιοδίδμου Βαρβάκη κληροδότημα, θέλει συστήσει ίδιον εκπαιδευτήριον*». Μέχρι να γίνει αυτό, προτεινόταν να προστεθούν ορισμένα ειδικά μαθήματα σε υπάρχοντα διδακτήρια παραλιακών πόλεων, «*εις μικράν αναπλήρωσιν της μεγάλης ταύτης και σπουδαίας ελλείψεως*». Για το εμπόριο, επισημαίνεται ότι «*σπουδαία και λίαν καταφανής έλλειψις εστί η των Εμπορικών Εκπαιδευτηρίων*». Όμως το εμπόριο «*εστί εκ των ουσιωδεστάτων στοιχείων, εξ ου πηγάζει μέγα μέρος του πλούτου της Ελληνικής κοινωνίας*». Διάφοροι ιδιώτες είχαν συστήσει διδακτήρια «*προς εκπαίδευσιν των εις εμπόριον ωρισμένων νέων*», στα οποία οι διδασκόμενοι κατέβαλαν «*αδρά δίδακτρα*» και, όπως επισημαίνει η Έκθεση, τα ιδιωτικά διδακτήρια «*δεν δύνανται είναι προσιτά τοις απορούσι και πενεστέροις*». Επισημαίνει ο Χρηστίδης: «*θέλω παρασκευάσει τα δέοντα [...] εις αναπλήρωσιν της σπουδαίας ταύτης παρ' ημίν ελλείψεως*», δείχνοντας τη βούλησή του να ενισχύσει τη

δημόσια εκπαίδευση στον τομέα των εμπορικών σπουδών. Αλλά μέχρι να καταστεί εφικτή η σύσταση δύο (2) τουλάχιστον εμπορικών Εκπαιδευτηρίων, δόθηκε εντολή σε δύο (2) Γυμνάσια πόλεων με αναπτυγμένο εμπόριο, της Πάτρας και της Ερμούπολης, να προστεθούν ορισμένα μαθήματα *«άνευ αλλοιώσεως των κεκανονισμένων»*, ώστε να αναπληρώσουν, εν μέρει, *«την περί ής ο λόγος έλλειψιν»*.

Για τη θρησκευτική διδασκαλία επισημαίνει ότι αυτή *«δέον να συμβαδίζη μετά της λουπής εγκυκλοπαιδικής διδασκαλίας»*. Απλή αναφορά γίνεται για τα *«άλλα ειδικά εκπαιδευτήρια»*, δηλαδή το Γεωργικό Σχολείο Τίρυνθας και το «εν Αθήναις» Πολυτεχνείο, στο οποίο επρόκειτο να διδάσκονται οι φοιτώντες *«τας καλὰς ή ελευθέρας λεγομένας τέχνας, εξ ων δανείζονται ρυθμόν τινα και αι σχέσεις προς εκάστην αυτών έχουσαι θάναυσοι λεγόμεναι τέχναι»*. Τα θέματα αυτών των Σχολών δεν περιλαμβάνονται στην Έκθεση, αλλά *«αρμοδίως θέλουσιν εξετασθή»* και *«θέλει επενεχθή εις εκάτερον η δέουσα βελτίωσις»*. Για τη Σχολή Ευελπίδων δηλώνεται αναρμοδιότητα, καθώς δεν ανήκε στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Τέλος ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα *«διδασκτέα»* βιβλία και τις βιβλιοθήκες. Για τα πρώτα επισημαίνεται ότι, τόσο στα δημόσια όσο και στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, δεν επιτρεπόταν η χρήση βιβλίων μη εγκεκριμένων από το Υπουργείο. Για να βελτιωθεί η ποιότητα των βιβλίων, ο Υπουργός είχε ήδη δώσει εντολή στην αρμόδια Επιτροπή να ετοιμάσει και να δώσει *«όσον ούπω»* στους διδασκόμενους βιβλία *«ασυγκρίτω λόγω τελειότερα και ευμεθοδέστερα των νυν εν χρήσει»*. Εκτός από τα βιβλία, ήταν αναγκαία η ύπαρξη βιβλιοθηκών και, στην κατεύθυνση αυτή, όπως επισημαίνει η Έκθεση, καταλυτικό ρόλο έπαιξε το Διάταγμα **«περί διαθέσεως των αγοραζομένων ή δωρουμένων βιβλίων»**⁴⁶³. Η Έκθεση κατέληγε με μία αναφορά – ευχή για το μέλλον της Ελλάδας, η οποία *«οσημέραι επί το τελειότερον παιδευομένη, θέλει περιέλθει εις την βαθμίδα της αναπτύξεως και του πολιτισμού των εξευγενισμένων εθνών»*. Οι παρατηρήσεις του Χρηστίδη ήταν σωστές. Οι ελλείψεις σε θέματα εμπορικών και ναυτιλιακών σπουδών, μία εικοσιπενταετία μετά τη δημιουργία του νέου Κράτους, ήταν σημαντικές και με επιπτώσεις στην ανάπτυξη της Ελλάδας, σε τομείς με ισχυρή

⁴⁶³ Το Διάταγμα, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 46Α'/03.12.1855, προέβλεπε ότι τα βιβλία που εκδίδονταν και για τα οποία το ποσό αγοράς τους ήταν καταχωρημένο στον ετήσιο προϋπολογισμό, μπορούσαν να διατεθούν ως εξής: α) Σε κάθε Γυμνάσιο και Σχολείο έπρεπε να δημιουργηθούν «βαθμηδόν» βιβλιοθήκες, «προς πλουτισμόν» των οποίων θα δίνονταν δωρεάν βιβλία από το Υπ. Δημ. Εκπαίδευσης. β) Στους «αποδεδειγμένως ενδεείς και συγχρόνως επιμελείς μαθητάς», ιδίως δε στους υπότροφους της Κυβέρνησης, το Υπουργείο είχε τη δυνατότητα «να παραχωρή» τα βιβλία «τα προς τας σπουδάς αυτών αναγκαϊότερα».

παράδοση. Ελλειπή επίσης ήταν τα στοιχεία αναφορικά με την πρόοδο του Πολυτεχνείου, αλλά παραπέμπονταν σε μελλοντική στατιστική Έκθεση. Σημαντική κρίνεται η φροντίδα του Υπουργείου για ποιοτικά βιβλία, για τη δημιουργία σχολικών βιβλιοθηκών και για τον εμπλουτισμό τους, ενώ πρέπει να μνημονευτεί η κρατική μέριμνα για δωρεάν παραχώρηση βιβλίων στους ενδεείς, αλλά επιμελείς, μαθητές.

Σε συνέχεια της προαναφερόμενης Έκθεσης για την Εκπαίδευση, ο Χριστόπουλος συντάσσει Γενική Έκθεση για την κατάσταση στη Δημόσια Εκπαίδευση κατά το σχολικό έτος 1855 – 1856, την οποία υποβάλλει στον Όθωνα⁴⁶⁴. Η Έκθεση περιλαμβάνει τρία (3) Κεφάλαια: Α') «Περί της καταστάσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1855 – 1856», Β') «Περί των γενομένων εις την δημοσίαν εκπαίδευσιν κατά το λήξαν σχολιακόν έτος και μέχρι της 31 Δεκεμβρ. π. ε.», και Γ') «Γενικαί Σκέψεις». Στο Κεφάλαιο Α' ο Χριστόπουλος προτάσσει, αρχικά, ορισμένα στοιχεία για τη δημοτική εκπαίδευση, για την οποία δεν είχε αναφερθεί στην αντίστοιχη Έκθεση του Φεβρουαρίου 1856. Κάνει δε ιδιαίτερη αναφορά στην εισαγωγή στην Ελλάδα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου⁴⁶⁵, από ομογενείς, που την είχαν διδαχθεί στο εξωτερικό, με ιδιαίτερη μνεία στον Γεώργιο Κλεόβουλο τον Φιλιππουπολίτη^{466,467}. Σχετικά με το «Πανεπιστήμιον Όθωνος», στην Έκθεση αναφέρεται ότι το 1856 είχαν φοιτήσει στη Θεολογική Σχολή, τη Νομική, την Ιατρική, τη Φιλοσοφική και στο Φαρμακευτικό Σχολείο, συνολικά πεντακόσιοι ενενήντα (590) φοιτητές, εκ των οποίων τριακόσιοι δέκα πέντε (315) ημεδαποί και είχαν διδάξει σαράντα δύο (42) Καθηγητές. Στο Κεφάλαιο Β', περιλαμβάνεται ιδιαίτερο υποκεφάλαιο (Μέρος Γ'), το οποίο αφορούσε την Ανώτατη Εκπαίδευση, με τέσσερις (4) ειδικότερες παραγράφους: (Α'), αφορούσε το Πανεπιστήμιο, την Ιατρική Σχολή, τη Θεολογική και το Μαιευτικό Σχολείο. (Β' – Δ'), αφορούσαν

⁴⁶⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^α/03.04.1857.

⁴⁶⁵ Σύμφωνα με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, που τελειοποιήθηκε στη Γαλλία τον 18^ο αιώνα, ο δάσκαλος χώριζε τους μαθητές σε οκτώ τάξεις, επιλέγοντας τους ικανότερους να τον βοηθήσουν στο έργο του. Την αλληλοδιδασκτική είχε εισάγει ο Καποδίστριας το 1830, εφαρμόζοντας τον *Οδηγό της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου* που αποτελούσε μετάφραση του εγχειριδίου του C.L. Sarazin. Sarazin 1831. Στη συνέχεια πρόεκυψαν τροποποιήσεις του Οδηγού και ήταν ανάγκη να τροποποιηθεί και η μετάφρασή του. Αυτό έγινε με το Διάταγμα «περί τινων τροποποιήσεων επί του Οδηγού της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», ΦΕΚ 38^α/17.12.1856.

⁴⁶⁶ Ο Γεώργιος Κλεόβουλος (περίπου 1785 – 1828), από τους σπουδαιότερους παιδαγωγούς της προεπαναστατικής εποχής, γεννήθηκε στη Φιλιππούπολη, σπούδασε στη Βιέννη και στο διδασκαλείο της αλληλοδιδασκτικής στο Παρίσι, όπου εικάζεται ότι συνάντησε τον Καποδίστρια, ο οποίος το 1828 τον διόρισε Διευθυντή του Ορφανοτροφείου στον Πόρο.

⁴⁶⁷ Στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, της 1^{ης} Ιανουαρίου 1819, δημοσιεύθηκε επιστολή «περί της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», του Κλεόβουλου προς τον φίλο του Α.Μ.Π., την οποία είχε συντάξει «εν Παρισίσις. 1818. Δεκεμβρίου ιε'», στην οποία μεταξύ άλλων ανέφερε: «Τρία πινά διδάσκονται εν γένει οι παίδες ενταύθα, Ανάγνωσιν, Γράψιμον και Αριθμητικήν. Όλα τα μαθήματα είναι συνταγμένα κατά συστηματικήν σχεδόν τάξιν και ακρίβειαν: χωρούντα πάντοτε από τα απλούστερα και εύκολα, εις τα συνθετώτερα και δυσκολώτερα». Κλεόβουλος 1819, σ. 28.

τη Βιβλιοθήκη, το Αστεροσκοπείο και το Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών αντίστοιχα. Αναλυτικά στοιχεία για αυτά τα δημόσια κτίρια της Αθήνας δίνονται στο Κεφάλαιο Γ΄ της μελέτης. Με αφορμή το Αρχαιολογικό Μουσείο, η έκθεση αναφέρεται και στις αρχαιολογικές ανασκαφές, επισημαίνοντας ότι ενώ είχαν διακοπεί από το 1840, επαναλήφθηκαν το 1856, και «*αι αρχαιολογικάί ημών συλλογαί πλουτίζονται καθ' εκάστην διά νέων της αρχαιότητος μνημείων*». Τέλος, σε ό,τι αφορά το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Χριστόπουλος εκτιμούσε, στο Κεφάλαιο Γ΄ της Έκθεσης, ότι «*επέστη ο καιρός ίνα δοθή αυτώ οριστικός κανονισμός*», καθώς το Πανεπιστήμιο λειτουργούσε από το 1837, όπως θα δούμε στην επόμενη παράγραφο, επί μία εικοσαετία με προσωρινό Κανονισμό.

3.4.2. Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση απασχόλησε το νεοελληνικό Κράτος αμέσως μόλις ολοκληρώθηκαν οι ενέργειες για την οργάνωσή του και τη δημιουργία των θεσμών. Το νεοσύστατο Κράτος είχε ανάγκη από επιστημονικό δυναμικό για τη στελέχωση της διοίκησης και των υπηρεσιών του, ήταν συνεπώς αναγκαία η ίδρυση Πανεπιστημίου. Έπρεπε όμως το Ίδρυμα να εκτέμπει κι ένα όραμα προς τον ελληνισμό που παρέμενε αλύτρωτος. Από την αρχή της λειτουργίας του το Πανεπιστήμιο κινήθηκε προς αυτή τη διπλή κατεύθυνση, να μορφώσει δασκάλους για τα σχολεία και Γυμνάσια, και να καλλιεργήσει τα γράμματα και τις επιστήμες για το ελληνικό Κράτος και για την Ανατολή. Όπως ανέφερε ο Πρύτανης Σχινάς στον λόγο των εγκαινίων του, το Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε για να εκπληρώσει εξ αρχής τους δύο σκοπούς: «*Κείμενον μεταξύ της εσπερίας και της έω, είναι προωρισμένον να λαμβάνη αφ' ενός μέρους τα σπέρματα της σοφίας, και αφ' ου τα αναπτύξη εν εαυτώ ιδίαν τινά και γόνιμον ανάπτυξιν, να τα μεταδίδη εις την γείτονα έω νεαρά και καρποφόρα*»⁴⁶⁸.

Στις 31 Δεκεμβρίου 1836 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί συστάσεως πανεπιστημίου**»⁴⁶⁹. Όμως οι ενέργειες για την ίδρυση του Πανεπιστημίου είχαν αρχίσει ήδη από το 1833 επί Maurer, ο οποίος, βασισμένος σε γερμανικά πρότυπα, είχε καταρτίσει σχέδια και προγράμματα. Λειτουργήσε τελικά το 1837 με τη συμβολή του Πολυζωΐδη, Γραμματέα Εσωτερικών, ο οποίος φρόντισε για την επίσπευση των σχετικών διαδικασιών⁴⁷⁰.

⁴⁶⁸ Δημαράς 1994, σ. 350.

⁴⁶⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 86^Α/31.12.1836.

⁴⁷⁰ Πετρόπουλος – Κουμαριανού 1977, σ. 69.

Ήταν πράγματι, ώριμες οι συνθήκες για την ίδρυση Πανεπιστημίου: υπήρχαν ήδη ορισμένοι μαθητές που διέθεταν την απαραίτητη «προκαταρκτικήν παιδείαν» και μπορούσε να εξασφαλιστεί ο αναγκαίος αριθμός διδασκόντων. Επιπλέον, η κατάσταση της εθνικής οικονομίας επέτρεπε την κάλυψη των δαπανών του Πανεπιστημίου⁴⁷¹. Αποφασίζεται λοιπόν η ίδρυση του «Πανεπιστημίου του Όθωνος» στην Αθήνα, του πρώτου πνευματικού Ιδρύματος, βασισμένου στην αντίστοιχη νομοθεσία των γερμανικών Ιδρυμάτων. Το Πανεπιστήμιο θα είχε τέσσερις (4) Σχολές: των Γενικών Επιστημών (Φιλοσοφίας, Φιλολογίας, Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών), της Θεολογίας, της Ιατρικής, των Νομικών και Πολιτικών Επιστημών. Για κάθε Σχολή προβλεπόταν ορισμένος αριθμός εδρών.

Διατυπώνεται, παράλληλα, μία πρόβλεψη για το μέλλον, καθώς στο Διάταγμα αναφέρεται ότι στη Σχολή των Γενικών Επιστημών θα εντάσσονταν και Καθηγητές «*διά τας ιδίως καθομιλουμένας γλώσσας, δι' ωραίας τέχνας, και διά πρακτικά αναγκαία αντικείμενα σπουδής*». Προβλεπόταν επίσης ότι για το Πανεπιστήμιο θα ανεγειρόταν κατάλληλο οικοδόμημα. Το «Πανεπιστήμιο» στεγάστηκε αρχικά σε ένα μικρό σπίτι του Κλεάνθη στην Πλάκα, όπου οι παραδόσεις των μαθημάτων ήταν δημόσιες. Τη διεύθυνσή του αναλάμβανε ο Πρύτανης (Rector) και κάθε Σχολής ο Σημάντορας (Doyen), τους οποίους σε πρώτη φάση θα όριζε ο Όθωνας, εκ των Καθηγητών. Στη συνέχεια αυτοί θα εκλέγονταν κάθε έτος από τους Καθηγητές, με απόλυτη πλειοψηφία και θα επικυρώνονταν από τον Βασιλιά. Καθηγητές μπορούσαν να γίνουν και «*ξένοι επίσημοι λόγιοι*», κατόπιν βασιλικής εγκρίσεως. Για τη γλώσσα διδασκαλίας το Διάταγμα όριζε ότι οι παραδόσεις των μαθημάτων θα γίνονταν ως επί το πλείστον «*εις την καθομιλουμένην διάλεκτον*». Όλοι οι μαθητές κατέβαλαν δίδακτρα στο Πανεπιστήμιο, πλην εκείνων που βρίσκονταν, αποδεδειγμένα, σε ένδεια. Η διάρκεια των σπουδών ήταν πενταετής, τα δύο (2) πρώτα χρόνια αφορούσαν τις γενικές επιστήμες και τα υπόλοιπα τις ειδικές. Όποιος όμως είχε παρακολουθήσει μαθήματα στο Λύκειο επί διετία, φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο μόνον επί τρία (3) έτη. Προκειμένου να διατηρείται η πειθαρχία στο Πανεπιστήμιο, προβλέπονταν ποινές για τους μαθητές, οι οποίες άρχιζαν με μία «*πατρική προτροπή*» και έφταναν μέχρι την αποβολή. Για την εφαρμογή των ποινών δεν λαμβάνονταν υπόψη η κοινωνική θέση ή η οικονομική επιφάνεια του τιμωρούμενου, αλλά μόνον

⁴⁷¹ Η ίδρυση Πανεπιστημίου είχε επιπτώσεις στις υπόλοιπες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Όπως αναφέρεται στο Διάταγμα «περί του διοργανισμού και της τάξεως των μαθημάτων των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων», ΦΕΚ 90^α/31.12.1836, η λειτουργία του Πανεπιστημίου θα αύξανε τις δαπάνες, γι' αυτό –προσωρινά τουλάχιστον– ο αριθμός των σχολείων και Γυμνασίων θα παρέμενε ο ίδιος, ενώ «*δεν θέλουν συστηθή λύκεια*», καθώς η Κυβέρνηση θεωρούσε ότι το Πανεπιστήμιο θα κάλυπτε αυτό το κενό.

η επιμέλεια και η διαγωγή του. Στο Διάταγμα περιλαμβάνονται θέματα που αφορούσαν την επιμέλεια και διαγωγή των μαθητών, στους οποίους απαγορεύονταν «να φθειρώσι τα προγράμματα των αρχών του πανεπιστημίου, να τοιχοκολλώσιν έγγραφα μη εγκριθέντα από τον πρύτανη, να φέρωσιν όπλα». Καταλήγοντας, το Διάταγμα ανέφερε: «ελπίζομεν, ότι το πανεπιστήμιον της Ελλάδος μετά πολλών εκατονταετηρίδων διακοπήν θέλει αναλάβει πάλιν την πρώτην εύκλειαν όπου άλλοτε η παλαιά ακαδημία προήγαγεν αποτελέσματα ανεξάλειπτα, ρίψασα ακτίνας φωτός εις τους μακρυνοτάτους τόπους και αιώνας ...».

Είναι χαρακτηριστικό ότι το Διάταγμα για τη σύσταση του πρώτου Πανεπιστημίου, (όπως και το Διάταγμα για την εκπαίδευση στην Αρχιτεκτονική του 1836), είχε δημοσιευθεί ενώ ο Όθωνας απουσίαζε στη Βαυαρία.

Ένα σχεδόν μήνα μετά την έκδοση του ιδρυτικού Διατάγματος του Πανεπιστημίου, τον Ιανουάριο 1837, διορίζονται⁴⁷² οι πρώτοι Καθηγητές του, που ήταν πολύ σημαντικές προσωπικότητες της εποχής. Ειδικότερα, στη Σχολή των Γενικών Επιστημών: ο Σύμβουλος Επικρατείας Ψύλλας διορίζεται τακτικός Καθηγητής της Ιστορίας και Φιλοσοφίας, ο Γεννάδιος⁴⁷³ τακτικός Καθηγητής Φιλολογίας και Φιλοσοφίας, ο ποιητής Σούτσος⁴⁷⁴ τακτικός Καθηγητής Φιλολογίας, ο Κοντογόνης⁴⁷⁵ έκτακτος Καθηγητής Φιλοσοφίας (ο ίδιος και στη Θεολογική Σχολή), οι Νέγρης και Βούρης έκτακτοι Καθηγητές των Μαθηματικών, Αστρονομίας και Φυσικής γεωγραφίας. Ο αυλικός φαρμακοποιός Landerer⁴⁷⁶ διορίζεται έκτακτος Καθηγητής Φυσικής και

⁴⁷² Με το από 15 Ιανουαρίου 1837 Διάταγμα, που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ. Οι Διορισμοί ανακοινώθηκαν στο ΦΕΚ 3^α/24.01.1837.

⁴⁷³ Ο Γεώργιος Γεννάδιος (1786 – 1854), με καταγωγή από τα Δολιανά Ηπείρου, έμαθε τα πρώτα του γράμματα στα Ιωάννινα, ακολούθησε σπουδές φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας και διετέλεσε βοηθός του Νεόφυτου Δούκα στην «Αυθεντική Σχολή» Βουκουρεστίου. Ο Καποδίστριας του ανέθεσε, το 1829, την οργάνωση του Κεντρικού Σχολείου Αίγινας. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αλλά παραιτήθηκε για να οργανώσει τη Ριζάρειο Σχολή. Αγνώστηκε για τις αρχές του νεοελληνικού Διαφωτισμού και έγραψε πολλά συγγράμματα.

⁴⁷⁴ Ο Αλέξανδρος Σούτσος (1803 – 1868), παρακολούθησε μαθήματα του Γυμνασίου στη Χίο. Το 1820 πήγε για σπουδές στο Παρίσι, όπου κλονίστηκε η υγεία του και έφυγε στην Ιταλία. Επέστρεψε το 1825 στην Ελλάδα για να πάρει μέρος στον Αγώνα. Συνέγραψε σατιρικά ποιήματα για τη διακυβέρνηση του νέου Κράτους, κωμωδίες, και άλλα. Υπέστη διώξεις και φυλακίσεις.

⁴⁷⁵ Ο Κων/νος Κοντογόνης (1812 – 1878) γεννήθηκε στην Τεργέστη και σπούδασε θεολογία στο Μόναχο και τη Λειψία. Το 1849 του απονεμήθηκε ο Αργυρός Σταυρός των Ιπποτών του Τάγματος του Σωτήρος καθώς είχε διακριθεί «διά της φιλοπονίας του, διά της από καθέδρας διδασκαλίας και διά διαφόρων αξιολόγων πονημάτων», ΦΕΚ 34^α/08.10.1849.

⁴⁷⁶ Ο Xavier Landerer (1809 – 1885) σπούδασε φυσικές επιστήμες και ιατρική στο Μόναχο. Ο Λουδοβίκος Α΄ τον έστειλε στην Ελλάδα το 1833 για να υπηρετήσει ως φαρμακοποιός του Όθωνα. Διορίστηκε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και διατέλεσε άμισθος Καθηγητής της χημικής Τεχνολογίας στο Σχολείο των Τεχνών. Με Διάταγμα, στις 14 Ιουλίου 1858, του επετράπη να γίνει αντεπιστέλλον μέλος της «εν Mainz της Γερμανίας εδρευούσης επιστημονικής προς έρευναν της ιστορίας και των αρχαιοτήτων των παραρρηγίων χωρών εταιρείας», ΦΕΚ 48^α/16.10.1858. Συνέγραψε,

Χημείας, ο Στρούμβος έκτακτος Καθηγητής Φιλοσοφίας και Φυσικής. Ο Λεβαδιεύς έκτακτος Καθηγητής Φυσικής Ιστορίας, ο Ulrich⁴⁷⁷ έκτακτος Καθηγητής αρχαίας ρωμαϊκής Φιλολογίας και της Αρχαιολογίας, ο Έφορος του Τυπογραφείου Ανσέλμος έκτακτος Καθηγητής της γερμανικής γλώσσας, ο Παλαιολόγος έκτακτος Καθηγητής της Γεωργικής, ο Λουκάς Αργυρόπουλος δάσκαλος «των ασιατικών γλωσσών», δηλαδή της τουρκικής γλώσσας, οι «Πρόγινος Σελαδάμ και Βλακ» έκτακτοι Καθηγητές της γαλλικής και αγγλικής γλώσσας αντίστοιχα. Στη Σχολή Θεολογίας διορίζονται: ο Αρχιμανδρίτης Αποστολίδης⁴⁷⁸, ο Φαρμακίδης και ο Κοντογόνης. Στην Ιατρική ο Λευκιάς⁴⁷⁹ τακτικός Καθηγητής της Ιστορίας της Ιατρικής, ο Γλαράκης τακτικός Καθηγητής ειδικών μαθημάτων της Ιατρικής, ο Μαυροκορδάτος τακτικός Καθηγητής της Ανατομίας και Φυσιολογίας, ο Βούρος έκτακτος Καθηγητής της γενικής Παθολογίας, ο Κωστής⁴⁸⁰ έκτακτος Καθηγητής Μαιευτικής και Φαρμακολογίας, ο Ολύμπιος έκτακτος Καθηγητής της Χειρουργικής, ο Γεωργιάδης «προπαρασκευαστής» της Χειρουργικής, ο Πάλλης έκτακτος Καθηγητής της δικαστικής Χειρουργικής. Στη Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών διορίζονται οι Πάικος, Σούτσος, Ράλλης, Προβελέγγιος, Μελάς, Ι. Μαυροκορδάτος και ο Αρεοπαγίτης Feder. Πρύτανης του Πανεπιστημίου ορίζεται ο Γενικός Εισαγγελέας Πάικος, και Σημάντορες οι: Ψύλλας, της Σχολής Γενικών Επιστημών, Αποστολίδης, της Θεολογικής Σχολής, Λευκιάς της Ιατρικής και Σούτσος της Νομικής.

μεταξύ άλλων, με τον φαρμακοποιό Ι. Σαρτώρη, τη Χημεία, η οποία εκδόθηκε στην Αθήνα το 1840, εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας.

⁴⁷⁷ Ο Heinrich Ulrich (1807-1843) υπήρξε ο πρώτος Καθηγητής της Ρωμαϊκής Γραμματολογίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1843 κυκλοφόρησε το «Λεξικόν Λατινοελληνικόν», το οποίο στη συνέχεια εμπλουτίισε ο Στέφανος Κουμανούδης και το επανέκδοσε.

⁴⁷⁸ Ο Μισαήλ Αποστολίδης (1789 – 1862), με καταγωγή από τα Χανιά, έμαθε τα πρώτα γράμματα στη Μονή Θεοτόκου Γωνιάς Κρήτης, όπου χειροτονήθηκε διάκονος και πρεσβύτερος. Στη Σμύρνη υπήρξε μαθητής του Κων/νου Οικονόμου. Υπηρέτησε στη Βιέννη και στην Τερνέστη, απ' όπου τον κάλεσε ο Λουδοβίκος Α' για να διδάξει την ελληνική γλώσσα στον Όθωνα, τον οποίο ακολούθησε στην Ελλάδα το 1833. Διετέλεσε Διευθυντής της Ριζαρείου Σχολής, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Μητροπολίτης Αθηνών. Το 1849 του απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών του Τάγματος του Σωτήρος «διά την μετ' επιτυχίας διδασκαλίαν αυτού και διά το παρ' αυτού εκδοθέν αξιόλογον περί Ηθικής σύγγραμμα», ΦΕΚ 34^Α/08.10.1849.

⁴⁷⁹ Ο Αναστάσιος Λευκιάς Γεωργιάδης (1775 – 1853) σπούδασε ιατρική στη Βιέννη και στην Ιένα. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και όταν «απολύθηκε» εκδόθηκε ο Νόμος 4Δ'/1848, ΦΕΚ 20^Α/31.07.1848, με τον οποίο του απονεμήθηκε μηνιαία σύνταξη εκατόν πενήντα δρχ. διότι είχε τιμήσει «το έθνος διά των πολυειδών αυτού επιστημονικών και φιλολογικών συγγραμμάτων, από δε της εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου ωφέλησε την σπουδάζουσαν νεολαίαν διά της διδασκαλίας».

⁴⁸⁰ Ο Νικόλαος Κωστής (1805 – 1861) με σπουδές ιατρικής στη Χαϊδελβέργη, θεωρείται ο εισηγητής της Μαιευτικής στην Ελλάδα. Διετέλεσε Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1849 του απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών του Τάγματος του Σωτήρος «χάριν της πολυετούς υπηρεσίας του και της μετά ζήλου εκπληρώσεως των ανατεθειμένων αυτώ καθηκόντων και άλλων εκτάκτων έργων», ΦΕΚ 34^Α/08.10.1849.

Επιστρέφοντας ο Όθωνας από τη Βαυαρία, εξέδωσε Διάταγμα «περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθσομένου πανεπιστημίου»⁴⁸¹, με το οποίο οι τέσσερις (4) Σχολές του Πανεπιστημίου ήταν πλέον: α) της Θεολογίας, β) των Νομικών Επιστημών, γ) της Ιατρικής και δ) της Φιλοσοφίας «και της άλλης εγκυκλίου παιδείας». Οι Καθηγητές διακρίνονταν σε τακτικούς, επιτιμίους και εκτάκτους. Παράλληλα, υποβλήθηκε στον Όθωνα Αναφορά, σχετική με το Πανεπιστήμιο και τον Οργανισμό του, στην οποία, όπως αναφέρεται στο Διάταγμα «περί συστάσεως του Πανεπιστημίου», διαπίστωσε «ηδέως την σπουδὴν περί της θεμελιώσεως του ανωτάτου τούτου παιδευτηρίου τοιουτοτρόπως, ώστε να εμπορέση να τελειοποιηθῆ κατά τας πραγματικάς χρείας του Βασιλείου Μας βαθμηδόν». Στο Διάταγμα αναφέρεται επίσης ότι για τη διαίρεση του Πανεπιστημίου σε Σχολές, τον καθορισμό των μαθημάτων κάθε Σχολής και τις σχετικές ρυθμίσεις για τη λειτουργία αυτών, θα αποφάσιζε τετραμελής Επιτροπή, της οποίας δύο (2) μέλη θα ήταν Καθηγητές και τα υπόλοιπα «ειδήμονες» δημόσιοι υπάλληλοι. Καθώς η λειτουργία του Πανεπιστημίου θα άρχιζε στις 3 Μαΐου 1837 και οι ελλείψεις ήταν σημαντικές, το Διάταγμα όριζε ότι έπρεπε «εκείναι μόνον αι διδασκαλικάι καθέδραι κατά το παρόν να ανοίξωσιν, αι οποίαι εις την έναρξιν του νέου παιδευτηρίου απαιτούνται από την παρούσαν χρείαν». Ταυτόχρονα επαναδιορίζονται ουσιαστικά οι πρώτοι Καθηγητές στις Σχολές, καθώς οι διορισμοί που είχαν γίνει με το ΦΕΚ 3^Α/24.01.1837, «ακυρώθηκαν μαζί με τον Κανονισμό του 1836»⁴⁸², ενώ οι Σούτσος, Ψύλλας και Πάικος, είχαν παραιτηθεί για διάφορους λόγους τον Μάρτιο 1837. Στη Θεολογική Σχολή διορίζονται οι ίδιοι: ο Αποστολίδης, ο Φαρμακίδης και ο Κοντογόνης. Στη Νομική υπάρχουν αλλαγές, καθώς διορίζονται δύο (2) νέοι Καθηγητές, ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Κλωνάρης και ο Αργυρόπουλος, οι δε υπόλοιποι είναι ο εισαγγελέας Αθηνών Ράλλης, ο Προβελέγγιος, ο Feder, ο Μελάς, ο Ιωάννης Σούτζος⁴⁸³, ο Μαυροκορδάτος. Στην Ιατρική τα νέα πρόσωπα είναι ο Treiber, ως «επιτίμιος» Καθηγητής για την κλινική εργασία και ο Λεβαδιεύς «διά την διαιτητικήν». Παραμένουν οι Μαυροκορδάτος, Βούρος, Λευκίας, Κωστής, Ολύμπιος, Ράλλης, ενώ δεν αναφέρονται πλέον οι Γλαράκης και Γεωργιάδης. Στη Φιλοσοφική γίνονται σημαντικές

⁴⁸¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 16^Α/24.04.1837.

⁴⁸² Λάπτας 2004, σ. 143.

⁴⁸³ Ο Ιωάννης Σούτζος (1804–1890), γόνος φαναριώτικης οικογένειας, σπούδασε οικονομικά και νομικά στη Γενεύη και διετέλεσε μέλος του Συμβουλίου της Επικρατείας, Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στη Νομική, Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντής του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας επί τριετία. Η «Πραγματεία περί παραγωγής και διανομής του πλούτου» που δημοσίευσε το 1851, αποτελεί το πρώτο ελληνικό επιστημονικό οικονομικό σύγγραμμα. Το 1849 του απονεμήθηκε ο Αργυρός Σταυρός των Ιπποτών του Τάγματος του Σωτήρος «ένεκα της πολυετούς υπηρεσίας του και ως Καθηγητού και ως Πρυτάνεως, καθ' ἣν διεκρίθη», ΦΕΚ 34^Α/08.10.1849.

αλλαγές: διορίζεται ο Νεόφυτος Βάμβας⁴⁸⁴ ως τακτικός Καθηγητής Φιλοσοφίας, ο Ross Καθηγητής Αρχαιολογίας, ο Κων/νος Σχινάς⁴⁸⁵ Ιστορίας, ο Έφορος του βασιλικού κήπου Fraas διορίζεται έκτακτος Καθηγητής Βοτανικής και ο Καΐφης διορίζεται Καθηγητής «*επιτίμιος*» για να παραδίδει μαθήματα «*περί φιλοσοφίας*». Διατηρούνται ο Γεννάδιος, ως Καθηγητής ελληνικής Φιλολογίας, ο Ulrich λατινικής Φιλολογίας, οι Νέγρης και Βούρης Καθηγητές Μαθηματικών, ο Landerer Χημείας, ο Σούτσος Φιλολογίας και Αισθητικής, ο Δομνάδος φυσικής Ιστορίας και ο Κοντογόνης Φιλοσοφίας.

Πρύτανης του Πανεπιστημίου ορίστηκε ο Σχινάς, αντί του Πάικου, και Σχολάρχης⁴⁸⁶ οι Αποστολίδης (στη Θεολογική Σχολή), Ράλλης (στη Σχολή Νομικών Επιστημών), Λευκίας (στη Ιατρική) και Βάμβας (στη Φιλοσοφική). Παρατηρούμε ότι ο Όθωνας όρισε, σε σχέση με τους διορισμούς που είχαν γίνει τρεις (3) μήνες νωρίτερα, κατά την απουσία του, αρκετά νέα πρόσωπα στις θέσεις των Καθηγητών όλων των Σχολών, όπως και στις θέσεις του Πρύτανη και δύο (2) Σχολαρχών. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι Καθηγητές αντιπροσώπευαν σε μεγάλο βαθμό το επιστημονικό δυναμικό του νεοσύστατου Κράτους. Εκπροσωπούσαν τόσο η γενιά των παλαιών λογίων που είχαν διαπρέψει πριν την Επανάσταση, όσο και νέοι διανοούμενοι που είχαν μορφωθεί μεταγενέστερα, σε σημαντικά ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Η θητεία των Γερμανών Καθηγητών Feder, Treiber, Ulrich, Ross, Landerer και Fraas στο Πανεπιστήμιο τερματίστηκε τον Σεπτέμβριο 1843, μετά την εξέγερση για παραχώρηση Συντάγματος, οπότε απολύθηκαν όλοι ως ξένοι⁴⁸⁷. Εξ αυτών μόνον ο Landerer επανήλθε το 1844 και παρέμεινε έως το 1869. Επειδή η επερχόμενη «*θερινή εξαμηνία*» ήταν βραχεία, Διάταγμα όριζε ότι οι Καθηγητές «*θέλουν περιοριστή εις προεισαγωγικά παραδόσεις*». Η ετήσια σειρά των παραδόσεων θα άρχιζε μετά το τέλος των θερινών διακοπών. Σε γενικές γραμμές, το Διάταγμα «*περί προσωρινού κανονισμού του*

⁴⁸⁴ Ο Νεόφυτος Βάμβας (1770 – 1855) υπήρξε από τις σημαντικότερες μορφές του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Φοίτησε σε σχολεία της Χίου, της Σίφνου, της Πάτμου και στη συνέχεια στο Παρίσι, παρά τον Κοραή. Διετέλεσε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Πρύτανης του.

⁴⁸⁵ Ο Κων/νος Σχινάς (1801 – 1857) ήταν Φαναριώτικης καταγωγής. Μετά τις σπουδές νομικής στη Γερμανία και τη Γαλλία, διετέλεσε εταίρος της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Σύμβουλος της Επικρατείας, Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, πρώτος Πρύτανης του και Υπουργός. Η εξαιρετική μόρφωση και οι ικανότητές τους προκύπτουν από το γεγονός ότι με Διάταγμα στις 21 Μαΐου 1843, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «*Αγγελίες*» του ΦΕΚ 38^Α/09.11.1843, του επετράπη «*να δεχθή τον διορισμόν αυτού ως μέλος των εφεξής εταιρειών του εν Ρώμη αρχαιολογικού καταστήματος, της εν Massachusetts ιστορικής εταιρείας, της Αμερικανικής των αρχαιολόγων εταιρείας, της των Βορείων αρχαιολόγων εταιρείας και ως διδάκτωρ (δόκτωρ) της φιλοσοφίας του εν Ιέση Σαξωνικού Πανεπιστημίου*».

⁴⁸⁶ Οι επικεφαλής των Σχολών δεν ονομάζονται πλέον Σημάντορες αλλά Σχολάρχες.

⁴⁸⁷ Με το Διάταγμα «*περί απολύσεως των ξένων εκ της υπηρεσίας εκτός των αρχαίων φιλελλήνων*», ΦΕΚ 31^Α/03.09.1843.

εν Αθήναις συστηθσομένου πανεπιστημίου» επαναλάμβανε πολλά από τα περιλαμβανόμενα στα δύο (2) αρχικά Διατάγματα περί Πανεπιστημίου⁴⁸⁸.

Την επιτήρηση του Πανεπιστημίου είχε αναλάβει η Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης και Εκκλησιαστικών και οι φοιτητές κατέβαλαν τα ακόλουθα δίδακτρα, εκτός από το κατά τάξη χαρτόσημο: για εγγραφή και δικαίωμα χρήσης των επιστημονικών συλλογών δέκα (10) δρχ., «*δίδακτρα μέτρια*» μεταξύ δέκα (10) και σαράντα (40) δρχ. ανά έτος για τις ιδιαίτερες παραδόσεις, και πληρωμή «*ποσότητος, προσδιορισθησομένην ακριβέστερον*» για τους ακαδημαϊκούς βαθμούς και τα απολυτήρια. Επαναλαμβάνονται, στο Διάταγμα «περί συστάσεως Πανεπιστημίου», τα περί διοικήσεως του Πανεπιστημίου και κάθε Σχολής από τον Πρύτανη και τον Σχολάρχη αντίστοιχα και τα περί εκλογής αυτών από τους Καθηγητές. Ο μεν Πρύτανης εκλέγεται κάθε χρόνο με απόλυτη πλειοψηφία από τους Καθηγητές, ενώ οι Σχολάρχες από τις Σχολές τους με πλειοψηφία. Επισημαίνεται μάλιστα ότι, για να έχουν κύρος οι εκλογές, έπρεπε να έχουν ψηφίσει τουλάχιστον τα 2/3 των εχόντων αυτό το δικαίωμα. Η ρύθμιση ήταν, πράγματι, προοδευτική για τα τότε δεδομένα. Στο Διάταγμα περί Κανονισμού του Πανεπιστημίου περιλαμβάνονται όλα τα σχετικά με τη διδασκαλία, τους Καθηγητές, τους φοιτητές και τη διοίκηση του Ιδρύματος θέματα. Με Δηλοποίηση⁴⁸⁹ καλούνταν όσοι επιθυμούσαν να μαθητεύσουν σε μία εκ των Σχολών του Πανεπιστημίου, να παρουσιαστούν στον αντίστοιχο Σχολάρχη προκειμένου να εγγραφούν. Με άλλη Δηλοποίηση⁴⁹⁰, ένα χρόνο αργότερα, ανακοινώνεται η έναρξη διετούς σειράς μαθημάτων ιατρικής στο Πανεπιστήμιο, εκτός των τακτικών. Αυτά τα μαθήματα ορίζονταν ανά εξάμηνο και μπορούσαν να τα παρακολουθήσουν φοιτητές που δεν είχαν απολυτήριο Γυμνασίου, είχαν όμως τη δυνατότητα να αποδείξουν, με εξετάσεις, ότι γνώριζαν «*ικανώς την ελληνικήν και της αριθμητικής τα αναγκαιότερα*». Όταν οι φοιτητές τελείωναν τον διετή κύκλο σπουδών και λάμβαναν, μετά από εξετάσεις και πάλι, το απολυτήριο δίπλωμα, και αφού εξασκούσαν για ένα εξάμηνο σε κάποιο δημόσιο νοσοκομείο, μπορούσαν να υπηρετήσουν στον στρατό ή στον στόλο ως δόκιμοι γιατροί, ή και σε μέρη τα οποία στερούνταν γιατρών.

Η πορεία ανάπτυξης των εκπαιδευτικών μονάδων ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τα δημόσια οικονομικά. Το 1847, καθώς τα οικονομικά του Κράτους δεν ήταν σε καλή κατάσταση, έπρεπε να γίνουν μειώσεις των δημόσιων δαπανών και αποφασίστηκε, με πρόταση της Γραμματείας

⁴⁸⁸ Δηλαδή στα Διατάγματα που είχαν δημοσιευθεί στο ΦΕΚ 86^Α/31.12.1836 και στο ΦΕΚ 16^Α/24.04.1837.

⁴⁸⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 16^Α/24.04.1837.

⁴⁹⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 19^Α/22.05.1838.

Δημόσιας Εκπαίδευσης, να μειωθούν και οι δαπάνες του Πανεπιστημίου ως ακολούθως: καταργήθηκε το επιμίσθιο των εκατό (100) δρχ. του Πρύτανη, καταργήθηκαν δύο (2) έδρες, μία της Ιστορίας (εκ των δύο που είχαν συσταθεί) και μία (εκ των δύο) της ελληνικής Φιλολογίας, «*απαλλασσομένων*» των Καθηγητών Μάσσωνας και Βενθύλου αντίστοιχα. Καταργήθηκε η έδρα της Πολιτειογραφίας «*ως μη ούσα απολύτως αναγκαία*» και απαλλάχθηκε από τα καθήκοντά του ο Καθηγητής Μανούσος. Παράλληλα ανατέθηκε η διδασκαλία διαφόρων μαθημάτων σε Καθηγητές παρεμφερών αντικειμένων, όπως η διδασκαλία της λατινικής Φιλολογίας στον Καθηγητή της Αρχαιολογίας Ross. Μειώθηκε επίσης ο μηνιαίος μισθός του Εφόρου «*της δημοσίας και του Πανεπιστημίου βιβλιοθήκης*» σε διακόσιες πενήντα (250) δρχ. καθώς και του ζωγράφου της αρχαιολογικής υπηρεσίας σε εκατόν τριάντα (130) δρχ.. Όσοι Καθηγητές του Πανεπιστημίου, των οποίων ο μισθός καταργήθηκε, φιλοτιμούνταν να συνεχίσουν να διδάσκουν, διατηρούσαν τον τίτλο και τα υπόλοιπα δικαιώματα του Καθηγητή. Αντίστοιχες μειώσεις μισθών έγιναν και στους Καθηγητές των Γυμνασίων.

Το 1850 δημοσιεύεται ο Κανονισμός ενός «*φιλολογικού φροντιστηρίου*», το οποίο «*είναι διά παντός προσηρητέον εις το Πανεπιστήμιον Όθωνος*». Σκοπός του φροντιστηρίου ήταν η ειδικότερη εκπαίδευση «*εις τας δύο αρχαίας γλώσσας*», στην Ελληνική και τη Λατινική, όσων ήθελαν να γίνουν δάσκαλοι. Τα μαθήματα του φροντιστηρίου, το οποίο ακολουθούσε το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου, διαρκούσαν μία πλήρη διετία.

Με Διάταγμα⁴⁹¹ του 1856 διορίζεται Πρύτανης του Πανεπιστημίου «*διά το επιόν ακαδημαϊκόν έτος 1856 – 1857*», ο Καθηγητής Κωνσταντίνος Ασώπιος⁴⁹².

Τέλος, με Διάταγμα της 19^{ης} Αυγούστου 1860⁴⁹³, διορίστηκαν Κοσμήτορες των Σχολών για το έτος 1860 – 1861: της Θεολογικής Σχολής ο επίτιμος Καθηγητής Ρομποτής, της Νομικής ο επίτιμος Καθηγητής Παπαρρηγόπουλος, της Φιλοσοφικής ο τακτικός Καθηγητής Ιωάννου και της Ιατρικής ο τακτικός Καθηγητής Ορφανίδης.

Το Πανεπιστήμιο διατήρησε την ονομασία «*Οθώνειο*» μέχρι το 1862. Μετά την έξωση του Όθωνα, το ίδρυμα μετονομάστηκε σε «*Εθνικόν Πανεπιστήμιον*».

⁴⁹¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 31Α'/18.07.1856.

⁴⁹² Ο Κωνσταντίνος Ασώπιος (περίπου 1785 – 1872) ήταν λόγιος και διδάσκαλος του Γένους, με καταγωγή από το Γραμμένο Ιωαννίνων. Σπούδασε κλασική φιλολογία στο Göttingen και το Βερολίνο, δίδαξε στην Ιόνιο Ακαδημία και το 1843 ανέλαβε την έδρα Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

⁴⁹³ Το Διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «*Αγγελίες*» του ΦΕΚ 48Α'/11.10.1860.

3.4.3. Σχολείο των Τεχνών – Πολυτεχνείο

Οι ξένοι μηχανικοί που βρίσκονταν στο νέο ελληνικό Κράτος και όσοι Έλληνες είχαν σπουδάσει αρχιτεκτονική σε ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια, δεν αρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες σε τεχνικά στελέχη, που έβαιναν αυξανόμενες. Έπρεπε συνεπώς να σχεδιασθεί η εκπαίδευση τεχνιτών και τεχνικών σε μακροπρόθεσμη βάση. Σε αυτό το πλαίσιο, το 1836, δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί εκπαιδεύσεως εις την αρχιτεκτονικήν», στο ΦΕΚ 82^Α/31.12.1836, στο προοίμιο του οποίου αναφέρεται ότι για την έκδοσή του είχε ληφθεί υπόψη η «*επίρροια την οποίαν η αρχιτεκτονική έχει εις τον πολιτικόν βίον εν γένει*» και είχαν εκτιμηθεί οι ιστορικές αναμνήσεις οι οποίες ήταν «*ειδικώς ως προς τούτο συνδεδεμένοι με την Ελλάδα*». Πέρα από την ιστορική αναφορά, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ευθέως επισημαίνεται η επιρροή της αρχιτεκτονικής, γενικά, στην πολιτική ζωή του νεοσύστατου Κράτους. Αφού λοιπόν είχαν τακτοποιηθεί τα θέματα που αφορούσαν «*την διεύθυνσιν των δημοσίων οικοδομών*»⁴⁹⁴ και λήφθηκαν υπόψη οι γνώμες των Γραμματειών Εσωτερικών και Στρατιωτικών, με πρόταση της Γραμματείας Δημόσιας Εκπαίδευσης αποφασίζεται η λειτουργία στην Αθήνα ενός Σχολείου⁴⁹⁵ στο οποίο θα διδάσκονταν, τις Κυριακές και τις γιορτές, όσοι επιθυμούσαν «*να μορφοθώσιν ως αρχιτεχνίται (μάϊστορες) εις την αρχιτεκτονικήν*». Η διδασκαλία, η οποία θα γινόταν δωρεάν για όλους τους μαθητές, αφορούσε αρχικά στην επανάληψη των μαθημάτων που οι μαθητές είχαν διδαχθεί στα σχολεία, «*διά της λύσεως προβλημάτων*» και στη σχεδίαση «*με γραμμάς*» απλών οικοδομών. Παράλληλα θα διδάσκονταν κατώτερη αριθμητική «*μέχρι της εξαγωγής της τετραγωνικής και κυβικής ρίζης*», γεωμετρία, «*διά να δύνανται να καταμετρώσιν και επαριθμώσιν απλάς επιφανείας και κανονικά σώματα*», αρχιτεκτονική τεχνολογία, φυσική ιστορία, φυσική και χημεία «*καθ' όσον αύτη δηλ. εφαρμόζεται εις αρχιτεκτονικήν τέχνην*». Η διδασκαλία θα γινόταν από τον δάσκαλο της ιχνογραφίας (σχεδίου) στο Γυμνάσιο Αθηνών, από το προσωπικό του αρχιτεκτονικού Τμήματος ή τον αρχιτέκτονα της πόλης και από άλλους «*άνδρας πεπαιδευμένους κατά τας αρμοδίους μαθήσεις με ανάλογον αντιμισθίαν*». Στη διάθεση των διδασκόντων του Σχολείου ήταν τα σχέδια και οι αρχαιολογικές συλλογές των ευρισκόμενων στην Ελλάδα «*λίθων της οικοδομής*», καθώς και τα εργαλεία «*και σκεύη*» των λοιπών δημόσιων σχολείων. Επισημαίνεται επίσης ότι για τη

⁴⁹⁴ Γίνεται αναφορά στο Διάταγμα «περί της διεύθυνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών», ΦΕΚ 79^Α/28.12.1836.

⁴⁹⁵ Το Σχολείο οργανώθηκε στα πρότυπα του Σχολείου Οικοδομικών Τεχνών του Μονάχου και του Τεχνικού Σχολείου La Martinière, που είχε ιδρυθεί το 1826 στη Λυών.

διδασκαλία της αρχιτεκτονικής «θέλουν δώσει την αναγκαίαν ευκαιρίαν το, τε στρατιωτικόν σχολείον και το συστηθησόμενον πανεπιστήμιον». Όσοι μαθητές επιθυμούσαν να αφιερωθούν στην αρχιτεκτονική, θα εργάζονταν ως επιστάτες κατά την κατασκευή δημοσίων οικοδομών, «πλησίον εις τους μηχανικούς των νομών», ώστε να αποκτήσουν πρακτικές γνώσεις. Τα έξοδα του Σχολείου «περώνται μέχρι δευτέρας διαταγής εις την κατάστασιν του εσωτερικού εις την θέσιν των εξόδων δια την βιομηχανίαν». Το Διάταγμα, που αποτελεί το πρώτο βήμα για την ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών που ακολούθησε το 1843, αποσκοπούσε με ρεαλιστικό τρόπο στην εκπαίδευση μαστόρων, αρχικά, ώστε να αντιμετωπιστούν οι αυξανόμενες ανάγκες κατασκευής ιδιωτικών και δημόσιων κτιρίων στην Αθήνα.

Ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, τον Νοέμβριο 1837, δημοσιεύεται η πολύ σημαντική Κοινοποίηση «περί συστάσεως πολυτεχνικού σχολείου»⁴⁹⁶ στην Αθήνα. Το Σχολείο συστήνεται «διά να προάξη την βιομηχανίαν του κράτους» και παράλληλα δημιουργείται μία αποθήκη «βιομηχανικών προπλασμάτων». Η παράδοση των μαθημάτων γίνεται τις Κυριακές και τις γιορτές «καθ' ας σχολάζουν οι βιομήχανοι». Η 17^η Νοεμβρίου 1837 ορίζεται ως ημέρα έναρξης των μαθημάτων, στην οικία Βλαχούτση. Τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν «τα στοιχειώδη», δηλαδή η αρχιτεκτονική και η ιχνογραφία (σχέδιο). Έφορος (Διευθυντής) του Σχολείου ορίζεται ο λοχαγός του Μηχανικού Friedrich von Zentner⁴⁹⁷, στον οποίο έπρεπε να απευθύνονται όσοι ενδιαφέρονταν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα. Ακολουθείται δηλαδή και σε αυτή την περίπτωση ο ορισμός ενός Βαυαρού αξιωματικού, προκειμένου να χαράξει τις κατευθυντήριες γραμμές σε μία νέα αρχή που γινόταν για την Παιδεία και μάλιστα σε επίπεδο «πολυτεχνικού σχολείου», στο νεοελληνικό Κράτος.

Το 1843, τη χρονιά που ο Όθωνας παραχωρεί Σύνταγμα, εκδίδεται το Διάταγμα «περί διοργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των τεχνών»⁴⁹⁸, με το οποίο οργανώνεται το Σχολείο που είχε συσταθεί το 1836 με το Διάταγμα «περί εκπαιδεύσεως εις την αρχιτεκτονικήν». Διευκρινίζεται ότι ως τέχνες νοούνταν τόσο τα επαγγέλματα, όπως του λιθοξόου, του ξυλουργού, κλπ, όσο και οι καλές τέχνες, όπως τεκμηριώνεται από τα διδασκόμενα στο Σχολείο μαθήματα.

⁴⁹⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 35^Α/06.11.1837.

⁴⁹⁷ Ο Friedrich von Zentner, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, υπηρετούσε στην Αυλή του Λουδοβίκου Α', ο οποίος τον επέλεξε ως μέλος της τιμητικής φρουράς που συνόδευσε τον Όθωνα στην Ελλάδα.

⁴⁹⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 38^Α/09.11.1843.

Το Διάταγμα διαιρείται σε τρία (3) Τμήματα (άρθρο Α'), ώστε «*ν' ανταποκρίνηται εις τον σκοπόν της συστάσεώς του και τας σημερινάς χρείας της εγχωρίου βιοτεχνίας*»: α) σε «*σχολείον των Κυριακών και εορτών*», στο οποίο τελειοποιούσαν την τέχνη τους οι επαγγελματίες, β) σε «*σχολείο καθημερινόν*», το οποίο παρακολουθούσαν όσοι «*παιδες*» προορίζονταν για «*τας βιομηχανικάς τέχνας*» και γ) σε «*σχολείον ανώτερον*», για καθημερινή διδασκαλία των ωραίων τεχνών. Το Σχολείο έδινε δηλαδή προβάδισμα στις εικαστικές τέχνες. Το Διάταγμα φανερώνει τις ιδεολογικές προθέσεις του Κράτους, σύμφωνα δε με τη Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα «*προσιωνίζεται τη νεοκλασική κατεύθυνση της σχολής*»⁴⁹⁹.

Τα μαθήματα που διδάσκονταν, σύμφωνα με το άρθρο Β' του Διατάγματος. Ήταν τα ακόλουθα: στο πρώτο Τμήμα, αριθμητική, στοιχεία άλγεβρας, γεωμετρία, πρακτική γεωμετρία εφαρμοσμένη στις τέχνες, γραμματική, καλλιγραφία, ιχνογραφία (σχέδιο), χημεία των τεχνών, «*εξήγησις των μηχανών και οικοδομών*» και «*προπλαστική*». Στο δεύτερο Τμήμα, διδάσκονταν αριθμητική με αρχές άλγεβρας, γεωμετρία εφαρμοσμένη στις τέχνες, γραμματική, καλλιγραφία, ιχνογραφία γραμμική και «*εξ ελευθέρας χειρός*», στοιχειώδεις γνώσεις θεωρητικής και πρακτικής μηχανικής, χημεία των τεχνών, προπλαστική και πρακτική διδασκαλία σε εργοστάσιο (εργαστήριο) για τους μεταλλουργούς, τους ξυλουργούς, τους ωρολογοποιούς και τους λιθοξόους. Τέλος, στο τρίτο Τμήμα, «*το ανώτερον*», διδάσκονταν «*ζωγραφική ανωτέρα*», αγαλματοποιία (γλυπτική), αρχιτεκτονική, λιθογραφία, χωρομετρία, η οποία περιελάμβανε «*τα στοιχειώδη μαθηματικά με πρακτική γεωμετρία, και ιχνογραφία γεωγραφικών και υδρογραφικών πινάκων*», ενώ προβλεπόταν να εισαχθεί «*βαθμηδόν*» η ξυλογραφία και η χαλκογραφία. Το Σχολείο τίθεται «*υπό την εφορείαν*» ενός Διευθυντή (άρθρο Γ'), ο οποίος θα είχε υπό την άμεση επίβλεψή του όλες τις συλλογές προπλασμάτων, προτύπων, εικόνων, βιβλίων και γενικά «*όλα τα εις το κατάστημα ανήκοντα αντικείμενα*», δηλαδή ο Διευθυντής εκτελούσε και χρέη Εφόρου αρχαιοτήτων. Το άρθρο Δ' αφορούσε θέματα Κανονισμών του Σχολείου, που θα εκδίδονταν από το Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο κάλυπτε και την ετήσια δαπάνη του Σχολείου, όπως όριζε το άρθρο Ε'. Υπότροφοι στο Σχολείο των Τεχνών, σύμφωνα με το άρθρο ΣΤ', γίνονταν δεκτοί όσοι εκ των μαθητών διακρίνονταν για την επιμέλεια, την ευφυΐα «*και τα χρηστά ήθη. Προτιμώνται δε μεταξύ αυτών οι παίδες των υπέρ πατρίδος αγωνισθέντων*».

---

⁴⁹⁹ Λαμπράκη-Πλάκα 2013, σ. 24.

Την ίδια χρονιά (1843), ο Zentner απομακρύνεται από τη διεύθυνση του Σχολείου, μαζί με ορισμένους από τους πρώτους δασκάλους⁵⁰⁰. Ο Zentner με την εργατικότητα του είχε πετύχει να θέσει τις βάσεις «της τεχνικής και καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, αξιοποιώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις συνθήκες, τις δυνατότητες, αλλά και την επιθυμία του νεοσύστατου κράτους για κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη»⁵⁰¹. Νέος Διευθυντής του Σχολείου ανέλαβε στα τέλη του 1843 ο Καυταντζόγλου⁵⁰², ο οποίος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη διδασκαλία των ωραίων τεχνών.

Ελάχιστα είναι οι περιπτώσεις δημοσίευσης στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως θεμάτων σχετικών με τους διδάσκοντες στο Σχολείο των Τεχνών. Μία σχετική αφορά τον διορισμό, το 1847, του Γεωργίου Μαργαρίτη⁵⁰³ ως Καθηγητή της «ανωτέρας ζωγραφικής» στο Σχολείο των Τεχνών, με μηνιαίο μισθό εκατό (100) δρχ.. Στον τίτλο του σχετικού Διάταγματος, ΦΕΚ 31^Α/11.10.1847, αναφέρεται ότι ο διορισμός γίνεται «παρά τω πολυτεχνείω». Ο Μαργαρίτης είχε ήδη διοριστεί Καθηγητής το 1843 και με το Διάταγμα του 1847 «πρέπει να πραγματοποιήθηκε η επίσημη, έμμοση πλέον, πρόσληψή του», σύμφωνα με την Μαρία Καγιαδάκη⁵⁰⁴. Με τον αδελφό του Φίλιππο ήρθαν στην επικαιρότητα «μετά τη Συνταγματική Μεταρρύθμιση το 1843 και κυρίως μετά την επίσκεψη του πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη στο εργαστήριό τους το 1844»⁵⁰⁵. Οι αδελφοί Μαργαρίτη ιδρύουν το πρώτο φωτογραφείο της Αθήνας και όπως αναφέρει η Λαμπράκη-Πλάκα⁵⁰⁶, οι ζωγράφοι έσπευσαν να προσεταιριστούν το νέο μέσο της «μηχανικής αναπαραγωγής της πραγματικότητας, για να μην βρεθούν ανεπάγγελτοι από τη ραγδαία πρόοδο της τεχνολογίας της εικόνας. Οι πρώτες φωτογραφίες αγωνιστών είναι πολυσήμαντες, οι ήρωες του '21 μεταβλήθηκαν «σε φουστανελοφόρους αστούς». Τα αδέρφια Μαργαρίτη ήταν οι μόνοι Έλληνες ζωγράφοι που συμμετείχαν στη διακόσμηση των Ανακτόρων του Όθωνα, όπως είδαμε στο

⁵⁰⁰ Καλαφάτη 2007, σ. 11.

⁵⁰¹ Μπόλης – Παυλόπουλος 2012, σ. 16.

⁵⁰² Ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου (1811 – 1885) με σπουδές στην Ακαδημία του Αγίου Λουκά της Ρώμης, ήταν από τους σημαντικότερους Έλληνες αρχιτέκτονες του 19^{ου} αιώνα. Διετέλεσε Διευθυντής του Πολυτεχνείου την περίοδο 1843 – 1862. Σημαντικότερα έργα του είναι τα κτίρια του Αρσακείου και του Πολυτεχνείου.

⁵⁰³ Ο Γεώργιος Μαργαρίτης (1812/1814 – 1885) σπούδασε στο Παρίσι ζωγραφική και λιθογραφία. Το 1836 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Δίδαξε ζωγραφική στη Σχολή Ευελπίδων και στο Σχολείο των Τεχνών επί μία δεκαετία. Με τον αδελφό του Φίλιππο, επίσης ζωγράφο, ανήκουν στην πρώτη γενιά της νεοελληνικής τέχνης, είναι «οι πρώτοι Έλληνες ζωγράφοι που σπούδασαν στην Ευρώπη και άνοιξαν εργαστήριο στην Αθήνα («το πρώτον εν Ελλάδι εθνικόν εργαστήριον ζωγραφικής»)». Καγιαδάκη 2008, σ. 9.

⁵⁰⁴ Ο.π., σ. 127.

⁵⁰⁵ Ο.π., σ. 14.

⁵⁰⁶ Λαμπράκη-Πλάκα 2013, σ. 28.

Κεφάλαιο Α', §1.6. «Τα κτίρια των Κοινοβουλίων», καθώς λόγω της παιδείας τους και της μέχρι τότε καλλιτεχνικής τους παραγωγής, θεωρήθηκαν εξίσου ικανοί με τους Βαυαρούς ζωγράφους⁵⁰⁷.

Μία άλλη ανακοίνωση, σχετική με τους διδάσκοντες στο Σχολείο των Τεχνών, δημοσιεύεται στις «Αγγελίες» που αφορούσαν τη δημόσια Υπηρεσία, του ΦΕΚ 27^Α/31.08.1853. Ανακοινώνεται συγκεκριμένα ότι στον ιερομόναχο Αγαθάγγελο, ο οποίος δίδασκε ήδη την ξυλογραφία⁵⁰⁸, δηλαδή την ξυλογλυπτική, στο Σχολείο των Τεχνών, ανατέθηκε⁵⁰⁹ και το μάθημα της «εκκλησιαστικής ξυλογραφίας ως και το της χαλκογραφίας», με αμοιβή πενήντα (50) δρχ./μήνα. Ο ιερομόναχος Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου (περίπου 1786 – 1872) είχε διοριστεί στο Σχολείο των Τεχνών το 1843 και θεωρείται ο πρώτος δάσκαλος της χαρακτηριστικής στην Ελλάδα, η χρήση της οποίας μέχρι τότε ήταν πολύ περιορισμένη. Με τον Αγαθάγγελο η χαρακτηριστική άρχισε να γνωρίζει κάποια ανάπτυξη ως μέσο αναπαραγωγής εικόνων⁵¹⁰. Στην πρώτη Διεθνή Έκθεση που έγινε στο Λονδίνο το 1851, αποτιμήθηκε σε διεθνές επίπεδο η καλλιτεχνική παραγωγή του Σχολείου των Τεχνών και εκτέθηκε, μεταξύ άλλων «χειροτεχνημάτων», ο σταυρός ευλογίας του Αγαθάγγελου.

Στο Διάταγμα του 1843 για τον Οργανισμό του Σχολείου των Τεχνών, όπως είδαμε, προβλεπόταν ότι υπότροφοι στο Σχολείο θα γίνονταν οι επιμελέστεροι και ευφυέστεροι εκ των μαθητών. Το 1848, με το Διάταγμα «περί διαγωνισμού των μαθητών του σχολείου των τεχνών»⁵¹¹, ανακοινώνονται τα βραβεία που θα απονέμονταν στους αριστεύσαντες μαθητές του Σχολείου⁵¹² εκείνης της χρονιάς, με πρόταση του Υπουργού Εσωτερικών, τα οποία είχαν ως εξής: ελαιογραφία: στην πρώτη τάξη, υποτροφία πρώτου βαθμού (πρώτο βραβείο) τριάντα (30) δρχ./μήνα, δεύτερου βαθμού (δεύτερο βραβείο) εικοσιτέσσερις (24) δρχ./μήνα. Στη δεύτερη τάξη, υποτροφία πρώτου βαθμού (πρώτο βραβείο) είκοσι (20) δρχ./μήνα, δεύτερου βαθμού (δεύτερο βραβείο) δέκα επτά (17) δρχ./μήνα. Αντίστοιχες υποτροφίες πρώτου έως τρίτου το πολύ βαθμού, απονέμονταν για τη γυψογραφία (πρώτη και δεύτερη τάξη), τη στοιχειώδη γραφική (πρώτη και δεύτερη τάξη), την ποικιλματογραφία (πρώτη έως τρίτη τάξη), την πλαστική (στη μοναδική τάξη),

⁵⁰⁷ Χρήστου 1995, σ. 20.

⁵⁰⁸ «Ο Αγαθάγγελος δίδαξε την ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο· το μάθημα ήταν αρχικά οργανωμένο σε δύο τάξεις και από το σχολικό έτος 1848 – 49 σε τρεις». Παυλόπουλος 2018, σ. 157.

⁵⁰⁹ Η ανάθεση έγινε με το από 30 Ιουλίου 1853 Διάταγμα, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ.

⁵¹⁰ Γιακουμή 2018, σ. 114.

⁵¹¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18^Α/08.06.1848.

⁵¹² Ο νέος Διευθυντής του Σχολείου Καυταντζόγλου ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα «για τη διδασκαλία των «ωραίων τεχνών», ενισχύοντας τις σπουδές προς αυτήν την κατεύθυνση. [...] Έως το 1862 η ζωγραφική, η γλυπτική, η στοιχειώδης γραφική, η αγαλματογραφία, η ξυλογραφία, η χαλκογραφία και η κοσμηματογραφία αποτέλεσαν τον πυρήνα του προγράμματος διδασκαλίας». Μπόλης – Παυλόπουλος 2012, σσ. 16-17.

την ξυλογραφία (πρώτη έως τρίτη τάξη) και την καλλιγραφία (στη μοναδική τάξη). Τα υπόλοιπα ποσά των βραβείων, πλην της ελαιογραφίας η οποία είχε τη μεγαλύτερη βαρύτητα, κυμαίνονταν από είκοσι (20) δραχ./μήνα για το πρώτο μέχρι πέντε (5) δραχ./μήνα για το τρίτο βραβείο της τρίτης τάξης της ξυλογραφίας.

Στο ΦΕΚ 36^Α/14.10.1850 δημοσιεύεται Διάταγμα με το οποίο εγκρίνεται η αποστολή του Λεωνίδα Βλάσση, ανθυπασπιστή⁵¹³ του Μηχανικού, στη Γαλλία, για τέσσερα (4) χρόνια, «*προς εντελεστέραν εκπαίδευσίν του εις τα της αρχιτεκτονικής και μηχανικής*». Του χορηγούνταν διακόσιες (200) δραχ./μήνα και εάν δεν προόδευε «*αρκούντως*» στις σπουδές του μπορούσε να ανακληθεί πριν το τέλος της τετραετίας. Κατά τη διαμονή του στη Γαλλία ο Βλάσσης θα υπαγόταν στη γαλλική Κυβέρνηση και υποχρεωνόταν στις ίδιες ετήσιες εξετάσεις με τους Γάλλους αξιωματικούς. Στο τέλος κάθε έτους έπρεπε να υποβάλλει στο Υπουργείο Στρατιωτικών έκθεση με την πρόοδο επί των μαθημάτων που είχε διδαχθεί και τα αποτελέσματα των εξετάσεων στις οποίες είχε λάβει μέρος. Τέλος, όφειλε να υπηρετήσει τον ελληνικό στρατό επί δύο (2) χρόνια για κάθε έτος διαμονής του στη Γαλλία.

Λίγα χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο 1854, αποφασίζεται⁵¹⁴ να δοθεί υποτροφία στους αριστεύσαντες μαθητές του Σχολείου των Τεχνών κατά τους διαγωνισμούς της ίδιας χρονιάς. Ειδικότερα, οι υποτροφίες, οι οποίες κυμαίνονταν μεταξύ οκτώ (8) και τριάντα (30) δραχ./μήνα, για ένα έτος, αφορούσαν τα μαθήματα της γυμνογραφίας, αγαλματογραφίας, της στοιχειώδους γραφικής, αρχαίας κοσμηματογραφίας, πλαστικής, ξυλογραφίας και καλλιγραφίας.

Νέες υποτροφίες δίνονται στους αριστεύσαντες μαθητές του Σχολείου κατά τους διαγωνισμούς του 1856, ως βραβείο για την επιμέλειά τους και δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως⁵¹⁵. Οι υποτροφίες δίνονται για ένα χρόνο και κυμαίνονται από σαράντα οκτώ (48) δραχ./μήνα για το α' βραβείο «*πλαστικής*», μέχρι δέκα (10) δραχ./μήνα για το α' βραβείο «*κοσμηματογραφίας*» και οκτώ (8) δραχ./μήνα για το αντίστοιχο της «*καλλιγραφίας*».

Οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες του Κράτους σε ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό, οδηγούσαν την Κυβέρνηση να συνεχίζει να χορηγεί υποτροφίες σε φοιτητές προκειμένου να σπουδάσουν στο εξωτερικό. Σε αυτό το πλαίσιο, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 49^Α/18.10.1858 εγκρίνεται

⁵¹³ Με άλλο Διάταγμα, που υπογράφηκε την ίδια ημέρα, 15 Σεπτεμβρίου 1850 και δημοσιεύθηκε στο ίδιο ΦΕΚ, ο Βλάσσης προβιβάστηκε σε ανθυπολοχαγό.

⁵¹⁴ Με το Διάταγμα «περί απονομής υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας μαθητάς του σχολείου των Τεχνών», ΦΕΚ 31^Α/30.08.1854.

⁵¹⁵ Διάταγμα στο ΦΕΚ 59^Α/17.10.1856.

η αποστολή τεσσάρων (4) «δοκίμων» φοιτητών στο «Αυτοκρατορικό σχολείο της Γεφυροδοποιίας»⁵¹⁶, στο Παρίσι, προκειμένου να σπουδάσουν με υποτροφία αρχιτεκτονική⁵¹⁷ και οδοποιία/γεφυροποιία, σε μία Σχολή η οποία εκπαίδευε μηχανικούς για περισσότερο από έναν αιώνα. Ειδικότερα «διορίζονται» υπότροφοι: δύο (2) φοιτητές, οι Πέτρος Πολυκράτης και Αντώνιος Μάτσας του Τμήματος Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθηνών, που θα μετέβαιναν στο Παρίσι για να σπουδάσουν αρχιτεκτονική και οδοποιία/γεφυροποιία και άλλοι δύο (2) –ένας μαθητής του Γυμνασίου Αθηνών, ο Ανδρέας Ζηνόπουλος και ένας μαθητής του Σχολείου των Τεχνών, ο Δ. Φαλιέρος⁵¹⁸, ο οποίος είχε εργαστεί ως βοηθός στο «ιχθυογραφικό γραφείο» του Υπουργείου Εσωτερικών– για να σπουδάσουν αρχιτεκτονική. Η υποτροφία της Κυβέρνησης άρχισε την 1^η Ιανουαρίου 1859, ανερχόταν σε εκατόν ογδόντα (180) δρχ./μήνα και οι υπότροφοι όφειλαν να ενημερώνουν, κάθε χρόνο, το Υπουργείο Εσωτερικών για την, πιστοποιημένη από τη Σχολή, πρόοδό τους. Μετά το πέρας των σπουδών τους, οι νέοι επιστήμονες όφειλαν να εργαστούν, για πέντε (5) τουλάχιστον χρόνια, σε οποιαδήποτε «έμμισθον υπηρεσία ήθελε διορίσει αυτούς η Κυβέρνησις κατά την ικανότητά των». Ως υπότροφοι στο Παρίσι σπούδασαν στη συνέχεια οδοποιία και γεφυροποιία και άλλοι φοιτητές, όπως ο Αναστάσιος Σούλης, φοιτητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο Νικόλαος Νικολαΐδης, φοιτητής της Σχολής Ευλιτίδων⁵¹⁹.

Υποτροφία δόθηκε, με το από 26 Ιανουαρίου 1857 Διάταγμα, και στον Λεωνίδα Τόρση⁵²⁰ «διά την σπουδήν της γλυπτικής εν Μονάχω». Όπως ανακοινώνεται στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 23^Α/09.06.1859, με Διάταγμα στις 8 Ιανουαρίου 1859⁵²¹ είχε δοθεί η έγκριση στον Τόρση να

⁵¹⁶ Πρόκειται για την École Nationale des Ponts et Chaussées.

⁵¹⁷ «Η αδυναμία ουσιαστικής εκπαίδευσης πολιτικών αρχιτεκτόνων στο Πολυτεχνείο, και η γενική πεποίθηση ότι το εν λόγω ίδρυμα δεν παρείχε τα αναγκαία εφόδια στους αποφοίτους του, ούτως ώστε αυτοί να θεωρούνται ισότιμοι [...] με τους ομοτέχνους τους των αντιστοίχων ευρωπαϊκών εκπαιδευτηρίων, θα οδηγήσει την Πολιτεία να αντιμετωπίσει πολύ σοβαρά το ενδεχόμενο αύξησης του αριθμού των υποτρόφων εξωτερικού με χρήματα του Δημοσίου». Μερτύρη 2000, σ. 120.

⁵¹⁸ Ο Φαλιέρος μαζί με τους Ν. Ατέργη, Κ. Βολανάκη, Λ. Φυτάλη, Ν. Φαρμακίδη, ήταν μεταξύ των σαράντα περίπου καλλιτεχνών και φιλότεχνων οι οποίοι ίδρυσαν τον Ιούνιο 1882 τον «Σύλλογο των Ωραίων Τεχνών», με σκοπό την πρόωθηση των ζητημάτων των καλλιτεχνών. Καγιαδάκη 2008, σ. 155.

⁵¹⁹ Το σχετικό Διάταγμα, της 22^{ας} Σεπτεμβρίου 1859, δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 49^Α/12.12.1859.

⁵²⁰ Ο Λεωνίδας Δρόσης (1834 – 1882) γράφηκε στη Σχολή Καλών Τεχνών το 1848 – 49, όπου σπούδασε «επτά χρόνια κοντά στον Siegel, και το 1857 με υποτροφία της ελληνικής κυβέρνησης συνέχισε τις σπουδές του στο Μόναχο κοντά στον κλασικιστή Maximilian Widhmann, αμέσως μετά, το 1859, στη Δρέσδη κοντά στον Ernst Halmel και στη Ρώμη το 1865. Το 1868 διορίστηκε στη σχολή καλών τεχνών, και παρέμεινε σε αυτή μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1882». Χρήστου 1995, σσ. 143-144. Στην πάνω πλατεία της Κέρκυρας βρίσκεται το μοναδικό έργο του Δρόση στα Επτάνησα, ο ανδριάντας του Καποδίστρια, παραγγελία του Ιωάννη Τουρλινού, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1885, μετά τον θάνατο του Δρόση, από τον μαθητή του Γεώργιο Ξενάκη.

⁵²¹ Αυτό το Διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ.

μεταβεί στη Δρέσδη «προς εξακολούθησιν των σπουδών του εις την εκείσε Ακαδημίαν των Ωραιών τεχνών». Πρόκειται για τον Λεωνίδα, εγγονό του γλύπτη Dorsius και γιό του κατασκευαστή μουσικών οργάνων Karl von Dorsch, ο οποίος εξελλένισε το όνομά του σε Δρόσης. Σπούδασε με υποτροφία στη Γερμανία και την Ιταλία και επηρεάστηκε από το ρεύμα του νεοκλασικισμού. Θεωρείται κορυφαίος γλύπτης της εποχής του, με σημαντικότερο έργο στη διακόσμηση του κτιρίου της Ακαδημίας Αθηνών⁵²². Ειδικότερα ο Δρόσης υλοποίησε, τη δεκαετία του 1870, το μεγαλύτερο μέρος του γλυπτικού διάκοσμου της Ακαδημίας. Επίσης, έργα του ιδίου είναι τα αγάλματα του Απόλλωνα κιθαρωδού και της Αθηνάς Προμάχου, που έχουν στηθεί σε στήλες ιωνικού ρυθμού δεξιά και αριστερά του κτιρίου, καθώς και τα προπλάσματα των αγαλμάτων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, στον προαύλιο χώρο της Ακαδημίας. Τα δύο (2) αγάλματα σμιλεύθηκαν σε πεντελικό μάρμαρο από τον Ιταλό γλύπτη Piccarelli και τοποθετήθηκαν το 1885.

Για το έτος 1860, χορηγήθηκε στο Υπουργείο Εσωτερικών «αναπληρωματική πίστωση δραχ. 130.155,86», με τον Νόμο ΧΗ'/1860, ΦΕΚ 42^Α/29.08.1860. Μεταξύ των συμπληρωματικών πιστώσεων, υπάρχει μία στο Κεφάλαιο Ε' που αφορά το Σχολείο των Τεχνών, ύψους δέκα χιλιάδων πεντακοσίων (10.500) δρχ., που κατανεμόταν ως εξής: τρεις χιλιάδες (3.000) δρχ., (Άρθρο 3), «Διάμισθόν διδασκάλων της πρακτικής γεωμετρίας» και επτά χιλιάδες πεντακόσιες (7.500) δρχ., (Άρθρο 5), «Βραβεία και συνδρομαί προς εμφύχωσιν διά την κατασκευήν πέντε προτομών των ενδόξων ανδρών της νεωτέρας Ελλάδος». Στα Πρακτικά της Βουλής⁵²³ δεν αναφέρεται κάτι σχετικό με τις προτομές, κατά τη συζήτηση του σχετικού σχεδίου Νόμου.

Το Σχολείο των Τεχνών αναδιαρθρώθηκε το 1863, στην μετά τον Όθωνα εποχή, με το Θέσπισμα «περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των τεχνών»⁵²⁴. Η αναδιάρθρωση κρίθηκε αναγκαία διότι εκτιμήθηκε ότι το Σχολείο δεν είχε προσδεύσει «αρκούντως», ούτε παρήγαγε καρπούς ανάλογους «των προσδοκιών του κοινού», από την ίδρυσή του. Το Θέσπισμα επιβεβαιώνει ότι σκοπός του Σχολείου ήταν η «βελτίωσις των υπάρχοντων τεχνητών», η μόρφωση νέων σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας, ενώ παράλληλα έπρεπε να χρησιμεύει «ως η πρώτη βαθμής των διά τας ωραίας τέχνας μελλόντων καθιδρυμάτων». Ειδικότερα ορίζεται ότι το Σχολείο

⁵²² Όπως αναφέρει ο Φ. Γιοφύλλης, ««η γέννηση της Αθηνάς», είναι το μεγάλο γλυπτικό σύμπλεγμα που βρίσκεται στο κεντρικό αέτωμα της Σιναίας Ακαδημίας. Έργα του ομοίως είναι [...] ο «Απόλλων», που είναι μίμηση του Απόλλωνα του Μπελβεντέρε, κ' η «Αθηνά», πούναι μίμηση της περίφημης Αθηνάς του Φειδία». Γιοφύλλης 1955, σ. 1432.

⁵²³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις 4Γ' της 16^{ης} Μαΐου 1860, σσ. 2051-2052.

⁵²⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 33^Α/14.09.1863.

προορίζεται για θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση «*τεχνητών και εργοστασιαρχών*» στις αναγκαιότερες τέχνες, τις οποίες καταγράφει: οικοδομική, σιδηρουργία, γλυπτική, ζωγραφική, κεραμοποιία, αλλά και «σαπονοποιία». Οι σπουδές διακρίνονται σε διδασκαλία βιομηχανική και καλλιτεχνική, το δε Σχολείο, σε Σχολείο των Κυριακών, στο οποίο διδάσκονταν για ένα έτος, οι «*επαγγελλόμενοι ήδη διαφόρους τέχνας*» και σε Σχολείο Καλλιτεχνικό, στο οποίο διδάσκονταν «*στοιχειωδώς*» οι ωραίες τέχνες. Η διάρκεια των σπουδών σε αυτό το Σχολείο καθορίζεται σε πέντε (5) χρόνια. Στη συνέχεια το Θέσπισμα ρύθμιζε τις υποχρεώσεις μαθητών και Καθηγητών, θέματα εξετάσεων, όριζε τη σύσταση Εφορείας του Σχολείου που υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών και τα πειθαρχικά μέτρα για τους μαθητές.

Με αυτό το Θέσπισμα πορεύτηκε το Πολυτεχνείο για τα επόμενα χρόνια. Το 1873 νομοθετήθηκε⁵²⁵ ο τίτλος «Μετσόβιον Πολυτεχνείο», καθώς έγινε αποδεκτή η πρόταση του Γεωργίου Αβέρωφ να χρηματοδοτήσει την αποπεράτωση του κτιρίου του Πολυτεχνείου, «*κατά τον προϋπολογισμόν του αρχιτέκτονος Καφατατζόγλου*». Στον Νόμο ΑΦΜΑ΄ «**περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων Τεχνών**»⁵²⁶ και συγκεκριμένα στο Κεφάλαιο 2, οριζόταν ότι μέχρις ότου οργανωθεί με ειδικό Νόμο το Σχολείο Καλών Τεχνών, θα διατελούσε υπό την ίδια διεύθυνση με το Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών. Η ανεξαρτητοποίηση της Σχολής Καλών Τεχνών από το Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών, έγινε με τον Νόμο ΓΧΙΑ΄ (υπ΄ αριθ. 3611) «**περί Σχολείου των Καλών Τεχνών**»⁵²⁷, το οποίο υπαγόταν στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Με τον Νόμο καθορίστηκαν θέματα αρμοδιότητας του Διευθυντή και των Καθηγητών του Σχολείου, ενώ το πρόγραμμα σπουδών και ο Οργανισμός παρατέμφθηκαν σε Διατάγματα.

3.4.3.1. Η Εταιρεία των ωραίων τεχνών – Η Ελληνική Εταιρεία υπέρ της προόδου των επιστημών και τεχνών

Ένα θέμα συνδεδεμένο με το Σχολείο των Τεχνών είναι η δημιουργία, στην Αθήνα, της «εταιρείας των ωραίων τεχνών», τον Οκτώβριο 1844, με Διάταγμα το οποίο δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 5^Α/02.03.1845. Η Εταιρεία αποσκοπούσε στην «*εν Ελλάδι πρόοδον των ωραίων τεχνών και την σύστασιν τεχνοδιδασκτικού σχολείου και συλλογών των καλλιτεχνημάτων*». Ταυτόχρονα, στο ίδιο

⁵²⁵ Διάταγμα «περί παραδοχής της αιτήσεως του κ. Γεωργίου Αβέρωφ του να μετονομασθή το δαπάνη των σιδηρικών Ν. Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τσοίτσα πολυτεχνείων «Μετσόβιον» αναδεχομένου την αποπεράτωση αυτού», ΦΕΚ 21^Α/08.06.1873.

⁵²⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 159^Α/20.06.1887.

⁵²⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 95^Α/11.03.1910.

Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, με άλλο Διάταγμα, εγκρίνεται ο «διοργανισμός»⁵²⁸ της Εταιρείας, Πρόεδρος της οποίας εκλέγεται η Αμαλία και αντιπρόεδρος ο Πρωθυπουργός Κωλέττης.

24

ΔΙΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

Της εταιρίας των ὁρίων τεχνῶν, τῆς δυνάμει Βασιλ.
Διατάγματος 17 Ὀκτωβρίου 1844 συσταθεμένης νῦν
ἐν Ἀθήναις, ὑπὸ τῆν ἰδιουτέρων προστασιῶν τοῦ
Μεγαλειοτάτου Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος

ΘΘΩΝΟΣ.

Α΄.

Σύστασις καὶ ὄνομα τῆς Ἐταιρείας.

1. Συστάνεται ἑταιρεία ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Ἐταιρεία τῶν Ὀρίων Τεχνῶν, ἔχουσα τὴν ἑδρὰν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ Βασιλείου.

2. Ἡ ἑταιρεία προτάτῃν ἔχει τὸν Μεγαλειότατον Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος. Καὶ διοικεῖ μὲν ἀνεξαρτήτως τὰ ἑαυτῆς, καίται δὲ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Βασιλικῆς Κυβερνήσεως, καὶ σ.μμορροῦται ἐντελῶς μὲ τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῆς σχέσειν ἔχοντα Βασιλικά Διατάγματα καὶ διατάξεις.

Β΄.

Σκοπὸς τῆς Ἐταιρείας.

3. Σκοπὸς τῆς ἑταιρείας εἶναι ἡ ἐν τῇ Ἑλλάδι πρόοδος τῶν κυρίως λεγομένων ὁρίων τεχνῶν, τῆς Ζωγραφικῆς τοῦτέστι, τῆς Γλυπτικῆς, τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς Μουσικῆς. Συλλογαὶ καλλιτεχνημάτων καὶ σύστασις τεχνοδιδασκαλικῶν σχολείων, προσκίοντος διοργανισμοῦ κατὰ σχολὰς, ὅσα ὅτι οἱ πόροι τῆς ἑταιρείας ἐπιτρέψωσι τοῦτο. Ἐπομένως, ἡ ἑταιρεία θέλει ἀσχολησθῆαι κυρίως

α) Εἰς τὸ νὰ ἐυκολῶν τὴν πρόοδον τῶν ὁρίων τεχνῶν κατὰ τὴν εἰς διάφορα τμήματα διαίρεσιν ἑκάστης τούτων ἰδίως.

β) Εἰς τὸ νὰ συλλέγῃ ὅταν εἶναι δυνατόν, καὶ ἀναλόγως τῆς εὐκολίας τῶν χρηματικῶν πόρων τας, τὰ πρὸς τὴν τοιαύτην πρόοδον ἀναγκαστὰ βοηθήματα, οἷον ἀγάλματα, προτομας, ἐγγλυφα, ἀνάγλυφα, προπλάσματα, πίνακας, εἰκόνας, καὶ εἴτι ἄλλα καλῆς τέχνης ἔργον πρὸς δε καὶ βιβλία ἐξόχων συγγραμμάτων, πραγματευμάτων ἰδίως περὶ μιᾶς ἑκάστης τῶν ὁρίων τεχνῶν.

γ) Εἰς τὸ νὰ ἐμφυλάσῃ τοῖς καταγενομένοις εἰς ἀνεύρεσιν τῶν κανόνων, ἢ συστημάτων, τῶν περὶ τοῖς ἀρχαίοις ὁρίων τεχνῶν.

δ) Εἰς τὸ νὰ ἐνεργῆ τοῖς ἐξόχους τεχνίταις καὶ ἀνταμιεῖν τοῖς περὶ τὴν καλλιτεχνίαν διὰ συναγωνισμοῦ ἀριστιότητας.

ε) Εἰς τὸ νὰ διεγείρῃ τὴν ἀμίλλαν τῶν μαθητῶν δι' ἐγκυρίων βραβείων.

ς) Εἰς τὸ νὰ βοηθῇ τοῖς δεσπ. τῶν δημογυνῶν, ἄποροι ὄντες, ἔχουσι ἀμολογομένης ἰδιαιτέρας κλίσει πρὸς τας ὁρίων τέχνας, ὅταν οἱ χρηματικοὶ πόροι τῆς ἐπιτρέψωσι τοῦτο.

Γ΄.

Μίλη τῆς ἑταιρείας καὶ καθήκοντα αὐτῶν.

4. Μίλη τῆς ἑταιρείας γίνονται ἂ βουλόμενος, εἴτε ἐν τῇ Ἑλλάδι, εἴτε ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ κατοικίῶν, καὶ προαιρημένως νὰ συνδράμῃ εἰς τὴν ἐπίδοσιν τας.

Διὰ τὰ γένη δὲ δικτὸς, ἢ αὐτὸς ἑαυτὸν προβάλλει, ἢ ὑπ' ἑνὸς τῶν μελῶν τῆς ἑταιρείας προβάλλεται, εἰς τὴν ἑρρορίαν.

5. Εἰς ἑκάστον τῶν μελῶν δίδεται δίπλωμα ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ Γραμματικῆς τὰ δὲ ἑνὸματα τῶν μελῶν καταγράφονται εἰς τὸ μητρώον τῆς ἑταιρείας. Κατὰ τὴν παραλαβὴν τοῦ διπλώματος δίδει ἑκάστῳ δ,τι προαιρείται εἰς τὸ Ταμείον τῆς ἑταιρείας.

6. Ἐκ τῶν μελῶν τὰ μὲν εἶναι τακτικά, τὰ δὲ ἀντεπιστελλόντα.

7. Ἐκάστον τακτικὸν μέλος ὑποχρεοῦται εἰς πληρωτὴν ἑτήσιου συνεισφοράς, ὀριζομένης εἰς δραχμάς ἑκοσὴ. Πᾶσα ἀνωτέρα συνδρομὴ ἀρίεται εἰς τὴν ἐλευθεριότητα ἑκάστον.

8. Τὰ ἀντεπιστελλόντα μέλη ἐκλέγονται ἐξ ἐκείνων τῶν ἀλλοδαπῶν, οἵτινες διὰ τῶν γνώσεών των, ἢ δι' ἄλλων πλεονεκτημάτων των, δύνανται καὶ φιλοτιμοῦνται νὰ συντελέσωσι εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἑταιρείας. Ταῦτα δὲ τὰ μέλη, ὡς ἐπὶ τῆς διαρίζομενα, δὲν ὑποχρεοῦνται εἰς χρηματικὴ συνεισφορὰν.

9. Ὅσοι προσφέρωσι ἀπὸς 250 τοὐλάχιστον δραχμὰς, ἢ ἄλλο τι κρῖθιν ὑπὸ τῆς ἑρρορίας ἐστίμων τοιαύτης ποσότητος ἢ, ὅσα ἐκ τῶν τακτικῶν μελῶν πληρώσωσι τὴν συνδρομὴν των ἐπὶ διὰδικα ἴτη συνεχῆ, ἰσομετρῶνται *ἑτερογῆται*, καὶ λαμβάνουσι τὸ δίπλωμα τοῦ εἰργῆτου, ἀπολαμβάνοντες καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ τακτικοῦ μέλους.

10. Ὅσοι προσφέρωσι μικροτέραν ποσότητα τῆς τριτοῦς, λέγονται *Συνδρομηταί*. Ἐάν δὲ συμπληρώσωσι τὴν τριτὴ συνδρομὴν των, λέγονται *μέλη τακτικά*, καὶ λαμβάνουσι τὸ τακτικὸν δίπλωμα.

11. Ὅλα τὰ μέλη εἶναι ἐστίμων ἐπὶ τῶν συναλειψῶν, καὶ ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ προβάλλωσι εἰς αὐτῆς δ,τι κρίνωσι συντελεστικῶν εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἑταιρείας.

12. Ἡ ἑταιρεία δέχεται καὶ δωρήματα εἰς χρήματα, ἐγγλυφα, ἀνάγλυφα, ἀγάλματα καὶ προτομας πάντος εἴδους καὶ ὕλης, προπλάσματα, εἰκόνας, πίνακας, βιβλία, καὶ πάντα ὅσα δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι εἰς τὸν σκοπὸν αὐτῆς εἶναι δὲ ὑπόχρεως νὰ τὰ διαθέτῃ κατὰ τὴν βεβῆν τοῦ δωρητοῦ θέλῃων.

Δ΄.

Συμβούλιον διοικητικόν ἢ Ἐρρορία καὶ καθήκοντα αὐτῆς.

13. Ἡ διοίκησις τῶν τῆς ἑταιρείας πραγμάτων ἀνατίθεται εἰς συμβούλιον ἑνεκαμελῆς, συγκείμενον ἐκ Προέδρου, Ἀντιπροέδρου, Γραμματικῆς, Ταμίου, Ἐλεγκτοῦ, καὶ τισσῶν ἄλλων μελῶν, λαμβανομένων ὅλων ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἑταιρείας κατὰ πλειονοψηρίαν. Τὸ συμβούλιον τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἑρρορίαν τῆς ἑταιρείας.

14. Ὁ καθὼς τοῦ Προέδρου δύναται, ἐν γενικῇ τῶν μελῶν συνουσίᾳ, νὰ ἀπονεμηθῇ καὶ εἰς ἐξόχων πρόσωπων, εὐσεβισμὸ καὶ ἀρροσιότητος χάριν. Πλὴν, ἐν ται-

⁵²⁸ Ο Διοργανισμός είχε δημοσιευθεῖ στο ἴδιο ΦΕΚ 5^α/02.03.1845.

**Εικόνα 4. Απόσπασμα από ΦΕΚ «Διοργανισμού» της Εταιρείας των ωραίων τεχνών, 1845
Πηγή: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος**

Στον Οργανισμό της Εταιρείας περιλαμβάνονται ρυθμίσεις για τον σκοπό της, τα μέλη της, το Συμβούλιο διοίκησής της (Εφορεία) και τα καθήκοντά του, τις συνεδριάσεις της, τα βραβεία και τους υποτρόφους. Ειδικότερα στους σκοπούς της Εταιρείας περιλαμβάνονται η πρόοδος των «λεγομένων ωραίων τεχνών, της Ζωγραφικής τουτέστι, της Γλυπτικής, της Αρχιτεκτονικής και της Μουσικής», η συλλογή «καλλιτεχνημάτων» και η σύσταση «τεχνοδιδασκαλικού σχολείου «προσηκόντως διοργανισμένου κατά σχολάς», όταν οι πόροι της Εταιρείας το επέτρεπαν. Σε ό,τι αφορά τα καλλιτεχνήματα, επεξηγείται (στο άρθρο Β', εδ. β', του Διατάγματος περί «διοργανισμού»), ότι η Εταιρεία θα συνέλεγε αγάλματα, προτομές, ανάγλυφα, προπλάσματα, πίνακες, εικόνες και βιβλία «εξόχων συγγραφέων, πραγματευόμενα ιδίως περί μιας εκάστης των ωραίων τεχνών», ανάλογα με τους οικονομικούς πόρους της.

Μέλος της Εταιρείας μπορούσε να γίνει οποιοσδήποτε, όλα δε τα μέλη ήταν ισότιμα. Τα τακτικά μέλη κατέβαλαν ετήσια συνδρομή είκοσι (20) δρχ., ενώ αντεπιπέλλοντα εκλέγονταν όσοι εκ των αλλοδαπών μπορούσαν, με τις γνώσεις τους «ή δι' άλλων πλεονεκτημάτων», να συμβάλλουν στην επίτευξη των σκοπών της Εταιρείας. Όποιος κατέβαλε διακόσιες πενήντα (250) δρχ. ή προπλήρωνε δώδεκα (12) ετήσιες συνδρομές, ονομαζόταν Ευεργέτης. Η Εταιρεία, η οποία λογιζόταν «υπάρχουσα» εφ' όσον είχε τουλάχιστον τριάντα (30) μέλη, δεχόταν και «δωρήματα» σε χρήμα, αγάλματα, προτομές, εικόνες, πίνακες και βιβλία. Τη διοίκησή της αναλάμβανε εννεαμελές Συμβούλιο, που αποτελούσε την Εφορεία της Εταιρείας, τα μέλη του ήταν άμισθα και εκλέγονταν «κατά πλειονοψηφίαν». Το Συμβούλιο συνεδρίαζε δύο (2) φορές τον μήνα, οι τακτικές συνελεύσεις της Εταιρείας ήταν τέσσερις (4), ενώ έκτακτες μπορούσαν να συγκληθούν από τον Πρόεδρο της Εφορείας ή εάν το ζητούσαν τουλάχιστον δέκα (10) μέλη της. Όλες οι συλλογές της Εταιρείας παρουσιάζονταν «εντός του ιδίου καταστήματος», δεν παραχωρούνταν, ούτε μετακινούνταν. Μπορούσαν μόνο να μεταφερθούν στο σπουδαστήριο όποιες συλλογές μπορούσαν να φανούν χρήσιμες στους μαθητές και εγκρίνονταν από την Εφορεία. Η Εταιρεία έδινε δύο (2) ειδών μετάλλια ως βραβεία: το χρυσό και το αργυρό. Το χρυσό ήταν διάφορων βαθμών και αξίας από δέκα (10) μέχρι εξήντα (60) δρχ., απονεμόταν δε σε εκείνους των οποίων τα έργα κρίνονταν σε διαγωνισμούς «ως έξοχα καλλιτεχνήματα ζωγραφικής, γλυπτικής κλπ». Το αργυρό μετάλλιο είχε αξία πέντε (5) δρχ. και δινόταν «εις τους επιτηδειότερους σπουδαστάς των

σχολών». Τα μετάλλια έφεραν, από τη μία πλευρά, την προτομή «του εκ των αρχαίων προγόνων ημών εξόχου επί τη βραβευομένη τέχνη». Από την άλλη δε πλευρά έναν κλάδο δάφνης και έναν ελαιάς. Στη μέση αναγραφόταν το έτος βράβευσης και περιμετρικά η επιγραφή της Εταιρείας. Η απονομή των βραβείων γινόταν «πανδήμως», μετά την απόφαση της αρμόδιας επιτροπής «βραβειοδικών».

Η Εταιρεία αποσκοπούσε στην ενίσχυση της τέχνης στα πρώτα βήματά της στο νεοελληνικό Κράτος καθώς, όπως αναφέρει η Λαμπράκη-Πλάκα, «η τέχνη στο νεαρό βασίλειο είναι είδος πρώτης ανάγκης. [...] Ο καλλιτέχνης καλείται επειγόντως να δώσει την εικόνα της νέας κοινωνίας. Μια εικόνα όχι τόσο πραγματική, όσο ιδεολογική»⁵²⁹. Η Εταιρεία διαλύθηκε το 1870. Ποσό εκατό χιλιάδων (100.000) δρχ. που προερχόταν από τη διάλυσή της, διατέθηκε για την ολοκλήρωση του κτιρίου του Πολυτεχνείου⁵³⁰.

Στο ίδιο ΦΕΚ 5^Α/02.03.1845, δημοσιεύεται άλλο Διάταγμα, με το οποίο εγκρίνεται ο «οργανισμός της «Ελληνικής Εταιρείας υπέρ της προόδου των επιστημών, των τεχνών και της γεωργίας εν Ελλάδι». Αυτή η Εταιρεία, με έδρα την Αθήνα, είχε σκοπό: α) την αποστολή νέων, μετά από διαγωνισμό, «εις τα κατά την Ευρώπην πανεπιστήμια, ακαδημίας, τεχνουργεία και γεωργικά καταστήματα», προκειμένου αυτοί να τελειοποιήσουν τις γνώσεις τους στις επιστήμες, τις τέχνες και τη γεωργία, β) την ενίσχυση της βιομηχανίας και της γεωργίας, γ) τη βράβευση επιστημονικών, φιλολογικών ή άλλου είδους συγγραμμάτων, καθώς και «έργα καλλιτεχνίας Ελλήνων τεχνιτών», και δ) τη βράβευση βιομηχανικών και γεωργικών προϊόντων.

Τα βραβεία διακρίνονταν: α) «εις νομισματοθήματα χρυσά τριών τάξεων», αξίας εκατό (100), πενήντα (50) και είκοσι πέντε (25) δρχ. και αργυρά δύο (2) τάξεων, δέκα (10) και πέντε (5) δρχ., β) «εις ήδη χρήσιμον εις τους βραβευομένους», αξίας από πέντε (5) μέχρι εκατό (100) δρχ. και γ) «εις χρήματα» από πέντε (5) μέχρι εκατό (100) δρχ.. Μέλος της Εταιρείας γινόταν όποιος κατέβαλε συνδρομή εικοσιτεσσάρων (24) δρχ., προκαταβάλλοντας το ¼ αυτού του ποσού. Όποιος κατέβαλε διακόσιες σαράντα (240) δρχ. γινόταν μέλος διά βίου, ενώ ευεργέτης ονομαζόταν όποιος κατέβαλε εξήντα (60) δρχ. κατ' έτος. Τη διοίκηση της Εταιρείας αναλάμβανε δεκατετραμελής κεντρική Εφορεία, τα μέλη της οποίας εκλέγονταν από τη Γενική Συνέλευση με σχετική «πλειονοψηφία» κατόπιν μυστικής ψηφοφορίας. Οι αντιπρόεδροι και τα μέλη της Εφορείας μετείχαν στα Τμήματα

⁵²⁹ Λαμπράκη-Πλάκα 2013, σ. 25.

⁵³⁰ Καλαφάτη 2007, σ. 142.

των επιστημών, των τεχνών, της γεωργίας και του ταμείου και κάθε Τμήμα γνωμοδοτούσε περί θεμάτων του κλάδου του, υποβάλλοντας προτάσεις στην κεντρική Εφορεία. Κάθε χρόνο γίνονταν δύο (2) γενικές συνελεύσεις της Εταιρείας, οι οποίες συγκαλούνταν στο Πανεπιστήμιο. Στην πρώτη συνέλευση (στις 12 Δεκεμβρίου κάθε έτους) υποβαλλόταν ο απολογισμός του λήγοντος έτους και ο προϋπολογισμός του επόμενου, ενώ στη δεύτερη (στις 30 Ιανουαρίου) υποβάλλονταν απολογιστικές εκθέσεις για το έργο της εταιρείας, γνωστοποιούνταν τα νέα μέλη και οι ευεργέτες της και κατατίθονταν προτάσεις επί των οποίων αποφάσιζε η συνέλευση ή παραπέμπονταν «εις την σκέψιν και την απόφασιν» της κεντρικής Εφορείας.

Όλα τα Διατάγματα, για την άδεια σύστασης της Εταιρείας των ωραίων τεχνών, την έγκριση του Οργανισμού της και τη σύσταση της Ελληνικής Εταιρείας υπέρ της προόδου των τεχνών, υπέγραφε ο Κωλέττης, τα μεν δύο (2) πρώτα με την ιδιότητα του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, το δε τρίτο του Υπουργού Εσωτερικών.

3.4.4. Σχολή Ευελπίδων

Στην ενότητα της Εκπαίδευσης πρέπει να περιληφθούν και άλλες δύο (2) Σχολές που λειτουργούσαν την Οθωνική περίοδο, η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, η οποία σχετίζεται ευθέως με τον σχεδιασμό των πόλεων και το Γεωργικό Σχολείο Τίρυνθας, στην Αργολίδα. Ειδικότερα:

Η Σχολή Ευελπίδων υπήρξε έργο του Καποδίστρια. Τον Ιούνιο 1828 ο ίδιος ανακοίνωσε τη σύσταση της Σχολής και ονόμασε τους πέντε (5) πρώτους μαθητές «Ευέλπιδες». Στόχος ήταν η Σχολή να εκπαιδεύσει, αρχικά, μηχανικούς του Δημοσίου, οι οποίοι θα αναλάμβαναν τα τεχνικά έργα του Κράτους (οδοποιία, δημόσιες οικοδομές) και τη διεύθυνση διάφορων δημόσιων Υπηρεσιών (όπως του νομισματοκοπείου και των αλυκών), και δευτερευόντως αξιωματικούς με τεχνικές γνώσεις, οι οποίοι θα αναλάμβαναν την οχύρωση της χώρας και τη συντήρηση του τεχνικού στρατιωτικού υλικού, κυρίως των πυροβόλων. Το 1834, με την αλλαγή του Οργανισμού της Σχολής, προστέθηκαν πολλά νέα μαθήματα, με συνέπεια, η παρεχόμενη στη Σχολή εκπαίδευση, να μπορεί να ενταχθεί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Η Σχολή λειτουργούσε στον Πειραιά και ανήκε στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Στρατιωτικών. Λόγω ένοπλης στάσης «εκ προμελέτης» μαθητών της, στις αρχές Απριλίου 1846, διαλύθηκε προσωρινά⁵³¹ και επανασυστήθηκε με το Διάταγμα «περί σχηματισμού της

⁵³¹ Διάταγμα «περί διαλύσεως της Στρατιωτικής Σχολής των Ευελπίδων», ΦΕΚ 12Α'/29.05.1846.

στρατιωτικής σχολής των ευελπίδων»⁵³². Οι μαθητές της Σχολής κατέβαλαν δίδακτρα⁵³³ και διδάσκονταν, μεταξύ άλλων, από Καθηγητές εννωσημένης αξίας⁵³⁴, μαθηματικά και μαθηματική γεωγραφία (αποτελούσε έδρα⁵³⁵ Καθηγητή), οδοποιία, γεφυροποιία και τοπογραφία⁵³⁶ (έδρα Καθηγητή), οχυρωματική και πολιτική αρχιτεκτονική (έδρα Καθηγητή), στοιχεία μηχανικής, στην οποία περιλαμβανόταν και η παραστατική γεωμετρία (έδρα Καθηγητή), φιλοσοφία, θρησκευτικά, γαλλική γλώσσα και ιχνογραφία, την οποία δίδαξε και ο Γεώργιος Μαργαρίτης⁵³⁷.

Η Σχολή κάλυψε τις ανάγκες της Διοίκησης σε τεχνικά στελέχη για πολλά χρόνια μετά την έξωση του Όθωνα, μέχρι το 1887. Κατά συνέπεια μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη ανώτερη τεχνική Σχολή του νεοελληνικού Κράτους.

Το Γεωργικό Σχολείο είχε επίσης ιδρυθεί από τον Καποδίστρια και παρείχε στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση. Με τον Νόμο ΔΖ' «περί συστάσεως γεωργικού σχολείου εις Τίρυνθαν»⁵³⁸ ορίστηκε ότι το Σχολείο και τα κτίριά του «μετά των προσηρτημένων δημοσίων γαιών», θα χρησιμοποιούνταν ως πρότυπη Γεωργική Σχολή, στην οποία οι μαθητές θα διδάσκονταν το θεωρητικό και το πρακτικό μέρος της γεωργίας και κτηνοτροφίας. Αποσκοπούσε δηλαδή η Σχολή στην εκπαίδευση των αγροτών. Το 1850 εγκρίθηκε⁵³⁹ ο «διοργανισμός» της Σχολής, ώστε να προετοιμάζει «ικανόν αριθμόν πρακτικών γεωργών». Καθώς η λειτουργία της αποτελούσε μόνιμο πρόβλημα για το Κράτος, η Σχολή παραμελήθηκε και καταργήθηκε το 1873.

3.5. Τα τεχνικά επαγγέλματα και τα δικαιώματά τους

Στην Ευρώπη, από το τέλος του 18^{ου} αιώνα ήδη, λειτουργούσαν Σχολές μηχανικών και αρχιτεκτόνων. Στη Γαλλία, το 1716, δημιουργήθηκε το Σώμα των μηχανικών γεφυρών και οδοστρωμάτων. Με Βασιλικό Διάταγμα της 17^{ης} Φεβρουαρίου 1747, που αποτέλεσε και την

⁵³² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 2^Α/30.01.1847.

⁵³³ Σύμφωνα με το Διάταγμα «περί οφειλομένων εις την στρατιωτικήν σχολήν διδάκτρων», ΦΕΚ 28^Α/04.07.1856.

⁵³⁴ Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 50^Α/09.09.1861.

⁵³⁵ Οι έδρες των Καθηγητών καθορίζονταν στο Διάταγμα «περί διδακτικού προσωπικού της στρατιωτικής σχολής», ΦΕΚ 57^Α/22.09.1861.

⁵³⁶ Το μάθημα της τοπογραφίας περιελάμβανε την τοπογραφική χωροστάθμιση, την ιχνογραφία των τοπογραφικών χαρτών, την εμβαδομετρία, τον τοπογραφικό τριγωνισμό, τις στρατιωτικές καταμετρήσεις και τη «γνωμονική», δηλαδή την αστρονομία, σύμφωνα με το Διάταγμα «περί ορισμού του διδακτικού προσωπικού της Στρατιωτικής Σχολής και μισθοδοσίας αυτού», ΦΕΚ 50^Α/09.09.1861. Τοπογραφία δίδασκε, ως έκτακτος Καθηγητής, ο υπολοχαγός του Μηχανικού Θεόδωρος Ηπίτης.

⁵³⁷ Διάταγμα «περί ορισμού του διδακτικού προσωπικού της Στρατιωτικής Σχολής και μισθοδοσίας αυτού», ΦΕΚ 50^Α/09.09.1861.

⁵³⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/10.06.1846.

⁵³⁹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 42^Α/22.11.1850.

ιδρυτική πράξη της *École des Ponts et Chaussées*⁵⁴⁰ στο Παρίσι, αποφασίστηκε να δοθεί ειδική εκπαίδευση στα μέλη αυτού του Σώματος. Σκοπός ήταν η εκπαίδευση μηχανικών που θα απασχολούνταν, κατ' αρχάς, στην κατασκευή και συντήρηση των δρόμων. Στη συνέχεια αυτοί οι μηχανικοί ασχολήθηκαν και με έργα γεφυροποιίας, με τα δίκτυα των αρδευτικών καναλιών αλλά και με γενικότερα θέματα σχεδιασμού.

Το 1783 ιδρύεται η *École des Mines*, σε μία εποχή κατά την οποία η εκμετάλλευση των ορυχείων αποτελούσε βιομηχανία υψηλής τεχνολογίας. Οι μηχανικοί που αποφοιτούσαν από τη Σχολή, ασχολούνταν με θέματα που συνδύαζαν τον οικονομικό σχεδιασμό με την ασφάλεια των εργαζομένων στα ορυχεία. Το αντικείμενο των σπουδών είχε και γεωπολιτικό χαρακτήρα, καθώς αφορούσε την αναζήτηση πρώτων υλών στρατηγικής σημασίας.

Η *École Polytechnique*⁵⁴¹ ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1794, αρχικά ως *École Centrale des Travaux Publics*, με σκοπό να είναι ανεξάρτητη τόσο από τους στρατιωτικούς όσο και από την *École des Ponts et Chaussées*, που λειτουργούσε ήδη, και να παρέχει υψηλού επιπέδου εκπαίδευση στους μηχανικούς. Τον εισηγητικό Νόμο ίδρυσης της Σχολής παρουσίασε ένας από τους ιδρυτές της, ο Antoine Fourcroy⁵⁴², στις 24 Σεπτεμβρίου 1794. Σύμφωνα με αυτόν, η Γαλλία στο κλείσιμο του 18^{ου} αιώνα, αντλώντας από τις παρακαταθήκες του Διαφωτισμού και μέσα στην αναταραχή της γαλλικής επανάστασης, είχε ανάγκη από μηχανικούς⁵⁴³ πέντε (5) ειδών: στρατιωτικούς μηχανικούς, πολιτικούς μηχανικούς, μηχανικούς-γεωγράφους (τοπογράφους μηχανικούς), μηχανικούς ορυχείων και μηχανικούς του ναυτικού. Η *École Polytechnique* θα εκπαίδευε μηχανικούς υψηλού επιπέδου, ενώ η *Ponts et Chaussées* μηχανικούς εφαρμογής.

Στη Βρετανία ιδρύθηκε, το 1812, η *Royal Military Academy* (Βασιλική Στρατιωτική Ακαδημία), από την οποία αποφοιτούσαν μηχανικοί που συμμετείχαν στην κατασκευή δημόσιων έργων, όπως τα δίκτυα οδών και σιδηροδρόμων. Το 1818 ιδρύθηκε η *Institution of Civil Engineers*, η πρώτη επαγγελματική οργάνωση μηχανικών στη Βρετανία, που περιελάμβανε μηχανικούς όλων των ειδικοτήτων και διαμόρφωσε το επάγγελμα του μηχανικού, καθώς αυτή χορηγούσε τους

---

⁵⁴⁰ Η Σχολή Γεφυρών και Οδοστρωμάτων είναι η παλαιότερη Σχολή Μηχανικών της Γαλλίας. Ιδρύθηκε το 1747 και ονομάστηκε *École Royale des Ponts et Chaussées* το 1775. Από το 1851 δεχόταν και ξένους φοιτητές. Πρώτος Διευθυντής της ήταν ο J.R. Perronet (1708–1794), σπουδαίος μηχανικός και λόγιος, που συμμετείχε στη σύνταξη της Εγκυκλοπαίδειας των d'Alembert και Diderot, με τον οποίο ήταν φίλοι. Coronio 1997, σ. 37.

⁵⁴¹ Η ονομασία *Polytechnique* παρουσιάστηκε για πρώτη φορά σε ένα έγγραφο του Claude Prieur, με θέμα *Programmes de l'enseignement polytechnique de l'École centrale des travaux publics*, τον Ιανουάριο/Φεβρουάριο 1795.

⁵⁴² Grison 2000, σσ. 58-61.

⁵⁴³ Gillispie 2008, σ. 6.

επαγγελματικούς τίτλους και όχι τα Πανεπιστήμια⁵⁴⁴. Αυτοί οι μηχανικοί πέτυχαν τα οικονομικά επιτεύγματα της βιομηχανικής επανάστασης τον 19^ο αιώνα.

Στη Γερμανία, η οποία ακολουθούσε ασθμαίνουσα τη βρετανική οικονομική ανάπτυξη, ιδρύθηκε το 1755 η *École de Génie*, η οποία αργότερα ονομάστηκε *Ingenieurakademie*. Το σύστημα εκπαίδευσης ακολουθούσε το αντίστοιχο γαλλικό και, όπως αναφέρει ο Γιάννης Αντωνίου⁵⁴⁵, το 1799 ιδρύθηκε η *Bauakademie*, Ακαδημία που εκπαίδευε μηχανικούς και αρχιτέκτονες. Οι απόφοιτοί της, που δεν ονομάζονταν μηχανικοί (*ingenieure*) αλλά διπλωματούχοι της Ακαδημίας (*baubeamte*), στελέχωναν τον κλάδο των δημόσιων κατασκευών.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) η εκπαίδευση των μηχανικών καθυστέρησε. Είναι ενδεικτικό, όπως αναφέρει ο Edwin Layton⁵⁴⁶, ότι στις ΗΠΑ το 1816 υπήρχαν μόνον τριάντα (30) μηχανικοί, ενώ το 1850 έφτασαν τους δύο χιλιάδες (2.000) και ήταν πολιτικοί μηχανικοί στο σύνολό τους. Ο αριθμός τους ανήλθε σε επτά χιλιάδες (7.000) περίπου, το 1880 και η έκρηξη ακολούθησε την επόμενη τεσσαρακονταετία, όταν αυτός ο αριθμός σχεδόν εικοσαπλασιάστηκε.

Στην Ελλάδα, οι σπουδές του αρχιτέκτονα ξεκίνησαν αργότερα, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι αρμοδιότητες του μηχανικού ανήκαν ουσιαστικά, για τα δημόσια έργα και κτίρια, στους απόφοιτους της Σχολής Ευελπίδων όπως έχουμε δει, και σε όσους είχαν σπουδάσει αυτές τις ειδικότητες σε ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια.

Οι αρμοδιότητες των αρχιτεκτόνων και των γεωμετρών, όπως προκύπτουν μέσα από τους δημοσιευμένους, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Νόμους και Διατάγματα, δεν ήταν απόλυτα προσδιορισμένες. Επισημαίνεται αρχικά ότι η έννοια της τοπογραφίας ήταν εντελώς διαφορετική από τη σημερινή, ενώ η ιδιότητα του τοπογράφου μηχανικού δεν υπήρχε την περίοδο μελέτης. Είναι χαρακτηριστικό, όπως αναφέρεται στη «Γεωγραφία» του Adriano Balbi⁵⁴⁷ την οποία μετέφρασε το 1838 από τα γαλλικά ο Κων/νος Κούμας, ότι υπό τον όρο τοπογραφία *«παριστάνομεν την εκτεταμένην περιγραφήν της μητροπόλεως πάσης μιας πολιτείας μετά της συντόμου περιγραφής των άλλων πόλεων και των επισημοτάτων τόπων»*⁵⁴⁸. Είχε δηλαδή η έννοια της τοπογραφίας περισσότερο γεωγραφικό και πολύ λιγότερο τεχνικό προσδιορισμό. Το 1887

⁵⁴⁴ Αντωνίου 2006, σ. 48.

⁵⁴⁵ Ο.π., σ. 60.

⁵⁴⁶ Layton 1986, σ. 3.

⁵⁴⁷ Ο Adriano Balbi (1782 – 1848) με καταγωγή από τη Βενετία, ασχολήθηκε με τη στατιστική και τη γεωγραφία. Έζησε στην Πορτογαλία, στη Γαλλία, όπου δημοσίευσε την *Γεωγραφία* και τον *Παγκόσμιο Εθνογραφικό Άτλαντα* και στη Βιέννη, όπου διετέλεσε σύμβουλος της Αυστριακής Κυβέρνησης σε θέματα γεωγραφίας.

⁵⁴⁸ Βάλβι 1838, σ. ξ.

δημιουργήθηκε η Σχολή των γεωμετρών και εργοδηγών, στο πλαίσιο του Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών, με σκοπό να εκπαιδεύσει «ικανούς γεωμέτρους και εργοδηγούς», που θα κάλυπταν δημόσια και ιδιωτικά έργα.

Τα πρώτα σημαντικά στοιχεία για το έργο των αρχιτεκτόνων και των νομομηχανικών στο νέο ελληνικό Κράτος δίνονται το 1836, στα Διατάγματα «περί επιτηρήσεως των δημοσίων οδών» και «περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών»⁵⁴⁹. Ας δούμε πρώτα τι σημαίνει νομομηχανικός, όρος που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το 1836 σε σχετικό Διάταγμα (περί επιτηρήσεως των οδών). Πρόκειται⁵⁵⁰ για αξιωματικό του Μηχανικού, ο οποίος διορίζεται στην πρωτεύουσα κάθε Νομού. Καθήκοντά του είναι οι εργασίες σχεδίασης, κατασκευής και συντήρησης όλων των πολιτικών και στρατιωτικών οικοδομών καθώς και των οδών και γεφυρών. Στο προσωπικό ευθύνης του συμπεριλαμβάνονταν δύο (2) ανώτεροι αξιωματικοί οι οποίοι έλεγχαν τα σχέδια, τους προϋπολογισμούς και τις δαπάνες των έργων. Το 1838, με το Διάταγμα «περί της υπηρεσίας του μηχανικού»⁵⁵¹, που οριοθέτησε το αντικείμενο του Μηχανικού Σώματος, καταργήθηκαν οι εννέα (9) υφιστάμενες θέσεις νομομηχανικών και σχηματίστηκαν στην Επικράτεια τέσσερις (4) Διευθύνσεις του Μηχανικού.

Το Διάταγμα για τα πολιτικά δημόσια κτίρια του 1836 περιλαμβάνει ενδιαφέροντα στοιχεία στο τέταρτο Κεφάλαιό του, με τίτλο περί «των τύπων της υπηρεσίας δια τον επιφορτισμένον αρχιτέκτονα». Αναφέρει αρχικά ότι για κάθε οικοδομικό αντικείμενο έπρεπε να καταστρώνεται προϋπολογισμός εξόδων, βάσει σχεδίων, επιτοπίως αν ήταν δυνατό, από τον νομομηχανικό ή τον αρχιτέκτονα του Τμήματος Οικοδομών⁵⁵² του Υπουργείου Εσωτερικών, αμισθί. Έργο των αρχιτεκτόνων, που βρίσκονταν υπό τις άμεσες εντολές του Υπουργείου, ήταν να συντάσσουν κάθε εβδομάδα περιληπτική αναφορά των εκτελεσθεισών οικοδομικών εργασιών. Οι αρχιτέκτονες που λάμβαναν «σταθερόν μισθόν», όφειλαν να προετοιμάζουν τα οικοδομικά σχέδια που θα περιλαμβάνονταν στον κρατικό προϋπολογισμό του επόμενου έτους και να ενεργούν επιθεωρήσεις. Η τεχνική επίβλεψη των οικοδομών, από πλευράς αρχιτεκτόνων και νομομηχανικών, εκτεινόταν σε όλα τα πολιτικά δημόσια κτίρια της περιφέρειάς τους, τα οποία έπρεπε να επιθεωρούν τουλάχιστον μία φορά ανά έτος.

⁵⁴⁹ Δημοσιεύθηκαν στα ΦΕΚ 72^Α/06.12.1836 και 79^Α/28.12.1836 αντίστοιχα.

⁵⁵⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863].

⁵⁵¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 31^Α/04.08.1838.

⁵⁵² Στο Τμήμα Οικοδομών υπαγόταν και η Σχολή στην οποία θα μορφώνονταν οι μαϊστορες (αρχιτέκτονες), όπως προέβλεπε το σχετικό Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 82^Α/31.12.1836. Καλαφάτη 2007, σσ. 5-7.

Το Διάταγμα επέβαλλε την παρουσία των νομομηχανικών και των αρχιτεκτόνων σε όλες τις περιπτώσεις στις οποίες οι γνώσεις τους ήταν αναγκαίες. Ποιες όμως ήταν αυτές; Καθορίζονται στο ίδιο Διάταγμα: είναι οι περιπτώσεις αγοράς δημόσιων κτιρίων, παραλαβής οικοπέδων, ενοικίασης κτιρίων, αναζήτησης γηπέδων, οικοδομικών αμφισβητήσεων. Γενικεύοντας τις αρμοδιότητες των αρχιτεκτόνων, το Διάταγμα όριζε ότι αυτοί έπρεπε να χρησιμεύουν *«ως τεχνικοί εισηγηταί πλησίον των διοικητών καθ' όλας τας περιπτώσεις»*, να λειτουργούν δηλαδή ως τεχνικοί σύμβουλοι. Επίσης, οι νομομηχανικοί ήταν υποχρεωμένοι *«εξάπαντος»* στις κατεπείγουσες περιπτώσεις, όταν δεν μπορούσε να ζητηθεί άδεια *«του αρχηγείου των»*, να βοηθούν τις πολιτικές Αρχές στις τεχνικές εργασίες.

Ο επιφορτισμένος με μία οικοδομή αρχιτέκτονας όφειλε να κρατάει βιβλίο λογαριασμών, στο οποίο καταχώριζε όλες τις πληρωμές που είχαν γίνει. Υπέρβαση του προϋπολογισμού μιας οικοδομής έπρεπε να αποφεύγεται, ενώ ο επί τόπου του έργου μηχανικός δεν επιτρεπόταν να δαπανά χωρίς άδεια περισσότερες από πενήντα (50) δραχ. από τον εγκεκριμένο προϋπολογισμό και αυτό μόνο στις περιπτώσεις *«ανυπερθέτων επισκευών, των οποίων η αναβολή ήθελεν επιφέρει μεγαλητέρας ζημίας»*.

Σε ό,τι αφορά τα επαγγελματικά θέματα των αρχιτεκτόνων, στο Διάταγμα του 1836 οριζόταν ότι κανείς εξ' αυτών δεν μπορούσε *«να απολαύση σταθερόν διορισμόν έως ότου να αποδείξη αποχρώντως, τας γνώσεις και την ικανότητά του δι' εξέτασεως»*. Την εξέταση διενεργούσε το αρμόδιο Τμήμα Οικοδομών. Στη συνέχεια μάλιστα επισημαίνεται ότι η Κυβέρνηση αναλάμβανε *«να κατορθώση την απόκτησιν των θεωρητικών και πρακτικών τούτων γνώσεων εντός του Κράτους»*. Γίνεται δηλαδή αναφορά σε ίδρυση Πολυτεχνικής Σχολής (για την οποία σχετική Κοινοποίηση εκδόθηκε, όπως είδαμε, το 1837).

Επισημαίνεται ότι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα το Σχολείο των Τεχνών δεν εκπαίδευε αρχιτέκτονες. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Αντωνίου, μέχρι το 1859 δεν διδασκόταν καν στο Σχολείο το μάθημα της αρχιτεκτονικής, παρά το γεγονός ότι η διδασκαλία του προβλεπόταν ρητά στο σχετικό Διάταγμα του 1843. Ο Καυταντζόγλου, απαντώντας στις επικρίσεις που δεχόταν για την απουσία της αρχιτεκτονικής από το πρόγραμμα σπουδών του Σχολείου που διηύθυνε, επικαλούνταν την έλλειψη μέσων και βιβλίων και την εκπαιδευτική ανωριμότητα των μαθητών. Προέβαλε επίσης την άποψη ότι *«οι επαγγελματικές ευκαιρίες για τους αρχιτέκτονες αποφοίτους του Σχολείου των*

Τεχνών ήταν περιορισμένες λόγω το ότι το συγκεκριμένο επαγγελματικό πεδίο καλυπτόταν από τους στρατιωτικούς μηχανικούς και τους αποφοίτους ξένων πολυτεχνικών σχολών»⁵⁵³.

Την άνοιξη του 1851 η Κυβέρνηση κινεί τη διαδικασία της επαγγελματικής αποκατάστασης των αποφοίτων του Σχολείου των Τεχνών. Αποφασίζει να αποζημιώσει «τον ζήλον και τας προόδους των εκπαιδευομένων» στο Σχολείο και εκδίδει Διάταγμα⁵⁵⁴ στο οποίο ορίζεται ότι όσοι απόφοιτοι του Σχολείου είχαν δώσει τις απαιτούμενες εξετάσεις και είχαν λάβει «το ανήκον» απολυτήριο, θα λαμβάνονταν «κατά προτίμησιν υπ' όψιν» από τον Υπουργό Εσωτερικών, στους διορισμούς ιχνογράφων, βοηθών γεωμετρών και επιστατών επί των εκτελούμενων δημόσιων έργων. Δίνεται, συνεπώς, η δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης κατά προτεραιότητα και με θεσμικό τρόπο, στους απόφοιτους του Σχολείου των Τεχνών.

Ποιος ήταν όμως ο ρόλος του μηχανικού την εποχή εκείνη; Όπως υποστηρίζει ο Michel Foucault, κατά τον 19^ο αιώνα η αρχιτεκτονική, ως τροπισμός της κυβερνητικότητας, επισκιάστηκε από τα δίκτυα επικοινωνίας. Συνεπώς, την κεντρική μορφή της διακυβέρνησης πήρε, στη θέση του αρχιτέκτονα, ο μηχανικός⁵⁵⁵. Στην Ελλάδα του Όθωνα, σε Οδηγίες⁵⁵⁶ που εκδόθηκαν το 1854 για την εφαρμογή Διατάγματος που αφορούσε οικισμούς Κρητών και απευθύνονταν στους Νομάρχες και Επάρχους, διευκρινίζεται ότι ο αναφερόμενος σε σχετικό Διάταγμα μηχανικός είναι ο γεωμέτρης. Περιγράφεται δε αναλυτικά, για πρώτη φορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, το έργο του γεωμέτρη, ο οποίος όφειλε «να εκτελέση την καταμέτρησιν, οροθέτησιν και τοπογράφησιν του τεμαχίου και συντάξη το απαιτούμενον πρωτόκολλον μετά του παρά πόδας αυτού τοπογραφικού σχεδίου» και μάλιστα στο πολύ σύντομο χρονικό διάστημα των πέντε (5) ημερών. Εκτελούσε δηλαδή ο γεωμέτρης το έργο του τοπογράφου μηχανικού. Επισημαίνεται επίσης ότι οι γεωμέτρες έπρεπε να μεριμνούν ώστε να σχηματίζονται, εντός των τμημάτων της προς παραχώρησης γης, οδοί «εις τρόπον ώστε να έχωσι πάντα τα τεμάχια, και μάλιστα τα του κέντρου έξοδον διά να μη γεννώνται διενέξεις μεταξύ των μελλόντων ιδιοκτητών, ένεκα της διαβάσεως του ενός διά της ιδιοκτησίας του άλλου». Δηλαδή να μεριμνούν ώστε στην παραχωρούμενη γη να μη δημιουργούνται «τυφλά» οικόπεδα, αλλά να αποκτούν όλα πρόσωπο σε δρόμο.

⁵⁵³ Αντωνίου 2006, σ. 101.

⁵⁵⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 13^Α/24.05.1851.

⁵⁵⁵ Rabinow 1984, σσ. 243-244.

⁵⁵⁶ Οδηγίες των Υπουργών Εσωτερικών Παλαμίδα και Οικονομικών Αργυρόπουλου «περί εκτελέσεως του από 28 Αυγούστου Β. Διατάγματος περί πραγματοποίησης των Κρητικών γραμματίων», ΦΕΚ 35^Α/17.09.1854.

Πολλές φορές οι γεωμέτρεις υποχρεώνονταν, λόγω των αναγκών της εργασίας τους, να ταξιδεύουν εκτός έδρας. Για να καλυφθούν τα θέματα αποζημιώσεώς τους εκδόθηκε το 1858 Διάταγμα⁵⁵⁷, με το οποίο ρυθμιζόνταν οι αποζημιώσεις που οφείλονταν εφ' εξής στους «οδοιπορούντας» και στους εργαζόμενους μακριά από την έδρα τους, αξιωματικούς του Μηχανικού και στους πολιτικούς γεωμέτρεις. Ειδικότερα για τους εργαζόμενους σε καταμετρήσεις «προς σχεδιαγράψην» πόλεων ή χωριών, καθώς και για γεωδαιτικές εργασίες, η αποζημίωση υπολογιζόταν σε δύο (2) δρχ. για κάθε εργάσιμη ημέρα, για εργασία εντός έδρας. Επίσης, αυτοί δικαιούνταν δύο (2) βοηθούς «όταν εργάζονται μετά πυξίδος, και τρεις όταν εργάζονται μετά μετροτραπέζης»⁵⁵⁸. Με την έκδοση του Διατάγματος καταργούνταν τα μέχρι τότε χορηγούμενα επιμίσθια, όπως και τα κατά καιρούς σχετικά Διατάγματα, που αφορούσαν έξοδα οδοιπορίας και διαμονής των αξιωματικών του Μηχανικού και των πολιτικών γεωμετρών.

Τον Ιούλιο 1858, με διαταγή του Υπουργού Εσωτερικών, συγκροτείται Επιτροπή «προς γνωμοδότησιν επί του τρόπου και των μέσων άτινα απαιτείται να προξηνηθώσιν εις το ενταύθα Σχολείον των Τεχνών διά την μόρφωσιν Γεωμετρών αναγκαίων εις την δημόσια υπηρεσίαν». Οι προτάσεις της Επιτροπής είχαν ως αποτέλεσμα να εισαχθούν για διδασκαλία στο Σχολείο, από το 1860, τα μαθήματα της «περιγραφικής γεωμετρίας», της «καταμέτρησης και ισοπέδωσης», της «χωρομετρίας» και των «αρχιτεκτονικών σχεδίων σύνταξης».

Την επόμενη χρονιά, 1859, αυξάνονται οι μηνιαίες αποδοχές των δημόσιων υπαλλήλων⁵⁵⁹, καθώς και οι λοιπές αποδοχές των αρχιτεκτόνων που εργάζονταν για το Δημόσιο, που ανέρχονταν σε διακόσιες σαράντα (240) δρχ. για τον αρχιτέκτονα Α' τάξης και σε εκατόν ενενήντα (190) δρχ. για τον Β' τάξης. Συγκριτικά αναφέρεται ότι ο μηνιαίος μισθός του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου ανερχόταν σε τετρακόσιες ογδόντα (480) δρχ., του τακτικού Καθηγητή Πανεπιστημίου σε τριακόσιες πενήντα (350) δρχ. (με δυνατότητα αύξησης, με έκδοση Διατάγματος, κατά 50 – 100 δρχ. μετά από πενταετή πανεπιστημιακή διδασκαλία), του έκτακτου Καθηγητή σε διακόσιες πενήντα (250) δρχ. και του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων σε τετρακόσιες (400) δρχ..

⁵⁵⁷ Διάταγμα «περί αποζημιώσεων των αξιωματικών του Μηχανικού και γεωμετρών», ΦΕΚ 48^Α/16.10.1858.

⁵⁵⁸ Η μετροπάπεζα ήταν όργανο αποτελούμενο από πίνακα σχεδίασης και γωνιόμετρο.

⁵⁵⁹ Νόμος ΦΛΣΤ' «περί αυξήσεως της μισθοδοσίας των δημοσίων υπαλλήλων κλπ.», ΦΕΚ 22Α'/30.05.1859. Ο Νόμος είχε ισχύ για ένα χρόνο.

Στη συνέχεια, με τον Νόμο Φ4Γ' «περί διορισμού πολιτικών γεωμετρών»⁵⁶⁰ εγκρίνεται ο διορισμός συνολικά πενήντα (50) πολιτικών γεωμετρών⁵⁶¹, για όλο το Κράτος, που θα υπάγονταν στο Υπουργείο Οικονομικών. Οι γεωμέτρεις κατανέμονται σε δέκα (10) Α' τάξης, δέκα (10) Β' τάξης και τριάντα (30) Γ' τάξης. Στους τελευταίους περιλαμβάνονταν και οι δόκιμοι. Καθήκον των γεωμετρών ήταν η καταμέτρηση και «χωρογράφησης» των γαιών και των φθαρτών κτημάτων, καθώς και κάθε άλλη εργασία που συνδεόταν με αυτές, δηλαδή τοπογραφικές εργασίες. Προτεραιότητα στον διορισμό είχαν οι αξιωματικοί του Μηχανικού. Οι μεν υπολοχαγοί διορίζονταν ως γεωμέτρεις Α' τάξης, οι ανθυπολοχαγοί ως Β' και οι ανθυπασπιστές ως Γ' τάξης. Για κάθε γεωμέτρη διοριζόταν και ένας βοηθός του. Πριν όμως διοριστεί (με Διάταγμα) κάποιος ως πολιτικός γεωμέτρης ή («δί' υπουργικής διαταγής») ως δόκιμος, εφ' όσον δεν ήταν αξιωματικός του Μηχανικού, υποβαλλόταν σε εξετάσεις ενώπιον τριμελούς Επιτροπής αποτελούμενης από επιστήμονες στρατιωτικούς και πολιτικούς, η οποία οριζόταν με Διάταγμα. Στη συνέχεια ο Νόμος καθόριζε τα χρόνια επιτυχούς υπηρεσίας που απαιτούνταν για να ανέλθει ένας γεωμέτρης σε ανώτερη τάξη, καθώς και τους μισθούς τους (180 δρχ./μήνα για τους γεωμέτρεις Α' τάξης, 160 για τους Β', 110 για τους Γ', 90 για τους δόκιμους και 50 δρχ./μήνα για τους βοηθούς). Διευκρινίζεται ότι «τας τριγωνομετρικάς και γαιοδεσιακάς εργασίας, αίτινες απαιτούνται ως βάσεις των της λεπτομερείας κτηματολογικών καταμετρήσεων», θα εκτελούσαν αξιωματικοί του Μηχανικού, που θα προσδιορίζονταν με άλλο Διάταγμα και την αμοιβή τους θα κατέβαλε το Υπουργείο Οικονομικών. Τέλος, ο Νόμος όριζε ότι όλοι οι αξιωματικοί που διορίζονταν βάσει των διατάξεών του, έπαιναν να αποτελούν μέρος της δύναμης του Σώματος του Μηχανικού και θεωρούνταν «ως προσκαίρως» διορισμένοι σε ειδική υπηρεσία.

Αυτές είναι οι διατάξεις που καθόρισαν, την περίοδο του Όθωνα, τα σχετικά με τα επαγγέλματα του αρχιτέκτονα και του γεωμέτρη, τα καθήκοντα και τις αμοιβές τους.

⁵⁶⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 27Α'/11.06.1860.

⁵⁶¹ Στην Έκθεση του σχεδίου Νόμου που αναγνώστηκε στη Βουλή, επισημαίνεται ο ιδιαίτερος ρόλος των γεωμετρών. Ειδικότερα αναφέρεται ότι η εισηγητική επιτροπή (αποτελούμενη από τους Ι. Χατζόπουλο, Ι. Προβελέγγιο, Π. Ψάθη, Ν. Βαρβαρήγο, Γ. Διαμάντη), «εκτιμώνσα την χρησιμότητα των γεωμετρών, [...], και αναγνωρίζουσα ότι η έλλειψις αυτών παρεμβάλλει σπουδαία προσκόμματα εις την υπηρεσίαν, η δε δημιουργία σώματος γεωμετρών θέλει καταστήσει εφικτήν την κατάστροφωσιν κτηματολογίου, τσοσούτον αναγκαίου, γνωμοδοτεί εις την Βουλήν περί της παραδοχής του νομοσχεδίου». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσις ΟΖ' της 26ης Απριλίου 1860, σ. 1503.

Τα θέματα που αφορούσαν την άσκηση του επαγγέλματος του αρχιτέκτονα, του πολιτικού και του τοπογράφου μηχανικού, καθορίστηκαν πολύ αργότερα, με τον Ν. 4663/1930⁵⁶², ο οποίος επέτρεψε την άσκηση του επαγγέλματος και σε εμπειροτέχνες (όπως ήταν οι αναγνωρισμένοι από τα Γραφεία Σχεδίων Πόλεων) και για απλές οικοδομές μέχρι δύο (2) ορόφους.

3.6. Η χρηματοδότηση των σχεδίων πόλεων. Ο φόρος επί της οικοδομής και επί των επιτηδευμάτων

Καθώς η συμβολή στη υλοποίηση των σχεδίων πόλεων από την πλευρά των Δήμων ήταν σημαντική, αλλά δεν υπήρχε προσδιορισμένος πόρος για τη χρηματοδότησή τους, το 1836 αποφασίστηκε η επιβολή ενός φόρου. Το σχετικό Διάταγμα⁵⁶³ τέθηκε σε εφαρμογή τον Μάρτιο 1836 και αφορούσε κάθε νεοανεγειρόμενη κατοικία. Ειδικότερα, μετά την προαναφερόμενη ημερομηνία, όποιος πολίτης ήθελε να οικοδομήσει νέα κατοικία σε οποιαδήποτε πόλη του Κράτους, όφειλε να καταβάλει φόρο για την άδεια, άπαξ, ύψους πέντε (5) δρχ.. Το ίδιο ποσό κατέβαλε, αναδρομικά, και όποιος είχε αρχίσει να κατασκευάζει οικοδομή στην Αθήνα ένα χρόνο νωρίτερα, από την 1^η Μαρτίου 1835. Το ποσό των πέντε (5) δραχμών ήταν σημαντικό για την εποχή, εάν λάβουμε υπόψη ότι ο μηνιαίος μισθός του γραφέα ήταν εκατό (100) δρχ. και του κλητήρα πενήντα (50) δρχ. Τα εισπραττόμενα από αυτούς τους φόρους ποσά αποτελούσαν δημοτικά έσοδα, με τα οποία οι Δήμοι θα χρηματοδοτούσαν την υλοποίηση των σχεδίων πόλεων, τις δημόσιες δενδροφυτείες και την κατασκευή δημοτικών οδών.

Απέκτησαν συνεπώς οι Δήμοι ένα χρηματοδοτικό μέσο, έστω και ανεπαρκές αρχικά, για την εφαρμογή των σχεδίων πόλεως.

Η φορολόγηση της οικοδομής στο νεοελληνικό Κράτος αποτελεί ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο και είναι συνδεδεμένη με τον σχεδιασμό των πόλεων. Ήδη από το 1830, με Ψήφισμα της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1830, είχε εισαχθεί ο «*επιτόπιος επί των οικοδομών φόρος*», ο οποίος ίσχυσε μέχρι το 1836. Παράλληλα με τη ρύθμιση φορολόγησης των οικοδομικών αδειών εισάγεται, τον Ιούλιο 1836, Διάταγμα «*περί φόρων επί των επιτηδευμάτων*»⁵⁶⁴ στο πλαίσιο ισοσκελισμού των κρατικών εσόδων και εξόδων. Το Διάταγμα προέβλεπε την κατανομή των φόρων «*εξ ίσου εις όλους τους υπηκόους κατ' αναλογίαν, όσον ένεστι ακριβή, των εισοδημάτων ενός εκάστου*», όπως

⁵⁶² Νόμος 4663 «περί εξασκήσεως του επαγγέλματος του πολιτικού μηχανικού, αρχιτέκτονος και τοπογράφου», ΦΕΚ 149Α'/09.05.1930.

⁵⁶³ Διάταγμα «περί των εισοδημάτων των δήμων», ΦΕΚ 8^α/03.03.1836.

⁵⁶⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 34Α'/15.07.1836.

αναφέρεται στο προοίμιό του. Αφού γνωμοδότησε το Συμβούλιο της Επικρατείας, καταργήθηκαν τα άρθρα του από 4 Φεβρουαρίου 1830 Ψηφίσματος που αφορούσαν τη φορολογία των επιτηδευμάτων και εισάγεται γενικός ετήσιος φόρος 5% «*επί του κέρδους εκάστου επιτηδεύματος, αφαιρουμένου πρώτον του ενοικίου του εργαστηρίου*». Στο Διάταγμα αναφέρεται ρητά ότι δεν υπόκειντο στην απόδοση αυτού του φόρου, μεταξύ άλλων, οι συγγραφείς, οι «*διδάσκαλοι γραμμάτων, και επιστημών*», οι ζωγράφοι, οι «*ανδριαντοποιοί*» και οι «*σκαλιστές*».

Με νεώτερο Διάταγμα⁵⁶⁵ για τον φόρο επί των οικοδομών, καταργήθηκε από την 1^η Ιανουαρίου 1836 ο «*επιτόπιος*» φόρος (του 1830) και στη θέση του επιβλήθηκε, από την ίδια ημερομηνία, ένας γενικός φόρος επί των οικοδομών. Στον νέο φόρο υπόκειντο μόνον: α) οι συνολικά ή μερικώς ενοικιασμένες οικοδομές και β) τα μη ενοικιασμένα μέρη μιας οικοδομής, στα οποία ο ιδιοκτήτης «*μετέρχεται οποιονδήποτε κλάδον βιομηχανίας*». Όσες οικοδομές δεν υπάγονταν στις προαναφερόμενες περιπτώσεις, απαλλάσσονταν από τον φόρο. Πόσος όμως ήταν ο φόρος; Προσδιορίζεται σε ποσοστό 7% επί του πραγματικού εισοδήματος του αμοιβαία συμφωνηθέντος ενοικίου, στην περίπτωση (α), και κατ' εκτίμηση και σύγκριση με τα τρέχοντα τοπικά ενοίκια, στην (β) περίπτωση. Ποσοστό 80% του φόρου εισέπραττε το Δημόσιο Ταμείο και το υπόλοιπο 20% το οικείο δημοτικό Ταμείο.

Αντίστοιχος Νόμος ίσχυε και στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ειδικότερα, προβλεπόταν να εισπράττεται ένα τέλος «*είκοσι παράδων επί εκάστου πήχεως του οικοδομηθησομένου κτιρίου μετά των προσαρτημάτων αυτού, εκτός του λουτρώνος, υπολογιζομένων των τετραγωνικών πήχεων απάντων των πατωμάτων*»⁵⁶⁶. Για κάθε «λουτρόνα» το τέλος ανερχόταν σε δέκα (10) γρόσια, ενώ απαλλάσσονταν⁵⁶⁷ από αυτό τα υπόγεια, οι δεξαμενές, τα φρέατα, οι «*αποθήκες ύδατος*», καθώς και τα επί δημόσιας οδού «*εξέχοντα δωμάτια*» και οι εξώστες μήκους έως δύο (2) πήχεις για κάθε όροφο. Για κάθε εργαστήριο, το καταβαλλόμενο τέλος ανερχόταν σε δύο (2) γρόσια ανά τ.π..

Το 1837 καταργείται⁵⁶⁸ το σχετικό Διάταγμα του Ιουλίου 1836 και εισάγεται στο νεοελληνικό Κράτος ένα νέο φορολογικό σύστημα για τα επιτηδεύματα, αντίστοιχο με εκείνα που ακολουθούσαν οι ευρωπαϊκές χώρες. Συνεχίζουν να μην υπόκεινται σε φόρο επιτηδεύματος όσοι

⁵⁶⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 40^Α/07.08.1836.

⁵⁶⁶ Οθωμανικοί Κώδικες 1890, σ. 3135.

⁵⁶⁷ Ο.π., σ. 3136.

⁵⁶⁸ Νόμος «περί του φόρου των Επιτηδευμάτων», ΦΕΚ 38^Α/29.11.1837.

ασκούσαν τα επαγγέλματα που αναφέρονταν στο Διάταγμα του 1836 (ζωγράφοι, αγαλματοποιοί, γλύπτες, συγγραφείς, δάσκαλοι). Για τον φόρο επιτηδεύματος καθορίζονται δύο (2) τιμολόγια: το πρώτο περιελάμβανε τον ετήσιο φόρο κατά κλάσεις και κατ' αναλογία του πληθυσμού και το δεύτερο τον αντίστοιχο ετήσιο φόρο κατά κλάσεις μεν, αλλά «χωρίς παρατήρησιν του πληθυσμού». Τα επιτηδεύματα του αρχιτέκτονα και του εργολάβου οικοδομών περιλαμβάνονταν στο πρώτο τιμολόγιο και στην ανώτερη Α' κλάση. Ο ετήσιος φόρος που όφειλαν αυτοί να καταβάλουν κυμαινόταν από σαράντα (40) δρχ., για πληθυσμό πόλης μέχρι χίλιους (1.000) κατοίκους, μέχρι εβδομήντα πέντε (75) δρχ. για πληθυσμό μεγαλύτερο από πέντε χιλιάδες (5.000) κατοίκους. Δηλαδή ο φόρος δεν επιβαλλόταν ανάλογα με τον όγκο δουλειάς του αρχιτέκτονα, αλλά λαμβάνοντας ως τεκμήριο το μέγεθος του πληθυσμού του τόπου εργασίας του, δηλαδή πληθυσμιακά κριτήρια. Οι ειδικότητες του κτίστη και του λιθοξόου περιλαμβάνονταν στην Ζ' κλάση και όφειλαν να καταβάλουν ετήσιο φόρο από τέσσερις (4) έως δέκα (10) δρχ., ανάλογα με τον πληθυσμό της πόλης στην οποία ασκούσαν το επάγγελμά τους.

Το 1842 άλλαξε πάλι η νομοθεσία περί των φόρων επί των οικοδομών, που είχαν εισαχθεί τα έτη 1836 και 1837. Οι φόροι δεν θα εισπράττονταν πλέον από τα δημοτικά Ταμεία, αλλά από τα διοικητικά Ταμεία του Κράτους, σύμφωνα με νέο Νόμο⁵⁶⁹. Οι Δήμοι θα κρατούσαν μόνον ποσοστό 17% αυτών των φόρων, ενώ ποσοστό 3% θα αποδιδόταν στα διοικητικά Ταμεία, ως αντιμισθία για τα έξοδα της είσπραξης.

Το 1845, με τον Νόμο ΚΣΤ' «περί της φορολογίας των οικοδομών»⁵⁷⁰, ο σχετικός φόρος προσδιορίζεται πλέον σε ποσοστό 4% επί του εισοδήματος. Το είδος των οικοδομών που υπόκεινται σε φόρο παραμένει ως είχε στο σχετικό Διάταγμα του 1836. Ο φόρος εισπράττεται από το Ταμείο του Κράτους, ενώ στο δημοτικό Ταμείο αποδίδεται ποσοστό 15% των φόρων (έναντι 20% που προέβλεπε το Διάταγμα του 1836). Με αυτό τον Νόμο, υπήρξε σημαντική φορολογική ελάφρυνση, της τάξης του 40%, των ιδιοκτητών ακινήτων, προς ενίσχυση της οικοδομής.

Αναλυτικά στοιχεία για το ύψος των φόρων επί της οικοδομής και επί των επιτηδευμάτων δεν υπάρχουν για κάθε έτος της Οθωνικής περιόδου. Παρουσιάζονται όμως, ενδεικτικά, στοιχεία του Κρατικού προϋπολογισμού, χρήσεως 1849 (Κεφάλαιο Α', Άμεσοι φόροι), σύμφωνα με τα οποία ο

⁵⁶⁹ Νόμος «περί εισπράξεως των επί των επιτηδευμάτων και οικοδομών φόρων», ΦΕΚ 10Α'/14.05.1842.

⁵⁷⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 33Α'/17.12.1845.

φόρος επί των οικοδομών, στο σύνολο των Επαρχιών του Κράτους, ανερχόταν⁵⁷¹ στο ποσό των εκατόν είκοσι τριών χιλιάδων και εκατό (123.100) δρχ.. Ο υψηλότερος φόρος οικοδομής προϋπολογιζόταν για την Επαρχία Αττικής, όπως ήταν φυσικό, καθώς εκεί υπήρχε εντονότερη ανοικοδόμηση, ανερχόταν σε σαράντα τέσσερις χιλιάδες (44.000) δρχ. και αντιστοιχούσε στο 36% του συνολικού φόρου. Ακολουθούσαν οι Επαρχίες Σύρου (18.800 δρχ., ποσοστό 15,3%), Αχαΐας (9.000 δρχ., ποσοστό 7,3%) και Αργολίδας (7.000 δρχ., ποσοστό 5,7%). Ο χαμηλότεροι φόροι οικοδομής προϋπολογιζόνταν για τις Επαρχίες Επιδαύρου Λιμηράς και Μεγαλούπολης (από 250 δρχ.), και Αιγίνης (μόλις 150 δρχ.), οι οποίες είχαν και τη χαμηλότερη ανοικοδόμηση.

3.7. Τα έργα υποδομής

3.7.1. Γενικά περί δημόσιων έργων

Ένα σημαντικό κεφάλαιο, που συσχετίζεται ευθέως με τον σχεδιασμό των πόλεων και τον δημόσιο χώρο, αφορά τα έργα υποδομής. Σύμφωνα με τον Jules Tarr⁵⁷², για την ανάπτυξη των υποδομών σε σχέση με τη μορφοποίηση των πόλεων, από το τέλος του 18^{ου} μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, υιοθετούνται τρία (3) ιστορικά στάδια: α) η περίοδος της θεμελίωσης (1790 – 1855), β) η κατασκευή του πυρήνα της υποδομής στις κύριες πόλεις (1855 – 1910), γ) η κυριαρχία της τεχνικής υποδομής και η ενίσχυση του κρατικού ρόλου (1910 – 1956).

Στο νέο ελληνικό Κράτος, όταν αναφερόμαστε σε έργα υποδομής ουσιαστικά εννοούμε μία υποτυπώδη οδοποιία, ελάχιστες γέφυρες και ορισμένα έργα ύδρευσης, δηλαδή κυρίως έργα αστικής υποδομής. Ο αγώνας για την Ανεξαρτησία είχε απογυμνώσει την Ελλάδα από κάθε σημαντικό έργο. Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο Emile Burnouf, Διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, τη δεκαετία του 1870, ο οποίος έζησε στην Ελλάδα την περίοδο 1847 – 1858: «Διέσχισα με το άλογο χίλιες πεντακόσιες με χίλιες οκτακόσιες λεύγες προς όλες τις κατευθύνσεις του βασιλείου-[...]. Δρόμοι δεν υπήρχαν πουθενά, εκτός από αυτόν που ένωνε την Αθήνα με τον Πειραιά. Ούτε γεφύρια· περνούσαμε τα ποτάμια από τα διαβατά τους σημεία»⁵⁷³.

Η κατασκευή των έργων υποδομής ανήκε στην αρμοδιότητα του στρατιωτικού Σώματος του Μηχανικού. Τον Ιούλιο 1856 που αναδιοργανώθηκε (όπως είδαμε στην §3.3) το Σώμα, ανώτερος αξιωματικός διατελούσε στο Υπουργείο Εσωτερικών, διευθύνοντας την Υπηρεσία δημοσίων

⁵⁷¹ Νόμος ΡΜΕ' «περί κυρώσεως του προϋπολογισμού των εσόδων της χρήσεως 1849» και Νόμος ΡΜΣΤ' «περί κυρώσεως του προϋπολογισμού των εξόδων της χρήσεως 1849», ΦΕΚ 36^α/21.10.1849.

⁵⁷² Tarr 1984, σσ. 4-34.

⁵⁷³ Τρίχα 2001, σ. 44.

έργων. Άλλος αξιωματικός, στο Υπουργείο Οικονομικών, διηύθυνε τη γεωμετρική υπηρεσία η οποία υπαγόταν σε αυτό, σύμφωνα με Διάταγμα του 1833, που όριζε ότι όλα τα δημόσια έργα, στρατιωτικά και πολιτικά, υλοποιούνταν από τις διευθύνσεις του Μηχανικού. Όταν απαιτούνταν η εκτέλεση ειδικών πολιτικών έργων, επιτρεπόταν να διορίζονται και έμπειροι πολιτικοί αρχιτέκτονες.

Καθώς τα έργα προχωρούσαν και γίνονταν πιο σύνθετα, κρίθηκε σκόπιμο, το 1858, να συσταθεί⁵⁷⁴ ένα Συμβούλιο δημόσιων έργων, με σκοπό την προσφορότερη εκτέλεσή τους. Το Συμβούλιο υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών και τα μέλη του ήταν άμισθα. Μετείχαν σε αυτό ο αρχηγός του Σώματος του Μηχανικού, οι τμηματάρχες του Μηχανικού και των δημόσιων έργων του Υπουργείου Εσωτερικών, ο τμηματάρχης του γεωμετρικού κλάδου του Υπουργείου Οικονομικών, ο Διευθυντής του Πολυτεχνείου, ο Γάλλος μηχανικός Δανιήλ και ο αρχιτέκτονας Κάλκος, προήδρευε δε ο Υπουργός Εσωτερικών. Καθήκον του Συμβουλίου ήταν να γνωμοδοτεί επί θεμάτων τα οποία παρέπεμπε σε αυτό ο Υπουργός και αφορούσαν διαγράμματα, προϋπολογισμούς και διάφορα έγγραφα δημόσιων έργων. Όταν κάποιο υπό συζήτηση έργο κατασκευαζόταν εκτός Αθήνας, ένα από τα μέλη του Συμβουλίου το μελετούσε «*εκ του πλησίον*» προκειμένου να συλλέξει τις αναγκαίες πληροφορίες. Προβλεπόταν δε και η σύσταση ειδικής Επιτροπής για αυτό τον σκοπό. Στις συνεδριάσεις τηρούνταν πρακτικά, στα οποία καταγραφόταν η γνώμη κάθε μέλους και τα οποία διαβιβάζονταν στον Υπουργό Εσωτερικών. Συμπερασματικά, το Συμβούλιο δημόσιων έργων ήταν ένα συμβουλευτικό όργανο του Υπουργού, που συνεδρίαζε τακτικά (μία φορά την εβδομάδα), με μέλη υψηλού επιπέδου από άποψη μόρφωσης και εμπειρίας, τα οποία κατέθεταν την άποψή τους επί ιδιαίτερων ζητημάτων τεχνικής φύσης.

3.7.2. Οδοποιία

Οι οδικές συνδέσεις μεταξύ των πόλεων, κατά τα πρώτα χρόνια ζωής του νεοελληνικού Κράτους, ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Η έλλειψη δικτύου περιόριζε σημαντικά τη διακίνηση ανθρώπων και αγαθών και αποτελούσε σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη των πόλεων. Είναι ενδεικτικό ότι το 1836 αποφασίζεται, για τη διατήρηση σε καλή κατάσταση των ελάχιστων υφιστάμενων οδών και για να μη διακόπτονται οι υποτυπώδεις συγκοινωνίες, η ανάθεση του έργου επίβλεψής τους σε επιστάτες. Ειδικότερα, με το Διάταγμα «**περί επιτηρήσεως**

---

⁵⁷⁴ Διάταγμα «περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω των Εσωτερικών συμβουλίου των δημοσίων έργων», ΦΕΚ 39^Α/02.09.1858.

των δημοσίων οδών»⁵⁷⁵, αποφασίζεται η ανάθεση της «*άμεσης επιτηρήσεως*» των οδών, δηλαδή των «*κατεσκευασθεισών οδών*» Αθήνας – Πειραιά και Ναυπλίου – Άργους, σε δύο (2), μόλις, επιστάτες που θα επιλέγονταν από τους αξιωματικούς των πρώην ελαφρών στρατευμάτων και θα υπάγονταν στους «*αρμοδίους νομομηχανικούς*», δηλαδή σε αξιωματικούς του Μηχανικού, που είχαν την ευθύνη υλοποίησης ενός έργου σε επίπεδο Νομού. Για τις υπόλοιπες οδούς γίνεται μία γενική αναφορά, «*ομοίως και των λουπών των εις άλλα μέρη του Βασιλείου*».

Το Διάταγμα, το οποίο καθόριζε επίσης κυκλοφοριακά θέματα για πεζούς και άμαξες, καθώς και τις ποινές που επιβάλλονταν στους παραβάτες των διατάξεών του, ήταν η μόνη ρύθμιση για οδικές συνδέσεις που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την πρώτη δεκαετία της περιόδου Όθωνα.

Όμως το Κράτος άρχιζε σταδιακά να αναπτύσσεται και προέκυπταν ανάγκες διάνοιξης νέων δρόμων ή επέκτασης του υφιστάμενου οδικού δικτύου. Είναι ενδεικτική η Απόφαση του Επαρχιακού Συμβουλίου Καρυστίας Εύβοιας, περί κατασκευής μιας νέας μεγάλης επαρχιακής οδού από την Κύμη στην Κάρυστο, μήκους περίπου ενενήντα (90) χλμ., η οποία εγκρίθηκε τον Ιανουάριο 1843⁵⁷⁶ και προέβλεπε ότι η Γραμματεία Εσωτερικών θα όριζε μηχανικό για να μελετήσει τη χάραξη του οδικού άξονα και να υποβάλει πρόταση προς έγκριση. Η ενέργεια της Γραμματείας να διαθέσει ένα μηχανικό ήταν βέβαια αναντίστοιχη της πολύ φιλόδοξης Απόφασης του Επαρχιακού Συμβουλίου να υλοποιήσει οδικό άξονα μήκους δεκάδων χλμ.. Είναι όμως πολύ ενδεικτική των μέσων και του ανθρώπινου δυναμικού που διέθετε το Κράτος. Ταυτόχρονα η Γραμματεία ενέκρινε την προκαταβολή ενός μικρού ποσού, χιλίων (1.000) δρχ., που είχε προβλεφθεί στον προϋπολογισμό του Επαρχιακού Συμβουλίου, προκειμένου να καλυφθούν τα πρώτα έξοδα του μηχανικού και οι δαπάνες των αναγκαίων τεχνικών εργασιών. Αντίστοιχη απόφαση έλαβε και το Επαρχιακό Συμβούλιο Παρνασίδος⁵⁷⁷ για την κατασκευή επαρχιακού δρόμου, από το λιμάνι (σκάλα) της Άμφισσας μέχρι τα όρια της Παρνασίδος, προσδιορίζοντας μάλιστα το ποσό για τα πρώτα έξοδα σύνταξης του σχεδίου και του προϋπολογισμού του έργου σε τετρακόσιες (400) δρχ.. Η Πράξη του Επαρχιακού Συμβουλίου εγκρίθηκε με Διάταγμα⁵⁷⁸ τον Μάρτιο 1843.

⁵⁷⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 72Α/06.12.1836.

⁵⁷⁶ Διάταγμα «περί κατασκευής επαρχιακής οδού από Κύμης εις Κάρυστον», ΦΕΚ 2^Α/25.01.1843.

⁵⁷⁷ Η Παρνασίδα, την Οθωνική περίοδο, ήταν Επαρχία που περιελάμβανε τους Δήμους Άμφισσας, Γαλαξειδίου, Κρίσσας, Αντίκιρρας, Παρνασίδας και Κυτινίου. Σταματάκης 1846, σσ. 11-12.

⁵⁷⁸ Διάταγμα «περί κατασκευής επαρχιακής οδού εις Παρνασίδα», ΦΕΚ 9^Α/25.03.1843.

Άλλη μία παρέμβαση που αφορούσε έργο οδοποιίας, τον Δεκέμβριο 1844, ήταν η απόφαση χαρακτηρισμού με Διάταγμα⁵⁷⁹, ως «Βασιλικής» της «μεταξύ Άστεος και Πειραιώς αμαξωτής οδού», δηλαδή της οδικής σύνδεσης Αθήνας – Πειραιά, και η ανάθεσή της από τις 23 Ιουνίου 1845, στην αρμοδιότητα του Δημοσίου. Πρόκειται για τη λεγόμενη «Πειραιϊκή οδό», που βρισκόταν σε πολύ κακή κατάσταση αφ' ότου η συντήρησή της είχε ανατεθεί στον Δήμο της Αθήνας. Με τον χαρακτηρισμό της οδού ως βασιλικής, το Υπουργείο Εσωτερικών θα αναλάμβανε πλέον «ταχίστην πρόνοιαν» για τη ριζική επισκευή της.

Ένα από τα έργα υποδομής που απασχόλησαν επί μακρόν το νεοελληνικό Κράτος ήταν η γεφύρωση του πορθμού του Ευρίπου. Στο πλαίσιο προώθησης των έργων για διευκόλυνση των μεταφορών και για την οικονομική ανάπτυξη της Χαλκίδας και της Εύβοιας γενικότερα, αλλά και για να ολοκληρωθούν τα έργα καθαρισμού του πορθμού του Ευρίπου και της επ' αυτού κινητής ξύλινης γέφυρας, της οποίας η λειτουργία ήταν προβληματική, όπως επισημαίνει ο Θεοδόσης Τάσιος⁵⁸⁰, εκδόθηκε την άνοιξη του 1843 το Διάταγμα «περί εισπράξεως πορθμείων και διοδίων από τον πορθμόν της Ευρύπου»⁵⁸¹. Λαμβάνοντας υπόψη σχετική Πράξη του δημοτικού Συμβουλίου Χαλκίδας (υπ' αριθ. ΝΘ') και το γεγονός ότι ο πορθμός «κατασταθείς πλώμιος διά του καθαρισμού του πυθμένος και της κατασκευής κινητής γέφυρας, ώστε να διαπλέωσι μεγάλης χωρητικότητος εμπορικά πλοία, θέλει επιφέρει αξίαν λόγου ανάπτυξιν εις το εμπόριον και την ναυτιλίαν εν γένει, και ιδίως εις την πόλιν Χαλκίδος», εγκρίθηκε η είσπραξη, από τον Δήμο Χαλκίδας, πορθμείων από τα διαπλέοντα τον πορθμό πλοία και διοδίων από τα διερχόμενα την υφιστάμενη παλαιά ξύλινη γέφυρα, ζώα. Καθορίστηκε δε και το ύψος αυτών (π.χ. για πλοία 1–5 τόνων, μία δρχ. πορθμείο, για ένα μεγάλο ζώο πέντε (5) λεπτά τέλος διοδίων). Η διάρκεια καταβολής των τελών ανερχόταν σε είκοσι έξι (26) χρόνια και η επιβολή τους ήταν υποχρεωτική από την αποπεράτωση του καθαρισμού του πορθμείου και της επ' αυτού κινητής γέφυρας. Από την ημέρα αυτή θα καταργούνταν και τα «ήδη επί της γεφύρας εισπραττόμενα υπό του δήμου διόδια». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η «εξουσία» που παρέχεται με το Διάταγμα στον Δήμο Χαλκίδας, να παραχωρήσει «κατά το όλον ή κατά μέρος μόνον» της προαναφερόμενης διάρκειας, το δικαίωμα είσπραξης των πορθμείων και διοδίων «εις εργολάβους ή εταιρίας, οίτινες ήθελον

⁵⁷⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 36^Α/26.12.1844.

⁵⁸⁰ «Η «τέως κινητή» ξύλινη γέφυρα φαίνεται ότι δεν λειτουργούσε καλά (ή και δεν λειτουργούσε καθόλου) κατά τις πρώτες δεκαετίες της Ελληνικής Επικράτειας, πράγμα το οποίο φαίνεται ότι είχε αρχίσει τουλάχιστον από το 1817. Έτσι, πιθανότατα, για 40 χρόνια περίπου (1817 – 1857), η ναυσυλτοία δεν εξυπηρετούνταν καλώς». Τάσιος 2012, σ. 413.

⁵⁸¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/14.05.1843.

αναδεχθή ίδια δαπάνη τον καθαρισμόν του πορθμού ως και της επ' αυτού κινητής γεφύρας». Το νεοελληνικό Κράτος φτάνει πολύ κοντά στο να αποτελέσει η γέφυρα του Ευρίπου το πρώτο αυτοχρηματοδοτούμενο έργο με σύμβαση παραχώρησης, το έτος 1843, δηλαδή εκατόν πενήντα (150) χρόνια πριν αρχίσουν να υλοποιούνται μεγάλα έργα υποδομής με αυτή τη μέθοδο στη σύγχρονη Ελλάδα⁵⁸². Όμως το εγχείρημα αποδείχθηκε πολύ πρόωρο για την εποχή εκείνη. Το 1849 έγιναν προσπάθειες να δημιουργηθεί εταιρεία που θα αναλάμβανε το έργο, αλλά απέβησαν άκαρπες. Το θέμα επανέρχεται το 1853 και νομοθετείται η δημόσια χρηματοδότηση του έργου. Με Νόμο⁵⁸³ επιβάλλονται φόροι (στα εισαγόμενα και εξαγόμενα εμπορεύματα από το τελωνείο Χαλκίδας που υπόκειντο σε τελωνειακό δικαίωμα), πορθμεία (στα διαπλέοντα τον πορθμό πλοία) και διόδια (στα διερχόμενα από τη γέφυρα ζώα), προκειμένου να χρηματοδοτηθούν: η εκβάθυνση του πορθμού «μέχρι πέντε Β. πήχεων», η κατασκευή κινητής γέφυρας και αιμασιάς εκατέρωθεν αυτής, η οποία θα διαμόρφωνε νέα παραλιακή ζώνη, η τοποθέτηση των αναγκαίων για τον διάπλου σημάτων και φάρων και ο καθαρισμός του λιμένα. Η διαφορά σε σχέση με το Διάταγμα του 1843 είναι ότι πλέον τα έργα προβλεπόταν να γίνουν «κατά τα περί δημοσίων έργων κανονισμένα», δηλαδή ως δημόσια έργα, «υπό την εφορίαν πενταμελούς επιτροπής». Επιτρεπόταν στην Κυβέρνηση να δανειστεί ποσό έως εκατόν είκοσι χιλιάδες (120.000) δρχ. για τα έργα, η απόδοση δε των τόκων αυτού του ποσού ήταν εγγυημένη από το Δημόσιο, προς «εντελή ασφάλειαν του δανειστού». Μετά την απόσβεση του κόστους των έργων, οι φόροι στα εμπορεύματα θα έπαυαν να καταβάλλονται. Προβλεπόταν όμως η συνέχιση της επιβολής των πορθμείων και των διοδίων, προς όφελος του Δημόσιου Ταμείου, προκειμένου να συντηρούνται τα έργα.

Το Διάταγμα του 1843 καταργήθηκε και με νέο Διάταγμα⁵⁸⁴ το 1854, οριστικοποιείται ότι τα διόδια στη γέφυρα και ο φόρος στα εμπορεύματα «ενοικιάζονται διά έν έτος». Η δημοπρασία προβλέπεται να γίνει βάσει του φορολογικού Νόμου για τα προϊόντα της γης και το ενοίκιο θα καταβαλλόταν στο Δημόσιο σε δώδεκα (12) ίσες δόσεις. Με τον Νόμο ΧΟΣΤ' «περί

---

⁵⁸² Το 1991 έγινε ο διαγωνισμός του έργου που περιελάμβανε τη μελέτη, χρηματοδότηση, κατασκευή και λειτουργία της γέφυρας Ρίου – Αντιρρίου. Η σχετική σύμβαση παραχώρησης μεταξύ του ελληνικού Δημοσίου και του αναδόχου κυρώθηκε με τον Νόμο 2395/1996, ΦΕΚ 71^{Α'}/24.04.1996. Το 1991 ξεκίνησε επίσης αντίστοιχος διαγωνισμός για το νέο αεροδρόμιο Αθηνών στα Σπάτα. Η σύμβαση παραχώρησης κυρώθηκε με τον Νόμο 2338/1995, ΦΕΚ 202^{Α'}/14.09.1995.

⁵⁸³ Νόμος ΣΖ' «περί διωρύξεως του πορθμού του Ευρίπου», ΦΕΚ 37^{Α'}/26.10.1853.

⁵⁸⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 25^{Α'}/23.07.1854.

εξακολουθήσεως των έργων εν τω πορθμώ Ευρίπου»⁵⁸⁵, προστέθηκαν και ορισμένες άλλες εργασίες, που έπρεπε να υλοποιηθούν, όπως η μεγαλύτερη εκβάθυνση του πορθμού. Οι φόροι, τα πορθμεία και τα διόδια που είχαν επιβληθεί το 1853 παρέμεναν, μέχρι την πλήρη αποπληρωμή της δαπάνης αποπεράτωσης του συνόλου των έργων.

Οι πρωτεργάτες του σπουδαίου έργου γεφύρωσης του πορθμού του Ευρίπου τιμήθηκαν από την Κυβέρνηση. Στις 10 Ιανουαρίου 1858⁵⁸⁶, απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός των ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος στον λοχαγό του Μηχανικού, αρχιμηχανικό της γέφυρας, Δημήτρη Σκαλιστήρη και ο Αργυρός Σταυρός του ίδιου Τάγματος στους Ηλία Παπαηλιόπουλο, Νομάρχη Εύβοιας, Δ. Γ. Ιωαννίτη και Γ. Αποστολίδη, μέλη της Επιτροπής για τη «διόρυξη» του πορθμού του Ευρίπου.

Πολύ σημαντικός όχι μόνο για το συγκοινωνιακό δίκτυο, αλλά και για την αστική ανάπτυξη του Κράτους, είναι ο Νόμος ΣΣΤ' **«περί οδοποιίας»⁵⁸⁷**. Περιλαμβάνει πέντε (5) Κεφάλαια, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια. Στο Κεφάλαιο Α' γίνεται η κατάταξη των οδών⁵⁸⁸ σε *εθνικές*⁵⁸⁹ (όσες συνέδεαν πρωτεύουσες των Επαρχιών μεταξύ τους ή με λιμάνια ή με άλλη σημαντική πόλη όμορου κράτους και χαρακτηρίζονταν διά Νόμου ή Διατάγματος), σε *επαρχιακές* (όσες συνέδεαν τις πρωτεύουσες των Δήμων της αυτής Επαρχίας ή άλλων Επαρχιών μεταξύ τους, ή με λιμένα επαρχιακού ενδιαφέροντος, χαρακτηρίζονταν δε από τα Επαρχιακά Συμβούλια και εγκρίνονταν από την Κυβέρνηση), και *δημοτικές* (όσες συνέδεαν τα χωριά ενός Δήμου μεταξύ τους ή με την

⁵⁸⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37^Α/12.08.1861.

⁵⁸⁶ Το σχετικό Διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 42^Α/15.09.1858.

⁵⁸⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 39^Α/06.09.1852.

⁵⁸⁸ Ο χαρακτηρισμός των οδών ανά την Επικράτεια γινόταν με την έκδοση Νόμων και Διαταγμάτων. Με Διάταγμα, ΦΕΚ 17^Α/19.05.1856, χαρακτηρίστηκαν επαρχιακοί οδοί στην Άνδρο, με άλλο Διάταγμα, ΦΕΚ 18^Α/25.05.1856, χαρακτηρίστηκαν επαρχιακοί οδοί στην Εύβοια, με τον Νόμο ΥΔ'/1857, ΦΕΚ 17^Α/12.06.1857, χαρακτηρίστηκαν εθνικοί δεκαεπτά δρόμοι (Ναύπλιο – Τρίτολη, Τρίτολη – Καλαμάτα, Κόρινθος – Άργος, κλπ) και χορηγήθηκε ποσό τριακοσίων χιλιάδων δρχ. για τη διαμόρφωσή τους. Με τον Νόμο ΥΖΑ'/1858, ΦΕΚ 21^Α/26.06.1858, χαρακτηρίστηκε εθνική η οδός μεταξύ της Κύμης και του λιμένα της. Αντίστοιχα Διατάγματα, βασισμένα στον Νόμο ΣΣΤ'/1852, εκδόθηκαν και στη συνέχεια, όπως το «περί χαρακτηρισμού διαφόρων οδών Αττικής ως επαρχιακών», ΦΕΚ 47^Α/14.10.1858, ενώ στο ίδιο ΦΕΚ δημοσιεύθηκαν και άλλα τρία Διατάγματα, με τα οποία καθορίζονταν οι χαράξεις των οδών από το Ναύπλιο μέχρι τους Μύλους Τεμενίου, από την Τρίτολη μέχρι την Μεγαλόπολη και από τη Σπάρτη μέχρι το Γύθειο. Ακολούθησε το Διάταγμα «περί χαρακτηρισμού ως επαρχιακής της από Ξηροχωρίου εις Αιδηψόν αγωγού οδού», ΦΕΚ 49^Α/18.10.1858. Με άλλο Διάταγμα, ΦΕΚ 54^Α/16.09.1861, χαρακτηρίστηκε επαρχιακή η οδός που ξεκινούσε από τον λιμένα Δόμβραιναις και κατέληγε στη Θήβα.

⁵⁸⁹ Αιτιολογώντας στη Βουλή, το 1857, τον χαρακτηρισμό δεκαεπτά οδών ως εθνικών, ο Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρης ανέφερε ότι η κατασκευή τους κρινόταν αναγκαία «κατά προτίμησιν, διότι συντελούσι τα μέγιστα εις ενίσχυσιν και ανάπτυξιν της γεωργίας, συνδέουσιν ευφόρους επαρχίας μετά λιμένων του Κράτους και διευκολύνουσι την μεταφοράν των προϊόντων. Αι οδοί αύται μετά των ήδη κατασκευασθεισών [...] θέλουσιν αποτελέσει εν γενικόν σύμπλεγμα οδών αρκούντως τέλειον». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδριάσις ΝΘ' της 3^{ης} Ιουνίου 1857, σ. 949.

πρωτεύουσά του, ή με εθνική ή επαρχιακή οδό, και χαρακτηρίζονταν από τα δημοτικά Συμβούλια). Η κατασκευή των δρόμων ήταν υποχρεωτική για τον φορέα στον οποίο αυτοί ανήκαν, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα. Στο Κεφάλαιο Β' καθορίζονται θέματα σχετικά με την κατασκευή των οδών. Οι εθνικές οδοί κατασκευάζονταν με δαπάνες του Δημοσίου και με προσωπική συνδρομή των κατοίκων των Επαρχιών από τις οποίες διέρχονταν. Για την κατασκευή των επαρχιακών οδών το Δημόσιο κάλυπτε τις δαπάνες των τεχνικών εργασιών «*σχεδιαγραφήσεως της οδού*» και των γεφυρών, οχετών, τοίχων και λιθοστρωμάτων, καθώς και των «*ξηροτοίχων*», προς υποστήριξη των οδών. Οι υπόλοιπες εργασίες βάρυναν τις Επαρχίες από τις οποίες διερχόταν η οδός, ανάλογα με τον πληθυσμό τους. Η κατασκευή των δημοτικών οδών βάρυνε τους Δήμους, στην περιφέρεια των οποίων κατασκευάζονταν, πλην των δαπανών «*σχεδιαγραφήσεως*» της οδού και των αντίστοιχων για τη μισθοδοσία των μηχανικών και επιστατών. Επειδή τα οικονομικά των Δήμων δεν ήταν ανθηρά, η χρηματοδοτική συμβολή των ιδιωτών⁵⁹⁰ ήταν σημαντική, σε θέματα διαμόρφωσης δημοτικών οδών. Για την υλοποίηση των επαρχιακών και δημοτικών οδών, επιτρεπόταν η επιβολή έκτακτων φόρων, οι οποίοι αποφασίζονταν από τα Επαρχιακά και Δημοτικά Συμβούλια, βάσει των προϋπολογισμών των έργων. Ο Νόμος προέβλεπε τη διαδικασία απαλλοτρίωσης των ιδιοκτησιών από τις οποίες διερχόταν δημοτική ή επαρχιακή οδός. Ειδικότερα στο άρθρο 12 αναφέρεται ότι, οι ιδιοκτήτες μεγάλων κτημάτων από τα οποία διερχόταν (νέα) οδός, συνεισέφεραν εφ' άπαξ στην κατασκευή αυτής, «*αναλόγως της προσγινομένης εις αυτούς ωφελείας· την δε αναλογίαν ταύτην κανονίζει εις χρήματα το αρμόδιον δημοτικόν συμβούλιον*». Το Κεφάλαιο Γ' διαπραγματεύεται θέματα προσωπικής εργασίας. Κάθε δημότης ηλικίας άνω των δεκαοκτώ (18) ετών όφειλε να εργαστεί σε έργα οδοποιίας έως δώδεκα (12) ημέρες κατ' έτος, αλλά η εργασία μπορούσε να αποδοθεί και σε χρήμα. Το Κεφάλαιο Δ' περιλαμβάνει τις ποινικές διατάξεις, ορίζοντας ότι στους

⁵⁹⁰ Είναι ενδεικτικό ότι στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 39^Α/02.09.1858, ανακοινώνεται ότι με τα από 3 και 13 Ιουλίου 1858 Διατάγματα, που δεν έχουν δημοσιευθεί σε ΦΕΚ, διατέθηκαν στον Δήμαρχο Αθηναίων από την Τοσίτσα: ποσό έξι χιλιάδων δρχ. «προς ισοπέδωσιν» της μεταξύ του Πανεπιστημίου και του Υπ. Οικονομικών οδού και ποσό είκοσι μίας χιλιάδων δρχ. για την ισοπέδωση της οδού Σταδίου και των εγκάρσιων οδών, διά των οποίων αυτή συνδεόταν με το Πανεπιστήμιο. Το οδικό δίκτυο της Αθήνας συνέχισε να βελτιώνεται σταδιακά, παράλληλα με το σχέδιο πόλεως και η ευρύτερη περιοχή του Πανεπιστημίου να διαμορφώνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1850, με ευθύνη του Δήμου Αθηναίων και χρηματοδότηση από τη δωρεά Τοσίτσα. Στη διάθεση του Δημάρχου Αθηναίων τέθηκε επίσης (με Διάταγμα που ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 50^Α/30.10.1858) ποσό τριών χιλιάδων πεντακοσίων δρχ. «διά την ισοπέδωσιν των οδών Νομισματοκοπείου και Σταδίου και των Εγκαρσίων» και με άλλο Διάταγμα (στις 19 Σεπτεμβρίου, που ανακοινώθηκε στο ίδιο ΦΕΚ), εγκρίθηκε πίστωση δεκαεννέα χιλιάδων πεντακοσίων δρχ. «διά την ισοπέδωσιν και λιθόστρωσιν» των οδών Νομισματοκοπείου και Σταδίου. Και αυτές οι χρηματοδοτήσεις προέρχονταν από την Τοσίτσα. Ένα χρόνο αργότερα, με δύο Διατάγματα στο ΦΕΚ 43Α'/28.09.1859, συνεχίστηκαν οι εργασίες, με χορήγηση δύο δανείων των δέκα χιλιάδων δρχ. έκαστο, προς τον Δήμο Αθηναίων, «προς εξακολούθησιν της ισοπεδώσεως της λεωφόρου Πανεπιστημίου» και «προς εξακολούθησιν της ισοπεδώσεως των οδών της πόλεως Αθηνών».

«απειθύνοντας να εκτελέσωσι τα εις αυτούς [...] ανατιθέμενα καθήκοντα», επιβαλλόταν πρόστιμο από δέκα (10) έως εκατό (100) δρχ.. Αυτά τα πρόστιμα, «λογιζόμενα εις όφελος της οδοποιίας» (άρθρο 21), διατίθονταν «προς καλλωπισμόν» της οδού, δηλαδή για την κατασκευή κρηνών, φρεάτων, κλπ. Λάμβανε δηλαδή ο Νόμος πρόνοια για τον καλλωπισμό των οδικών αρτηριών, με δημόσιες κρήνες και άλλα. Το Κεφάλαιο Ε' περιλαμβάνει θέματα συντήρησης των οδών, η οποία γινόταν με δαπάνη του Δημοσίου, των Επαρχιών και των Δήμων, ανάλογα με τον χαρακτηρισμό κάθε οδού. Το άρθρο 23 καινοτομεί, καθώς προβλέπει ότι για τη συντήρηση των κατασκευασμένων εθνικών και επαρχιακών οδών, επιτρεπόταν η επιβολή διοδίων, θέμα το οποίο αναλύεται στην επόμενη §3.7.2.1. «Περί διοδίων στις πόλεις». Στο ίδιο άρθρο ορίζεται ότι το δικαίωμα διοδίων δεν μπορούσε να είναι μεγαλύτερο του ενός λεπτού «επί εκάστου σταδίου και επί εκάστου του εις υπασίαν υποζυγίου και παντός είδους φορτηγού ζώου». Τα διόδια «ενοικιάζονται κατά τετραετίαν» και εισπράττονταν προς όφελος του Δημοσίου, όταν επιβάλλονταν σε εθνική οδό, ή προς όφελος της Επαρχίας, όταν επιβάλλονταν επί επαρχιακής οδού. Σε κάθε περίπτωση, η επιβολή και η είσπραξή τους ρυθμιζόνταν με Διάταγμα. Στους «Ακροτελεύτιους ορισμούς» του Νόμου περιλαμβάνονται ρυθμίσεις που αφορούσαν τον τρόπο της παρόδιας δόμησης και φύτευσης και παρουσιάστηκαν στην §3.2.3. «Νομοθεσία γενικής εφαρμογής...».

Παρά την πρόοδο που επιτεύχθηκε στην υλοποίηση ορισμένων οδικών αξόνων της χώρας την περίοδο του Όθωνα, τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά. Σύμφωνα με στοιχεία του Μανιτάκη⁵⁹¹, την περίοδο 1833 – 1866 κατασκευάστηκαν συνολικά τριακόσια ογδόντα (380) χλμ. οδών, ενώ σύμφωνα με στοιχεία της Διεύθυνσης δημόσιων έργων του Υπουργείου Εσωτερικών⁵⁹² του 1890, από το 1835 μέχρι το 1862 κατασκευάστηκαν μόνον εκατόν πενήντα (150) χλμ. εθνικών οδών. Την επόμενη δεκαετία 1862 – 1872, κατασκευάστηκαν άλλα τόσα περίπου⁵⁹³.

3.7.2.1. Περί διοδίων σε πόλεις και σε εθνικές οδούς

Η δυνατότητα επιβολής διοδίων από την αυτοδιοίκηση προβλεπόταν από τα πρώτα βήματα του νεοελληνικού Κράτους, στις αρχές του 1834. Ειδικότερα, ο Νόμος «περί συστάσεως των Δήμων» προέβλεπε τη δυνατότητα επιβολής έμμεσων φόρων από τους Δήμους, υπό την προϋπόθεση ότι τα τακτικά τους έσοδα δεν αρκούσαν για την κάλυψη επειγουσών δημοτικών

⁵⁹¹ Manitaky 1866, σ. 12.

⁵⁹² Τρίχα 2001, σ. 66.

⁵⁹³ Παπαγιαννάκης 1990, σ. 57.

αναγκών. Οι φόροι θα επιβάλλονταν επί μια δεκαπενταετία το πολύ, αν εν τω μεταξύ αυτό το χρονικό διάστημα δεν ανανεωνόταν. Μεταξύ των έμμεσων φόρων που μπορούσαν οι Δήμοι να επιβάλουν, περιλαμβάνονταν και τα διόδια σε γέφυρες και σε λιθόστρωτους δημοτικούς δρόμους. Δεκαοκτώ (18) χρόνια αργότερα, η επιβολή διοδίων θεσμοθετήθηκε και γενικεύθηκε με τον Νόμο ΣΣΤ'/1852, ο οποίος, όπως είδαμε, προέβλεπε την επιβολή διοδίων στα έργα οδοποιίας, για τη συντήρησή τους. Είχε προηγηθεί επιβολή διοδίων⁵⁹⁴, ήδη το 1842, στην «*επί της εξ Αθηνών εις Πειραιά αγωγής δημοτικής λιθοστρώτου οδού*». Τα διόδια επιβάλλονταν με εισήγηση του δημοτικού Συμβουλίου⁵⁹⁵. Καθώς οι πόροι του Δήμου Αθηναίων δεν αρκούσαν, το Υπουργείο Εσωτερικών, στηριζόμενο στον Νόμο περί Δήμων, αποφάσισε να εισπράττει ο Δήμος διόδια πέντε (5) λεπτών για κάθε ζώο (άλογα ιππασίας, υποζύγια και κάθε είδος «φορτηγού ζώου») που μετέβαινε από την Αθήνα στον Πειραιά και αντίστροφα. Τα διόδια επιβάλλονταν για τρία (3) χρόνια, αρχής γενομένης από την 1^η Ιουλίου 1842. Δεν υπόκειντο σε διόδια «*οι ίπποι της Αυλής*», των αντυπροσώπων ξένων δυνάμεων, της χωροφυλακής, του στρατού, «*των ζευγιτών*», των ενεργεία αξιωματικών, καθώς και όλα τα ζώα που μετέβαιναν στην εξοχή για να χρησιμοποιηθούν στην καλλιέργεια της γης. Το πώς τεκμηριωνόταν όμως ο σκοπός αυτών των τελευταίων μετακινήσεων, δεν αναφέρεται στον Νόμο. Τα εισπραττόμενα διόδια χρησίμευαν αποκλειστικά για τη συντήρηση και βελτίωση της οδού και αυτό γινόταν υπό την επιτήρηση μηχανικού διορισμένου από το Υπουργείο Εσωτερικών. Από την πλευρά του ο Δήμος ήταν υποχρεωμένος «*να συμπληρώνη κατά προτίμησιν το ελλείπον των εξόδων τούτων*» από άλλους δημοτικούς πόρους, όποτε παρουσιαζόταν αυτή η ανάγκη. Το Διάταγμα προέβλεπε επίσης ότι τα κεφάλαια που είχαν δαπανηθεί από το Δημόσιο για την κατασκευή και συντήρηση της οδού, θα επιστρέφονταν άτοκα και σταδιακά από τον Δήμο, εκ του περισσεύματος των διοδίων.

Το 1843, όπως είδαμε, είχαν επιβληθεί πορθμεία και διόδια στον πορθμό του Ευρύτου. Με τον Νόμο ΡΜ'/1849⁵⁹⁶ επιβάλλονται διόδια στις δύο (2) υφιστάμενες, τότε, γέφυρες του Αιτωλικού, τρία (3) χρόνια πριν θεσμοθετηθεί η επιβολή των διοδίων με τον Νόμο ΣΣΤ'/1852. Ειδικότερα, δόθηκε η δυνατότητα στον Δήμο Αιτωλικού να επιβάλει τα παρακάτω διόδια: α) δύο (2) λεπτά για κάθε άτομο που εισερχόταν ή εξερχόταν του Αιτωλικού, β) τρία (3) λεπτά για μεγάλο ζώο που

⁵⁹⁴ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/06.07.1842.

⁵⁹⁵ Τα διόδια επιβλήθηκαν λαμβάνοντας υπόψη την από 17 Μαρτίου 1842 Πράξη του δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας.

⁵⁹⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/29.08.1849.

διερχόταν από τις γέφυρες και ένα λεπτό για κάθε μικρό ζώο. Εξαιρούνταν από την καταβολή διοδίων οι υπάλληλοι, οι στρατιώτες και οι στρατιωτικοί ίπποι. Με τα εισπραττόμενα από τα διόδια ποσά θα χρηματοδοτούνταν η αντικατάσταση του φθαρμένου καταστρώματος της ανατολικής γέφυρας «*διά λιθίνων θόλων*», οι εργασίες συντήρησης των γεφυρών και η αποπληρωμή των οφειλομένων του Δήμου Αιτωλικού στην Κυβέρνηση, από δάνειο που είχε πάρει.

Διόδια επιβάλλονται το 1853 και στην εθνική οδό Ναυπλίου – Άργους⁵⁹⁷ για τρία (3) χρόνια, στους ίππους και σε «*πάντα τα λοιπά υποζύγια*», σύμφωνα με τα οριζόμενα στον Ν. ΣΣΤ'/1852. Με αντίστοιχο τρόπο⁵⁹⁸ επιβάλλονται διόδια, επίσης για μία τριετία, από την 1^η Ιανουαρίου 1857, σε άλλη μία αμαξιτή εθνική οδό, από την Τρίπολη μέχρι τους Μύλους Ναυπλίας, «*εκ σταδίων 55*».

Διόδια επιβάλλονται επί τριετία με Διατάγματα το 1860: Το πρώτο Διάταγμα⁵⁹⁹ αφορούσε την ανανέωση της επιβολής διοδίων που είχαν επιβληθεί στην εθνική οδό από Τρίπολη μέχρι τους Μύλους. Το δεύτερο⁶⁰⁰, όσους διέρχονταν την εθνική οδό Αθηνών – Μεγάρων, «*έχουσαν έκτασιν τεσσαράκοντα σταδίων*». Τα διόδια καθορίζονταν μεταξύ δέκα (10) και τριάντα (30) λεπτών. Το 1861 επιβάλλονται διόδια στην εθνική οδό Ελευσίνας – Θήβας⁶⁰¹ και στην εθνική οδό Ναυπλίου – Άργους⁶⁰². Επίσης, την άνοιξη 1862 επιβάλλονται διόδια στην «*από Λαμίας εις Στυλίδα και τ' ανάπαλιν άγουσαν εθνικήν οδόν*»⁶⁰³. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς επιβάλλονται διόδια και στην εθνική οδό Άμφισσας – Ιτέας⁶⁰⁴.

Τα διόδια ενοικιάζονταν σε ανάδοχο, για τη χρονική διάρκεια που ανέφερε το εκάστοτε Διάταγμα, κατόπιν δημοπρασίας, την οποία επικύρωνε το Υπουργείο Οικονομικών. Αν αυτό έκρινε μη συμφέρουσα την προσφορά, τότε τα διόδια εισπράττονταν δι' επιστασίας, όπως ίσχυσε για τα διόδια από Τρίπολη προς Μύλους⁶⁰⁵.

---

⁵⁹⁷ Διάταγμα «περί επιβολής διοδίων επί της από Ναυπλίας εις Άργος αγωγής εθνικής οδού», ΦΕΚ 11^Α/14.04.1853.

⁵⁹⁸ Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 76^Α/20.11.1856.

⁵⁹⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 5^Α/28.01.1860.

⁶⁰⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^Α/07.03.1860.

⁶⁰¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 22^Α/20.06.1861.

⁶⁰² Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/01.08.1861. Αποτελεί συνέχεια των ρυθμίσεων του αντίστοιχου Διατάγματος που είχε δημοσιευθεί στο ΦΕΚ 11^Α/14.04.1853.

⁶⁰³ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 24^Α/30.04.1862.

⁶⁰⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 44^Α/25.08.1862.

⁶⁰⁵ Διάταγμα «περί ενοικίασεως των διοδίων της από Τριπόλεως εις Μύλους Ναυπλίας εθνικής οδού», ΦΕΚ 1^Α/05.01.1866.

Όπως προκύπτει από τους δημοσιευμένους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως Νόμους και Διατάγματα, δίοδια επιβάλλονταν σε όλες σχεδόν τις εθνικές οδούς και, σε αστικό επίπεδο, στις γέφυρες που οδηγούσαν σε πόλεις (Χαλκίδα, Αιτωλικό). Αυτή η πολιτική συνεχίστηκε και μετά την έξωση του Όθωνα. Ενδεικτικά αναφέρονται το Θέσπισμα⁶⁰⁶ περί διοδίων επί των εθνικών οδών Τριπόλης – Μύλων και Αθήνας – Μεγάρων και το αντίστοιχο⁶⁰⁷ περί τροποποίησης των διοδίων «επί της Θηβαϊκής αμαξητής οδού».

3.7.3. Λιμάνια – Προκυμαίες

Ο ρόλος του αιγιαλού και των λιμανιών, που θεωρούνται επίσημα, από το 1837, δημόσια κτήματα⁶⁰⁸, ήταν σημαντικός για τα σχέδια των παραθαλάσσιων ηπειρωτικών πόλεων, παλαιών όπως του Ναυπλίου και νέων, όπως του Πειραιά, της Πάτρας, της Νέας Κορίνθου, της Ερέτριας, καθώς και πόλεων σε νησιά, όπως της Άνδρου, της Τήνου, της Σύρου, της Νάξου. Άλλωστε την εποχή εκείνη «*οι δρόμοι και τα λιμάνια αποτελούν κεντρική προτεραιότητα στην ατζέντα της κρατικής διοίκησης*»⁶⁰⁹. Η κατασκευή των λιμένων χρηματοδοτούνταν κυρίως από τους φόρους που επιβάλλονταν είτε στα διακινούμενα προϊόντα, είτε στα παραθαλάσσια ακίνητα, όπως στην περίπτωση του Πόρου, επηρεάζοντας έμμεσα την ανοικοδόμηση σε αυτές τις περιοχές. Σημαντική ήταν επίσης η συμβολή των κατοίκων αυτών των πόλεων με την προσωπική τους εργασία.

Η διαδικασία χρηματοδότησης των λιμενικών έργων ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1840. Συγκεκριμένα, με τον Νόμο Ν'/1847⁶¹⁰ επιτράπηκε στον Δήμο Άνδρου να επιβάλλει φόρους και προσωπική εργασία, προκειμένου να κατασκευαστεί προκυμαία «*προς τελειοποίησιν του λιμένος αυτού του δήμου, εμπορίου καλουμένου*». Ειδικότερα, επιβλήθηκαν φόροι: (α) δέκα εκατοστών (10%) του έγγειου δημόσιου φόρου σε όλα τα προϊόντα της περιοχής του Δήμου, (β) ενός εκατοστού (1%) της τιμής όλων των εισαγόμενων για κατανάλωση εμπορευμάτων στον Δήμο, (γ) πενήντα (50) λεπτών ανά τόνο, ανά έτος, «*επί των εγχωρίων του δήμου πλοίων*», καθώς και τρία (3) μεροκάματα προσωπικής εργασίας ανά έτος, για κάθε άρρενα κάτοικο του Δήμου, ηλικίας έως εξήντα (60) ετών. Δινόταν η δυνατότητα καθορισμού του αντίτιμου των μεροκάματων, που θα κατέβαλε όποιος δεν εργαζόταν προσωπικά, με απόφαση του οικείου δημοτικού Συμβουλίου και έγκριση της προϊσταμένης διοικητικής Αρχής. Οι επιβαλλόμενοι φόροι και η προσωπική

⁶⁰⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 1^Α/15.01.1863.

⁶⁰⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/21.07.1863.

⁶⁰⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 15 του Νόμου «περί διακρίσεως κτημάτων», ΦΕΚ 25^Α/10.07.1837.

⁶⁰⁹ Σακελλαρίου 2012, σ. 129.

⁶¹⁰ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 5^Α/25.02.1847.

εργασία θα ίσχυαν επί πενταετία, από τη δημοσίευση του Νόμου. Την επόμενη χρονιά (1848), με το Διάταγμα «περί κατασκευής της προκουμαίας Άνδρου»⁶¹¹, εγκρίθηκε η κατασκευή προκουμαίας, προκειμένου «να εξασφαλίση τον λιμένα Εμπορίου της νήσου Άνδρου». Η προκουμαία θα κατασκευαζόταν σύμφωνα με «το υποβληθέν σχέδιον», που έφερε την υπογραφή του Όθωνα. Στο τέλος κάθε χρόνου, η δημοτική Αρχή όφειλε να υποβάλει απολογισμό στην αρμόδια διοικητική Αρχή, για τις εργασίες που είχαν εκτελεστεί, για τις εισπράξεις και τις δαπάνες. Η κατασκευή της προκουμαίας έπρεπε να γίνει με εργολαβία κατόπιν δημοπρασίας (σύμφωνα με τη νομοθεσία για τους Δήμους) και σύμφωνα με τον δημοτικό προϋπολογισμό. Αντίστοιχες ρυθμίσεις εφαρμόστηκαν με τον Νόμο ΡΒ'/1848⁶¹² για την κατασκευή της προκουμαίας του Πειραιά και τον Νόμο ΡΛΑ'/1849⁶¹³, με τον οποίο επιτράπηκε στον Δήμο Καρύστου να επιβάλλει φόρους και προσωπική εργασία για την επισκευή «του αρχαίου λιμένος Καρύστου». Ειδικότερα, επιτράπηκε η επιβολή φόρων: (α) σε όλα τα εισαγόμενα και εξαγόμενα από τον Δήμο εμπορεύματα, ίσου με 1/100 της τιμής τους, (β) σε όλα τα πλοία που έδεναν στο λιμάνι, δεκαπέντε (15) λεπτών ανά τόνο «δί' εκάστην προσόρμησιν», καθώς και προσωπικής εργασίας τριών (3) μεροκάματων ετησίως. Οι επιβαλλόμενοι φόροι και η προσωπική εργασία θα διαρκούσαν επί εξαετία. Ακολούθησε ο Νόμος ΡΛΗ'/1849⁶¹⁴, με τον οποίο τα «προσορμιζόμενα πλοία» στο λιμάνι της Ερμούπολης, υποχρεώνονταν να καταβάλλουν «δικαίωμα προκουμαίας», που ήταν ίσο με «το εισπραττόμενον δικαίωμα όρμου, αδειας αναχωρήσεως, και δικαίωματος φάρου» (άρθρο 1). Οι εισπράξεις έπρεπε να διατεθούν, σύμφωνα με το άρθρο 2, για την κατασκευή προκουμαίας, ώστε να εξασφαλίζεται το λιμάνι από τους ανέμους που το προσέβαλλαν, για την ανέγερση «ετέρου φάρου», για τον καθαρισμό του λιμανιού και την επισκευή της «υπαρχούσης αιμασίας», της προκουμαίας. Ο Νόμος προέβλεπε ότι, εκτός του φόρου του άρθρου 1, για την υλοποίηση των έργων θα καταβάλλονταν και τα ποσά που οφείλονταν από τους κατέχοντες τα εθνικά γήπεδα που βρίσκονταν στην παραλία της Ερμούπολης, σε τέσσερις (4) ετήσιες δόσεις, από τη δημοσίευση του Νόμου. Ο φόρος στα πλοία επιβαλλόταν μέχρις ότου συγκεντρωθεί το αναγκαίο ποσό «διά την εντελή αποπεράτωσιν» των έργων, καθώς και την απόδοση στο Δημόσιο του ποσού που θα εισπραττόταν απ' όσους κατείχαν εθνικά κτήματα (άρθρο 4). Η εκτέλεση των έργων έπρεπε να

⁶¹¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 27^Α/11.10.1848.

⁶¹² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/10.08.1848.

⁶¹³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18^Α/13.05.1849.

⁶¹⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/13.08.1849.

γίνει σύμφωνα με τη σχετική νομοθεσία (άρθρο 5), υπό τη διεύθυνση τριμελούς Επιτροπής, τα καθήκοντα της οποίας, για μία ακόμη φορά, παρατέμπονταν σε άλλο Διάταγμα. Τέλος, στο Διάταγμα αναφέρεται (άρθρο 6) ότι σκοπός ήταν η ταχεία έναρξη των έργων, γι' αυτό προβλεπόταν να προκαταβάλει το Δημόσιο ποσό τριάντα χιλιάδων (30.000) δρχ, που θα αποδιδόταν σε πέντε (5) δόσεις, με την πρώτη να καταβάλλεται ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του Νόμου. Αντίστοιχοι Νόμοι ακολούθησαν πολλοί, π.χ. ο Νόμος ΡΜΒ'/1849⁶¹⁵ για την επισκευή του λιμένα Τήνου, του «Σταυρού επιλεγμένου», για την «απότισιν του εκ δραχμών είκοσι πέντε χιλιάδων δανείου του ναού της Ευαγγελιστρίας και του εκ δραχμών τριών χιλιάδων ετέρου του δημοσίου». Ο φόρος επιβαλλόταν επί των πλοίων που έδεναν στο λιμάνι της Τήνου, αλλά και «επί της εξαγομένης μετάξης» και επί των εξαγομένων ζώων⁶¹⁶.

Η ίδια πολιτική, με επιβολή φόρων και προσωπική εργασία, ακολουθήθηκε τα επόμενα χρόνια για την κατασκευή λιμενικών έργων και τη διαμόρφωση προκουμαίων που συνδιαμόρφωναν τα σχέδια πόλεων, σε διάφορα μέρη της χώρας⁶¹⁷, συνεχίστηκε δε και στον 20^ο αιώνα⁶¹⁸.

⁶¹⁵ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/29.08.1849.

⁶¹⁶ Η Τήνος την εποχή εκείνη είχε σημαντική αγροτική παραγωγή, πολύ αναπτυγμένη κτηνοτροφία και παραγωγή μετάξης.

⁶¹⁷ Με τον Νόμο ΤΜΕ' «περί επιβολής φόρων προς κατασκευήν της προκουμαίας Άνδρου», ΦΕΚ 43^Α/01.09.1856, η ισχύς των διατάξεων του Νόμου Ν'/1847 παρατάθηκε για δέκα χρόνια με ορισμένες τροποποιήσεις στους επιβαλλόμενους φόρους. Αντίστοιχες ρυθμίσεις, δηλ. επιβολή φόρων και προσωπική εργασία, επιβλήθηκαν με τον Νόμο ΤΝΕ'/1856, ΦΕΚ 49^Α/20.09.1856, για την ανακαίνιση της προκουμαίας Νάξου (και στη συνέχεια με Διάταγμα στο ΦΕΚ 62^Α/23.10.1856), με τον Νόμο ΤΞΑ'/1856, ΦΕΚ 52^Α/29.09.1856, για την επισκευή του λιμένα Ναυπλίου και άλλων κοινωφελών έργων του Δήμου (και στη συνέχεια με Διάταγμα στο ΦΕΚ 63^Α/25.10.1856 και με τον Νόμο ΧΙΕ'/1861, ΦΕΚ 22^Α/20.06.1861), με τον οποίο παρατάθηκε η διάρκεια «καθάρσεων του λιμένα» μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1866), με τον Νόμο Τ4Γ'/1856, ΦΕΚ 70^Α/06.11.1856, για την κατασκευή προκουμαίας Σκοπέλου (και στη συνέχεια με Διάταγμα στο ΦΕΚ 73^Α/10.11.1856). Με τον Νόμο ΧΛΖ'/1861, ΦΕΚ 32^Α/04.08.1861, χορηγήθηκε ατέλεια φόρου στον Δήμο Σκοπέλου για την αναγκαία ξυλεία προς ναυπήγηση έξι φορτηγίδων («Μασούνων»), οι οποίες θα χρησίμευαν στη μεταφορά του αναγκαίου υλικού για την κατασκευή της προκουμαίας Σκοπέλου. Επιβολή φόρου, «άπαξ του ενιαυτού», επιβλήθηκε με τον Νόμο ΥΞΖ'/1858, ΦΕΚ 14^Α/17.05.1858, «δια την κατασκευήν κρηπίδων κλπ. εις τους λιμένας Θήρας Φηρών κλπ» (ο Νόμος συμπληρώθηκε με εκτελεστικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 33^Α/08.08.1858). Επιβολή φόρων και προσωπική εργασία θεσπίστηκαν επίσης με τον Νόμο ΦΚ'/1859, ΦΕΚ 14^Α/09.04.1859, για την επισκευή και επέκταση του λιμένα Κορώνης (ο Νόμος εξειδικεύτηκε με Διάταγμα στο ΦΕΚ 26^Α/15.07.1861), ενώ με τον Νόμο ΧΗΖ'/1861, ΦΕΚ 41^Α/18.08.1861, τροποποιήθηκε ο Νόμος ΦΚ'/1859. Επιβολή φόρων είχαμε και με τον Νόμο ΦΜΑ'/1859, ΦΕΚ 24^Α/10.06.1859, για την κατασκευή προκουμαίας στην Κυλλήνη. Στη συνέχεια επιβλήθηκαν φόροι με τον Νόμο ΧΜ'/1861, ΦΕΚ 33^Α/09.08.1861, για την επέκταση της προκουμαίας στο λιμάνι «Σταυρός» της Τήνου, την προμήθεια και τοποθέτηση φανών στο λιμένα «Σταυρού» Τήνου και με τον Νόμο ΧΜΑ'/1861 (στο ίδιο ΦΕΚ), για την ανακαίνιση της προκουμαίας Καρύστου και την εκβάθυνση του λιμένα της. Με τον Νόμο ΧΟΕ'/1861, ΦΕΚ 37^Α/12.08.1861, επιβλήθηκαν φόροι επί ένα έτος, για την εκβάθυνση του πορθμού που χωρίζει «την νήσον του Πόρου από της Πελοποννήσου εις έξ κατ' ελάχιστον όρον Β. πήχεις», την κατασκευή κρηπιδωμάτων επί της ακτής «της ομωνύμου πόλεως», παράλληλα με τη διαμόρφωση του σχεδίου πόλεως Πόρου, όπως θα δούμε στο Κεφ. Γ', §2.12. «Άλλες πόλεις». Τέλος, με τον Νόμο ΨΜΕ'/1862, ΦΕΚ 47^Α/05.09.1862, επιβλήθηκαν φόροι για την κατασκευή «ασφαλούς λιμένος» στην Κυπαρισσία, την κατασκευή προκουμαίας, την ανέγερση φάρου και την τοποθέτηση «φώτων λιμένος».

⁶¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται το Διάταγμα «περί της λιμενικής φορολογίας Ηγουμενίτσας», ΦΕΚ 231^Α/04.11.1928.

3.7.4. Ακτοπλοΐα

Η οργανωμένη ακτοπλοϊκή σύνδεση της ηπειρωτικής χώρας με τη νησιωτική αρχίζει το 1849, με τη σύσταση εταιρείας⁶¹⁹ που αποσκοπούσε στη διενέργεια ατμοπλοϊκών συγκοινωνιών εντός του Κράτους και τη διόρυξη του πορθμού του Ευρύτου (όπως προβλεπόταν από το 1843). Επρόκειτο για πρόταση του τότε Γενικού Πρόξενου της Ελλάδας στην Αίγυπτο και εθνικού ευεργέτη Μιχαήλ Τοσίτσα, ο οποίος μάλιστα επιθυμούσε να μετάσχει σε αυτή την εταιρεία. Η πρόταση δεν υλοποιήθηκε⁶²⁰.

Τον Αύγουστο 1857 εγκρίθηκε⁶²¹ η Σύμβαση μεταξύ της Κυβέρνησης και της Διεύθυνσης της Ελληνικής Ατμοπλοΐας, στο πλαίσιο του Νόμου ΣΠΑ' «**περί συστάσεως συγκοινωνίας δι' ατμοπλοίων μεταξύ των νήσων και των παράλιων μερών της Ελλάδος**». Τα νησιά που συνδέονταν ήταν, στο μεν Ιόνιο πέλαγος μόνον η Ζάκυνθος, στο δε Αιγαίο οι Κυκλάδες, οι Σποράδες, η Σύρος, η Ύδρα και οι Σπέτσες, ενώ τα σημαντικότερα λιμάνια της ηπειρωτικής χώρας ήταν ο Πειραιάς, η Καλαμάτα, το Ναύπλιο, η Ιτέα, το Μεσολόγγι, το Κατάκολο, η Πύλος και οι Ωρεοί. Αυτές οι συνδέσεις, εκτός των οικονομικών και κοινωνικών αναγκών που κάλυπταν, συνέβαλαν σημαντικά στην ενίσχυση του ρόλου των παραλιακών πόλεων.

Στη συνέχεια παραχωρήθηκε δημόσια έκταση στην εταιρεία προκειμένου να ανεγείρει ναυπηγείο. Συγκεκριμένα, με τον Νόμο ΦΙΘ'/1859⁶²², δόθηκε η δυνατότητα στο Δημόσιο να πάρει από την εταιρεία, που είχε έδρα στην Ερμούπολη, «*προς ταις οκτακοσίαις μετοχαίς, ας έλαβεν ήδη*⁶²³ [...] *δισχιλίας έτι μετοχάς εκ δραχμών πεντακοσίων εκάστη*». Παράλληλα, παραχωρούνταν δωρεάν στην εταιρεία ένα γήπεδο «*επί του κατά τον λιμένα Σύρου νησιδίου «αγίου Νικολάου»*», επιφάνειας πεντακοσίων (500) τ.π., καθώς και «*έν όμοιον*», από τα διαθέσιμα εθνικά γήπεδα που βρίσκονταν στη μεσημβρινή πλευρά του λιμένα Πειραιά, επιφάνειας τριών χιλιάδων (3.000) τ.π., «*δηρημένον εις δύο τεμάχια*». Η παραχώρηση των γηπέδων από το Δημόσιο, προβλεπόταν στον Νόμο ΣΠΑ'/1855, «*προς σύστασιν του ναυπηγίου, του εργοστασίου και των λουιτών αναγκαίων*

⁶¹⁹ Διάταγμα «περί συστάσεως εταιρείας διά την ατμοπλοϊκήν συγκοινωνίαν και την διόρυξιν του πορθμού του Ευρύτου», ΦΕΚ 35^Α/13.10.1849.

⁶²⁰ Παπαθανασόπουλος 1984, σ. 195.

⁶²¹ Με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 24^Α/03.08.1857.

⁶²² Νόμος ΦΙΘ' «περί δισχιλίων μετοχών του δημοσίου εις την εταιρίαν της Ελληνικής ατμοπλοΐας και περί παραχωρήσεως δωρεάν εις αυτήν δημοσίων γηπέδων», ΦΕΚ 13^Α/03.04.1859.

⁶²³ Το Δημόσιο κατείχε ήδη οκτακόσιες μετοχές της εταιρείας, στο πλαίσιο των διατάξεων του άρθρου 3, §β' του Νόμου ΣΠΑ'/1855, το οποίο προέβλεπε ότι η Κυβέρνηση μπορούσε να μετέχει στην εταιρεία «*κατά το εν πέμπτον του συνόλου των κεφαλαίων της εταιρίας, μη δυνάμενον όμως να υπερβή τας 400.000 δραχμών*».

καταστημάτων της εταιρίας», και έπρεπε να ακολουθηθεί η διαδικασία που ίσχυε για τα δημόσια έργα. Παραχωρήθηκε δηλαδή εθνική γη στην ακτοπλοϊκή εταιρεία, στο μετοχικό κεφάλαιο της οποίας το Κράτος μπορούσε να μετέχει σε ποσοστό έως 20%, προκειμένου αυτή να ανεγείρει ναυπηγείο και κάθε άλλη σχετική υποστηρικτική κτιριακή υποδομή.

Ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης θα αποτελούσε η διερεύνηση του τρόπου και του βαθμού επηρεασμού της ανάπτυξης της ακτοπλοΐας με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη των παραλιακών πόλεων, τόσο της ηπειρωτικής όσο και της νησιωτικής Ελλάδας, μετά τη σύσταση της «Ελληνικής ατμοπλοΐας», το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα.

3.7.5. Σιδηρόδρομος

Είκοσι (20) χρόνια και πλέον μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού Κράτους, τίθενται οι βάσεις για τη λειτουργία της πρώτης σιδηροδρομικής γραμμής του, με τον Νόμο ΤΖ' «**περί συστάσεως σιδηροδρόμου απ' Αθηνών εις Πειραιά**»⁶²⁴. Η πρώτη συζήτηση για τη σιδηροδρομική σύνδεση της πρωτεύουσας με τον Πειραιά είχε γίνει το 1835, όταν υπήρξε σχετικό ενδιαφέρον από Έλληνες και ξένους επιχειρηματίες, πριν ακόμη κατασκευαστεί η αντίστοιχη αμαξιτή οδός. Τελικά το θέμα κινήθηκε το 1855, με πρόθεση να επιταχυνθούν οι διαδικασίες, διότι το οδικό δίκτυο της χώρας ήταν ανύπαρκτο, όπως έχει αναφερθεί, και μόνον διά θαλάσσης εξυπηρετούνταν οι μεταφορές. Στις πιο προηγμένες χώρες της Ευρώπης και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ο σιδηρόδρομος ταυτιζόταν ήδη με την ανάπτυξη και εξέπεμπε ισχυρά μηνύματα και προς τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες.

Σε αυτό το πλαίσιο εκδόθηκε ο Νόμος ΤΖ'/1855, με το άρθρο 1 του οποίου δινόταν η δυνατότητα να παραχωρηθεί, σε ιδιώτη ή εταιρεία, αποκλειστικό δικαίωμα κατασκευής της πρώτης σιδηροδρομικής γραμμής στην Ελλάδα, από την Αθήνα στον Πειραιά. Η διάρκεια του δικαιώματος παραχώρησης, σύμφωνα με το άρθρο 2, δεν μπορούσε να ξεπερνά τα πενήντα πέντε (55) χρόνια από την ημέρα έκδοσης σχετικού Διατάγματος, πριν την έκδοση του οποίου, ο εργολάβος όφειλε να παρακαταθέσει, ως εγγύηση στην Εθνική Τράπεζα, ποσό τριάντα χιλιάδων (30.000) δρχ. Στο άρθρο 3 τίθεται ένα πολύ φιλόδοξο χρονοδιάγραμμα, τόσο για την έναρξη των εργασιών, η οποία έπρεπε να γίνει εντός έτους από την έκδοση του Διατάγματος, όσο και για την ολοκλήρωσή τους, εντός δύο (2) ετών (από την έκδοση του Διατάγματος). Εάν αυτά τα χρονοδιαγράμματα δεν τηρούνταν, ο εργολάβος θα κηρυσσόταν έκπτωτος, περιγράφονται δε, στο

⁶²⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 48Α'/28.12.1855.

ίδιο άρθρο, οι συνέπειες της έκπτωσής του. Το άρθρο 4 περιλαμβάνει θέματα απαλλοτριώσεων, καθώς ο σιδηρόδρομος χαρακτηρίζεται «*έργον δημοσίας ανάγκης*». Αυτό σήμαινε ότι ο εργολάβος είχε δικαίωμα «*εις καταναγκαστικήν εκποίησην*» των γηπέδων που θα κρίνονταν αναγκαία για το έργο και συγκεκριμένα: για τον σιδηρόδρομο, την ανέγερση κτιρίων και καταστημάτων στους σταθμούς και στα «*επιβατήρια και αποβατήρια μέρη*», τις χωματουργικές εργασίες και την ενδεχόμενη κατασκευή οδών, προκειμένου να συνδεθούν με τη σιδηροδρομική γραμμή και άλλες περιοχές. Επισημαίνεται ότι τα εθνικά γήπεδα παραχωρούνταν δωρεάν στον εργολάβο, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει μόνον την αξία των επ' αυτών κτιρίων ή καλλιεργειών. Τα άρθρα 5 – 6 περιλαμβάνουν διαδικαστικά θέματα «*εκποίησης*» και καταβολής των αποζημιώσεων. Ο εργολάβος είχε επίσης δικαίωμα, με αντίστοιχη της εκποίησης διαδικασία σύμφωνα με το άρθρο 7, παροδικής χρήσης «*ξένων γαιών προς εξόρυξιν χωμάτων, λίθων, χαλίκων και άμμου*». Με το άρθρο 8 παρέχεται ατέλεια εισαγωγής των αναγκαίων για το έργο υλικών (ξυλείας, σιδήρου, κλπ), οχημάτων, μηχανών και εργαλείων. Για οποιαδήποτε απαλλοτρίωση χρειαζόταν άδεια του Υπουργείου Εσωτερικών (άρθρο 9), ενώ στο άρθρο 10 τονίζεται ότι για τη μεταφορά ανθρώπων «*και πραγματειών*» με τον σιδηρόδρομο, θα γινόταν «*χρήσις της δυνάμεως του ατμού*⁶²⁵». Δεν επιτρεπόταν η χρήση «*άλλης φυσικής δυνάμεως*», παρά μόνο κατόπιν εγκρίσεως της Κυβέρνησης⁶²⁶. Το άρθρο 11 περιλαμβάνει τον τιμοκατάλογο για τις μεταφορές με τον σιδηρόδρομο. Στην πρώτη θέση κάθε επιβάτης δεν μπορούσε να χρεώνεται περισσότερο από εβδομήντα πέντε (75) λεπτά και στη δεύτερη θέση μέχρι πενήντα (50) λεπτά. Τα εμπορεύματα χωρίζονται, ανά είδος, σε τρεις (3) κατηγορίες και τα τιμολόγια δεν επιτρεπόταν να υπερβαίνουν τα πενήντα (50) λεπτά για τα εμπορεύματα πρώτης τάξης, τα σαράντα (40) λεπτά (για τα δεύτερης τάξης) και τα τριάντα (30) λεπτά (για τα τρίτης τάξης). Ο εργολάβος όφειλε να διευκολύνει τη μεταφορά όλων των ενδιαφερομένων, χωρίς διακρίσεις, σύμφωνα με το άρθρο 12. Στον εργολάβο παραχωρούνταν επίσης το δικαίωμα αστυνόμευσης της γραμμής, υπό την εποπτεία της Κυβέρνησης, σύμφωνα με το άρθρο 14, όφειλε δε (άρθρο 15) να διατηρεί τον σιδηρόδρομο «*διηνεκώς*» σε τέτοια κατάσταση, ώστε οι μεταφορές να γίνονται με ασφάλεια, ενώ δεν επιτρεπόταν σε άλλον εργολάβο η «*σύστασις δευτέρου σιδηρού δρόμου*», στην ίδια γραμμή

⁶²⁵ Ήταν η εποχή που εισάγονται στην Ελλάδα οι ατμομηχανές. Το 1855 – 1856 κινούνταν στην Ελλάδα με ατμό μόνον τρία εργοστάσια, δύο στον Πειραιά (ένα μεταλλουργείο και ένας αλευρόμυλος) και ένα μεταξουργείο στην Αθήνα. Το 1867 υπήρχαν εικοσιδύο ατμοκίνητα εργοστάσια (από τα 168 που λειτουργούσαν συνολικά στη χώρα), εκ των οποίων έντεκα στον Πειραιά. Μοσκόφ 1974, σ. 169.

⁶²⁶ Είναι από τις πολύ λίγες φορές κατά την οποία αναφέρεται σε ΦΕΚ η Κυβέρνηση.

(άρθρο 16). Αντίθετα (άρθρο 17), ο εργολάβος είχε δικαίωμα επέκτασης της γραμμής Αθήνα – Πειραιάς, εκτός από τη διάρκεια του αποκλειστικού δικαιώματος, η οποία μπορούσε να επεκταθεί μόνο με νέο Νόμο. Με τη λήξη της διάρκειας αυτού του δικαιώματος, ο σιδηρόδρομος «*μεθ' όλων των ακινήτων παραρτημάτων αυτού*», μεταφερόταν αυτοδίκαια στην πλήρη κυριότητα της Κυβέρνησης (άρθρο 19), εκτός από τις μηχανές «*και άλλα κινητά*», τα οποία μπορούσε να αποκτήσει η Κυβέρνηση κατόπιν συμφωνίας με τον εργολάβο. Σε ό,τι αφορά τα υπόλοιπα θέματα, όπως η χάραξη της γραμμής, τα σημεία από τα οποία αυτή θα διερχόταν, κλπ, αυτά θα συναποφασίζονταν μεταξύ Κυβέρνησης και εργολάβου, σύμφωνα με το άρθρο 20 του Νόμου.

Δύο (2) χρόνια αργότερα, ο Νόμος ΤΖ'/1855 τροποποιείται με τον Νόμο ΥΙΕ'/1857, με τον οποίο η διάρκεια του αποκλειστικού δικαιώματος για την κατασκευή και εκμετάλλευση της γραμμής μπορούσε να επεκταθεί μέχρι τα εβδομήντα πέντε (75) χρόνια (άρθρο 1), έναντι των πενήντα πέντε που προέβλεπε ο προηγούμενος Νόμος. Επίσης ο νέος Νόμος, στο άρθρο 2, τροποποιούσε τις διατάξεις περί απαλλοτριώσεως και ρύθμιζε θέματα κυρίως χρηματοοικονομικής φύσης (άρθρα 3 – 5). Μεταξύ άλλων, προέβλεπε ότι στον εργολάβο μπορούσε να εξασφαλιστεί τόκος μέχρι 5% «*επί του αναγκαίου προς την σύστασιν αυτού κεφαλαίου*». Εάν επομένως οι εισπράξεις «*επί των διοδίων*», αφαιρουμένων των δαπανών για συντήρηση και διοίκηση του σιδηροδρόμου, δεν απέφεραν κέρδος ίσο με 5%, η Κυβέρνηση «*θέλει αναπληροί το ελλείπον*». Η επένδυση, δηλαδή, είχε την εγγύηση του Δημοσίου.

Τον Οκτώβριο 1857 δημοσιεύεται Πρόσκληση⁶²⁷ του Υπουργού Εσωτερικών Βούλγαρη, προς τους ενδιαφερόμενους να λάβουν μέρος στον διαγωνισμό για την απόκτηση του αποκλειστικού δικαιώματος κατασκευής της γραμμής Αθήνα – Πειραιάς. Ο διαγωνισμός είχε οριστεί να γίνει στις 15 Νοεμβρίου 1857⁶²⁸. Αντικείμενο του διαγωνισμού ήταν «*η ελάττωσις των υπό του νόμου ΤΖ' και του Διατάγματος της εκτελέσεως κατ' ανώτατον όρον οριζομένων τιμών*» για τη μεταφορά ανθρώπων και αγαθών. Οι προσφορές υποβάλλονταν σύμφωνα με το συνημμένο στην Πρόσκληση «*Υπόδειγμα προτάσεως, υπό Στοιχεία Α*». Στο Διάταγμα που ακολουθεί, «*περί συστάσεως σιδηροδρόμου απ' Αθηνών εις Πειραιά*», εξειδικεύονται ορισμένα άρθρα του Νόμου ΤΖ'/1855, κυρίως τα άρθρα 1 και 20. Ορίζεται ειδικότερα ότι ο εργολάβος, εντός τριών (3) μηνών από την παραχώρηση, έπρεπε να υποβάλει προς έγκριση στην Κυβέρνηση «*σχέδιον του*

⁶²⁷ Πρόσκληση υπ' αρ. 20.207, δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 36^Α/12.10.1857.

⁶²⁸ Με την υπ' αρ. 20.603 Διακήρυξη του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη, ΦΕΚ 37^Α/18.10.1857, ορίστηκε τελικά η 30^η Νοεμβρίου 1857 ως ημέρα «*του συναγωνισμού*», προς διευκόλυνση των συμμετεχόντων.

σιδηροδρόμου με σμίκρυνσην 1/50000», με σημειωμένες επ' αυτού τις θέσεις των σταθμών στις δύο πόλεις, τα ενδιάμεσα «φυλάκια», καθώς και σχέδια των προβλεπόμενων οικοδομών, «αίτινες θέλουσιν είσθαι κομψαί και ευπρεπείς». Ορίζεται δε ότι για να ελεγχθεί η εκπλήρωση των υποχρεώσεων του εργολάβου, μετά την ολοκλήρωση των έργων, έπρεπε να συνταχθεί λεπτομερές σχέδιο «όλων των μερών του σιδηροδρόμου και των παραρτημάτων αυτού», στο οποίο θα επισυναπτόταν περιγραφική έκθεση των γεφυρών, φυλακείων, οικοδομών των δύο (2) σταθμών και κάθε άλλου «τεχνικού ακινήτου έργου». Αντίγραφο του σχεδίου έπρεπε να κατατεθεί στο αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών⁶²⁹. Στη συνέχεια δίνονται τεχνικά στοιχεία για τη χάραξη της γραμμής (ακτίνα καμπυλότητας, πλάτος απλής (με πρόβλεψη διπλής) γραμμής, υποχρέωση διευθέτησης των υδάτων, κλπ). Καθορίζονται ο αριθμός και οι προδιαγραφές των οχημάτων (Α' – Γ' τάξης) και προσδιορίζονται τα εμπορεύματα, ανά τάξη⁶³⁰. Ακολουθούν διατάξεις που ρυθμίζουν τον αριθμό των δρομολογίων, την ταχύτητα του σιδηρόδρομου⁶³¹ και τις υποχρεώσεις μεταφοράς στρατιωτών, του Σώματος του Μηχανικού και της κυβερνητικής αλληλογραφίας. Επισημαίνεται ακόμη ότι η Κυβέρνηση είχε την πρόθεση να «*συστήσῃ Τηλέγραφον κατά τον σιδηρόδρομον*» και ο εργολάβος ήταν υποχρεωμένος «*να φυλάσῃ διὰ των πρακτόρων του τα ηλεκτρικά σύρματα*». Λάμβανε, δηλαδή, πρόνοια το Διάταγμα και για τα μελλοντικά δίκτυα επικοινωνιών. Τέλος, περιλαμβάνονται ρυθμίσεις για τις ρήτρες του εργολάβου, σε περίπτωση μη τήρησης των υποχρεώσεών του. Ο διαγωνισμός έγινε στις 30 Νοεμβρίου 1857 και κατατέθηκαν δύο (2) προσφορές: η πρώτη από ομάδα επενδυτών υπό τον Γεώργιο Σταύρο, Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας και η δεύτερη από τον Φραγκίσκο Φεράλδη. «*Αναντιρρήτως συμφερότεραι εις το κοινόν*» κρίθηκαν οι προτάσεις του Φεράλδη, ο οποίος αφ' ενός μεν δεχόταν και Γ' τάξη οχημάτων (ενώ η προσφορά της ομάδας επενδυτών την απέκλειε), αφ' ετέρου δε «*καταβιβάζει το τίμημα των αγωγίων της Α' και Β' τάξεως των επιβατών και το τίμημα των κομίστρων των πραγμάτων της Α' και Γ' τάξεως*». Κατόπιν αυτών, εγκρίθηκε⁶³² η παραχώρηση του αποκλειστικού δικαιώματος

⁶²⁹ Δεν βρέθηκαν αυτά τα σχέδια στο Αρχείο Χαρτών.

⁶³⁰ Στα εμπορεύματα Α' τάξης περιλαμβάνονταν τα είδη από χυτό σίδηρο, χαλκό και λουπά μέταλλα, ο οίνος, το λάδι, κλπ. Στη Β' τάξη, οι δημητριακοί καρποί, τα άλευρα, τα κρέατα, κλπ, και στη Γ' τάξη οι ασβεστόλιθοι, οι σχιστόλιθοι «*προς στέγασιν οικιών και λουτοί λίθοι προς λιθόστρωσιν οδών*», η άμμος, δηλαδή τα οικοδομικά υλικά.

⁶³¹ Μεταξύ τριάντα πέντε και πενήντα σταδίων την ώρα.

⁶³² Με το Διάταγμα «περί της παραχωρήσεως του σιδηροδρόμου απ' Αθηνών εις Πειραιά εις τον Κύριον Φ.Θ. Φεράλδην», ΦΕΚ 44^Α/14.12.1857.

του σιδηροδρόμου από Αθήνα σε Πειραιά στον Φεράλδη, για διάρκεια εβδομήντα δύο (72) ετών, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο, συνημμένο στο Διάταγμα, συμβόλαιο⁶³³.

Το 1858 δημοσιεύεται νέο Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως σιδηροδρομικών σταθμών**»⁶³⁴, με το οποίο εγκρίθηκαν τα σχέδια των σταθμών σε Αθήνα και Πειραιά, που έπρεπε να ανεγερθούν σύμφωνα με «*τα συνυποβαλλόμενα, και φέροντα την Ημετέραν επικύρωσιν επτά διαγράμματα κατόψεων, προόψεων και διατομών, τα απεικονίζοντα τους ειρημένους σταθμούς*»⁶³⁵. Όλα αυτά όμως ανατρέπονται το 1860, καθώς ο Υπουργός Εσωτερικών Παπαλεξόπουλος δημοσιεύει Διακήρυξη «**περί νέου μειοδοτικού συναγωνισμού διά την κατασκευήν σιδηροδρόμου απ' Αθηνών εις Πειραιά**»⁶³⁶. Είχε προηγηθεί αναφορά⁶³⁷ του Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, με την οποία ενημέρωνε ότι ο Φεράλδης είχε κηρυχθεί έκπτωτος.

Επαναπροκηρύχθηκε ο διαγωνισμός στις 10 Μαρτίου 1861, σύμφωνα με τους όρους των σχετικών Νόμων και Διατάγματος, αλλά με διαφοροποιημένο αντικείμενο ως προς τη μειωμένη διάρκεια του προνομίου, το ποσό του κεφαλαίου επί του οποίου η Κυβέρνηση εγγυόταν τόκο 5%, και τον αριθμό «*των αγωγίων και κομίστρων εφ' εκάστης τάξεως οχημάτων*», ο οποίος μειωνόταν. Στην προκήρυξη υπήρχε και υπόδειγμα υποβολής προσφοράς.

Στις 10 Ιουνίου 1861 δημοσιεύθηκε το Διάταγμα «**περί παραχωρήσεως της κατασκευής του απ' Αθηνών εις Πειραιά Σιδηροδρόμου**»⁶³⁸, με το οποίο εγκρινόταν η «*συνομολογηθείσα παραχώρησις της κατασκευής, συστάσεως και χρήσεως*» της σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνας – Πειραιά, στους «*κυρίους Δεκάζ, Δελαλορανή Σιαράς και Φαβιανόν Παγανέλλην*», κατοίκων Παρισιού, υπό τους όρους του υπ' αρ. 293 συμβολαίου της 20^{ης} Μαΐου 1861, το οποίο επισυνάπτεται στο Διάταγμα. Με αυτό τον τρόπο, σε διάστημα μικρότερο των έξι (6) μηνών, αναδείχθηκε ο νέος παραχωρησιούχος της πρώτης σιδηροδρομικής γραμμής του νέου ελληνικού Κράτους.

⁶³³ Συμβόλαιο υπ' αρ. 1.579 που υπογράφηκε στις 10 Δεκεμβρίου 1857, από τον Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιο και τον Φεράλδη.

⁶³⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 35^Α/16.08.1858.

⁶³⁵ Δεν βρέθηκαν αυτά τα σχέδια στο Αρχείο Χαρτών.

⁶³⁶ Διακήρυξη υπ' αρ. 28.735, ΦΕΚ 59^Α/24.12.1860.

⁶³⁷ Με αναφορά του προς το Υπ. Εσωτερικών, στις 7 Δεκεμβρίου 1860, ο Νομάρχης Αττικής – Βοιωτίας ενημέρωνε ότι ο Φεράλδης κηρυσσόταν έκπτωτος βάσει του άρθρου 3 του Νόμου ΤΖ'/1855, που αφορούσε τα χρονοδιαγράμματα έναρξης και ολοκλήρωσης των εργασιών κατασκευής του έργου.

⁶³⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/10.06.1861.

Δεν κατέστη συνεπώς δυνατό, κατά την περίοδο του Όθωνα, να κατασκευαστεί ή να ξεκινήσει έστω, η κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής στη χώρα. Το έργο υλοποιήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα⁶³⁹ και αυτή η καθυστέρηση είχε αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο στις μεταφορές και το εμπόριο, αλλά και στην ανάπτυξη της πόλης του Πειραιά και του λιμένα της.

Είναι πολύ ενδεικτικό της οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στη χώρα, η οποία είχε υποστεί και δεύτερη πτώχευση το 1843 (μετά την πρώτη του 1827), με αποτέλεσμα τον ουσιαστικό αποκλεισμό της από τη διεθνή χρηματαγορά ως το 1879, ότι χρειάστηκαν δεκατέσσερα (14) ολόκληρα χρόνια, την περίοδο 1855 – 1869, για να κατασκευαστεί η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή, μήκους 8,5 χλμ. Για να υπάρχει ένα μέτρο σύγκρισης, αναφέρεται ότι την ίδια εποχή στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής κατασκευαζόταν ο διηπειρωτικός σιδηρόδρομος με ρυθμό «10–17 χλμ. την ημέρα!»⁶⁴⁰.

Το 1860, με τον Νόμο Φ4Θ' «περί συστάσεως υποσιδηροδρόμων»⁶⁴¹, ο οποίος περιελάμβανε ρυθμίσεις αντίστοιχες με εκείνες του Νόμου ΤΖ'/1855 περί συστάσεως σιδηροδρόμου, δινόταν η δυνατότητα παραχώρησης, μετά από διαγωνισμό, σε ιδιώτη ή εταιρεία, αποκλειστικού δικαιώματος «προς σύστασιν υποσιδηροδρόμων», στη γραμμή που θα καθόριζε Διάταγμα που θα εκδιδόταν αργότερα, μαζί με τα υπόλοιπα τεχνικά στοιχεία (σχέδια γραμμής, κτίρια σταθμών, κλπ). Η διάρκεια του αποκλειστικού δικαιώματος δεν μπορούσε να ξεπερνάει τα εξήντα τρία (63) χρόνια. Οι υποσιδηρόδρομοι χαρακτηρίζονταν έργα δημόσιας ανάγκης, ώστε να κινούνται γρήγορα οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης των αναγκαίων γηπέδων, όπως στην περίπτωση του σιδηρόδρομου, μετά δε τη λήξη του αποκλειστικού δικαιώματος περνούσαν στην πλήρη κυριότητα «της Κυβερνήσεως». Ουσιαστικά με τον υποσιδηρόδρομο, δηλαδή βαγόνια τα οποία έσερναν άλογα, τέθηκαν το 1860 οι βάσεις για την ανάπτυξη της αστικής συγκοινωνίας στην Αθήνα.

3.7.6. Τηλέγραφος

Ο πρώτος ηλεκτρικός τηλέγραφος είχε κατασκευαστεί στις ΗΠΑ από τον Samuel Morse το 1843, ο οποίος έστειλε το πρώτο ενσύρματο μήνυμα μεταξύ Ουάσιγκτων και Βαλτιμόρης το 1844. Από την επόμενη χρονιά άρχισε η εγκατάσταση τηλέγραφων στην Ευρώπη. Στην Ελλάδα, η διαδικασία

⁶³⁹ Μετά την έξωση του Όθωνα, δημοσιεύθηκε Θέσπισμα της προσωρινής Κυβέρνησης «περί συστάσεως σιδηροδρόμου απ' Αθηνών εις Πειραιά», ΦΕΚ 20^Α/28.05.1863, με το οποίο εγκρίθηκε η κατασκευή του έργου σύμφωνα με το υπό του «Κυρίου Λαλορανή Σαρράς» υποβληθέν σχέδιο, με το οποίο καθορίζονταν και οι θέσεις των σταθμών.

⁶⁴⁰ Παπαγιαννάκης 1990, σ. 45.

⁶⁴¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 31^Α/27.06.1860.

της πρώτης τηλεγραφικής σύνδεσης της νησιωτικής χώρας και συγκεκριμένα της Ερμούπολης, με την ηπειρωτική, κινήθηκε το 1859, με τον Νόμο ΦΘ' «**περί αγοράς και εγκαταθέσεως υποβρυχίου ηλεκτρικού καλωδίου από Πειραιώς εις Σύρον**»⁶⁴², με τον οποίο κυρώθηκε η σχετική Σύμβαση, μεταξύ του Υπουργείου Εσωτερικών και της εταιρείας Ρ.Σ. Νουβάλ και Συντροφία⁶⁴³, που είχε συναφθεί στις 28 Οκτωβρίου 1858. Η εταιρεία αναλάμβανε την υποχρέωση να «*εγκαταθήσει προς ίδιον κίνδυνον μεταξύ του λιμένος της Σύρου και του λιμένος Πειραιώς [...] υποβρύχιον κάλων εξ ενός ηλεκτρικού σύρματος*». Όφειλε επίσης να παραδώσει το ποντισμένο καλώδιο «*εν εντελεί καταστάσει ενεργείας*», αντί του ποσού των εκατόν εβδομήντα έξι (176) λιρών στερλινών ανά θαλάσσιο μίλι. Οκτώ (8) ημέρες μετά την πόντιση του καλωδίου και την αποπληρωμή του έργου, η εγκατάσταση περνούσε στην ιδιοκτησία του Ελληνικού Κράτους, το οποίο αποκτούσε, με αυτό τον τρόπο, την πρώτη υποβρύχια τηλεγραφική γραμμή και το μεγαλύτερο λιμάνι του, η Ερμούπολη, αποκτούσε τηλεγραφική σύνδεση με την ηπειρωτική Ελλάδα. Η χρήση του τηλεγράφου διαδιδόταν με γρήγορο ρυθμό και ακολουθεί ο Νόμος ΦΙΔ' «**περί Τηλεγραφικής υπηρεσίας**»⁶⁴⁴, σύμφωνα με τον οποίο «*έκαστος δύναται να ποιήται χρήσιν του δημοσίου ηλεκτρικού τηλεγράφου προς ανταπόκρισιν*». Ο Νόμος και το εφαρμοστικό του Διάταγμα⁶⁴⁵ ρύθμιζαν τα σχετικά με τη λειτουργία της αρμόδιας υπηρεσίας θέματα (γλώσσα σύνταξης των τηλεγραφημάτων, καταβαλλόμενα τέλη, κλπ). Έξι (6) μήνες αργότερα, οι τηλεγραφικές συνδέσεις της χώρας με το εξωτερικό επεκτείνονται, καθώς επικυρώνεται η Σύμβαση της τηλεγραφικής σύνδεσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, «*διά της ενώσεως της Χίου μετά της Σύρου δι' υποβρυχίου καλωδίου*». Οι συνδέσεις επεκτείνονταν σταδιακά σε ολόκληρη τη χώρα και το 1859, με άλλο Διάταγμα⁶⁴⁶, αποφασίζεται όπως στα τηλεγραφέα Αιγίου και Πατρών γίνονται δεκτά «*εσωτερικά και εξωτερικά τηλεγραφήματα*». Το 1861 εκδίδεται ο Νόμος ΨΗ'/1861⁶⁴⁷, βάσει του οποίου μόνον από την Κυβέρνηση μπορούσε «*να συστηθή ή να τεθή εις ενέργειαν ηλεκτρικός τηλεγράφος προς διαβίβασιν ανταποκρίσεων*». Καθώς η υλοποίηση της τηλεγραφικής υπηρεσίας

⁶⁴² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 10^Α/20.03.1859.

⁶⁴³ Όπως αναφέρεται στο άρθρο ΙΙ της Σύμβασης μεταξύ του Υπ. Εσωτερικών και της αναδόχου, η εταιρεία «Νουβάλ και Συντροφία» πόντιζε ήδη, το 1858, καλώδια στην ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα στην περιοχή μεταξύ Αλεξάνδρειας και Δαρδανελίων.

⁶⁴⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 12^Α/30.03.1859.

⁶⁴⁵ Για την εφαρμογή του Νόμου ΦΙΔ'/1859 εκδόθηκε το Διάταγμα «περί εκτελέσεως του ΦΙΔ' Νόμου περί τηλεγραφικής υπηρεσίας», το οποίο δημοσιεύθηκε δύο μισιά χρόνια αργότερα, στο ΦΕΚ 54^Α/16.09.1861.

⁶⁴⁶ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 48^Α/02.12.1859.

⁶⁴⁷ Νόμος ΨΗ' «περί του προς σύστασιν ηλεκτρικού τηλεγράφου δικαιώματος και των επιβλητέων ένεκα βλάβης κτλ. αυτού ποινών», ΦΕΚ 77^Α/27.11.1861.

απαιτούσε ορισμένες ειδικές γνώσεις και προπαρασκευή, αποφασίστηκε⁶⁴⁸, την άνοιξη του 1862, να λειτουργήσει στην Αθήνα «*τάξις τηλεγραφικών μαθημάτων*», στην οποία οι ενδιαφερόμενοι, που έπρεπε να έχουν στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής, γεωμετρίας, ιχνογραφίας (σχεδίου), φυσικής, χημείας και «*γνώσιν αρκούσαν της Γαλλικής*», θα διδάσκονταν αμισθί τα αναγκαία «*τηλεγραφικά*» μαθήματα.

Στο τελευταίο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως που φέρει την υπογραφή του Όθωνα, δημοσιεύθηκε ο Νόμος ΨΝΣΤ'/1862⁶⁴⁹ με τον οποίο εξουσιοδοτούνταν ο Υπουργός Εσωτερικών «*να συμφωνήσει μετά τινος εταιρείας*» ή την επισκευή των καλωδίων μεταξύ Ρίου – Αντιρρίου και Σύρου – Χίου, ή την εκποίηση του δεύτερου καλώδιου και την αποκατάσταση της τηλεγραφικής επικοινωνίας, μεταξύ των δύο νησιών.

Μετά την έξωση του Όθωνα, η προσωρινή Κυβέρνηση επικύρωσε⁶⁵⁰ τη Σύμβαση μεταξύ των εκπροσώπων του Υπουργείου Εσωτερικών και της εταιρείας Νουβάλλ και Σια, με την οποία η Κυβέρνηση είχε παραχωρήσει για εικοσιπέντε (25) έτη το αποκλειστικό δικαίωμα «*εγκαταθέσεως καλωδίων μεταξύ Σύρου και Χίου*».

3.7.7. Αποξήρανση ελών και τελμάτων

Έλη και τέλματα υπήρχαν σε διάφορες περιοχές του νέου Κράτους και δημιουργούσαν σοβαρά προβλήματα, καθώς αποτελούσαν εστίες μόλυνσης, καθιστούσαν την ευρύτερη περιοχή πολύ υγρή, στερούσαν γη από την αγροτική δραστηριότητα, ενώ ήταν αδύνατο να σχεδιαστούν οικισμοί σε ελώδεις εκτάσεις. Συνεπώς, όπου σχεδιάζονταν νέοι οικισμοί ή χρηματοδοτούνταν έργα αστικής υποδομής, προβλεπόταν παράλληλα και η αποξήρανση των παρακείμενων ελών. Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα του Πειραιά, το 1836 και το 1849, της Ερέτριας το 1836, του Κατακόλου, το 1855. Αναλυτικότερα, στον Πειραιά, παράλληλα με τις ρυθμίσεις για τον οικισμό των Χιωτών, (1836), λαμβάνονταν όλα τα αναγκαία μέτρα για την αποξήρανση «*της λίμνης του Πειραιώς*», ενώ στη συνέχεια, στα έργα κατασκευής του μώλου, «*συναριθμείται*» και η αποξήρανση των παρά του λιμένα τελμάτων. Επίσης, το 1849, στο Διάταγμα⁶⁵¹ με το οποίο επιβλήθηκε φόρος για την κατασκευή μώλου, σημειώνεται ότι στα έργα που έπρεπε να

⁶⁴⁸ Σχετική είναι η Εγκύκλιος υπ' αρ. 8.067 της 28^{ης} Απριλίου 1862, ΦΕΚ 27^Α/18.05.1862, του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου.

⁶⁴⁹ Νόμος ΨΝΣΤ' «περί των υποβρυχίων κάλων μεταξύ Ρίου και Αντιρρίου και μεταξύ Σύρου και Χίου», ΦΕΚ 53^Α/09.10.1862.

⁶⁵⁰ Με το Θέσπισμα «περί εγκαταθέσεως υποβρυχίου καλωδίου μεταξύ Σύρου και Χίου», ΦΕΚ 14^Α/08.12.1862, στο οποίο αναφερόταν ότι αυτό «*σήμερον επέχει τόπον Β. Διατάγματος*».

⁶⁵¹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 14^Α/16.04.1849.

υλοποιηθούν «*συναριθμείται και η αποξήρανσις των περί τας όχθας του λιμένος τελμάτων*». Στον Δήμο των Ψαριανών αποίκων της Ερέτριας δόθηκε άτοκο δάνειο, πληρωτέο σε δέκα (10) χρόνια, για την αποξήρανση της «*κατά την Ερέτριαν*» λίμνης. Στο Κατάκολο, μεταξύ των προαπαιτούμενων έργων για τη δημιουργία οικισμού, περιλαμβανόταν και η αποξήρανση του γειτονικού έλους «*Κάστα*»⁶⁵² και μάλιστα εντός τριετίας.

Το 1852, όταν άρχισαν να εκδίδονται οι Νόμοι για τα έργα υποδομής μεγάλης κλίμακας, εκδόθηκε ο Νόμος «**περί αποξηράνσεως του Βοιωτικού πεδίου**» και ένα εκτελεστικό του Διάταγμα⁶⁵³, οι διατάξεις του οποίου είχαν γενική ισχύ μέχρι την έκδοση Νόμου περί υδραυλικών έργων προς αποξήρανση των ελών. Τότε τέθηκαν οι κανόνες για τον σχεδιασμό και την κατασκευή των αντιπλημμυρικών έργων των ποταμών της Βοιωτίας, ώστε να εξασφαλιστούν οι μεγάλες πεδινές εκτάσεις της περιοχής από τις πλημμύρες.

3.7.8. Ύδρευση πόλεων

Σοβαρότατες ήταν κατά την Οθωνική περίοδο οι ελλείψεις σε υδραγωγεία και δίκτυα ύδρευσης, ακόμη και στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας. Το θέμα ήταν συνυφασμένο με την οικιστική ανάπτυξη, τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου όπου υπήρχαν κοινόχρηστες κρήνες και την υγιεινή των πόλεων.

Είναι ενδεικτικό ότι στο Ναύπλιο απαγορευόταν στους κατοίκους, το 1834, να διοχετεύουν στις κατοικίες τους «*διά χωριστών διωρίγων, το προς γενικήν χρήσιν της πόλεως Ναυπλίας προσδιωρισμένον ύδωρ*»⁶⁵⁴, από τα δημόσια υδραγωγεία της Άρειας, χωρίς ειδική άδεια της Κυβέρνησης.

Ο Πειραιάς, κατά τα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού Κράτους, υδρεύεται από κρήνες και πηγάδια, ιδιωτικά και κοινόχρηστα, που βρίσκονταν στο κεντρικό λιμάνι. Είναι ενδεικτικό ότι το 1836, σε Διάταγμα⁶⁵⁵ για τον συνοικισμό των Χιωτών στον Πειραιά, επισημαίνεται η ανάγκη να ληφθούν «*άνευ αναβολής*» μέτρα για την κατασκευή υδραγωγείου. Μόνον το 1844, μετά από μεγάλη λειψυδρία και καθώς ο πληθυσμός αυξανόταν, οι Αρχές ανέλαβαν σειρά πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση του ζητήματος, όπως προμήθεια υδραντλίας, χορήγηση έκτακτων

⁶⁵² Νόμος ΣΨΒ' «περί κατασκευής λιμένος εν Κατακόλω», ΦΕΚ 33^{Α'}/29.07.1855.

⁶⁵³ Πρόκειται για το Διάταγμα «περί εκτελέσεως του περί αποξηράνσεως του Βοιωτικού πεδίου εκδοθέντος Νόμου», ΦΕΚ 52^{Α'}/27.10.1852.

⁶⁵⁴ Διάταγμα «περί υδραγωγείων Ναυπλίας», ΦΕΚ 34^{Α'}/14.09.1834.

⁶⁵⁵ Διάταγμα «περί του συνοικισμού των Χίων εν Πειραιεί», ΦΕΚ 22^{Α'}/27.05.1836.

πιστώσεων για χειράντληση του νερού και άλλα⁶⁵⁶. Και αυτά τα μέτρα όμως ήταν ανεπαρκή. Μετά την έξωση του Όθωνα, το 1867, Επιτροπή υπό τον Σκαλιστήρη⁶⁵⁷, Διευθυντή του Σχολείου των Τεχνών την περίοδο 1864-1873, μελέτησε συνολικά το πρόβλημα ύδρευσης της πόλης.

Σε άλλες πόλεις εκποιούνται κεντρικά οικοπέδα, όπως στην πλατεία αγοράς της Σπάρτης⁶⁵⁸ το 1856, προκειμένου να κατασκευαστούν υδραγωγεία για παροχή πόσιμου ύδατος στην πόλη και κρήνες για δημόσια χρήση.

Το ίδιο έτος, χορηγείται⁶⁵⁹ από το Δημόσιο Ταμείο στον Δήμο της Αθήνας, δάνειο πενήντα χιλιάδων (50.000) δραχ. για να χρησιμοποιηθεί «*αποκλειστικώς εις την κάθαρσιν και επισκευήν των υδραγωγείων εντός και εκτός της πόλεως Αθηνών*». Ο Δήμος θα επέστρεφε το δάνειο σε δέκα (10) ετήσιες άτοκες δόσεις⁶⁶⁰. Την Αθήνα τροφοδοτούσε με νερό επί αιώνες το Αδριάνειο υδραγωγείο, όμως στα μέσα του 19^{ου} αιώνα έδινε μικρές ποσότητες νερού. Οι εργασίες αποκατάστασής του ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1850, όταν ο πληθυσμός της Αθήνας είχε φτάσει τις είκοσι πέντε χιλιάδες (25.000) κατοίκους και διήρκεσαν μία εικοσαετία. Το 1861 η Αθήνα διέθετε τριάντα πέντε (35) δημόσιες κρήνες και η μέση ημερήσια κατανάλωση νερού ανά άτομο ήταν 11 – 15 λίτρα, ενώ μία δεκαετία αργότερα τριπλασιάστηκε⁶⁶¹.

Τα προβλήματα ύδρευσης της πρωτεύουσας ήταν συνεχή, αλλά ο εκσυγχρονισμός και η επέκταση του δικτύου απαιτούσαν σημαντικές επενδύσεις κεφαλαίων με μακροπρόθεσμη απόδοση. Σε αυτό το πλαίσιο, την άνοιξη του 1862, με τον Νόμο Φ/Ζ' «**περί εγγυήσεως του δημοσίου υπέρ του Δήμου Αθηναίων**»⁶⁶², ο Υπουργός Οικονομικών εγγυήθηκε υπέρ του Δήμου για ποσό τριακοσίων χιλιάδων (300.000) δραχ, το οποίο θα δανειζόταν ο Δήμος από την Εθνική Τράπεζα, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει αποκλειστικά για την κατασκευή νέου υδραγωγείου, την επισκευή των υφιστάμενων αγωγών και την «*ανεύρεσιν νέων υδάτων*». Για να διασφαλιστεί το Δημόσιο για τα χρεολύσια και τους τόκους, ο Νόμος προέβλεπε ότι θα εισέπραττε τα έσοδα του Δήμου «*εκ των υδάτων της πόλεως Αθηνών*», από την αρχή του 1862 μέχρι την εξόφληση του

⁶⁵⁶ Μαλικούτη 1999, σσ. 88-89.

⁶⁵⁷ Καλαφάτη 1989, σ. 175.

⁶⁵⁸ Νόμος ΤΞΘ' «περί εκποιήσεως των εν Σπάρτη οικοπέδων», ΦΕΚ 56^Α/06.10.1856.

⁶⁵⁹ Νόμος ΤΟΒ' «περί χορηγήσεως δανείου εις τον δήμον Αθηνών», ΦΕΚ 57^Α/11.10.1856.

⁶⁶⁰ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Δ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 4^Η της 31^{ης} Αυγούστου 1856, σ. 732.

⁶⁶¹ Μαυρογόνατου 2009, σ. 196.

⁶⁶² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/26.03.1862.

δανείου. Με αυτό το ποσό ξεκίνησε το 1870, επί δημαρχίας Π. Κυριακού, ένα φιλόδοξο πρόγραμμα υδραυλικών έργων για την Αθήνα⁶⁶³.

4. Συμπεράσματα

Αμέσως μόλις ο Όθωνας ανέλαβε τα ηνία του Κράτους, το 1835, όρισε τις προτεραιότητές του, που είχαν ιδεολογικό υπόβαθρο: υπεράσπιση της θρησκείας και της ιδιοκτησίας, ισονομία, μέρμινα για την εκπαίδευση, προαγωγή του εμπορίου και της βιοτεχνίας, βελτίωση των δημόσιων οικονομικών. Για τις τέχνες και τις επιστήμες, υπόσχεται να κάνει τα πάντα προκειμένου αυτές να ξαναβρούν την αρχαία τους δόξα. Υπόσχεται επίσης μεταρρυθμίση και «αναπλήρωση» των Νόμων, και δηλώνει υπερασπιστής της «νόμμης» ελευθερίας, με τη δημιουργία των κατάλληλων θεσμών.

Σε αυτό το πλαίσιο εισάγεται νέα νομοθεσία, επηρεασμένη από την αντίστοιχη γαλλική και γερμανική, δημιουργούνται θεσμοί στους οποίους στηρίχθηκε η θεμελίωση και ανάπτυξη του νέου Κράτους, συγκροτούνται η κεντρική Διοίκηση και η Αυτοδιοίκηση, ο στρατός, τα Δικαστήρια, εισάγεται νέο νόμισμα, ανεγείρονται Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, λειτουργεί η πρώτη Τράπεζα. Άρχισε δε αμέσως ο σχεδιασμός για την ανοικοδόμηση των πόλεων της κατεστραμμένης χώρας και των απόλυτα αναγκαίων έργων υποδομής.

Το Κράτος απέκτησε σύγχρονη διοικητική διαίρεση, συγκροτήθηκαν και οργανώθηκαν οι Γραμματείες (Υπουργεία), δημιουργήθηκαν Δήμοι με ένα πολύ ουσιαστικό και μακρόπνοο νομοθέτημα. Ιδρύονται το Ελεγκτικό Συνέδριο και το Συμβούλιο της Επικρατείας, που διαδραματίζουν ρόλο στις κρατικές υποθέσεις, συμπεριλαμβανομένης της νομοθεσίας περί σχεδίων πόλεων.

Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι μέσα στην πρώτη διετία ζωής του νέου Κράτους (1833 – 1835), την περίοδο της Αντιβασιλείας, εκδόθηκαν οι βασικότερες ρυθμίσεις (αρμοδιότητες Διοίκησης, αρμόδιες Υπηρεσίες, τρόπος παραχώρησης γαιών, αρχές χωροθέτησης, πρώτοι κανόνες δόμησης) για τον σχεδιασμό των πόλεων.

Αυτές είναι οι ρυθμίσεις γενικής εφαρμογής, που δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, βάσει των οποίων σχεδιάστηκαν και δημιουργήθηκαν σταδιακά οι νέες πόλεις, ή επεκτάθηκαν παλαιές, όπως θα δούμε αναλυτικά στο Κεφάλαιο Γ'.

---

⁶⁶³ Κορδέλλας 1879, σ. 109.

Η νομοθετική προσέγγιση του **σχεδιασμού των πόλεων** και του δημόσιου χώρου ξεκινάει σχεδόν με τη δημιουργία του Κράτους. Η Γραμματεία Εσωτερικών ήταν αρμόδια για τον σχεδιασμό των πόλεων, την εφαρμογή των σχεδίων και τη δημιουργία αποικιών. Στη Γραμματεία λειτουργούσαν, το 1834, το Αρχιτεκτονικό και το Τοπογραφικό Τμήμα. Οι Νομάρχες ήταν πανίσχυροι και αρμόδιοι για όλα τα θέματα περί σχεδιασμού πόλεων και έργων υποδομής, ενώ τα δημοτικά Συμβούλια είχαν γνωμοδοτικό ρόλο. Τα έργα υποδομής και τις πολιτικές οικοδομές αναλάμβανε η Γραμματεία Στρατιωτικών, με το Σώμα Μηχανικού.

Το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας, που δημιουργήθηκε το 1834 στη Γραμματεία Εσωτερικών, έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στον κεντρικό σχεδιασμό των πόλεων, στελεχώθηκε με ικανά άτομα και, εκτός της υποχρέωσης σύνταξης κτηματολογίου, ανέλαβε την «τοπογραφία και γεωδαισία» του νέου Κράτους, τη σύνταξη μελετών και αναπτυξιακών προτάσεων. Η υλοποίηση των σχεδίων «περί ευθυγραμμίας» αποτελούσε εξ αρχής υποχρέωση των Δήμων, όμως δεν υπήρχαν θεσμοθετημένοι πόροι για τη χρηματοδότησή τους. Αποφασίστηκε, το 1836, η επιβολή φόρου ύψους πέντε (5) δρχ., για κάθε νεοανεγειρόμενη κατοικία. Τα εισπραττόμενα ποσά αποτελούσαν δημοτικά έσοδα. Απέκτησαν συνεπώς οι Δήμοι ένα χρηματοδοτικό μέσο, έστω και ανεπαρκές, για την εφαρμογή των σχεδίων πόλεως.

Σημαντική είναι η ρύθμιση του 1835, με την οποία εθνικές γαίες περιήλθαν σε Έλληνες πολίτες για να τις καλλιεργήσουν και να δημιουργήσουν οικισμούς, και η οποία έδωσε στις πόλεις τη δυνατότητα να αποκτήσουν δημόσιο χώρο και εκτάσεις για δημόσια κτίρια.

Την άνοιξη του 1835 εκδόθηκε το Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών», η πρώτη ολοκληρωμένη ρύθμιση για θέματα σχεδιασμού των πόλεων και διασφάλισης της υγιεινής τους, που αποτέλεσε πρωτεύοντα κυβερνητικό στόχο, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα και καθόρισε τη μορφή των ρυμοτομικών σχεδίων. Το Διάταγμα έθεσε κριτήρια για τη χωροθέτηση των νέων πόλεων, με σημαντικότερα την ύπαρξη εκτάσεων προς καλλιέργεια, τη δυνατότητα επικοινωνίας με όμορες περιοχές, τις κατάλληλες κλιματικές συνθήκες και την ύπαρξη πόσιμου νερού. Για τον σχεδιασμό των πόλεων προκρίνεται εξ αρχής το υποδάμειο σύστημα, το οποίο πέρα από τις αναφορές στην αρχαία Ελλάδα, προωθεί την τήρηση κανόνων στα σχέδια πόλεως, σε αντιδιαστολή με την αναρχία που βασιλεύει στην οθωμανική πόλη. Θεσπίζονται ένας πρωτόλειος Οικοδομικός Κανονισμός που ίσχυσε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα και ρυθμίσεις διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου. Το Διάταγμα καθόρισε θέματα οδικού δικτύου και δικτύων

αποχέτευσης, όμβριων και ακάθαρτων υδάτων, μεταφέροντας στην ελληνική πραγματικότητα τις βασικές αρχές της ευρωπαϊκής αντίληψης περί πόλεως. Υπεύθυνοι για την τήρηση των προαναφερομένων ορίστηκαν οι Νομάρχες, οι Έπαρχοι και Δήμαρχοι, ανάλογα με την «πολιτική» δύναμή τους.

Την ίδια περίοδο εισάγονται διατάξεις για τη νέα πρωτεύουσα, την Αθήνα, οι οποίες γενικεύονται το 1842, για όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Μία από τις βασικότερες ρυθμίσεις ήταν η υποχρέωση τήρησης «της ευθυγραμμίας και της ισοπεδώσεως», όπως τις καθόριζε ο αρμόδιος μηχανικός, από οποιονδήποτε οικοδομούσε. Η τήρηση της ευθυγραμμίας αποτελούσε βασική προϋπόθεση σχεδιασμού και για τις ευρωπαϊκές πόλεις την αντίστοιχη περίοδο.

Το 1835 επίσης, νομοθετήθηκε η διάθεση στους Δήμους εθνικών γαιών (έκτασης 3 – 6.000 τ.π.), για τη **δημιουργία πλατειών** στις πόλεις. Στα νέα πολεοδομικά σχέδια των ελληνικών πόλεων του 19^{ου} αιώνα (Αθήνας, Πειραιά, Πάτρας, Σπάρτης, Ερέτριας, Κορίνθου, Θήβας, Μεγαλόπολης), οι πλατείες έχουν ρόλο-κλειδί, εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον, σε αυτές χωροθετούνται συνήθως τα δημόσια κτίρια, συμπεριλαμβανομένων των ναών και δημιουργούν τις συνθήκες για την ανάπτυξη του δημόσιου βίου.

Το 1837 ορίζεται, με θεσμικό τρόπο, ο **δημόσιος χώρος**, στον οποίο περιλαμβάνονται οι δρόμοι και οι πλατείες, οι αιγιαλοί, τα λιμάνια. Επισημαίνεται ότι όροι όπως κοινόχρηστοι χώροι, κοινωφελείς χώροι, αρτιότητα, δεν υπήρχαν την Οθωνική εποχή. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο χρησιμοποιούνται, για τις πολεοδομικές ρυθμίσεις και τις ρυθμίσεις του χώρου της περιόδου μελέτης, οι όροι που καθιερώθηκαν πολύ αργότερα, με το θεμελιώδες Νομοθετικό Διάταγμα «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών», που εκδόθηκε το 1912.

Πολύ σημαντική είναι η πρόβλεψη του 1848, για απαγόρευση αλλαγής χρήσης εκτάσεων που προορίζονταν αποκλειστικά για ανέγερση οικοδομής και εκτάσεων που είχαν παραχωρηθεί από το Δημόσιο σε αγρότες και προορίζονταν αποκλειστικά για ανέγερση κατοικίας.

Το 1849 το Υπουργείο Εσωτερικών κωδικοποιεί τη διαδικασία έκδοσης των **οικοδομικών αδειών** με σκοπό τη διαφύλαξη του κοινωφελούς χαρακτήρα των σχεδίων πόλεων, τον οποίο έβλαπταν οι αυθαίρετες τροποποιήσεις τους. Επαναλαμβάνεται η υποχρέωση τήρησης των ευθυγραμμιών, με εξάρτηση μάλιστα των ανεγειρομένων κτιρίων από σταθερά γειτονικά σημεία, τίθεται χρονοδιάγραμμα για την έκδοση μιας άδειας και ορίζεται ο υπεύθυνος για την έκδοσή της.

Το 1850 εκδίδεται ρύθμιση για την παραγωγή δημόσιων και ιδιωτικών έργων και το 1855 δημοσιεύεται ο πρώτος Νόμος του νεοελληνικού Κράτους για τη νομοποίηση αυθαίρετων κτισμάτων, έναντι καταβολής τιμήματος. Οι πρώτες εφαρμογές του αφορούσαν, όπως είναι φυσικό, περιοχές της Αθήνας. Αρχίζει, με αυτή τη νομοθεσία, η εφαρμογή μιας πολιτικής που συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Καθοριστικοί για τον σχεδιασμό των πόλεων και την ορθολογική ανάπτυξή τους είναι οι Νόμοι περί οδοποιίας (1852) και πεζοδρομίων (1856). Ο πρώτος πραγματεύεται, εκτός από θέματα κατασκευής και συντήρησης των οδών, θέματα δενδροφύτευσής τους και χωροθέτησης των παρόδιων οικοδομών, καλλωπισμού τους με δημόσιες κρήνες και συντριβάνια. Ο δεύτερος Νόμος εισήγαγε την υποχρέωση κατασκευής πεζοδρομίων και δικτύων αποχέτευσης στις μεγάλες πόλεις, αρχικά, συμβάλλοντας στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των κατοίκων στα αστικά κέντρα και βελτιώνοντας τις συνθήκες υγιεινής. Παράλληλα, ο Νόμος καθόρισε την έννοια της ζώνης σε κάθε πόλη, στα όρια της οποίας δεν επιτρεπόταν η δόμηση. Η πρώτη πόλη στην οποία εφαρμόστηκε η ζώνη ήταν η Αθήνα, το 1856.

Σημαντική, τέλος, είναι η πρόβλεψη (1859) για δωρεάν παραχώρηση εθνικού γηπέδου σε κάθε πόλη, με σκοπό την ανέγερση λιθόκτιστης αγοράς. Καθώς η αγορά θα λειτουργούσε σε περιορισμένη έκταση, το μέτρο συνέβαλλε στην αναβάθμιση των συνθηκών υγιεινής των πόλεων. Οι πρώτες αγορές πόλεων σχεδιάστηκαν για τη Σπάρτη και τον Πειραιά.

Η κατασκευή **δημόσιων πολιτικών κτιρίων** αποτελεί προτεραιότητα για το νέο ελληνικό Κράτος και σχετική ρύθμιση εκδίδεται το 1836. Η αρμοδιότητά τους ανήκει στη Γραμματεία Εσωτερικών και για κάθε κτίριο προβλέπεται η κατάσχεση προϋπολογισμού δαπανών, βάσει σχεδίων του νομομηχανικού ή του αρχιτέκτονα του Τμήματος Οικοδομών. Καθορίζονται ως βασικά κριτήρια για τη χωροθέτηση των κτιρίων, η ευθυγραμμία της πόλης, η επιλογή «ευκραούς θέσεως», ο προσανατολισμός προς νότο. Σημαντικός παράγοντας ήταν και η ιδιοκτησία της γης. Τα οικόπεδα όπου επρόκειτο να ανεγερθούν δημόσια κτίρια ήταν προτιμότερο να ανήκουν στο Δημόσιο. Η αγορά ιδιωτικών οικοπέδων έπρεπε να αποφεύγεται για λόγους κόστους και ενδεχόμενων διαδικαστικών επιπλοκών ή να γίνεται με μέτρο, κατόπιν κυβερνητικής εγκρίσεως. Στις πόλεις, τα δημόσια κτίρια έπρεπε να κατανέμονται στον ιστό της, σε αντίθεση με τις κώμες, στις οποίες αυτά προβλέπονταν να είναι συγκεντρωμένα και να χωροθετούνται «περί το μέσον». Προβλέπεται δε η σύνταξη Μητρώου δημόσιων κτιρίων.

Αμέσως μετά την ίδρυσή του, το νέο Κράτος μεριμνά για τον **πολιτισμό**. Προβλέπεται η σύσταση «τεχνοδιδακτικών σχολείων και συλλογών», η ανέγερση Ακαδημίας «πλασματογραφικών» τεχνών και Μουσείων, η προπαρασκευή για ανασκαφές και ανάδειξη των «απωλεσθέντων αριστουργημάτων των τεχνών». Ο **πρώτος αρχαιολογικός Νόμος**, με ιταλικές επιρροές, τίθεται σε ισχύ τον Ιούνιο 1834. Ήταν ολοκληρωμένος και αποτέλεσε τη βάση της αρχαιολογικής πολιτικής που ακολουθήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Συστήνονται Επιτροπές για συγκέντρωση χρημάτων με σκοπό τον «προικισμό» των συλλογών και τη χρηματοδότηση ανασκαφών, όπως το 1862, όταν συγκροτήθηκε Επιτροπή για έκδοση λαχείου προς χρηματοδότηση του Ταμείου ανασκαφών. Σε ό,τι αφορά ρυθμίσεις δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως για τον σχεδιασμό ή την ανέγερση μνημείου, αυτές είναι ελάχιστες. Υπήρξαν διάφορες προτάσεις και σχέδια, ορισμένα μεγαλεπήβολα, όπως η πρόταση ανέγερσης μνημείου με αφορμή την 25^η επέτειο από την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο, όμως τα υλοποιηθέντα μνημεία δεν ξεπερνούν τα δέκα (10), καθ' όλη την Οθωνική περίοδο.

Για τα θέματα **παιδείας** ο Όθωνας έδειξε το ενδιαφέρον του έμπρακτα. Από τον πρώτο χρόνο δημιουργίας του νέου Κράτους (1833) ιδρύονται σχολεία και Γυμνάσια στην Αθήνα, και σε όλες τις μεγάλες πόλεις της εποχής. Τα σχολεία είχαν στην αρχή μόνο μία τάξη, καθώς οι μαθητές δεν ήταν έτοιμοι να παρακολουθήσουν μαθήματα μεγαλύτερων τάξεων. Όμως η εκπαιδευτική υποδομή παρουσίασε αλματώδη ανάπτυξη και είναι ενδεικτικό ότι κατά την πρώτη δεκαετία του Κράτους, οι σχολικές δαπάνες πολλαπλασιάστηκαν επί σαράντα. Το πρώτο πνευματικό ίδρυμα του νέου ελληνικού Κράτους, αλλά και της Βαλκανικής χερσονήσου, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, λειτούργησε το 1837, με τέσσερις (4) Σχολές και με πενήντα δύο (52) φοιτητές. Αποσκοπούσε αφ' ενός μεν στην καλλιέργεια των γραμμάτων και των επιστημών και στη μόρφωση δασκάλων, αφ' ετέρου δε στην εκπομπή ενός οράματος και τη διάχυσή του προς τον αλύτρωτο ελληνισμό. Παράλληλα, κινήθηκαν οι διαδικασίες για την εκπαίδευση στην αρχιτεκτονική (1836). Αποφασίζεται η σύσταση στην Αθήνα ενός Σχολείου, στα πρότυπα αντίστοιχων γαλλικών και γερμανικών, στο οποίο θα μαθήτευαν όσοι επιθυμούσαν να μορφωθούν ως αρχιτεχνίτες. Το 1837 ανακοινώνεται η ίδρυση «πολυτεχνικού σχολείου» στην Αθήνα, με σκοπό την προώθηση της βιομηχανίας, στο οποίο οι σπουδαστές διδάσκονταν σχέδιο και αρχιτεκτονική. Το 1843 οργανώνεται το Σχολείο, που έδινε προβάδισμα στις εικαστικές τέχνες, και διαιρείται σε τρία (3)

Τμήματα, ώστε να ανταποκρίνεται στον σκοπό του και στις ανάγκες της βιοτεχνίας. Το Σχολείο αναδιαρθρώθηκε το 1863 και το 1873 μετονομάστηκε «Μετσόβιον Πολυτεχνείο».

Σε ό,τι αφορά τα **επαγγελματικά θέματα των μηχανικών**, στο νέο Κράτος σημαντικός ήταν ο ρόλος του νομομηχανικού. Επρόκειτο για αξιωματικό του Μηχανικού, με καθήκοντα τις εργασίες σχεδίασης, κατασκευής και συντήρησης των πολιτικών και στρατιωτικών οικοδομών, των οδών και γεφυρών. Οι νομομηχανικοί ήταν υποχρεωμένοι να βοηθούν τις πολιτικές αρχές σε τεχνικές εργασίες στις κατεπείγουσες περιπτώσεις. Το 1838 καταργήθηκαν οι θέσεις νομομηχανικών και σχηματίστηκαν τέσσερις (4) Διευθύνσεις του Μηχανικού. Η παρουσία των νομομηχανικών επιβαλλόταν σε κάθε περίπτωση στην οποία οι γνώσεις τους κρίνονταν αναγκαίες, όπως σε αγορά δημόσιων κτιρίων, παραλαβή οικοπέδων ή σε οικοδομικές αμφισβητήσεις.

Οι αρμοδιότητες των αρχιτεκτόνων και των γεωμετρών δεν ήταν απόλυτα προσδιορισμένες κατά την Οθωνική περίοδο. Ρόλος των αρχιτεκτόνων ήταν να λειτουργούν ως τεχνικοί σύμβουλοι των Διοικητών. Ο επιφορτισμένος με μία οικοδομή αρχιτέκτονας όφειλε να κρατάει βιβλίο λογαριασμών, στο οποίο καταχώριζε όλες τις πληρωμές που είχαν γίνει, αποφεύγοντας υπέρβαση του προϋπολογισμού της οικοδομής. Κανείς εξ' αυτών δεν μπορούσε να απολαμβάνει μόνιμο διορισμό πριν περάσει με επιτυχία τις εξετάσεις του αρμόδιου Τμήματος Οικοδομών. Επισημαίνεται ότι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα το Σχολείο των Τεχνών δεν εκπαίδευε, ακόμη, αρχιτέκτονες. Το επαγγελματικό τους πεδίο καλυπτόταν από τους στρατιωτικούς μηχανικούς και τους απόφοιτους ξένων πολυτεχνικών Σχολών.

Παράλληλα με τον σχεδιασμό των πόλεων κινήθηκαν και τα **έργα υποδομής**. Δεν προχώρησαν βέβαια όλα με τον ίδιο ρυθμό και αυτή η παράμετρος συνδέεται με τον ρυθμό ανάπτυξης των πόλεων. Οι οδικές συνδέσεις μεταξύ πόλεων, κατά τα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού Κράτους, ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Η έλλειψη δικτύου αποτελούσε σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την αστική ανάπτυξη. Πολύ ουσιαστικός σε αυτή την κατεύθυνση ήταν ο Νόμος ΣΣΤ'/1852 περί οδοποιίας. Περιελάμβανε θέματα κατάταξης των οδών, καθιέρωνε την προσωπική εργασία των κατοίκων των περιοχών από τις οποίες αυτές διέρχονταν, προέβλεπε την επιβολή έκτακτων φόρων για τη χρηματοδότησή τους και διαδικασία απαλλοτρίωσης. Ο Νόμος καινοτομούσε καθώς προέβλεπε την επιβολή διοδίων για τη συντήρηση των εθνικών και επαρχιακών οδών. Αυτή η ρύθμιση εφαρμόστηκε σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Παρά την πρόοδο που επιτεύχθηκε στο

οδικό δίκτυο της χώρας την περίοδο του Όθωνα, τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά, καθώς κατασκευάσθηκαν μόνον εκατόν πενήντα (150) χλμ. εθνικών οδών.

Τα λιμάνια και οι προκουμαίες, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη των παραθαλάσσιων πόλεων (όπως των Πειραιά, Πάτρας, Ναυπλίου, Νέας Κορίνθου, Ερέτριας) και νησιωτικών πόλεων (Ερμούπολης, Άνδρου, Τήνου, κ.α.). Η κατασκευή των λιμένων χρηματοδοτούνταν κυρίως από τους φόρους που επιβάλλονταν στα διακινούμενα προϊόντα, ή σε παραθαλάσσια οικόπεδα, ενώ συνέβαλαν οι κάτοικοι με την προσωπική τους εργασία.

Σιδηροδρομική γραμμή δεν ολοκληρώθηκε στο νεοελληνικό Κράτος επί Όθωνα, παρά το γεγονός ότι αυτή η περίοδος συνέπυψε με την εποχή του ατμού. Οι βάσεις για την κατασκευή της πρώτης γραμμής, Αθήνας – Πειραιά, τέθηκαν το 1855, αλλά η σύμβαση παραχώρησης υπογράφηκε το 1861. Χρειάστηκαν δεκατέσσερα χρόνια για να ολοκληρωθεί η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή, μήκους μόλις 8,5 χλμ. Αυτή η καθυστέρηση είχε αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο στην κίνηση ανθρώπων και αγαθών, αλλά και στην ανάπτυξη του Πειραιά και του λιμένα της. Γενικότερα δε, λειτούργησε αρνητικά για την εκβιομηχάνιση της χώρας. Οι αργοί ρυθμοί ανάπτυξης του δικτύου συνεχίστηκαν και μετά τον Όθωνα. Η επόμενη σιδηροδρομική γραμμή Πύργος – Κατάκολο, υλοποιήθηκε τη δεκαετία του 1880.

Το 1857 κινήθηκε η διαδικασία **φωτισμού των πόλεων** με αέριο, που αποτέλεσε τομή στον τρόπο ζωής των κατοίκων της Αθήνας αρχικά και άλλων πόλεων αργότερα. Φωτίζονται δρόμοι, πεζοδρόμια, δημόσια κτίρια, σταδιακά δε οι κατοικίες και τα εργαστήρια. Επιμηκύνονται τα ωράρια εργασίας και αυξάνεται η παραγωγικότητα των εργαστηρίων. Οι δρόμοι και οι πλατείες γίνονται ασφαλέστεροι, ενώ οι κοινωνικές δραστηριότητες και τα θεάματα επεκτείνονται σταδιακά τις βραδυνές ώρες.

Οι ελλείψεις σε υδραγωγεία και **δίκτυα ύδρευσης**, τις πρώτες δεκαετίες του νέου Κράτους, ακόμη και στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, ήταν πολύ σοβαρές. Το θέμα ήταν συνυφασμένο με την οικιστική ανάπτυξη, τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου όπου υπήρχαν οι κοινόχρηστες κρήνες και την υγιεινή των πόλεων. Καθώς οι πόροι δεν αρκούσαν, εθνικά οικόπεδα σε αστικές περιοχές εκποιούνταν, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η κατασκευή υδραγωγείων και η τοποθέτηση δημόσιων κρηνών. Στην Αθήνα οι εργασίες αποκατάστασης του Αδριάνειου υδραγωγείου ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1850 και διήρκεσαν μία εικοσαετία. Στο τέλος της περιόδου Όθωνα, η Αθήνα διέθετε τριάντα πέντε (35) δημόσιες κρήνες, ενώ ο Πειραιάς υδρευόταν

από ιδιωτικά και κοινόχρηστα πηγάδια, που βρίσκονταν στο κεντρικό λιμάνι. Το πρόβλημα μελετήθηκε συνολικά μετά την έξωση του Όθωνα, το 1864.

Κεφάλαιο Γ'. Η πόλη, ο δημόσιος χώρος, τα δημόσια κτίρια

1. Η κατάσταση στις ελληνικές πόλεις πριν την έλευση του Όθωνα

Η έννοια του πολεοδομικού σχεδιασμού ήταν άγνωστη στην Ελλάδα κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους. Την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας οι πόλεις ήταν κατά κανόνα μικρές, χωρίς σχέδιο, με στενούς και ακανόνιστους δρόμους και η διάταξή τους υπαγορευόταν κυρίως από τη διαμόρφωση του εδάφους. Μόνον στους οχυρούς οικισμούς διαπιστωνόταν κεντρική πολεοδομική παρέμβαση¹. Ο μακροχρόνιος πόλεμος είχε καταστρέψει σχεδόν κάθε αστικό ιστό και ό,τι είχε απομείνει δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες ενός νέου Κράτους.

Στις αρχές του 1828 ο Καποδίστριας έρχεται αντιμέτωπος με αυτή την τραγική κατάσταση. «Αι εκθέσεις των Γραμματέων (Υπουργών) της Προσωρινής Κυβερνήσεως εκφράζουν τα πράγματα κατά τον παραστατικώτερον τρόπον. Τρομακτικά ερείπια εφ' όλων των τομέων της δημοσίας και ιδιωτικής ζωής. Σκιά μόλις κρατικής εξουσίας και οργανώσεως»². Τότε εισάγεται στην Ελλάδα για πρώτη φορά, έστω και αποσπασματικά, ο πολεοδομικός σχεδιασμός και καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα για την ανοικοδόμηση του Κράτους. Επρόκειτο για τιτάνιο έργο. «Έπρεπε να ανοικοδομηθώσιν αι πόλεις και τα χωρία, να εκτελεσθώσιν ωρισμένα απαραίτητα δημόσια έργα, να αποφραχθώσιν αι οδοί, να χαραχθώσι και κατασκευασθώσι νέοι δρόμοι»³. Είναι ενδεικτικό ότι το 1832 ο Πειραιάς δεν μπορούσε να θεωρηθεί πόλη, καθώς εκεί ζούσαν μόλις τριανταπέντε (35) κάτοικοι, ενώ το 1834, λίγο πριν τη σύνταξη του πρώτου πολεοδομικού του σχεδίου, διέθετε πενήντα έξι (56) μικρά καταστήματα, λίγες κατοικίες και μία ξύλινη αποθήκη στην περιοχή του λιμανιού⁴. Αντίστοιχη σχεδόν ήταν η κατάσταση στο Ναύπλιο την ίδια περίοδο: «πόλις όλως τουρκική, τας μεν οδούς είχε στενάς, ανωμάλους και βορβορώδεις, τας δε οικίας ξυλοκτίστους, πολυθύρους, σεσαθρωμένας και πάντη αρρύθμους»⁵.

Ο Καποδίστριας μερίμνησε για τις ερειπωμένες πόλεις και επιχείρησε να σχεδιάσει νέες εξ αρχής. Η πολιτική που ακολούθησε στην αρχιτεκτονική των κτιρίων και τον σχεδιασμό των πόλεων

¹ Κωτούλας 2019, σ. 37.

² Δεσποτόπουλος 2008, σ. 73.

³ Ό.π., σ. 74.

⁴ Μαλικούτη 1999, σ. 144.

⁵ Δωροβίνη 1985, σ. 289.

χαρακτηριζόταν από μία λιτότητα και αυστηρότητα πολύ διαφορετική από το πνεύμα που επικράτησε μετά την άφιξη του Όθωνα⁶. Απευθύνθηκε στη Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή η οποία βρισκόταν στην Πελοπόννησο το 1828, με επικεφαλής τον Maison. Γάλλοι αξιωματικοί ήταν οι πρώτοι που συνέταξαν σχέδια για κατεστραμμένες πόλεις, όπως του Ναυπλίου, της Κορίνθου, της Πάτρας, της Τρίπολης και μελέτησαν την πολεοδομική ανασυγκρότησή τους. Τα σωζόμενα σχέδια και η σχετική αλληλογραφία δείχνουν την έκταση της προσπάθειας και το νεωτερικό πνεύμα που τα διέκρινε⁷.

Προκειμένου να επιταχύνει την πρόοδο των εργασιών ανοικοδόμησης της χώρας, ο Καποδίστριας ίδρυσε, το 1829, με τρία (3) Διατάγματα⁸, την πρώτη τεχνική Υπηρεσία του Κράτους, το Σώμα των επί της οχυρωματοποιίας και αρχιτεκτονικής αξιωματικών, βασισμένο σε πρόταση του Γάλλου αξιωματικού Garnot, ο οποίος ανέλαβε αρχηγός του Σώματος. Σύμφωνα με τον Οργανισμό του, (άρθρο 3), «*καμμία οικοδομή, ούτε επισκευή πολεμικών και πολιτικών κτιρίων δεν θέλει γίνεσθαι παρά από το σώμα των οχυρωματοποιών*». Πολιτικοί αρχιτέκτονες διορίστηκαν για πρώτη φορά το 1830, οι Κλεάνθης και Schaubert, που ονομάστηκαν «*αρχιτέκτονες της Κυβερνήσεως*».

Στον σχεδιασμό των πόλεων μετείχε και ο Σταμάτης Βούλγαρης, που υπηρετούσε στον γαλλικό στρατό. Ο Βούλγαρης εκτόνησε το 1829 το σχέδιο της νέας πόλης της Πάτρας⁹ και τον Δεκέμβριο 1830, ο Καποδίστριας υπέγραψε την ιδρυτική πράξη της νέας Πάτρας. Κύρια χαρακτηριστικά του σχεδίου ήταν η γεωμετρική σύνθεση, με δρόμους τεμνόμενους ορθογώνια, συμμετρικές πλατείες, στοές, δενδροστοιχίες. Το σχέδιο πόλεως της Πάτρας του 1858 βασίζεται στο σχέδιο Βούλγαρη με ορισμένες μεταβολές που περιόρισαν την έκταση της πόλης, χωρίς όμως να αλλοιώνουν την αρχική φυσιογνωμία του. Οι ενέργειες του Καποδίστρια περιγράφονται παραστατικά στα Πρακτικά της Βουλής¹⁰, τριάντα (30) σχεδόν χρόνια αργότερα, όταν επανήλθε με τον Νόμο ΥΝΖ'/1858, το θέμα της αποζημίωσης των Πατρινών, όπως θα δούμε στη συνέχεια (§2.2.

⁶ Biris – Kardamitsi-Adami 2004, σ. 53.

⁷ Λούκος – Καραπάνου 2017, σ. 140.

⁸ Τα υπ' αρ. 13.558/1829, 13.559/1829 και 13.560/1829.

⁹ Λούκος – Καραπάνου 2017, σ. 144.

¹⁰ Αναφέρεται στα Πρακτικά της Βουλής η εισήγηση ενός Βουλευτή (ο οποίος δεν κατονομάζεται) κατά τη συζήτηση επί της αρχής του σχεδίου Νόμου «περί των εν Πάτραις οικοπέδων»: «*Ο αείμνηστος Κυβερνήτης αναγνωρίζων ότι εις τον καταρτισμόν των πόλεων συμπεριλαμβάνονται τα συμφέροντα των τε πολιτών και του δημοσίου, εφρόντισε διά την σχεδιαγράφησιν των πόλεων, ήτις δεν ωφελεί μόνον τους κατοίκους της ούτω καταρτιζομένης πόλεως, αλλ' ολόκληρον το έθνος*». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΙΒ' της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1857, σ. 120.

«Πάτρα»). Οι πληροφορίες που δίνονται στα Πρακτικά, είναι σημαντικές. Ο Καποδίστριας διείδε ότι το μέλλον της Πάτρας ήταν συνυφασμένο με το εμπόριο, μέσω της θάλασσας και κίνησε τη διαδικασία σχεδιασμού της κάτω πόλης στην παραλία. Όμως οι αντιδράσεις των κατοίκων ήταν πολλές, διότι δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Επιχείρησε τότε να ρυθμίσει θέματα και της άνω πόλης, με σκοπό να αποκαταστήσει τους άλλοτε πλούσιους κατοίκους της Πάτρας, που είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Το 1828 ο Βούλγαρης εκτόνησε και το σχέδιο του Ναυπλίου, το οποίο τροποποίησε το 1830, ο Θεόδωρος Βαλλιάνος¹¹. Το 1832 εκδόθηκε Διάταγμα¹² με το οποίο εκτέθηκε σε δημοπρασία το «παράλιον της πόλεως Ναυπλίου».

Σχέδιο πόλεως της Κορίνθου είχε εκπονήσει το 1829, ο Γάλλος μηχανικός Peytier. Η νέα παραλιακή πόλη της Κορίνθου σχεδιάσθηκε επί Όθωνα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Το 1831 εγκρίθηκε από τον Καποδίστρια το σχέδιο της Πύλου, που έφερε την ονομασία «Ναυαρίνο». Το σχέδιο της νέας πόλης Ιτέας¹³ εκπονείται επίσης επί Καποδίστρια και φέρει την υπογραφή του αξιωματικού Ανδρέα Καλάνδρου¹⁴, ο οποίος είχε εργαστεί και για την πόλη του Ναυπλίου, μετά τον Βούλγαρη.

Το σχέδιο για την ανάπτυξη του Άργους¹⁵, που εκπονεί ο Γερμανός αξιωματικός του Μηχανικού Rudolf von Borroczyń το 1831, φέρει την ενυπόγραφη έγκριση του Καποδίστρια. Παράλληλα, την ίδια περίοδο σχεδιάζονται ή ανακατασκευάζονται πολλά δημόσια κτίρια σε διάφορες πόλεις, προκειμένου να καλυφθούν επείγουσες ανάγκες. Ενδεικτική είναι η ανακατασκευή του Διοικητηρίου της Τρίπολης, το 1828, από τον υπολοχαγό Σταυρίδη και η κατασκευή του λομοκαθαρητηρίου της Αίγινας. Το 1830 οι Κλεάνθης και Schaubert εκπονούν τα σχέδια για να μετατραπεί το Μπούρτζι της Αίγινας σε φυλακή. Το έργο εγκαταλείφθηκε τελικά λόγω υψηλού κόστους.

¹¹ Ο Θεόδωρος Βαλλιάνος (1801 – 1857) με καταγωγή από την Κεφαλονιά, σπούδασε στη στρατιωτική Ακαδημία της Αγίας Πετρούπολης και έφτασε στον βαθμό του λοχαγού του Μηχανικού. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1822, πήρε μέρος στον Αγώνα και το 1824 διορίστηκε διοικητής του Μηχανικού και Πυροβολικού στο Ναύπλιο, όπου σχεδίασε στρατώνες, υδραγωγεία και ασχολήθηκε με την εφαρμογή του σχεδίου πόλεως.

¹² Διάταγμα υπ' αρ. 27/120κ (1832).

¹³ Λούκος – Καραπάνου 2017, σ. 143.

¹⁴ Ο λοχαγός Ανδρέας Καλάνδρος ήταν μηχανικός καταγόμενος από τα Ιόνια νησιά, που μετείχε στον σχεδιασμό πόλεων επί Καποδίστρια. Τέθηκε «εκτός ενεργείας» του Μηχανικού με το Διάταγμα «περί σχηματισμού του σώματος του μηχανικού και των σκαπανέων», ΦΕΚ 30^α/26.07.1838 και πέρασε στους «φρουραρχικούς επιτελείς», με το Διάταγμα «περί μεταβολών εις το μηχανικόν», ΦΕΚ 3^α/07.02.1847.

¹⁵ Λούκος – Καραπάνου 2017, σ. 147.

2. Σχέδια πόλεων, δημόσιος χώρος, δημόσια κτίρια και μνημεία την Οθωνική περίοδο

Παρουσιάζονται στη συνέχεια και αναλύονται όλοι οι Νόμοι και τα Διατάγματα που έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την περίοδο βασιλείας του Όθωνα (1833 – 1862) και αφορούν τα σχέδια πόλεων (υφιστάμενων και νέων) του νεοσύστατου Κράτους, τον δημόσιο χώρο (πλατείες, δρόμους/πεζοδρόμια, κήπους, προκουμαίες) και τα δημόσια κτίρια (Ανάκτορα, Βουλευτήριο, Μουσεία, Πανεπιστήμιο, Ακαδημία, Αστεροσκοπείο, Θέατρο, κ.α.), συμπεριλαμβανομένων των ιερών ναών.

Αρχικά παρουσιάζονται τα νομοθετήματα που αφορούν τις εξής έντεκα (11) πόλεις: Αθήνα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Χαλκίδα, Ναύπλιο, Τρίπολη, Σπάρτη, Κόρινθο, Λαμία, Άγιο Ανδρέα, Κατάκολο, για τις οποίες υπάρχουν πολλές και σημαντικές αναφορές περί των ρυμοτομικών σχεδίων τους στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ακολουθεί η παρουσίαση άλλων είκοσι εννέα (29) πόλεων, Θήβα, Κυλλήνη, Λιβαδειά, Γράδος, Αχίλλειο, Πύλος, Ωρεοί, Αγρίνιο, Αμφιλοχικό Άργος, Γαύριο, Σινάνο, Υπάτη, Γαλαξίδι, Κορώνη, Μάραθος, Τήνος, Καλαμάκι, Δραχμάνι, Λάλας, Καλαμάτα, Στυλίδα, Αλόνησος, Γύθειο, Καστρί, Ελευσίνα, Βοιές, Αστακός, Γαλατάς και Πόρος, για τα σχέδια των οποίων υπάρχουν μεν αναφορές στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αλλά είναι περιορισμένες σε αριθμό. Στη συνέχεια, στην ενότητα «περί αποικιών», παρουσιάζονται πέντε (5) περυστώσεις πόλεων, Πειραιάς, Ερέτρια, Ερμούπολη, Πεταλίδι, Ελαφώνησος, στις οποίες δημιουργήθηκαν οικισμοί αποίκων που συνδιαμόρφωσαν τα σχέδια αυτών των πόλεων, όπως προκύπτει από τα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα σχετικά νομοθετήματα. Παρουσιάζονται επίσης τρεις (3) οικισμοί, σε Μινώα Αργολίδας, Μεθώνη και Μήλο, που δημιουργήθηκαν από Κρητικούς αποίκους. Στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αναφέρονται τα σχετικά με έναν ακόμη οικισμό αποίκων, των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων, ο οποίος όμως δεν υλοποιήθηκε.

Εκτός των ανωτέρω, για άλλες πέντε (5) μικρές παραθαλάσσιες πόλεις, την Κάρυστο, τη Νάξο, τη Σκόπελο, τη Θήρα και την Κυπαρισσία, δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, κατά την Οθωνική περίοδο, ρυθμίσεις που αφορούν μόνον την κατασκευή λιμανιού και τη δημιουργία προκουμαίας. Δεν υπάρχουν αναφορές σε σχέδιο πόλεως. Τα σχετικά νομοθετήματα περιλαμβάνονται στον Πίνακα 2 του Παραρτήματος.

Ακολουθεί η παρουσίαση των δημόσιων κτιρίων, περιλαμβανομένων των ναών, στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, πάντοτε μέσα από το πρίσμα των δημοσιευμένων στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σχετικών ρυθμίσεων.

2.1. Αθήνα

Το πρώτο Διάταγμα περί σχεδίου πόλεως κατά την Οθωνική περίοδο αφορούσε την Αθήνα και υπογράφεται στο Ναύπλιο, στις 6 Ιουλίου 1833, από την Αντιβασιλεία. Πρόκειται για το Διάταγμα «περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών, και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως», που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τριάντα δύο (32) χρόνια αργότερα, το 1865¹⁶, μετά την έξωση του Όθωνα. Με το πρώτο άρθρο του Διατάγματος το «σχέδιον προς ανοικοδόμησιν της πόλεως Αθηνών», που είχε εκπονηθεί από τους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Schaubert και υποβληθεί «την 8(20) Δεκεμβρίου ε.ε.¹⁷», εγκρίνεται «ως έχει οριστικώς» και «θέλει τηρείσθαι ακριβώς κατά πάσαν επιχειρησθησομένην οικοδομήν». Οι αρμόδιες Αρχές όφειλαν να μην επιτρέψουν καμία «παρεκτροπήν» από τις οικοδομικές γραμμές του σχεδίου, το οποίο προέβλεπε την ανάπτυξη της πόλης βόρεια της Ακρόπολης, σε ένα τρίγωνο που περικλείεται από τις οδούς Ερμού, Τσαλδάρη (Πειραιώς) και Σταδίου, με βουλευβάρτα και μεγάλες πλατείες, στα πρότυπα των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων και οριοθέτηση ζωνών για ένταξη των αρχαιολογικών χώρων. Κτίρια τα οποία είχαν οικοδομηθεί «κατ' αυθαίρετον παρεκτροπήν» από το εγκεκριμένο σχέδιο κατεδαφίζονταν με έξοδα του οικοδομήσαντος, ενώ επιπτώσεις είχε και ο υπάλληλος που είχε δώσει την άδεια οικοδομής. Σε αυτό το Διάταγμα γίνεται αναφορά, για πρώτη φορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, σε ανέγερση κτιρίου κατ' αυθαίρετη «παρεκτροπήν» από το σχέδιο και τις οικοδομικές του γραμμές, επίσης δε για πρώτη φορά αναφέρεται η «άδεια προς οικοδομήν». Ανακοινώνεται επίσης στο Διάταγμα (άρθρο 2) η μετάθεση της έδρας της Κυβέρνησης στην Αθήνα, την 1^η Ιανουαρίου 1834, εφ' όσον «η εκεί

¹⁶ Το Διάταγμα δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26Α'/27.04.1865. Στο ίδιο ΦΕΚ δημοσιεύθηκαν και άλλα έξι Διατάγματα της περιόδου 1833 – 1836, που αφορούσαν το σχέδιο πόλεως της Αθήνας και τη μεταφορά της πρωτεύουσας (και της έδρας της Κυβέρνησης) από το Ναύπλιο στην Αθήνα. Τα υπόλοιπα Διατάγματα είναι τα: «περί μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως εις Αθήνας», «περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών, και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως», «περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», «περί του σχεδίου της νέας πόλεως Αθηνών», «περί του σχεδίου της παλαιάς πόλεως Αθηνών» και «περί του σχεδίου του επάνω μέρους της πόλεως Αθηνών». Ο λόγος για τον οποίο αυτά τα Διατάγματα δεν δημοσιεύθηκαν έγκαιρα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, παραμένει άγνωστος. Σε σχετική ερώτησή μου στην Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής, η επιστημονική συνεργάτις κα Ελένη Κανελλοπούλου απάντησε, την 1^η Δεκεμβρίου 2017, ότι δεν υπάρχει κάποια εξήγηση και ότι «ενδεχομένως, τα συγκέντρωσαν και τα δημοσίευσαν όλα μαζί υπό το φως κάποιας δικαστικής διαφοράς». Δεν υπάρχει κανένα σχέδιο, στο Αρχείο Χαρτών, από τα αναφερόμενα στα εν λόγω Διατάγματα.

¹⁷ Προφανώς εννοεί «παρελθόντος έτους».

κοινότης» βεβαίωνε εντός έξι (6) εβδομάδων, δηλαδή πριν το τέλος Αυγούστου 1833, ότι ήταν διαθέσιμα τα αναγκαία κτίρια για να στεγάσουν κατοικίες και γραφεία. Σε κάθε περίπτωση, η «μετάθεση» της Κυβέρνησης τελούσε υπό τους παρακάτω όρους: (I). Όσα οικοπέδα προορίζονταν, βάσει του σχεδίου των Κλεάνθη και Schaubert, για ανέγερση δημόσιων κτιρίων, θα παραχωρούνταν από τους ιδιοκτήτες τους στο Δημόσιο και η αποζημίωσή τους, από το Δημόσιο Ταμείο, οριζόταν σε είκοσι (20) λεπτά ανά τ.π.. (II). Όσοι ιδιοκτήτες διέθεταν γήπεδα που βρίσκονταν βόρεια και ανατολικά της Ακρόπολης, εκτός όμως των χαραγμένων ορίων της νέας πόλης, θα τα παραχωρούσαν στο Δημόσιο. Αυτό κρινόταν αναγκαίο «*προς τον σκοπόν των ανασκαφών και των επί του εδάφους των αρχαίων πόλεων Θησέως και Αδριανού κατασκευασθησομένων περιπάτων*». Η αποζημίωση για αυτά τα γήπεδα ανερχόταν σε εβδομήντα (70) λεπτά ανά τ.π.. Πρόκειται για την πρώτη ρητή αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε αρχαιολογικές ανασκαφές. (III). Οι ιδιοκτήτες των παραχωρούμενων γηπέδων, σύμφωνα με τα εδάφια I και II, διατηρούσαν την ιδιοκτησία «*της επ' αυτών οικοδομικής ύλης*», ήταν όμως υποχρεωμένοι να αρχίσουν την κατεδάφιση και απομάκρυνση αυτών των υλικών, αμέσως μόλις προσκαλούνταν από δημόσια Αρχή. Όφειλαν επίσης να παραχωρήσουν στο Δημόσιο, χωρίς αποζημίωση, τις «*ανασκαφησομένας αρχαιότητας οιοδήποτε είδους*». Σύμφωνα με το εδάφιο IV, οι παραχωρούμενες ιδιοκτησίες (κατά τα εδάφια I και II), εντός έξι (6) μηνών «*υέλουσιν χωρογραφηθή υπό επιτρόπων της Κυβερνήσεως, καταμετρηθή και παραδοθή εις το δημόσιο*». Η εξαμήνη προθεσμία θα άρχιζε από την έκδοση απόφασης από τον Δήμο περί αποδοχής των προαναφερθέντων όρων. Τρεις (3) μήνες μετά την αποτύπωσή τους, οι ιδιοκτησίες θα αποζημιώνονταν «*καθ' ομάδα (en bloc)*» από τη δημοτική Αρχή (εδάφιο V). Ολόκληρο το εδάφιο VI αναφέρεται στον δημόσιο χώρο και αυτό δείχνει το σχετικό ενδιαφέρον που υπήρχε ήδη από την εποχή της Αντιβασιλείας: οι απαιτούμενοι χώροι από «*το εγκεκριμένον γενικόν σχέδιον*» για οδούς και πλατείες, θα παραχωρούνταν από τους ιδιοκτήτες στον Δήμο και η δημοτική Αρχή θα κανόνιζε τα σχετικά με την αποζημίωση, η οποία θα γινόταν σε βάρος της δημοτικής περιουσίας. Η διάνοιξη «*των δημοσίων πλατειών και οδών*» θα άρχιζε αμέσως μετά την έκδοση της δημοτικής απόφασης του εδ. IV. Το εδάφιο VII έθετε χρονοδιάγραμμα έξι (6) ετών για την ανέγερση των οικοδομών εντός «*της κατά το εγκεκριμένον γενικόν σχέδιον περιοχής*», μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1839. Μετά την άπρακτη παρέλευση της εξαετίας, οι ιδιοκτήτες ήταν υποχρεωμένοι να παραχωρήσουν τα οικοπέδα, έναντι «*πληρωμής της εκτιμητικής των αξίας*» ή

έναντι ογδόντα (80) λεπτών ανά τ.π., σε όποιον επιθυμούσε να ανοικοδομήσει εντός ενός έτους από «*την εις νομήν εγκαταστάσεώς του*». Εάν δεν συνέβαινε ούτε αυτό, «*μη επαρκούντος του νέου ιδιοκτήτου*», η ιδιοκτησία «*μετέπιπτε*» πάλι στον προηγούμενο ιδιοκτήτη, ίσχυε δε και «*ο ληφθείς τυχόν αρραβών, καθόσον εκείνος υπάρχει διατεθειμένος ν' αναλάβη την υποχρέωσιν του νέου κτήτορος*» και να την υλοποιήσει εντός έτους. Σε διαφορετική περίπτωση, το οικόπεδο περνούσε στον Δήμο, προκειμένου αυτός να το διαθέσει «*ελευθέρως*», προς υλοποίηση του σχεδίου πόλεως. Οποιοσδήποτε οικοδομούσε (εδ. VIII), όφειλε να συμμορφωθεί, ως προς το ύψος της οικοδομής και την πρόσοψή της, με τις οδηγίες που θα του δίνονταν από την αρμόδια Αρχή (όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.2.4. «*Οικοδομικοί Κανονισμοί – Οικοδομική άδεια*»), πέρα από τους όρους που είχαν ήδη τεθεί με το Διάταγμα «*περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων ως προς την δημόσιον καθαριότητα, ως προς τα τρόφιμα και τας οικοδομικάς επιχειρήσεις*»¹⁸. Το ενδιαφέρον σε αυτό το εδάφιο είναι ότι οι συγκεκριμένες υποχρεώσεις επεκτείνονται και σε όλες τις οικοδομές οι οποίες είχαν ανεγερθεί μεν εκτός πόλεως, «*εντός όμως πάντοτε της σταδιαίας αυτής περιφερείας*». Στο άρθρο 3 του Διατάγματος ορίζεται ότι η Κυβέρνηση διατηρούσε το «*απεριόριστον*» δικαίωμα να αλλάζει την έδρα της. Το άρθρο 4 όριζε ότι «*η κοινότητα Αθηναίων*» όφειλε εντός δεκαπέντε (15) ημερών να συναινέσει στα προβλεπόμενα στο άρθρο 2, περί «*μεταθέσεως*» της έδρας. Όφειλαν επίσης, στο ίδιο διάστημα, να γνωμοδοτήσουν και οι υπό τους Γενικούς Επιτρόπους ορισμένοι αρχιτέκτονες, οι αρμόδιοι για την υλοποίηση του σχεδίου πόλεως, καθώς και οι πραγματογνώμονες που θα διορίζονταν για τη «*χωρογράφησιν και καταμέτρησιν*» των παραχωρητέων γηπέδων. Κάθε Υπουργείο έπρεπε να λάβει έγκαιρα τα κατάλληλα μέτρα για τη μεταφορά του και να προϋπολογίσει τις απαιτούμενες δαπάνες, το δε Υπουργείο Εξωτερικών όφειλε να ενημερώσει το διπλωματικό Σώμα για την πρόθεση της Κυβέρνησης να μεταφέρει την έδρα της.

Το Διάταγμα είναι πολύ σημαντικό, καθώς με αυτό εγκρίνεται το οριστικό σχέδιο της Αθήνας, των Κλεάνθη και Schaubert και λαμβάνεται πρόνοια για τα δημόσια κτίρια και τον δημόσιο χώρο, πλατείες και οδούς, προκειμένου να ετοιμασθεί η μεταφορά της πρωτεύουσας. Ταυτόχρονα, το Διάταγμα ορίζει ότι πρέπει να τηρείται ευλαβικά και μεριμνά για την παραχώρηση στο Δημόσιο όλων των αρχαιοτήτων που ανευρίσκονταν σε ανασκαφές, ή τυχαία. Η ρύθμιση αποκτά μεγαλύτερη αξία, καθώς δεν είχε ακόμη εκδοθεί ο αρχαιολογικός Νόμος. Τέλος, το Διάταγμα

¹⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 10Α'/26.03.1833.

εφιστά την προσοχή στην τήρηση όχι μόνο των διατάξεων του Διατάγματος «περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων...», αλλά και ειδικών Οδηγιών που θα δίνονταν, αναφορικά με το ύψος και την πρόσοψη κάθε οικοδομής, καθώς δεν υπήρχε Οικοδομικός Κανονισμός.

Δύο (2) σχεδόν μήνες αργότερα, στις 30 Αυγούστου 1833, υπογράφεται από την Αντιβασιλεία το Διάταγμα «**περί μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως εις Αθήνας**». Η «*κοινότητα των Αθηνών*» είχε λάβει αποφάσεις (βάσει των όσων είχαν ζητηθεί με το από 6 Ιουλίου προαναφερθέν Διάταγμα) και είχε υποβάλει στην Κυβέρνηση σχετική Αναφορά, στις 11 Αυγούστου 1833. Η Κυβέρνηση εξέδωσε το νέο Διάταγμα, καθώς έκρινε ότι ορισμένα από τα αποφασισθέντα από τους Αθηναίους ήταν ανεπαρκή. Ειδικότερα: α) Δεν δινόταν στην Αναφορά των Αθηναίων ακριβής ημερομηνία κατά την οποία θα ήταν διαθέσιμα στην Αθήνα τα κτίρια για κατοικίες και γραφεία. β) Η αποζημίωση των οικοπέδων είχε οριστεί (άρθρο 2, εδ. ΙΙ) σε εβδομήντα (70) λεπτά/τ.π., με την προϋπόθεση ότι τα είκοσι (20) λεπτά καταβάλλονταν για τη γη και τα υπόλοιπα για το επ' αυτής της γης οικοδόμημα. Όμως οι Αθηναίοι ζητούσαν, εκτός από τα 70 λ/τ.π., να τους καταβληθεί επιπλέον από το Δημόσιο Ταμείο, ολόκληρη η «*κατ' εκτίμησιν*» αξία των επί των γηπέδων εκείνων οικοδομών τους. Η απαίτηση αυτή ήταν «*απορριπτέα*». γ) Ήταν αναγκαίο να εκπονηθεί ένας κατάλογος των οικιών που έπρεπε να κατεδαφιστούν, προκειμένου να υλοποιηθεί το σχέδιο πόλεως και να εκτιμηθεί, κατά προσέγγιση, η αξία τους. Ο κατάλογος έπρεπε να διαιρείται σε δύο (2) μέρη: το μεν ένα θα περιελάμβανε τα επί των οδών και πλατειών της «*νέας πόλεως*» κατεδαφιστέα κτίσματα, το δε άλλο «*τα επί των κατωφερειών της ακροπόλεως*». δ) Η Αναφορά των Αθηναίων δεν απαντούσε στο τεθέν ζήτημα της μη καταβολής αποζημίωσης για τυχόν αρχαιότητες που θα ανευρίσκονταν στα οικόπεδά τους. ε) Δεν γινόταν καν λόγος για την προθεσμία των έξι (6) ετών, που είχε τεθεί, εντός της οποίας έπρεπε οι Αθηναίοι να έχουν οικοδομήσει, συμμορφούμενοι με τις Οδηγίες που θα τους δίνονταν ως προς το ύψος των κτιρίων και τις προσόψεις τους. Εκφράζεται μάλιστα στο Διάταγμα η απορία πως δεν είχε καταστεί δυνατό, σε διάστημα δύο (2) μηνών, «*να δοθή Ημίν επαρκής απάντησις επί υποθέσεως τοσούτον σπουδαίας διά την κοινότητα Αθηνών και τοσούτον επηρεαζούσης το μέλλον της*». Επειδή η Κυβέρνηση δεν ήθελε να αναβάλει άλλο την προετοιμασία για τη μεταφορά της πρωτεύουσας, αποφασίζεται να σταλεί στην Αθήνα ο υπουργικός σύμβουλος Μύσιος, ο οποίος με τη βοήθεια του Κλεάνθη, θα φρόντιζε να συγκεντρώσει τις αναγκαίες πληροφορίες, να αποσαφηνίσει τα θέματα που εκκρεμούσαν και να συντάξει τον κατάλογο των κατεδαφιστέων οικιών. Το Διάταγμα

κατέληγε με την προτροπή «να εμψυχωθή διά παντός τρόπου η εξακολούθησις των οικοδομών», σύμφωνα με το εγκεκριμένο σχέδιο της Αθήνας.

Στις 10 Δεκεμβρίου 1833 υπογράφεται τρίτο σχετικό Διάταγμα, «περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών, και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως», με το οποίο επιβεβαιώνονται προγενέστερες σχετικές Αποφάσεις. Εγκρίνονται αρχικά τα προταθέντα από τους Αθηναίους για την ανοικοδόμηση της πόλης τους, στις 17 Σεπτεμβρίου 1833, και υποβληθέντα υπό μορφή Έκθεσης του Υπουργού Εσωτερικών στις 17 Οκτωβρίου 1833, και θεωρείται ότι πληρούνταν οι όροι που είχαν τεθεί με προηγούμενες σχετικές Αποφάσεις. Συνοψίζονται συνεπώς οι αμοιβαίες υποχρεώσεις του Δημοσίου και των Αθηναίων ως εξής: Ίσχυαν τα οριζόμενα στο άρθρο 2, εδάφια Ι – VI, του από 6 Ιουλίου 1833 Διατάγματος. Το εδάφιο VI (του νέου Διατάγματος) όριζε ότι οι απαιτούμενοι, από το εγκεκριμένο σχέδιο, δημόσιοι χώροι (για οδούς και πλατείες), έπρεπε να παραχωρηθούν από τους ιδιοκτήτες τους στον Δήμο, ο οποίος θα εκτιμούσε το ποσό της αποζημίωσης και θα το κατελόγιζε εις βάρος της δημοτικής περιουσίας. Στο επόμενο εδάφιο VII ορίζεται ότι τα οικήματα που βρίσκονταν ήδη στα περίχωρα της Ακρόπολης, ή επί των οδών και πλατειών που αναφέρονταν στο εδάφιο VI, «εξαιρούνται των όρων των εδαφίων II και VI». Οι ιδιοκτήτες τους ήταν υποχρεωμένοι να τα παραχωρήσουν στο Δημόσιο προς κατεδάφιση, αμέσως μόλις προσκαλούνταν, «επί προηγουμένη καταβολή της εκτιμητικής των αξίας». Τα κτίρια με το οικόπεδό τους έπρεπε να εκτιμηθούν «ανυπερβλήτως» σύμφωνα με τα οριζόμενα σε σχετική Απόφαση της 7^{ης} Οκτωβρίου 1833, η δε αποζημίωση των ιδιοκτητών κατ' εκτίμηση, θα γινόταν όταν «η Κυβέρνησις νομίση καλόν να διατάξη την κατεδάφισίν των». Και τα οριζόμενα στα εδάφια VII – VIII (του άρθρου 2, του από 6 Ιουλίου 1833 Διατάγματος), ίσχυαν στο ακέραιο. Διευκρινίζονται δύο (2) θέματα: α) ότι οι Οδηγίες περί του ύψους των οικοδομών καθόριζαν μόνον το μέγιστο ύψος και όποιος επιθυμούσε να οικοδομήσει, ήταν ελεύθερος να κτίσει και χαμηλότερο κτίριο, και β) ότι η επέκταση της υποχρέωσης συμμόρφωσης με το ύψος και την πρόσοψη, εννοούνταν πλέον «εντός της χιλιομετρικής αυτής περιφερείας» (έναντι της «σταδιαίας»). Στη συνέχεια ρυθμίζονται θέματα που αφορούσαν τους ιδιοκτήτες οι οποίοι παραχωρούσαν τα οικήματά τους στο Δημόσιο, λαμβάνοντας «εις ανταλλαγήν οικόπεδα». Όλες αυτές οι συμφωνηθείσες υποχρεώσεις θα περνούσαν στον Δήμο Αθηναίων, αμέσως μόλις αυτός συστηνόταν. Επισημαίνεται δε στο Διάταγμα ότι δεν οριζόταν συγκεκριμένη ημερομηνία μεταφοράς της πρωτεύουσας, αλλά αυτό θα γινόταν μόλις ήταν έτοιμα τα αναγκαία κτίρια για να

φιλοξενήσουν τον στρατό και τη Διοίκηση, και καταρτιζόταν ο προϋπολογισμός των εξόδων μεταφοράς τους. Πρώτος στόχος ήταν η ανέγερση των στρατώνων «*προς οίκισιν της φρουράς*» και του νομισματοκοπείου. Κάθε Υπουργείο όφειλε εντός δύο (2) μηνών να καταρτίσει τον δικό του προϋπολογισμό «*εκτάκτου δαπάνης*». Ταυτόχρονα η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα συνδέεται ευθέως, και για πρώτη φορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, με την ανάπτυξη της πόλης του Πειραιά ως επίγειου της πρωτεύουσας, η οποία ακολουθούσε τη λογική της «εξάρτησης» του Πειραιά από την Αθήνα και εντασσόταν στην επιχείρηση ανασυγκρότησης του Κράτους¹⁹. Ορίζεται δε χρονικό διάστημα μόλις δύο (2) μηνών προκειμένου να «*ιδρυθούν*» τα απαιτούμενα κτίρια για το λιμάνι του Πειραιά και να εκπονηθεί «*γενικόν σχέδιον δια τα εν αυτώ ανεγερθησόμενα ιδιωτικά οικοδομήματα*». Επειδή το συνολικό εγχείρημα ήταν πολύπλοκο και ήταν αναγκαία η «*αρμονική σύμπραξις*» όλων των Υπουργείων, το Διάταγμα όριζε το Υπουργικό Συμβούλιο αρμόδιο για την υλοποίησή του.

Στις 30 Ιανουαρίου 1834 υπογράφεται τέταρτο σχετικό Διάταγμα, με τίτλο «**περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών**», το οποίο δημοσιεύθηκε, όπως και τα προηγούμενα, στο ΦΕΚ 26^Α/27.04.1865. Αρχικά διευκρινίζονται ορισμένα θέματα του από 10 Δεκεμβρίου 1833 σχετικού Διατάγματος και ορίζεται ότι μόλις σχηματιζόταν ο Δήμος Αθηναίων, βάσει του Νόμου «περί συστάσεως των Δήμων», θα του χορηγούνταν οι αναγκαίοι πόροι για την εφαρμογή του σχεδίου πόλεως. Προστίθεται ένα νέο άρθρο (στο προηγούμενο Διάταγμα), με το οποίο συγκροτήθηκε πενταμελής Επιτροπή με σκοπό «*την άρσιν των προσκομμάτων και διάλυσιν των διαφορών*». Τρία (3) μέλη της διορίζονταν από τον Όθωνα (εκ των οποίων ένας «*διαιτητής*»), και τα υπόλοιπα δύο (2) από το δημοτικό Συμβούλιο Αθηναίων, το οποίο αποκτούσε με αυτό τον τρόπο θεσμικό αλλά και πρακτικό ρόλο στην εφαρμογή του σχεδίου πόλεως. Τέλος, στο Διάταγμα διευκρινίζονταν ορισμένα ζητήματα που αφορούσαν τον δημόσιο χώρο της νέας πρωτεύουσας. Οι απαιτούμενοι, από το εγκεκριμένο σχέδιο πόλεως, για οδούς και πλατείες χώροι, θα παραχωρούνταν από τους ιδιοκτήτες στον Δήμο, όμως ορίζεται ότι πλέον η παραχώρησή τους θα επεκτεινόταν σε «*όλον το γήπεδον οσάκις μετά αποτομήν του δι' οδούς ή πλατείας απαιτουμένου μέρους ήθελεν απομείνει εις τον ιδιοκτήτην τεμάχιόν τι μόνον μη επαρκούν προς ανέγερσιν τακτικής και με τους κανόνας της*

¹⁹ Η διαφοροποίηση της εξέλιξης του Πειραιά, από απλό επίγειο της Αθήνας σε βιομηχανικό κέντρο με λιμενική υποδομή, θα άρχιζε τριάντα χρόνια αργότερα, το 1864, με την επέκταση του σχεδίου πόλεως προς τα βορειο-δυτικά, προκειμένου η περιοχή να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση βιομηχανιών. Από τότε άρχισαν να διευρύνονται οι προοπτικές του Πειραιά.

δημοσίας αρχιτεκτονικής συναδούσης οικοδομής». Πρόκειται για μία ρύθμιση με σημαντικές επιπτώσεις στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου, με την οποία εισάγεται η τακτοποίηση των μη άρτιων και μη οικοδομήσιμων οικοπέδων της νέας πρωτεύουσας του νεοελληνικού Κράτους. Το θέμα θα αντιμετωπιζόταν μελλοντικά με ειδικότερες ρυθμίσεις. Ενδεικτικά είναι τα Διατάγματα για την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως της Αθήνας (1836)²⁰ και το σχέδιο πόλεως της Ερμούπολης (1842)²¹, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.

Η Αθήνα αποτελούσε, από την 1^η Δεκεμβρίου 1834, «*Βασιλική Καθέδρα και Πρωτεύουσα*» της Ελλάδας, σύμφωνα με το Διάταγμα «*περί μεταθέσεως της Βασιλικής Καθέδρας εις Αθήνας*», ΦΕΚ 36^Α/28.09.1834. Πολλές ήταν οι πόλεις που είχαν διεκδικήσει με αξιώσεις τον ρόλο της νέας πρωτεύουσας, όπως η Κόρινθος, ο Ισθμός και ο Πειραιάς, που είχαν το πλεονέκτημα ότι ήταν παραθαλάσσιες, η Τρίπολη και η Πάτρα, που είχαν παίξει σημαντικό ρόλο από τα πρώτα χρόνια ήδη της Επανάστασης. Στις σχετικές συζητήσεις εμπλέκονταν πολιτικά πρόσωπα και κόμματα, ο εμπορικός κόσμος, ξένες δυνάμεις, ο τύπος. Άποψη όμως, και μάλιστα τεκμηριωμένη, εξέφραζαν και αρχιτέκτονες. Ο Κλεάνθης πρότεινε την Αθήνα για πρωτεύουσα και είχε εκπονήσει «*ένα μεγαλοπρεπές σχέδιο για το κτίριο του Βουλευτηρίου των Αθηναίων*»²². Ο αρχιτέκτονας Gutensohn, επιφορτισμένος από τον Όθωνα να γνωμοδοτήσει για τη θέση της νέας πρωτεύουσας, πρότεινε τον Πειραιά αντί της Αθήνας. Τεκμηριώνει δε την άποψή του αναφέροντας: «*στην Αθήνα και τα περίχωρά της λείπουν τα τρεχούμενα νερά [...], υπάρχουν μεγάλες διακυμάνσεις της θερμοκρασίας [...], υπάρχει έλλειψη οικοδομικών υλικών και η μεταφορά τους από τον Πειραιά θα κόστιζε πολύ [...], δεν προσφέρει τα γεωγραφικά πλεονεκτήματα του Πειραιά [...]* υπάρχει κίνδυνος να καταστραφούν τα κατάλοιπα των αρχαίων μνημείων», έθετε δε θέμα κόστους, καθώς εκτιμούσε ότι θα κόστιζε «*20 εκατομμύρια δραχμές περισσότερο η ανέγερση της πρωτεύουσας στην Αθήνα απ' ότι στο Πειραιά [...]*», ενώ το Κράτος θα εισέπραττε «*5-6 εκατομμύρια δραχμές από την πώληση οικοπέδων αν η πρωτεύουσα κτισθεί σε μία περιοχή που η ιδιοκτησία ανήκει στο έθνος*»²³. Ήταν μία τεχνοκρατική άποψη προωθημένη για την εποχή, που λάμβανε υπόψη κριτήρια χωροταξικά και οικονομικά, και έδινε βαρύτητα στην πολιτιστική κληρονομιά. Όμως η απόφαση του Όθωνα για την επιλογή της Αθήνας ήταν καθαρά πολιτική, είχε ιδεολογική βάση και,

²⁰ Διάταγμα «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών», ΦΕΚ 20^Α/15.05.1836.

²¹ Διάταγμα «περί αντικαταστάσεως του 3 και 4 άρθρου του από 2(14) Αυγούστου 1839 Β. Διατάγματος, περί του σχεδίου Ερμούπόλεως», ΦΕΚ 32^Α/31.12.1842.

²² Μπαδήμα-Φουντουλάκη 2001, σ. 32.

²³ Μάρτος 2005, σ. 145.

όπως αναφέρει ο Αλέξης Πολίτης, συνόψιζε μία αντίληψη για το μέλλον του νεαρού Κράτους. Η Αθήνα, το 1834, ήταν μία μικρή, σχεδόν κατεστραμμένη, πόλη με στενούς δρόμους, που δεν διέθετε πρόσβαση σε λιμάνι. Αποτελούσε όμως τη δόξα του αρχαίου κόσμου, ήταν η πόλη των γραμματών και των τεχνών, και αυτή θα συμβόλιζε τα ιδανικά του νέου Ελληνισμού²⁴. Η επιλογή της Αθήνας ήταν συνεπώς μία κίνηση με μεγάλη σημειολογική σημασία, καθώς έδειχνε ότι το νεοσύστατο Κράτος ήταν ο κληρονόμος της αρχαίας Ελλάδας. Ενδιαφέρουσα για αυτή την επιλογή είναι η άποψη του Aldo Rossi, ο οποίος έδινε μεγάλη έμφαση στην ιστορία των πόλεων και στην έννοια της μνήμης, τον απασχολούσε δηλαδή το πολιτικό πρόβλημα της πόλης. Ο Rossi θεωρούσε ότι «η Αθήνα, η Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη, το Παρίσι αποτελούν ιδέες πόλεων που ξεπερνούν την υλική τους μορφή, ξεπερνούν τη διάρκεια της ζωής τους»²⁵. Θεωρούσε επίσης ευτυχή συγκυρία «όταν η πόλη πραγματοποιεί στο εσωτερικό της τη δικιά της ιδέα για την πόλη, χαράζοντάς την πάνω στην πέτρα»²⁶.

Από την 1^η Δεκεμβρίου 1834 ολόκληρη η Διοίκηση, τα Υπουργεία, το Ελεγκτικό Συνέδριο, το Γενικό Ταμείο και το Γενικό Διευθυντήριο των Ταχυδρομείων, η Ιερά Σύνοδος, εγκαθίστανται στην Αθήνα. Με νέες Αποφάσεις θα προσδιοριζόταν ο χρόνος μεταφοράς και των υπόλοιπων κεντρικών Αρχών από το Ναύπλιο στην Αθήνα.

Στις 10 Οκτωβρίου 1834 υπογράφεται νέο Διάταγμα «περί του σχεδίου της νέας πόλεως Αθηνών», το οποίο δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/27.04.1865. Είχαν υποβληθεί πολλές παρατηρήσεις επί του σχεδίου πόλεως και με το Διάταγμα αποφασίστηκαν τα παρακάτω, τα οποία αφορούσαν στο σύνολό τους τον δημόσιο χώρο, τις ιδιοκτησίες που «έβλεπαν» προς αυτόν και τα δημόσια κτίρια: α) Ο δημόσιος κήπος και η αγορά «θέλουσιν αποτελέσει πλατείαν μη περικλειομένην υπό των οικοδομών της αγοράς, αλλά κατά μέρος γειτνιάζουσιν μετ' αυτών». Αυτή η τροποποίηση και η διαμόρφωση της πλατείας και του κήπου, έπρεπε να υλοποιηθούν σύμφωνα με το «συνημμένον» σχέδιο, σε τρόπο ώστε «επί των προς τον κήπον εστραμμένων αψίδων η ανωτέρα οροφή των κτιρίων ν' αποσύρεται προς τα έσω». Έτσι, σύμφωνα με το Διάταγμα, θα σχηματιζόταν επί των αψίδων «δώμα (terrasse)». β) Η Εκκλησία υπό στοιχεία «Μ» (στο σχέδιο) έπρεπε να «τεθῆ αὐτή και πάλιν», οι δε δύο (2) οικοδομές υπό στοιχεία «Ι» και «Ν», έπρεπε να «προχωρήσουν εις τας γωνίας των τετραγώνων εν οἷς κείνται». Επίσης και η κρήνη

²⁴ Πολίτης 2009, σ. 76.

²⁵ Τζουμάκα 2015, σσ. 2-3.

²⁶ Rossi 1991, σσ. 23, 189, 240.

«θέλει τεθή εις την γραμμὴν της οδοῦ». Εικάζεται ότι είχε προταθεί από τους Αθηναίους η τροποποίηση του σχεδίου, με αφαίρεση της εκκλησίας και μετατόπιση των δύο (2) οικοδομῶν. Με το Διάταγμα επαναφέρεται το αρχικό σχέδιο. γ) Μεταβάλλεται το σχήμα της αγοράς «προς το ανατολικόν άκρον της Ερμαϊκῆς οδοῦ», καθώς και η επ' αυτής κρήνη, όπως σημειωνόταν επί του σχεδίου «διά του χρωστήρος (crajon)». Μέρμινα έπρεπε ακόμη να ληφθεί ώστε επί της οδοῦ «της φερούσης πλαγίως της ρηθείσης αγοράς εις την πρόσοψιν της Εκκλησίας W. η γραμμὴ των οικιών να αποσυρθῆ εις τα οπίσω [...] και η οδός γεινιάζῃ ούτω με κήτους». Δινόταν μάλιστα εντολή στον αρχιτέκτονα, τον επιφορτισμένο με την εφαρμογή του σχεδίου, να φροντίσει ώστε η εκκλησία υπό στοιχεία «W» να χωροθετηθῆ «επί του επιπέδου του υψώματος» ή, αν αυτό κρινόταν αναγκαίο, να «μετατεθῆ» λίγο προς τα πίσω. δ) Στη θέση υπό στοιχείο «I» επρόκειτο να οικοδομηθῆ «προσωρινόν θέατρον εκ ξύλων, ο δε προς τούτο τόπος» έπρεπε να «επεκταθῆ κατ' ανάγκην». ε) Γίνεται στη συνέχεια αναφορά σε μία άλλη εκκλησία και επισημαίνεται ότι εάν αυτή «μείνη επί πολύ έτι πλησίον του υπό στοιχ. F σημειουμένου μεγάλου θεάτρου», τότε έπρεπε να δοθῆ στο οικοπέδο της «όσον το δυνατόν καταλληλότερον σχήμα». στ) Το νομισματοκοπείο, υπό στοιχεία «K», έπρεπε επίσης να μετατοπιστεί σε πλατεία «επί μιάς των μεγαλειτέρων οδών». ζ) Η αρμόδια Επιτροπή²⁷ έπρεπε να υποβάλει το συντομώτερο δυνατό προτάσεις για τη χωροθέτηση του πολιτικού νοσοκομείου, κατεπειγόντως δε και του στρατιωτικού νοσοκομείου «ένεκα της συχνῆς ασθενείας των στρατιωτών». η) Η Κυβέρνηση επιφύλασσόταν να πάρει αποφάσεις για τη χωροθέτηση των κτιρίων των Υπουργείων και «των Βουλευτηρίων», αφού προηγουμένως υποβάλλονταν «ακριβῆς χωροστάθμισις (nivellement)» και «ειδικόν σχέδιον όλου του μέρους εφ' ού εσημειώθησαν τ' ανάκτορα Ημών μετά των παρακειμένων οικοδομῶν». Επί αυτού του ειδικού σχεδίου θα σημειώνονταν τα προαναφερθέντα δημόσια κτίρια και μόνο μετά τη σχετική απόφαση που θα λαμβανόταν περί της χωροθετήσεώς τους μπορούσαν «να προσδιορισθῶσιν αι εις τα Καταστήματα c, e, d, και E παρακειόμεναι οικίαι». Η αρμόδια για το σχέδιο Επιτροπή έπρεπε να σημειώσει (επί του σχεδίου) όλες τις προαναφερόμενες τροποποιήσεις. Αντίγραφα δε του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως και αυτού του Διατάγματος (που περιελάμβανε τις τροποποιήσεις), δόθηκαν στον «(αύριον λίαν πρωί) απερχόμενον εις Αθήνας αρχιτέκτονα Ρέζερ, όπως κομίση αυτά εκείσε».

²⁷ Η Επιτροπή είχε συσταθεί με το από 30 Ιανουαρίου 1834 Διάταγμα «περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», ΦΕΚ 26Α'/27.04.1865.

Το Διάταγμα δίνει πολλές και ουσιαστικές πληροφορίες, παρ' ότι δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών το συνημμένο σε αυτό σχέδιο. Οι χώροι του δημόσιου κήπου και της αγοράς θα αποτελούσαν ανοιχτή πλατεία. Ο τελευταίος όροφος των κτιρίων που «έβλεπαν» προς τον κήπο προβλεπόταν να είναι σε εσοχή. Χωροθετείται ξύλινο θέατρο²⁸ ενώ καθίσταται σαφής η απόλυτη προτεραιότητα χωροθέτησης στρατιωτικού νοσοκομείου. Η θέση των δημόσιων κρηνών απασχολεί τον σχεδιασμό της πόλης, καθώς δεν υπήρχε δίκτυο ύδρευσης. Ρητή είναι η αναφορά σε «ειδικό σχέδιο» της ευρύτερης περιοχής όπου είχαν, αρχικά, χωροθετηθεί τα Ανάκτορα, των οποίων η θέση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, άλλαξε αρκετές φορές. Προκύπτουν από το Διάταγμα με σαφήνεια, οι προσπάθειες των Αθηναίων να τροποποιήσουν το αρχικό σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert, πριν καν η Αθήνα οριστεί πρωτεύουσα του Κράτους, αλλά και η επιμονή της Κυβέρνησης να εφαρμοστούν ορισμένες σχεδιαστικές τομές εξ αρχής, όπως η δημιουργία terrasse στον (πρώτο) όροφο των κτιρίων που έβλεπαν προς τον δημόσιο κήπο και η επαναφορά της εκκλησίας «Μ» στην αρχικά μελετηθείσα θέση της.

Στις 28 Φεβρουαρίου 1835 υπογράφεται από την Αντιβασιλεία το Διάταγμα **«περί του σχεδίου της παλαιάς πόλεως Αθηνών»**, το οποίο επίσης δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/27.04.1865. Το Διάταγμα είναι σημαντικό διότι με αυτό εγκρίθηκαν *«καθ' ολοκληρίαν»* τόσο το σχέδιο πόλεως των Αθηνών, το οποίο είχε υποβληθεί στις 6 Φεβρουαρίου 1835 συνοδευόμενο από αναφορά του Υπουργού Εσωτερικών, όσο και οι συνημμένες σε αυτό *«προτάσεις του λοχαγού Σπίς και της επιτροπής»*. Εξαιρούνταν μόνον το τμήμα της οδού υπό στοιχεία *«Μ.Μ.»*, που οδηγούσε από την πύλη του Αδριανού *«προς τον Ναόν του Θησέως εγγύς της Στοάς και της Αγοράς»*. Εκεί δεν υπήρχε ανάγκη εγκατάστασης *«αρχιφυλακείου»*, το οποίο έπρεπε να χωροθετηθεί στη νέα πόλη, *«κατά το εγκριθέν σχέδιον του Κυρίου Κλέντς»*. Ο von Klenze²⁹ είχε προβεί σε ορισμένες τροποποιήσεις του σχεδίου των Κλεάνθη και Schaubert. Η πόλη θα αναπτυσσόταν μεν προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, με διατήρηση των αρχικών χαράξεων, χωρίς όμως πολλές μεγάλες λεωφόρους και με περιορισμένους ελεύθερους χώρους³⁰. Έπρεπε συνεπώς να τροποποιηθεί η χάραξη μιας οδού και να σχηματισθεί απέναντι από την Αγορά πλατεία, η οποία περιγράφεται ως εξής: *«μακρυνομένη του μέρους τούτου άγει κατ' ευθείαν γραμμήν προς το απέναντι της ορθής*

²⁸ Είναι η πρώτη αναφορά στο θέατρο της πρωτεύουσας στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, σχετική η §2.15.1.2. «Θέατρο».

²⁹ Ο von Klenze εισηγήθηκε επίσης την έναρξη των ανασκαφών, την αναστήλωση των μνημείων και την κατεδάφιση των μεταγενέστερων κτισμάτων. Χατζηγεωργίου 2012, σ. 22.

³⁰ Λαγογιάννη – Χούλια-Κατελώνη 2015, σ. 52.

γωνίας της οπισθινής οδού του στρατώνος κείμενον μέρος και το άντικρυ κείμενον νέον κτίριον». Γύρω από την πλατεία έπρεπε να σχεδιαστεί «έν μικρόν σχέδιον τοποθεσίας (*plan de situation*) να καταστρωθεί δε επίσης το σχέδιον (*le projet*)», το οποίο έπρεπε να υποβληθεί για έγκριση στην Κυβέρνηση. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον υπολοχαγό Weiler³¹ για την «μετ' ακριβείας εργασίαν» του και ανακοινώνεται ότι εγκρίνεται «ο περί οικοδομής καθυποβληθείς κανονισμός». Πρόκειται για την πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε Οικοδομικό Κανονισμό, που αφορά το σχέδιο πόλεως της νέας πρωτεύουσας, τον οποίο μάλιστα το Υπουργείο Εσωτερικών όφειλε να δημοσιεύσει «εν ιδίω ονόματι» και να φροντίσει για την ανεμπόδιση και ταχεία εφαρμογή του.

Στο ΦΕΚ 1^Α/18.01.1836 δημοσιεύεται μία Δηλοποίηση «περί συστάσεως νεοφυτείου»³², δηλαδή φυτωρίων, στην Αθήνα και την Τίρυνθα, από τα οποία οποιοσδήποτε μπορούσε να αγοράζει δένδρα «με ευθυνάς τιμάς προσδιοριζομένας από την Γραμματεία των Εσωτερικών». Το φυτώριο της Αθήνας θα αναπτυσσόταν «εις τον κήπον του ποτέ Χατζή Αλή», αριστερά της Ιεράς Οδού. Πρόκειται για έκταση εκατόν είκοσι (120) στρ., η οποία σήμερα εμφανίζεται «ως μωσαϊκό ποικίλων χρήσεων και συμπεριλαμβάνει το πρώην αγρόκτημα του επί Τουρκοκρατίας χρηματίσαντος διοικητή Αθηνών (βοεβόδα) Χατζή-Αλή Χασεκί»³³. Παράλληλα δημιουργείται βοτανικός κήπος³⁴ στην Αθήνα, στο κτήμα Χασεκί, ο οποίος σε συνδυασμό με το φυτώριο, έπρεπε να φανεί χρήσιμος «εις την φυσικοϊστορικήν εταιρείαν, τα ιατρικά σχολεία και τα ανώτερα εκπαιδευτήρια». Ταυτόχρονα ανακοινώνεται ότι είχε αποφασιστεί «δημοσία περί τας Αθήνας δενδροφυτεία προς βελτίωσιν της υγείας και καλλωπισμόν του τόπου». Είναι η πρώτη δημόσια δενδροφύτευση που αποφασίζεται να γίνει στην πρωτεύουσα, από το νεοελληνικό Κράτος, με αναφορές και στο αθηναϊκό τοπίο. Τη φροντίδα των δημόσιων και ιδιωτικών δενδροφυτειών

³¹ Ο Wilhelm von Weiler ήταν Βαυαρός υπολοχαγός του Μηχανικού. Πέρα από τη συμβολή του στο σχέδιο της Αθήνας, έργα του είναι το λοιμοκαθατήριο της Σύρου, που ολοκληρώθηκε το 1839 και το στρατιωτικό νοσοκομείο της Αθήνας, επηρεασμένο από τον γερμανικό νεορομαντισμό. Το κτίριο (το λεγόμενο Weiler ή Μακρυγιάννη) ολοκληρώθηκε το 1836 και σήμερα στεγάζει υπηρεσίες του Υπ. Πολιτισμού.

³² Η σύσταση φυτωρίων έγινε βάσει της από 22 Νοεμβρίου 1835 Απόφασης Όθωνα, με την οποία Έφορος του φυτωρίου και του βοτανικού κήπου της Αθήνας διορίσθηκε ο Karl Nikolas Fraas (1810 – 1875), με σπουδές ιατρικής και φυτολογίας στο Πανεπιστήμιο Μονάχου, ο οποίος διετέλεσε στη συνέχεια Καθηγητής Συστηματικής Βοτανικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Καθηγητής Δασοκομίας στο Πανεπιστήμιο Μονάχου. Στην Τίρυνθα, τη διεύθυνση του φυτωρείου ανέλαβε «ο έφορος του υποστατικού Κ. Βαίχ», όπως αναφέρεται στους «Διορισμούς» του ΦΕΚ 1^Α/18.01.1836.

³³ Χρονόπουλος κ.ά. 1998, σ. 45.

³⁴ «Μετά την απελευθέρωση της Αθήνας από τον οθωμανικό ζυγό το έτος 1833, ολόκληρη η ιδιοκτησία του Χασεκί περιήλθε στο Ελληνικό κράτος. Από το 1838 άρχισε να μετατρέπεται σταδιακά σε Βοτανικό κήπο». Ό.π., σ. 46.

(αλλά και γενικά τη μέριμνα για «όλα τα σπαρτά») αναλάμβανε³⁵ ο οικείος Δήμος. Κάθε δημοτική Αρχή δε, όφειλε να διαθέτει έναν ή περισσότερους αγροφύλακες, επιφορτισμένους με τη φύλαξη των δένδρων και σπαρτών, «φυλάττοντας συγχρόνως και τας αμτέλους και τας αρούρας», δηλαδή την καλλιεργημένη ή καλλιεργήσιμη γη.

Καθώς κατά την εφαρμογή του σχεδίου της Αθήνας δημιουργούνταν διάφορα προβλήματα και ανέκυπταν συχνά διαφωνίες μεταξύ των οικοπεδούχων που ήθελαν να κτίσουν, οι οποίες έπρεπε να εξομαλυνθούν από τις Αρχές, εκδόθηκε το Διάταγμα «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών», ΦΕΚ 20^Α/15.05.1836, το οποίο στα δώδεκα (12) άρθρα του διευκρίνιζε πολλά σχετικά θέματα. Ειδικότερα το Διάταγμα όριζε αρχικά (άρθρο 1), ότι όποιος οικοδομούσε ήταν υποχρεωμένος «να φυλάττη την ευθυγραμμίαν και την ισοπέδωσιν», όπως τις «διαγράφει επί του γηπέδου»³⁶ ο αρμόδιος μηχανικός. Σε περίπτωση κατά την οποία η οικοδομική γραμμή «τέμνει εν ή πολλά οικόπεδα εις τρόπον, ώστε οι πλάγιοι τοίχοι ή τα μεσότοιχα λαμβάνουσιν εκ τούτου πλαγίαν θέσιν, σχηματίζοντα αμβλείας ή οξείας γωνίας», υποχρεώνονταν οι οικοπεδούχοι «να μεταρρυθμίζουν τα σύνορα των οικοπέδων τους, ώστε αι πλευραί των οικιών τους να έχουν θέσιν ορθογώνιον» (άρθρο 2). Ορίζεται δε ότι όποιος πολίτης ζητούσε από την αρμόδια Αρχή «οικοδομής άδειαν», θα έπρεπε πλέον να αναφέρει στην αίτησή του εάν είχε συνεννοηθεί ή όχι με τους γείτονές του «περί της μεταρρυθμίσεως των συνόρων ή όχι». Στην πρώτη περίπτωση, ο επιφορτισμένος με την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικός έλεγχε επί τόπου αν είχε γίνει συνεννόηση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση αποφάσιζε ο ίδιος για τα όρια των οικοπέδων. Έχουμε, σε αυτό το άρθρο, ρητή αναφορά σε «οικοδομική άδεια». Επισημαίνεται επίσης, η αυστηρότητα της διάταξης, καθώς στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι, κάθε οικοδομή για την οποία δεν είχαν τηρηθεί οι προαναφερόμενοι όροι, «κατεδαφίζεται δι' εξόδων του ιδιοκτήτη» (το ίδιο όριζε, όπως είδαμε και το σχετικό Διάταγμα, γενικής εφαρμογής, του Μαρτίου 1833). Με το άρθρο 3, η αρτιότητα οικοπέδου προκειμένου να μπορεί να οικοδομήσει κανείς «επί μιάς των τριών πρωτίστων οδών της παλαιάς πόλεως, και εφ' όλων των οδών και πλατειών της νέας πόλεως» (εννοείται του νέου σχεδίου), οριζόταν σε διακόσιους (200) τ.π. (δηλ. 112,5 τ.μ.). Κάθε μικρότερο

³⁵ Με το Διάταγμα «περί προφυλάξεως των δενδροφυτειών», ΦΕΚ 82^Α/31.12.1836.

³⁶ Δεν υπάρχει διάκριση των εννοιών «οικόπεδο» και «γήπεδο», στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ενώ σήμερα αυτές είναι διακριτές, κατά την Οθωνική περίοδο τις περισσότερες φορές ταυτίζονται (και εναλλάσσονται, ως έννοιες, στα σχετικά νομοθετήματα). Η σύγχρονη νομοθεσία ορίζει ότι, «γήπεδο είναι η συνεχόμενη έκταση γης που αποτελεί αυτοτελές και ενιαίο ακίνητο [...] σε περιοχή εκτός εγκεκριμένου σχεδίου», ενώ «οικόπεδο είναι η συνεχόμενη έκταση γης που αποτελεί αυτοτελές και ενιαίο ακίνητο [...] σε εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο ή μέσα στα όρια οικισμού χωρίς σχέδιο» (άρθρο 2 του Νόμου 4067 «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός», ΦΕΚ 79Α'/09.04.2012).

οικόπεδο, ανεξάρτητα από το σχήμα του, ανήκε «εις την κλάσιν των τεμαχίων», θεωρούνταν δημοτική ιδιοκτησία και έπρεπε να «διαθέτεται κατά τους περί των τοιούτων τεμαχίων ορισμούς». Πρόκειται για τακτοποίηση οικοπέδων, την οποία είχαμε συναντήσει στο Διάταγμα του Απριλίου 1834. Στη συνέχεια (άρθρο 4), ορίζεται ότι η «μεταρρύθμισις των συνόρων των οικοπέδων εκάστης οδού» πρέπει να γίνεται έτσι ώστε κάθε ιδιοκτήτης «των επ' αυτών κεμένων οικιών να λαμβάνη ανάλογον μέρος προσώπου». Εφ' όσον υπήρχαν ενστάσεις από την πλευρά κάποιου ιδιοκτήτη, ενημερωνόταν ο αρχιτέκτονας του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας, που όμως δεν αποφάσιζε, αλλά με τη σειρά του ενημέρωνε τη Γραμματεία Εσωτερικών και εκείνη αποφάσιζε «ανεκλήτως». Αν όμως, κατά την τροποποίηση των ορίων των οικοπέδων, ένας εκ των ιδιοκτητών κέρδιζε επιφάνεια («τόπον») προς ζημία του γείτονός του, όφειλε (σύμφωνα με το άρθρο 5) να τον αποζημιώσει, κατόπιν αποφάσεως διαιτητικής επιτροπής. Στο ίδιο Διάταγμα (άρθρο 6) τίθενται όροι δόμησης επί των κεντρικών οδών Αθηνάς, Αιόλου, Ερμού, Πειραιώς, Μακράς Στοάς και Σταδίου καθώς και στις πλατείες Όθωνος και Λουδοβίκου³⁷. Αναλυτικά, όλες οι οικίες έπρεπε: α) «να έχουν έν ισόγειον και έν ανώγειον πάτωμα», να είναι δηλαδή υποχρεωτικά διώροφες και β) να σχηματίζουν «σειράν συνεχή και αδιάκοπον». Εισάγεται δηλαδή το συνεχές οικοδομικό σύστημα. Εκτός αυτών, τα σχέδια έπρεπε να υποβάλλονται προηγουμένως «εις την εξέτασιν του γεωμέτρου της πόλεως και εις την αναθεώρησιν και έγκρισιν του μηχανικού του νομού». Με το άρθρο 7 απαγορευόταν στους ιδιοκτήτες των οικιών που είχαν ήδη ανεγερθεί «επί των τριών μεγάλων οδών», να κάνουν «εναντίον της παρούσης αποφάσεως θεμελιώδεις επισκευάς». Όφειλαν δε οι ιδιοκτήτες σε κάθε «εκ νέου οικοδομήν και θεμελιώδη επισκευήν», να συμμορφώνονται «κατά γράμμα» με αυτή. Επιπλέον (άρθρο 8), ορίζονται θέματα που αφορούσαν τις μεσοτοιχίες (οι οποίες έπρεπε να κατασκευάζονται με έξοδα αμφοτέρων των ιδιοκτητών) και τον τρόπο κατασκευής των «καπνοδοχείων και των εστιών» με πλίνθους (άρθρο 9). Δηλαδή στο Διάταγμα τίθενται θέματα πυρασφάλειας αλλά και κατασκευής των εξωτερικών κλιμακοστασίων, καθώς δεν επιτρεπόταν στους ιδιοκτήτες, (άρθρο 10), «να έχωσιν υπέρ την μίαν βαθμίδα εμπρός των θυρών των οικιών των». Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, απαγορευόταν «εις άπαντας να σμικρύνωσι τας οδούς ή πλατείας, ή να παραμορφώσωσιν οπωσδήποτε το σχήμα

³⁷ Αναφέρει ο Γερμανός μηχανικός Ferdinand Aldenhoven για τους κεντρικούς δρόμους που διανοίχτηκαν εκείνη την περίοδο, και ειδικότερα για τις οδούς Ερμού, Αιόλου και Αθηνάς: «Η πρώτη χωρίζει την πόλη σε δύο ίσα μέρη, παράλληλα προς τον βράχο της Ακρόπολης, η δεύτερη τέμνει καθέτως την πρώτη και εκτείνεται μέχρι το ναό του Αιόλου, σημείο στο οποίο βρίσκεται και η ομώνυμη πλατεία. Η οδός Αθηνάς, η πλατύτερη όλων, είναι παράλληλη της Αιόλου, προς την ανατολική πλευρά της». Aldenhoven 1841, σ. 13.

των». Διαφυλάσσεται, συνεπώς, απόλυτα ο δημόσιος χώρος. Απαγορευόταν, τέλος (άρθρο 11), στους οικοδομούντες «να καλύπτωσι την οδόν με ύλας ή πήγματα οικοδομών» και οριζόταν η αστυνομία ως αρμόδιο όργανο για την τήρηση των προαναφερομένων. Γίνεται δηλαδή και πάλι ευθεία αναφορά στον δημόσιο χώρο, ειδικότερα στις πλατείες³⁸ και στην ανάγκη διαφύλαξής τους.

Το Διάταγμα ήταν μελετημένο και καλοδιατυπωμένο, εισήγαγε νέες έννοιες, όπως η τακτοποίηση των μικρών οικοπέδων και το συνεχές οικοδομικό σύστημα, ενώ διασφάλιζε ότι ο δημόσιος χώρος θα παρέμενε ελεύθερος. Για αυτούς τους λόγους, πολλές διατάξεις του απέκτησαν γενική εφαρμογή πολλά χρόνια αργότερα. Ειδικότερα, με το Διάταγμα «**περί εφαρμογής των επί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών διατάξεων και ως προς τας λουπιάς του Βασιλείου πόλεις, κώμας και χωρία**», ΦΕΚ 14^Α/25.06.1842, γενικεύθηκε η εφαρμογή ορισμένων διατάξεών του (όπως θα δούμε στη συνέχεια), ενώ με τον Νόμο ΣΚΒ'/1867³⁹, οι διατάξεις των άρθρων 7 και 8 του Διατάγματος έπρεπε να εφαρμόζονται «εις όλας τας λουπιάς πόλεις και κώμας του Κράτους». Το ίδιο έγινε πολύ αργότερα, τον 20^ο αιώνα, και για τις διατάξεις άλλων άρθρων⁴⁰ του Διατάγματος.

Στις 11 Νοεμβρίου 1836 υπογράφεται από τον Armansperg το Διάταγμα «**περί του σχεδίου του επάνω μέρους της πόλεως Αθηνών**», το οποίο ήταν το τελευταίο από τα επτά (7) Διατάγματα που δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 26^Α/27.04.1865. Με το Διάταγμα εγκρίθηκαν οι «επενεχθείσες» στο σχέδιο του άνω μέρους της πόλης των Αθηνών τροποποιήσεις, όπως αυτές παρουσιάζονταν «εν τω επιστρεφομένω συνημμένω εγκκεκριμένω παρ' Ημίν ειδικώ σχεδίω». Αυτό το σχέδιο δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών.

Επί του Διατάγματος «περί της εκτελέσεως του σχεδίου...» που είχε εκδοθεί, όπως είδαμε, την άνοιξη του 1836, το δημοτικό Συμβούλιο Αθηνών κατέθεσε προτάσεις, οι οποίες έγιναν αποδεκτές και εκδόθηκε νέο Διάταγμα «**περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών**

³⁸ Όλα τα σχέδια της Αθήνας που προτάθηκαν την περίοδο 1833 – 1836 «αρθρώθηκαν γύρω από τρεις πλατείες, με διαφορετική μορφή και λειτουργία που βρίσκονταν στις κορυφές ενός τριγώνου απέναντι στην Ακρόπολη, επιτρέποντας έτσι στην νέα πόλη να αναπτυχθεί δίπλα στον ιστορικό πυρήνα». Ανασιάδου-Τζημοπούλου – Καραδήμου-Γερόλυμπος 2009, σ. 25.

³⁹ Νόμος ΣΚΒ' «περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου», ΦΕΚ 27^Α/03.05.1867.

⁴⁰ Ενδεικτικά, με τον Νόμο 1293/1918, ΦΕΚ 83^Α/17.04.1918, επεκτάθηκε η ισχύς του άρθρου 6, του Διατάγματος περί εκτελέσεως του σχεδίου πόλεως της Αθήνας, «καθ' ό απαγορεύεται επί ωρισμένων οδών η ανέγερσις μονωρόφων οικοδομών», και στην παραλιακή οδό του εγκκεκριμένου σχεδίου Παλαιού Φαλήρου «από συναντήσεως μετά λεωφόρου Συγγρού μέχρι πέρατος προς Πικροδάφνην».

διάταγμα», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 91^Α/31.12.1836. Αρχίζουν σταδιακά οι δημοτικές Αρχές, ιδίως της Αθήνας, να εκφράζουν την άποψή τους και να διατυπώνουν προτάσεις επί θεμάτων που αφορούσαν τα σχέδια πόλεως και τον δημόσιο χώρο και, γενικότερα, επί τεχνικών θεμάτων των πόλεών τους. Συνεργάζονται με τη Γραμματεία Εσωτερικών για την έγκριση και τροποποίηση των σχεδίων, ορίζουν την αρτιότητα και μεριμνούν για την εφαρμογή των σχεδίων. Τι αφορούσαν όμως οι προσθήκες στο νέο Διάταγμα; Στα δώδεκα (12) άρθρα του Διατάγματος «περί της εκτελέσεως...», προστέθηκαν άλλα δεκαπέντε (15), άρθρα 13 έως και 27, σύμφωνα με τα οποία: στις οδούς του παλαιού σχεδίου (πλην των τριών (3) «*πρωτίστων*» οδών της παλαιάς πόλης, όπως όριζε το άρθρο 3 του Διατάγματος στο ΦΕΚ 20^Α/1836) η αρτιότητα οριζόταν (άρθρο 14) σε εκατό (100) τ.π., δηλαδή 56,25 τ.μ. (έναντι 200 τ.π. για τα υπόλοιπα), μειωνόταν δηλαδή κατά το ήμισυ. Σε οικόπεδο (εξαιρουμένων εκείνων των «*πρωτίστων*» οδών) που είχε επιφάνεια μικρότερη των 100 τ.π. (άρθρο 14), δεν είχε κανείς «*την άδειαν*» να οικοδομήσει και αυτό παραχωρούνταν (κατ' εκτίμηση πραγματογνωμόνων), σύμφωνα με το άρθρο 13, σε «*γείτονα ιδιοκτήτην γης*», για τον οποίο ο αρχιτέκτονας της πόλης θεωρούσε ότι είχε αυτό το δικαίωμα. Δηλαδή, σε αυτή την περίπτωση, το οικόπεδο προσκυρωνόταν. «*Εις τας πρωτίστας οδούς*» της παλαιάς πόλης και σε όλες της νέας πόλης, το ελάχιστο πρόσωπο της οικοδομής έπρεπε να είναι τουλάχιστον οκτώ (8) π. (άρθρο 15), «*το δε βάθος της οικίας*» τουλάχιστον δέκα (10) π.. Δεν επιτρεπόταν να οδηγεί κανείς τα όμβρια ύδατα από τη στέγη της οικίας του σε γειτονικό οικόπεδο, ούτε επιτρεπόταν να απορρέουν τα όμβρια πάνω στον δρόμο, σύμφωνα με το άρθρο 17. «*Φούρνοι, χοιρώνες, λάκκοι αποπάτων και κόπρου, κτλ*» οικοδομούσαν «*στερεώς*» (άρθρο 18), έπρεπε δε να απέχουν μία πήχη από μεσοτοιχία. Οι μεσότοιχοι δεν επιτρεπόταν να κτίζονται με ξύλινα διαφράγματα ή με «*ωμάς πλίνθους*» (άρθρο 19), ενώ τα καμίνια και οι καπνοδόχοι έπρεπε να κτίζονται σε απόσταση 10/100 του πήχη από κάθε ξύλινη κατασκευή (άρθρο 20). Έλεγχο στις καπνοδόχους θα διενεργούσε Επιτροπή (αποτελούμενη από ένα δημοτικό Σύμβουλο, τον αρχιτέκτονα της πόλης, τον αστυνόμο, έναν αρχιμάστορα και ένα «*σαρωτή των καπνοδόχων*»), η οποία ήταν υποχρεωμένη να επισκέπτεται όλες τις οικίες και τα καταστήματα άπαξ του έτους (άρθρο 21). Όπου η Επιτροπή διαπίστωνε κάποιο πρόβλημα στην κατασκευή, υποχρέωνε τον ιδιοκτήτη να το διορθώσει, «*επί ποινή παρακοής*». Στα άρθρα 22 – 24 του Διατάγματος γίνεται αναφορά στον τρόπο αποζημίωσης όσων είχαν «*χάσει*» ένα μέρος ή το σύνολο του οικοπέδου τους, κατά τη διάνοιξη δρόμου. Ειδικότερα, για την οδό Αθηνάς, το άρθρο 23 ανέφερε ότι προσδιοριζόταν

αποζημίωση «πέντε β. πηχών πλάτος εκατέρωθεν», επειδή δε αυτή η οδός ήταν «πολλά πλατεία», το «μεσαίον μέρος αυτής θέλει αποζημιωθεί παρά της κοινότητας». Με το άρθρο 24 καθοριζόταν αποζημίωση, σε όλες τις πλατείες της παλαιάς και της νέας πόλης, πλάτους δέκα (10) π. «επί έκαστον πλάγιον· το δε μέσον θέλει αποζημιωθεί από την κοινότητα». Ακολουθούν οι ρυθμίσεις για τον τρόπο εκτίμησης της αποζημίωσης από πραγματογνώμονες. Το άρθρο 25 όριζε ότι οι πραγματογνώμονες (του άρθρου 13) ορίζονταν και από τα δύο (2) μέρη, ένας από τον ιδιοκτήτη του τεμαχίου και ένας από το δημοτικό Συμβούλιο, όφειλαν δε να γνωμοδοτήσουν εντός οκτώ (8) ημερών. Εάν υπήρχαν αμφιβολίες, ο αρχιτέκτων της πόλης είχε δικαίωμα επικύρωσης της ακρίβειας της μέτρησης που είχε γίνει. Εάν δεν κατέληγαν σε συμφωνία για το ποσό της αποζημίωσης, τότε το Δικαστήριο προσδιόριζε την αξία. Ρύθμιζε, δηλαδή, το Διάταγμα και θέματα αποζημίωσης των ιδιοκτησιών λόγω ρυμοτομίας. Την επόμενη χρονιά, με νέο Διάταγμα «**περί τροποποιήσεως του από 10(24) Νοεμβρίου 1836 Βασιλικού Διατάγματος περί τεμαχίων της πόλεως Αθηνών**», ΦΕΚ 35^Α/06.11.1837, διευκρινίστηκαν ορισμένα θέματα τακτοποίησης των τεμαχίων, τα οποία περνούσαν απευθείας, χωρίς μεσολάβηση του Δήμου, στην κυριότητα των όμορων ιδιοκτητών, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 13. Δύο (2) διαιτητές που ορίζονταν από αμφότερα τα μέρη, θα εκτιμούσαν αυτά τα τεμάχια. Η ρύθμιση κρίθηκε αναγκαία διότι είχε εφαρμοστεί «κακώς» από τη δημοτική Αρχή η σχετική ρύθμιση του άρθρου 25 του Διατάγματος του Δεκεμβρίου 1836. Προβλέπεται επίσης στο νέο Διάταγμα, να μπορεί να παρεμβαίνει ο Δήμος στην εκτίμηση της αξίας αυτών των τεμαχίων, μόνον αν τμήμα «*αφαιρείται από τας οδούς ή πλατείας*», δηλαδή όταν η παρέμβαση αφορούσε τον δημόσιο χώρο. Η εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 25 επεκτάθηκε, το 1838, και στην Ερμούπολη⁴¹, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επίσης, η εφαρμογή των άρθρων 7 και 8 του Διατάγματος του Μαΐου 1836, όπως είδαμε, καθώς και των άρθρων 17 – 22, 24 και 26 – 27 του Διατάγματος του Δεκεμβρίου 1836, επεκτάθηκε σε όλες τις υπόλοιπες πόλεις και κώμες του Κράτους, μετά την έξωση του Όθωνα, με τον Νόμο ΣΚΒ'/1867⁴². Το 1837, επίσης, δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 26^Α/18.07.1837 μία Δηλοποίηση του Υπουργού Εσωτερικών Πολυζωΐδη σχετική με το σχέδιο πόλεως της Αθήνας «*πλησίον των νέων ανακτόρων*»,

⁴¹ Με το Διάταγμα «περί εκτιμήσεως και αποζημιώσεως των λαμβανομένων από το σχέδιον της Σύρου ιδιοκτησιών κ.τ.λ.», ΦΕΚ 8^Α/04.03.1838.

⁴² Διευκρινιζόταν, ειδικότερα, στην παρ. 2, του άρθρου 4 του Νόμου ΣΚΒ'/1867, ότι η εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 7 και 19 ήταν υποχρεωτική για όλες τις πόλεις (πλην της Αθήνας και της Ερμούπολης) διά Διαταγμάτων, «*αναλόγως των τοπικών και άλλων περιστάσεων αυτών*».

η οποία αναφερόταν στο από 29 Μαΐου 1837 Διάταγμα⁴³, που είχε προσδιορίσει τη μελλοντική τροποποίηση του σχεδίου «*πλησίον των ήδη οικοδομουμένων ανακτορίων*». Με τη Δηλοποίηση ανακοινωνόταν ότι οι ιδιοκτήτες γης σε εκείνη την περιοχή ήταν ελεύθεροι να οικοδομήσουν, σύμφωνα με το εγκεκριμένο σχέδιο και με τους περιορισμούς που αφορούσαν τις οικοδομές, οι οποίες ήταν «*υποκειμένοι εις την θέσιν των ανακτορίων*». Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε σχέδιο της ευρύτερης περιοχής των Ανακτόρων, υπό κλίμακα, που συνοδεύει Διάταγμα της 8^{ης} Μαΐου 1837, το οποίο φέρει την υπογραφή του Όθωνα και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο σχέδιο, με σημειώσεις στη γερμανική γλώσσα, αποτυπώνεται με απόλυτη ευκρίνεια η κάτοψη του κτιρίου των Ανακτόρων, υπό στοιχεία «*KÖNIGL PALAIS*».

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε κι ένα ακόμη σχέδιο της ευρύτερης περιοχής γύρω από τα Ανάκτορα, το οποίο είχε συντάξει ο «*Γεωμέτρης Έρμπερτ*» και παρουσιάζεται στο Παράρτημα και απόσπασμά του στην Εικόνα 5. Έχει αποτυπωμένες τις οδούς Ερμού, Μητροπόλεως, Απόλλωνος, Νικοδήμου, Βουλής, Νίκης και δεν φέρει ημερομηνία, ούτε συνοδεύε Διάταγμα δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

---

⁴³ Δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

Εικόνα 5. Σχέδιο ευρύτερης περιοχής Ανακτόρων
Πηγή: Αρχείο Χαρτών ΥΠΕΝ

Το 1838 παρουσιάζεται στην Αθήνα μία περίπτωση παραχώρησης εθνικής γης, έναντι αντιτίμου, για ανέγερση βιοτεχνίας που θα κατασκεύαζε τριάντα χιλιάδες (30.000) φέσια ετησίως. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται για πρώτη φορά σε σχετικό Διάταγμα που δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, στο Φύλλο 44Α'/22.12.1838, κατόπιν προτάσεως του ενδιαφερόμενου Φ. Λέλη και εισηγήσεως της Γραμματείας Εσωτερικών για την ενίσχυση ενός «τόσον επωφελούς κλάδου της βιομηχανίας», αποφασίζεται η παραχώρηση έκτασης δύο (2) στρεμμάτων εθνικής γης στην Αγία Τριάδα, κοντά στην Αθήνα, καθώς και το ¼ του μύλου «του Σούτσινου», ο οποίος ανήκε στο Δημόσιο. Ο ενδιαφερόμενος θα αποκτούσε την πλήρη κυριότητα της έκτασης, μετά την εκτίμηση της αξίας της και την καταβολή του αντίστοιχου ποσού «εις το ταμείον του Κράτους», σε τέσσερις (4) ετήσιες άτοκες δόσεις, έξι (6) ολόκληρα χρόνια μετά την κατασκευή του εργαστηρίου. Οι όροι απόκτησης της γης ήταν εξαιρετικά ευνοϊκοί. Όμως, εκτός από τους όρους για την κατασκευή και λειτουργία της μονάδας, στο Διάταγμα περιλαμβανόταν

ασφαλιστική δικλείδα σε περίπτωση «αθετήσεως από μέρους του εργολάβου των ειρημένων όρων». Σε αυτή την περίπτωση, η Κυβέρνηση θα ανακαλούσε την παραχώρηση της γης και του μύλου και θα έπαιε το προνόμιο, χωρίς να έχει ο ενδιαφερόμενος δικαίωμα απαίτησης αποζημίωσης.

Το 1843 δημιουργείται, με πρωτοβουλία της Γραμματείας Εσωτερικών⁴⁴, μία μικρή πλατεία στην περιοχή της παλαιάς Μητρόπολης. Συγκεκριμένα, με Διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 2^Α/25.01.1843, ορίζεται ότι στο Τετράγωνο το κείμενο «*προς μεσημβριαν της πλατείας της παλαιάς Μητροπόλεως Αθηνών*», επρόκειτο να διανοιχθεί νέα οδός, ώστε να επικοινωνεί η οδός Αδριανού με την Απολλωνίας. Με το Διάταγμα εγκρίνεται όπως αυτή η «*ανοιχθησομένη*» οδός «*διευθυνθή εκ της τελευταίας ταύτης οδού (Απολλωνίας) μέχρι της του Αδριανού*». Εγκρίνεται επίσης να δημιουργηθεί μικρή πλατεία «*εις το κατά την οδόν ταύτην εκκλησιαστικόν ερείπιον κατά το ώδε επισυναπτόμενον και εγκριθέν παρ' Ημών σχέδιον*». Το εν λόγω σχέδιο δεν βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁴⁵ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Στη συνέχεια και επί μία εξαετία περίπου, 1843 – 1849, δεν υπάρχουν νομοθετήματα που να αφορούν το σχέδιο πόλεως της Αθήνας. Ήταν η περίοδος των πολιτικών ανακατατάξεων και της μετάβασης από την απόλυτη στη συνταγματική μοναρχία. Ακολούθησε μία μακρά περίοδος προετομασίας και τον Απρίλιο 1849 αποφασίζεται να επεκταθεί η «*περί τον Ναόν της Αγίας Ειρήνης*» πλατεία, πίσω από το ιερό βήμα του Ναού. Παράλληλα τροποποιείται το σχέδιο της πλατείας «*κατά τα άλλα μέρη αυτής*», όπως αναφέρεται σε σχετικό Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 14^Α/16.04.1849, σύμφωνα «*με την διά κυανού χρώματος προσδιοριζομένην ευθυγραμμίαν εις το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν σχέδιον*». Το εν λόγω σχέδιο δεν βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁴⁶ σημειώνεται ότι υπάρχει. Αυτό το Διάταγμα αποτελεί το πρώτο μίας μεγάλης σειράς πενήντα τεσσάρων (54) συνολικά νομοθετημάτων, που εκδίδονται μέχρι την έξωση του Όθωνα και αφορούν μικρές ή μεγαλύτερες παρεμβάσεις στο σχέδιο της Αθήνας (όπως διανοίξεις οδών, ευθυγραμμίσεις, κλπ) και στον δημόσιο χώρο της (τροποποιήσεις σχεδίων πλατειών, δημιουργία κήπων). Αυτές οι ρυθμίσεις, οι οποίες παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια, διαμόρφωσαν την πρωτεύουσα σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα.

⁴⁴ Με το υπ' αρ. 12.784/1843 έγγραφό της.

⁴⁵ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα».

⁴⁶ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα».

Τον Απρίλιο 1850 ο Δήμος Αθηναίων «*μετασηματίζεται*», δηλαδή διαιρείται διοικητικά σε δύο (2) Δήμους, σύμφωνα με το Διάταγμα «*περί διαιρέσεως του Δήμου Αθηνών*», ΦΕΚ 9^Α/11.04.1850. Προηγουμένως είχαν γνωμοδοτήσει σχετικά το δημοτικό Συμβούλιο Αθηνών και το Επαρχιακό Συμβούλιο Αττικής. Τα όρια των δύο (2) Δήμων επανέρχονται στα ισχύοντα προ δεκαετίας⁴⁷. Ο Δήμος Αθηναίων, με πληθυσμό 24.758 κατοίκους, περιελάμβανε την πρωτεύουσα, την πόλη των Αθηνών, και διάφορα «*χωριά*», όπως τα Πατήσια και τα Σεπόλια, που «*απέιχαν*» είκοσι (20) λεπτά από την πρωτεύουσα, το Χασάνι που «*απέιχε*» δύο (2) ώρες, τους Τράχωνες (1½ ώρα), το Κερατσίνι (1¼ ώρα). Ο άλλος Δήμος, του Αμαρουσίου, με πρωτεύουσα το Μαρούσι και πληθυσμό 1.498 κατοίκους, περιελάμβανε χωριά όπως το Χαλάνδρι («*απόσταση*» 45 λεπτών από την πρωτεύουσα του Δήμου), την Κηφισιά («*απόσταση*» 30 λεπτών), την Καλογρέζα (2 ώρες) και άλλα. Τρία (3) χρόνια αργότερα, το 1853, οι δύο Δήμοι συγχωνεύονται πάλι σε ένα Δήμο⁴⁸, αφού γνωμοδότησαν εκ νέου το δημοτικό Συμβούλιο Αθηναίων και το Επαρχιακό Συμβούλιο Αττικής, «*μη υπάρχοντος δημοτικού συμβουλίου εν τω δήμω Αμαρουσίου*».

Στο ΦΕΚ 34^Α/29.09.1850 δημοσιεύονται δύο (2) Διατάγματα τα οποία αφορούσαν τον δημόσιο χώρο και ειδικότερα δύο (2) πλατείες στην Αθήνα. Με το πρώτο Διάταγμα εγκρίνεται ο σχηματισμός «*ημικυκλίου πλατείας*» απέναντι από τη βορεινή είσοδο του περιβόλου των Ανακτόρων. Στο μέσον της πλατείας προβλεπόταν να τοποθετηθεί η δεξαμενή του γενικού υδραγωγείου της πόλης, στην οποία θα γινόταν ο καθαρισμός του πόσιμου νερού, το οποίο στη συνέχεια θα διανεμόταν στις διάφορες συνοικίες. Προβλεπόταν μάλιστα στο Διάταγμα η τοποθέτηση «*κατάλληλου μνημείου*» πάνω στη δεξαμενή, το σχέδιο του οποίου έπρεπε να υποβληθεί προς έγκριση στον Βασιλιά. Δεν δίνεται κανένα άλλο στοιχείο για αυτό το γλυπτό. Το δεύτερο Διάταγμα αφορά την τροποποίηση του σχεδίου της πλατείας της «*οικοδομημένης ενταύθα Μητροπόλεως*». Οι πρώτες παράγραφοι αναφέρονται σε συγκεκριμένες τροποποιήσεις της πλατείας. Ειδικότερα, με την παράγραφο α) «*αποσύρονται αι προς Μεσημβρίαν και Δύσιν πλευραί της πλατείας*», η μεν «*πλευρά Α.Β.*» κατά τρεις (3) π., όσο απαιτούνταν δηλαδή προκειμένου η «*προς την αγοράν άγουσα οδός Χ.*» να έχει πλάτος οκτώ (8) π., η δε «*πλευρά Γ.Δ.*», όσο απαιτούνταν ώστε η δυτική πλευρά της πλατείας να απέχει τριάντα (30) π. «*της προόψεως*

⁴⁷ Μία δεκαετία νωρίτερα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 22^Α/18.12.1840, οκτώ Δήμοι της Επαρχίας Αττικής («*Αθηνών, Αμαρουσίου, Αχαρνών, Χασιάς, Αραφίνος, Λαυρίου, Μυρρινούντος και Πειραιώς*»), «*μετασηματίστηκαν*» σε πέντε: Αθηνών, Φυλής, Κεκροτίας, Λαυρίου και Πειραιά. Το μέλλον των υπόλοιπων δύο Δήμων της ίδιας Επαρχίας, δηλαδή του Μαραθώνα και της Περαίας, θα αποφασιζόταν «*ιδιαιτέρως*».

⁴⁸ Διάταγμα «*περί συγχωνεύσεως των δήμων Αθηναίων και Αμαρουσίου*», ΦΕΚ 30^Α/24.09.1853.

του Ναού παραλλήλως αυτής». Με την παράγραφο β) διανοίγεται «εν τω μέσω του πολυγώνου A.B.E.Z.H. η οδός K. πλάτους οκτώ B. πήχεων». Η ανατολική πλευρά της διανοιγόμενης οδού έπρεπε να χαραχθεί «κατ' επέκτασιν της γραμμής της προόψεως του εγειρομένου Ναού» και να καταλήγει στην οδό Αδριανού, διατηρώντας σταθερό πλάτος σε όλο το μήκος της. Στην παράγραφο γ) ορίζεται ότι η οδός Π. έπρεπε να έχει σε όλο το μήκος της ίδιο πλάτος με την οδό υπό στοιχείο «Ρ», της οποίας αποτελούσε προέκταση. Η παράγραφος δ) αναφέρει ότι η οικία K. Κυριακίδη (η οποία στο σχέδιο σημειωνόταν «Σ») και η οποία βάσει του από 21 Ιανουαρίου 1843 Διάταγματος⁴⁹ έπρεπε να κατεδαφιστεί, «διατηρείται κατά μέγα μέρος λαμβάνουσα πλάγιον επί της πλατείας πρόσωπον Ν.Ο.». Καθώς δεν δινόταν οποιαδήποτε αιτιολόγηση, εικάζεται ότι κατόπιν παρεμβάσεως του ιδιοκτήτη, η συγκεκριμένη οικία δεν θα κατεδαφιζόταν τελικά, αλλά θα διατηρούνταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Τέλος, η παράγραφος ε) αναφέρει ότι τα πρόσωπα των οικοδομών που επρόκειτο να ανεγερθούν επί της πλατείας της Μητρόπολης «θέλουν είσθαι περίστοα και καθ' όλα ομοιόμορφα». Το Διάταγμα καταλήγει ότι όλες οι προαναφερόμενες τροποποιήσεις έπρεπε να γίνουν «συμφώνως προς το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», το οποίο δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών. Από αυτό το Διάταγμα προκύπτει ότι οι προσωπικές παρεμβάσεις για τη διαμόρφωση του σχεδίου συνεχίζονταν και, όσοι είχαν τη δυνατότητα, μπορούσαν να επιτύχουν την τροποποίηση των σχεδίων πόλεως προς όφελος των ιδιοκτησιών τους. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι για τη δεξαμενή που θα ανεγειρόταν στην ημικυκλική πλατεία κοντά στα Ανάκτορα, σύμφωνα με το πρώτο Διάταγμα, λαμβάνεται πρόνοια κάλυψής της με γλυπτό, ώστε να διαμορφωθεί κατάλληλα ο περιβάλλον χώρος.

Με το Διάταγμα «περί του Βοτανικού Κήπου», ΦΕΚ 35^Α/04.10.1850, επιχειρείται η αναβάθμιση του Βοτανικού κήπου της Αθήνας. Αρχικά ορίζεται ότι ο διορισθείς Επιμελητής του Βοτανικού Theodor von Heldreich⁵⁰ τίθονταν «υπό την άμεσον επιστημονικήν διεύθυνσιν» του Καθηγητή της Βοτανικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ορφανίδη⁵¹, με την υποχρέωση της «κατά το

⁴⁹ Αναφέρεται στο Διάταγμα «περί τινών μεταρρυθμίσεων επί των παρά τη παλαιά Μητροπόλει θέσεων», ΦΕΚ 2Α'/25.01.1843. Με αυτό το Διάταγμα αναίρεται η ληφθείσα, το 1843, απόφαση.

⁵⁰ Ο Heldreich διορίστηκε Επιμελητής του Βοτανικού κήπου με το από 20 Ιανουαρίου 1849 Διάταγμα.

⁵¹ Ο Θεόδωρος Ορφανίδης (1817 – 1886) γεννήθηκε στη Σμύρνη, σπούδασε φυτολογία στο Παρίσι και το 1850 διορίστηκε Καθηγητής της Βοτανικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διετέλεσε Πρύτανης του Πανεπιστημίου την περίοδο 1866 – 1867. Με Διάταγμα της 30^{ης} Ιανουαρίου 1862 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 18^Α/15.03.1862, επιτράπηκε στον Heldreich, ο οποίος ήταν και Επιμελητής του Φυσιογραφικού Μουσείου του

τεχνικόν μέρος προσωπικής αυτού εργασίας». Ο Heldreich έπρεπε να συνεργαστεί με τον Ορφάνιδη «περί του νέου σχηματισμού» που επρόκειτο να δώσει στον κήπο, «συμφώνως με το σύστημα των παραδόσεών του» και να υποβάλουν το σχέδιο του κήπου για έγκριση στον Υπουργό Δημόσιας Εκπαίδευσης. Το Διάταγμα όριζε ότι η έναρξη των εργασιών «θέλει γίνει αμέσως». Εκείνη την περίοδο ο Κήπος εμπλουτίστηκε με δυόμιση χιλιάδες (2.500) περίπου φυτά⁵², κυρίως μέσω ανταλλαγής ελληνικών φυτικών ειδών με αλλόχθονα, από κήπους άλλων χωρών (Γαλλίας, Γερμανίας Ιταλίας) και κατασκευάστηκαν δύο (2) θερμοκήπια. Σημειώνεται ότι τον Heldreich αναπλήρωνε προσωρινά, σε περίπτωση απουσίας του, ο Έφορος του δενδροκομείου Κ. Χαϊρέτης, «ενεργών αμισθί τα εις εκείνον ανατεθειμένα χρέη». Για την υλοποίηση του Βοτανικού κήπου, διατέθηκε στον αρμόδιο Υπουργό Δημόσιας Εκπαίδευσης ποσό δύο χιλιάδων (2.000) δρχ. από τον Κρατικό Προϋπολογισμό του έτους 1850.

Στο ΦΕΚ 46^Α/30.12.1850, τελευταίο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως για το 1850, δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί επεκτάσεως της περί την Πύλην της Αγοράς μικράς πλατείας». Αναφέρεται στην πύλη της Αρχηγέτιδος Αθηνάς, στη δυτική πλευρά της Ρωμαϊκής Αγοράς, με τέσσερις (4) δωρικούς κίονες και αέτωμα από πεντελικό μάρμαρο, που κατασκευάστηκε από δωρεές του Ιούλιου Καίσαρα και του Αυγούστου, και αφιερώθηκε από τον Δήμο Αθηναίων στην Αθηνά, το 11 π.Χ. Αυτή η μικρή πλατεία επεκτείνεται και τα νέα όριά της δίνονται αναλυτικά στο Διάταγμα: προς τον νότο η πλατεία επεκτείνεται μέχρι την οικία Κ. Πήλικα, προς δυσμάς μέχρι τη βορειοδυτική γωνία αυτής της οικίας «και καθέτως επί του πρόσωπου αυτής», προς ανατολάς μέχρι την οικία Β. Φωτίου της οποίας «το προς την πλατεϊάν πρόσωπον θέλει είσθαι η ανατολική πλευρά αυτής», ενώ η προς βορρά πλευρά της πλατείας παραμένει ως είχε. Οι επεκτάσεις έπρεπε να γίνουν «κατά τας δι' ερυθρού χρώματος σημειουμένας γραμμάς επί του φέροντος την Ημετέραν επικύρωσιν σχεδίου». Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει χάρτης αυτής της πλατείας. Τον επόμενο χρόνο, 1851, υλοποιείται μία σημαντική πολεοδομική παρέμβαση, με το Διάταγμα «περί ανοίξεως οδού από του μνημείου του Λυσικράτους⁵³ μέχρι της Πύλης του Αδριανού και περι

Πανεπιστημίου, να φέρει το παράσημο των Ιπποτών του Τάγματος των Αγίων Μαυρικού και Λαζάρου, που του είχε απονεμίσει ο Βασιλιάς της Ιταλίας.

⁵² «Βοτανικοί κήποι».

⁵³ Πρόκειται για χορηγικό μνημείο, που έστησε στην Αθήνα ο Λυσικράτης μετά τη νίκη του σε αγώνα διθυράμβων, το 335/4 π.Χ., όπως μας πληροφορεί η αφιερωματική επιγραφή που είναι χαραγμένη στην εμπρόσθια πλευρά του. Είναι θολωτό οικοδόμημα κορινθιακού ρυθμού, διακοσμημένο με ζωφόρο, με θέμα την περιπέτεια του θεού Διονύσου με τους πειρατές, οι οποίοι αιχμαλώτισαν τον θεό χωρίς να γνωρίζουν ποιος είναι και αυτός τους τιμώρησε, με τη βοήθεια των σατύρων, μετατρέποντάς τους σε δελφίνια.

ευθυγραμμίσεως των περί το μνημείον τούτο και την εκκλησίαν της αγίας Αικατερίνης πλατειών», ΦΕΚ 12^Α/12.05.1851, που αφορά τη συνέχεια της επέκτασης της μικρής πλατείας στην Πύλη του Αδριανού. Με το νέο Διάταγμα εγκρίνεται η διάνοιξη οδού «κατ' ευθείαν γραμμήν» από το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτη μέχρι την Πύλη του Αδριανού, τη σημερινή οδό Λυσικράτη στην Πλάκα, το πλάτος της οποίας προσδιορίζεται σε οκτώ (8) μ.. Παράλληλα, με το ίδιο Διάταγμα εγκρίνεται «να ευθυγραμμηθώσι κατά το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Αθηνών» δύο (2) πλατείες: η μεν, περί τον ναό της Αγίας Αικατερίνης⁵⁴, που βρίσκεται επί της σημερινής οδού Χαϊρεφώντος, η οποία συμβάλει στην οδό Λυσικράτη, η δε «περί το ανωτέρω μνημείον του Λυσικράτους», καθώς και «αι προς αυτάς φέρουσαι οδοί». Το εν λόγω σχέδιο δεν βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁵⁵ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Στο πρώτο ΦΕΚ του 1851, ΦΕΚ 1^Α/18.01.1851, δημοσιεύονται δύο (2) Διατάγματα που αφορούσαν και πάλι τον δημόσιο χώρο της Αθήνας. Αναλυτικά, με το πρώτο Διάταγμα που φέρει τον τίτλο «περί μεταρρυθμίσεως της πλατείας του Όθωνος και της Αιολικής οδού», τροποποιήθηκε το σχέδιο της πλατείας Όθωνος από κυκλικό σε τετράγωνο και, παράλληλα, αυξήθηκε το πλάτος της οδού Αιόλου, από τη διασταύρωσή της με την οδό Σταδίου, σε είκοσι (20) πήχεις. Με το δεύτερο Διάταγμα εγκρίνεται η «κατ' ευθείαν γραμμήν προς δυσμάς» προέκταση της οδού των παλαιών Ανακτόρων, «από του σημείου Α. όπου παύει η ευθυγραμμία αυτής μέχρι της με την Αιολικήν λεωφόρον απαντήσεώς της». Παράλληλα, αυτή η οδός διαπλατύνεται σε δεκαπέντε (15) πήχεις «κατά την προς την οδόν του Σταδίου διεξοδον αυτής». Ταυτόχρονα γίνεται «ρύθμισι των τριόδων Χ και Ψ προς καταλληλοτέραν και ευρυτέραν αποκατάστασιν» των δημόσιων κρηνών Λέκα και Καλαμώτου. Τα σχέδια αυτών των Διαταγμάτων δεν βρέθηκαν, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁵⁶ σημειώνεται ότι υπάρχουν.

⁵⁴ Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης ανεγέρθηκε τον 11^ο αιώνα και ήταν αρχικά αφιερωμένος στους Αγίους Θεοδώρους, όπως προκύπτει από την ασημένια εικόνα στο τέμπλο της. Ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τέσσερις κίονες. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης υπέστη σοβαρές ζημιές. Μετά το 1839 έγιναν εργασίες επισκευής του και κατασκευάστηκαν προσθήκες στη δυτική, βόρεια και νότια πλευρά του. Όπως αναφέρει η Ιωάννα Καράνη «στην τέταρτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα στην Αγία Αικατερίνη έγινε μία από τις πρώτες αποκαταστάσεις βυζαντινών εκκλησιών στην απελευθερωμένη Ελλάδα». Καράνη 2007, σ. 151. Στους τακτικά εκκλησιαζόμενους ενορίτες και χρηματοδότης της αποκατάστασης του ναού ήταν ο Στρατηγός Μακρυγιάννης.

⁵⁵ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

⁵⁶ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

Οκτώ (8) νέα Οικοδομικά Τετράγωνα προστίθενται στην περιοχή του «κήπου του λαού»⁵⁷, στην Αθήνα, συνολικής επιφάνειας δέκα χιλιάδων (10.000) τ.π. (περίπου 6,5 στρ.), με Διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 28^Α/29.09.1851. Ο Κήπος του Λαού ήταν βασισμένος στα πρότυπα των ευρωπαϊκών κήπων, αναλαμβάνοντας αντίστοιχο ρόλο, δηλαδή την ανάδειξη της βασιλικής εξουσίας. Όπως επισημαίνει η Μυρτώ Τεμπελοπούλου, «ο σχεδιασμός του Κήπου του Λαού χαρακτηρίζεται από συμμετρία, άξονες, καθαρότητα στις μορφές και αυστηρές γεωμετρικές χαράξεις»⁵⁸. Η τροποποίηση του εγκεκριμένου σχεδίου της Αθήνας με την προσθήκη των νέων Τετραγώνων έπρεπε να γίνει «κατά τας γραμμάς του φέροντος την Ημετέραν έγκρισιν αποσπάσματος εκ του σχεδίου τούτου». Με τη χάραξη των νέων Οικοδομικών Τετραγώνων ο Κήπος του Λαού περιορίστηκε αρκετά και αυτή είναι άλλη μία περίπτωση μείωσης και μάλιστα σημαντικής, δημόσιου χώρου, αυτή τη φορά στην πρωτεύουσα, με σκοπό την επέκταση των προς δόμηση επιφανειών. Ούτε αυτό το σχέδιο βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁵⁹ σημειώνεται ότι υπάρχει.

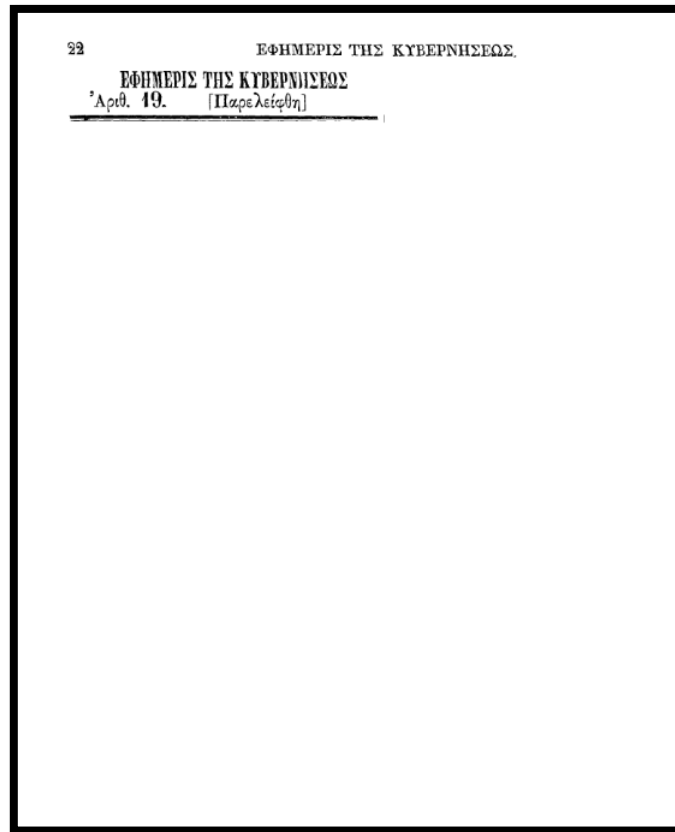
Το Φύλλο 19^Α της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, με ημερομηνία 29 Μαΐου 1852, φέρει την ένδειξη [*Παρελείφθη*], όπως παρουσιάζεται στην επόμενη Εικόνα.

---

⁵⁷ Πρόκειται για τη σημερινή πλατεία Κοτζιά. Τα όριά της, το 1837, ήταν οι σημερινές οδοί Αιόλου, Σοφοκλέους, Σωκράτους και Λυκούργου.

⁵⁸ Τεμπελοπούλου 2014, σ. 8.

⁵⁹ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότητα: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

Εικόνα 6. ΦΕΚ 19^Α/29.05.1852

Όμως στο Αρχείο Χαρτών⁶⁰ είναι καταγεγραμμένο το Διάταγμα «περί κανονισμού μικράς πλατείας περί την εκκλησίαν της Καπνικαρέας⁶¹», με την ένδειξη ότι δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 19^Α/29.05.1852. Απευθύνθηκα στο Εθνικό Τυπογραφείο και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, αναζητώντας τον λόγο για τον οποίο το συγκεκριμένο Φύλλο παρουσιάζεται να έχει «παραλειφθεί». Ούτε από το Τυπογραφείο, ούτε από τη Βιβλιοθήκη δόθηκε κάποια εξήγηση. Ερευνώντας το Αρχείο Χαρτών, βρέθηκε το ΦΕΚ 19^Α/29.05.1852 με δημοσιευμένο το κείμενο του Διατάγματος, σύμφωνα με το οποίο: α) η ρυμοτομούμενη, από την οδό Ερμού, βυζαντινή εκκλησία με το όνομα «Καπνικαρέα» δεν θα κατεδαφιζόταν και β) αποφασίζεται να διαπλατυνθεί και «κανονίζεται» σύμφωνα με το υποβληθέν ειδικό σχέδιο, η περί την εκκλησία υπάρχουσα, τότε, μικρή πλατεία. Υπάρχουν συνεπώς, το 1852, δύο (2) Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως με

⁶⁰ Ο.π., σσ. 47-96.

⁶¹ Ο βυζαντινός ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, γνωστός ως Καπνικαρέα, στο κέντρο της Αθήνας, χρονολογείται από τον 11^ο αιώνα. Τυπολογικά ανήκει στους σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλο ναούς, με τριμερές ιερό και καμαροσκέπαστο νάρθηκα. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι περισσότερες είναι έργο του Φώτη Κόντογλου, ο οποίος εισήγαγε τη βυζαντινίζουσα νοοτροπία στη νεοελληνική αγιογραφία.

αριθμό 19^Α, άγνωστο για ποιο λόγο. Στο ένα αναφέρεται [*Παρελείφθη*], ενώ στο άλλο είναι δημοσιευμένο⁶² το Διάταγμα με το οποίο διασώθηκε η εκκλησία της Καπνικαρέας και διαπλατύνθηκε ο γύρω από αυτή δημόσιος χώρος. Το εν λόγω σχέδιο δεν βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁶³ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Το 1863, με το Θέσπισμα «περί διαλύσεως του Ναού της Καπνικαρέας και ανοικοδομήσεως αυτού εν τη συνοικία του Γερανίου»⁶⁴, αποφασίστηκε πάλι η κατεδάφιση του ναού προκειμένου να εφαρμοστεί το σχέδιο πόλεως, διότι θεωρήθηκε ότι αυτός επέφερε «ουσιώδη επίτασιν εις τας δυσχερείας της διαβάσεως» της οδού Ερμού, η οποία είχε ήδη καταστεί «το κέντρον του εμπορίου της Πρωτευούσης». Για την κατεδάφιση του ναού είχε συμφωνήσει και η Ιερά Σύνοδος, υπό τον όρο της ανέγερσης νέου ναού, με τα ίδια υλικά, «φυλαττομένων απαρεγγλίτως των διαστάσεων και του αρχιτεκτονικού ρυθμού» αυτού του βυζαντινού μνημείου. Ο ναός σώθηκε για δεύτερη φορά.

Στο Αρχείο Χαρτών⁶⁵ είναι επίσης καταγεγραμμένο το Διάταγμα «**περί ανοίξεως του μεταξύ των οδών Αγίας Ρόμβης και Καλαμιώτου δρομίσκου**», στην Αθήνα, που φέρεται δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 30^Α/02.08.1852. Με το Διάταγμα εγκρινόταν «να ανοιχθή ο μεταξύ των οδών Αγίας Ρόμβης και Καλαμιώτου δρομίσκος ΧΨ ρυμοτομουμένου του περιβάλου Τ χάριν καλλωπισμού, καθαριότητος και διευκολύνσεως της συγκοινωνίας των κατά το μέρος τούτο ωκοδομημένων οικιών». Σημειώνεται μάλιστα στο Αρχείο ότι το Διάταγμα συνοδευόταν από σχέδιο. Ούτε όμως στο Αρχείο βρέθηκε σχέδιο, ούτε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, στο Φύλλο 30^Α/02.08.1852⁶⁶, είναι δημοσιευμένο το προαναφερόμενο Διάταγμα. Επισημαίνεται, συνεπώς, το πρόβλημα στο εν λόγω Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως.

Υπάρχουν ακόμη δύο (2) Διατάγματα καταγεγραμμένα στο Αρχείο Χαρτών⁶⁷: 1) Το Διάταγμα «**περί τροποποιήσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών**», που φέρεται δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 47^Α/07.10.1852, σύμφωνα με το οποίο: α) τροποποιούνταν η διά του «*από α' Μαΐου τ.ε. Ημετέρου Διατάγματος*» εγκριθείσα τακτοποίηση περί τον ναό της Καπνικαρέας ως εξής: διαπλατύνονταν

⁶² Στο ίδιο Διάταγμα δημοσιεύονται επίσης δύο Δηλοποιήσεις και ορισμένες Αγγελίες.

⁶³ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

⁶⁴ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/17.08.1863.

⁶⁵ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

⁶⁶ Στο ΦΕΚ 30^Α/02.08.1852 δημοσιεύονται μόνον ο Νόμος ΣΓ' «περί προσδιορισμού του τελωνειακού δικαϊώματος της εξαγωγής της μετάξης και των κουκουλιών» και το Διάταγμα «περί αναγνωρίσεως των νέων οθωμανικών, και περί του διορισμού των ελληνικών μελών της Μικτής επιτροπής».

⁶⁷ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

αφ' ενός μεν η οδός Ερμού προς «το μέρος της προσόψεως της ρηθείσης εκκλησίας κατά Βασ. πήχεις 3 80/100 εκατέρωθεν», αφ' ετέρου δε η από την οδό Πλούτωνος προς την Ερμού «φέρουσα στενωπός εις Βασ. πήχεις 450/100». β) «Λαμβάνει διέξοδον» προς την οδό Καλαμιώτου η κατά την πλατεία του ναού της Αγίας Ειρήνης «αδίοδος (*impasse*)». 2) Το Διάταγμα «**περί επεκτάσεως της οδού Καπνικαρέας**», που φέρεται δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 57^Α/06.11.1852, με το οποίο εγκρινόταν η επέκταση της οδού Καπνικαρέας, σύμφωνα με το «εν ενεργεία» σχέδιον πόλεως της Αθήνας, «προς μεσημβρίαν κατ' ευθείαν γραμμήν» μέχρι την οδό Καλλογριώνη και από εκεί έπρεπε να διέλθει «κατά την γραμμήν των αποθηκών του Ι. Χαλκοκονδύλη και λάβη διέξοδον προς την οδόν του Αδριανού». Τα δύο (2) Διατάγματα, σύμφωνα πάντα με το Αρχείο, συνοδεύονταν από σχέδια. Όμως κανένα από αυτά τα Διατάγματα δεν είναι δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως⁶⁸, ούτε βρέθηκαν τα σχέδια στο Αρχείο.

Με ένα μικρής έκτασης Διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 43^Α/24.12.1853, τροποποιείται το σχήμα της πλατείας του Πανεπιστημίου, ώστε «αντί ημικυκλίου να έχη τετράγωνον σχήμα, κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν σχέδιον». Ούτε αυτό το σχέδιο βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁶⁹ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Στο ΦΕΚ 36^Α/29.08.1855 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί ανοίξεως διόδου επί της βορείου πλευράς των φυλακών Μενδρεσέ**». Πρόκειται για το κτίριο των περιβόητων φυλακών της Αθήνας, στις αρχές της σημερινής οδού Αιόλου, που είχε ανεγερθεί τον 18^ο αιώνα για να στεγάσει ιεροδιδασκαλείο, αλλά επί Όθωνα μετατράπηκε σε φυλακή. Με το Διάταγμα εγκρίνεται η διάνοιξη βορεινής διόδου, πλάτους δυόμιση (2½) πήχεων, οριζόταν δε να γίνει αυτή η τροποποίηση «εις το εγκεκριμένον σχέδιον της Ημετέρας πρωτευούσης», σύμφωνα με «το διάγραμμα το επισυνημμένον, το φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν». Ούτε αυτό το σχέδιο βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁷⁰ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Άλλα δύο (2) Διατάγματα, που αφορούν μικρές πολεοδομικές παρεμβάσεις στην Αθήνα, δημοσιεύονται στο ΦΕΚ 25^Α/23.06.1856. Με το πρώτο εγκρίνεται η ευθυγράμμιση της οδού Κηρυκείου, «από της Ερμαϊκής οδού μέχρι του ιχθυοπωλείου», το οποίο προφανώς ήταν το μοναδικό στην περιοχή. Η Κηρυκείου, μεταξύ των οδών Ερμού και Πανδρόσου, ήταν εντελώς

⁶⁸ Στο μεν ΦΕΚ 47^Α/07.10.1852 είναι δημοσιευμένο μόνον το Διάταγμα «περί του κανονισμού της υπηρεσίας της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς», ενώ στο ΦΕΚ 57^Α/06.11.1852 αναφέρεται: «Αριθ. 56, 57, 58 και 59 (Παρελείφθησαν)».

⁶⁹ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

⁷⁰ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

ακανόνιστη και με το Διάταγμα επιχειρήθηκε η μερική ευθυγράμμισή της. Το σχέδιο της παρέμβασης βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι υπό κλίμακα και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Με το δεύτερο Διάταγμα εγκρίνεται η διάνοιξη της οδού Αγίας Ειρήνης, η οποία ήταν κάθετη στις οδούς Αιόλου και Καλαμιώτου, χωρίς να δίνονται άλλες πληροφορίες. Το σχετικό διάγραμμα βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

Ένα μήνα αργότερα, με Διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 32^Α/23.07.1856, εγκρίνεται η ευθυγράμμιση των οδών⁷¹ Καλαμιώτου, Αγίου Μάρκου και Πραξιτέλους, «κατά τα συνυποβαλλόμενα διαγράμματα τα φέροντα την Ημετέραν επικύρωσιν». Η οδός Καλαμιώτου συναντούσε την Αγίου Μάρκου και κατέληγαν από κοινού στην οδό Κολοκοτρώνη. Επισημαίνεται ότι την ίδια περιοχή αφορούσαν και οι ευθυγραμμίσεις και διανοίξεις οδών που αναφέρονται στο αμέσως προηγούμενο Διάταγμα του Ιουνίου 1856. Αυτό δείχνει την κινητικότητα που παρουσίαζε, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ο σχεδιασμός της περιοχής γύρω από το Μοναστηράκι. Το σχέδιο ευθυγράμμισης της οδού Πραξιτέλους βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι ευκρινές, φέρει κλίμακα 1:200 και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Σε ένα από τα Οικοδομικά Τετράγωνα του σχεδίου είναι σημειωμένο: «παρέκτασις του μετώπου της οικίας Αφθονίου και Βούρου». Στο Διάταγμα δεν αναφέρεται κάτι σχετικό. οάζεται ότι αφορούσε ρύθμιση της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε επίσης σχέδιο, υπό δυσδιάκριτη κλίμακα, των οδών Καλαμιώτου και Αγίου Μάρκου και παρουσιάζεται στο Παράρτημα.

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε κι άλλο ένα σχέδιο, που συνόδευε το από 1^{ης} Αυγούστου 1856 Διάταγμα⁷² και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Με τη ρύθμιση διαμορφωνόταν δημόσιος χώρος, η πλατεία περί τον ναό των Αγίων Αναργύρων⁷³ στου Ψυρρή, με τις οδούς που κατέληγαν σε αυτήν.

Νέες ευθυγραμμίσεις οδών και δημιουργία πλατειών, εγκρίνονται με πέντε (5) νέα, συνοπτικά Διατάγματα, όλα δημοσιευμένα στο ΦΕΚ 39^Α/21.08.1856. Με το πρώτο Διάταγμα εγκρίνεται η ευθυγράμμιση, σε τμήματά τους, των οδών Περικλέους, Καλαμίδος, Μνησικλέους, Πρωτογένους, Ελεούσης, Κακουργιοδικείου και δύο (2) ανώνυμων οδών, εκ των οποίων η πρώτη οδηγούσε από την οδό Πρωτογένους στην οδό Παλλάδος και η δεύτερη από την οδό Κακουργιοδικείου στην οδό

⁷¹ Πρόκειται για τους δρόμους που βρίσκονται εντός του τριγώνου που σχηματίζουν οι οδοί Μητροπόλεως, Αθηνάς και Σταδίου, στο κέντρο της Αθήνας.

⁷² Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ,

⁷³ Ο ναός των Αγ. Αναργύρων θεωρούνταν «εις εκ των προ της αλώσεως χρόνων, φυλάττων ακριβώς τον Βυζαντινόν ρυθμόν μετά διπλού εξωτερικού θόλου». «Εργασίαι του Διοικητικού Συμβουλίου» 1910, σ. 100.

Μιαούλη. Όλοι οι προαναφερόμενοι δρόμοι βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του Μοναστηρακίου. Με το δεύτερο Διάταγμα εγκρίνεται η ευθυγράμμιση της οδού Θεμιστοκλέους. Με το τρίτο, εγκρίνεται αρχικά η διαπλάτυνση της Ερμού κατά έξι (6) π., από την πλατεία των Αγίων Ταξιαρχών, ανατολικά της οικίας Τράιβερ, μέχρι την οικία Γεωργίου Ψήμα, από την οποία η Ερμού συνέχιζε «κατά το αρχικόν αυτής πλάτος». Επίσης, δημιουργείται μικρή πλατεία επί της Ερμού, «καθ' ό μέρος απολήγουσιν» οι οδοί Καραϊσκάκη, Ήβης και Αγίου Φιλίππου. Με το τέταρτο Διάταγμα εγκρίνεται η δημιουργία «καταλλήλου» πλατείας «περί την εκκλησίαν της αγίας Ειρήνης» και με το πέμπτο η ευθυγράμμιση της πλατείας Ψυρρή. Οι παρεμβάσεις αυτές αποτελούν συνέχεια όσων προηγήθηκαν, στην ίδια περιοχή, με Διατάγματα των Ιουνίου – Ιουλίου της ίδιας χρονιάς. Δηλαδή, μέσα σε ένα δίμηνο, το καλοκαίρι του 1856, με μεμονωμένες πράξεις τακτοποιούνται πολλές εκκρεμότητες στο σχέδιο πόλεως της Αθήνας, δίνοντας έμφαση στη δημιουργία νέων δημόσιων χώρων αλλά και σε ατομικές εξυπηρετήσεις, με τη διαπλάτυνση της οδού Ερμού σε συγκεκριμένο μήκος της. Επισημαίνεται ότι σε όλα τα Διατάγματα αναφέρεται ότι για τις ευθυγραμμίσεις και τη δημιουργία των πλατειών έπρεπε να τηρούνται τα «συνυποβληθέντα» διαγράμματα, επικυρωμένα από τον Όθωνα. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκαν τα ακόλουθα σχέδια: α) Διάγραμμα περί ευθυγραμμίσεως της οδού Καλαμίδος, μεταξύ των οδών Αγίου Δημητρίου και Αθηνάς, υπό κλίμακα 1:200. β) Διάγραμμα της πλατείας Αγίας Ειρήνης, υπό κλίμακα 1:200, το οποίο δυστυχώς δεν είναι σε καλή κατάσταση. Αποτυπώνονται ο ναός της Αγίας Ειρήνης και η οδός Αιόλου. γ) Διάγραμμα που τακτοποιούσε την οδό Θεμιστοκλέους, υπό κλίμακα 1:200. δ) Διάγραμμα που τακτοποιούσε την οδό Μνησικλέους, μεταξύ των οδών Αδριανού και Πρυτανείου, υπό κλίμακα 1:200. ε) Διάγραμμα της οδού Περικλέους, υπό κλίμακα 1:200, το οποίο είναι ημικατεστραμμένο. Τα προαναφερόμενα σχέδια παρουσιάζονται στο Παράρτημα.

Στο ΦΕΚ 63^{Α'}/25.10.1856 δημοσιεύονται τρία (3) Διατάγματα με τα οποία σχηματίζονται πλατείες και ευθυγραμμίζονται διάφοροι δρόμοι της πρωτεύουσας. Ειδικότερα, με το πρώτο Διάταγμα εγκρίνεται ο σχεδιασμός δύο (2) πλατειών ως ακολούθως: Η πρώτη πλατεία δημιουργείται «περί την εκκλησίαν των αγίων Αναργύρων» στου Ψυρρή, με παράλληλη ευθυγράμμιση της οδού Αγαθάρχου και της ανώνυμης οδού της άγουσας από την πλατεία Αγίων Αναργύρων μέχρι την οδό Αριστοφάνους. Η δεύτερη πλατεία δημιουργείται «περί τον ιερόν ναόν του αγίου Νικολάου Ραγκαβά» και, παράλληλα, εγκρίνεται η ευθυγράμμιση της ομώνυμης οδού. Με το δεύτερο Διάταγμα ευθυγραμμίζονται τέσσερις (4) οδοί, Ήβης, Δυάδος, Νικία και Αστερίου,

όλες ίδιου πλάτους, πέντε (5) π.. Εγκρίνεται επίσης η διάνοιξη οδού, παράλληλης της Μενάνδρου, από την Πειραιώς μέχρι την οδό Αγίου Γεωργίου. Με το τρίτο Διάταγμα ευθυγραμμίζονται οι οδοί Ποσειδώνος (από την Αδριανού μέχρι την Αστεροσκοπείου) και Αγίων Αναργύρων (από την πλατεία Ψυρρή μέχρι την οδό Σαρή). Οι προαναφερόμενες ρυθμίσεις έπρεπε να γίνουν σύμφωνα με τα «*διαγράμματα τα φέροντα την Ημετέραν επικύρωσιν*». Σχέδια που συνόδευαν τα προαναφερθέντα Διατάγματα, βρέθηκαν στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζονται στο Παράρτημα. Ειδικότερα παρουσιάζονται: α) το σχέδιο ευθυγράμμισης της οδού Νικία, μέχρι τη συμβολή της με τις οδούς Αιόλου και Χρυσοσπηλιώτισσας, β) το σχέδιο ευθυγράμμισης της οδού Δυάδος, μεταξύ των οδών Ήβης και Ασωμάτων, γ) το σχέδιο ευθυγράμμισης της οδού Αγίων Αναργύρων, δ) το σχέδιο ευθυγράμμισης της οδού Ήβης, ε) το σχέδιο ευθυγράμμισης της οδού Αστερίου, μέχρι την οδό Κυδαθηναίων και στ) το σχέδιο διάνοιξης οδού παράλληλης με τη Μενάνδρου, μεταξύ των οδών Πειραιώς και Αγίου Γεωργίου. Τα πρώτα πέντε (5) σχέδια είναι υπό κλίμακα 1:200 και το έκτο υπό κλίμακα 1:1000.

Η ευθυγράμμιση των οδών στην Αθήνα συνεχίζεται και εκδίδεται νέο Διάταγμα, που δημοσιεύεται στο επόμενο ΦΕΚ 64^Α/25.10.1856. Συγκεκριμένα, εγκρίνεται η ευθυγράμμιση των οδών Ταξιαρχών, Φιλοθέης και μιας ανώνυμης, η οποία ξεκινούσε από τη Φιλοθέης και κατέληγε στην οδό Αδριανού. Όλες οι οδοί βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της Πλάκας και των Αέρηδων, όπως και εκείνες των προηγούμενων σχετικών Διαταγμάτων του 1856. Και σε αυτή τη ρύθμιση επισημαίνεται ότι η ευθυγράμμιση έπρεπε να γίνει σύμφωνα με τα συνυποβληθέντα και επικυρωμένα από την Αμαλία σχέδια. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκαν δύο (2) σχέδια, υπό κλίμακα 1:200, με τα οποία «*κανονίζονται*» οι οδοί Ταξιαρχών, μέχρι την οδό Δυάδος, και Φιλοθέης, μεταξύ των οδών Απόλλωνος και Νικοδήμου. Τα σχέδια παρουσιάζονται στο Παράρτημα.

Στο ΦΕΚ 69^Α/02.11.1856 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί ρυθμίσεως των επί της λεωφόρου Κηφισίας και των από ταύτης μέχρι του Πανεπιστημίου οικοδομουμένων οικιών**», σύμφωνα με το οποίο οι προς βορρά των Ανακτόρων ανεγειρόμενες οικοδομές, από τη λεωφόρο Κηφισίας μέχρι την Πανεπιστημίου, έπρεπε «*να ρυθμισθώσι κατά τας οικοδομικάς γραμμάς του συνυποβληθέντος διαγράμματος*», που έφερε την επικύρωση του Όθωνα. Η διακεκομμένη γραμμή Α-Κ του διαγράμματος, αναφέρει το Διάταγμα, ήταν «*η εσχάτη προς το μέρος της πόλεως οικοδομική γραμμή*», σύμφωνα με το άρθρο 9 του Νόμου ΤΝΗ'/1856, ο οποίος ρύθμιζε και θέματα προσδιορισμού της ζώνης κάθε πόλης, «*αφ' ής δεν επιτρέπεται η ανέγερσις οικοδομών*».

Πρόκειται για τη γραμμή που ξεκινούσε από τη συμβολή της (σημερινής) λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας με την Κουμπάρη, συνέχιζε στην πλατεία Κολωνακίου μέχρι την οδό Τσακάλωφ (σε ένα Οικοδομικό Τετράγωνο) και στη συνέχεια «κατέβαινε» στην οδό Σκουφά. Όσοι είχαν οικοδομήσει επί της λεωφόρου Κηφισιάς, από το σημείο στο οποίο κατέληγε σε αυτήν η λεωφόρος Σταδίου (η οποία αποτελούσε το ανατολικό όριο των κήπων των Ανακτόρων), ήταν υποχρεωμένοι «να ρυθμίσωσι» τις οικοδομές τους σύμφωνα με τις διατάξεις του εκτελεστικού Διατάγματος περί πεζοδρομίων⁷⁴. Έπρεπε δηλαδή, οι κατοικίες να χωρίζονται μεταξύ τους με φυτευμένες λωρίδες γης, πλάτους τουλάχιστον δώδεκα (12) π. και τα σχέδιά τους να υποβάλλονται για έγκριση στον αρμόδιο για την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως μηχανικό. Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι εξαιρετικά ευκρινές και τα Οικοδομικά Τετράγωνα αποτυπωμένα με ακρίβεια. Με το Διάταγμα «περί ρυθμίσεως των επί της λεωφόρου Κηφισιάς...», τέθηκαν οι πρώτες βάσεις της ζώνης της Αθήνας. Με νέο Διάταγμα, «περί προσδιορισμού της ζώνης της πόλεως Αθηνών», ΦΕΚ 74^Α/14.11.1856, δίνονται αναλυτικά στοιχεία για τον καθορισμό της ζώνης, η οποία εκτεινόταν: προς βορρά, «μέχρι Πατησίων», και συγκεκριμένα μέχρι του ρέματος του «από της θέσεως Κυψελίου κατερχομένου». Προς ανατολάς, μέχρι το μέσον, περίπου, της απόστασης Αθήνας – Αμπελοκήπων. Προς νότο, μέχρι τον Ιλισό ποταμό και προς τα δυτικά μέχρι το ναΐδιο του Αγίου Κωνσταντίνου, επί της οδού Σεπολίων. Αυτό το εξωτερικό όριο της ζώνης έτεμνε τις λεωφόρους γύρω από την πόλη ως εξής: τη μεν «Χαλκιδικήν» λεωφόρο, επί της γέφυρας που υπήρχε στην είσοδο των Πατησίων, κοντά στην αγροτική οικία Κ. Λεβίδη και σε απόσταση χιλίων τετρακοσίων (1.400) π. από το όριο της πόλης (σύμφωνα με το ισχύον, τότε, σχέδιο). Τη λεωφόρο Κηφισιάς, επί του ναϊδίου του Σωτήρος, σε απόσταση χιλίων διακοσίων (1.200) π.. Τη λεωφόρο Φαλήρου, στο σημείο όπου συναντούσε τον Ιλισό, σε απόσταση χιλίων δώδεκα (1.012) π.. Την Πειραιώς, «επί του πλατέως φρέατος», σε απόσταση χιλίων πεντακοσίων (1.500) π.. Τη λεωφόρο Σεπολίων επί του ναϊδίου του Αγίου Κωνσταντίνου, σε απόσταση χιλίων (1.000) π. και τη λεωφόρο Ελευσίνας επί της γέφυρας που βρισκόταν μετά τον βοτανικό κήπο, σε απόσταση χιλίων πεντακοσίων (1.500) π.. Η αρχή μέτρησης των προαναφερόμενων αποστάσεων γινόταν από τις αντίστοιχες τελευταίες οικοδομικές γραμμές, σύμφωνα με το εγκεκριμένο σχέδιο της Αθήνας. Το Διάταγμα καταλήγει επισημαίνοντας

⁷⁴ Ειδικότερα, σύμφωνα με τις διατάξεις των §δ' και ε' του Διατάγματος «περί εφαρμογής του νόμου περί πεζοδρομίων κτλ.», ΦΕΚ 61Α'/23.10.1856.

ότι μεταξύ των προαναφερόμενων σημείων, στα οποία το εξωτερικό όριο της ζώνης της Αθήνας έτεμνε τις λεωφόρους, «το όριον τούτο διέρχεται κατά γραμμὴν καμπύλην, ἥτις δεν θέλει απέχει της προς ταύτην τελευταίας οικοδομικῆς γραμμῆς οὔτε περισσότερον του απωτέρου οὔτ' ολιγώτερον του εγγυτέρου». Δυστυχῶς δεν υπάρχει στο Αρχεῖο Χαρτῶν το σχέδιο καθορισμοῦ των ορίων της ζώνης της πρωτεύουσας. Το 1859 ἔχουμε μία παρέμβαση εντὸς της ζώνης της Αθήνας, δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Με Διάταγμα στο ΦΕΚ 11^Α/24.03.1859, εγκρίθηκε η κατασκευή «κανονικῆς οδοῦ», η οποία οδηγούσε «απὸ της οδοῦ ωδείου εις το αστεροσκοπεῖον, κατὰ το επισυνημμένον και φέρον την Ημετέραν ἐγκρισιν διάγραμμα». Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχεῖο Χαρτῶν, εἶναι ευκρινέστατο και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Σε αυτό αποτυπώνεται η οδὸς «θεάτρου του Ηρώδου» και νέα οδός, μήκους «402.32», η οποία οδηγεί στο Αστεροσκοπεῖο. Αποτυπώνονται επίσης ο Ἄρειος Πάγος, η «Πνύξ» και το «Βήμα του Δημοσθένους».

Στο ΦΕΚ 73^Α/10.11.1856 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περὶ ρυθμίσεως οδῶν εν τη συνοικία **Νεαπόλεως**»⁷⁵. Πρόκειται για σημειακή τροποποίηση που εικάζεται ὅτι εξυπηρετούσε συγκεκριμένη ιδιοκτησία, καθὼς αφορούσε την ἐγκριση μείωσης σε δώδεκα (12) π. του πλάτους της οδοῦ Νοσοκομείου (Ακαδημίας), «αρχομένης ἀπὸ της προς δυσμὰς στροφῆς της οδοῦ ταύτης κάτωθεν της συνοικίας της Νεαπόλεως ἀπέναντι του οικοπέδου της Κ. Χρυσάφους Α. Λοιδωρική». Παράλληλα, με το Διάταγμα εγκρίνεται η διάνοιξη νέας οδοῦ, πλάτους ἑξί (6) π., «προς μεσημβρίαν του αυτού οικοπέδου». Οι τροποποιήσεις ἔπρεπε να γίνουν σύμφωνα με το «συνυποβληθέν» και επικυρωμένο ἀπὸ τον Ὁθωνα «ειδικόν διάγραμμα». Στο Αρχεῖο Χαρτῶν βρέθηκε το σχέδιο, ὑπὸ κλίμακα 1:200, στο οποίο εἶναι εμφανῆς η μείωση της διατομῆς της οδοῦ Νοσοκομείου. Παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο ἴδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως δημοσιεύεται και ἄλλο ἓνα σχετικὸ Διάταγμα, «περὶ ευθυγραμμίσεως της οδοῦ **Πλούτωνος**» στην Αθήνα, με το οποίο εγκρίνεται η ευθυγράμμιση της Πλούτωνος καθὼς και της παρόδου που ἀρχίζει ἀπὸ την Πλούτωνος και κατέληγε στην οδὸ Ερμού, «κατὰ το συνυποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν διάγραμμα». Για αυτή τη ρύθμιση δεν υπάρχει σχέδιο στο Αρχεῖο Χαρτῶν. Δύο (2) χρόνια ἀργότερα, το 1858, με το Διάταγμα «περὶ της **Πλατείας Καπνικαρέας**», ΦΕΚ 39^Α/02.09.1858, τροποποιεῖται αυτή η τακτοποίηση της δυτικῆς πλευρᾶς της πλατείας περὶ τον

⁷⁵ Σε πολλά Διάταγμα περὶ ευθυγραμμίσεως οδῶν, ὅπως στο συγκεκριμένο, δεν αναφέρεται η πόλη, ἀλλὰ εννοεῖται η Αθήνα.

ναό της Καπνικαρέας, ως εξής: το μήκος του προσώπου της διαπλατυθείσας οδού Ερμού, στην ένωσή της με την πλατεία Καπνικαρέας, «*θέλει είσθαι εκατέρωθεν εκ Β. Μέτρων 10 και 95/100 συμφώνως με το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Το σχέδιο δεν βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁷⁶ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Στο ΦΕΚ 86^Α/28.12.1856 δημοσιεύεται ένα ακόμη Διάταγμα «**περί ευθυγραμμίσεως διαφόρων οδών**» και δημιουργίας πλατειών, στην Αθήνα. Ειδικότερα εγκρίνεται η ευθυγράμμιση των οδών Αστεροσκοπείου και Απόλλωνος και η επέκταση της οδού Σοφοκλέους, από τη Μενάνδρου μέχρι την Πειραιώς. Παράλληλα, στη διασταύρωση αυτών των οδών σχεδιάζεται μικρή πλατεία. Εγκρίνεται επίσης η διάνοιξη νέας οδού στο Τετράγωνο που σχηματιζόταν από τις οδούς Αγχέσμου, Νοσοκομείου και τις λεωφόρους Κηφισιάς και Πανεπιστημίου. Οι τροποποιήσεις του εγκεκριμένου σχεδίου έπρεπε να γίνουν «*κατά τα συνυποβληθέντα ειδικά διαγράμματα*». Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκαν τα διαγράμματα ευθυγράμμισης: α) της οδού Απόλλωνος, μεταξύ των οδών Φιλοθέης και Νίκης, υπό κλίμακα 1:200, το οποίο είναι σε κακή κατάσταση, β) της οδού Αστεροσκοπείου, μεταξύ των οδών Αγ. Διονυσίου και «Επωνύμων», υπό κλίμακα 1:200, γ) της οδού Σοφοκλέους, μέχρι την οδό Πειραιώς, υπό κλίμακα 1:200. Βρέθηκε επίσης το σχέδιο διάνοιξης νέας οδού στο προαναφερόμενο Τετράγωνο, υπό κλίμακα 1:2000, το οποίο είναι ευκρινέστατο. Και τα τέσσερα (4) σχέδια παρουσιάζονται στο Παράρτημα.

Στο Αρχείο βρέθηκε κι άλλο ένα σχέδιο, που αναφέρεται σε Διάταγμα υπογεγραμμένο στις 31 Οκτωβρίου 1856 (όπως και το προαναφερθέν Διάταγμα «περί ευθυγραμμίσεως...»), το οποίο δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Παρουσιάζει την πλατεία Καπνικαρέας και «*τας κανονιζούσας γραμμάς τας οδούς Πλούτωνος, Ντέκα και μικράν πάροδον*», αποτυπώνει δηλαδή την ευρύτερη περιοχή της πλατείας. Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:200, παρουσιάζεται στο Παράρτημα.

Με το Διάταγμα «**περί τροποποιήσεως του σχεδίου της πόλεως**», ΦΕΚ 4^Α/06.03.1857, εγκρίνεται «*ν' αποσυρθή παραλλήλως προς βορράν*», η σχεδιασθείσα οδός «*όπισθεν του επί της λεωφόρου Κηφισιάς οικοπέδου*», το οποίο ανήκε στην Ενριέτη, σύζυγο Ν. Στουρνάρη. Η «*απόσυρση*» της οδού θα γινόταν κατά εξίμιση (6½) π. και το πλάτος της οριζόταν σε δεκατρείς (13) π.. Η τροποποίηση στο εγκεκριμένο σχέδιο της Αθήνας, που γίνεται με σκοπό την εξυπηρέτηση συγκεκριμένης ιδιοκτησίας, αφορούσε τη σημερινή οδό Κανάρη (παράλληλη της λεωφ. Κηφισιάς),

⁷⁶ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

στο τμήμα μεταξύ των (υπό σημερινή ονομασία) οδών Σέκερη και Ακαδημίας, στο κέντρο της πρωτεύουσας, και έπρεπε να γίνει σύμφωνα με «*τας ερυθράς γραμμάς*» του συνυποβαλλόμενου και επικυρωμένου από τον Όθωνα διαγράμματος. Αυτό βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι υπό κλίμακα 1:2000 και δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

Λίγες ημέρες αργότερα, δημοσιεύεται νέο Διάταγμα, ΦΕΚ 5^Α/14.03.1857, με το οποίο εγκρίνεται η επέκταση του σχεδίου πόλεως της Αθήνας, «*επί της εκτάσεως γαιών*» οι οποίες οριοθετούνταν από τους βασιλικούς κήπους, τη λεωφόρο Κηφισιάς, τη Ριζάρειο Σχολή και τον Ιλισσό ποταμό. Η επέκταση έπρεπε να υλοποιηθεί σύμφωνα με τις οικοδομικές γραμμές «*του συνυποβαλλομένου διαγράμματος*», εντός αυτής δε επιτρεπόταν η ανέγερση μόνον αγροτικών οικοδομών, σύμφωνα με το Διάταγμα περί πεζοδρομίων⁷⁷. Το διάγραμμα, υπό κλίμακα 1:2000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα.

Ένα μήνα μετά τη δημοσίευση του, γενικής εφαρμογής Νόμου ΥΔ'/1857 περί φωτισμού των πόλεων⁷⁸, εκδίδεται Διάταγμα «*περί του δι' αερίου (gaz) φωτισμού της πόλεως Αθηνών*»⁷⁹, με το οποίο παραχωρήθηκε στον εργολάβο Φεράλδη (στον οποίο είχε παραχωρηθεί την ίδια χρονιά το προνόμιο κατασκευής σιδηρόδρομου), το προνόμιο να κατασκευάσει στην Αθήνα εργοστάσιο για τον φωτισμό της πόλης με αέριο⁸⁰. Το συμβόλαιο περιελάμβανε αναλυτικά όλες τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του Φεράλδη, έναντι του Δήμου Αθηναίων και της Κυβέρνησης, ώστε εντός δεκαπέντε (15) μηνών (από την 31^η Αυγούστου 1858), να είναι έτοιμα «*πάντα τα προς παραγωγήν, και διάδοσιν του προς φωτισμόν δημοσίον τε και ιδιωτικόν της πόλεως Αθηνών αναγκαίου αερίου*». Στον δημόσιο φωτισμό περιλαμβάνονταν όλες οι υφιστάμενες, αλλά «*και σχηματιζόμεναι οδοί της πόλεως Αθηνών, [...] και όλα ανεξαιρέτως τα παντός είδους δημόσια καταστήματα, μη εξαιρουμένων των θεάτρων και στρατιωτικών καταστημάτων*», τα οποία όφειλε ο εργολάβος να φωτίσει. Στον φωτισμό των ιδιωτικών κτιρίων περιλαμβανόταν «*όστις έχων το*

⁷⁷ Ειδικότερα, σύμφωνα με τις §δ' και ε' του Διατάγματος «περί εκτελέσεως του νόμου περί πεζοδρομίων κτλ», ΦΕΚ 61^Α/23.10.1856.

⁷⁸ Όπως είδαμε στο Κεφ. Β', §3.2.3. «Νομοθεσία γενικής εφαρμογής ...».

⁷⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 15^Α/03.06.1857.

⁸⁰ Είναι πολύ ενδεικτικά τα αναφερόμενα στην Έκθεση του σχετικού σχεδίου Νόμου, την οποία ανέγνωσε στη Βουλή ο Υπ. Οικονομικών Κουμουνδούρος: «Πολλάι πόλεις της Ελλάδος και μάλιστα η πρωτεύουσα και τινες μετ' αυτής συγκρινόμεναι εκ των πρωτευουσών των άλλων νομών ανεγειγερμένοι ούσαι επί κανονικούς σχεδίοις ευθυγραμμίας, και εν ενεργεία έχουσαι το παλαιόν φωτιστικόν σύστημα, ού τα ελαττώματα τοσούτον ήδη εξελέγχονται, [...] ήλθον ήδη εις ανταποκρίσεις και μέχρι τούδε διάφοροι εταιρείαι ξένων κεφαλαιούχων υπέβαλον τας προτάσεις των, [...] περί συνάψεως πολυετών συμφωνητικών περί φωτισμού των πόλεων των διά του αερίου». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις ΑΖ' της 24ης Απριλίου 1857, σ. 592.

φωτιστέον οικοδόμημα επί τινος των εχουσών αεριοφόρους οχετούς οδών, υπόσχεται να λαμβάνη αυτό επί τρεις τουλάχιστον συναπτούς μήνας». Μάλιστα στους ιδιώτες το αέριο προβλεπόταν να παραχωρείται «κατ' εκλογήν αυτών, είτε κατά κυβικόν μέτρον, είτε κατά λαμπτήρα και καθ' ώραν». Τέλος, το συμβόλαιο περιελάμβανε τον όρο ότι το σύνολο των εγκαταστάσεων του αερίου, μετά την παρέλευση της πεντηκονταετίας, θα περνούσε στην «πλήρη κυριότητα και ιδιοκτησία» του Δήμου Αθηναίων, χωρίς αποζημίωση του εργολάβου. Παράλληλα παραχωρήθηκε στον εργολάβο και η προβλεπόμενη στον Νόμο ΥΔ'/1857 ατέλεια για την εισαγωγή των αναγκαίων μηχανών και υλικών.

Η παραγωγή αερίου άρχισε το 1862, κάλυπτοντας σταδιακά την πρωτεύουσα. Η παρουσία του εργοστασίου οριοθέτησε και τον μελλοντικό βιομηχανικό άξονα στο σχέδιο πόλεως της Αθήνας. Σύμφωνα με τον Rainer Slotta, το εργοστάσιο «είναι μαρτυρία της βεβιασμένης ανάπτυξης ενός δικτύου διανομής αερίου στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Θεωρεί δε ότι, η θέση του ανάμεσα στο λιμάνι του Πειραιά και στην πόλη της Αθήνας, τονίζει «την εξάρτηση του εργοστασίου αερίοφωτος από τον ανεφοδιασμό του με λιθάνθρακα από τη θάλασσα»⁸¹. Η αρχιτεκτονική του κτιρίου είναι όμοια με εκείνη που χρησιμοποιήθηκε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες: προσαρμόστηκε ο αρχιτεκτονικός όγκος του στην εγκατάσταση των μηχανών και στις ανάγκες του κύκλου παραγωγής, χωρίς όμως «να λείπει κάποια διακοσμητική πινελιά που εύκολα συναντάμε στις μεταλλικές κατασκευές ή στις προσόψεις των κτιρίων»⁸².

Ακολουθούν δύο (2) ρυθμίσεις οι οποίες σχετίζονται με τη χρηματοδότηση της εφαρμογής του σχεδίου πόλεως της Αθήνας. Συγκεκριμένα: α) Με τον Νόμο ΥΚΓ'/1857, ΦΕΚ 21^Α/10.07.1857, εγκρίθηκε η χορήγηση έκτακτης πίστωσης δώδεκα χιλιάδων (12.000) δρχ. επί του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου Εσωτερικών για το 1857. Το ποσό καταλογίστηκε στο Κεφάλαιο υπό τον τίτλο «*ρυμοτομία*» του προϋπολογισμού. Η πίστωση επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί για απαλλοτριώσεις κατά την εφαρμογή του σχεδίου πόλεως της Αθήνας, «*εις περίθαλψιν των πολιτών Αθηναίων, ών αι οικίαι κατεδαφίζονται ως εκ της ρυμοτομίας της πόλεως Αθηνών*»⁸³. β) Δύο (2) σχεδόν χρόνια αργότερα, με τον Νόμο ΦΙΗ'/1859, ΦΕΚ 13^Α/03.04.1859, εγκρίθηκε «*αναπληρωτική πίστωση*», ποσού εκατόν εβδομήντα οκτώ χιλιάδων επτακοσίων ενενήντα δύο δρχ. και δεκαπέντε λεπτών (178.792,15), επί του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου

⁸¹ Slotta 1990, σ. 4.

⁸² Μαχαίρας 1986, σ. 27.

⁸³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις Ξ' της 4^{ης} Ιουνίου 1857, σ. 968.

Εσωτερικών για το έτος 1858. Το ποσό αφορούσε, εκτός από τις δημόσιες οικοδομές (όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.2.5.2. «Τα μνημεία») και τα σχέδια πόλεων. Στον συνημμένο, στον Νόμο, Πίνακα⁸⁴ που περιελάμβανε τις πιστώσεις αναλυτικά, και ειδικότερα στο Κεφάλαιο Ι' με τίτλο «Εκτέλεσις του σχεδίου της πόλεως» σημειώνεται το ποσό των είκοσι πέντε χιλιάδων (25.000) δρχ.. Μέσω του Κεφαλαίου Ι' είχε προβλεφθεί πίστωση πενήντα χιλιάδων (50.000) δρχ. για την αποζημίωση των ιδιοκτητών των οποίων οι κατοικίες είχαν κατεδαφιστεί στην Αθήνα «ένεκα των εν τη πόλει ρυμοτομιών», όπως είδαμε. Υπήρχαν όμως εύλογες αξιώσεις, για την αντιμετώπιση των οποίων απαιτούνταν δέκα πέντε χιλιάδες (15.000) δρχ. περίπου και, όπως αναφέρεται στα Πρακτικά της Βουλής⁸⁵, «επειδή δε και κατά τους δύο υπολοίπους μήνας του ενιαυτού (εννοεί τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο 1858) θέλουσι παρασταθή παραπλήσια ανάγκαι, διά τούτο ζητείται πίστωσης αναπληρωματική εκ δραχμών 25.000».

Τον Σεπτέμβριο 1857 εγκρίνεται η «διαχαράξις» οδών ώστε «τα εις το μέρος τούτο της πόλεως κείμενα και αποκλεισμένα οικοπέδα» να αποκτήσουν πρόσωπο επί των νέων οδών, με το Διάταγμα «περί της προς βορράν των Ανακτόρων διαχαράξεως τριών οδών», ΦΕΚ 33^Α/19.09.1857. Η τροποποίηση του σχεδίου πόλεως της Αθήνας γίνεται «κατά τας ερυθράς γραμμάς του συνυποβαλλομένου διαγράμματος», το οποίο είναι επικυρωμένο από τον Όθωνα. Οι δρόμοι που χαράσσονταν είναι οι (υπό σημερινή ονομασία) Πινδάρου, Ηρακλείτου (μέχρι το ύψος της Αναγνωστοπούλου) και Τσακάλωφ, στο κέντρο της Αθήνας. Επισημαίνεται ότι, σε συνδυασμό με τις ρυθμίσεις του Διατάγματος «περί ρυθμίσεως των επί της λεωφόρου Κηφισσίας...», του 1856, όσοι κάτοικοι είχαν ιδιοκτησία επί της συγκεκριμένης λεωφόρου, όφειλαν να σχηματίσουν «δενδροκήπους εμπροσθεν των οικιών των», σε βάθος τριάντα (30) μ.. Αυτή η ρύθμιση ανατράπηκε αμέσως μετά την έξωση του Όθωνα. Συγκεκριμένα, με Θέσπισμα⁸⁶ που δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο 1863, η ρύθμιση θεωρήθηκε «επαχθής» και το βάθος των δενδροκήπων περιορίστηκε κατά το ήμισυ, στα δεκαπέντε (15) μ.. Στο σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, που αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια του σχεδίου που συνόδευε το Διάταγμα «περί ρυθμίσεως των επί της λεωφόρου Κηφισσίας...», αποτυπώνεται με ακρίβεια η πλατεία Κολωνακίου, χωρίς να

⁸⁴ Ο Πίνακας «των ψηφισθεισών αναπληρωματικών πιστώσεων» έφερε την υπογραφή του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου και ημερομηνία 21 Νοεμβρίου 1858.

⁸⁵ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις ΙΔ' της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1858, σ. 168.

⁸⁶ Θέσπισμα «περί περιορισμού του κανονισμένου βάθους των 30 μέτρων προς σχηματισμόν δενδροκήπων επί της λεωφόρου Κηφισσίας εις 15 μόνον», ΦΕΚ 1^Α/15.01.1863.

ονομάζεται, καθώς και οι προτεινόμενες δενδροστοιχίες. Το σχέδιο υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

Μία μικρή πλατεία σχηματίζεται το 1857, «*έμπροσθεν του αρχαίου λείψανου της Ποικίλης Στοάς*» και του δυτικού μέρους του στρατώνα του Πεζικού, «*σύμφωνα με το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*», ενώ παράλληλα διαπλατύνεται η οδός Άρεως, σύμφωνα με Διάταγμα στο ΦΕΚ 43^Α/14.12.1857. Όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Καστρωμένος, στη Στοά υπήρχε «*καλλίστη τις διακόσμησις, ής ο κολοφών ήτο η εικονίζουσα την εν Μαραθώνι των Αθηναίων κατά των Περσών μάχην επί του δεξιού τοίχου. Τας εικόνας ταύτας έγραψαν οι διασημότεροι της αρχαιότητας καλλιτέχναι, ο Θάσιος Πολύγνωστος ο και φίλος του Κίμωνος, ο Μύκων και ο Πάναινος*»⁸⁷. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχετικό διάγραμμα, υπό κλίμακα 1:200 και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Σε αυτό αποτυπώνονται η πλατεία που δημιουργείται, η Ποικίλη Στοά, το περίγραμμα του στρατώνα Πεζικού και ένα υπόστεγο όπου εξασκούσαν η «στρατιωτική μουσική».

Το 1858 είναι η χρονιά που θεσμοθετούνται οι «*Γενικοί Διαγωνισμοί*» στην Αθήνα, με το Διάταγμα «*περί συστάσεως Ολυμπίων*», ΦΕΚ 38^Α/28.08.1858. Ο Ηπειρώτης Ευαγγέλης Ζάππας⁸⁸ με επιστολή του προς τον Όθωνα, ενημέρωνε ότι θα δώριζε τις τετρακόσιες (400) μετοχές που κατείχε στην Ελληνική ατμοπλοϊκή εταιρεία⁸⁹, προκειμένου τα κέρδη ή οι τόκοι αυτών, να χρησιμοποιηθούν «*εις σύστασιν και συντήρησιν διαγωνισμών φερόντων τ' όνομα «Ολυμπίων*»». Έστειλε δε ο Ζάππας στο Υπουργείο Εξωτερικών, το 1859, «*τρισχίλια καισαροβασιλικά φλωρία*», για την πρώτη διοργάνωση των Ολυμπίων. Με το Διάταγμα περί Ολυμπίων θεσπίζονται *Διαγωνισμοί*⁹⁰, τελούμενοι ανά τετραετία, στους οποίους προβλεπόταν να παρουσιάζονται όλα τα

⁸⁷ Καστρωμένος 1893, σ. 187.

⁸⁸ Ο Ευάγγελος ή Ευαγγέλης Ζάππας (1800–1860) έλαβε μέρος στην Επανάσταση και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στη Βλαχία. Ασχολήθηκε με το εμπόριο και τις καλλιέργειες και απέκτησε μεγάλη περιουσία την οποία διέθεσε σε κοινωφελείς σκοπούς. Τιμάται, όπως και ο εξάδελφός του Κων/νος Ζάππας, ως εθνικός ευεργέτης. Το όνομά του αναφέρεται αρχικά στο ΦΕΚ 6^Α/20.03.1845, όπου δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί του Ευαγγέλη Ζάππα εκ Λομπόβου της Ηπείρου», με το οποίο του απονεμήθηκε «*ο επιτίμιος βαθμός του λοχαγού της φάλαγγος*», κατόπιν προτάσεως του Υπ. Στρατιωτικών Κίτζου Τζαβέλα.

⁸⁹ Αναφέρει ο Ευ. Ζάππας στη διαθήκη του, την οποία είχε συντάξει στο Μπροστένι στις 30 Νοεμβρίου 1860: «...όλα αυτά τα εισοδήματα των κτημάτων μου με οικίας και λουπά, εκτός των τετρακοσίων μετοχών (400) της ατμοπλοϊκής εταιρείας, άπαντα τα έχω αφιερωμένα διά τα έξοδα της τετραετούς εκθέσεως των Ολυμπίων, και τα οποία η επιτροπή των κληροδοτημάτων να φροντίση να τα λάβη εις τον καιρόν ένθα ανήκει, μετά τον θάνατόν μου τα αφίνω να τα νέμεται έως ότου ζήση ο εξάδελφός μου Κωνσταντίνος Χρ. Ζάππας». Ζαβιτζιάνος 1930, σ. 184.

⁹⁰ Ο Παναγιώτης Σούτσος, ο θεμελιωτής της σύγχρονης Ολυμπιακής ιδεολογίας, ήταν εκείνος που ενέπνευσε τον Ζάππα και ο ουσιαστικός εισηγητής της ίδρυσης των παράλληλων πολιτιστικών εκδηλώσεων και Εκθέσεων, έχοντας ως πρότυπο την Α' Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου (1851).

ελληνικά προϊόντα, ιδίως δε της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας (άρθρο 1). Η αρμοδιότητα των Ολυμπίων, σύμφωνα με το άρθρο 2, ανατέθηκε στην Επιτροπή επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας⁹¹, που είχε συσταθεί στο Υπουργείο Εσωτερικών, στην οποία προστέθηκαν και άλλα τέσσερα (4) μέλη, ορισμένα από το Υπουργείο. Στη συνέχεια (άρθρα 3 – 6), το Διάταγμα ρυθμίζει θέματα που αφορούσαν την έκθεση των προϊόντων και τη βράβειυσή τους από Ελλανοδίκες ή τριμελείς ειδικές Επιτροπές, οι οποίες όφειλαν να λάβουν ιδιαίτερα υπόψη «*την χρησιμότητα αυτών, το ολιγοδάπανον της παραγωγής και την τελειότητά των*». Οι αγώνες διαφιούνταν σε «*Στεφανίτας και χρηματίτας*». Στους δεύτερους δίνονταν «*ανά δύο βραβεία, συνιστάμενα εις χρήματα*». Στους πρώτους, δίνονταν «*νομισματόσημα, κατά γένη μεν χρυσά*» («*δύο τάξεων*», πρώτης και δεύτερης διακρινόμενα «*κατά πάχος και διάμετρον*»), «*κατ' είδη δε*» επίσης δύο τάξεων, αργυρά και χάλκινα, καθώς και έπαινοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Διατάγματος στα νομισματόσημα: πέρα από το υλικό κατασκευής τους, προβλέπεται ότι στη μία όψη τους θα έφεραν την προτομή του Όθωνα και περιμετρικά θα αναγραφόταν «*Όθων Α', Βασιλεύς της Ελλάδος, Ιδρυτής των Ολυμπίων*» και στην άλλη όψη ένα στεφάνι, στο μέσον του οποίου θα αναγραφόταν: «*Στέφανος Ολυμπιακός Α' ή Β' τάξεως. Αγωνοθέτης Ευαγγέλης Ζάπτας*» (άρθρα 7 – 8). Ο αριθμός των νομισματόσημων που θα απονέμονταν, όπως προβλέπεται στο άρθρο 9, θα καθοριζόταν με άλλο Διάταγμα. Στη συνέχεια ρυθμίζεται το πρόγραμμα των αγώνων, οι οποίοι θα τελούσαν από την πρώτη μέχρι την τελευταία Κυριακή κάθε Οκτωβρίου (άρθρο 12). Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 13, την πρώτη Κυριακή προβλεπόταν αρχικά μία θρησκευτική τελετή, υπέρ όλων εκείνων οι οποίοι είχαν κληροδοτήσει «*γενναίας συνδρομάς υπέρ της διανοητικής ή υλικής προόδου της Ελλάδος*». Η υπόλοιπη ημέρα προβλεπόταν να είναι «*Ακαδημαϊκή εορτή*». Θα ανακοινωνόταν στην Ακαδημία από τον Γραμματέα της, ή, μέχρι την ίδρυσή της, στο Πανεπιστήμιο από έναν «*πεπαιδευμένο*» που θα όριζε η Σύγκλητός του, μία συνοπτική Έκθεση της πνευματικής προόδου της προηγούμενης τετραετίας και θα γινόταν μνεία των αξιολογότερων συγγραμμάτων που είχαν δημοσιευθεί την ίδια περίοδο. Παράλληλα θα βραβευόταν, από τη δωρεά του Ζάπτα, ένα πνευματικό έργο «*αλληλοδιαδόχως υφ' ενός των επιστημονικών της Ακαδημίας τμημάτων*» (ή από τις αντίστοιχες Σχολές του Πανεπιστημίου), που θα είχε προκηρυχθεί τέσσερα (4) χρόνια νωρίτερα. Τη δεύτερη Κυριακή

⁹¹ Η Επιτροπή είχε συσταθεί με το Διάταγμα «περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα «επιτροπή επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας»», ΦΕΚ 5Α'/09.02.1837.

(άρθρο 14) θα βραβεύονταν τα προϊόντα της κτηνοτροφίας και ο διαγωνισμός θα ήταν «στεφανίτης». Την τρίτη Κυριακή (άρθρο 15) θα βραβεύονταν τα προϊόντα της γεωργίας και ο διαγωνισμός θα ήταν επίσης «στεφανίτης». Την τελευταία Κυριακή των Ολυμπίων θα βραβεύονταν τα βιομηχανικά προϊόντα και ο διαγωνισμός θα ήταν «στεφανίτης». Το απόγευμα της ίδιας ημέρας θα διδασκόταν στο θέατρο ένα νέο δράμα, κατ' εκλογή του φιλολογικού Τμήματος της Ακαδημίας και θα παρουσιάζονταν μουσικές συμφωνίες ελληνικής σύνθεσης, για τις οποίες θα απονέμονταν νομισματόσημα (άρθρο 16). Η πρώτη τέλεση των Ολυμπίων οριζόταν να ξεκινήσει την πρώτη Κυριακή του Οκτωβρίου 1859⁹² και για αυτό τον σκοπό προβλεπόταν η ανέγερση ενός ιδιαίτερου κτιρίου στην Αθήνα, το οποίο θα χρηματοδοτούσε ο Ζάππας. Στη διαθήκη του ο Ζάππας περιέγραφε τα σχέδια του κτιρίου, το οποίο έπρεπε να είναι «αξιοπρεπές και ευρύχωρον, κατά το σχέδιον όπου έχω στείλει του κ. Ραγκαβή (εννοεί τον Υπουργό Εξωτερικών) και το παρόμοιον όπου έχω εγώ εδώ, έχον εν τω μέσω μίαν μεγάλην δίπατον κυκλοειδώς κρυστάλλινην αίθουσαν, με άλλας τρεις ευθείας σχηματίζουσαι ως είδος σταυρού, και διευθυνόμεναι κατ' ευθείαν εις μίαν παρόμοιαν αίθουσαν, αλλ' εις σχήμα ημικυκλίου, και άλλα αναγκαία δωμάτια της εκθέσεως, μετά του δικαστηρίου και λουιά, άνευ αυδεμιάς ελλείψεως»⁹³. Μέχρι την ανέγερση του κτιρίου, η τέλεση των Ολυμπίων θα γινόταν στις αίθουσες του Σχολείου των Τεχνών, προβλεπόταν δε να κατασκευαστεί και το αναγκαίο «παράρτημα» του Σχολείου για τα κτηνοτροφικά προϊόντα (άρθρο 18).

Τα προαναφερόμενα Διατάγματα αφορούν την αρχή της αναβίωσης των Ολυμπιακών αγώνων και την ανέγερση του Ζαπτείου Μεγάρου. Παρά το γεγονός ότι η προβλεπόμενη στο Διάταγμα διαδικασία και η θέσπιση των «Γενικών Διαγωνισμών» είχαν περισσότερο οικονομικό και αναπτυξιακό χαρακτήρα, εν τούτοις τέθηκαν τα θεμέλια για την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων. Στη συνέχεια, τον Ιανουάριο 1859, δημοσιεύεται το μακροσκελές «Πρόγραμμα και Κανονισμός της επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας Επιτροπής περί της Α'

⁹² Με το Διάταγμα «περί αναβολής της ενάρξεως της εκθέσεως των Ολυμπίων», ΦΕΚ 43^Α/28.09.1859, ορίστηκε να γίνει «η έναρξις της εκθέσεως των Ολυμπίων» στις 18 Οκτωβρίου 1859, αντί της 4^{ης} Οκτωβρίου, όπως είχε αρχικά οριστεί. Ένα χρόνο αργότερα, με Διάταγμα στις 13 Ιουλίου 1860 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 47^Α/30.09.1860, εκφράστηκε «η Βασιλική ευαρέσκεια» προς τον Πρόεδρο και τα μέλη της Επιτροπής των Ολυμπίων, προς τους Ελλανοδίκες και τις ειδικές Επιτροπές των διαγωνισμών και των αγώνων, «δί' όν έδειξαν ζήλον περί την εκπλήρωσιν των καθηκόντων των».

⁹³ Ζαβιτζιάνος 1930, σ. 185.

συγκροτήσεως των Ολυμπίων»⁹⁴, στο προοίμιο του οποίου αναφέρεται: «*Η πατρίς μετά τόσων αιώνων διακοπήν πρόκειται [...] να εορτάση κατά το από 19 Αυγούστου π.ε. Β. Διάταγμα τα Ολύμπια αυτής*». Περιελάμβανε έξι (6) Κεφάλαια και τις Γενικές Διατάξεις, με εξήντα (60) συνολικά άρθρα. Το Κεφάλαιο Α' καθόριζε τα σχετικά με τις ημερομηνίες τέλεσης των Ολυμπίων και τη σύσταση Επιτροπών ανά Επαρχία, που θα φρόντιζαν «*την επιτυχή διεξαγωγήν απάντων των αφορώντων την συγκρότησιν των Ολυμπίων*», υπό τον έλεγχο της Επιτροπής για την «*Εμφύχωσησιν της Εθνικής βιομηχανίας*». Το Κεφάλαιο Β' κατέτασσε τα προϊόντα «*της εθνικής ενεργείας*», που θα παρουσιάζονταν στα Ολύμπια, σε είκοσι δύο (22) «*κλάσεις*» (π.χ. κλάση 1: ορυκτά, κλάση 2: δασοκομία, κλπ). Ενδιαφέρον παρουσίαζαν: η κλάση 6, «*Μηχανική ειδική, τρόποι και μέσα άρσεως, κινήσεως και μεταφοράς*», που περιελάμβανε τις μηχανές και τα εργαλεία προς μετακίνηση, ανύψωση και μεταφορά, τις υδραυλικές μηχανές, κλπ., η κλάση 8, «*τέχνη ακριβείας και βιομηχανίας σχετιζόμενοι μετά της δημοσίας εκπαίδεύσεως κλπ*», που περιελάμβανε τα όργανα της φυσικής, χημείας, μετεωρολογίας, τους γεωγραφικούς χάρτες, κλπ, η κλάση 14, «*πολιτικάί οικοδομαί και ύλαι διάφοροι προς οικοδομήν*», η οποία περιελάμβανε τα σχέδια οικοδομών, γεφυρών, οδών, προκυμαίων, λιμένων και άλλων δημόσιων έργων, καθώς και υλικά όπως λίθους, μάρμαρα, κλπ., η κλάση 17, «*κεραμικάί τέχνηαι*», που περιελάμβανε τα προϊόντα κεραμοποιίας, αγγειοπλαστικής, «*πιθοποιίας*», κλπ., η κλάση 19, «*επιπλοποιία και θαλαμοστολιστική*», που περιελάμβανε τα απλά και σκαλιστά, ξύλινα ή σιδερένια έπιπλα, τους «*στολισμούς και κοσμήματα*» για κατοικίες, δημόσια καταστήματα, θέατρα, κλπ. και η κλάση 20, «*σχέδιον και πλαστική εφηρμωσμένα εις την βιομηχανίαν*», που περιελάμβανε τα εργαλεία και προϊόντα της τυπογραφείας, τη λιθογραφία, τη χαλκογραφία, τη φωτογραφία και τη βιβλιοδετική. Το Κεφάλαιο Γ' αφορούσε τα σχετικά με την αποστολή των προϊόντων (από την 1^η Ιουλίου μέχρι την 1^η Σεπτεμβρίου 1859) και την τοποθέτησή τους «*εις το κατάστημα της εκθέσεως*», προβλεπόταν δε η σύνταξη και δημοσίευση καταλόγου όλων των εκτεθέντων προϊόντων κατά Νομούς, Επαρχίες και Δήμους, καθώς και των ονομάτων των εκθετών. Το Κεφάλαιο Δ' αφορούσε τα περί «*ασφαλείας και ευταξίας της εκθέσεως*», το Κεφάλαιο Ε' τα «*περί της εξετάσεως των προϊόντων*» και το Κεφάλαιο ΣΤ' τα βραβεία, τα οποία ήταν: το χρυσό νομισματόσημο α' και β'

⁹⁴ Το «Πρόγραμμα και Κανονισμός...» υπογράφεται από τον Πρόεδρο της Επιτροπής Θεοχάρη και τον Γραμματέα της Σπηλιωτάκη, δεν φέρει ημερομηνία, δημοσιεύθηκε μεν στο ΦΕΚ 2Α'/29.01.1859, αλλά –εκ του περιεχομένου του προκύπτει ότι– έχει εκδοθεί αμέσως μετά το Διάταγμα «περί συστάσεως Ολυμπίων», ΦΕΚ 38Α'/28.08.1858.

τάξης, το αργυρό (επίσης α' και β' τάξης), το χάλκινο νομισματοόσημο και ο έπαινος. Τέλος, στις Γενικές Διατάξεις αναφερόταν ότι η Επιτροπή των Ολυμπίων, για την εμπύχωση των διακεκριμένων τεχνιτών και παραγωγών, «θέλει προκαλέσει την διά μερίδων σύστασιν λαχείου προς εξαγορά των τελειότερων και χρησιμωτέρων προϊόντων». Στο ΦΕΚ 48^Α/16.10.1858 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί προσδιορισμού του αριθμού των εν τοις Ολυμπιακοίς αγώσιν απονεμηθησομένων βραβείων», η έκδοση του οποίου προβλεπόταν στο άρθρο 9 του Διατάγματος «περί συστάσεως Ολυμπίων». Είχε γνωμοδοτήσει σχετικά η Επιτροπή «επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας» και αποφασίστηκε ο αριθμός των βραβείων, για κάθε μία κλάση, που θα απονέμονταν «κατά την πρώτην συγκρότησιν των Ολυμπίων». Έτσι, για την κλάση 6 («Μηχανική ειδική») τα βραβεία ήταν δύο (2) κατά γένος και πενήντα (50) κατ' είδος αντίστοιχα. Για την κλάση 8 («τέχναι ακριβείας και βιομηχανίας»), τα βραβεία ήταν δύο (2) και είκοσι πέντε (25) αντίστοιχα, για την κλάση 14 («πολιτικά οικοδομαί και ύλαι διάφοροι...»), δύο (2) και τριάντα (30) αντίστοιχα, για την κλάση 17 («κεραμικά τέχνα»), τα βραβεία ήταν δύο (2) και σαράντα πέντε (45) αντίστοιχα, για την κλάση 19 («επιπλοποιία και θαλαμοστολιστική»), δύο (2) και σαράντα πέντε (45) αντίστοιχα και για την κλάση 20 («σχέδιον και πλαστική εφηρμωσμένα εις την βιομηχανίαν»), ήταν δύο (2) και δέκα πέντε (15) αντίστοιχα. Το Διάταγμα του Αυγούστου 1858 παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς αφορά, όπως είδαμε, όχι μόνον την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων, αλλά και την έναρξη της διαδικασίας σχεδιασμού, με ιδιωτική χρηματοδότηση, ενός μεγάλου δημόσιου κτιρίου, του Ζαπτείου, που χαρακτηρίζει μία ολόκληρη περιοχή της Αθήνας και αποτελεί μέχρι σήμερα, με τον περιβάλλοντα χώρο του, τοπόσημο για την πρωτεύουσα. Ένα χρόνο αργότερα, το Διάταγμα «περί εκθέσεως των ωραίων τεχνών εις τα Ολύμπια», ΦΕΚ 33^Α/13.08.1859, έρχεται να καλύψει ένα κενό στην έκθεση των έργων αρχιτεκτονικής, ζωγραφικής και γλυπτικής στα Ολύμπια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο προοίμιο του Διατάγματος, «θεωρούντες ωφέλιμον και εις την πρόοδον των ειρημένων τεχνών συντελεστικόν το να αντιπροσωπευθώσι και αυτά δι' έργων των εις την προσεχή των Ολυμπίων συγκρότησιν», αποφασίστηκε, μέχρι να ρυθμιστούν ειδικότερα τα περί της εκθέσεως των ωραίων τεχνών, «όπως τα προϊόντα της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής και της ζωγραφικής εκτεθώσι μετά των λοιπών προϊόντων της βιομηχανίας». Σε ό,τι αφορά τα βραβεία που θα απονέμονταν στους νικητές, το Διάταγμα παρέπεμπε, για μία ακόμη φορά, στην έκδοση άλλου σχετικού Διατάγματος.

Το Ζάππειο Μέγαρο ανεγέρθηκε πολύ αργότερα. Τα αρχικά σχέδια του Boulanger τροποποιήθηκαν από τον αξιωματικό του Μηχανικού Αναστάσιο Θεοφιλά. Με τον Νόμο ΤΟ΄ «περί ανεγέρσεως καταστήματος των Ολυμπίων», ΦΕΚ 51^Α/05.12.1869, παραχωρήθηκαν δωρεάν εθνικές γαίες (περίπου ογδόντα (80) στρ.), κείμενες μεταξύ των κήπων των τότε Ανακτόρων, της οδού Ορφανοτροφείου των κορασίων, του Ιλισσού, των ερειπίων του ναού του Ολυπίου Διός και της οδού Φαλήρου. Παρά το γεγονός ότι οι παραχωρούμενες εκτάσεις ανήκαν στη ζώνη της Αθήνας, όπου δεν επιτρεπόταν η δόμηση όπως έχουμε δει, με τον Νόμο επιτράπηκε να ανεγερθούν μόνον «το κατάστημα των Ολυμπίων, τα παραρτήματα και τα περιφράγματα αυτού». Με τον Νόμο ορίστηκε επίσης, το κατάστημα των Ολυμπίων να ονομασθεί «Ζάππειον». Ο θεμέλιος λίθος του τέθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1874 και το κτίριο εγκαινιάσθηκε στις 20 Οκτωβρίου 1888.

Το 1858 συνεχίζεται η τακτοποίηση οδών στην ευρύτερη περιοχή της Ακρόπολης. Ειδικότερα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 40^Α/11.09.1858, εγκρίνεται η τακτοποίηση της οδού Ερεχθείου «παρά τη Ακροπόλει Αθηνών, ως σημειούται δι' ερυθρών γραμμών εις το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν διάγραμμα». Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχετικό σχέδιο, στο οποίο σημειώνεται ότι με μαύρο χρώμα αποτυπώνεται η υφιστάμενη κατάσταση της οδού και με κόκκινο η «τακτοποίησίς» της. Αποτυπώνονται επίσης, η «περίβολος της Μονής του Αγίου Τάφου», η οδός Ερεχθείου επί της οποίας σημειώνονται «οικίαι μονόροφοι» και, έναντι αυτής, «οικοδομημένη γραμμή». Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:200, δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

Με Διάταγμα στο ΦΕΚ 10^Α/20.03.1859 τροποποιείται πάλι το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, αυτή τη φορά στην περιοχή του Ορφανοτροφείου, επί της λεωφόρου Σταδίου, δίπλα από την οικία Νικολαΐδη. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται στο Διάταγμα, «αποκλείεται η κατά το εγκεκριμένον σχέδιον Αθηνών οδός Α.Β.Β'.Α'. προς ανατολάς του Αμαλείου Ορφανοτροφείου και αντ' αυτής ανοίγεται νέα του αυτού πλάτους κατά τας γραμμάς Α'.Β'.Γ.Δ. του επισυνημμένου και φέροντος την Ημετέραν έγκρισιν διαγράμματος». Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και σε αυτό αποτυπώνονται το «κατάστημα και περίβολος» του Αμαλείου Ορφανοτροφείου, η «οικία και περίβολος Νικολαΐδη», καθώς και η μετατοπιζόμενη οδός υπό στοιχεία «ΑΒΒ'Α'». Το σχέδιο παρουσιάζεται στο Παράρτημα.

Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, προκειμένου να συνεχιστεί η ισοπέδωση της λεωφόρου Πανεπιστημίου, εγκρίνεται με Διάταγμα στο ΦΕΚ 43^Α/28.09.1859 η χορήγηση δανείου⁹⁵ ύψους δέκα χιλιάδων (10.000) δρχ. στον Δήμο Αθηναίων.

Το σχέδιο πόλεως της Αθήνας αναπροσαρμόζεται το 1860. Ειδικότερα, με Διάταγμα της 30^{ης} Ιανουαρίου 1860 το οποίο δεν δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αλλά ανακοινώνεται τις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 9^Α/14.03.1860, διορίστηκε Επιτροπή «*προς σύνταξιν οριστικού σχεδίου της πρωτευούσης του Βασιλείου*». Την Επιτροπή αποτελούσαν ο Σταυρίδης, συνταγματάρχης, Αρχηγός του Σώματος του Μηχανικού, ως Πρόεδρος και οι Βούρος, Πρόεδρος του Ιατροσυνεδρίου, Boulangier και Κάλκος αρχιτέκτονες, Δανιήλ, γεφυροδοποιός και Σκούφος, Δήμαρχος Αθηναίων, ως μέλη. Πρόκειται για την «Επιτροπή Σταυρίδη» που αναπροσάρμοσε το σχέδιο της Αθήνας με τις αλλαγές του Klenze του 1834, για πληθυσμό πενήντα χιλιάδων (50.000) κατοίκων. Η εφαρμογή του σχεδίου πραγματοποιήθηκε σταδιακά από τους μηχανικούς του Υπουργείου Εσωτερικών, οι οποίοι τροποποίησαν και συμπλήρωσαν το σχέδιο, ανά τμήματα, το οποίο τελικά διαμόρφωσε τον πυρήνα της πόλης. Σε αυτό το σχέδιο οφείλεται κυρίως η μορφή που έχει το κέντρο της Αθήνας μέχρι σήμερα. Εισηγητής της Επιτροπής ορίστηκε ο ταγματάρχης Β. Πετμεζάς, γεγονός που δείχνει ότι οι στρατιωτικοί μηχανικοί συνέχιζαν να πρωταγωνιστούν στον σχεδιασμό των πόλεων και ειδικότερα της Αθήνας, μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου.

Στο ΦΕΚ 37^Α/18.07.1860 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί κατασκευής υποδρομίου παρά τον Λυκαβητόν**», με το οποίο εγκρίθηκε η κατασκευή υποδρόμου στην Αθήνα, όπως προβλεπόταν στο, εκδοθέν το 1858, Διάταγμα⁹⁶ για τη σύσταση των Ολυμπίων, «*κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν υπογραφήν διάγραμμα*». Το σχέδιο δεν βρέθηκε, παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών⁹⁷ σημειώνεται ότι υπάρχει.

Τέλος, στο ΦΕΚ 42^Α/23.08.1861 δημοσιεύεται το τελευταίο Διάταγμα της Οθωνικής περιόδου, που αφορά το σχέδιο πόλεως της Αθήνας και συγκεκριμένα την τροποποίηση μίας οικοδομικής γραμμής. Αναφέρει, ειδικότερα, το Διάταγμα, ότι «*η προς δυσμάς τελευταία οικοδομική γραμμή του τετάρτου τμήματος της πρωτευούσης, κανονίζεται*», σύμφωνα με «*το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Οι εγκάρσιοι δρόμοι που κατέληγαν στην προαναφερθείσα

⁹⁵ Είχε προηγηθεί γνωμοδότηση του Υπ. Συμβουλίου, στις 4 Σεπτεμβρίου 1859, κατόπιν εισηγήσεως του Υπ. Εσωτερικών Παλαμίδη.

⁹⁶ Στο άρθρο 14 του Διατάγματος «περί συστάσεως Ολυμπίων», ΦΕΚ 38^Α/19.08.1858, προβλεπόταν, κατά τη δεύτερη Κυριακή των Ολυμπίων αγώνων, η διεξαγωγή «*υποδρομίου εγχωρίων ίππων*».

⁹⁷ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Αθήνα, Οικισμός/Περιοχή: 47 – 96».

οικοδομική γραμμή, προβλεπόταν να «κανονισθούν» με άλλο Διάταγμα. Και αυτό το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:1000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, παρουσιάζεται στο Παράρτημα και δείχνει την καθοριστική πολεοδομική παρέμβαση που γινόταν στην εν λόγω περιοχή, μέχρι την οδό Ερμού.

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε και άλλο ένα σχέδιο, που συνόδευε το από 17 Οκτωβρίου 1862 Διάταγμα⁹⁸, στο οποίο αποτυπώνονται οι μετατοπισμένες κατά δεκαπέντε (15) μ. οικοδομικές γραμμές προ βορράν των Ανακτόρων, από τη λεωφόρο Κηφισιάς μέχρι την οδό Αγγέσμου. Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, είναι ευκρινέστατο και σχετίζεται ευθέως με εκείνα που συνόδευαν τα Διατάγματα που είχαν δημοσιευθεί στα ΦΕΚ 69^Α/02.11.1856 και 33^Α/19.09.1857.

Αυτές είναι όλες οι ρυθμίσεις, οι δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, που διαμόρφωσαν το σχέδιο πόλεως της Αθήνας κατά την τριακονταετία του Όθωνα. Την περίοδο αυτή η Αθήνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του Κράτους, δεν είχε ακόμη εξελιχθεί σε οικονομικό κέντρο, αποτελούσε όμως το κέντρο της πολιτικής εξουσίας και της Διοίκησης⁹⁹. Από χωρική άποψη ήταν το γεωγραφικό κέντρο του Κράτους. Είχαν, δηλαδή, δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την έντονη εξέλιξή της, όπως έγινε στα χρόνια που ακολούθησαν. Στην πράξη, τα πολύ φιλόδοξα αρχικά σχέδια πόλεως, που είχαν εγκριθεί το 1833, υπέστησαν πάρα πολλές τροποποιήσεις, ιδίως μετά το 1849 όπως είδαμε, σε σημείο που καθιστούσαν «*συγκεχυμένην, αβέβαιον και δυσχερή*» την εφαρμογή τους. Για τον λόγο αυτό στις αρχές του 1864, με πρόταση του Υπουργού Εσωτερικών Βούλγαρη, αποφασίστηκε¹⁰⁰ η διαίρεση του «*αρχικού διαγράμματος ρυμοτομίας της πρωτεύουσας του Κράτους*», του 1833, σε τέσσερα (4) φύλλα, «*κανονίσοντα τας οικοδομικάς γραμμάς εν τοις τέσσαρσι τμήμασι της πόλεως Αθηνών*», όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί «*συνεπεία των κατά καιρούς επενεχθεισών εις αυτάς τροποποιήσεων δι' αλληπαλλήλων διαταγμάτων και διά του παρόντος*».

2.2. Πάτρα

Η Πάτρα ήταν, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κέντρο εξαγωγής της σταφίδας που παρήγαγαν η Πελοπόννησος και τα απέναντι Επτάνησα¹⁰¹. Εξελίχθηκε στο κύριο εξαγωγικό κέντρο του νεοσύστατου Κράτους, γεγονός που τη διαφοροποιεί τόσο από την Ερμούπολη, που αποτελούσε κέντρο εισαγωγικό-διαμετακομιστικό, όσο και από τον Πειραιά, που ήταν λιμάνι

⁹⁸ Δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

⁹⁹ Λουκάκης 1985, σ. 87.

¹⁰⁰ Διάταγμα «περί του διαγράμματος του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», ΦΕΚ 10Α'/04.03.1864.

¹⁰¹ Μπακουνάκης 1985, σ. 341.

εισαγωγικό¹⁰². Με τη λειτουργία λιμανιών που εξυπηρετούσαν την εξαγωγή της σταφίδας συνδέθηκαν και άλλες μικρότερες πόλεις και οικισμοί της βορειοδυτικής Πελοποννήσου που σχεδιάστηκαν την ίδια εποχή, τις οποίες θα αναλύσουμε στη συνέχεια, όπως ο Άγιος Ανδρέας, το Κατάκολο, η Κυλλήνη.

Ο Καποδίστριας είχε αποφασίσει να μεταφερθεί η πόλη της Πάτρας από τον λόφο στον οποίο ήταν αναπτυσσόμενη, στην παραλία. Σε αυτό το πλαίσιο, το πρώτο τμήμα της νέας πόλης που οικοδομείται, είναι εκείνο που βρισκόταν κατά μήκος μιας νοητής γραμμής που συνέδεε την παραλία με την πλατεία Καποδίστρια. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε ένα σχέδιο πόλεως, με τίτλο «Σχέδιον της πόλεως Π. Πατρών», του 1831, δεν αφορά δηλαδή την Οθωνική περίοδο. Είναι ευκρινέστατο, υπό κλίμακα και δείχνει την παλαιά και τη σχεδιαζόμενη, κατά το υποδάμειο σύστημα, νέα πόλη. Στο σχέδιο, που αποτελεί τροποποίηση εκείνου που είχε συντάξει ο Βούλγαρης, όλα τα Οικοδομικά Τετράγωνα είναι αριθμημένα, παρουσιάζονται το λιμάνι, η αγορά δημητριακών και η Εθνική Πλατεία (στη νέα πόλη), οι πλατείες Ομονοίας, Μητροπόλεως και μία τρίτη πλατεία, καθώς και το Νοσοκομείο και οι βοτανικοί κήποι στην παλαιά πόλη. Περιλαμβάνει επίσης Πίνακα δημόσιων καταστημάτων (Φυλακή, Αρχιφρουραρχείο, δημοτικά σχολεία, Μητρόπολη, ναό Αγίου Δημητρίου, κ.α.). Το σχέδιο πόλεως περικλείεται από κήπους.

Στο πρώτο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του 1836, 1^Α/18.01.1836, δημοσιεύεται η πρώτη ρύθμιση της Οθωνικής περιόδου για την Πάτρα και ειδικότερα για την κάτω πόλη. Η ρύθμιση με τίτλο «**Δηλοποιήσις περί δημοπρασίας¹⁰³ των οικοπέδων της νέας σειράς του παραλίου της κάτω πόλεως Πατρών**», προέβλεπε διαδικασία αντίστοιχη με εκείνη που είχε ακολουθηθεί τον προηγούμενο χρόνο (1835) στην Κυλλήνη, όπως θα δούμε στην §2.12. «Άλλες πόλεις». Ανακοινώνεται δηλαδή ότι επρόκειτο να εκτεθούν «εις δημοπρασίαν εκποιήσεως όλα τα οικόπεδα της νέας σειράς του παραλίου της κάτω πόλεως Πατρών παραλλήλου με την μέχρι τούδε κατά την θάλασσαν άκραν της πόλεως, διακοπτομένην από τους ορθίους (εννοεί τους κάθετους) δρόμους». Η δημοπρασία θα γινόταν «επιτοπίως», δηλαδή στην παλαιά Πάτρα, τα οικόπεδα θα εκποιούνταν κατά τους ορισμούς του περί προικοδοτήσεως Νόμου, ορίζονται δε οι ειδικοί όροι της εκποίησης: το πλάτος της νέας σειράς οικοπέδων προσδιορίζεται «εις εικοσιέξ τεκτονικούς πήχεις» (19,5 μ.), (άρθρο 1), το πλάτος του δρόμου (μεταξύ της νέας και της «επί του παραλίου»

¹⁰² Πατρώνης 2015, σ. 58.

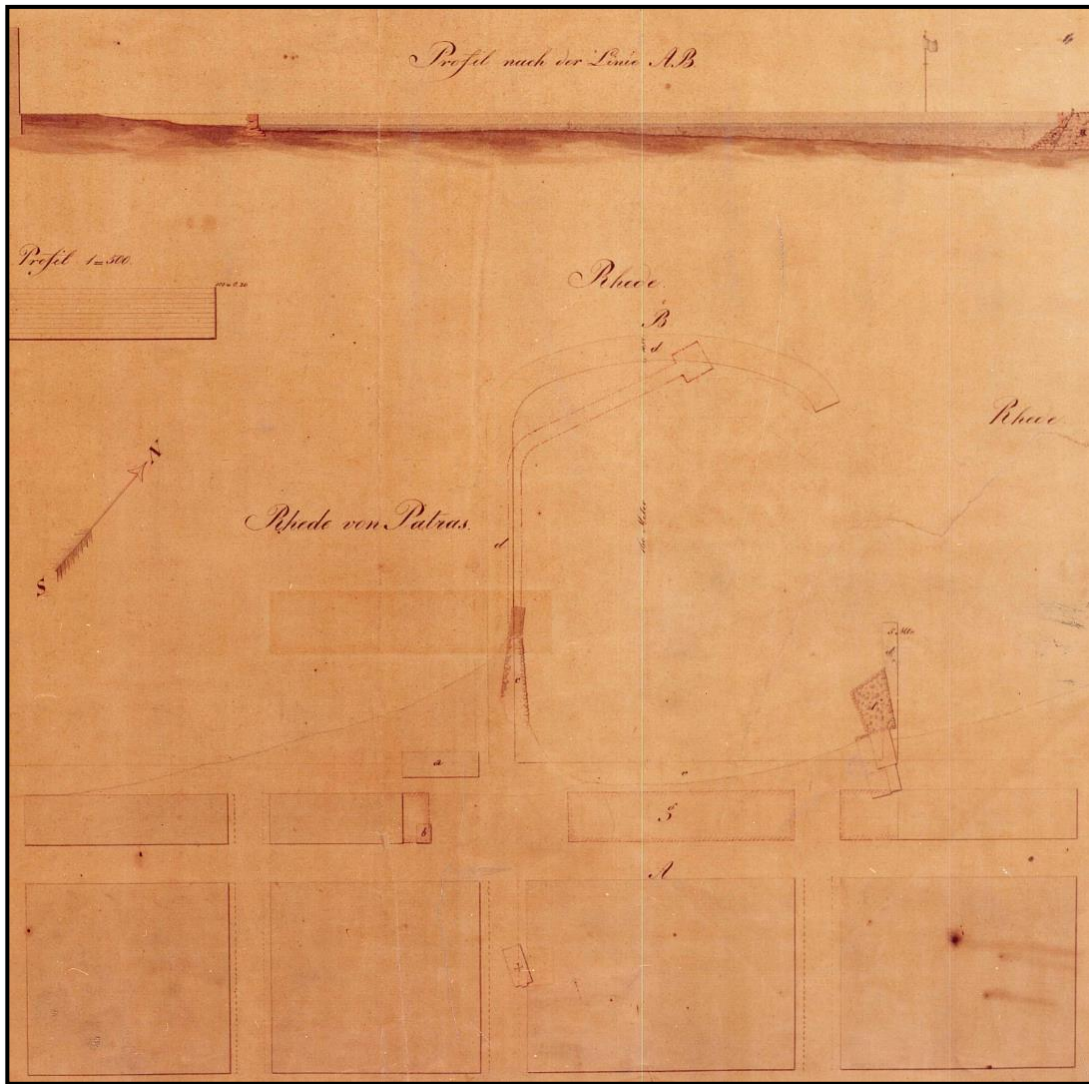
¹⁰³ Η δημοπρασία προβλεπόταν στην από 7 Δεκεμβρίου 1835 Απόφαση του Όθωνα.

υπάρχουσας ήδη σειράς) σε είκοσι (20) τ.π. (15 μ.) (άρθρο 2). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέσπιση υποχρέωσης των αγοραστών των οικοπέδων να κτίσουν, με δικά τους έξοδα, καθ' όλο το μήκος αυτής της σειράς, «*αιμασιάν (qimai)*»¹⁰⁴ πλάτους δεκαπέντε (15) τ.π. (11,25 μ.), (άρθρο 3). Όφειλαν επίσης να κατασκευάσουν αποχετευτικό δίκτυο, «*οχετούς*», (άρθρο 4), των οποίων το στόμιο έπρεπε να φράσσεται «*από σιδηράς κιγκλίδας*». Οι οχετοί θα ξεκινούσαν από τις οικίες και θα κατέληγαν στην άκρη του αιγιαλού. Είναι, στο σημείο αυτό, φανερό ότι δεν υπήρχε καμία πρόνοια για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Οι πολίτες υποχρεώνονταν να κατασκευάσουν αγωγούς αποχέτευσης, οι οποίοι κατέληγαν, νόμιμα, στη θάλασσα. Στο άρθρο 5 αναφέρεται ότι οι οικοδομές που θα ανεγείρονταν επί της νέας σειράς, έπρεπε να έχουν πρόσωπο και προς τον αιγιαλό, ενώ όλα τα κτίρια έπρεπε να ανεγερθούν εντός ενός έτους από την ημέρα εκποίησης των οικοπέδων, «*υπό την επιστασίαν του Μηχανικού του Νομού και την επαγρύπνησιν της διοικητικής Αρχής*» (άρθρο 6). Καθορίστηκε επίσης μία σειρά διαδικαστικών θεμάτων που αφορούσαν τους αγοραστές των οικοπέδων.

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε άλλο ένα σχέδιο πόλεως της Πάτρας, του οποίου όλα τα στοιχεία είναι στην ιταλική γλώσσα, αποτελεί τροποποίηση του σχεδίου του 1831, είναι έργο του Nicola Cerulli, φέρεται να έχει σχεδιαστεί το 1837 και παρουσιάζεται στο Παράρτημα της μελέτης. Είναι λιγότερο ευκρινές από το σχέδιο του 1831, αλλά περιλαμβάνει όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία του.

Επί δεκατρία (13) και πλέον χρόνια (1836 – 1849) παρατηρείται πλήρης στασιμότητα σε νομοθετικό επίπεδο, σχετικά με το σχέδιο πόλεως της Πάτρας, καθώς δεν υπάρχει κανένα νομοθέτημα δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Παρ' όλα αυτά, το 1837 δημοσιεύεται ένα σχέδιο που αφορά το παραλιακό τμήμα της πόλης με τον προσωρινό και τον νέο μώλο, σε κάτοψη και τομή, υπό κλίμακα 1:1000 και 1:500 αντίστοιχα. Στο σχέδιο αποτυπώνονται Οικοδομικά Τετράγωνα ορθογωνικού σχήματος. Τα κύρια κτίρια που χωροθετούνται, σύμφωνα με το υπόμνημα του σχεδίου, είναι του τελωνείου και της αγοράς. Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα και στην επόμενη Εικόνα.

¹⁰⁴ Η αιμασιά, λέξη που απαντάται στην Οδύσσεια του Ομήρου, είναι ο τοίχος από ξηρούς λίθους. Η γαλλική λέξη qimai αποδίδεται ως προκουμαία αλλά και ως ο δρόμος μεταξύ παραλίας και κατοικιών.

**Εικόνα 7. Σχέδιο του παραλιακού τμήματος και του νέου μώλου της Πάτρας, 1837
Πηγή: Αρχείο Χαρτών ΥΠΕΝ**

Το 1841 η Πάτρα ορίζεται πρωτεύουσα του νέου Δήμου Πατρών, ο οποίος δημιουργήθηκε από συγχώνευση μικρότερων Δήμων, αριθμούσε πλέον δέκα χιλιάδες οκτακόσιους ενενήντα δύο (10.892) κατοίκους¹⁰⁵ και ανήκε στην α' τάξη¹⁰⁶.

Το 1849 διαλύεται η Επιτροπή «επί των αποζημιώσεων των Πατραίων», που είχε οριστεί τον Ιανουάριο 1847 και διορίζεται νέα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 23^Α/27.06.1849. Αυτό κρίθηκε αναγκαίο διότι δεν είχαν ακόμη ολοκληρωθεί τα θέματα αποζημίωσης των Πατρινών, συνέχιζαν να βρίσκονται σε εκκρεμότητα «πολλά ουσιώδη συμφέροντα των πολιτών και του δημοσίου» και

¹⁰⁵ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Πατρών», ΦΕΚ 5Α'/08.03.1841.

¹⁰⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 7 του Νόμου «περί συστάσεως των Δήμων», ΦΕΚ 3Α'/10.01.1834.

έπρεπε να δοθεί «ταχύ και οριστικόν πέρας» στο θέμα των αποζημιώσεων. Τη νέα Επιτροπή αποτελούσαν ο Νομάρχης Αχαΐας και Ήλιδας, ως Πρόεδρος, ο Οικονομικός Έφορος Πατρών, δύο (2) μέλη εκλεγόμενα από το δημοτικό Συμβούλιο Πατρών «*μεταξύ των πλέον ευύποληπτων και ειδημόνων περί τα τοιαύτα κατοίκων*» και ένας μηχανικός, ο οποίος θα οριζόταν με άλλο Διάταγμα. Αυτή η ρύθμιση είναι η επιτομή της γραφειοκρατικής αντίληψης που κυριαρχούσε εκείνη την περίοδο στην κεντρική Διοίκηση. Ενώ αποφασίζεται να διαλυθεί μία Επιτροπή η οποία κωλυσιεργούσε στο έργο της, προκαλώντας προβλήματα τόσο στο Δημόσιο όσο και στους πολίτες, και να αντικατασταθεί από μία άλλη για να λύσει με γρήγορο και, κυρίως, οριστικό τρόπο τα προβλήματα, η Κυβέρνηση εμμένει στους τύπους και στη γραφειοκρατία. Δεν ορίζει το πέμπτο μέλος της νέας Επιτροπής και μάλιστα το αρμοδιότερο όλων, τον μηχανικό, αλλά παραπέμπει το απλούστατο αυτό θέμα σε άλλο Διάταγμα.

Ενδιαφέρον στοιχείο για το σχέδιο πόλεως Πατρών, είναι ότι το ίδιο έτος (1849), στον Κρατικό Προϋπολογισμό χρήσεως 1849¹⁰⁷, εμφανίζεται ποσό χιλίων διακοσίων (1.200) δρχ. που αφορούσε έξοδα για την «*αναθεώρηση του σχεδίου Πατρών*» και ειδικότερα την αποπεράτωση της εφαρμογής του σχεδίου πόλεως.

Με το Διάταγμα «*περί αποζημιώσεως των κατοίκων της πόλεως Πατρών*», ΦΕΚ 50^Α/17.10.1852 επικυρώνονται, αρχικά, οι πράξεις της Επιτροπής που είχαν υλοποιηθεί στο πλαίσιο των Διαταγμάτων 2771/1830 και 3909/1831 του Καποδίστρια¹⁰⁸ και των μεταγενέστερων, του 1836 και του (μη δημοσιευμένου στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως) 1837. Μπορούσαν συνεπώς να εκδοθούν από το Υπουργείο Οικονομικών τα παραχωρητήρια στο όνομα καθ' ενός που λάμβανε εθνικό οικόπεδο λόγω αποζημίωσης ή λόγω ανταλλαγής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 8 του Διατάγματος, σύμφωνα με το οποίο προβλεπόταν επέκταση του σχεδίου πόλεως «*διά της προσθήκης μιάς ή και δύο έτι γραμμών*», σε περίπτωση που, τα εντός του σχεδίου της

¹⁰⁷ Πίνακας 15, Κεφάλαιο Ε', άρθρο 3: «*Γεωμετρικά και τοπογραφικά*», του Νόμου ΡΜΣΤ' «*περί κυρώσεως του προϋπολογισμού των εξόδων της χρήσεως 1849*», ΦΕΚ 36^Α/21.10.1849.

¹⁰⁸ Είναι ενδιαφέροντα τα αναφερόμενα το 1857, για το σχέδιο πόλεως της Πάτρας επί Καποδίστρια, από Βουλευτή (ο οποίος δεν κατονομάζεται), όπως έχουν καταγραφεί στα Πρακτικά της Βουλής, κατά τη συζήτηση επί της αρχής του σχεδίου Νόμου (Διατάγματος) «*περί αποζημιώσεως...*»: «*Απεφάσισε δια τούτο να μεταφέρει την πόλιν από του λόφου, όπου προ της επαναστάσεως έκειτο, εις την παραλίαν [...]. Διέγραψε λουπόν το σχέδιον της κάτω πόλεως, [...] αλλά συγχρόνως εκανόνισε και την παλαιάν πόλιν, και ούτως έτεινεν εις την κατά το πρέπον ικανοποίησιν και των προλήψεων των απλουστέρων [...]. Κατά συνέπειαν τούτων εξέδωκε διάταγμα, δι' ού ανεγνώρισε δύο δικαίωματα, το της αποζημιώσεως των πολιτών εκείνων, τα οικόπεδα των οποίων προσεβάλλοντο εκ του σχεδίου, και το δικαίωμα της ανταλλαγής δι' όσους ήθελον να κατοικήσωσιν εις την κάτω πόλιν». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΙΒ' της 23ης Δεκεμβρίου 1857, σ. 122.*

κάτω πόλης των Πατρών διαθέσιμα εθνικά οικοπέδα, δεν αρκούσαν για την «ολοσχερή αποζημίωσιν των εκ του σχεδίου προσβληθεισών ιδιοκτησιών και των εις αντάλλαγμα δοθησομένων». Σε αυτή την περίπτωση, το σχέδιο των «προστιθησομένων δύο γραμμών και η εις τετράγωνα αυτών κανονική διαίρεσις», θα υποβαλλόταν προς έγκριση στον Όθωνα από τον Υπουργό Εσωτερικών. Αυτό έγινε με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 43^Α/23.08.1861, με το οποίο εγκρίθηκε η επέκταση «προς μεσημβρίαν» του σχεδίου της κάτω πόλεως Πατρών, σε τέσσερις (4) νέες σειρές Τετραγώνων, «κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν διάγραμμα». Στο Αρχείο Χαρτών¹⁰⁹ σημειώνεται ότι υπάρχει αυτό το σχέδιο. Αναζητήθηκε αλλά δεν βρέθηκε. Τέλος, το άρθρο 10 του Διατάγματος «περί αποζημιώσεως των κατοίκων...», όριζε ότι κάθε απαίτηση περί ανταλλαγής γηπέδου εκτός σχεδίου της άνω πόλης, θεωρούνταν «απαράδεκτος», διότι ήταν αντίθετη με το Διάταγμα 2771/1830 του Καποδίστρια και τα Διατάγματα που ακολούθησαν επί Όθωνα. Επομένως, κάθε παραχώρηση εθνικού οικοπέδου λόγω παρόμοιας ανταλλαγής, που είχε γίνει μέχρι τότε, από οποιαδήποτε Αρχή, ήταν άκυρη.

Εν τω μεταξύ, επειδή τα ζητήματα του σχεδίου πόλεως παρέμεναν στάσιμα, στο ΦΕΚ 18^Α/10.06.1858 δημοσιεύεται ο Νόμος ΥΝΖ' «περί των εν Πάτραις οικοπέδων», που περιλαμβάνει τριάντα (30) άρθρα με τα οποία επιχειρήθηκε να ρυθμιστούν θέματα τακτοποίησης των οικοπέδων¹¹⁰. Στο άρθρο 1 του Νόμου αναφέρεται ότι είχε αναρτηθεί τοπογραφικός χάρτης στο Δημαρχείο της Πάτρας, στον οποίο είχαν σημειωθεί τα όρια της άνω πόλης. Υπήρχε επίσης αντίγραφο του βιβλίου που περιελάμβανε τα εντός του σχεδίου της άνω πόλης ιδιόκτητα οικοπέδα και «την κατά τα προαποφασισθέντα οριστικήν αυτών έκτασιν». Όποιος αξίωνε οικοπέδο εντός σχεδίου άνω πόλης, το οποίο δεν εμφανιζόταν στο βιβλίο, όφειλε να υποβάλει τις αξιώσεις του με μία αναφορά, εντός ενός έτους από τη δημοσίευση του Νόμου, στον Οικονομικό Έφορο Πάτρας. Εάν η αμφισβήτηση δεν λυνόταν συμβιβαστικά, έπρεπε οι αξιώσεις να υποβάλλονται και στον Πρωτοδίκη, στην ίδια προθεσμία. Με το άρθρο 2 ρυθμιζόνταν θέματα αποζημίωσης των κατοίκων της Πάτρας. Το 1852, όπως είδαμε, είχαν ρυθμιστεί θέματα που αφορούσαν την έκδοση των παραχωρητηρίων όσων είχαν λάβει εθνικά οικοπέδα, «λόγω

¹⁰⁹ Φύλλο «Νομός: Αχαΐας, Δήμος/Κοινότης: Πάτρας».

¹¹⁰ Τη δυσφορία του για τη μη επίλυση των προβλημάτων εκφράζει ένας Βουλευτής, ο οποίος λαμβάνοντας στη Βουλή τον λόγο «επί της αρχής», κατά τη συζήτηση του εν λόγω σχεδίου Νόμου, ανέφερε: «Τριάκοντα έτη παρήλθον αφότου μετά αιματηρόν αγώνα οι Έλληνες επανήλθον εις τας εστίας των και αφότου εσοχιογραφήθη η πόλις των Πατρών, και εντοσούτω πολλάί οικογένειαι μένουσι μέχρι τούδε άστεγοι ένεκα της εκκρεμότητος του προκειμένου ζητήματος». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΙΒ' της 23ης Δεκεμβρίου 1857, σ. 120.

αποζημιώσεως ή ανταλλαγής» στην Πάτρα. Το άρθρο 3 προέβλεπε ότι οι αρχικοί ιδιοκτήτες, των οποίων οι μερίδες δεν είχαν συμπληρωθεί με τις παραχωρήσεις που είχαν ήδη γίνει (με κλήρωση, το 1851), είχαν δικαίωμα να αποζημιωθούν για το υπόλοιπο εντός σχεδίου άνω πόλης οικόπεδούς τους, από τα διαθέσιμα εντός σχεδίου οικόπεδα της άνω ή της κάτω πόλης. Μπορούσαν επίσης να κρατήσουν ίση έκταση των οικοπέδων τους για τα οποία δεν είχαν ακόμη αποζημιωθεί. Σύμφωνα με το άρθρο 4, διαθέσιμα ήταν: α) τα εθνικά οικόπεδα στην άνω ή κάτω πόλη της Πάτρας, επί των οποίων δεν υπήρχαν οικοδομές, β) τα εντός σχεδίου άνω πόλης, των οποίων οι ιδιοκτήτες είχαν ήδη λάβει οικόπεδα σε άλλο μέρος και επί των οποίων δεν υπήρχαν οικοδομές, και γ) τα εθνικά οικόπεδα της κάτω πόλης, τα οποία είχαν καταληφθεί χωρίς άδεια από τις αρμόδιες Επιτροπές, και επί των οποίων οι κάτοχοι είχαν ανεγείρει ξύλινα παραπήγματα ή πλινθόκτιστες οικοδομές, αξίας μικρότερης των χιλίων (1.000) δρχ.. Όσα οικόπεδα ήταν προορισμένα για άλλη χρήση από την Κυβέρνηση, δεν παραχωρούνταν προς αποζημίωση ή ανταλλαγή. Με το άρθρο 5 ορίστηκε Επιτροπή που θα χαρακτήριζε, κατόπιν αυτοψίας, τα οικόπεδα που υπάγονταν σε αυτή την κατηγορία (του άρθρου 4γ) και περιγράφεται η διαδικασία που θα ακολουθούσε ο κάτοχος του οικοπέδου, και αυτός που είχε επιλέξει το συγκεκριμένο οικόπεδο προς αποζημίωση ή ανταλλαγή. Όσοι είχαν επιλέξει οικόπεδα που χαρακτηρίζονταν οριστικά ως υπαγόμενα στην κατηγορία γ) του άρθρου 4, ήταν υποχρεωμένοι να αποζημιώσουν «εν καιρώ της παραχωρήσεως» τους κατόχους για την αξία των οικοδομών που υπήρχαν επί αυτών. Τα επόμενα άρθρα, μέχρι και το 12, αφορούν διαδικαστικά θέματα. Με το άρθρο 13 το Δημόσιο διατηρούσε το δικαίωμα της κυριότητας για όλα τα οικόπεδα που παραχωρούσε, «λόγω ανταλλαγής ή αποζημιώσεως των της άνω πόλεως ιδιοκτησιών», για διάστημα ενός έτους από τη δημοσίευση του Νόμου. Εάν σε αυτό το διάστημα υπήρχε κάποια αμφισβήτηση από τρίτους, στο παραχωρηθέν οικόπεδο γινόταν συντηρητική κατάσχεση και επ' αυτού εγγραφόταν υποθήκη¹¹¹. Ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του Νόμου, το Υπουργείο Οικονομικών εξέδωσε τα οριστικά παραχωρητήρια για τα (παραχωρηθέντα από το Δημόσιο) οικόπεδα, πλην εκείνων για τα οποία εκκρεμούσαν αμφισβητήσεις, οι οποίες θα έπρεπε να λυθούν οριστικά, σύμφωνα με το άρθρο 14. Μόλις εκδίδονταν τα παραχωρητήρια, τα οικόπεδα στην άνω πόλη, για τα οποία είχε δοθεί αποζημίωση ή είχε γίνει ανταλλαγή, περνούσαν αυτοδίκαια στην κυριότητα του Δημοσίου (άρθρο 15). Τα άρθρα 16–19 αναφέρονται σε θέματα υποθηκών, δικαιωμάτων δουλείας και μεταγραφής

¹¹¹ Σύμφωνα με το άρθρο 960 της Πολιτικής Δικονομίας.

των οικοπέδων. Στο άρθρο 20 ορίζεται ότι όσοι είχαν οικοπέδα υποκείμενα «εις πληρωμήν δικαιώματος επιφανείας προς το δημόσιον (νοβέλλου¹¹²)», γίνονταν κύριοι του μισού οικοπέδου και είχαν δικαίωμα αποζημίωσης ή ανταλλαγής του, εφόσον αυτό βρισκόταν εντός του σχεδίου της άνω πόλης. Το υπόλοιπο μισό θεωρούνταν εθνικό και παραχωρούνταν στους ίδιους κατ' εκτίμηση, εάν είχαν ανεγείρει οικοδομή μέχρι το τέλος Οκτωβρίου 1857. Η εφαρμογή του δικαιώματος επιφανείας προκάλεσε αντιδράσεις, καθώς θεωρήθηκε θεσμός κατάλληλος για τα οργανωμένα ευρωπαϊκά Κράτη και όχι για το νεοσύστατο ελληνικό Βασίλειο¹¹³. Πράγματι, το δικαίωμα της επιφανείας ίσχυε στο Βέλγιο από το 1824, πριν καν αυτό συγκροτηθεί σε Κράτος, με τον Loi sur le droit de superficie, της 10^{ης} Ιανουαρίου 1824. Τροποποιήθηκε δε εκατόν ενενήντα (190) χρόνια αργότερα¹¹⁴. Με τα άρθρα 21–23 του Νόμου ΥΝΖ'/1958 ρυθμιζόνταν κυρίως θέματα παραχώρησης «δι' εκτιμήσεως». Τα άρθρα 24 – 25 πραγματεύονταν τον τρόπο ορισμού πραγματογνωμόνων για την εκτίμηση της αξίας των οικοδομών και των εθνικών οικοπέδων αντίστοιχα, καθώς και τον τρόπο καταβολής του τιμήματός τους. Στο άρθρο 26 οριζόταν ότι όσα από τα οικοπέδα της άνω ή της κάτω πόλης, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της παραλιακής γραμμής, παρέμεναν στην κυριότητα του Δημοσίου, μπορούσαν να εκποιηθούν με τον Νόμο περί εκποιήσεως των εθνικών φθαρτών κτημάτων. Με τα άρθρα 27 – 28 καταργήθηκε η Επιτροπή για τις αποζημιώσεις και ρυθμίστηκαν θέματα κληρώσεων των οικοπέδων, ενώ το άρθρο 29 όριζε ότι κάθε απαίτηση περί ανταλλαγής ή αποζημίωσης οικοπέδου, ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του Νόμου, θεωρούνταν «απαράδεκτος». Το ακροτελεύτιο άρθρο 30 όριζε ότι όλες οι υφιστάμενες διατάξεις που ήταν αντίθετες με τον Νόμο, ακυρώνονταν.

Στις 11 Μαρτίου 1861, σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών, φέρεται να έχει υπογραφεί Διάταγμα για το σχέδιο πόλεως της Πάτρας, το οποίο δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Είναι όμως σημειωμένο, με χειρόγραφη προσθήκη, ως «Τροποποίηση Ρυμοτομικού Σχεδίου», στο Αρχείο¹¹⁵. Αυτή η αναφορά του Αρχείου δεν έχει επιβεβαιωθεί. Στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 18^Α/26.05.1861 ανακοινώθηκε η έγκριση επέκτασης της οδού Παντανάσσης

¹¹² Σχετικό το Διάταγμα «περί της εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων», ΦΕΚ 66Α'/03.11.1836.

¹¹³ Είναι ενδεικτική η παρατήρηση Βουλευτή (του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται), κατά τη συζήτηση του σχετικού σχεδίου Νόμου στη Βουλή. «Τοιαύτην αρχήν δεν δέχεται διά την Ελλάδα καθ' όσον οι Έλληνες μόλις εξελθόντες του αγώνος, δεν εγνώριζον τοιαύτης φύσεως τύπους και πρέπει να ειδοποιηθώμεν πρώτον ότι υπαγόμεθα εις αυτούς, και ουχί να εφαρμόζωσιν εφ' ημών απ' ευθείας τους τύπους ευρωπαϊκών εθνών προ πολλού ήδη αποκαταστημένων». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΙΔ' της 8ης Ιανουαρίου 1858, σ. 151.

¹¹⁴ Moniteur Belge 2014, σ. 61.

¹¹⁵ Φύλλο «Νομός: Αχαΐας, Δήμος/Κοινότης: Πάτρα».

στην Πάτρα, «μέχρι του παραλίου της κάτω πόλεως», με Διάταγμα της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1861, το οποίο δεν είχε δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Επρόκειτο για σημειακή τροποποίηση του σχεδίου της κάτω πόλεως Πάτρας.

Τέλος, στο ΦΕΚ 22^Α/20.06.1861 δημοσιεύεται ο Νόμος ΧΙΖ'/1861 που αφορά τη δωρεάν παραχώρηση στον Δήμο Πατρών, τριών (3) «*κεχωρισμένων εθνικών οικοπέδων*» προς ανέγερση αγοράς εδωδίων, στο πλαίσιο του Νόμου ΦΛΘ'/1859¹¹⁶, ο οποίος άρχιζε σταδιακά να εφαρμόζεται. Απέκτησε έτσι και η Πάτρα την αναγκαία έκταση για δημιουργία αγοράς, που θα αναβάθμιζε τις συνθήκες υγιεινής της πόλης. Όπως αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση του σχεδίου Νόμου που αναγνώσθηκε στη Βουλή, η παραχώρηση αυτών των οικοπέδων η οποία γινόταν «*προς θεραπείαν ανάγκης μιάς των πρωτίστων και εμπορικωτέρων της Πελοποννήσου πόλεων*», την οποία η δημοτική Αρχή θεωρούσε αναπόφευκτη, «*καθίσταται αποχρώντος δικαιολογημένη και λυσιτελής προς την ανάπτυξιν και την ευπρέπειαν της Αχαϊκής Πρωτευούσης*»¹¹⁷.

Αυτή είναι η τελευταία νομοθετική ρύθμιση για το σχέδιο πόλεως της Πάτρας κατά την Οθωνική περίοδο.

2.3. Μεσολόγγι

Σχέδιο πόλεως του Μεσολογγίου είχε εκπονηθεί επί Καποδίστρια, ο οποίος είχε την ιδέα να δημιουργηθεί ο Κήπος των Ηρώων, αφιερωμένος στη μνήμη των ελεύθερων πολιορκημένων. Κατά την Οθωνική περίοδο, η πρώτη πολεοδομική ρύθμιση αφορά ένα συνοπτικό Διάταγμα, «**περί του σχεδίου της πόλεως Μεσολογγίου**», που υπογράφηκε στις 8 Δεκεμβρίου 1841, με το οποίο εγκρίθηκαν ορισμένες τροποποιήσεις στο (πρώτο) σχέδιο πόλεως του Μεσολογγίου, το οποίο την ίδια χρονιά είχε ορισθεί πρωτεύουσα του νέου ομώνυμου Δήμου β' τάξης, με πληθυσμό τρεις χιλιάδες πεντακόσιους εβδομήντα εννέα (3.579) κατοίκους¹¹⁸. Τις τροποποιήσεις στο σχέδιο είχε εκπονήσει η Γ' Διεύθυνση του Μηχανικού, βάσει της υπ' αρ. 15.804 Αναφοράς της Γραμματείας Εσωτερικών και αφορούσαν την εσφαλμένη αποτύπωση του στρατώνα στο τοπογραφικό διάγραμμα. Το Διάταγμα δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 3^Α/16.02.1846, τέσσερα (4) και πλέον χρόνια μετά την υπογραφή του, άγνωστο για ποιόν λόγο. Το 1847, με νέο Διάταγμα, που

¹¹⁶ Νόμος ΦΛΘ' «περί παραχωρήσεως δωρεάν εθνικού γηπέδου εις πάσαν πόλιν και κωμόπολιν προς ανέγερσιν λιθοκτίστου αγοράς εδωδίων», ΦΕΚ 21Α'/30.05.1859.

¹¹⁷ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσις ΚΑ' της 10ης Μαΐου 1861, σσ. 384-385.

¹¹⁸ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Μεσολογγίου», ΦΕΚ 5^Α/08.03.1841.

δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 7^Α/08.03.1847, εγκρίνεται η επέκταση του σχεδίου πόλεως Μεσολογγίου «*επί του μη σχεδιογραφηθέντος μέρους του φρουρίου, σύμφωνα με την ευθυγραμμίαν την συνταχθείσαν υπό της 3 διευθύνσεως του Μηχανικού κατά το καθυποβληθέν σχέδιον*». Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι υπό κλίμακα και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Προκύπτει δε ότι ο οικισμός αναπτυσσόταν μεταξύ του τείχους και της λιμνοθάλασσας. Στο πολύ αναλυτικό Υπόμνημα του σχεδίου σημειώνονται: οι στρατώνες Πεζικού και Χωροφυλακής (υπό στοιχεία «Α» και «Η» αντίστοιχα), οι αποθήκες Μηχανικού και Πυροβολικού («Β»), το «φυλακείον» της πύλης («Γ»), το μνημείο του Μάρκου Μπότσαρη («Ε») και ακριβώς απέναντι το Ηρώο («Ζ»), το νεκροταφείο, ένα περιβόλι και το οικόπεδο του Στρατηγού Κ. Τζαβέλλα (υπό στοιχεία «αβγδεζη», επιφάνειας 3.366 τ.μ.. Με διαφορετικά χρώματα σημειώνονται αφ' ενός μεν «*συνοικίαι της πόλεως και διάφορα κτήρια*» και «*επέκτασις της σχεδιογραφήσεως του Σχεδίου της πόλεως*», αφ' ετέρου δε «*Εθνικά γήπεδα*». Με άλλο χρώμα αναφέρεται ότι «*παρουσιάσθη η αληθής θέσις του Στρατώνος κακώς επί του αρχικού σχεδίου προσδιορισθείσης, κατά συνέπειαν της μεταβολής ταύτης ήλαξε και η περί του Στρατώνος εθνική γη σημειωθείσα διά διακεκομμένων γραμμών*». Στη συνέχεια το Υπόμνημα περιλαμβάνει πίνακα με την «*κατάστασι των γαιών αίτινες κατεμετρήθησαν, και των προσλαμβανομένων μερών διά Στρατιωτικήν χρήσιν*». Κάτω από το Υπόμνημα, υπό τον τίτλο «*Συνέχεια του Υπομνήματος*» αναφέρεται: «*Το προς ανατολάς του Στρατώνος μέρος μέχρι του δρόμου ενεκρίθη κατάλληλον διά να χρησιμεύση ως πλατεία προς εξάσκησιν του Στρατού*». Το σχέδιο είχε συνταχθεί τον Σεπτέμβριο 1845 από τον Ν. Σούτσο, ανθυπασπιστή του Μηχανικού και υπογράφεται, εκ μέρους της Γ' Διεύθυνσης του Μηχανικού, από τον λοχαγό Θ. Γεωργίου, έχει δε θεωρηθεί από τον επί των δημόσιων έργων εισηγητή του Υπουργείου Εσωτερικών λοχαγό Μανιτάκη. Στο σχέδιο σημειώνεται ότι επικυρώθηκε με Διάταγμα στις 16 Ιανουαρίου¹¹⁹ 1847.

Με το Διάταγμα «**περί μεταρρυθμίσεως του σχεδίου της πόλεως του Μεσολογγίου**», που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 15^Α/05.06.1848, επήλθαν ορισμένες τροποποιήσεις στο σχέδιο, οι οποίες συνοψίζονται στα εξής: α) «*διαφυλάττεται*» οδός πλάτους πέντε (5) π. μεταξύ δύο (2) εκ των Τετραγώνων της «*α' σχεδιαγραφήσεως*» της πόλης και των προστεθέντων με το Διάταγμα του 1847, έτσι ώστε «*να μην αποκλειθώσιν*» οι υπάρχουσες οικοδομές εις τα εν λόγω Τετράγωνα, και β) καταργείται η σύμφωνα με «*την α' σχεδιαγράφησιν*» της πόλης τριγωνική πλατεία, που είχε

¹¹⁹ Λαναθασμένα αναφέρεται ο Ιανουάριος. Το Διάταγμα φέρει ημερομηνία υπογραφής 16 Φεβρουαρίου 1847.

σχηματισθεί επί του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ι. Μάνεση και «ευθυγραμμείται» παράλληλα με τις πλευρές της παρακείμενης εκκλησίας, η περί αυτήν πλατεία. Όλα τα προαναφερθέντα έπρεπε να γίνουν «σύμφωνα με το καθυποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν σχέδιον», το οποίο δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών. Αμφότερες οι αλλαγές προέρχονταν από σχετικές «πράξεις» του δημοτικού Συμβουλίου Μεσολογγίου, με αριθμούς 50 και 63, όπως αναφέρεται στο προοίμιο του Διατάγματος και επιβεβαιώνουν τον ενεργό ρόλο της αυτοδιοίκησης στα πολεοδομικά θέματα και στον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου των πόλεων. Στο συγκεκριμένο Διάταγμα έχουμε για πρώτη φορά δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ρύθμιση με την οποία τροποποιείται σχέδιο πόλεως προκειμένου να καταργηθεί μία πλατεία στο σύνολό της, η οποία προβλεπόταν να δημιουργηθεί σε ιδιοκτησία συγκεκριμένου πολίτη. Θα ακολουθήσουν κι άλλα τέτοια παραδείγματα κατάργησης δημόσιου χώρου σε άλλες πόλεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Μετά τις τροποποιήσεις και την επέκταση του σχεδίου πόλεως του Μεσολογγίου των ετών 1846, 1847 και 1848, ακολουθεί νέο Διάταγμα, το 1850, δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 43^Α/25.11.1850, με το οποίο τροποποιείται εκ νέου το σχέδιο, σε ό,τι αφορά τον δημόσιο χώρο, ως ακολούθως: α) περιορίζεται η έκταση «της προς μεσημβριαν του σχεδίου μεγάλης πλατείας», με την προσθήκη σειράς οικοπέδων, β) μειώνεται σε επτά (7) π. το πλάτος της οδού που οδηγούσε από την προαναφερόμενη πλατεία στην παραλία, γ) σχηματίζονται δύο (2) δίοδοι και μικρή πλατεία «περί την δημοτικήν θρύσιν», δ) διαπλατώνονται δύο (2) στενές οδοί που βρίσκονταν στα δύο (2) επιμήκη Οικοδομικά Τετράγωνα του σχεδίου, προς βορρά της προαναφερόμενης βρύσης, ε) «ρυθμίζονται» οι γωνίες σε τέσσερα (4) Οικοδομικά Τετράγωνα του σχεδίου, ώστε «αι επ' αυτών εγερθησόμεναι οικία κατασκευασθώσιν επί το κανονικώτερον» και στ) μειώνεται σε έξι (6) π. το πλάτος «της μικράς οδού α.β.». Το Σχέδιο παρουσιάζεται στην επόμενη Εικόνα.

Οι προαναφερόμενες τροποποιήσεις έπρεπε να ακολουθούν «το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Μεσολογγίου». Όλες οι ρυθμίσεις του Διατάγματος αφορούσαν τον δημόσιο χώρο του Μεσολογγίου: περιορίζεται αρχικά η επιφάνεια μιας μεγάλης πλατείας προκειμένου να επεκταθεί ο οικοδομήσιμος χώρος και μειώνεται το πλάτος οδού, με την τρίτη παρέμβαση δημιουργείται μικρή πλατεία γύρω από κοινόχρηστη κρήνη, αναβαθμίζοντας προφανώς τη συγκεκριμένη περιοχή, ενώ με την τέταρτη περίπτωση διαπλατώνονται στενοί δρόμοι.

Εικόνα 8. Σχέδιο πόλεως του Μεσολογγίου, 1850

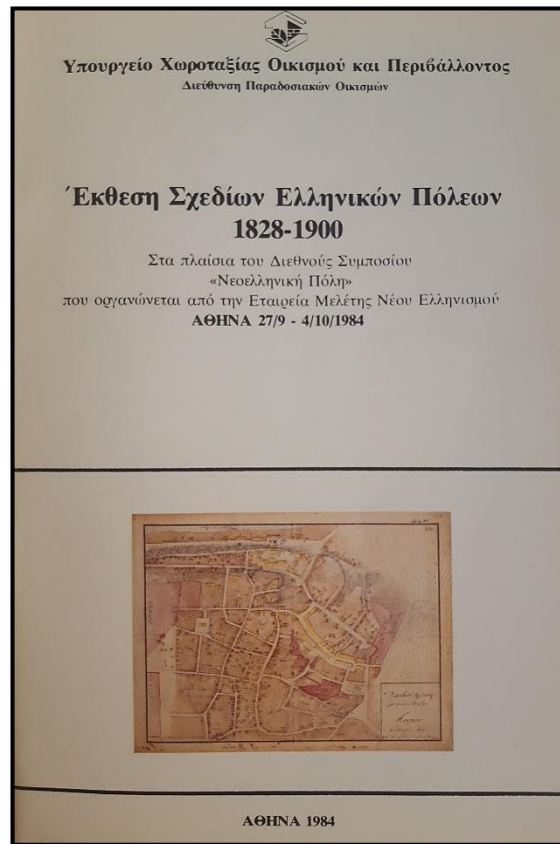
Πηγή: Αρχείο Χαρτών ΥΠΕΝ

Για την πέμπτη περίπτωση δεν δίνονται πληροφορίες σε ό,τι αφορά τις προβλεπόμενες «ρυθμίσεις», αλλά όπως αυτές αποτυπώνονται στο σχέδιο εικάζουμε ότι διευκόλυναν τον σχεδιασμό των προς ανέγερση κτιρίων. Η τελευταία ρύθμιση αφορά και πάλι τη μείωση του πλάτους μιας άλλης οδού. Οι τροποποιήσεις παρουσιάζονται στο σχέδιο που βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι ευκρινέστατο και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Η αναφερόμενη στο Διάταγμα μικρή οδός υπό στοιχεία «α.β.» δεν είναι σημειωμένη. Αυτή είναι η τελευταία, δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ρύθμιση για το σχέδιο πόλεως Μεσολογγίου.

Στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900¹²⁰ (Εικόνα 9) αναφέρεται ακόμη ένα σχέδιο πόλεως του Μεσολογγίου, με ημερομηνία 1859 – 1860, «καταμετρηθέν και συντεθέν παρά του λοχαγού του Μηχ. Λε. Παγκάλου τη συμπράξει εν τοις πρώτοις των κυρ. κυρ. ΠΘ.

¹²⁰ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 23.

Κολοκοτρώνου ανθυπολοχαγού και Χ. Μαστραπά ανθυπασιιστού». Δεν υπάρχει σχετικό νομοθέτημα δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ούτε βρέθηκε αυτό το σχέδιο.

Εικόνα 9. Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828-1900, 1984

2.4. Χαλκίδα

Η πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στο σχέδιο πόλεως της Χαλκίδας αφορά το από 5 Ιουνίου 1837 Διάταγμα, με το οποίο είχε εγκριθεί το σχέδιο του «προαστείου της πόλεως Χαλκίδος». Ως «προάστειο» εννοείται η περιοχή εκτός του κάστρου της πόλης, όπου επεκτεινόταν η πόλη της Χαλκίδας, στην οποία διατηρούσαν τα αρχοντικά τους διάφοροι αξιωματούχοι. Αυτό το Διάταγμα όμως δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

Το 1841 η Χαλκίδα ορίζεται πρωτεύουσα του νέου Δήμου Χαλκίδας που προέκυψε από συγχώνευση τριών (3) μικρότερων Δήμων (Χαλκίδας, Μεσσαπίων, Αμαρυνθίων), με πληθυσμό επτά χιλιάδες εκατόν εβδομήντα τέσσερις (7.174) κατοίκους¹²¹. Το 1842 δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 14^Α/25.06.1842 το Διάταγμα «περί μεταρρυθμίσεων τινών επί του σχεδίου του προαστείου της πόλεως Χαλκίδος», με το οποίο εγκρίνονταν οι προτεινόμενες «παρά του μηχανικού» (προφανώς

¹²¹ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Χαλκίδος», ΦΕΚ 5^Α/08.03.1841.

του Δήμου) τροποποιήσεις στην πλατεία της Χαλκίδας, αφού προηγουμένως αυτές είχαν διορθωθεί από τις Γραμματείες Εσωτερικών και Στρατιωτικών¹²². Αφορούσαν δε αυτές το ήδη εγκριθέν, το 1837, σχέδιο του προαστίου. Οριζόταν επίσης ότι ο Δήμος ήταν αρμόδιος για την καταβολή των αποζημιώσεων στους ιδιοκτήτες των οποίων οι ιδιοκτησίες θίγονταν από το σχέδιο, που θα υλοποιούνταν «βαθμηδόν», σύμφωνα με νέο Διάταγμα που επρόκειτο να εκδοθεί. Εντελλόταν δε η Γραμματεία Εσωτερικών να υποβάλει προτάσεις «περί του μέτρου και τρόπου» εκτίμησης των αποζημιώσεων.

Την επόμενη χρονιά, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 23^Α/21.07.1843, διατηρούνται δύο (2) οδοί στο προάστιο της Χαλκίδας, «αποκλειομένων κατά το από 4(16) Απριλίου 1842 εγκριθέν σχέδιον»¹²³. Ειδικότερα, εγκρίνεται: α) η διατήρηση «και διεύθυνσις δύο παλαιών οδών, της μεν κεκμένης κατά την συνοικίαν της αρχαίας οδού Σουβάλα, της δε κατά το δημοτικόν κατάστημα», κατόπιν προτάσεως του δημοτικού Συμβουλίου Χαλκίδας¹²⁴, και β) «η διεύθυνσις της δυτικής πλευράς της πλατείας του αγίου Νικολάου κατά την γραμμήν ε.ζ.η.». Αυτές οι παρεμβάσεις, που αποτελούν μία ακόμη επιβεβαίωση της ισχύος που αποκτούσαν τα δημοτικά Συμβούλια σε θέματα σχεδιασμού των πόλεων, έπρεπε να γίνουν «κατά τα συνταχθέντα επί τούτω σχέδια παρά του μηχανικού της πλατείας Χαλκίδος». Μία ακόμη αναφορά στο σχέδιο πόλεως γίνεται το 1850, όταν το δημοτικό Συμβούλιο της πόλης εισηγείται να ονομαστεί η πλατεία που είχε κατασκευαστεί στο φρούριο της πόλης, «πλατεία Αμαλίας», προς τιμήν της Βασίλισσας. Η πρόταση επικυρώνεται με την έκδοση σχετικού Διατάγματος¹²⁵. Το 1851, εγκρίνεται η επέκταση του σχεδίου πόλεως, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 23^Α/01.09.1851, που προέβλεπε τη δημιουργία ενός νέου Οικοδομικού Τετραγώνου στη θέση Μπαϊρακλή Τζαμί «του προαστίου Χαλκίδος». Το Μπαϊρακλή Τζαμί βρισκόταν στην περιοχή του προαστίου και κατεδαφίστηκε το 1851. Στο Αρχείο Χαρτών¹²⁶ είναι σημειωμένο και ένα άλλο Διάταγμα, «περί διατηρήσεως και ρυθμίσεως της διερχομένης έμπροσθεν του Δημοτικού Καταστήματος Χαλκίδας παλαιάς οδού», που φέρεται δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 30^Α/02.08.1852. Όμως στο εν λόγω Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως δεν υπάρχει, άγνωστο για ποιό λόγο, αυτό το Διάταγμα.

¹²² Πρόκειται για περίπτωση όπου, στις αρμοδιότητες θεμάτων σχεδίου πόλεως, εμπλέκονται ρητά οι δύο Γραμματείες, Εσωτερικών και Στρατιωτικών.

¹²³ Αναφέρεται στο προηγούμενο σχετικό Διάταγμα, ΦΕΚ 14^Α/25.06.1842.

¹²⁴ Πρόκειται για την ΟΔ' Πράξη του δημοτικού Συμβουλίου Χαλκίδας.

¹²⁵ Με το Διάταγμα «περί ονομασίας της εν τω φρουρίω Χαλκίδος κατασκευασθείσης πλατείας», ΦΕΚ 17^Α/30.06.1850.

¹²⁶ Φύλλο «Νομός Ευβοίας, Δήμος/Οικισμός: Χαλκίς».

Στον Νόμο ΣΞ' «περί «περί διωρύξεως του πορθμού του Ευρίπου», ΦΕΚ 37^Α/26.10.1853, λαμβάνεται πρόνοια για τα μη διατεθέντα, μέχρι τότε, εθνικά οικόπεδα του προαστίου Χαλκίδας, εξαιρουμένων των αναγκαίων για δημόσια ή δημοτική χρήση, που θα εκποιούνταν τοις μετρητοίς και το τίμημά τους θα δινόταν για την εκτέλεση των έργων στον πορθμό. Συνδέονται δηλαδή τα θέματα λειτουργίας της γέφυρας του Ευρίπου, με τη διάθεση της δημόσιας γης της ευρύτερης περιοχής της Χαλκίδας. Τέλος, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 37^Α/18.07.1860, εγκρίνεται η επέκταση της παλαιάς οδού που βρισκόταν στη συνοικία Μπαϊρακλή Τζαμί, εντός του σχεδίου του προαστίου, μέχρι την πλατεία «του οθωμανικού τούτου Ναού, κατά το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα».

Για κανένα από τα Διατάγματα των ετών 1842 και 1843, που αφορούν το προάστιο Χαλκίδας, δεν υπάρχει σχέδιο στο Αρχείο Χαρτών. Επίσης, για τα σχέδια των Διαταγμάτων των ετών 1851, 1852 και 1860, που αφορούσαν την επέκταση του σχεδίου πόλεως, τη διατήρηση και επέκταση της παλαιάς οδού, στο Φύλλο «Νομός Ευβοίας, Δήμος/Κοινότητα: Χαλκίς» του Αρχείου Χαρτών, σημειώνεται «έλλειψη χάρτη», καθώς έχουν καταστραφεί όλα τα σχέδια πόλεως πριν το 1932.

2.5. Ναύπλιο

Η μορφή του Ναυπλίου συγκροτήθηκε κατά την περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας. «Η βυζαντινή και φραγκική πόλη, όταν παραλήφθηκε από τους Βενετούς, στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, περιοριζόταν στα υψώματα της Ακροναυπλίας, χώρο αρχαιότατης κατοίκησης, και ελάχιστα εκτός αυτού»¹²⁷. Το 1827, η Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας όρισε το Ναύπλιο πρωτεύουσα της Ελλάδας. Το σχέδιο της πόλης συντάξε, επί Καποδίστρια, ο Βούλγαρης (1828) και ο Βαλλιάνος επέφερε, το 1830, ορισμένες τροποποιήσεις. Η Καποδιστριακή περίοδος ήταν σημαντική για την πόλη, καθώς αναπτύχθηκε οικοδομική δραστηριότητα, υλοποιήθηκαν έργα υποδομής, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1830 ανάγεται ο σχεδιασμός του οικισμού της «Πρόνοιας», ο οποίος τροποποιήθηκε στη συνέχεια. Όπως αναφέρει η Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, τρία (3) σχέδια αποτυπώνουν την εικόνα του Ναυπλίου μέχρι τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, «ένα της Τοπογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού (1832) και δύο των Βαυαρών μηχανικών Drachter και Stademann (1833 και 1834 αντίστοιχα)»¹²⁸. Σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών¹²⁹, Διάταγμα με ημερομηνία υπογραφής 19 Απριλίου 1834, που αφορούσε το «Αρχικό σχέδιο

¹²⁷ Μάλλιαρης 2017, σ. 257.

¹²⁸ Καρδαμίτση-Αδάμη 2013, σ. 333.

¹²⁹ Φύλλο «Νομός: Αργολίδος, Δήμος/Κοινότητα: Ναύπλιο».

Ναυπλίου», φέρεται να έχει δημοσιευθεί την 1^η Μαΐου 1834 και να συνοδεύεται από σχέδιο. Δεν σημειώνεται όμως ο αριθμός του Φύλλου Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Στην Εφημερίδα δεν είναι δημοσιευμένο αυτό το Διάταγμα, τη συγκεκριμένη ημερομηνία, ούτε βρέθηκε σχετικό σχέδιο στο Αρχείο. Επίσης, στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900¹³⁰ αναφέρεται ένα σχέδιο (και «αντίγραφο διαφανές του σχεδίου») του 1834, με τίτλο «Plan de stadt Nauplia», υπό κλίμακα 1:1000. Ούτε αυτό το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο.

Μία παρέμβαση που αφορά την πόλη του Ναυπλίου καταγράφεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το 1843. Ειδικότερα, η οχυρή πόλη, με τα φρούρια «Παλαμηδίου και Βουρτζίου», χαρακτηρίστηκε πρώτης κλάσεως το 1843¹³¹, με κριτήρια τη θέση, τη σημαντικότητα και το μέγεθός τους.

Στη συνέχεια υλοποιούνται διάφορες τροποποιήσεις περιορισμένης κλίμακας στο σχέδιο πόλεως. Στο ΦΕΚ 9^Α/27.03.1848 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί επεκτάσεως του νεκροταφείου Ναυπλίας, και περί τροποποιήσεως του σχεδίου του προαστίου, η Πρόνοια**». Το προάστιο «η Πρόνοια» του Ναυπλίου, που το 1828 αριθμούσε δυόμιση χιλιάδες (2.500) περίπου κατοίκους, ήταν ο πρώτος οργανωμένος προσφυγικός συνοικισμός που δημιούργησε ο Καποδίστριας για να στεγάσει Κρητικούς κυρίως πρόσφυγες. Δημιουργήθηκε στις βόρειες παρυφές της πόλης από τον Βούλγαρη, ο οποίος είχε προτείνει να κατεδαφιστούν ορισμένα χαμόσπιτα «έξω από το Ναύπλιο αλλά και μέσα στην πόλη». Παράλληλα πρότεινε «τη δημιουργία παραπηγμάτων προς το χωριό της Αρίας»¹³². Σχέδιο του προαστίου είχαν εκπονήσει, το 1834, οι Γερμανοί υπαξιωματικοί του Μηχανικού J. Hotter, F. Freund και B. Kutter¹³³. Αργότερα, Διάταγμα με ημερομηνία υπογραφής 4 Δεκεμβρίου 1847, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αφορούσε «Απόσπασμα του προαστείου Ναυπλίου» και συνοδευόταν από χάρτη, σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών. Όμως στο Αρχείο δεν βρέθηκε αυτό το σχέδιο. Επίσης, στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900¹³⁴ αναφέρεται ένα σχέδιο του προαστίου, υπό κλίμακα 1:650, με

¹³⁰ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 16.

¹³¹ Σύμφωνα με το Διάταγμα «περί νέου σχηματισμού του πεζικού και των φρουραρχικών επιτελών», ΦΕΚ 21^Α/09.06.1843. Στην ίδια κλάση ανήκαν επίσης η Αθήνα «με τον Πειραιά». Στη δεύτερη κλάση ανήκαν η Χαλκίδα, η Λαμία, το Μεσολόγγι, η Πάτρα, η Πύλος, η Καλαμάτα, η Σπάρτη και η Τρίπολη, ενώ στην τρίτη κλάση το Αργίλιο, το Γύθειο, και άλλες «άφρακτοι και οχυραί» πόλεις.

¹³² Δωροβίνης 1985, σ. 292.

¹³³ Λούκος – Καραπάνου 2017, σ. 141.

¹³⁴ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 22.

«ημερομηνία υπογραφής 10 Ιουνίου 1852». Το σχέδιο δεν βρέθηκε στο Αρχείο, ούτε έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σχετικό νομοθέτημα.

Με το Διάταγμα του Μαρτίου 1848 δόθηκε λύση στην ανάγκη επέκτασης του νεκροταφείου Ναυπλίου¹³⁵. Ειδικότερα, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο προοίμιό του, μετά την έκδοση του από 28 Μαρτίου 1836 σχετικού Διατάγματος, το οποίο δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, όλα τα Τετράγωνα του σχεδίου της «Πρόνοιας» τα μη απέχοντα του νεκροταφείου τουλάχιστον εκατό (100) μ., είχαν παύσει, αυτοδίκαια, να είναι οικοδομήσιμα. Επίσης, λόγω έλλειψης περιφράξης του νεκροταφείου, έμενε «αόριστος η περιφέρεια» εντός της οποίας δεν επιτρεπόταν η ανέγερση κατοικιών. Καθώς όμως είχαν ήδη κινηθεί οι διαδικασίες περιφράξής του «καθ' ωρισμένην ευθυγραμμίαν», με το Διάταγμα εγκρίθηκε η επέκταση του νεκροταφείου και κατά συνέπεια η τροποποίηση του σχεδίου του προαστίου, με «διαγραφή των τετραγώνων τινών» (τα οποία προφανώς βρίσκονταν εντός της ζώνης των 100 μ. από το νεκροταφείο και δεν μπορούσαν πλέον να οικοδομηθούν), χωρίς να ζημιωθεί κανείς από τους οικοπεδούχους, καθώς το Διάταγμα όριζε ότι τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από την τροποποίηση, τις αναλάμβανε ο Δήμος Ναυπλίου, ή όποιος άλλος επρόκειτο να ενεργήσει αντί αυτού. Δεν υπάρχει σχετικό διάγραμμα στο Αρχείο Χαρτών, στο οποίο σημειώνεται «Έλλειψη χάρτη». Σημειώνεται ότι το 1852 δημιουργήθηκε το σημερινό νεκροταφείο της πόλης, «με δαπάνη του μεγαλέμπορου Μιχαήλ Ιατρού υπέρ του Δήμου Ναυπλίας, όπου σώζονται κλασικίζοντα μνημεία της τηνιακής γλυπτικής της εποχής»¹³⁶.

Στο ΦΕΚ 13^Α/03.05.1848 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί εγκρίσεως της μεταρρύθμισεως δύο οδών εις το σχέδιον της πόλεως Ναυπλίου», με το οποίο τροποποιήθηκε η χάραξη δύο (2) δημοτικών οδών στο Ναύπλιο, ως ακολούθως: (α) Τροποποιήθηκε «η από δυσμάς εις ανατολάς άγουσα οδός» προς την πλατεία όπου βρισκόταν η εκκλησία της Παναγίας, ώστε η κατάληξή της να πλησιάσει «την αρκτικήν πλευράν» της εκκλησίας. (β) Η οδός που βρισκόταν στο ανηφορικό τμήμα της πόλης και διερχόταν από τον ναό της Αγίας Σοφίας, έπρεπε «να κυρτωθή» προς το μέρος του ναού, προκειμένου να διατηρηθεί προς χρήση των ενοριτών. Στην τελευταία παράγραφο (γ) του Διατάγματος ορίζεται ότι οι προαναφερόμενες τροποποιήσεις, έπρεπε να υλοποιηθούν σύμφωνα με «το καθυποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν σχέδιον».

¹³⁵ Το Διάταγμα «περί νεκροταφείων...», ΦΕΚ 16^Α/05.05.1834, όριζε στο άρθρο 4, ότι δεν επιτρεπόταν να κατασκευαστεί χωρίς άδεια του Νομάρχη, κατοικία σε απόσταση μικρότερη των 100 μ. από τον περίβολο νεκροταφείου.

¹³⁶ Σκλαβενίτης 2013, σ. 493.

Παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών¹³⁷ σημειώνεται «έλλειψη χάρτη», το σχέδιο που συνόδευε το Διάταγμα βρέθηκε, είναι ευκρινέστατο και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι εμφανείς οι παρεμβάσεις που γίνονταν σε δημόσιο χώρο του σχεδίου πόλεως και σχετίζονται με τους χωροθετημένους ναούς της Παναγίας, σε πλατεία και της Αγίας Σοφίας, προκύπτει δε ότι η παρέμβαση της παραγράφου (α) αφορούσε μία συγκεκριμένη ιδιοκτησία η οποία στο σχέδιο σημειώνεται υπό στοιχείο «Γ», ως «οικία του Ν. Μακρή».

Το 1849 τροποποιείται το σχέδιο πόλεως Ναυπλίου για μία ακόμη φορά. Ειδικότερα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 29^Α/17.08.1849 επέρχονται οι εξής αλλαγές στο σχέδιο: (α) «Τροπολογείται ανοιγομένη προς ανατολάς και στρέφουσα εγκαρσίως προς την οδόν Όθωνος η κατά το σχέδιον της πόλεως Ναυπλίου διακόπτουσα το κοινόν λουτρόν οδός». Παράλληλα, «διατηρείται η περί το λουτρόν τούτο παλαιά οδός», έτσι ώστε να διασφαλίζεται το κτίριο του δημόσιου λουτρού της πόλης. (β) Μειώνεται το πλάτος της διερχόμενης οδού από το «βόρειον πρόσωπον» της οικίας Σταύρου Κρομμύδα «ως πλατυνομένης υπέρ το δέον παρά τη οικία ταύτη». Με το Διάταγμα δόθηκε επίσης άδεια στον ιδιοκτήτη της οικίας «να εξέλθη της γραμμής κατά ένα Βασ. πήχυν και 80/100 ελαττουμένου του μέτρου τούτου βαθμηδόν μέχρι της απολήξεως της γραμμής εις μήκος 10 Βασ. πήχ.». Παρά το γεγονός ότι στο Αρχείο Χαρτών δεν σημειώνεται η ύπαρξη σχεδίου, βρέθηκε το σχέδιο πόλεως Ναυπλίου με τις δύο (2) διακριτές προαναφερόμενες αλλαγές και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο ένα απόσπασμα σχεδίου είναι αποτυπωμένο το δημόσιο λουτρό, υπό στοιχείο «Ζ», η οδός «ΑΒ» της οποίας τροποποιείται η χάραξη και η διατηρούμενη παλαιά οδός «γδεζη». Στο άλλο απόσπασμα είναι σημειωμένη, υπό στοιχείο «Τ», η οικία Κρομμύδα και αποτυπώνεται η διαφορά του πλάτους της διερχόμενης από την εν λόγω οικία οδού. Η τροποποίηση του σχεδίου πόλεως (περίπτωση β'), εξυπηρετούσε μεμονωμένο αιτήμα πολίτη, ο οποίος αναφέρεται ονομαστικά στο Διάταγμα, και συγκεκριμένη ιδιοκτησία.

Αντίστοιχη περίπτωση, εξυπηρέτησης μεμονωμένου αιτήματος πολιτών, εικάζεται ότι αφορά και η νέα τροποποίηση του σχεδίου πόλεως, με το Διάταγμα περί **«τροποποιήσεως της μεταξύ των εν Ναυπλίω οικιών Κουφάδου, Βουδούρη κτλ. διερχομένης οδού»**, που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 34^Α/13.09.1854. Συγκεκριμένα τροποποιείται «η διεύθυνσις» της διερχόμενης οδού μεταξύ των οικιών Κουφάδου, Μωρέλλα, Πρασακάκη και Βουδούρη, στο Ναύπλιο. Η οδός τροποποιείται «λαμβάνουσα διέξοδον πλαγίως της τελευταίας ταύτης οικίας (Βουδούρη), και εκβάλλουσα προς

¹³⁷ Φύλλο «Νομός: Αργολίδος, Δήμος/Κοινότης: Ναύπλιο».

την κατά το μήκος του τείχους του φρουρίου ετέραν οδόν, προς την παρά το τείχος του φρουρίου οδόν, ένθα θέλει απολήγει». Στο Διάταγμα αναφέρεται ότι η τροποποίηση έπρεπε να υλοποιηθεί σύμφωνα με το συνημμένο, σε αυτό, σχέδιο. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχέδιο, είναι ευκρινές και δημοσιεύεται στο Παράρτημα της μελέτης.

Το 1856 εκδίδεται ο Νόμος ΤΞΑ'/1856 για τη διαμόρφωση της προκουμαίας του Ναυπλίου, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.7.3. «Λιμάνια – Προκουμαίες». Τα έργα διακόπηκαν κατά τη Ναυπλιακή επανάσταση εναντίον του Όθωνα, στη διάρκεια της οποίας η πόλη υπέστη σημαντικές καταστροφές.

Στο ΦΕΚ 17^Α/26.04.1860 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί επενεχθησομένων τροποποιήσεων εις το βόρειον του φρουρίου Ναυπλίας τείχος», με το οποίο εγκρίθηκε η διάνοιξη –στη βόρεια πλευρά του φρουρίου– τριών (3) θυρών, οι οποίες σημειώνονται υπό τα στοιχεία Θ', Θ'', Θ''', «εν τω επισυναπτομένω διαγράμματι». Εγκρίθηκε επίσης η κατασκευή προκουμαίας, «σημειουμένης εν τω διαγράμματι αυτώ διά της ερυθράς γραμμής α,β,γ.». Οι αλλαγές στο φρούριο σχεδιάζονται διότι είχαν εκλείψει πλέον οι λόγοι ύπαρξης των τειχών, καθώς άλλαζαν πλέον οι τεχνικές του πολέμου και έπρεπε η γη και το παραλιακό μέτωπο να αξιοποιηθούν προς όφελος της πόλης. Άρχισαν συνεπώς να κατεδαφίζονται σταδιακά τα τείχη του Ναυπλίου από το 1860, κυρίως δε μετά το 1866, ενώ το 1873 αποφασίστηκε η κατεδάφιση και του απομείναντος τμήματος¹³⁸. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει το σχέδιο διάνοιξης των θυρών του φρουρίου, και αυτό είναι εύλογο, καθώς η εφαρμογή των προαναφερθεισών τροποποιήσεων στο φρούριο είχε ανατεθεί στον Υπουργό Στρατιωτικών Μπότσαρη και όχι στο Υπουργείο Εσωτερικών.

Μικρές τροποποιήσεις στο σχέδιο πόλεως του Ναυπλίου συνεχίζουν να σχεδιάζονται μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου. Το 1861 δημοσιεύεται, στο ΦΕΚ 42^Α/23.08.1861, ακόμη ένα Διάταγμα με το οποίο εγκρίθηκε η τροποποίηση της χάραξης μίας άλλης οδού, της «προς την πύλην του αιγιαλού άγουσας οδού» του Ναυπλίου, σύμφωνα με «την γραμμήν, ως το φέρον την Ημετέραν υπογραφήν διάγραμμα της σημερινής ημερομηνίας¹³⁹». Στο Αρχείο Χαρτών¹⁴⁰ είναι σημειωμένο ότι υπάρχει το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:250. Αναζητήθηκε και δεν βρέθηκε. Ένα μήνα αργότερα, με νέο Διάταγμα στο ΦΕΚ 54^Α/16.09.1861, εγκρίθηκε η τροποποίηση της χάραξης

¹³⁸ Με το Διάταγμα «περί κατεδαφίσεως του παραθαλασσίου τείχους του φρουρίου Ναυπλίου», ΦΕΚ 54^Α/31.10.1873.

¹³⁹ Πρόκειται για την 20^η Ιουλίου 1861.

¹⁴⁰ Φύλλο «Νομός: Αργολίδος, Δήμος/Κοινότης: Ναύπλιο».

άλλης οδού, «εφ' ής υπάρχει ωκοδομημένη η οικία του Κ. Ποταμιάνου κατά τας κυανάς γραμμάς του συνημμένου και φέροντος την Ημετέραν έγκρισιν διαγράμματος». Και με αυτή τη ρύθμιση ικανοποιήθηκε ένα προσωπικό αίτημα, αναφέρεται δε ονομαστικά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο ωφελούμενος ιδιοκτήτης της οικοδομής, ενώ δεν υπάρχει καμία αιτιολόγηση της συγκεκριμένης τροποποίησης στο σχέδιο πόλεως. Στο Αρχείο Χαρτών είναι επίσης σημειωμένο ότι είχε συνταχθεί σχέδιο, για την εν λόγω τροποποίηση, υπό κλίμακα 1:1000. Αναζητήθηκε αλλά δεν βρέθηκε.

2.6. Τρίπολη

Η Τρίπολη, διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο των Οθωμανών τον 18^ο αιώνα, καταστράφηκε ολοκληρωτικά από τον Ιμπραήμ το 1828. Το ίδιο έτος, ο Βούλγαρης συνέταξε το νέο σχέδιο πόλεως, με τη βοήθεια του Garnot, αξιωματικού του Μηχανικού του γαλλικού στρατού. Το σχέδιο αναθεωρήθηκε το 1836. Σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών, όπου βρέθηκε το σχέδιο, πρόκειται για «το πρώτο σχέδιο Τρίπολης, πάνω στο οποίο αναφέρονται όλες οι επόμενες τροποποιήσεις μέχρι την αναθεώρηση του 1907». Σχετικό Διάταγμα δεν είναι δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως¹⁴¹. Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, είναι πολύ αναλυτικό και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο υπόμνημά του, στη γαλλική γλώσσα, επισημαίνονται δύο (2) «Bâtiments du Gouvernement», έξι (6) πλατείες (Αγ. Βασιλείου, Ναυπλίου, Αγ. Δημητρίου, Λεωνίδα, Αγ. Αθανασίου και άλλη μία με δυσδιάκριτο όνομα), δύο (2) σχολεία, στάβλοι. Στο σχέδιο αναφέρεται επίσης ότι η πόλη, σε υψόμετρο πεντακοσίων (500) μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, αριθμούσε επτακόσιες πενήντα (750) οικογένειες και τέσσερις χιλιάδες εξακόσιους (4.600) κατοίκους. Ήταν δηλαδή από τις μεγαλύτερες στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο. Οι Βούλγαρης και Garnot επιχείρησαν να εφαρμόσουν στην Τρίπολη τις απόψεις που επικρατούσαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη για τον σχεδιασμό των πόλεων, επιδιώκοντας έναν «ομογενοποιημένο χώρο». Στόχος ήταν η διαίρεση της πόλης σε Οικοδομικά Τετράγωνα «με το λειτουργικότερο δυνατό τρόπο, ο καθορισμός της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου και ο προγραμματισμός του οικιστικού εξοπλισμού. Η νεοκλασική γεωμετρία γίνεται έτσι όργανο ορθολογισμού περισσότερο, παρά συμβολισμού»¹⁴².

¹⁴¹ Στο σχέδιο αναφέρεται «Δεν εδημοσιεύθη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως».

¹⁴² Τσακόπουλος 1985, σσ. 313-315.

Το 1841 η Τρίπολη ορίζεται πρωτεύουσα του νέου ομώνυμου Δήμου, που ανήκε στη β' τάξη με πληθυσμό επτά χιλιάδες τριακόσιους πενήντα τέσσερις (7.354) κατοίκους¹⁴³ και αποτελούσε σημαντικό αστικό κέντρο. Το σχέδιο πόλεως, με δεσπόζουσα την κεντρική πλατεία Αγίου Βασιλείου, διαμορφώνεται τα επόμενα χρόνια με μία σειρά συνοπτικών, κυρίως, Διαταγμάτων που εκδόθηκαν από το 1849 και μετά. Αναλυτικά: Το 1849 τροποποιείται το σχέδιο πόλεως του 1836, με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 29^Α/17.08.1849. Ειδικότερα, εγκρίνεται η τροποποίηση μίας νέας οδού διερχόμενης από το οικοπέδο ιδιοκτησίας Μ. Πετρινού, το οποίο είναι αποτυπωμένο, σχημάτιζε με τις άλλες οδούς «*οξείας και αμβλείας γωνίας*», ώστε να καταστεί «*εγκαρσία εις αυτάς, σύμφωνα με το καθυποβληθέν και φέρον την ημετέραν επικύρωσιν σχέδιον*». Το υπόμνημα του σχεδίου, το οποίο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα, επεξηγεί την τροποποίηση της χάραξης της οδού. Ειδικότερα αναφέρεται: «*α.β. η μεταρρυθμιζομένη οδός εις την β.γ.ζ.η.*». Πρόκειται για ρύθμιση αντίστοιχη με εκείνη για την ιδιοκτησία Κρομμύδα στο Ναύπλιο, που δημοσιεύθηκε μάλιστα το ίδιο έτος, στο ίδιο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως.

Στο Αρχείο Χαρτών σημειώνεται ότι στο ΦΕΚ 47^Α/07.10.1852 δημοσιεύθηκε το Διάταγμα «**περί μεταβολών γενομένων επί του σχεδίου Τριπόλεως**», το οποίο φέρεται να συνοδεύεται και από σχέδιο. Όμως στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως δεν υπάρχει δημοσιευμένο αυτό το Διάταγμα¹⁴⁴, ούτε στο Αρχείο βρέθηκε σχετικό σχέδιο.

Με τον Νόμο ΤΚ'/1856, ΦΕΚ 12^Α/07.04.1856, αποφασίζεται η εξαγορά από το Δημόσιο της κατοικίας «*μεθ' όλων των παραρτημάτων αυτής, ήτοι του κήπου, της αυλής και της περιοχής*» του αποβιώσαντος Υποστράτηγου και Γερουσιαστή Χ. Χρήστου στην Τρίπολη. Στο Διάταγμα περιγράφονται αναλυτικά οι όμορες ιδιοκτησίες και αναφέρεται ότι η συνολική έκταση της ιδιοκτησίας ανερχόταν σε εννέα στρ. και οκτακόσια σαράντα πέντε τ.μ. (9,845), το δε τίμημά της, βάσει επιτόπιας εκτίμησης, σε δεκαπέντε χιλιάδες (15.000) δρχ., συμπεριλαμβανομένης και της αξίας των εντός του κήπου και της περιοχής «*υπαρχουσών φυτειών και παντός άλλου, οιοδήποτε είδους επενεχθεισών βελτιώσεων*». Δεν αναφέρονται οι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν στην εξαγορά του ακινήτου από το Δημόσιο. Εικάζεται ότι έγινε για λόγους οικονομικής ενίσχυσης της οικογένειας του αποβιώσαντος Στρατηγού. Με το ίδιο Διάταγμα χορηγήθηκε ισόποση

¹⁴³ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Μαντινείας», ΦΕΚ 5^Α/08.03.1841.

¹⁴⁴ Στο ΦΕΚ 47^Α/07.10.1852 είναι δημοσιευμένο μόνον το Διάταγμα «περί του κανονισμού της υπηρεσίας της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς».

συμπληρωματική πίστωση, από τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Οικονομικών του έτους 1856, για την αγορά του ακινήτου.

Άλλο ένα συνοπτικό Διάταγμα που αφορά την προσθήκη δύο (2) οδών, πλάτους μόλις τριών (3) π., στο σχέδιο της Τρίτολης και συγκεκριμένα στη συνοικία της αγοράς *«χάνι του Μπεκίρ Πασσά»*, δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 32^Α/23.07.1856. Σύμφωνα με τον Χρήστο Μήτσια¹⁴⁵, το χάνι του Μπεκίρ Πασά, χτισμένο το 1814, ήταν ένα τεράστιο, πετρόχτιστο εμπορικό κέντρο που άρχιζε από την οδό Καλαβρύτων (Ανακτόρων) και έφθανε ως την οδό Αγίας Βαρβάρας. Το σχετικό σχέδιο δεν βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, παρ' ότι είναι σημειωμένο¹⁴⁶ ότι υπάρχει.

Το 1856 επίσης, προωθείται ακόμη μία τροποποίηση του σχεδίου πόλεως, με το Διάταγμα **«περί τροποποιήσεως επί του σχεδίου Τριτόλεως»**, ΦΕΚ 63^Α/25.10.1856, με το οποίο εγκρίθηκε *«να επενεχθή μικρά τις μεταβολή εις την διεύθυνσιν της οδού, εφ' ής κείνται εν Τριτόλει οικόπεδα των Κυρίων Α. Ζαφειροπούλου και Φ. Χρυσανθοπούλου κατά την εκβολήν της προς την λεωφόρον Καλαβρύτων»*. Από αυτή την εντοπισμένη τροποποίηση του σχεδίου, που αφορά μόνον τις συγκεκριμένες ιδιοκτησίες, εικάζεται ότι πρόκειται για εξυπηρέτηση των αναφερόμενων στο Διάταγμα ιδιοκτητών. Διευκρινίζεται δε ότι *«η μεταβολή»* θα γινόταν *«κατά τας δι' ερυθρού χρώματος σημειωμένας οικοδομικάς γραμμάς»* επί του συνημμένου αποσπάσματος σχεδίου πόλεως της Τρίτολης. Το σχέδιο, που *«εσχεδιάσθη με το διακοσμοστόν του φυσικού μεγέθους»*, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Δεν διακρίνονται τροποποιήσεις στη χάραξη της αναφερόμενης στο Διάταγμα οδού, παρά μόνον η *«Πλατεία Δημοτικού Σχολείου»* και η *«Λεωφόρος Καλαβρύτων»*.

Τρία (3) χρόνια αργότερα δημοσιεύεται νέο Διάταγμα **«περί τροπολογίας ανωνύμου οδού εν Τριτόλει»**, ΦΕΚ 50^Α/30.12.1859, με το οποίο οριζόταν ότι έπρεπε *«αι οικοδομικάι γραμμαί α.β. και γ.δ. της ανωνύμου οδού Τριτόλεως απολήξωσι κατ' ορθήν γωνίαν εις την λεωφόρον Ναυπλίας, κατά τας δι' ερυθρού χρώματος σημειωμένας επί του συνημμένου και φέροντος την Ημετέραν έγκρισιν διαγράμματος γραμμάς»*. Ούτε αυτό το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών¹⁴⁷, παρ' ότι είναι σημειωμένο ότι υπάρχει.

¹⁴⁵ Μήτσιας, «Από την Τριπολιτσά στην Τρίτολη».

¹⁴⁶ Φύλλο «Νομός: Αρκαδίας, Δήμος/Κοινότης: Τρίτολη».

¹⁴⁷ Ο.π.

Τέλος, στο ΦΕΚ 15^Α/15.04.1860 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί κατασκευής ομοιομόρφων στοών πέριξ της πλατείας του εν Τρίτολνι αγίου Βασιλείου**¹⁴⁸», το οποίο καθόριζε τον τρόπο ανέγερσης των κατοικιών γύρω από τη συγκεκριμένη πλατεία. Ειδικότερα, το Διάταγμα όριζε ότι, όλες οι κατοικίες που θα ανεγείρονταν γύρω από την πλατεία του Αγίου Βασιλείου, έπρεπε να οικοδομηθούν έτσι ώστε «*το πρόσθιον μέρος αυτών*» να στηρίζεται επί στοών ομοιόμορφων, λιθοκτιστων, με σταθερό ύψος τεσσάρων και μισού (4,5) π., «*το δε διάστημα μεταβλητόν από τριών Β. πήχεων μέχρι τεσσάρων, κατά το φέρον την Ημετέραν έγκρισιν Διάγραμμα*». Είχαν προηγηθεί δύο (2) σχετικές Πράξεις του δημοτικού Συμβουλίου Τρίτολης, η πρώτη στις 28 Νοεμβρίου 1859 και η δεύτερη στις 26 Ιανουαρίου 1860, με την οποία το Συμβούλιο είχε γνωμοδοτήσει ομόφωνα «*υπέρ της κατασκευής λιθοκτιστων και ομοιομόρφων στοών*». Η Τρίτολη είναι η τρίτη πόλη για την οποία εκδίδεται, κατά την Οθωνική περίοδο, Διάταγμα με θέμα τη διαμόρφωση στοών στα κτίρια γύρω από πλατείες. Είχαν προηγηθεί αντίστοιχες ρυθμίσεις για την Αθήνα, το 1850, και τη Σπάρτη, το 1856. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχέδιο της πλατείας Αγίου Βασιλείου, είναι πολύ ευκρινές και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Σε αυτό αποτυπώνονται η τετραγωνική κάτοψη της πλατείας, σε κλίμακα 1:500, η κάτοψη και η όψη των προς ανέγερση στοών, υπό κλίμακα 1:100.

2.7. Σπάρτη

Από τις αρχές της Οθωνικής εποχής επιχειρείται η δημιουργία της νέας Σπάρτης, αφήνοντας πίσω τον Μυστρά, που «ήλπιζε» πως θα αποτελούσε το διοικητικό και εμπορικό κέντρο της Λακωνίας. Στις 20 Οκτωβρίου 1834 εκδίδεται το Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως της παλαιάς Σπάρτης**»¹⁴⁹, με το οποίο τίθενται οι βάσεις της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης. Την έρευνα των αρχαιολογικών καταλοίπων της περιοχής και την αξιολόγησή τους είχε αναλάβει ο Ross, με σκοπό την παροχή βοήθειας στον Βαυαρό λοχαγό του Μηχανικού Augustus Jochmus, που εκπονούσε την τοπογραφική αποτύπωση της πόλης¹⁵⁰. Με το Διάταγμα «καθοριζόταν έκταση 600 στρεμμάτων γης «εις οικοδομήν της νέας πόλεως» και η διαίρεσή τους σε 3 κλάσεις «κατ' έκτασιν, θέσιν και αξίαν» με δωρεάν παραχώρησή τους στους «μετοικήσαντας» στη νέα πόλη κατοίκους του Μυστρά»¹⁵¹. Οι κλάσεις των οικοπέδων, ανάλογα με το εμβαδό τους, αντιστοιχούσαν σε

¹⁴⁸ Ο Μητροπολιτικός ναός του Αγίου Βασιλείου της Τρίτολης, έργο άγνωστου αρχιτέκτονα, θεμελιώθηκε το 1855. Την ίδια χρονιά, στις 7 Ιουλίου, μεγάλη πυρκαγιά είχε καταστρέψει παραπήγματα και απείλησε την αγορά της πόλης.

¹⁴⁹ Γαβαλά 2012, σ. 13. Το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

¹⁵⁰ Θέμος – Ζαββού 2001, σ. 350.

¹⁵¹ Γαβαλά 2012, σ. 13.

πεντακόσια ογδόντα (580) τ.μ. η πρώτη, επτακόσια πενήντα (750) τ.μ. η δεύτερη και εννιακόσια είκοσι (920) τ.μ. η τρίτη. Κάθε κάτοικος του Μυστρά μπορούσε να επιλέξει οικόπεδο «*κατά την εις ην ανήκει κλάσιν*», με την υποχρέωση να ανεγείρει οικοδομή, αφού προηγουμένως είχε εγκαταλείψει την ιδιοκτησία του στον Μυστρά.

Σύμφωνα με τον Γιαξόγλου, δεν έχει διευκρινισθεί¹⁵² αν το σχέδιο πόλεως της Σπάρτης, που έχει ως βάση το υποδάμειο σύστημα και στο οποίο υπήρχε «*πρόβλεψη μίας οιωνεί βιοτεχνικής ζώνης με την χωροθέτηση της χρήσης «βαφεία» σε ένα οικοδομικό τετράγωνο στο βορειοδυτικό άκρο του σχεδίου πόλης*», εκπονήθηκε από τον Jochmus ή από τον γεωμέτρη Stauffert.

Το 1853 δημοσιεύεται το σημαντικό Διάταγμα «**περί προσδιορισμού της αγοράς της πόλεως Σπάρτης**», ΦΕΚ 11^Α/14.04.1853, το οποίο αποτέλεσε «ένα από τα βασικότερα θέματα της οικιστικής της θεμελίωσης και ανάπτυξης, αφού μετά τη μετάθεση της αγοράς στη νέα πόλη «εθεμελιώθησαν υπέρ τας 55 οικίας, αι πλείσται εις κατάστασιν να κατοικηθώσιν»»¹⁵³. Το Διάταγμα όριζε ότι οι εβδομαδιαίες αγορές και οι καθημερινές πωλήσεις των εδώδιμων «*θέλουν του λουπού λαμβάνει χώραν οριστικώς και αμετατρέπτως επί της μεγάλης της πόλεως ταύτης πλατείας*». Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο εξουσιοδοτούνταν η δημοτική Αρχή να ανεγείρει τις αναγκαίες αποθήκες για τα προϊόντα, «*κατά το συνυποβληθέν και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν απόσπασμα εκ του εγκεκριμένου σχεδίου, εμφανίον τον τρόπον, καθ' όν θέλει καταρτισθή η περί ής πρόκειται πλατεία*». Πρόκειται για την πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στη χρήση της μεγαλύτερης πλατείας μιας πόλης ως υπαίθρια αγορά, με τρόπο οριστικό και μη δεχόμενο μεταβολές. Στο Αρχείο Χαρτών¹⁵⁴ σημειώνεται ότι υπάρχει το σχέδιο της αγοράς, το οποίο μάλιστα περιελάμβανε και τους όρους δόμησης της εποχής. Όμως το σχέδιο δεν βρέθηκε.

Ο Νόμος ΤΞΘ' «**περί εκποίησης των εν Σπάρτη οικοπέδων**», ΦΕΚ 56^Α/06.10.1856, όριζε αρχικά, στα άρθρα 1 και 2, τα διαδικαστικά θέματα για την εκποίηση των οικοπέδων που βρίσκονταν στην πλατεία της αγοράς, η οποία θα γινόταν «*αναλόγως της ζητήσεως τοις μετρητοίς επί πλειοδοσία*». Στο άρθρο 3 δηλώνεται ο σκοπός για τον οποίο εκποιούνταν «*τα κατά το εγκεκριμένον διάγραμμα της εν πλατείας της αγοράς οικόπεδα*». Πρόκειται για την κατασκευή «*κοινωφελών ιδρυμάτων*», όπως εκκλησία, υδραγωγείο για παροχή πόσιμου ύδατος στη Σπάρτη, την κατασκευή δημόσιων κρηνών, καταστήματος κράτησης των «*ελαφροποιώνων*» υποδίκων,

¹⁵² Γιαξόγλου 2010, σ. 23.

¹⁵³ Γαβαλά 2012, σ. 13.

¹⁵⁴ Φύλλο «Νομός Λακωνίας, Δήμος Κοινότης Σπάρτη».

σχολείου, στρατώννα, δημοτικού καταστήματος και Ειρηνοδικείου, καθώς και μιας γέφυρας επί του Ευρώτα ποταμού. Προκύπτει δηλαδή ότι το 1856 η Σπάρτη, πέρα από την έλλειψη πόσιμου νερού και βασικών έργων συγκοινωνιακής υποδομής (οδοποιία, γέφυρα), στερούνταν και κάθε στοιχειώδη αστική υποδομή: εκκλησία, σχολείο, δημοτικό κατάστημα, στρατώννα. Σημαντική είναι η πρόνοια που λαμβάνεται με το Διάταγμα, για διάθεση ποσού δέκα χιλιάδων (10.000) δρχ., από την εκποίηση των οικοπέδων της αγοράς, για ανασκαφές *«προς ανεύρεσιν αρχαιοτήτων»*. Εάν, μετά την κατασκευή των προαναφερόμενων έργων, περίσσευαν χρήματα από την εκποίηση των οικοπέδων, αυτά θα δίνονταν για την κατασκευή της αμαξιτής οδού από το Γύθειο προς τη Σπάρτη, σύμφωνα με τον Νόμο περί οδοποιίας. Επισημαίνεται ότι τα οικόπεδα προς ανέγερση δημοτικών καταστημάτων θα παραχωρούνταν δωρεάν στον Δήμο Σπάρτης. Με το άρθρο 4 του Νόμου επανέρχεται η ρύθμιση του Διατάγματος του 1853, καθώς επαναλαμβάνεται ότι επιτρεπόταν στον Δήμο *«να συστήση την αγοράν των εδωδύμων εν τω μέσω της πλατείας, επί της κατά το διάγραμμα αυτής προσδιοριζομένης θέσεως»*, η οποία θα δωριζόταν σε αυτόν. Εικάζεται ότι οι σχετικές διεργασίες δεν είχαν προχωρήσει την προηγούμενη τριετία, οπότε κρίθηκε αναγκαίο να επανέλθει το θέμα. Το άρθρο 5 ορίζει, κατά τα γνωστά, παραπέμποντας στο μέλλον, ότι με νέο Διάταγμα θα προσδιορίζονταν οι *«διαστάσεις»* των περί την πλατεία οικοπέδων προς εκποίηση, το σχέδιο των *«εργαστηρίων και αποθηκών»* που θα ανεγείρονταν επί αυτών των οικοπέδων και οι όροι βάσει των οποίων θα διενεργούνταν η εκποίηση των οικοπέδων. Δύο (2) μήνες μετά την έκδοση του Νόμου ΤΞΘ'/1856, εκδίδεται το εκτελεστικό του Διατάγματος, ΦΕΚ 86^{Α'}/28.12.1856, το οποίο αρχικά (άρθρο 1) αναφέρεται σε διαδικαστικά θέματα για τις δημοπρασίες εκποίησης των οικοπέδων. Στο άρθρο 2 επισημαίνεται ότι τα οικόπεδα, πριν εκτεθούν σε πλειστηριασμό, έπρεπε να εκτιμώνται από έναν μηχανικό της υπηρεσίας και δύο (2) δημόσιους πραγματογνώμονες, βάσει της έκτασής τους και *«της σχετικής θέσεως εκάστου»*. Η εκτιμώμενη τιμή έπρεπε να επικυρωθεί από το Υπουργείο Οικονομικών και στη συνέχεια λαμβάνονταν *«ως ελάχιστος όρος κατωτέρα του οποίου προσφορά είναι απαράδεκτος»*. Στο άρθρο 3 αναφέρεται ότι, καθ' όλη τη διάρκεια του πλειστηριασμού στην πλατεία, έπρεπε να κυματίζει σημαία επί του δημοπρατούμενου οικοπέδου *«προς διάκρισιν αυτού»*. Τον πλειστηριασμό, σύμφωνα με το άρθρο 4, διενεργούσε ο Νομάρχης Λακωνίας, *«συμπαρίστατο»* δε και ο νομομηχανικός, ώστε να δίνονται οι αναγκαίες *«διασαφήσεις»* για κάθε οικόπεδο. Ακολουθούν και πάλι διαδικαστικά θέματα και στο άρθρο 9 ορίζεται ότι τα ποσά που θα εισπράττονταν από τους πλειστηριασμούς καταχωρούνταν στα

δημόσια έσοδα, ώστε να διατεθούν για τους σκοπούς που αναφέρονταν στον Νόμο ΤΞΘ'/1856 (για κοινωφελή ιδρύματα, κλπ), βάσει του Νόμου ΣΙΒ'/1852 περί Δημόσιου Λογιστικού. Αντίστοιχη διαδικασία έπρεπε να ακολουθηθεί και για τα δημοτικά έργα, όπως οι δημόσιες κρήνες. Οι οικοδομές που ανεγείρονταν επί της πλατείας, στις μη συνεχόμενες πλευρές της¹⁵⁵, έπρεπε, σύμφωνα με το άρθρο 10, να σχηματίζουν «σειράν ισοϋψή, συνεχή, και αδιάκοπον», σύμφωνα με «την επί του παρ' Ημών επικυρωθέντος διαγράμματος σχεδιαγραφημένην πρόσοψιν». «Προς βεβαίαν τήρησιν της υποχρέωσης ταύτης», όφειλαν όσοι θα οικοδομούσαν επί αυτών των πλευρών της πλατείας, να υποβάλουν τα σχέδιά τους προς έλεγχο και έγκριση στον αρμόδιο για την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως της Σπάρτης μηχανικό. Επιτρεπόταν δε, με άδεια του Νομάρχη, σε όσους αγόραζαν οικόπεδα με πρόσωπο επί της πλατείας, να κατασκευάζουν προσωρινά «διά ξηλίνων δοκών την περί την πλατείαν στοάν», υποχρεούμενοι με υποσχετικό συμβόλαιο, εντός ορισμένης σε αυτό προθεσμίας, να «αντικαθιστώσι ταύτας διά λιθίνων στηλών». Δίνεται, σε αυτό το άρθρο, μία σημαντική πληροφορία για την κεντρική πλατεία της Σπάρτης, ότι οι οικοδομές περί αυτήν δημιουργούσαν πέτρινη στοά. Ακολουθεί μία ακόμη ενδιαφέρουσα πληροφορία, που αφορούσε τη διάταξη των κτιρίων και τις χρήσεις τους στην περιοχή και ειδικότερα «επί των δύο επιμήκων τετραγώνων υπό στοιχ. Χ.Ψ.», στα οποία επιτρεπόταν η ανέγερση μονόροφων οικοδομών «κατά το ειδικόν ιχνογράφημα, το επί του γενικού διαγράμματος της πλατείας υπάρχον», οι οποίες «θέλουσι χρησιμεύει προς εξάσκησιν διαφόρων τεχνών ή επιτηδευμάτων, και προς πώλησιν εδωδίων, εξαρουμένων των κρεάτων, ιχθύων, λαχάνων, και σπυρών». Ιδιαίτερα «πωλητήρια» για αυτά τα προϊόντα θα κατασκεύαζε και θα ενοικίαζε ο Δήμος Σπάρτης. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε ο σχετικός χάρτης, στον οποίο αποτυπώνεται απόσπασμα του σχεδίου πόλεως της Σπάρτης με την πλατεία της αγοράς, υπό κλίμακα 1:1250. Διακρίνονται ευκρινώς οι μη συνεχόμενες πλευρές της πλατείας (που αναφέρονται στο Διάταγμα), καθώς και τα Οικοδομικά Τετράγωνα, υπό στοιχεία «Χ» και «Ψ», στα οποία θα ανεγείρονταν ισόγειες οικοδομές. Στο ίδιο σχέδιο περιλαμβάνεται και το «ειδικόν ιχνογράφημα» που αναφέρει το Διάταγμα. Ειδικότερα, αποτυπώνονται υπό κλίμακα 1:200 αφ' ενός μεν η όψη και η κάτοψη των αποθηκών και οικιών που θα ανεγείρονταν στο Τετράγωνο υπό στοιχείο «Α», αφ' ετέρου δε η όψη, η τομή και η κάτοψη των αποθηκών και παντοπωλείων που θα ανεγείρονταν στο Τετράγωνο υπό στοιχείο «Β». Το σχέδιο παρουσιάζεται στο Παράρτημα.

¹⁵⁵ Αναφέρονται ειδικότερα οι πλευρές ΑΒ, ΓΔ, ΕΖ, ΗΘ, ΙΚ και ΛΜ της πλατείας.

2.8. Κόρινθος

Σχέδιο πόλεως της Κορίνθου είχε εκπονήσει το 1829, επί Καποδίστρια, ο Peytier, μηχανικός της γαλλικής Αποστολής στην Πελοπόννησο. Ειδικότερα, όπως αναφέρει ο Guy Sanders¹⁵⁶, ο Peytier εκπόνησε «ένα τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της Κορίνθου το 1829-1845. Το βορειοανατολικό τμήμα του σχεδίου του Peytier χρησιμοποιήσαν οι Abbele και Schaubert ως βάση για το σχέδιο που κατήρτισαν όταν είχε προταθεί να γίνει η Κόρινθος πρωτεύουσα της Ελλάδας». Αργότερα, το 1858, με μία σειρά Διαταγμάτων, σχεδιάζεται και αρχίζει να υλοποιείται η νέα παραλιακή πόλη της Κορίνθου. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε ο μεγάλος σεισμός στις αρχές του 1858, που προκάλεσε καταστροφές¹⁵⁷ στην Κόρινθο και σε γύρω χωριά. Γενικότερα η ευρύτερη περιοχή της Κορίνθου χαρακτηρίζεται από υψηλή σεισμικότητα. Όπως αναφέρουν οι Δ. Παπαναστασίου και Καλλιόπη Γάκη-Παπαναστασίου «από αρχαιολογικά ευρήματα στις πόλεις της αρχαίας Κορίνθου, Κεχριών και Λέχαιου, [...] οι κυριότεροι σεισμοί που έπληξαν την περιοχή της Κορινθίας και προκάλεσαν ζημιές είναι οι εξής: 77, 524, [...], 1858, 1861, 1870, 1928, 1930, 1981»¹⁵⁸.

Με το Διάταγμα «περί της νέας των Κορινθίων πόλεως», που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 9^Α/20.03.1858, τίθενται οι βάσεις για τον σχεδιασμό της νέας πόλης της Κορίνθου. Στο προοίμιό του αναφέρεται ότι είχε ληφθεί υπόψη το σχετικό Διάταγμα¹⁵⁹ του 1835 και το αίτημα των κατοίκων της Κορίνθου «περί συνοικισμού των» και περί προσδιορισμού της κατάλληλης θέσης για την «ανέγερσιν της νέας πόλεως των». Εγκρίνεται λοιπόν η ανέγερση της νέας πόλης στην παραλιακή θέση «Σχοινιά» του Κορινθιακού κόλπου, η οποία, σύμφωνα με «τας ενεργηθείσας εξετάσεις των απεσταλμένων της Κυβέρνησεως» (δεν αναφέρονται ποιοί ήταν), απεδείχθη η καταλληλότερη «ως προς την υγείαν και την μέλλουσαν εμπορικήν και βιομηχανικήν των κατοίκων πρόοδον»¹⁶⁰. Καλούνταν δε ο Υπουργός Εσωτερικών «να διαφροντίση όσον τάχιστα τα περι

¹⁵⁶ Sanders 2010, σσ. 57-70.

¹⁵⁷ Οι ζημιές που προκλήθηκαν «ου μόνο την Ελλάδα, αλλά και την Ευρώπην συνεκίνησαν», όπως επεσήμανε ο Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιος κατά τη συζήτηση του σχεδίου Διατάγματος «περί της νέας των Κορινθίων πόλεως» στη Βουλή, ο οποίος επιβεβαίωσε το αναφερόμενο στο Διάταγμα ότι «οι κάτοικοι της Κορίνθου προαιρετικώς ζητούσι να μετακινήσων και καθ' ημέραν η Κυβέρνησις λαμβάνει αναφοράς αυτών δι'ων παρακαλούσι να επιταχυνθή η έκδοσις του περί συνοικισμού των νόμου». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σσ. 1008-1009.

¹⁵⁸ Παπαναστασίου – Γάκη-Παπαναστασίου 1993, σ. 213.

¹⁵⁹ Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής των πόλεων και κωμών», ΦΕΚ 19^Α/15.05.1835.

¹⁶⁰ Για τη θέση της νέας πόλης, ο Προβελέγγιος ανέφερε ότι «1.000 πήχεις εις Σχοινιά αξίζουν 20.000 πήχεις της Κορίνθου, διότι η νέα πόλις έχει μέλλον προοδευτικόν». Ενώ για την παλαιά πόλη της Κορίνθου, ένας Βουλευτής (δεν κατονομάζεται στα Πρακτικά) επισήμανε ότι η Κόρινθος «όπου μέχρι τούδε έκείτο, ουδεμίαν προαγωγής ήτον επιδεκτική και διά τούτο είδομεν ότι επί τριάκοντα έτη έμεινεν εις την αυτήν στάσιμον κατάστασιν. Καταστραφείσης ήδη θεία

συντάξεως των ανηκόντων σχεδίων της εγερθησομένης νέας πόλεως», καθώς και του λιμένα, των αναγκαιών δημόσιων κτιρίων, «ως και τας λοιπάς προπαρασκευαστικές εργασίας». Πράγματι, δύο (2) μήνες αργότερα εκδίδεται ο Νόμος ΥΞΘ' «περί συνοικισμού των Κορινθίων», ΦΕΚ 14^Α/17.05.1858, που ανέλυε τον τρόπο και καθόριζε τη διαδικασία με την οποία επρόκειτο να σχεδιαστεί και να κατοικηθεί η νέα πόλη. Ειδικότερα, στο άρθρο 1 του Νόμου αναφέρεται ότι, σε κάθε οικογενειάρχη, κάτοικο Κορίνθου ή Εξαμιλίων, «μετοικιζόμενον εις την παραλίαν θέσιν του Κορινθιακού κόλπου Σχοιριά», παραχωρούνταν οικόπεδο εμβαδού περίπου ίσου με το εμβαδό των ιδιόκτητων οικοπέδων του σε Κόρινθο ή Εξαμίλια «και των τούτων συνεχομένων κήπων», το οποίο έπρεπε να κυμαίνεται από πεντακόσιους (500) έως δύο χιλιάδες (2.000) τ.π.. Η σειρά με την οποία θα επέλεγαν οι ενδιαφερόμενοι τα οικόπεδα, αναφέρει το άρθρο 2, προσδιοριζόταν από τη σχετική αξία των θέσεων που είχαν τα οικόπεδα στην Κόρινθο ή τα Εξαμίλια, πριν τον σεισμό. Ο τρόπος εκτίμησης της αξίας τους θα καθοριζόταν, σύμφωνα με το άρθρο 3, με νέο Διάταγμα. Από τα οικόπεδα που θα απέμειναν μετά την παραχώρηση στους μέτοικους από Κόρινθο και Εξαμίλια, θα παραχωρούνταν –ανάλογα με την προτεραιότητα κατάθεσης των αιτήσεών τους– από ένα οικόπεδο μικρότερου εμβαδού, πεντακοσίων έως εξακοσίων (500 – 600) τ.π.¹⁶¹ σε κάθε οικογενειάρχη «κάτοικον άλλων μερών» (που δεν είχε δηλαδή κατοικία στην Κόρινθο ή τα Εξαμίλια), που θα ζητούσε να κατοικήσει στον νέο οικισμό (άρθρο 4). Όποιος Κορίνθιος καλούνταν να επιλέξει με τον προαναφερόμενο τρόπο το οικόπεδό του και δεν εμφανιζόταν «εν τη ταχθείση ημέρα, ή εμφανισθείς δεν εκλέξη», έχανε το δικαίωμα προτεραιότητάς του, το οποίο περνούσε στον αμέσως επόμενο (άρθρο 5). Εάν στα παραχωρηθέντα οικόπεδα δεν ανεγείρονταν οικοδομές, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του Διατάγματος που επρόκειτο να εκδοθεί, και αυτές δεν ολοκληρώνονταν εντός διετίας από την παραχώρηση, τα παραχωρηθέντα οικόπεδα μεταβιβάζονταν αυτοδίκαια στην κυριότητα του Δημοσίου¹⁶² (άρθρο 6). Η δωρεάν παραχώρηση

βουλήσει, η Κυβέρνησις πατρικώς φερομένη, παραχωρεί δωρεάν...». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σσ. 1007-1008.

¹⁶¹ Ο Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιος δικαιολόγησε στη Βουλή τον προσδιορισμό της έκτασης των οικοπέδων σε 500 – 600 τ.π., απαντώντας σε σχετική αιτίαση Βουλευτή ότι η έκταση ήταν μικρή, ότι «εξετάσας έμαθεν ότι διά μικράν πόλιν αρκούσι 300 πήχεις δι' οικίαν και αυλήν. Εκατόν πήχεις αρκούσιν εις την Ευρώπην δι' ανώγειον οικίας και 200 πήχεις διά την μεγαλόπολιν των Αθηνών». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σ. 1009.

¹⁶² Με τον Νόμο ΧΝΕ'/1861, ΦΕΚ 35^Α/11.08.1861, η διετής προθεσμία του άρθρου 6 του Νόμου ΥΞΘ'/1858, παρατάθηκε για δύο ακόμη έτη.

των οικοπέδων, σύμφωνα με το άρθρο 7, ίσχυε επί πέντε (5) έτη από τη δημοσίευση του Νόμου¹⁶³. Στο άρθρο 8 επισημαίνεται ότι παραχωρούνταν δωρεάν στον Δήμο τα «*αναγκαία γήπεδα*» για κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους, όπως για πλατείες, αγορές, οδούς, υδραγωγεία και για δημοτικά καταστήματα. Διασφαλιζόνταν δηλαδή, εξ' αρχής, οι δημόσιοι χώροι της νέας πόλης. Το άρθρο 9 προέβλεπε ότι τα μισά από τα οικόπεδα της επί του λιμένα παραλιακής γραμμής, καθώς και τα οικόπεδα που βρίσκονταν επί της μίας πλευράς της πλατείας, στην οποία επρόκειτο να δημιουργηθεί αγορά, θα εκποιούνταν¹⁶⁴. Με το αντίτιμό τους, που θα καταβαλλόταν σε πέντε (5) ετήσιες ίσες δόσεις, με επιτόκιο 6%, θα χρηματοδοτούνταν η κατασκευή δημοτικών καταστημάτων και «*δημωφελών έργων*». Στο άρθρο 10 αναφέρεται ότι θα εξαίρούνταν της διαδικασίας παραχώρησης όσα οικόπεδα προσδιορίζονταν από το σχέδιο πόλεως για δημόσια καταστήματα, καθώς και εκείνα επί των οποίων υπήρχαν ή ανακαλύπτονταν «*αρχαία οικοδομήματα ή άλλα ιστορικά μνημεία*». Εάν τυχόν υπήρχε ιδιωτική γη «*εντός του διαγραφησομένου σχεδίου της πόλεως*», αυτή «*λαμβάνονταν*» από το Δημόσιο για να διατεθεί υπέρ του νέου οικισμού, με την εξαίρεση ενός μόνον οικοπέδου εμβαδού δύο χιλιάδων (2.000) τ.π., που θα αφηνόταν σε κάθε ιδιοκτήτη γης¹⁶⁵. Για την υπόλοιπη έκτασή τους, αυτοί οι ιδιοκτήτες θα αποζημιώνονταν, σύμφωνα με το άρθρο 11, στην τιμή που την είχαν αγοράσει, με άλλες εθνικές γαίες, η τιμή αποζημίωσης των οποίων θα καθοριζόταν με διαδικασία αντίστοιχη εκείνης που είχε εφαρμοστεί στην Πάτρα (βάσει του Νόμου ΥΝΖ'/1858¹⁶⁶), για την αποζημίωση και ανταλλαγή των οικοπέδων. Η δαπάνη για την κατασκευή του λιμένα θα προκαταβαλλόταν από το Δημόσιο, σύμφωνα με το άρθρο 12, αλλά μία πενταετία μετά τη δημοσίευση του Νόμου θα επιβαλλόταν, με νέο Νόμο, φόρος επί των εισαγόμενων και εξαγόμενων από αυτόν

¹⁶³ Η επιβολή χρονικού ορίου, όπως και η αντίστοιχη ρύθμιση του άρθρου 10 του εκτελεστικού Διατάγματος ΦΕΚ 15^Α/31.05.1858 που θα δούμε στη συνέχεια, κρίθηκαν απαραίτητες ώστε να προληφθούν φαινόμενα «κερδοσκοπίας», δηλαδή η ανέγερση «μικρού παρατήγματος», εκ μέρους παραχωρησιούχων, για να μην τους αφαιρεθεί το οικόπεδο. Ο Υπουργός διαβεβαίωσε τη Βουλή ότι η Κυβέρνηση θα έδειχνε επί του θέματος «μεγίστην επιείκειαν». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σ. 1010.

¹⁶⁴ Απαντώντας ο Υπουργός Προβλεγγίως στη Βουλή, σε ερώτηση Βουλευτή, πότε θα προσδιοριζόταν ο αριθμός των παραλιακών οικοπέδων, ανέφερε ότι αυτό δεν μπορούσε να οριστεί στον Νόμο, διότι δεν υπήρχε ακόμη το σχέδιο της νέας πόλης. Αυτό θα γινόταν μόλις εκδιδόταν ο Νόμος. Ό.π., σ. 1011.

¹⁶⁵ Και επί αυτού του άρθρου ο Υπουργός δίνει μία σημαντική πληροφορία, ότι ουσιαστικά ένας μόνο ιδιοκτήτης κατείχε μεγάλη έκταση γης στην περιοχή, εβδομήντα δύο στρ., τα οποία είχε αγοράσει σε υψηλή τιμή, κατόπιν δημοπρασίας. Η Κυβέρνηση αποφάσισε να τον αποζημιώσει «*κατά την τιμήν της επί δημοπρασίας γενομένης αγοράς των γαιών*». Αυτός ήταν ο λόγος, αναφέρει ο Υπουργός, για τον οποίο η Κυβέρνηση γενικεύοντας τη ρύθμιση, «*παρεδέχθη να δίδη προς αποζημίωσιν εθνικάς γαίας, κατ' εκτίμησιν μάλιστα των υπό των ιδιωτών λαμβανομένων*». Παράλληλα, δήλωσε ότι θεωρούσε τον νέο οικισμό «*εις την παρούσαν περίστασιν*», δημόσια ανάγκη. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σσ. 1012, 1016.

¹⁶⁶ Νόμος ΥΒΖ' «περί των εν Πάτραις οικοπέδων», ΦΕΚ 18^Α/10.06.1858.

εμπορευμάτων. Η επιβολή του φόρου θα διαρκούσε μέχρις ότου «*απολαύει το δημόσιον τα προκαταβληθέντα*». Τέλος, με το άρθρο 13, χορηγούνταν στο Υπουργείο Εσωτερικών πίστωση διακοσίων χιλιάδων (200.000) δρχ. για την ανέγερση δημοτικών καταστημάτων και την κατασκευή του λιμένα. Αμέσως μετά, δύο (2) μόλις εβδομάδες από την έκδοση του Νόμου ΥΞΘ'/1858, εκδίδεται Διάταγμα «*περί εκτελέσεως του ΥΞΘ' νόμου περί συνοικισμού των Κορινθίων και Λουτών εις την επί του Κορινθιακού κόλπου παραλίαν θέσιν "Σχοινιάν"*», ΦΕΚ 15^Α/31.05.1858. Τα άρθρα 1 – 5 του Διατάγματος εξειδίκευαν τα σχετικά με τον τρόπο εκτίμησης της αξίας που είχαν τα οικόπεδα¹⁶⁷ σε Κόρινθο και Εξαμίλια, με τη συγκρότηση τριμελούς Επιτροπής¹⁶⁸. Τα άρθρα 6 – 8 αφορούσαν τα οριζόμενα στο άρθρο 4 του Νόμου ΥΞΘ'/1858 για όσους προέρχονταν από άλλα μέρη (πλην Κορίνθου και Εξαμιλίων), και ήθελαν να κατοικήσουν τον Σχοινιά. Το άρθρο 9 αναφέρει ότι τα παραχωρούμενα οικόπεδα έπρεπε να εκτείνονται «*εφ' ολοκλήρου ή επί του ημίσεος βάθους των τετραγώνων*». Τα πρόσωπα αυτών επί των οδών ή πλατειών δεν έπρεπε να είναι μικρότερα των δέκα (10) π., εάν αυτά έβλεπαν σε πλατείες ή οδούς των οποίων το πλάτος ήταν μεγαλύτερο των δώδεκα (12) π. και δεν έπρεπε να είναι μικρότερα των οκτώ (8) π., εάν αυτά έβλεπαν σε οδούς μικρότερου (των 12 π.) πλάτους. Εάν μετά τη διανομή των οικοπέδων κάθε Τετραγώνου, έμεναν οικόπεδα των οποίων τα πρόσωπα ήταν μικρότερα των προαναφερόμενων, αυτά τα οικόπεδα θεωρούνταν ως τεμάχια ανήκοντα στον Δήμο και παραχωρούνταν στους ιδιοκτήτες «*των πλαγίων γειτονικών γηπέδων*», κατ' εκτίμηση, σύμφωνα με το άρθρο 25 και επόμενα του Διατάγματος¹⁶⁹ περί εκτελέσεως του σχεδίου πόλεως Αθηνών. Επί των παραχωρηθέντων, στους Κορίνθιους και Εξαμίλιους, οικοπέδων έπρεπε, σύμφωνα με το άρθρο 10, να ανεγερθούν οικοδομές εντός διετίας από την παραχώρηση, αξίας ίσης τουλάχιστον εκείνης των οικοπέδων, υπολογιζόμενης βάσει «*της τιμής του πήχεως*» των παλαιών οικοπέδων τους. Οι υπόλοιποι έπρεπε να ανεγείρουν οικοδομή αξίας τουλάχιστον τριών χιλιάδων (3.000) δρχ.. Οι οικοδομούντες, επισημαίνει το Διάταγμα, όφειλαν να συμμορφωθούν, ως προς την ανέγερση των οικοδομών τους, με το σχέδιο πόλεως «*και τας προς εκτέλεσιν αυτού εκδοθησομένας οδηγίας*», καθώς και με τις ρυθμίσεις του Διατάγματος του 1835 περί υγιεινής οικοδομής των πόλεων. Μετά την εκπλήρωση των όρων και υποχρεώσεων που προβλέπονταν στον Νόμο ΥΞΘ/1858' και στο

¹⁶⁷ Όπως προέβλεπε το άρθρο 3 του Νόμου ΥΞΘ'/1858.

¹⁶⁸ Με άλλο Διάταγμα, στο ίδιο ΦΕΚ 15^Α/31.05.1858, ορίστηκαν μέλη της Επιτροπής ο Νομάρχης Αργολίδας και Κορινθίας Ροντόπουλος, ο ταγματάρχης του Μηχανικού Γεωργίου και ο Οικονομικός Έφορος Κορινθίας Νικολόπουλος.

¹⁶⁹ Τα άρθρα 25 – 27 του Διατάγματος «περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα», ΦΕΚ 91Α'/31.12.1836, αφορούσαν τους «Κανόνες διά την εκτίμησιν».

εκτελεστικό του Διάταγμα, θα εκδίδονταν τα οριστικά παραχωρητήρια, βάσει έγγραφης απόδειξης του Επάρχου και του Οικονομικού Εφόρου Κορινθίας, που θα πιστοποιούσε την εκπλήρωση των υποχρεώσεων (άρθρο 11). Τέλος, στο άρθρο 12 αναφέρεται ότι τα αρχικά οικοπέδα δεν μπορούσαν «να διαμελισθώσιν» σε οικοπέδα έχοντα πρόσωπα μικρότερα των αναφερόμενων στο άρθρο 9 (σε σχέση και με το πλάτος των οδών). Το βάθος αυτών των «διαμελιζομένων» οικοπέδων δεν μπορούσε να είναι μικρότερο των είκοσι (20) π..

Εν τω μεταξύ, με άλλο Διάταγμα στο ΦΕΚ 19^Α/14.06.1858, επιτράπηκε η συγκρότηση Επιτροπών, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, προκειμένου να συγκεντρωθούν χρήματα υπέρ των σεισμόπληκτων. Η κατάθεση των χρημάτων θα γινόταν στο Κεντρικό Ταμείο του Κράτους και θα διανεμόταν στους σεισμοπαθείς κατά τα οριζόμενα σε νέο Διάταγμα. Ένα μήνα αργότερα, δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί εγκρίσεως του σχεδίου της νέας Κορίνθου», ΦΕΚ 26^Α/17.07.1858, με το οποίο εγκρίνεται το σχέδιο της νέας πόλης «κατά το συνυποβαλλόμενον διάγραμμα» στην παραλιακή θέση Σχοινιά, σύμφωνα με τα οριζόμενα στον Νόμο ΥΞΘ'/1858 και στο σχετικό Διάταγμα. Ορίζεται δε ότι η νέα πόλη θα έφερε το όνομα «Νέα Κόρινθος». Το σχέδιο της Νέας Κορίνθου βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα της μελέτης. Στο ευκρινέστατο σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, αποτυπώνεται η νέα πόλη, σχεδιασμένη κατά το υποδάμειο σύστημα, το παραλιακό μέτωπο της οποίας περιελάμβανε επιχώσεις. Σε δύο (2) πλατείες χωροθετούνται ναοί, ενώ οι κεντρικότερες αρτηρίες προβλεπόταν να είναι δενδροφυτευμένες. Τον Οκτώβριο 1858, με νέο Διάταγμα στο ΦΕΚ 50^Α/30.10.1858, γίνεται αποδεκτό το αίτημα του δημοτικού Συμβουλίου Κορίνθου, να δοθούν στις δύο (2) κεντρικές πλατείες της Νέας Κορίνθου τα ονόματα του Όθωνα και της Αμαλίας αντίστοιχα. Απέμενε όμως η ρύθμιση των θεμάτων κατανομής στους σεισμοπαθείς, των χρημάτων που συγκεντρώνονταν υπέρ αυτών, τα οποία επιχείρησε να αντιμετωπίσει το Διάταγμα¹⁷⁰ «περί διανομής των βοηθημάτων των εκ του σεισμού παθόντων και ζημιωθέντων κατοίκων Κορίνθου και των πέριξ χωρίων», ΦΕΚ 52^Α/15.11.1858. Βασική επιδίωξη της ρύθμισης, όπως αναφέρεται στο προοίμιο του Διατάγματος, ήταν «το συγκεφαλαιωθέν ποσόν [...] να διανεμηθή αναλόγως της ζημίας, ήτις

¹⁷⁰ Της έκδοσης του Διατάγματος, είχε προηγηθεί η υποβολή σχετικής «Εκθέσεως» (που φέρει ημερομηνία υπογραφής 23 Οκτωβρίου 1858), του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου προς τον Όθωνα, η οποία δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 52^Α/52.11.1858. Όπως ειδικότερα αναφέρει ο Προβελέγγιος «λαμβάνω την τιμήν να υποβάλω υπό την έγκρισιν της Υμ.Μ. σχέδιον Β. Διατάγματος, μετά των επομένων παρατηρήσεων επί των εν εκάστω των άρθρων αυτού περιεχομένων διατάξεων». Πρόκειται για πλήρη Αιτιολογική έκθεση του Διατάγματος, τόσο επί της αρχής όσο και επί κάθε άρθρου του ξεχωριστά.

ένεκα του σεισμού επεγένετο εις την οικοδομήν εκάστου των κατοίκων της πόλεως Κορίνθου και του χωρίου Εξαμιλίων». Ως ζημία των κατοίκων Κορίνθου και Εξαμιλίων, υπολογιζόταν η συνολική αξία της εγκαταλειφθείσας οικοδομής, «κατά την γενομένην εκτίμησιν, μετά την αφαίρεσιν της εκτός των εξόδων της μεταφοράς καθαράς αξίας του υλικού της εγκαταληφθεισομένης οικοδομής, το οποίον δύναται να μετενεχθή εις την νέαν πόλιν». Αντίθετα, ως ζημία των κατοίκων των άλλων χωριών που είχαν πληγεί από το σεισμό, υπολογιζόταν μόνον «η προς επανόρθωσιν των εκ του σεισμού επιγενομένων εις τας οικοδομάς των φθορών εκτιμηθείσα ως αναγκαία δαπάνη». Στη συνέχεια το Διάταγμα όριζε ότι η κατανομή του ποσού στους δικαιούχους θα γινόταν από τον Υπουργό Εσωτερικών και επρόκειτο να «εκτεθή εν πίνακι, δημοσιευθησομένω», ο οποίος θα περιελάμβανε όλα τα στοιχεία των δικαιούχων. Η αποζημίωση προβλεπόταν να καταβάλλεται στους μεν κατοίκους Κορίνθου και Εξαμιλίων σε τρεις (3) δόσεις¹⁷¹, στους δε των υπολοίπων χωριών σε μία δόση. Στη συνέχεια αναφέρονται τα διαδικαστικά θέματα για την καταβολή των χρημάτων στους δικαιούχους. Τέλος, στο Διάταγμα λαμβάνεται πρόνοια και για την περίπτωση κατά την οποία υπήρχε «περιπλέον» ποσό, εάν δηλαδή οι συνεισφορές ξεπερνούσαν το σύνολο των ζημιών. Αυτό το επιπλέον ποσό προβλεπόταν, κατόπιν βασιλικής εγκρίσεως, να διατεθεί «προς θεραπείαν κοινών αναγκών του συνοικισμού», δηλαδή σε δράσεις κοινωφελούς και κοινωνικού χαρακτήρα¹⁷². Στις αρχές του 1859, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 5^Α/13.02.1859 και αφού είχαν γνωμοδοτήσει το δημοτικό Συμβούλιο Κορινθίων και το Επαρχιακό Συμβούλιο Κορινθίας, αποφασίζεται η μετάθεση της πρωτεύουσας του Δήμου από την παλαιά πόλη «ένθα μέχρι τούδε διετέλει», στη θέση Σχοινιά της Νέας Κορίνθου. Αμέσως μετά, με το υπ' αρ. 115 Πρόγραμμα ημέρας που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 8^Α/06.03.1859, η Επιτροπή¹⁷³ ανακοίνωσε τα αποτελέσματα της προβλεπόμενης στον Νόμο κλήρωσης που είχε ολοκληρωθεί στις 14 Φεβρουαρίου 1859. Είχαν κατατεθεί συνολικά δύο χιλιάδες εκατόν πενήντα τέσσερις (2.154) αιτήσεις ενδιαφερόμενων από

¹⁷¹ Η πρώτη δόση προβλεπόταν να καταβληθεί αμέσως στους δικαιούχους, η δεύτερη αφού άρχιζαν τις οικοδομικές εργασίες και «αναβιβάσσει τα κατατεθησόμενα θεμέλια των οικοδομών των μέχρις ενός μέτρου άνωθι της επιφανείας της γης», και η τρίτη μετά την ολοκλήρωση της τοιχοποιίας «μέχρι της επιστεγάσεως αυτών». Για την καταβολή της δεύτερης και τρίτης δόσης έπρεπε να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, για τον έλεγχο των οποίων ορίστηκαν αρμόδιοι ο Δήμαρχος Κορίνθου, ο επί του σχεδίου της Νέας Κορίνθου μηχανικός και ο Έπαρχος Κορινθίας (άρθρο 7 της «Εκθέσεως» του Υπ. Εσωτερικών, ΦΕΚ 52^Α/15.11.1858).

¹⁷² Σε αυτό το πλαίσιο, με Διάταγμα στις 12 Φεβρουαρίου 1859 το οποίο δεν δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ, αλλά ανακοινώθηκε στο ΦΕΚ 21^Α/30.05.1859, διατέθηκε ποσό διακοσίων δρχ., «εκ των αδιαθέτων χρημάτων των προερχομένων εκ των υπέρ των παθόντων και ζημιωθέντων εκ του σεισμού», στη χήρα τελωνιακού φύλακα «εκ του σεισμού φρονευθέντος εν Καλαμακίω».

¹⁷³ Πρόκειται για την τριμελή Επιτροπή που προβλεπόταν στο Διάταγμα «περί εκτελέσεως του ΥΞΘ' νόμου...», ΦΕΚ 15^Α/31.05.1858.

διάφορα μέρη του Κράτους (τα στοιχεία των οποίων παρουσιάζονται αναλυτικά σε συνημμένο, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Πίνακα), για απόκτηση οικοπέδου. Τα εκατόν δεκατέσσερα (114) Οικοδομικά Τετράγωνα του σχεδίου της Νέας Κορίνθου, περιελάμβαναν συνολικά «οικόπεδα εκτάσεως Β. πήχων 842,037:51/00». Εξ αυτών, για τους Κορίνθιους και Εξαμίλιους ήταν διαθέσιμα, σύμφωνα με τον Νόμο ΥΞΘ'/1858, «οικόπεδα εμβαδού ως έγγιστα Β. πήχων 385,944:19/00», ενώ η υπόλοιπη έκταση, ανερχόμενη σε «Β. πήχεις 436,093:32/00», ήταν διαθέσιμη για τους λοιπούς ενδιαφερόμενους. Στις 14 Φεβρουαρίου εκφωνήθηκαν τα «από του αριθ. 1 μέχρι του 800 ονόματα των κληρωθέντων», εκ των οποίων όσοι εμφανίστηκαν πήραν τα τετρακόσια εβδομήντα (470) από τα διαθέσιμα εθνικά οικόπεδα. Η διανομή των υπόλοιπων ορίστηκε για το διάστημα 15 – 30 Ιουνίου 1859¹⁷⁴. Την επόμενη χρονιά, καθώς η νέα πόλη μεγάλωνε, αποφασίζεται και η μετάθεση της έδρας του υποτελωνείου Κορίνθου¹⁷⁵, από το Λουτράκι στον Σχοινιά, διότι –όπως αναφέρεται στο προοίμιο του Διατάγματος– εάν αυτό δεν συνέβαινε, «και η πρόοδος του συνοικισμού εμποδίζεται και τα συμφέροντα των εμπορών και ναυτιλλομένων, εχόντων ήδη κέντρον των ενεργειών των την νέαν πόλιν, πάσχουσιν». Οι διαδικασίες σχεδιασμού της νέας πόλης κινήθηκαν γρήγορα και συντονισμένα και στο πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μίας τριετίας (1858 – 1861), η Νέα Κόρινθος αναπτυσσόταν δυναμικά και εξελισσόταν σε κέντρο εμπορίου και ναυτιλίας¹⁷⁶.

Στις 14 Δεκεμβρίου 1861 νέος σεισμός έπληξε την περιοχή του Κορινθιακού κόλπου, προκαλώντας ζημιές. Εκδίδονται ο Νόμος ΨΘ'/1861 και ένα Διάταγμα, που δημοσιεύονται στο ΦΕΚ 78^Α/28.12.1861, και αποσκοπούσαν ο μὲν Νόμος, στη χορήγηση έκτακτης πίστωσης δέκα χιλιάδων (10.000) δρχ. για τους σεισμοπαθείς¹⁷⁷, το δε Διάταγμα στη σύσταση Επιτροπών, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, προς συλλογή χρηματικών ποσών με σκοπό την ενίσχυση των πληγέντων από τον σεισμό. Η προβλεπόμενη διαδικασία ήταν αντίστοιχη εκείνης που προβλεπόταν στο σχετικό Διάταγμα του Ιουνίου 1858. Ένα μήνα αργότερα, με τον Νόμο ΨΙΕ'/1862, ΦΕΚ

¹⁷⁴ Σύμφωνα με το Πρόγραμμα ημέρας υπ' αρ. 161, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 18^Α/12.05.1859.

¹⁷⁵ Διάταγμα «περί μεταθέσεως της έδρας του υποτελωνείου Κορίνθου από Λουτράκιον εις την πόλιν νέαν Κορίνθον», ΦΕΚ 39^Α/06.08.1860.

¹⁷⁶ Είναι ενδεικτικό ότι τον Σεπτέμβριο 1860 μετατίθεται στη Νέα Κόρινθο, αρχικά, η επιστασία του λιμένα Λουτρακίου, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 43^Α/03.09.1860 και, στη συνέχεια, το υγειονομικό σταθμαρχείο Λουτρακίου, Διάταγμα στο ΦΕΚ 45^Α/13.09.1860, ενώ στο Λουτράκι δημιουργείται υγειονομικό φυλακείο. Την επόμενη χρονιά, αποφασίζεται η «συγκρότησις ετησίας εμπορικής πανηγύρεως» στη Νέα Κόρινθο, από 18 – 20 Σεπτεμβρίου, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 54^Α/16.09.1861.

¹⁷⁷ Η πίστωση εγγράφηκε στο Κεφάλαιο «Βοήθεια των εκ του σεισμού παθόντων κατοίκων της παραλίας του Κορινθιακού κόλπου», του ειδικού προϋπολογισμού του Υπ. Εσωτερικών.

2^Α/20.01.1862, χορηγήθηκε και νέα έκτακτη πίστωση είκοσι χιλιάδων (20.000) δρχ. για τους πληγέντες από τον σεισμό κατοίκους της παραλίας του Κορινθιακού κόλπου.

2.9. Λαμία

Οι Έλληνες και ξένοι περιηγητές που πέρασαν από τη Λαμία τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, δίνουν με ανάγλυφο τρόπο πληροφορίες για την κατάσταση της πόλης και την εικόνα των κτιρίων της εκείνη την εποχή. Όπως αναφέρει ο Κων/νος Μπαλωμένος, ο Ross σημείωνε για τη Λαμία, το 1834, ότι «*στους πρόποδες του λόφου και ιδιαίτερα στην απέναντι δυτική πλαγιά είναι “διασκορπισμένη” η σημερινή πόλη, χτισμένη άναρχα με τον ανατολίτικο τρόπο*». Το 1835, ο George Finlay ανέφερε ότι «*η πόλη εξαπλώνεται ακανόνιστα, τα σπίτια στέκουν μέσα σε κήπους σε απόσταση το ένα από το άλλο. Το 1836, ο Χέρμαν Πίκλερ Μισκάου σημείωσε ότι “επισκέφτηκα τον μόνο αξιοθαύμαστο χώρο που διαθέτει αυτή η μίζερη πόλη του Ζητουνίου’ αναφέρομαι στον ελληνικό στρατώννα, που παλιά ήταν το Σεράι του πασά»*¹⁷⁸.

Η ανοικοδόμηση της Λαμίας άρχισε ουσιαστικά το 1840 και σταδιακά άλλαζε η εικόνα της πόλης. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους υπάρχει πλούσιο υλικό για το σχέδιο πόλεως της Λαμίας από το 1842 και εντεύθεν, κυρίως σε ό,τι αφορά κατεδαφίσεις παλαιών κτιρίων και διανοίξεις οδών¹⁷⁹. Το 1858, με το Διάταγμα «**περί επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως Λαμίας**», ΦΕΚ 53^Α/22.11.1858, εγκρίνεται η επέκταση του σχεδίου πόλεως, η οποία γίνεται προς «*το ανατολικομεσημβρινόν αυτής μέρος, κατά το δοθέν παρά της διευθύνσεως του Μηχανικού Φθιώτιδος και Φωκίδος, και φέρον την Ημετέραν υπογραφήν διάγραμμα*». Παράλληλα, δίνονται ονόματα σε κεντρικούς δρόμους της πόλης¹⁸⁰. Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Στο υπόμνημά του επισημαίνονται, μεταξύ άλλων, αλαταποθήκη, δύο (2) δημόσια καταστήματα, πλατείες, τρεις (3) ναοί (Αγίου Νικολάου, Αγίου

¹⁷⁸ Μπαλωμένος 2014, σ. 6.

¹⁷⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται το έγγραφο υπ’ αρ. 1068/07.03.1842 του Διοικητή Φθιωτιδοφωκίδος προς το Υπ. Εσωτερικών, «περί ανοίξεως νέας οδού εν τη πόλει Λαμίας», κατόπιν σχετικής προτάσεως του οικείου δημοτικού Συμβουλίου, προκειμένου «να ευαρεστηθή η Β. Γραμματεία να διατάξη τα περαιτέρω». Το Συμβούλιο, με την υπ’ αρ. 15 Γνωμοδότησή του είχε εισηγηθεί θετικά, θεωρώντας ότι «το άνοιγμα της περιήσ ο λόγος οδού καλωπίζη αληθώς την ευθυγραμμίαν της πόλεως και ευκολύνη την κοινωνίαν διαφόρων συνοικιών». Έθετε όμως τον όρο «του να μη δύναται πόπωτε ο ιδιοκτήτης Κ. Λάζαρος Παναγιώτου να ζητήση αποζημίωσίν τινά από τον Δήμον Λαμίας». ΓΑΚ, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων [1833 – 1879], Φ. 30.

¹⁸⁰ Το 1852, το δημοτικό Συμβούλιο Λαμίας «έδωσε ονόματα στις δύο κεντρικές της πλατείες. Η μία ονομάζεται Όθωνος (σημερινή πλατεία «Ελευθερίας») και η άλλη είναι η γνωστή πλατεία Διάκου [...]. Για πρώτη φορά το 1858 δίνονται ονόματα σε δέκα κεντρικούς δρόμους της Λαμίας, οι οποίοι ως τότε έφεραν τούρκικα ονόματα». Νάτσιος 2013, σσ. 19-20.

Θεοδώρου, Αγίας Δέσποινας), δημόσιες κρήνες και πηγάδια, δεξαμενή, καθώς και «γεωμετρικοί σταθμοί».

Το 1861 δωρίζεται στον Δήμο Λαμίας το τουρκικό τέμενος που βρισκόταν στην πλατεία Όθωνος της πόλης, «μετά της περιοχής του», συνολικής έκτασης τριών στρ. και επτακοσίων είκοσι δύο τ.μ. (3,722), σύμφωνα με τον Νόμο ΧΚΖ'/1861, ΦΕΚ 27^{Α'}/24.07.1861. Σκοπός της δωρεάς ήταν η ανέγερση δημοτικών εκπαιδευτικών κτιρίων¹⁸¹. Δεν υπάρχει σχέδιο με αποτύπωση του τεμένους και της ευρύτερης περιοχής του στο Αρχείο Χαρτών. Ένα μήνα αργότερα, τον Αύγουστο 1861, καταργείται η «εν τω σχεδίω της πόλεως Λαμίας παρά τη πλατεία Όθωνος κεμένη τρίγωνος πλατεία» με Διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 42^{Α'}/23.08.1861. Με το ίδιο Διάταγμα επιτρέπεται «η επί της θέσεως αυτής ανέγερσις οικοδομών», σύμφωνα με «το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν διάγραμμα». Καταργείται, δηλαδή, με εισήγηση του αρμόδιου Υπουργού Εσωτερικών Χριστόπουλου και Απόφαση του Όθωνα, ένας σημαντικός κοινόχρηστος χώρος στη Λαμία, προκειμένου να αποδοθεί για ανέγερση οικοδομών. Πρόκειται για Διάταγμα που παρουσιάζει ανάγλυφα την προτεραιότητα της εποχής στον σχεδιασμό των πόλεων, που ήταν η δημιουργία οικοδομήσιμου χώρου, αλλά και την ευκολία με την οποία μπορούσε να τροποποιηθεί ο σχεδιασμός εις βάρος του δημόσιου χώρου. Αυτό το σχέδιο, στο οποίο παρουσιάζεται η προς κατάργηση τριγωνική πλατεία στη Λαμία, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι υπό κλίμακα και δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

2.10. Άγιος Ανδρέας

Όπως έχει παρουσιαστεί στο Κεφάλαιο Β', με έκδοση Νόμου δινόταν η δυνατότητα επιβολής τοπικών φόρων προκειμένου να χρηματοδοτηθούν έργα υποδομής, κυρίως λιμενικά, σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Σε αυτό το πλαίσιο εκδόθηκε ο Νόμος ΡΟΕ' «περί επιβολής εκτάκτων φόρων και εκποιήσεως εθνικών τινών γαιών προς κατασκευήν προκυμιάς κλπ», ΦΕΚ 27^{Α'}/24.08.1850, που διαφοροποιείται από τους αντίστοιχους προηγούμενους κατά το γεγονός ότι αφορούσε όχι μόνο λιμενική υποδομή αλλά και έναν νέον οικισμό, του Αγίου Ανδρέα, στην Ηλεία. Στα δύο (2) πρώτα άρθρα (Α' και Β') του Νόμου περιλαμβάνονταν τα σχετικά με τους φόρους που έπρεπε να επιβληθούν στα προσοριζόμενα πλοία στον γειτονικό όρμο Κατακόλου, στα εξερχόμενα

¹⁸¹ Το τέμενος της Λαμίας χρησιμοποιούνταν ως σχολείο, ήταν όμως σε κακή κατάσταση. Ο Δήμος Λαμίας είχε ζητήσει άδεια επισκευής του ή, όπως αναφέρει ο Υπ. Οικονομικών Σίμος στη Βουλή, «την επί πολιτική προικοδοτήσει πρόσκτησιν αυτού [...] διά τούτο εθεωρήθει επάναγκες να προέλθη το δημόσιον εις αρωγήν του δήμου Λαμίας επί του προκειμένου, διά της δωρεάς του τε τεμένους και της περιοχής του...». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσις ΛΣΤ' της 8^{ης} Ιουνίου 1861, σ. 533.

προϊόντα και στα εισκομιζόμενα εμπορεύματα στο εκεί υποτελωνείο, προκειμένου να κατασκευαστεί μία σειρά έργων και ειδικότερα προκουμαίες (ώστε ο όρμος του Αγίου Ανδρέα να καταστεί ασφαλές λιμάνι), αιμασιά και φάροι, κρήνη κατάλληλη για τον εφοδιασμό των πλοίων και μία αμαξιτή οδός προς το λιμάνι. Παράλληλα, έπρεπε να αποκατασταθούν οι υφιστάμενες οδοί. Προβλεπόταν επίσης η παροχέτευση πόσιμου νερού στο λιμάνι. Στο άρθρο Γ' αναφέρεται ότι όλες οι εθνικές γαίες, τις οποίες θα καταλάμβανε το σχέδιο του νέου οικισμού στον Άγιο Ανδρέα, «μέχρι χλίων Β. πήχεων βάθους γύρωθεν της αυτής του λιμένος», θα εκποιούνταν διά πλειστηριασμού, ώστε το ποσό που θα προέκυπτε να δινόταν για την υλοποίηση των προαναφερθέντων έργων. Η γη που προσδιοριζόταν στο σχέδιο για να καλύψει τις δημοτικές ανάγκες θα παραχωρούνταν δωρεάν στον οικείο Δήμο Λετρίνου, όπως άλλωστε γινόταν σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Διευκρινίζεται ότι τα έσοδα από τα παράλια οικοπέδα, σε βάθος είκοσι πέντε (25) π., θα δίνονταν αποκλειστικά για τα δημόσια και δημοτικά καταστήματα του Δήμου Λετρίνου. Η κατασκευή των έργων προβλεπόταν, στο άρθρο Δ', να γίνει σύμφωνα με τα περί δημόσιων έργων «κανονισμένα», υπό την εποπτεία τριμελούς Επιτροπής, τα καθήκοντα της οποίας θα ορίζονταν, ως συνήθως, με νέο Διάταγμα. Τα επόμενα άρθρα (Ε' – Ζ') αφορούν θέματα λειτουργίας του τελωνείου (τυχόν νέου στον Άγιο Ανδρέα και του υφιστάμενου στο Κατάκολο) και είσπραξης των φόρων. Με το Διάταγμα «περί εισπράξεως και διαχειρίσεως των δικαιωμάτων του λιμένος εις Άγιον Ανδρέαν», ΦΕΚ 9^Α/16.04.1851, διευκρινίστηκαν θέματα φόρων και καθορίστηκαν οι αρμοδιότητες της Επιτροπής. Ορίστηκε δε ότι με νέο Διάταγμα θα οριζόταν ο τρόπος εκποίησης των οικοπέδων, «άμα μετά την σχεδιογράφησιν της εις άγιον Ανδρέαν αποκαταστηθόμενης πόλεως». Το σχέδιο της νέας πόλης θα υποβαλλόταν για έγκριση «εν καιρώ». Τελικά, ο σχεδιασμός οικισμού στον Άγιο Ανδρέα δεν προχώρησε, όπως θα δούμε στην αμέσως επόμενη παράγραφο.

2.11. Κατάκολο

Το 1855 εκδίδεται ο Νόμος Σ'Β' «περί κατασκευής λιμένος εν Κατακώλω», ΦΕΚ 33^Α/29.07.1855, με τον οποίο επέρχονται ουσιαστικές τροποποιήσεις στον Νόμο ΡΟΕ'/1850 που αφορούσε τον λιμένα Αγίου Ανδρέα. Ειδικότερα, αποφασίζεται όπως υλοποιηθούν στον όρμο Κατακόλου, όλα τα έργα που προβλέπονταν αρχικά να κατασκευαστούν στον Άγιο Ανδρέα (άρθρο 1). Στα άρθρα 2 – 4 του Νόμου καθορίζονται θέματα επιβολής φόρων. Στο άρθρο 5 ορίζεται ότι «αι εθνικαί γαίαι και η υποβρύχιος ακτή, της οποίας θέλει καταλάβει το σχέδιον του προς τον

λμμένα Κατακόλου συνοικισμού μετά της ζώνης αυτού εχούσης βάθος χιλίων Β πήχων λογιζομένων από το εξωτερικόν όριον του σχεδίου, παραχωρούνται προς τους συνοικισθησομένους, προτιμωμένων των διά του παρόντος και του ΡΟΕ' νόμων φορολογουμένων». Δηλαδή το σχέδιο, το οποίο δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών, προέβλεπε και επιχωματώσεις παραθαλάσσιων εκτάσεων, με σκοπό τη δημιουργία οικοπέδων. Σύμφωνα με το άρθρο 6, «τα κατά το σχέδιον οικόπεδα» παραχωρούνταν δωρεάν. Ο πρώτος που θα προσδιοριζόταν «ως σύνοικος», μπορούσε να επιλέξει το οικόπεδο, επί του οποίου όφειλε εντός έτους «ν' αποπερατώση τελείαν οικοδομήν τινα μικράν ή μεγάλην». Δεν τίθεται δηλαδή αρχικά, σε αυτό το Διάταγμα, κανένας περιορισμός στη δόμηση. Τίθεται μόνον το χρονικό περιθώριο ολοκλήρωσης της οικοδομής. Εξαίρονταν από την παραχώρηση: α) τα «κατά το σχέδιον επί της αιμασίας οικόπεδα της παραλίας γραμμής» (τα οποία παραχωρούνταν «διά μιάς και οριστικής δημοπρασίας», σύμφωνα με το άρθρο 7 και το τίμημά τους καταβαλλόταν σε δύο (2) ίσες δόσεις), και β) τα προς δημόσια χρήση οικόπεδα, τα οποία παραχωρούνταν δωρεάν (όπως και τα δημοτικά). Όποιος δεν οικοδομούσε εντός της προθεσμίας του ενός έτους ή δεν κατέβαλε εμπρόθεσμα τις δόσεις του (που προβλέπονταν στο άρθρο 7), αποβαλλόταν από το οικόπεδο, το οποίο περιερχόταν χωρίς καμία αποζημίωση στην κυριότητα του Δημοσίου, προκειμένου να διατεθεί σε άλλον ενδιαφερόμενο οικιστή (άρθρο 8). Με το άρθρο 9 δινόταν η άδεια να γίνεται χρήση «ελευθέρα παντός δικαιώματος» των λίθων που βρίσκονταν στην παραλία, και συγκεκριμένα για την κατασκευή του λιμανιού, του υδραγωγείου και των εντός και εκτός της πόλης δημόσιων και δημοτικών οδών. Σύμφωνα με το άρθρο 10, η οδός από τον Πύργο μέχρι το Κατάκολο χαρακτηριζόταν εθνική, έπρεπε να «τελειοποιηθεί» και να συντηρείται σύμφωνα με τον Νόμο ΣΣΤ'/1852 περί οδοποιίας. Παράλληλα (άρθρο 11), προβλέπεται η αποξήρανση του έλους «Κάστα» κοντά στο Κατάκολο, εντός τριετίας από την έκδοση του Νόμου. Οι εθνικές γαίες που θα προέκυπταν, έπρεπε να εκποιηθούν τοις μετρητοίς, προκειμένου να κατασκευαστούν τα έργα της προκυμαίας, των φάρων, του υδραγωγείου και της αμαξιτής οδού προς το λιμάνι του Κατακόλου. Η φορολογία στα προϊόντα και εμπορεύματα (που διακινούνταν από το τελωνείο), θα ίσχυε μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1880 (άρθρο 13). Στο άρθρο 15 προβλέπεται η έκδοση Διατάγματος, το οποίο μεταξύ άλλων θα όριζε την έκταση των οικοπέδων και τα σχετικά με τη δημοπρασία των παραλιακών οικοπέδων. Τέλος, με το άρθρο 16 καταργήθηκαν τα άρθρα Γ, Δ, Ε και ΣΤ του Νόμου

ΡΟΕ'/1850, που αφορούσαν τον οικισμό του Αγίου Ανδρέα και θέματα λειτουργίας του τελωνείου του.

Το θέμα του οικισμού Κατακόλου ανακινείται το 1861, καθώς ελάχιστα είχαν γίνει μέχρι τότε γι' αυτόν. Με την έκδοση του Διατάγματος «**περί του εν Κατακόλω συνοικισμού**», ΦΕΚ 6^Α/14.02.1861, αποφασίζεται η υλοποίηση του οικισμού «*κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*», σύμφωνα με τα οριζόμενα στα άρθρα 5 και 6 του Νόμου Σ4Β'/1855. Το διάγραμμα βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Ο οικισμός είναι σχεδιασμένος υπό κλίμακα 1:1250 κατά το ιπποδάμειο σύστημα, στο κέντρο του δεσπόζει πλατεία επί της οποίας χωροθετείται ναός, τα δημόσια και δημοτικά καταστήματα αναπτύσσονται κατά μήκος του παραλιακού μετώπου. Αποτυπώνονται σημαντικές επιχώσεις και προβλήτας. Με άλλο Διάταγμα, το οποίο προβλεπόταν¹⁸² να εκδοθεί αργότερα, θα καθορίζονταν το μέγεθος των οικοπέδων και οι λεπτομέρειες για την παραχώρηση και διάθεση αυτών. Για την ενίσχυση μάλιστα του νέου οικισμού, αποφασίστηκε η μετάθεση της επιστασίας του λιμένα Κυλλήνης στο Κατάκολο¹⁸³ και, εφ' εξής, αυτή να ονομάζεται «*επιστασία του λιμένος Κατακόλου*». Χρειάστηκε τελικά να περάσουν εξήμισι ολόκληρα χρόνια για να εκδοθεί το προβλεπόμενο (το 1855) Διάταγμα. Συγκεκριμένα, στο ΦΕΚ 66^Α/01.11.1861, δημοσιεύεται το «**περί του εν Κατακόλω συνοικισμού**» Διάταγμα, με το οποίο οριζόταν (άρθρο 1) η έκταση εκάστου των δωρεάν παραχωρούμενων εθνικών οικοπέδων, «*από 460 μέχρι 500 τετραγωνικών μέτρων*¹⁸⁴». Το άρθρο 2 αναφερόταν στη διαδικασία των αιτήσεων και της χορήγησης προσωρινού παραχωρητηρίου των οικοπέδων. Σύμφωνα με το άρθρο 3, τα Τετράγωνα της παραλιακής γραμμής διαιρούνταν σε «*τεμάχια*» με πρόσωπο οκτώ (8) μ. και βάθος είκοσι (20) μ.. Αυτά τα οικοπέδα εκποιούνταν με μία οριστική δημοπρασία, από τον Έπαρχο και τον Οικονομικό Έφορο Ηλείας. Το τίμημά τους προβλεπόταν να καταβάλλεται τοις μετρητοίς σε δύο (2) ετήσιες δόσεις, η μεν πρώτη μόλις αναγνωριζόταν η εγκυρότητα της δημοπρασίας και η δεύτερη την 1^η Νοεμβρίου του επόμενου έτους (1862). Πριν από τη δημοπρασία του οικοπέδου, έπρεπε να ενεργούνται η καταμέτρησή του από γεωμέτρη και η εκτίμησή του από δημόσιους εμπειρογνώμονες. Στο άρθρο 4 καθορίζονταν τα σχετικά με τη δημοπρασία, η οποία (σύμφωνα με το άρθρο 5) θα γινόταν στην πρωτεύουσα της Επαρχίας. Τα άρθρα 6 – 8 αφορούσαν διαδικαστικά θέματα, θέματα

¹⁸² Η ίδια πρόβλεψη γινόταν και στο άρθρο 15 του Ν. Σ4Β'/1855, αλλά το Διάταγμα δεν είχε εκδοθεί.

¹⁸³ Διάταγμα «περί μεταθέσεως της επιστασίας του λιμένος Κυλλήνης εις Κατάκωλον», ΦΕΚ 78^Α/28.12.1861.

¹⁸⁴ Αναφέρεται η έκταση των οικοπέδων σε τ.μ. πλέον και όχι σε βασιλικές τ.π..

«αναπλειστηριασμού» (εάν ο τελευταίος πλειοδότης αρνούταν να υπογράψει τα πρακτικά της δημοπρασίας) και ελέγχου των πρακτικών της δημοπρασίας και των παραχωρητηρίων από το Ελεγκτικό Συνέδριο.

Με τις προαναφερόμενες ρυθμίσεις τέθηκαν οι βάσεις για τη δημιουργία του οικισμού Κατακόλου και του λιμένα του. Το 1865 εγκρίθηκε¹⁸⁵ το «διάγραμμα ρυμοτομίας καθ' ό ανεγερθήσεται η εν Κατακώλω συστηθησομένη πόλις». Το Κατάκολο εξελίχθηκε, το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, σε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα εξαγωγής της σταφίδας προς την Ευρώπη.

2.12. Άλλες πόλεις

Παρουσιάζεται στη συνέχεια και αναλύεται το σύνολο των ρυθμίσεων (Νόμοι και Διατάγματα) που αφορούν την εξέλιξη των σχεδίων είκοσι εννέα (29) πόλεων του νεοσύστατου Κράτους, οι οποίες έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Οι ρυθμίσεις, οι οποίες είναι λίγες ανά πόλη και, κυρίως, αποσπασματικές, παρουσιάζονται με τη χρονολογική σειρά δημοσίευσής τους στην Εφημερίδα. Στο Αρχείο Χαρτών αναζητήθηκαν τα σχέδια που συνόδευαν τις ρυθμίσεις αυτών των πόλεων και όσα βρέθηκαν παρουσιάζονται στο Παράρτημα της μελέτης.

2.12.1. Θήβα

Η πρώτη ρύθμιση, που χρονολογείται προς το τέλος του 1835, αφορά το σχέδιο πόλεως της Θήβας. Στο ΦΕΚ 10^Α/06.10.1835 περιλαμβάνεται το Διάταγμα «**περί δημοπρασίας των εθνικών οικοπέδων Θηβών**», σύμφωνα με το οποίο επρόκειτο να εκτεθούν σε δημοπρασία εκποίησης «*όλα τα εθνικά οικοπέδα*» των Θηβών, «*κατά το νεωστί γενόμενον και παρ' Ημών εγκριθέν ήδη σχέδιον*». Η ακολουθητέα διαδικασία είναι εκείνη του «*περί προικοδοτήσεως Νόμου*»¹⁸⁶, ο οποίος είχε εκδοθεί λίγους μήνες ενωρίτερα. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο Διάταγμα σε όσους είχαν ήδη οικοδομήσει στη Θήβα επί εθνικού οικοπέδου, «*είτε με άδειαν ή άνευ αδείας των παρελθουσών Κυβερνήσεων*», οι οποίοι παραπέμπονταν στις διατάξεις του άρθρου 11 του Νόμου περί προικοδοτήσεως, που προέβλεπε τη δυνατότητα εξαίρεσης κτημάτων από τη διαδικασία δημοπράτησης. Το αναφερόμενο εγκεκριμένο σχέδιο της Θήβας δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών. Το 1847, καθώς η πόλη μεγάλωνε και προκειμένου να δοθεί ώθηση στο τοπικό εμπόριο, εγκρίθηκε¹⁸⁷ η διεξαγωγή εμπορικής πανηγυρης, τον Αύγουστο κάθε έτους, στη θέση «Καστέλια»,

¹⁸⁵ Διάταγμα «περί ρυμοτομίας της εν Κατακώλω συστηθησομένης πόλεως», ΦΕΚ 27Α'/08.05.1865.

¹⁸⁶ Νόμος «περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών», ΦΕΚ 2^Α/19.06.1835.

¹⁸⁷ Με το Διάταγμα «περί συστάσεως εμπορικής πανηγύρεως εις Θήβας», ΦΕΚ 31^Α/11.10.1847.

που βρισκόταν στους λόφους μεταξύ της Θήβας και των περιχώρων της. Σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών¹⁸⁸, στις 22 Ιουνίου 1850 υπογράφηκε Διάταγμα που αφορούσε την τροποποίηση της χάραξης των οδών Δίρκης και Οιδίποδος της Θήβας και συνοδευόταν από σχέδιο. Στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως δεν είναι δημοσιευμένο αυτό το Διάταγμα, ούτε βρέθηκε σχετικό σχέδιο στο Αρχείο.

Προς τα τέλη της Οθωνικής περιόδου, δημοσιεύεται ένα Διάταγμα «**περί του σχεδίου της πόλεως Θηβών**», ΦΕΚ 27^Α/24.07.1861, με το οποίο αποφασίζεται να οικοδομηθεί η πόλη της Θήβας «*κατά το συνημμένον και φέρον την υπό σημερινήν ημερομηνίαν*¹⁸⁹ *Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Την προηγούμενη χρονιά, είχε εκδοθεί σχετική Πράξη¹⁹⁰ του δημοτικού Συμβουλίου Θήβας. Το σχέδιο πόλεως της Θήβας, υπό κλίμακα 1:1250, που συνοδεύει το Διάταγμα, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Πρόκειται για «*αντίγραφον εξ αντιγράφου*», φέρει ημερομηνία «*28 Νοεμβρίου 916*» και υπογράφεται από τον Τμηματάρχη του Αρχιτεκτονικού Γραφείου. Πρόκειται για αντίγραφο του σχεδίου που συνόδευε το Διάταγμα του Ιουλίου 1861, που έφερε την υπογραφή της Αμαλίας. Ακολουθεί το υποδόμιο σύστημα, είναι ευκρινέστατο, διακρίνονται τα Οικοδομικά Τετράγωνα, οι πλατείες (που δεν φέρουν όνομα) και οι προτεινόμενες δενδροφυτεύσεις, και ονοματίζονται πολλές οδοί («*Οιδύποδος*», «*Ηλέκτρας*», «*Δίρκης*», «*Γοργία*», «*Επαμεινώνδου*», «*Υψηλάντου*», «*Πελοπίδα*», «*Προίτου*», «*Αμφιώνος*»). Χαρακτηριστικός είναι ο μεγάλος αριθμός των εκκλησιών που αποτυπώνονται στο σχέδιο και ανέρχονται σε οκτώ (8). Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε, σε κακή κατάσταση, ακόμη ένα σχέδιο πόλεως της Θήβας, με τίτλο «*PLAN DE THÈBES*», υπό κλίμακα 1:1250. Διακρίνονται σε αυτό οι οδικοί άξονες προς Χαλκίδα και Λιβαδειά. Συγκρίνοντάς το με το σχέδιο που συνόδευε το Διάταγμα «*περί του σχεδίου της πόλεως Θηβών*», μπορούμε να εικάσουμε ότι έχει συνταχθεί κι αυτό το 1861.

2.12.2. Κυλλίνη

Στο ΦΕΚ 17^Α/11.11.1835 δημοσιεύεται το πρώτο Διάταγμα, μετά τα αντίστοιχα για Αθήνα και Πειραιά, που αφορά στην ανέγερση, δηλαδή την ίδρυση εξ αρχής, μιας νέας πόλης στην ευρύτερη περιοχή της Κυλλήνης. Ειδικότερα το Διάταγμα αναφέρει ότι «*μεταξύ του χωρίου Κυλλήνης και της θαλάσσης θέλει κτισθή νέα πόλις, εις της οποίας την περιφέρειαν θέλει εμπεριληφθή, ανάγκης*

¹⁸⁸ Φύλλο «*Νομός: Βοιωτίας, Δήμος/Κοινότης: Θήβαι*».

¹⁸⁹ Πρόκειται για την 1^η Ιουλίου 1861.

¹⁹⁰ Πράξη υπ' αρ. ΙΗ' της 31^{ης} Οκτωβρίου 1860.

ούσης, και το χωρίον». Η επεξεργασία του σχεδίου πόλεως είχε ανατεθεί στο «Υπουργείο των Εσωτερικών» και το Διάταγμα προέβλεπε ότι με την ολοκλήρωσή της, σε συνεργασία με τη Γραμματεία Οικονομικών, θα δημοπρατούνταν ένας αριθμός οικοπέδων «ανάλογος με τας επιθυμούσας να κτίσωσιν οικογενείας». Η δημοπρασία ακολουθούσε τους όρους σχετικής Απόφασης¹⁹¹ της Γραμματείας Οικονομικών. Το Διάταγμα όριζε αφ' ενός μεν ότι η εκποίηση των παρακείμενων κήπων, αμπελότοπων και αγρών θα γινόταν σύμφωνα με τον περί προικοδοτήσεως Νόμο, αφ' ετέρου δε ότι η Κυβέρνηση θα κρατούσε για λογαριασμό της έναν αριθμό οικοπέδων, οικιών και αποθηκών «τα οποία θέλει χαρακτηρίσει». Το σχέδιο πόλεως της Κυλλήνης εγκρίθηκε¹⁹² τελικά πολύ αργότερα, το 1864, επί βασιλείας Γεωργίου Α'. Είχε προηγηθεί η κατασκευή προκουμαίας στον όρμο Κυλλήνης με επιβολή φόρων, με τον Νόμο ΦΜΑ'/1859, ΦΕΚ 24^Α/10.06.1859 (όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.7.3. «Λιμάνια – Προκουμαίες»), και η εξ αιτίας αυτής της κατασκευής «συγκέντρωσις πληθυσμού εις το παράλιον [...] και η βαθμιαία αυτόθι ανέγερσις οικιών και άλλων οικοδομημάτων, τα οποία, προϊόντος του χρόνου, θέλουσιν απαρτίσει πόλιν».

Επιβολή φόρων είχαμε και με τον Νόμο ΦΜΑ'/1859, ΦΕΚ 24^Α/10.06.1859, για την κατασκευή προκουμαίας στον όρμο Κυλλήνης, οι οποίοι μάλιστα επιβάλλονταν επί των προϊόντων και εμπορευμάτων «των εισαγομένων, εξαγομένων και μεταφερομένων διά των διαφόρων όρμων των δήμων Ήλιδος, Βουπρασιών, Πηνειών και Μυρτουντίων», δηλαδή επί των προϊόντων που διακινούνταν από και προς την ευρύτερη περιοχή. Το 1860 διευκρινίστηκαν, με Διάταγμα που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 56^Α/03.12.1860, τα σχετικά με την είσπραξη των φόρων¹⁹³ και την καταβολή των δαπανών για την υλοποίηση των έργων στην προκουμαία Κυλλήνης.

2.12.3. Λιβαδειά

Στο ΦΕΚ 21^Α/12.09.1842 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί σχεδιαγραφής της πόλεως Λεβαδειάς», μίας πόλης μεσαίου μεγέθους που το 1835 αριθμούσε δυόμιση χιλιάδες (2.500) περίπου κατοίκους, οι οποίοι το 1851 ανήλθαν σε τρεις χιλιάδες πεντακόσιους επτά (3.507)¹⁹⁴. Με το Διάταγμα εγκρίνεται η «παρά του γεωμέτρου Ναούμ¹⁹⁵ τακτοποιήσις της αγοράς» της

¹⁹¹ Απόφαση της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1835.

¹⁹² Με το Διάταγμα «περί εγκρίσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Κυλλήνης», ΦΕΚ 30^Α/21.07.1864.

¹⁹³ Φόροι και σε άλλα προϊόντα για την κατασκευή της προκουμαίας επιβλήθηκαν με τον Νόμο ΧΝΣΤ'/1861, ΦΕΚ 36^Α/11.08.1861, ο οποίος τροποποίησε τον Νόμο ΦΜΑ'/1859.

¹⁹⁴ Αγιαμαρινιώτης 2015, σ. 53.

¹⁹⁵ Πρόκειται για τον Παναγιώτη Παπαναούμ, με καταγωγή από την Καστοριά, ανθυπολοχαγό του Μηχανικού στον Πρωσικό Στρατό. Εγκατεστημένος για χρόνια στη Λειψία, γύρισε στην Ελλάδα το 1834 και εκτόνησε τα σχέδια διαφόρων

Λιβαδειάς, «συμφώνως με το καθυποβληθέν και επιστρεφόμενον σχέδιον». Σύμφωνα με τον Νίκο Μπελαβίλα, «με το πολεοδομικό σχέδιο (του 1842) διαμορφώθηκε ένα νέο τμήμα πόλης στην ανατολική όχθη [...]. Ο σχεδιασμός, ενσωμάτωσε τον δρόμο όπως ανηφόριζε την όχθη προς τις πηγές, δημιουργώντας νέα οικοδομικά τετράγωνα στις πλευρές του»¹⁹⁶. Παράλληλα, με το Διάταγμα εντελλόταν η Γραμματεία Εσωτερικών να υποβάλει έγκαιρα, πρόταση για τον τρόπο με τον οποίο θα δίνονταν οι εκ του σχεδίου προκύπτουσες αποζημιώσεις. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει το σχέδιο Λιβαδειάς.

2.12.4. Γράδος

Τον Ιούλιο 1843 κινείται η διαδικασία για τη δημιουργία ενός νέου οικισμού στη θέση Γράδος του Δήμου Δαφνησίων (Δαφνουσίων¹⁹⁷) στη Φθιώτιδα, μετά από αίτηση των κατοίκων του Βορλοβά. Με το Διάταγμα «περί συνοικισμού των κατοίκων του χωριού Βορλοβά του δήμου Δαφνησίων εις την θέσιν Γράδος», ΦΕΚ 24^Α/27.07.1843, δινόταν η άδεια στους κατοίκους του Βορλοβά, αλλά και σε όσους κατοίκους εκ των παρακείμενων χωριών επιθυμούσαν, να δημιουργήσουν νέον παραλιακό οικισμό στον Γράδο. Σε κάθε οικογένεια που θα υπέβαλε σχετική αίτηση, εντός ενός έτους από τη δημοσίευση του Διατάγματος, θα της παραχωρούνταν δωρεάν ένα στρέμμα γης για να ανεγείρει κατοικία και για κήπο, και άλλο ένα στρέμμα για γεωργική και κτηνοτροφική χρήση. Μετά τη διανομή των οικοπέδων, οι δικαιούχοι όφειλαν να οικοδομήσουν εντός ενός έτους. Σε διαφορετική περίπτωση, τα οικόπεδα επέστρεφαν στην κυριότητα του Δημοσίου. Το σχέδιο του νέου οικισμού θα συντασσόταν «άμα κηρύξωσιν οι κάτοικοι την πλήρη συγκατάθεσιν των εις τα οριζόμενα» στο Διάταγμα. Μετά την έγκριση του σχεδίου έπρεπε να ληφθεί μέριμνα «περί της διαχαράξεώς του επί τόπου», να προχωρήσει δηλαδή η πράξη εφαρμογής του και η διανομή των οικοπέδων και των καλλιεργούμενων εκτάσεων στους κατοίκους. Δεν υπάρχει σχέδιο του Γράδου στο Αρχείο Χαρτών. Το 1844, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 22^Α/19.06.1844, εγκρίθηκε η μετονομασία του οικισμού στον Γράδο, σε «Μέγας Κωνσταντίνος».

πόλεων (Ιτέας, Λειβαδιάς). Τον Ιούνιο 1835 ο Παπαναούμ επισκέφθηκε την Αταλάντη, μελέτησε τον χώρο της εγκαταλελειμμένης οθωμανικής συνοικίας που είχε παραχωρηθεί με εντολή της Γραμματείας Εσωτερικών στους Μακεδόνες κι έφτιαξε το πολεοδομικό σχέδιο του συνοικισμού, ο οποίος αργότερα ονομάστηκε «Πέλλη ή Πέλλα Φθιώτιδας». Δραγάτη 2010, σ. 22.

¹⁹⁶ Μπελαβίλας 2005, σ. 14.

¹⁹⁷ Ο Δήμος Δαφνουσίων δημιουργήθηκε στις 20 Απριλίου 1835, ως Δήμος της Επαρχίας Λοκρίδας. Κατατάχθηκε στη γ' τάξη (με πληθυσμό 1.156 κατοίκους), με έδρα το χωριό Δαφνούς (Λιβανάταις). Σήμερα αποτελεί μέρος του Δήμου Λοκρών Φθιώτιδας. Ο οικισμός Βορλοβός είναι πλέον διαλυμένος.

2.12.5. Αχίλλειο

Με ένα πολύ συνοπτικό Διάταγμα, «**περί της επωνυμίας νέας κώμης Αχίλλειον**», ΦΕΚ 30^Α/26.09.1844, εγκρίθηκε η ονομασία Αχίλλειο για τη νέα κώμη¹⁹⁸ που είχε ανεγερθεί στη θέση Τραχήλι του Δήμου Πτελεατών. Στο Διάταγμα δεν δίνεται κανένα άλλο στοιχείο για αυτή την κώμη και το σχέδιό της.

2.12.6. Πύλος

Η Πύλος πήρε τη μορφή που διατηρεί μέχρι σήμερα μετά την ιστορικής σημασίας ναυμαχία του Ναυαρίνου. Το 1828 Γάλλοι μηχανικοί μετέφεραν την πόλη εκτός του κάστρου. Το αρχικό σχέδιό της, υπό κλίμακα 1:1000, εγκρίθηκε στις 15 Ιανουαρίου 1831 από τον Καποδίστρια, όπως αναφέρεται στο Αρχείο Χαρτών¹⁹⁹. Είκοσι (20) χρόνια αργότερα, δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί μεταρρυθμίσεως οδού τινος εκ του σχεδίου της πόλεως Πύλου**», ΦΕΚ 23^Α/01.09.1851, που αφορούσε μία αποσπασματική ρύθμιση στο σχέδιο πόλεως. Ειδικότερα, εγκρίνεται «να μεταρρυθμισθή η εν τω συνημμένω αποσπάσματι δί' ερυθρών γραμμών σημειωθείσα οδός», αντί δε αυτής να διανοιγεί «η διά κυανών γραμμών χαραχθείσα». Το πλάτος της νέας «διόδου» ορίζεται σε τέσσερις (4) μόλις πήχεις. Το σχέδιο πόλεως της Πύλου του 1851, με την αρχικά χαραγμένη και την τροποποιημένη χάραξη μικρής οδού, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Το 1861 αποφασίζεται η επέκταση του σχεδίου πόλεως της Πύλου, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 27^Α/24.07.1861, που περιλαμβάνει πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία. Αρχικά με το Διάταγμα δινόταν η έγκριση επέκτασης και «*τελειοποιήσις*» του σχεδίου πόλεως, σύμφωνα με «*το φέρον την Ημετέραν έγκρισιν ιχνογραφικόν σχέδιον*». Στη συνέχεια δίνονται λεπτομέρειες για τον τόπο και τον τρόπο ανέγερσης των κατοικιών. Ειδικότερα, απαγορευόταν η ανέγερση κάθε λιθόκτιστης οικοδομής στο δυτικό μέρος της Πύλου, από το ρέμα που χώριζε «*την πόλιν και την πλατείαν εις δύο*» και σε απόσταση μέχρι διακόσια (200) μ. από «*της κορυφής του παραπετάσματος των προσκεπών οδών των μάλλον προκεχωρημένων*». Επιτρεπόταν μόνον η ανέγερση οικιών και περιφραγμάτων «*εκ ξυλοτόιχων*», δηλαδή ελαφρών κατασκευών, και μάλιστα υπό τον όρο αυτές να κατεδαφίζονται χωρίς καμία αποζημίωση, στην πρώτη ειδοποίηση της αρμόδιας στρατιωτικής Αρχής, σε κάθε περίπτωση κατά την οποία το φρούριο, «*τιθέμενον*

¹⁹⁸ Η ονομασία Αχίλλειο δόθηκε το 1844 στον οικισμό που είχε δημιουργήσει ο οπλαρχηγός Ιωάννης Βελέντζας στη θέση «Τραχήλι». Η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια και οι κάτοικοι επανήλθαν αρχικά στην παλαιά θέση Χαμάκω, το 1915 στη θέση Καλύβια Χαμάκω και τελικά στη σημερινή θέση της Τοπικής Κοινότητας, που ανήκει στον Δήμο Αλμυρού Μαγνησίας.

¹⁹⁹ Φύλλο «Νομός: Μεσσηνίας, Δήμος/Κοινότητα: Πύλος».

νομίμως εις στάσιν πολέμου», απειλούνταν από εχθρό. Επισημαίνεται μάλιστα στο Διάταγμα ότι αυτός ο όρος έπρεπε να αναφέρεται ρητά στις οικοδομικές άδειες που εκδίδονταν, να συντάσσεται δε για αυτόν και συμβολαιογραφική πράξη. Η εν λόγω περίπτωση είναι ξεχωριστή. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι σε αυτή τη ρύθμιση υπάρχει εν μέρει επίταξη της ιδιοκτησίας και εν μέρει απαλλοτρίωση αυτής και μάλιστα χωρίς αποζημίωση. Δεν πρόκειται για δήμευση, αφού η ιδιοκτησία δεν αφαιρείται, αλλά καταστρέφεται μόνον το κτίσμα, η γη παραμένει ιδιόκτητη. Ο ιδιοκτήτης ήταν ενήμερος για την υποχρέωση που αναλάμβανε και την αποδεχόταν, αφού όχι μόνον αυτή αναφερόταν στις οικοδομικές άδειες, αλλά συντασσόταν και συμβολαιογραφική πράξη. Αυτή η πράξη (ως έγγραφο συντασσόμενο από δημόσιο λειτουργό) αποτελούσε δημόσιο έγγραφο με πλήρη αποδεικτική ισχύ, αλλά και με καταγεγραμμένες τις δηλώσεις των συμβαλλόμενων μερών ή και μόνον του δηλούντος πολίτη. Το σχέδιο επέκτασης της Πύλου δεν βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, παρ' ότι στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900²⁰⁰ αναφέρεται ένα «σχέδιον της πόλεως Νεοκάστρου», υπό κλίμακα 1:1000, που έφερε «μικρό υπόμνημα».

2.12.7. Ωρεοί

Στο ΦΕΚ 33^{Α'}/22.08.1852 δημοσιεύεται Διάταγμα «περί του σχεδίου της εις το παράλιον του χωρίου Ωρεών συστηθησομένης πόλεως», με το οποίο εγκρίνεται το πρώτο σχέδιο για τη δημιουργία μιας νέας πόλης, στα βόρεια παράλια της Εύβοιας. Όπως αναφέρει ο Σπυρίδων Λάμπρου, «τοιαύτη δε μεταβολή υπήρξε βεβαίως επέκτασις τις της πόλεως διά της κτίσεως νέου συνοικισμού εγγύς που αυτής ούτως, ώστε το εν χωρίον εδιπλασιάσθη και ο Ωρεός μετεβλήθη εις Ωρεούς»²⁰¹. Το σχέδιο της νέας πόλης, υπό κλίμακα 1:200, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Διακρίνονται ο υφιστάμενος οικισμός, το σχέδιο του οποίου δεν υπακούει σε κανόνες και η νέα παραλιακή πόλη, η οποία ακολουθεί πιστά το υποδάμειο σύστημα, με ομοιόμορφα και αριθμημένα Οικοδομικά Τετράγωνα. Διακρίνονται επίσης το περίγραμμα ερειπωμένου φρουρίου και ο ναός του Αγίου Νικολάου. Το σχέδιο φέρει αναλυτικό υπόμνημα στο οποίο επισημαίνονται, αρχικά, οι δημόσιοι χώροι του νέου οικισμού: οι ορθογωνικής κάτοψης πλατείες (της παραλίας, του κέντρου και η «αρκτική», υπό στοιχεία «Α», «Β» και «Δ» αντίστοιχα), η αγορά (υπό στοιχείο «Γ»), και παραλιακοί δρόμοι. Στη συνέχεια

²⁰⁰ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 24.

²⁰¹ Λάμπρου 1904, σ. 36.

επισημαίνονται το «Υγειονομείον», οι νέες δημόσιες κρήνες και τα οικόπεδα στα οποία επρόκειτο να ανεγερθούν στρατώνας, τελωνείο, λιμεναρχείο, αποθήκες του Δημοσίου και σχολεία (παιδών και κορασιών). Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι για την υλοποίηση της νέας πόλης, το Διάταγμα παραπέμπει στα σχετικά Διατάγματα που αφορούσαν το σχέδιο πόλεως της Αθήνας²⁰², του 1836, «εφ' όσον εφαρμόζονται επί του προκειμένου». Γενικεύονται δηλαδή στην πράξη οι πολεοδομικές ρυθμίσεις εκείνων των Διαταγμάτων, όπως και σε άλλες περιπτώσεις (Αθήνα, Ερμούπολη).

2.12.8. Αγρίνιο

Το πρώτο σχέδιο πόλεως του Αγρινίου είχε συνταχθεί από τον γεωμέτρη Π. Βέρνχαρτ, το 1838, υπό κλίμακα 1:2000. Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα της μελέτης. Σε αυτό αναφέρεται η Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900²⁰³, με την επισήμανση ότι ο πληθυσμός του Αγρινίου το 1844 ανερχόταν σε δύο χιλιάδες επτακόσιους σαράντα έξι (2.746) κατοίκους. Από το 1841 ήδη, το Αγρίνιο αποτελούσε την πρωτεύουσα του Δήμου Αγρινίου, ενός από τους τέσσερις (4) νέους Δήμους της Επαρχίας Τριχωνίας, που ανήκε στη β' τάξη, με πληθυσμό τρεις χιλιάδες τριακόσιους πενήντα οκτώ (3.358) κατοίκους²⁰⁴.

Το πρώτο Διάταγμα που αφορά πολεοδομική ρύθμιση στο Αγρίνιο, με τίτλο «**περί τακτοποιήσεως της πόλεως Αγρινίου και του προσδιορισμού της εφαρμοστέας εις την πόλιν ταύτην ευθυγραμμίας**», με το οποίο εγκρίθηκε «ο προσδιορισμός της εφαρμοστέας εις την πόλιν ταύτην ευθυγραμμίας», όπως αυτός σημειωνόταν «δί' ερυθρών γραμμών εις το υποβληθέν και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν χωρογραφικόν της πόλεως ταύτης σχέδιον», δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 6^Α/12.02.1853. Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, φέρει κλίμακα 1:2000, είναι ευκρινές, τα Οικοδομικά Τετράγωνα είναι αριθμημένα και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι ακανόνιστο και επ' αυτού είναι σημειωμένα: «πηγή», «τουρ. μνήματα», δύο εκκλησίες, του Αγίου Δημητρίου και της Αγίας Τριάδας, καθώς και οι οδοί «εις Φλόχος» και «εις Μεσολόγγιον». Στο σχέδιο είναι επίσης σημειωμένο: «Μετρ. παρά του Β. Γεωμέτρου Π. Βέρνχαρτ. Αντιγραφέν δε παρά του Ανθυπασιπιστού Π...» (δυσδιάκριτο όνομα). Το σχέδιο είχε εκπονηθεί το 1845 από τον γεωμέτρη Αιτωλίας Κ. Ζάγκα και είχε υποβληθεί στο Υπουργείο Εσωτερικών, περιελάμβανε δε «κτηματολογικό χάρτη με το νέο ρυμοτομικό και κτηματολογικό πίνακα με αύξοντα αριθμό των

²⁰² Πρόκειται για τα Διατάγματα «περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών», ΦΕΚ 20^Α/15.05.1836 και «περί προσθήκης εις το περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα», ΦΕΚ 91^Α/31.12.1836.

²⁰³ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 20.

²⁰⁴ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Τριχωνίας», ΦΕΚ 5^Α/1841.

ιδιοκτησιών, ονοματεπώνυμο του φερόμενου ιδιοκτήτη και επάγγελμα»²⁰⁵. Δεν δίνεται στο Διάταγμα καμία άλλη σχετική πληροφορία. Το σχέδιο του Ζάγκα βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι ευκρινέστατο, φέρει κλίμακα 1:2000 και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Η κεντρική πλατεία της πόλης, την οποία είχε σχεδιάσει ο Ζάγκας, είναι πλήρως αποτυπωμένη σε αυτό το σχέδιο, σε αντίθεση με το σχέδιο του 1853.

Τα σχέδια πόλεως του Αγρινίου του 1845 και του 1853, έχουν βασιστεί στο αρχικό σχέδιο του Βέρνχαρτ (1838).

2.12.9. Αμφιλοχικό Άργος

Απόπειρες εκπόνησης σχεδίου πόλεως του Αμφιλοχικού Άργους²⁰⁶, είχαν γίνει από τη δεκαετία του 1840, καθώς η πόλη αποτελούσε την πρωτεύουσα του νέου Δήμου Αμβρακίας, που δημιουργήθηκε το 1841 και ανήκε στη β' τάξη, με πληθυσμό τρεις χιλιάδες εκατόν είκοσι πέντε (3.125) κατοίκους²⁰⁷. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή²⁰⁸ του Έπαρχου Βάλτου (δυσδιάκριτο όνομα), με αρ. 600/21.02.1848, προς το Υπουργείο Εσωτερικών, με τίτλο «περί σχεδιαγραφίσεως της πόλεως Καρβασαρά». Ο Έπαρχος ανέφερε ότι αμέσως μόλις ανέλαβε τα καθήκοντά του «*πρωτίστως όλων εθεωρήσαμεν την σχεδιαγράφησιν της πόλεως*». Για τον σκοπό αυτό απευθύνθηκε, με Αναφορά της 5^{ης} Ιανουαρίου 1848, στη Νομαρχία, «*διά να θέσωμεν φραγμόν εις τας αρπαγάς των δημοσίων γηπέδων, αίτινες υπερεπλεόνασαν*». Καθώς όμως η Νομαρχία δεν απάντησε, ο Έπαρχος απευθύνθηκε στο Υπουργείο Εσωτερικών, θεωρώντας ότι η υπόθεση «*χρήζη ανωτέρας προνοίας*». Τελικά με το Διάταγμα «**περί εγκρίσεως του σχεδίου του Αμφιλοχικού Άργους**», ΦΕΚ 32^Α/23.07.1856, μία ακόμη πόλη της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, η Αμφιλοχία, απέκτησε σχέδιο πόλεως, μετά το Μεσολόγγι και το Αγρίνιο. Το Διάταγμα όριζε ότι εφ' εξής η ανέγερση των οικοδομών στην πόλη έπρεπε να «*ενεργήται κατά τας οικοδομικάς ερυθράς γραμμάς του σχεδίου του φέροντος την Ημετέραν επικύρωσιν*». Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο υπόμνημά του επισημαίνονται η γραμμή του νέου αιγιαλού (υπό στοιχεία «ΑΒΓΔΕΖΗΘ»), η νέα αποβάθρα («Κ»), ένα στρατιωτικό οικόπεδο («α»), τρία (3)

²⁰⁵ Μονιούδη-Γαβαλά 2012, σ. 77.

²⁰⁶ Το Αμφιλοχικό Άργος μνημονεύεται από τον Θουκυδίδη στην Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου (Β' 68): «Άργος το Αμφιλοχικόν και Αμφιλοχίαν την άλλην έκτισε μεν μετά τα Τρωικά οίκαδε αναχωρήσας και ουκ αρεσκόμενος τη εν Άργει καταστάσει Αμφίλοχος ο Αμφιάρεω...». Εδώ εννοείται η Αμφιλοχία, η οποία μέχρι το 1908 ονομαζόταν Καρβασαράς. Το 1908 εκδόθηκε το Διάταγμα «περί μετονομασίας της κωμοπόλεως Καρβασσαρά εις "Αμφιλοχίαν"», ΦΕΚ 288^Α/21.11.1908.

²⁰⁷ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων των επαρχιών Βονίτσης και Βάλτου», ΦΕΚ 5Α'/08.03.1841.

²⁰⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων [1833 – 1879], Φ. 29, αρ. εγγράφων 009-011.

πηγάδια σε πλατείες «(β)», ναός και πλατεία («N»), καθώς και «Στρατιωτική πλατεία», υπό στοιχείο «Π».

2.12.10. Γαύριο

Την περίοδο 1847 – 1848 είχαν επιβληθεί φόροι για την κατασκευή προκουμαίας στον λιμένα Άνδρου. Με τον Νόμο ΤΜ'/1856, ΦΕΚ 40^Α/25.08.1856, προωθείται η κατασκευή αιμασιάς στον Δήμο Γαυρίου της Άνδρου. Ειδικότερα, παραχωρούνται δωρεάν στον Δήμο (σύμφωνα με το άρθρο 1 του Νόμου), τα ευρισκόμενα αριστερά της εισόδου του λιμανιού «υποθαλάσσια τεμάχια εθνικής γης», που περιλαμβάνονταν μεταξύ «του νυν ορίου της θαλάσσης» και της νέας οικοδομικής γραμμής στα Οικοδομικά Τετράγωνα Δ και Ε του σχεδίου Γαυρίου, επιφάνειας δύο χιλιάδων εκατόν ογδόντα (2.180) τ.μ. περίπου. Η παραχώρηση γινόταν υπό τον όρο της «χερσώσεως», δηλαδή της επίχωσης, αυτής της έκτασης από τον Δήμο, εντός προθεσμίας τριών (3) ετών από τη δημοσίευση του Νόμου. Σύμφωνα με το άρθρο 2, «τα εις την αυτήν κατηγορίαν μετά των εν τω προηγουμένω άρθρω υπαγόμενα τεμάχια» των Τετραγώνων Α, Β, Γ, του σχεδίου, επιφάνειας περίπου τετρακοσίων δώδεκα (412) τ.μ., παραχωρούνταν δωρεάν στους ιδιοκτήτες των παρακείμενων οικοπέδων. Θα διανέμονταν δε ανάλογα με το μέτωπο κάθε οικοπέδου, υπό τον όρο της επίχωσης αυτών, εντός ενός έτους από τη δημοσίευση του Νόμου. Εάν οι προαναφερθείσες προθεσμίες, των τριών και του ενός έτους αντίστοιχα, παρέρχονταν χωρίς να έχουν υλοποιηθεί οι χερσώσεις, τόσο ο Δήμος Γαυρίου όσο και οι ιδιοκτήτες υποχρεούνταν στην «κατ' εκτίμησιν» καταβολή του αντίτιμου αυτών των γαιών, «οψέποτε λάβωσι χρείαν της ανακτήσεως αυτών».

Αυτή είναι η μοναδική ρύθμιση για το σχέδιο πόλεως της Άνδρου που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως επί Όθωνα.

2.12.11. Σινάνο

Το Σινάνο²⁰⁹ ήταν ένας αγροτικός οικισμός της Αρκαδίας, ο οποίος το 1841 ορίστηκε πρωτεύουσα του νέου ομώνυμου Δήμου Μεγαλοπόλεως, που είχε πληθυσμό δύο χιλιάδες τετρακόσιους τριάντα δύο (2.432) κατοίκους²¹⁰. Με τον Νόμο ΤΟΑ'/1856, ΦΕΚ 57^Α/11.10.1856, παρατάθηκε για τρία (3) χρόνια, δηλαδή μέχρι το 1859, «υπό τους αυτούς όρους», η ισχύς των διατάξεων του από 30 Ιουλίου 1837 Διατάγματος «περί του εν Σινάνω συνοικισμού»²¹¹. Το σχέδιό

²⁰⁹ Το 1885 μετονομάστηκε σε Μεγαλόπολη.

²¹⁰ Διάταγμα «περί συγχωρεύσεως των δήμων της επαρχίας Μεγαλοπόλεως», ΦΕΚ 5^Α/08.03.1841.

²¹¹ Στο σχέδιο είναι επικολημένη πινακίδα στην οποία αναφέρεται «Δεν εδημοσιεύθη» σε ΦΕΚ.

του είχε εκπονήσει το 1837²¹², «ο Γερμανός μηχανικός Σαανέ»²¹³, ακολουθώντας το υποδάμειο σύστημα. Αυτό το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:250, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι εξαιρετικής ευκρίνειας, έγχρωμο και δημοσιεύεται στο Παράρτημα της μελέτης. Στο σχέδιο αποτυπώνονται ο υφιστάμενος οικισμός και η μελλοντική επέκτασή του, οι προβλεπόμενοι δημόσιοι χώροι, δημόσια πηγάδια και κρήνες (κυρίως στα όρια του οικισμού). Στο υπόμνημα του σχεδίου επισημαίνονται, με διαφορετικά χρώματα, τα πέτρινα σπίτια, οι καλύβες, τα «χαλασμένα» σπίτια, η εκκλησία, περιβόλια και χωράφια. Είναι αποτυπωμένοι επίσης οι οδικοί άξονες «από Μεγαλόπολι και Καρίτενα», προς «Τριπολιτζά», «εις Λεονδάρι» και προς «Κυπαρισσία». Ο αριθμός των σπιτιών ήταν ίδιος με εκείνον των καλυβιών του οικισμού, που περιβαλλόταν από χωράφια και «μουριές». Το 1861, με τον Νόμο ΧΠΒ' «περί παρατάσεως του εν Σινάνω συνοικισμού», ΦΕΚ 37^Α/12.08.1861, δόθηκε και νέα παράταση πέντε (5) ετών, δηλαδή μέχρι τον Αύγουστο 1866, στην ισχύ των διατάξεων του Νόμου ΤΟΑ'/1856. Συνεπώς η αρχική ρύθμιση του 1837 για το σχέδιο πόλεως του Σινάνου κάλυψε χρονικά μία τριακονταετία.

2.12.12. Υπάτη

Η Υπάτη βρισκόταν κοντά στα ελληνο-τουρκικά σύνορα κατά την Οθωνική περίοδο και αποτελούσε σημαντικό κέντρο της Φθιώτιδας, έχοντας αποκτήσει σχολείο ήδη από το 1835²¹⁴. Ο Όθωνας την επισκέφθηκε δύο (2) φορές, στο πλαίσιο περιοδείας του στην ελληνοτουρκική μεθόριο, το 1834 και το 1845²¹⁵, συνοδευόμενος από τον αρχαιολόγο Ross, ο οποίος το 1861 δημοσίευσε μελέτη με τίτλο *Hypata – Oetaeer – Aenianen*.

Στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900²¹⁶ αναφέρεται ένα «σχέδιον της πόλεως Υπάτης», υπό κλίμακα 1:1000, που συνόδευε Διάταγμα με ημερομηνία υπογραφής 19 Μαρτίου 1843. Στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως όμως δεν έχει δημοσιευθεί αυτό το Διάταγμα, ούτε βρέθηκε σχετικό σχέδιο στο Αρχαίο Χαρτών.

Στο ΦΕΚ 40^Α/20.11.1857 δημοσιεύεται ένα άλλο Διάταγμα, με το οποίο η κεντρική πλατεία της Υπάτης «καλείται του λουπού» πλατεία Βασίλισσας Αμαλίας, κατόπιν προτάσεως του δημοτικού Συμβουλίου της πόλης.

²¹² Στο σχέδιο αναφέρεται «Ευθείασθη εις τα 1837».

²¹³ Σχέδιο δράσης 2013, σ. 15.

²¹⁴ Με Διάταγμα στο ΦΕΚ 5^Α/27.02.1835.

²¹⁵ Κοτσίλης 2009, σ. 110.

²¹⁶ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 21.

2.12.13. Γαλαξειδί

Με τον Νόμο Υ4Β'/1858, ΦΕΚ 23^{Α'}/08.07.1858, επιτράπηκε η επιβολή και είσπραξη «*εφ' άπαξ εφ' όλων των εις τον λιμένα Γαλαξειδίου ανηκόντων πλοίων*», τέλους είκοσι (20) λεπτών ανά τόνο. Τα χρήματα που θα εισπράττονταν θα διατίθονταν αποκλειστικά για την ανέγερση νεκροταφείου στην πόλη. Το Γαλαξειδί είχε καταστραφεί τρεις (3) φορές κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και ανοικοδομήθηκε στη συνέχεια. Όπως επισημαίνει ο Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς²¹⁷, έχει διατηρηθεί ο χαρακτήρας της εξελιγμένης πόλης, όπως είχε διαμορφωθεί από την εποχή της Τουρκοκρατίας, δηλαδή «*πανταχόθεν ελεύθερα*» κτίσματα μονοκατοικιών με προαύλια και μικρούς κήπους, διατεταγμένα όχι σύμφωνα με ένα κάρναβο ρυμοτομίας αλλά ελεύθερα και κλιμακωτά στην κλιτύ των λόφων». Δεν υπάρχει σχέδιο πόλεως του Γαλαξειδίου στο Αρχείο Χαρτών.

2.12.14. Κορώνη

Στο ΦΕΚ 14^{Α'}/09.04.1859 δημοσιεύεται ο Νόμος ΦΚ' «**περί κατασκευής της προκουμαίας Κορώνης**», με τον οποίο επιβάλλονταν φόροι προκειμένου να χρηματοδοτηθούν κυρίως λιμενικά έργα στην πόλη. Αυτά αφορούσαν την επισκευή και επέκταση της παλαιάς προκουμαίας Κορώνης και «*την κατασκευήν κρηπίδος καθ' όλον το μήκος της παραλίας της πόλεως κατά το εγκεκριμένον αυτής σχέδιον*». Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει αυτό το σχέδιο, ούτε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως υπάρχει δημοσιευμένη άλλη πολεοδομική ρύθμιση για την Κορώνη. Βρέθηκε όμως ένα σχέδιο πόλεως της Κορώνης, «*διαγραφέν διά της Μετροτραπέζης υπό του Φρειδερίκου Ζέρσε κατά το 1842*», το οποίο παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Το σχέδιο δεν αναφέρεται σε Διάταγμα ή Νόμο, αλλά, όπως σημειώνεται στο Αρχείο²¹⁸, «*όλα τα υστερότερα διατάγματα*²¹⁹ τροποποιούν αυτόν τον χάρτη». Είναι ευκρινές, σημειώνεται σε αυτό η ακρόπολη, το υδραγωγείο, ο λιμένας και ο προβλήτας, ο πυκνός οικισμός της Κορώνης. Υπάρχει συνοπτική «Κεφαλαίωσις» των επιφανειών των τεμαχίων (ιδιόκτητων, προικοδοτηθέντων, εθνικών, κλπ), που ανέρχονται συνολικά σε τετρακόσια δώδεκα στρ. και επτακόσια τ.μ. (412,7) και υπόμνημα, «*Εξήγησις*», στο οποίο είναι σημειωμένα με διαφορετικό χρώμα: θάλασσα, κήπος, οικίες, γήπεδα, οδοί, οι αριθμοί των τεμαχίων και «γεωμετρικά σημεία», «*διαχάραξις των οδών της νέας πόλεως*», καθώς και ορισμένα

²¹⁷ Παπαγεωργίου-Βενετάς 2002, σ. 409.

²¹⁸ Φύλλο «Νομός: Μεσσηνίας, Δήμος/Κοινότης: Κορώνη, Οικισμός/Περιοχή: Κορώνη».

²¹⁹ Το αμέσως επόμενο σχετικό Διάταγμα για την Κορώνη, «περί ρυθμίσεως οδού τινός εν τη πόλει Κορώνης», δημοσιεύεται επί βασιλείας Γεωργίου Α', στο ΦΕΚ 10^{Α'}/04.03.1864.

κτίρια και δημόσιοι χώροι, όπως Δημαρχείο, δημοτικό σχολείο, ναοί, κοιμητήριο, υδραγωγείο, κρεοπωλείο, μώλος, πλατεία. Επισημαίνεται ότι για πρώτη φορά σε υπόμνημα σχεδίου επισημαίνονται οι διαστάσεις των οδών ως εξής: «1^{ης} τάξεως ή αα», πλάτος έντεκα (11) μ., «2ας τάξεως ή ββ», πλάτος επτά (7) μ., «3^{ης} τάξεως ή γγ», πλάτος έξι (6) μ., «4^{ης} τάξεως ή δδ», πλάτος τέσσερα (4) μ.. Επιπλέον, στο σχέδιο υπάρχουν μέσα σε πλαίσιο «Παρατηρήσεις», οι οποίες είναι δυσανάγνωστες.

Στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900²²⁰ αναφέρεται ένα ακόμη σχέδιο, με τίτλο «(...) της πόλεως Κορώνης», που έφερε υπόμνημα κτιρίων. Αυτό το σχέδιο, του 1856, βρέθηκε στο Αρχείο και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Έχει συνταχθεί υπό κλίμακα 1:1000, είναι πολύ ευκρινές, σημειώνονται η ακρόπολη και δύο (2) πλατείες της Κορώνης και στο υπόμνημά του αναφέρονται, μεταξύ άλλων, διάφορες οικίες «κατεχόμενες από οικογένειες» (δυσδιάκριτα επώνυμα), στρατώνας, πυριτιδαποθήκες, «Λουτρά Οθωμανικά», πλατεία και νοσοκομείο.

2.12.15. Μάραθος

Με το Διάταγμα «περί συνοικισμού εν τη θέσει Μαράθω της Τριφυλίας», ΦΕΚ 50^Α/30.12.1859 και αφού –όπως αναφέρεται στο προοίμιό του– είχαν ληφθεί υπόψη αφ' ενός μεν οι ανάγκες των κατοίκων της κωμόπολης Γαργαλιάνων Τριφυλίας, αφ' ετέρου δε το Διάταγμα περί υγιεινής των πόλεων, εγκρίνεται όπως στη θέση Μάραθο της Μεσσηνίας, απέναντι από τη νησίδα Πρώτη, «*συνοικισθή πόλις, ήτις ονομασθήσεται Μάραθος*». Η νέα πόλη προβλέπεται να οικοδομηθεί «*κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Σημειώνεται ότι τα προσδιορισθέντα οικοπέδα για την ανέγερση των δημόσιων και δημοτικών κτιρίων έπρεπε «*να ήναι ελεύθερα παντός πραγματικού επ' αυτών δικαιώματος*». Διορίζεται Επιτροπή²²¹, «*προς ευόδωσιν του συνοικισμού*», τα καθήκοντα της οποίας, κατά τα ειωθότα, θα ορίζονταν με άλλο Διάταγμα. Το διάγραμμα της νέας πόλης, που σχεδιάζεται κατά το υποδάμειο σύστημα, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι υπό κλίμακα και παρουσιάζεται στο Παράρτημα της μελέτης. Είναι σημειωμένα σε αυτό τα οικοπέδα που προορίζονταν για δημόσια και δημοτικά καταστήματα και οι προτεινόμενες δενδροφυτεύσεις σε κεντρικούς δρόμους της πόλης. Το 1869 εκδόθηκε νέο Διάταγμα²²² που αφορούσε την έγκριση του σχεδίου πόλεως της Μαραθούπολης.

²²⁰ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 22.

²²¹ Στην Επιτροπή μετείχαν ο Έπαρχος Τριφυλίας, ως Πρόεδρος και οι Αντώνιος Πηλιώτης, Κων/νος Σκιαδάς και Κων/νος Φωτιάδης, ως μέλη.

²²² Σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών, το Διάταγμα είχε υπογραφεί στις 20 Οκτωβρίου 1869, συνοδευόταν από σχέδιο της Μαραθούπολης υπό κλίμακα 1:2000, αλλά δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

2.12.16. Τήνος

Στο ΦΕΚ 9^Α/14.03.1860 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί σχηματισμού τακτικής οδού εκ του λιμένος Τήνου προς την Μονή Ευαγγελίστριας**». Με το Διάταγμα εγκρίθηκε, κατόπιν γνωμοδοτήσεως του δημοτικού Συμβουλίου Τήνου, η διαπλάτυνση της οδού που άρχιζε από την προκουμαία του λιμένα της Τήνου και κατέληγε στον ναό της Ευαγγελίστριας, «*κατά το ώδε προσαρτώμενον διάγραμμα, φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν*». Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:1250, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα αν και είναι «ημικατεστραμμένο», όπως σημειώνεται και στο Αρχείο. Παρουσιάζεται η εν λόγω οδός, η οποία άρχιζε από το λιμάνι Τήνου, όπου και η αγορά, και όδευε προς τη μονή της Ευαγγελίστριας, διατηρώντας σταθερό πλάτος έξι (6) μ.. Είναι ενδεικτικό ότι ο οικισμός αποτυπώνεται αναπτυσσόμενος γραμμικά εκατέρωθεν της εν λόγω οδού, σε μία απόσταση διακοσίων πενήντα (250) μ. περίπου από το λιμάνι. Στη συνέχεια, στο σχέδιο αποτυπώνονται «*κήποι*».

2.12.17. Καλαμάκι

Στο ΦΕΚ 9^Α/14.03.1860 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί του σχεδίου της Κωμοπόλεως Καλαμακίου**». Το Καλαμάκι βρισκόταν στον οδικό άξονα που συνέδεε τη Νέα Κόρινθο με τις Κεχριές και τα Λουτρά, και διέθετε λιμάνι. Ειδικότερα, στην περιοχή του Ισθμού Κορίνθου λειτουργούσαν, την εποχή εκείνη, τέσσερα (4) λιμάνια: του Καλαμακίου και των Κεχριών στον Σαρωνικό κόλπο, της Νέας Κορίνθου και του Λουτρακίου στον Κορινθιακό, που είχαν στρατιωτική αξία, όπως αναφέρει ο Χρήστος Φωτόπουλος. Αυτά τα λιμάνια επέτρεπαν «*την ταχεία και ασφαλή διαμετακόμιση ταξιδιωτών, στρατευμάτων και εμπορευμάτων μεταξύ των δύο κόλπων, οι οποίοι αποτελούσαν τον πλέον σύντομο, αμφίδρομο τρόπο επικοινωνίας μεταξύ της Δυτικής και Ανατολικής Ελλάδας*»²²³. Το Διάταγμα είναι εξαιρετικά λακωνικό και αναφέρει μόνον ότι «*η κωμόπολις Καλαμακίου οικοδομηθήσεται κατά το φέρον την υπό σημερινήν ημερομηνίαν*²²⁴ *Ημετέραν έγκρισιν σχέδιον*». Το σχέδιο Καλαμακίου, υπό κλίμακα 1:1000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Και σε αυτή την κωμόπολη το σχέδιο ακολουθεί το υποδάμειο σύστημα, περιλαμβάνει δε μικρές επιχώσεις και συνεχείς δενδροφυτεύσεις κατά μήκος Οικοδομικών Τετραγώνων. Στο κέντρο της πόλης δεσπόζει μεγάλη πλατεία, στην οποία είναι

²²³ Φωτόπουλος 2013, σ. 114.

²²⁴ Πρόκειται για την 3^η Φεβρουαρίου 1860.

χωροθετημένος ναός, ενώ αποτυπώνονται η οδός που συνέδεε το Καλαμάκι με το Λουτράκι («οδός Λουτρακίου») και η οδός «άγουσα εις Μέγαρα».

2.12.18. Δραχμάνι

Στο ΦΕΚ 16^Α/18.04.1860 δημοσιεύεται Διάταγμα «περί του σχεδίου της Κώμης Δραχμανίου²²⁵», στο οποίο, το μόνο που αναφέρεται είναι ότι εγκρίνεται «ως σχέδιον της κώμης Δραχμανίου, πρωτεύουσας του δήμου Ελατείας, το φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν συνημμένον διάγραμμα». Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:1000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι ευκρινές και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Ακολουθεί το κλασικό υποδάμειο σύστημα. Στο κέντρο της κωμόπολης δεσπόζει ναός σε μεγάλη πλατεία, στα δύο άκρα της οποίας χωροθετούνται ένα δημοτικό κατάστημα (υπό στοιχείο «I») και το «Αλληλοδιδασκτικόν Σχολείον» («II»). Το ρυμοτομικό διάγραμμα της Ελάτειας εγκρίθηκε μία δεκαετία αργότερα²²⁶.

2.12.19. Λάλας

Ένα ακόμη σχέδιο πόλεως προωθείται με το Διάταγμα «περί συνοικισμού πόλεως επί της Θέσεως Λάλα της Ηλείας», το οποίο δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 54^Α/15.11.1860. Ο Λάλας βρίσκεται ανατολικά της αρχαίας Ολυμπίας και είναι γνωστός από τη μάχη της 30^{ης} Μαΐου 1821, μία από τις πρώτες νικηφόρες των Ελλήνων κατά την Επανάσταση²²⁷. Ο Βαυαρός ζωγράφος Peter Von Hess²²⁸, εμπνευσμένος από τη μάχη του Λάλα, φιλοτέχνησε τον πίνακα *Ο Α. Μεταξάς νικά τους Τούρκους περί τον Λάλα*.

Το Διάταγμα για το σχέδιο πόλεως προέβλεπε «ίνα επί της θέσεως Λάλα συνοικισθή πόλις κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα», η οποία θα έφερε το «αρχαίον αυτής όνομα Λάλα». Το διάγραμμα, σε κλίμακα 1:2000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Η πόλη είναι χαραγμένη κατά το υποδάμειο σύστημα. Το υπόμνημα του σχεδίου είναι πολύ αναλυτικό και αναφέρεται στην εκκλησία, σε ξεχωριστό Οικοδομικό Τετράγωνο «κατασκευαζόμενη επί του παλαιού Τουρκικού τεμένους», σε όλες τις

²²⁵ Με Διάταγμα στις 8 Απριλίου 1835 το Δραχμάνιο είχε οριστεί πρωτεύουσα του Δήμου Ελάτειας Φθιώτιδας. Το 1865 με άλλο Διάταγμα, ΦΕΚ 44^Α/13.09.1865, μετονομάστηκε σε Ελάτεια.

²²⁶ Με το Διάταγμα «περί εγκρίσεως διαγράμματος ρυμοτομίας της κωμοπόλεως Ελατείας (Δραχμανίου)», ΦΕΚ 33^Α/08.10.1870.

²²⁷ «Ένα σώμα από Επτανήσιους εθελοντές, ενισχυμένο από Ηλείους και Καλαβρυτινούς, πολιορκεί το χωριό Λάλα της Ηλείας. Οι Τούρκοι του χωριού επειδή τρομοκρατήθηκαν δεν υπεράσπισαν τις θέσεις τους κι έτσι οι επαναστάτες κατέλαβαν το όρος Πούσι». Χρονολόγιο πολεμικών γεγονότων 2014, σ. 35.

²²⁸ Ο Γερμανός Peter von Hess (1792 – 1871) είναι ο σημαντικότερος εικονογράφος της Επανάστασης. Επηρέαστηκε από τους Ολλανδούς ζωγράφους του 17^{ου} αιώνα «αλλά στις ιστορικές του συνθέσεις δέχεται την καθοριστική επίδραση του συμπατριώτη του Wilhelm von Kobell (1766 – 1855)». Παπανικολάου 1980, σ. 250.

υφιστάμενες, τότε, κατοικίες (μία κατοικία επισημαίνεται με προαύλιο), αναφέροντας μάλιστα και τα ονόματα των ιδιοκτητών τους, και σε ένα εργαστήριο, του πάρεδρου Μουλογιαννάκη. Αποτυπώνονται ακόμη και ορισμένα δένδρα (μία συκή, τρεις (3) καρυδιές), ενώ σημειώνονται δύο (2) Οικοδομικά Τετράγωνα (υπό στοιχείο «Γ»), που προορίζονταν για τη μελλοντική χωροθέτηση δημοτικών καταστημάτων. Ο υφιστάμενος οικισμός, το 1860, ήταν πολύ μικρός, όπως προκύπτει από το σχέδιο, το οποίο ήταν πολύ φιλόδοξο για την εποχή. Ο οικισμός αναπτυσσόταν αργά και είναι ενδεικτικό ότι, πέρασαν δυόμιση σχεδόν δεκαετίες για να εγκριθεί, το 1884, η διενέργεια ετήσιας εμποροπανηγυρης²²⁹ στον Λάλα, δείγμα σημαντικής κίνησης στο εμπόριο της περιοχής. Ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα δεν υπάρχει άλλη ρύθμιση για το σχέδιο πόλεως του Λάλα, σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών.

2.12.20. Καλαμάτα

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η παραλία της Καλαμάτας δεν είχε αναπτυχθεί, καθώς η πόλη δεν διέθετε ακόμη λιμάνι. Η ζωή της πόλης, τότε, «παλλόταν γύρω από το Κάστρο, σε απόσταση μισής ώρας από τη θάλασσα, με την οποία η επικοινωνία ήταν δύσκολη, λόγω της έλλειψης οδικού δικτύου»²³⁰. Η Καλαμάτα ήταν πρωτεύουσα του Δήμου Καλαμών, ο οποίος με πληθυσμό τρεις χιλιάδες εξακόσιους ενενήντα (3.690) κατοίκους το 1841²³¹, ανήκε στη β' τάξη των Δήμων. Προς τα τέλη της Οθωνικής περιόδου και ειδικότερα το 1860, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 59^Α/24.12.1860, εγκρίνεται «επί της παραλίας Καλαμών να συνοικισθή πόλις, φέρουσα την επωνυμίαν «Νέαι Καλάμαι»²³² κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα». Αυτή είναι η μόνη ρύθμιση, δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, που αφορά την πόλη της Καλαμάτας επί Όθωνα. Τόσο ο οικισμός της Νέας Καλαμάτας, όσο και η μεταφορά σε αυτόν του Τελωνείου, έδωσαν ώθηση στην παραλιακή ανάπτυξη της πόλης. Τότε τέθηκαν τα θεμέλια του πρώτου Γυμνασίου (σημερινού Δημοτικού Ωδείου), καθώς και των τριών (3) σημερινών μεγαλοπρεπών ναών του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, της Υπαπαντής του Σωτήρος και του Αγίου Νικολάου Φλαρίου, σύμφωνα με τις Αναστασία Μηλίτση-Νίκα και Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη.

²²⁹ Με το Διάταγμα «περί συστάσεως ετήσιας εμπορ. πανηγύρεως εν Λάλα του δήμου Ολυμπίων», ΦΕΚ 472^Α/03.12.1884.

²³⁰ Μηλίτση-Νίκα – Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2006, σ. 2.

²³¹ Διάταγμα «περί διατηρήσεως των δήμων της επαρχίας Καλαμών», ΦΕΚ 5^Α/08.05.1841.

²³² «Την ίδια εποχή η ανάπτυξη που είχε σημειωθεί στην ανατολική Παραλία οδήγησε στην ίδρυση του οικισμού με την επωνυμία Νέαι Καλάμαι (1860) και στη μεταφορά και κατασκευή, εδώ, των δημόσιων καταστημάτων του Τελωνείου [...], προμηνύοντας τη μελλοντική επέκταση της Καλαμάτας προς τη θάλασσα». Μηλίτση-Νίκα – Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2006, σ. 14.

Το σχέδιο της νέας πόλεως, υπό κλίμακα 1:2500, που συνοδεύει το Διάταγμα του 1860, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Προβλέπεται σε αυτό σειρά οκτώ (8) Οικοδομικών Τετραγώνων κατά μήκος του παραλιακού μετώπου και βάθος πέντε (5) Τετραγώνων, με ναό και την περί αυτόν πλατεία να χωροθετούνται στο κέντρο της νέας πόλης. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, η Καλαμάτα εξελίχθηκε σε ισχυρό εμπορικό και οικονομικό αστικό κέντρο της Πελοποννήσου.

2.12.21. Στυλίδα

Στις 31 Αυγούστου 1858 είχε υπογραφεί Διάταγμα που αφορούσε την «τοπογραφική θέση της προκουμαίας και της παραλίας της κωμόπολης Στυλίδος» και συνοδευόταν από σχέδιο, σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών. Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ούτε το εν λόγω σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο. Τρία (3) χρόνια αργότερα, με το Διάταγμα «**περί εγκρίσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Στυλίδος**», ΦΕΚ 27^{Α'}/24.07.1861, εγκρίθηκε το σχέδιο της Στυλίδας, της βορειότερης τότε ελληνικής πόλης, «*επί τη βάσει του συνημμένου, και φέροντος την Ημετέραν έγκρισιν τοπογραφικού σχεδίου*», υπό κλίμακα 1:2500, το οποίο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Η νέα πόλη είναι σχεδιασμένη κατά το υποδάμειο σύστημα και στο σχέδιό της προβλέπονται μικρές επιχώσεις για τη διαμόρφωση του λιμανιού και της προκουμαίας. Είναι ενδιαφέρον ότι αποτυπώνονται έξι (6) ναοί, οι τρεις (3) εκ των οποίων βρίσκονται σε κεντρικές πλατείες.

Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος νομοθέτησης για το σχέδιο πόλεως της Στυλίδας, όπως άλλωστε και για το αντίστοιχο της Θήβας (στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως): προωθείται νομοθετική ρύθμιση εξαιρετικά λακωνική, που περιορίζεται σε δύο (2) μόλις γραμμές κειμένου, με μία απλή αναφορά στο συνημμένο σχέδιο. Αυτό μάλιστα συμβαίνει ενώ πλησιάζουμε στο τέλος της Οθωνικής περιόδου, υπάρχει πλέον σημαντική εμπειρία σε θέματα σχεδιασμού των πόλεων και έχουν εκδοθεί δεκάδες ρυθμίσεις με λεπτομερείς αναφορές στην εφαρμογή σχεδίων.

2.12.22. Αλόνησος

Με το Διάταγμα «**περί συνουκισμού των Αλονησίων**²³³», ΦΕΚ 28^{Α'}/27.07.1861, εγκρίνεται η μετοίκηση των κατοίκων της Αλονήσου «*εις την παράλιον θέσιν του Αγίου Δημητρίου, κατά το φέρον την Ημετέραν έγκρισιν τοπογραφικόν σχέδιον*». Το σχέδιο του πολύ μικρού οικισμού, υπό

---

²³³ Η ονομασία του νησιού μέχρι το 1838 ήταν Λιαδρόμια ή Ηλιοδρόμια, όπως παρουσιαζόταν στη διοικητική διαίρεση του 1828. Ο Δήμος Αλονήσου σχηματίστηκε με Διάταγμα της 12^{ης} Νοεμβρίου 1835, ως Δήμος της Επαρχίας Αττικών Σποράδων.

κλίμακα 1:1000, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι ευκρινές και φέρει υπόμνημα στο οποίο επισημαίνονται: ο «κατερειτομένος» ναός του Αγίου Δημητρίου περιστοιχισμένος από μεγάλη πλατεία (υπό στοιχείο «I»), «οικίσκος εγκατελειμένος του εξ Αλονήσου παππά Βασιλείου» («II»), δημοτικό κατάστημα («III»), δημόσιο κατάστημα («IV»), σχολείο αρρένων («V») και σχολείο «κορασιών» («VI»). Η επόμενη ρύθμιση για το σχέδιο της Αλονήσου, σύμφωνα με το Αρχείο Χαρτών, αφορά Απόφαση Νομάρχη Μαγνησίας περί εγκρίσεως του ρυμοτομικού σχεδίου²³⁴ του Νέου Οικισμού της, το 1979.

2.12.23. Γύθειο

Μετά το 1830 το Γύθειο²³⁵ άρχισε να εξελίσσεται σε δραστήρια παραλιακή πόλη της Μάνης και να αναδεικνύεται ως τοπικό κέντρο. Το 1838 ο Ernst Curtius²³⁶, ο οποίος περιόδευε την Πελοπόννησο, αποτύπωσε την πόλη σε χάρτη²³⁷. Το 1846 η πόλη έγινε έδρα του Έπαρχου Γυθείου²³⁸ και το 1861 συντάσσεται το πρώτο πολεοδομικό της σχέδιο. Ειδικότερα, στο ΦΕΚ 42^Α/23.08.1861 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί επεκτάσεως της πόλεως Γυθείου», σύμφωνα με το οποίο σχεδιαζόταν η επέκταση του Γυθείου «επί της προς άρκτον αυτής κειμένης κοιλάδος κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα». Από το Διάταγμα προκύπτει ότι το Γύθειο διέθετε ήδη κάποιο πρωτόλειο σχέδιο πόλεως, για το οποίο όμως δεν δίνεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κανένα στοιχείο. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Πατσουμά, το πρώτο σχέδιο πόλεως του Γυθείου ήταν του 1861, «το οποίο ρύθμισε την επέκταση της πόλης προς τη βορεινή πλευρά, σύμφωνα με το Ιπποδάμειο σύστημα»²³⁹. Εκπονήθηκαν δύο (2) παραλλαγές του σχεδίου πόλεως, σε κλίμακα 1:1000. Και στις δύο περιπτώσεις προβλεπόταν η χάραξη μίας κεντρικής λεωφόρου που κατέληγε σε προβλήτα. Η πρώτη παραλλαγή προέβλεπε ευρύχωρη εσωτερική πλατεία, την οποία διέσχιζε αξονικά η κεντρική λεωφόρος. Η δεύτερη παραλλαγή, κατά το υποδάμειο σύστημα, προέβλεπε μία ακόμη βασική οδό πάνω στον παλαιό αμαξιτό δρόμο και

²³⁴ Απόφαση Νομάρχη υπ' αρ. Τ.Υ. 84.313/78, ΦΕΚ 544Δ'/06.10.1979.

²³⁵ Το Γύθειο αποτελούσε την πρωτεύουσα της Επαρχίας Γυθείου, «συνισταμένην εκ της Ανατολικής Μάνης», του Νομού Λακωνίας, σύμφωνα με το Διάταγμα «περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», ΦΕΚ 12^Α/06.04.1833.

²³⁶ Ο Γερμανός φιλόλογος και αρχαιολόγος Ernst Curtius (1814 – 1896) ήταν Διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου του Βερολίνου. Ήρθε στην Ελλάδα ως παιδαγωγός, ασχολήθηκε με τη συγκριτική έρευνα του αρχαίου και νεώτερου πολιτισμού και οργάνωσε τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές στην Ολυμπία.

²³⁷ Ο χάρτης του Γυθείου του Curtius, σε κλίμακα 1:6000, δημοσιεύθηκε το 1852. *Μάνη Πολιτιστικό Οδοιπορικό* 1993-1994, σ. 75.

²³⁸ Διάταγμα «περί προσδιορισμού εδρών τινών επάρχων», ΦΕΚ 18^Α/02.07.1846.

²³⁹ Πατσουμάς 2010, σ. 9.

τέσσερις (4) μικρότερες πλατείες στις οποίες χωροθετούνταν τα δημόσια κτίρια και η αγορά. Εγκρίθηκε και εφαρμόστηκε η δεύτερη πρόταση²⁴⁰. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχέδιο πόλεως του Γυθείου και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο υπόμνημά του επισημαίνονται, «*Τετράγωνον διά Δημόσια καταστήματα*», «*Τετράγωνον διά Δημοτικά καταστήματα*», τελωνείο, ναοί, «*Πλατεία εμπορική*», «*Κήπος του Λαού*», καθώς και σχολεία («*Αλληλοδιδασκικόν*», «*Ελληνικόν σχολείον*», «*σχολείον κορασίων*»).

Στην Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900²⁴¹ αναφέρεται και ένα «σχέδιον της νέας πόλεως Γυθείου», χωρίς ημερομηνία, υπό κλίμακα 1:1000, που φέρει υπόμνημα. Στο Αρχείο Χαρτών δεν βρέθηκε αυτό το σχέδιο, ούτε υπάρχει άλλο νομοθέτημα για το Γύθειο δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κατά την Οθωνική περίοδο. Ενδεχομένως να πρόκειται για το σχέδιο της πρώτης παραλλαγής του σχεδίου πόλεως που δεν υιοθετήθηκε.

Στην μετά τον Όθωνα περίοδο και μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το σχέδιο πόλεως του Γυθείου επεκτάθηκε το 1866²⁴² και τροποποιήθηκε πολλές φορές, το 1869, το 1872, το 1874, το 1896.

2.12.24. Καστρί

Η ανέγερση μιας νέας πόλης στη Φθιώτιδα αποφασίζεται το 1861, με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 63^Α/13.10.1861. Η πόλη θα ανεγειρόταν στη θέση Καστρί²⁴³ Λοκρίδας, «όπου έκειτο η αρχαία Λάρυμνα», σύμφωνα με το «*συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:1000, και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι έγχρωμο και πολύ ευκρινές, διακρίνονται τα Οικοδομικά Τετράγωνα σχεδιασμένα κατά το υποδάμειο σύστημα, οι προβλεπόμενες δενδροφυτεύσεις, οι θέσεις της μελλοντικής επίχωσης προκειμένου να προστατευθεί ο οικισμός από τους κυματισμούς, η προκουμαία και δύο (2) προβλήτες με φυσικούς ογκόλιθους. Στο υπόμνημα του σχεδίου επισημαίνονται τα οικόπεδα «*διά Δημόσιον Κατάστημα*» (υπό στοιχείο «I»), «*διά Δημοτικά Καταστήματα*» («II») και οικόπεδο «*Εκκλησίας*» («III»). Είναι χαρακτηριστικό ότι το δημόσιο και τα δημοτικά καταστήματα προβλεπόταν να αναπτυχθούν κατά μήκος του παραλιακού μετώπου.

²⁴⁰ Σαΐτας 1994, σ. 190.

²⁴¹ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 24.

²⁴² Με τον Νόμο ΠΝΣΤ' «περί επεκτάσεως της πόλεως Γυθείου», ΦΕΚ 20^Α/07.03.1866.

²⁴³ Ο οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1879, με εκατόν πενήντα εννέα κατοίκους. Μίχας 2010, σ. 4.

2.12.25. Ελευσίνα

Στο Τμήμα Διαχείρισης του Ιστορικού Αρχείου Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων/Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών του Υπουργείου Πολιτισμού, βρέθηκε σχέδιο πόλεως της Ελευσίνας του 1835, με όλα τα στοιχεία του στη γαλλική γλώσσα, υπό κλίμακα 1:2500, που φέρει δυσδιάκριτη υπογραφή και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι ευκρινέστατο και στο Υπόμνημά του είναι σημειωμένα: εκκλησία, λιμάνι και ξενοδοχείο, σχολείο και εμπορικό κατάστημα, αγορά, πλατεία. Είναι σημειωμένοι επίσης οι δρόμοι προς Αθήνα και προς Μέγαρα/Μάνδρα. Μεταγενέστερα έχουν προστεθεί στο Υπόμνημα άλλα δύο (2) στοιχεία, «Α»: *«μεγάλα και μικρά προπύλαια, η οικία αγοράσθηκε τω 1860 και κατεδαφίστηκεν ότε...»*, και «Β»: *«ο ναός της Ελευσίνας Δήμητρος υπό τας οικίας, αίτινες...»*.

Οι πρώτες αρχαιολογικές ανασκαφές στην περιοχή της Ελευσίνας ξεκίνησαν το 1812 και, όπως αναφέρει η Αναστασία Λερίου, *«πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση της αρχαιόφιλης βρετανικής εταιρείας των Ντιλετάντι και δεν διήρκεσαν πολύ»*²⁴⁴. Οι ανασκαφές διακόπηκαν για μεγάλο διάστημα κι επαναλήφθηκαν το 1860 από τον Γάλλο αρχαιολόγο Francois Lenormant. Το τελευταίο έτος της Οθωνικής περιόδου, με τον Νόμο ΨΛΒ'/1862, ΦΕΚ 20^Α/26.03.1862, αποφασίζεται να αποζημιωθούν οι ιδιοκτήτες των προς ανασκαφή *«προσλαμβανομένων οικοπέδων»* περί τον ναό της Δήμητρας. Ειδικότερα, ο Νόμος όριζε ότι στους ιδιοκτήτες οικοπέδων παραχωρούνταν εθνικά οικοπέδα *«εκ των παρακειμένων τοιούτων, εκτάσεως ίσης τω οικοπέδω τω αφ' ενός εκάστου αφαιρουμένω»*. Πλην του Νόμου ΨΛΒ'/1862, δεν υπάρχει άλλο νομοθέτημα, δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, για το σχέδιο πόλεως ή τον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας.

Από το 1882 μέχρι σήμερα η Ελευσίνα ανασκάπτεται συστηματικά από την Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία. Επισημαίνεται ότι πολλά χρόνια πριν αρχίσει η ανασκαφή από την Αρχαιολογική Εταιρεία, αλλά και στη συνέχεια, γίνονταν χρονοβόρες διαπραγματεύσεις²⁴⁵ με τους κατοίκους του χωριού που κατείχαν τον χώρο του ιερού της Δήμητρας, διαπραγματεύσεις που ακολουθούνταν από αγορές σπιτιών και κατεδαφίσεις, όπως αναφέρει ο Βασίλειος Πετράκος²⁴⁶,

²⁴⁴ Λερίου 2010, σ. 55.

²⁴⁵ Ως λόγος καθυστέρησης των εργασιών της μεγάλης *«από ετών αρξαμένης αυτής επιχειρήσεως της εταιρείας»*, αναφέρεται στην Έκθεση των *«υπό του συμβουλίου κατά το έτος (1891) πεπραγμένων»* της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ανέγνωσε ο Γραμματέας της Κουμανούδης στις 2 Φεβρουαρίου 1892, η *«μη τελεσθείσα εισέτι εξαγόρασις αναγκαίων πινών τόπων»*, για τους οποίους και *«υπόσχεσιν εδώκαμεν περί προκαταβολής»* και σχέδιο είχε εκπονηθεί από τον αρχιτέκτονα Καβεράο, με δαπάνη της Εταιρείας. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1893*, σ. 12.

²⁴⁶ Πετράκος 2007, σ. 3.

ο οποίος εκτιμά ότι «ο χώρος του ιερού της Δήμητρος αν σώζεται σήμερα, [...] στην Εταιρεία οφείλεται». Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν σχεδόν επί έναν αιώνα και έφεραν στο φως το σύνολο του ιερού, μεγάλο μέρος από την οχύρωση της πόλης και κτίρια διαφόρων εποχών και χρήσεων.

2.12.26. Βοιές

Το 1845 η νέα πόλη που είχε ανεγερθεί στη θέση των αρχαίων Βοιών Λακωνίας, την περίοδο 1837 – 1840 και ανήκε στην Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς²⁴⁷, πήρε το όνομα Νεάπολη. Οι Βοιές ήταν πρωτεύουσα του νέου ομώνυμου Δήμου, που σχηματίστηκε το 1841 και αριθμούσε δύο χιλιάδες διακόσιους εξήντα οκτώ (2.268) κατοίκους²⁴⁸. Σύμφωνα με την Δήμητρα Σταθοπούλου²⁴⁹, το πρώτο εγκεκριμένο σχέδιο της κωμόπολης χρονολογείται το 1848, «*με χάραξη οικοδομών και εκτάσεως της Νεαπόλεως και πρόβλεψη δημόσιου δρόμου*»²⁵⁰.

Το 1862, με το Διάταγμα «**περί σχεδιογραφήσεως της κωμοπόλεως Βοιών**», ΦΕΚ 26^Α/12.05.1862, αποφασίστηκε να «*εγερθή*» η κωμόπολη «*κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το σχέδιο, το οποίο είχε συνταχθεί υπό κλίμακα 1:1250, και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο υπόμνημά του επισημαίνονται τα δημόσια καταστήματα (υπό στοιχεία «/» και «//»), τα δημοτικά καταστήματα («///» και «/V») και το δημοτικό σχολείο στη νοτιοανατολική πλευρά του σχεδίου («V»). Στο σχέδιο είναι επίσης αποτυπωμένος ναός και η περί αυτόν ορθογωνική πλατεία.

2.12.27. Αστακός

Το καλοκαίρι του 1862, με το Διάταγμα «**περί εγκρίσεως κανονικού σχεδίου εις την κωμόπολιν Αστακού**», ΦΕΚ 34^Α/21.06.1862, αποφασίζεται να οικοδομηθεί ο Αστακός Αιτωλοακαρνανίας «*κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Ο Αστακός από το 1841 αποτελούσε την έδρα του νέου ομώνυμου Δήμου με δύο χιλιάδες διακόσιους πενήντα πέντε (2.255) κατοίκους²⁵¹. Το σχέδιο πόλεως του Αστακού είχε εκπονήσει ο γεωμέτρης Μάρκος Βότσαρης, ο οποίος υπηρετούσε στη Ναύπακτο. Η σχετική αλληλογραφία μεταξύ Υπουργείου Εσωτερικών, δημοτικού Συμβουλίου Αστακού και του Βότσαρη περιλαμβάνεται αναλυτικά σε ανέκδοτο ιστορικό υλικό για τον Δήμο Αστακού, της περιόδου 1821

²⁴⁷ Η Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς ήταν μία από τις τέσσερις του Νομού Λακωνίας, σύμφωνα με το Διάταγμα «περί διαφρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του», ΦΕΚ 12^Α/06.04.1833.

²⁴⁸ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς», ΦΕΚ 5^Α/08.03.1841.

²⁴⁹ Σταθοπούλου 2006, σ. 112.

²⁵⁰ Λουκάτος 1998, σ. 375.

²⁵¹ Διάταγμα «περί συγχωνεύσεως των δήμων των επαρχιών Βονίτσης και Βάλτου», ΦΕΚ 5^Α/08.03.1841.

–1865²⁵². Ειδικότερα, σε επιστολή²⁵³ του «περί σχεδιογραμμίσεως του παραλίου Αστακού» προς τη Διεύθυνση Μηχανικού Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ο Υπουργός Εσωτερικών Κουντουριώτης αναφέρει: «*Διαβιβάζοντας υμίν επί επιστροφή την υπ' αριθ. 24914 επισημένους του Υπουργείου των Οικονομικών μεθ' όλων των επικλειομένων εγγράφων παραγγέλλομεν υμίν, κύριε Διευθυντά, να απασχολήσετε εις την εν λόγω καταμέτρησην και σχεδιογράφησιν του παραλίου Αστακού, και της αποτυπώσεως και να δοθώσιν εις τον παρ' υμίν κ.κ. αξιωματικόν του Μηχανικού*». Ο Βότσαρης πήγε στον Αστακό, συνέταξε το σχέδιο πόλεως ακολουθώντας το υποδάμειο σύστημα και, στις 24 Αυγούστου 1861, απευθύνθηκε²⁵⁴ προς το Υπουργείο Εσωτερικών ζητώντας να πληροφορηθεί αν έπρεπε να υποβάλει «*το πρωτότυπον του Διαγράμματος της κωμοπόλεως Αστακού, όν ένθα θέλει γίνει η διαχάραξις των τετραγώνων, ή εγώ αυτάς θέλω διαχαράξει το σχέδιον. Το σχέδιον της πόλεως εξαπέστειλλον μετά ταύτα το καθαρόν εις το Υπουργείον προς θεώρησιν. Εν τη παραδοχή της δευτέρας περιστάσεως, παρακαλώ το υπουργείον, όπως εις την διαταγήν κάμει μνειάν του μεγέθους του οικοπέδου, αφού λάβη υπ' όψιν ότι η έκτασις, εφ' ής δύναται να σχεδιασθή τακτική πόλις δεν είναι πολύ μεγάλη, διότι το προς Βορράν μέρος κατέχεται υπό λόφων και βουνών λίαν ανωμάλλων*». Επισημαίνει, δηλαδή, ο Βότσαρης, τους φυσικούς περιορισμούς που εμπόδιζαν την ανάπτυξη του σχεδίου πόλεως. Το Υπουργείο Εσωτερικών διαβίβασε το σχέδιο στο δημοτικό Συμβούλιο Αστακού προς ενημέρωσή του. Στις 2 Φεβρουαρίου 1862 το Συμβούλιο έκανε αποδεκτό το σχέδιο στο σύνολό του και στην Απόφασή του, που υπογράφει ο δημαρχιακός Πάρεδρος Νικόλαος Στεργιάτος, αναφέρεται, μεταξύ άλλων: «*όπως κάμη επ' αυτού το Σώμα τούτο τυχόν παρατηρήσεις ως προς την Γενικήν ή μερικήν διεύθυνσιν των οικοδομικών Γραμμών κατά την υπ' αριθ. 25398 από 18 Ιανουαρίου τ.ε διαταγήν του Υπουργείου των Εσωτερικών. Παρατηρούν ότι το σχέδιον τούτο της κωμοπόλεως Αστακού εγένετο μεθ' όλης της ανηκούσης, ακριβαίως και καταλλήλους διευθύνσεως των οικοδομικών γραμμών ώστε να μην επέλθη βλάβη εις τας οικοδομάς και ουδεμίας έχει ανάγκη παρατήρησιν τινα προς τροπολογίαν αυτού*». Το δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε²⁵⁵ το σχέδιο και παρακάλεσε την Κυβέρνηση να επισπεύσει την έγκρισή του και να λάβει «*προς πραγματοποίησιν και του συνοικισμού της πόλεως ταύτης περί ου*

²⁵² Μήτσης, «Το σχέδιο πόλεως».

²⁵³ Επιστολή υπ' αρ. 11.591 της 31^{ης} Μαΐου 1860.

²⁵⁴ Επιστολή υπ' αρ. 47 της 24^{ης} Αυγούστου 1861.

²⁵⁵ Το σχέδιο του Βότσαρη εγκρίθηκε ομόφωνα με την υπ' αρ. 9/02.02.1862 Πράξη του δημοτικού Συμβουλίου Αστακού, επί δημαρχίας Γεωργίου Γεροθανάση και τοιχοκολλήθηκε σε κεντρικό μέρος της πόλης, ώστε να λάβουν γνώση όλοι οι κάτοικοι και να υποβάλουν τις τυχόν ενστάσεις τους επ' αυτού.

εδόθησαν πολλάκις πληροφορίες όπως συγχρόνως με την πραγματοποίησιν του συνοικισμού οι κάτοικοι συμμορφούνται και δια το εγκριθησόμενον σχέδιον ώστε η κωμόπολις αύτη εντός μικρού καταστή πολυάριθμος και καλοπισμένη δια κανονικών οικοδομών καθόσον μετά την πραγματοποίησιν του συνοικισμού ο αριθμός τόσον των κατοίκων καθώς και των οικοδομών θέλει τριπλασιασθεί ετοι του μετοικισμού πολλών εκ των Ιονίων νήσων». Θα λειτουργούσε δηλαδή η νέα πόλη του Αστακού ως υποδοχέας αποίκων από τα Ιόνια νησιά. Στις 5 Φεβρουαρίου 1862 ο Δήμος Αστακού αποστέλλει²⁵⁶ το σχετικό τοπογραφικό και την απόφαση του Συμβουλίου στον Έπαρχο Βόνιτσας, καθώς, όπως επισημαίνει ο Πάρεδρος Στεργιάτος δεν είχε υποβληθεί καμία ένσταση επί του αναρτηθέντος σχεδίου. Στη συνέχεια ο Νομάρχης Ακαρνανίας και Αιτωλίας διαβιβάζει, στις 12 Φεβρουαρίου 1862, την απόφαση προς το Υπουργείο Εσωτερικών, με πρόταση του οποίου εκδόθηκε το σχετικό Διάταγμα για την έγκριση του σχεδίου πόλεως του Αστακού. Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών. Στο υπόμνημά του επισημαίνονται: δημοτικό σχολείο (υπό στοιχείο «α»), ναοί Αγίου Νικολάου και Αγίου Ανδρέα (υπό στοιχεία «β» και «γ» αντίστοιχα), «Λαχανόκηποι», «Αμπελόκηποι», «Αμπελοι», κρήνη («δ»), δημόσια και δημοτικά καταστήματα («II») τα οποία χωροθετούνται στο παραλιακό μέτωπο, Μητρόπολη («III»), και κατοικία Μητροπολίτη («IV»). Το σχέδιο πόλεως Αστακού τροποποιήθηκε²⁵⁷ το 1873.

2.12.28. Γαλατάς

Από τα τελευταία Διατάγματα της περιόδου Όθωνα, δύο (2) αφορούν τα σχέδια πόλεως του Γαλατά και του Πόρου, και δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 36^Α/17.07.1862. Ειδικότερα, με το Διάταγμα «περί σχεδίου διά τον απέναντι του Πόρου συνοικισμόν», αποφασίζεται να οικοδομηθεί ο επί της Πελοποννήσου οικισμός, που βρισκόταν απέναντι από την πόλη του Πόρου, στη θέση που ονομαζόταν «Γαλατάς», σύμφωνα με «το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα». Το σχέδιο βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών²⁵⁸ και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Έχει συνταχθεί υπό δυσδιάκριτη κλίμακα²⁵⁹, κατά το υποδάμειο σύστημα. Αποτυπώνονται σε αυτό οι σημαντικές επιχώσεις, ενώ στο υπόμνημα αναφέρονται τα εξής: Οικοδομικά Τετράγωνα στο παραλιακό μέτωπο για χωροθέτηση δημόσιων και δημοτικών καταστημάτων υπό στοιχεία «I» και

²⁵⁶ Αναφορά υπ' αρ. 120/05.02.1862. Η εν λόγω Αναφορά του δημαρχιακού Πάρεδρου Στεργιάτου, καθώς και οι επιστολές υπ' αρ. 11.591/1860 του Υπ. Εσωτερικών Κουντουριώτη και 47/1861 του Βότσαρη, υπάρχουν στα ΓΑΚ, Φάκελος Υπουργείου Εσωτερικών 1861.

²⁵⁷ Διάταγμα «περί τροποποιήσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Αστακού», ΦΕΚ 50 Α'/13.10.1873.

²⁵⁸ Φύλλο «Νομός Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Γαλατάς Πόρου».

²⁵⁹ Η κλίμακα του σχεδίου φέρεται να είναι 1:750. Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 25.

«II» αντίστοιχα, πλατεία εκκλησίας («III»), σχολεία αρρένων και κορασίων («IV» και «V» αντίστοιχα), αγορά τροφίμων («VI») και πλατεία («VII»). Με αυτό το Διάταγμα, έχουμε την πρώτη επίσημη καταγραφή του οικισμού Γαλατά.

2.12.29. Πόρος

Λόγω των πλεονεκτημάτων του λιμανιού του, που ήταν ασφαλές, ευρύχωρο, με δυνατότητες οχύρωσης και σε επίκαιρη θέση επάνω σε θαλάσσια αρτηρία, ο Πόρος φιλοξένησε τις εγκαταστάσεις του ναύσταθμου του ελληνικού πολεμικού στόλου από το 1828 μέχρι το 1878, με θετικές επιπτώσεις, στην οικονομία, την κοινωνία και στον δημογραφικό τομέα του νησιού²⁶⁰. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1861 το νησί αριθμούσε έξι χιλιάδες εξακόσιους ογδόντα δύο (6.682) κατοίκους²⁶¹. Με τον Νόμο ΧΟΕ'/1861, ΦΕΚ 37^Α/12.08.1861, είχαν επιβληθεί φόροι σε εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.7.3. «Λιμάνια – Προκουμαίες», για την κατασκευή διάφορων έργων στο νησί, παράλληλα με τη διαμόρφωση του σχεδίου πόλεως του Πόρου. Επισημαίνεται ότι στους φόρους περιλαμβανόταν και ποσό πέντε (5) δραχ./τ.π. παράλιου οικοπέδου, οικοδομημένου ή μη, το οποίο καταβαλλόταν άπαξ από τους ιδιοκτήτες αυτών των οικοπέδων, κατά τον πρώτο χρόνο μετά τη δημοσίευση του Νόμου ΧΟΕ'/1861. Επρόκειτο για φόρο ο οποίος επηρέαζε, έμμεσα, το σχέδιο πόλεως και την οικοδομική δραστηριότητα του Πόρου.

Με το Διάταγμα «περί της γραμμής των κρηπιδωμάτων της πόλεως Πόρου», ΦΕΚ 36^Α/17.07.1862, εγκρίνεται όπως «η προς την θάλασσαν οικοδομική γραμμή της πόλεως Πόρου χαραχθή κατά την ερυθράν» και η οικοδομική γραμμή «των επί της θαλάσσης κρηπιδωμάτων κατά την μελαίνην γραμμίν του συνημμένου και φέροντος την Ημετέραν σημερινήν²⁶² έγκρισιν διαγράμματος». Και αυτό το διάγραμμα βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Διακρίνονται οι δύο (2) οικοδομικές γραμμές, η προς τη θάλασσα υπό στοιχεία «12345» και η επί των κρηπιδωμάτων, υπό στοιχεία «αβγδε».

Συμπερασματικά, οι ρυθμίσεις για τις προαναφερθείσες είκοσι εννέα (29) πόλεις δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως από το 1835 (Θήβα, Κυλλήνη), μέχρι το 1862 (Βοιές, Αστακός, Γαλατάς, Πόρος), λίγους μήνες πριν την έξωση του Όθωνα. Μόνον οκτώ (8) εξ

²⁶⁰ Τόλης 2012, σ. 43.

²⁶¹ Ο.π., σ. 77.

²⁶² Πρόκειται για την 25^η Ιουνίου 1862.

αυτών αφορούν την περίοδο 1835 – 1853, ενώ τη διετία 1854 – 1855 δεν υπάρχουν δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σχετικές ρυθμίσεις.

Στη μεγάλη πλειοψηφία τους, είκοσι μία (21) συνολικά, έχουν δημοσιευθεί την περίοδο 1856 – 1862. Δηλαδή ο κύριος όγκος των ρυθμίσεων περί σχεδίων των προαναφερθεισών πόλεων, αφορά την τελευταία εξαετία του Όθωνα. Τέλος, μόνον πέντε (5) ρυθμίσεις αφορούν νησιωτικές πόλεις: του Γαυρίου Άνδρου, των Ωρεών Εύβοιας, της Τήνου, της Αλοννήσου και του Πόρου. Οι υπόλοιπες είκοσι τέσσερις (24) αφορούν ηπειρωτικές πόλεις.

2.13. Περί αποικιών

Η δημιουργία αποικιών είναι ένα από τα μεγάλα θέματα που απασχολούν το νέο ελληνικό Κράτος τον 19^ο αιώνα, που συνδέεται με πολλά άλλα σοβαρά ζητήματα της εποχής, όπως οι διενέξεις αυτόχθονων – ετερόχθονων και η κατανομή των εθνικών γαιών, συνδυάζεται δε ευθέως με τον σχεδιασμό νέων οικισμών που εξελίχθηκαν σε πόλεις ή συνέβαλαν καταλυτικά στη διαμόρφωση ορισμένων σχεδίων πόλεων.

Το θέμα των αποικιών επιχείρησε να αντιμετωπίσει αρχικά ο Καποδίστριας, καθώς οι επαναστατικές Κυβερνήσεις αδυνατούσαν να ασχοληθούν με το ζήτημα των προσφύγων. Από τις πρώτες προτάσεις προς τον Καποδίστρια, είναι εκείνη που κατατέθηκε το 1828, από ομογενείς της Τεργέστης, για ίδρυση αποικίας σε παραθαλάσσια περιοχή της Πελοποννήσου. Τα κριτήρια για τον σχεδιασμό νέας πόλης, όπως αναφέρει η Δέσποινα Κατηφόρη²⁶³, ήταν η ύπαρξη φυσικού λιμένα και ομαλής εδαφικής έκτασης για την ανάπτυξη οικισμού γύρω από το λιμάνι, κατάλληλης κλιματικής συνθήκης, πηγές νεού. Δεν διέφεραν, δηλαδή, τα κριτήρια από εκείνα που όρισε ο Νόμος «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων...» λίγα χρόνια αργότερα. Ως προκρινόμενος χώρος υποδείχτηκε η περιοχή της Γλαρέντζας, επίγειο της Γαστούνης. Η πρόταση δεν υλοποιήθηκε.

Σημαντικό βήμα για την αποκατάσταση των αποίκων ήταν η ίδρυση γεωργικών συνοικισμών. Ο πρώτος γεωργικός συνοικισμός ιδρύθηκε στα περίχωρα του Ναυπλίου, που είχε συγκεντρώσει σημαντικό προσφυγικό πληθυσμό, με την επωνυμία «Πρόνοια»²⁶⁴, όπως είδαμε στην §2.5. «Ναύπλιο». Το σχέδιο εφαρμόστηκε με επιτυχία και προέβλεπε παραχώρηση δημόσιας γης στους ακτήμονες πρόσφυγες για ανέγερση κατοικίας και για καλλιέργεια. Κατά το πρότυπο της Πρόνοιας

²⁶³ Κατηφόρη 1985, σσ. 273-274.

²⁶⁴ Σχετικό με το σχέδιο του συνοικισμού είναι το Διάταγμα «περί επεκτάσεως του νεκροταφείου Ναυπλίας, και περί τροποποιήσεως του σχεδίου του προαστίου, η Πρόνοια», ΦΕΚ 9^α/27.03.1848.

επιχειρήθηκε, χωρίς επιτυχία, η ίδρυση και άλλων γεωργικών συνοικισμών με τα ίδια κίνητρα, όπως στον Πόρο και στο Άνω Εξαμίλι Κορινθίας.

Οι ανάγκες όμως εξασφάλισης των Ελλήνων που μετακινούνταν προς την ελεύθερη χώρα από περιοχές που συνέχιζαν να βρίσκονται υπό οθωμανική κατοχή, όπως η Κρήτη²⁶⁵, ή είχαν υποστεί ολοκληρωτική καταστροφή κατά την Επανάσταση, όπως η Χίος και τα Ψαρά, ήταν πιεστικές.

Το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών ανέλαβε, από την άνοιξη του 1834, να προετοιμάσει «*παν ό,τι ανάγεται εις τον αποικισμόν*»²⁶⁶. Αμέσως μετά, το Διάταγμα «περί των μη εν ενεργεία Αξιωματικών...»²⁶⁷, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία των πρώτων αποικιών στο νεοσύστατο Κράτος, ενώ τα σχετικά ζητήματα ρυθμιζόνταν αναλυτικά στα είκοσι δύο (22) άρθρα του Διατάγματος της 3^{ης} Αυγούστου 1834, το οποίο δεν δημοσιεύθηκε²⁶⁸ στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Παράλληλα, το καλοκαίρι του 1834 εκδόθηκε Διάταγμα που όριζε τους τόπους στους οποίους μπορούσαν οι στρατιωτικοί, ειδικότερα «*οι παλαιοί πολεμισταί των ελαφρών και τακτικών στρατευμάτων της ξηράς και θαλάσσης*», που είχαν δικαίωμα σε αυτή την «ευεργεσία», να ιδρύσουν δηλαδή αποικίες σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Επρόκειτο για το Διάταγμα «**περί της συνθέσεως, παραδόσεως, και εξετάσεως των προσδιορισθέντων διά των αρ. 2 και 3 του από 20 Μαΐου (1 Ιουνίου) Τ.Ε. Νόμου, πιστοποιητικών εγγράφων**», ΦΕΚ 25^Α/21.07.1834, με το οποίο ορίστηκαν οι παρακάτω περιοχές δημιουργίας αποικιών: α) για τους Ηπειρώτες, Μακεδόνες και Θεσσαλούς, ορίστηκαν η Φωκίδα, η Λοκρίδα και η Βοιωτία, β) για τους Αλβανούς, Σουλιώτες, Βουλγάρους, «*Μολδαύους*» και Βλάχους, η Ακαρνανία και η Αιτωλία, γ) για τους Πελοποννήσιους, η Ήλιδα, η Μεσσηνία και η Λακωνία. Τέλος για τους ναυτικούς ορίστηκαν, ως περιοχές δημιουργίας αποικιών, η Αττική, η Εύβοια και η Αργολίδα. Το Διάταγμα όριζε επίσης ότι, «*θέλουν υπάγει ανυπερθέτως*» στις προαναφερόμενες Νομαρχίες, Επιτροπές αποτελούμενες από δύο (2) πληρεξούσιους όσων είχαν δικαίωμα αποικισμού, ένα γεωμέτρη και έναν υπάλληλο του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας, προκειμένου αυτές να επιλέξουν τους κατάλληλους τόπους στους οποίους θα ανεγείρονταν οι νέοι οικισμοί και, στη συνέχεια, θα δημιουργούνταν Δήμοι. Κάθε γεωμέτρης

²⁶⁵ Είναι ενδεικτικό το Ψήφισμα ΚΔ'/13.03.1831 για την αποκατάσταση των Κρητών προσφύγων.

²⁶⁶ Διάταγμα «περί συστάσεως Γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας παρά τη επί των Εσωτερικών Γραμματεία της Επικρατείας», ΦΕΚ 18^Α/22.05.1834.

²⁶⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 22^Α/16.06.1834.

²⁶⁸ Παπαδάκη-Τζαβάρα 2011, σ. 93.

όφειλε να αρχίσει αμέσως την καταμέτρηση του επιλεγέντος τόπου, ενώ η Γραμματεία Οικονομικών θα εξέδιδε Οδηγίες ώστε να μην υπάρξει «η παραμικρά αναβολή» των εργασιών.

Η δημιουργία οικισμού των Χιωτών στον Πειραιά, που ξεκίνησε το 1835, ήταν η πρώτη αυτής της ξεχωριστής κατηγορίας οικισμών που επιχειρούσε το Κράτος, ακολουθώντας την εξής απλή πολιτική: παραχωρούσε την εθνική γη (από εξακόσιους (600) – χίλιους (1.000) τ.π. περίπου ανά οικογένεια), που κατείχε σε μια περιοχή, είτε δωρεάν, για δημόσιους χώρους, είτε έναντι χαμηλού τιμήματος (μισή έως μία δρχ./τ.π. στον Πειραιά) στους νέους οικιστές και έθετε αυστηρούς όρους, κυρίως χρονικούς περιορισμούς, προκειμένου αυτοί να εγκατασταθούν, δημιουργώντας νέους οικισμούς. Σε άλλες περιοχές, όπως στην Ελαφόνησο²⁶⁹, το Κράτος όχι μόνο παραχώρησε δωρεάν γη στους νέους οικιστές από τη Μάνη, αλλά τους έδωσε το δικαίωμα να αποκτήσουν δωρεάν και την αναγκαία ξυλεία για ανοικοδόμηση, ενώ αναλάμβανε να χρηματοδοτήσει και την ανέγερση ναού. Αντίστοιχες πρωτοβουλίες ακολούθησαν στη συνέχεια για άλλες αποικίες, όπως των Υδραίων στον Πειραιά, των Ψαριανών στην Ερέτρια, των Κρητικών στη Μινώα (Τολό) Αργολίδας, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.

Οι οικισμοί που δημιουργήθηκαν αποκλειστικά ως αποικίες, με ρυθμίσεις δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κατά την Οθωνική περίοδο, και εξελίχθηκαν σε πόλεις, καθώς και οι πόλεις στις οποίες η δημιουργία αποικιών συνδιαμόρφωσε την εξέλιξή τους, είναι ο Πειραιάς, η Ερέτρια, η Ερμούπολη, το Πεταλίδι η Ελαφόνησος, και τρεις (3) οικισμοί των Κρητών, οι οποίοι παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια. Ένας ακόμη οικισμός, των Θρακοβουλγάρων, μελετήθηκε αλλά δεν υλοποιήθηκε.

2.13.1. Πειραιάς

Από Διατάγματα και Νόμους της Οθωνικής περιόδου που δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την περίοδο 1833 – 1862 και αναλύονται στη συνέχεια, προκύπτει η εξέλιξη του σχεδιασμού και της ανάπτυξης της πόλης του Πειραιά μέσω της δημιουργίας νέων συνοικισμών, ως αποικίες των Χιωτών και των Υδραίων. Συγκεκριμένα:

Στις 19 Δεκεμβρίου 1833 η Κυβέρνηση είχε εκδώσει την υπ' αρ. 6.544 Διαταγή «περί ανεγέρσεως μιας πόλεως εις τον Πειραιά»²⁷⁰. Αρχίζει ουσιαστικά η ανοικοδόμηση του Πειραιά, βάσει του σχεδίου που είχαν εκπονήσει το 1834 οι Κλεάνθης και Schaubert. Η αρχαία πόλη του

²⁶⁹ Διάταγμα «περί κατοικήσεως της νήσου Ελαφονησίου», ΦΕΚ 9Α'/06.03.1837.

²⁷⁰ Μπαδήμα-Φουντουλάκη 2001, σ. 99.

Πειραιά είχε ανοικοδομηθεί, τον 5^ο αιώνα π.Χ.²⁷¹, στο νοτιοανατολικό τμήμα του λιμένα σε σχέδια του Ιππόδαμου²⁷² και οι δύο αρχιτέκτονες επέλεξαν την ίδια θέση για τη νέα πόλη, επεκτείνοντάς την όμως προς βορρά. Το νέο σχέδιο είχε έντονες νεοκλασικές επιρροές, βασιζόταν σε ορθογωνικό κάναβο και προέβλεπε τη δημιουργία εστιών πρασίνου, με δενδροφυτευμένους δρόμους, σε αντιστοιχία με το σχέδιο της Αθήνας. Προέβλεπε επίσης τη χωροθέτηση δημόσιων κτιρίων και ειδικότερα κτιρίων διοίκησης (Δημαρχείο, στρατώνας), πολιτισμού (θέατρο, βιβλιοθήκη), υγειονομικών υπηρεσιών (λοιμοκαθαρητήριο, νοσοκομείο, νεκροταφείο, λουτρά), εμπορικών και βιοτεχνικών λειτουργιών (ναυπηγείο, αποθήκες της πόλης). Η εφαρμογή αυτού του σχεδίου, χωρίς ιδιαίτερες μετατροπές, οφείλεται κυρίως στους πρώτους Δημάρχους²⁷³ του Πειραιά, τους Σερφιώτη, Ομηρίδη και Θεοχάρη, οι οποίοι έδειξαν αξιοσημείωτη προσήλωση στην απαρέγκλιτη τήρησή του²⁷⁴.

Στο πρώτο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του 1835 δημοσιεύεται το Διάταγμα με τίτλο «**περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών**», ΦΕΚ 1^Α/11.01.1835, που καθόριζε τον τρόπο και τις προϋποθέσεις, βάσει των οποίων θα αποκτούσε γη κάθε ενδιαφερόμενος, στον Πειραιά. Ειδικότερα το Διάταγμα όριζε (άρθρο 1) ότι όποιος ήθελε να αποκτήσει γη στον Πειραιά, προκειμένου να οικοδομήσει κατοικία, εργαστήριο ή αποθήκη, έπρεπε να υποβάλει αίτηση στη Γραμματεία Εσωτερικών, με την οποία θα δήλωνε ότι αποδεχόταν όλες τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από το Διάταγμα και στην οποία θα σημειώνονταν το μέρος όπου ζητούνταν η προς παραχώρηση γη και η ζητούμενη χρήση της, δηλαδή εάν ο ενδιαφερόμενος ήθελε να οικοδομήσει

²⁷¹ Αναφερόμενη στο πολεοδομικό πρόγραμμα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. για τον Πειραιά, η Α. Wasowicz σημειώνει: «C'est aussi l'origine de l'ambitieux projet de création au Pirée d'un grand port aménagé suivant la "mode nouvelle" avec la participation d'Hippodamos de Milet, ce qui constituait sans conteste un programme ultra moderne». Wasowicz 1984, σ. 440.

²⁷² «Ιππόδαμος δε Ευρυφώντος Μιλήσιος (ός και την των πόλεων διαίρεσιν εύρε και τον Πειραιά κατέτεμεν, [...])». Αριστοτέλης 1975, σ. 98.

²⁷³ Με Διάταγμα στο ΦΕΚ 3^Α/10.01.1834 σχηματίσθηκαν, όπως είδαμε στο Κεφ. Β', οι Δήμοι. Ως ελάχιστος πληθυσμός για την ανακήρυξη ενός Δήμου ορίζονταν οι τριακόσιοι κάτοικοι. Στον Πειραιά όμως το 1835, κατοικούσαν περί τα 200 άτομα, γεγονός που επέβαλε τη συνένωσή του με τον, πλησιέστερο, Δήμο της Αθήνας. Οι κάτοικοι του Πειραιά, μεταξύ των οποίων οι πρώτοι άποικοι από Χίο και Ύδρα, επιδίωξαν με επιτυχία την κατ' εξαίρεση μη εφαρμογή των διατάξεων του Διατάγματος. Ζήτησαν άδεια, από τη Γραμματεία Εσωτερικών, για να εκλέξουν δημοτικούς άρχοντες, επισημαίνοντας ότι η κατάσταση στην πόλη ήταν «αθλιεστάτη», ενώ «η μόρφωσις και ο ταχύς συνοικισμός του Πειραιώς περιμένονται από την σύστασιν της δημοτικής αρχής. Τα 300 άτομα τα οποία κατά τον περί δήμου Νόμον απαιτούνται διά την σύστασιν ενός Δήμου υπάρχουν ενταύθα. Μολοντούτο και αν δεν είναι πλήρης ο αριθμός ούτος [...] πρέπει να γίνει εξαίρεσις προς τον Πειραιά ως μέρος το οποίον νεωστί σχηματίζεται». Μελετόπουλος 1945, σ. 56. Η ίδρυση του Δήμου Πειραιά επικυρώθηκε με το Διάταγμα «περί του σχηματισμού των Δήμων της επαρχίας Αττικής», ΦΕΚ 17^Α/11.11.1835, και οι πρώτες δημοτικές εκλογές έγιναν στις 14 Δεκεμβρίου 1835.

²⁷⁴ Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Πειραιά 2015, σσ. 16-17.

«απλούν οίκον ή εργαστήριον ή να συστήσει βιομηχανικόν κατάστημα». Για απλές κατοικίες ή εργαστήρια η παραχωρούμενη γη δεν θα υπερέβαινε «τας 400 ή 600 τετραγωνικά πήχεις», δηλαδή τα 337,5 τ.μ. (άρθρο 2), ανάλογα με την επιφάνεια που σχεδίαζε καθένας να δώσει στην οικοδομή του. Εξ αυτών, το 1/6 ή το 1/5 αντίστοιχα, μπορούσε να «αφιερωθή εις αυλήν ή κήπον». Για ανέγερση ξενοδοχείων ή βιομηχανικών καταστημάτων, τα οποία από τη φύση τους απαιτούσαν «εκτεταμένας αυλάς και αποθήκας», η προς παραχώρηση γη θα είχε έκταση έως τρεις χιλιάδες (3.000) τ.π. (1.680 τ.μ.). Δηλαδή ο ενδιαφερόμενος υπέβαλλε αρμοδίως έναν, συμπληρωμένο για τα δεδομένα της εποχής, φάκελο προκειμένου να αποκτήσει γη. Επισημαίνεται ότι η παραχώρηση γης γινόταν μόνον εκ των εθνικών γαιών και εξ όσων ανήκαν «εις το Μοναστήριον»²⁷⁵, εξαιρουμένων «όσων εφυλάχθησαν εις το σχέδιον διά δημόσια καταστήματα». Το Διάταγμα όριζε και την περιοχή όπου θα παραχωρούνταν η γη: «προς το αριστερόν μόνον μέρος, εμβαίνοντες εις τον Πειραιά, η δε γραμμή της παραχωρήσεως άρχεται από την βρύσιν και προχωρεί έως τον παλαιόν μύλον». Οι πληροφορίες που δίνονται είναι αρκετές: ο Πειραιάς είχε ήδη σχέδιο πόλεως²⁷⁶, στο αριστερό του μέρος υπήρχε προφανώς μόνο μία κοινόχρηστη βρύση, το δε δεξιό του μέρος «διαφυλάττεται διά τους Χίους», ενώ υπήρχε παλαιά προκουμαία η οποία ανοικοδομήθηκε στη συνέχεια. Κάθε ενδιαφερόμενος γινόταν ιδιοκτήτης της γης μόλις η αίτησή του εγκρινόταν από Επιτροπή (που ορίζεται στη συνέχεια) και λάμβανε έγγραφο που περιείχε (άρθρο 11): την «ακριθή σημείωσιν της παραχωρησομένης γης», τον αριθμό του Οικοδομικού Τετραγώνου, την έκταση και τα όριά του, δηλαδή, για τα σημερινά δεδομένα, ένα τοπογραφικό διάγραμμα. Επιπλέον, στο έγγραφο περιλαμβανόταν η υποχρέωση του κτήτορα να συμμορφωθεί με τους γενικούς Κανονισμούς, που θα ορίζονταν με άλλο Διάταγμα, το οποίο επρόκειτο να εκδοθεί «δια τας παραχωρηθησόμενες εις τους Χίους γαίας». Όποιος λάμβανε γη, σύμφωνα με το Διάταγμα, όφειλε: α) να κτίσει σύμφωνα με το σχέδιο (την αίτηση) που είχε υποβάλει, το οποίο έπρεπε να επικυρωθεί από την Επιτροπή εκτέλεσης του σχεδίου, στην οποία

²⁷⁵ Αναφέρεται στο μισοερευνημένο μοναστήρι του Αγίου Σπυρίδωνα, όπου στις 29 Δεκεμβρίου 1835 «ορκίζεται το πρώτο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης με Δήμαρχο τον Υδραίο Κυριάκο Σερφιώτη». Απόσπασμα από την ομιλία της Διευθύντριας Πολιτισμού του Δήμου Πειραιά, Ευαγγελίας Μπαφούνη, στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα, κατά την επέτειο των εκατόν ογδόντα χρόνων από την ίδρυση του Δήμου Πειραιά, στις 29 Δεκεμβρίου 2015.

²⁷⁶ Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει το αναφερόμενο πρώτο σχέδιο πόλεως του Πειραιά του 1834, των Σταμάτη και Schaubert, διότι δεν έχει διασωθεί. Το πρώτο Διάταγμα που περιλαμβάνεται στο Φύλλο «Νομός: Αττική, Δήμος/Κοινότητα: Πειραιάς» του Αρχείου Χαρτών, είναι το «περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών», του 1835. Σύμφωνα με την Μαριάνθη Κοτέα, στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά υπάρχει ο χάρτης του Aldenhoven, που είναι ακριβές αντίγραφο του αρχικού σχεδίου της πόλης. Κοτέα 1995, σ. 24.

θα μετείχαν ένας Σύμβουλος της Γραμματείας Εσωτερικών, ένας της Οικονομίας, ένας του Ελεγκτικού Συνεδρίου και ο αρχιτέκτονας, β) να ακολουθήσει ακριβώς «την δοθησομένην γραμμήν», εννοείται την οικοδομική γραμμή, γ) να αρχίσει να οικοδομεί το αργότερο εντός τριών (3) μηνών από την ημέρα που θα λάμβανε «το περί ιδιοκτησίας έγγραφόν του», και δ) να ολοκληρώσει την οικοδομή εντός έξι (6) μηνών (ή εντός ενός έτους, εάν επρόκειτο για ξενοδοχείο ή βιομηχανικό κατάστημα). Οι όροι που τίθενται στο Διάταγμα ήταν πολύ αυστηροί για την εποχή και για τα μέσα που υπήρχαν, όπως άλλωστε και τα χρονοδιαγράμματα, και ήταν αδύνατο να τηρηθούν, όπως θα δούμε. Όποιος δεν εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις του, έχανε τα δικαιώματα στην παραχωρηθείσα γη (άρθρο 10), η οποία παρέμενε «εθνική» και ταυτόχρονα ο ίδιος όφειλε να «μεταφέρει αλλαχού την ύλην του» (τα οικοδομικά υλικά) και μάλιστα εντός έξι (6) εβδομάδων, χωρίς καμία αποζημίωση.

Τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 5^Α/27.02.1835 Διάταγμα «**περί παραχωρήσεως οικοπέδων κατά τον Πειραιά εις τους Χίους**», που αποτελεί συνέχεια του προαναφερθέντος Διατάγματος «περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών». Αυτή τη φορά η Κυβέρνηση παραχωρεί στους Χιώτες στην «**νεοκατασκευασθησομένη πόλιν του Πειραιώς το επί της προς δεξιάν από της εισόδου εις αυτήν πλευράς**», έναντι «**μίας Δραχμής ο τετραγωνικός πήχυς**», εφ' όσον το πρόσωπο του κτιρίου που θα κατασκευαζόταν έβλεπε προς την ακτή ή «**προς μεγάλην τινά οδόν ή προς δημοσίαν πλατείαν**», ενώ εάν έβλεπε σε «**πλαγίαν οδόν**» η παραχώρηση γινόταν έναντι πενήντα (50) λεπτών/τ.π.. Στον υπολογισμό της τιμής περιλαμβανόταν όχι μόνον η έκταση του οικοπέδου αλλά και το «**των παρακειμένων αυτώ χώρων, δημοσίων πλατειών και οδών κατά το ήμισυ αυτών πλάτος**», κατά την προαναφερθείσα τιμή. Η έκταση μιας δημόσιας πλατείας κατανεμόταν μεταξύ όλων των παρακειμένων οικοπέδων, ανάλογα με το μήκος του προσώπου της επ' αυτών οικοδομής. Το ίδιο μέτρο αποτελούσε τη βάση προσδιορισμού της αποζημίωσης που θα δινόταν για εκείνα τα γήπεδα τα οποία θα παραχωρούνταν από τους ιδιοκτήτες, για δημόσιες πλατείες και οδούς ή για ανέγερση δημόσιων καταστημάτων. Και για μεν τις δημόσιες πλατείες και οδούς, η αποζημίωση καταβαλλόταν από «**τους παρακείμενους κτήτορας**», ενώ για τα δημόσια καταστήματα από «**τας νεοσυστηθησομένας κοινότητας**» ή από την Κυβέρνηση, εάν αυτά επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν ως κυβερνητικά κτίρια. Στο Διάταγμα προβλέπεται η πληρωμή των δι' «**οικοδομής τόπων**» σε τέσσερις (4) δόσεις: ποσοστό 25% έπρεπε να καταβάλλεται τρεις (3) ημέρες μετά την αναγνώριση του ιδιοκτήτη, ποσοστό 25% μετά από

τρεις (3) μήνες, και ούτω καθ' εξής, μέχρι την εξόφληση του ποσού. Το Διάταγμα θέτει πολύ αυστηρό χρονοδιάγραμμα: η συγκεκριμένη έκταση διαφυλασσόταν για τους Χιώτες «μόνον επί τη υποθέσει του εγκαίρου σχηματισμού του δήμου αυτών και μόνον δια τα έτη 1835, 36, 37. Παρελθόντος του χρόνου πας τις έχει το δικαίωμα να αποκτήση τόπον δι' οικοδομήν επί της δεξιάς πλευράς του Πειραιώς». Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι και σε αυτό το Διάταγμα γίνεται ευθεία αναφορά σε δημόσιες πλατείες, δηλαδή στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου. Επιπλέον, το Διάταγμα λαμβάνει πρόνοια για όλες τις «αρχαιότητες, όσαι ήθελον ανευρεθί είτε επί, είτε υπό της επιφανείας των παρά της Κυβερνήσεως παραχωρηθησομένων τόπων», οι οποίες παρέμεναν στην πλήρη ιδιοκτησία της Κυβέρνησης. Ο αρχαιολογικός Νόμος είχε εκδοθεί λίγους μήνες νωρίτερα, τον Ιούνιο 1834. Τον Μάρτιο 1835 ακολουθεί νέο Διάταγμα «περί παραχωρήσεως γηπέδων εις Πειραιά», ΦΕΚ 10^Α/29.03.1835, το οποίο ρύθμιζε κυρίως θέματα οικονομικής φύσης, για την ολοκλήρωση της διαδικασίας οριστικής μεταβίβασης των οικοπέδων.

Οι Χιώτες λοιπόν, είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν τον συνοικισμό τους εξ αρχής και να συστήσουν νέο Δήμο, μέσα σε ένα στενό χρονικό περιθώριο δυόμισι (2½) περίπου ετών. Στο διάστημα αυτό έπρεπε να ενημερωθούν για τους όρους που έθετε το Διάταγμα (γίνεται πρόβλεψη για τη γνωστοποίησή του σε όλους τους Δήμους της Αττικής), να εξασφαλίσουν τους πόρους για την αγορά των οικοπέδων και να ακολουθήσουν την προαναφερθείσα διαδικασία για να οικοδομήσουν.

Τα θέματα «περί του συνοικισμού των Χίων εν Πειραιεί» επανέρχονται, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 22^Α/27.05.1836. Με το νέο Διάταγμα (άρθρο 1), καθίσταται σαφές ότι «παραχωρείται εις τους Χίους, χάριν του συνοικισμού των, όλον το δεξιόν μέρος του Πειραιώς». Τα οικοπέδα με τα οποία θα προικοδοτούνταν οι Χιώτες (άρθρο 2) «θέλουν υπόκεισθαι εις το 6 τοις εκατόν χρεώλυτρον κατ' έτος», σύμφωνα με τον Νόμο περί προικοδοτήσεως. Από αυτή τη διάταξη εξαιρούνταν οι προοριζόμενες για δημόσιο χώρο γαίες, ειδικότερα οι προοριζόμενες για οδούς, αγορές και πλατείες (άρθρο 3). Το εμβαδό των οικοπέδων ορίζεται γενικά (άρθρο 5) σε εξακόσιους (600) τ.π. (337,5 τ.μ.). Μπορούσαν να είναι μεγαλύτερα «χάριν οικοδομής μόνον», ενώ απαγορευόταν ρητά «να εκποιήται το γήπεδον εις άλλους, πριν τελειώση το κτίριον με τα τυχόν προϋπάρχοντα κτίρια». Τίθεται αυστηρό χρονοδιάγραμμα, στο άρθρο 6, για την ανέγερση των κτιρίων: (α) εντός του πρώτου εξαμήνου από τη δημοσίευση του Διατάγματος έπρεπε να αρχίσουν να κατασκευάζονται τουλάχιστον δέκα (10) οικίες, (β) το επόμενο εξάμηνο τουλάχιστον σαράντα (40), στο δεξιό μέρος

του Πειραιά και να ολοκληρώνονται «τουλάχιστον έως την επομένην εξαμηνίαν». Οι αιτήσεις των ενδιαφερόμενων να οικοδομήσουν εντός του πρώτου εξαμήνου, περίπτωση (α), έπρεπε να γίνουν το αργότερο εντός των πρώτων τεσσάρων (4) εβδομάδων (από την έκδοση του Διατάγματος), ενώ για την περίπτωση (β) εντός έξι (6) εβδομάδων. «Παρελθούσης δε της μιάς ή της άλλης προθεσμίας επί ματαίω», η Κυβέρνηση είχε δικαίωμα να διαλύει και να μεταβάλει «κατά το δοκούν» αυτή τη συμφωνία²⁷⁷. «Άμα συνοικισθώσι πενήντα οικογένειαι²⁷⁸ Χίων εις Πειραιά», αναφέρει το άρθρο 7, μπορούσαν να αποτελέσουν Δήμο, υπό το όνομα «Δήμος Χίων», όμως αυτός δεν μπορούσε να σχηματιστεί εκτός των ορίων του Πειραιά («ήτοι εις Σύραν»²⁷⁹, όπου επίσης είχαν εγκατασταθεί Χιώτες). Παράλληλα, στο άρθρο 8 «επιτάττειται» να ληφθούν «διά της νομίμου οδού» όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε να παραχωρηθούν στους Χιώτες «αι ιδιωτικάί γαίαι, κείμεναι εις το δεξιόν μέρος του Πειραιώς, και εντός της περιφερείας της πόλεως ταύτης». Οι ιδιοκτήτες προβλέπεται να αποζημιωθούν «ανηκόντως» από την Κυβέρνηση, αλλά κάθε ιδιοκτήτης θα κρατούσε από αυτές τις ιδιωτικές γαίες ένα τμήμα, ανάλογα με τη συνολική επιφάνειά τους (π.χ. ιδιοκτήτης γης επιφάνειας μέχρι μισό στρέμμα, θα κρατούσε διακόσιους (200) τ.π. (δηλ. 112,5 τ.μ.), ιδιοκτήτης γης επιφάνειας μέχρι ένα στρέμμα, θα κρατούσε τετρακόσιους (400) τ.π., και για γη μεγαλύτερη του ενός στρέμματος, εξακόσιους (600) τ.π.). Η όλη υπόθεση έπρεπε να υποβληθεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Πριν όμως γίνει αυτό, επιθυμία της Κυβέρνησης ήταν «να γένη η παραχώρησις εξ ισασμού (φιλικώ τω τρόπω)». Ζητήθηκε από τη Γραμματεία Εσωτερικών να διορίσει έναν Επίτροπο ο οποίος—σε συνεργασία με έναν άλλον Επίτροπο από τη Γραμματεία των Οικονομικών—θα άρχιζε τις διαπραγματεύσεις με τους ιδιοκτήτες, οι οποίες έπρεπε «να διεκπεραιωθούν τάχιστα» και οι συμφωνίες «θέλει Μας καθυποβληθή εις έγκρισιν». Οι διαπραγματεύσεις θα είχαν ως βάση «το να δοθή εις τους ιδιοκτήτας εις το αριστερόν μέρος του Πειραιώς, ήτοι εντός των ορίων της πόλεως, αποζημίωσις εις γην ισότιμον της παρ' αυτών παραχωρηθησομένης». Όσοι ιδιώτες είχαν ήδη οικοδομήσει επί του δεξιού μέρους του Πειραιά, διατηρούσαν μεν την πλήρη κυριότητα του οικοπέδου επί του οποίου είχαν οικοδομήσει, αλλά η επιφάνειά του έπρεπε να περιοριστεί σε

²⁷⁷ Στο προτελευταίο άρθρο 16 του ίδιου Διατάγματος ορίζεται ότι, με την επιφύλαξη που εκφραζόταν στο άρθρο 6, «η υπάρχουσα επιτροπή των Χίων, θέλει εξηγηθή οριστικώς το πολύ εντός 40 ημερών περί της παραδοχής των παρόντων προσδιορισμών, και επί τούτους θεμελιωμένης αποκαταστάσεως των Χίων».

²⁷⁸ Ο Νόμος «περί συστάσεως των Δήμων» του 1834 έθετε, όπως έχουμε δει, ως κατώτερο πληθυσμιακό όριο τους τριακόσιους κατοίκους για τη σύσταση Δήμου. Για την ίδρυση του Δήμου Χίων έχουμε μία ακόμη εξαίρεση, σε ό,τι αφορά τον πληθυσμό (πενήντα οικογένειες), τη δεύτερη μετά την ίδρυση του Δήμου Πειραιά.

²⁷⁹ Το Διάταγμα ανέφερε ότι επιτρεπόταν στην Επιτροπή που είχαν συστήσει οι Χιώτες στην Ερμούπολη, να συνεχίζει τις αναγκαίες για τον συνοικισμό εργασίες, «έως ού σχηματισθή πραγματικώς ο δήμος».

χιλιους (1.000) τ.π. το πολύ, «καθόσον δεν ήθελεν είσθαι ήδη περισσότερο ωκοδομημένον, οπότε διαμένει και αυτό ιδιοκτησία» (άρθρο 9). Σε ό,τι αφορά την ανοικοδόμηση δημόσιων κτιρίων, «η κυβέρνησις επιφυλάττεται εις εαυτήν να μεταχειρισθή όσα δήποτε ήθελε νομίσει αναγκαία» (άρθρο 10). Γίνεται αυτή η γενική αναφορά, προφανώς διότι η Κυβέρνηση δεν είχε ακόμη οριστικοποιήσει τα σχέδιά της για αυτά τα κτίρια. Στο άρθρο 11 του Διατάγματος επισημαίνεται ότι εάν μέχρι το τέλος του 1837 δεν είχαν οικοδομηθεί τουλάχιστον τα δύο πέμπτα (2/5) της παραχωρηθείσας γης, η Κυβέρνηση επιφύλασσόταν για την πώληση, μέσω δημοπρασίας²⁸⁰, του μη οικοδομημένου τμήματος των 2/5. Ανάλογα μπορούσε να πράξει η Κυβέρνηση αν μέχρι το τέλος του 1838 δεν είχαν οικοδομηθεί τα τρία πέμπτα (3/5) της γης και μέχρι το τέλος του 1839 δεν είχε οικοδομηθεί το σύνολο της παραχωρηθείσας έκτασης. Ασκούσε πίεση, δηλαδή, η Κυβέρνηση για την ανοικοδόμηση του οικισμού, μέσω των αυστηρών χρονοδιαγραμμάτων που έθετε. Με το άρθρο 13 του Διατάγματος δίνεται η δυνατότητα στην Επιτροπή των Χιωτών να προχωρήσει σε όσες αλλαγές στο σχέδιο του δεξιού μέρους «της ενεργηθησομένης πόλεως του Πειραιά» κρίνονταν αναγκαίες, κατόπιν συμφωνίας του αρμόδιου αρχιτέκτονα, και αφού εξέφραζε τη γνώμη της η Γραμματεία Εσωτερικών και την ενέκρινε ο Όθωνας. Επισημαίνεται επίσης (άρθρο 14), ότι είχαν ήδη ληφθεί όλα τα μέτρα για την αποξήρανση «της λίμνης του Πειραιώς, [...] θέλουν δε ληφθή και άνευ αναβολής μέτρα διά την κατασκευήν υδραγωγείου διά την είσαξιν του ύδατος εις το δεξιόν μέρος του Πειραιώς». Συνεπώς, ταυτόχρονα με την ανοικοδόμηση του νέου οικισμού, προωθούνταν και τα αναγκαία έργα για την αποξήρανση των ελών της περιοχής και την υδροδότηση της νέας πόλης.

Παρά τις ρυθμίσεις αυτές, ο συνοικισμός των Χιωτών συνέχιζε να αντιμετωπίζει προβλήματα και υποχρεώθηκε η Κυβέρνηση να εκδόσει ένα ακόμη Διάταγμα, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 60^Α/30.10.1836, για να τα επιλύσει. Η νέα ρύθμιση κατέστη αναγκαία διότι οι ιδιοκτήτες του δεξιού μέρους του Πειραιά «δεν ηθέλησαν να συγκατανεύσωσιν εις φιλικόν και εύλογον συμβιβασμόν», λαμβάνοντας αντί των γηπέδων τους άλλα όμοια από τα διαθέσιμα στο αριστερό μέρος του λιμένα, σύμφωνα με όσα προβλέπονταν στο, προ πενταμήνου, εκδοθέν σχετικό Διάταγμα και, καθώς ο συνοικισμός δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί εάν δεν παραχωρούνταν σε αυτούς όλες «αι ευρισκόμεναι εις το σχέδιον της ανεγερθησομένης πόλεως των γαίαι»,

²⁸⁰ Για τον καθορισμό της ελάχιστης τιμής, γίνεται παραπομπή στο προαναφερθέν Διάταγμα «περί παραχωρήσεως οικοπέδων κατά τον Πειραιά εις τους Χίους», του 1835.

ζητήθηκε τελικά η γνώμη του Συμβουλίου της Επικρατείας²⁸¹. Σύμφωνα με την απόφαση²⁸² του Συμβουλίου, «τα μη οικοδομηθέντα γήπεδα προς τα δεξιά της εισόδου του Πειραιώς αναγκαιούν εις δημοσίους σκοπούς», κατά συνέπεια έπρεπε να περάσουν στην κυριότητα της Κυβέρνησης, ώστε να μπορέσει αυτή να τα διανείμει στους Χιώτες, «χάριν της αποκαταστάσεως του συνοικισμού των». Κατόπιν αυτών, στο Διάταγμα ορίζεται (άρθρο 1), ότι όλα τα ευρισκόμενα στο δεξιό μέρος του Πειραιά γήπεδα, τα οποία δεν είχαν οικοδομηθεί, περνούσαν στην κυριότητα του Δήμου, «δυνάμει του παρόντος νόμου»²⁸³, για να παραχωρηθούν στη συνέχεια στους Χιώτες. Εξαιρούνταν (άρθρο 2) «τα μέρη εκείνα των ιδιοκτητών γηπέδων, τα οποία παραχωρούνται εις τους μέχρι τούδε κυρίου των», ως ακολούθως: α) διακόσιοι (200) τ.π. στους ιδιοκτήτες έκτασης μέχρι μισό στρέμμα, β) τετρακόσιοι (400) τ.π. στους έχοντες έκταση μέχρι ένα (1) στρ., γ) εξακόσιοι (600) τ.π. στους έχοντες «επέκεινα του ενός στρέμματος», και δ) οκτακόσιοι (800) τ.π. σε όσους είχαν πάνω από δύο (2) στρέμματα. Οι ιδιοκτήτες των γηπέδων που αναφέρονταν στο άρθρο 1 έπρεπε να αποζημιωθούν με γήπεδα του αυτού μεγέθους, «κείμενα εντός του σχεδίου του αριστερού μέρους του Πειραιώς, κατ' αναλογίαν της εις την αυτήν κατηγορίαν ευρισκομένης ιδιοκτησίας των», (άρθρο 3). Αμέσως μετά, για να μπορεί να εφαρμοστεί η διαδικασία αποζημίωσης, για την οποία υπήρχαν χρονικοί περιορισμοί (άρθρο 5), κατατάσσονται τα γήπεδα σε τρεις (3) κατηγορίες (άρθρο 4), ανάλογα με τη θέση τους: στην πρώτη κατηγορία ανήκαν «τα παρά την θάλασσαν κείμενα», στη δεύτερη «τα εις τας κυρίας οδούς και παρά τας πλατείας κείμενα», ενώ τα υπόλοιπα ανήκαν στην τρίτη κατηγορία. Η εκκαθάριση της αποζημίωσης και η παραχώρηση των γηπέδων θα γινόταν, όπως ορίζεται στο άρθρο 6 του Διατάγματος, από πενταμελή Επιτροπή, της οποίας δύο (2) μέλη εκλέγονταν από τους ιδιοκτήτες των παραχωρούμενων γηπέδων και δύο (2) από τις Γραμματείες Εσωτερικών και Οικονομικών. Ο Δήμαρχος Πειραιά αποτελούσε το πέμπτο μέλος. Στη συνέχεια προβλέπονται θέματα που αφορούσαν τον τρόπο εκλογής των μελών της Επιτροπής, η οποία αποφάσιζε οριστικά με πλειοψηφία, έχουσα πάντοτε υπόψη «το πνεύμα του παρόντος Νόμου και την δικαιοσύνην» (άρθρο 21). Ο γεωμέτρης μετρούσε τις ιδιοκτησίες και η Επιτροπή τις κατέγραφε σε πρωτόκολλο (άρθρο 10), υποδείκνυε δε σε κάθε ιδιοκτήτη το, σύμφωνα με το άρθρο 2, προσδιορισθέν μέρος της ιδιόκτητης γης του. Αν, μετά την παραχώρηση, απέμενε έκταση της υπόλοιπης ιδιοκτησίας

²⁸¹ Όπως προβλεπόταν στο άρθρο 8 του σχετικού Διατάγματος του Μαΐου 1836.

²⁸² Στο Αρχείο του Συμβουλίου της Επικρατείας δεν υπάρχει αυτή η απόφαση.

²⁸³ Γίνεται αναφορά στον «παρόντα νόμο», ενώ πρόκειται για Διάταγμα.

μικρότερη των εκατό (100) τ.π., «μεμονομένη από τας λουπάς γαίας τας μενούσας διά τους Χίους», τότε και αυτή η μικρή έκταση παραχωρούνταν στους ιδιοκτήτες. Αφού η Επιτροπή ολοκλήρωνε το έργο της, θα υπέβαλε στην Κυβέρνηση σχετική αναφορά, προκειμένου να δοθούν «οι απαιτούμενοι τίτλοι» στους εν λόγω ιδιοκτήτες. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας θα παραδίνονταν στον Δήμο Πειραιά, για να τους αποδώσει στους δικαιούχους και τότε μπορούσε να υλοποιηθεί η απαλλοτρίωση επί του δεξιού μέρους της πόλης (άρθρο 22).

Παράλληλα με τις διαδικασίες συγκρότησης του συνοικισμού, έπρεπε να κατασκευάζεται και η προκουμαία Πειραιά και για τη χρηματοδότησή της επιβλήθηκε φόρος. Συγκεκριμένα, στις 16 Οκτωβρίου 1836 υπογράφεται το Διάταγμα «**περί εισπράξεως φόρου διά τον Μύλον του Πειραιώς**», το οποίο όμως δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως δεκατρία (13) χρόνια αργότερα. Εικάζεται ότι είχε λησμονηθεί να δημοσιευθεί έγκαιρα. Ειδικότερα, στο ΦΕΚ 14^Α/16.04.1849 δημοσιεύεται η υπ' αρ. 6.786 Δηλοποίηση, στην οποία αναφερόταν: «*Δημοσιεύεται το κατωτέρω Β. Διάταγμα από 16 (28) Οκτωβρίου 1836 περί επιβολής φόρου διά τον Μύλον Πειραιώς, ισχύον δυνάμει του από 9 Αυγούστου 1848 υπό στοιχ. ΡΑ' Νόμου*²⁸⁴». Το Διάταγμα του Οκτωβρίου 1836 προέβλεπε ότι από τα εισαγόμενα στον Πειραιά εμπορεύματα θα εισπραττόταν αναδρομικά, από την 1^η Φεβρουαρίου 1836, «*εν δέκατον του τελωνείου της καταναλώσεως, επί λόγω προσθήκης*», προκειμένου να χρηματοδοτηθούν, αποκλειστικά, τα έργα κατασκευής του μύλου (και μάλιστα «*μετά σπουδής και κατά το μέτρον των εισοδημάτων*») και «*διορθώσεως*» του λιμένα, στα οποία περιλαμβανόταν και η αποξήρανση των «*περί τας όχθας του λιμένος τελμάτων, ωσαύτως και η διόρθωσις του υδραγωγείου*». Με τον Νόμο ΡΒ'/1848, ΦΕΚ 21^Α/10.08.1848, επιβλήθηκε ένα «*δικαίωμα προκουμαίας*», σε ποσοστό 5% επί του «*κατά τον Νόμον*» τελωνειακού δικαιώματος, για όλα τα εισαγόμενα από το εξωτερικό εμπορεύματα στον Πειραιά, με τα οποία θα χρηματοδοτούνταν η «*εξακολούθησις*»²⁸⁵ της κατασκευής της προκουμαίας, η τακτική συντήρησή της, ο καθαρισμός του λιμένα, η παροχή πόσιμου νερού στην πόλη, η κατασκευή δημοσίων κρηνών και δικτύου αποχέτευσης ομβρίων υδάτων. Η επιβολή του φόρου θα διαρκούσε μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1860²⁸⁶. Είναι πολύ ενδιαφέροντα τα στοιχεία που

²⁸⁴ Είναι λανθασμένη η αναφορά στον Νόμο ΡΑ' «περί αναστολής της εξαγυρώσεως των τραπεζικών γραμματίων», ΦΕΚ 21^Α/10.08.1848. Ενωείται ο Νόμος ΡΒ' «περί επιβολής φόρου επί των εισαγομένων εις Πειραιά πραγματειών προς κατασκευήν της προκουμαίας, και άλλων μερών αυτού», ΦΕΚ 21^Α/10.08.1848.

²⁸⁵ Αναφέρεται η «εξακολούθησις» δεδομένου ότι η κατασκευή της προκουμαίας είχε αρχίσει προ δωδεκαετίας, το 1836.

²⁸⁶ Με τον Νόμο ΧΙΣΤ'/1861, ΦΕΚ 22^Α/20.06.1861, η επιβολή φόρου παρατάθηκε μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1861.

δίνει, το 1852, για την προκουμαία και τον ευρύτερο δημόσιο χώρο του Πειραιά, ο Γεώργιος Αγγελόπουλος. Αναφέρεται ειδικότερα στα «επίκτητα» πλεονεκτήματα της πόλης, εκείνα δηλαδή τα οποία «η φιλοκαλία των ανθρώπων άχρι τούδε τω παρέσχεν», αναφέροντας τα εξής: «Έχει καὶ ὅλην σχεδόν την ανατολικήν του παραλίαν, εις έκτασιν 1508,45 μέτρων, εξαίρετον προκουμαίαν· καθότι το μεν πεζοδρόμιόν της εἶν' εστρωμένον με πλάκας πελεκητάς, το δε χείλος αυτής με μάρμαρον εκλεκτόν»²⁸⁷. Στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 48^Α/11.10.1860 ανακοινώνεται ότι με Διάταγμα²⁸⁸ της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1860, είχαν απαλλαγεί από την καταβολή τέλους εισαγωγής δύο (2) φανοί, «ήτοι δύο σιδηρόχυτοι στήλαι και τέσσαρες λαμπτήρες», τους οποίους είχε προμηθευτεί η επί της προκουμαίας Επιτροπή «εκ της αλλοδαπής χάριν καλλωπισμού του λιμένος». Δεν αναφέρεται η χώρα προέλευσης των φανών, ούτε δίνονται τεχνικά χαρακτηριστικά στο Διάταγμα. Ο Αγγελόπουλος όμως δίνει λεπτομερείς πληροφορίες επί του θέματος, αναφέροντας ότι η Κυβέρνηση «προς φωταγωγήσίν του (του λιμένα) και προς αποφυγήν παντός λαθρεμπορίου, έφερεν εκ Μασσαλίας αξιολόγους φανούς, στηριζομένους εις στήλας χυτού σιδήρου τεσσάρων μέτρων ύψους· θέλουσι δ' ούτοι ιδρυθή επί της λιθοστρωμένης προκουμαίας εις ίσον απόστημα»²⁸⁹. Πρόκειται για την πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε προμήθεια υλικού, με σκοπό τον καλλωπισμό δημόσιου χώρου. Σχετικό με την προκουμαία και το σχέδιο πόλεως Πειραιά είναι Διάταγμα, δημοσιευμένο στο ΦΕΚ 38^Α/17.08.1856, με το οποίο αποζημιώνονταν οι ιδιοκτήτες ενός οικοπέδου «καταληφθέντος υπό της προκουμαίας». Συγκεκριμένα, στους κληρονόμους Α. Νίκα, Στ. Βουδούρη, Π. Σκουζέ και άλλων δώδεκα (12) προσώπων, που ήταν συνιδιοκτήτες «περί τον ναόν του αγίου Σπυρίδωνος κειμένου παραθαλασσίου γηπέδου» στον Πειραιά, επιφάνειας δύο χιλιάδων διακοσίων ογδόντα δύο (2.282) τ.π., το οποίο είχε καταλάβει η προκουμαία, παραχωρούνταν ως αποζημίωση²⁹⁰ δύο (2) εθνικά οικόπεδα, αντίστοιχης συνολικής επιφάνειας. Τα οικόπεδα αυτά ήταν: α) ένα παραθαλάσσιο, στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, που αποτελούσε το Οικοδομικό Τετράγωνο υπ' αρ. 1 του σχεδίου πόλεως Πειραιά, επιφάνειας δύο χιλιάδων έξι (2.006) τ.π., και β) το υπ' αρ. 468 οικόπεδο, «προς την πλατείαν Βαρβάκη κείμενον και αποτελούν την Δυτικομεσημβρινήν γωνίαν του τετραγώνου 79 του σχεδίου Πειραιώς», επιφάνειας διακοσίων εβδομήντα έξι (276) τ.π.. Το

²⁸⁷ Αγγελόπουλος 2000, σσ. 40-41.

²⁸⁸ Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

²⁸⁹ Αγγελόπουλος 2000, σσ. 41-42.

²⁹⁰ Η αποζημίωση προβλεπόταν να γίνει σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 3 του Διατάγματος «περί παραχώρησης οικοπέδων κατά τον Πειραιά εις τους Χίους», ΦΕΚ 5Α'/27.02.1835.

ενδιαφέρον σε αυτό το Διάταγμα είναι ότι το αναφερόμενο Οικοδομικό Τετράγωνο είναι αριθμημένο και αυτό γίνεται για πρώτη φορά σε Διάταγμα που αφορά σχέδιο πόλεως δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Ο συνοικισμός των Χιωτών επανέρχεται με νέο Διάταγμα στο ΦΕΚ 12^{Α'}/23.03.1837, καθώς έπρεπε να δοθούν ορισμένες διευκρινήσεις επί προηγούμενων ρυθμίσεων. Δεδομένου ότι η προθεσμία που είχε τεθεί στο προηγούμενο Διάταγμα, του Μαΐου 1836, ως προς την έναρξη και αποπεράτωση των κατοικιών που θα ανεγείρονταν στον Πειραιά, αφορούσε τον οικισμό γενικά και όχι ατομικά κάθε οικιστή, και εξ αυτού του λόγου ήταν πιθανό να προέκυπταν «*καταχρήσεις με ζημίαν του συνοικισμού*», με τη νέα ρύθμιση διευκρινιζόταν ότι όσοι λάμβαναν οικόπεδο στον Πειραιά όφειλαν να αρχίσουν να οικοδομούν εντός έξι (6) μηνών και να ολοκληρώσουν την οικοδομή εντός ενός έτους, από την ημέρα της παραχώρησης. Όποιοι δεν τηρούσαν τις προθεσμίες, έχαναν τα δικαιώματά τους στο οικόπεδο, το οποίο παραχωρούνταν στους «*μετά ταύτα παρουσιασθησομένους Χίους*». Αν τυχόν είχε κτιστεί τμήμα της οικοδομής στο εν λόγω διάστημα, αυτός που τελικά θα έπαιρνε το οικόπεδο αποζημιώνε εκείνον που είχε ξεκινήσει να κτίζει την οικοδομή.

Τα προβλήματα όμως συνεχίζονταν στον συνοικισμό και εκδίδεται ακόμη ένα Διάταγμα, «**περί της κατά το δεξιόν μέρος του Πειραιώς εθνικής γης**», ΦΕΚ 5^{Α'}/05.02.1838. Όπως αναφέρεται στο προοίμιό του, η διαθέσιμη δημόσια γη, στο προσδιορισθέν για τους Χιώτες τμήμα, ήταν περίπου διακόσια (200) στρ., αρκετά για την οικοδόμηση πλέον των πεντακοσίων (500) κατοικιών, η δε ανήκουσα σε ιδιώτες γη δεν υπερέβαινε τα τριάντα (30) στρ., δεν αύξανε δηλαδή ουσιαστικά την έκταση «*της Χιακής πόλεως*». Μπορούσε συνεπώς η δημόσια γη να καλύψει τις ανάγκες της νέας πόλης, ακόμη κι αν έδειχναν μελλοντικά μεγαλύτερη προθυμία να επιστρέψουν οι «*εν τη αλλοδαπή ευρισκόμενοι Χίοι*», και δεν χρειαζόταν η απαλλοτρίωση ιδιοκτητών γαιών. Ακυρώθηκαν το άρθρο 8 του Διατάγματος του Μαΐου 1836 και ο από 20 Οκτωβρίου 1836 «*νόμος*²⁹¹ *περί του αυτού αντικειμένου*». Όλες οι γαίες που είχε στη διάθεσή της η Κυβέρνηση «*εντός του σχεδίου της Χιακής πόλεως*» παραχωρούνταν στον συνοικισμό των Χιωτών. Όσοι κατείχαν γη στο μέρος αυτό, μπορούσαν να τη διαθέσουν κατά βούληση. Ρυθμίστηκαν επίσης θέματα που αφορούσαν όσους ιδιοκτήτες είχαν ήδη παραχωρήσει τη γη τους και είχαν λάβει

²⁹¹ Εννοείται το Διάταγμα «περί των εις το δεξιόν μέρος του Πειραιώς ιδιοκτητών γηπέδων», ΦΕΚ 60Α'/30.10.1836.

άλλη, ως αποζημίωση, καθώς και θέματα αποζημίωσης όσων είχαν ήδη παραχωρήσει τη γη και είχαν ήδη ανεγείρει κατοικίες. Στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του 1838, δημοσιεύθηκε και μία **Διακήρυξη** με το ίδιο θέμα, «**περί συνοικισμού των Χίων εις Πειραιά**», προκειμένου να λάβουν γνώση όλοι οι ενδιαφερόμενοι επί του θέματος.

Μετά από τεσσεράμισι (4½) χρόνια, την Κυβέρνηση απασχολεί πάλι ο συνοικισμός των Χιωτών. Με το Διάταγμα «**περί αναγνωρίσεως ως ιδιοκτητών των Χίων επί των εις Πειραιά παραχωρηθέντων αυτοίς γηπέδων**», ΦΕΚ 25^Α/25.10.1842, αναγνωρίζονταν (άρθρο 1) ως ιδιοκτήτες των παραχωρηθέντων σε αυτούς από την Κυβέρνηση οικοπέδων, μετά τη λήξη της προθεσμίας που έθετε το Διάταγμα του 1837, όσοι είχαν οικοδομήσει σε αυτά κατοικία ή αποθήκη, και είχαν καταβάλει εμπρόθεσμα το σύνολο του αντίτιμου που είχε οριστεί στο Διάταγμα του Μαΐου 1836. Ως ιδιοκτήτες αναγνωρίζονταν από την Κυβέρνηση (άρθρο 2) και όσοι είχαν μεν αρχίσει την ανοικοδόμηση στα παραχωρηθέντα οικοπέδα πριν ή μετά τη λήξη της τεθείσας προθεσμίας, υπό τον όρο όμως ότι θα αποπεράτωναν την οικοδομή τους εντός εννέα (9) μηνών από τη δημοσίευση του νέου Διατάγματος (δηλαδή μέχρι τις 25 Ιουλίου 1843) και θα κατέβαλαν εμπρόθεσμα το αντίτιμο των οικοπέδων. Αν περνούσε άπρακτο το εννεάμηνο, τα οικοπέδα επανέρχονταν στην κυριότητα του Δημοσίου. Στο άρθρο 3 του Διατάγματος οριζόταν ότι όσα οικοπέδα δεν υπάγονταν στην κατηγορία των άρθρων 1 και 2, και όσα περνούσαν στην κυριότητα του Δημοσίου (μετά το άπρακτο εννεάμηνο), δημοπρατούνταν σύμφωνα με τους όρους του Διατάγματος περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων²⁹², εφ' όσον ήταν πιθανό να ανεγερθούν σε αυτά «**τάχιστα οικοδομαί**». Και με αυτό το Διάταγμα γίνονταν ηπιότερες οι διατάξεις για την οικοδόμηση του συνοικισμού των Χιωτών, καθώς δόθηκε νέα παράταση για την αποπεράτωση των οικοδομών, χωρίς όμως να γίνεται έκπτωση ως προς το προς καταβολή αντίτιμο των οικοπέδων.

Στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του 1842, δημοσιεύθηκε ένα δεύτερο Διάταγμα «**περί προθεσμίας προς ανέγερση θεμελίων οικοδομών επί των κατά τον Πειραιά αγορασθέντων εθνικών γηπέδων**», με το οποίο διευκρινίζονταν θέματα της δίμηνης παράτασης (για ανέγερση θεμελίων οικοδομών) που είχε δοθεί με το από 29 Μαρτίου 1839 Διάταγμα στον Πειραιά. Ένα τρίτο Διάταγμα, πάντα στο ίδιο Φύλλο, αφορούσε μία σημειακή χωροθέτηση

²⁹² Διάταγμα «περί της εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων», ΦΕΚ 66^Α/03.11.1836.

βιοτεχνίας στον Πειραιά. Ειδικότερα, με το Διάταγμα «**περί μεταθέσεως του υελουργείου**²⁹³ του **Κ.Α. Τόσχε και συντροφίας εις Μουνηχίαν του Πειραιώς**», επιτράπηκε στους αναφερόμενους σε αυτό «*εργολάβους*» να ανεγείρουν το υαλουργείο τους «*εις την δεξιάν παραλίαν της Μουνηχίας*»²⁹⁴. Όμως, βάσει του σχεδίου πόλεως του Πειραιά, στη συγκεκριμένη θέση προβλεπόταν η ανέγερση δημοτικών σφαγείων. Έτσι το Διάταγμα όριζε ότι τα σφαγεία «*θέλουν μετατεθή εις άλλο επίσης κατάλληλον μέρος κατ' έγκρισιν της επί των Εσωτερικών Γραμματείας*». Προκύπτει από αυτή τη ρύθμιση ότι το σχέδιο του Πειραιά λάμβανε ήδη πρόνοια και για τη χωροθέτηση σφαγείων. Επίσης προκύπτει ότι η τροποποίηση του σχεδίου για χωροθέτηση μιας παραγωγικής μονάδας γινόταν με πολύ απλό τρόπο, χωρίς να ακολουθηθεί καμία ιδιαίτερη διαδικασία, μόνο με την έκδοση Διατάγματος.

Προβλήματα όμως είχαν δημιουργηθεί και στην ανέγερση κτιρίων σε οικοπέδα που βρίσκονταν στην αριστερή πλευρά του Πειραιά. Όπως είδαμε στη ρύθμιση του Ιανουαρίου 1835, η παραχωρηθείσα γη σε αυτή την πλευρά της πόλης, για απλές κατοικίες ή εργαστήρια, δεν μπορούσε να υπερβαίνει συγκεκριμένη επιφάνεια. Προέκυψαν όμως υπερβάσεις ως προς τον τεθέντα μέγιστο όρο «*της εκτάσεως των οικοπέδων*» και για την αντιμετώπισή τους εκδόθηκε το Διάταγμα «**περί των γενομένων υπερβάσεων εις την παραχώρησιν των κατά την αριστεράν πλευράν του Πειραιώς οικοπέδων**», ΦΕΚ 29^Α/17.11.1842. Με το Διάταγμα εγκρίνονταν οι «*καθ' υπέρβασιν του τεθέντος μεγίστου όρου της εκτάσεως των παραχωρηθέντων οικοπέδων*», υπό τον όρο ότι οι κάτοχοι αυτών θα συμμορφώνονταν με τις υπόλοιπες ρυθμίσεις που είχαν εκδοθεί τον Ιανουάριο 1835. Παράλληλα, το Διάταγμα έδινε τη δυνατότητα σε όσους είχαν, με αυθαίρετο τρόπο, συμπεριλάβει στα παραχωρηθέντα οικοπέδά τους και άλλα τεμάχια γης και επί αυτών των καταπατηθέντων τεμαχίων είχαν ήδη ανεγείρει κτίριο, να τα διατηρήσουν στην κυριότητά τους, υπό την προϋπόθεση ότι η εκτίμηση της αξίας των τεμαχίων θα γινόταν βάσει της τρέχουσας τιμής, και αμέσως μετά θα καταβαλλόταν στο δημόσιο Ταμείο σε μία δόση το αντίτιμο, «*ως και όλαι αι ωφέλειαι, τας οποίας απήλαυσαν ούτοι εκ της χρήσεως των οικοπέδων τούτων, από της εποχής της καταπατήσεως αυτών*». Η έγκριση δινόταν, σύμφωνα με το Διάταγμα, «*κατ' επιείκειαν*».

²⁹³ Η ίδρυση του υελουργείου είχε εγκριθεί με το από 30 Απριλίου 1842 Διάταγμα. Ο Arnold Tosche είχε υποβάλει αίτηση για τη μεταφορά του από την Κάρυστο, «*η έγκριση της οποίας οδηγεί στην παραχώρηση οικοπέδου στο Πασαλιμάνι. Όμως, αυτή η επιχείρηση είναι βραχύβια, αφού ένα χρόνο αργότερα το εργοστάσιο «βρίσκεται κλειστόν»*». Μαλικούτη 1999, σ. 69.

²⁹⁴ Προκειμένου να διερευνηθεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς των οικοπέδων της περιοχής, είχε εκδοθεί η υπ' αρ. 2.517/24.02.1842 Αναφορά του Υπουργείου Εσωτερικών προς τον δημοτικό μηχανικό. Ό.π., σ. 468.

Έχουμε στην περίπτωση του Πειραιά, για πρώτη φορά δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αναφορά σε «νομιμοποίηση» καταπατημένης έκτασης και του επ' αυτής ανεγερθέντος αυθαίρετου κτιρίου, έναντι οικονομικού τιμήματος, και μάλιστα με απλή επίκληση λόγων επιείκειας. Μία ολοκληρωμένη ρύθμιση για τα αυθαίρετα κτίσματα εισήχθη με τον Νόμο ΣΠΖ'/1855, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.2.3. «Νομοθεσία γενικής εφαρμογής...».

Εκτός από τον συνοικισμό των Χιωτών, στον Πειραιά σχεδιάσθηκε και άλλος ένας νέος συνοικισμός, αυτή τη φορά για τους Υδραίους αποίκους, με διαδικασία αντίστοιχη εκείνης που ακολουθήθηκε για τους Χιώτες. Όπως αναφέρεται στο Διάταγμα «**περί συνοικισμού Υδραίων εις Πειραιά**», ΦΕΚ 18^Α/20.05.1838, είχε ήδη εγκριθεί το σχέδιο για τον συνοικισμό «*παρά τω λιμένι και προς το Τελωνεῖον δυτικομεσημβρινῶς κειμένου μέρους*» του Πειραιά. Οι Υδραίοι θα ενσωματώνονταν στον ήδη σχηματισθέντα Δήμο Πειραιά, επωφελούμενοι από τα πλεονεκτήματα και «*υποχρεούμενοι εις όλα τα βάρη του δήμου τούτου*», όπως και οι υπόλοιποι δημότες. Για την αποκατάστασή τους θα παραχωρούνταν εθνικές γαίες που περιλαμβάνονταν στα σαράντα οκτώ (48) παραλληλόγραμμα του εγκριθέντος σχεδίου, οι οποίες έπρεπε να διαιρεθούν σε οικοπέδα με ελάχιστο εμβαδό εκατόν δώδεκα και μισό (112,5) τ.π., (63,28 τ.μ.) και μέγιστο τριακόσιους τριάντα επτά και μισό (337,5) τ.π., (189,84 τ.μ.). Αυτές οι επιφάνειες ήταν πολύ μικρότερες από τις αντίστοιχες των οικοπέδων που προβλέπονταν για τους Χιώτες τον Μάιο 1836. Στο Διάταγμα προβλεπόταν ότι, αν δεν επαρκούσε η γη για όλους τους αποίκους, μπορούσε να επεκταθεί το σχέδιο προς τα δυτικά, με προσθήκη νέων παραλληλόγραμμων, όμοιων με τα αρχικά σχεδιασθέντα. Η παραχώρηση των οικοπέδων προβλεπόταν να γίνει σύμφωνα με τον Νόμο περί προικοδοτήσεως, χωρίς όμως τη διαδικασία του άρθρου 10 του Νόμου, διότι δεν έπρεπε να υπάρξει συναγωνισμός²⁹⁵. Οι Υδραίοι θα κατέβαλαν μία (1) δρχ./τ.π., πλην της γης για οδούς και πλατείες, δηλαδή του αναγκαίου δημόσιου χώρου, η παραχώρηση της οποίας θα γινόταν δωρεάν, επίσης σύμφωνα με τον Νόμο περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών. Για την παραχώρηση προβλεπόταν κλήρωση και δεν επιτρεπόταν να εκποιήσει κάποιος το οικοπέδο του πριν οικοδομήσει σε αυτό κατοικία ή αποθήκη. Σε αντίθετη περίπτωση, η παραχώρηση των οικοπέδων ακυρωνόταν και αυτό δημευόταν, όσα δε οικοπέδα έμεναν ανοικοδόμητα, θα περνούσαν στην κυριότητα του Δημοσίου, προκειμένου να διατεθούν σε άλλους

²⁹⁵ Το άρθρο 10 του Νόμου περί προικοδοτήσεως, ΦΕΚ 2Α'/19.06.1835, προέβλεπε τη διεξαγωγή δημοπρασίας στον αρμόδιο Δήμο, στην οποία κάθε ενδιαφερόμενος μπορούσε να αγοράσει από τα πωλούμενα κτήματα μέχρι να συμπληρωθεί το ποσό της πίστωσής του (δύο χιλιάδες δρχ.).

ενδιαφερόμενους. Τα χρονοδιαγράμματα που τίθενται είναι και πάλι πολύ φιλόδοξα: η έναρξη κατασκευής των κατοικιών προβλέπεται να γίνει εντός εξαμήνου από την παραχώρηση και η ολοκλήρωσή τους εντός εξαμήνου επίσης. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το υπ' «Αριθμ. 19» «Σχέδιον του διορισμένου μέρους εις τον Πειραιά διά την [...] (δυσδιάκριτο) των Υδρωτών» και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Είναι σχεδιασμένο υπό κλίμακα, με αριθμημένα Οικοδομικά Τετράγωνα και υπόμνημα, στο οποίο αναφέρονται, μεταξύ άλλων, το ναυπηγείο υπό στοιχεία «αβγδε» και καρνάγια, ενώ σημειώνονται: «μέρος των Χίων» υπό στοιχείο «1», λιμάνι Μουνηχίας («2»), όρος Μουνήχιον («3»), τελωνείο («5»), λοιμοκαθακτήριο, παλαιά ερείπια, («6»), ένας φάρος («7»), πηγάδια («8», «9»), αρχαίο θέατρο («11»). Εικάζεται ότι το σχέδιο συνόδευε το Διάταγμα «περί συνοικισμού Υδραίων εις Πειραιά ...».

Πέρασαν είκοσι δύο (22) ολόκληρα χρόνια και ο συνοικισμός των Υδραίων δεν είχε προχωρήσει. Το 1860 δημοσιεύεται η υπ' αρ. 13.671 Διακήρυξη **«περί του εν Πειραιεί συνοικισμού»**, ΦΕΚ 34^Α/08.07.1860, του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας, που υπέγραφε ο Υπουργός Κρεστενίτης, με την οποία –αφού στο προοίμιό της επισημαινόταν ότι πολλοί Υδραίοι είχαν ζητήσει από το Υπουργείο την παραχώρηση οικοπέδων στον εν λόγω συνοικισμό– *«επαναλαμβάνεται η παραχώρησις εθνικών οικοπέδων εν Πειραιεί»*. Καλούνταν δε οι Υδραίοι, όπου κι αν διέμεναν, οι οποίοι δεν είχαν ακόμη λάβει οικόπεδα αλλά επιθυμούσαν να πάρουν, *«συνοικιζόμενοι εκείσαι»*, να στείλουν απευθείας στην *«επί τούτω διορισθείσαν επιτροπήν»*²⁹⁶ τις αιτήσεις τους, επισυνάπτοντας τα σχετικά πιστοποιητικά. Επισημαίνεται στη Διακήρυξη ότι *«αι προλαβούσαι και μη πραγματοποιηθείσαι αιτήσεις περί παραχωρήσεως οικοπέδων»* δεν λαμβάνονταν υπόψη και έπρεπε να υποβληθούν νέες. Για την επιλογή των οικοπέδων θα λαμβανόταν ως βάση η προτεραιότητα των αιτήσεων, οι οποίες θα άρχιζαν να κατατίθενται στις 15 Ιουλίου 1860. Τέλος, για τους Υδραίους οι οποίοι είχαν λάβει οικόπεδα, αλλά δεν είχαν οικοδομήσει επ' αυτών ή δεν είχαν ολοκληρώσει τις οικοδομές τους, η Διακήρυξη ανέφερε ότι *«επιφυλαττόμεθα ν' αποφασίσωμεν ακολουθώντας»*. Σύμφωνα πάντα με τη Διακήρυξη, την εκτέλεση του προαναφερόμενου έργου αναλάμβαναν δύο (2) Νομάρχες Αττικής και Βοιωτίας, και Αργολίδας και Κορινθίας. Αυτή ήταν η τελευταία ρύθμιση, επί βασιλείας Όθωνα, για τον συνοικισμό των Υδραίων στον Πειραιά.

²⁹⁶ Την Επιτροπή αποτελούσαν οι Σ. Σπηλιωτάκης, τμηματάρχης του Υπ. Εσωτερικών, Λ. Ράλλης, Δήμαρχος Πειραιά, Θ. Ηπίτης, μηχανικός του Δήμου και Ι. Σέρρος.

Εκτός από τις ρυθμίσεις για τους συνοικισμούς των Χιωτών και των Υδραίων, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως δημοσιεύονται κατά την Οθωνική περίοδο άλλα δύο (2) Διατάγματα και ένας Νόμος, που αφορούσαν το σχέδιο πόλεως Πειραιά και τον δημόσιο χώρο του, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Με το πρώτο Διάταγμα, **«περί εγκρίσεως αφαιρέσεως της κατά το εγκεκριμένον σχέδιον Πειραιώς πλατείας»**, ΦΕΚ 34^Α/29.09.1850, καταργείται από το σχέδιο πόλεως μία πλατεία, προκειμένου να αποδοθεί αυτή η έκταση για ανέγερση οικοδομών. Ειδικότερα, εγκρίθηκε *«η αφαίρεσις»* πλατείας, που βρισκόταν *«προς το βορειοανατολικόν της πόλεως ταύτης μέρος»*. Σύμφωνα με το σχέδιο που είχε υποβληθεί προς έγκριση στο Υπουργείο Εσωτερικών, σε αυτή τη θέση προβλεπόταν επίχωση του λιμένα Πειραιά. Πρόκειται για το δεύτερο σχέδιο πόλεως του Πειραιά που βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο υπόμνημά του επισημαίνεται ότι οι προβλεπόμενες θέσεις για Ανάκτορα και στρατώνα ήταν ακατάλληλοι. Ειδικότερα αναφέρεται: *«Στρατών»* υπό στοιχείο *«1»*, με την παρατήρηση ότι δεν είχε, ούτε επρόκειτο να ανεγερθεί *«εις την απόκεντρον ταύτην θέσιν»*, *«ανάκτορα»*, υπό στοιχείο *«2»*, με την παρατήρηση *«η θέσις αυτή αριστερά της εξ Αθηνών εισόδου του Πειραιώς όλως ακατάλληλος»*. Τέλος, το υπόμνημα αναφερόταν και σε μία ιδιωτική ιδιοκτησία, το *«γήπεδον του Κ. ...»* (δυσδιάκριτο), υπό στοιχεία *«αβγδ»*. Με το Διάταγμα επιτρεπόταν λοιπόν, η ανέγερση οικοδομών *«επί της πλατείας ταύτης»*. Πρόκειται για ρύθμιση με την οποία καταργήθηκε, χωρίς καμία αιτιολόγηση, ένας ανοιχτός δημόσιος χώρος, μία πλατεία, προκειμένου να ανεγερθούν οικοδομές *«κατά τας γραμμάς του εις Ημετέραν έγκρισιν υποβληθέντος σχεδίου»*. Στις παρατηρήσεις του Αρχείου Χαρτών²⁹⁷ αναφέρεται *«Δεν προσδιορίστηκε»*. Εκτιμάται ότι η παρατήρηση αναφέρεται στην εν λόγω πλατεία, η οποία *«δεν προσδιορίστηκε»* στο κωδικοποιημένο, ανά Οικοδομικό Τετράγωνο, διάγραμμα του Πειραιά, υπό κλίμακα 1:5.000, που συντάχθηκε στο Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων την περίοδο 1978 – 1981.

Μικρές πολεοδομικές παρεμβάσεις στον Πειραιά προωθούνται το 1856, με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 25^Α/23.06.1856 και με το οποίο εγκρίθηκε *«η προσθήκη δύο οδών προς βορράν και μεσημβριάν του περιβάλου του εν τη πόλει ταύτη ναού του δυτικού δόγματος»*. Όπως αναφέρει ο Αγγελόπουλος το 1852, ο Πειραιάς είχε *«τέσσαρας εκκλησίας, τρεις ανατολικάς, την αγίαν Τριάδα, τον άγιο Σπυρίδωνα και τον άγιο Νικόλαο, και μία δυτικήν τον άγιο Παύλο»*. Στον ναό

²⁹⁷ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Πειραιάς, Οικισμός/Περιοχή: 22-29».

του Αγίου Παύλου²⁹⁸ αναφερόταν το Διάταγμα, ο οποίος βρισκόταν «όπισθεν του Πολεμικού Σχολείου παρά τη οδώ Φίλωνος, επί του υψηλοτέρου σχεδόν της πόλεως μέρους και έχει περίβολον, εν ώ υπάρχει και οίκημα διά τον ιερέαν»²⁹⁹. Οι οδοί που «προστίθενται», σύμφωνα με το Διάταγμα, είχαν πλάτος έξι (6) μ. και «θέλουσιν απολήγει προς τας οδούς Περικλέους και Ηροδότου». Το Διάταγμα προέβλεπε επίσης ότι, άν τυχόν απαιτούνταν αποζημιώσεις «των προς χρήσιν δημοσίαν καθισταμένων», ο Δήμος Πειραιά θα ενεργούσε σύμφωνα με το άρθρο 25 του από 12 Νοεμβρίου 1836 Διατάγματος³⁰⁰. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει σχετικό σχέδιο.

Τέλος, με τον Νόμο ΥΕΑ'/1858, ΦΕΚ 12^Α/02.05.1858, παραχωρήθηκε δωρεάν, στις Κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας, έκταση είκοσι στρ. και πεντακοσίων είκοσι τ.μ. (20,520) εθνικής γης, στη θέση «Βοδολείβαδον» του Πειραιά, «ένθα ετάφησαν οι αποθανόντες στρατιώται του συμμαχικού στρατού, ίνα χρησιμεύση ως νεκροταφείον». Οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας είχαν ζητήσει να τους παραχωρηθεί, στην περιοχή της Καστέλας, η δημόσια γη στην οποία είχαν ταφεί οι αποβιώσαντες, τα έτη 1854 – 1855, στρατιώτες του συμμαχικού στρατού, καθώς και η γη στην οποία είχε ήδη ανεγερθεί Μουσουλείο και ανήκε σε ιδιώτη, όπως ανακοίνωσε στη Βουλή ο Υπουργός Οικονομικών Κουμουνδούρος³⁰¹. Στο σχετικό σχέδιο Νόμου που είχε κατατεθεί στη Βουλή, προβλεπόταν η εξαγορά της ιδιωτικής γης και στη συνέχεια η παραχώρησή της στους συμμάχους. Όμως ο ιδιοκτήτης της γης, Θεόδωρος Γκίκας, δώρισε απ' ευθείας στις Κυβερνήσεις Γαλλίας και Αγγλίας την εν λόγω έκταση, οπότε εξέλιπε ο λόγος να περιληφθεί σχετική αναφορά στο τελικό κείμενο του Νόμου³⁰².

Τη διετία 1863 – 1864, μετά την έξωση του Όθωνα, δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως έξι (6) συνολικά ρυθμίσεις (τρία (3) Διατάγματα και τρία (3) Θεσπίσματα), που αφορούσαν την εξέλιξη του σχεδίου πόλεως του Πειραιά. Χαρακτηριστικότερη εξ αυτών είναι το Διάταγμα «περί επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών κατά την εξ αυτής είσοδον του Πειραιώς», ΦΕΚ 20^Α/28.05.1863, με το οποίο εγκρίθηκε «η προς ανατολάς και κατά την εξ Αθηνών

²⁹⁸ Πρόκειται για την καθολική εκκλησία του Αγίου Παύλου, η οποία κτίστηκε τη διετία 1838 – 1839 επί της οδού Φίλωνος στον Πειραιά, σε σχέδια του Schaubert, υπό την επίβλεψη του T. Hansen. «Ιστορία της εκκλησίας Αγίου Παύλου Πειραιά».

²⁹⁹ Αγγελόπουλος 2000, σ. 11.

³⁰⁰ Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

³⁰¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδριάσις ΝΒ' της 17^{ης} Απριλίου 1858, σ. 772.

³⁰² Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδριάσις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σσ. 1000-1001.

είσοδος του Πειραιώς επέκτασις του σχεδίου της πόλεως ταύτης». Το 1865 δεν δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα καμία ρύθμιση. Ακολούθησαν πολλές άλλες ρυθμίσεις από το 1866 και στη συνέχεια. Τομές στο σχέδιο πόλεως Πειραιά, στην μετά τον Όθωνα εποχή, αποτελούν η ολοκλήρωση της σιδηροδρομικής σύνδεσης με την Αθήνα, στα τέλη της δεκαετίας του 1860, που προκάλεσε την αναθεώρηση των χρήσεων γης σε σημαντικό μέρος της πόλης και η δημιουργία της βιομηχανικής ζώνης, που άρχισε το 1864.

2.13.2. Ερέτρια

Αντίστοιχες ρυθμίσεις με αυτές των συνοικισμών των Χιωτών και Υδραίων στον Πειραιά, εκδόθηκαν και δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και για τον σχεδιασμό του συνοικισμού των Ψαριανών αποίκων στην Ερέτρια. Αναλυτικά:

Ο εποικισμός της Ερέτριας από τους Ψαριανούς είχε ξεκινήσει το 1833. Την επόμενη χρονιά (1834) ο αρχιτέκτονας της Κυβέρνησης Schaubert ετοίμασε το σχέδιο πόλεως, το οποίο εκπονήθηκε, όπως αναφέρει η Γιάννα Λαζαρίδη, με βάση την τοπογραφική αποτύπωση του J.B. Beck. Η χάραξη του σχεδίου έγινε χωρίς καμία δέσμευση, αφού δεν υπήρχε προηγούμενος οικισμός της Ερέτριας. Τα τοπογραφικά δεδομένα προσφέρονταν για τον σχεδιασμό μιας πόλης με τρεις (3) συνοικίες³⁰³, τοποθετημένες μεταξύ τους υπό γωνία 45°. Αντίγραφο του σχεδίου πόλεως³⁰⁴ της Ερέτριας του 1834, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι υπό κλίμακα 1:2500 και παρουσιάζεται στο Παράρτημα της μελέτης. Διακρίνονται, στην είσοδο του λιμένα, τα δημόσια κτίρια της αγοράς και των λουτρών, ναοί, το Δημαρχείο επί της μεγάλης κεντρικής πλατείας της πόλης, το «καθαρήριον» σε χερσόνησο στην είσοδο του λιμένα, απέναντι από τον παλαιό μύλο, κήποι στις δύο πλευρές της πόλης.

Παρά τις παραχωρήσεις που είχαν γίνει μέχρι τότε για την ενίσχυση του συνοικισμού των Ψαριανών, όπως αναφέρεται στο προοίμιο του από 11 Ιουλίου 1836 Διατάγματος «**περί του συνοικισμού των Ψαριανών εις Ερέτριαν**», ΦΕΚ 33^{Α'}, η προσπάθεια δεν είχε ευοδωθεί καθώς – μεταξύ άλλων αιτιών– υπήρχαν και διαφωνίες «*περί θέσεως και εκλογής οικοπέδων*». Επειδή ο Όθωνας ήθελε να αποκαταστήσει «*τους γενναίους τούτους προμάχους της Ελλάδος*» και να τους βοηθήσει, ώστε να δημιουργήσουν «*πόλιν και δήμον*», εκδόθηκε το εν λόγω Διάταγμα, στο οποίο προβλέπονταν τα εξής: «*η παραθαλάσσιος γραμμή (του σχεδίου της Ερέτριας) συγκεκμημένη από 10*

³⁰³ Λαζαρίδη 2007, σ. 19.

³⁰⁴ Στο σχέδιο αναφέρεται «Ακριβές αντίγραφον» με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1928.

τετράγωνα, παραχωρείται ολόκληρος ως προικοδότησις εις τον δήμον των Ψαρριανών, όστις θέλει την λάβει εις εξουσίαν του, αφού συστηθεί εις Ερέτριαν». Μέχρι τη σύσταση του Δήμου και τον ορισμό της δημοτικής Αρχής, η έκταση παρέμενε «αμοίραστος». Ο Δήμος θα διαχειριζόταν τις γαίες και θα θεμελιώνε «την αποικίαν» με τον πλέον ωφέλιμο τρόπο, με εκποίηση ή με ενοικίαση «με σταθερόν και ευκολοσύνακτον εισόδημα» (άρθρο 1). Όσοι είχαν πάρει οικόπεδο στην περιοχή και είχαν ήδη οικοδομήσει, όφειλαν να το παραχωρήσουν στον Δήμο, ο οποίος θα τους αποζημίωνε για την οικοδομή. Με τα χρήματα που θα εισέπραττε ο Δήμος από την εκποίηση ή ενοικίαση αυτών των οικοπέδων, θα κατασκεύαζε σχολείο και, εάν περίσσευαν κονδύλια, «άλλα αγαθοεργά καταστήματα». Θα μεριμούσε δηλαδή για τα δημόσια κτίρια, δίνοντας προτεραιότητα στην εκπαιδευτική υποδομή. Οι δύο (2) κληρώσεις που είχαν προηγηθεί ακυρώνονται. Για να συγκεντρωθούν σε ένα μέρος της πόλης οι νέες κατοικίες, η διανομή των οικοπέδων προβλεπόταν να γίνει, αρχικά, στις παράλληλες σειρές μετά την πρώτη παραθαλάσσια γραμμή και «εις τας αγούσας από τον αιγιαλόν εις την πλατείαν και εις τα πέριξ αυτής» (άρθρο 2). Η προθεσμία υποβολής αίτησης, στον Διοικητή της Εύβοιας, από τους ενδιαφερόμενους να λάβουν οικόπεδο και να οικοδομήσουν, ορίζεται σε έξι (6) εβδομάδες (άρθρο 3). Μετά το τέλος της προθεσμίας, προβλεπόταν κλήρωση στην οποία θα μετείχαν «όλα τα ονόματα των αναφερθέντων». Όποια οικόπεδα απέμεναν, θα δίνονταν σε όσους αναφέρονταν «μετά την προθεσμίαν ταύτην» (άρθρο 4). Όσοι λάμβαναν οικόπεδο, όφειλαν μέσα σε τέσσερις (4) μήνες να αρχίσουν να κτίζουν την οικοδομή τους. Δεν αρκούσε όμως η εκσκαφή των θεμελίων, αλλά απαιτούνταν «και η προσπάθεια να αποπερατωθή η οικοδομή, ήτις δεικνύεται από την κατάλληλον επισώρευσιν της ύλης, κτλ» (άρθρο 6). Σε διαφορετική περίπτωση έχαναν το οικόπεδο, το οποίο έπαιρναν όσοι παρουσιάζονταν αργότερα. Επισημαίνεται επίσης ότι δεν επιτρεπόταν να λάβει κανείς δύο (2) ή περισσότερα οικόπεδα (άρθρο 7). Εάν μετά από ένα χρόνο, είχαν πάρει όλοι οι ενδιαφερόμενοι οικόπεδα και περίσσευαν, τότε με γνωμοδότηση του Δήμου μπορούσε να δοθεί και δεύτερο οικόπεδο σε Ψαριανό, με την προϋπόθεση ότι είχε οικοδομήσει το πρώτο. Δεν επιτρεπόταν η πώληση οικοπέδου, αλλά μόνον η ανταλλαγή (άρθρο 8). Ως οικιστική Επιτροπή ορίστηκε η «μέχρι τούδε δημογεροντία των Ψαρριανών», χρέος της οποίας ήταν «να διευθύνη τον συνοικισμόν, να διαλύη τας διαφωνίας, και να εξομαλύνη τας δυσκολίας». Προβλεπόταν μάλιστα αμοιβή των μελών της δημογεροντίας από την Κυβέρνηση, μετά την αποπεράτωση του συνοικισμού, «αναλόγως με τας προσπαθείας των» (άρθρο 10). Προκειμένου

να βοηθήσει σε τεχνικά θέματα, η Γραμματεία Εσωτερικών θα διόριζε ένα γεωμέτρη, για «να δίδηται γραμμιά εις τας εγερθησομένας οικοδομιάς», κατόπιν προσκλήσεως της Επιτροπής και εγκρίσεως του Διοικητή (άρθρο 12). Επιπλέον, δίνεται ατέλεια για τα οικοδομικά υλικά, τα οποία έφταναν στην Ερέτρια διά ξηράς ή διά θαλάσσης (άρθρο 13), ακόμη κι αν έρχονταν μέσω της Ερμούπολης³⁰⁵ (εφ' όσον βέβαια αποδεικνυόταν ότι προορίζονταν για τον οικισμό των Ψαριανών). Για να δοθεί ώθηση στην ανέγερση του οικισμού, και το παράδειγμα «του συνοικισμού εις Ερέτριαν» από τους «εν τη υπηρεσία Ημών ευρισκομένους Ψαρριανούς» (δηλ. τους στρατιωτικούς), το Διάταγμα προέβλεπε να χορηγηθεί «ως προπληρωμή» σε κάθε αξιωματικό που περιλαμβανόταν «εν εσωκλείστω καταλόγω», δάνειο πεντακοσίων (500) δρχ.. Το ποσό αυτό θα άρχιζε να δίνεται όταν βεβαιωνόταν ότι ο αξιωματικός ξεκινούσε να κτίζει την οικοδομή του και θα παρακρατούνταν ένα τέταρτο (1/4) του μισθού του κάθε μήνα (άρθρο 14). Παράλληλα, εγκρίθηκε για τον Δήμο Ψαριανών άτοκο δάνειο έως δέκα χιλιάδες (10.000) δρχ., πληρωτέο σε δέκα (10) χρόνια, για την αποξήρανση της «κατά την Ερέτριαν» λίμνης. Αυτές οι εργασίες θα ξεκινούσαν όταν γινόταν «η έναρξις πεντήκοντα οικοδομών», θα διευθύνονταν από τον διορισμένο για το σχέδιο πόλεως αρχιτέκτονα και θα επιβλέπονταν από την Επιτροπή (άρθρο 15). Ο Δήμος προβλεπόταν να σχηματισθεί «άμα συνοικισθούν 70 οικογένειαι»³⁰⁶ (άρθρο 17), οπότε θα ενεργούσε όπως οι υπόλοιπες δημοτικές Αρχές του Κράτους. Εκτός από την ατέλεια των οικοδομικών υλικών για τους κατοίκους, στον Δήμο Ψαριανών γίνονται και άλλες διευκολύνσεις: δινόταν το δικαίωμα να «εκκαθαρίζωνται» στο λιμάνι της Ερέτριας τα «εξ υπόπτων μερών» προερχόμενα πλοία, αφού ιδρύονταν τακτικό λοιμοκαθαρτήριο (άρθρο 18), και χαρίζονταν «τα υγειονομολιμεναρχικά και λοιμοκαθαρτικά δικαιώματα» (άρθρο 19). Το Διάταγμα κατέληγε με το ακροτελεύτιο άρθρο 20, το οποίο όριζε ότι όσοι Ψαριανοί, μετά από τόσες παραχωρήσεις οι οποίες ήταν «ολοτελευταίαι», «δεν συνοικισθούν εντός ενός έτους εις Ερέτριαν», έχαναν τα δικαιώματά τους και «τας ωφελείας» και ήταν υπόχρεοι «να καταγραφώσιν εις άλλας κοινότητας του κράτους». Η ρύθμιση ήταν σαφής, ξεκάθαρη και έθετε πολύ αυστηρά χρονοδιαγράμματα για τη δημιουργία της νέας αποικίας. Το Διάταγμα δεν συνοδεύεται από σχέδιο. Στο Αρχείο Χαρτών, ο Φάκελος «Ερέτρια» δηλώνεται ότι έχει χαθεί.

³⁰⁵ Αυτό δείχνει ότι η Ερμούπολη ήταν το σημαντικότερο εισαγωγικό-διαμετακομιστικό κέντρο της εποχής, αφού από εκεί προμηθευόταν η ηπειρωτική χώρα τα εμπορεύματά της.

³⁰⁶ Πρόκειται για μία ακόμη εξαίρεση σε ό,τι αφορά τον πληθυσμό νέου Δήμου, αντίστοιχη εκείνων για τους Δήμους Χίων και Πειραιά.

Το θέμα της αποικίας των Ψαριανών επανέρχεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως έντεκα (11) χρόνια αργότερα, όταν δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 9^Α/15.03.1847, ο Νόμος ΝΗ' «**περί συνοικισμού των Ψαριανών**», στο άρθρο 1 του οποίου δίνονται αναλυτικά στοιχεία για τα παραχωρούμενα οικόπεδα. Προβλεπόταν συγκεκριμένα, για κάθε μία από τις πρώτες διακόσιες (200) οικογένειες που θα συνοικίζονταν στην Ερέτρια, η παραχώρηση οικοπέδου «*εμβαδού Βασιλ. πήχεων*³⁰⁷ 972» για ανέγερση κατοικίας και ένα από τα παραλιακά οικόπεδα επιφάνειας τετρακοσίων τριάντα δύο (432) τ.π., εφ' όσον υπήρχαν διαθέσιμα, για ανέγερση αποθηκών, ένα στρέμμα «*πλησίον της πόλεως*» για κήπο, και εξήντα (60) έως εκατό (100) στρ. εθνικής γης για καλλιέργεια. Οι πρώτες εκατό (100) οικογένειες θα λάμβαναν έως εκατό (100) στρ. γης και ένα παραθαλάσσιο οικόπεδο. Οι υπόλοιπες εκατό (100) οικογένειες θα κατανέμονταν («*κατ' αναλογία του χρόνου της εκείσε αποκαταστάσεώς των*»), σε τέσσερις (4) κατηγορίες (ανά 25 οικογένειες) και θα λάμβαναν: από ενενήντα (90) στρ. οι της Α' κατηγορίας, από ογδόντα (80) στρ. οι της Β', από εβδομήντα (70) στρ. οι της Γ' και από εξήντα (60) στρ. οι της Δ' κατηγορίας, πέρα από τη γη για κατοικία και κήπο που δικαιούνταν όλες οι οικογένειες. Υπήρχε πρόβλεψη και για την περίπτωση που άλλες ενδιαφερόμενες οικογένειες, μέχρι χίλιες (1.000) τον αριθμό, θα ήθελαν να συνοικισθούν εντός πενταετίας. Για αυτές προβλεπόταν η παραχώρηση ενός οικοπέδου ίδιας έκτασης για κατοικία και πενήντα (50) στρ. γης για καλλιέργεια. Οι λαμβάνοντες τα οικόπεδα όφειλαν, σύμφωνα με το άρθρο 3, να ανεγείρουν τις κατοικίες και να τις κατοικήσουν με τις οικογένειές τους, εντός της προθεσμίας που όριζε η Κυβέρνηση, δηλαδή σε τέσσερις (4) μήνες. Σε διαφορετική περίπτωση τους αφαιρούνταν τα οικόπεδα, ώστε να δοθούν σε άλλους ενδιαφερόμενους, με τις ίδιες υποχρεώσεις³⁰⁸. Όλα τα αναφερόμενα στο άρθρο 1 οικόπεδα, καθώς και από ένα στρέμμα γης, δίνονταν δωρεάν (άρθρο 5), η δε αξία αυτών των γαιών προβλεπόταν να «*εκπεσθή εν καιρώ της εξοφλήσεως*» των απαιτήσεων, που είχαν οι Ψαριανοί από το Δημόσιο. Ο Νόμος μεριμνούσε: α) για τις άπορες οικογένειες, καθώς προέβλεπε ότι σε κάθε μία εξ αυτών θα δίνονταν τριακόσιες (300) δρχ. για ανέγερση κατοικίας, και β) για τους αξιωματικούς του ναυτικού, στους οποίους δινόταν προκαταβολή (300 – 500 δρχ.). Μία τέτοια ενδιαφέρουσα περίπτωση, ενός στελέχους του Ναυτικού που ήθελε να αποκτήσει κατοικία στον νέο οικισμό των Ψαριανών, αποτυπώνεται σε έγγραφο που βρέθηκε στα Γενικά Αρχεία του

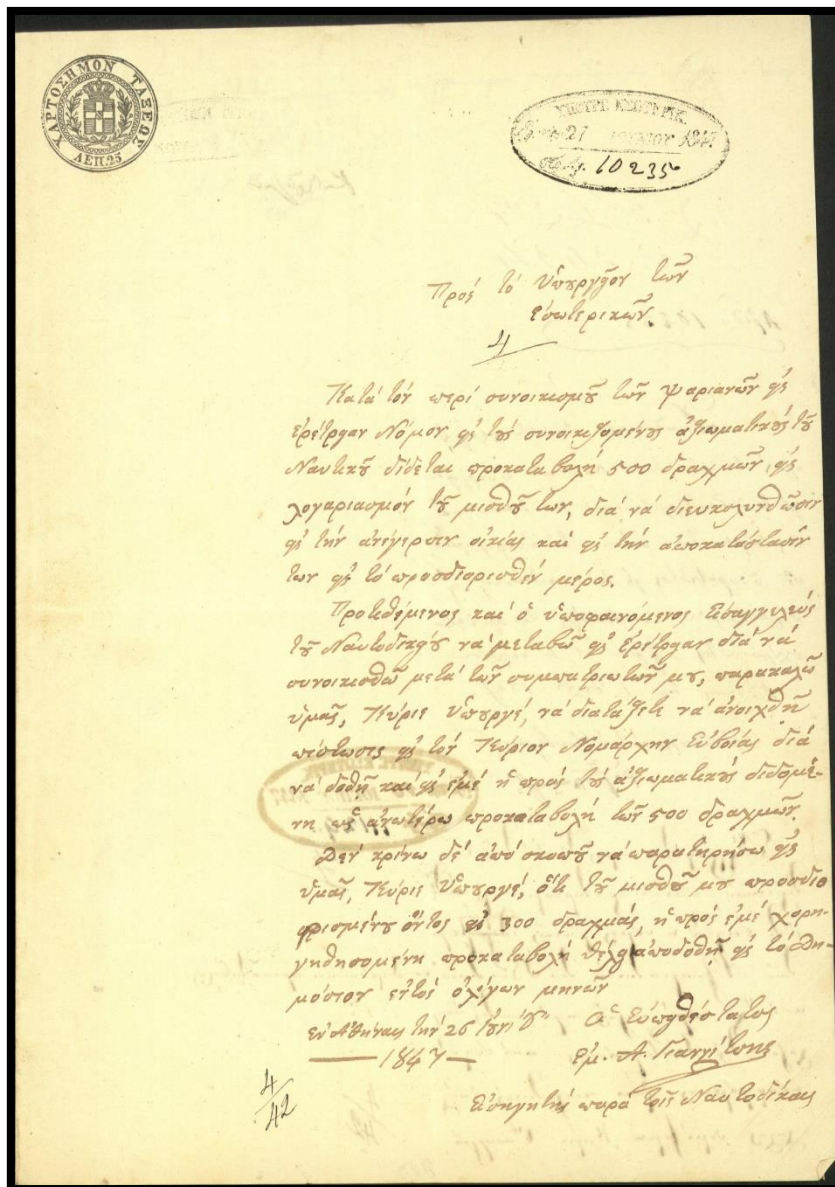
³⁰⁷ Ενωείται τ.π..

³⁰⁸ Τελικά, με τον Νόμο Φ4Η'/1860, ΦΕΚ 30^Α/25.06.1860, η ισχύς των διατάξεων του Νόμου ΝΗ'/1847 παρατάθηκε για πέντε χρόνια, δηλαδή μέχρι τις 25 Ιουνίου 1865.

Κράτους και παρουσιάζεται στην επόμενη σελίδα³⁰⁹ (Εικόνα 10). Αυτό το ποσό θα αποδιδόταν στο Δημόσιο άτοκα, «*διά μηνιαίας αφαιρέσεως του τεταρτημορίου*» του μισθού. Ενδιαφέρον για τον δημόσιο χώρο παρουσιάζει το άρθρο 7 του Νόμου, σύμφωνα με το οποίο παραχωρούνταν στον νέο Δήμο Ψαριανών τα αναγκαία οικοπέδα για δημιουργία πλατειών και για ανέγερση «*δημοτικών καταστημάτων*», καθώς και η πάνω από την παραλιακή γραμμή σχηματιζόμενη σειρά εξήντα (60) οικοπέδων, προκειμένου ο Δήμος να ανεγείρει κτίρια εκπαίδευσης και κοινωφελών χρήσεων. Είναι επίσης σημαντικό ότι ο Νόμος έκανε αναφορά στις «*αρχαιότητες*» που τυχόν ευρίσκονταν στην Ερέτρια, οι οποίες έπρεπε να παραμείνουν στον Δήμο Ψαριανών «*προς σύστασιν ιδιαιτέρου δημοτικού μουσείου*». Είναι η πρώτη φορά, που γίνεται αναφορά, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, κατά τον σχεδιασμό ενός νέου οικισμού, σε αρχαιότητες οι οποίες θα έπρεπε όχι μόνο να παραμείνουν στον Δήμο, στα όρια του οποίου ανευρίσκονταν, αλλά να συγκεντρωθούν και να στεγαστούν σε δημοτικό Μουσείο.

---

³⁰⁹ Ο Εισαγγελέας του Ναυτοδικείου Εμμ. Γιαννίτης, προτιθέμενος να μεταβεί στην Ερέτρια προκειμένου «να συνοικισθεί μετά των συμπατριωτών του», ζήτησε από τον Υπουργό Εσωτερικών Παλαμίδα, με την από 26 Ιουνίου 1846 επιστολή του (η οποία έλαβε αρ. πρωτ. Υπ. Εσωτερικών 10235/27.06.1847), στο πλαίσιο του Νόμου «περί Ψαριανών εις Ερέτριαν», να «διατάξη» τον Νομόρχη Εύβοιας "να ανοιχθή" πίστωση, ώστε να λάβει και αυτός το ποσό των πεντακοσίων δραχ. ως προκαταβολή. Δεδομένου ότι ο μισθός του ανερχόταν σε τριακόσιες δραχ., ο Εισαγγελέας αναφέρει στην επιστολή του ότι προτίθονταν να επιστρέψει την προκαταβολή «εις ολόκληρον» εντός λίγων μηνών. Το Υπ. Εσωτερικών διαβίβασε την επιστολή ως κατεπείγουσα, με αρ. πρωτ. 11129/10.07.1847, στο Υπουργείο των Ναυτικών προκειμένου "να διατάξη τα προς εκπλήρωσίν της". Ο Υπουργός Ναυτικών Βούλγαρης όμως απάντησε ότι ο Νόμος περί Ψαριανών αναφερόταν ρητά σε αξιωματικούς και όχι σε κάθε «υπάλληλον της Κυβερνήσεως», συνεπώς θεωρούσε ότι ήταν «εκτός των καθηκόντων» του «να παραδεχθώμεν την σύζησιν».

Εικόνα 10. Επιστολή Εισαγγελέα Ναυτοδικείου Εμμ. Γιαννίτση προς Υπ. Εσωτερικών Ρ. Παλαμίδα (26 Ιουνίου 1846)
Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους

Ένα μήνα αργότερα, εκδίδεται νέο Διάταγμα «περί του εν Ερετρία συνοικισμού των **Ψαρρών**», ΦΕΚ 10^Α/05.04.1847, με το οποίο συμπληρώνονταν και εξειδικεύονταν οι διατάξεις του Νόμου ΝΗ'/1847. Ειδικότερα, στο άρθρο 1 του Διατάγματος προβλεπόταν ότι η διανομή των παραχωρούμενων γηπέδων θα άρχιζε αμέσως μόλις μετέβαινε επί τόπου η επί του συνοικισμού Επιτροπή³¹⁰ και ένας «γεωμέτρης», δηλαδή τοπογράφος, στον οποίο οι ενδιαφερόμενοι θα

³¹⁰ Η Επιτροπή προβλεπόταν στο σχετικό Διάταγμα του ΦΕΚ 33Α'/11.07.1836.

κατέθεταν τις αιτήσεις τους, με σειρά προτεραιότητας. Οι εκατό (100) πρώτες οικογένειες, αφού λάμβαναν τα οικοπέδα, έπρεπε να αρχίσουν την οικοδόμηση των κατοικιών τους, σύμφωνα με το άρθρο 4, εντός ενός μηνός από την ημέρα της παραχώρησης και να τις ολοκληρώσουν μέχρι τις 31 Οκτωβρίου 1847, «*ανυπερθέτως*», δηλαδή σε διάστημα έξι (6) μηνών το αργότερο. Οι άλλες εκατό (100) οικογένειες όφειλαν να ολοκληρώσουν τις οικοδομές τους και να «*αποκατασταθούν οικογενειακώς*», εντός ενός έτους από την παραχώρηση των οικοπέδων και γαιών. Για τους υπόλοιπους χίλιους (1.000) ενδιαφερόμενους, προβλεπόταν να εκδοθεί άλλο Διάταγμα, που θα όριζε τα σχετικά θέματα. Όσοι εκ των προαναφερόμενων δεν εκπλήρωναν εμπρόθεσμα τις υποχρεώσεις τους, έχαναν κάθε δικαίωμα επί των παραχωρηθέντων οικοπέδων (και γαιών) και αυτά παραχωρούνταν σε άλλους με τις ίδιες υποχρεώσεις, ή παρέμεναν στη διάθεση του Δημοσίου (άρθρο 4). Όσοι λάμβαναν οικοπέδα δεν μπορούσαν να τα πωλήσουν πριν την παρέλευση τριετίας «*από της εκείσε αποκαταστάσεώς των*». Μπορούσαν όμως να τα ανταλλάξουν μεταξύ τους, παραμένοντας αλληλέγγυα υπόχρεοι για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους (άρθρο 5). Παράλληλα, στον Νομόρχη Εύβοιας προβλεπόταν να «*ανοιχθή η αναγκαία πίστωσης*» τόσο από το Υπουργείο Εσωτερικών, προκειμένου να δοθούν οι χορηγίες «*εις τας ενδεείς οικογενείας Ψαρριανών*», όσο και από το Υπουργείο Ναυτικών «*διά τας προκαταβολάς εις τους αξιωματικούς του ναυτικού*» (άρθρο 6). Τέλος, εντέλλονταν οι αρμόδιες Αρχές να εκπληρώσουν με ζήλο και προθυμία τα καθήκοντά τους, για την πρόοδο του συνοικισμού. Η δε αρμόδια Επιτροπή όφειλε «*να εφορευή εις τα του συνοικισμού*» και με την ηθική επιρροή της να εξομαλύνει τις διενέξεις μεταξύ των συνοικιζομένων.

Παρ' όλα αυτά, η δημιουργία του οικισμού των Ψαρριανών αντιμετώπιζε προβλήματα και εκδίδεται νέο Διάταγμα, «**περί παρατάσεως της προθεσμίας προς έναρξιν των οικοδομών των εν Ερετρία συνοικιζομένων Ψαρριανών**», ΦΕΚ 25^Α/09.08.1847. Όπως αναφέρεται στο προοίμιό του, η Κυβέρνηση είχε πληροφορηθεί ότι υπήρχε έλλειψη τεχνιτών και των αναγκαίων οικοδομικών υλικών στην Ερέτρια. Αυτός ήταν ο βασικός λόγος για τον οποίο η πλειοψηφία των Ψαρριανών δεν είχαν καταφέρει να αρχίσουν να κτίζουν την οικοδομή τους στα παραχωρηθέντα οικοπέδα, εντός της προθεσμίας που είχε τεθεί με το προηγούμενο σχετικό Διάταγμα. Παρατάθηκε συνεπώς, κατά ένα μήνα, ο χρόνος έναρξης οικοδόμησης των κατοικιών των εκατό (100) πρώτων οικογενειών που είχαν λάβει οικοπέδα. Πέρασαν περισσότερα από τέσσερα (4) χρόνια και το 1851 δημοσιεύεται νέο Διάταγμα, ΦΕΚ 17^Α/07.07.1851, με το οποίο δινόταν νέα

προθεσμία τριών (3) μηνών (μέχρι την 7^η Οκτωβρίου 1851), για την αποπεράτωση των οικοδομών των Ψαριανών, είτε αυτοί ανήκαν στην πρώτη, είτε στη δεύτερη κατηγορία των διακοσίων (200) οικογενειών. Η παράταση στην ολοκλήρωση του οικισμού δόθηκε λόγω της καταστροφής πολλών οικιών «*εκ της πολυομβρίας*», των ασθενειών που είχαν πλήξει την περιοχή και «*άλλων περιστάσεων ανεξαρτήτων της θελήσεώς των*». Στο Διάταγμα επισημαίνεται ότι όσοι δεν ολοκλήρωναν εντός της νέας προθεσμίας τις κατοικίες τους, θα έχαναν τα δικαιώματά τους «*επί των παραχωρηθέντων εις αυτούς γηπέδων και γαιών*», τα οποία θα παραχωρούνταν σε άλλους, με τις ίδιες υποχρεώσεις, ή θα παρέμεναν στη διάθεση του Δημοσίου, όπως προέβλεπε ο Νόμος ΝΗ'/1847. Εξαιρούνταν τα οικόπεδα επί των οποίων υπήρχαν αποπερατωμένες οικοδομές, για τα οποία ο νομοθέτης επιφύλασσαν να αποφασίσει αργότερα.

Με το Διάταγμα «**περί των εις Ερέτριαν συνοικιζομένων**», ΦΕΚ 34^Α/10.12.1847, επανέρχεται το θέμα του συνοικισμού των Ψαριανών, καθώς, όπως προέκυπτε από Αναφορά της Επιτροπής επί του συνοικισμού, ορισμένες εκ των εκατό (100) πρώτων οικογενειών δεν είχαν εκπληρώσει έγκαιρα τις υποχρεώσεις τους, ενώ άλλοι συνοικισθέντες, «*δειχθέντες προθυμότεροι*», είχαν ανταποκριθεί εμπρόθεσμα. «*Θεωρούντες δίκαιον ν' ανταμειφθώσιν ούτοι διά τον ζήλον, τον οποίον έδειξαν εις την προκειμένην περίστασιν*», με το Διάταγμα αποφασίζεται η μεταβίβαση των οικοπέδων και γαιών όσων οικογενειών δεν είχαν εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τους, σε εκείνες τις οικογένειες των Ψαριανών που τις είχαν ήδη εκπληρώσει. Εφαρμόζονται συνεπώς, με αυστηρότητα, οι σχετικές διατάξεις³¹¹.

Οι ρυθμίσεις του 1847 (Διατάγματα και Νόμος), έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του νέου οικισμού των Ψαριανών, καθώς «*στις 30 Μαΐου του ίδιου έτους, δύο μήνες μετά τη δημοσίευση του ΝΗ' Νόμου, γράφτηκαν στους καταλόγους και έλαβαν τα οικόπεδά τους τα 9/10 των 68 Ψαριανών που αποφάσισαν να φτιάξουν τα Νέα Ψαρά*»³¹².

Τον Μάρτιο 1848 δημοσιεύεται, στο ΦΕΚ 7^Α/09.03.1848, ο Νόμος ΟΗ' «**περί βοήθειας των εκ της πολυομβρίας παθόντων εν Ερετρία οικογενειών των Ψαριανών**». Είχαν προηγηθεί πολύ έντονες βροχοπτώσεις στην περιοχή, οι οποίες προκάλεσαν ζημιές σε πολλές κατοικίες του νέου οικισμού. Με τον Νόμο δόθηκε η δυνατότητα στην Κυβέρνηση να διαθέσει μέχρι σαράντα

³¹¹ Λίγες ημέρες αργότερα εκδίδεται ο Νόμος Ξ'/1847, ΦΕΚ 35^Α/29.12.1847, με τον οποίο ορίστηκε σε διακόσιους πενήντα ο απαιτούμενος, προς άσκηση του βουλευτικού δικαιώματος, αριθμός των συνοικιστέων Ψαριανών στην Ερέτρια, για τη συγκεκριμένη περίοδο. Από τις επόμενες εκλογές και για τη συνέχεια, ο αναγκαίος αριθμός ορίστηκε σε επτακόσιους πενήντα.

³¹² Λαζαρίδη 2007, σ. 11.

χιλιάδες (40.000) δρχ. προς βοήθεια των πληγέντων Ψαριανών, για τη διευθέτηση των υδάτων των παρακείμενων χειμάρρων του οικισμού και «*προς θεραπείαν άλλων κατεπειγουσών αναγκών εις επιτυχίαν του συνοικισμού*». Τις ζημιές κάθε κατοικίας θα προσδιόριζε μία άλλη Επιτροπή, διορισμένη από την Κυβέρνηση. Επισημαίνεται ότι η χορηγούμενη βοήθεια θα χρησίμευε αποκλειστικά για την επισκευή ή ανέγερση των κατοικιών που είχαν υποστεί ζημιές, προβλεπόμενες αυτή να συμψηφισθεί «*εν καιρώ*» με τυχόν απαιτήσεις που είχαν οι εν λόγω οικογένειες από το Δημόσιο. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε, και παρουσιάζεται στο Παράρτημα, ένα «*Σχέδιον*» του δυτικού μέρους της πόλεως Ερέτριας...», το οποίο είναι αντίγραφο του σχεδίου του 1834 και, εκ του τίτλου και των αναφερόμενων στο υπόμνημά του, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχει συνταχθεί το 1848, μετά τις μεγάλες βροχοπτώσεις. Δεν διακρίνεται το όνομα του υπογράφοντος το σχέδιο. Το υπόμνημά του διακρίνεται σε τρία (3) μέρη: α) Γενική Έκθεση, β) Εξήγηση των χρωμάτων και γ) Λοιπά μέρη του σχεδίου. Στη Γενική Έκθεση αναφέρεται ότι όλα τα μέρη του σχεδίου που «*εγχρωματίσθησαν*» με πλήρεις γραμμές «*υπάρχουσι εις την φύσιν ή υπήρχον κατά την πλημμύραν*». Με διακεκομμένες γραμμές και «*αχρωμάτιστα*» ήταν «*όσα μέλλουσι να ενεργηθώσι μη ενεργηθέντα εισέτι*». Στην Εξήγηση των χρωμάτων σημειώνονται: βράχοι, ερείπια αρχαίων τοίχων, ο χείμαρρος και ρυάκια, έλη, «*ύδωρ*», «*γη πετρώδης με θάμνους*», οικία, δημόσια κτίρια. Στα λοιπά μέρη του σχεδίου περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων: αρχαίο φρούριο, αρχαίο θέατρο, δημόσιο σχολείο, εκκλησία, «*διεύθυνσις φυσική*» του χειμάρρου υπό στοιχεία «*αβγδεζ*», «*...του χειμάρρου συρρέοντες ρυάκες*», «*έλος σχηματισθέν εκ της συρροής όλων των υδάτων του χειμάρρου και των τριών κλάδων*» και «*η επί του εδάφους χαραχθείσα υπό του κυρ. Κορομηλά διεύθυνσις του χειμάρρου*», υπό στοιχεία «*ΞΟΠΡΣΤΥΦΧ*».

Με Διάταγμα που υπογράφηκε στις 2 Ιουλίου 1848, αλλά δημοσιεύθηκε αρκετούς μήνες αργότερα, στο ΦΕΚ 32^Α/19.11.1848, αποφασίστηκε, βάσει και της έκθεσης που είχε υποβάλει η ορισθείσα Επιτροπή, η χορήγηση ποσού είκοσι χιλιάδων (20.000) δρχ. (από το εγκεκριμένο ποσό των 40.000 δρχ.), σε οικογένειες του νεοσύστατου Δήμου Ψαριανών, των οποίων οι κατοικίες είχαν πληγεί, ανάλογα με τη ζημιά που είχε υποστεί κάθε μία εξ αυτών. Η βοήθεια θα δινόταν σε κάθε οικογένεια, από τον Νομάρχη Εύβοιας, σε δύο (2) ίσες δόσεις, με την πρώτη να καταβάλλεται αμέσως και τη δεύτερη μόλις επισκευαζόταν «*κατά το ήμισυ*» η οικία και αυτό βεβαιωνόταν με πιστοποιητικό «*του ανήκοντος γεωμέτρη*». Επρόκειτο δηλαδή για μία τυπική διαδικασία πολιτικής προστασίας που ασκούσε το Κράτος για τους πολίτες ενός νεοσύστατου οικισμού. Λίγο αργότερα,

με τον Νόμο ΡΚΓ'/1849, ΦΕΚ 8^Α/17.02.1849, εξειδικεύτηκε ο Νόμος ΟΗ'/1848 και διευκρινίστηκαν ποιοι θεωρούνταν «ως αρχηγέται»³¹³ οικογενείας» στον οικισμό των Ψαριανών, για να δικαιούνται την κρατική βοήθεια για την αποκατάσταση των ζημιών. Με τον Νόμο παραχωρήθηκε άδεια στους πληγέντες να προμηθεύονται δωρεάν, από τα παρακείμενα εθνικά δάση, την αναγκαία ξυλεία για την ανέγερση των οικοδομών τους, υπό την επιτήρηση όμως και με ευθύνη του αρμόδιου δασονομικού υπαλλήλου, ώστε να μην προκαλείται βλάβη στα δάση, ούτε να μεταπωλείται σε τρίτους αυτή η ξυλεία.

Το καλοκαίρι του 1848 ανακοινώνεται ότι είχε συμπληρωθεί ο αριθμός των εβδομήντα (70) οικογενειών Ψαριανών (που προβλεπόταν στο Διάταγμα του 1836) και αποφασίζεται, με το Διάταγμα «περί συστάσεως δήμου των Ψαρριανών εις Ερέτριαν», ΦΕΚ 18^Α/08.07.1848, η ίδρυση Δήμου υπό το όνομα «Δήμος Ψαρριανών». Προκύπτει δηλαδή, ότι παρά τα αυστηρά χρονοδιαγράμματα που είχαν τεθεί το 1836 και τα γενναία κίνητρα που είχαν δοθεί για την ανέγερση του νέου οικισμού (όπως τα δάνεια στους αξιωματικούς του ναυτικού), χρειάστηκαν τελικά δώδεκα (12) ολόκληρα χρόνια, ώστε εβδομήντα (70) οικογένειες να εγκατασταθούν στην περιοχή, να δημιουργήσουν νέον οικισμό και να συγκροτήσουν νέο Δήμο.

Με Διάταγμα που υπογράφηκε στις 9 Φεβρουαρίου 1849 αλλά δημοσιεύθηκε τέσσερις (4) μήνες αργότερα, στο ΦΕΚ 22^Α/13.06.1849, εγκρίθηκε η μετονομασία της Ερέτριας σε «Νέα Ψαρά», ως δείγμα της βασιλικής εύνοιας προς τους Ψαριανούς, σε ανάμνηση της ηρωικής πατρίδας τους. Ο οικισμός μεγάλωνε σταδιακά και το 1857³¹⁴ δημιουργήθηκε «επιστασία Λιμένος» στα Νέα Ψαρά. Τέλος, το 1861, με το τελευταίο Διάταγμα της Οθωνικής περιόδου για την Ερέτρια, αποφασίζεται³¹⁵, αφού είχε ληφθεί υπόψη η σχετική Πράξη ΣΤ' του δημοτικού Συμβουλίου Νέων Ψαρών, η μεν μεγάλη κεντρική πλατεία των Νέων Ψαρών να ονομαστεί πλατεία Όθωνος, η δε άλλη πλατεία, «η σχεδόν συνεχόμενη μετά της πρώτης», να ονομαστεί πλατεία Αμαλίας.

2.13.3. Ερμούπολη

Η Ερμούπολη δημιουργήθηκε από πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί, κυρίως μετά την καταστροφή της Χίου το 1822 και των Ψαρών το 1824, και τη μετέτρεψαν σε μία πόλη με

³¹³ Αρχηγός οικογένειας, σύμφωνα με τον Νόμο ΡΚΓ'/1849, θεωρούνταν όποιος ήταν παντρεμένος ή χήρος με παιδιά, όποια γυναίκα είχε παιδιά ή ήταν άτεκνη χήρα, οι άγαμοι και οι διαζευγμένοι, τα ορφανά από μητέρα και πατέρα άγαμα τέκνα «εξ ονόματος του αποθανόντος πατρός».

³¹⁴ Με Διάταγμα στο ΦΕΚ 25^Α/13.08.1857.

³¹⁵ Με το Διάταγμα «περί ονομασίας των εν Νέοις Ψαροίς δύο πλατειών», ΦΕΚ 18^Α/26.05.1861.

νεοκλασικό χαρακτήρα, που λειτούργησε μέχρι το τέλος, σχεδόν, του 19^{ου} αιώνα ως κέντρο διαμετακόμισης και μεταποίησης. Το σχέδιο πόλεως της Ερμούπολης, που είχε συντάξει ο Weiler, εγκρίθηκε με το από 18 Αυγούστου 1837 Διάταγμα, το οποίο δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε το «Plan de la ville d’Hermoupolis...» του 1837, υπό κλίμακα 1:1250, στο οποίο διακρίνονται η πλατεία Δημαρχείου (υπό στοιχείο «E»), το θέατρο «H», σχολείο, η περιοχή «*Βαπόρια*». Ο οικισμός οριοθετείται από χείμαρρο («*torent*») και το λιμάνι. Πάνω στον προβλήτα είναι χωροθετημένο το «*magazin de Transite*» και εκτός οικισμού ο τόπος της προληπτικής απομόνωσης, «*Quarantaine*». Το υπόμνημα κτιρίων και πλατειών του σχεδίου είναι πολύ αναλυτικό και περιλαμβάνει κυβερνητικό κτίριο υπό στοιχείο «A», εκκλησία «F», δημοτικό σχολείο «G», θέατρο «H», τελωνείο «I», αγορά λαχανικών («S»), πλατείες Μητρόπολης και μώλου. Όπως αναφέρεται στο σχέδιο, συντάκτες του ήταν οι de Weber και G. Weiler. Στο σχέδιο αναφέρονται επίσης ο Δήμαρχος Ερμούπολης Πρασσανάκης και τα μέλη του δημοτικού Συμβουλίου. Όπως αναφέρουν οι Ιωσήφ Στεφάνου και Θεοδώρα Μαράτου, η ύπαρξη πολεοδομικού σχεδιασμού και ρυμοτομικού σχεδίου ήταν «η βασική αιτία διαφοροποίησης της φυσιογνωμίας (της Ερμούπολης) από τους υπόλοιπους παραδοσιακούς οικισμούς λαϊκής αρχιτεκτονικής με τη γραμμική, συνήθως παραθετική και άναρχη δόμηση»³¹⁶.

Το 1838, με το Διάταγμα «**περί εκτιμήσεως και αποζημιώσεως των λαμβανομένων από το σχέδιον της Σύρου ιδιοκτησιών κ.τ.λ.**», ΦΕΚ 8^Α/04.03.1838, είχαν επεκταθεί και στην Ερμούπολη, όπως είδαμε, οι διατάξεις του άρθρου 25 του Διατάγματος «περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα»³¹⁷, ως προς τον τρόπο εκτίμησης και αποζημίωσης των ιδιοκτησιών, καθώς και «*προς πάσαν άλλην ομοίας φύσεως περίπτωσιν αναγομένην εις την εφαρμογήν των σχεδίων των λοιπών πόλεων του Βασιλείου μας*».

Η αρτιότητα των οικοπέδων στην Ερμούπολη καθορίστηκε με το από 2 Αυγούστου 1839 Διάταγμα³¹⁸. Καθώς όμως δημιουργούνταν σοβαρά προβλήματα «*εις την αναμόρφωσιν της πόλεως*», λόγω «*του στενόχωρου του τόπου*», του ιδιαίτερου ανάγλυφου του εδάφους που χαρακτηρίζεται από μεγάλες κλίσεις έως 65%, και της υψηλής τιμής των οικοπέδων, εκδόθηκε νέο Διάταγμα, ΦΕΚ 32^Α/31.12.1842, το οποίο τροποποιούσε τα άρθρα 3 και 4 του Διατάγματος του 1839, ως ακολούθως: σύμφωνα με το άρθρο 1 του νέου Διατάγματος, η αρτιότητα των οικοπέδων

³¹⁶ Στεφάνου – Μαράτου 2004, σ. 12.

³¹⁷ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 91Α'/31.12.1836.

³¹⁸ Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

στο ανηφορικό μέρος της πόλης και στη συνοικία των Ψαριανών οριζόταν πλέον για μεν «τας πρωτίστας οδούς» σε πενήντα έξι (56) τ.π. (31,5 τ.μ.) και σε είκοσι οκτώ (28) για τις υπόλοιπες (μόλις 15,75 τ.μ.), ενώ σε κάθε περίπτωση το πρόσωπο και το βάθος του οικοπέδου δεν μπορούσαν να είναι μικρότερα των πέντε (5) π.. Στο εμπορικό μέρος της πόλης, το οποίο θα προσδιοριζόταν από τη δημοτική Αρχή σε συνεργασία με τον δημοτικό αρχιτέκτονα και θα εγκρινόταν από τον αρμόδιο Διοικητή, επιτρεπόταν μικρότερη αρτιότητα, αλλά όχι εμβαδό μικρότερο των 15 τ.π., με πρόσωπο τεσσάρων (4) π. και βάθος τουλάχιστον τριών (3) π.. Δύο (2) οικόπεδα μπορούσαν να έχουν από κοινού πρόσωπο τεσσάρων (4) π., αλλά καθένα έπρεπε να έχει ελάχιστο πρόσωπο δύο (2) π.. Στο άρθρο 2 του Διατάγματος προβλέπονταν τα εξής, για κάθε οικόπεδο που δεν είχε το προαναφερθέν εμβαδό, ή είχε το εμβαδό αλλά δεν τηρούνταν οι προαναφερθείσες ελάχιστες διαστάσεις (προσώπου και βάθους): στη μεν πρώτη περίπτωση θεωρούνταν τεμάχιο και παραχωρούνταν μετά από εκτίμηση πραγματογνωμόνων στους γείτονες, εάν ο ιδιοκτήτης σε διάστημα τριών (3) μηνών από την πρόσκληση της δημοτικής Αρχής να το παραχωρήσει στον «ανήκοντα γείτονα», δεν ήταν δυνατό να το καταστήσει οικοδομήσιμο «διά της προσκλήσεως του απαιτουμένου γηπέδου». Στη δεύτερη περίπτωση τροποποιούνταν τα όρια μεταξύ γειτονικών οικοπέδων, εφ' όσον επί αυτών δεν είχαν ήδη ανεγερθεί κτίρια, διαφορετικά αυτά παραχωρούνταν στους γείτονες «ως τεμάχια». Δινόταν επίσης η δυνατότητα να συνενώνονται όμορα τεμάχια. Όταν συνεχόμενα οικόπεδα ήταν τεμάχια, το μεγαλύτερο έπρεπε να «προσλαμβάνει εν ή πλειότερα των μικροτέρων», μέχρις ότου καταστεί άρτιο. Στην περίπτωση αυτή ο «προσλαμβάνων» τεμάχιο ήταν υποχρεωμένος να αποζημιώσει και την επ' αυτού οικοδομή, εάν υπήρχε, κατ' εκτίμηση. Το Διάταγμα είναι αναλυτικό και αντιμετωπίζει με ακρίβεια τα θέματα αρτιότητας οικοπέδων. Δηλαδή, ένα οικόπεδο, εφ' όσον είχε τις ελάχιστες διαστάσεις, χαρακτηριζόταν άρτιο και οικοδομήσιμο. Αν δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις, τότε αυτό τακτοποιούνταν για να καταστεί άρτιο και, αν αυτό δεν ήταν δυνατό, προσκυρωνόταν σε γειτονικό ακίνητο. Η αρτιότητα των οικοπέδων είναι στενά συνδεδεμένη, στη ρύθμιση, με την τακτοποίηση και προσκύρωση οικοπέδων, κατ' αντιστοιχία με τα ισχύοντα σήμερα. Η ισχύς του άρθρου 2 του Διατάγματος, που αφορούσε τον τρόπο διάθεσης των τεμαχίων, επεκτάθηκε είκοσι πέντε (25) χρόνια αργότερα, με τον Νόμο ΣΚΒ'/1867³¹⁹, σε όλες τις πόλεις του Κράτους.

³¹⁹ Νόμος ΣΚΒ' «περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου», ΦΕΚ 27Α'/03.05.1867.

Στο ίδιο Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, 32^Α/31.12.1842, δημοσιεύεται και άλλο Διάταγμα, με τίτλο «**περί μεταρρυθμίσεως των οικοπέδων εις την ανοιχθείσαν οδόν του Ερμού εις Ερμούπολιν**». Το δημοτικό Συμβούλιο της Ερμούπολης, το οποίο έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του σχεδίου πόλεως, είχε ζητήσει³²⁰ την τροποποίηση του σχεδίου σε τρία (3) Οικοδομικά Τετράγωνα («*υπό τα στοιχ. Ε.Ζ.Θ.*») εκατέρωθεν της οδού Ερμού, καθώς και την απαλλοτρίωση των «*εις το τετράγωνον υπό στοιχ. Η. του υποβληθέντος Ημίν σχεδίου κειμένων ιδιοκτησιών*» για την ανέγερση δημοτικού καταστήματος. Με το Διάταγμα εγκρίθηκαν: α) η διάνοιξη νέας οδού «*εν είδει στοάς εις τα κατά την αριστεράν πλευράν της οδού του Ερμού υπό τα στοιχ. Ε.Ζ. δύο τετράγωνα*» και δόθηκε η δυνατότητα ανέγερσης, εκατέρωθεν αυτών των οδών, εμπορικών και «*βιομηχανικών*» εργαστηρίων, και β) η διάνοιξη νέας οδού «*συγκοινωνίας*» στο Τετράγωνο υπό στοιχ. Η', στη δεξιά πλευρά της οδού Ερμού. Μέρος του Η' Τετραγώνου («*υπό τα στοιχεία Α.Β.Γ.Δ.*») προσδιοριζόταν για ανέγερση δημοτικών καταστημάτων. Παράλληλα, καθορίστηκε η διαδικασία των απαλλοτριώσεων (των ιδιοκτησιών στο τμήμα Α.Β.Γ.Δ. του Τετραγώνου Η'), αφού είχε προηγηθεί εκτίμηση, σύμφωνα με τις διατάξεις του Διατάγματος του 1836³²¹, που αφορούσε το σχέδιο πόλεως της Αθήνας. Ορίστηκε δε ότι η αποζημίωση, είτε σε χρήματα είτε σε δημοτικά οικόπεδα εντός της αγοράς, θα γινόταν εκ μέρους του Δήμου. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχουν σχέδια για τα δύο (2) προαναφερομένα Διατάγματα, του Δεκεμβρίου 1842.

Η δυνατότητα επιβολής τοπικών φόρων προκειμένου να χρηματοδοτηθούν έργα υποδομής σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, εφαρμόστηκε και στην Ερμούπολη. Στον Νόμο ΡΛΗ'/1849, ΦΕΚ 28^Α/13.08.1849, ορίζεται ότι τα «*προσορμιζόμενα πλοία*» στο λιμάνι της Ερμούπολης, υποχρεώνονταν (άρθρο 1) να πληρώνουν «*δικαίωμα προκυμαίας*», που ήταν ίσο με «*το εισπραττόμενον δικαίωμα όρμου, αδειάς αναχωρήσεως, και δικαιώματος φάρου*». Η εισπραξη του φόρου γινόταν από τον επιστάτη του τελωνείου Σύρου, με αμοιβή 2% επί του εισπραττόμενου ποσού, υπό την επιτήρηση της δημοτικής Αρχής Ερμούπολης. Οι εισπράξεις έπρεπε να κατατίθενται στην Εθνική Τράπεζα για να χρησιμοποιηθούν, σύμφωνα με το άρθρο 2, για την κατασκευή προκυμαίας, ώστε να εξασφαλίζεται το λιμάνι από τους ανατολικομεσημβρινούς ανέμους που το προσέβαλαν, για την ανέγερση «*ετέρου φάρου*», για τον καθαρισμό του λιμανιού και για την επισκευή της «*υπαρχούσης αιμασίας*». Ο Νόμος προέβλεπε ότι, εκτός του φόρου του

³²⁰ Με την Πράξη 123 του δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολης.

³²¹ Ειδικότερα, σύμφωνα με τα άρθρα 25-27 του Διατάγματος «περί προσθήκης...», ΦΕΚ 91^Α/31.12.1836.

άρθρου 1, για την υλοποίηση των προαναφερόμενων έργων, θα χορηγούνταν και τα ποσά που οφείλονταν από τους κατέχοντες τα εθνικά γήπεδα που βρίσκονταν στην παραλία της Ερμούπολης (σύμφωνα με Διάταγμα του 1834). Τα ποσά θα καταβάλλονταν σε τέσσερις (4) ετήσιες ίσες δόσεις, από τη δημοσίευση του Νόμου. Ο φόρος στα πλοία θα επιβαλλόταν μέχρι να συγκεντρωθεί το αναγκαίο ποσό «*διά την εντελή αποπεράτωση*» των έργων, καθώς και την απόδοση στο Δημόσιο του ποσού που θα εισπραττόταν απ' όσους κατείχαν εθνικά κτήματα (άρθρο 4). Η εκτέλεση των έργων έπρεπε να γίνει (άρθρο 5) σύμφωνα με τη νομοθεσία για τα δημόσια έργα και θα τα διύθυνε τριμελής Επιτροπή, τα καθήκοντα της οποίας, ως συνήθως, παραπέμπονταν σε άλλο Διάταγμα. Το Διάταγμα αποσκοπούσε στην ταχεία έναρξη των έργων, γ' αυτό άλλωστε προβλεπόταν να δοθεί προκαταβολή από το Δημόσιο, ύψους τριάντα χιλιάδων (30.000) δρχ., ποσό που θα αποδιδόταν σε πέντε (5) ίσες δόσεις, με την πρώτη δόση να καταβάλλεται ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του Νόμου. Σχετικός είναι ο Νόμος ΥΞΓ'/1858, ΦΕΚ 12^Α/02.05.1858, με τον οποίο απαλλάσσονταν της καταβολής τόκου υπερημερίας οι κάτοχοι εθνικών οικοπέδων, που βρίσκονταν στην παραλία της Ερμούπολης, «*οι επί μωλωμάτων οικοδομήσαντες*», οι οποίοι όφειλαν να καταβάλουν μόνον το κεφάλαιο του χρέους τους, σε δύο (2) ισόποσες δόσεις, σύμφωνα με το από 8 Οκτωβρίου 1834 σχετικό Διάταγμα.

Μετά την πρόβλεψη για δημιουργία προκυμαίας, προωθείται ρύθμιση για τη δημιουργία μιας μικρής παραλιακής πλατείας σε δημόσια έκταση της Ερμούπολης. Ειδικότερα, στο πρώτο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως του 1851, ΦΕΚ 1^Α/18.01.1851, δημοσιεύεται Διάταγμα με το οποίο εγκρίθηκε να μείνει «*ελεύθερον οικοδομών*» το δημόσιο γήπεδο που βρισκόταν «*απέναντι των αποθηκών Μ. Πουτού και λουτών*», ώστε να αποτελέσει «*μικράν παραλίαν πλατείαν*». Στο Διάταγμα επισημαίνεται ότι οι ρυθμίσεις έπρεπε να γίνουν σύμφωνα με τα υποβληθέντα «*και φέροντα την Ημετέραν επικύρωσιν σχέδια*». Ούτε για τη μικρή παραλιακή πλατεία της Ερμούπολης υπάρχει σχέδιο στο Αρχείο Χαρτών.

Με τον Νόμο ΥΖ'/1857, ΦΕΚ 14^Α/31.05.1857, παραχωρήθηκε «*δι' εκτιμήσεως*» εθνικό οικοπέδο που βρισκόταν απέναντι από το δημοτικό νοσοκομείο στην παραλία της Ερμούπολης, «*εξ ημισείας*», στον Δήμο Ερμούπολιτών και στην Ελληνική ατμοπλοϊκή εταιρεία. Η εκτίμηση του οικοπέδου και του «*υλικού*» που υπήρχε επ' αυτού, προβλεπόταν να γίνει από πραγματογνώμονες (έναν του Δημοσίου και έναν της εταιρείας και του Δήμου), ενώ αμέσως μετά την έκδοση του παραχωρητηρίου και με την παράδοση του οικοπέδου και του υλικού, θα

καταβαλλόταν το τίμημά τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στον Νόμο οριζόταν το ανώτατο ύψος των οικοδομών που θα ανεγείρονταν στο εν λόγω οικοπέδο, το οποίο προσδιορίζεται σε εννιάμισι (9,50) μ., μετρούμενο «από της επιφανείας της αιμασίας». Η χρήση των οικοδομών δεν προσδιορίζεται στον Νόμο.

Το ίδιο έτος, σχεδιάζεται νέα παρέμβαση στο σχέδιο πόλεως της Ερμούπολης, με άλλο Διάταγμα στο ΦΕΚ 40^Α/20.11.1857. Ειδικότερα αποφασίζεται να χαραχθεί «εντός του τετραγώνου ΑΒΓΔ του σχεδίου Ερμουπόλεως νέα οδός ΕΖ», πλάτους τεσσεράμισι (4½) π., «συγκοινωνούσα την λεωφόρον αιμασίας με την οδόν Ταλάντων». Αυτή η τροποποίηση του εγκεκριμένου σχεδίου έπρεπε να γίνει «κατά τας κυανάς γραμμάς» του προσαρτώμενου στο Διάταγμα διαγράμματος, που φέρει την επικύρωση του Όθωνα. Το διάγραμμα, που δηλώνεται «ημικατεστραμμένο» στο Αρχείο Χαρτών, δεν βρέθηκε.

Το 1860 προέκυψε η ανάγκη επέκτασης του σχεδίου και εκδίδεται σχετικό Διάταγμα «**περί επεκτάσεως του σχεδίου της Ερμουπόλεως**», ΦΕΚ 11^Α/21.03.1860, το οποίο όριζε ότι το σχέδιο πόλεως «θέλει επεκταθή επί του προς δυσμάς αυτής μέρους του πακτωτηρίου και ναυπηγείων, κατά το συνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν Διάγραμμα». Η επέκταση γινόταν προς τα δυτικά, όπως αναφέρει η Χαρίκλεια Σαπουντζή, «όπου το 1857 είχε κατασκευαστεί μόλος στην περιοχή του σημερινού Νεωρίου και θέση του παλαιού λομοκαθαρητηρίου. Από τις πρώτες εγκαταστάσεις της περιοχής ήταν τα θυρσοδεψεία και το ναυπηγείο»³²². Ακριβές αντίγραφο του σχεδίου του 1860, με ημερομηνία 11 Ιανουαρίου 1912, που υπογράφεται από τον Γενικό Επιθεωρητή Δημόσιων Έργων (δυσδιάκριτο όνομα), βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Είναι ευκρινέστατο, υπό κλίμακα 1:1250, εκτείνεται δυτικά υφιστάμενου χειμάρρου και στις «Σημειώσεις» του αναφέρεται ότι με κόκκινο χρώμα «παρίσταται η παρέκτασις του σχεδίου», ενώ με μαύρο χρώμα «αι υπάρχουσαι οικοδομαί και περίβολοι κατά το εγκεκριμένον διάγραμμα». Τα Οικοδομικά Τετράγωνα είναι αριθμημένα, σε ορθογώνια πλατεία χωροθετείται «Ηρώων», ενώ στο παραλιακό μέτωπο της επέκτασης του σχεδίου προβλέπονται επιχώσεις.

Τέλος, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 46^Α/26.08.1861 εγκρίνεται η μείωση του πλάτους της παρόδου «εν ή ωκοδόμησεν εν Ερμουπόλει ο Κ. Πάγκαλος», από τέσσερις (4) π. σε μόλις δυόμισι (2½) π., «κατά το φέρον την Ημετέραν έγκρισιν συνημμένον απόσπασμα εκ του σχεδίου Ερμουπόλεως».

³²² Σαπουντζή 2009, σ. 7.

Αντίγραφο του σχεδίου³²³ βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και δημοσιεύεται στο Παράρτημα. Είναι ευκρινέστατο, σημειώνεται η «οδός αγοράς», όχι όμως η οικία Πάγκαλου. Το σχέδιο δεν φέρει κλίμακα. Με αυτό το Διάταγμα προκαλείται νέα μείωση δημόσιου χώρου μιάς πόλης, της Ερμούπολης αυτή τη φορά. Ειδικότερα μειώνεται το πλάτος μίας παρόδου, «δρομίσκου τινός» όπως αναφέρεται στο Διάταγμα, με προφανή σκοπό να εξυτηρηθεί μία παρακείμενη συγκεκριμένη ιδιοκτησία.

Ένα ακόμη Διάταγμα, με ημερομηνία υπογραφής 8 Ιουνίου 1862, που δεν δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, σημειώνεται στο Αρχείο Χαρτών³²⁴, με θέμα «Απόσπασμα εκ του σχεδίου Ερμούπολεως». Το σχέδιο δηλώνεται «ημικατεστραμμένο». Αυτή ήταν η τελευταία ρύθμιση για την Ερμούπολη επί Όθωνα. Ακολούθησαν, το 1863, δύο (2) Θεσπίσματα με πολεοδομικό περιεχόμενο³²⁵, ενώ στη συνέχεια, την περίοδο 1864 – 1880, εκδόθηκε ο κύριος όγκος των Διαταγμάτων, πλέον των τριάντα (30), που δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και καθόρισαν το ρυμοτομικό σχέδιο της Ερμούπολης.

2.13.4. Πεταλίδι

Το 1834 είχε εκδοθεί Διάταγμα που όριζε τους τόπους στους οποίους μπορούσαν οι στρατιωτικοί να ιδρύσουν αποικίες σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Για τους Πελοποννήσιους είχε οριστεί, μεταξύ άλλων, η Μεσσηνία. Σε αυτό το πλαίσιο Μανιάτες αποίκισαν το Πεταλίδι. Η σχετική διαδικασία είχε κινηθεί επί Καποδίστρια, ο οποίος, για να ανταμείψει τους αγωνιστές της Επανάστασης, είχε αποφασίσει³²⁶ να διανεμίει σε οικογένειες Μανιατών, υπό τους Πιέρρο και Νικόλαο Μαυρομιχάλη, έκταση διακοσίων (200) στρ. εθνικών γαιών στην περιοχή του Πεταλιδίου. Η τοπική δημογεροντία όμως αντέδρασε και οι Μανιάτες εγκαταστάθηκαν το 1831 στη Λογγά, δεν έπαψαν όμως να διεκδικούν τις παραχωρηθείσες γαίες. Η Απόφαση του Καποδίστρια ενεργοποιήθηκε επί Όθωνα και, όπως αναφέρουν οι Ιωάννα Σηλιοπούλου και Δήμητρα Γρουσουζάκου, με το Διάταγμα «**περί συνοικισμού Λακώνων εν Πεταλιδίω**» της 19^{ης} Απριλίου 1834 που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ, ιδρύεται ο οικισμός που «βασίζεται σε ένα ορθολογικά οργανωμένο σχέδιο, το οποίο συντάχθηκε από τους Βαυαρούς μηχανικούς Κόλμαν και Στράους,

³²³ σχέδιο αναφέρεται «Δια την ακρίβειαν της αντιγραφής. Εν Αθήναις τη 7 Ιουνίου 1891. Ο Διευθυντής των Δημοσ. Έργων Ξ. Λικανάκης (;)».

³²⁴ Φύλλο «Νομός Κυκλάδων, Δήμος/Κοινότης: Ερμούπολη».

³²⁵ Θεσπίσματα «περί των οικοδομικών γραμμών της πλατείας του εν Ερμούπολει θεάτρου», ΦΕΚ 12^Α/08.04.1863 και «περί ρυθμίσεως της θέσεως του ναυπηγείου Ερμούπολεως», ΦΕΚ 29^Α/14.08.1863.

³²⁶ Απόφαση υπ' αρ. 3016/11.08.1830.

με ορθογώνια διάταξη και πρόβλεψη των κοινόχρηστων χώρων»³²⁷. Στη συνέχεια ακολούθησαν και άλλα σχετικά Διατάγματα, το 1834 και το 1837,³²⁸ που δεν δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ο οικισμός άρχισε να διαμορφώνεται το 1835 και προέβλεπε «μία ευρύχωρη πλατεία, βρύση, μνημείο, νεκροταφείο, κλπ»³²⁹.

Το μόνο Διάταγμα για το σχέδιο πόλεως Πεταλιδίου που είναι δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κατά την Οθωνική περίοδο, Φύλλο 23^Α/21.07.1843, αφορούσε την καταβολή «του δανείου των εν Πεταλιδίω συνοικισθέντων Σπαρτιατών». Ειδικότερα, με το Διάταγμα παρατάθηκε η διάρκεια αποπληρωμής των δανείων των Σπαρτιατών (Μανιατών) που είχαν δημιουργήσει την αποικία. Σε προηγούμενο Διάταγμα, που είχε εκδοθεί στις 4 Ιανουαρίου 1840, οριζόταν ότι η πρώτη δόση του δανείου που είχαν λάβει όσοι είχαν εγκατασταθεί στο Πεταλίδι, έπρεπε να καταβληθεί στις αρχές του 1840. Επειδή όμως οι συνοικισθέντες βρίσκονταν εις «ενδεά κατάστασιν», αποφασίστηκε να παραταθεί ο χρόνος αποπληρωμής της πρώτης δόσης και αυτή να καταβληθεί τον Ιούλιο – Αύγουστο 1843, «εν καιρώ της συγκομιδής των πρωίμων δημητριακών καρπών». Οι υπόλοιπες δόσεις θα καταβάλλονταν «καθ' έκαστον των επομένων ετών», την ίδια πάντοτε εποχή, μέχρι την απόσβεση του δανείου.

2.13.5. Ελαφόνησος

Η πρώτη επιχείρηση εποίκησης της Ελαφονήσου έγινε το 1835, από τον Τζαννετάκη Γρηγοράκη και απέτυχε. Στο ΦΕΚ 9^Α/06.03.1837 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί κατοικήσεως της νήσου **Ελαφονησίου**», που αφορούσε τη δημιουργία ενός νέου οικισμού για τους Μανιάτες. Με το Διάταγμα δίνονταν γη, επιφάνειας δύο (2) στρ. για κτίριο, αυλή και κήπο, σε όσους αποφάσιζαν να κατοικήσουν «στερεώς» στην Ελαφόνησο και να λάβουν τις εκεί εθνικές γαίες, σύμφωνα με τους όρους του Νόμου περί προικοδοτήσεως. Η προτίμηση, κατά το Διάταγμα, θα δινόταν αρχικά στους μέχρι τότε καλλιεργητές της γης του νησιού και στη συνέχεια «εις τους Σπαρτιάτας» που επιθυμούσαν να κατοικήσουν στο νησί, εφ' όσον αποδέχονταν, τόσο οι πρώτοι όσο και οι δεύτεροι, τους σχετικούς όρους. Στους κατοίκους προβλεπόταν να δοθεί δωρεάν ξυλεία, από την υλοτόμηση εθνικών δασών, για την κατασκευή των σπιτιών τους και να τους «χαρισθώσιν» δύο χιλιάδες (2.000) δρχ. για την ανέγερση εκκλησίας, όταν θα είχαν κατασκευαστεί και κατοικηθεί

³²⁷ Σπηλιοπούλου – Γρουσουζάκου 2019, σ. 83.

³²⁸ Ο.π., σ. 91.

³²⁹ Ο.π., σ. 99.

τουλάχιστον δεκαπέντε (15) κατοικίες. Ορίστηκε δε ο ταγματάρχης Μαξιμιλιανός Φέδερ³³⁰, Ιππότης του Αργυρού Σταυρού³³¹, ως έκτακτος Επίτροπος προκειμένου να υλοποιήσει «τον συνοικισμό των Μανιατών».

Η περίπτωση της Ελαφονήσου περιλαμβάνει τη διαδικασία σχεδιασμού ενός νέου μικρού οικισμού εξ αρχής. Για τη δημιουργία του κρινόταν αναγκαία μόνον η εγκατάσταση δεκαπέντε (15) οικογενειών, σε συνολική έκταση τριάντα (30) στρ. εθνικής γης και η ανέγερση εκκλησίας. Ο οριστικός εποικισμός της Ελαφονήσου έγινε δεκαπέντε (15) περίπου χρόνια αργότερα. Στο Διάταγμα δεν γίνεται καμία αναφορά σε σχέδιο του οικισμού, ούτε υπάρχει σχέδιο του οικισμού στο Αρχείο Χαρτών.

2.13.6. Οικισμοί Κρητών

Στο θέμα της αποκατάστασης των προσφύγων, με τη δημιουργία νέων οικισμών, αναφέρεται ο Νόμος ΡΙΔ' «περί αποικισμού των Κρητών», ΦΕΚ 25^Α/27.09.1848, ο οποίος πραγματεύεται γενικά θέματα αποκατάστασης για «τους αποικήσαντας εν τη Ελλάδι» Κρήτες. Ο Νόμος αναφέρεται ειδικότερα στους Κρητικούς στους οποίους είχε παραχωρηθεί γη, βάσει του ΚΔ'/1831 Ψηφίσματος³³² του Καποδίστρια και των Διαταγμάτων³³³ της 13^{ης} και της 18^{ης} Οκτωβρίου 1834 «περί συνοικισμού των Κρητών» σε Μινώα και Μεθώνη³³⁴. Με τον Νόμο ΡΙΔ'/1848 (άρθρο 1), παραχωρήθηκαν τα έγγραφα ιδιοκτησίας σε όσους Κρήτες είχαν ήδη λάβει τη γη. Σε όσους δεν είχε ακόμη παραχωρηθεί γη, δίνονταν τριάντα (30) έως πενήντα (50) στρ. ανά οικογένεια, ανάλογα με τον αριθμό των μελών της. Δίνονταν κυρίως γαίες οι οποίες ή κατέχονταν από Κρήτες «καθ' υπέρβαση των όρων» του σχετικού Ψηφίσματος και των Διαταγμάτων, ή είχαν εγκαταλειφθεί από αυτούς. Εάν αυτές δεν αρκούσαν, θα τους δίνονταν και από τις διαθέσιμες εθνικές γαίες, υπό την επιφύλαξη των όρων του Νόμου υπέρ των γεωργών³³⁵, του 1843. Εάν στους αποίκους της Μινώας

³³⁰ Λίγους μήνες αργότερα, με διαταγή του Στρατού, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/30.05.1837, ο ταγματάρχης Φέδερ μετατέθηκε «εκ του Πυροβολικού εις τους γενικούς επιτελείς».

³³¹ Κλάδος 1837, σ. 135.

³³² Το ΚΔ' Ψήφισμα του Καποδίστρια της 13^{ης} Μαρτίου 1831 προέβλεπε «χορήγηση 15-100 στρεμμάτων εθνικής γης σε κάθε κρητική οικογένεια και χρηματική βοήθεια οκτώ φοινίκων ανά στρέμμα για τις δαπάνες εγκατάστασης, αγοράς ζώων και γεωργικών εργαλείων. Εξαιτίας του θανάτου του Καποδίστρια και του εμφυλίου που ακολούθησε, η εφαρμογή του Ψηφίσματος δεν ολοκληρώθηκε». Παπαδάκη-Τζαβάρα 2011, σσ. 91-93.

³³³ Αυτά τα δύο Διατάγματα δεν έχουν δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

³³⁴ Με το από 13 Οκτωβρίου 1834 Διάταγμα «περί συνοικισμού των Κρητών» είχε αποφασιστεί η ίδρυση συνοικισμού Κρητών στη Μεθώνη Μεσσηνίας με το όνομα Νέα Κρήτη.

³³⁵ Εικάζεται ότι αναφέρεται στον Νόμο «περί παρατάσεως της χορηγηθείσης προς τους Φαλαγγίτας προθεσμίας του άρθρ. 1 του από 19/31 Μαρτίου τ.ε.», ΦΕΚ 20^Α/28.06.1843, με τον οποίο διαφυλάσσονταν οι εθνικές γαίες, που ήταν αναγκαίες στους γεωργούς και κατά συνέπεια δεν μπορούσαν να αποκτηθούν από τους φαλαγγίτες.

δεν είχε δοθεί η ανάλογη έκταση, βάσει του «περί συνοικισμού τούτου Β. Διατάγματος», θα συμπληρωνόταν το υπόλοιπο τμήμα από εθνικές γαίες εκτός του Δήμου Μινώας (άρθρο 2). Στη Μήλο³³⁶ και τη Μινώα, όπου δεν υπήρχαν διαθέσιμες εθνικές γαίες, θα παραχωρούνταν στους αποίκους μοναστηριακές γαίες. Στην περίπτωση αυτή, το εκκλησιαστικό Ταμείο θα αποζημιωνόταν με άλλες εθνικές γαίες ίσης αξίας (άρθρο 3). Για να βοηθηθούν οι οικογένειες Κρητών σε αυτές τις περιοχές, η Κυβέρνηση παραχωρούσε, σε κάθε μία, έναν «οικίσκο» αξίας μέχρι τριακόσιες (300) δρχ., ένα οικόσιτο ζώο και τα αναγκαία γεωργικά εργαλεία για την καλλιέργεια της γης.

Στο Αρχείο Χαρτών δεν βρέθηκε κανένα σχέδιο των οικισμών σε Μινώα, Μεθώνη και Μήλο. Δύο (2) χρόνια μετά την έκδοση του Νόμου ΡΙΔ'/1848 δημοσιεύεται, στο ΦΕΚ 12^Α/02.05.1850, το Διάταγμα «περί εκτέλεσεως του περί αποικισμού των Κρητών Νόμου», προκειμένου να διευκρινιστούν με οριστικό τρόπο, διαδικαστικά, κυρίως, θέματα. Το Διάταγμα όριζε, στο άρθρο 1, ότι όσοι Κρητικοί είχαν λάβει γαίες (σύμφωνα με τα προαναφερόμενα) σε διάφορα μέρη του Κράτους, όφειλαν εντός τριών (3) μηνών από τη δημοσίευση του Διατάγματος, να καταθέσουν στη διοικητική Αρχή της Επαρχίας όπου διέμεναν, απόδειξη της αρμόδιας δημοτικής Αρχής που θα βεβαίωνε την ταυτότητά τους και τον χρόνο μετανάστευσής τους στην Ελλάδα, καθώς και τους τίτλους παραχώρησης της γης, προκειμένου τα έγγραφα αυτά να υποβληθούν στα Υπουργεία Οικονομικών και Εσωτερικών για την έκδοση των παραχωρητηρίων³³⁷. Τα Υπουργεία, μέσω τριμελούς Επιτροπής, έπρεπε να ελέγξουν τα έγγραφα και τα δικαιώματα αυτών των Κρητικών (άρθρο 2). Εάν διαπιστωνόταν ότι κάποιος κατείχαν γη «καθ' υπέρβασιν» των όρων που προέβλεπε το Ψήφισμα ΚΔ'/1831, το σχετικό Διάταγμα και ο Νόμος ΡΙΔ'/1848, ή ότι είχαν εγκαταλείψει τις παραχωρηθείσες γαίες, τότε το Υπουργείο Οικονομικών, στη μεν πρώτη περίπτωση θα διεκδικούσε τα δικαιώματα του Δημοσίου από αυτούς που κατείχαν καθ' υπέρβαση τη γη (σύμφωνα με τις διατάξεις του Πολιτικού Δικαίου), ενώ στη δεύτερη περίπτωση θα διέτασε «την κατάληψιν των γαιών». Οι εκτάσεις αυτές θα αποδίδονταν σε άλλους Κρητικούς. Σε όσους Κρητικούς δεν είχε δοθεί γη, τους παραχωρούνταν εκτάσεις ως ακολούθως: (α) σε κάθε

³³⁶ Με το από 24 Οκτωβρίου 1837 Διάταγμα είχε αποφασιστεί η ίδρυση συνοικισμού Κρητών στον Αδάμαντα της Μήλου.

³³⁷ Το χρονικό διάστημα των τριών μηνών αποδείχθηκε στην πράξη εξαιρετικά μικρό. Το 1855, με το Διάταγμα «περί παρατάσεως προθεσμίας προς Κρήτας», ΦΕΚ 20^Α/25.05.1855, παρατάθηκε «εις εν έτος από σήμερα», δηλαδή μέχρι τον Μάιο 1856, η δυνατότητα κατάθεσης των απαιτούμενων αποδεικτικών ταυτότητας, χρόνου μετανάστευσης, τίτλων, κλπ, από όσους Κρητικούς είχαν λάβει εθνική γη, στην αρμόδια Αρχή. Το 1860, με νέο Διάταγμα, ΦΕΚ 54^Α/15.11.1860, δόθηκε νέα παράταση, μέχρι το τέλος του 1861.

Κρητικό ο οποίος, όταν εκδόθηκε ο Νόμος ΡΙΔ'/1848, ήταν ενήλικας «αυτεξούσιος» ή έγγαμος, παραχωρούνταν τριάντα (30) στρ., (β) για κάθε ένα από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους παραχωρούνταν επιπλέον πέντε (5) στρ., μέχρι να συμπληρωθεί το ανώτατο όριο των πενήντα (50) στρ., (γ) στις οικογένειες των αποθανόντων πριν την έκδοση του σχετικού Νόμου, χορηγούνται επιπλέον πέντε (5) στρ. (για τη χήρα και για κάθε παιδί), μέχρι τη συμπλήρωση των πενήντα (50) στρ.. Οι Κρητικοί που περιλαμβάνονταν στις προαναφερόμενες κατηγορίες και επρόκειτο να πάρουν γη, έπρεπε να βεβαιώσουν εντός πέντε (5) μηνών στην αρμόδια Αρχή, την ταυτότητά τους, τον αριθμό των μελών της οικογένειάς τους και να καταθέσουν κάθε σχετικό έγγραφο. Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 5, δεν είχαν δικαίωμα να πάρουν γη οι οικογένειες των Κρητικών που είχαν μετακινηθεί πριν την κήρυξη του Αγώνα για την ελευθερία της Ελλάδας.

Για την εφαρμογή του Νόμου ΡΙΔ'/1848 ακολούθησε η έκδοση και άλλου Διατάγματος. Ειδικότερα, στο ΦΕΚ 32^{Α'}/02.09.1854 δημοσιεύθηκε το Διάταγμα «**περί πραγματοποίησης των δυνάμει του από 15 Σεπτεμβρίου 1848 Νόμου περί αποικισμού των Κρητών**», που διευκρίνιζε θέματα τα οποία δεν είχε καλύψει ο Νόμος. Το σημαντικό με αυτό το Διάταγμα είναι ότι συνοδεύεται από Έκθεση, υπογεγραμμένη από τους Υπουργούς Εσωτερικών και Οικονομικών, η οποία ανέλυε τα θέματα που είχαν προκύψει την προηγούμενη εξαετία και πρότεινε τρόπους επίλυσής τους. Πρόκειται για την πρώτη, πλήρη, Αιτιολογική Έκθεση που αφορούσε μάλιστα θέματα αποικισμού, η οποία δημοσιεύθηκε χωριστά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (και όχι ενσωματωμένη ως προοίμιο Διατάγματος), και συνόδευε το σχέδιο Διατάγματος που υπέβαλλαν οι Υπουργοί προς έγκριση στον Όθωνα. Τι αφορούσε το νέο Διάταγμα; Κάλυπτε θέματα προσδιορισμού: α) της ποιότητας των προς παραχώρηση στους Κρήτες γαιών, και β) των Επαρχιών στις οποίες θα γινόταν η παραχώρηση των γαιών, που δεν είχε καλύψει ο Νόμος ΡΙΔ'/1848. Έτσι, στο άρθρο 1 του Διατάγματος ορίζεται ότι οι Κρήτες, οι δικαιούμενοι «*να λάβωσι γαίες και μήπω λαβόντες αυτές*», θα λάμβαναν εφ' εξής από τις διαθέσιμες εθνικές γαίες «*μεσαιάς ποιότητας*», εξαιρουμένων: α) όσων προορίζονταν για κάποια ειδική χρήση, βάσει «*ιδιαιτέρου*» Νόμου, και για την προικοδότηση των Δήμων, β) όσων προορίζονταν για τους γεωργούς, γ) όσων είχαν ήδη ζητηθεί από άλλους που είχαν δικαίωμα απόκτησής τους, και δ) εκείνων των γαιών επί των οποίων υπήρχαν «*αρχαία κτίρια, ή ερείπια οιασδήποτε εποχής*», σύμφωνα με τον Νόμο περί αρχαιοτήτων. Λίγες ημέρες μετά τη δημοσίευση του Διατάγματος, εκδίδονται Οδηγίες με αρ. 44.630/Τμήμα Α', των Υπουργών Εσωτερικών Παλαμίδα και Οικονομικών Αργυρόπουλου, «**περί εκτέλεσεως του**

από 28 Αυγούστου Διατάγματος περί πραγματοποιήσεως των Κρητικών γραμματίων», ΦΕΚ 35^Α/17.09.1854, που απευθύνονταν στους Νομάρχες, Επάρχους και Οικονομικούς Εφόρους, προκειμένου αυτοί να κατανοήσουν με τρόπο «εναργέστερον» τις ρυθμίσεις του Διατάγματος, ώστε να τις εφαρμόσουν.

Αυτές ήταν οι ρυθμίσεις στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, κατά την περίοδο του Όθωνα, που συνέβαλαν στη δημιουργία των αποικιών των Κρητών σε Μινώα, Μεθώνη και Μήλο. Οι Κρήτες πρόσφυγες εξαιρέθηκαν από τη διανομή εθνικής γης το 1871, καθώς είχαν ήδη λάβει. Οι τρεις (3) συνοικισμοί παρήκμασαν και πολλοί κάτοικοί τους μετοίκησαν στην Αθήνα, τον Πειραιά και την Ερμούπολη³³⁸.

2.13.7. Οικισμός Θρακοβουλγάρων και Σέρβων

Στο ΦΕΚ 20^Α/30.07.1846 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί του συνοικισμού των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων», με το οποίο εγκρίθηκε με ορισμένες τροποποιήσεις, ο Κανονισμός «των επί του συνοικισμού των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων οικιστών», ο οποίος προηγουμένως είχε εγκριθεί από τη Γενική Συνέλευση³³⁹ των συγκεντρωθέντων Θρακών, Σέρβων και Βουλγάρων, στον ναό του Αγίου Γεωργίου της Αθήνας «ή Θησείων», στις 9 Σεπτεμβρίου 1845. Πρόκειται για ένα νέον οικισμό για τον οποίο δεν αναφερόταν ούτε καν η περιοχή στην οποία θα δημιουργούνταν, παρά μόνον ότι θα ανεγειρόταν «εις το μέρος εκείνο της Ελληνικής γης το οποίον οι οικισταί ήθελον προσδιορίσει ως καταλληλότερον» (άρθρο 3 του Κανονισμού). Στον συνοικισμό μπορούσαν να μετέχουν όσοι «ανήκοντες ως εκ της καταγωγής και της γεννήσεως εις τας ρηθείσας τρεις ελληνικάς φυλάς των Θρακών, Βουλγάρων και Σέρβων», είχαν αποκτήσει ελληνική ιθαγένεια και εκδήλωναν την πρόθεσή τους να γίνουν μέλη του. «Σταθερά έδρα» των συνοικιζομένων οριζόταν η Αθήνα, σύμφωνα με τον Κανονισμό. Για την υλοποίηση του οικισμού έπρεπε να αγοραστούν οι αναγκαίες εκτάσεις γης και στη συνέχεια θα γινόταν η διανομή των οικοπέδων «της αναγενησομένης πόλεως» από τους οικιστές «διά κλήρου επί τη βάσει κανονικού σχεδίου». Εκτός από τον προσδιορισμό του καταλληλότερου τόπου για τον συνοικισμό, οι οικιστές έπρεπε να αποφασίσουν και «περί ανεγέρσεως των προκαταρκτικών, θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και δημοτικών καταστημάτων» (άρθρο 9 του Κανονισμού, όπως τροποποιήθηκε με το Διάταγμα),

³³⁸ Ανδριώτης 2020, σ. 24.

³³⁹ Η Συνέλευση είχε εκλέξει Επιτροπή που θα αναλάμβανε τη διεκπεραίωση των αναγκαίων διαδικασιών. Τον Κανονισμό συνέταξαν ο Αντιπρόεδρος της Επιτροπής Δημήτριος Χρηστίδης και τα μέλη Δημήτριος Ρίζος και Γεώργιος Χρυσοβέργης. Δραγάτη 2010, σ. 25.

δηλαδή για τα κτίρια με κοινωφελείς λειτουργίες. Ούτε στο Διάταγμα, ούτε στον σχετικό Κανονισμό γίνεται αναφορά στη χωροθέτηση του νέου οικισμού, ούτε υπάρχει δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου, οποιαδήποτε άλλο στοιχείο για τον εν λόγω οικισμό. Επίσης, δεν υπάρχει κανένα σχετικό διάγραμμα στο Αρχείο Χαρτών.

Οι Θρακοβούλγαροι δεν κατάφεραν, τελικά, να συνοικιστούν λόγω εσωτερικών πολιτικών ανταγωνισμών, μεταξύ δυτικόφιλων και ρωσόφιλων³⁴⁰.

2.14. Σχέδια πόλεων χωρίς δημοσιευμένη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

Για πέντε (5) πόλεις του νεοελληνικού Κράτους (Αίγιο, Μονεμβασιά, Ναύπακτος, Λουτράκι, Μέγαρο), δεν υπάρχουν δημοσιευμένα νομοθετήματα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, κατά την Οθωνική περίοδο, που να αφορούν τον σχεδιασμό τους. Όμως στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκαν σχέδιά τους. Για αυτές τις πόλεις ακολουθεί συνοπτική αναφορά και τα σχέδιά τους παρουσιάζονται στο Παράρτημα, καθώς εκτιμήθηκε ότι συμπληρώνουν την εικόνα του σχεδιασμού των πόλεων και της διαμόρφωσης του χώρου την περίοδο 1832 – 1862.

2.14.1. Αίγιο

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε σχέδιο «διά την πόλιν Βοστίτζαν ή Αίγιον» το οποίο, ενώ φέρει σημείωση «*approuvé par l'Ordonnance Royale*», δεν φέρει υπογραφή, δηλαδή δεν έχει εγκριθεί. Το σχέδιο, υπό κλίμακα 1:2000, είναι ευκρινέστατο, σχεδιασμένο κατά το υποδάμειο σύστημα, με την περίμετρό του να παρουσιάζεται δενδροφυτευμένη στο σύνολό της. Ήταν από τα πρώτα σχέδια πόλεως που συντάχθηκαν κατά την Οθωνική περίοδο, καθώς φέρει ημερομηνία 22 Ιουλίου 1834.

2.14.2. Μονεμβασιά

Σχέδιο «της νήσου Μινώα» και της οχυρωμένης πόλης της Επιδαύρου Λιμηράς/Μονεμβασιάς, δημοσιεύεται τον Φεβρουάριο 1836. Φέρει κλίμακα 1:1250, είναι λεπτομερές και αναφέρει ότι είχε σχεδιαστεί από τον γεωμέτρη Othon de Mirbach. Το υπόμνημά του είναι αναλυτικό αλλά όχι ευκρινές.

Σχέδιο πόλεως της Μονεμβασιάς, της Οθωνικής περιόδου, διασώζεται και στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο³⁴¹.

³⁴⁰ Ο.π., σ. 26.

³⁴¹ Το σχέδιο έχει συνταχθεί υπό κλίμακα και δεν φέρει ημερομηνία. Προέρχεται από την προσωπική συλλογή του Στρατηγού Πέτρου Λυκούδη (αρ. ταυτότητας: 13620-085).

2.14.3. Ναύπακτος

Σχέδιο πόλεως της Ναυπάκτου, υπό κλίμακα 1:2500, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών και φέρει ημερομηνία: Ιανουάριος 1838. Ακολουθείται και στον σχεδιασμό αυτής της πόλης το υποδάμειο σύστημα. Στο υπόμνημα του σχεδίου αναφέρονται εκκλησίες (προφήτη Ηλία, Αγίου Δημητρίου, Αγίας Παρασκευής και κοιμητήριο), εθνικά καταστήματα, πλατείες και «*ημιπλατεία*», δημοτικό σχολείο, Υγειονομείο, αλαταποθήκη, «*πυριτιδαποθήκη*» και δύο (2) πηγές «*αφθόνου και καλού ύδατος*».

2.14.4. Λουτράκι

Τον Αύγουστο 1843 δημοσιεύεται σχέδιο πόλεως του Λουτρακίου, υπό κλίμακα 1:1250, στο οποίο αποτυπώνεται ένας πολύ μικρός οικισμός, τον οποίο διέσχιζε χείμαρρος. Στο υπόμνημα επισημαίνονται: θερμά λουτρά υπό στοιχείο «α», μία παλαιά εκκλησία «β», μώλος «γ», το τελωνείο «δ», ένα χάνι «ζ» και ο «τόπος» που θα παραχωρούνταν σε εταιρεία «ε», χωρίς να δίνονται περισσότερα στοιχεία.

2.14.5. Μέγαρα

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε σχέδιο πόλεως των Μεγάρων, υπό κλίμακα 1:1250. Είχε συνταχθεί από τον Schaubert, είναι λεπτομερές, αλλά βρίσκεται σε κακή κατάσταση και δεν φέρει ημερομηνία. Διακρίνονται, μεταξύ άλλων, η αγορά, τουλάχιστον οκτώ (8) εκκλησίες, και οι οδικοί άξονες προς Κόρινθο και Θήβα. Στο Αρχείο βρέθηκε και δεύτερο σχέδιο πόλεως των Μεγάρων, του 1835, που είχε συνταχθεί από τον γεωμέτρη J. Beck, υπό κλίμακα 1:2000. Είναι πολύ ευκρινές, ο οικισμός είναι πολύ πυκνός αλλά ακανόνιστος. Διακρίνονται οι οδοί προς Αθήνα, Κόρινθο, Θήβα.

2.14.6. Συμπεράσματα

Οι ρυθμίσεις που δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κατά την Οθωνική περίοδο, αφορούν τον σχεδιασμό συνολικά σαράντα εννέα (49) πόλεων και οικισμών. Για έντεκα (11) εξ αυτών, οι δημοσιευμένες ρυθμίσεις, πολεοδομικού χαρακτήρα, είναι πολλές και σημαντικές, και έχουν παρουσιαστεί αναλυτικά. Οι πρώτες ρυθμίσεις εκδόθηκαν το καλοκαίρι του 1833 (Αθήνα) και οι τελευταίες το 1861 (Λαμία). Για άλλες είκοσι εννέα (29) πόλεις οι δημοσιευμένες ρυθμίσεις είναι πολύ λιγότερες. Πρόκειται κυρίως για μικρού μεγέθους πόλεις και πολλούς οικισμούς. Οι ρυθμίσεις για αυτές τις πόλεις και οικισμούς δημοσιεύονται από το 1835 (Θήβα), μέχρι τη λήξη της βασιλείας του Όθωνα, το 1862 (Ελευσίνα, Βοιές, Αστακός, Πόρος, Γαλατάς). Τέλος, εννέα (9) πόλεις περιλαμβάνονται στην ενότητα των «αποικιών», καθώς ο

σχεδιασμός και η ανάπτυξή τους συνδέονται απόλυτα με την εγκατάσταση σε αυτές αποίκων από κατεστραμμένες, κατά την Επανάσταση, περιοχές. Εξ αυτών τρεις (3) αφορούν οικισμούς Κρητών (Μινώα, Μεθώνη, Μήλο), ενώ ένας οικισμός, των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων, δεν υλοποιήθηκε.

Τέλος, υπάρχουν πέντε (5) πόλεις (Ναύπακτος, Λουτράκι, Μονεμβασιά, Μέγαρο, Αίγιο), για τις οποίες δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κάποιο νομοθέτημα, κατά την Οθωνική περίοδο, όμως στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκαν σχέδιά τους. Αυτά τα σχέδια παρουσιάζονται στο Παράρτημα, καθώς συμπληρώνουν την εικόνα του σχεδιασμού των πόλεων και της διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου την περίοδο 1832 – 1862.

Το 1866, επί βασιλείας Γεωργίου Α', εκδόθηκε ο Νόμος ΡΜΘ'/1866³⁴², ο οποίος γενίκευσε σε επίπεδο Επικράτειας, τα σχετικά με τη δημιουργία οικισμών θέματα, τα οποία μέχρι τότε ρυθμιζόνταν αποσπασματικά, με ελλιπή στοιχεία, με Διατάγματα ή Νόμους. Εφ' εξής, για την ίδρυση κάθε οικισμού έπρεπε, αρχικά, να επιλεγεί ο κατάλληλος τόπος, από Επιτροπή αποτελούμενη από τον Οικονομικό Έφορο, τον Δήμαρχο, τον Πρόεδρο του δημοτικού Συμβουλίου, τον αρμόδιο μηχανικό και έναν γιατρό. Οι συνθήκες υγιεινής, δηλαδή, συνέχιζαν να αποτελούν προτεραιότητα για τον σχεδιασμό των πόλεων. Η ίδρυση γινόταν με Διάταγμα, κατόπιν προτάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, στο οποίο έπρεπε να προσαρτάται τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού και να ορίζεται η έκταση των παραχωρηθέντων οικοπέδων. Επί των οικοπέδων έπρεπε να ανεγερθεί οικοδομή «εντός ρητής προθεσμίας». Προβλεπόταν η δωρεάν παραχώρηση γης για τη δημιουργία κοινόχρηστων χώρων (πλατείες, αγορές) και δημοτικών κτιρίων, διατηρούμενης της εξαίρεσης περί μη παραχώρησης των οικοπέδων στα οποία υπήρχαν ή ανακαλύπτονταν «αρχαία οικοδομήματα ή άλλα ιστορικά μνημεία». Συνέχιζαν να ισχύουν, συνεπώς, οι βασικές κατευθύνσεις για τον σχεδιασμό των πόλεων της Οθωνικής περιόδου, αλλά απαιτούνταν πλέον περισσότερα τεχνικά στοιχεία, όπως η τοπογραφική αποτύπωση οικισμού.

2.15. Δημόσια κτίρια

Παρουσιάζονται στη συνέχεια αναλυτικά όλοι οι Νόμοι και τα Διατάγματα που δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και διαμόρφωσαν τα δημόσια κτίρια και τους ναούς κατά την Οθωνική περίοδο στην Αθήνα κυρίως, αλλά και σε πόλεις της περιφέρειας. Αυτά τα κτίρια

---

³⁴² Ο Νόμος έφερε τις υπογραφές των Υπουργών Εσωτερικών Β. Νικολόπουλου και Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλου.

σχεδιάστηκαν κατά την περίοδο μελέτης και ανεγέρθηκαν είτε την ίδια περίοδο είτε αργότερα, για διάφορους λόγους, κυρίως οικονομικούς. Τόσο τα δημόσια κτίρια όσο και οι ναοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των σχεδίων πόλεων, είναι δε άμεσα συνδεδεμένα με τον δημόσιο χώρο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στα δημόσια κτίρια της Αθήνας περιλαμβάνονται τα Ανάκτορα, το Βουλευτήριο, η Εθνική Βιβλιοθήκη, το Πανεπιστήμιο, η Ακαδημία, τα δικαστήρια, το Βαρβάκειο Λύκειο, το Ορφανοτροφείο Χατζή-Κώστα, το Αστεροσκοπείο, στρατιωτικό νοσοκομείο³⁴³, το Σχολείο των Τεχνών, το Αρχαιολογικό Μουσείο και το θέατρο. Στη Σπάρτη και στην Καλαμάτα ανεγείρονται κτίρια φυλακών, στην Ερμούπολη δημοτικό θέατρο, δημοτικό καφενείο και λέσχη.

Για τα κτίρια του Αρχαιολογικού Μουσείου και του πρώτου θεάτρου της Αθήνας, είναι πολλά και σημαντικά τα στοιχεία που αντλούνται από τα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως νομοθετήματα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αυτά τα κτίρια προτάσσονται στην παρουσίαση που ακολουθεί. Για τα υπόλοιπα κτίρια τα στοιχεία είναι περιορισμένα και πολλές φορές αποσπασματικά.

Ρυθμίσεις για σχεδιασμό και ανέγερση ναών, δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αφορούν: τον Μητροπολιτικό ναό και τους ναούς του Σωτήρος, της Αγίας Ειρήνης και του Νικοδήμου στην Αθήνα, τον ναό του Αγίου Νικολάου στην Ερμούπολη, και από έναν ναό σε Πειραιά, Λαμία και Θήβα.

2.15.1. Δημόσια κτίρια της Αθήνας

2.15.1.1. Αρχαιολογικό Μουσείο

Το 1836 είχαν ήδη εκπονηθεί σχέδια για το Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας από τον von Klenze, αλλά δεν είχε προχωρήσει καμία διαδικασία για την κατασκευή του. Στην έκθεση Χριστόπουλου, το 1856, γινόταν αναφορά στο Μουσείο. Ειδικότερα ο Υπουργός ανέφερε ότι το Υπουργείο «*εσημείου κατ' έτος*», δηλαδή ενέγραφε στον προϋπολογισμό του, ποσό δέκα χιλιάδων (10.000) δρχ. για τη «*βαθμηδόν*» ανέγερσή του. Τα σχέδια της οικοδομής «*εμελετήθησαν και επί των προκατόχων μου*», επισημαίνει ο Χριστόπουλος, «*αλλ' η δαπάνη ήν μικρά και το έργον μέγα*». Τη λύση έδωσε ο διαμένων στην Αγία Πετρούπολη Δημήτριος Βερναρδάκης, ο οποίος είχε

---

³⁴³ Την περίοδο 1833 – 1836 λήφθηκαν αποφάσεις για την ανέγερση και λειτουργία στρατιωτικού νοσοκομείου στην Αθήνα, με αρμοδιότητα της Γραμματείας Στρατιωτικών. Ειδικότερα, από έρευνα στο υλικό των ΓΑΚ, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863], προκύπτει ότι στρατιωτικό νοσοκομείο στην Αθήνα ιδρύθηκε και λειτουργήσε το 1834. Στη συνέχεια αυτό μεταφέρθηκε σε διάφορα υφιστάμενα κτίρια.

ήδη αποστέλλει τα πρώτα κεφάλαια για την ανέγερση του Μουσείου. Στο ΦΕΚ 30^Α/31.07.1858 δημοσιεύεται το σημαντικό Διάταγμα «**περί σχεδίου Μουσείου των αρχαιοτήτων**», που αφορούσε την ανέγερση Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε ανοικτή πρόσκληση προς τους αρχιτέκτονες για την υποβολή προτάσεων και οικονομικών προσφορών. Ειδικότερα, το Διάταγμα ανέφερε στο προοίμιό του ότι είχε αποφασιστεί η ανέγερση του Μουσείου λαμβάνοντας υπόψη τη χρηματική προσφορά «*του φιλογενεστάτου Κ. Βεναρδάκη*³⁴⁴» και την επιθυμία της Κυβέρνησης να ληφθεί κάθε πρόνοια «*υπέρ της σκοπίμου και αξιοπρεπούς διατηρήσεως των εν Ελλάδι σωζομένων λειψάνων της αρχαιότητος*». Η θέση του Μουσείου δεν προσδιοριζόταν, αλλά στο άρθρο 1 του Διατάγματος αναφερόταν ότι αυτή θα έπρεπε να είναι «*κατάλληλος*» και θα προσδιοριζόταν «*εν καιρώ*». Επισημαινόταν όμως ότι σε αυτό θα στεγάζονταν όχι μόνον τα ήδη «*ανευρημένα λείψανα*», αλλά και όσα ακόμη τυχόν ανευρίσκονταν μελλοντικά, έπρεπε δε το Μουσείο να είναι «*άξιον της ευκλείας αυτών*». Το άρθρο 2 αποτελούσε πρόσκληση προς τους «*απανταχού*» αρχιτέκτονες να υποβάλλουν στην ελληνική Κυβέρνηση εντός έτους (από την ημερομηνία υπογραφής του Διατάγματος, δηλαδή μέχρι την 30^η Ιουνίου 1859), είτε απ' ευθείας, είτε εις τους κατά τόπους Πρέσβεις ή Προξένους για όσους βρίσκονταν στο εξωτερικό, «*αρχιτεκτονικόν σχέδιον του οικοδομήματος τούτου μετά των αναγκαίων λεπτομερειών*» το οποίο έπρεπε να συνοδεύεται από προϋπολογισμό του κόστους του. Ο αρχιτέκτονας του οποίου το σχέδιο επρόκειτο να «*προτιμηθή κατά τον διαγωνισμόν*», είχε το δικαίωμα να αναλάβει ο ίδιος, αν ήθελε, «*την διεύθυνσιν της οικοδομής*». Το άρθρο 3 καθόριζε τις γενικές προδιαγραφές του Μουσείου: έπρεπε να έχει «*διαιρέσεις κατ' εποχάς*» και υποδιαιρέσεις «*κατ' είδος των αντικειμένων της αρχαιότητος*». Στις διαιρέσεις «*κατ' εποχάς*» έπρεπε να προβλέπεται χώρος και για τα προσπλάσματα των «*εν ξένους Μουσείοις διατηρουμένων αρχαιοτήτων των αυτών εποχών*», καθώς και για τα σχέδια των «*εις αυτάς ανηκόντων αρχιτεκτονικών μνημείων*». Τέλος, στο άρθρο 4 οριζόταν ότι το κτίριο του Μουσείου έπρεπε να διαθέτει «*δωμάτια*» για αρχαιολογική βιβλιοθήκη, για τη «*λουτήν υπηρεσίαν*» και για αποθήκες, στις οποίες θα φυλάσσονταν οι αρχαιότητες «*πριν έτι καταταχθώσιν*». Στον Υπουργό Δημόσιας Εκπαίδευσης ανατέθηκε η εφαρμογή του Διατάγματος και η «*μετ' αυτού δημοσίευσις των αναγκαίων οδηγιών*». Με αυτό το Διάταγμα η Κυβέρνηση κίνησε τη διαδικασία ενός διεθνούς

---

³⁴⁴ Ο Δημήτριος Βεναρδάκης χρηματοδότησε και πολλές άλλες δράσεις κοινωφελούς χαρακτήρα, όπως την εν Αθήναις Ιατρική Εταιρεία για επιστημονικές έρευνες και την έκδοση επιστημονικών συγγραμμάτων, ΦΕΚ 76Α'/22.12.1861.

αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας, έχοντας εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση της κατασκευής του, σε μη προσδιορισμένη όμως θέση, περιγράφοντας σε πολύ γενικές γραμμές τις προδιαγραφές αυτού του σημαντικού δημόσιου κτιρίου. Δέκα πέντε (15) ημέρες αργότερα, στο ΦΕΚ 34^Α/14.08.1858, δημοσιεύονται οι πολύ ενδιαφέρουσες Οδηγίες³⁴⁵, «**περί κατασκευής Μουσείου Αρχαιολογικού**», με τις οποίες δίνονταν πολύ περισσότερα στοιχεία για τις προδιαγραφές του Μουσείου, ιδίως για τη διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων του.

Οι Οδηγίες ξεκινούσαν με μία εισαγωγή, στην οποία τεκμηριωνόταν η ανάγκη ανέγερσης του Μουσείου. Συγκεκριμένα ανέφεραν: «*Η Ελλάς αφθονα κρύπτουσα εν τοις κόλποις της λείψανα της ωραιότητας των τεχνών, και γραπτά μνημεία της μεγίστης των ιστοριών, [...] εφρόντισε να ανεύρη δι' ανασκαφών, να συλλέξη και να σώση της καταστροφής, εις ήν απ' αιώνων ήσαν εκτεθειμένα, όσα πλείστα εδυνήθη των αξιολόγων τούτων λειψάνων*». Η συλλογή ήταν ήδη «*αφθονωτάτη*» και είχε καταστεί «*προ πολλού*» αναγκαία η ανέγερση κατάλληλου «*μνημείου προς ευμέθοδον αυτών εναπόθεσιν*». Το Μουσείο, που θα στέγαζε «*τα αγλαά έργα των αριστοτεχνών της αρχαιότητος*», δεν έπρεπε να είναι «*κατά την καλλιτεχνικήν αυτών ανάξιαν και, ως εκ των οικονομικών περιστάσεων της Ελλάδος, το κάλλος αυτού πρέπει να πηγάζη εκ της εντέχνου αρμονίας του σχεδιάσματος αυτού μάλλον, ή εκ της πολυτελείας περί την εκτέλεσιν*». Η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, το 1858, δεν άφηνε περιθώρια για ανέγερση πολυτελών δημόσιων κτιρίων, αν και η χρηματοδότηση του Μουσείου ήταν, όπως είδαμε, εξασφαλισμένη από την «*πρόθυμον ελευθεριότητα των ομογενών*», ιδίως δε του Βερναρδάκη. Η έντεχνη αρμονία του οικοδομήματος έπρεπε συνεπώς να είναι το βασικό κριτήριο για την επιλογή των σχεδίων του Μουσείου και όχι η πολυτελής κατασκευή του. Την αρμονία σχεδίων και κτιρίων επικαλούνται αργότερα σπουδαίοι αρχιτέκτονες. Ο Le Corbusier το 1935, αναφερόμενος στα σπίτια των ελληνικών νησιών, συνδυάζει την αρμονία με το μέτρο της ανθρώπινης κλίμακας και το ύψος των κτιρίων³⁴⁶. Ο Δοξιάδης επίσης, στη διατριβή του το 1936, «*αναζητάει και βρίσκει ένα*

³⁴⁵ Οι Οδηγίες είναι ανυπόγραφες και εκδόθηκαν την ίδια ημερομηνία με το Διάταγμα «περί σχεδίου Μουσείου των αρχαιοτήτων», δηλαδή στις 30 Ιουνίου 1858, αλλά δημοσιεύθηκαν στις 14 Αυγούστου 1858. Αναφέρεται σε αυτές ότι «εξεδόθη υπό σημερινήν ημερομηνίαν το ενταύθα επισυννημένον διάταγμα» (περί σχεδίου Μουσείου), που δεν επισυνάπτεται, καθώς είχε δημοσιευθεί στο ΦΕΚ 30Α'/31.07.1858.

³⁴⁶ «Σ' αυτήν την κοιτίδα του ανθρώπινου μέτρου, στην Ελλάδα, [...] τα μέτρα της ανθρώπινης κλίμακας είναι παρόντα. Το αληθινό ερώτημα που τίθεται εδώ είναι η αρμονία [...]». Le Corbusier 2009, σ. 22.

γεωμετρικό αρμονικό σύστημα το οποίο δεν είναι μόνο σχεδιαστικό, αλλά υπάρχει για να γίνεται αντιληπτό οπτικά»³⁴⁷.

Οι Οδηγίες για το Μουσείο παρέπεμπαν στο άρθρο 3 του Διατάγματος «περί σχεδίου Μουσείου...», σύμφωνα με το οποίο αυτό έπρεπε να διαίρεται σε εποχές και να υποδιαίρεται κατ' είδος. Εξειδίκευαν δε οι Οδηγίες ότι η διαίρεση ανάλογα με την εποχή, σήμαινε ιδιαίτερες αίθουσες που θα περιελάμβαναν οποιοδήποτε είδος «της παναρχαίας ή των Ανάκτων εποχής, και της Αχαιϊκής ή Αιγινητικής λεγομένης. Της πρώτης ακμής ή της Φειδαϊκής, – της δευτέρας ακμής, ή της Πραξιτελείου, – της πρώτης παρακμής, ή της Μακεδονικής, – της δευτέρας παρακμής, ή της Ρωμαϊκής, – της Βυζαντινής, – των ξένων τεχνών, όσα τυχόν ευρίσκονται εν Ελλάδι». Σε ό,τι αφορά τη διαίρεση ανάλογα με το είδος, οι Οδηγίες όριζαν ότι «εκάστης αιθούσης το μεν μέσον δύναται να περιλαμβάνη τα περιαιρετά αγάλματα, προτομάς, αρχιτεκτονικά τεμάχια», ενώ οι τοίχοι έπρεπε να φέρουν «εντετειχισμένα τα ανάγλυφα και τας επιγραφάς. Ίσως δε δωμάτια παρακείμενα τη αυτή αιθούση να περιέχωσι τα της αυτής έργα, οίον αγγεία, νομίσματα, δακτυλιολίθους κτλ». Οριζόταν επίσης, σε ό,τι αφορά την προαναφερθείσα διάταξη, ότι ίσως ήταν καταλληλότερο «αι μεν αίθουσαι εν τω μέσω κείμεναι, να λαμβάνωσι το φως άνωθεν, τα δε δωμάτια εκατέρωθεν, να λαμβάνωσιν αυτό εκ θυρίδων». Στις διαιρέσεις ανάλογα με την εποχή, έπρεπε να περιλαμβάνονται και τα προπλάσματα. Ήταν επιθυμητό όμως, πάντα κατά τις Οδηγίες, αυτά να μην διακόπτουν τη σειρά των αιθουσών των «πρωτοτύπων μνημείων». Συνεπώς, «καταλληλότερον ήθελεν είσθαι» το κτίριο να αναπτύσσεται σε δύο (2) ορόφους, έτσι ώστε «των αρχαιοτήτων κατεχουσών ανώγειων δόμον, αι των προπλασμάτων να κατέχωσι τον πρόσθαιον υπ' εκείνας, και να κοινωνώσι μετ' αυτών δια κλιμάκων». Σε ό,τι αφορά την «αναγκαίαν έκτασιν των μερών του καταστήματος», δίνονταν οι παρακάτω πληροφορίες για τον όγκο των αρχαιοτήτων, που είχαν μέχρι τότε ανασκαφεί και συλλεγεί και θα έπρεπε να στεγαστούν στο Μουσείο, ανά περίοδο: α) Έργα «Αρχαϊκά γνήσια, προγενέστερα της 80^{ης} Ολυμπιάδος³⁴⁸ ευρίσκονται ή καν ευρέθησαν μέχρι τούδε ολίγα», ήταν όμως περισσότερα των υπαρχόντων σε κάθε άλλο Μουσείο της Ευρώπης, «πλην των εν Μονάχω Αιγινητικών». β) Γλυπτά «της Φειδαϊκής εποχής, Ολ. 80–94³⁴⁹ πλην των του Παρθενώνος, ευρέθησαν εισέτι ολίγα», υπήρχαν όμως περισσότερα αγγεία,

³⁴⁷ Τσιαμπάος 2007, σ. 18.

³⁴⁸ Δηλαδή προγενέστερα του 460 π.Χ.

³⁴⁹ Αναφέρεται στην περίοδο 460–404 π.Χ.

νομίσματα και επιγραφές, γ) «Των μετ' αυτήν εποχών, μέχρι της Ρωμαϊκής Ολ. 94 – 158³⁵⁰ και μάλιστα των Μακεδονικών χρόνων, εισί πάμπολλα, και οσημέραι αυξάνουσιν αι γλυφαί, αι επιγραφαί, και τα ελάσσονα της τέχνης έργα». δ) Τα έργα της Ρωμαϊκής εποχής³⁵¹ ήταν τα «πολυπληθέστερα πάντων». Κανένα Μουσείο στην Ευρώπη δεν είχε τόσα όσα είχαν ανευρεθεί μέχρι τότε και, όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν στις Οδηγίες, «πολλαπλάσια κρύπτονται βεβαίως έτι υπό γην». ε) Έργα της Βυζαντινής εποχής³⁵², άξια συλλογής και διατήρησης υπήρχαν «σχετικώς ολίγα» και, τέλος, στ) ήταν σπάνια τα έργα «ξένων τεχνών, ενίοτε τινα Αιγυπτιακά ή Ασιανά».

Τρία (3) και πλέον χρόνια μετά την προκήρυξη, στα τέλη του 1861, ανακοινώνονται τα αποτελέσματα του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για το Μουσείο, με τη Δηλοποίηση υπ' αρ. 6.270, «περί διαγωνισμού του σχεδίου του εν Αθήναις δαπάναις του φιλογενεστάτου Κυρίου Δ. Βερναδάκη ανεγερθησομένου Μουσείου Ελληνικών αρχαιοτήτων», η οποία δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 67^{Α'}/04.11.1861. Σύμφωνα με αυτή, είχαν υποβληθεί στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης «δεκατέσσαρα διαγράμματα» του Μουσείου, από διάφορα μέρη της Ευρώπης. Το Υπουργείο είχε υποβάλλει τα σχέδια για αξιολόγηση στη Βασιλική Ακαδημία Εικαστικών Τεχνών του Μονάχου, η οποία με την από 18 Μαΐου 1860 κρίση της, της οποίας η μετάφραση δημοσιεύθηκε στα ελληνικά από το Υπουργείο, αποφάνθηκε «ότι ουδέν των ειρημένων διαγραμμάτων υπάρχει εγκρίσεως άξιον». Τη σχετική έκθεση υπέγραψαν ο Βαυαρός Διευθυντής της Ακαδημίας, Wilhelm von Kaulbach, κλασικιστής και αυλικός ζωγράφος του Λουδοβίκου Α', με τον οποίο άρχισε η περίοδος άνθισης της Ακαδημίας του Μονάχου³⁵³ και ο Καθηγητής Moriz Philipp Carrière. Οι δυο τους εξέφραζαν την ελπίδα ότι με την απόρριψη των προτάσεων, η Ακαδημία διέσωζε την κοιτίδα «της ευγενεστερας εκπαιδευσεως της ψυχής και της τελειώσεως της τέχνης», δείχνοντας τη βαρύνουσα σημασία που είχε το έργο όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για την Ευρώπη³⁵⁴. Απέρριψε, δηλαδή, η Ακαδημία του Μονάχου το σύνολο των αρχιτεκτονικών προτάσεων που είχαν υποβληθεί, πρότεινε όμως, όπως «ο το υπ' αρ. 6 και φέρον το λόγιον "Atene e Roma" απεργασάμενος διακριθή διά της απονομής βραβείου τινός και δημοσίας αναγνωρίσεως, χάριν της εκ του διαγράμματος

³⁵⁰ Αναφέρεται στην περίοδο 404 – 164 π.Χ.

³⁵¹ Οι Ρωμαϊκοί χρόνοι αφορούν την περίοδο 31 π.Χ. – 324 μ.Χ.

³⁵² Οι Βυζαντινοί χρόνοι αφορούν την περίοδο 324 – 1453 μ.Χ. και διακρίνονται σε πρώιμους (324 – 842), μέσους (842 – 1204) και ύστερους βυζαντινούς (1204 – 1453). Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, σ. 404.

³⁵³ Ludwig 2005, σ. 27.

³⁵⁴ Λαγογιάννη-Γεωργακάρου 2016, σ. 76.

τούτου διαδηλουμένης νοημοσύνης και τελείας καλλιτεχνικής εκπαιδύσεως αυτού». Για να υλοποιηθεί η πρόταση της Ακαδημίας, αποσφραγίστηκε στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης, στις 22 Απριλίου 1861, «η οικεία δέλτος [...] και ανενγώσθησαν εν αυτή τάδε “Atene e Roma, Dottore Arturo Conti³⁵⁵, ingegnere Architetto Livorno in Toscana”». Ο Arturo Conti (1823 – 1900) από το Λιβόρνο, είχε σπουδάσει αρχιτεκτονική στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Φλωρεντίας. Σχεδίασε, μεταξύ άλλων, το Δημαρχείο της πόλης Fauglia και τη Villa Conti στην ίδια πόλη, που λειτουργεί μέχρι σήμερα ως ξενοδοχείο. Με τη Δηλοποίηση γνωστοποιήθηκαν τα σχετικά με το αποτέλεσμα του διαγωνισμού «προς έπαινον του καλλιτέχνου Αρτούρου Κάτι βραβευθέντος και διά της απονομής του αργυρού σταυρού του Σωτήρος»³⁵⁶.

Τελικά, το Αρχαιολογικό Μουσείο θεμελιώθηκε το 1866, σε οικόπεδο έκτασης εξήντα δύο στρ. και πενήντα έξι τ.μ. (62,056) επί της οδού Πατησίων, το οποίο δώρισε η Τοσίτσα, δίπλα από το οικόπεδο που είχε δωρίσει το 1860, για την ανέγερση του Πολυτεχνείου. Τον ίδιο χρόνο, ανατέθηκε³⁵⁷ στον Κάλκο η επίβλεψη των εργασιών ανέγερσης του Μουσείου, σύμφωνα με τροποποιημένα από τον ίδιο, ως προς τη μορφή της πρόσοψης, σχέδια του Lange. Επίσημα, το Μουσείο ιδρύθηκε το 1893, με το Διάταγμα «περί διοργανισμού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»³⁵⁸, στο πλαίσιο των άρθρων 19 και 20 του αρχαιολογικού Νόμου του 1834, όπως αναφερόταν στο προοίμιό του, με σκοπό «την σπουδήν και διδασκαλίαν της αρχαιολογικής επιστήμης, την διάδοσιν αρχαιολογικών γνώσεων παρ’ ημίν και την ανάπτυξιν έρωτος προς τας καλὰς τέχνας». Αποτελούνταν από έξι (6) συλλογές αρχαιοτήτων: γλυπτών, αγγείων, πήλινων και χάλκινων αγαλμάτων, επιγραφών, έργων προελληνικών χρόνων και έργων αιγυπτιακής τέχνης. Τη διεύθυνσή του αναλάμβανε ο Γενικός Έφορος, ο οποίος είχε την εποπτεία του προσωπικού του Μουσείου και των εκτελούμενων έργων και μερμινούσε για την καθημερινή καταγραφή των «εισαγομένων αρχαίων», τα οποία κατέτασσε στις συλλογές του.

---

³⁵⁵ Το Βιογραφικό Λεξικό των Ιταλών αναφέρει για τον Conti: «Nel 1861 il C. si classificò primo al concorso internazionale per un nuovo museo archeologico da costruirsi ad Atene; venne quindi insignito con la croce di cavaliere del S. Salvatore di Grecia, cui si aggiunse nel 1874 la nomina a cavaliere della Corona d'Italia». Istituto della Enciclopedia Italiana 1983.

³⁵⁶ Στις Αγγελίες του ΦΕΚ 71^{Α'}/18.11.1861 ανακοινώθηκε ότι με Διάταγμα της 1^{ης} Οκτωβρίου 1861 απονεμήθηκε στον Conti, «αρχιτέκτονα εν Λιβόρνω», ο Αργυρός Σταυρός των Ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος.

³⁵⁷ Καλτσάς 2009, σ. 12.

³⁵⁸ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 152^{Α'}/09.08.1893.

2.15.1.2. Θέατρο

Η πρώτη αναφορά σε θέατρο της Αθήνας γίνεται το 1834, στο Διάταγμα περί του νέου σχεδίου πόλεως, όπου προβλεπόταν η ανέγερση προσωρινού ξύλινου θεάτρου στην πρωτεύουσα του νεοσύστατου Κράτους. Τον Μάιο 1838, με το Διάταγμα «περί ανεγέρσεως Θεάτρου», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 30^Α/22.08.1843, πέντε (5) και πλέον χρόνια μετά την υπογραφή του³⁵⁹, παραχωρείται στον Ιταλό «εργολάβο» Ιωσήφ Καμηλιέρι, ο οποίος είχε ήδη κτίσει μικρό ξύλινο θέατρο στη Ζάκυνθο το 1836³⁶⁰, κατόπιν αιτήσεώς του και με πρόταση της Γραμματείας Εσωτερικών, οικοπέδο επιφάνειας τριών χιλιάδων διακοσίων τριάντα επτά (3.237) παλαιών τ.π. (δηλ. 1.821 τ.π.) επί της, τότε, οδού Ηροδότου στο Γεράνι, προκειμένου αυτός να ανεγείρει θέατρο, με δικές του δαπάνες, εντός έξι (6) μηνών. Η εξέλιξη του σχεδίου πόλεως της Αθήνας αυτή την περίοδο, επηρεάστηκε από τη χωροθέτηση δημόσιων κτιρίων, ένα εκ των οποίων ήταν το θέατρο. Πρόθεση της Κυβέρνησης ήταν να κτιστούν δημόσια κτίρια σε πολύ υποβαθμισμένες περιοχές, όπως το Γεράνι, ώστε αυτές να αναπτυχθούν. Ο Υπουργός Εσωτερικών μάλιστα είχε προτείνει, όπως θα δούμε στην §2.15.1.10. «Δικαστήρια», να ανεγερθούν στην ίδια περιοχή τα Δικαστήρια. Παράλληλα, ενώ η πόλη επεκτεινόταν, έπρεπε να τονωθούν οι πολιτιστικές δομές της³⁶¹ οι οποίες ήταν ανύπαρκτες, όπως και οι καλλιτεχνικοί θεσμοί.

Το κτίριο του θεάτρου έπρεπε να είναι πέτρινο, σύμφωνα με το σχέδιο που θα χορηγούσε η Κυβέρνηση. Στον Καμηλιέρι παραχωρήθηκε πενταετές προνόμιο, βάσει του οποίου απαγορευόταν σε οποιονδήποτε άλλο να ανεγείρει θέατρο στην Αθήνα, σε αυτό το διάστημα. Απαγορευόταν επίσης σε οποιονδήποτε άλλο να ανεβάσει σε θεατρική σκηνή «μουσικά μελοδράματα»³⁶² (*operas*), τραγωδίας, κωμωδίας και κάθε άλλου είδους ποιήματα, είτε διά στίχων είτε εις το πεζόν, καθώς και το να δώση μουσικά συμφωνία (concerts) επί πληρωμή εισόδου, εκτός μόνον εάν ήθελε προηγουμένως συμφωνήσει μετά του διευθυντού του θεάτρου». Στο Διάταγμα ορίζονταν και τα σχετικά με τα προνομιακά δικαιώματα που αφορούσαν τις παραστάσεις, τον χρόνο λειτουργίας του θεάτρου ανά έτος, και άλλα. Ειδικότερα, ο εργολάβος

³⁵⁹ Το Διάταγμα φέρει ημερομηνία υπογραφής 19 Μαΐου 1838 και εικάζεται ότι είχε λησμονηθεί να δημοσιευθεί.

³⁶⁰ Φεσσά-Εμμανουήλ 1997, σ. 96.

³⁶¹ Είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρει ο C. Hansen το 1835, σε επιστολή προς τον αδελφό του: «Η ζωή εδώ στην Αθήνα είναι μονότονη. Δεν υπάρχουν θέατρα, συναυλίες δεν γίνονται. Είναι όμως τόσο ενδιαφέρον να βλέπεις μια πόλη να γεννιέται! Κτίζονται συνεχώς καινούργια σπίτια και ανοίγονται δρόμοι, ο ένας μετά τον άλλον». Καγιαδάκη 2008, σ. 34.

³⁶² «Το μελόδραμα είναι θεατρικό είδος, που εμφανίζεται τον 18^ο αιώνα, ανάλογο με τη λαϊκή οπερέτα, όπου η μουσική παρεμβαίνει στα πιο δραματικά σημεία, για να εκφράσει τα συναισθήματα ενός σιωπηλού προσώπου». Ρavis 2006, σ. 302.

ήταν υποχρεωμένος καθ' όλη τη διάρκεια του προνομίου του, «να διατηρή το θέατρόν του αρκούντως προμηθευμένον με τα απαιτούμενα κοσμήματα» και να έχει επί οκτώ (8) μήνες (εκτός καλοκαιριού) «αναλόγους συντροφίας, και καλώς οργανισμένην ορχήστραν». Εάν ο εργολάβος αθετούσε τα αναφερόμενα στο Διάταγμα, θα έχανε και το οικόπεδο και τα προαναφερθέντα προνόμια, χωρίς αποζημίωση από πλευράς Δημοσίου. Ο Καμηλιέρι δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση για την κατασκευή του θεάτρου και κηρύχτηκε έκπτωτος. Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, τον Μάρτιο 1839, ακυρώνεται το προαναφερθέν Διάταγμα με νέο, «**περί ανεγέρσεως θεάτρου εις Αθήνας**», δημοσιευμένο επίσης στο ΦΕΚ 30^Α/22.08.1843, βάσει του οποίου μεταβιβάζονταν όλα τα αναφερόμενα στο αρχικό Διάταγμα προνόμια στον, επίσης Ιταλό, Basilio Sansoni, ο οποίος όφειλε πλέον να ανεγείρει αυτός το θέατρο, εντός πέντε (5) μηνών, «εις το προσδιωρισμένον οικόπεδον, κατά το εσωκλειόμενον ενταύθα υπό στοιχ. Α. τροποποιημένον σχέδιον»³⁶³. Για την αρχιτεκτονική του κτιρίου υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες. Ο φιλέλληνας Edgar Garston το χαρακτήρισε «μικρό, αλλά καλών αναλογιών και όχι υπερφορτωμένο με στολίδια», στον Raoul de Malherbe το κτίριο φάνηκε «συνηθισμένο» και «κάποιου μεσαίου μεγέθους»³⁶⁴. Το θέατρο εγκαινιάστηκε τον Ιανουάριο 1840 και οι πρώτες παραστάσεις του ήταν ιταλικές³⁶⁵. Τον Αύγουστο 1843, με τρίτο σχετικό Διάταγμα «**περί επεκτάσεως του αποκλειστικού προνομίου του εν Αθήναις θεάτρου**», που δημοσιεύεται επίσης στο ίδιο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, τα χορηγηθέντα αρχικά προνόμια των πέντε (5) ετών επεκτείνονται, εκτός των αρχικά συμφωνηθέντων (κωμωδίες, τραγωδίες, κονσέρτα, κλπ), στις υποδρομίες και τους δημόσιους χορούς. Το αποκλειστικό προνόμιο εξακολούθησε καθ' όλη τη διάρκεια της εγκριθείσας με Διάταγμα³⁶⁶, ανώνυμης εταιρείας του «εν Αθήναις Θεάτρου» που σκοπό είχε «την διατήρησιν και πρόσδον του ενταύθα θεάτρου»³⁶⁷. Το κτίριο του θεάτρου κατεδαφίστηκε το 1898, αφήνοντας στη θέση του «έναν κενό άκτιστο χώρο, που έκτοτε ονομάστηκε Πλατεία Θεάτρου»³⁶⁸.

³⁶³ Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει αυτό το σχέδιο.

³⁶⁴ Σαμπάνης 2010, σ. 28.

³⁶⁵ Πρώτη παράσταση, που δόθηκε στις 6 Ιανουαρίου 1840, ήταν η Lucia di Lamermoor του Donizetti. «Ακολούθησαν η «Chiara di Rosemberg» του Ricci, «Il Barbiere di Siviglia» του Rossini, και η «Norma» του Bellini». Γεωργακάκη 1998, σ. 144.

³⁶⁶ Διάταγμα «περί εγκρίσεως της ενταύθα συστηθείσας ανώνυμης εταιρείας υπό την επωνυμίαν «η Εταιρεία του εν Αθήναις Θεάτρου»», ΦΕΚ 22^Α/29.09.1842.

³⁶⁷ Για πολλά χρόνια υπήρχαν προβλήματα χρηματοδότησης του θεάτρου. Είναι ενδεικτικό ότι με τον Νόμο ΠΓ'/1856, ΦΕΚ 3^Α/01.02.1856, εγκρίθηκε η χορήγηση «αναπληρωματικής» πίστωσης επτά χιλιάδων δρχ. προς συμπλήρωση του απαιτούμενου ποσού για την αποπληρωμή της «συμφωνηθείσας συνδρομής» στον εργολάβο του θεάτρου, για θεατρικές παραστάσεις. Η πίστωση καταλογίσθηκε στον προϋπολογισμό του Υπ. Εσωτερικών.

³⁶⁸ Σαμπάνης 2010, σ. 28.

Δεκατρία (13) χρόνια αργότερα, με τον Νόμο Τ4Ζ'/1856 «περί **συστάσεως Ελληνικού Θεάτρου**», ΦΕΚ 84^{Α'}/13.12.1856, επιχειρήθηκε να ιδρυθεί «εν Αθήναις *θέατρον εθνικόν*». Στην ουσία εγκρίθηκε, κατ' εντολή του Υπουργού Εσωτερικών Βούλγαρη, το συνταχθέν στις 18 Ιουλίου 1856 συμβόλαιο, υπ' αρ. 7.280, μεταξύ των Θεόδωρου Κυριακού (υπουργικού Γραμματέα πρώτης τάξεως του Υπ. Εσωτερικών) και Γρηγορίου Καμπούρογλου (δημοσιογράφου), με το οποίο ο Καμπούρογλου αναλάμβανε την υποχρέωση ίδρυσης και λειτουργίας «Εθνικού» θεάτρου, «*διά να παρίστανται εν αυτώ*» τραγωδίες και κωμωδίες στην καθομιλουμένη γλώσσα, προσλαμβάνοντα νέους και νέες, που είχαν φοιτήσει κατά προτίμηση σε δημόσια σχολεία, «*χρηστών ηθών, [...] επί τακτική μηνιαία μισθοδοσία*», εκπαιδευοντάς τους επί ένα χρόνο. Οι παραστάσεις θα άρχιζαν το δεύτερο έτος από την ίδρυση του θεάτρου και θα δίνονταν «*τακτικώς*» επί τέσσερις (4) συνεχείς μήνες κάθε χρόνο, θα έληγαν δε «*ομού με την τελευταίαν ημέραν της αποκρέω*». Ο ελάχιστος αριθμός παραστάσεων κάθε περιόδου ήταν ογδόντα (80) και των μελοδραμάτων επτά (7). Το θέατρο θα λειτουργούσε και ως σχολείο, ώστε «*να εξέλθωσι πρόσωπα έμπειρα περί το έργον τούτο διά να συστήσωσι θέατρα εθνικά*» και στις άλλες μεγάλες Ελληνικές πόλεις³⁶⁹. Σημείο αναφοράς για το επίπεδο εξοπλισμού του θεάτρου ήταν οι ιταλικές παραστάσεις μελοδράματος. Αναφερόταν ειδικότερα στο Συμβόλαιο (άρθρο 7), ότι ο φωτισμός του θεάτρου, τα σκηνικά, ο φματισμός και γενικά οι υπηρεσίες του κατά τη διάρκεια των παραστάσεων έπρεπε να είναι ευπρεπείς και σε καμία περίπτωση να μην είναι «*κατώτεροι των του ιταλικού μελοδράματος*». Υποχρεωνόταν ο Καμπούρογλου να φέρει από την Ιταλία, «*ή και άλλοθεν*» και να συντηρήσει με δικά του έξοδα «*εταιρείαν ιταλικών μελοδραμάτων εκλεκτήν*». Για οποιαδήποτε παράσταση έπρεπε να προηγηθεί η έγκριση της διοικητικής Αστυνομίας. Σε ό,τι αφορά το οικόπεδο και το κτίριο του θεάτρου, στον Καμπούρογλου παραχωρούνταν το δικαίωμα (άρθρο 15) να οικοδομήσει, με δικά του έξοδα, νέο ιδιόκτητο θέατρο, σε κεντρική θέση, «*ευρυχωρότερον όλιγον του υπάρχοντος, ευπρεπέστερον αυτού και επί τη βάσει των σχεδίων των νεωτέρων θεάτρων της Ευρώπης*». Δίνονται δηλαδή πολύ γενικές και αόριστες κατευθύνσεις για τεχνικές φύσης θέματα. Η θέση του θεάτρου, σύμφωνα με το άρθρο 16, θα προσδιοριζόταν εντός μηνός από την υπογραφή του συμβολαίου. Τελικά πέρασαν εννέα (9) μήνες για να προσδιοριστεί η θέση του, με το Διάταγμα «**περί προσδιορισμού θέσεως προς ανέγερσιν θεάτρου**», που

³⁶⁹ Είναι ενδεικτικό ότι το κοινό του Ναυπλίου είχε ήδη απολαύσει «ολοκληρωμένη παράσταση μελοδράματος το 1852 με τον Don Pasquale του Donizetti», ενώ για τη σύνθεση του θιάσου δίνεται ο χαρακτηρισμός «από τα συντρίμματα της εν Αθήναις θεατρικής εταιρείας». Γεωργοπούλου 2013, σ. 466.

δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 29^Α/03.09.1857. Το Διάταγμα προέβλεπε την ανέγερση του θεάτρου επί της πλατείας του Λαού και ειδικότερα «*επί της επ' αυτής θέσεως της προσδιοριζομένης εν τω συνυποβληθέντι διαγράμματι*», που έφερε την επικύρωση του Όθωνα. Με το ίδιο Διάταγμα εγκρίθηκε και μία πολεοδομική παρέμβαση που αφορούσε δημόσιο χώρο: πρόκειται για την επέκταση της πλατείας του Λαού προς ανατολάς, μέχρι την οδό Αιόλου, «*κατά τας ερυθράς γραμμάς ΑΒ – ΓΔ του αυτού διαγράμματος*», με παράλληλη μείωση επιφάνειας δύο (2) όμορων Οικοδομικών Τετραγώνων. Το διάγραμμα, στο οποίο φαίνεται η θέση του θεάτρου και η προτεινόμενη επέκταση της πλατείας, βρέθηκε στο Αρχείο Χαρτών, είναι ευκρινέστατο και δημοσιεύεται στο Παράρτημα.

Το σχέδιο του θεάτρου έπρεπε να υποβληθεί στο Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο όφειλε να το εγκρίνει ή να το τροποποιήσει, σε συμφωνία με τον Καμπούρογλου, εντός μηνός. Μετά την παράδοση του οριστικού σχεδίου, όφειλε ο Καμπούρογλου εντός έξι (6) μηνών να αρχίσει την οικοδόμηση του κτιρίου του θεάτρου. Το Υπουργείο θα όριζε «*κατάλληλον αρχιτέκτονα, διά να επιτηρή την στερεότητα και την πρόοδον της οικοδομής*», η οποία προβλεπόταν να αποπερατωθεί σε δεκαοκτώ (18) μήνες. Εάν οι προαναφερόμενες προθεσμίες δεν τηρούνταν, ο Καμπούρογλου ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει πρόστιμο χιλίων (1.000) δρχ. για κάθε μήνα καθυστέρησης. Το ποσό του προστίμου θα εξέπυτε από την ετήσια επιχορήγηση του Δημοσίου, η οποία ανερχόταν, για δέκα (10) έτη, σε τριάντα έξι χιλιάδες (36.000) δρχ. ανά έτος. Το ύψος της επιχορήγησης προκάλεσε πολλές αντιδράσεις κατά τη σχετική, πολύ ενδιαφέρουσα περί θεάτρου και τέχνης γενικότερα, συζήτηση στη Βουλή, καθώς υποστηρίχθηκε ότι υπήρχαν άλλες προτεραιότητες για τη διάθεση αυτού του ποσού, για παράδειγμα «*άλλα δημόσια κτίρια*». Άλλος Βουλευτής κατέθεσε πρόταση να διατεθεί «*απ' ευθείας*» από την Κυβέρνηση το ποσό των τριακοσίων εξήντα χιλιάδων (360.000) δρχ. «*και ούτω τουλάχιστον να έχη ιδιόκτητον την οικοδομήν*»³⁷⁰. Ο ίδιος δε επεσήμανε ότι αν, αντί του εργολάβου, αναλάμβανε το έργο η ίδια η Κυβέρνηση, «*ήθελεν έχη υπ' όψιν και το αντικείμενο, της τέχνης, και προκαλούσα τον συναγωνισμόν, ήθελε φροντίσει να έχη εν ωραίον οικοδόμημα, ως το αστεροσκοπείον, το πανεπιστήμιον και άλλα, το οποίον ήθελε επαυξάνει τον στολισμόν της πόλεως*»³⁷¹. Τελικά το σχέδιο Διατάγματος υπερψηφίστηκε³⁷². Το Δημόσιο δεν θα

³⁷⁰ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Δ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 4^Η της 31^{ης} Αυγούστου 1856, σ. 749.

³⁷¹ Ό.π., σ. 750.

³⁷² «*Η Βουλή παρεδέχθη διά ψήφων 61 κατά 12*» το σχέδιο Διατάγματος περί συστάσεως θεάτρου. Ό.π., σ. 756.

χρηματοδοτούσε καμία άλλη «*θεατρικήν επιχείρηση*» στην Αθήνα, χωρίς τη συγκατάθεση του Καμπούρογλου. Στο συμβόλαιο οριζόταν και η «*επικρατούσα τιμή*» του εισιτηρίου που ανερχόταν για μεν τα μελοδράματα, σε μία δραχ. και πενήντα πέντε λεπτά (1,55), για δε το θέατρο σε μία (1) δραχ.. Τις τιμές αυτές μπορούσε μόνο να μειώσει ο Καμπούρογλου «*κατά το δοκούν*». Για κάθε διένεξη μεταξύ των δύο πλευρών, το συμβόλαιο προέβλεπε παραπομπή της σε διαιτησία. Το συμβόλαιο είχε δεκαετή ισχύ από την υπογραφή του και η πρώτη θεατρική περίοδος άρχιζε την 1^η Σεπτεμβρίου 1856. Τελικά, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 26^Α/17.07.1858 εγκρίθηκαν τα «*συνυποβληθέντα*»³⁷³ σχέδια του θεάτρου, τα οποία μάλιστα αναφέρονται αναλυτικά: πρόκειται για εννέα (9) διαγράμματα συνολικά, εκ των οποίων «*τα μεν τρία κατόψεων, τα δε τέσσαρα προσόψεων, τα δε δύο διατομών*». Δυστυχώς, η κατάληξη της θεατρικής επιχείρησης, και κατ' επέκταση του «Εθνικού» θεάτρου στην Αθήνα, ήταν άτυχη. Ο Καμπούρογλου δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του, κηρύχθηκε και αυτός σε πτώχευση και με Διάταγμα στο ΦΕΚ 45^Α/26.09.1858 αποφασίστηκε η διάλυση «*του συναλλάγματος*» (συμβολαίου) που είχε υπογραφεί δύο (2) χρόνια νωρίτερα. Το 1862, μετά την έξωση του Όθωνα, δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 20^Α/28.12.1862 το Διάταγμα «*περί χορηγίας αναπληρωτικής πιστώσεως δραχ. 7,900 εις το Υπουργείον των Εσωτερικών διά την χρήσιν 1862*». Αυτή η συμπληρωματική πίστωση³⁷⁴ χορηγήθηκε για την αποπληρωμή «*της υπό του εκθρονισθέντος Βασιλέως Όθωνος χορηγουμένης συνδρομής εις τον εργολάβον του Ιταλικού Θεάτρου*».

Μετά το 1870, ο Ziller σχεδίασε το δημοτικό θέατρο της Αθήνας, το οποίο κατεδαφίστηκε στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, και στη συνέχεια το Εθνικό Θέατρο, που θεμελιώθηκε το 1891, επί της οδού Αγίου Κωνσταντίνου, σε οικόπεδο του Ναπολέοντα Θων.

2.15.1.3. Ανάκτορα (Βουλή των Ελλήνων)

Στο πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας του 1833, των Κλεάνθη και Schaubert, τα Ανάκτορα χωροθετούνταν στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα η πλατεία Ομονοίας. Το 1834 ο Schinkel, με εντολή του Μαξιμιλιανού, αδελφού του Όθωνα, φιλοτέχνησε σχέδια ανέγερσης των Ανακτόρων στην Ακρόπολη, τα οποία απέρριψε ο Λουδοβίκος Α'. Στις 20 Ιουλίου 1834 έφτασε στην Αθήνα ο Klenze, ο οποίος τροποποίησε το αρχικό σχέδιο πόλεως και τοποθέτησε τα Ανάκτορα στον λόφο του Αγίου Αθανασίου, περιλαμβάνοντας και το Θησείο στους ανακτορικούς κήπους. Η πρότασή

³⁷³ Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχουν αυτά τα σχέδια.

³⁷⁴ Αφορούσε το Κεφάλαιο Ε' με τίτλο «Εμπύχωσης της Εθνικής Βιομηχανίας» του προϋπολογισμού του Υπ. Εσωτερικών για το έτος 1862.

του εγκρίθηκε από τον Όθωνα, αλλά δεν εφαρμόστηκε. Τον Οκτώβριο 1835 ο αρχιτέκτονας Ludwig Lange συνέθεσε νέα πρόταση για τα Ανάκτορα, στους πρόποδες του Λυκαβηττού. Τελικά, τον Δεκέμβριο 1835 αποφασίζεται να κατασκευαστούν τα Ανάκτορα στα ανατολικά όρια της Αθήνας, στον λόφο της Μπουμπουνίστρας, σε σχέδια του von Gaertner. Η θέση προσέφερε μεν ανοιχτό ορίζοντα, καθώς ήταν υπερυψωμένη, βρισκόταν όμως εκτός του πολεοδομικού ιστού της πρωτεύουσας. Στις 25 Ιανουαρίου 1836 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος των Ανακτόρων, παρουσία του Λουδοβίκου Α΄.

Τον Ιούλιο 1837 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μία Δηλοποίηση του Γραμματέα Εσωτερικών Πολυζωΐδη «**περί τροποποιήσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών πλησίον των νέων ανακτορίων**», ΦΕΚ 26^Α/18.07.1837, η οποία όριζε ότι όσοι είχαν ιδιοκτησίες πλησίον των υπό ανέγερση Ανακτόρων, έπρεπε να συμμορφώνονται, κατά την ανέγερση των οικοδομών τους, με τις Οδηγίες που είχαν δοθεί στον αρχιτέκτονα της πόλης. Ο Όθωνας με την Αμαλία εγκαταστάθηκαν στο κτίριο τον Ιούλιο 1843, ενώ οι εργασίες ολοκλήρωσής του συνεχίζονταν. Είναι ενδεικτικό ότι η διακόσμηση των εσωτερικών χώρων του ολοκληρώθηκε το 1853, όπως επισημαίνει η Αικατερίνη Φλεριανού³⁷⁵. Δίπλα από το κτίριο διαμορφώθηκε Βασιλικός Κήπος³⁷⁶, με πρωτοβουλία της Αμαλίας. Ο αρχικός σχεδιασμός του αποδίδεται στον Βαυαρό αρχιτέκτονα Eduard von Rieded, το 1848. Ο Κήπος διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις αρχές του αγγλικού τύπου του 18^{ου} αιώνα σε ύψος «γραφικό» ή φυσικό³⁷⁷. Τη φύτευσή του ανέλαβε, στα τέλη της δεκαετίας του 1840, ο Γάλλος κηποτέχνης Francois Louis Barault, ο οποίος σχεδίασε το εσωτερικό δίκτυο των οδών και καθόρισε τη μορφή και τη θέση των διακοσμητικών στοιχείων, των μικρών κτισμάτων, των υδάτινων επιγανειών και των περίφρακτων χώρων του³⁷⁸.

Η τελική χωροθέτηση των Ανακτόρων έπαιξε στη συνέχεια σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της Αθήνας. Στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, η ανέγερση μνημείου για τον Άγνωστο Στρατιώτη αποτελεί τη σημαντικότερη επέμβαση στον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου. Η χωροθέτηση του μνημείου εγκρίθηκε το 1928 και ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Εμμανουήλ Λαζαρίδη η εκπόνηση οριστικών σχεδίων. Παρά τις αντιδράσεις για την επιλογή του χώρου, από πολιτικό και καλλιτεχνικό κόσμο, τον τύπο, το Τεχνικό Επιμελητήριο, το μνημείο άρχισε να κατασκευάζεται το

³⁷⁵ Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων 2009, σσ. 16-19.

³⁷⁶ Το 1923 ο Κήπος κηρύχθηκε δημόσιος και το 1927 ονομάστηκε «Εθνικός Κήπος».

³⁷⁷ Καραπάνου κ.ά. 2009, σ. 90.

³⁷⁸ Ο.π., σ. 85.

1929³⁷⁹ και διαμόρφωσε οριστικά τον ευρύτερο δημόσιο χώρο του κέντρου της Αθήνας, ο οποίος περιλαμβάνει τη λεωφόρο Αμαλίας και την πλατεία Συντάγματος.

2.15.1.4. Πανεπιστήμιο

Για την ανέγερση του κτιρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Σχινάς, ως Πρύτανης του Πανεπιστημίου, είχε δημοσιεύσει προκήρυξη καλώντας όλους τους Έλληνες να συνεισφέρουν ώστε να συγκεντρωθεί το απαιτούμενο ποσό. Η ανταπόκριση ήταν άμεση. Σύμφωνα με τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη³⁸⁰, μέσα σε δεκαπέντε (15) ημέρες, συγκεντρώθηκε στην Αθήνα ποσό σαράντα επτά χιλιάδων επτακοσίων ογδόντα (47.780) δρχ.. Στην πρόσκληση ανταποκρίθηκαν επίσης Έλληνες του εξωτερικού. Είναι ενδεικτική η Δηλοποίηση «**περί προσφοράς των εν Γαλατσιώ ομογενών προς οικοδομήν του Πανεπιστημίου**», ΦΕΚ 26^Α/18.07.1837, με την οποία η Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης ανακοίνωνε ότι «*οι εν Γαλατζίω της Ρωσσίας ομοεθνείς, ζήλω πατριωτικώ κινούμενοι*» προσέφεραν για την ανοικοδόμηση του Πανεπιστημίου ξυλεία αναλογούσα σε φορτίο πλοίου χωρητικότητας διακοσίων (200) τόνων. Για τον ίδιο σκοπό, οι ομογενείς της Αλεξάνδρειας απέστειλαν ποσό τριάντα δύο χιλιάδων (32.000) δρχ..

Το κτίριο του Πανεπιστημίου, νεοκλασικού ρυθμού, άρχισε να κτίζεται δύο (2) χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1839³⁸¹, σε σχέδια του H.C. Hansen. Η μελέτη «εκπονήθηκε με νεωτερικό πνεύμα, έμπνευση, αίσθηση του μέτρου και της αρμονίας»³⁸². Το κτίριο χαρακτηρίζεται από τους απλά διαμορφωμένους όγκους. Η κάτοψή του αναπτύσσεται σε ένα διπλό «tau» με συμμετρικές εκατέρωθεν αυλές, ώστε το σύνολο να εγγράφεται σε τετράγωνο. Η πρόσθια πτέρυγα, με το ιωνικού ρυθμού πρόπυλο, ολοκληρώθηκε το 1842. Οι τοιχογραφίες της ζωφόρου της πρόσθιας στοάς σχεδιάστηκαν από τον ζωγράφο Karl Rahl³⁸³.

³⁷⁹ Ο.π., σ. 16.

³⁸⁰ Ευαγγελίδης 1894, σ. 150.

³⁸¹ Για τη θεμελίωση του Πανεπιστημίου είναι πολύ χαρακτηριστικά όσα αναφέρονται στη Γενική Έκθεση «περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολιακόν έτος 1855 – 1856», την οποία υπέβαλε το 1857 στον Όθωνα, ο Υπουργός Χριστόπουλος: «*Τη εβδόμη και ημισεία ώρα π.μ. της 2 Ιουλίου 1839 η Υ.Μ. [...], έθετο εν τόπω ένθα τέως υπήρχον αιπολίων και ποιμνίων στάλαι και αυλαί, το θεμέλιον του ανωτάτου των Μουσών τεμένους, όπερ έμελλε να καταστή τω χρόνω η εστία του φωτισμού των απανταχού Ελληνοπαίδων*», ΦΕΚ 8^Α/03.04.1857, Μέρος Γ', Ανωτέρα Εκπαίδευσις, Πανεπιστήμιον Όθωνος.

³⁸² Φεσσά-Εμμανουήλ, «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών».

³⁸³ Ο βιεννέζος Karl Rahl (1812 – 1865) σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Βιέννης, στην οποία έγινε Καθηγητής το 1850. Διακόσμησε, μεταξύ άλλων, τον προθάλαμο της ορθόδοξης εκκλησίας της Αγίας Τριάδας και το Palais Todesco, νέο-αναγεννησιακού ρυθμού, στη Βιέννη. Η τοιχογραφία της ζωφόρου του Πανεπιστημίου Αθηνών χρηματοδοτήθηκε από τον ευεργέτη Στέργιο Δούμπα.

Άμεσα συνδεδεμένη με το κτίριο του Πανεπιστημίου, είναι η απόφαση της Κυβέρνησης, το 1850, να τιμήσει όσους είχαν ήδη συμβάλει στην ανοικοδόμησή του, ή θα συνεισέφεραν οικονομικά στο μέλλον. Εκδόθηκε το Διάταγμα «**περί απονομής νομισματοσήμου εις τους συνδρομητάς του Πανεπιστημίου Όθωνος**», ΦΕΚ 39^Α/27.10.1850, με το οποίο αποφασίστηκε να χαραχθεί χάλκινο νόμισμα («*νομισματοσήμο*»), το οποίο στη μία πλευρά του θα είχε χαραγμένο τον Όθωνα, και στην άλλη την πρόσοψη του Πανεπιστημίου, την ημερομηνία «*κατάθεσης του θεμελίου λίθου*», 20 Μαΐου 1839 και την επιγραφή «*Τοις Ευεργέταις του Πανεπιστημίου*» ή «*Τοις Συνδρομηταίς του Πανεπιστημίου*». Όσοι είχαν προσφέρει, ή θα έδιναν στο μέλλον, τουλάχιστον διακόσιες (200) δρχ. για το Πανεπιστήμιο, θα έπαιρναν το νόμισμα με την επιγραφή «για τους ευεργέτες» και όσοι έδιναν από είκοσιπέντε (25) έως διακόσιες (200) δρχ., θα έπαιρναν το νόμισμα «για τους συνδρομητές». Η αρμόδια Επιτροπή για την ανοικοδόμηση του Πανεπιστημίου όφειλε να συντάξει Πίνακα με τα ονόματα όλων εκείνων που, βάσει του ποσού της προσφοράς τους, είχαν δικαίωμα να λάβουν το χάλκινο νόμισμα και να τον υποβάλει στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Μετά την έγκρισή του, θα εκδιδόταν για κάθε συνδρομητή το σχετικό «*έντυπον έγγραφον συνωδευόμενον με το ανήκον Νομισματοσήμον*», υπογεγραμμένο από τον Υπουργό. Με την έκδοση αυτού του αναμνηστικού νομίσματος, η Κυβέρνηση εξέφραζε την ευγνωμοσύνη της «*διά σημείου διαιωνίζοντος την μνήμην της ευγενούς ταύτης πράξεως των ειρημένων συνδρομητών*». Το κτίριο του Πανεπιστημίου ολοκληρώθηκε το 1850.

Το 1871, με τη συμπλήρωση πενηκονταετίας από την έναρξη του Αγώνα, τοποθετήθηκε στον προαύλιο χώρο του Πανεπιστημίου, εκτός του ανδριάντα του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Α', §1.3. «Ο νεοκλασικισμός στην αρχιτεκτονική») και ο ανδριάντας του Ρήγα Φεραίου, έργο του Ιωάννη Κόσσου. Επρόκειτο για πρωτοβουλία μεγάλης συμβολικής σημασίας, που κατόπριζε την προσπάθεια καλλιέργειας της εθνικής ενότητας, με την υπέρβαση των παλαιότερων αντιθέσεων και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων³⁸⁴. Το 1875 τοποθετήθηκε το καθήμενο άγαλμα του Κοραή, έργο του Γεωργίου Βρούτου και το 1928 το επίσης καθήμενο άγαλμα του Καποδίστρια, φιλοτεχνημένο από τον Γεώργιο Μπονάνο.

---

³⁸⁴ Κιτρομηλίδης 2020, σ. 12.

2.15.1.5. Βαρβάκειο Λύκειο

Για την ανέγερση Λυκείου στην Αθήνα, στο οποίο θα είχε τη δυνατότητα να μορφώνεται η νεολαία της πατρίδας του, ο Βαρβάκης με τη διαθήκη του³⁸⁵, το 1824, «γεγραμμένην εν Ταϊγανρόγω»³⁸⁶, είχε διαθέσει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του, προερχόμενης από το εμπόριο αλιευμάτων. Πέρασαν όμως σχεδόν είκοσι (20) χρόνια για να αποφασιστεί η οικοδόμηση σχολείου που θα έφερε το όνομά του. Συγκεκριμένα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 6^Α/06.03.1843 αποφασίζεται να ιδρυθεί στην Αθήνα «Γυμνάσιον (Λύκειον) επονομαζόμενον Βαρβάκειον», ο οργανισμός του οποίου θα ήταν ίδιος «με τον των εντελών Γυμνασίων του Βασιλείου». Η Γραμματεία Δημόσιας Εκπαίδευσης έπρεπε να υποβάλει στον Όθωνα πρόταση «περί της αρμοδιωτέρας θέσεως του Γυμνασίου (Λυκείου)», δηλαδή πρόταση για τη χωροθέτηση του σχολείου, σε συνεννόηση δε με τη Γραμματεία Εσωτερικών έπρεπε να ετοιμαστεί «όσον τάχιστα παρά του αρχιτεκτονικού τμήματος πρόσφορον σχέδιον της οικοδομής». Καθορίστηκε μάλιστα στο Διάταγμα το ύψος της δαπάνης του κτιρίου «επί ανυπερβλήτω προϋπολογισμώ» εκατόν ογδόντα χιλιάδων (180.000) δρχ., στην οποία περιλαμβάνονταν η αγορά του οικοπέδου, η κατασκευή του κτιρίου και η εσωτερική του διακόσμηση. Διορίστηκε μία Επιτροπή³⁸⁷ για να παραλάβει το πρώτο ποσό των εκατόν πενήντα χιλιάδων (150.000) ρουβλίων, προκειμένου να αγοράσει «τον τόπον», να ανεγείρει την οικοδομή και να προβεί στην «αγοράν βιβλιοθήκης». Το Διάταγμα όριζε επίσης ότι τα υπόλοιπα χρήματα «του αφιερώματος» θα κατατίθονταν στην Εθνική Τράπεζα «λόγω μετοχών» και θα παρέμεναν «διά παντός άθικτα και ανέπαφα», για να καλύπτουν «αιωνίως» τη βούληση του διαθέτη. Μόνον οι τόκοι αυτών θα διατίθονταν, με την έκδοση Διαταγμάτων, για τη συντήρηση του Λυκείου και «την συνταξιοδότησιν» απόρων μαθητών, εκ των οποίων τρεις (3) ή τέσσερις (4) έπρεπε να είναι Ψαριανοί, δηλαδή από τον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής του Βαρβάκη. Όποια ποσά εκ των τόκων περίσσευαν, θα διατίθονταν για τη δημόσια εκπαίδευση.

Σαράντα (40) σχεδόν χρόνια μετά τη σύνταξη της διαθήκης του Βαρβάκη, οριστικοποιήθηκε τελικά, με το Διάταγμα «περί προσδιορισμού της θέσεως ένθα οικοδομηθήσεται το Βαρβάκειον Λύκειον», ΦΕΚ 34^Α/30.07.1856, η θέση ανέγερσης του Λυκείου. Ειδικότερα, επιλέγεται να

³⁸⁵ Ο Ιωάννης Βαρβάκης (1745 – 1825), με καταγωγή από τα Ψαρά, κληροδότησε στο ελληνικό Κράτος ποσό επτακοσίων χιλιάδων ρουβλίων για την ανέγερση διδασκαλίου.

³⁸⁶ Το Ταγκανρόγκ είναι ρώσικη πόλη, στην αβαθή Αζοφική Θάλασσα, στο βόρειο τμήμα της Μαύρης Θάλασσας.

³⁸⁷ Μέλη της Επιτροπής ήταν οι Μοναρχίδης (ως Πρόεδρος), Σχινάς, Γεννάδιος, Ασιώπιος και Βαρβάκης (ανηψιός του Ιωάννη Βαρβάκη, ο οποίος μισθοδοτούνταν από τους τόκους «του αφιερώματος του αιιδίμου θείου του» με τριακόσιες δρχ./μήνα για όσο διάστημα ανεγειρόταν η οικοδομή και στη συνέχεια θα γινόταν μέλος της εφορείας του Λυκείου), ΦΕΚ 6^Α/06.03.1843.

χωροθετηθεί το Λύκειο στο «κατά την μεσημβρινήν πλευράν της εμπορικής αγοράς κείμενον τετράγωνον»³⁸⁸ και εις το Δημόσιον κατά το πλείστον ανήκον», δηλαδή κοντά στη δημοτική αγορά. Το τμήμα του Τετραγώνου που ανήκε σε ιδιώτες έπρεπε να «αποκτηθή πάραυτα και εις την συμφορωτέραν τιμήν», με επιμέλεια της αρμόδιας Επιτροπής και κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης. Η διάθεση των αναγκαίων ποσών για την απόκτηση των ιδιωτικών οικοπέδων, γινόταν από το κεφάλαιο που ήταν κατατεθειμένο στην Εθνική Τράπεζα, «εν ονόματι του Βαρβακείου Λυκείου». Την εκπόνηση των σχεδίων του Λυκείου ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Κάλκος³⁸⁹, ο οποίος δημιούργησε ένα εντυπωσιακό νεοκλασικό κτίριο του οποίου τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει ο Διονύσιος Ρουμπιέν, ήταν «συμμετρική διάταξη των χώρων στην κάτοψη, κυβοειδής όγκος και τριμερής διαίρεση των όψεων κατά την οριζόντια έννοια, παντελής έλλειψη ζωγραφικής και γλυπτικής διακόσμησης»³⁹⁰. Η ανέγερση του Λυκείου αναβάθμισε ολόκληρη την περιοχή και εκτίναξε την αξία της γης. Είναι ενδεικτικό ότι το 1856 τα οικόπεδα πωλούνταν στην περιοχή «προς μίαν και ημίσειαν δραχμήν τον πήχυν, και σήμερον μετά την ανέγερσιν του Βαρβακείου λυκείου και τινων άλλων οικιών ανέβη η τιμή εις δραχμάς δώδεκα»³⁹¹.

Παράλληλα, με το ίδιο Διάταγμα του 1856 ανακλήθηκε παλαιότερο «Διάταγμα της 12 Ιουνίου 1844 και υπ' αρ. 2832»³⁹², με το οποίο προσδιοριζόταν ως αρχική θέση του Λυκείου «το προς ανατολάς της πλατείας του Πανεπιστημίου τετράγωνον», δηλαδή δίπλα ακριβώς από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Τελικά, στο κτίριο πλησίον της αγοράς λειτούργησαν αρχικά, το 1860, ένα «Ελληνικόν Σχολείον» και ένα «Κλασσικόν Γυμνάσιον», με δύο (2) και τρεις (3) τάξεις αντίστοιχα, που ονομάστηκαν «Βαρβάκεια». Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1886, δημιουργήθηκε το «Βαρβάκειον Λύκειον», ένα νέου τύπου σχολείο, αντίστοιχο των γερμανικών Realgymnasien, δηλαδή των Πραγματικών (Πρακτικών) Γυμνασίων.

³⁸⁸ Το Οικοδομικό Τετράγωνο βρισκόταν στο κέντρο της Αθήνας και οριζόταν από τις οδούς Αθηνάς, Σωκράτους, Αρμοδίου και Αριστογείτονος.

³⁸⁹ Ο Παναγιώτης Κάλκος (1818 – 1875) με σπουδές αρχιτεκτονικής στο Μόναχο, εκπρόσωπος του νεοκλασικού ρυθμού, υπηρέτουσε ως αρχιτέκτονας Γ' τάξεως στο Υπ. Εσωτερικών. Με Διάταγμα της 17^{ης} Ιουλίου 1861, που δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 57^Α/22.09.1861, του απονεμήθηκε ο Αργυρός Σταυρός των Ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος. Λίγο αργότερα, με άλλο Διάταγμα, της 25^{ης} Ιουλίου 1861, που επίσης δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 44^Α/24.08.1861, προβιβάσθηκε σε αρχιτέκτονα Β' τάξης.

³⁹⁰ Ρουμπιέν 2015, σ. 4.

³⁹¹ Ρουμπιέν 2005, σ. 28.

³⁹² Αυτό το Διάταγμα δεν είναι δημοσιευμένο σε ΦΕΚ.

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε σχέδιο που συνόδευε Διάταγμα³⁹³ με ημερομηνία υπογραφής 1^η Μαρτίου 1861, στο οποίο αποτυπώνεται το Βαρβάκειο Λύκειο, επί της οδού Σωκράτους, απέναντι από το θέατρο. Το σχέδιο παρουσιάζεται στο Παράρτημα της μελέτης.

2.15.1.6. Εθνική Βιβλιοθήκη

Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος ιδρύθηκε στην Αίγινα με το από 15 Μαΐου 1832 Διάταγμα, υπό την επωνυμία «Δημοσία Βιβλιοθήκη», με Διευθυντή τον Γεώργιο Γεννάδιο, που έφερε τον τίτλο του «Επιστάτου». Το 1834 μεταφέρθηκε στην Αθήνα και στεγάστηκε προσωρινά στο κτίριο του Λουτρού (στη Ρωμαϊκή Αγορά), αργότερα στον ναό του Αγίου Ελευθερίου και σε διάφορα άλλα κτίρια. Παράλληλα με την κρατική μέριμνα για τον εμπλουτισμό της με αγορές ιδιωτικών βιβλιοθηκών, όπως αυτή του Δημήτρη Ποστολάκα, η Βιβλιοθήκη δέχτηκε πολλές δωρεές βιβλίων, από τον Σακελλαρίου, τον Ρενιέρη και άλλους. Το 1842 η Δημόσια Βιβλιοθήκη ενοποιήθηκε με τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου και συστεγάστηκαν, μαζί με τη Νομισματική Συλλογή, στο νέο κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο ΦΕΚ 8^Α/12.04.1845 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί της διαχείρισεως των αφιερωθέντων χρημάτων εις την εν Αθήναις βιβλιοθήκην**», στο προοίμιο του οποίου αναφερόταν ότι διάφοροι ομογενείς και φιλέλληνες, κινούμενοι από ζήλο υπέρ της Δημόσιας Βιβλιοθήκης, κατέθεταν χρηματικά ποσά για την ενίσχυσή της και η Κυβέρνηση έλπιζε ότι αυτό το παράδειγμα θα ακολουθούσαν και άλλοι. Εκδόθηκε συνεπώς το Διάταγμα το οποίο όριζε ότι όσα κεφάλαια είχαν μέχρι τότε συγκεντρωθεί και όσα συγκεντρώνονταν στη συνέχεια, έπρεπε να διατεθούν «*αποκλειστικώς*» για τις ανάγκες της Βιβλιοθήκης και θεωρούνταν «*διά παντός*» αναφαίρετη περιουσία της. Τα κεφάλαια θα κατατίθονταν στην Εθνική Τράπεζα και με τους τόκους αυτών θα αγοράζονταν επιστημονικά, φιλολογικά ή άλλων «*ωφέλιμα*» βιβλία και περιοδικά. Ο Υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης θα αποφάσιζε για τα βιβλία που έπρεπε να αγοραστούν, αφού προηγουμένως είχαν γνωμοδοτήσει ο Έφορος της Βιβλιοθήκης και οι αρμόδιες Σχολές του Πανεπιστημίου. Τέλος, κάθε χρόνο ο Έφορος ήταν υποχρεωμένος να υποβάλει στο Υπουργείο απολογισμό των πεπραγμένων, που θα ελεγχόταν από τις αρμόδιες Αρχές. Όπως αναφέρει το 1856 ο Υπουργός Χριστόπουλος, στην Έκθεσή του για την εκπαίδευση στην Ελλάδα, για τη Βιβλιοθήκη είχε εκδοθεί ο Οργανισμός της, βάσει άλλων ευρωπαϊκών Κανονισμών και των «*τέως υπαρχουσών εν τη βιβλιοθήκη συνηθειών*».

³⁹³ Αυτό το Διάταγμα δεν είναι δημοσιευμένο σε ΦΕΚ.

Στη Βιβλιοθήκη στεγαζόταν και η συλλογή νομισμάτων. Το 1856, με Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 76^Α/20.11.1856 και βασιζόταν στον αρχαιολογικό Νόμο³⁹⁴, οριοθετήθηκαν τα καθήκοντα του Νομισματογνώμονα, δηλαδή του υπεύθυνου της νομισματικής συλλογής της ενοποιημένης Βιβλιοθήκης, ο οποίος τελούσε υπό τις εντολές του Εφόρου της. Τα νομίσματα της συλλογής, σύμφωνα με τον Υπουργό Χριστόπουλο, «*θέλουσι γίνεσθαι και χρήσιμα τοις εν αρχαιογνωσίαν ασχολουμένοις φοιτηταίς και άλλοις λογίοις υπό την διεύθυνσιν του ειρημένου νομισματογνώμονος*»³⁹⁵.

Πρώτος Νομισματογνώμονας διορίστηκε, το 1856, ο Αχιλλέας Ποστολάκας, θέση που διατήρησε επί τριάντα δύο (32) χρόνια. Ήταν εκείνος ο οποίος έθεσε τις βάσεις για την οργάνωση του Μουσείου, μερίμνησε για τον εμπλουτισμό των συλλογών με πολλές δωρεές, μεταξύ των οποίων η συλλογή των αδελφών Ζωσιμά³⁹⁶, τις οποίες κατέγραψε και δημοσίευσε. Στα καθήκοντά του ανήκαν η εκτίμηση της αξίας κάθε νομίσματος και συλλογής, η εξέταση των νομισμάτων, η κατάταξή τους και η σύνταξη καταλόγου βάσει επιστημονικών όρων και κανόνων, «*γεωγραφικώς τε και χρονολογικώς*». Ο κατάλογος συντασσόταν στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα, τυπωνόταν δε στο Βασιλικό Τυπογραφείο. Τα πρωτότυπα νομίσματα έπρεπε να φυλάσσονται σε νομισματοθήκη, με δύο (2) κλειδιά. Το ένα κρατούσε ο Έφορος της Βιβλιοθήκης και το άλλο ο Νομισματογνώμων. Οι φοιτητές του Πανεπιστημίου και οι «*πεπαιδευμένοι*» είχαν στη διάθεσή τους ειδική συλλογή «*εκτύπων*».

Αργότερα, η αίθουσα του Πανεπιστημίου που φιλοξενούσε τις νομισματικές συλλογές κρίθηκε ανεπαρκής για να στεγάσει την αυξανόμενη δραστηριότητα και ο Ποστολάκας ζήτησε από τον Πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη να παραχωρηθεί η ανατολική πτέρυγα της Ακαδημίας για τη στέγαση Μουσείου που θα τις φιλοξενούσε. Τις απαιτούμενες εργασίες μελέτης και διαμόρφωσης των χώρων ανέλαβε ο Ziller³⁹⁷. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το Μουσείο μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Το 1983 το Δημόσιο παραχώρησε το Ιλίου Μέλαθρον για να

---

³⁹⁴ Ειδικότερα στο Τμήμα Α΄ «περί δημοσίων επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών», του Νόμου «περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατήρησης των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών», ΦΕΚ 22^Α/16.06.1834.

³⁹⁵ Έκθεση του Υπουργού Δημ. Εκπαίδευσης Χριστόπουλου προς τον Όθωνα, με θέμα την εκπαίδευση στην Ελλάδα, ΦΕΚ 16^Α/08.05.1856.

³⁹⁶ Ο Ποστολάκας «αποσφράγισε το κιβώτιο με τα νομίσματα της Ζωσιμαίας Συλλογής, που φυλασσόταν στο Δημόσιο Ταμείο, και με οδηγό τον υπογεγραμμένο από τον Νικόλαο Ζωσιμά κατάλογο της συλλογής κατέθεσε στο Μουσείο 12457 νομίσματα». Κατσακούδης 2006, σ. 217.

³⁹⁷ Ράλλη – Τσούρη 2018, σ. 188.

χρησιμοποιηθεί ως Νομισματικό Μουσείο, όπως προβλεπόταν σε σχετική Απόφαση³⁹⁸ από το 1926.

Ένα μήνα μετά την έκδοση της ρύθμισης για τα καθήκοντα του Νομισματογνώμονα, με το Διάταγμα «περί του Κανονισμού της Δημόσιας και της του Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης», ΦΕΚ 89^Α/31.12.1856, εγκρίθηκε ο Κανονισμός που προσδιόριζε τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των υπαλλήλων «της Δημόσιας και της του Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης» και περιελάμβανε πέντε (5) Κεφάλαια και Ειδικές διατάξεις. Ειδικότερα, το Κεφάλαιο Α' «περί της Βιβλιοθήκης καθόλου και περί των καθηκόντων και των προς αλλήλους σχέσεων των εν αυτή υπαλλήλων και υπηρετών», όριζε ότι η Δημόσια και του Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκη, εντός του Πανεπιστημίου, αποτελούνταν από: α) τα βιβλία και τα χειρόγραφα που ανήκαν στη Δημόσια Βιβλιοθήκη, β) τα βιβλία και τα χειρόγραφα της ιδιαίτερης³⁹⁹ Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου, γ) τη νομισματική συλλογή που βρισκόταν εντός της Βιβλιοθήκης, και δ) τις βιβλιοθήκες και επιστημονικές συλλογές «των διά Διαταγμάτων προσαρτηθησομένων». Το προσωπικό της Βιβλιοθήκης αποτελούνταν από τον Έφορο, τον βιβλιοφύλακα, τον υποβιβλιοφύλακα, ένα βοηθό, τον Νομισματογνώμονα και από δύο (2) κλητήρες και υπαγόταν στο σύνολό του στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο Έφορος είχε «την υπερτάτην επιτήρησιν» σε ολόκληρη τη Βιβλιοθήκη και στο προσωπικό της. Ο βιβλιοφύλακας ήταν επιφορτισμένος κυρίως για την καταγραφή «των αγοραζομένων, ανταλλασσομένων ή δωρουμένων βιβλίων, χειρογράφων ή άλλων εις την Βιβλιοθήκην ανηκόντων πραγμάτων». Στη συνέχεια καθορίζονταν θέματα διαχείρισης της περιουσίας της Βιβλιοθήκης, στο πλαίσιο σχετικού Διατάγματος⁴⁰⁰. Στο Κεφάλαιο Β' «περί κατατάξεως και διατηρήσεως των βιβλίων, χειρογράφων και επιστημονικών συλλογών», καθορίζονταν θέματα που αφορούσαν την κατάταξη και συντήρηση των βιβλίων. Το Κεφάλαιο Γ' «περί αυξήσεως της Βιβλιοθήκης διά της κατά νόμον παρακατατάξεως αντιτύπων, δι' αγοράς νέων βιβλίων, δι' ανταλλαγής και διά δωρεών» όριζε ότι στη Βιβλιοθήκη έπρεπε να κατατίθενται δύο (2) αντίγραφα από κάθε

³⁹⁸ Η Συντακτική Απόφασις «περί αγοράς υπό του Κράτους διά το Μουσείον Αλεξάνδρου Σούτσου και την Ελληνικήν Πινακοθήκην του εν Αθήναις Μεγάλου "Ιλίου Μέλαθρον" και εκπληρώσεως του διά της διαθήκης Αλεξάνδρου Σούτσου επιδιωκόμενου σκοπού», ΦΕΚ 121^Α/06.04.1926, προέβλεπε ότι στο Ιλίου Μέλαθρον θα στεγαζόταν και το Εθνικό Νομισματικό Μουσείο.

³⁹⁹ Είχε ενωθεί με τη Δημόσια Βιβλιοθήκη με το από 19 Μαρτίου 1842 Διάταγμα.

⁴⁰⁰ Διάταγμα «περί της διαχειρίσεως των αφιερωθέντων χρημάτων εις την εν Αθήναις βιβλιοθήκην», ΦΕΚ 8^Α/12.04.1845.

εκδιδόμενο στην Ελλάδα σύγγραμμα, σύμφωνα με τον αρχαιολογικό Νόμο⁴⁰¹. Αναφερόταν στη συνέχεια ότι για την αγορά βιβλίων, που γινόταν ανάλογα με τους διαθέσιμους πόρους, έπρεπε να γνωμοδοτήσει Επιτροπή, αποτελούμενη από τον Έφορο της Βιβλιοθήκης (ως Πρόεδρο), τους Κοσμήτορες του Πανεπιστημίου και άλλα πέντε (5) μέλη, εκλεγόμενα κάθε χρόνο εκ των Καθηγητών ή άλλων «ειδικών εν τη πρωτεύουση λογίων» (από ένα θεολόγο, νομικό, ιατρό, φιλόλογο και μαθηματικοφυσικό). Προβλεπόταν, δηλαδή, η συγκρότηση μίας ακόμη πολυμελούς Επιτροπής για να προβαίνει στην αγορά βιβλίων, με προκαθορισμένους πόρους. Στη συνέχεια το Διάταγμα περιελάμβανε θέματα καταγραφής των βιβλίων, ανταλλαγής τους και δωρεών. Στο Κεφάλαιο Δ' «περί συντάξεως και δημοσιεύσεως καταλόγων» αναφερόταν ότι οι απαραίτητα συντασσόμενοι κατάλογοι ήταν δύο (2): ένας αλφαβητικός των ονομάτων των συγγραφέων και ένας «καθ' ύλην», οι οποίοι συντάσσονταν «επί τη βάσει των δελτίων». Σε ξεχωριστούς καταλόγους καταγράφονταν τα χειρόγραφα, η νομισματική συλλογή και κάθε άλλη συλλογή. Ανά πενταετία έπρεπε να δημοσιεύεται, διά του τύπου, αλφαβητικός κατάλογος «των εισελθόντων βιβλίων» κατά την προηγούμενη πενταετία. Στο Κεφάλαιο Ε' «περί της δημοσίας χρήσεως της Βιβλιοθήκης» ορίζονταν το ωράριό της «διά το δημόσιον» (ανοικτή καθημερινά, εκτός Κυριακής και αργιών) και θέματα λειτουργίας του αναγνωστηρίου. Οι εργαζόμενοι στη Βιβλιοθήκη όφειλαν «να φυλάττωσι βαθυτάτην σιωπήν και ησυχίαν», διαφορετικά επιπλήττονταν και, σε περίπτωση υποτροπής, αποπέμπονταν. Ο δανεισμός βιβλίων ήταν προνόμιο όχι όλων των πολιτών αλλά μόνο των Αθηναίων. Υπήρχαν όμως και άλλοι περιορισμοί. Συγκεκριμένα, βιβλία μπορούσαν να δανειστούν όσοι εργαζόνταν και διέμεναν στην Αθήνα και εξ αυτών μόνον όσοι ανήκαν στον ανώτερο κλήρο, οι Καθηγητές του Πανεπιστημίου και των Γυμνασίων, οι ανώτεροι υπάλληλοι της κεντρικής διοίκησης, ο Διευθυντής και τα μέλη της Γαλλικής Σχολής της Αθήνας και οι παρεπιδημούντες την Αθήνα «ξένοι σοφοί», με επίσημη εγγύηση του πρέσβη του αντίστοιχου Κράτους. Τέλος μπορούσαν να δανειστούν βιβλία και στους «εγνωσμένους ημεδαπούς λογίους» της Αθήνας, των οποίων τα ονόματα θα δίνονταν από το Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ουδείς εξ αυτών μπορούσε να δανειστεί περισσότερα από πέντε (5) βιβλία, ούτε μπορούσε να τα κρατήσει για περισσότερες από τριάντα (30) ημέρες. Τόσο πολύτιμα θεωρούνταν τα βιβλία. Ορίζονταν επίσης, στο ίδιο Κεφάλαιο, οι ποινές για τους παραβάτες, ενώ δεν επιτρεπόταν να

⁴⁰¹ Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 4 του Νόμου «περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατήρησης των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών», ΦΕΚ 22^{Α'}/16.06.1834.

δανείζονται τα χειρόγραφα, οι σπάνιες και πολυτελείς εκδόσεις βιβλίων, και οι πίνακες. Την ακριβή τήρηση του Κανονισμού αναλάμβανε ο Έφορος της Βιβλιοθήκης.

Πρώτος Έφορος ορίστηκε ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, που παρέμεινε στη θέση αυτή ως το 1863. Το 1866 οι δύο (2) Βιβλιοθήκες συγχωνεύτηκαν και διοικητικά σε μία, με τον τίτλο «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος». Το κτίριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στην οδό Πανεπιστημίου, σχεδιάστηκε από τον T. Hansen και ανεγέρθηκε με επίβλεψη του Ziller. Χρηματοδοτήθηκε από τους αδελφούς Βαλλιάνους και θεμελιώθηκε το 1887. Το 1903 η Βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε από το κτίριο του Πανεπιστημίου στο νέο κτίριο, το οποίο με τα κτίρια του Πανεπιστημίου και της Ακαδημίας, αποτελούν την «Αθηναϊκή τριλογία» του νεοκλασικισμού.

2.15.1.7. Ορφανοτροφείο Χατζή-Κώνστα

Η ανέγερση ενός άλλου δημόσιου κτιρίου στην Αθήνα με ιδιωτική χρηματοδότηση, του Ορφανοτροφείου, εγκρίθηκε με το Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως εντός του δήμου Αθηνών ορφανοτροφείου του αειμνήστου Γ.Χ. Κώνστα**» που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28^Α/07.09.1853. Το κτίριο θα ανεγειρόταν σύμφωνα με το «συνταχθισόμενον» σχέδιο το οποίο έπρεπε να υποβληθεί προς έγκριση στον Όθωνα. Αυτό το σχέδιο δεν υπάρχει στο Αρχείο. Ειδικότερα, όπως αναφέρεται στο Παράρτημα που συνόδευε το Διάταγμα και φέρει ημερομηνία θεώρησης 29 Αυγούστου 1853, βάσει της από 11 Αυγούστου 1843 διαθήκης «*του Γεωργίου Κωνσταντίνου Χατζή-Κώνστα, του εξ Ιωαννίνων*», οι πληρεξούσιοι επίτροποι είχαν αποφασίσει να διαθέσουν ποσό δέκα χιλιάδων (10.000) αργυρών ρουβλίων (εκ του συνολικού ποσού των σαράντα τριών χιλιάδων (43.000) περίπου ρουβλίων που είχε αφήσει ο ευεργέτης), για την ανέγερση Ορφανοτροφείου στην Αθήνα, «*προς περίθαλψιν και διατροφήν πτωχών και απόρων παιδιών*». Για την ανέγερση του κτιρίου του Ορφανοτροφείου, το οποίο έπρεπε να είναι «*λιθόκτιστο*», οι επίτροποι ζήτησαν από τον Δήμο Αθήνας τη δωρεάν παραχώρηση «*κατάλληλου γηπέδου*».

Το δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας με δύο (2) Πράξεις του, στις 30 Δεκεμβρίου 1852 και στις 4 Μαΐου 1853, δέχθηκε να παραχωρηθεί δωρεάν ένα οικόπεδο επί της οδού Πειραιώς, μεταξύ των οδών Μυλλέρου και Θερμοπυλών, όπου ανεγέρθηκε το Ορφανοτροφείο, που τέθηκε σε λειτουργία το 1856. Τον Μάιο 1856 εγκρίθηκε ο Οργανισμός του Ορφανοτροφείου με την Απόφαση υπ' αρ. 7.668 του Υπουργού Εσωτερικών Βούλγαρη, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 17^Α/19.05.1856. Το κτίριο του Ορφανοτροφείου δεν υπάρχει σήμερα, σώζεται όμως ο ναός του

Αγίου Γεωργίου που είχε ανεγερθεί εντός του περιβόλου του σε σχέδια του Ziller, την περίοδο 1899 – 1901, με δωρεά της Ελένης Δημητρίου, απογόνου του Χατζή-Κώνστα.

2.15.1.8. Αστεροσκοπείο

Η ιστορία του Αστεροσκοπείου Αθηνών αρχίζει όταν ο Πρόξενος της Ελλάδας στη Βιέννη, βαρώνος Γεώργιος Σίνας, εκδήλωσε την πρόθεσή του να χρηματοδοτήσει την επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα, το 1840. Απευθύνθηκε στον Prokesh Osten, Πρέσβη της Αυστρίας στην Αθήνα, ο οποίος του υπέδειξε την κατασκευή Αστεροσκοπείου. Ο Σίνας δώρισε, μεταξύ άλλων, πεντακόσιες χιλιάδες (500.000) δρχ. στο ελληνικό Κράτος για την ανέγερσή του και η θεμελίωσή του έγινε στις 26 Ιουνίου 1842 στον λόφο Νυμφών, απέναντι από την Ακρόπολη και την Αρχαία Αγορά. Το κτίριο, που ολοκληρώθηκε το 1846 σε σχέδια του T. Hansen, έχει σταυροειδή μορφή, όπως αποτυπώνεται με ευκρίνεια στο σχέδιο που συνοδεύει το Διάταγμα «περί της οδού του Αστεροσκοπείου»⁴⁰². Στο κέντρο του κτιρίου υπάρχει μικρός θόλος. Πρώτος Διευθυντής του Αστεροσκοπείου διετέλεσε ο Καθηγητής Γεώργιος Βούρης⁴⁰³, που ήταν και ο πραγματικός εμπνευστής του, με την ιδιότητα του γραμματέα του Osten. Στην Έκθεσή⁴⁰⁴ του προς τον Όθωνα, με θέμα την εκπαίδευση στην Ελλάδα το σχολικό έτος 1855 – 1856, ο Υπουργός Χριστόπουλος αναφέρεται και στο Αστεροσκοπείο, τονίζοντας ότι λυπόταν επειδή «ουδεμία εργασία εν αυτώ εγένετο», κυρίως λόγω διαφόρων «ελλείψεων». Όμως ο Υπουργός είχε επικοινωνήσει με τον Σίνα και βεβαίωνε τον Όθωνα ότι η τύχη «του σπουδαίου τούτου καταστήματος θέλει στηριχθή επί εδραίων βάσεων», λόγω της συνδρομής «του ευγενούς τούτου γόνου του ιδρυτή του Αστεροσκοπείου». Πράγματι, ο Σίμων Σίνας, γιός του Γεωργίου, χρηματοδότησε την επισκευή και συντήρηση των επιστημονικών οργάνων του Αστεροσκοπείου και «τοποθέτησε ως διευθυντή τον διακεκριμένο γερμανό αστρονόμο Γιόχαν Φρήντριχ Γιούλιους Σμιτ, του οποίου κάλυπτε τη μισθοδοσία και τα έξοδα διαμονής του εφ' όρου ζωής»⁴⁰⁵.

2.15.1.9. Βουλευτήριο (Παλαιά Βουλή)

Η ανέγερση του κτιρίου που θα στέγαζε τα νομοθετικά Σώματα, τη Βουλή και τη Γερουσία, εγκρίθηκε με το Διάταγμα «περί ανεγέρσεως του Βουλευτηρίου», ΦΕΚ 28^Α/25.07.1858, σύμφωνα με τα «συνυποβαλλόμενα και φέροντα την Ημετέραν επικύρωσιν τρία διαγράμματα

⁴⁰² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 11^Α/24.03.1859.

⁴⁰³ «Γεώργιος Βούρης».

⁴⁰⁴ Έκθεση του Υπουργού Δημ. Εκπαίδευσης Χριστόπουλου προς τον Όθωνα, με θέμα την εκπαίδευση στην Ελλάδα το σχολικό έτος 1855 – 1856, ΦΕΚ 16^Α/08.05.1856.

⁴⁰⁵ Παπασταύρος 2010, σ. 370.

εμφαίνοντα τας κατόψεις και προόψεις του κτιρίου», τα οποία είχε εκπονήσει ο Boulanger. Δεν υπάρχουν αυτά τα σχέδια στο Αρχείο Χαρτών. Διασώζονται όμως σχέδια των δύο (2) όψεων του κτιρίου στην Réunion des musées nationaux της Γαλλίας, υπό τον τίτλο «Projet d'un monument pour les corps législatifs», τα οποία δεν φέρουν ημερομηνία.

Το κτίριο, περιέργως, είναι χωροθετημένο υπό γωνία προς τον κεντρικό δρόμο τον οποία βλέπει. Σε καθεμία από τις δύο κύριες όψεις του υπάρχει μια διάταξη ενός τετρασύλου πρόναου, ιωνικού ρυθμού⁴⁰⁶.

Η χωροθέτηση του κτιρίου έγινε στη θέση «*εφ' ής και πρότερον υπήρχε το προσωρινόν βουλευτήριον*», το οποίο είχε αποτεφρωθεί⁴⁰⁷. Δύο (2) σχεδόν μήνες αργότερα, με Διάταγμα στο ΦΕΚ 39^Α/02.09.1858, διορίστηκε εφορευτική Επιτροπή για την ανέγερση του Βουλευτηρίου, «*του δημοσίου καταστήματος προς χρήση των Βουλευτικών σωμάτων*». Η Επιτροπή ανέλαβε «*την ανωτέραν διεύθυνσιν των εκτελεσθησομένων εργασιών του Βουλευτηρίου*», έπρεπε να φροντίζει για τις πλέον συμφέρουσες για το Δημόσιο συμφωνίες «*μετ' εμπείρων εργολάβων*» και να διασφαλίζει ότι το κτίριο θα κατασκευαζόταν «*απαράλλaktως*» με τα «*παρ' Ημών εγκριθέντα και επικυρωθέντα διαγράμματα του αρχιτέκτονος Boulanger*». Επίσης, η Επιτροπή ορίστηκε αρμόδια για τη σύνταξη «*των υπομνημάτων*», την καταβολή της αμοιβής του αρχιτέκτονα και των εργολάβων. Πρόεδρος της ορίστηκε ο Πρόεδρος της Γερουσίας Μοναρχίδης και μέλη της ο Βουλευτής Ζαΐμης, ο συνταγματάρχης Σταυρίδης, ο Αναργύρου και ο Κάλκος. Η Επιτροπή όφειλε να υποβάλει στον Υπουργό Εσωτερικών, ανά δεκαπενθήμερο, έκθεση προόδου των εργασιών και να προτείνει λύσεις για την «*προσφορωτέραν εκτέλεσιν*» του έργου. Με τον Νόμο ΦΝΘ'/1859, ΦΕΚ 29^Α/20.07.1859, χορηγήθηκε έκτακτη πίστωση διακοσίων χιλιάδων (200.000) δρχ. από τον ειδικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών, για το έτος 1859, για την ανέγερση του Βουλευτηρίου⁴⁰⁸, ενώ τα σχέδια του κτιρίου τροποποιήθηκαν στη συνέχεια από τον Κάλκο. Ειδικότερα, αφαιρέθηκε το αμφιθέατρο της Γερουσίας, καθώς αυτό το Σώμα καταργήθηκε μετά

⁴⁰⁶ Loyer 2017, σ. 24.

⁴⁰⁷ Ως προσωρινό βουλευτήριο είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερο από μία δεκαετία (1843 – 1854) η οικία Κοντόσταυλου, κτισμένη μεταξύ των σημερινών οδών Σταδίου, Κολοκοτρώνη, Γαζή και Λαδά.

⁴⁰⁸ Στην Έκθεση που συνόδευε το σχετικό σχέδιο Νόμου στη Βουλή, τεκμηριωνόταν η ανάγκη διάθεσης της πίστωσης: «*Η ανέγερσις των Βουλευτικών καταστημάτων, εφ' ής άλλοτε έκειτο θέσεως το αποτεφρωθέν Βουλευτήριο, απήτησε την κατεδάφισιν του στρατώνος του λόχου των πυροσβεστών μετά των παραρτημάτων αυτού. Εδέησεν επομένως αφ' ενός μεν να ανοικιασθή κατάστημά τι προς χρήση προσωρινού στρατώνος, και αφ' ετέρου ν' αγορασθή το αναγκαίον οικόπεδον επί του οποίου να εγερθή νέος στρατών*». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις ΠΕ' της 18^{ης} Μαΐου 1859, σ. 1370.

την έξωση του Όθωνα, με το Ψήφισμα ΞΖ' της Β' Εθνικής Συνέλευσης των Ελλήνων, της 8^{ης} Οκτωβρίου 1863⁴⁰⁹. Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1875 και στέγασε το Κοινοβούλιο επί εξήντα (60) χρόνια. Το 1935 η Βουλή μεταστεγάστηκε στα παλαιά Ανάκτορα. Σήμερα στο κτίριο του παλαιάς Βουλής στεγάζεται το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

2.15.1.10. Δικαστήρια

Καθώς ο πληθυσμός της Αθήνας αυξανόταν διαρκώς, μεγάλωναν οι ανάγκες για αίθουσες δικαστηρίων. Το 1848 ο Υπουργός Εσωτερικών είχε προτείνει να ανεγερθούν δικαστήρια στο Γεράνι⁴¹⁰. Δέκα (10) χρόνια αργότερα, με το Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως οικοδομής διά τα δικαστήρια της Πρωτευούσης**», ΦΕΚ 51^Α/30.10.1858, εγκρίθηκε η ανέγερση οικοδομής που θα στέγαζε τα δικαστήρια, στη νότια πλευρά «*της εμπορικής αγοράς προς το ανατολικομεσημβρινόν μέρος του Βαρβακείου Λυκείου κατά το προσηρητημένον σχέδιον*». Δεν υπάρχει σχέδιο στο Αρχείο Χαρτών. Υπάρχει όμως η κάτοψη ενός Δικαστικού μεγάρου, σχεδιασμένη από τον Boulanger το 1858, με τίτλο «*Projet d'un palais de justice*», στην Réunion des musées nationaux της Γαλλίας.

Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτό το Διάταγμα περί δικαστηρίων κατατέθηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, το οποίο απέκτησε συναρμοδιότητα για δημόσια κτίρια, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.3. «Περί συναρμοδιότητας Υπουργείων...».

2.15.1.11. Ακαδημία

Στο ΦΕΚ 24^Α/10.06.1859 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί εγέρσεως καταστημάτων επί της πλατείας του Πανεπιστημίου Όθωνος**», το οποίο αφορούσε δύο (2) δημόσια κτίρια: αφ' ενός μεν το κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο θα ανεγειρόταν «*προς ανατολάς*» του Πανεπιστημίου, αφ' ετέρου δε «*προς δυσμάς έτερον δημόσιον Κατάστημα, κατά το επισυναπτόμενον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Το διάγραμμα δεν υπάρχει στο Αρχείο Χαρτών. Τρεις (3) μήνες αργότερα, με άλλο Διάταγμα, «**περί αγοράς ιδιωτικών οικοπέδων διά την Ακαδημίαν, και χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 20,000 εις το Υπουργείον Εκκλησιαστικών**», ΦΕΚ 40^Α/16.09.1859, εγκρίνεται η αγορά ιδιωτικών οικοπέδων «*χρησιμευσόντων εις την κατά την μεσημβρινήν πλευράν του Ημετέρου Πανεπιστημίου ανεγερθησομένην δαπάνη του Κυρίου*

⁴⁰⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως, Συνεδριάσις ΡΝΖ' της 7^{ης} Οκτωβρίου 1863, σ. 480.

⁴¹⁰ «Αυτήν την πληροφορία μας δίνει το 1848 ο υπουργός Εσωτερικών απευθυνόμενος προς το Υπουργικό Συμβούλιο [...]. Υποστηρίζει ότι αν κτιστεί εκεί αυτό το δημόσιο κτίριο (τα Δικαστήρια), η Κυβέρνηση θα ενισχύσει τη συνοικία του Γερανίου, περιορίζοντας ταυτόχρονα την τάση επέκτασης της πόλης προς τα ανατολικά, εξαιτίας της ύπαρξης εκεί των Ανακτόρων». Ρουμπιέν 2005, σ. 31.

Σίμωνος Σίνα, Ακαδημίαν». Είχε προηγηθεί σχετική γνωμοδότηση του Υπουργικού Συμβουλίου, την 1^η Αυγούστου 1859, ενώ η αγορά των ιδιωτικών οικοπέδων θα γινόταν βάσει του Νόμου περί Δημόσιου Λογιστικού⁴¹¹. Για την αγορά των οικοπέδων χορηγήθηκε στο Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης έκτακτη πίστωση είκοσι χιλιάδων (20.000) δρχ. στον ειδικό προϋπολογισμό του έτους 1859.

Τα σχέδια του κτιρίου της Ακαδημίας εκτόνησε το 1859 ο T. Hansen και ο θεμέλιος λίθος του τέθηκε σε πανηγυρική τελετή στις 2 Αυγούστου 1859. Τη διετία 1859 – 1861 η οικοδόμηση του κτιρίου προχώρησε με ταχείς ρυθμούς. Είναι ενδεικτική η ανακοίνωση στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 30^Α/01.08.1861, ότι με Διάταγμα της 30^{ης} Ιουνίου 1861⁴¹², είχε εγκριθεί η μη καταβολή τέλους για «*δύω μηχανάς*», τις οποίες είχε αποστείλει ο Σίνας από τη Βιέννη, προκειμένου να χρησιμεύσουν στην οικοδομή «*της ενταύθα ανεγερειρομένης ακαδημίας*». Στις αρχές του 1861 η υλοποίηση των σχεδίων του κτιρίου ανατέθηκε στον Ziller. Η έξωση του Όθωνα όμως, είχε συνέπεια την επιβράδυνση των εργασιών και τη διακοπή τους, το 1864. Οι εργασίες άρχισαν πάλι το 1868, με τον Hansen να αναθέτει τον γλυπτικό διάκοσμο του κτιρίου της Ακαδημίας στον Δρόση και το 1871 τον ζωγραφικό διάκοσμο στον Αυστριακό ζωγράφο Christian Griepenkerl, μαθητή του Rahl. Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1885.

2.15.1.12. Σχολείο των Τεχνών / Πολυτεχνείο

Το Σχολείο των Τεχνών, που θεσμοθετήθηκε το 1836, στεγάστηκε αρχικά στην οικία Βλαχούτση⁴¹³, επί της οδού Πειραιώς. Υπάρχουν πληροφορίες, δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, για ορισμένες εργασίες που γίνονταν σε αυτό το κτίριο. Όπως αναφέρεται στον Νόμο ΦΙΗ' «**περί αναπληρωτικής πιστώσεως δρ. 178792.15 επί του διά το 1858 προϋπολογισμού του υπουργείου των Εσωτερικών**», ΦΕΚ 13^Α/03.04.1859, η εγκριθείσα «*αναπληρωτική πίστωση*» επί του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου Εσωτερικών αφορούσε διάφορους τομείς του Υπουργείου. Στον συνημμένο, στον Νόμο, Πίνακα που περιελάμβανε τις πιστώσεις αναλυτικά, δίνονταν ενδιαφέροντα στοιχεία: α) στο Κεφάλαιο Ε', «*Δημόσιος οικονομία*», άρθρο 3 (*Σχολείον των τεχνών*), περιλαμβάνεται το ποσό των πεντακοσίων (500) δρχ. «*προς συμπλήρωσιν του ενοικίου του καταστήματος του σχολείου των τεχνών από α'*

⁴¹¹ Νόμος ΣΙΒ' «περί διοικήσεως των δημοσίων εσόδων και εξόδων και περί δημοσίου λογιστικού του Κράτους», ΦΕΚ 60^Α/18.11.1852.

⁴¹² Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

⁴¹³ Το μέγαρο Βλαχούτση βρίσκεται στην αρχή της οδού Πειραιώς, στην Αθήνα. Η ανέγερσή του χρονολογείται το 1834. Αργότερα, και για πολλές δεκαετίες, στέγαζε το Ωδείο Αθηνών.

Αυγούστου έως τέλους Δεκεμβρίου ε. ε.»⁴¹⁴, β) στο Κεφάλαιο ΣΤ', «Δημόσιοι οικοδομαί», άρθρο 2 (Επισκευαί δημοσίων οικοδομών), περιλαμβανόταν μεταξύ άλλων, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Β', §3.2.5.2. «Τα μνημεία», το ποσό των τεσσάρων χιλιάδων εξακοσίων σαράντα οκτώ (4.648) δρχ. για την επισκευή «της αιθούσης του μουσείου»⁴¹⁵.

Το κτίριο του **Πολυτεχνείου** άρχισε να σχεδιάζεται και ανεγέρθηκε με χρήματα κυρίως των Μετσοβιτών ευεργετών Στουρνάρη και Τοσίτσα. Ο Νικόλαος Στουρνάρης με την από 30 Αυγούστου 1852 διαθήκη του όριζε «να κτιστεί εις Αθήνας εν λαμπρόν Πολυτεχνείον, όπου να διδάσκονται όλαι αι θάναυσοι και ωραιαί τέχναι». Εμπνευσμένος από αυτή την ιδέα, ο Μιχαήλ Τοσίτσας με την από 20 Νοεμβρίου 1855 διαθήκη του, διέθεσε εκατό χιλιάδες (100.000) τάλληρα προκειμένου να δαπανηθούν «δια την εσωτερικήν του Πολυτεχνείου τούτου στολήν [...] προς τελειοποίησίν του όσον ένεστι δι' όλας τας τέχνας θαναύσους τε και ωραιάς και γεωργικάς». Μετά τον θάνατό του, η σύζυγός του Ελένη Τοσίτσα, με το υπ' αρ. 927/14.05.1860 συμβόλαιο, δώρισε έκταση είκοσι τριών (23) στρ. περίπου επί της οδού Πατησίων, «στην απόλυτον και αιωνίαν ιδιοκτησίαν του ειρημένου Πολυτεχνείου»⁴¹⁶ και με την από 10 Οκτωβρίου 1864 διαθήκη της κατέλυτε διακόσιες πενήντα χιλιάδες (250.000) δρχ. προς αποπεράτωση του κτιρίου του Πολυτεχνείου. Επειδή το γήπεδο που δώρισε η Τοσίτσα βρισκόταν εκτός σχεδίου πόλεως της Αθήνας, το Υπουργείο Εσωτερικών προχώρησε στην επέκταση του σχεδίου πόλεως⁴¹⁷, με την οποία σχηματίστηκε η οδός Στουρνάρη. Η μελέτη του κτιρίου του Πολυτεχνείου ανατέθηκε από τους κληρονόμους Στουρνάρη στον Καυτατζόγλου, ο οποίος την ολοκλήρωσε το καλοκαίρι του 1859. Με Διάταγμα, στις 5 Οκτωβρίου 1861⁴¹⁸, εγκρίθηκε «το διάγραμμα του εγερθησομένου Πολυτεχνείου», που αποτελεί τη συνέχεια του Σχολείου των Τεχνών. Την άνοιξη του 1862 άρχισαν οι προκαταρκτικές εργασίες ανέγερσης του κτιρίου, όμως η έξωση του Όθωνα τις καθυστέρησε

⁴¹⁴ Για το ετήσιο ενοίκιο του Σχολείου των Τεχνών είχε προβλεφθεί κονδύλιο τριών χιλιάδων εξακοσίων δρχ. «αλλά το ενοίκιον της προς τούτο χρησιμευούσης οικίας συνεφωνήθη εις δραχμάς 4800 από της 1 Αυγούστου 1858 μεταξύ του Υπουργείου και του ιδιοκτήτου ένεκα της υπαρχούσης υπερτιμήσεως των ενοικίων εν Αθήναις προς συμπλήρωσιν επομένως του ενοικίου του καταστήματος τούτου απαιτείται πίστωσης έτι δραχμών 100 κατά μήνα από της 1 Αυγούστου ή δραχμαί 500 μέχρι τέλους Δεκεμβρίου ε.ε.». Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις ΙΔ' της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1858, σ. 165.

⁴¹⁵ «Διότι ο Διευθυντής του Σχολείου των τεχνών δι' αναφοράς του παρέστησε την απόλυτον ανάγκην της επισκευής της στέγης της μεγάλης αιθούσης του Μουσείου και ταυτοχρόνως την κατασκευήν αυλωτοίχου». Ό.π. σσ. 166-167.

⁴¹⁶ Αποκλειστική αρμοδιότητα του Εφετείου Αθηνών για την ερμηνεία διαθήκης υπέρ κοινωφελούς σκοπού και εξουσία κάθε δικαστηρίου να εξετάζει τα παρεμπύπτοντα ζητήματα. «Αποκλειστική αρμοδιότητα του εφετείου Αθηνών» 2005.

⁴¹⁷ Καλαφάτη 2007, σ. 131.

⁴¹⁸ Το Διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ αλλά ανακοινώθηκε στις «Αγγελίες» του ΦΕΚ 73^Α/25.11.1861.

σημαντικά. Το κτίριο αποδεικνυόταν πολυδάπανο και η αρμόδια διαχειριστική Επιτροπή ζήτησε από τον Καυτατζόγλου να το επανασχεδιάσει. Η νέα μελέτη ολοκληρώθηκε το 1868 και προέβλεπε μείωση του όγκου του κεντρικού κτιρίου κατά το ήμισυ, ενώ παραλείπονταν δύο (2) επιμήκη κτίρια, επί των οδών Στουρνάρη και Τσοίτσα. Χρειάστηκε τελικά, εκτός από τις δωρεές των Στουρνάρη και Τσοίτσα, και η συμβολή του Γεωργίου Αβέρωφ για να αποπερατωθεί το κτίριο. Ο Γεώργιος Α΄, το 1873, αποδεχόμενος τη δωρεά ποσού διακοσίων χιλιάδων (200.000) δρχ. από τον Αβέρωφ, αποδέχθηκε⁴¹⁹ και τον όρο του να μετονομαστεί το Σχολείο σε «Μετσόβιον Πολυτεχνείο», εκ της καταγωγής των ευεργετών του.

2.15.2. Δημόσια – δημοτικά κτίρια άλλων πόλεων

Δημόσια κτίρια για τα οποία υπάρχουν δημοσιευμένα νομοθετήματα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, κατά την Οθωνική περίοδο, δεν σχεδιάσθηκαν ή ανεγέρθηκαν μόνο στην Αθήνα, αλλά και σε ορισμένες άλλες πόλεις. Αφορούσαν δε στρατιωτικά νοσοκομεία, καταστήματα κράτησης και, στην Ερμούπολη, δημοτικό θέατρο και λέσχη. Αναλυτικά:

2.15.2.1. Νοσοκομεία

Σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας κατασκευάζονται ή συντηρούνται κτίρια στρατιωτικών νοσοκομείων, αμέσως μετά τη σύσταση του Κράτους: στο νοσοκομείο Ναυπλίου γίνονται εργασίες ανακατασκευής το 1833, ενώ το νοσοκομείο Αίγινας ιδρύθηκε το 1835. Τα στοιχεία που είναι δημοσιευμένα σε ΦΕΚ και αφορούν κτίρια με αυτή τη χρήση είναι λίγα. Αναφέρεται συγκεκριμένα το στρατιωτικό νοσοκομείο Πάτρας, το οποίο ανακατασκευάζεται την περίοδο 1834 – 1836. Το Διάταγμα «περί του σχηματισμού των στρατευμάτων της ξηράς», ΦΕΚ 36^Α/22.07.1836, όριζε ότι το εν λόγω νοσοκομείο έπρεπε «να παύση» και αντί αυτού «να διορισθή» στη Λαμία, χωρίς να δίνεται οποιοδήποτε άλλο στοιχείο.

Το 1849 εκπονείται σχέδιο του «εν Μεσολογγίω εγερθησομένου νοσοκομείου με δαπάνες του Γ.Κ. Χ΄ Κώνστα», σύμφωνα με την Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828 – 1900⁴²⁰. Το σχέδιο φέρεται να έχει εγκριθεί στις 20 Ιουνίου 1849, από τον Υπουργό Γλαράκη. Το σχετικό Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ούτε βρέθηκε το σχέδιο.

⁴¹⁹ Διάταγμα «περί παραδοχής της αιτήσεως του κ. Γεωργίου Αβέρωφ του να μετονομασθή το δαπάνη των αιδίμων Ν. Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τσοίτσα πολυτεχνείον «Μετσόβιον» αναδεχομένου την αποπεράτωσιν αυτού», ΦΕΚ 21^Α/08.06.1873.

⁴²⁰ Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984, σ. 21.

Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε σχέδιο χωρίς τίτλο, υπό κλίμακα 1:200, που εγκρίθηκε στις 3 Ιουλίου 1852 και εικάζεται ότι αφορά το νοσοκομείο Μεσολογγίου. Δεν υπάρχει νομοθέτημα δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως που να παραπέμπει σε αυτό το σχέδιο. Είναι ευκρινέστατο, παρουσιάζει δύο (2) κατόψεις και δύο (2) όψεις και φέρει αναλυτικό υπόμνημα, στο οποίο σημειώνονται: είσοδος, υπό στοιχείο «α», δωμάτιο υποδοχής «β», αποθήκη ενδυμάτων «γ», φαρμακείο «ε», δωμάτιο φαρμακοποιού «στ», δωμάτιο θυρωρού «ζ», λουτρό «καταχυσμάτων» «ι», «νεκροστάσιον», «ια», μαγειρείο «ιβ» και αποθήκη «ιγ».

Μία, σχετική με τα νοσοκομεία, κατηγορία δημόσιων κτιρίων είναι τα λοιμοκαθαρητήρια. Μέχρι το 1845 δεν υπήρχε νομοθεσία γενικής εφαρμογής για την ίδρυση των λοιμοκαθαρητηρίων. Ιδρύονταν και καταργούνταν με Διατάγματα, τα οποία εκδίδονταν ανάλογα με την περίσταση. Ο Νόμος ΚΒ', «Νόμος υγειονομικός και ποινικοί αυτού διατάξεις», ΦΕΚ 31^{Α'}/07.12.1845, σε συνδυασμό με άλλους δύο (2) Νόμους⁴²¹, καθόρισαν όλα τα σχετικά με την ίδρυση, τον αριθμό, τον τρόπο λειτουργίας και στελέχωσης των λοιμοκαθαρητηρίων, των υγειονομικών σταθμών και φυλακείων⁴²². Από την αναζήτηση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και στο Αρχείο Χαρτών, βρέθηκαν στοιχεία για δύο (2) λοιμοκαθαρητήρια που αφορούν την Οθωνική περίοδο, στην Ερμούπολη και στον Άγιο Σώστη, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια. Συγκεκριμένα:

- A) Στο Αρχείο Χαρτών βρέθηκε ένα σχέδιο του νέου λοιμοκαθαρητηρίου Ερμούπολης, με τίτλο «PLAN du nouveau Lazaret de Quarantaine à Syra», το οποίο παρουσιάζεται στο Παράρτημα. Στο σχέδιο, υπό κλίμακα 1:200, που είναι ευκρινέστατο και φέρει ημερομηνία 1838, παρουσιάζονται: α) η κάτοψη του ισόγειου, με τα κελιά των ταξιδιωτών αριθμημένα, την αυλή της καραντίνας και της πρακτικής άσκησης, β) η κάτοψη του πρώτου ορόφου, στην οποία διακρίνονται το περίπτερο (Pavillon) και η κατοικία του επιστάτη. Δεν υπάρχει σχετικό νομοθέτημα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.
- B) Το 1854 εκδίδεται το Διάταγμα «περί εκτάκτου πιστώσεως εκ 10,000 δρ. εις κατασκευήν λοιμοκομείου και καταστήματος εν Αγ. Σώστη», ΦΕΚ 31^{Α'}/30.08.1854, βάσει του Νόμου περί Δημόσιου Λογιστικού. Η χορηγούμενη πίστωση προοριζόταν για την ανέγερση

⁴²¹ Νόμος ΚΓ', «Νόμος περί υγειονομικών αρχών εν γένει» και Νόμος ΚΔ', «Νόμος περί διατιμήσεως των Υγειονομικών και Λοιμοκαθαρτικών δικαιωμάτων». Δημοσιεύθηκαν και οι δύο στο ΦΕΚ 31^{Α'}/07.12.1845.

⁴²² Με τους προαναφερόμενους Νόμους ορίστηκαν, μεταξύ άλλων, είκοσι έξι «Υγειονομεία», εκ των οποίων ένα Β' τάξεως με έδρα το Μεσολόγγι, εξήντα «Υγειονομικοί Σταθμοί», τέσσερα «Υγειονομικά περιφράγματα», εξήντα ένα «Υγειονομικά Φυλακεία», δώδεκα δημόσια λοιμοκαθαρητήρια και πέντε δημοτικά. *Συλλογή των Υγειονομικών Νόμων* 1845, σσ. 161-164.

λοιμοκομείου και ενός κτιρίου που θα φιλοξενούσε τους υγειονομικούς υπαλλήλους «*επί του νησιδίου ο Άγιος Σώστης*». Πρόκειται για τη νησίδα του Αγίου Σώστη, που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου. Δεν δίνονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως άλλα στοιχεία για αυτό το δημόσιο κτίριο, ούτε βρέθηκε σχετικό σχέδιο στο Αρχείο Χαρτών.

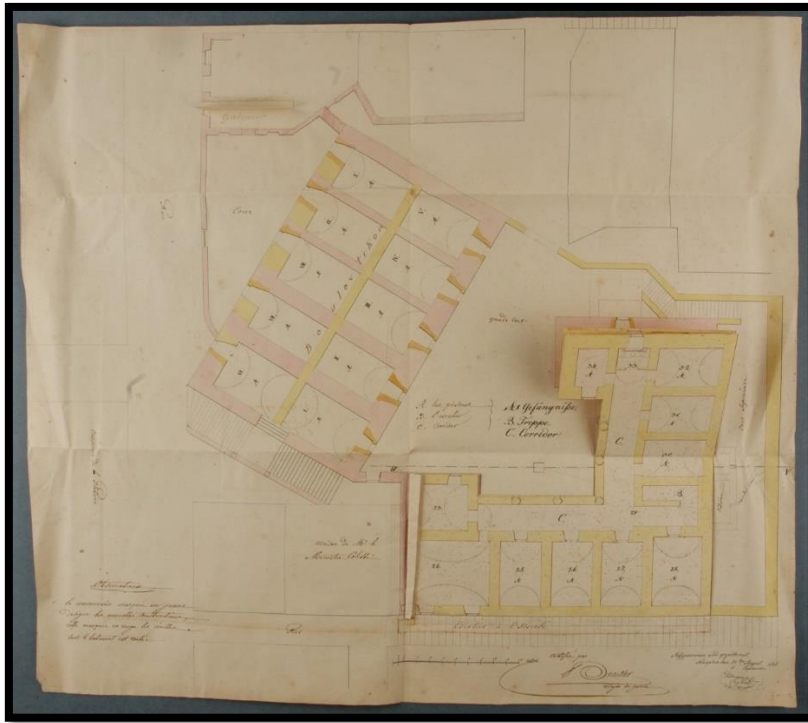
2.15.2.2. Καταστήματα κράτησης

Το μόνο νομοθέτημα που έχει δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως κατά την Οθωνική περίοδο και αφορά καταστήματα κράτησης είναι ο Νόμος ΦΛΒ' «**περί ανεγέρσεως εξεταστικών φυλακών εν Σπάρτη και Καλάμαις και περί της προς τούτο αναπληρωτικής πιστώσεως**», ΦΕΚ 21^Α/30.05.1859, ο οποίος αφορούσε την ανέγερση δύο (2) δημόσιων κτιρίων στη Σπάρτη και την Καλαμάτα. Συγκεκριμένα με τον Νόμο εξουσιοδοτήθηκε ο Υπουργός Δικαιοσύνης να «*ανεγείρη δημοσίας εξεταστικής φυλακάς*» στις προαναφερόμενες πόλεις. Χορηγούνταν δε συμπληρωματική πίστωση διακοσίων χιλιάδων (200.000) δρχ. στον ειδικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Δικαιοσύνης για το έτος 1859, προκειμένου να καλυφθεί η δαπάνη ανέγερσης των φυλακών. Στον σχετικό Νόμο, ο οποίος συζητήθηκε στη Βουλή ως «*κατεπείγων*»⁴²³, δεν δίνονται άλλα στοιχεία για τα εν λόγω κτίρια.

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους⁴²⁴ βρέθηκαν τέσσερα (4) σχέδια των φυλακών Ναυπλίου, υπό κλίμακα, που συνοδεύονται από το Πρωτόκολλο παράδοσης των φυλακών. Τα σχέδια είναι εξαιρετικής ποιότητας, έγχρωμα και πολύ ευκρινή. Σε ένα εξ αυτών, που παρουσιάζεται στην επόμενη σελίδα (Εικόνα 11), αποτυπώνονται τα κτίρια των φυλακών και του Βουλευτηρίου και σημειώνονται «*ξενοδοχείον*» και η οικία του Υπουργού Κωλέττη.

⁴²³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσις ΠΘ' της 22ας Μαΐου 1859, σ. 1447.

⁴²⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863], Φ. 117^α.

Εικόνα 11. Κάτοψη κτιρίου φυλακών Ναυπλίου, 1835
Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους

Το Πρωτόκολλο παράδοσης «της Δημοσίου φυλακής», υπογράφεται στο Ναύπλιο στις 14/26 Αυγούστου 1835, από τα μέλη Επιτροπής, ως ακολούθως: αφ' ενός, εκ μέρους του Στρατοδικείου, υπογράφουν ο «Αρχηγός (...) Χένε», ως Πρόεδρος, ο υπολοχαγός (...) Τρόσσαν, ο αξιωματικός του Μηχανικού (...) Δίλλμαν και αφ' ετέρου «τα Μέλη τα παραλαμβάνοντα»: εκ μέρους της Νομαρχίας ο Γ. Οικονομίδης, ο Εισαγγελέας (...), ενώ δηλώνεται ότι «ήταν παρών και ο Ταγματάρχης του Μηχανικού (...) Κύριος Βράκερ».

Το κτίριο αποτελούνταν από το «κάτω πάτωμα», το πρώτο πάτωμα, το δεύτερο και το δώμα. Στο σχέδιο παρουσιάζονται το οίκημα του δεσμοφύλακα, υπ' αρ. 1, το μαγειρείο, υπ' αρ. 2, «τα οικήματα των φυλαकुσθέντων», τα οποία αριθμούνται 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 και 11 «με τα πλέον δυνατώτερα κλήθρα», το «οίκημα υπ' αρ. 13 ως προθάλαμος του οίκου των εξετάσεων αρ. 12», τα οικήματα υπ' αρ. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 και 22 «με σιδηρά κλήθρα, σιδηρόπλεκτον φεγγίτην και εσωτερικήν κατασκευήν», τα οικήματα υπ' αρ. I, II, III, IV, V, «τα υποκάτωθεν του Βουλευτικού όντα προς το έσω μέρος της αυλής» και τα οικήματα υπ' αρ. 23, 35, 26, 27, 28, 30, 31, 32 και 34. Οι όροφοι του κτιρίου επικοινωνούσαν με «λίθινες σκάλες» και το δώμα ήταν «ασφαλισμένον με εν μεσοτοιχισμα» και «σκεπασμένον (...) με λιθοπλίνθους». Στην Εικόνα 12 παρουσιάζεται Πίνακας (σε

δύο (2) σελίδες) με αναλυτική καταγραφή των χαρακτηριστικών του κτιρίου των φυλακών, ο οποίος συνόδευε το Πρωτόκολλο παράδοσης και φέρει την υπογραφή των μελών της Επιτροπής παράδοσης και παραλαβής.

The image shows two pages of a handwritten inventory table for the Nauplia prison building. The table is titled 'Βουνοβίσιον' at the top left and 'C. 1835' at the top right. The main heading is 'Χαρακτηριστικά' (Characteristics). The table has multiple columns, with the first column containing detailed descriptions of the building's features in Greek. The subsequent columns are for recording the quantity of each feature. The text is written in cursive. At the bottom right of the second page, there is a signature and some additional notes.

Εικόνα 12. Πίνακας καταγραφής των χαρακτηριστικών του κτιρίου φυλακών Ναυπλίου, 1835 Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους

2.15.2.3. Δημοτικά κτίρια

Το 1862 δημοσιεύονται δύο (2) Διατάγματα τα οποία δεν αφορούσαν δημόσια κτίρια αλλά δημοτικά, γι' αυτό και περιλαμβάνονται σε αυτή την ενότητα. Επρόκειτο για θέατρο, λέσχη και καφενείο που θα ανεγείρονταν στην Ερμούπολη. Ειδικότερα, με το Διάταγμα «**περί συστάσεως ανωνύμου εταιρείας εν Ερμούπολει**», ΦΕΚ 23^{Α'}/26.04.1862, εγκρίνεται η σύσταση εταιρείας με σκοπό την ανέγερση δημοτικού θεάτρου και δημοτικής λέσχης, σύμφωνα με σχετικό Καταστατικό⁴²⁵. Το Καταστατικό αποτελούσε συμβολαιογραφική πράξη μεταξύ αφ' ενός μεν μιας τριμελούς δημοτικής Επιτροπής⁴²⁶, αφ' ετέρου δε, των μετόχων της εταιρείας. Σκοπός της εταιρείας ήταν «*η διά μεθέξεων υπό τους κατωτέρω διαγραφομένους όρους ανέγερσις δύο οικοδομών, εξ' ών η μιν θέλει αποτελέσει το Δημοτικόν Θέατρον, η δε την Δημοτικήν Λέσχην*», δηλαδή η ανέγερση δύο (2) κτιρίων για πολιτιστικές δραστηριότητες, του δημοτικού θεάτρου «Απόλλων» και της δημοτικής Λέσχης «Ελλάς». Στο Καταστατικό περιλαμβάνονταν αναλυτικά οι όροι και προϋποθέσεις για τη διοίκηση της εταιρείας, την ανέγερση των κτιρίων και τη διαχείρισή τους, καθώς και κάθε άλλο σχετικό θέμα. Βάσει του πρώτου όρου του Καταστατικού, ο Δήμος Ερμούπολης χορηγούσε, χωρίς καμία απαίτηση, το οικόπεδο για την ανέγερση του θεάτρου, «*κείμενον ενταύθα εν τη ομονύμω πλατεία*⁴²⁷, και παρά του σχεδίου της Ερμούπολεως διά την χρήσιν ταύτην καθιερωμένον». Χορηγούσε επίσης ένα άλλο οικόπεδο, που βρισκόταν στην πλατεία Όθωνος και «*παρά του σχεδίου ωρισμένον προς κατασκευήν Χρηματιστηρίου*»⁴²⁸, αντί πέντε (5) δρχ. «*δί' έκαστον τετραγωνικόν Βασιλικόν μέτρον τεκτονικόν*». Στο ποσό που θα προέκυπτε, ο Δήμος θα προσέθετε το υπόλοιπο μέχρι τη συμπλήρωση του ισόποσου των δέκα (10) μετοχών, τις οποίες θα λάμβανε. Η πλατεία Όθωνος αποτελούσε τον πυρήνα του σχεδίου πόλεως, καθώς η έλλειψη ελεύθερων δημόσιων χώρων την καθιστούσε ιδιαίτερα σημαντική και η Ερμούπολη αναπτυσσόταν γύρω από αυτή. Σύμφωνα με τον δεύτερο όρο του Καταστατικού τα κτίρια έπρεπε να είναι λιθόκτιστα, «*στερεά και ευπρεπή*», σύμφωνα με τα σχέδια⁴²⁹ του

⁴²⁵ Καταστατικό υπ' αρ. 31.773 της 12^{ης} Ιανουαρίου 1862.

⁴²⁶ Τα μέλη της Επιτροπής είχαν οριστεί με την υπ' αρ. 126/30.10.1861 Πράξη του δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολης. Πρόεδρος ήταν ο Δήμαρχος Αμβρόσιος Δαμαλάς και μέλη οι δημοτικοί Σύμβουλοι Αμβρόσιος Ράλλης και Αλέξανδρος Αλεξάνδρου.

⁴²⁷ Εννοείται η πλατεία Θεάτρου, κοντά στην κεντρική πλατεία Μιαούλη της Ερμούπολης.

⁴²⁸ «Τα κτίρια που σταδιακά δίνουν το σχήμα στην πλατεία, αρχίζουν να χτίζονται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με τις χαρακτηριστικές στοές που θεσμοθετούνται από τον αρχικό σχεδιασμό της, κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών και κυρίως των ιταλικών πόλεων». Τεμπελοπούλου 2014, σ. 22.

⁴²⁹ Βακόνδιος κ.ά. 2012, σ. 153.

αρχιτέκτονα του Δήμου και των προϋπολογισμών τους που είχε συντάξει ο ίδιος αρχιτέκτονας, βάσει των οποίων: η μεν οικοδομή του θεάτρου απαιτούσε δαπάνη εξήντα χιλιάδων τριακοσίων ογδόντα έξι (60.386) δρχ. «ως έγγιστα», η δε δεύτερη, δαπάνη ενενήντα τριών χιλιάδων εξακοσίων τριάντα έξι (93.636) δρχ.. Το θέατρο κτίστηκε το διάστημα 1862 – 1864 με σχέδια του Ιταλού αρχιτέκτονα της λέσχης Pietro Sampro, υπό την ευθύνη του Δήμου. Το δώροφο κτίριο ήταν απλό, με χαμηλή μαρμάρινη βάση και σοβατισμένες όψεις. Οι όροφοι «χωρίζονται με ταινία από πωρόλιθο και έχουν στέψη με φαρδύ γείσο σε γεισίποδες»⁴³⁰. Η λέσχη κτίστηκε την ίδια περίοδο (1862 – 1864), επίσης σε σχέδια του Sampro. Η όψη του κτιρίου στην πλατεία χωρίζεται σε τρία (3) ίσα τμήματα, με τα ακραία να προεξέχουν, με συνεχείς εξώστες και μαρμάρινο στηθαίο πάνω σε διπλά φουρούσια. Η τοιχοποιία του ισόγειου φέρει βαθείς αρμούς και έχει στο κέντρο τρίλοβο άνοιγμα με κίονες. Ο όροφος έχει «παραστάδες στις γωνίες, πλαίσια στα ανοίγματα και στέφεται με επιστήλιο, γείσο και χαμηλό στηθαίο, που κρύβει τη στέγη»⁴³¹. Σύμφωνα με τον τρίτο όρο του Καταστατικού, τη δαπάνη των κτιρίων θα κατέβαλλαν οι μέτοχοι της εταιρείας «διά μεθέξω, οριζομένης εκάστης μεθέξω εκ δραχμών Πεντακοσίων». Προβλεπόταν δε η έκδοση τριακοσίων είκοσι (320) μετοχών, εκτός των δέκα (10) μετοχών του Δήμου Ερμούπολης, «δυναμένων των όλων μετοχών να αυξηθώσιν», στην περίπτωση κατά την οποία η δαπάνη υπερέβαινε τον προϋπολογισμό των κτιρίων. Οι όροι του Καταστατικού από τον τέταρτο μέχρι και τον έβδομο, περιελάμβαναν θέματα διαχείρισης της εταιρείας. Ως όγδοος όρος οριζόταν ότι για το κτίριο του θεάτρου, η εταιρεία «ομολογεί ότι απαλοτριούται παντός δικαιώματος επεμβάσεως ως προς την γενικήν διεύθυνσιν και διαχείρισιν αυτού», ενώ ο Δήμος Ερμούπολης υποχρεωνόταν να μη διαθέσει ποτέ το κτίριο για άλλη χρήση, πέρα από θεατρικές παραστάσεις. Ο Δήμος είχε μόνον τη δυνατότητα «να δίδη υπό μίσθωσιν το καφφενείον αυτού, την δεξαμενήν, και το δικαίωμα του δίδειν δημοσίους τινάς χορούς εν καιρώ της αποκρέω, μουσικάς συμφωνίας, ή άλλας τινάς εκτάκτους και μη θεατρικάς παραστάσεις». Σε ό,τι αφορά το άλλο κτίριο, σύμφωνα με τον ένατο όρο, το πάνω μέρος του, «ήτοι το ανώγειον», θα χρησίμευε αποκλειστικά για δημοτική Λέσχη, ενώ ή εταιρεία παραχωρούσε υποχρεωτικά στον Δήμο μέρος του ισόγειου του κτιρίου, για να στεγάσει τη δημοτική Αστυνομία και «τον στρατώνα της χωροφυλακής και των πυροσβεστών». Ο Δήμος μπορούσε «να μεταχειρισθή τας ρειθήσας αποθήκας ήτοι τα καταστήματα της αστυνομίας και των

---

⁴³⁰ Ο.π., σ. 153.

⁴³¹ Ο.π., σ. 154.

στρατώνων, και εις άλλας χρήσεις». Μόνη προϋπόθεση ήταν, αυτές οι χρήσεις να μην οχλούν «την άνω αυτών λέσχη». Οι υπόλοιποι όροι του Καταστατικού (μέχρι τον ακροτελεύτιο εικοστό τρίτο), αφορούσαν θέματα συνέλευσης των μετόχων, κατανομής των μετοχών, διαχείρισης των κτιρίων, κλπ. Στο Αρχείο Χαρτών δεν υπάρχει σχέδιο αυτών των κτιρίων.

Το 1862 επίσης, με το Διάταγμα «περί συστάσεως ανωνύμου εταιρείας εν Ερμούπολει προς ανέγερσιν δημοτικού καφενείου», ΦΕΚ 24^Α/30.04.1862, εγκρίθηκε η σύσταση ανώνυμης εταιρείας, με σκοπό την ανέγερση «διά συνεταιρισμού» δημοτικού καφενείου, και επικυρώθηκε το Καταστατικό⁴³² της. Βάσει του πρώτου όρου του Καταστατικού, η οικοδομή που θα στέγαζε το καφενείο έπρεπε να είναι λιθόκτιστη, σύμφωνα με το σχέδιο που είχε κατατεθεί στο Δημαρχείο και «κατά τον υπολογισμόν» του δημοτικού αρχιτέκτονος». Το οικοπέδο βρισκόταν «εις το κατά το παράλιον, πλησίον του νέου τελωνείου» της πόλης και είχε επιφάνεια διακόσια πενήντα δύο (252) τ.μ.. Η δαπάνη του κτιρίου, σύμφωνα με τον δεύτερο όρο, είχε προϋπολογιστεί σε είκοσι έξι χιλιάδες πεντακόσιες μία δρχ. και ογδόντα εννέα λεπτά (26.501,89) και θα καταβαλλόταν από τους μετόχους «διά μεθέξεων προς δραχμάς εκατόν εκάστη μέθεξις». Το σύνολο των μετοχών ανερχόταν σε τριακόσιες δέκα πέντε (315). Καθώς η αξία του οικοπέδου που παραχωρούσε η δημοτική Αρχή, για τον συγκεκριμένο σκοπό, είχε εκτιμηθεί σε πέντε χιλιάδες σαράντα (5.040) δρχ., ο Δήμος έλαβε πενήντα (50) «μεθέξεις», σύμφωνα με τον τρίτο όρο του Καταστατικού. Στους υπόλοιπους όρους του (είκοσι (20) συνολικά), ρυθμίζονταν θέματα κατανομής των μετοχών, διαχείρισης της εταιρείας και άλλα σχετικά.

Συμπερασματικά, τα δημόσια πολιτικά και δημοτικά κτίρια της Οθωνικής περιόδου, ρυθμίσεις των οποίων έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, για τα οποία η σχετική νομοθεσία εκδόθηκε το 1836⁴³³, αρχίζουν να ολοκληρώνονται μετά το 1843 (Ανάκτορα, Αστεροκοπέιο), ενώ οι σχετικές ρυθμίσεις πυκνώνουν μετά το 1853 (Ορφανοτροφείο, Λύκειο, Βουλευτήριο και Δικαστήρια στην Αθήνα, λοιπά κτίρια σε Σπάρτη, Καλαμάτα, Ερμούπολη). Πολλά σημαντικά κτίρια σχεδιάστηκαν ή άρχισαν να κατασκευάζονται την Οθωνική περίοδο αλλά ολοκληρώθηκαν πολύ αργότερα, όπως η Ακαδημία, το Πολυτεχνείο, το Αρχαιολογικό Μουσείο, κυρίως για οικονομικούς και δευτερευόντως για τεχνικούς λόγους.

⁴³² Καταστατικό υπ' αριθ. 31.735 της 8^{ης} Νοεμβρίου 1861.

⁴³³ Διάταγμα «περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών», ΦΕΚ 79Α'/28.12.1836.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα δημόσια κτίρια της Αθήνας που σχεδιάστηκαν από σπουδαίους αρχιτέκτονες, όπως ο Κάλκος, ο Καυτατζόγλου, ο Τ. Hansen και καθορίζουν τη φυσιογνωμία της πρωτεύουσας μέχρι σήμερα, επιχειρήθηκε να είναι αντίστοιχου επιπέδου των δημόσιων κτιρίων που κοσμούσαν ευρωπαϊκές πόλεις και πρωτεύουσες. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο Αλέξανδρος Σούτσος, το 1858, «*ωκοδομήσαμεν εν τη Πρωτεύουση Ναόν υψίδομον, τον του Ευαγγελισμού, Ανακτόριον άχαρι μεν, αλλά μέγα και καλλιμάμαρον, Πανεπιστήμιον, Αστεροσκοπείον, Ορφανοτροφείον, Τυφλοκομείον, το Βαρβάκειον Λύκειον και την Εκκλησιαστικήν Ριζάρειον Σχολήν· προσέτι δε καταβάλλονται τα θεμέλια Μεγάρου Ολυμπιακών Αγώνων, Ακαδημίας, Πολυτεχνείου, Θεάτρου και Μουσείου*»⁴³⁴. Ενώ ο Πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στην Αθήνα, Κάρολος Τάκερμαν, επεσήμεινε: «*Αι Αθήναι δύνανται να υπερηφανευθώσιν επί τοις δημοσίοις αυτών κτηρίοις, αμιλλωμένοις προς τα των μεγίστων πρωτευουσών της Ευρώπης*»⁴³⁵.

2.16. Ναοί

Παράλληλα με τα δημόσια κτίρια, επί βασιλείας Όθωνα ανεγείρονται πολλοί ναοί, στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Αυτό είναι λογικό καθώς κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας οι ναοί είχαν καταστραφεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν σχεδιάζονται νέες πόλεις εξ αρχής, ή επεκτείνονται υφιστάμενες, τα πρώτα δημόσια κτίρια που προβλέπονται είναι, σχεδόν πάντοτε, οι ναοί. Πρόβλεψη γίνεται επίσης και για κατοικία ιερέα. Η ανέγερση ναού στον πολεοδομικό ιστό δεν εξυπηρετεί μόνον πρακτικές ανάγκες, ούτε ανταποκρίνεται μόνο στην κάλυψη μιας σημαντικής υποχρέωσης, όπως ήταν το Ψήφισμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης του 1829 για ανέγερση ναού στην Αθήνα, που θα δούμε αμέσως μετά. Καλύπτει επίσης «*ιδεολογικές και ψυχολογικές ανάγκες όπως είναι η ανάγκη του ανθρώπου για υπέρβαση: υπέρβαση των ορίων και των περιορισμών, υπέρβαση της φθοράς και του θανάτου*»⁴³⁶.

Αναλυτικά, σε ό,τι αφορά τους ναούς:

2.16.1. Ναοί στην Αθήνα

Τον Ιανουάριο 1834 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως η πρώτη προκήρυξη για αρχιτεκτονικό διαγωνισμό και μάλιστα διεθνή για τα τότε δεδομένα, που αφορούσε στην ανέγερση του ναού του Σωτήρος στην Αθήνα. Στο άρθρο 2 του σχετικού Διατάγματος, ΦΕΚ

⁴³⁴ Σούτσος 1874, σσ. λα'-λβ'.

⁴³⁵ Τάκερμαν 1877, σ. 28.

⁴³⁶ Μαρμαρινός 2004, σ. 15.

5^Α/29.01.1834, αναφέρεται ότι, αφού είχε ληφθεί υπόψη το σχετικό Η΄ Ψήφισμα⁴³⁷ της Δ΄ Εθνικής Συνέλευσης των Ελλήνων (1829), αποφασίστηκε να ανεγερθεί ναός «*τιμώμενος επ΄ ονόματος του Σωτήρος*», ένα μνημείο αντάξιο «*και του Ελληνικού λαού και του συμβάντος, προς μνήμην του οποίου ανεγείρεται*». Το Διάταγμα όριζε ότι «*θέλει γένει άνευ αναβολής η εκλογή της θέσεως και η σύνταξις του προγράμματος· μετά δε ταύτα θέλουν προσκληθή αμέσως αρχιτέκτονες, εντόπιοι και ξένοι, δια να παρουσιάσουν σχέδια κατασκευής του μνημείου*». Είναι εντυπωσιακό για τα δεδομένα της εποχής ότι οριζόταν η ημερομηνία θέσης του «*πρώτου λίθου*» του ναού: πρόκειται για την 25^η Ιανουαρίου 1835, δηλαδή ένα χρόνο αργότερα. Για να επιτευχθεί αυτό, αναφέρει το Διάταγμα (άρθρο 3), επρόκειτο «*εντός ολίγου*» να γίνει η πρόσκληση προς τους αρχιτέκτονες για να παρουσιάσουν τα σχέδια κατασκευής του ναού και να δοθεί «*προθεσμία τοιαύτη, ώστε η έγκρισις του σχεδίου να εμπορή να γένη προ του τέλους του έτους* (εννοείται του 1834), η δε κατασκευή να αρχίση και να εξακολουθή ανεμπодίστως, άμα τεθή ο πρώτος λίθος». Εντός του ναού σχεδιαζόταν η ανέγερση στήλης, στην οποία θα αναγράφονταν τα ονόματα των πεσότων φιλελλήνων στα πεδία των μαχών, όπως ακριβώς προέβλεπε το Η΄ Ψήφισμα, καθώς και όσων είχαν συντελέσει στην αναγέννηση της Ελλάδας. Επρόκειτο για ένα πολύ φιλόδοξο εγχείρημα, τόσο ως προς την αρχική σύλληψή του με τη διενέργεια αρχιτεκτονικού διαγωνισμού, όσο και ως προς το χρονοδιάγραμμα υλοποίησής του.

Τέσσερα (4) χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 1838, με το Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως ναού του Σωτήρος εις Αθήνας**», ΦΕΚ 12^Α/11.04.1838, ανακοινώνεται ότι ο Όθωνας είχε εγκρίνει τα σχέδια που είχε εκπονήσει ο ορισθείς αρχιτέκτονας, χωρίς αυτός να αναφέρεται, ως άξια «*κατά πάντα*» και είχε προσδιοριστεί η θέση στην οποία θα ανεγειρόταν ο ναός, στην πλατεία Όθωνος, πρόδρομο της σημερινής πλατείας Ομονοίας. Βέβαια δεν επρόκειτο «*για ναό του Σωτήρος, όπως είχε αποφασισθεί, αλλά για ένα κτήριο προορισμένο κυρίως να δεχθεί τα οστά των πεσότων*»⁴³⁸. Αυτά τα σχέδια δεν υπάρχουν στο Αρχείο Χαρτών. Μία πρόταση είχε κατατεθεί επίσης από τον Καυταντζόγλου, όχι όμως για ναό αλλά για ένα «*Ηρώων εθνικόν*», η οποία μάλιστα απασχόλησε

⁴³⁷ Το Η΄ Ψήφισμα όριζε στο άρθρο Α΄: «Όταν η τοπική περιφέρεια της Ελλάδος και η καθέδρα της Κυβερνήσεώς της κατασταθώσιν οριστικώς, και οι οικονομικοί πόροι του Κράτους επιτρέψωσι, θέλει ανεγερθή κατά διαταγήν της Κυβερνήσεως εις την καθέδραν αυτής ναός επ΄ όνόματι του Σωτήρος τιμώμενος», και στο άρθρο Ε΄: «Τα ονόματα των φιλελλήνων, όσοι απέθανον εις την Ελλάδα μαχόμενοι υπέρ της ανεξαρτησίας της, θέλουν χαραχθή επί τινος μνημείου εγερθησομένου εις τον ναόν του Σωτήρος». Τέλος, το άρθρο ΣΤ΄ όριζε: «Τα ονόματα των φιλελλήνων, όσοι συντελέσαν εις την επανόρθωσιν της Ελλάδος, θέλουν καταχωρηθή εις δίπτυχα, τα οποία θέλουν κατατεθή επί του ρηθέντος μνημείου». Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως 1829, σσ. 123-124.

⁴³⁸ Μαρκάτου 1995, σσ. 39-40.

την Ακαδημία των Καλών Τεχνών του Παρισιού, το 1836. Ειδικότερα, η αρχιτεκτονική Επιτροπή της Ακαδημίας εξέφρασε την ικανοποίησή της για το έργο του Καυταντζόγλου, εκτιμώντας ότι ο νέος αρχιτέκτονας επιχειρούσε «να επαναφέρει στην πατρίδα του τον ωραίο χαρακτήρα της κλασικής αρχιτεκτονικής»⁴³⁹.

Αποφασίζεται να αρχίσουν προκαταρκτικές εργασίες στον ναό και να προχωρήσει η οικοδόμησή του «αναλόγως των εκάστοτε υπάρχοντων μέσων», δηλαδή ανάλογα με τους διαθέσιμους πόρους, οι οποίοι ήταν περιορισμένοι. Στο Διάταγμα γινόταν επίκληση στο φιλότιμο του Έλληνα πολίτη, προκειμένου «να συνεισφέρει ευχαρίστως το κατά δύναμιν» για την ανέγερση αυτού του εθνικού μνημείου, όπως χαρακτηρίζεται ο ναός. Ο ίδιος ο Όθωνας θα συνεισέφερε «ανάλογον τινά ποσότητα». Υπήρχε ήδη μεγάλη καθυστέρηση τριών (3) ετών, βάσει του αρχικού χρονοδιαγράμματος, καθώς τα οικονομικά του Κράτους αδυνατούσαν να σηκώσουν το βάρος της ανέγερσης του ναού. Κλήθηκε η Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης να δώσει σχετικές Οδηγίες στους ιερείς, στις δημοτικές Αρχές, στους Πρέσβεις και τους Προξένους «διά να συνάξωσι τας εκουσίους συνδρομάς, τας διά τον σκοπόν τούτον προσφερθείσας». Όπως αναφέρεται στο Διάταγμα, ο σκοπός αυτός ήταν «αγαθός και εθνικός» και δόθηκε εντολή να καταγράφονται σε ιδιαίτερο βιβλίο τα ονόματα των συνεισφερόντων, ώστε να φυλάσσονται στον ναό «εις αιωνίαν αυτών μνήμην». Δεν υπήρξε, έκτοτε, κανένα άλλο νομοθέτημα, επί Όθωνος, σχετικό με την ανέγερση του ναού του Σωτήρος, ούτε προχώρησε κάποια σχετική διαδικασία⁴⁴⁰.

Στο Διάταγμα «περί ανεγέρσεως δημοτικού Ναού εν τη πόλει των Αθηνών» ΦΕΚ 30^Α/01.12.1842, δίνονται ορισμένες πληροφορίες για το σχέδιο της Αθήνας, κυρίως όμως για τη χωροθέτηση των ναών της. Ο δημοτικός ναός στον οποίο αναφέρεται το Διάταγμα ήταν ο Μητροπολιτικός ναός, του οποίου η ιστορία των πρώτων χρόνων του δεν είναι γνωστή με ακρίβεια. Όπως αναφέρει ο Σωτήρης Βογιατζής, από το 1837 υπήρχε ήδη αίτηση του μητροπολίτη

⁴³⁹ Πετρίδου 1983, σ. 216.

⁴⁴⁰ Το θέμα επανήλθε το 1969, όταν με το Ν.Δ. 320 «περί ιδρύσεως Ειδικού Ταμείου Ανεγέρσεως Ιερού Ναού του Σωτήρος», ΦΕΚ 206^Α/18.10.1969, ιδρύθηκε Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, με σκοπό την ανέγερση, αγιογράφηση, εξοπλισμό και συντήρηση του ναού, τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος τον ναό χώρο, «συμπεριλαμβανομένων και των πέριξ αυτού οδών και πλατειών». Το Διάταγμα προέβλεπε ότι οι όροι δόμησης του ναού και οι πολεοδομικές ρυθμίσεις της ευρύτερης περιοχής χωροθέτησής του (η οποία δεν αναφέρεται), θα ρυθμιζόνταν με Πράξη του Υπ. Δημοσίων Έργων, κατά παρέκκλιση των διατάξεων του ισχύοντος, τότε, Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού. Προέβλεπε επίσης τη διενέργεια πανελληνίου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τη μελέτη του ναού και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Με το Ν.Δ. 1136/1972, ΦΕΚ 57^Α/28.04.1972, τροποποιήθηκε η σύνθεση της κριτικής Επιτροπής του διαγωνισμού, ο οποίος είχε προκηρυχθεί το 1971 (περίληψη της προκήρυξης είχε δημοσιευθεί στο υπ' αρ. 157/28.09.1971 Φύλλο του Παραρτήματος της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως). Ο ναός δεν έχει ανεγερθεί.

Αττικής Νεόφυτου προς τον Όθωνα για την ανέγερση «αγίας εκκλησίας εν τη βασιλική Καθέδρα»⁴⁴¹. Ωστόσο, μέχρι τη θεμελίωση του ναού προέκυψαν πολλές διαφωνίες. Στο Διάταγμα επισημαίνεται ότι ο δημοτικός ναός θα ανεγειρόταν στη θέση της παλαιάς Μητρόπολης «κατά το *ώδε επισυναπτόμενον σχέδιον*». Ο ναός προβλεπόταν αρχικά να ανεγερθεί στην οδό Πανεπιστημίου, δίπλα από το προβλεπόμενο κτίριο της Ακαδημίας.

Ο Τ. Hansen εκτόνησε, το 1842, μία σύνθεση ρωμανογοτθικής έμπνευσης, συνδυασμένης με αναγεννησιακά και βυζαντινά στοιχεία. Όμως ο Δήμος Αθήνας απέρριψε την περιοχή, καθώς την έκρινε απόκεντρη και τελικά αποφασίστηκε ο ναός να ανεγερθεί στην παλαιά πόλη, στη θέση του συγκροτήματος των παλαιών μητροπολιτικών κτιρίων της Τουρκοκρατίας, τα οποία είχαν κατεδαφιστεί, με μόνη εξαίρεση τη βυζαντινή εκκλησία της Γοργοεπηκόου. Ο θεμέλιος λίθος του ναού τέθηκε από τον Όθωνα τα Χριστούγεννα του 1842. Η κατασκευή του θα χρηματοδοτούνταν από την εκποίηση «των παραχωρηθέντων εκκλησοπέδων» στον Δήμο και από συνεισφορές των κατοίκων. Οι εργασίες στην οικοδομή, στην οποία χρησιμοποιήθηκαν υλικά από άλλους κατεδαφισμένους ναούς, διακόπηκαν την άνοιξη του 1843, ελλείψει πόρων. Το 1846 προκηρύχθηκε νέος διαγωνισμός, για τη μετατροπή του ρυθμού σε «ελληνοβυζαντινό», όπως αναφέρει ο Βογιατζής⁴⁴². Εγκρίθηκε η μελέτη του Ζέζου, ο οποίος διαδέχτηκε τον Hansen, αλλά δύο (2) χρόνια αργότερα οι εργασίες διακόπηκαν πάλι και ξανάρχισαν το 1853. Το 1857 απεβίωσε ο Ζέζος και ο Δήμος Αθήνας ανέθεσε τη συνέχιση της μελέτης στον Boulangier και την επίβλεψη του κτιρίου στον Κάλκο. Τελικά ο ναός ολοκληρώθηκε το 1858 αλλά εγκαινιάστηκε στις 21 Μαΐου 1862⁴⁴³. Μεταξύ του Πανεπιστημίου και των Ανακτόρων διαφυλασσόταν χώρος για την ανέγερση άλλου δημοτικού ναού. Κατά τα λοιπά, το Διάταγμα παρέπεμπε στις διατάξεις του Διατάγματος⁴⁴⁴ για το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, του 1836.

Σχετική με τη Μητρόπολη, και ορισμένους άλλους ναούς σε Αθήνα και Πειραιά, είναι ανακοίνωση που δημοσιεύεται το 1861 στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, και ειδικότερα στις «Αγγελίες» για τη Δημόσια Υπηρεσία του ΦΕΚ 22^Α/20.06.1861, και αφορούσε την προμήθεια υλικών για τη συντήρηση ναών. Σύμφωνα με αυτή, με Διάταγμα⁴⁴⁵ της 29^{ης} Μαΐου 1861, είχαν εξαιρεθεί από την καταβολή τέλους εισαγωγής «1130 σκ. κηρού, 2229 κομματίων μαρμάρων και

⁴⁴¹ Βογιατζής 2012, σ. 47.

⁴⁴² Ό.π., σ. 48.

⁴⁴³ Ό.π., σ. 47.

⁴⁴⁴ Διάταγμα «περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα», ΦΕΚ 91^Α/31.12.1836.

⁴⁴⁵ Αυτό το Διάταγμα δεν έχει δημοσιευθεί σε ΦΕΚ.

1000 κομματίων πετρών, προς στίλβωσιν και καθαρισμόν των μαρμάρων, άτινα εισήχθησαν το π.ε. διά του τελωνείου Πειραιώς, κατά τας υπ' αρ. 211, 212, 497, 576, 387, 885 και 1133 διασαφήσεις διά λογαριασμόν των εν Πειραιεί ναών "αγία Τριάς και άγιος Σπυρίδων" και των εν Αθήναις "Μητρόπολις, Καπνικαρέα και άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς"⁴⁴⁶». Υλικά από τα προαναφερόμενα χρησιμοποιήθηκαν προφανώς στην ολοκλήρωση των εργασιών της Μητρόπολης.

Στο ΦΕΚ 40^Α/06.11.1850 δημοσιεύεται το Διάταγμα «περί χορηγηθείσης πιστώσεως έξ χιλιάδων δραχμών, εις βοήθειαν υπέρ του δήμου Αθηνών διά την αποπεράτωση του ναού της Αγίας Ειρήνης». Η Αγία Ειρήνη ήταν μεσαιωνικός ναός και, παρά τις ζημιές που είχε υποστεί κατά την περίοδο της Επανάστασης, παρέμενε ο σημαντικότερος στην Αθήνα. Οι Επίτροποι του ναού είχαν αναθέσει στον Καυταντζόγλου⁴⁴⁷ να σχεδιάσει την ανοικοδόμησή του, ώστε να ανταποκρίνεται ο ναός στις αυξανόμενες ανάγκες. Οι εργασίες άρχισαν το 1847, με χρήση υλικών από παλαιές κατεδαφισμένες εκκλησίες της Αθήνας. Στο προοίμιο του Διατάγματος διαπιστώνεται ότι ο ναός «μένει εισέτι ατελής δι' έλλειψιν των προς τούτο δαπανών» και επειδή η έλλειψη κατάλληλου ιερού ναού για τις επίσημες εκκλησιαστικές τελετές της πρωτεύουσας⁴⁴⁸ αλλά και «η πρόοδος, εις ην έφθασεν η οικοδομή», καθιστούσαν αναγκαία την ταχεία αποπεράτωση του, αποφασίστηκε η διάθεση πίστωσης έξι χιλιάδων (6.000) δρχ., σε τρεις (3) ισόποσες μηνιαίες δόσεις, προκειμένου να δοθεί ως βοήθεια στον Δήμο Αθήνας, ώστε να ολοκληρωθούν οι εργασίες στον ναό. Ο ναός εγκαινιάστηκε το 1850, χωρίς την εσωτερική του διακόσμηση, η οποία ολοκληρώθηκε πολύ αργότερα, την περίοδο 1879 – 1892.

Τον Ιούνιο 1854 έχουμε μία σημειακή τροποποίηση του σχεδίου της Αθήνας, η οποία σχετίζεται με ναό. Ειδικότερα, στο ΦΕΚ 15^Α/05.06.1854 δημοσιεύεται Διάταγμα με το οποίο τροποποιείται η «προσδιωρισμένη» οικοδομική γραμμή περί τον ναό του Νικοδήμου «κατά το συνημμένον ως

⁴⁴⁶ Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά βρίσκεται στους πρόποδες της Ακρόπολης και εντάσσεται στους ναούς της Αθήνας του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα. «Η ονομασία του ναού «Άγιος Νικόλαος του Ραγκαβά» χρησιμοποιείται για την ενορία, αλλά και για ολόκληρη τη συνοικία, στην απογραφή οικιών και πληθυσμού της 26^{ης} Οκτωβρίου 1824, όπου ο ναός αναφέρεται ως ενοριακός μαζί με την Παναγία Δουβέργαινα και έχει «31 οσπίτια και 107 ψυχές»». Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2003, σσ. 56, 61.

⁴⁴⁷ Για τον ναό της Αγίας Ειρήνης ο Καυταντζόγλου «σχεδίασε μία τρίκλιτη βασιλική με τρούλο και δύο κωδωνοστάσια, νεοκλασικού ρυθμού, με αναγεννησιακές αλλά και βυζαντινές επιδράσεις, σε μία πρωτότυπη ωστόσο σύνθεση». Ε.Ι.Ε., «Ναός Αγίας Ειρήνης».

⁴⁴⁸ Στην Αγία Ειρήνη τελούσαν, στη συνέχεια, οι επίσημες τελετές. Είναι ενδεικτικό ότι το 1854 αποφασίστηκε να τελεστούν δύο μνημόσυνα, το πρώτο στις 5 Σεπτεμβρίου στη μνήμη του Στρατηγού Λόντου, και το δεύτερο στις 19 Σεπτεμβρίου, στη μνήμη του «μεγάλου της Ελλάδος πολίτου» Κουντουριώτη. Οι τελετές έγιναν «δημοσία δαπάνη και μεθ' όλης της δυνατής τιμής» στον ναό της Αγίας Ειρήνης. Σχετικά είναι τα Διατάγματα που δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 36^Α/25.09.1854.

παράρτημα και φέρον την Ημετέραν επικύρωσιν απόσπασμα εκ του σχεδίου τούτου». Δεν δίνεται καμία άλλη πληροφορία για τη θέση του ναού και της πλατείας, ούτε υπάρχει δημοσιευμένο παράρτημα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Στο Αρχείο Χαρτών δεν βρέθηκε το σχέδιο. Ο ναός είναι το αρχαιότερο και πιστότερο αντίγραφο του Οσίου Λουκά, χρονολογούμενο στις αρχές του 11^{ου} αιώνα. Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ψηλό τέμπλο, σύμφωνα με τη ρωσική τεχνοτροπία. Αριστερά υπάρχει το παρεκκλήσι του Αγίου Νικοδήμου και δεξιά του Αγίου Νικολάου, επισκόπου Μύρων. Ο ναός παλαιότερα ονομαζόταν Σωτεΐρα του Λυκοδήμου, ίσως διότι είχε θεμελιωθεί πάνω σε ναό του Λυκείου Απόλλωνα. Υπέστη σοβαρές ζημιές κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αναστηλώθηκε με πρωτοβουλία του αρχιμανδρίτη και Καθηγητή της Ακαδημίας του Κιέβου Αντωνίνου, από τους αρχιτέκτονες Ιβάν Στρομ, απεσταλμένο του Τσάρου Νικολάου Α΄, Τηλέμαχο Βλασσόπουλο⁴⁴⁹ και Boulanger. Για την αναστήλωσή του χρησιμοποιήθηκε αναλαξευμένο υλικό από το μνημείο του Θρασύλλου⁴⁵⁰. Την ιστόρηση του ναού έκανε ο Ludwig Thiersch, ο οποίος είχε σπουδάσει γλυπτική και ζωγραφική στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου και την περίοδο 1852 – 1855 δίδασκε ζωγραφική στο Σχολείο των Τεχνών. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στον ναό απεικονίζεται ο απόστολος Παύλος με τα χαρακτηριστικά του Όθωνα. Η αναστήλωση διήρκεσε πέντε (5) χρόνια και τη σημαντική δαπάνη κάλυψε η ρωσική Κυβέρνηση. Το 1861 με τον Νόμο ΧΙΓ΄ «περί παραχωρήσεως δωρεάν εις την Ρωσικήν Κυβέρνησιν της εκκλησίας του Νικοδήμου μεθ' όλης της περιοχής αυτής προς χρήσιν της εν Ελλάδι Ρωσικής πρεσβείας», ΦΕΚ 20^Α/10.06.1861, ο ναός παραχωρήθηκε δωρεάν στην Κυβέρνηση της Ρωσίας, προκειμένου να χρησιμεύσει ως ορθόδοξη εκκλησία της Ρωσικής πρεσβείας στην Ελλάδα «και εις πλήρη ιδιοκτησίαν αυτής».

2.16.2. Ναοί σε άλλες πόλεις

Πληροφορίες για ανέγερση ναών σε τέσσερις (4) άλλες πόλεις και ειδικότερα στην Ερμούπολη, τον Πειραιά, τη Λαμία και τη Θήβα, δίνονται μέσα από Διατάγματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια. Συγκεκριμένα:

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η Ερμούπολη βρισκόταν σε ακμή, είχε ήδη δύο (2) ναούς, τον Μητροπολιτικό της Μεταμόρφωσης (1824) και τον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου (1828) και ο Όθωνας εγκρίνει, με το Διάταγμα «**περί εγκρίσεως του εν Ερμουπόλει εγειρομένου Ναού του**

⁴⁴⁹ Ο αρχιτέκτονας Τηλέμαχος Βλασσόπουλος, Ηπειρωτικής καταγωγής, υπηρετούσε ως ταγματάρχης στον στρατό.

⁴⁵⁰ Εργασίες αποκατάστασης στο θέατρο του Διονύσου 2009, σ. 13.

αγίου Νικολάου κατά τα επικυρωθέντα σχέδια», ΦΕΚ 24^{Α'}/10.09.1851, την κατασκευή «*κατά τα υποβληθέντα και φέροντα την Ημετέραν επικύρωσιν σχέδια*» ενός τρίτου, του Αγίου Νικολάου⁴⁵¹. Ο ναός ανήκει στον τύπο της βασιλικής με τρούλο. Τα σχέδιά του εκπόνησε ο Γ. Μεταξάς, ενώ το τέμπλο του, από μάρμαρο Πεντέλης, φιλοτεχνήθηκε τη δεκαετία του 1880 από τον Τήνιο γλύπτη Γεώργιο Βιτάλη. Στα μαρμάρινα προπύλαιά του δεσπόζουν οι τέσσερις (4) ιωνικού ρυθμού κίονες. Στον μικρό κήπο του ναού υπάρχει το μνημείο του «άταφου αγωνιστή», έργο επίσης του Βιτάλη, προς τιμήν των άγνωστων αγωνιστών της Επανάστασης. Επισημαίνεται στο Διάταγμα ότι οποιαδήποτε τροποποίηση των σχεδίων του ναού «*προς ελάττωσιν της δαπάνης ή προς εκπλήρωσιν άλλου τινός σκοπού*», θα έπρεπε να υποβληθεί για νέα έγκριση. Ο ναός εγκαινιάστηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1870.

Στον Πειραιά εγκρίνεται η ανέγερση ιερού ναού «*κατά το συνυποβαλλόμενον διάγραμμα*», με Διάταγμα στο ΦΕΚ 86^{Α'}/28.12.1856. Όπως έχουμε δει, ο Πειραιάς είχε τέσσερις (4) ναούς, Αγίας Τριάδας, Αγίου Σπυρίδωνα, Αγίου Νικολάου και Αγίου Παύλου. Ο ναός στον οποίο αναφέρεται το Διάταγμα θα ανεγειρόταν «*εν μέσω της μεγάλης πλατείας των τεσσάρων καταστημάτων*», δηλαδή της πλατείας Κοραή, η οποία θα έφερε εφ' εξής το όνομα του ναού. Ο Πειραιάς, στα μέσα της δεκαετίας του 1850, ήταν ακόμη μία μικρή πόλη υπό δημιουργία, (όπως είδαμε στην §2.13.1.), με δρόμους και πλατείες σε κακή κατάσταση. Η μόνη αναφορά στη μεγάλη πλατεία με τα τέσσερα (4) καταστήματα αρκούσε για να περιγράψει την περιοχή χωροθέτησης του ναού. Τελικά ο ναός δεν ανεγέρθηκε⁴⁵². Στο Αρχείο Χαρτών⁴⁵³ σημειώνεται «έλλειψη χάρτη». Μετά την Οθωνική περίοδο, το 1866, υπάρχει αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως για επέκταση ενός άλλου ναού στον Πειραιά, του Αγίου Σπυρίδωνα⁴⁵⁴.

Στο ΦΕΚ 16^{Α'}/18.04.1860 δημοσιεύεται το Διάταγμα «**περί ανεγέρσεως ιερού Ναού εν Λαμία**», με το οποίο προβλεπόταν να ανεγερθεί ναός «*επί της αρκτικοανατολικής πλευράς της πλατείας Όθωνος*⁴⁵⁵», σύμφωνα με «*το επισυνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα*». Και για αυτό τον ναό, στο Αρχείο Χαρτών, σημειώνεται «έλλειψη χάρτη»⁴⁵⁶.

⁴⁵¹ Πρόκειται για τον ναό του Αγίου Νικολάου «του Πλούσιου». Καραγάτσης 2016, σ. 378. Είχε θεμελιωθεί στις 28 Φεβρουαρίου 1848.

⁴⁵² Μαλικούτη 1999, σ. 63.

⁴⁵³ Φύλλο «Νομός: Αττικής, Δήμος/Κοινότης: Πειραιάς, Οικισμός/Περιοχή: 22 – 29».

⁴⁵⁴ Διάταγμα «περί επεκτάσεως του σχεδίου του εν Πειραιεί Ναού του αγίου Σπυρίδωνος», ΦΕΚ 50^{Α'}/28.06.1866.

⁴⁵⁵ Πρόκειται για μία από τις δύο πλατείες της Λαμίας. Σχετικό είναι το Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 53^{Α'}/22.11.1858.

⁴⁵⁶ Φύλλο «Νομός: Φθιώπιδος, Δήμος/Κοινότης: Λαμία».

Τέλος, με Διάταγμα που δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 27^{Α'}/24.07.1861, εγκρίθηκε η ανέγερση ναού στη Θήβα, σύμφωνα με «το επισυνημμένον και φέρον την Ημετέραν έγκρισιν διάγραμμα». Δεν προσδιορίζεται στο Διάταγμα σε ποιόν ναό αναφέρεται, ούτε δίνεται οποιοδήποτε άλλο στοιχείο για τη θέση όπου επρόκειτο να χωροθετηθεί ο ναός. Τα τρία (3) σχέδια, υπό κλίμακα 1:200, που συνοδεύουν το Διάταγμα, «Πρόσοψις», «Τομή ΑΒ» και «Κάτοψις» του ναού, η οποία έχει διαστάσεις 20,20Χ20,20 τ.μ., βρέθηκαν στο Αρχείο Χαρτών και παρουσιάζονται στο Παράρτημα.

Άλλα ειδικότερα Διατάγματα ή Νόμοι για ανέγερση ναών, δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την περίοδο 1833 – 1862. Συμπερασματικά, ναοί άρχισαν να σχεδιάζονται από τις αρχές της Οθωνικής περιόδου (Αθήνα, 1834) μέχρι το τέλος της (Θήβα, 1861). Οι ναοί ακολουθούσαν διάφορους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς: ο Μητροπολιτικός της Αθήνας σχεδιάστηκε αρχικά σε ρυθμό ρωμανογοτθικό, συνδυασμένο με αναγεννησιακά και βυζαντινά στοιχεία για να καταλήξει σε ρυθμό ελληνοβυζαντινό. Ο Άγιος Νικόλαος Ερμούπολης ακολούθησε τον βυζαντινό ρυθμό. Από χωροταξική άποψη, οι ναοί δέσποζαν στα σχέδια πόλεως. Χωροθετούνταν συνήθως στο κέντρο πλατείας, όπως, ενδεικτικά στα σχέδια πόλεων Καλαμακίου, Αστακού, Αλονήσου, Δραχμανίου, Τήνου (μονή Ευαγγελιστρίας), Ωρεών, τα οποία παρουσιάζονται στο Παράρτημα, ενώ στο σχέδιο πόλεως της Θήβας του 1861, σημειώνονται συνολικά οκτώ (8) ναοί.

3. Το αστικό περιβάλλον κατά την Οθωνική περίοδο

Οι πρώτες αναφορές σε δημιουργία αστικού πράσινου υπάρχουν από το 1834, στο σχέδιο πόλεως του Πειραιά, των Κλεάνθη και Schaubert, το οποίο προέβλεπε πράσινες εστίες, με δενδροφυτευμένους δρόμους, όπως αντίστοιχα προβλεπόταν στο σχέδιο πόλεως της Αθήνας.

Στο θεμελιώδες Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών» του 1835, με το οποίο τέθηκαν οι βάσεις για την οικιστική οργάνωση του νεοσύστατου Κράτους με κύριο στόχο την υγιεινή στις πόλεις, υπάρχουν οι πρώτες αδρομερείς αναφορές για την προστασία του αστικού περιβάλλοντος.

Ειδικότερα στη ρύθμιση επισημαίνεται ο ρόλος των κλιματικών συνθηκών στον σχεδιασμό μιας πόλης, καθώς αυτή προέβλεπε ότι μόνον όπου επικρατούσε «υγιής αήρ» έπρεπε να κτίζονται πόλεις και η θέση τους να επιλέγεται έτσι ώστε να μην επηρεάζονται ούτε από τη ζέστη, ούτε από το ψύχος, ούτε από «*δριμείς και νοσερούς ανέμους*».

Σύμφωνα με την ίδια ρύθμιση, η ύπαρξη πόσιμου νερού αποτελούσε μία άλλη βασική περιβαλλοντική παράμετρο στον σχεδιασμό των πόλεων. Το νερό έπρεπε να προέρχεται από πηγή ή ποτάμι και να φτάνει στην πόλη με υπόγειο υδραγωγείο. Παράλληλα, λαμβανόταν πρόνοια και για την αποστράγγιση των οδών, χωρίς όμως οποιαδήποτε αναφορά στον τελικό αποδέκτη. Η απορροή ομβρίων και ακάθαρτων υδάτων έπρεπε να γίνεται με αύλακες που θα οδηγούσαν τα ύδατα εκτός πόλεως, με συγκεκριμένες τεχνικές προδιαγραφές: οι δρόμοι έπρεπε να έχουν κατά μήκος κλίση 0,33%, ώστε τα ακάθαρτα ύδατα «*να εκχέωνται εις ρυάκας, ποταμούς ή θάλασσαν*». Δηλαδή μέριμνα λαμβανόταν μόνο για την απομάκρυνση των ακάθαρτων, ενώ τελικός αποδέκτης μπορούσε να είναι οποιοδήποτε υδάτινο οικοσύστημα, ρυάκι, ποτάμι, θάλασσα. Δεν υπήρχε καμία πρόνοια για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος και αυτό είναι λογικό, καθώς αφ' ενός δεν υπήρχε, την εποχή εκείνη, ευαισθητοποίηση σε περιβαλλοντικά θέματα, αφ' ετέρου ήταν άλλες οι προτεραιότητες και πολύ πιο επείγουσες. Οι πολίτες υποχρεώνονταν μόνο να κατασκευάσουν αγωγούς αποχέτευσης, οι οποίοι κατέληγαν νόμιμα, στη θάλασσα.

Λαμβανόταν όμως μέριμνα ώστε τα φρεάτια και οι δεξαμενές ύδατος να προφυλάσσονται από τις ακαθαρσίες. Η επισήμανση αφορούσε τους στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής που έπρεπε να ακολουθούνται. Η κατασκευή υπονόμων έγινε υποχρεωτική πολύ αργότερα, το 1856. Επισημαίνεται ότι, σε αντίθεση με το νεοελληνικό Κράτος, στον Οικοδομικό Κανονισμό των Ιονίων

Νήσων προβλεπόταν από το 1824, «υδροχόες», τα νερά των οποίων έπρεπε να απορρέουν υπόγεια, στις δημόσιες «αμάρες».

Η ρύθμιση για τα ακάθαρτα ύδατα εφαρμόζεται το 1836 στο σχέδιο πόλεως της Πάτρας, όταν επρόκειτο να εκτεθούν σε δημοπρασία εκποίησης τα οικοπέδα της νέας σειράς της παραλίας της κάτω πόλης. Συγκεκριμένα, θεσπίζεται η υποχρέωση των αγοραστών αυτών των οικοπέδων να κατασκευάσουν αποχετευτικό δίκτυο, «οχετούς» και να συνδέσουν τα κτίριά τους με αυτό. Οι οχετοί, των οποίων το στόμιο έπρεπε να φράσσεται με σιδερένιο κιγκλίδωμα, θα ξεκινούσαν από τις κατοικίες και θα κατέληγαν στον αιγιαλό.

Επιχειρήθηκε επίσης στα πρώτα βήματα του νεοελληνικού Κράτους να χωροθετηθούν στις πόλεις, σε πρωτόλεια μορφή, περιοχές υποδοχής οχλουσών μονάδων, κυρίως εργαστηρίων, ρύθμιση που αποσκοπούσε στην προστασία του περιβάλλοντος και στην τήρηση των κανόνων υγιεινής. Ειδικότερα, η δυνατότητα εγκατάστασης βιοτεχνικών εργαστηρίων παρασκευής συγκεκριμένων προϊόντων (χημικών ή φαρμακευτικών, χρωμάτων, κ.α.), των οποίων η λειτουργία προκαλούσε περιβαλλοντικές επιπτώσεις (επιπτώσεις στα νερά ή στο έδαφος, πρόκληση θορύβου, έκλυση οσμών, κλπ), προϋπέθετε άδεια από την αστυνομία και τη συγκατάθεση των γειτόνων. Ενδεικτικά, τα σφαγεία χωροθετούνταν εκτός πόλεων «*παρά την θάλασσαν, ποταμόν ή ρύακα*», προφανώς για τη διάθεση των αποβλήτων τους σε αυτούς τους αποδέκτες. Αποκλειστικό κριτήριο επιλογής ήταν η γεινιάσή τους με τελικό υγρό αποδέκτη, ακριβώς όπως προβλεπόταν για τη διάθεση των ακάθαρτων υδάτων. Άλλου είδους εργαστήρια «*οσμίν δυσώδη ή βαρείαν απόζοντα ή θόρυβον προξενούντα*», έπρεπε να χωροθετούνται σε αποκέντρες συνοικίες. Τα εκδορεία των ζώων έπρεπε να «*απέχουν*» απόσταση τουλάχιστον μισής ώρας από την πόλη, «*εις υψηλόν και σύδενδρον τόπον*». Δεν επρόκειτο βέβαια για οργανωμένους υποδοχείς βιοτεχνικών και μεταποιητικών μονάδων, άλλωστε αυτές δεν κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με το μέγεθος ή τον βαθμό όχλησής τους (χαμηλή, μέση, υψηλή). Παρ' όλα αυτά, η μέριμνα απομάκρυνσης των οχλουσών δραστηριοτήτων και εργαστηρίων από το κέντρο των πόλεων από το 1835, κρίνεται ως ρύθμιση φιλική προς το περιβάλλον. Οι πρώτες σχετικές συζητήσεις έγιναν μετά την Οθωνική περίοδο, ενώ το 1863 προσδιορίστηκε για πρώτη φορά η βιομηχανική «ζώνη» του Πειραιά, στον

οποίο υπάρχει καταγεγραμμένη μία σημειακή χωροθέτηση υελουργείου το 1842. Συνεπώς η ρύθμιση του 1835 ήταν πολύ προωθημένη για την εποχή της, ίσχυσε δε μέχρι το 1912⁴⁵⁷.

Αντίστοιχα μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος των πόλεων είχαν ληφθεί για τις καλλιέργειες ρυζιού⁴⁵⁸, τα οποία προέβλεπαν ότι οι καλλιεργούμενοι με ρύζι αγροί έπρεπε να βρίσκονται πάντα «εις κατωφερείς τόπους», ώστε να αποφεύγεται η δημιουργία ελών και σε ικανή απόσταση από τα αστικά κέντρα. Ειδικότερα έπρεπε να «απέχουν» δύο (2) ώρες από την Αθήνα και μία ώρα από τις υπόλοιπες πόλεις, «αλλά μόνον υπηνεμίαι ως προς τους τόπους τούτους». Για τους παραβάτες προβλέπονταν αυστηρά πρόστιμα (50 – 300 δρχ.) και «ανάσκαψη» της καλλιέργειας.

Η περιβαλλοντική διάσταση, χωρίς να αναφέρεται, υπήρχε και στον σχεδιασμό του αστικού οδικού δικτύου. Συγκεκριμένα, το Διάταγμα περί υγιεινής οικοδομής προέβλεπε στις πόλεις δρόμους ευθύγραμμους, πλάτους τουλάχιστον έξι (6) μ. αλλά όχι ιδιαίτερα πλατείς για να μην αυξάνει «ο καύσων», τεμνόμενους ορθογώνια, ώστε να σχηματίζουν κάνναβο κατά το υποδάμειο σύστημα, στρωμένους με πέτρες, ενώ δενδροστοιχίες από σκιερά δένδρα έπρεπε «να οικονομούνται εις τα πέριξ και πλησιόχωρα μέρη» των πόλεων και κωμών.

Το 1836 δημιουργούνται τα πρώτα φυτώρια στην Αθήνα (στο παλαιό αγρόκτημα του Χατζή Αλή) και την Τίρυνθα, από τα οποία οποιοσδήποτε μπορούσε να αγοράζει δένδρα σε χαμηλές τιμές. Παράλληλα δημιουργείται βοτανικός κήπος στην Αθήνα, στο κτήμα Χασεκή και ανακοινώνεται η πρώτη δημόσια δενδροφύτευση στο νεοελληνικό Κράτος στην πρωτεύουσα, με αναφορές και στο αθηναϊκό τοπίο. Τη φροντίδα των δημόσιων και ιδιωτικών δενδροφυτειών αναλάμβανε ο Δήμος Αθήνας, διαθέτοντας το κατάλληλο προσωπικό.

Η προστασία και αξιοποίηση των εθνικών δασών ήταν ένα θέμα που απασχόλησε τη διοίκηση επί Όθωνα. Η αρμοδιότητά τους αρχικά υπαγόταν στο Υπουργείο Οικονομικών⁴⁵⁹, καθώς σκοπός ήταν «η εκ των εθνικών δασών ωφέλεια κατά τας περί υλονομίας αρχάς, η υπεράσπισις αυτών εναντίον των ενδεχομένων παρανομιών, και η απελευθέρωσις των από επιβλαβείς δουλείας

⁴⁵⁷ Ο Νόμος ΔΚΣΤ' (υπ' αρ. 4026) «περί των όρων ιδρύσεως βιομηχανικών εργοστασίων», ΦΕΚ 30^Α/28.01.1912, όριζε, στο άρθρο 1: «Ουδείς δύναται να ιδρύση εργοστάσιον ή κατάστημα ή να συστήση αποθήκην [...] άνευ αδείας του επί των Εσωτερικών Υπουργείου». Κατέταξε τα βιομηχανικά εργοστάσια σε τρεις κατηγορίες όχλησης: επικίνδυνα, ανθυγιεινά, ενοχλητικά και καθόριζε τον τρόπο αδειοδότησής τους. Ο Νόμος ΔΚΣΤ'/1912 καταργήθηκε με τον Νόμο 2516 «Ίδρυση και λειτουργία βιομηχανικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 159^Α/08.08.1997.

⁴⁵⁸ Διάταγμα «περί της καλλιέργειας του ρυζιού», ΦΕΚ 42^Α/25.12.1834.

⁴⁵⁹ Διάταγμα «περί του σχηματισμού και των καθηκόντων της επί των Οικονομικών Γραμματείας, ΦΕΚ 14Α'/13.04.1833.

(*servitudes*)». Θεωρούσε δηλαδή ο νομοθέτης της εποχής ότι η αποκλειστική εκ των δασών ωφέλεια, ήταν τα έσοδα που θα εισέρρεαν στο δημόσιο Ταμείο από την εκμετάλλευσή τους. Έβλεπε μόνον την οικονομική πλευρά. Δεν υπήρχε καμία αναφορά στην περιβαλλοντική – οικολογική διάσταση του δάσους, ούτε στον πολιτισμικό και κοινωνικό ρόλο του, ούτε στον ρόλο των περιαστικών δασών στον σχεδιασμό του αστικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής.

Το 1836 επίσης, στη ρύθμιση για τις πολιτικές δημόσιες οικοδομές, προβλεπόταν ότι η προμήθεια ξυλείας έπρεπε να γίνεται κυρίως από τα δημόσια δάση, προφανώς για λόγους μείωσης του κόστους. Η δυνατότητα απόκτησης ξυλείας δωρεάν, από την υλοτόμηση δημόσιων δασών, για την κατασκευή των κατοικιών, προβλεπόταν σε περιπτώσεις ενίσχυσης όσων επιχειρούσαν να αποικήσουν νέες περιοχές, όπως των Μανιατών για τη δημιουργία νέου συνοικισμού στην Ελαφόνησο το 1837. Αντίστοιχα, πολλές φορές παραχωρούνταν η άδεια, σε άτομα ή οικογένειες σε περιοχές πληγείσες από φυσικές καταστροφές, όπως το 1849 για τους Ψαριανούς στην Ερέτρια που είχαν υποστεί μεγάλες καταστροφές από έντονες βροχοπτώσεις, να λαμβάνουν δωρεάν από τα παρακείμενα εθνικά δάση την αναγκαία ξυλεία για την ανέγερση των κατοικιών τους. Αυτό γινόταν όμως υπό την επίβλεψη του αρμόδιου δασονομικού υπαλλήλου, ώστε να αποφεύγονται οι ζημιές στα δάση, και να μη γίνεται εμπόριο της ξυλείας, με μεταπώλησή της σε τρίτους.

Παρ' ότι η περιβαλλοντική διάσταση των δασών δεν γινόταν αντιληπτή, τα δημόσια δάση προστατεύονταν. Ο Κωλέττης το 1846, ως Υπουργός Εσωτερικών, με Οδηγίες⁴⁶⁰ προς τους Νομάρχες, τους καλούσε, μεταξύ άλλων, παράλληλα με τη λήψη μέτρων οργάνωσης της πυρασφάλειας που τους είχε ανατεθεί το 1833⁴⁶¹, να παραινούν τους πολίτες προς διατήρηση των δασών. Το 1858, με το Διάταγμα «**περί οροθετήσεως των δασικών περιοχών και συντάξεως χωρογραφικού χάρτου αυτών**»⁴⁶², μία ρύθμιση πρωτοποριακή για την εποχή, με περιβαλλοντικό χαρακτήρα, οι επιθεωρητές δασών επιφορτίζονταν με την «*οροθέτησιν των δασικών περιφερειών*» και τη σύνταξη «*χωρογραφικών χαρτών*». Ο λόγος που επέβαλε την οριοθέτηση

⁴⁶⁰ Οδηγίες «περί της περιодίας νομαρχών και επάρχων», ΦΕΚ 4^Α/01.03.1846.

⁴⁶¹ Με το Διάταγμα «περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και περί της κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας», ΦΕΚ 17^Α/04.05.1833. Ο πρώτος Λόχος Πυροσβεστών, ο οποίος διέθετε πρωτόγονα μέσα για την εποχή, δημιουργήθηκε το 1854.

⁴⁶² Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 38^Α/28.08.1858. Η Δασική Υπηρεσία είχε συσταθεί το 1830 και θεσμοθετήθηκε με το Διάταγμα «περί διοργανισμού των Δασονομείων», ΦΕΚ 52^Α/01.10.1836. Στην πορεία της αντιμετώπισε διάφορα προβλήματα. Το 1877 η φύλαξη των δασών ανατέθηκε στη Χωροφυλακή και η διαχείρισή τους στους Οικονομικούς Εφόρους. Η Δασική Υπηρεσία οργανώθηκε με αυτοτέλεια το 1922.

των δασών ήταν να σταματήσουν «*αι απειλούσαι αυτά οσημέραι φθοραί*». Προβλεπόταν η ενημέρωση του οικείου Νομάρχη και των πολιτών, πριν ξεκινήσει η σχετική διαδικασία. Οι επιθεωρητές όφειλαν να φροντίζουν για την απαγόρευση κάθε καλλιέργειας δημητριακών καρπών εντός δασικής έκτασης, όπως και για την απαγόρευση βοσκής «*εντός των αποφλοιωθέντων ή εμπρησθέντων μερών των δασών*». Πρόκειται για μία σημαντική ρύθμιση προστασίας των δασών και των δασικών εκτάσεων του νέου ελληνικού Κράτους και μία πρώτη προσπάθεια κατάρτισης δασικών χαρτών και οριοθέτησης της δημόσιας περιουσίας.

Όμως η πρώτη ρύθμιση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως με σκοπό την ολοκληρωμένη προστασία των δασών, εκδόθηκε προς το τέλος της περιόδου Όθωνα, το 1861. Ειδικότερα, ο Νόμος ΧΓ΄ «**περί εμπρησμού των δασών**»⁴⁶³ όριζε ότι δεν επιτρεπόταν εντός των δασών, από ποιμένες, υλοτόμους ή οδοιπόρους, παρά μόνον την περίοδο από Νοέμβριο έως Φεβρουάριο. Όποτε αυτοί ήταν αναγκασμένοι να ανάβουν φωτιά, όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί και να την «*στεγάζουν προς τον άνεμον*». Όποιος από αμέλεια γινόταν αίτιος εμπρησμού δάσους, τιμωρούνταν αυστηρά. Σε καμένα δάση, δημόσια ή ιδιωτικά, απαγορεύονταν επί δέκα (10) έτη, τόσο η βοσκή όσο και η καλλιέργεια, και οι παραβάτες τιμωρούνταν. Ελλείψει οργανωμένης πυροσβεστικής υπηρεσίας, όφειλαν οι Δήμαρχοι και οι αστυνόμοι, μόλις λάμβαναν γνώση ότι είχε εκδηλωθεί φωτιά στα όρια της περιφέρειάς τους, να καλέσουν αμέσως τους συνδημότες τους στον τόπο της πυρκαγιάς προς κατάσβεσή της. Ο Νόμος εισήγαγε, δηλαδή, προληπτικά μέτρα για την προστασία των δασών, καθώς και μέτρα αναγέννησης του δάσους μετά από πυρκαγιά.

Τέλος, πολύ ενδιαφέρουσα σε ό,τι αφορά τις χρήσεις γης, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται το έδαφος και ειδικότερα την αγροτική χρήση, ήταν η κατάταξη της ποιότητας της γεωργικής γης με σκοπό τη διαφύλαξη και την ορθολογική αξιοποίησή της. Η πρώτη σχετική αναφορά γίνεται το 1836 στο Διάταγμα «περί κτηματολογίων», σύμφωνα με το οποίο σε κάθε εγγραφή ακινήτου στο κτηματολόγιο έπρεπε να περιλαμβάνεται και η «*ως εκ της ευκαρπίας της γης προσδιορισθείσα κλάσις της ποιότητος*», που αφορούσε την αξία της γης. Δώδεκα (12) χρόνια αργότερα, δημοσιεύθηκε ο Νόμος ΡΙΔ΄/1848 περί αποικισμού των Κρητών, για την εφαρμογή του οποίου εκδόθηκαν στη συνέχεια Διατάγματα και Οδηγίες. Ένα από αυτά τα Διατάγματα⁴⁶⁴, το 1854, συνοδευόταν από Αιτιολογική Έκθεση των συναρμόδιων Υπουργών Εσωτερικών και

⁴⁶³ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 36^Α/11.08.1861.

⁴⁶⁴ Διάταγμα «περί πραγματοποιήσεως των δυνάμει του από 15 Σεπτεμβρίου 1848 Νόμου περί αποικισμού των Κρητών εκδοθέντων και εκδοθησομένων γραμματίων», ΦΕΚ 32^Α/02.09.1854.

Οικονομικών, όπως είδαμε στην §2.13.6. «Οικισμοί Κρητών», η οποία έθετε το ερώτημα «*εκ ποίας ποιότητας γαιών θέλει γενή η παραχώρησις διά τους μη λαβόντας γαίας Κρήτας;*», επισημαίνοντας ότι δεν έπρεπε να μένει «*απροσδιόριστος*» η ποιότητα των παραχωρητέων εθνικών γαιών. Το Διάταγμα αφορούσε θέματα προσδιορισμού της ποιότητας των προς παραχώρηση στους Κρήτες γαιών, και των Επαρχιών στις οποίες θα γινόταν η παραχώρηση των γαιών, όριζε δε ότι οι Κρήτες, οι δικαιούμενοι να λάβουν γη, θα λάμβαναν από τις διαθέσιμες εθνικές γαίες «*μεσαίας ποιότητας*».

Οι Οδηγίες⁴⁶⁵ εφαρμογής του Νόμου ΡΙΔ'/1848 δίνουν χρήσιμες πληροφορίες, καθώς ήταν πολύ αναλυτικές. Απευθύνονταν στους Νομάρχες, Επάρχους και Οικονομικούς Εφόρους, οι οποίοι όφειλαν, από κοινού με τους γεωμέτρους, να προσδιορίσουν τις γαίες μεσαίας ποιότητας ανά Δήμο, μεταβαίνοντας επί τόπου. Οι γαίες διαφούνταν σε δύο (2) κατηγορίες, τις ποτιστικές και τις ξηρικές, κάθε μία δε εξ αυτών έπρεπε να «*διαιρείται*» σε ποιότητες. Οι Οδηγίες εφιστούσαν την προσοχή στον προσδιορισμό της ποιότητας των ποτιστικών, όταν επρόκειτο «*να διακριθή η μεσαία τάξις*», καθώς η ποιότητα της γης «*εκτός των συστατικών στοιχείων αυτής*», προσδιοριζόταν «*και κατά λόγον της διάρκειας της χρήσεως του ύδατος*». Δηλαδή βασικά στοιχεία κατηγοριοποίησης της γεωργικής γης ήταν τα εδαφολογικά συστατικά της και η δυνατότητα άρδευσής της. Συνεχόμενες γαίες «*μιάς και της αυτής θέσεως*» αποτελούσαν ενιαίο τμήμα, μικρό ή μεγάλο, ανάλογα με τις διαθέσιμες γαίες μεσαίας ποιότητας σε αυτή τη θέση. Μετά τον προσδιορισμό της ποιότητας της γης, ακολουθούσε η καταμέτρηση και οριοθέτησή της και η σύνταξη σχετικού πρωτόκολλου όπου καταγράφονταν τα μήκη των πλευρών και τα όρια κάθε τμήματος. Το πρωτόκολλο, υπογεγραμμένο και από τον γεωμέτρη, υποβαλλόταν «*μετά τοπογραφικού σχεδίου*» προς έγκριση στα Υπουργεία Εσωτερικών και Οικονομικών. Μετά την έγκρισή του, ξεκινούσε η διαδικασία παραχώρησης γαιών. Η διαδικασία ήταν επίτονη, χρονοβόρα και περιείχε πολλές αβεβαιότητες, ήταν όμως πολύ σημαντική για τη διασφάλιση της χρήσης, κυρίως, και τη διάθεση των γεωργικών γαιών.

⁴⁶⁵ Οδηγίες υπ' αρ. 44.630/Τμήμα Α', ΦΕΚ 35^Α/17.09.1854.

4. Η ιδεολογία των Κυβερνήσεων επί Όθωνα μέσα από τις Βασιλικές και Υπουργικές Αποφάσεις και Προκηρύξεις

Μέσα από τα διαγγέλματα του Όθωνα και κορυφαίων Υπουργών, κυρίως του εκάστοτε Υπουργού Εσωτερικών, αλλά και μέσα από τις Εγκυκλίους και Οδηγίες προς τους Νομάρχες, που αποτελούσαν, όπως είδαμε, παντοδύναμα κυβερνητικά όργανα, που έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την περίοδο 1833–1862, δίνονται πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για την ιδεολογία των Κυβερνήσεων της εποχής, για τις αρχές που κατηύθυναν την πολιτική τους, για τις ακολουθούμενες πρακτικές, για τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Η πρώτη Προκήρυξη⁴⁶⁶ του Όθωνα προς τους Έλληνες μετά την ενηλικίωσή του και την ανάληψη της διακυβέρνησης του Κράτους, σηματοδοτεί τη λήξη της περιόδου της Αντιβασιλείας και την αρχή της απόλυτης μοναρχίας, που θα διαρκέσει μέχρι το 1843. Ο Όθωνας με την Προκήρυξή του κάνει αρχικά ένα σύντομο απολογισμό του έργου της διαίτηας 1833–1835, όταν επιχειρήθηκε η στοιχειώδης ανοικοδόμηση των κτιρίων από τα ερείπιά τους, η καλλιέργεια των αγρών, η αποκατάσταση της δικαιοσύνης σε ένα Κράτος που έβγαινε κατεστραμμένο από τον πολυετή πόλεμο για Ανεξαρτησία. Όλα αυτά, κατά τον Όθωνα, είχαν επιτευχθεί χάρη στην «επαγρυπνούσαν θείαν πρόνοιαν» και στις συμμαχικές ευρωπαϊκές Δυνάμεις, οι οποίες συνέχιζαν να βοηθούν τη χώρα. Ποιες ήταν οι προτεραιότητες του νεαρού Βασιλιά; Τις κατονομάζει ο ίδιος: η τήρηση των Νόμων, η υπεράσπιση της θρησκείας και της εκκλησίας, η απονομή δικαιοσύνης προς όλους, η φροντίδα των σχολείων, η προαγωγή της βιοτεχνίας και του εμπορίου, η βελτίωση των δημόσιων οικονομικών. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του στις τέχνες και τις επιστήμες, για τις οποίες επισημαίνει: «θέλω χορηγήσει όλην την περίθαλψιν, όσης έχουσι χρείαν, διά να εύρωσι πάλι εις την Ελλάδα την αρχαίαν αυτών πατρίδα και δόξα». Διακηρύσσει την ιδεολογία του και κατ' επέκταση την πολιτική που θα εφαρμόζε, αναφέροντας: «Θέλω λάβει την προσήκουσαν φροντίδα περί της μεταρρυθμίσεως και αναπληρώσεως των Νόμων, και με όλην Μου την δύναμιν θέλω προστατεύει την ιδιοκτησίαν, υπερασπίζει την νόμιμον ελευθερίαν και παγιώσει αυτήν δια της βαθμηδόν στερεώσεως θεσμοθεσιών καταλλήλων εις την κατάστασιν του τόπου και εις τας δικαίας ευχάς του έθνους».

⁴⁶⁶ «Προκήρυξις προς τους Έλληνας, ότι η Α.Μ. αναλαμβάνει τας ηνίας της Κυβερνήσεως», ΦΕΚ 1^Α/17.06.1835.

Καθώς τα θέματα που απασχολούσαν τις Γραμματείες αρχίζουν γρήγορα να πολλαπλασιάζονται, ο Όθωνας κρίνει σκόπιμο, τον Μάρτιο 1837⁴⁶⁷, να επισημάνει στους Γραμματείς του ότι έπρεπε να ενεργούν ευσυνειδήτητα, βάσει των αρμοδιοτήτων τους, χωρίς να απευθύνονται συνέχεια σε αυτόν, εξαιρουμένων των έκτακτων και σημαντικών περιπτώσεων. Τους επισημαίνει δε ότι, όσο μεγάλη ήταν η εμπιστοσύνη με την οποία τους περιέβαλε, άλλη τόση ήταν και η ευθύνη που οι ίδιοι είχαν αναλάβει. Επιχειρούσε, δηλαδή, να αποκεντρώσει τις υπουργικές αρμοδιότητες και να καταστήσει τους Υπουργούς του υπεύθυνους για τις πράξεις τους.

Αμέσως μετά την ψήφιση του Συντάγματος, το 1844, ο Υπουργός Εσωτερικών Λόντος απευθύνεται, με Γενικές Οδηγίες⁴⁶⁸, προς τους Διοικητές του Κράτους, αποσαφηνίζοντας τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά τους, ζητώντας παράλληλα αυστηρή τήρηση των Νόμων. «Αι διοικήσεις είναι τα κυριώτερα όργανα διά των οποίων πραγματοποιούνται αι περί της τάξεως και της γενικής ευδαιμονίας αποφάσεις της εξουσίας», επισημαίνει ο Υπουργός, τονίζοντας ότι πρώτιστο καθήκον της διοίκησης ήταν «η έννομος ενέργεια της ανατεθείσης εις υμάς εξουσίας». Διακρίνει «την δημοτικήν εξουσίαν», επί της οποίας η διοίκηση δεν είχε «ειμή δικαίωμα επιβλέψεως». «Ερευνήσατε», αναφέρει ο Υπουργός, «αν εις την διοίκησίν σας ενεργήθησαν όλοι οι διά της εφημερίδος της Κυβερνήσεως εκδοθέντες Νόμοι και Διατάγματα», επισημαίνοντας με αυτό τον τρόπο τον ουσιαστικό ρόλο της Εφημερίδας. Στη συνέχεια τους καλεί να συντάξουν λεπτομερή έκθεση προς το Υπουργείο για τη μη εφαρμοσθείσα νομοθεσία και να αναφέρουν σε ποιους λόγους οφειλόταν η μη εφαρμογή της. «Πας Νόμος και παν Διάταγμα διατηρεί την υποχρεωτικήν του δύναμιν, εν όσω δεν ακυρωθή διά νεωτέρων διατάξεων· δύναται μεν να κοιμάται, αλλ' υπάρχει· και ισχύει διότι υπάρχει». Συνδυάζει την ηθική πρόοδο με τα «υλικά συμφέροντα», τονίζοντας ότι «η Ελλάς διψά, αναμφιβόλως, παιδείαν και πολιτισμόν· αλλά συγχρόνως θέλει να ήναι εύπορος, ευτυχής και ευδαιμών». Σε ό,τι αφορά τα υλικά «συμφέροντα», εφιστά την προσοχή της διοίκησης «εις τα μέσα συγκοινωνίας, χωρίς των οποίων δεν είναι δυνατόν ν' αποκτήση ο τόπος τας ωφελείας, τας οποίας υπόσχεται εις αυτόν η γεωγραφική θέσις του». Καλεί δε τη διοίκηση να θέσει προτεραιότητες, στρέφοντας το ενδιαφέρον της στους δημοτικούς δρόμους, καθώς «η σύστασις αυτών είναι ευκολωτέρα». Δεν κάνει καμία αναφορά στον

⁴⁶⁷ Διάταγμα «περί αρμοδιότητος των Γραμματειών», ΦΕΚ 11^Α/17.03.1837.

⁴⁶⁸ Δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 14^Α/03.05.1844.

σχεδιασμό πόλεων ή σε έργα υποδομής. Αφού δε επισημαίνει ότι «η διοικητική εξουσία είναι τόσον ασυμβίβαστος με την πολιτική όσον και η δικαστική», δηλαδή υπενθυμίζει με σαφήνεια τη διάκριση των εξουσιών, προβαίνει σε παραιτήσεις περί «ομοιοίας και σύμπτουσις όλων των πολιτών».

Τον Αύγουστο 1844 ο Κωλέττης αναλαμβάνει καθήκοντα πρώτου συνταγματικού Πρωθυπουργού. Με μία λιτή Προκήρυξη⁴⁶⁹ του προς τους Έλληνες, το νέο τετραμελές Υπουργικό Συμβούλιο αναγνωρίζει, αρχικά, ότι «αι περιστάσεις του τόπου είναι δειναί», επικαλείται τον πατριωτισμό και «τον φιλόνομον χαρακτήρα» του ελληνικού λαού και αφού επισημαίνει ότι δεν είχε κανένα «σκοπόν πλάγιον», ανακοινώνει «θαρραλέως και ειλικρινώς» τις προθέσεις του: «Αποστρέφομεθα την αποκλειστικότητα. Δικαιοσύνη και αμεροληψία είναι το σύνθημά μας. Ακρίβεια θρησκευτική εις την εφαρμογήν του Πολυτίμου Συντάγματός μας και των εν ισχύϊ Νόμων. Προτίμησις θυσιών, αγώνων, αμέμπτου διαγωγής συνάμα και ικανότητος εις τας δημοσίας θέσεις. Βράβευσις της αρετής και καταδίωξις της κακίας. Οικονομία, όσον ενδέχεται, αυστηρά εις τα πάντα».

Δύο (2) χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο 1846, ο Κωλέττης με την ιδιότητα του Υπουργού Εσωτερικών, εκδίδει Οδηγίες⁴⁷⁰ «περί της περιодίας των νομαρχών και επάρχων». Πρόκειται για ένα κείμενο υπό μορφή σύγχρονης Εγκυκλίου, στο οποίο συνοψίζονταν οι υποχρεώσεις των Νομαρχών και των Επαρχών, που είχαν καθοριστεί το 1833, κατά τη διάρκεια των περιουσιών στον Νομό τους. Για θέματα σχεδιασμού των πόλεων, τα οποία βρίσκονταν εκείνη την περίοδο σε πλήρη ανάπτυξη, ο Υπουργός εφιστούσε την προσοχή στην τήρηση των οριζόμενων στο σχετικό Διάταγμα του 1834, περί χωροθετήσεως σχολουσίων μονάδων και νεκροταφείων, ιδίως δε στην τήρηση των προβλεπόμενων αποστάσεων αυτών από τα κατοικημένα μέρη. Έδινε, δηλαδή, ιδιαίτερη βαρύτητα σε θέματα υγιεινής των πόλεων. Σε ό,τι αφορά τον δημόσιο χώρο και τα έργα υποδομής, καλούνταν οι Νομάρχες να συντάσσουν «ακριβή έκθεσιν περί της καταστάσεώς των» και να την υποβάλουν στην Κυβέρνηση, ώστε να λαμβάνεται πρόνοια για την αποκατάστασή τους, όπου χρειαζόταν.

Το 1848 το νέο Υπουργικό Συμβούλιο, με Πρωθυπουργό τον Κουντουριώτη, προβαίνει σε συνοπτικές προγραμματικές δηλώσεις. Με Διακήρυξή του, το Συμβούλιο προβαίνει σε συνοπτικές

⁴⁶⁹ Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 27^Α/07.08.1844.

⁴⁷⁰ Δημοσιεύθηκαν στο ΦΕΚ 4^Α/01.03.1846.

προγραμματικές δηλώσεις, υποσχόμενο πίστη στο Σύνταγμα, ισονομία, αυστηρή δημοσιονομική πολιτική, αξιοκρατία, «*συνάμα δε θυσίας και αγώνας προς την Πατρίδα*».

Το 1861, προς τα τέλη της Οθωνικής περιόδου, ο Υπουργός Εσωτερικών Χριστόπουλος απευθύνεται στους Νομάρχες με Εγκύκλιό⁴⁷¹ του «**περί του τρόπου, καθ' όν πρέπει να εκτελώσιν οι Νομάρχαι τα επιβεβλημένα αυτοίς καθήκοντα**». Εξ αρχής ο Υπουργός δήλωνε ότι όφειλαν οι Νομάρχες να συνεργάζονται μαζί του για την εφαρμογή της νομοθεσίας, τους καλούσε να μεταβαίνουν επί τόπου προς εξέταση των υποθέσεων και να μην αναλώνονται σε άσκοπη αλληλογραφία. Τους καλούσε επίσης να του εισηγούνται τις υποθέσεις με ευκρίνεια, υποβάλλοντας λεπτομερείς εκθέσεις, προκειμένου ο ίδιος να προβαίνει αμέσως στην έκδοση των σχετικών αποφάσεων. Τους ζητούσε με αυστηρότητα να μην απασχολούν τις υπηρεσίες με ερωτήσεις για τις υποθέσεις που ανήκαν στην αρμοδιότητά τους, δείχνοντας ανεπάρκεια στην εκπλήρωση των καθηκόντων τους, να είναι εργατικοί και να μεριμνούν για τα προβλήματα των πολιτών. Τέλος, εφιστούσε την προσοχή τους στην επίβλεψη του προσωπικού της Διοίκησης. Επιχειρούσε δηλαδή ο Υπουργός να αντιμετωπίσει τα σοβαρά προβλήματα γραφειοκρατίας που παρουσίαζε η κρατική λειτουργία, να μειώσει την άσκοπη αλληλογραφία μεταξύ των Υπηρεσιών και να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα του Κράτους. Με άλλη Εγκύκλιό του, επίσης το 1861, «**περί δημοτικών έργων**», ο Χριστόπουλος έδινε όπως είδαμε (Κεφάλαιο Β', §3.2.3. «*Νομοθεσία γενικής εφαρμογής...*») με λεπτομέρεια τα βήματα που έπρεπε να ακολουθούνται για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δημοτικών έργων, κυρίως δε των δημόσιων κτιρίων. Ακολουθεί νέα Εγκύκλιος⁴⁷², τον Αύγουστο 1861, «**περί της εφετινής περιόδου των Νομαρχιών**», με την οποία ο Χριστόπουλος αφού επισημαίνει αρχικά ορισμένα γενικά θέματα για τις περιοδείες των Νομαρχιών και τη βαρύτητα που είχαν σε πολιτικό επίπεδο, δίνει στη συνέχεια στους Νομάρχες ειδικότερες προτεραιότητες. Συγκεκριμένα επισημαίνει τη σπουδαιότητα της περιοδείας των «*αντιπροσωπούντων την Κυβέρνησιν εν ταις επαρχίαις νομαρχών*», καθώς οι κάτοικοι καταλαμβάνονταν από αίσθημα εμπιστοσύνης προς την Αρχή, «*της προς την ιδέαν αυτής αφοσιώσεως*» και «*της προς τους εκτελούντας την έννομον εξουσίαν αγάπης και αφοσιώσεως*». Η δε Κυβέρνηση, «*φωτιζομένη εκ της επιτοπίου εξετάσεως περί τε των υφισταμένων αναγκών και των μέσων της θεραπείας αυτών*», μπορούσε να συντελέσει αποτελεσματικά στην πρόοδο και την

⁴⁷¹ Εγκύκλιος υπ' αρ. 31/16.05.1861, περίληψη της οποίας δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 26^Α/15.07.1861.

⁴⁷² Εγκύκλιος υπ' αρ. 61/07.08.1861, περίληψη της οποίας δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37Α'/12.08.1861.

ευημερία των πολιτών και να καλλιεργεί την αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, «*δί' ἧς το ἔθνος δύναται να προβαίνει ησύχως και ειρηνικώς, βασίμως δε και ασφαλώς εις την ανάπτυξιν των ηθικών και υλικών αυτού δυνάμεων*». Επιπλήττει τους Νομάρχες, διότι ο Απρίλιος, ο οποίος είχε οριστεί ως κατάλληλος μήνας για τις περιοδείες, είχε περάσει προ πολλού και είχαν παραμελήσει την εκπλήρωση αυτού του ουσιώδους καθήκοντός τους. Τους υπενθυμίζει τα αναφερόμενα στην υπ' αρ. 46/1861 Εγκύκλιό του, αξιώνοντας «*να εκτελεσθή νυν ό,τι εν δέοντι παρελείφθη, προς μεγίστην της υπηρεσίας ζημίαν*», καλώντας τους να περιοδεύσουν το πρώτο δεκαήμερο του προσεχούς Σεπτεμβρίου. Εφιστούσε δε την ιδιαίτερη προσοχή τους στα πέντε (5) παρακάτω θέματα, τα οποία θεωρούσε ως σημαντικότερα: α) Στη δημόσια τάξη, της οποίας «*το μόνιμον και απαρασάλευτον*» θεωρούνταν ο πρώτιστος όρος για την ευημερία του τόπου. Καλούνταν οι Νομάρχες να βοηθήσουν «*την προς τα καλά ροπήν*» των πολιτών, την «*επικρατούσαν πανταχού*». β) Στα έργα κοινής ωφέλειας. Οι Νομάρχες όφειλαν να «*ανακαλύπτουν*» τις πραγματικές ανάγκες των κατοίκων, ακούγοντας τα αιτήματά τους, τις προτάσεις και παρατηρήσεις τους και να τις αξιολογούν. Εάν η λύση των προβλημάτων ανήκε στη δικαιοδοσία των Δήμων, έπρεπε να δίνουν αμέσως λύση, εφ' όσον αυτό ήταν δυνατό. Σε διαφορετική περίπτωση, έπρεπε να υποβάλλουν πρόταση στον Υπουργό «*μετά γνώμης ητιολογημένης*», προκειμένου αυτός να προβεί στις δέουσες ενέργειες. Ο Υπουργός δήλωνε με την Εγκύκλιό του ότι θεωρούσε σπουδαία πολιτική πράξη, σε περίπτωση αδυναμίας υλοποίησης μεγάλων έργων μια δεδομένη περίοδο, την άμεση προώθηση μικρότερων κοινωφελών έργων, όπως την κατασκευή μιας μικρής γέφυρας, την ισοπέδωση μιας οδού, την αποξήρανση μικρού έλους, την κατασκευή κοινόχρηστης κρήνης και γενικά ό,τι συντελούσε «*εις την ευκολίαν των κατοίκων*», έργα δηλαδή που θα βελτίωναν την καθημερινή ζωή των πολιτών. Επιθυμία του Υπουργού ήταν οι ενέργειες των Αρχών να είναι «*θετικάί και βάσιμαι*». Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο, «*ολιγώτερον ήθελον καταλογίσει εις βάρος τινός εξ υμών την παραμέλησιν καλού κατορθωτού, ή όσον ήθελον θεωρήσει ασυγχώρητον την επιδίωξιν σχεδίων απραγματοποιήτων*». Συνέχιζε δε, αξιώνοντας από τους Νομάρχες, εάν τα αιτήματα των κατοίκων υπερέβαιναν «*τα ενόντα μέσα*», να τους το εξηγούν πειστικά και να βρίσκουν «*ευεκτέλεστά τινά μέτρα, εις πρόχειρον θεραπείαν της υφιστάμενης ανάγκης*». Στη συνέχεια ανέφερε ένα θέμα το οποίο δεν είχε αναφανεί ακόμη, αλλά ήταν «*άξιον σπουδαίας παρατηρήσεως*». Αφορούσε την περίπτωση οικισμών διάφορων Δήμων, που ήταν απομακρυσμένοι από τις έδρες τους και αδυνατούσαν «*να*

θεραπεύσωσι κοινάς τινάς και κατεπειγούσας ανάγκας». Αυτοί οι οικισμοί όμως, συνόρευαν με χωριά άλλου ή άλλων Δήμων, «εις την αυτήν υπαγόμενα κατηγορίαν», όφειλαν συνεπώς, επισημαίνει ο Υπουργός, να συνεργαστούν για να ανεγείρουν ένα κτίριο με κοινωφελή χρήση, π.χ. ένα σχολείο, ή να κατασκευάσουν ένα δημοτικό έργο, ή μια κοινόχρηση βρύση. Σε αυτή την περίπτωση, η δαπάνη επιμεριζόταν μεταξύ των Δήμων στους οποίους ανήκαν οι οικισμοί, επιτυγχάνοντας «διά κοινής των δημοτικών τούτων ταμείων δαπάνης ό,τι υπερέβαινε τας δυνάμεις και τα μέσα ενός εκάστου αυτών». Όφειλαν, συνεπώς, οι Νομάρχες να αναζητούν με ζήλο αντίστοιχους τρόπους θεραπείας των προβλημάτων, ανεξάρτητα από το που ανήκαν διοικητικά οι οικισμοί. Πρόκειται για καινοτόμο πρόταση για την εποχή της, που ξεπερνάει κατά πολύ τις συνηθισμένες αγκυλώσεις, γραφειοκρατικές αντιλήψεις και δυσκαμψίες που κυριαρχούν διαχρονικά στην πολιτική και τη διοίκηση, και αποτελούν τροχοπέδη στην επίλυση σωρείας θεμάτων, κυρίως σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης. Επίσης, τόνιζε ο Υπουργός, «η εις κοινωφελές κατάστημα ή εις κοινώς χρήσιμη εργασίαν συνένωσις των κατοίκων διαφόρων επαρχιών και διαφόρων νομών πρέπει να επιδιώκηται, εφ' όσον ενισχύει την ιδέαν της εθνικής ενότητος». Αυτή η ιδέα της «συνένωσης», της αλληλεγγύης των κατοίκων για κοινωφελή έργα, κυριαρχούσε στα σχέδια και τις επιδιώξεις όχι μόνον του Υπουργού Χριστόπουλου, αλλά γενικότερα της Κυβέρνησης. γ) Στην οικονομική κατάσταση των Δήμων. Ο Υπουργός καλούσε τους Νομάρχες να «εξακριβώσουν» με λεπτομέρεια την υφιστάμενη οικονομική κατάσταση των Δήμων, τον «βαθμό της μεταξύ εσόδων και εξόδων, όταν ταύτα ώσιν εκείνων ανώτερα, διαφοράς» και τα εκ τούτου μη εκτελούμενα αναγκαία έργα, αλλά και τον τρόπο διόρθωσης «των κακώς εχόντων», είτε με καλύτερη διαχείριση αυτών, είτε «δί' εξευρέσεως πόρου [...] μη επαχθούς εις τους κατοίκους». Τους προέτρεπε δηλαδή να ελέγχουν την οικονομική διαχείριση των Δήμων και να προτείνουν τρόπους επίλυσης των προβλημάτων που διαπίστωναν, υποβάλλοντας σχετικό πόρισμα στον Υπουργό. δ) Στη συμπεριφορά των δημοτικών Αρχών. Οι Αρχές όφειλαν να είναι αμερόληπτες, επισημαίνει ο Υπουργός, ο οποίος προέβαινε σε νουθεσίες ιδεολογικού χαρακτήρα. «Η φατριαστική τυχόν ενέργεια των αρχών τούτων», οι οποίες εκπροσωπούσαν «την ιδέαν της εξουσίας», μπορούσε να προκαλέσει όχι μόνον αδικίες και τοπικές διαιρέσεις επιζήμιες στο κοινό συμφέρον, αλλά και «να άρη από της καρδιάς του πολίτου τον προς τους νόμους σεβασμόν και επομένως να διαφθειρή τα ήθη και να παραλύση τους κοινωνικούς δεσμούς». Τους καλούσε δε να δέχονται τα παράπονα των πολιτών και να καταστέλουν αμέσως τυχόν διαπραχθείσες

καταχρήσεις, διότι αυτή η πράξη «*ανορθοί το δίκαιον*» και ενισχύει «*την περί ευθύτητας και ειλικρίνειας της διοικητικής αρχής ιδέαν*». ε) Στις «*διαιρέσεις*» μεταξύ κατοίκων, οι οποίες προκαλούνταν κυρίως «*εκ των προς κατάληψιν των δημοτικών αρχών ερίδων*». Ο Υπουργός ανέφερε ότι ήταν φυσικό να υπήρχαν «*ευγενείς άμιλλαι*» περί του ποιος θα καταλάμβανε πρώτος τη δημοτική Αρχή και να γινόταν «*κοινού καλού πρόξενος*». Όταν όμως οι διαιρέσεις «*καθίστανται πάθη*», συνέχιζε, «*εκεί το κοινοτικόν σώμα νοσεί, διότι η ισχύουσα μερίς καταπιέζει την αδύνατον, εκείνη δε αποτελεί σώμα τυφλής αντιδράσεως*». Καλούσε και πάλι ο Υπουργός τους Νομάρχες, να φροντίζουν «*περί της συνενώσεως των διεστώτων*», καταλήγοντας ότι θα έκρινε τις ενέργειές τους «*εκ των αποτελεσμάτων*».

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Χριστόπουλος απευθύνεται με την υπ' αρ. 62 Εγκύκλιό⁴⁷³ του εκ νέου προς τους Νομάρχες, συνοψίζοντας αρχικά το σημαντικό έργο που είχε επιτελέσει η Κυβέρνηση το προηγούμενο διάστημα. Οι εργασίες των νομοθετικών Σωμάτων κρίνονταν από τον Υπουργό «*σπουδαιόταται*», ειδικότερα το νομοθετικό έργο με σκοπό την κατασκευή έργων κοινής ωφέλειας, «*είτε προς συμπλήρωσιν κενών υπαρχόντων εν τη νομοθεσία ημών*», είτε «*προς ικανοποίησιν δικαίων αξιώσεων των υπηρετούντων το δημόσιον*», συνεπώς προς ενίσχυση αυτών στην εκπλήρωση του καθήκοντός τους, κατά συνέπεια στην καλή διοίκηση του τόπου. Σύμφωνα με τον Υπουργό, κατά τις συζητήσεις αυτών των νομοθετημάτων, «*άκρα επεκράτησε μεταξύ των τριών νομοθετικών Σωμάτων της Πολιτείας ομοφροσύνη*», από την οποία προέκυπτε ότι ο σκοπός όλων ήταν κοινός, «*η ενέργεια του καλού και τη πατρίδι συμφέροντος*». Και δήλωνε ότι «*το εν πάσαις ταις κρίσιμοις της πατρίδος περιστάσεσιν αποδειχθέν συντηρητικόν φρόνημα του Ελληνικού λαού διετρανώθη και νυν ζωηρόν και ακμαίον, ως πάντοτε*». Θεωρούσε ότι οι Βουλευτές είχαν εργαστεί με ζήλο προς το κοινό συμφέρον «*υποστηρίζοντες μετά του ετέρου νομοθετικού Σώματος (Γερουσία) ομοφώνως και ειλικρινώς [...] τας σκέψεις και ενεργείας της Β. Κυβερνήσεως*». Ο Υπουργός εκτιμούσε ότι οι συμπολίτες τους, οι οποίοι έπρεπε να ενημερωθούν από τους Νομάρχες, θα έμεναν ευχαριστημένοι και θα εννοούσαν καλύτερα ότι το συμφέρον της πατρίδας «*έγκειται εις την εν τάξει και αρμονία κοινήν και ειλικρινή σύμπραξιν προς ανάπτυξιν και πρόοδον των εθνικών δυνάμεων*».

⁴⁷³ Εγκύκλιος υπ' αρ. 62/11.08.1861, περίληψη της οποίας δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 37Α'/12.08.1861.

5. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, ο Όθωνας δίνει από την πρώτη ημέρα ανάληψης της εξουσίας, το 1835, το ιδεολογικό του στίγμα, διακηρύσσοντας, μεταξύ άλλων, ότι θα επεδίωκε να υπερασπίσει την ελευθερία, να προστατεύσει την ιδιοκτησία, να αναμορφώσει τη νομοθεσία, να βελτιώσει τα δημόσια οικονομικά, να ξαναδώσει στις τέχνες και τις επιστήμες της νέας Ελλάδας την αρχαία τους δόξα. Οι Υπουργοί Εσωτερικών τονίζουν σε κάθε ευκαιρία την ανάγκη εφαρμογής των Νόμων, ενώ η ισονομία είναι μεταξύ των βασικών προτεραιοτήτων τους, όπως προκύπτει από τις διακηρύξεις του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργικές Εγκυκλίου, ιδίως από το 1848 και μετά.

Το γενικότερο ιδεολογικό πνεύμα της εποχής δίνεται από τον Υπουργό Εσωτερικών Χριστόπουλο, προς τα τέλη της Οθωνικής περιόδου, ο οποίος επεσήμαινε στους Νομάρχες να κάνουν πράξη στην πολιτική τους την τέχνη του εφικτού, δίνοντας μαθήματα πολιτικού ρεαλισμού, μακριά από τους λαϊκισμούς και τις αντιθέσεις της εποχής, και προέβαινε σε νομοθεσίες καθαρά ιδεολογικού περιεχομένου. Διευκρίνιζε δε ότι θα έκρινε τις πράξεις τους «εκ των αποτελεσμάτων», θα αξιολογούσε δηλαδή το έργο τους, κάνοντας πράξη μία από τις βασικές αρχές της καλής διοίκησης.

Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των προηγούμενων Κεφαλαίων προκύπτουν πολλά και ουσιαστικά συμπεράσματα για τον σχεδιασμό των νέων πόλεων, την επέκταση ή την τροποποίηση των σχεδίων παλαιών πόλεων, τον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου και των δημόσιων κτιρίων στο νέο ελληνικό Κράτος, κατά την Οθωνική περίοδο 1833 – 1862. Η ανάλυση βασίστηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, στην οποία δημοσιεύονταν οι Νόμοι, τα Διατάγματα, οι διακηρύξεις των Υπουργείων, σύμφωνα με τα αναφερόμενα στο πρώτο Φύλλο της, στις 16 Φεβρουαρίου 1833. Η Εφημερίδα αποτελούσε, καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωνικής περιόδου, μέσο δημοσιοποίησης και όχι επικύρωσης των πολιτειακών πράξεων. Δηλαδή η δημοσίευση Νόμου ή Διατάγματος δεν ήταν απαραίτητη για το κύρος και τη νομική ύπαρξή τους. Εξέφραζε όμως την επίσημη κρατική αντίληψη, η οποία ήταν η δεσπίζουσα περί σχεδιασμού των πόλεων.

Όπως προκύπτει από τα πλέον των χιλίων εξακοσίων (1.600) Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως που μελετήθηκαν, πολλοί ήταν οι παράγοντες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο και προσδιόρισαν τη διαμόρφωση των πόλεων και του δημόσιου χώρου στις απαρχές του νέου ελληνικού Κράτους:

- Η πολεοδομική **νομοθεσία** που προωθείται εκείνη την περίοδο και έχει έντονες επιρροές κυρίως από τις αντίστοιχες της Γαλλίας και της Γερμανίας.
- Οι **αρχές σχεδιασμού** των **πόλεων** που εφαρμόστηκαν. Σε αυτές περιλαμβάνονται οι **όροι δόμησης** και η **αρτιότητα** που ίσχυσαν στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, ο τρόπος έκδοσης των **οικοδομικών αδειών**, οι πρώτοι **Οικοδομικοί Κανονισμοί** που εκδόθηκαν. Σε αυτή την ενότητα εντάσσονται επίσης οι **αρμοδιότητες** των Γραμματειών (Υπουργείων), ιδίως της Γραμματείας Εσωτερικών, των Νομαρχιών, των Δήμων, και η **κατανομή** τους.
- Οι αρχές διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου.
- Η πολιτική **χωροθέτησης** των μεγάλων **δημόσιων κτιρίων** στην Αθήνα, όπως των Ανακτόρων, του Βουλευτηρίου, του Πανεπιστημίου, της Ακαδημίας, του Αρχαιολογικού Μουσείου, τα οποία καθόρισαν το σχέδιο πόλεως της πρωτεύουσας.
- Ο **αρχαιολογικός Νόμος** του 1834, που καθόρισε την αρχαιολογική πολιτική μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα.
- Τα **πολιτικά πρόσωπα**, που ανακυκλώνονταν διαρκώς στις υπουργικές θέσεις.

- Η **γραφειοκρατία**, σε συνδυασμό με τις συνεχείς παρατάσεις που δίνονταν για την οριστικοποίηση μέτρων και την εφαρμογή αποφάσεων.

Παράλληλα, αξιολογήθηκαν οι επιρροές από τις **εξελίξεις της αρχιτεκτονικής στην Ευρώπη** κατά τον 19^ο αιώνα και η χρήση νέων τεχνολογιών και υλικών, όπως το γυαλί και ο χυτός σίδηρος, που άλλαξαν άρδην τα δεδομένα στις κατασκευές, μετά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, στην Ευρώπη αρχικά και αργότερα στην Ελλάδα.

Ενδιαφέρουσες παράμετροι είναι η **αυθαίρετη δόμηση** που εμφανίζεται ταυτόχρονα με την ίδρυση του νέου ελληνικού Κράτους, η **εξυπηρέτηση προσωπικών θεμάτων** εις βάρος του γενικότερου σχεδιασμού και του δημόσιου χώρου, ο οποίος συχνά επιχειρείται να μειωθεί ή και να καταργηθεί, με σκοπό την οικοδομική αξιοποίηση.

Στους παράγοντες διαμόρφωσης της νεοελληνικής πόλης διερευνήθηκε επίσης η συνεισφορά των πρώτων **εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων** που συγκροτούνται αυτή την εποχή και ο **ρόλος των μηχανικών**, Ελλήνων και ξένων, στρατιωτικών και πολιτικών. Λήφθηκαν υπόψη η εύθραυστη πολιτική κατάσταση της εποχής, οι πολιτικές έριδες, η ανυπαρξία δημόσιας Διοίκησης ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια του Όθωνα, οι διαφορές μεταξύ αυτόχθονων και ετερόχθονων, οι μεγάλες οικονομικές δυσκολίες του νεοσύστατου Κράτους.

1. Η πολεοδομική νομοθεσία

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη δημιουργία των πόλεων, τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου, τη χωροθέτηση δημόσιων κτιρίων κατά την Οθωνική περίοδο, θέτουν ως προτεραιότητα, εκτός από τη διάθεση των εθνικών γαιών, τη διασφάλιση της υγιεινής στις πόλεις.

Βασικές ρυθμίσεις σε αυτή την κατεύθυνση είναι:

- Ο Νόμος *περί υγιεινής των πόλεων* (1835), μία ρύθμιση κομβικής σημασίας. Είχε ήδη ξεκινήσει η εισαγωγή αντίστοιχων ρυθμίσεων από τα τέλη του 18^{ου} στη Γαλλία, με τις ιδέες του Patte, πολλές από τις οποίες εφάρμοσε δεκαετίες αργότερα ο Haussmann για την ανοικοδόμηση του Παρισιού. Ενώ στο νεοελληνικό Κράτος ο Νόμος περί υγιεινής εφαρμόστηκε αμέσως μετά τη σύστασή του σε μικρές και μεγάλες πόλεις (Νέα Κόρινθος, Πειραιάς, κλπ), αντίστοιχες ρυθμίσεις εκδόθηκαν πολύ αργότερα στη Βρετανία (1858), στην Οθωμανική αυτοκρατορία (1864), στην Πορτογαλία (1903). Στις αρχές του στηρίζεται επίσης η νομοθεσία που έθεσε τις βάσεις για τον φωτισμό των πόλεων, το 1858, και τη δημιουργία αγοράς σε κάθε πόλη, το

1859. Η βασικότερη αρχή του Νόμου, σύμφωνα με την οποία η υγιεινή στις πόλεις αποτελεί παράγοντα πρωτεύουσας σημασίας για τον σχεδιασμό τους, εφαρμόζεται μέχρι τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη, όπως ορίζεται στη νέα Χάρτα των Αθηνών (1998).

- Η νομοθεσία για τη διαχείριση της γης: ο Νόμος *περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών* (1835), που είχε προβλέψει το δικαίωμα παραχώρησης εθνικής γης σε κάθε οικογένεια αλλά και στους Δήμους, για δημόσιο χώρο και δημοτικά κτίρια, το Διάταγμα *περί του τρόπου εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων* (1836), για λόγους οικονομικού συμφέροντος, ο Νόμος *περί παραχωρήσεως δωρεάν οικοπέδων* για τη δημιουργία αγοράς σε κάθε πόλη (1859), ο οποίος συμπλήρωνε και επέκτεινε τον Νόμο περί προικοδοτήσεως.
- Ο Νόμος *περί κατασκευής πεζοδρομίων* (1856), που αποτέλεσε τομή για τον σχεδιασμό των νεοελληνικών πόλεων και τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου. Εισηγάγε την υποχρέωση κατασκευής πεζοδρομίων στα μεγαλύτερα κέντρα, αρχικά, υποχρέωση που επεκτάθηκε, το 1867, σε ολόκληρη την Επικράτεια. Ο ίδιος Νόμος επέβαλε την κατασκευή δικτύων αποχέτευσης στις πόλεις, όπως το θέμα είχε μελετηθεί έναν αιώνα νωρίτερα, κατά την ανοικοδόμηση της Λισσαβώνας. Παράλληλα, ρύθμισε θέματα δενδροφύτευσης των δρόμων, εισήγαγε έναν πρώτο Οικοδομικό Κανονισμό και την έννοια της ζώνης των πόλεων, στην οποία δεν επιτρεπόταν η δόμηση, ρύθμιση που εφαρμόστηκε αμέσως στην Αθήνα (1856), και συνεχίζει να εφαρμόζεται μέχρι σήμερα.

Υπήρξαν ρυθμίσεις και αναλήφθηκαν πρωτοβουλίες οι οποίες ήταν καινοτόμες για την εποχή τους, όπως:

- Το Διάταγμα *περί κτηματολογίων* (1836), που όριζε ότι όλα τα ακίνητα (εξαιρουμένων των εθνικών) έπρεπε να εγγραφούν σε κτηματολόγια. Η ρύθμιση αποσκοπούσε στη δημιουργία κτηματολογίου, το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα ολοκληρωθεί. Πρωτοπορούσε δε για την εποχή και σε ό,τι αφορά τη χρηματοδότηση της σύνταξης και παρακολούθησης του κτηματολογίου, που προβλεπόταν να γίνει με αυτοχρηματοδότηση.
- Η *εφαρμογή του δικαιώματος επιφανείας* (νοβέλλου) (1858), που παρείχε στον δικαιούχο χωριστή κυριότητα επί κτισμάτων που υπήρχαν ή επρόκειτο να ανεγερθούν. Αυτό το δικαίωμα επανεισήχθη στην ελληνική νομοθεσία το 2011.
- Οι ενέργειες για *χρηματοδότηση αρχαιολογικών ερευνών* και διάσωση των αρχαιοτήτων.

Επισημαίνεται ότι η νομοθεσία εφαρμοζόταν κατά κανόνα ταυτόχρονα ή και νωρίτερα από ό,τι στα ευρωπαϊκά Κράτη, πολύ νωρίτερα δε και με πιο προωθημένο τρόπο από ό,τι στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι ρυθμίσεις για τη δημιουργία θεσμών στο νέο Κράτος και τον σχεδιασμό των πόλεων ήταν επηρεασμένες από την αντίστοιχη γαλλική νομοθεσία (π.χ. το Συμβούλιο της Επικρατείας και το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας) και τη γερμανική νομοθεσία (όπως η ρύθμιση περί κτηματολογίων). Δεν ήταν πάντοτε ολοκληρωμένες, ενώ σημαντικές ήταν οι ελλείψεις σε διοικητική και τεχνική υποστήριξη. Παρ' όλα αυτά, υπήρξαν και ρυθμίσεις ποιοτικές, που άντεξαν στον χρόνο και εφαρμόστηκαν για πολύ μεγάλο διάστημα, ακόμη και στην μετά τον Όθωνα περίοδο, όπως:

- Ο Νόμος *περί Δήμων* (1834), που ίσχυσε σχεδόν επί οκτώ (8) δεκαετίες, μέχρι το 1912.
- Το Διάταγμα *περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών* (1836), που αφορούσε την Αθήνα, αλλά διατάξεις του γενικεύθηκαν για όλες τις πόλεις το 1867 και το 1918.
- Ο *αρχαιολογικός Νόμος* (1834), που ίσχυσε επί ογδόντα πέντε (85) έτη, μέχρι το 1920.
- Ο Νόμος *περί δημοσίου λογιστικού* (1852), που ίσχυσε επί εκατόν είκοσι (120) σχεδόν έτη, μέχρι το 1969.
- Ο *Αστικός Νόμος* (1856), που ίσχυσε επί ενενήντα (90) έτη, μέχρι το 1946.
- Η μέριμνα για απομάκρυνση των οχλουσών εργαστηρίων και βιοτεχνιών από το κέντρο των πόλεων, ρύθμιση που οδήγησε αργότερα στη χωροθέτηση περιοχών υποδοχής βιοτεχνιών (Πειραιάς 1864).

Ορισμένες περιόδους ήταν πολύ πλούσιες σε παραγωγή νομοθετικού έργου σε θέματα σχεδίων πόλεως και δημόσιου χώρου, όπως το έτος 1836, με Γραμματέα Εσωτερικών τον Μανσόλα, όταν δημοσιεύθηκαν συνολικά ενενήντα δύο (92) Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, στα οποία περιλαμβάνονταν σημαντικά Διατάγματα για πολεοδομικά θέματα. Αντίθετα, επί μία πλήρη τετραετία, την περίοδο 1838 – 1942, δεν υπάρχουν σχετικές ρυθμίσεις δημοσιευμένες στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Στη συνέχεια, από την άνοιξη του 1849 μέχρι την έξωση του Όθωνα, εκδίδονται πενήντα ένα (51) Διατάγματα που αφορούσαν κυρίως τροποποιήσεις του σχεδίου πόλεως της Αθήνας, τα οποία συνέβαλαν στη διαμόρφωση της μορφής της πρωτεύουσας και του δημόσιου χώρου της μέχρι σήμερα.

Άμεσα συνδεδεμένη με την πολεοδομική νομοθεσία είναι η έκδοση οικοδομικής άδειας, η οποία ήταν αναγκαία για την ανέγερση οικοδομής από το 1834, δηλαδή σχεδόν από τη σύσταση του Κράτους. Ο τρόπος χορήγησης των οικοδομικών αδειών οριστικοποιήθηκε το 1849.

Το 1923, με το Ν.Δ. «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών», καταργήθηκαν πολλά βασικά νομοθετήματα της Οθωνικής περιόδου περί σχεδιασμού των πόλεων, όπως τα Διατάγματα «περί υγιεινής πόλεων και κωμών», «περί της εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων», «περί εφαρμογής των επί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών διατάξεων και ως προς τας λοιπάς του Βασιλείου πόλεις, κώμας και χωριά», «περί κατεδαφίσεως επισφαλών οικοδομών», καθώς και ο Νόμος ΤΝΗ'/1856 «περί κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων, κ.λ.π.».

2. Ανακύκληση πολιτικών προσώπων

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Οθωνικής περιόδου, είναι η ανακύκληση των πολιτικών προσώπων που αναλάμβαναν καθήκοντα Γραμματέα (Υπουργού) και ειδικότερα Γραμματέα Εσωτερικών, στις εκάστοτε Κυβερνήσεις.

Όταν αντικαθίσταται ένας Υπουργός, κατά κανόνα τοποθετείται σε άλλη υψηλή θέση, π.χ. αναλαμβάνει καθήκοντα στο Συμβούλιο της Επικρατείας (Μανσόλας, 1837), ή στον Άρειο Πάγο (Πολυζωίδης, 1837), ή τοποθετείται σε πρεσβεία της Ελλάδας σε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα (Κωλέττης στο Παρίσι, 1835). Ισχύει και το αντίστροφο· ο Μαυροκορδάτος, Πρέσβης της Ελλάδας στην Αγγλία, κλήθηκε να αντικαταστήσει (1841) τον Υπουργό Θεοχάρη. Πάρα πολύ συχνά επίσης, ένας Υπουργός μετακινείται σε άλλη υπουργική θέση. Η διατήρηση των ίδιων πολιτικών προσώπων συνδεόταν με παράγοντες όπως, η πολιτική ισχύς διαφόρων οικογενειών, κυρίως της Πελοποννήσου, οι γνώσεις και τα προσόντα προσώπων που έλκυαν την καταγωγή τους από το Φανάρι, οι σπουδές και η εμπειρία που είχαν αποκτήσει άλλα πρόσωπα σε ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως σε Γερμανία, Γαλλία και Ιταλία. Με αυτό τον τρόπο γίνεται ανακύκληση και των προσώπων που στελέχωναν τις υψηλές θέσεις της κεντρικής Διοίκησης, των ανώτατων Δικαστηρίων, της διοίκησης της Εθνικής Τράπεζας.

Η διάρκεια της υπουργικής θητείας είναι συνήθως μικρή, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η παραγωγή έργου και η αξιολόγησή του. Ενδεικτικότερη όλων είναι η περίπτωση του έτους 1849, κατά τη διάρκεια του οποίου εναλλάσσονται στη θέση του Υπουργού Εσωτερικών πέντε (5) διαφορετικά πρόσωπα.

Επισημαίνονται η προσωπικότητα σημαντικών πολιτικών αυτής της περιόδου, το έργο τους, η ποιότητα του πολιτικού λόγου τους. Από τη μελέτη των Πρακτικών των συζητήσεων στη Βουλή, την περίοδο 1843–1862, για σχέδια Νόμων περί διαμορφώσεως των πόλεων, περί εκπαιδεύσεως και προστασίας των αρχαιοτήτων, διαπιστώνεται το υψηλό επίπεδο των εισηγήσεων πολλών Υπουργών. Με συγκροτημένο λόγο, δίνοντας συγκεκριμένα παραδείγματα, παραθέτοντας στοιχεία που τεκμηριώναν τις εισηγήσεις τους, συγκρίνοντάς τα πολλές φορές με αντίστοιχα ευρωπαϊκά δεδομένα, οι Υπουργοί απευθύνονταν με ευγένεια προς τους Βουλευτές, υποστηρίζοντας τα νομοσχέδια που εισηγούνταν. Ενδεικτικά αναφέρεται η ομιλία του Υπουργού Εσωτερικών Προβελέγγιου στη Βουλή, στις 27 Απριλίου 1858, περί του σχεδίου πόλεως της Νέας Κορίνθου.

Πολιτικά πρόσωπα που συνέδεσαν τη θητεία τους, ως Υπουργοί Εσωτερικών, με σημαντικές ρυθμίσεις σε θέματα σχεδίων πόλεων και δημόσιου χώρου την Οθωνική τριακονταετία, είναι:

- Ο **Ιωάννης Κωλέττης**, του οποίου την υπογραφή, ως Γραμματέα Εσωτερικών το 1835, φέρουν δύο σπουδαίες ρυθμίσεις: το θεμελιώδες Διάταγμα περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών, και ο Νόμος περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών, βάσει του οποίου αφ' ενός μεν μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού απέκτησε ιδιοκτησία, αφ' ετέρου δε οι πόλεις απέκτησαν δημόσιο χώρο και τις αναγκαίες εκτάσεις για δημόσια κτίρια.
- Ο **Δρόσος Μανσόλας**, Γραμματέας Εσωτερικών την περίοδο 1836–1837. Επί των ημερών του ιδρύθηκε ο βοτανικός κήπος της Αθήνας και παρήχθη ένα πολύ πλούσιο νομοθετικό έργο: οι ρυθμίσεις περί κτηματολογίου, περί σχεδιασμού της κάτω πόλης Πάτρας, περί δημόσιων κτιρίων, η καθιέρωση αρχών στην εφαρμογή του σχεδιασμού της Αθήνας (οι οποίες στη συνέχεια γενικεύθηκαν για όλες τις πόλεις), η προώθηση των «αποικιών», η επιβολή φόρου σε κάθε νέα οικοδομή προκειμένου να χρηματοδοτούνται τα σχέδια πόλεως, ρυθμίσεις για εκπαιδευτικά θέματα (εκπαίδευση στην αρχιτεκτονική, ίδρυση Πανεπιστημίου Αθήνας).

Η τετραετία 1834–1837, των Κωλέττη και Μανσόλα, ήταν η παραγωγικότερη της Οθωνικής περιόδου, σε θέματα νομοθεσίας γενικής εφαρμογής περί πόλεων και οικισμών.

- Ο **Χαράλαμπος Χριστόπουλος**, Υπουργός Εσωτερικών την περίοδο 1861–1862. Κατά τη διάρκεια της θητείας του προωθήθηκαν πολλά σχέδια πόλεων της ελληνικής περιφέρειας, όπως της Θήβας, της Λαμίας, της Στυλίδας, του Γυθείου, της Αλοννήσου και του Καστρίου, το 1861, των Βοιών και του Αστακού, το 1862. Με τις Εγκυκλίους του, που ήταν προωθημένες για

την εποχή, έδινε μαθήματα πολιτικού ρεαλισμού, ξεπερνώντας ιδεολογικές αγκυλώσεις και γραφειοκρατικές δυσκαμψίες, ενώ οι τεχνικές Οδηγίες του προς τους Νομάρχες και τις Διευθύνσεις Μηχανικού ήταν πάντοτε λεπτομερείς και τεκμηριωμένες.

Στον αντίποδα αυτών υπάρχουν πολιτικοί επί των ημερών των οποίων παρατηρείται στασιμότητα στην προώθηση σχετικών θεμάτων. Ενδεικτικό παράδειγμα ο **Νικόλαος Θεοχάρης**, κατά τη θητεία του οποίου ως Υπουργού Εσωτερικών (Ιανουάριος 1840 – Ιούνιος 1841), δεν έχουν δημοσιευθεί νομοθετικές ρυθμίσεις στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ούτε προωθήθηκαν σχέδια πόλεως. Ως θετικές όμως καταγράφονται οι ρυθμίσεις του περί συγχωνεύσεως μικρών Δήμων με σκοπό τη δημιουργία μεγαλύτερων, την περίοδο 1840 – 1841, ρυθμίσεις εκσυγχρονιστικές του θεσμού της Αυτοδιοίκησης που συνέβαλαν και στην προώθηση σχεδίων πόλεων των πρωτεύουσών των νέων Δήμων.

3. Αρχές σχεδιασμού πόλεων και οικισμών

3.1. Αρμοδιότητες και κατανομή αυτών

Η Γραμματεία (Υπουργείο) Εσωτερικών είχε οριστεί εξ αρχής (1833) αρμόδια για τον σχεδιασμό των πόλεων, την εφαρμογή των σχεδίων τους και τη δημιουργία αποικιών.

Ουσιαστικό ρόλο στον σχεδιασμό των πόλεων έπαιξε το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας (1834) της Γραμματείας Εσωτερικών, που διοικήθηκε από ικανά άτομα και, εκτός της υποχρέωσης σύνταξης κτηματολογίου, ανέλαβε την «τοπογραφία και γεωδαισία» του νέου Κράτους, τη σύνταξη μελετών και αναπτυξιακών προτάσεων. Στο Γραφείο λειτουργούσαν δύο (2) Τμήματα: το Αρχιτεκτονικό, αρμόδιο για τον σχεδιασμό και τη δόμηση, που προκάλεσε τις πρώτες ρυθμίσεις της Οθωνικής περιόδου, και το Τοπογραφικό, αρμόδιο για την καταμέτρηση γαιών και την εκπόνηση μελετών οδικών έργων.

Οι αρμοδιότητες των Νομαρχών, όπως καθορίστηκαν το 1833, ήταν πολλές και σημαντικές. Ήταν υπεύθυνοι να ενεργούν τα περί οικοδομών σύμφωνα με τα εγκεκριμένα σχέδια, να μεριμνούν για την εκπόνηση σχεδίων όπου δεν υπήρχαν, για τις δημόσιες οικοδομές, για τον σχεδιασμό και τη δημιουργία νέων αποικιών, για τα κτίρια των εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και για τα έργα αστικής υποδομής (δημοτικά έργα οδοποιίας, ύδρευσης και φωτισμού). Η αρμοδιότητα για μικρότερης κλίμακας έργα ανήκε στους Δήμους.

Τα δημοτικά Συμβούλια αποφάσιζαν μεν για τη σύνταξη σχεδίων «περί οικοδομών και περί ευθυγραμμίας» και την ανέγερση νέων δημοτικών κτιρίων, από το 1834, όμως αυτές οι αποφάσεις

έπρεπε να εγκριθούν από τον οικείο Νομόρχη. Είχαν, δηλαδή, τα αιρετά Συμβούλια γνωμοδοτικές αρμοδιότητες, όμως δεν είχαν αποφασιστικό ρόλο. Γνωμοδοτήσεις δημοτικών Αρχών επί θεμάτων σχεδιασμού υπάρχουν πολλές στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως: για την Αθήνα (1836), την Ερμούπολη (1842), την Τρίπολη (1859, 1860), την Τήνο και τη Θήβα (1860), την Ερέτρια (1861), τον Αστακό (1862).

Ούτε τα Επαρχιακά Συμβούλια ήταν εκτελεστικά όργανα. Καθήκον τους ήταν να «συσκέπτονται» για το συμφέρον των Δήμων που ανήκαν στην Επαρχία τους. Από την έρευνα προκύπτει με σαφήνεια ότι το σύστημα διοίκησης ήταν πολύ συγκεντρωτικό, η έγκριση των σχεδίων ανήκε στην αρμοδιότητα του, διορισμένου από τον Όθωνα, Νομόρχη, ενώ τον τελικό λόγο διατηρούσε πάντοτε η Γραμματεία Εσωτερικών. Τα έργα υποδομής αναλάμβανε η Γραμματεία Στρατιωτικών, με το Σώμα Μηχανικού.

3.2. Σχέδια νέων πόλεων

Ο σχεδιασμός πόλεων «κανονικώς σχεδιασμένων» αρχίζει αμέσως με την ίδρυση του νέου Κράτους, όπως προκύπτει από τον πρώτο απολογισμό δαπανών της Γραμματείας Εσωτερικών της τριετίας 1833 – 1835. Μέχρι το τέλος της τριακονταετίας του Όθωνα δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως πολεοδομικού χαρακτήρα ρυθμίσεις για σαράντα εννέα (49) πόλεις συνολικά.

Τα πρώτα χρόνια, επί Αντιβασιλείας, προωθούνται ρυθμίσεις, όπως είναι φυσικό, κυρίως για τα σχέδια πόλεως της Αθήνας και του Πειραιά (με τους πρώτους συνοικισμούς αποίκων). Ρυθμίσεις για αυτές τις πόλεις συνεχίζουν να εκδίδονται καθ' όλη την Οθωνική περίοδο. Η Κυλλήνη είναι η πρώτη πόλη του νέου Κράτους, βάσει των δημοσιευμένων ρυθμίσεων στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, η οποία αρχίζει να σχεδιάζεται εξ αρχής, το 1835, ενώ το ίδιο έτος ξεκινάει στη Θήβα η διαδικασία δημοπράτησης εθνικών οικοπέδων σε ήδη εγκεκριμένο σχέδιο. Αντίστοιχη διαδικασία κινείται αμέσως μετά (1836), στην κάτω πόλη Πάτρας, ο σχεδιασμός της οποίας είχε ξεκινήσει από τον Καποδίστρια.

Ακολουθούν ρυθμίσεις, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, για το Μεσολόγγι (1841) και τη Χαλκίδα, τη Λιβαδειά και την Ερμούπολη (1842), που ήταν καθοριστικές για τον σχεδιασμό τους. Στη συνέχεια, δημοσιεύονται στην Εφημερίδα ρυθμίσεις για κωμοπόλεις, όπως ο Γράδος Φθιώτιδας και το Αχίλλειο, τη διετία 1843 – 1844 και, από το 1847, πολλές ρυθμίσεις για το Μεσολόγγι και το Ναύπλιο, στη συνέχεια για την Τρίπολη και την Πύλο. Το 1852 τροποποιείται το

σχέδιο πόλεως Αργινίου και δημιουργείται αγορά στη Σπάρτη. Το 1858 σχεδιάζεται η νέα Κόρινθος και επεκτείνεται το σχέδιο Λαμίας. Μέχρι το τέλος της Οθωνικής περιόδου, δημοσιεύονται ρυθμίσεις για τον Μάραθο και την Κορώνη το 1859, για την Καλαμάτα, τον Λάλα, το Καλαμάκι και το Δραχμάνι το 1860, για τα σχέδια Καστρίου και Αλοννήσου και την επέκταση των σχεδίων Γυθείου και Πύλου το 1861, για τα σχέδια των κωμοπόλεων Βοιών, Αστακού, Γαλατά και Πόρου το 1862.

Δεδομένης της πλήρους απουσίας οδικών και σιδηροδρομικών συνδέσεων μεταξύ πόλεων στην ηπειρωτική χώρα την περίοδο μελέτης (ο Νόμος περί οδοποιίας εκδόθηκε το 1852), οι πόλεις που αναπτύχθηκαν ήταν κυρίως παραλιακές, με έστω και υποτυπώδη λιμενική υποδομή στην ηπειρωτική χώρα, ή νησιωτικές. Από τις σαράντα εννέα (49) πόλεις της περιόδου μελέτης, οι τριάντα επτά (37) είναι παραθαλάσσιες, δηλαδή ποσοστό 73%. Εξ αυτών δέκα (10), ποσοστό 27%, είναι νησιωτικές: Χαλκίδα, Ερέτρια, Ωρεοί (Εύβοια), Ελαφώνησος, Μήλος, Ερμούπολη, Γαύριο (Άνδρος), Τήνος, Αλόνησος, Πόρος. Σχεδόν σε όλες τις παραθαλάσσιες πόλεις προβλέπονται επιχώσεις του παραλιακού μετώπου τους, με σκοπό τη δημιουργία οικοδομήσιμων εκτάσεων. Τέτοιες περιπτώσεις συναντάμε στα σχέδια του Πειραιά, της Νέας Κορίνθου, της Ερμούπολης, της Στυλίδας, του Κατακόλου, του Καλαμακίου, του Καστρίου, του Γαυρίου, του Γαλατά και άλλων.

Εκτός των προαναφερόμενων πόλεων, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την ίδια περίοδο δημοσιεύονται ρυθμίσεις για άλλες πέντε (5) μικρές παραθαλάσσιες πόλεις, Κάρυστο, Νάξο, Σκόπελο, Θήρα και Κυπαρισσία, που σχετίζονται όμως μόνον με κατασκευή λιμένα, χωρίς αναφορά σε σχέδιο πόλεως.

Τα σχέδια των νέων πόλεων προνοούσαν συνήθως για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της περιοχής στις οποίες αυτές χωροθετούνταν. Έπρεπε να βρίσκονται κοντά σε πηγές νερού και σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και να συνδέονται με άλλους οικισμούς με οδικό δίκτυο, έστω υποτυπώδες. Ο σχεδιασμός τους, κατά κανόνα, ακολουθούσε το υποδάμειο σύστημα, όπως ενδεικτικά στον Πειραιά, την Πάτρα, τη Σπάρτη, τη Νέα Κόρινθο, τη Στυλίδα, το Σινάνο, το Καλαμάκι, τον Λάλα, το Δραχμάνι, τη Θήβα, το Γύθειο, τον Αστακό, τον Γαλατά, τον Μάραθο, σύμφωνα με τη ρύθμιση του 1835, με κύριο στόχο την εξασφάλιση της υγιεινής λειτουργίας τους. Ο στόχος επιτυγχανόταν με τον κατάλληλο προσανατολισμό κάθε πόλης «προς μεσημβρίαν και ανατολάς», τον σχεδιασμό δικτύου ύδρευσης, με πρόβλεψη κλίσεων στους δρόμους, ώστε να απομακρύνονται τα όμβρια ύδατα, χωρίς καμία μέριμνα όμως για τους τελικούς αποδέκτες.

Οι κύριες αρτηρίες προβλέπεται να διασχίζουν τις πόλεις κατά μήκος και σχεδιάζονται Οικοδομικά Τετράγωνα. Η ευθυγραμμία των εγκεκριμένων σχεδίων έπρεπε να τηρείται απαρέγκλιτα, ώστε να διασφαλίζεται ο «κοινωφελής» σκοπός του σχεδιασμού. Μόνο με Διάταγμα και αιτιολογημένα, επιτρεπόταν η τροποποίηση εγκεκριμένης ευθυγραμμίας. Καθορίζονται οι σχέσεις δημόσιου – ιδιωτικού χώρου, οι πλατείες εισάγονται στο σχέδιο χωρίς να αναιρείται ο κάρναβος, αναδεικνύοντας βασικές λειτουργίες, τα δημόσια κτίρια χωροθετούνται σε κεντρικά σημεία, οι ναοί καλύπτουν τις λειτουργικές ανάγκες των πόλεων και καθορίζονται στα σχέδιά τους με ακρίβεια, συνήθως στο κέντρο πλατείας. Η πρώτη αναφορά σε αριθμημένο Οικοδομικό Τετράγωνο σε ρύθμιση σχεδίου πόλεως, δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, γίνεται το 1856 για τον Πειραιά.

3.3. Όροι δόμησης – Αρτιότητα οικοπέδων – Τακτοποίηση οικοπέδων

Μία πρώτη αναφορά σε διατάξεις περί ανεγέρσεως οικοδομών, με έλεγχο της στατικής επάρκειας του κτιρίου και της τήρησης των εγκεκριμένων σχεδίων, δίνεται σε ρύθμιση γενικής εφαρμογής του 1833. Το ίδιο έτος επίσης, οι πρώτες ρυθμίσεις για την ανοικοδόμηση της Αθήνας γίνονται αναλυτικότερες και αναφέρονται στην υποχρέωση τήρησης του ανώτατου ύψους των οικοδομών.

Σε ρύθμιση του 1834 δίνονται τα πρώτα στοιχεία για την τακτοποίηση μη άρτιων οικοπέδων, που αφορούν το σχέδιο πόλεως της Αθήνας. Αντίστοιχες ρυθμίσεις για την πόλη του Πειραιά δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τον Ιανουάριο 1835.

Τον Μάιο 1836 τίθενται συγκεκριμένοι όροι δόμησης στο σχέδιο της Αθήνας και ειδικότερα επί των κεντρικότερων οδών και πλατειών. Καθορίζεται ο αριθμός ορόφων των οικοδομών (έως δύο) και εισάγεται το «συνεχές και αδιάκοπον» ως σύστημα δόμησης. Επιπλέον, τίθενται θέματα πυρασφάλειας, θέματα που αφορούσαν τις μεσοτοιχίες και τα εξωτερικά κλιμακοστάσια. Εισάγονται νέες έννοιες, όπως η τακτοποίηση των μικρών οικοπέδων, που εφαρμόστηκε σε διάφορες πόλεις (Ερμούπολη, 1842). Το 1867, επεκτάθηκε η εφαρμογή αυτών των διατάξεων σε όλες τις πόλεις του Κράτους.

Αναλυτικά στοιχεία για την αρτιότητα των οικοπέδων, που ανέρχεται σε διακόσιους (200) τ.π., και τη δικαιούμενη δόμηση στις νέες αποικίες, δίνονται το 1836 για τις τρεις (3) «πρώτιστες» οδούς της Αθήνας και στη συνέχεια για τον συνοικισμό των Υδραίων στον Πειραιά, το 1838. Οι παραχωρούμενες εθνικές γαίες διαιρούνταν σε οικόπεδα επιφάνειας 112,5 – 337,5 τ.π..

Το 1842, καθορίστηκε η αρτιότητα των οικοπέδων σε συνοικία των Ψαριανών της Ερμούπολης, μεταξύ είκοσι οκτώ (28) και πενήντα έξι (56) τ.π.. Το πρόσωπο και το βάθος ενός οικοπέδου δεν μπορούσαν να είναι μικρότερα των πέντε (5) π.. Η αρτιότητα, δηλαδή, ήταν πολύ μικρή, με ένα ελάχιστο πρόσωπο του οικοπέδου. Στο εμπορικό μέρος της πόλης, επιτρεπόταν ακόμη μικρότερη αρτιότητα, έως δεκαπέντε (15) τ.π., με πρόσωπο μόλις τέσσερις (4) π..

Προς το τέλος της Οθωνικής περιόδου, το 1858, παραχωρήθηκε στον Σχοινιά Κορινθίας, έκταση πεντακοσίων (500) έως δύο χιλιάδων (2.000) τ.π. σε κάθε σεισμόπληκτη οικογένεια της Κορίνθου, προκειμένου να ανεγείρει κατοικία. Για την αρτιότητα των οικοπέδων, το μήκος των προσώπων τους συνδεόταν με το πλάτος των οδών επί των οποίων «έβλεπαν». Εάν αυτά ευρίσκονταν επί οδών πλάτους >δώδεκα (12) π. ή επί πλατειών, το μήκος τους έπρεπε να είναι >δέκα (10) π.. Οικόπεδα με μικρότερο πρόσωπο θεωρούνταν τεμάχια ανήκοντα στον Δήμο και παραχωρούνταν σε γειτονικές ιδιοκτησίες. Η σύγκριση με αντίστοιχες ρυθμίσεις σε ευρωπαϊκές χώρες είναι ενδεικτική, σύμφωνα με στοιχεία που κατατέθηκαν στη Βουλή (1858): για ευρωπαϊκή πόλη μικρού μεγέθους θεωρούνταν «αρκετά» οικόπεδο τριακοσίων (300) τ.π. και «ανώγειος οικία» επιφάνειας εκατό (100) τ.π., ενώ για μία ευρωπαϊκή πρωτεύουσα όπως η Αθήνα, αρκούσε οικόπεδο διακοσίων (200) τ.π.. Το 1861 στο Κατάκολο, η αρτιότητα των οικοπέδων καθορίστηκε μεταξύ τετρακοσίων εξήντα (460) και πεντακοσίων (500) τ.μ..

3.4. Οικοδομικές άδειες και Κανονισμοί δόμησης

Η οικοδομική άδεια ήταν απαραίτητη για οποιονδήποτε ήθελε να οικοδομήσει, βάσει του Νόμου περί Δήμων (1834). Η πρώτη αναφορά σε οικοδομική άδεια, την οποία όφειλε ο ενδιαφερόμενος να ζητήσει από την αρμόδια Αρχή, δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το 1836, σε ρύθμιση για το σχέδιο πόλεως της Αθήνας.

Υπουργική Εγκύκλιος προς τους Νομάρχες, το 1849, οριστικοποιούσε τον τρόπο χορήγησης των οικοδομικών αδειών. Ο ρόλος του μηχανικού του Δήμου ήταν πολύ σημαντικός, καθώς όφειλε να κάνει αυτοψία πριν εκδόσει την άδεια κάθε οικοδομής, να προσδιορίσει με λεπτομέρεια τις οικοδομικές γραμμές βάσει του εγκεκριμένου σχεδίου και το ύψος «της θύρας της εισόδου» και να την εξαρτήσει από σταθερά σημεία, ώστε να μπορεί να επιβεβαιωθεί η ακρίβεια της ευθυγραμμίας.

Αμέσως μετά την έκδοση κάθε άδειας, ο μηχανικός όφειλε να ειδοποιεί τη δημοτική Αρχή, προκειμένου αυτή να εισπράξει τον φόρο των πέντε (5) δρχ. που ίσχυε από το 1836 και αφορούσε τη χρηματοδότηση εφαρμογής των σχεδίων.

Ως προς τους Κανονισμούς δόμησης, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνολικά πέντε (5) Γενικοί Οικοδομικοί Κανονισμοί (ΓΟΚ) και ένα προσχέδιο Κανονισμού, έχουν εκδοθεί από τη δημιουργία του νεοελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα. Μία πολύ πρώιμη αναφορά σε θέματα Κανονισμού γίνεται σε Διάταγμα του 1833. Το 1835 ανακοινώνεται η έγκριση ενός «περί οικοδομής κανονισμού», τον οποίο όφειλε το Υπουργείο Εσωτερικών να εφαρμόσει αμέσως. Πρόκειται για την πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε Οικοδομικό Κανονισμό. Στο Διάταγμα «περί υγιεινής οικοδομής...», του ίδιου έτους, περιλαμβάνεται ο πρώτος πρωτόλειος Οικοδομικός Κανονισμός γενικής εφαρμογής του νεοελληνικού Κράτους. Άρθρα του αναφέρονται στο ύψος των κτιρίων, στον χρωματισμό τους, στη μορφή της στέγης και στην επικάλυψή της. Είκοσι (20) και πλέον χρόνια αργότερα (1856), δημοσιεύθηκαν ορισμένες νέες ρυθμίσεις για τον Οικοδομικό Κανονισμό. Ο Κανονισμός του 1835 ίσχυσε επί ογδόντα πέντε (85) χρόνια, μέχρι το 1920, όταν εκδόθηκε ρύθμιση για το νέο σχέδιο Θεσσαλονίκης, το οποίο μπορεί να ληφθεί ως προσχέδιο Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού.

3.5. Αυθαίρετη δόμηση – Νομοποίηση καταπατημένων εκτάσεων

Η περίοδος Όθωνα χαρακτηρίζεται από ορισμένες νομοθετικές ρυθμίσεις περί σχεδιασμού πόλεων πραγματικά πρωτοποριακές για την εποχή τους, υπήρξαν όμως και ρυθμίσεις οι οποίες δείχνουν σχέσεις πελατείας και ανοχής στην καταπάτηση δημόσιων εκτάσεων. Ειδικότερα:

- Η πρώτη αναφορά σε κτίριο που είχε αναγερθεί «κατ' αυθαίρετον παρεκτροπήν» δημοσιεύεται το 1833, σε ρύθμιση για την ανοικοδόμηση της Αθήνας. Προβλεπόταν η κατεδάφισή του με έξοδα του ιδιοκτήτη. Είχε ήδη καταγραφεί η διαδικασία της αυθαίρετης δόμησης, η οποία γινόταν κυρίως εις βάρος δημόσιου χώρου.
- Καταπατήσεις γαιών που παραχωρούνταν στους Χιώτες παρουσιάζονταν συχνά στην ανοικοδόμηση του Πειραιά. Το 1842 δόθηκε η δυνατότητα σε όσους είχαν καταπατήσει εκτάσεις, επί των οποίων είχαν ανεγείρει οικοδομή, να τα διατηρήσουν. Μόνη προϋπόθεση ήταν η καταβολή στο Δημόσιο Ταμείο ενός αντίτιμου. Η έγκριση δινόταν «κατ' επιείκειαν». Ήταν η πρώτη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, σε «νομοποίηση» καταπατημένης έκτασης και της επ' αυτής ανεγερθείσας οικοδομής.

- Με ρύθμιση του 1855 καλούνταν όσοι είχαν οικοδομήσει μέχρι το 1853, σε γη για την οποία δεν είχαν καταβάλει το σχετικό τίμημα, να το καταβάλουν, αφού προηγουμένως πραγματοποιώμενες εκτιμούσαν την αξία του ακινήτου. Αυτή ήταν η πρώτη γενική ρύθμιση για την αυθαίρετη δόμηση, που εφαρμόστηκε αρχικά σε συνοικίες της Αθήνας (Αναφιώτικα).

Η καταπάτηση γης και η αυθαίρετη δόμηση είναι φαινόμενο που συνεχίζεται, από τον 19^ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Αρκετές φορές η Πολιτεία έχει δώσει τη δυνατότητα σε καταπατητές να νομιμοποιήσουν τις πράξεις παράνομης ιδιοποίησης δημόσιας ή δημοτικής έκτασης, υπό όρους, έναντι αντίτιμου, επικαλούμενη συνήθως κοινωνικούς λόγους. Έχει δώσει επίσης, για τους ίδιους λόγους, τη δυνατότητα νομιμοποίησης αυθαίρετης δόμησης. Το φαινόμενο δεν έχει εκλείψει, αποτελεί χρόνια παθολογία και συνδέεται με παράγοντες, όπως η έλλειψη γης για πολεοδόμηση, η απουσία ελέγχων και κυρώσεων. Προκαλεί οικονομική επιβάρυνση της αυτοδιοίκησης για πρόσθετα έργα υποδομής, σοβαρή περιβαλλοντική επιβάρυνση και αποτελεί τροχοπέδη σε κάθε ολοκληρωμένο χωροταξικό σχεδιασμό και στην πολεοδομική οργάνωση της χώρας.

3.6. Γραφειοκρατία – Εξυπηρέτηση προσωπικών θεμάτων

Η γραφειοκρατία ήταν μεγάλη από τα πρώτα χρόνια ζωής του νέου Κράτους. Το 1836 εκδόθηκε το πρώτο Διάταγμα με σκοπό την απλοποίηση των γραφειοκρατικών διαδικασιών της Διοίκησης. Καταργήθηκαν θέσεις Νομαρχών, νομοδιευθυντών, Επάρχων και ορίστηκαν Διοικητές υπαγόμενοι απευθείας στα Υπουργεία. Το 1855 με άλλο Διάταγμα επιδιώχθηκε η αποτελεσματικότερη και ταχύτερη λειτουργία των Υπηρεσιών του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Πολύ συχνές ήταν οι καθυστερήσεις στην εφαρμογή της πολεοδομικής νομοθεσίας. Ενώ ορίζονταν αρχικά αυστηρά χρονοδιαγράμματα στους ενδιαφερόμενους προκειμένου να οικοδομήσουν στις νέες πόλεις, διαφορετικά έχαναν τα οικόπεδά τους, στη συνέχεια δίνονταν παρατάσεις, ιδίως στον σχεδιασμό του Πειραιά (1836, 1842), της Ερέτριας (1847, 1851), του Σινάνου (1856, 1861), της Κορίνθου (1858, 1861).

Σημαντικές καθυστερήσεις παρουσιάζονταν επίσης καθώς η Διοίκηση αδυνατούσε να αφομοιώσει και εφαρμόσει τα νομοθετικά μέτρα που λαμβάνονταν, με αποτέλεσμα η Κυβέρνηση να τελματώνει στη γραφειοκρατία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της εισαγωγής των νέων μέτρων και σταθμών στην Επικράτεια που καθυστέρησε σχεδόν επί διετία, λόγω των προβλημάτων εφαρμογής τους.

Η συγκρότηση πολλών νέων Επιτροπών που αποφάσιζαν θέματα σχεδίων πόλεων και η παραπομπή ακόμη και ασήμαντων, πολλές φορές, θεμάτων στην έκδοση νέων Διαταγμάτων, επέτεινε τη γραφειοκρατία και προκαλούσε καθυστερήσεις. Ενδεικτικά:

- Τον Ιούνιο 1849 παύεται Επιτροπή που ήταν αρμόδια για τις αποζημιώσεις των κατοίκων της Πάτρας, επειδή καθυστερούσε ουσιώδη ζητήματα. Διορίζεται νέα πενταμελής Επιτροπή της οποίας τα τέσσερα μέλη ορίζονται αμέσως, αλλά ο ορισμός του πέμπτου μέλους και μάλιστα του πλέον αρμόδιου, του μηχανικού, παραπέμπεται στο μέλλον με έκδοση νέου Διατάγματος.
- Το 1849, Νόμος υποχρέωνε να καταβάλουν «δικαίωμα προκυμαίας», όσα πλοία έφταναν στο λιμάνι της Ερμούπολης, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η επείγουσα κατασκευή προκυμαίας. Για το έργο ορίστηκε τριμελής Επιτροπή, τα καθήκοντα της οποίας δεν περιλαμβάνονταν στον Νόμο αλλά προβλεπόταν να οριστούν αργότερα. Ενώ δηλαδή η Κυβέρνηση θεωρούσε τα έργα επείγοντα, καταβάλλοντας και μία σημαντική προκαταβολή για την έναρξή τους, παρέπεμπε σε νέο Διάταγμα τον ορισμό των καθηκόντων της Επιτροπής.
- Το 1855 προβλέπεται η έκδοση Διατάγματος που αφορούσε θέματα του σχεδίου πόλεως Κατακόλου, το οποίο καθυστέρησε εξήμισι (6½) χρόνια και εκδόθηκε τελικά το 1861.

Τα παραδείγματα παρεμβάσεων προκειμένου να εξυπηρετηθούν προσωπικά θέματα, που κατέληξαν σε τροποποίηση σχεδίων πόλεων και είναι δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, είναι πολλά. Οι προσωπικές παρεμβάσεις προς πολιτικά πρόσωπα, είχαν ως αποτέλεσμα οι οικοδομικές άδειες να μη χορηγούνται κανονικά, να παραβιάζονται οι οικοδομικές γραμμές και να τροποποιούνται σημειακά τα σχέδια πόλεως. Δηλαδή οι τροποποιήσεις των σχεδίων σημαντικών πόλεων πολλές φορές δεν εντάσσονταν σε κάποιον ευρύτερο σχεδιασμό, αλλά εξυπηρετούσαν καθαρά προσωπικά θέματα. Συγκεκριμένα:

- Το 1849 τροποποιούνται τα σχέδια πόλεως Τρίπολης και Ναυπλίου. Στην Τρίπολη τροποποιείται η χάραξη μιας οδού, η οποία διερχόταν από συγκεκριμένο ιδιωτικό οικόπεδο. Στο Ναύπλιο μειώνεται το πλάτος οδού, διερχόμενης από μια ιδιοκτησία, διότι κρίθηκε ότι η οδός είχε διαπλατυνθεί «υπέρ το δέον» στο ύψος της συγκεκριμένης οικίας. Επιπλέον, επιτράπηκε «να εξέλθῃ» η εν λόγω κατοικία, από την οικοδομική γραμμή.
- Το 1850, μία ιδιωτική κατοικία στην περιοχή της Μητρόπολης Αθηνών, η οποία βάσει προγενέστερης ρύθμισης έπρεπε να κατεδαφιστεί, τελικά διατηρείται κατά το μεγαλύτερο

μέρος της. Εικάζεται ότι η διατήρηση της οικίας, που αποκτούσε μάλιστα πρόσωπο επί της πλατείας Μητροπόλεως, οφειλόταν σε παρέμβαση του ιδιοκτήτη της.

- Το 1854 τροποποιείται η χάραξη μίας οδού στο Ναύπλιο, στο τμήμα που διερχόταν μεταξύ τεσσάρων (4) κατοικιών, των οποίων οι ιδιοκτήτες αναφέρονται ονομαστικά στη σχετική ρύθμιση.
- Το 1856 εγκρίνεται η τροποποίηση της χάραξης οδού στο σχέδιο πόλεως της Τρίπολης, στο τμήμα όπου βρίσκονταν οικοπέδα συγκεκριμένων ιδιοκτητών. Εικάζεται ότι πρόκειται για εξυπηρέτηση των εν λόγω ιδιοκτητών.
- Αντίστοιχη σημειακή τροποποίηση το 1856, στη συνοικία Νεάπολη της Αθήνας, εικάζεται ότι εξυπηρετούσε συγκεκριμένη ιδιοκτησία, καθώς εγκρίθηκε ο περιορισμός του πλάτους οδού, σε τμήμα της που βρισκόταν ακριβώς απέναντι από αυτή την ιδιοκτησία.
- Το 1861, με άλλη ρύθμιση, μειώθηκε το πλάτος μιας οδού στην Ερμούπολη, επί της οποίας είχε οικοδομήσει ένας ιδιώτης, σε μόλις δυόμιση (2½) πήχεις. Πρόκειται για μία ακόμη σημειακή τροποποίηση σχεδίου πόλεως, με σκοπό να ωφεληθεί η εν λόγω ιδιοκτησία.
- Το 1861 επίσης, τροποποιείται ανατιολόγητα η χάραξη οδού στο Ναύπλιο, επί της οποίας υπήρχε κατοικία συγκεκριμένου ιδιώτη. Πρόκειται και σε αυτή την περίπτωση για ικανοποίηση προσωπικού αιτήματος.

Οι ρυθμίσεις του 1861 είναι ενδεικτικές της ευκολίας με την οποία μπορούσε να τροποποιηθεί ένα σχέδιο πόλεως: σε διάστημα μόλις δεκαπέντε (15) ημερών, εκδόθηκαν δύο (2) Διατάγματα με τα οποία τροποποιούνταν τα σχέδια με σκοπό την τακτοποίηση ιδιωτικών υποθέσεων, σε διαφορετικές πόλεις (Ναύπλιο και Ερμούπολη), εις βάρος του δημόσιου χώρου και ανατιολόγητα, με απλές εισηγήσεις του Υπουργού Εσωτερικών.

4. Αποικίες: προβλήματα σχεδιασμού και ανοικοδόμησης

Τα πρώτα σχέδια αποικισμού είχαν ξεκινήσει επί Καποδίστρια. Ο Όθωνας για να βοηθήσει τους πρόσφυγες που προέρχονταν από κατεστραμμένες, κατά την Επανάσταση, περιοχές, προχώρησε στον σχεδιασμό νέων συνοικισμών, ώστε να φιλοξενηθούν οι «άποικοι».

Η ακολουθούμενη πολιτική ήταν απλή στη σύλληψή της: η εθνική γη την οποία κατείχε το Κράτος σε μια περιοχή, παραχωρούνταν έναντι χαμηλού τιμήματος (έως 1 δρχ./τ.π.), σε ενδιαφερόμενους, οι οποίοι όφειλαν να οικοδομήσουν τις κατοικίες τους και να εγκατασταθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα, δημιουργώντας νέον οικισμό, μία αποικία.

Σχετικές ρυθμίσεις άρχισαν να εκδίδονται από το 1834, όταν ορίστηκαν οι τόποι στους οποίους μπορούσαν οι στρατιωτικοί να ιδρύσουν αποικίες. Ένα από τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν το 1834, ήταν η παραχώρηση στους μη εν ενεργεία στρατιωτικούς, καλλιεργήσιμων αλλά εγκαταλειμμένων εθνικών γαιών, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους κατά την Επανάσταση. Οι δικαιούχοι λάμβαναν επίσης εθνική γη για ανέγερση κατοικίας. Η Γραμματεία Εσωτερικών άρχισε αμέσως την καταμέτρηση των γαιών που είχαν προσδιοριστεί από την Κυβέρνηση για τις νέες αποικίες. Σημαντικό μέτρο ήταν η ίδρυση του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας, το 1834, το οποίο ανέλαβε και το έργο εποικισμού διαφόρων περιοχών.

Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκαν οικισμοί Χιωτών και Υδραίων στον Πειραιά που συνδιαμόρφωσαν το σχέδιό του, Ψαριανών στην Ερέτρια και την Ερμούπολη, Μανιατών στην Ελαφόνησο και το Πεταλίδι, Κρητικών στη Μινώα Αργολίδας, τη Μεθώνη και Μήλο.

Στη δεξιά πλευρά του Πειραιά η Κυβέρνηση παραχώρησε γη στους Χιώτες και το 1836 έθεσε χρονοδιάγραμμα και όρους για τον σχηματισμό του νέου οικισμού. Μετά από πολλές παρατάσεις, εκδόθηκε το 1842 η τελευταία ρύθμιση για τους Χιώτες, αναγνωρίστηκαν ως ιδιοκτήτες οικοπέδων όσοι είχαν οικοδομήσει οικία και δόθηκε νέα παράταση σε όσους δεν θα την είχαν ολοκληρώσει μέχρι τον Ιούλιο 1843. Αν περνούσε άπρακτη η προθεσμία, τα οικόπεδα επανέρχονταν στο Δημόσιο.

Το 1838 ξεκίνησε διαδικασία για τη δημιουργία νέου συνοικισμού των Υδραίων, στο νοτιοδυτικό μέρος του Πειραιά. Πέρασαν όμως είκοσι δύο (22) ολόκληρα χρόνια και ο συνοικισμός δεν είχε προχωρήσει. Το 1860, το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας επανέλαβε τη διαδικασία παραχώρησης εθνικών οικοπέδων.

Αντίστοιχη ρύθμιση εκδόθηκε το 1836 για τη δημιουργία παραθαλάσσιου συνοικισμού Ψαριανών στην Ερέτρια. Όσοι λάμβαναν οικόπεδο, όφειλαν σε τέσσερις (4) μήνες να αρχίσουν να χτίζουν, διαφορετικά έχαναν το οικόπεδό τους. Τον Μάρτιο 1847, παραχωρούνται στον Δήμο οικόπεδα για δημιουργία πλατειών και ανέγερση δημοτικών, εκπαιδευτικών και κοινωφελών καταστημάτων. Τελικά, το 1848, εβδομήντα (70) οικογένειες Ψαριανών ιδρύουν «Δήμο Ψαριανών» στην Ερέτρια, δώδεκα (12) χρόνια μετά την παραχώρηση της παραθαλάσσιας έκτασης.

Με τους Κρητικούς αποίκους η Αντιβασιλεία ασχολήθηκε από το 1834, εγκαινιάζοντας τη δημιουργία αυτοτελών κρητικών συνοικισμών στην ηπειρωτική χώρα και στη Μήλο. Την περίοδο

1848 – 1850 ρυθμίστηκαν νομοθετικά θέματα και τέθηκαν αυστηρά χρονοδιαγράμματα. Το 1850 ορίστηκε ότι για όσους Κρητικούς είχαν ήδη λάβει γαίες σε διάφορα μέρη, έπρεπε εντός τριμήνου να εκδοθούν τα παραχωρητήρια. Αυτό το διάστημα αποδείχθηκε εξαιρετικά μικρό. Χρειάστηκαν τελικά έντεκα (11) χρόνια για την κατάθεση των παραχωρητήριων.

Συμπερασματικά, οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η δημιουργία των αποικιών ήταν πολύ μεγάλες. Παρά τις καλές προθέσεις για στήριξη των αποίκων, όσο κι αν τα κίνητρα που τους παρέχονταν ήταν ουσιαστικά (παραχώρηση γης για κατοικία/καλλιέργεια, για δημόσιο χώρο και δημοτικά κτίρια), εν τούτοις η γραφειοκρατία, οι εσωτερικές τριβές, οι αυθαιρεσίες, οι οικονομικές δυσκολίες του Κράτους και των ίδιων των αποίκων, οι ελλείψεις τεχνιτών και οικοδομικών υλικών, οδηγούσαν σε παραβιάσεις των χρονοδιαγραμμάτων, σε συνεχείς παρατάσεις των προθεσμιών, με συνέπεια τα αποτελέσματα να μην είναι τα αναμενόμενα.

5. Δημόσιος χώρος

5.1. Αρχές και τρόπος διαμόρφωσης

Ο δημόσιος χώρος, στον οποίο περιλαμβάνονται οι δρόμοι, τα πεζοδρόμια, οι πλατείες, οι κήποι, οι αιγιαλοί, οι προκουμαίες, τα λιμάνια, απασχολεί σε θεσμικό επίπεδο το νέο Κράτος από τα πρώτα βήματά του. Ήδη το 1834, στο Διάταγμα για το σχέδιο πόλεως της Αθήνας, περιλαμβάνονταν πολλές ρυθμίσεις για τον δημόσιο χώρο της υπό διαμόρφωση νέας πρωτεύουσας (δημόσιος κήπος, αγορά) και για τα δημόσια κτίριά της (ναοί, θέατρο, νοσοκομείο, ορφανοτροφείο). Στις αρχές του 1835, ρυθμίσεις για τη νέα πόλη του Πειραιά και τον συνοικισμό των Χιωτών, αφορούσαν και τον δημόσιο χώρο. Την ίδια χρονιά, η πρώτη ολοκληρωμένη ρύθμιση για θέματα χωροθέτησης των πόλεων, αφορούσε και τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου τους, στο πλαίσιο των κατευθύνσεων που ακολουθούσαν οι ευρωπαϊκές χώρες.

Από το 1835 προβλεπόταν η δωρεάν διάθεση γης στους Δήμους, επιφάνειας τριών έως έξι χιλιάδων (3 – 6.000) τ.π., για δημόσιο χώρο (πλατεία), που έπρεπε να δενδροφυτεύεται. Αυτή η ρύθμιση εφαρμόστηκε σε πολλά σχέδια νέων πόλεων, όπως του Πειραιά, της Πάτρας, της Θήβας. Επιπλέον, για την ενίσχυση του δημόσιου χώρου, από το 1836 προβλεπόταν ότι οι παραχωρούμενες για αυτό τον σκοπό εθνικές γαίες δεν υπόκειντο σε ετήσιο «χρεώλυτρο» 6%.

Την τελευταία δεκαετία της Οθωνικής περιόδου πολλές ρυθμίσεις αφορούσαν ίδρυση νέων πόλεων ή τροποποίηση σχεδίων πόλεων, στις οποίες γίνεται ρητή αναφορά στον δημόσιο χώρο. Ενδεικτικά αναφέρονται:

- Η παραχώρηση στον Δήμο Ψαριανών της Ερέτριας των αναγκαίων οικοπέδων για τη δημιουργία πλατειών και ανέγερση δημοτικών, εκπαιδευτικών και κοινωφελών κτιρίων, το 1847.
- Η επέκταση της πλατείας περί τον ναό της Αγίας Ειρήνης στην Αθήνα, το 1849.
- Ο σχηματισμός πλατείας απέναντι από την βόρεια είσοδο των Ανακτόρων στην Αθήνα, το 1850.
- Η τροποποίηση της πλατείας του υπό ανέγερση Μητροπολιτικού ναού Αθηνών, το 1850.
- Η τροποποίηση του σχήματος της πλατείας Όθωνος, η διαπλάτυνση τμήματος των οδών Αιόλου και παλαιών Ανακτόρων στην Αθήνα, τον Ιανουάριο 1851, με παράλληλη «αποκατάσταση» του κοινόχρηστου χώρου δύο δημόσιων κρηνών.
- Η διαμόρφωση μικρής παραλιακής πλατείας στην Ερμούπολη, το 1851.
- Η επέκταση της πλατείας του Λαού στην Αθήνα, για τη χωροθέτηση θεάτρου, με παράλληλη μείωση οικοδομήσιμου χώρου, το 1857.

Οι πλατείες μιας πόλης, οι οποίες εξωραΐζαν και ανεδείκνυαν κεντρικές λειτουργίες, έπρεπε να είναι αρκετές στον αριθμό (χωρίς αυτός να καθορίζεται), κατανεμημένες ομοιόμορφα στον ιστό της, αλλά όχι υπερβολικού μεγέθους. Όπως και οι δρόμοι, έπρεπε να είναι πλακόστρωτες και οι μεγαλύτερες εξ αυτών να έχουν λιθόστρωτα πεζοδρόμια. Στον δημόσιο χώρο λειτουργούσαν πεταλωτήρια και ασκούσαν διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες, όπως η λειτουργία υπαίθριων αγορών, αρχής γενομένης από τη Σπάρτη το 1853.

Οι νέες πλατείες που διαμορφώνονταν, έπαιρναν κατά κανόνα το όνομα του Όθωνα ή της Αμαλίας (ενδεικτικά, οι κεντρικές πλατείες Αθήνας, Κορίνθου, Λαμίας, Χαλκίδας, Υπάτης, Νέων Ψαρών). Με την πολιτειακή αλλαγή του 1862, οι πλατείες άλλαξαν αμέσως όνομα. Στην Αθήνα, η πλατεία Όθωνος ονομάστηκε πλατεία Ομονοίας και η πλατεία Λουδοβίκου, επί της Πειραιώς, σε πλατεία Ελευθερίας.

5.2. Μείωση δημόσιου χώρου

Από τα πρώτα πολεοδομικά νομοθετήματα καθίσταται σαφές ότι ο δημόσιος χώρος έπρεπε να διαφυλάσσεται. Ρύθμιση του 1836 επέβαλε την απαγόρευση τροποποίησης, με οποιονδήποτε τρόπο, του σχήματος των πλατειών και μείωσης των κοινόχρηστων χώρων. Οι οδοί και οι πλατείες δεν έπρεπε να καταλαμβάνονται εντελώς. Ήταν μία αυστηρή ρύθμιση, η οποία αποσκοπούσε στη

διαφύλαξη, με κάθε τρόπο, του δημόσιου χώρου. Παρ' όλα αυτά όμως, υπήρξαν στη συνέχεια πολλές ρυθμίσεις οι οποίες οδηγούσαν σε μείωση ή και κατάργηση δημόσιου χώρου. Ενδεικτικά:

- Το 1848 καταργήθηκε μία τριγωνική πλατεία στο Μεσολόγγι που σχηματιζόταν επί ιδιωτικού οικοπέδου, η οποία προβλεπόταν στο αρχικό σχέδιο πόλεως. Για την κατάργηση της πλατείας είχε μάλιστα εκδόσει σχετική Πράξη και το δημοτικό Συμβούλιο Μεσολογγίου. Πρόκειται για την πρώτη, δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ρύθμιση σχεδίου πόλεως, με την οποία τροποποιήθηκε σχέδιο προκειμένου να καταργηθεί δημόσιος χώρος.
- Το 1850 εγκρίνεται «η αφαίρεσις» πλατείας, στο βορειοανατολικό μέρος του Πειραιά και παράλληλα εγκρίνεται η ανέγερση οικοδομών στον συγκεκριμένο χώρο. Καταργείται δηλαδή ένας ανοιχτός δημόσιος χώρος, χωρίς καμία αιτιολόγηση της πράξης, προκειμένου στον χώρο αυτό να ανεγερθούν οικοδομές.
- Το 1850 επίσης, αντίστοιχη ρύθμιση αφορούσε τον δημόσιο χώρο στο Μεσολόγγι. Εγκρίθηκε η τροποποίηση του σχεδίου πόλεως, με περιορισμό της έκτασης της μεγάλης πλατείας της πόλης, με παράλληλη προσθήκη σειράς οικοπέδων, και μείωση του πλάτους δύο (2) οδών.
- Το 1851 περιορίζεται σημαντικά ο Κήπος του Λαού στην Αθήνα, με σκοπό τη δημιουργία νέων Οικοδομικών Τετραγώνων.
- Το 1861 καταργείται μία πλατεία στη Λαμία και, παράλληλα, επιτρέπεται η ανέγερση οικοδομών σε αυτή τη θέση. Καταργείται, δηλαδή, με εισήγηση του αρμόδιου Υπουργού Εσωτερικών και με βασιλική Απόφαση, ένας σημαντικός δημόσιος χώρος στην πόλη, προκειμένου να αποδοθεί για ανέγερση οικοδομών.

Ενώ λοιπόν η ρύθμιση του 1836 απαγόρευε, σωστά, στους πάντες να μειώσουν ακόμη και το πλάτος μιας οδού, το ίδιο το Κράτος καταστρατηγούσε αυτή τη γενική αρχή, ιδίως μετά το 1848, προωθώντας σε πολλές περιπτώσεις τον περιορισμό της επιφάνειας πλατειών ή τη μείωση του πλάτους οδών, ακόμη και την κατάργηση πλατειών, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε μικρότερες πόλεις, προκειμένου να ανεγερθούν οικοδομές ή να ωφεληθούν παρόδιοι ιδιοκτήτες. Επισημαίνεται η ευκολία με την οποία μπορούσε να τροποποιηθεί ο σχεδιασμός σε βάρος του δημόσιου χώρου, δίνοντας προτεραιότητα στη δημιουργία οικοδομήσιμου, δηλαδή ιδιωτικού χώρου.

5.3. Περί στοών γύρω από πλατείες

Η διαμόρφωση στοών σε οικοδομές που έβλεπαν σε πλατείες χαρακτηρίζει αρκετά σχέδια πόλεων κατά την Οθωνική περίοδο, καθώς είχαν πολλαπλή σκοπιμότητα: δημιουργούσαν ιδιαίτερη ατμόσφαιρα στην πόλη, διευκόλυναν το εμπόριο, προστάτευαν τους πεζούς από την κακοκαιρία. Συγκεκριμένα:

- Το 1842 στην Ερμούπολη, μετά από πρόταση του δημοτικού της Συμβουλίου, διανοίγεται νέα οδός «εν είδει στοάς» Οικοδομικά Τετράγωνα εκατέρωθεν της οδού Ερμού.
- Το 1850 τροποποιείται η πλατεία της Μητρόπολης στην Αθήνα, ώστε τα πρόσωπα των οικοδομών που επρόκειτο να ανεγερθούν επί της πλατείας να είναι «περίστοα» και καθ' όλα ομοιόμορφα.
- Στη μεγάλη πλατεία της Σπάρτης, στην οποία λειτουργούσε υπαίθρια αγορά τροφίμων, δόθηκε άδεια το 1856, σε όσους είχαν οικοπέδα με πρόσωπο επί της πλατείας, να κατασκευάσουν στοά.
- Ρύθμιση του 1860 αφορούσε την κατασκευή ομοιόμορφων στοών γύρω από την πλατεία του Αγίου Βασιλείου στην Τρίπολη. Ειδικότερα, όλες οι κατοικίες που ανεγείρονταν, έπρεπε να οικοδομηθούν έτσι ώστε το πρόσθιο μέρος τους να στηρίζεται επί ομοιόμορφων, λιθόκτιστων στοών, με σταθερό ύψος (4,5 π.).

Εκτός από τις τέσσερις (4) προαναφερόμενες πόλεις στις οποίες προβλεπόταν, με ρύθμιση δημοσιευμένη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, η κατασκευή στοών γύρω από πλατείες, υπήρξαν και άλλες πόλεις με στοές σε οικοδομές που έβλεπαν σε πλατεία ή άλλο δημόσιο χώρο και στην μετά τον Όθωνα περίοδο. Ενδεικτικά, το 1863, δόθηκε η δυνατότητα στους ιδιοκτήτες των οικοπέδων που έβλεπαν στο λιμάνι του Πειραιά να κατασκευάσουν λιθόκτιστες στοές και στην Πύλο εγκρίθηκε η κατασκευή λιθόδομητων στοών γύρω από την μεγάλη παραλιακή πλατεία.

6. Δημόσια κτίρια

Πολλά και μεγαλοπρεπή, νεοκλασικού ρυθμού, είναι τα δημόσια κτίρια που σχεδιάζονται, θεμελιώνονται και ανεγείρονται την Οθωνική περίοδο στην Αθήνα κυρίως, αλλά και σε άλλες μεγάλες πόλεις, όπως στην Ερμούπολη. Η αρμοδιότητα για τον σχεδιασμό και την κατασκευή τους ανήκε στο συσταθέν, το 1833, Σώμα Μηχανικού. Προϋπόθεση για την ανέγερση δημόσιας οικοδομής ήταν η σύνταξη εκ των προτέρων των σχεδίων και του προϋπολογισμού της, σύμφωνα με τον Νόμο περί Δήμων.

Ποια κτίρια όμως, θεωρούνταν δημόσια; Από το 1835, δημόσια κτίρια νοούνταν το Δημαρχείο, η εκκλησία, το σχολείο, το πρεσβυτερείο, το ξενοδοχείο. Αυτά έπρεπε να χωροθετούνται στο κέντρο της πόλης και περιμετρικά αυτών, σε ακτίνα κύκλου ή σε περίμετρο τετραγώνου, έπρεπε να ανεγείρονται κατοικίες για τη δημιουργία οικισμού. Εκτός πόλεως χωροθετούνταν δημόσια κτίρια με ειδικές χρήσεις, όπως νοσοκομεία, «φρενοβλαβεία», φυλακές. Σε παραλιακές πόλεις, όπως στον Αστακό και τη Λάρυμνα, τα δημόσια και δημοτικά καταστήματα χωροθετούνταν κατά μήκος του παραλιακού μετώπου.

Σημαντικός παράγοντας για τη χωροθέτηση των δημόσιων πολιτικών κτιρίων, ήταν η ιδιοκτησία της γης, η οποία έπρεπε να ανήκει στο Δημόσιο. Αν δεν υπήρχε δημόσια γη, έπρεπε να γίνονται «προσκτήσεις» κατόπιν κυβερνητικής εγκρίσεως. Η χρήση ιδιωτικών οικοπέδων έπρεπε να αποφεύγεται, κυρίως για λόγους κόστους και διαδικαστικών επιπλοκών. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το Βαρβάκειο Λύκειο, το οποίο χωροθετήθηκε τελικά σε οικόπεδο που ανήκε στο Δημόσιο «κατά το πλείστον». Μία γενικής εφαρμογής ρύθμιση για τις πολιτικές δημόσιες οικοδομές, που εκδίδεται στα τέλη του 1836, περιελάμβανε με λεπτομέρειες κάθε σχετικό βήμα που έπρεπε να ακολουθηθεί, από τον σχεδιασμό μέχρι την παραλαβή τους. Προέβλεπε δε την κατάρτιση μητρώου δημόσιων κτιρίων, από το αρμόδιο Τμήμα Οικοδομών, από το 1837.

Δημόσια κτίρια και ναοί που σχεδιάζονται και ανεγείρονται την Οθωνική περίοδο είναι:

- Τα Ανάκτορα, τα οποία θεμελιώνονται το 1836 και αποτελούν τη βασιλική κατοικία από το 1843. Από το 1935 στο κτίριο στεγάζεται η Βουλή των Ελλήνων.
- Το θέατρο στην Αθήνα, το οποίο εγκαινιάζεται το 1840, αλλά αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα χρηματοδότησης, τόσο από την πλευρά του Κράτους όσο και από την πλευρά των επιχειρηματιών, που είχαν αναλάβει τη σχετική εργολαβία.
- Ο Μητροπολιτικός ναός της Αθήνας σε σχέδια ρωμανογοθτικής έμπνευσης του T. Hansen, ο οποίος θεμελιώνεται το 1842. Οι εργασίες διακόπηκαν την άνοιξη του 1843, ελλείψει πόρων, προκηρύχθηκε νέος διαγωνισμός το 1846 για τη μετατροπή του αρχιτεκτονικού ρυθμού του και εγκρίθηκε η μελέτη του Ζέζου. Οι εργασίες ξανάρχισαν το 1853 και ο ναός ολοκληρώθηκε το 1858, σε τελικά σχέδια του Boulangier.
- Το Αστεροσκοπείο Αθηνών, το οποίο θεμελιώνεται στις 26 Ιουλίου 1842. Ολοκληρώθηκε, με χρηματοδότηση του Σίνα, το 1846.

- Ο ναός της Αγίας Ειρήνης της Αθήνας, που εγκαινιάστηκε το 1850 και στον οποίο τελούνταν οι επίσημες τελετές, παρά το γεγονός ότι η εσωτερική διακόσμησή του ολοκληρώθηκε τριάντα (30) και πλέον χρόνια αργότερα.
- Το Ορφανοτροφείο επί της οδού Πειραιώς στην Αθήνα, του οποίου η ανέγερση εγκρίθηκε το 1853 και ολοκληρώθηκε το 1856, με χρηματοδότηση του Χατζή Κώνστα.
- Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, για το οποίο προκηρύχθηκε αρχιτεκτονικός διαγωνισμός το 1856 και χωροθετήθηκε το 1866, σε οικόπεδο της οδού Πατησίων που δώρισε η Τσοίτσα. Χρηματοδοτήθηκε από τον Βερναρδάκη, τα σχέδιά του τροποποιήθηκαν από τον Κάλκο, ενώ την τελική διαμόρφωση της πρόσοψης επιμελήθηκε ο Ziller. Η δυτική πτέρυγα ολοκληρώθηκε το 1889 και το σύνολο του Μουσείου, σταδιακά, τον 20^ο αιώνα.
- Το κτίριο της Βουλής, που στεγάζει σήμερα το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (παλαιά Βουλή), σε σχέδια του Boulanger, η θεμελίωση του οποίου έγινε το 1858. Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1875.
- Το κτίριο για τη στέγαση των Δικαστηρίων της Αθήνας, πλησίον του Βαρβάκειου Λυκείου, το 1858.
- Το κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών, με δαπάνη του Σίνα, το οποίο θεμελιώθηκε τον Αυγούστο 1959. Τα σχέδια του κτιρίου είχε εκπονήσει το ίδιο έτος ο T. Hansen. Το 1864 οι εργασίες διακόπηκαν και επαναλήφθηκαν το 1868, με τον γλυπτικό διάκοσμο του κτιρίου να αναλαμβάνεται από τον Δρόση. Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1887.
- Οι δικαστικές φυλακές σε Σπάρτη και Καλαμάτα, η διαδικασία ανέγερσης των οποίων κινήθηκε το 1859.
- Ο ναός του Αγίου Νικολάου Ερμούπολης, οι διαδικασίες ανέγερσης του οποίου κινούνται το 1851, ενώ το 1862 ξεκίνησαν αντίστοιχες διαδικασίες για δημοτικό θέατρο και λέσχη, επίσης στην Ερμούπολη.
- Ναοί σε Λαμία και Θήβα που αποφασίζεται να ανεγερθούν το 1860 και το 1861 αντίστοιχα.

Η τελική χωροθέτηση δημόσιων κτιρίων σε «αναπεπταμένους τόπους», ιδίως στην Αθήνα, καθόρισε τα σχέδια πόλεως και την εξέλιξή τους. Όμως τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα του Κράτους, που δεν επέτρεπαν ομαλή ροή στις χρηματοδοτήσεις, η διοικητική γραφειοκρατία, οι αντιπαλότητες μεταξύ αρχιτεκτόνων, είχαν ως αποτέλεσμα την τυχαία, πολλές φορές, επιλογή της θέσης δημόσιων κτιρίων και πολύ μεγάλες καθυστερήσεις στην ανέγερσή τους, με

χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τα κτίρια του Αρχαιολογικού Μουσείου και του Βαρβάκειου Λυκείου. Τα περισσότερα από αυτά τα δημόσια κτίρια και οι ναοί παραμένουν λειτουργικά και σήμερα. Πολλά στεγάζουν τις ίδιες βασικές κρατικές λειτουργίες, όπως το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Αρχαιολογικό Μουσείο, το Αστεροσκοπείο, ενώ στα Ανάκτορα στεγάζεται το Κοινοβούλιο.

7. Η μέριμνα για τις αρχαιότητες

Στις 18 Ιουνίου 1834, ενώ το νέο Κράτος επιχειρούσε να οργανωθεί, τέθηκε σε ισχύ ο πρώτος αρχαιολογικός Νόμος, έργο του Maurer. Επρόκειτο για ένα σύγχρονο για την εποχή του Νόμο, βασισμένο στην αντίστοιχη ιταλική νομοθεσία, που περιελάμβανε τρία (3) Τμήματα, με τα οποία ρυθμιζόνταν θέματα που αφορούσαν: α) τις δημόσιες συλλογές, β) τις επιστημονικές επιτροπές, τους Εφόρους Αρχαιοτήτων και τον Γενικό Έφορο, ο οποίος ήταν πανίσχυρος, γ) τα σχετικά με τις αρχαιότητες και τη διαχείρισή τους. Ο Νόμος καθιέρωνε την απαγόρευση εξαγωγής αρχαιοτήτων και την προτεραιότητα του Κράτους σε περίπτωση πώλησης αρχαίων από ιδιώτη. Απαγόρευε επίσης την αφαίρεση τμημάτων από κατεδαφισμένα μνημεία της αρχαιότητας με οικονομικό σκοπό, παρά μόνον κατόπιν αδείας.

Αξιοσημείωτη είναι μία περίπτωση νόμιμης λήψης αρχαίου υλικού, το 1854, όταν αποφασίστηκε να αποσταλεί στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής κατεδαφισμένο υλικό («λίθος») από τον Παρθενώνα, ως συμβολή της ελεύθερης Ελλάδας σε μνημείο αφιερωμένο στον Πρόεδρο Ουάσινγκτον. Το μνημείο, που ολοκληρώθηκε το 1884, βρισκόταν τη χρονιά εκείνη στην πρώτη φάση κατασκευής του.

Ποια αντικείμενα θεωρούνταν αρχαιότητες; Εκτός των έργων γλυπτικής και αρχιτεκτονικής, στις αρχαιότητες περιλαμβάνονταν επίσης οι όγκοι λαξευμένων μαρμάρων, τα έργα ζωγραφικής, τα ψηφιδωτά, τα αγγεία, παλαιά όπλα και κοσμήματα, πήλινα σκεύη, νομίσματα και κάθε είδους επιγραφές. Αρχαιότητες θεωρούνταν επίσης έργα προερχόμενα από τον «καλούμενον μεσαίωνα», γίνεται δηλαδή υποτυπώδης αναφορά και στη βυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά.

Ο Νόμος εφαρμόστηκε σε μια εποχή που κυριαρχούσε ο «αρχαιόφιλος ρομαντισμός» και ίσχυσε μέχρι το 1899, όταν δημοσιεύθηκε νεώτερος Νόμος περί αρχαιοτήτων. Από την αξιολόγηση της εφαρμογής του συνάγεται ότι καθόρισε την αρχαιολογική πολιτική επί δύο τρίτα (2/3) του αιώνα, όμως η προστασία κατά των αρχαιοκαπήλων δεν ήταν αποτελεσματική. Πρέπει βέβαια να συνεκτιμηθούν πολλά γεγονότα που συνέτρεχαν εκείνη την εποχή, όπως η έλλειψη επαρκούς

αστυνόμευσης, οι σοβαρές αδυναμίες της Διοίκησης, η έλλειψη αρχαιολόγων και η μη ευαισθητοποίηση των πολιτών για τα μνημεία.

Εφαρμόζοντας τον αρχαιολογικό Νόμο, το Κράτος άρχισε σταδιακά να μεριμνά το ίδιο, με θεσμικό τρόπο, για την αρχαιολογική κληρονομιά του και τη διαφύλαξή της. Η πρώτη αναφορά, στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, σε αρχαιολογικές ανασκαφές και στην υποχρέωση των ιδιοκτητών να παραχωρήσουν, δωρεάν, στο Δημόσιο οποιαδήποτε «ανασκαφισομένη αρχαιότητα» δημοσιεύεται το 1833 και αφορά την ανοικοδόμηση της Αθήνας και ειδικότερα τις περιοχές που βρίσκονταν βόρεια και ανατολικά της Ακρόπολης. Στη συνέχεια αναφορές στην ανάγκη διαφύλαξης αρχαιοτήτων υπάρχουν:

- Το 1835, σε ρύθμιση για τον οικισμό των Χιωτών στον Πειραιά. Λαμβάνεται μέριμνα για τις αρχαιότητες που θα ανευρίσκονταν στα παραχωρούμενα οικοπέδα.
- Το 1847, σε ρύθμιση για θέματα του νέου οικισμού των Ψαριανών στην Ερέτρια, γίνεται σαφής αναφορά στις αρχαιότητες που τυχόν ανευρίσκονταν και στην ανάγκη διαφύλαξής τους, με σκοπό τη σύσταση δημοτικού Μουσείου, όπως προέβλεπε ο αρχαιολογικός Νόμος.
- Το 1848, στη ρύθμιση περί χορηγήσεως γης σε κάθε γεωργό, προβλεπόταν η εξαίρεση από τις παραχωρούμενες γαίες, εκείνων στις οποίες υπήρχαν αρχαιότητες.
- Αντίστοιχη ρητή αναφορά γίνεται το 1854, σε ρύθμιση για τους οικισμούς των Κρητών.
- Το 1858 στη νέα πόλη Κορίνθου εξαιρούνταν της παραχώρησης τα οικοπέδα στα οποία ανακαλύπτονταν «αρχαία οικοδομήματα».
- Άξια μνείας είναι η ρύθμιση του Μαρτίου 1862, για την αποζημίωση των ιδιοκτητών οικοπέδων που θα ανασκάπτονταν, μετά από μεγάλη διακοπή, στην περιοχή του Ιερού της Δήμητρας, στην Ελευσίνα.

Η μέριμνα για τις αρχαιότητες συνεχιζόταν καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωνικής περιόδου και το Κράτος έκανε σταδιακά βήματα στην κατεύθυνση αυτή, προβλέποντας τη χρηματοδότηση αρχαιολογικών ανασκαφών σε δημόσιο χώρο.

Επισημαίνεται ότι η μόνη αναφορά στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, από την οποία προκύπτει η απόπειρα κατεδάφισης μνημείου, συγκεκριμένα ναού της βυζαντινής εποχής, προκειμένου να εφαρμοστεί σχέδιο πόλεως, αφορά τον ναό της Καπνικαρέας στην Αθήνα. Ο ναός αποφασίστηκε να κατεδαφιστεί, ανεπιτυχώς, μία φορά επί Όθωνος, το 1834, και άλλη μία μετά τον Όθωνα, το 1863. Δεν έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα Νόμοι ή Διατάγματα από τα οποία

να προκύπτει ότι αρχαιολογικές ανασκαφές ή άλλες σχετικές εργασίες εμπόδισαν την εφαρμογή ή οδήγησαν σε τροποποίηση σχεδίου, οποιασδήποτε πόλης. Αντίθετα, υπάρχουν περιπτώσεις κατεδάφισης κατοικιών για λόγους ρυμοτομίας, όπως στην Αθήνα το 1859.

Παράλληλη με την πορεία εφαρμογής του αρχαιολογικού Νόμου είναι η διαδρομή της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ιδρύεται το 1837, με σκοπούς επιστημονικούς και υποστήριξης του κρατικού έργου στους τομείς των αρχαιολογικών ανασκαφών και αποκατάστασης των μνημείων. Η Εταιρεία κάλυψε τη δράση της αρμόδιας κρατικής Υπηρεσίας καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωνικής περιόδου.

8. Τα μνημεία

Από την έρευνα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως διαπιστώθηκε ότι οι δημοσιευμένες αναφορές σε ανέγερση μνημείων, κατά την τριακονταετία του Όθωνα, είναι ελάχιστες.

Η πρώτη ανακοίνωση για ανέγερση μνημείου σε δημόσιο χώρο, τον Φεβρουάριο 1834, αφορούσε δύο (2) μνημεία, στο Ναυαρίνο και στο Πεταλίδι. Η σημασία αυτών των μνημείων θεωρήθηκε τόσο μεγάλη, που την ευθύνη χωροθέτησής τους αναλάμβανε το Υπουργικό Συμβούλιο, ενώ τα σχέδιά τους έπρεπε να εγκριθούν από τον Όθωνα. Η μόνη κατεύθυνση που δινόταν προς τους καλλιτέχνες ήταν τα μνημεία να έχουν ύψος απλό και «σεμνοπρεπές».

Τον Ιούνιο 1835 δημοσιεύεται η πρώτη ανακοίνωση ανέγερσης ταφικού μνημείου με δημόσια δαπάνη στο νέο ελληνικό Κράτος. Αφορούσε μνημείο στον τάφο του Ανδρέα Μιαούλη, για τις μεγάλες υπηρεσίες που είχε προσφέρει στην πατρίδα.

Δεν υπάρχουν άλλες αναφορές στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στη συνέχεια, για τα προαναφερόμενα μνημεία. Μνημείο ανεγέρθηκε στο Ναυαρίνο, όχι όμως στο Πεταλίδι.

Τον Οκτώβριο 1836 ανακοινώνεται η ανέγερση μνημείου και για αυτό τον σκοπό εγκρίθηκε η διενέργεια εράνου, προς τιμήν του ιδρυτή της Ιόνιας Ακαδημίας λόρδου Guilford, χωρίς να δίνονται στοιχεία για τη χωροθέτηση του μνημείου, για το είδος του, για τον καλλιτέχνη που θα το αναλάμβανε. Το θέμα επανήλθε το 1862, μετά την έξωση του Όθωνα, από την προσωρινή Κυβέρνηση Βούλγαρη και αφορούσε την προτομή του Guilford, η οποία θα τοποθετούνταν στο δυτικό μέρος της πρόσοψης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Άλλες εγκρίσεις ανέγερσης μνημείων λαμβάνονται το 1843, για ανδριάντα του Καποδίστρια στην πλατεία Τριών Ναυάρχων του Ναυπλίου και το 1850, για μνημείο στη Σαλαμίνα, προς τιμήν

του Καραϊσκάκη. Στα τέλη του επόμενου αιώνα έγινε η αποκάλυψη του τάφου και στήθηκε προτομή του Στρατηγού.

Το 1858 αποφασίστηκε επίσης να ανεγερθεί, με δημόσια δαπάνη, το μνημείο που είχε θεμελιωθεί με αφορμή τη συμπλήρωση εικοσπενταετίας από την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, στο Ναύπλιο. Ούτε αυτό το μνημείο ανεγέρθηκε ποτέ.

Η απουσία μνημείων, καλλιτεχνικών και ιστορικών, στην Αθήνα κυρίως αλλά και στις άλλες πόλεις κατά την Οθωνική περίοδο είναι χαρακτηριστική. Οι μοναδικές καλλιτεχνικές παρεμβάσεις προς τα τέλη της περιόδου ή στη μετά τον Όθωνα εποχή, αφορούν τον έμπροσθεν του Πανεπιστημίου Αθηνών χώρο, όπου τοποθετούνται αγάλματα του Κοραή, του Γκίλφορντ και του Καποδίστρια.

Σε κάθε περίπτωση, η ανέγερση ή μη μνημείων, εκτός από πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, συνδέεται και με τις δυσκολίες αποδοχής νέων σχεδιασμών σε δημόσιο χώρο, όπως με το μνημείο στο Πεταλίδι προς τιμήν της απόβασης της γαλλικής στρατιάς και, μετά τον Όθωνα, στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, μπροστά από το κτίριο των Ανακτόρων.

9. Προτάσεις για περαιτέρω μελέτη

Μελετώντας τον σχεδιασμό των πόλεων, του δημόσιου χώρου, των δημόσιων κτιρίων και των μνημείων την Οθωνική περίοδο, εκτός από τα ανωτέρω συμπεράσματα, προέκυψε η ανάγκη περαιτέρω μελέτης ειδικότερων θεμάτων, που άπτονται του σχεδιασμού.

Προτείνεται συγκεκριμένα:

A) Η αναζήτηση, συλλογή και καταγραφή της νομοθεσίας περί σχεδιασμού πόλεων, δημόσιου χώρου και δημόσιων κτιρίων, της Οθωνικής περιόδου, που δεν έχει συγκεντρωθεί, ούτε είναι καταγεγραμμένη μέχρι σήμερα σε επίσημο Αρχείο (της Βουλής των Ελλήνων, του Εθνικού Τυπογραφείου, των ΓΑΚ). Αυτή η νομοθεσία (Νόμοι, Διατάγματα, κανονιστικές πράξεις), θα συμπλήρωνε τα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως νομοθετήματα, θα προσέθετε νέα δεδομένα, θα φώτιζε περισσότερο ορισμένα κρίσιμα θέματα, θα κάλυπτε κενά και θα διέυρνε τον όγκο των πληροφοριών που υπάρχει σήμερα για τα σχέδια πόλεων και τα πεπραγμένα της Οθωνικής εποχής.

B) Η συσχέτιση της ανάπτυξης της ακτοπλοΐας με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη των παραλιακών πόλεων, τόσο της ηπειρωτικής, όσο και της νησιωτικής Ελλάδας. Ειδικότερα προτείνεται να διερευνηθεί η συμβολή της ακτοπλοΐας στις μεταφορές, στην επιχειρηματικότητα,

στη ναυπηγική δραστηριότητα, στην ανάπτυξη της λιμενικής υποδομής ως μέρος του αστικού ιστού και εν τέλει των πόλεων, μετά τη σύσταση της «Ελληνικής ατμοπλοΐας», το 1849. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, με τη σταδιακή μετάβαση από το ιστίο στον ατμό, άρχισε να υφαίνεται ένα νέο δίκτυο παραλιακών πόλεων που συνδέονται μεταξύ τους. Ειδικότερο αντικείμενο έρευνας πρέπει να αποτελέσει η διαμόρφωση του παραλιακού μετώπου αυτών των πόλεων, καθώς αυξάνονταν οι ακτοπλοϊκές συνδέσεις, η κατασκευή προβλητών, ο τρόπος επιλογής των δημόσιων κτιρίων που χωροθετούνταν στο παραλιακό μέτωπο, η εξέλιξη των χρήσεων γης και του δημόσιου χώρου γύρω από τα λιμάνια.

Γ) Η ψηφιακή οργάνωση του αρχείου των πόλεων που μελετήθηκε στην παρούσα διατριβή. Συγκεκριμένα, προτείνεται η ψηφιοποίηση, γεωαναφορά και διανυσματοποίηση των σχεδίων και η καταγραφή όλων των σχετικών στοιχείων που προέκυψαν από την έρευνα σε βάση δεδομένων, αξιοποιώντας τις σύγχρονες τεχνολογίες. Με τον τρόπο αυτό, θα δημιουργηθεί ένα νέο ψηφιακό αρχείο για τον σχεδιασμό του χώρου στην Ελλάδα κατά την Οθωνική περίοδο, για το οποίο μπορεί να δομηθεί ένα Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (Geographic Information Systems). Με τη δημιουργία ενός τέτοιου συστήματος, είναι δυνατή η αποθήκευση, διατήρηση και διάχυση σημαντικού μέρους της παρούσας έρευνας, καθώς και η συμπλήρωσή της. Επιπλέον, δύναται να αναπτυχθεί ένα εργαλείο που θα επιτρέπει την οπτικοποίηση μιας περιοχής σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους (π.χ. την Οθωνική περίοδο και τη σημερινή), με τη χρήση των χαρτών που μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα ως υπόβαθρο για την περίοδο 1833-1862 και διάφορα σύγχρονα υπόβαθρα για την απεικόνιση της σημερινής κατάστασης. Ένα τέτοιο εργαλείο επιτρέπει τη σύγκριση και παρακολούθηση της εξέλιξης μιας πόλης στο πέρασμα του χρόνου και την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τον σχεδιασμό του χώρου από τις απαρχές του ελληνικού Κράτους έως σήμερα.

Extended Summary of the PhD dissertation

**"Urban plans and public space during the Otto's period (1833 - 1862) in Greece.
Cities' urban planning through the Official Government Gazette"**

Stavros Kalogiannis

The research investigates the fundamentals and principles that govern the planning, design and organization of the modern Greek city and public space, as well as the design and localization of public buildings and monuments during the Otto's period in Greece, 1833-1862.

Three are the main phases investigated in the research: Initially, the role of the Regency period (1833 - 1835) is examined, then the period of Absolute Monarchy (1836 - 1843) is analysed and finally the role of Governments during Constitutional Monarchy (1843 - 1862) is studied. The ideological views of the Kingdom of Hellas in space organization – related aspects are also considered.

Moreover, focus is given on state interventions aimed at urban and residential reconstruction and the composition of public space. The research monitors and records the development of the relevant legislation during the first thirty years of the new Greek State (1833-1862), analyses its influences from the European area, highlighting issues of creating "colonial" settlements in various cities, the management of national lands, the localization and construction of the first public buildings. It also records and analyses the policy pursued by the State during the same period for antiquities and monuments and explores the correlation of politics with the planning of cities.

The research is based on the Official Government Gazette (GG) of the Kingdom, in which the Laws and Royal Decrees, the Decisions and the Circulars that were published were issued by King Otto and his Ministers. More than 1,400 GGs of the Otto's period and about 200 GGs of the period after Otto were studied, to investigate whether there was policy continuity or change.

As concluded from the research, the planning and design of the cities was attempted with a "top-down approach". The state perception, which is recorded in the Laws and Decrees of the Official Government Gazette, was the dominant one in the governmental system imposed by Otto together with all the positive aspects that were planned and implemented, but also with those omitted. The

urban planning process that followed was the means by which the urbanization of the State was sought.

The study also concludes that the State has been pursuing a policy through the distribution of national lands, which it has been implementing with several relevant laws since 1835. In this context, many settlements were formed, or co-formed, the plans of large and small cities (such as Piraeus, Eretria, etc.). Local communities, through the Municipal Councils, expressed an opinion on design issues, as stated in the first relevant Decrees (1834), however, their view was conclusive. The Councils expressed their views on issues at local level, but the decisions were taken by the relevant Prefect and the Minister of Interior.

The research is not limited to exploring the parameters that contributed to the design of the largest Greek cities of the time (Athens, Piraeus, Ermoupolis in Syros island, Patras, Lamia), but extends to city plans throughout the Hellenic Territory, which at that time included only the Peloponnese, Central Greece, the island of Evia and some of the Aegean islands. Every city plan, from the administrative centres of the time and the historic cities (Nafplio) to the smallest ones (Galatas), is examined in detail, as long as they are recorded in the Official Government Gazette. Many of the decisions made at that time laid the foundations for city plans until the 20th century.

The public buildings presented in the study include those built to serve a public function, such as the Parliament building, the University, the Observatory, the Archaeological Museum of Athens, temples. Buildings that served public use (theaters, etc.), for which there is information published in the Government Gazette are also included. Furthermore, the study analyses the policy implemented during the Otto's period for antiquities and presents monuments in public, whether they were planned to be located or erected (e.g. Karaiskaki monument in Salamis, Guilford bust in Athens, etc.).

Finally, the research investigates, through the Government Gazette:

- the role of architects and engineers in the design processes of cities and of public buildings,
- the importance of infrastructure projects and their interconnection with the evolution of cities and the organization of the space,
- the location of Museums during this period.

The thesis is structured in five chapters, the Preface, three Chapters forming the main body and the Conclusions and Future Work, while Bibliography follows. The Appendix includes detailed tables with the legislation and plans of cities and public buildings of the Otto's period. In more detail:

The **Preface** refers to the purpose of the study, the methodology followed, the sources, the structure of the content and the problems that arose during its elaboration.

The **first Chapter** of the study, entitled "*The European Framework for Cities and Public Space in the 19th Century*", provides background information about the concept of the city and then approaches the concept of public space and its evolution. In particular, the developments and characteristics of the urban space are presented, in the context of shifting the boundaries between private and public space. Following there is a reference to the corresponding European framework, which is based on bibliographical research carried out. This discusses the development of the European city after the Middle Ages, design issues of European cities and public space in the 19th century, the dominant trends of neoclassicism and romanticism in European architecture at that time, the role of industrial revolution and the new materials that are beginning to be used in construction. Some examples of large urban centres of the time are given in various European countries (France, Germany, Britain, Spain, etc.). The urban legislative framework, the policy on public space and public buildings applied by the Ottoman Empire at the same time are also presented. Particular reference is made to the Parliament buildings of the European states, which were designed and built in the 19th century. The European developments of the 19th century in politics, in the design of cities, in architecture, influenced what was happening in Greece. These influences are recorded. The first Chapter closes with conclusions.

The **second Chapter** entitled "*Greece during the Otto's Period*" consists of two (2) Parts. Part A refers to people and events of this period. The Government Gazette is presented in detail and follows the political and institutional framework per specific period (Regency, absolute monarchy, constitutional monarchy). The political figures highlighted in the research, are mainly those who have taken on the duties of Minister of the Interior, i.e. those responsible for the city planning. Part B of the Chapter discusses issues of state organization, legislation, education and infrastructure. The administrative organization and the institutions associated with the city planning (e.g. Council of the State) are presented. At the legislative framework, its influences from respective European countries and the legislative regulations of the Otto's period that had a general application in the city planning

are presented and analysed. Following is the presentation of the Building Regulations that were applied and their development until today. What is more, issues related to the building permits (content, sanctions, etc.) and how they are issued are presented. The following are the archaeological legislation, the Archaeological Society (founded in 1837) and its work, and the monuments. The responsibilities of the Ministries of Interior and Military in urban planning and public buildings' design, educational issues and the first educational institutions (University of Athens, School of Arts, Polytechnic School, etc.), technical professions and their professional rights and funding issues for the implementation of city plans are further discussed. Regarding the infrastructure, the road and railway connection works of the cities at the beginnings of the Greek State, as well as water supply and lighting systems of the largest urban centres and port infrastructures are pointed out. Each Part of the second Chapter closes with conclusions.

The **third Chapter** is entitled "*The city, the public space, the public buildings*" and it presents a detailed list of information about each studied city separately. Particularly, for each of eleven (11), initially, cities (Athens, Patras, Messolonghi, Chalkida, Nafplio, Tripoli, Sparta, Corinth, Lamia, Agios Andreas, Katakolo) information are presented. These are cities for which there are many and substantial laws that have been published in the Government Gazette. This is followed by a group of twenty-nine (29) other cities, for which references in the Government Gazette are limited. Then the issue of "colonies" is analysed, which includes important cities, such as Piraeus, Ermoupolis and Eretria, but also smaller populated cities or towns (e.g. Petalidi, Elafonisos). Finally, some cities (e.g. Nafpaktos) are mentioned, for which there are no references in the Government Gazette during the Otto's period, but their plans were found in the Map Archives of the Ministry of Environment, presented in the Annex.

The study focuses on the public buildings in Athens designed or erected during Otto's period (Palace, Old Parliament, Library, etc.). Special cases are the Archaeological Museum and the theatre of Athens, buildings for which there is important material published in the Government Gazette. Public buildings in other cities (e.g. lazaret in Ermoupolis) are also on display, including temples, as well as the legislation on which they were designed. The environmental issues of the cities are also analysed and the rudimentary way of dealing with them is discussed. Finally, through Ministerial Announcements and Proclamations, an attempt is made to seek the ideological framework of the Governments of Otto.

Finally, the *Conclusions* of the study and the *proposals for future work* follow, which are summarized in numerous sections, namely: fundamentals of urban planning legislation, design principles of cities, colonies, public space and public buildings. Issues of the pursued policy for antiquities and monuments in public space during the Otto's period are summarized. What is more, further research fields are proposed focusing on the unpublished legislative framework, future investigation of urban design and development of the coastal areas of the new Greek State based on coastal shipping growth from 1849. The study concludes with the Bibliography and the Appendix presents fourteen (14) Tables and ninety-eight (98) Plans.

Βιβλιογραφία – Πηγές

Αρχεία ΓΑΚ, ΕΜΠ

Αρχείο Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Φ. 90 = Αρχείο Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Γενικό Αρχείο, Φάκελος 90, 1863.

ΓΑΚ, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863] = Κεντρική Υπηρεσία Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863], Σειρά GRGSA-CSA_PAO007.03.S07, Σειρά #007 – Σώμα Μηχανικού [1833 – 1850].

ΓΑΚ, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863], Φ. 117^α = Κεντρική Υπηρεσία Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αρχείο Στρατιωτικού Λογιστηρίου [1833 – 1863], Φάκελος #117α.

ΓΑΚ, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων [1833 – 1879], Φ. 29 = Κεντρική Υπηρεσία Γενικών Αρχείων του Κράτους, GRGSA-CSA_PAO012.00, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων [1833-1879], Φάκελος #029 (1848), Σχέδια Νομού Αιτωλίας και Ακαρνανίας: Καρβασαράς.

ΓΑΚ, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων [1833 – 1879], Φ. 30 = Κεντρική Υπηρεσία Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων [1833 – 1879], Φάκελος #030 [1842 – 1879], Σχέδια Νομού Φθιωτιδοφωκίδος: Λαμία.

ΓΑΚ, Φάκελος Υπουργείου Εσωτερικών 1861 = Κεντρική Υπηρεσία Γενικών Αρχείων του Κράτους, GRGSA-CSA_PAO009.00, Φάκελος Υπουργείου Εσωτερικών, 1861.

Πρακτικά των Εθνοσυνελεύσεων και της Βουλής 1843 – 1862 και 1862 – 1910

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Δ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 4^η της 31^{ης} Αυγούστου 1856, σσ. 732, 749, 750, 756.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις ΑΖ' της 24^{ης} Απριλίου 1857, σ. 592.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις ΝΘ' της 3^{ης} Ιουνίου 1857, σ. 949.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις Ξ' της 4^{ης} Ιουνίου 1857, σ. 968.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΝΞ' της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1857, σ. 95, σσ. 96-97.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΙΒ' της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1857, σσ. 120, 122.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΙΔ' της 8^{ης} Ιανουαρίου 1858, σ. 151.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις ΝΒ' της 17^{ης} Απριλίου 1858, σ. 772.

- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδριάσεις Ξ' της 27^{ης} Απριλίου 1858, σσ. 1000-1001, 1007-1008, 1008-1009, 1009, 1010, 1011, 1012, 1016.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδριάσεις ΠΕ' της 18^{ης} Μαΐου 1858, σσ. 1367, 1367-1368.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδριάσεις ΚΘ' της 22ας Σεπτεμβρίου 1858, σσ. 354-355, 356.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', Συνεδριάσεις Λ' της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1858, σ. 360.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσεις ΙΔ' της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1858, σσ. 165, 166, 166-167, 168.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσεις ΞΕ' της 26^{ης} Μαρτίου 1859, σ. 938.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσεις ΠΕ' της 18^{ης} Μαΐου 1859, σ. 1370.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσεις ΠΘ' της 22^{ας} Μαΐου 1859, σ. 1447.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΟΑ' της 24^{ης} Μαρτίου 1860, σ. 1370.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΟΖ' της 26^{ης} Απριλίου 1860, σ. 1503.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΠΛ' της 30^{ης} Απριλίου 1860, σ. 1607.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΨΓ' της 16^{ης} Μαΐου 1860, σσ. 2051-2052.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις Κ' της 16^{ης} Απριλίου 1861, σ. 288.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΚΑ' της 10^{ης} Μαΐου 1861, σσ. 384-385, 385.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΛΣΤ' της 8^{ης} Ιουνίου 1861, σ. 533.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως, τ. Γ', Συνεδριάσεις ΡΝΖ' της 7^{ης} Οκτωβρίου 1863, σ. 480.

Βιβλιογραφία

- Αβδελίδης 2009 = Κ. Αβδελίδης, «Αστικός φυσικός χώρος και πτυχές της καθημερινότητας στην Αθήνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 128, (2009), σσ. 143-174.
- Αγγελόπουλος 1852 = Γ. Αγγελόπουλος, *Στατιστική Πειραιώς*, (Αθήνα 1852).

- Αγιαμαρνώτης 2015 = Γ. Αγιαμαρνώτης, *Η χριστιανική Λιβαδειά και ο μητροπολιτικός ναός της*, (Λιβαδειά 2015).
- Αγορίτσας 2016 = Δ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη: Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261 – 1328)*, (Θεσσαλονίκη 2016).
- Αδαμοπούλου 2000 = Α. Αδαμοπούλου, *Ελληνική μεταπολεμική τέχνη. Εικαστικές παρεμβάσεις στο χώρο*, (Θεσσαλονίκη 2000).
- Αι Νέαι Αθήναι 2001 = Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, *Αι Νέαι Αθήναι, ήτοι Περιληπτική περιγραφή της πρωτεύουσας της Ελλάδος, μετά των αναχωρήσεων των ατμοπλοίων, της αναλογίας των Ελληνικών προς τα ξένα νομίσματα, της αστυνομικής διατιμήσεως των αμαξών, κ.τ.λ.*, (Αθήνα 2001).
- Αϊβαζόγλου-Δόβα 2000 = Δ. Αϊβαζόγλου-Δόβα, *Ο νεοκλασικισμός στην αστική αρχιτεκτονική της Δράμας*, Διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη 2000).
- Αιτιολογική Έκθεση 2011 = Υπουργείο Οικονομικών, *Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο Νόμου «Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012 – 2015»*, (Αθήνα 2011).
- Αιτιολογική Έκθεση 2013 = Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, *Αιτιολογική Έκθεση του σχεδίου Νόμου «Αντιμετώπιση της αυθαίρετης δόμησης – Περιβαλλοντικό ισοζύγιο και άλλες διατάξεις»*, (Αθήνα 2013).
- Αιτιολογική Έκθεση 2012 = Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, *Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο Νόμου «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός»*, (Αθήνα 2012).
- Ανανιάδου-Τζημπούλου – Καραδήμου-Γερόλυμπτου 2009 = Μ. Ανανιάδου-Τζημπούλου – Α. Καραδήμου-Γερόλυμπτου (επιμ.), *Πλατείες της Ευρώπης. Πλατείες για την Ευρώπη*, (Θεσσαλονίκη 2009).
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012 = Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (γενική επιμ.), *2000 – 2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, (Αθήνα 2012).
- Ανδριώτης 2020 = Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821 – 1940. Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, (Αθήνα 2020).
- Αντωνίου 2006 = Ι. Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και Ιδέες 1900 – 1940*, (Αθήνα 2006).
- «Αποκλειστική αρμοδιότητα του εφετείου Αθηνών» 2005 = «Αποκλειστική αρμοδιότητα του εφετείου Αθηνών για την ερμηνεία διαθήκης υπέρ κοινωφελούς σκοπού και εξουσία κάθε δικαστηρίου να εξετάζει τα παρεμπύπτοντα ζητήματα», *Δίκη* 2005, (Νομολογία, ΠολΔ 284, 825), <http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=&mnu=&id=21304>
- Αργκάν 1998 = Τ.Κ. Αργκάν, *Η μοντέρνα τέχνη*, (Ηράκλειο 1998).
- Αριστοτέλης 1975 = Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, (Αθήνα 1975).

- Αυγερινού-Κολώνια κ.ά. 1996 = Σ. Αυγερινού-Κολώνια – Κ. Σεργάος – Ζ. Ζαβιτσάνου – Α. Τουφεγοπούλου, *Βιώσιμη ανάπτυξη των ιστορικών πόλεων. Παραδείγματα από την Ελλάδα και τον Ευρωπαϊκό χώρο*, (Αθήνα 1996).
- Βαγιακάκος 1997 = Δ. Βαγιακάκος, «Το Πεταλίδι αποικία Μανιατών», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, (1997), σσ. 379-397.
- Βακαλόπουλος 2005 = Α. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204 – 1985*, κγ΄ έκδοση, (Θεσσαλονίκη 2005).
- Βακάς 1934 = Π. Βακάς, «Το κτίριον του Πανεπιστημίου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος Εικονογραφημένον 1934*, τ. 13, (1934), σσ. 481-510.
- Βακόνδιος κ.ά. 2012 = Π. Βακόνδιος – Α. Τσικαλάκη – Α. Χατζηγηγορίου, *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Σύρου – Ερμούπολης 2012 – 2014*, (Ερμούπολη 2012).
- Βάλβι 1838 = Α. Βάλβι, *Γεωγραφία*, τ. 1, (Βιέννη 1838).
- Βασενχόβεν 2003 = Λ. Βασενχόβεν, «Βιώσιμη Ανάπτυξη και η Θεωρία του Συνεργατικού Σχεδιασμού», Διάλεξη στο Τμήμα Μηχανικών Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (05.03.2003), σσ. 1-10.
http://courses.arch.ntua.gr/el/ergastirio_xvrotajias_kai_oikistikis_anaptyjhs/arura_dialejeis_-_paroyssiaseis.html
- Βασενχόβεν 2004 = Λ. Βασενχόβεν, *Θεωρία του Σχεδιασμού του Χώρου*, (Αθήνα 2004).
- Βελιώτη-Γεωργοπούλου 2013 = Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, «Η πόλη και ο Βασιλιάς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII, «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου-8 Απριλίου 1862)»*, *Επιστημονικό Συμπόσιο (Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012)*, *Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2013), σσ. 469-485.
- Βίνκελμαν 2001 = Ι.Ι. Βίνκελμαν, *Σκέψεις για τη μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, (Αθήνα 2001).
- Βικέλας 1893 = Δ. Βικέλας, *Διαλέξεις και αναμνήσεις*, (Αθήνα 1893).
- Βογιατζής 2012 = Σ. Βογιατζής, «Ο Ιερός Καθεδρικός Ναός Αθηνών», *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, (Αθήνα 2012), σσ. 39-64.
- Βολουδάκης 2009 = Β. Βολουδάκης, *Οι Κανονισμοί των Ελληνικών Πολιτικών Αντιπροσωπευτικών Σωμάτων (1821 – 1991)*, τ. Α΄, (Αθήνα 2009).
- Βουλή των Ελλήνων 2009 = Βουλή των Ελλήνων, *Βουλή των Ελλήνων. Ο θεσμός, Η ιστορία, Το κτήριο*, (Αθήνα 2009).
- «Βοτανικοί κήποι» = «Βοτανικοί κήποι», <http://www.uoa.gr/to-panepistimio/moyseia/botanikoikiroi.html> (ημερομηνία επίσκεψης 30.08.2016).
- Βουτσινάκης 2005 = Ε. Βουτσινάκης, *Εθνικό Τυπογραφείο. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, (Αθήνα 2005).

- Βουτσινάκης 2005 = Ε. Βουτσινάκης, *Τυπώνοντας σελίδες της Ιστορίας*, (Αθήνα 2005).
- Γαβαλά 2012 = Π. Γαβαλά, *Αρχείο Δημητρίου Κ. Σαλβαρά. Αναλυτικό ευρετήριο, Τόμος Β', (1832 – 1843). Από το Μυστρά στη Σπάρτη*, (Σπάρτη 2012).
- Γενική Εφημερίς 1825 = *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αρ. φ. 1, (07.10.1825).
- Γεωργακάκη 1998 = Κ. Γεωργακάκη, «Θέατρο Αθηνών: Οι παραστάσεις στα χρόνια του Όθωνα», *Παράθλασις*, τ. 2, (1998), σσ. 143-180.
- «Γεώργιος Βούρης» = «Γεώργιος Βούρης, πρώτος Διευθυντής του Αστεροσκοπείου 1846-1855», http://www.noa.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=79&Itemid=525&lang=el (ημερομηνία επίσκεψης 02.12.2018).
- Γεωργοπούλου 2013 = Β. Γεωργοπούλου, «Το θέατρο στο Ναύπλιο την Οθωνική περίοδο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII, «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου-8 Απριλίου 1862)»*, *Επιστημονικό Συμπόσιο (Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012), Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2013), σσ. 453-468.
- Γιακουμή 2018 = Δ. Γιακουμή, *Οι πολιτικές διαστάσεις της χαρακτηριστικής: Η περίπτωση της Βάσως Κατράκη*, *Διδακτορική διατριβή*, τ. Α', (Ιωάννινα 2018).
- Γιαξόγλου 2010 = Γ. Γιαξόγλου, «Βιομηχανικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στις πρωτεύουσες των νομών της Περιφέρειας Πελοποννήσου», *Βιομηχανική κληρονομιά στην Περιφέρεια Πελοποννήσου*, *Ημερίδα του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας, Περιφερειακό Τμήμα Πελοποννήσου* (2010), σσ. 1-28.
- Γιοφύλλης 1955 = Φ. Γιοφύλλης, «Νεοέλληνες ζωγράφοι και γλύπτες: Λεωνίδας Δρόσης», *Νέα Εστία*, τχ. 680, (1955), σσ. 1431-1432.
- Γούδας 1869 = Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Α', (Αθήνα 1869).
- Γραίκος 2011 = Ν. Γραίκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, *Διδακτορική διατριβή*, (Θεσσαλονίκη 2011).
- Δασκαλοθανάσης 2013 = Ν. Δασκαλοθανάσης, *Ιστορία της Τέχνης. Η γέννηση μιάς νέας επιστήμης από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα*, (Αθήνα 2013).
- Δεμαθάς – Τσουγιόπουλος 1985 = Ζ. Δεμαθάς – Γ. Τσουγιόπουλος, «Η νεοελληνική πόλη: η διαδικασία ανάπτυξής της. Ένα πλαίσιο θεωρητικής προσέγγισης», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος»*, τ. Β', (Αθήνα 1985), σσ. 505-510.
- Δεσποτόπουλος 2008 = Α. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωση της Ελλάδος*, (Αθήνα 2008).

- Δημαράς 1987 = Κ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη Ιστορική και Φιλολογική*, (Αθήνα 1987).
- Δημαράς 1994 = Κ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, (Αθήνα 1994).
- Διαμαντόπουλος 2014 = Μ. Διαμαντόπουλος, *Αυτοδιοίκηση και παρέμβαση στο χώρο. Ελλάδα 1834–1912, Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω*, Διδακτορική διατριβή, (Βόλος 2014).
- Δραγάτη 2010 = Β. Δραγάτη, *Οι Μακεδόνες στο Ελληνικό Βασίλειο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, (Θεσσαλονίκη 2010).
- Δρακόπουλος 2006 = Β. Δρακόπουλος, *Η Εφημερίς της Κυβερνήσεως. Σύντομο Ιστορικό και Παρουσίαση προς χρήση των αναγνωστών της Μπενακείου Βιβλιοθήκης*, (Αθήνα 2006).
- Δωροβίνης 1985 = Β. Δωροβίνης, «Ο σχεδιασμός του Ναυπλίου κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828–1833). Η ειδική περίπτωση και τα γενικότερα προβλήματα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος»*, τ. Α', (Αθήνα 1985), σσ. 287-296.
- Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η Αιγυπτιακή Συλλογή 2008 = Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η Αιγυπτιακή Συλλογή*, (Αθήνα 2008).
- Εικαστικές παρεμβάσεις 2010 = Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής – Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, *Εικαστικές παρεμβάσεις στον Δημόσιο Χώρο – Ζωγραφική επί των Τυφλών Όψεων Κτιρίων της Αθήνας*, (Αθήνα 2010).
- Εισηγητική Έκθεση 1995 = Υπουργείο Οικονομικών, *Εισηγητική Έκθεση προς τη Βουλή των Ελλήνων του σχεδίου Νόμου «περί Δημοσίου Λογιστικού και ελέγχου των δαπανών του Κράτους»*, (Αθήνα 1995).
- Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1984 = Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος, Διεύθυνση Παραδοσιακών Οικισμών, *Έκθεση Σχεδίων Ελληνικών Πόλεων 1828–1900, Στα πλαίσια του Διεθνούς Συμποσίου «Νεοελληνική Πόλη» που οργανώνεται από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 27/9-4/10/1984*, (Αθήνα 1984).
- Εξερχόγλου 2000 = Χ. Εξερχόγλου, *Η Συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη τον 19^{ου} αιώνα*, (Αθήνα, 2000).
- Επίσημος Εφημερίδα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων 1824 = Επίσημος Εφημερίδα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, αρ. φ. 354/1824.
- Επιτομή της παλαιάς ιστορίας της Ελλάδος 1826 = *Επιτομή της παλαιάς ιστορίας της Ελλάδος, Συγγραφείσα παρά του Κυρίου Κόμητος Σεγυρότ, μέλους της Γαλλικής Ακαδημίας και Μεταφρασθείσα παρά του Δ.Α. Σούτσου, τ. Δεύτερος*, (Αθήνα 1826).
- Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Πειραιά 2015 = Δήμος Πειραιά, *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Πειραιά 2015–2019, Α' Φάση, Στρατηγικός σχεδιασμός*, (Πειραιάς 2015).

- «Εργασίαι του Διοικητικού Συμβουλίου» 1910 = «Εργασίαι του Διοικητικού Συμβουλίου κατά το έτος 1908», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τχ. 9, (1910), σσ. 100-101.
- Εργασίες αποκατάστασης στο θέατρο του Διονύσου 2009* = Υπουργείο Πολιτισμού, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε., *Εργασίες αποκατάστασης στο θέατρο του Διονύσου*, (Αθήνα 2009).
- Ευαγγελίδης 1894 = Τ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832 – 1862): κατά τας νεωτάτας πηγάς ξένων τε και ημετέρων ιστορικών*, (Αθήνα 1894).
- Εφημερίς Αρχαιολογική 1837 – 1860* = *Εφημερίς Αρχαιολογική*, Περίοδος πρώτη, 1837 – 1860, Μέρος πρώτον, τ. 1-3.
- Ζαβιτζιάνος 1930 = Κ.Π. Ζαβιτζιάνος, *Αρχαία εθνικών ευεργετών*, Μέρος Α', τχ. Ε', (Αθήνα 1930).
- Ζέπος 1966 = Π. Ζέπος, «Ζητήματα από την ισχύουσαν νομοθεσίαν περί Αρχαιοτήτων. Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον», *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* αρ. 54, τ. Γ', (1966), σσ. 198-207.
- Θέμος – Ζαββού 2001 = Α. Θέμος – Ε. Ζαββού, «Αρχαία και νέα Σπάρτη: από την αντίθεση στη δημιουργική συνύπαρξη. Προτάσεις παρεμβάσεων στη σύγχρονη πόλη για την ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», *5^η Επιστημονική συνάντηση της διαρκούς διάσκεψης των ιστορικών Πόλεων της Μεσογείου «Πόλη, Δημοκρατία, Πολιτική», Σπάρτη 29 Μαρτίου – 1 Απριλίου 2001*, (Σπάρτη 2001), σσ. 350-354.
- Θεοδωράκη-Πάτση 2011 = Τ. Θεοδωράκη-Πάτση, *Αποσπάσματα από την αρχιτεκτονική στον αγροτικό χώρο*, (Αθήνα 2011).
- Ιατροπούλου-Θεοχαρίδου 2013 = Μ. Ιατροπούλου-Θεοχαρίδου, «Ο Μέγας Αλέξανδρος στην Περσική επική ποίηση – το Σαχ Ναμέ του Φερντουσί και το Εσκαντάρ Ναμέ του Νιζαμί», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Αλέξανδρος, το ελληνικό κοσμοσύστημα και η σύγχρονη παγκόσμια κοινωνία»*, τ. Β', (Θεσσαλονίκη 2013), σσ. 438-450.
- «Ιστορία της εκκλησίας Αγίου Παύλου Πειραιά» = «Ιστορία της εκκλησίας Αγίου Παύλου Πειραιά», <http://www.naos-aghiospavlos.gr/about/el/> (ημερομηνία επίσκεψης 12.08.2017).
- Καββαδίας κ.ά. 2010 = Γ. Καββαδίας – Ε. Ζώση – Α. Γκαδόλου – Ε. Βιβλιοδέτης – Χ. Αβρονιδάκη – Ε. Στασινοπούλου – Ρ. Προσκυνητοπούλου – Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη – Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, (Αθήνα 2010).
- Καγιαδάκη 2008 = Μ. Καγιαδάκη, *Οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης. Τα πρώτα καλλιτεχνικά εργαστήρια στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη 2008).
- Καλαφάτη 1989 = Ε. Καλαφάτη, «Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα. Επαγγελματικές διέξοδοι των αποφοίτων και θεσμικό καθεστώς του Ιδρύματος», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές»*, Αθήνα, 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, τ. Α', (Αθήνα 1989), σσ. 167-183.

- Καλαφάτη 2007 = Ε. Καλαφάτη (επιμ.), *Το Πολυτεχνείον Ευγνωμονούν – Ευεργέτες & Δωρητές του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου 1837 – 2000*, (Αθήνα 2007).
- Καλογεράκου 2017 = Π. Καλογεράκου, «Η συμβολή του Γαλλικού εκστρατευτικού Σώματος στην αποκατάσταση των φρουρίων και των πόλεων της Μεσσηνίας», *ΓΕΣ/Αφιερώματα Ιστορικά*, (2017), σσ. 1-29.
- Καλτσάς 2002 = Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Τα γλυπτά*, (Αθήνα 2002).
- Καλτσάς 2009 = Ν. Καλτσάς (επιμ.), «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. 180 χρόνια προσφοράς. Η ιστορία και οι “περιπέτειές” του στη διάσωση και την προβολή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού», *Τεχνογράφημα*, τχ. 379, (2009), σσ. 12-13.
- Κανελλόπουλος 1976 = Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, τ. VIII, (Αθήνα 1976).
- Καραγάτσης 2016 = Μ. Καραγάτσης, *Η μεγάλη χίμαιρα*, (Αθήνα 2016).
- Καραδήμου-Γερόλυμπου 2000 = Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Ο ΓΟΚ και η Ελληνική πόλη. Από την συνολική πολεοδομική αντίληψη στην ρύθμιση της ιδιωτικής κερδοσκοπίας», *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974*, (Βόλος 2000), σσ. 151-165.
- Καρακούρτη-Ορφανοπούλου 2013 = Λ. Καρακούρτη-Ορφανοπούλου, «1862: Έτος ορόσημο για τη νεότερη ελληνική ιστορία και τη νεοελληνική τέχνη», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII, «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου-8 Απριλίου 1862)»*, *Επιστημονικό Συμπόσιο (Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012)*, *Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2013), σσ. 543-556.
- Καράνη 2007 = Ι. Καράνη, «Οικοδομικές επεμβάσεις στον ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πλάκα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. ΚΗ', (2007), σσ. 147-156.
- Καραπάνου κ.ά 2009 = Α. Καραπάνου – Κ. Ντίττα – Ξ. Ζώη (επιμ.), *Στης Βουλής τα πέριξ. Το μνημείο του άγνωστου στρατιώτη και ο Εθνικός Κήπος*, (Αθήνα 2009).
- Καραπιδάκη 2015 = Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), *Οδηγός εικαστικής Έκθεσης Φ.Ε.Κ.+ΤΕΧΝΗ*, (Αθήνα 2015).
- Καρδαμίτση-Αδάμη 2013 = Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ναύπλιο: Από την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19^{ου} αιώνα (1828-1870)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII, «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου-8 Απριλίου 1862)»*, *Επιστημονικό Συμπόσιο (Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012)*, *Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2013), σσ. 327-348.
- Καρολίδου 1900 = Π. Καρολίδου, *Η Ευρώπη κατά τον 19^ο αιώνα*, (Αθήνα 1900).
- Καστόρχης 1879 = Ε. Καστόρχης, *Ιστορική Έκθεση των πράξεων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας από της ιδρύσεως αυτής το 1837 μέχρι του 1879 τελευτώντος*, (Αθήνα 1879).

- Καστρωμένος 1893 = Π. Καστρωμένος, *Τα μνημεία των Αθηνών. Ιστορική και αρχαιολογική αυτών περιγραφή κατά τας νέας πηγάς και επιγραφάς*, (Αθήνα 1893).
- Κατηφόρη 1985 = Δ. Κατηφόρη, «Ενδιαφέρον ομογενών για την ίδρυση πόλεων στην ελληνική επικράτεια επί Καποδίστρια», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*», τ. Α', (Αθήνα 1985), σσ. 273-285.
- Κατσελάκη 2008 = Α. Κατσελάκη, «Η Χαλκίδα στους Οθωμανικούς χρόνους», Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, (Αθήνα 2008), σσ. 83-84.
- Κατσικούδης 2006 = Ν. Κατσικούδης, «Το “Αρχαιολογικόν Ταμείον” των Ζωσιμάδων: Από τη “Συλλογή νομισματικής ύλης” στο Ιλίου Μέλαθρον», *Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία*, τ. 35, (2006), σσ. 209-224.
- Κιτρομηλίδης 2020 = Π. Κιτρομηλίδης, «Πως γιορτάζεται μία επέτειος», εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 30.433, (31.05.2020), σ. 12.
- Κλάδος 1837 = Α.Ι. Κλάδος, *Εφετηρίς (Almanach) του Βασιλείου της Ελλάδος, διά το έτος 1837*, (Εν Αθήναις 1837).
- Κλεόβουλος 1819 = Γ. Κλεόβουλος, «Περί της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Θ', (1819), σελ. 27-34.
- Κόκκινος 1997 = Γ. Κόκκινος, «Τα ελληνικά Συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844 – 1927). Απόπειρα ιστορικής επισκόπησης», *Μνήμων*, τ. 19, (1997), σσ. 73-108.
- Κόκκινος 1969 = Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τ. 6, (Αθήνα 1969).
- Κόκκου 2009 = Α. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, (Αθήνα 2009).
- Κονιδάρη 1979 = Ε. Κονιδάρη, «Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος», *Ερανιστής*, τ. 15, (1979), σσ. 154-181.
- Κονταράτος 2009 = Σ. Κονταράτος, *Δοκίμια Αρχιτεκτονικής. Πρότυπα, Συμβολισμοί και Αναιρέσεις στη νεότερη εποχή*, (Αθήνα 2009).
- Κορδέλλας 1879 = Α. Κορδέλλας, *Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν έποψιν*, (Αθήνα 1879).
- Κορομηλά – Κόκκινος 2002 = Ε. Κορομηλά – Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Ανθολόγιο*, (Αθήνα 2002).
- Κοτέα 1995 = Μ. Κοτέα, *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860 – 1890)*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 1995).
- Κοτσίλης 2009 = Κ. Κοτσίλης, «Περιοδεία του Όθωνος στη Ρούμελη το 1839», *Υπάτη*, τχ. 52, (2009), σσ. 109-121.
- Κουγέας 1936 = Σ.Β. Κουγέας, «Ο τάφος ενός Έλληνος αγωνιστού εις το Μόναχον (του Ηλία Κατσάκου Μαυρομιχάλη)», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος Εικονογραφημένον 1936*, τ. 15, (1936), σσ. 433-446.

- Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου 2003 = Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς: Συμβολή στην ιστορία του μνημείου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. ΚΔ', (2003), σσ. 55-62.
- Κουντούρη – Μασουρίδη 2013 = Ε. Κουντούρη, Σ. Μασουρίδη (επιμ.), *Ιστορίες επί χάρτου, Μορφές και θέματα της Αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Κατάλογος Έκθεσης της Διεύθυνσης Εθνικού Αρχείου Μνημείων (Αρχείο Υπηρεσιών των Αρχαιοτήτων), του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (Αθήνα 2013).
- Κρεμμυδάς 2010 = Β. Κρεμμυδάς, *Η μεγάλη ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, (Αθήνα 2010).
- Κυδωνιάτης 1984 = Σ. Κυδωνιάτης, «Ιστορία ενός κτιρίου», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, (1984), σσ. 37-40.
- Κύρτσης 2006 = Α.Α. Κύρτσης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης. Κείμενα, Σχέδια, Οικισμοί*, (Αθήνα 2006).
- Κωτούλας 2019 = Ι. Κωτούλας, *Αρχιτεκτονική και ιδεολογία. Νεοκλασική και νεογοτθική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, (Αθήνα 2019).
- Λαγογιάννη – Χούλια-Καπελώνη 2015 = Μ. Λαγογιάννη – Σ. Χούλια-Καπελώνη, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας από την πρώτη κατοίκηση μέχρι σήμερα. Μία συναρπαστική περιπέτεια στον χρόνο*, (Αθήνα 2015).
- Λαγογιάννη-Γεωργακάρου 2016 = Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακάρου, «Μία στέγη για τα όνειρα των Ελλήνων. 150 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 122, (2016), σσ. 71-83.
- Λαζαρίδη 2007 = Γ. Λαζαρίδη, «Σχεδιαστική πρακτική σε ιστορικές πόλεις: Το παράδειγμα της Ερέτριας», *Τεχνικά Χρονικά*, (2007), σσ. 1-47.
- Λαμπράκη-Πλάκα 1984 = Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, «Ένας πίνακας του Απελλή και Πρωτογένη. Το πρώτο “ανοιχτό έργο” μοντέρνας τέχνης;», Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο της ΑΙΣΑ, *L'art contemporain et le Monde Grec*, (1984).
- Λαμπράκη-Πλάκα 2013 = Μ. Λαμπράκη-Πλάκα, «Τέχνη και Ιδεολογία στην νεότερη Ελλάδα», *Κατάλογος Έκθεσης για τα 100 χρόνια της Εθνικής Πινακοθήκης, από τις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης και του Ιδρύματος Ευρυπίδη Κουτλίδη*, (Αθήνα 2013), σσ. 23-45.
- Λάμπρου 1904 = Σ. Λάμπρου, «Ωρεός – Ωρεοί», *Ελληνομνήμων*, τ. Α', (1904), σσ. 32-36.
- Λάπτας 2004 = Κ. Λάπτας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, (Αθήνα 2004).
- Λερίου 2010 = Α. Λερίου, «Η Δυτική Αττική κατά την αρχαιότητα», Α. Λερίου (επιστ. επιμ.), *Δυτική Αττική, Ιστορία – Πολιτισμός*, (Αθήνα 2010), σσ. 15-91.
- Λέφας κ.ά. 2003 = Π. Λέφας – W. Siebel – J. Binde, *Αύριο, οι πόλεις*, (Αθήνα 2003).

- Λεωτσάκος 2011 = Γ. Λεωτσάκος, «(Ξε)χάσαμε την Αθήνα... στοπ! (...ερευνώντας τα Επτάνησα)», *Επτανησιακή όπερα και μουσικό θέατρο έως το 1953, Πρακτικά Συνεδρίου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Θεατρικών Σπουδών. Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Αθήνα, 23-24 Απριλίου 2010*, [ηλεκτρ. έκδοση] (Αθήνα 2011), σσ. 70-95.
- Λουκάκης 1985 = Π. Λουκάκης, «Αθήνα 1830-1940: Ιστορικές φάσεις παγίωσης του υπερσυγκεντρωτισμού της», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*», τ. Α', (1985), σσ. 85-96.
- Λουκάτος 1998 = Σ. Λουκάτος, «Η πολεοδομική και οικιστική θεμελίωση, διαμόρφωση και ανάπτυξη των πόλεων του νομού Λακωνίας και προβλήματα κατά την πραγματοποίησή τους. Πρώτη πεντηκονταετία του ελεύθερου βίου τους», *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. ΙΔ', (Αθήνα 1998), σσ. 357-415.
- Λούκος 2018 = Χ. Λούκος (επιμ.), «Χρονολόγιο», Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, *Η «τυπογραφία των μετάλλων». Χειρωνακτικές και μηχανικές τεχνικές της τυπογραφίας*, (Αθήνα 2018).
- Λούκος – Καραπάνου 2017 = Χ. Λούκος – Α. Καραπάνου (επιμ.), *Ιωάννης Καποδίστριας, η πορεία του στον χρόνο. Κατάλογος της Έκθεσης*, (Αθήνα 2017).
- Μακρυγιάννη 1978 = Ν. Μακρυγιάννη, *Η ιστορία του Μεγάρου της Βουλής*, (Αθήνα 1978).
- Μακρυγιάννης 2014 = Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, (Αθήνα 2014).
- Μακρυδημήτρης 2003 = Α. Μακρυδημήτρης, «Κοινότητες, ήτοι Δήμοι. Σελίδες από τη διοικητική ιστορία της Ελλάδος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 21, (2003), σσ. 156-170.
- Μακρυδημήτρης 2009 = Α. Μακρυδημήτρης (επιμ.), *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821 – 2008*, (Αθήνα 2009).
- Μαλικούτη 1999 = Σ. Μαλικούτη, *Λειτουργική συγκρότηση και αρχιτεκτονική εξέλιξη του Ιστορικού κέντρου του Πειραιά 1835 – 1912*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 1999).
- Μάλλιαρης 2017 = Α. Μάλλιαρης, «Η πόλη του Ναυπλίου κατά τη δεύτερη βενετική περίοδο (1686-1785)», Ε. Λιάτα (επιστ. επιμ.), *Ναυπλιακά Ανάλεκτα ΙΧ, Της Βενετιάς τ' Ανάπλι, 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής, 1715 – 2015, Επιστημονικό Συμπόσιο, Ναύπλιο 9-11 Οκτωβρίου 2015, Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2017), σσ. 257-267.
- Μάνη Πολιτιστικό Οδοιπορικό 1993-1994 = Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Τουρισμού, *Μάνη Πολιτιστικό Οδοιπορικό. Περιηγητές στη Μάνη 15^{ος} – 19^{ος} αι.*, (Γύθειο 1993-1994).
- Μανσόλας 1867 = Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, (Αθήνα 1867).
- Μαρκάτου 1995 = Θ. Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για πανελλήνιο ηρώο του 1821», *Μνήμων*, τ. 17, (1995), σσ. 37-68.

- Μαρμαρινός 2004 = Α. Μαρμαρινός, *Ο Ιερός χώρος στην πόλη*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 2004).
- Μάρτος 2005 = Δ. Μάρτος, *Αθήνα, πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Πολιτική, ιδεολογία και χώρος*, Διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη 2005).
- Μαυρίκα 2005 = Β. Μαυρίκα, *Γραπτές διακοσμήσεις σε δημόσια και ιδιωτικά αρχιτεκτονήματα στην Αθήνα: 1832 – 1930*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 2005).
- Μαυρογόνατου 2009 = Γ. Μαυρογόνατου, *Η υδροδότηση της Αθήνας. Από τα δίκτυα στο δίκτυο: 1880 – 1930. Τεχνολογία, Κοινωνία, Πολιτική*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 2009).
- Μαχαίρας 1986 = Γ. Μαχαίρας, «Γκαζοχώρι: η τελευταία φλόγα», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 18, (1986), σσ. 23-28.
- Μελαμπιανάκη 2006 = Ε. Μελαμπιανάκη, *Οι πλατείες της Αθήνας: 1834 – 1945. Διαδικασία διαμόρφωσης, Λειτουργία, Πολεοδομική σημασία*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 2006).
- Μελετόπουλος 1945 = Ι. Μελετόπουλος, *Πειραϊκά*, (Αθήνα 1945).
- Μέλισσας 2017 = Δ. Μέλισσας, «Το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης και της σχετικής νομοθεσίας, σε διασύνδεση με τις εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες», *Επιστημονική Ημερίδα Αυθαίρετη Δόμηση: Αναζητώντας την στάθμιση μεταξύ πολιτικής, επιστήμης και συνταγματικών επιταγών*, Αθήνα 17.01.2017, Εργαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ, <http://www.arch.ntua.gr/node-resources/854#resource-10640>
- Μεντζαφού-Πολύζου 2013 = Ο. Μεντζαφού-Πολύζου (γεν. επιμ.), *Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου. Τέσσερις αιώνες ελληνικής τέχνης*, (Αθήνα 2013).
- Μερτύρη 2000 = Α. Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836 – 1945)*, (Αθήνα 2000).
- Μηλίτση-Νίκα – Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2006 = Α. Μηλίτση-Νίκα – Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *“Η Ντουάνα” της Καλαμάτας, 1830 – 1930, από τις πηγές των ΓΑΚ – Αρχείων Ν. Μεσσηνίας*, (Καλαμάτα 2006).
- Μηλίτση-Νίκα – Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη 2010 = Α. Μηλίτση-Νίκα – Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης, μέσα από τα τεκμήρια δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων 1830 – 1940*, (Καλαμάτα 2010).
- Μητούλα κ.ά. 2001 = Ρ. Μητούλα – Π. Παταργιάς – Α. Πουλούδης, «Η φυσιογνωμία των πόλεων αναδεικνύεται με την ένταξη των αρχαιολογικών μνημείων στο περιβάλλον τους. Η περίπτωση της Αθήνας», *Τόπος, Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*, τ. 17, (2001), σσ. 209-241.
- Μητραλέξη 2016 = Α. Μητραλέξη, «Η Βαϊμάρη στην Αθήνα. Όψεις της πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», Α. Ταμπάκη – Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.),

Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και "Εθνικός χαρακτήρας" στον 19^ο αιώνα, Πρακτικά Συμποσίου, τ. Α', (2016), σσ. 323-335.

Μήτσης, «Το σχέδιο πόλεως» = Ν. Μήτσης, «Το σχέδιο πόλεως του Αστακού το 1860», <https://www.agriniopress.gr/to-schedio-poleos-toy-astakoy-to-1860/> (ημερομηνία επίσκεψης 11.10.2016).

Μήτσιας, «Από την Τριπολιτσά στην Τρίπολη» = Χ. Μήτσιας, «Από την Τριπολιτσά στην Τρίπολη, η μεγάλη ρυμοτόμηση», <http://www.arcadiaportal.gr/news/apo-tin-tripolitsa-stin-tripoli-i-megali-rymotomisi> (ημερομηνία επίσκεψης 06.09.2017).

Μιτζάλης 2003 = Ν. Μιτζάλης, «Η εμπειρία πολεοδόμησης της περιφέρειας Westelijke Tuinsteden (Δυτικών κηπουπόλεων) του Άμστερνταμ», *Αειχώρος*, τ. 2, τχ. 2, (2003), σσ. 32-45.

Μίχα 2006 = Ε. Μίχα, *Η μαζική κουλτούρα και οι σύγχρονες ερμηνείες του δημόσιου χώρου. Οι εικονογραφήσεις των κόμικς πρότυπο για την αρχιτεκτονική της πόλης*, Διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη 2006).

Μίχας 2010 = Γ. Μίχας, «Οικισμοί και οικιστές (των νεώτερων χρόνων) της περιοχής του τέως Δήμου Λάρυμνας», εφ. *Αίας ο Λοκρός*, αρ. φ. 20, (2010), σσ. 3-5.

Μονιούδη-Γαβαλά 2012 = Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πολεοδομία στο Ελληνικό Κράτος 1833 – 1890*, (Αγρίνιο 2012).

Μονιούδη-Γαβαλά 2015 = Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Οι ελληνικές πόλεις από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη*, (Αθήνα 2015).

Μοσκόφ 1974 = Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909: Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, (Αθήνα 1974).

Μουντζάλη 2016 = Α. Μουντζάλη, «Μεταβολές του αστικού τοπίου στην Πάτρα του 19ου αιώνα. Από τη ραγδαία εναλλαγή των γεγονότων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* (1 Φεβρουαρίου 2016) [ηλεκτρ. περιοδικό].

Μπαδήμα-Φουντουλάκη 2001 = Ό. Μπαδήμα-Φουντουλάκη, *Κλεάνθης, 1802 – 1862, αρχιτέκτων, επιχειρηματίας, οραματιστής*, (Αθήνα 2001).

Μπακουνάκης 1985 = Ν. Μπακουνάκης, «Οι αστικές όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα της Πάτρας και οι σχέσεις του με τους μηχανισμούς εξουσίας (19^{ος} αιώνας)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος»*, τ. Β', (Αθήνα 1985), σσ. 341-357.

Μπαλόγλου 2001 = Χ. Μπαλόγλου, «Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής της Αντιβασιλείας», *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας*, τ. XII, τχ. 1-2 (2001), σσ. 177-216.

Μπαλτά 2009 = Ε. Μπαλτά, *Ο προληπτικός δικαστικός έλεγχος των δημοσίων δαπανών: από την καθιέρωση στην αμφισβήτηση*, Διδακτορική διατριβή, (Θεσσαλονίκη 2009).

- Μπαλωμένος 2014 = Κ. Μπαλωμένος, «Οι άνθρωποι που έκτισαν την προπολεμική Λαμία», εφ. *Λαμιακός Τύπος*, αρ. φ. 20.623 (03.06.2014), σ. 6.
- Μπαντέκας 2001 = Γ. Μπαντέκας, «Τα μετρικά συστήματα», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 6, (2011), σσ. 36-44.
- Μπαστέα 2008 = Ε. Μπαστέα, *Αθήνα 1834 – 1896. Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*, (Αθήνα 2008).
- Μπελαβίλας 2005 = Ν. Μπελαβίλας, *Πολεοδομική εξέλιξη της Λειβαδιάς. Η σχέση της πόλης με τον άξονα του νερού (15^{ος} – 20^{ος} αιώνες)*, (Αθήνα 2005).
- Μπόλης – Παυλόπουλος 2012 = Γ. Μπόλης – Δ. Παυλόπουλος, *Ελληνική χαρακτική 1843 – 1915. Ιστορία – Λεξικό χαρακτών*, (Αθήνα 2012).
- Μπόμπου-Σταμάτη 1995 = Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Η βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824 – 1830)», *Ερανιστής*, τχ. 20, (1995), σσ. 97-162.
- Μπούρας 1998 = Χ. Μπούρας, «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. 20, (1998), σσ. 89-98.
- Μυκονιάτης 1984 = Η. Μυκονιάτης, «Ο γλύπτης Ιωάννης Κόσσος (1822 – 1873)», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. ΚΒ, (Θεσσαλονίκη 1984), σσ. 379-456.
- Μυκονιάτης 1988 = Η. Μυκονιάτης, «Η κρίση του κλασικισμού στη νεοελληνική γλυπτική», *Ελληνικά*, τ. 39, τχ. 2, (1998), σσ. 381-399.
- Μυκονιάτης 2011 = Η. Μυκονιάτης, «Νεοκλασική Αρχιτεκτονική», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 6, (2011), σσ. 45-49.
- Νάκος 2015 = Γ. Νάκος, «Δικαικές αντινομίες του απώτερου ιστορικο-δικαικού παρελθόντος: Η “απαξίωση” του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου», *Τάν γᾶν δαίειν καί ἀπεικονίζειν, Τιμητικός τόμος στον Ομότιμο Καθηγητή Χρηστογεώργη Καλτσίκη*, (Θεσσαλονίκη 2015), σσ. 51-76.
- Ε.Ι.Ε. «Ναός Αγίας Ειρήνης» = Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αρχείο Νεωτέρων Μνημείων, «Ναός Αγίας Ειρήνης», http://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/arχειο_more.aspx?id=42 (ημερομηνία επίσκεψης 12.09.2016).
- Νάτσιος 2013 = Δ. Νάτσιος, *Μετεπαναστατικό χρονολόγιο της Λαμίας (1833 – 2013)*, (Λαμία 2013).
- Νίκας 2010 = Γ. Νίκας, «Η Έκδοση των Οικοδομικών Αδειών από τη Σύσταση του Νεοελληνικού Κράτους έως τη Δημοσίευση του Ν.Δ./17.7.1923», *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 1, (2010), σσ. 109-119.
- Οδηγίες και προδιαγραφές 1988* = Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, *Οδηγίες και προδιαγραφές για τροποποιήσεις, επεκτάσεις ρυμοτομικών σχεδίων*, (Αθήνα 1988).

- Οθωμανικοί Κώδικες 1890 = Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι Συλλογή απάντων των Νόμων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων, (Κωνσταντινούπολη 1890).*
- «Οι εφημερίδες της Κυβερνήσεως» 2013 = «Οι εφημερίδες της Κυβερνήσεως», *The Athens Review of Books*, τχ. 44, (2013).
- Οικονόμου 2004 = Δ. Οικονόμου, «Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις», *Τεχνικά Χρονικά*, (2004), σσ. 1-10.
- Ορφανουδάκης 2015 = Σ. Ορφανουδάκης, *Χριστόδουλος Κλονάρης. Πρώτος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου. Από το ορεινό Λιασκοβέτσι Ζαγορίου στη δίνη της Εθνεγερσίας*, (Ηράκλειο 2015).
- Ουγκώ 2015 = Β. Ουγκώ, *Ύμνος στην Ενωμένη Ευρώπη. Έργα και λόγοι από την εξορία*, (Αθήνα 2015).
- Παναγιωτόπουλος 1974 = Β. Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριτολιτσά: Η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18^ο αιώνα», *Ο Εραμιστής*, τχ. 11, (1974), σσ. 41-56.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς 2002 = Α. Παπαγεωργίου-Βενετάς, «Το “διάγραμμα ρυμοτομίας της πόλεως Γαλαξειδίου του 1882” και τα πολεοδομικά σχέδια ελληνικών πόλεων κατά τον 19^ο αιώνα», *Μνήμων*, τ. 24, (2002), σσ. 403-414.
- Παπαγιαννάκης 1990 = Λ. Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882 – 1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Β' έκδοση, (Αθήνα 1990).
- Παπαγιάννη κ.ά. 2015 = Ε. Παπαγιάννη – Η. Αρναούτογλου – Α. Δημοπούλου – Δ. Καράμπελας – Α. Λιαρμακόπουλος – Ι. Χατζάκης – Α. Χέλμης, *Ιστορία δικαίου*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, (Αθήνα 2015).
- Παπαδάκη-Τζαβάρια 2011 = Μ. Παπαδάκη-Τζαβάρια, «Οικισμοί κρητών προσφύγων στο Ελληνικό Βασίλειο. Η περίπτωση της Μινώας (Τολό) 1833-1848», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), Τόμος Γ1, Νεοελληνική Περίοδος (Κρητική ιστορία 1821 – 1913)*, (2011), σσ. 91-113.
- Παπαδάμ 2014 = Μ. Παπαδάμ, *Αστικός χώρος και νομοθεσία, Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Πάτρα*, (Αθήνα 2014).
- Παπαδόπουλος 1815 = Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, (Βενετία 1815).
- Παπαδόπουλος-Βρεττός 1860 = Μ. Παπαδόπουλος-Βρεττός, *Αι νέαι Αθήναι*, (Αθήνα 1860).
- Παπαθανασόπουλος 1984 = Κ. Παπαθανασόπουλος, «Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1857 – 1869). Υποθέσεις έρευνας και προβληματική», *Μνήμων*, τ. 9, (1984), σσ. 194-210.
- Παπαναστασίου – Γάκη-Παπαναστασίου 1993 = Δ. Παπαναστασίου, Κ. Γάκη-Παπαναστασίου, «Γεωμορφολογικές παρατηρήσεις στην περιοχή Κεχριών – Αρχαίας Κορίνθου και συσχετίση

τους με σεισμολογικά δεδομένα», *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου (1-2-3 Απριλίου 1993) της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, τ. Β', (Αθήνα 1994), σσ. 210-223.

Παπανικολάου 1980 = Μ. Παπανικολάου, «Εικόνες από την Ελληνική Επανάσταση. Τα 39 πρωτότυπα σχέδια του ζωγράφου Peter von Hess», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τχ. ΙΘ', (Θεσσαλονίκη 1980), σσ. 249-268.

Παπασταύρος 2010 = Α. Παπασταύρος, *Ηπειρώτες εθνικοί ευεργέτες*, (Ιωάννινα 2010).

Παταργιάς κ.ά. 2004 = Π. Παταργιάς – Α. Πουλούδης – Μ. Δανιήλ – Ζ. Αντωνοπούλου, «Οι ιστορικές διαδρομές της Αθήνας: Ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης και βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος», *Τόπος, Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*, (2004), σσ. 27-38.

Πατρώνης 2015 = Β. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος – 20ος αιώνας)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, (Αθήνα 2015).

Πατέστος 2001 = Κ. Πατέστος, *Το κιβώτιο του μοντέρνου. Κείμενα για την Αρχιτεκτονική*, (Αθήνα 2001).

Πατσουμάς 2010 = Γ. Πατσουμάς, *Γύθειο, σενάρια ανάπτυξης*, (Αθήνα 2010).

Πατρώνης 2015 = Β. Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος – 20ος αιώνας)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, (Αθήνα 2015).

Παυλόπουλος 2018 = Δ. Παυλόπουλος, «Μία λανθάνουσα χαλκογραφία του Γύζη. Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής χαρακτηριστικής του ΙΘ' αι.», *Athens University Review of Archeology (AURA)*, τ. 1, (2018), σσ. 157-163.

Πετράκος 2004 = Β. Πετράκος, *Η απαρχή της ελληνικής αρχαιολογίας και η ίδρυση της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, (Αθήνα 2004).

Πετράκος 2007 = Β. Πετράκος, *Τα 170 χρόνια της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1837 – 2007*, (Αθήνα 2007).

Πετρίδου 1983 = Β. Πετρίδου, «Η παιδεία και ο θεωρητικός προσανατολισμός του Λύσανδρου Καυταντζόγλου», *Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτονική & Σύγχρονη πόλη, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκ. 1983, ΑΠΘ/Σπουδαστήριο Ιστορίας Αρχιτεκτονικής*, (Θεσσαλονίκη 1983), σσ. 216-222.

Πετρίδου – Ζιρώ 2015 = Β. Πετρίδου – Ο. Ζιρώ, *Τέχνες και Αρχιτεκτονική. Από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, (Αθήνα 2015).

- Πετρόπουλος – Κουμαριανού 1977 = Ι. Πετρόπουλος – Α. Κουμαριανού, «Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', (Αθήνα 1977).
- Πιτσάκης 1971 = Κ. Πιτσάκης (επιμ.), *Κων/νου Αρμενόπουλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος* (Αθήνα 1971).
- Πολίτης 2009 = Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830 – 1880*, (Αθήνα 2009).
- Πολυχρονάτου 2006–2007 = Ε. Πολυχρονάτου, *Έργα τέχνης μεγάλης κλίμακας στον Αστικό και Φυσικό χώρο. Από τη δεκαετία του '60 έως τον 21^ο Αιώνα, Διδακτορική διατριβή*, (Αθήνα 2006-2007).
- Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1893 = Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1891*, (Αθήνα 1893).
- Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως 1829 = Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως*, (Αίγινα 1829).
- Ράλλη – Τσοούρη 2018 = Ε. Ράλλη – Η. Τσοούρη, «Νομισματικό Μουσείο – Ιλίου Μέλαθρον: Το όραμα και η διαδρομή. Οι εργασίες για τη μεταφορά του Μουσείου», *Οβολός 13, Πρακτικά συνεδρίου της Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη της Μάντως Οικονομίδου*, Αθήνα, 20-21 Απριλίου 2016, (Αθήνα 2018), σσ. 187-194.
- Ραπτάκης 1907 = Ι. Ραπτάκης, *Οικοδομική και κατασκευή διαφόρων έργων*, τ. Ι, (Αθήνα 1907).
- Ρουμπιέν 2005 = Δ. Ρουμπιέν, «Η Διασπορά των Δημόσιων Κτιρίων ως Παράγοντας Αστικής Ανάπτυξης. Το Παράδειγμα της Οθωνικής Αθήνας», *Τεχνικά Χρονικά, ΤΕΕ II*, τχ. 1-2, (2005), σσ. 27-36.
- Ρουμπιέν 2015 = Δ. Ρουμπιέν, «Η εξέχουσα θέση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του Βαρβακείου», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, (14.12.2015) [ηλεκτρ. περιοδικό].
- Σαΐτας 1994 = Γ. Σαΐτας, «Γύθειο. Εξέλιξη της νεότερης πόλης και αρχαιότητες», *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές: το παράδειγμα της Σπάρτης, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (18-20 Φεβρουαρίου 1994, Σπάρτη)*, (Σπάρτη 1994), σσ. 187-200.
- Σακελλαρίου 2012 = Ν. Σακελλαρίου, «Μηχανικοί και Ελληνικό κράτος, 1830 – 1878», Μ. Ασημακόπουλος – Γ. Καλογήρου – Ν. Μπελαβίλας – Θ.Π. Τάσιος (επιστ. επιμ.), *170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα*, τ. Β', (Αθήνα 2012), σσ. 121-132.
- Σαμπάνης 2010 = Κ. Σαμπάνης, «Το κτίριο του Θεάτρου Αθηνών (1839 – 1898)», *Μουσικός Ελληνομνημών*, τχ. 5, (2010), σσ. 27-41.
- Σαπουντζή 2009 = Χ. Σαπουντζή, «Οι πολεοδομικές πρακτικές ως παράγοντας μετασχηματισμού του τοπίου: Η περίπτωση της Ερμούπολης Σύρου», (2009), σσ. 1-15, [courses.arch.ntua.gr › fsr › Sapountzi](http://courses.arch.ntua.gr/fsr/Sapountzi)

- Σένετ 1999 = Ρ. Σένετ, *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, (Αθήνα 1999).
- Σιόλας κ.ά. 2015 = Α. Σιόλας – Α. Βάσση – Θ. Βλαστός – Χ. Κυριακίδης – Ε. Μπακογιάννης – Μ. Σίτη, *Μέθοδοι, εφαρμογές και εργαλεία πολεοδομικού σχεδιασμού*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, (Αθήνα 2015).
- Σκιαδάς 2017 = Ε. Σκιαδάς, «Ιστορικά ντοκουμέντα. Το ιστορικό Θέατρο Μπούκουρα στο Αθηναϊκό Γεράνι: Πλατεία Θεάτρου, Διπλάρειος Σχολή και Άγιος Ιωάννης», εφ. *Εστία* (18-19.01.2017), σ. 7.
- Σκλαβενίτης 2013 = Τ. Σκλαβενίτης, «Πολιτισμική ιστορία του Ναυπλίου (1833 – 1862)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII, «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου-8 Απριλίου 1862)»*, *Επιστημονικό Συμπόσιο (Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012)*, *Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2013), σσ. 487-514.
- Σμύρης 2013 = Γ. Σμύρης, «Η αρχιτεκτονική των Ιωαννίνων 1913 – 2013», Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Εκτός χρόνου, εντός ορίων. Άρης Κωνσταντινίδης: ο αρχιτέκτονας του Μουσείου Ιωαννίνων*, (Ιωάννινα 2013), σσ. 15-16.
- Σολιοπούλου 2014 = Α. Σολιοπούλου, *Προσέγγιση των τάσεων εξέλιξης του πολεοδομικού ιστού των ελληνικών πόλεων*, (Θεσσαλονίκη 2014).
- Σούτσος 1874 = Α. Σούτσος, *Ο Περιπλανώμενος, ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσαρα και η Αγγελία. Παρέπονται δε τα Δικαστικά των ετών 1839 – 40 και 1852*, (Αθήνα 1874).
- Σπηλιοπούλου – Γρουσουζάκου 2019 = Ι. Σπηλιοπούλου – Δ. Γρουσουζάκου, «Ο πολεοδομικός σχεδιασμός του Πεταλιδίου κατά την Οθωνική περίοδο», *Πέλοπας*, τ. 3, τχ. 1, (2019), σσ. 81-110.
- Σταθοπούλου 2006 = Δ. Σταθοπούλου, *Εξέλιξη πληθυσμού στη Λακωνία και νοοτροπίες κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα (1850 – 1900)*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 2006).
- Σταματάκης 1846 = Ι.Δ. Σταματάκης, *Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και Χωρίων*, (Αθήνα 1846).
- Στεφάνου – Μαράτου 2004 = Ι. Στεφάνου – Θ. Μαράτου, «Ιστορικές πόλεις. Όροι δόμησης και φυσιογνωμία. Το παράδειγμα της Ερμούπολης», *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 1-2, σσ. 9-14.
- Συλλογή των Υγειονομικών Νόμων 1845 = *Συλλογή των Υγειονομικών Νόμων, Κανονισμών και λουπών Διαταγμάτων των αφορώντων την Υγειονομικήν Υπηρεσίαν του Βασιλείου της Ελλάδος*, (Αθήνα 1845).
- Σχέδιο δράσης 2013 = Δήμος Μεγαλόπολης, *Σχέδιο δράσης για την αιεφόρο ενέργεια*, (Μεγαλόπολη 2013).

- Σωτηρόπουλος 2010 = Σ. Σωτηρόπουλος, «Η διανομή των εθνικών γαιών (1871)», Κ. Μπότσιου (επιστημ. επιμ.), *Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου*, (Αθήνα 2010), σσ. 25-55.
- «Τα πριν από την ίδρυση. Αρχαιολογική ιδεολογία» 2016 = Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, «Τα πριν από την ίδρυση. Αρχαιολογική ιδεολογία», <http://www.archetai.gr/site/content.php?sel=24> (ημερομηνία επίσκεψης 02.09.2016).
- Τάκερμαν 1877 = Κ. Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της σήμερα*, (Αθήνα 1871).
- Τάσιος 2012 = Θ.Π. Τάσιος, «Οι κινητές Γέφυρες του Ευρίπου», Μ. Ασημακόπουλος – Γ. Καλογήρου – Ν. Μπελαβίλας – Θ.Π. Τάσιος (επιστ. επιμ.), *170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα*, τ. Α', (Αθήνα 2012), σσ. 413-427.
- Τεμπελοπούλου 2014 = Μ. Τεμπελοπούλου, *Νεοκλασικές αστικές πλατείες στην Ελλάδα. Ζητήματα ανθεκτικότητας και δημοφιλίας στη διαδρομή δύο αιώνων*, (Χανιά 2014).
- Τζουμάκα 2015 = Ε. Τζουμάκα, «Η πόλη-ιδέα», *Αόρατες Πόλεις*, Διημερίδα (23-24 Οκτωβρίου 2015) του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ιταλικού Μορφωτικού Ινστιτούτου Αθηνών, (2015), σσ. 2-3.
- Το έργο και η διαχρονική προσφορά της Εφορείας Αρχαιοπωλείων* 2016 = Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, *Το έργο και η διαχρονική προσφορά της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών. Από το παρελθόν στο μέλλον*, (Αθήνα 2016).
- Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων* 2009 = Βουλή των Ελλήνων, *Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων. Κατάλογος έκθεσης*, (Αθήνα 2009).
- Τόλης 2012 = Ε. Τόλης, *Δημογραφικές όψεις του Πόρου (19^{ος} αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, (Ιωάννινα 2012).
- Τουλιάτος 2010 = Π. Τουλιάτος (επιστ. υπευθ.), *Πιλοτική έρευνα για την οικοδομική τεκμηρίωση και τη διερεύνηση της παθολογίας μνημειακού κτίσματος. Η Villa Rossa, διατηρητέο κτήριο του 19^{ου} αιώνα στην πόλη της Κέρκυρας ως παράδειγμα εφαρμογής*, (Κέρκυρα 2010).
- Τραυλός – Μανουσάκης 1967 = Ι. Τραυλός – Γ. Μανουσάκης (επιμ.), *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, (Αθήνα 1967).
- Τριανταφυλλοπούλου 2014 = Ε. Τριανταφυλλοπούλου, «Συνέδριο RC21 “Πολυμήχανες πόλεις” (Resourceful Cities), Νοέμβριος 2013», *Γεωγραφίες*, No 23, (2014), σσ. 82- 84.
- Τρίχα 2001 = Λ. Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα δημόσια έργα*, (Αθήνα 2001).
- Τσακόπουλος 1985 = Π. Τσακόπουλος, «Τρίπολη: Πολεοδομική, μορφολογική μελέτη της μετάβασης απ' την Οθωμανική στη Νεοελληνική Πόλη», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*», τ. Α', (Αθήνα 1985), σσ. 297-325.
- Τσακόπουλος 1997 = Π. Τσακόπουλος, «Ελληνική πόλη και νεοκλασικισμός: Η ελληνική πολεοδομία του 19^{ου} αιώνα», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 65, (1997), σσ. 31-41.

- Τσιαμπάος 2007 = Κ. Τσιαμπάος, *Κατασκευές της όρασης: Από τη θεωρία του Δοξιάδη στο έργο του Πικιώνη*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα 2007).
- Φενερλή 1987 = Α. Φενερλή, «Σπουδές και σπουδαστές στο Πολυτεχνείο», *Τα Ιστορικά*, τ. 4, τχ. 7, (1987), σσ. 103-114.
- Φεσσά-Εμμανουήλ 1997 = Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, «Παράδοση και νεωτερικότητα στην ελληνική θεατρική αρχιτεκτονική», Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Νεοελληνικό Θέατρο (17^{ος} – 20^{ος} αι.)*, (Αθήνα 1997), σσ. 89-110.
- Φεσσά-Εμμανουήλ, «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών» = Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, «Το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ένα εμβληματικό μνημείο της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής και του ευρωπαϊκού Νεοκλασικισμού», Πλήρες κείμενο της τηλεοπτικής εκπομπής «Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών» της σειράς «Αστικό τοπίο» του καναλιού της Βουλής των Ελλήνων, www.facebook.com/astikotopio/videos/1851694771805630/ (ημερομηνία επίσκεψης 23.03.2020).
- Φιλιππίδης 2007 = Δ. Φιλιππίδης, *Νεοκλασικές πόλεις στην Ελλάδα (1830 – 1920)*, (Αθήνα 2007).
- Φιλιππίδης 1984 = Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830 – 1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, (Αθήνα 1984).
- Φραγκόπουλος 2005 = Ι. Φραγκόπουλος, «Κλασικές προσεγγίσεις του αστικού φαινομένου: Marx, Weber, Durkheim», *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, τ. 11, τχ. 10, (2011), σσ. 163-188.
- Φωτόπουλος 2013 = Χ. Φωτόπουλος, «Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862. Το στρατιωτικό μέρος: Προπαρασκευή, σχεδίαση, οργάνωση και διεξαγωγή του ένοπλου αγώνα», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII, «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862)»*, *Επιστημονικό Συμπόσιο (Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012)*, *Πρακτικά*, (Ναύπλιο 2013), σσ. 111-132.
- Χατζή κ.ά. 2006 = Χ. Χατζή – Ν. Βίττης – Κ. Σγάγιας, *Η παρακώλυση της άσκησης του δικαιώματος στην κοινή χρήση των πεζοδρομίων*, Πόρισμα Συνηγόρου του Πολίτη (Υπόθεση 984/1999), (2006), www.synigoros.gr/resources/docs/202615.pdf
- Χατζηγεωργίου 2012 = Ν. Χατζηγεωργίου, *Akropolis von Athen*, (Αθήνα 2012).
- Χατζοπούλου-Τζίκα 2011 = Α. Χατζοπούλου-Τζίκα, «Η επίδραση των κανόνων δικαίου στο δομημένο περιβάλλον και στη φυσιογνωμία της πόλης (Παράδειγμα: η κλασική Αθήνα)», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 79, (2011), σσ. 69-72.
- Χιουμ 2011 = Ν. Χιουμ, *Πραγματεία για την ανθρωπίνη φύση. Βιβλίο Πρώτο: Για τη νόηση*, (Αθήνα 2011).
- Χρηστικό Λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας* 2014 = Ακαδημία Αθηνών, *Χρηστικό Λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας*, τ. 7, (Αθήνα 2014).

- Χρήστου 1995 = Α. Χρήστου, *Η γλυπτική στα Ιόνια νησιά (19^{ος} αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, (Κέρκυρα 1995).
- Χρήστου 1999 = Θ. Χρήστου, *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι Διεθνείς Συνθήκες (1830 – 1947). (Τόμος πρώτος). Τα πρώτα σύνορα του Ελληνικού Κράτους (1830 – 1832). Τα πλήρη κείμενα των Συνθηκών*, (Αθήνα 1999).
- Χρήστου 1993 = Χ. Χρήστου, *Η ευρωπαϊκή ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα*, (Θεσσαλονίκη 1993).
- Χρονολόγιο πολεμικών γεγονότων 2014 = Αρχεία Γενικού Επιτελείου Στρατού 1, *Χρονολόγιο πολεμικών γεγονότων του Ελληνικού έθνους 490 π.Χ. – 1953*, (Αθήνα 2014).
- Χρονόπουλος κ.ά. 1998 = Ι. Χρονόπουλος – Α. Παπαγεωργίου-Βενετάς – Α. Μποφύλιας – C. Valentien, «Το αγρόκτημα Χασεκί και τα παλιά κτίσματά του στο χώρο του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 69, (1998), σσ. 45-53.
- Ωραιόπουλος 1998 = Φ. Ωραιόπουλος, *Ο νεοελληνικός λόγος για την Αρχιτεκτονική και την Πόλη. Το χωρικό μοντέλο της ελληνικής Ανατολής*, (Αθήνα 1998).
- Aibar – Bijker 1997 = E. Aibar – W. Bijker, «Constructing a City: The Cerdà Plan for the Extension of Barcelona», *Science, Technology & Human Values*, vol. 22, No 1, (1997), σσ. 3- 30.
- Aldenhoven 1841 = F. Aldenhoven, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponèse, avec cartes et plans topographiques*, (Athènes 1841).
- Allen 2011 = R. Allen, «Why the industrial revolution was British: commerce, induced invention, and the scientific revolution», *The Economic History Review*, vol. 64, No 2, σσ. 357-384.
- Aménagement des Berges du Rhône* 2009 = Archives du Grand Lyon, *Aménagement des Berges du Rhône. Guide des sources*, (Lyon 2009).
- Architecture et projets urbains en Espagne* 1998 = Ministère de l'Équipement, des Transports et du Logement, Centre de documentation de l'Urbanisme, *Architecture et projets urbains en Espagne*, (Paris 1998).
- Audi 2011 = R. Audi (επιμ.), *Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge*, (Αθήνα 2011).
- Baez κ.ά. 2006 = M.I. Baez – M.J. Garcia Molina – J.L. Baldonado – A. Rodriguez, «Studio and characterization of marble stuccos in writing rooms in the Palace of the Congress of Deputies in Madrid», *Heritage, Weathering, and Conservation*, vol. II, (2006), σσ. 953-959.
- Baudelaire 1941 = C. Baudelaire, *La Belgique toute nue*, (Bruxelles 1941).
- Belmessous 2009 = F. Belmessous, *Le logement dans la ville: la difficile construction des politiques publiques 1850 – 1969*, (Lyon 2009).
- Benevolo 1997 = L. Benevolo, *Η πόλη στην Ευρώπη*, Αθήνα 1997.
- Benjamin 2016 = W. Benjamin, *Paris, Capitale du XIXe siècle*, (Paris 2016).
- Berg 2016 = J. Berg, *Almere: Tuning a New Town*, (Liège 2016).
- Bergdoll 2000 = B. Bergdoll, *European Architecture 1750 – 1890*, (Oxford 2000).

- Bergeron – Roncayolo 2003 = L. Bergeron – M. Roncayolo, *Από την προβιομηχανική στη βιομηχανική πόλη. Δοκίμιο για την γαλλική ιστοριογραφία*, (Αθήνα 2003).
- Bietoletti 2009 = S. Bietoletti, *Neoclassicism and Romanticism*, (Springfield 2009).
- Biris – Kardamitsi-Adami 2004 = M. Biris – M. Kardamitsi-Adami, *Neoclassical Architecture in Greece*, (Los Angeles 2004).
- Blouet 1831-1838 = A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée, Ordonnée par le Gouvernement français. Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Péloponèse, des Cyclades, et de l'Attique. Ouvrage dédié au Roi*, vol. I-VI, (Paris 1831-1838).
- Bogaert-Damin κ.ά. 1978 = A.M. Bogaert-Damin – L. Maréchal – R. Mols, *Bruxelles, développement de l'ensemble urbain 1846–1961: analyse historique et statistique des recensements*, (Namur 1978).
- Borie κ.ά. 1992 = A. Borie – P. Pinon – S. Yérasimos, *L'occidentalisation d'Istanbul au XIXe siècle: Rapport de recherche 1991*, (Paris 1992).
- Bourillon 2008 = F. Bourillon, «Les expérimentations parisiennes en matière de logement populaire collectif de 1850 à 1894», *Revue du Nord*, vol. 374, No 1, (2008), σσ. 77-93.
- Bressani 1999 = M. Bressani, «Projet de Labrouste pour le tombeau de l'empereur Napoléon. Essai d'interprétation symbolique de l'architecture romantique», *Revue de l'Art*, No 125, (1999), σσ. 54-63.
- Cahiers de l'espace public* 2008 = Mairie de Toulouse, Service de l'Urbanisme et de l'Environnement, Direction de l'Esthétique et du Patrimoine Urbains, *Cahiers de l'espace public: Prescriptions générales*, (Toulouse 2008).
- Carr κ.ά. 1992 = S. Carr – M. Francis – L. Rivlin – A. Stone, *Public Space*. (Cambridge 1992).
- Cerdà 1867 = I. Cerdà, *Teoria general de la urbanizacion, y aplicacion de sus principios y doctrinas, à la reforma y ensanche de Barcelona*, tomo I, (Madrid 1867).
- Choay, «URBANISME - Théories et réalisations» = F. Choay, «URBANISME - Théories et réalisations», *Encyclopædia Universalis*, <http://www.universalis.fr/encyclopedie/urbanisme-theories-et-realizations/> (ημερομηνία επίσκεψης 15.05.2017).
- Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale Législative* = Assemblée Nationale, *Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale Législative*, tome 12, (Paris, χχ).
- Coronéos 1857 = P. Coronéos, *Aperçu sur l'avenir de la Grèce*, (Paris 1857).
- Coronio 1997 = G. Coronio (dir.), *250 ans de l'Ecole des Ponts en cents portraits*, (Paris 1997).
- Correia 1996 = A.F. Correia, «Le droit de l'urbanisme au Portugal», *Les Cahiers du Gridauh*, (1996), σσ. 1-45.
- de Beule κ.ά. 2017 = M. de Beule – B. Périlleux – M. Silvestre – E. Wauty, *Bruxelles, Histoire de planifier. Urbanisme aux 19e et 20e siècles*, (Bruxelles 2017).

- de Coulanges 2009 = F.N.D. de Coulanges, *La cité antique*, (Paris 2009).
- de Polignac 2007 = F. de Polignac, *Η γέννηση της αρχαίας Ελληνικής πόλης*, (Αθήνα 2007).
- Desjardins 2017 = X. Desjardins, *L'aménagement du territoire*, (Paris 2017).
- Desmars 2008 = B. Desmars, «Bou langer (François Louis) Florimond»
<http://www.charlesfourier.fr/spip.php?article479> (ημερομηνία επίσκεψης 21.05.2016).
- Dictionnaire des Richesses de la langue française 1770 = Dictionnaire des Richesses de la langue française, et du néologisme qui s'y est produit; Contenant les termes nouveaux et reçus, les nouvelles locutions, les tours figurés et brillants, les expressions de génie, les graces & les délicatesses dont la Langue a été ornée & enrichie depuis le commencement du XVIIIe siècle. Le tout, par des exemples tirés des Ecrivains les plus estimés et qui se sont distingués par l'élégance du style*, (Paris 1770).
- Dizionario Biografico 1983 = Istituto della Enciclopedia Italiana, Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 28, (Roma 1983).
- Doria – Raulet 2016 = C. Doria – G. Raulet (dir./eds.), *L'espace public européen en question: Histoire et méthodologie*, (Bruxelles 2016).
- du Pays 1875 = A.J. du Pays, *Belgique et Hollande (Troisième Edition)*, (Paris 1875).
- Effigies amicorum = Effigies amicorum. Portraits of Artists by Federico de Madrazo, Museo Nacional del Prado, Madrid 9/22/2015 - 3/27/2016*,
<https://www.museodelprado.es/en/whats-on/exhibition/effigies-amicorum-portraits-of-artists-by/92edd98f-04dc-4f84-99e6-2692f386604f> (ημερομηνία επίσκεψης 27.05.2018).
- Erin 2017 = N. Erin, «U.S. Capitol Courtyards», *Tholos*, vol. 5, (2017), σσ. 9-11.
- Espace Public 2016 = Espace Public Thématique: Urbanisme, Cahier No 20, Publication 12.*
- Foucault 2012 = M. Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, (Αθήνα 2012).
- Festa 1997 = N. Festa, *Ουμανισμός. Τα κλασσικά γράμματα στην Αναγέννηση*, (Αθήνα 1997).
- Gabet 1831 = C. Gabet, *Dictionnaire des artistes de l'école française, au XIXe siècle: peinture, sculpture, architecture, gravure, dessin, lithographie et composition musicale*, (Paris 1831).
- Gauthiez 2003 = B. Gauthiez, «Changement géopolitique et aménagement urbain dans les villes en Europe au XIXe siècle», D. Turrel (dir.), *Villes rattachées, villes reconfigurées, XIXe – XXe siècles*, (Tours 2003), σσ. 231-245.
- Ghorra-Gobin 1994 = C. Ghorra-Gobin (dir.), *Penser la ville de demain. Qu'est-ce qui institue la ville?*, (Paris 1994).
- Gillispie 2008 = C. Gillispie, «L'École Polytechnique», *Bulletin de la SABIX*, No 42, (2008), σσ. 5-19.
- Glantz 2010 = G. Glantz, *Η Ελληνική "Πόλις"*, (Αθήνα 2010).
- Gombrich 1994 = E. Gombrich, *Το χρονικό της τέχνης*, (Αθήνα 1994).
- Gordon 2006 = D. Gordon (ed.), *Planning twentieth century Capital Cities*, (London 2006).

- Grand-Clément 2007 = A. Grand-Clément, «Hittorff, un architecte à l'école de la Grèce», *Anabases*, No 6, (2007), σσ. 135-156.
- Gregory κ.ά. 2009 = D. Gregory – R. Johnston – G. Pratt – M. Watts – S. Whatmore (ed.), *The Dictionary of Human Geography*, 5th Edition, (New Jersey 2009).
- Grison 2000 = E. Grison, «Antoine – François de Fourcroy», *Bulletin de la SABIX*, No 23, (2000), σσ. 53-61.
- Grosjean 2010 = B. Grosjean, *Urbanisation sans urbanisme, une histoire de la "ville diffuse"*, (Bruxelles 2010).
- Harvey 2006 = D. Harvey, «The Political Economy of Public Space», S. Low – N. Smith (ed.), *The Politics of Public Space*, (New York 2006), σσ. 17-34.
- Harvey 2015 = D. Harvey, *Villes rebelles. Du droit à la ville à la révolution urbaine*, (Paris 2015).
- Joyce 2010 = P. Joyce, *Σύγχρονη πόλη. Η Διακυβέρνηση της Ελευθερίας*, (Αθήνα 2010).
- Kurtz – Boardman 1994 = D. Kurtz – J. Boardman, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, (Αθήνα 1994).
- Laubscher 1982 = J.P. Laubscher, *Le pays de Lausanne*, (Lausanne 1982).
- Layton 1986 = E. Layton, *The revolt of the engineers, social responsibility and the American engineering profession*, (Baltimore 1986).
- Le Corbusier 2009 = Le Corbusier (2009), *Κείμενα για την Ελλάδα. Φωτογραφίες και σχέδια*, (Αθήνα 2009).
- Le Corbusier 2017 = Le Corbusier, *Η Χάρτα των Αθηνών*, (Αθήνα 2017).
- Le Parlement Autrichien* 2016 = Republik Österreich, *Le Parlement Autrichien*, (Vienne 2016).
- Le Parlement du Grand Duché de Luxembourg* 2005 = Chambre des Députés Grand Duché de Luxembourg, *Le Parlement du Grand Duché de Luxembourg*, (Luxembourg 2005).
- Le spectateur de l'Orient* 1853 – 1854 = *Le spectateur de l'Orient*, tome 1, (1853 – 1854), σσ. 1-224.
- Lefebvre 1970 = H. Lefebvre, *La Révolution urbaine*, (Paris 1970).
- Liddell – Scott 2007 = H.G. Liddell – R. Scott, *Επιτομή του μεγάλου Λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, (Αθήνα 2007).
- Ludwig 2005 = H. Ludwig, «Ο Γεώργιος Ιακωβίδης και η σύγχρονη καλλιτεχνική σκηνή του Μονάχου», Ό. Μεντζαφού-Πολύζου (επιμ.), *Γεώργιος Ιακωβίδης, Αναδρομική*, (Αθήνα 2005), σσ. 26-44.
- Manitaky 1866 = E. Manitaky, *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*, (Athènes 1866).
- Martin 1951 = R. Martin, *Recherches sur l'agora grecque, études d'histoire et d'architecture urbaine*, (Paris 1951).
- Merlin 2015 = P. Merlin, *L'Urbanisme*, (Paris 2015).

- Merlin – Choay 2015 = P. Merlin – F. Choay, *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*, (Paris 2015).
- Millingen 1871 = F. Millingen, *Le progrès de l'Hellénisme*, (Braila 1871).
- Moniteur Belge* 2014 = *Moniteur Belge*, N. 143/14.05.2014 (2e Edition), L 2014-04-25/13, art. 124, 002, (Bruxelles 2014).
- Obradović – Mitković 2012 = T. Obradović – P. Mitković, «The development of urban legislation in Serbia and England», *FACTA UNIVERSITATIS, Series: Architecture and Civil Engineering*, vol. 10, No 3, (2012), σσ. 315-326.
- Olsen 1986 = D. Olsen, *The city as a work of art. London – Paris – Vienna*, (New Haven 1986).
- Ordonnance du Roi* 1838 = Ministère des Finances, *Ordonnance du Roi du 31 Mai 1838, portant Règlement Général sur la Comptabilité Publique*, (Paris 1838).
- Parlamentum Belgicum* 1997 = *Parlamentum Belgicum, Chambre des représentants de Belgique, Service des Relations publiques et internationales*, (Bruxelles 1997).
- Parliament* 2016 = *Parliament*, (ed. XML), (Amsterdam 2016).
- Patte 1769 = P. Patte, *Mémoires sur les objets les plus importants de l'architecture*, (Paris 1769).
- Pavis 2006 = P. Pavis, *Λεξικό του Θεάτρου*, (Αθήνα 2006).
- Payne 1919 = F.L. Payne, *The story of Versailles*, (New York 1919).
- Pedro 1985 = N.P. Pedro, «L'architecture espagnole du XIXe siècle», *Revue de l'Art*, No 70, (1985), σσ. 65-74.
- Pellegrino 2006 = P. Pellegrino, *Το Νόημα του Χώρου. Η Εποχή και ο Τόπος, Βιβλίο Ι*, (Αθήνα 2006).
- Percier – Fontaine 1812 = C. Percier – P.F.L. Fontaine, *Recueil des décorations intérieures comprenant tout ce qui a rapport à l'ameublement, comme vases, trépieds, candélabres, cassolettes, lustres, girandoles, lampes, chandeliers, cheminées, feux, poêles, pendules, tables, secrétaires, lits, canapés, fauteuils, chaises, tabourets, miroirs, écrans, &c. &c. &c.*, (Paris 1812).
- Pevsner 1979 = N. Pevsner, *A history of building types*, (Princeton 1979).
- Picon 1992 = A. Picon, *French architects and engineers in the age of enlightenment*, (Cambridge 1992).
- Pinol 2000 = J.L. Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα*, (Αθήνα 2000).
- Pinon, «Hittorff Jacques-Ignace» = P. Pinon, «Hittorff Jacques-Ignace», *Dictionnaire Critique des Historiens de l'Art, Institut National de l'Histoire de l'Art*, <https://www.inha.fr/fr/ressources/publications/publications-numeriques/dictionnaire-critique-des-historiens-de-l-art/hittorff-jacques-ignace.html> (ημερομηνία επίσκεψης 24.02.2017).
- Puttemans 1999 = P. Puttemans, «Architecture et urbanisme en Wallonie», *Les Cahiers de l'Urbanisme*, No 25 – 26, (1999), σσ. 104-114.

- Rabinow 1984 = P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, (New York 1984).
- Ravagnati 2005 = C. Ravagnati, «Projet de la “Civitas Dei” du Vatican d’après le *De re aedificatoria* d’Alberti et ses sources», F. Poussin (dir.), *Figure de la ville et construction des savoirs, Architecture, Urbanisme, Géographie*, (Paris 2005), σσ. 31-41.
- Rocella 1994 = A. Rocella (coll.), «Le droit de l’urbanisme en Italie», *Les Cahiers du Gridaugh*, No 4, (1994), σσ. 1-26.
- Rossi 1991 = A. Rossi, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, (Θεσσαλονίκη 1991).
- Sakellariou 1989 = M. Sakellariou, «Polis et cité; Etat-polis et Etat-cité», *Anthropologie et Société, Annales littéraires de l’Université de Besançon*, tome 2, (1989), σσ. 375-377.
- Sanders 2010 = G. Sanders, «Η Κόρινθος κατά τις δεκαετίες αμέσως πριν το σεισμό του 1858 υπό το φως της αρχαιολογικής έρευνας και ανασκαφών από το 1959 μέχρι σήμερα», *Αφιέρωμα στην αιώνια Κόρινθο, Πρακτικά του Η’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αφιέρωμα στην αιώνια Κόρινθο, (Κόρινθος 26-28 Σεπτεμβρίου 2008)*, (Αθήνα 2010), σσ. 57-70.
- Sanson 2013 = P. Sanson (dir.), *Berlin: Histoire, promenades, anthologie et dictionnaire*, (Paris 2013).
- Sarazin 1831 = C.L. Sarazin, *Manuel des écoles élémentaires ou exposé de la méthode d’enseignement mutual*, (Paris 1831).
- Slotta 1990 = R. Slotta, «Τεχνικά μνημεία και Βιομηχανική αρχαιολογία στη Γερμανική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία», *Τεχνολογία*, τχ. 4, (1990), σσ. 3-10.
- Strong 1842 = F. Strong, *Greece as a kingdom, or, A statistical description of that country. From the arrival of King Otho, in 1833, down to the present time. Drawn up from official documents and other authentic sources*, (London 1842).
- Tallon 2004 = A. Tallon, «The Portuguese Precedent for Pierre Patte’s Street Section», *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 63, No 3, (2004), σσ. 370-377.
- Tarr 1984 = J. Tarr, «The evolution of Urban infrastructure in the nineteenth and twentieth centuries», Hanson R. (ed.), *Perspectives on Urban Infrastructure*, (Washington D.C. 1984), σσ. 4-60.
- Tresca 1855 = M. Tresca (dir.), *Visite à l’Exposition Universelle de Paris, en 1855*, (Paris 1855).
- Urbano 2016 = J. Urbano, «The Cerdà Plan for the Expansion of Barcelona: A Model for Modern City Planning», *Focus*, vol. 12, issue 1, (2016), σσ. 47-51.
- Vajda 2010 = J. Vajda, «Les guides de voyage en Europe (xixe-xxe siècle), instruments de diffusion d’une culture architecturale», *Sociétés & Représentations*, No 30, (2010), σσ. 141-156.
- Vincent 2008 = J. Vincent, «Industrialisation et libéralisme au XIXe siècle, nouvelles approches de l’histoire économique britannique», *Revue d’histoire du XIX siècle*, No 37, (2008), σσ. 87-110.

- «Washington Monument» = «Washington Monument. History & Culture», <http://www.nps.gov/wamo/learn/historyculture/index.htm> (ημερομηνία επίσκεψης 12.07.2018).
- Wasowicz 1984 = A. Wasowicz, «L'aménagement spatial des villes grecques dans l'antiquité», *Dialogues d'Histoire Ancienne*, vol. 10, σσ. 437-442.
- Watelet 2003 = M. Watelet, «Représentations, appropriations et transformations des villes: la cartographie urbaine civile en Belgique méridionale sous l'Empire et sous le régime orangiste (1804-1830)», D. Turrel (dir.), *Villes rattachées, villes reconfigurées, XIXe – XXe siècles*, (Tours 2003), σσ. 187-202.
- Wilson – Singleton 2013 = J. Wilson – J. Singleton, «Le district industriel de Manchester de 1750 à 1939: grappes d'entreprises, réseaux et réalisations», J.F. Eck, M. Lescure (dir.), *Villes et districts industriels en Europe occidentale (XVIIe – XXe siècle)*, (Tours 2013), σσ. 183-201.
- Wynn 1979 = M. Wynn, «Barcelona: Planning and Change 1854 – 1977», *Town Planning Review*, vol. 50, issue 2, σσ. 185-203.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΣΧΕΔΙΑ ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ
ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1833 – 1862)

Ο σχεδιασμός των πόλεων
μέσα από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

ΤΟΜΟΣ II

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
Σταύρος Ελ. Καλογιάννης
Πολιτικός Μηχανικός, MSc

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1.
Αριθμός ΦΕΚ/έτος κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862)

α/α	Έτος	Αριθμός ΦΕΚ
1	1833	42
2	1834	42
3	1835	25
4	1836	92
5	1837	45
6	1838	45
7	1839	26
8	1840	30
9	1841	27
10	1842	32
11	1843	41
12	1844	37
13	1845	37
14	1846	33
15	1847	36
16	1848	37
17	1849	44
18	1850	46
19	1851	40
20	1852	66
21	1853	46
22	1854	57
23	1855	49
24	1856	90
25	1857	45
26	1858	58
27	1859	50
28	1860	60
29	1861	78
30	1862	53
Σύνολο		1.409

Πίνακας 2.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862),
περί σχεδίων πόλεων/οικισμών και δημόσιου χώρου, ανά πόλη

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
1.	Αθήνα	06.07.1833	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών, και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως»
2.	»	30.08.1833	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως εις Αθήνας»
3.	»	10.12.1833	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Αθηνών, και της εκείσε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως»
4.	»	25.01.1834	5 ^{Α'} /29.01.1834	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ναού του Σωτήρος εις Αθήνας»
5.	»	30.01.1834	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»
6.	»	18.09.1834	36 ^{Α'} /28.09.1834	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της Βασιλικής Καθέδρας εις Αθήνας»
7.	»	10.10.1834	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της νέας πόλεως Αθηνών»
8.	»	28.02.1835	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της παλαιάς πόλεως Αθηνών»
9.	»	09.04.1836	20 ^{Α'} /15.05.1836	Β.Δ. «Περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»
10.	»	11.11.1836	26 ^{Α'} /27.04.1865	Β.Δ. «Περί του σχεδίου του επάνω μέρους της πόλεως Αθηνών»
11.	»	12.11.1836	91 ^{Α'} /31.12.1836	Β.Δ. «Περί προσθήκης εις το περί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα»
12.	»	07.07.1837	26 ^{Α'} /18.07.1837	Δηλοποίησις «Περί τροποποιήσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών πλησίον των νέων ανακτορίων»
13.	»	28.09.1837	35 ^{Α'} /06.11.1837	Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως του από 12 (24) Νοεμβρίου 1836 Βασιλικού Διατάγματος περί τεμαχίων της πόλεως Αθηνών»
14.	»	03.04.1838	12 ^{Α'} /11.04.1838	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ναού του Σωτήρος εις Αθήνας»
15.	»	30.08.1840	22 ^{Α'} /18.12.1840	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Αττικής»
16.	»	03.06.1842	14 ^{Α'} /25.06.1842	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεων τινών του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»
17.	»	20.11.1842	30 ^{Α'} /01.12.1842	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως δημοτικού Ναού εν τη πόλει των Αθηνών»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
18.	»	21.01.1843	2 ^Α /25.01.1843	Β.Δ. «Περί τινών μεταρρυθμίσεων επί των παρά τη παλαιά Μητροπόλει θέσεων»
19.	»	26.02.1843	6 ^Α /06.03.1843	Β.Δ. «Περί οικοδομής Γυμνασίου (Λυκείου) του Ι. Βαρβάκη»
20.	»	08.04.1849	14 ^Α /16.04.1849	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως της πλατείας όπισθεν του ιερού βήματος της Αγίας Ειρήνης»
21.	»	19.03.1850	9 ^Α /11.04.1850	Β.Δ. «Περί διαιρέσεως του Δήμου Αθηνών»
22.	»	09.09.1850	34 ^Α /29.09.1850	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως ημικυκλίου πλατείας απέναντι των ανακτόρων»
23.	»	15.09.1850	34 ^Α /29.09.1850	Β.Δ. «Περί τροποποίησης της πλατείας της ενταύθα οικοδομημένης Μητροπόλεως»
24.	»	19.09.1850	35 ^Α /04.10.1850	Β.Δ. «Περί του Βοτανικού Κήπου»
25.	»	30.09.1850	40 ^Α /06.11.1850	Β.Δ. «Περί χορηγήσεως πιστώσεως έξι χιλιάδων δραχμών εις βοήθειαν υπέρ του δήμου Αθηνών διά την αποπεράτωσιν του ναού της αγίας Ειρήνης»
26.	»	17.12.1850	46 ^Α /30.12.1850	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως της περί την Πύλην της Αγοράς μικράς πλατείας»
27.	»	10.12.1850	1 ^Α /18.01.1851	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεως της πλατείας του Όθωνος και της Αιολικής οδού »
28.	»	16.12.1850	1 ^Α /18.01.1851	Β.Δ. «Περί τροποποιήσεων της οδού των παλαιών Ανακτόρων»
29.	»	28.04.1851	12 ^Α /12.05.1851	Β.Δ. «Περί ανοίξεως οδού από του μνημείου του Λυσικράτους μέχρι της Πύλης του Αδριανού και περί ευθυγραμμίσεως των περί το μνημείον τούτο και την εκκλησίαν της αγίας Αικατερίνης πλατειών»
30.	»	18.07.1851	28 ^Α /29.09.1851	Β.Δ. «Περί προσθήκης οκτώ προς οικοδομήν τετραγώνων εντός της περιοχής του κήπου του λαού»
31.	»	01.05.1852	19 ^Α /29.05.1852	Β.Δ. «Περί κανονισμού μικράς πλατείας περί την εκκλησίαν της Καπνικαρέας»
32.	»	18.07.1852	30 ^Α /02.08.1852	Β.Δ. «Περί ανοίξεως του μεταξύ των οδών Αγίας Ρόμβης και Καλαμιώτου δρομίσκου»
33.	»	08.09.1852	47 ^Α /07.10.1852	Β.Δ. «Περί τροποποίησης του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»
34.	»	11.10.1852	57 ^Α /06.11.1852	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως της οδού Καπνικαρέας»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
35.	»	29.08.1853	28 ^{Α'} /07.09.1853	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως εντός του δήμου Αθηνών ορφανοτροφείου του αειμνήστου Γ. Χ. Κώνστα» και συνημμένο «Παράρτημα»
36.	»	01.09.1853	30 ^{Α'} /24.09.1853	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων Αθηναίων και Αμαρουσίου»
37.	»	08.12.1853	43 ^{Α'} /24.12.1853	Β.Δ. «Περί τροποποίησης της πλατείας του Πανεπιστημίου»
38.	»	24.03.1854	15 ^{Α'} /05.06.1854	Β.Δ. «Περί τροποποίησης της προσδιορισμένης οικοδομικής γραμμής περί τον ναόν του Νικοδήμου»
39.	»	22.07.1855	36 ^{Α'} /29.08.1855	Β.Δ. «Περί ανοίξεως διόδου επί της βορείου πλευράς των φυλακών Μενδρεσέ»
40.	»	09.06.1856	25 ^{Α'} /23.06.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως της οδού Κηρυκείου»
41.	»	10.06.1856	25 ^{Α'} /23.06.1856	Β.Δ. «Περί ανοίξεως της οδού αγίας Ειρήνης»
42.	»	29.06.1856	32 ^{Α'} /23.07.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως των οδών αγίου Μάρκου και Πραξιτέλους»
43.	»	09.06.1856	34 ^{Α'} /30.07.1856	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού της θέσεως ένθα οικοδομηθήσεται το Βαρβάκειον Λύκειον»
44.	»	20.07.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως διαφόρων οδών της πόλεως Αθηνών»
45.	»	04.08.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως της οδού Θεμιστοκλέους»
46.	»	10.08.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως διαφόρων οδών»
47.	»	12.08.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	Β.Δ. «Περί σχηματισμού πλατείας κατά την αγίαν Ειρήνην»
48.	»	16.08.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως της πλατείας Ψυρή»
49.	»	02.10.1856	57 ^{Α'} /11.10.1856	Νόμος ΤΟΒ' «Περί χορηγήσεως δανείου εις τον δήμον Αθηνών»
50.	»	01.08.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	Β.Δ. «Περί σχηματισμού πλατειών και περί ευθυγραμμίσεως διαφόρων οδών Αθηνών»
51.	»	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως διαφόρων οδών Αθηνών»
52.	»	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως των οδών Ποσειδώνος και Αγ. Αναργύρων»
53.	»	29.09.1856	64 ^{Α'} /25.10.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως των οδών Ταξιαρχών και Φιλοθέης»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
54.	»	21.10.1856	69 ^{Α'} /02.11.1856	Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως των επί της λεωφόρου Κηφισίας και των από ταύτης μέχρι του Πανεπιστημίου οικοδομουμένων οικιών»
55.	»	18.10.1856	73 ^{Α'} /10.11.1856	Β.Δ «Περί ρυθμίσεως οδών εν τη συνοικία Νεαπόλεως»
56.	»	31.10.1856	73 ^{Α'} /10.11.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως της οδού Πλούτωνος»
57.	»	31.10.1856	74 ^{Α'} /14.11.1856	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού της ζώνης της πόλεως Αθηνών»
58.	»	31.10.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	Β.Δ. «Περί ευθυγραμμίσεως διαφόρων οδών»
59.	»	26.01.1857	4 ^{Α'} /06.03.1857	Β.Δ. «Περί τροποποίησης του σχεδίου της πόλεως»
60.	»	20.02.1857	5 ^{Α'} /14.03.1857	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»
61.	»	28.05.1857	15 ^{Α'} /03.06.1857	Β.Δ. «Περί του διά του αερίου (gaz) φωτισμού της πόλεως Αθηνών»
62.	»	10.06.1857	21 ^{Α'} /10.07.1857	Νόμος ΥΚΓ' «Περί αναπληρωματικής πιστώσεως εκ δραχ. 12.000 επί του ειδικού προϋπολογισμού του υπουργείου των Εσωτερικών»
63.	»	06.08.1857	33 ^{Α'} /19.09.1857	Β.Δ. «Περί της προς βορράν των Ανακτόρων διαχαράξεως τριών οδών»
64.	»	20.11.1857	43 ^{Α'} /14.12.1857	Β.Δ. «Περί διαπλατύνσεως της οδού Άρεως»
65.	»	16.07.1858	28 ^{Α'} /25.07.1858	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως του Βουλευτηρίου»
66.	»	24.08.1858	35 ^{Α'} /16.08.1858	Β.Δ «Περί ανεγέρσεως σιδηροδρομικών σταθμών»
67.	»	01.08.1858	39 ^{Α'} /02.09.1858	Β.Δ. «Περί διορισμού εφορευτικής επιτροπής επί της ανεγέρσεως του Βουλευτηρίου»
68.	»	11.08.1858	39 ^{Α'} /02.09.1858	Β.Δ. «Περί της Πλατείας Καπνικαρέας»
69.	»	12.08.1858	40 ^{Α'} /11.09.1858	Β.Δ. «Περί τακτοποίησης της οδού Ερεχθείου»
70.	»	28.09.1858	51 ^{Α'} /30.10.1858	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως οικοδομής διά τα δικαστήρια της Πρωτεύουσας»
71.	»	09.02.1859	10 ^{Α'} /20.03.1859	Β.Δ. «Περί ανοίξεως νέας οδού προς ανατολάς του Αμαλιείου»
72.	»	21.02.1859	11 ^{Α'} /24.03.1859	Β.Δ. «Περί της οδού του Αστεροσκοπείου»
73.	»	18.05.1859	24 ^{Α'} /10.06.1859	Β.Δ. «Περί εγέρσεως καταστημάτων επί της πλατείας του Πανεπιστημίου Όθωνος»
74.	»	30.06.1859	29 ^{Α'} /20.07.1859	Νόμος ΦΝΘ' «Περί χορηγήσεως εκτάκτου πιστώσεως εκ δραχ.

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
				200.000 εις το υπουργείον των Εσωτερικών»
75.	»	25.08.1859	40 ^{Α'} /16.09.1859	Β.Δ. «Περί αγοράς ιδιωτικών οικοπέδων δια την Ακαδημίαν, και χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 20.000 εις το Υπουργείον Εκκλησιαστικών»
76.	»	16.09.1859	43 ^{Α'} /28.09.1859	Β.Δ. «Περί χορηγίας δανείου δραχ. 10,000 εις τον Δήμον Αθηναίων»
77.	»	19.09.1859	43 ^{Α'} /28.09.1859	Β.Δ. «Περί χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχμών 10,000 υπό τον τίτλον "Δάνεια"»
78.	»	–	9 ^{Α'} /14.03.1860	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»
79.	»	31.05.1860	27 ^{Α'} /11.06.1860	Νόμος Φ4Δ' «Περί χορηγίας αναπληρωτικής πιστώσεως δραχ. 459,800 εις το Υπουργείον Στρατιωτικών διά το 1859»
80.	»	23.12.1859	37 ^{Α'} /18.07.1860	Β.Δ. «Περί κατασκευής υποδρομίου παρά τον Λυκαβητόν»
81.	»	06.06.1861	20 ^{Α'} /10.06.1861	Νόμος ΧΙΓ' «Περί παραχωρήσεως δωρεάν εις την Ρωσικήν Κυβέρνησιν της εκκλησίας του Νικοδήμου μεθ' όλης της περιοχής αυτής προς χρήσιν της εν Ελλάδι Ρωσικής Πρεσβείας»
82.	»	17.07.1861	42 ^{Α'} /23.08.1861	Β.Δ. «Περί της δυτικής οικοδομικής γραμμής του τετάρτου τμήματος της πρωτευούσης»
83.	Πειραιάς	02.12.1834	1 ^{Α'} /11.01.1835	Β.Δ. «Περί των κατά τον Πειραιά ιδιωτικών οικοδομών»
84.	»	24.01.1835	5 ^{Α'} /27.02.1835	Β.Δ. «Περί παραχωρήσεως οικοπέδων κατά τον Πειραιά εις τους Χίους»
85.		13.03.1835	10 ^{Α'} /29.03.1835	Β.Δ. «Περί παραχωρήσεως γηπέδων εις Πειραιά»
86.	»	25.05.1836	22 ^{Α'} /27.05.1836	Β.Δ. «Περί του συνοικισμού των Χίων εν Πειραιεί»
87.	»	20.10.1836	60 ^{Α'} /30.10.1836	Β.Δ. «Περί των εις το δεξιόν μέρος του Πειραιώς ιδιοκτητών γηπέδων»
88.	»	13.03.1837	12 ^{Α'} /23.03.1837	Β.Δ. «Περί συνοικισμού των Χίων»
89.	»	03.01.1838	5 ^{Α'} /05.02.1838	Β.Δ. «Περί της κατά το δεξιόν μέρος του Πειραιώς εθνικής γης»
90.	»	18.01.1838	5 ^{Α'} /05.02.1838	Διακήρυξις «Περί συνοικισμού των Χίων εις Πειραιά»
91.	»	19.05.1838	18 ^{Α'} /20.05.1838	Β.Δ. «Περί συνοικισμού Υδραίων εις Πειραιά»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
92.	»	19.10.1842	25 ^{Α'} /25.10.1842	Β.Δ. «Περί αναγνώρισεως ως ιδιοκτητών των Χίων επί των εις Πειραιά παραχωρηθέντων αυτοίς γηπέδων»
93.	»	19.10.1842	25 ^{Α'} /25.10.1842	Β.Δ. «Περί προθεσμίας προς ανέγερσιν θεμελίων οικοδομών επί των κατά τον Πειραιά αγορασθέντων εθνικών γηπέδων»
94.	»	03.10.1842	25 ^{Α'} /25.10.1842	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως του υελουργείου του Κ.Α. Τόσχε και συντροφίας εις Μουνυχίαν του Πειραιώς»
95.	»	04.11.1842	29 ^{Α'} /17.11.1842	Β.Δ. «Περί των γενομένων υπερβάσεων εις την παραχώρησιν των κατά την αριστεράν πλευράν του Πειραιώς οικοπέδων»
96.	»	09.08.1848	21 ^{Α'} /10.08.1848	Νόμος ΡΒ' «Περί επιβολής φόρου επί των εισαγομένων εις Πειραιά πραγματειών προς κατασκευήν της προκουμίας, και άλλων μερών αυτού»
97.	»	05.09.1848	27 ^{Α'} /11.10.1848	Β.Δ. «Περί διορισμού επιτροπής επί της προκουμίας Πειραιώς»
98.	»	16.10.1836	14 ^{Α'} /16.04.1849	Δηλοποίησις υπ' αρ. 6.786 περί δημοσιεύσεως του Β.Δ. «Περί εισπράξεως φόρου διά τον Μώλον του Πειραιώς»
99.	»	30.08.1850	34 ^{Α'} /29.09.1850	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως αφαιρέσεως της κατά το εγκεκριμένον σχέδιον Πειραιώς πλατείας»
100.	»	11.06.1856	25 ^{Α'} /23.06.1856	Β.Δ. «Περί προσθήκης δύο οδών εις το σχέδιον Πειραιώς»
101.	»	04.08.1856	38 ^{Α'} /17.08.1856	Β.Δ. «Περί αποζημιώσεως των κληρονόμων Α. Νίκα κτλ. διά το υπό της προκουμίας Πειραιώς καταληφθέν οικόπεδον αυτών»
102.	»	14.07.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	Β.Δ «Περί ανεγέρσεως ιερού ναού εν Πειραιεί»
103.	»	30.04.1858	12 ^{Α'} /02.05.1858	Νόμος ΥΞΑ' «Περί παραχωρήσεως δωρεάν εις τας Κυβερνήσεις Γαλλίας και Αγγλίας της κατά τον δήμον Πειραιώς εις την θέσιν Βοδολείβαδον υπαρχούσης εθνικής γης»
104.	»	24.08.1858	35 ^{Α'} /16.08.1858	Β.Δ «Περί ανεγέρσεως σιδηροδρομικών σταθμών»
105.	»	28.05.1859	21 ^{Α'} /30.05.1859	Νόμος ΦΛΘ' «Περί παραχωρήσεως δωρεάν εθνικού γηπέδου εις πάσαν πόλιν και κωμόπολιν προς

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
				ανέγερσιν λιθοκτίστου αγοράς εδωδίμων»
106.	»	04.07.1860	34 ^{Α'} /08.07.1860	Διακήρυξις αρ. 13.671 «Περί του εν Πειραιεί συνοικισμού»
107.	»	–	48 ^{Α'} /11.10.1860	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»
108.	»	08.06.1861	22 ^{Α'} /20.06.1861	Νόμος ΧΙΣΤ' «Περί παρατάσεως της ισχύος του ΡΒ' νόμου υπέρ της προκυμαίας Πειραιώς»
109.	Θήβα	18.09.1835	10 ^{Α'} /06.10.1835	Β.Δ. «Περί δημοπρασίας των εθνικών οικοπέδων Θηβών»
110.	»	12.09.1847	31 ^{Α'} /11.10.1847	Β.Δ. «Περί συστάσεως εμπορικής πανηγύρεως εις Θήβας»
111.	»	22.06.1850	–	-
112.	»	01.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της πόλεως Θηβών»
113.	Κυλλήνη	17.10.1835	17 ^{Α'} /11.11.1835	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως πόλεως εις Κυλλήνην»
114.	»	29.05.1859	24 ^{Α'} /10.06.1859	Νόμος ΦΜΑ' «Περί επιβολής φόρων διά την κατασκευήν προκυμαίας εις τον όρμον Κυλλήνης του δήμου Μυρτουντίων»
115.	»	21.11.1860	56 ^{Α'} /03.12.1860	Β.Δ. «Περί κατασκευής προκυμαίας εις τον όρμον Κυλλήνης του δήμου Μυρτουντίων»
116.	»	02.08.1861	36 ^{Α'} /11.08.1861	Νόμος ΧΝΣΤ' «Περί τροποποιήσεως του από 29 Μαΐου 1859 ΦΜΑ' Νόμου περί επιβολής φόρων προς κατασκευήν προκυμαίας εις Κυλλήνην»
117.	Πάτρα	16.12.1835	1 ^{Α'} /18.01.1836	Δηλοποίησις «Περί δημοπρασίας των οικοπέδων της νέας σειράς του παραλίου της κάτω πόλεως Πατρών»
118.	»	22.01.1841	5 ^{Α'} /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Πατρών»
119.	»	27.06.1849	23 ^{Α'} /27.06.1849	Β.Δ. «Περί διορισμού επί των αποζημιώσεων των Πατραίων επιτροπής»
120.	»	19.10.1849	36 ^{Α'} /21.10.1849	Νόμος ΡΜΣΤ' «Περί κυρώσεως του προϋπολογισμού των εξόδων της χρήσεως 1849»
121.	»	13.10.1852	50 ^{Α'} /17.10.1852	Β.Δ. «Περί αποζημιώσεως των κατοίκων της πόλεως Πατρών»
122.	»	10.04.1858	18 ^{Α'} /10.06.1858	Νόμος ΥΝΖ' «Περί των εν Πάτραις οικοπέδων»
123.	»	–	18 ^{Α'} /26.05.1861	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»
124.	»	12.06.1861	22 ^{Α'} /20.06.1861	Νόμος ΧΙΖ' «Περί παραχωρήσεως δωρεάν εις τον

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
				δήμον Πατρών τριών εθνικών οικοπέδων προς ανέγερσιν αγοράς»
125.	»	28.07.1861	43 ^{Α'} /23.08.1861	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της κάτω πόλεως Πατρών»
126.	Ερέτρια	03.07.1836	33 ^{Α'} /11.07.1836	Β.Δ. «Περί του συνοικισμού των Ψαρριανών εις Ερέτριαν»
127.	»	10.03.1847	9 ^{Α'} /15.03.1847	Νόμος ΝΗ' «Περί συνοικισμού των Ψαρριανών»
128.	»	14.03.1847	10 ^{Α'} /05.04.1847	Β.Δ. «Περί του εν Ερετρία συνοικισμού των Ψαρριανών»
129.	»	31.07.1847	25 ^{Α'} /09.08.1847	Β.Δ. «Περί παρατάσεως της προθεσμίας προς έναρξιν των οικοδομών των εν Ερετρία συνοικιζομένων Ψαρριανών»
130.	»	01.11.1847	34 ^{Α'} /10.12.1847	Β.Δ. «Περί των εις Ερέτριαν συνοικιζομένων»
131.	»	22.12.1847	35 ^{Α'} /29.12.1847	Νόμος ΞΖ' «Περί προσδιορισμού του αναγκαίου αριθμού των συνοικιστέων Ψαρριανών εις Ερέτριαν»
132.	»	03.03.1848	7 ^{Α'} /09.03.1848	Νόμος ΟΗ' «Περί βοήθειας των εκ της πολυομβρίας παθόντων εν Ερετρία οικογενειών των Ψαρριανών»
133.	»	18.06.1848	18 ^{Α'} /08.07.1848	Β.Δ. «Περί συστάσεως δήμου των Ψαρριανών εις Ερέτριαν»
134.	»	02.07.1848	32 ^{Α'} /19.11.1848	Β.Δ. «Περί βοήθειας των εκ της πολυομβρίας παθόντων εν τη Ερετρία Ψαρριανών»
135.	»	12.02.1849	8 ^{Α'} /17.02.1849	Νόμος ΡΚΓ' «Περί των προσόντων των εν Ερετρία συνοικιζομένων οικογενειών Ψαρριανών»
136.	»	09.02.1849	22 ^{Α'} /13.06.1849	Β.Δ. «Περί νέας ονομασίας της πόλεως η Ερέτρια υπό το όνομα Νέας Ψαρά»
137.	»	23.06.1851	17 ^{Α'} /07.07.1851	Β.Δ. «Περί χορηγήσεως τριών μηνών προθεσμίας εις τους εν Ερετρία συνοικιζομένους Ψαρριανούς προς αποπεράτωσιν των οικοδομών των»
138.	»	19.06.1857	25 ^{Α'} /13.08.1857	Β.Δ. «Περί της εγκαταστάσεως επιστασίας λιμένος εις Νέα Ψαρά, και περί του διορισμού του ανθυποπλοιάρχου Ν.Ι. Αθρινού εις την θέσιν ταύτην»
139.	»	31.05.1860	30 ^{Α'} /25.06.1860	Νόμος ΦΖΗ' «Περί ισχύος του περί συνοικισμού των Ψαρριανών νόμου επί πενταετίαν έτι»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
140.	»	06.05.1861	18 ^{Α'} /26.05.1861	Β.Δ. «Περί ονομασίας των εν Νέοις Ψαροίς δύο πλατειών»
141.	Ελαφόνησος	01.03.1837	9 ^{Α'} /06.03.1837	Β.Δ. «Περί κατοικήσεως της νήσου Ελαφονησίου»
142.	Χαλκίδα	27.11.1841	5 ^{Α'} /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Χαλκίδος»
143.	»	04.04.1842	14 ^{Α'} /25.06.1842	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεων τινών επί του σχεδίου του προαστίου της πόλεως Χαλκίδος»
144.	»	01.05.1843	15 ^{Α'} /14.05.1843	Β.Δ. «Περί εισπράξεως πορθμείων και διοδίων από τον πορθμόν της Ευρύπου»
145.	»	05.07.1843	23 ^{Α'} /21.07.1843	Β.Δ. «Περί διατηρήσεως δύο οδών κατά το προάστιον Χαλκίδος»
146.	»	17.06.1850	17 ^{Α'} /30.06.1850	Β.Δ. «Περί ονομασίας της εν τω φρουρίω Χαλκίδος κατασκευασθείσης πλατείας»
147.	»	13.08.1851	23 ^{Α'} /01.09.1851	Β.Δ. «Περί σχηματισμού νέου τετραγώνου εις την θέσιν Μπαϊρακλή Τζαμί του προαστίου Χαλκίδος»
148.	»	18.07.1852	30 ^{Α'} /02.08.1852	Β.Δ. «Περί διατηρήσεως και ρυθμίσεως της διερχομένης εμπροσθεν του Δημοτικού Καταστήματος Χαλκίδος παλαιάς οδού»
149.	»	23.10.1853	37 ^{Α'} /26.10.1853	Νόμος ΣΞ' «Περί διωρύξεως του πορθμού του Ευρίπου»
150.	»	27.06.1860	37 ^{Α'} /18.07.1860	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως της κατά την συνοικίαν Μπαϊρακλή Τζαμί της Χαλκίδος διατηρουμένης παλαιάς οδού»
151.	»	07.08.1861	37 ^{Α'} /12.08.1861	Νόμος ΧΟΣΤ' «Περί εξακολουθήσεως των έργων εν τω πορθμώ Ευρίπου»
152.	Λιβαδειά	03.09.1842	21 ^{Α'} /12.09.1842	Β.Δ. «Περί σχεδιαγραφήσεως της πόλεως Λιβαδειάς»
153.	Ερμούπολη	10.02.1838	8 ^{Α'} /04.03.1838	Β.Δ. «Περί εκτιμήσεως και αποζημιώσεως των λαμβανομένων από το σχέδιον της Σύρου ιδιοκτησιών κ.τ.λ.»
154.	»	20.11.1842	32 ^{Α'} /31.12.1842	Β.Δ. «Περί αντικαταστάσεως του 3 και 4 άρθρου του από 2 (14) Αυγούστου 1839 Β. Διατάγματος, περί του σχεδίου Ερμουπόλεως»
155.	»	23.12.1842	32 ^{Α'} /31.12.1842	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεως των οικοπέδων εις την ανοιχθείσαν οδόν του Ερμού εις Ερμούπολιν»
156.	»	07.08.1849	28 ^{Α'} /13.08.1849	Νόμος ΡΛΗ' «Περί επιβολής φόρου, επί των εις τον λιμένα

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
				Σύρου καταπλεόντων πλοίων προς κατασκευήν προκουμιάς κλπ»
157.	»	30.12.1850	1 ^Α /18.01.1851	Β.Δ. «Περί σχηματισμού μικράς παραλίας πλατείας εν Ερμουπόλει»
158.	»	28.08.1851	24 ^Α /10.09.1851	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του εν Ερμουπόλει εγειρομένου Ναού του αγίου Νικολάου κατά τα επικυρωθέντα σχέδια»
159.	»	24.05.1857	14 ^Α /31.05.1857	Νόμος ΥΖ' «Περί παραχωρήσεως εθνικού οικοπέδου κατά την παραλίαν Ερμουπόλεως εις τον δήμον των Ερμουπολιτών και την Ελληνικήν ατμοπλοϊκήν εταιρείαν»
160.	»	27.10.1857	40 ^Α /20.11.1857	Β.Δ. «Περί ανοίξεως νέας οδού εν Ερμουπόλει»
161.	»	30.04.1858	12 ^Α /02.05.1858	Νόμος ΥΞΓ' «Περί απαλλαγής της πληρωμής τόκου υπερημερίας των κατόχων των επί της παραλίας της Ερμουπόλεως κειμένων εθνικών γηπέδων»
162.	»	12.03.1860	11 ^Α /21.03.1860	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της Ερμουπόλεως»
163.	»	10.08.1861	46 ^Α /26.08.1861	Β.Δ. «Περί ελαττώσεως του πλάτους δρομίσκου τινός του σχεδίου Ερμουπόλεως»
164.	»	08.06.1862	-	-
165.	Πεταλίδι	05.07.1843	23 ^Α /21.07.1843	Β.Δ. «Περί πληρωμής του δανείου των εν Πεταλιδίω συνοικισθέντων Σπαρτιατών»
166.	Γράδος Φθιώτιδας	05.07.1843	24 ^Α /27.07.1843	Β.Δ. «Περί συνοικισμού των κατοίκων του χωρίου Βορλοβά του δήμου Δαφνησίων εις την θέσιν Γράδος»
167.	»	12.06.1844	22 ^Α /19.06.1844	Β.Δ. «Περί ονοματοθεσίας νέας κώμης υπό των κατοίκων Βορλοβού ανεγερθείσης»
168.	Αχίλλειο	13.09.1844	30 ^Α /26.09.1844	Β.Δ. «Περί της επωνυμίας νέας κώμης Αχίλλειον»
169.	Μεσολόγγι	27.11.1840	5 ^Α /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Μεσολογγίου»
170.	»	08.12.1841	3 ^Α /16.02.1846	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της πόλεως Μεσολογγίου»
171.	»	16.02.1847	7 ^Α /08.03.1847	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της πόλεως Μεσολογγίου»
172.	»	12.05.1848	15 ^Α /05.06.1848	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεως του σχεδίου της πόλεως Μεσολογγίου»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
173.	»	05.10.1850	43 ^{Α'} /25.11.1850	Β.Δ. «Περί τροποποίησης του σχεδίου της πόλεως Μεσολογγίου»
174.	Μη προσδιορισμένη	01.07.1846	20 ^{Α'} /30.07.1846	Β.Δ. «Περί του συνοικισμού των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων»
175.	Μη προσδιορισμένη	23.09.1845	20 ^{Α'} /30.07.1846	Κανονισμός «Των επί του συνοικισμού των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων οικιστών»
176.	Άνδρος	03.02.1847	5 ^{Α'} /25.02.1847	Νόμος Ν' «Περί επιβολής φόρου και προσωπικής εργασίας εις τον δήμον Άνδρου»
177.	»	20.08.1848	27 ^{Α'} /11.10.1848	Β.Δ. «Περί κατασκευής της προκουμιάς Άνδρου»
178.	»	24.08.1856	43 ^{Α'} /01.09.1856	Νόμος ΤΜΕ' «Περί επιβολής φόρων προς κατασκευήν της προκουμιάς Άνδρου»
179.	Ναύπλιο	19.04.1834	01.05.1834	–
180.	»	23.08.1834	34 ^{Α'} /14.09.1834	Β.Δ. «Περί υδραγωγείων Ναυπλίας»
181.	»	21.06.1843	21 ^{Α'} /09.06.1843	Β.Δ. «Περί νέου σχηματισμού του πεζικού και των φρουραρχικών επιτελών»
182.	»	04.12.1847	–	–
183.	»	13.02.1848	9 ^{Α'} /27.03.1848	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του νεκροταφείου Ναυπλίας, και περί τροποποίησης του σχεδίου του προαστίου, η Πρόνοια»
184.	»	21.02.1848	13 ^{Α'} /03.05.1848	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως της μεταρρύθμισεως δύο οδών εις το σχέδιον της πόλεως Ναυπλίου»
185.	»	11.08.1849	29 ^{Α'} /17.08.1849	Β.Δ. «Περί τροποποίησης του σχεδίου της πόλεως Ναυπλίου»
186.	»	24.08.1854	34 ^{Α'} /13.09.1854	Β.Δ. «Περί τροποποίησης της μεταξύ των εν Ναυπλίω οικιών Κουφάδου, Βουδούρη κτλ. διερχομένης οδού»
187.	»	19.09.1856	52 ^{Α'} /29.09.1856	Νόμος ΤΞΑ' «Περί καθάρσεως του λιμένος Ναυπλίου και επισκευής της παλαιάς προκουμιάς κτλ.»
188.	»	18.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου περί καθάρσεως του λιμένος Ναυπλίου, επισκευής της παλαιάς προκουμιάς κτλ.»
189.	»	02.04.1860	17 ^{Α'} /26.04.1860	Β.Δ. «Περί επενεχθησομένων τροποποιήσεων εις το βόρειον του φρουρίου Ναυπλίας τείχος»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
190.	»	08.06.1861	22 ^{Α'} /20.06.1861	Νόμος ΧΙΕ' «Περί παρατάσεως της ισχύος του από 19 Σεπτεμβρίου 1856 ΤΞΑ' νόμου περί καθάρσεως του λιμένος Ναυπλίου»
191.	»	20.07.1861	42 ^{Α'} /23.08.1861	Β.Δ. «Περί τροποποίησης οδού εν τη πόλει Ναυπλίου»
192.	»	22.08.1861	54 ^{Α'} /16.09.1861	Β.Δ. «Περί τροποποίησης οδού τινός του σχεδίου Ναυπλίας»
193.	Μινώα – Μεθώνη – Μήλος	15.09.1848	25 ^{Α'} /27.09.1848	Νόμος ΡΙΔ' «Περί αποικισμού των Κρητών»
194.	»	22.04.1850	12 ^{Α'} /02.05.1850	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του περί αποικισμού των Κρητών Νόμου»
195.	»	25.08.1854	32 ^{Α'} /02.09.1854	Έκθεσις «Προς την Α.Μ. συνοδεύουσα σχέδιον Διατάγματος περί πραγματοποιήσεως των εκδοθέντων και εκδοθησομένων γραμματίων δυνάμει του από 15 Σεπτεμβρίου 1848 Νόμου περί αποικισμού των Κρητών»
196.	»	28.08.1854	32 ^{Α'} /02.09.1854	Β.Δ. «Περί πραγματοποιήσεως των δυνάμει του από 15 Σεπτεμβρίου 1848 Νόμου περί αποικισμού των Κρητών εκδοθέντων και εκδοθησομένων γραμματίων»
197.	»	04.09.1854	35 ^{Α'} /17.09.1854	Οδηγία Αρ.44.630/Τμήμα Α' «Περί εκτελέσεως του από 28 Αυγούστου Β. Διατάγματος περί πραγματοποιήσεως των Κρητικών γραμματίων»
198.	»	11.05.1855	20 ^{Α'} /25.05.1855	Β.Δ. «Περί παρατάσεως προθεσμίας προς Κρήτας»
199.	»	05.11.1860	54 ^{Α'} /15.11.1860	Β.Δ. «Περί παρατάσεως μέχρι τέλους του έτους 1860 της εν τω πρώτω άρθρω του εν έτει 1850 εκδεδομένου Β. Διατάγματος περί εκτελέσεως του νόμου περί Κρητών, ωρισμένης προθεσμίας»
200.	Κάρυστος	06.05.1849	18 ^{Α'} /13.05.1849	Νόμος ΡΛΑ' «Περί επιβολής φόρων εις τον δήμον Καρύστου προς επισκευήν του λιμένος»
201.	»	29.07.1861	33 ^{Α'} /09.08.1861	Νόμος ΧΜΑ' «Περί επιβολής φόρων προς κάθαρσιν του λιμένος Καρύστου»
202.	Τρίπολη	1836	–	–
203.	»	27.11.1840	5 ^{Α'} /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Μαντινείας»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
204.	»	11.08.1849	29 ^{Α'} /17.08.1849	Β.Δ. «Περί τροποποίησης του σχεδίου της Τριπόλεως»
205.	»	19.09.1852	47 ^{Α'} /07.10.1852	Β.Δ. «Περί μεταβολών γενομένων επί του σχεδίου Τριπόλεως»
206.	»	03.04.1856	12 ^{Α'} /07.04.1856	Νόμος ΤΚ' «Περί αγοράς της εν Τριπόλει οικίας του αποβιώσαντος υποστρατήγου Χ. Χρίστου»
207.	»	10.06.1856	32 ^{Α'} /23.07.1856	Β.Δ. «Περί προσθήκης δύο οδών εις το σχέδιον Τριπόλεως»
208.	»	06.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	Β.Δ. «Περί τροποποίησης επί του σχεδίου Τριπόλεως»
209.	»	03.12.1859	50 ^{Α'} /30.12.1859	Β.Δ. «Περί τροπολογίας ανωνύμου οδού εν Τριπόλει»
210.	»	14.03.1860	15 ^{Α'} /15.04.1860	Β.Δ. «Περί κατασκευής ομοιομόρφων στοών πέριξ της πλατείας του εν Τριπόλει αγίου Βασιλείου»
211.	Άγιος Ανδρέας	08.08.1850	27 ^{Α'} /24.08.1850	Νόμος ΡΟΕ' «Περί επιβολής εκτάκτων φόρων και εκποιήσεως εθνικών τινών γαιών προς κατασκευήν προκουμαίας κλπ»
212.	»	09.03.1851	9 ^{Α'} /16.04.1851	Β.Δ. «Περί εισπράξεως και διαχειρίσεως των δικαιωμάτων του λιμένος εις Άγιον Ανδρέα»
213.	Κατάκολο	22.07.1855	33 ^{Α'} /29.07.1855	Νόμος ΣΨΒ' «Περί κατασκευής λιμένος εν Κατακώλω»
214.	»	31.01.1861	6 ^{Α'} /14.02.1861	Β.Δ. «Περί του εν Κατακώλω συνοικισμού»
215.	»	23.09.1861	66 ^{Α'} /01.11.1861	Β.Δ. «Περί του εν Κατακώλω συνοικισμού»
216.	»	31.10.1861	78 ^{Α'} /28.12.1861	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της επιστασίας του λιμένος Κυλλήνης εις Κατάκωλον»
217.	Πύλος	25.01.1834	6 ^{Α'} /04.02.1834	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως μνημείων εις Πύλον (Ναβαρίνους) και Πεταλίδι»
218.	»	13.08.1851	23 ^{Α'} /01.09.1851	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεως οδού τινος εκ του σχεδίου της πόλεως Πύλου»
219.	»	05.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως Πύλου»
220.	Ωρεοί Εύβοιας	25.07.1852	33 ^{Α'} /22.08.1852	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της εις το παράλιον του χωρίου Ωρεών συστηθησομένης πόλεως»
221.	Αγρίνιο	27.11.1840	5 ^{Α'} /08.03.1840	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Τριχωνίας»
222.	»	16.10.1852	6 ^{Α'} /12.02.1853	Β.Δ. «Περί τακτοποίησης της πόλεως Αγρινίου και του προσδιορισμού της εφαρμοστέας εις την πόλιν ταύτην ευθυγραμμίας»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
223.	Σπάρτη	20.10.1834	–	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως της παλαιάς Σπάρτης»
224.	»	14.10.1852	11 ^{Α'} /14.04.1853	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού της αγοράς της πόλεως Σπάρτης»
225.	»	27.09.1856	56 ^{Α'} /06.10.1856	Νόμος ΤΞΘ' «Περί εκποιήσεως των εν Σπάρτη οικοπέδων»
226.	»	30.10.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του από 27 Σεπτεμβρίου ε.ε. νόμου ΤΞΘ', περί εκποιήσεως των περί την πλατείαν Σπάρτης οικοπέδων»
227.	»	25.05.1859	21 ^{Α'} /30.05.1859	Νόμος ΦΛΑ' «Περί ανεγέρσεως εξεταστικών φυλακών εν Σπάρτη και Καλάμαις και περί της προς τούτο αναπληρωτικής πιστώσεως»
228.	Αμφιλοχικό Άργος	27.11.1840	5 ^{Α'} /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων των επαρχιών Βονίτσης και Βάλτου»
229.	»	24.06.1856	32 ^{Α'} /23.07.1856	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του σχεδίου του Αμφιλοχικού Άργους»
230.	Γαύριο Άνδρου	09.08.1856	40 ^{Α'} /25.08.1856	Νόμος ΤΜ' «Περί κατασκευής αιμασιάς εις τον δήμον Γαυρίου της νήσου Άνδρου»
231.	Νάξος	08.09.1856	49 ^{Α'} /20.09.1856	Νόμος ΤΝΕ' «Περί ανακαινίσεως της προκουμαίας Νάξου»
232.	»	11.10.1856	62 ^{Α'} /23.10.1856	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου περί ανακαινίσεως της προκουμαίας Νάξου»
233.	Σινάνω	30.07.1837	–	Β.Δ. «Περί του εν Σινάνω συνοικισμού»
234.	»	27.11.1840	5 ^{Α'} /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Μεγαλοπόλεως»
235.	»	02.10.1856	57 ^{Α'} /11.10.1856	Νόμος ΤΟΑ' «Περί παρατάσεως της ισχύος του από 30 Ιουλίου 1837 Βασ. Διατάγματος περί του εν Σινάνω συνοικισμού»
236.	»	07.08.1861	37 ^{Α'} /12.08.1861	Νόμος ΧΠΒ' «Περί παρατάσεως του εν Σινάνω συνοικισμού»
237.	Σκόπελος	30.10.1856	70 ^{Α'} /06.11.1856	Νόμος ΧΨΓ' «Περί επιβολής φόρων προς κατασκευήν προκουμαίας εις Σκόπελον»
238.	»	29.07.1861	32 ^{Α'} /04.08.1861	Νόμος ΧΛΖ' «Περί ατελείας φόρου διά την αναγκαιούσαν εκ των δήμων Σκοπέλου ξυλείαν προς κατασκευήν της προκουμαίας»
239.	Θήρα	29.04.1858	14 ^{Α'} /17.05.1858	Νόμος ΥΞΖ' «Περί επιβολής φόρου διά την κατασκευήν κρηπίδων κλπ. διά την προμήθειαν φανών και διά την βελτίωσιν των πακτωτηρίων εις

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
				τους λιμένας Θήρας Φηρών κλπ.»
240.	»	25.07.1858	33 ^{Α'} /08.08.1858	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του Νόμου ΥΖ' επιτρέποντος την επιβολήν φόρου διά βελτιώσεις των λιμένων της νήσου Θήρας»
241.	Γαλαξίδι	21.06.1858	23 ^{Α'} /08.07.1858	Νόμο ΥΖΒ' «Περί επιβολής τέλους εφ' όλων των εις τον λιμένα Γαλαξειδίου ανηκόντων πλοίων προς ανέγερσιν νεκροταφείου»
242.	Κόρινθος	19.03.1858	9 ^{Α'} /20.03.1858	Β.Δ. «Περί της νέας των Κορινθίων πόλεως»
243.	»	10.05.1858	14 ^{Α'} /17.05.1858	Νόμος ΥΞΘ' «Περί συνοικισμού των Κορινθίων»
244.	»	24.05.1858	15 ^{Α'} /31.05.1858	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του ΥΞΘ' νόμου περί συνοικισμού των Κορινθίων και λοιπών εις την επί του Κορινθιακού κόλπου παραλίαν θέσιν «Σχοινιάν»»
245.	»	25.05.1858	15 ^{Α'} /31.05.1858	Β.Δ. «Περί διορισμού των μελών της προς εξακρίβωσιν της αξίας των εν Κορίνθω ή εν Εξαμιλίοις ιδιοκτητών οικοπέδων κλπ. επιτροπής»
246.	»	12.02.1858	19 ^{Α'} /14.06.1858	Β.Δ. «Περί συνεισφορών των εκ του σεισμού παθόντων και ζημιωθέντων Κορινθίων»
247.	»	26.07.1858	26 ^{Α'} /17.07.1858	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του σχεδίου της νέας Κορίνθου»
248.	»	10.10.1858	50 ^{Α'} /30.10.1858	Β.Δ. «Περί ονομασίας των δύο κεντρικών πλατειών της Ν. Κορίνθου»
249.	»	10.11.1858	52 ^{Α'} /15.11.1858	Β.Δ. «Περί διανομής των βοηθημάτων των εκ του σεισμού παθόντων και ζημιωθέντων κατοίκων Κορίνθου και των πέριξ χωρίων
250.	»	13.01.1859	5 ^{Α'} /13.02.1859	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της Πρωτεύουσής του δήμου Κορινθίων»
251.	»	14.02.1859	8 ^{Α'} /06.03.1859	Πρόγραμμα ημέρας υπ' αριθ. 115
252.	»	22.04.1859	18 ^{Α'} /12.05.1859	Πρόγραμμα ημέρας υπ' αριθ. 161
253.	»	20.07.1860	39 ^{Α'} /06.08.1860	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της έδρας του υποτελωνείου Κορίνθου από Λουτρακίον εις την πόλιν Νέαν Κόρινθον»
254.	»	03.08.1860	43 ^{Α'} /03.09.1860	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της επιστασίας του λιμένος Λουτρακίου εις Νέαν Κόρινθον»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
255.	»	13.08.1860	45 ^{Α'} /13.09.1860	Β.Δ. «Περί μεταθέσεως του υγειονομικού σταθμαρχείου Λουτρακίου εις Νέαν Κόρινθον»
256.	»	03.08.1861	35 ^{Α'} /11.08.1861	Νόμος ΧΝΕ' «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 6 του ΥΞΘ' νόμου περί συνοικισμού των Κορινθίων»
257.	»	26.08.1861	54 ^{Α'} /16.09.1861	Β.Δ. «Περί ετησίας εμπορικής πανηγύρεως εν νέα Κορίνθω»
258.	»	22.12.1861	78 ^{Α'} /28.12.1861	Νόμος ΨΘ' «Περί χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 10,000 διά βοήθειαν των εκ του σεισμού παθόντων κατοίκων του Κορινθιακού κόλπου»
259.	»	25.12.1861	78 ^{Α'} /28.12.1861	Β.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπών προς συλλογήν χρηματικών συνδρομών υπέρ των εκ του σεισμού ζημιωθέντων και παθόντων κατοίκων του Κορινθιακού κόλπου»
260.	»	17.01.1862	2 ^{Α'} /20.01.1862	Νόμος ΨΙΕ' «Περί χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 20,000 διά βοήθειαν των εκ του σεισμού παθόντων κατοίκων του Κορινθιακού κόλπου»
261.	Λαμία	01.10.1858	53 ^{Α'} /22.11.1858	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως Λαμίας»
262.	»	31.03.1860	16 ^{Α'} /18.04.1860	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ιερού Ναού εν Λαμία»
263.	»	15.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	Νόμος ΧΚΖ' «Περί δωρεάς του εν τη πόλει Λαμίας Τουρκικού τεμένους εις τον δήμον Λαμίας»
264.	»	26.07.1861	42 ^{Α'} /23.08.1861	Β.Δ. «Περί καταργήσεως της εν τη πόλει Λαμίας τριγώνου πλατείας»
265.	Υπάτη	04.10.1857	40 ^{Α'} /20.11.1857	Β.Δ. «Περί ονομασίας της εν Υπάτη κεντρικής πλατείας»
266.	Μάραθος	20.10.1859	50 ^{Α'} /30.12.1859	Β.Δ. «Περί συνοικισμού εν τη θέσει Μαράθω της Τριφυλίας»
267.	Κορώνη	30.03.1859	14 ^{Α'} /09.04.1859	Νόμος ΦΚ' «Περί κατασκευής της προκουμαίας Κορώνης»
268.	»	01.07.1861	26 ^{Α'} /15.07.1861	Β.Δ. «Περί καθηκόντων της εφορευτικής επιτροπής επί της επισκευής και επεκτάσεως της προκουμαίας Κορώνης κλπ.»
269.	»	11.08.1861	41 ^{Α'} /18.08.1861	Νόμος ΧΗΖ' «Περί τροποποιήσεως του α' εδαφίου του 1 άρθρου του από 30 Μαρτίου 1859 ΦΚ' νόμου περί της προκουμαίας Κορώνης»
270.	Τήνος	13.08.1849	30 ^{Α'} /29.08.1849	Νόμος ΡΜΒ' «Περί επιβολής δημοτικών φόρων προς επισκευήν του λιμένος Τήνου»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
271.	»	02.02.1860	9 ^Α /14.03.1860	Β.Δ. «Περί σχηματισμού τακτικής οδού εκ του λιμένος Τήνου προς την Μονήν Ευαγγελιστρίας»
272.	»	29.07.1861	33 ^Α /09.08.1861	Νόμος ΧΜ' «Περί επιβολής φόρων προς επισκευήν και επέκτασιν της προκουμιάς του εν Τήνω λιμένος του Σταυρού»
273.	Καλαμάκι	03.02.1860	9 ^Α /14.03.1860	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της Κωμοπόλεως Καλαμακίου»
274.	Δραχμάνι (Ελάτεια Φθιώτιδας)	11.04.1860	16 ^Α /18.04.1860	Β.Δ. «Περί του σχεδίου της Κώμης Δραχμανίου»
275.	Λάλα Ηλείας	28.10.1860	54 ^Α /15.11.1860	Β.Δ. «Περί συνοικισμού πόλεως επί της θέσεως Λάλα της Ηλείας»
276.	Καλαμάτα	22.01.1841	5 ^Α /08.05.1841	Β.Δ. «Περί διατηρήσεως των δήμων της επαρχίας Καλαμών»
277.	»	24.11.1860	59 ^Α /24.12.1860	Β.Δ. «Περί συνοικισμού επί της παραλίας Καλαμών»
278.	Στυλίδα	31.08.1858	–	
279.	»	02.07.1861	27 ^Α /24.07.1861	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Στυλίδος»
280.	Αλόνησος	05.07.1861	28 ^Α /27.07.1861	Β.Δ. «Περί συνοικισμού των Αλονησίων»
281.	Πόρος	07.08.1861	37 ^Α /12.08.1861	Νόμος ΧΟΕ' «Περί καθάρσεως του πορθμού του χωρίζοντος την νήσον του Πόρου από της Πελοποννήσου»
282.	»	25.06.1862	36 ^Α /17.07.1862	Β.Δ. «Περί της γραμμής των κρηπιδωμάτων της πόλεως Πόρου»
283.	Γύθειο	15.06.1846	18 ^Α /02.07.1846	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού εδρών τινών επάρχων»
284.	»	05.07.1861	42 ^Α /23.08.1861	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως της πόλεως Γυθείου»
285.	Καστρί Λοκρίδος	25.08.1861	63 ^Α /13.10.1861	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως πόλεως εν τη θέσει Καστρί της Λοκρίδος»
286.	Ελευσίνα	20.03.1862	20 ^Α /26.03.1862	Νόμος ΨΛΒ' «Περί αποζημιώσεως των ιδιοκτητών των προς ανασκαφήν περί τον εν Ελευσίνη ναόν της Δήμητρος προσλαμβανομένων οικοδομών»
287.	Βοιές	27.11.1840	5 ^Α /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς»
288.	»	26.04.1862	26 ^Α /12.05.1862	Β.Δ. «Περί σχεδιογραφίσεως της κωμοπόλεως Βοιών»
289.	Αστακός	27.11.1840	5 ^Α /08.03.1841	Β.Δ. «Περί συγχωνεύσεως των δήμων των επαρχιών Βονίτσης και Βάλτου»

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
290.	»	15.05.1862	34 ^{Α'} /21.06.1862	ΒΔ «Περί εγκρίσεως κανονικού σχεδίου εις την κωμόπολιν Αστακού»
291.	Γαλατάς	22.06.1862	36 ^{Α'} /17.07.1862	Β.Δ. «Περί σχεδίου διά τον απέναντι του Πόρου συνοικισμών»
292.	Κυπαρισσία	01.09.1862	47 ^{Α'} /05.09.1862	Νόμος ΨΜΕ' «Περί κατασκευής λιμένος εν τω όρμω Κυπαρισσίας»

Πίνακας 2^Α.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
μετά την Οθωνική περίοδο (1863 –),
περί σχεδίων πόλεων/οικισμών και δημόσιου χώρου, ανά πόλη, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 2

α/α	Πόλη	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ / Ημερομηνία δημοσίευσης	Τίτλος
1.	Αθήνα	17.12.1862	1 ^Α /15.01.1863	Θέσπισμα «Περί περιορισμού του κανονισμένου βάθους των 30 μέτρων προς σχηματισμόν δενδροκήπων επί της λεωφόρου Κηφισίας εις 15 μόνον»
2.	»	06.02.1864	10 ^Α /04.03.1864	Β.Δ. «Περί του διαγράμματος του σχεδίου του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»
3.	»	30.11.1869	51 ^Α /05.12.1869	Νόμος ΤΟ' «Περί ανεγέρσεως καταστήματος των Ολυμπίων»,
4.	Πειραιάς	20.03.1863	20 ^Α /28.05.1863	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών κατά την εξ αυτής είσοδον του Πειραιώς»
5.	Ερμούπολη	04.03.1863	12 ^Α /08.04.1863	Θέσπισμα «Περί των οικοδομικών γραμμών της πλατείας του εν Ερμούπολει θεάτρου»
6.	»	06.07.1863	29 ^Α /14.08.1863	Θέσπισμα «Περί ρυθμίσεως της θέσεως του ναυπηγείου Ερμούπολεως»
7.	Κορώνη	06.02.1864	10 ^Α /04.03.1864	Β.Δ. «Περί ρυθμίσεως οδού τινός εν τη πόλει Κορώνης»
8.	Κυλλήνη	11.05.1864	30 ^Α /21.07.1864	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Κυλλήνης»
9.	Κατάκολο	18.03.1865	27 ^Α /08.05.1865	Β.Δ. «Περί ρυμοτομίας της εν Κατακώλω συστηθησομένης πόλεως»
10.	Καλαμάτα	13.07.1867	54 ^Α /13.09.1867	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του διαγράμματος ρυμοτομίας της πόλεως Καλαμών»
11.	Θήβα	17.09.1867	60 ^Α /07.10.1867	Β.Δ. «Περί μεταρρυθμίσεως της εν τω διαγράμματι ρυμοτομίας της πόλεως Θηβών πλατείας του Καλοχτένους»
12.	Αστακός	21.07.1873	50 ^Α /13.10.1873	Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως του σχεδίου της κωμοπόλεως Αστακού»
13.	Ναύπλιο	12.09.1873	54 ^Α /31.10.1873	Β.Δ. «Περί κατεδαφίσεως του παραθαλασσίου τείχους του φρουρίου Ναυπλίου»

Πίνακας 3.
Νομοθετήματα γενικής εφαρμογής, δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862),
περί διαχειρίσεως της γης, σχεδιασμού πόλεων/οικισμών

α/α	Τίτλος	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Β.Δ. υπ' αρ. 2	01.02.1833	1 ^{Α'} /16.02.1833	Ορίζεται ότι όλοι οι Νόμοι και τα Διατάγματα πρέπει να δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.
2.	Β.Δ. «περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων ως προς την δημόσιον καθαριότητα, ως προς τα τρόφιμα και τας οικοδομικάς επιχειρήσεις»	06.03 .1833	10 ^{Α'} /26.03.1833	
3.	Β.Δ. «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του»	03.04.1833	12 ^{Α'} /06.04.1833	Ανακοινώνεται η νέα διοικητική διαίρεση του Βασιλείου και η σύσταση Συμβουλίου της Επικρατείας.
4.	Β.Δ. «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας»	03.04.1833	14 ^{Α'} /13.04.1833	
5.	Β.Δ. «Περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και περί της κατά τας Νομαρχίας υπηρεσίας»	26.04.1833	17 ^{Α'} /04.05.1833	
6.	Β.Δ. «Περί συστάσεως του σώματος του Μηχανικού»	01.08.1833	31 ^{Α'} /04.10.1833	
7.	Β.Δ. «Περί συστάσεως των Δήμων»	27.12.1833	3 ^{Α'} /10.01.1834	
8.	Β.Δ. «Περί των νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών»	28.03.1834	16 ^{Α'} /05.05.1834	
9.	Β.Δ. «Περί συστάσεως Γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας παρά τη επί των Εσωτερικών Γραμματεία της Επικρατείας»	29.04.1834	18 ^{Α'} /22.05.1834	
10.	Β.Δ. «Περί των μη εν ενεργεία Αξιωματικών, Υπαξιωματικών, στρατιωτών και ναυτών του στρατού	20.05.1834	22 ^{Α'} /16.06.1834	

α/α	Τίτλος	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
	της ξηράς και της θαλάσσης»			
11.	Β.Δ. «Περί της συνθέσεως, παραδόσεως, και εξετάσεως των προσδιορισθέντων διά των αρ. 2 και 3 του από 20 Μαΐου (1 Ιουνίου) Τ.Ε. Νόμου, πιστοποιητικών εγγράφων»	23.06.1834	25 ^{Α'} /21.07.1834	Αφορά τις αποικίες στρατιωτικών και ναυτικών.
12.	Β.Δ. «Περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών»	03.04.1835	19 ^{Α'} /15.05.1835	
13.	Β.Δ. «Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών»	26.05.1835	2 ^{Α'} /19.06.1835	
14.	«Οργανικόν Διάταγμα περί συστάσεως Συμβουλίου της Επικρατείας»	18.09.1835	8 ^{Α'} /18.09.1835	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 12 ^{Α'} /06.04.1833.
15.	Β.Δ. «Περί δημοπρασίας των δημοσίων εργασιών και προμηθειών διά λογαριασμόν της Επικρατείας»	12.11.1835	20 ^{Α'} /16.12.1835	
16.	Δηλοποίησις «Περί συστάσεως νεοφυτείου»	13.12.1835	1 ^{Α'} /18.01.1836	
17.	Οδηγίαι «Περί Συντάξεως Στατιστικής όλων των Εθνικών Κτημάτων και Βασιλικών Νομημάτων του Βασιλείου»	18.02.1836	7 ^{Α'} /26.02.1836	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 18 ^{Α'} /22.05.1834.
18.	Β.Δ. «Περί των εισοδημάτων των δήμων»	25.02.1836	8 ^{Α'} /03.03.1836	Αφορά την επιβολή φόρου για έκδοση οικοδομικής άδειας.
19.	Β.Δ. «Περί των κυβερνητικών εργασιών κατά τον καιρόν της απουσίας της Α.Μ. του Βασιλέως»	23.04.1836	18 ^{Α'} /04.05.1836	
20.	Β.Δ. «Περί φόρων επί των επιτηδευμάτων»	06.07.1826 ¹	34 ^{Α'} /15.07.1836	
21.	Β.Δ. «Περί του επί των οικοδομών φόρου»	31.07.1836	40 ^{Α'} /07.08.1836	

¹ Πρόκειται για τυπογραφικό λάθος. Εννοείται 1836.

α/α	Τίτλος	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
22.	Β.Δ. «Περί της εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων»	13.11.1836	66 ^{Α'} /03.11.1836	Η ημερομηνία δημοσίευσης του Διατάγματος στο ΦΕΚ είναι μεταγενέστερη της ημερομηνίας υπογραφής του.
23.	Β.Δ. «Περί κτηματολογίων»	24.11.1836	70 ^{Α'} /02.12.1836	
24.	Β.Δ. «Περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών»	26.12.1836	79 ^{Α'} /28.12.1836	
25.	Β.Δ. «Περί προφυλάξεως των δενδροφυτειών κ.τ.λ.»	31.12.1836	82 ^{Α'} /31.12.1836	
26.	Β.Δ. «Περί ακυρώσεως της πληρεξουσιότητας του Υπουργικού Συμβουλίου της δοθείσης διά του από 23 Απριλίου (5 Μαΐου) Β. Διαταγ.»	02.02.1837	4 ^{Α'} /03.02.1837	
27.	Νόμος «Περί διακρίσεως κτημάτων»	21.07.1837	25 ^{Α'} /10.07.1837	
28.	Νόμος «Περί του φόρου των Επιτηδευμάτων»	04.11.1837	38 ^{Α'} /29.11.1837	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 34 ^{Α'} /15.07.1836.
29.	Β.Δ. «Περί του σχηματισμού του μηχανικού σώματος και των σκαπανέων»	24.06.1838	28 ^{Α'} /15.07.1838	
30.	Β.Δ. «Περί της υπηρεσίας του μηχανικού»	15.07.1838	31 ^{Α'} /04.08.1838	
31.	Νόμος «περί συστάσεως Εθνικής Τραπέζης»	30.03.1841	6 ^{Α'} /30.03.1841	
32.	Νόμος «Περί εισπράξεως των επί των επιτηδευμάτων και οικοδομών φόρων»	12.05.1842	10 ^{Α'} /14.05.1842	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 40 ^{Α'} /07.08.1836 και Νόμος στο ΦΕΚ 38 ^{Α'} /29.11.1837.
33.	Β.Δ. «Περί εφαρμογής των επί του σχεδίου της πόλεως Αθηνών διατάξεων και ως προς τας λοιπάς του Βασιλείου πόλεις, κώμας και χωρία»	05.06.1842	14 ^{Α'} /25.06.1842	
34.	Β.Δ. «Περί νέου σχηματισμού του πεζικού και των φρουραρχικών επιτελών»	09.06.1843	21 ^{Α'} /29.06.1843	
35.	Β.Δ. «Περί διαλύσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας»	18.06.1844	22 ^{Α'} /19.06.1844	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 8 ^{Α'} /18.09.1835.

α/α	Τίτλος	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
36.	Νόμος ΚΣΤ' «Περί της φορολογίας των οικοδομών»	02.12.1845	33 ^{Α'} /17.12.1845	
37.	Οδηγία «Περί της περιοδίας νομαρχών και επάρχων»	13.02.1846	4 ^{Α'} /01.03.1846	
38.	Πίναξ Συγκριτικός του πληθυσμού του Κράτους	–	15 ^{Α'} /10.06.1846	
39.	Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους του 1845 και 1846	–	17 ^{Α'} /02.06.1847	
40.	Β.Δ. «Περί προσλήψεως εις την Γεωμετρικήν υπηρεσίαν του κ. Ε. Έβερτ»	27.09.1847	34 ^{Α'} /10.12.1847	
41.	Νόμος Π' «Περί χορηγήσεως ενός στρέμματος γης εις ένα έκαστον γεωργόν»	29.02.1848	7 ^{Α'} /09.03.1848	
42.	Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά τα έτη 1845, 1846 και 1847	–	9 ^{Α'} /02.03.1849	
43.	Εγκύκλιος αριθ. 89 «περί χορηγήσεως των προς οικοδομών αδειών»	28.09.1849	34 ^{Α'} /08.10.1849	Σχετικά Διατάγματα στο ΦΕΚ 20 ^{Α'} /15.05.1836 και στο ΦΕΚ 91 ^{Α'} /31.12.1836.
44.	Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους των ετών του 1848 και 1849	–	22 ^{Α'} /05.08.1850	
45.	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του Π' Νόμου περί χορηγήσεως ενός στρέμματος γης εις έκαστον γεωργόν»	03.08.1850	23 ^{Α'} /06.08.1850	Σχετικός ο Νόμος Π', ΦΕΚ 7 ^{Α'} /09.03.1848.
46.	Β.Δ. «Περί υποχρεώσεων εις τας οποίας θέλουν υποκεισθαι οι αναδεχόμενοι την εκτέλεσιν δημοσίων εργασιών εργολάβοι»	11.09.1850	33 ^{Α'} /22.09.1850	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 20 ^{Α'} /16.12.1835.
47.	Β.Δ. «Περί διαιρέσεως της εσωτερικής υπηρεσίας του υπουργείου των Εσωτερικών»	12.08.1852	38 ^{Α'} /04.09.1852	
48.	Νόμος ΣΣΤ' «Περί οδοποιίας»	02.09.1852	39 ^{Α'} /06.09.1852	
49.	Β.Δ. «Περί κατεδαφίσεως επισφαλών οικοδομών»	20.09.1852	45 ^{Α'} /01.10.1852	

α/α	Τίτλος	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
50.	Β.Δ. «Περί του κανονισμού της υπηρεσίας της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς»	30.09.1852	47 ^{Α'} /07.10.1852	Σχετική η Εγκύκλιος 89 στο ΦΕΚ 34 ^{Α'} /08.10.1849.
51.	Νόμος ΣΙΒ' «Περί διοικήσεως των δημοσίων εσόδων και εξόδων και περί δημοσίου λογιστικού του Κράτους»	01.10.1852	60 ^{Α'} /18.11.1852	
52.	Β.Δ. «Προς εκτέλεσιν του περί Λογιστικού Νόμου καθ' όσον αφορά το Λογιστικόν των εξόδων των Υπουργείων	15.10.1852	60 ^{Α'} /18.11.1852	
53.	Νόμος ΣΠΖ' «Περί πληρωμής του τιμήματος των γηπέδων εφ' ών οι κατέχοντες ωκοδόμησαν»	11.05.1855	19 ^{Α'} /20.05.1855	
54.	Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά το έτος 1855	–	15 ^{Α'} /27.04.1856	
55.	Β.Δ. «Περί διοργανισμού του μηχανικού σώματος»	15.06.1856	29 ^{Α'} /10.07.1856	
56.	Νόμος ΤΝΗ' «περί κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων κ.λ.π.»	11.09.1856	50 ^{Α'} /21.09.1856	Σχετικός ο Νόμος ΣΣΤ', ΦΕΚ 39 ^{Α'} /06.09.1852.
57.	Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου περί πεζοδρομίων κτλ»	09.10.1856	61 ^{Α'} /23.10.1856	Σχετικός ο Νόμος ΤΝΗ', ΦΕΚ 50 ^{Α'} /21.09.1856.
58.	Νόμος Τζ' «Περί μεταγραφής της κυριότητας των ακινήτων και των άλλων επ' αυτών πραγματικών δικαιωμάτων»	29.10.1856	70 ^{Α'} /06.11.1856	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 70 ^{Α'} /02.12.1836.
59.	Νόμος Τ4Α' «Αστυκός Ελληνικός Νόμος»	29.10.1856	75 ^{Α'} /15.11.1856	
60.	Νόμος ΥΔ' «Περί του δι' αερίου (gaz) φωτισμού πόλεως τινος»	15.05.1857	13 ^{Α'} /22.05.1857	
61.	Β.Δ. «Περί των καταστημάτων των δι' αερίου (gaz) φωτισμού κλπ»	12.07.1858	29 ^{Α'} /26.07.1858	Σχετικός ο Νόμος ΥΔ', ΦΕΚ 13 ^{Α'} /22.05.1857.

α/α	Τίτλος	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
62.	Β.Δ. «Περί πεζοδρομίων»	31.07.1858	32 ^{Α'} /05.08.1858	Σχετικός ο Νόμος ΤΝΗ', ΦΕΚ 50 ^{Α'} /21.09.1856 και Διάταγμα στο ΦΕΚ 61 ^{Α'} /23.10.1856.
63.	Β.Δ. «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω των Εσωτερικών συμβουλίου των δημοσίων έργων»	13.08.1858	39 ^{Α'} /02.09.1858	
64.	Β.Δ. «Περί αποζημιώσεων των αξιωματικών του Μηχανικού και γεωμετρών»	01.10.1858	48 ^{Α'} /16.10.1858	
65.	Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά το έτος 1856	–	53 ^{Α'} /22.11.1858	
66.	Νόμος ΦΚΔ' «Περί ανασχηματισμού του γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας»	05.04.1859	15 ^{Α'} /16.04.1859	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 18 ^{Α'} /22.05.1834.
67.	Νόμος ΦΛΘ' «Περί παραχωρήσεως δωρεάν εθνικού γηπέδου εις πάσαν πόλιν και κωμόπολιν προς ανέγερσιν λιθοκτίστου αγοράς εδωδύμων»	28.05.1859	21 ^{Α'} /30.05.1859	
68.	Νόμος ΦΖΓ' «Περί διορισμού πολιτικών γεωμετρών»	02.06.1860	27 ^{Α'} /11.06.1860	
69.	Νόμος ΦΖΘ' «Περί συστάσεως ιπποσιδηροδρόμων»	31.05.1860	31 ^{Α'} /27.06.1860	
70.	Β.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής προς γνωμοδότησιν διά την πληρεστέραν και ακριβεστέραν εφαρμογήν του περί δημοσίου λογιστικού νόμου»	04.07.1860	35 ^{Α'} /12.07.1860	Σχετικός ο Νόμος ΣΙΒ', ΦΕΚ 60 ^{Α'} /18.11.1852.
71.	Β.Δ. «Περί κανονισμού της υπηρεσίας του γραφείου της Δημοσίου Οικονομίας»	26.07.1861	43 ^{Α'} /23.08.1861	Σχετικά Διατάγματα στο ΦΕΚ 18 ^{Α'} /22.05.1834 και στο ΦΕΚ 15 ^{Α'} /16.04.1859.
72.	Πίναξ του πληθυσμού του Κράτους διά το έτος 1861	–	6 ^{Α'} /07.02.1862	

Πίνακας 3^Α.
Νομοθετήματα γενικής εφαρμογής, δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) μετά την Οθωνική περίοδο (1863 –),
περί διαχείρισεως της γης, σχεδιασμού πόλεων/οικισμών, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 3

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Β.Δ. «Περί του Συμβουλίου της Επικρατείας»	05.02.1865	12 ^{Α'} /13.02.1865	Σχετικά Διατάγματα στο ΦΕΚ 12 ^{Α'} /06.04.1833 και στο ΦΕΚ 22 ^{Α'} /19.06.1844.
2.	Νόμος ΡΜΘ' «Περί Συνοικισμών»	05.01.1866	8 ^{Α'} /27.01.1866	
3.	Νόμος ΣΚΒ' «Περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου»	24.04.1867	27 ^{Α'} /03.05.1867	
4.	Νόμος ΧΠΗ' «Περί συστάσεως σώματος των πολιτικών μηχανικών»	06.02.1878	27 ^{Α'} /04.05.1878	
5.	Νόμος ΔΚΣΤ' (υπ' αριθ. 4026) «Περί των όρων ιδρύσεως βιομηχανικών εργοστασίων»	22.01.1912	30 ^{Α'} /28.01.1912	
6.	Β.Δ. «Περί εφαρμογής του νέου σχεδίου Θεσσαλονίκης»	08.05.1920		
7.	Π.Δ. «Περί γενικού οικοδομικού κανονισμού του Κράτους»	03.04.1929	155 ^{Α'} /22.04.1929	
8.	Νόμος 4663 «Περί εξασκήσεως του επαγγέλματος του πολιτικού μηχανικού, αρχιτέκτονος και τοπογράφου»	07.05.1930	149 ^{Α'} /09.05.1930	
9.	Β.Δ. «Περί Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού του Κράτους»	09.08.1955	266 ^{Α'} /30.09.1955	
10.	Ν.Δ. υπ' αριθ. 8 «Περί Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού»	09.06.1973	124 ^{Α'} /09.06.1973	
11.	Νόμος 1577 «Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός»	12.12.1985	210 ^{Α'} /18.12.1985	
12.	Νόμος 4067 «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός»	09.04.2012	79 ^{Α'} /09.04.2012	

Πίνακας 4.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862),
περί τεχνών, μνημείων, θεάτρου και Μουσείων

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Νόμος «Περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών»	10.05.1834	22 ^{Α'} /16.06.1834	
2.	Δηλοποίησης «Περί ανεγέρσεως μνημείου εις τον τάφον του Κ. Μιαούλη»	19.06.1835	1 ^{Α'} /17.06.1835	
3.	Δηλοποίησης «Περί ανεγέρσεως μνημείου του Λόρδου Γκιλφόρτ»	08.10.1836	57 ^{Α'} /16.10.1836	
4.	Β.Δ. «Περί διορισμού των μελών της Επιτροπής διά τας Αρχαιότητας»	16.11.1836	67 ^{Α'} /22.11.1836	Σχετικός ο αρχαιολογικός Νόμος, ΦΕΚ 22 ^{Α'} /16.06.1834.
5.	Β.Δ. «Περί της διευθύνσεως των πολιτικών δημοσίων οικοδομών»	26.12.1836	79 ^{Α'} /28.12.1836	
6.	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως της ενταύθα συστηθείσης ανωνύμου εταιρείας υπό την επωνυμίαν «η Εταιρεία του εν Αθήναις Θεάτρου»	05.09.1842	22 ^{Α'} /29.09.1842	
7.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως Θεάτρου»	19.05.1838	30 ^{Α'} /22.08.1843	
8.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως θεάτρου εις Αθήνας»	29.03.1839	30 ^{Α'} /22.08.1843	
9.	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του αποκλειστικού προνομίου του εν Αθήναις θεάτρου»	04.08.1843	30 ^{Α'} /22.08.1843	
10.	Ψήφισμα ΙΖ' «Η της 3. Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις»	03.09.1843	8 ^{Α'} /01.04.1844	Αφορά την ανέγερση ανδριάντα του Καποδίστρια στην πλατεία Τριών Ναυάρχων Ναυπλίου
11.	Β.Δ. «Περί αδειάς προς σύστασιν εταιρείας των ωραίων τεχνών κτλ.»	17.10.1844	5 ^{Α'} /02.03.1845	
12.	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του διοργανισμού της	24.02.1845	5 ^{Α'} /02.03.1845	

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
	εταιρείας των ωραίων τεχνών»			
13.	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του οργανισμού της Ελληνικής Εταιρείας υπέρ της προόδου των επιστημών, των τεχνών και της γεωργίας εν Ελλάδι»	25.02.1845	5 ^{Α'} /02.03.1845	
14.	Β.Δ. «Περί του Ευαγγέλη Ζάππα εκ Λαμπόβου της Ηπείρου»	09.03.1845	6 ^{Α'} /20.03.1845	
15.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως εν Σαλαμίни μνημείου του υπέρ πατρίδος πεσόντος Γ. Καραϊσκάκη»	02.10.1850	36 ^{Α'} /14.10.1850	
16.	Β.Δ. «Περί αποστολής λίθου εκ των αρχαίων λειψάνων του Παρθενώνος διά το υπέρ του αιμνήστου Βασιγκτώνος ανεγειρόμενον μνημείον»	04.06.1854	16 ^{Α'} /10.06.1854	
17.	Β.Δ. «Περί των καθηκόντων του επί της νομισματικής συλλογής νομισματογνώμονος»	31.10.1856	76 ^{Α'} /20.11.1856	Σχετικός ο αρχαιολογικός Νόμος, ΦΕΚ 22 ^{Α'} /16.06.1834.
18.	Νόμος ΤΨΖ' «Περί συστάσεως Ελληνικού Θεάτρου»	31.10.1856	84 ^{Α'} /13.12.1856	
19.	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού θέσεως προς ανέγερσιν θεάτρου»	31.08.1857	29 ^{Α'} /03.09.1857	Σχετικός ο Νόμος ΤΨΖ', ΦΕΚ 84 ^{Α'} /13.12.1856.
20.	Νόμος ΥΛΘ' «Περί της τελετής της 25 Ιανουαρίου 1858 επί τη εισοσπενταετηρίδι από της εις την Ελλάδα αφίξεως της Α.Μ. του βασιλέως»	15.01.1858	3 ^{Α'} /14.02.1858	Αφορά την ανέγερση μνημείου στο Ναύπλιο.
21.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως του εν Αθήναις θεάτρου»	02.04.1858	26 ^{Α'} /17.07.1858	
22.	Β.Δ. «Περί σχεδίου Μουσείου των αρχαιοτήτων»	30.06.1858	30 ^{Α'} /31.07.1858	
23.	Β.Δ. «Περί της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας»	27.06.1858	32 ^{Α'} /05.08.1858	

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
24.	Οδηγία «Περί κατασκευής Μουσείου Αρχαιολογικού»	–	34 ^{Α'} /14.08.1858	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 30 ^{Α'} /31.07.1858.
25.	Β.Δ. «Περί Κανονισμού του εν Αθήναις Φυσιογραφικού Μουσείου»	17.08.1858	43 ^{Α'} /19.09.1858	Σχετικός ο αρχαιολογικός Νόμος, ΦΕΚ 22 ^{Α'} /16.06.1834.
26.	Β.Δ. «Περί διαλύσεως του συναλλάγματος του γενομένου μεταξύ του επί των Εσωτερικών Υπουργείου, και του Κ. Γρ. Καμπούρογλου περί εργολαβίας του Θεάτρου»	24.09.1858	45 ^{Α'} /26.09.1858	
27.	Νόμος ΦΙΗ' «Περί αναπληρωτικής πιστώσεως δρ. 178792,15 επί του διά το 1858 προϋπολογισμού του υπουργείου των Εσωτερικών»	23.03.1859	13 ^{Α'} /03.04.1859	Αφορά επισκευές του Ηρώου Καραϊσκάκη.
28.	Β.Δ. «Περί αναβολής της ενάρξεως της εκθέσεως των Ολυμπίων»	24.09.1859	43 ^{Α'} /28.09.1859	
29.	Β.Δ. «Περί κατασκευής ομοιομόρφων στοών περίξ της πλατείας του εν Τριπόλει αγίου Βασιλείου»	14.03.1860	15 ^{Α'} /15.04.1860	
30.	Β.Δ. «Περί αναθέσεως εις επιτροπήν της συντάξεως και της εκδόσεως της Αρχαιολογικής Εφημερίδος»	02.03.1861	12 ^{Α'} /14.04.1861	
31.	Νόμος ΧΙΒ' «Περί παραχωρήσεως τη εν Αθήναις Αρχαιολογική εταιρία αντιτίμου εξ εκποιηθέντος υλικού, καθώς και αυτό αυτούσιον το υλικόν»	02.05.1861	15 ^{Α'} /06.05.1861	
32.	Δηλοποίησις υπ' αρ. 6.270 «Περί διαγωνισμού του σχεδίου του εν Αθήναις δαπάναις του φιλογενεστάτου Κυρίου Δ. Βερναδάκη ανεγερθησομένου	12.10.1861	67 ^{Α'} /04.11.1861	Σχετικά Διάταγμα στο ΦΕΚ 30 ^{Α'} /31.07.1858 και Οδηγίες στο ΦΕΚ 34 ^{Α'} /14.08.1858.

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
	Μουσείου Ελληνικών αρχαιοτήτων»			
33.	Β.Δ. «Περί συστάσεως ανωνύμου εταιρίας εν Ερμουπόλει»	14.02.1862	23 ^{Α'} /26.04.1862	Αφορά την ανέγερση δημοτικού θεάτρου και δημοτικής λέσχης.
34.	Β.Δ. «Περί συστάσεως επιτροπής προς συλλογήν συνδρομών δι' αρχαιολογικά ανασκαφάς»	20.06.1862	35 ^{Α'} /04.07.1862	
35.	Β.Δ. «Περί περί νέου οργανισμού της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας»	18.04.1862	39 ^{Α'} /24.07.1862	

Πίνακας 4^Α.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
μετά την Οθωνική περίοδο (1863 –),
περί τεχνών, μνημείων, θεάτρου και Μουσείων,
σχετικά με εκείνα του Πίνακα 4

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Ψήφισμα «Περί χορηγήσεως αναπληρωτικής πιστώσεως εκ δραχ. 7,900 εις το Υπουργείον των Εσωτερικών»	05.12.1862	20 ^{Α'} /28.12.1862	Αφορά την αποπληρωμή «της χορηγουμένης συνδρομής» του εργολάβου «του Ιταλικού Θεάτρου».
2.	Θέσπισμα «Περί εγέρσεως εν τη πλατεία του Πανεπιστημίου της προτομής του Κόμητος Γκόλφορντ»	19.11.1862	1 ^{Α'} /15.01.1863	Σχετική Δηλοποίηση στο ΦΕΚ 57 ^{Α'} /16.10.1836.
3.	Β.Δ. «Περί διοργανισμού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»	31.07.1893	152 ^{Α'} /09.08.1893	Σχετικός Νόμος στο ΦΕΚ 22 ^{Α'} /16.06.1834.
4.	Συντακτική Απόφασις «Περί αγοράς υπό του Κράτους διά το Μουσείον Αλεξάνδρου Σούτσου και την Ελληνικήν Πινακοθήκην του εν Αθήναις Μεγάρου “Ιλίου Μέλαθρον” και εκπληρώσεως του διά της διαθήκης Αλεξάνδρου Σούτσου επιδιωκομένου σκοπού»	06.04.1926	121 ^{Α'} /06.04.1926	Αφορά το Νομισματικό Μουσείο.

Πίνακας 5.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862),
περί Πανεπιστημίου Αθηνών, Σχολείου των Τεχνών/Πολυτεχνείου,
Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθηκών

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Β.Δ. «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εκκλησίας και της Δημοσ. Εκπαιδύσ. Γραμματείας της Επικρατείας»	03.04.1833	14 ^{Α'} /13.04.1833	
2.	Β.Δ. «Περί εκπαιδύσεως εις την αρχιτεκτονικήν»	31.12.1836	82 ^{Α'} /31.12.1836	
3.	Β.Δ. «Περί συστάσεως πανεπιστημίου»	31.12.1836	86 ^{Α'} /31.12.1836	
4.	Διορισμοί	–	3 ^{Α'} /24.01.1837	Αφορά διορισμούς Καθηγητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.
5.	Β.Δ. «Περί προσωρινού κανονισμού του εν Αθήναις συστηθησομένου πανεπιστημίου»	14.04.1836	16 ^{Α'} /24.04.1837	
6.	Β.Δ. «Περί συστάσεως του πανεπιστημίου»	22.04.1836	16 ^{Α'} /24.04.1837	
7.	Δηλοποιήσις της επί των Εκκλησιαστικών κτλ. Γραμματείας της Επικρατείας	26.04.1837	16 ^{Α'} /24.04.1837	Ανακοινώνεται η «πρώτη έναρξις του ελληνικού πανεπιστημίου ΌΘΩΝΟΣ».
8.	Δηλοποιήσις «Περί παραδόσεως του διά την δημόσιον βιβλιοθήκην προσδιορισμένου ενός αντιτύπου εκ των εκδιδομένων βιβλίων»	30.05.1837	21 ^{Α'} /11.06.1837	
9.	Δηλοποιήσις «Περί προσφοράς των εν Γαλασίω ομογενών προς οικοδομήν του Πανεπιστημίου»	–	26 ^{Α'} /18.07.1837	
10.	Κοινοποίησις «Περί συστάσεως πολυτεχνικού σχολείου»	15.10.1837	35 ^{Α'} /06.11.1837	
11.	Δηλοποιήσις «Περί ενάρξεως διετούς σειράς ιατρικών μαθημάτων, εκτός των τακτικών, εις το Πανεπιστημείον»	18.05.1838	19 ^{Α'} /22.05.1838	
12.	Δηλοποιήσις «Περί μεταθέσεως της προς σύστασιν του Πανεπιστημείου γενομένης μνήμης από της 3 εις την 20 Μαΐου»	29.04.1838	19 ^{Α'} /22.05.1838	
13.	Β.Δ. «Περί διοργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των τεχνών»	22.10.1843	38 ^{Α'} /09.11.1843	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 82 ^{Α'} /31.12.1836.

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
14.	Β.Δ. «Περί της διαχειρίσεως των αφιερωθέντων χρημάτων εις την εν Αθήναις βιβλιοθήκην»	01.03.1845	8 ^{Α'} /12.04.1845	
15.	Β.Δ. «Περί διορισμού του Γ. Μαργαρίτου ως διδασκάλου της ανωτέρας ζωγραφικής παρά τω πολυτεχνείω»	15.09.1847	31 ^{Α'} /11.10.1847	
16.	Β.Δ. «Περί διαγωνισμού των μαθητών του σχολείου των τεχνών»	02.06.1848	18 ^{Α'} /08.07.1848	
17.	Β.Δ. «Περί αποστολής του ανθυπασπιστού Λ. Βλάσση του μηχανικού εις Γαλλίαν»	15.09.1850	36 ^{Α'} /14.10.1850	
18.	Β.Δ. «Περί απονομής Νομισματοσήμου εις τους συνδρομητάς της οικοδομής του Πανεπιστημίου Όθωνος»	05.10.1850	39 ^{Α'} /27.10.1850	
19.	Β.Δ. «Περί των μαθητών του σχολείου των Τεχνών»	29.04.1851	13 ^{Α'} /24.05.1851	
20.	Β.Δ. «Περί συγκαλέσεως Γνωμοδοτικού Συμβουλίου»	13.07.1851	20 ^{Α'} /09.08.1851	Αφορά τη σύσταση Συμβουλίου για την προαγωγή θεμάτων Παιδείας.
21.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	27 ^{Α'} /31.08.1853	Αφορά την ανάθεση στον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου των μαθημάτων της εκκλησιαστικής ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας στο Σχολείο των Τεχνών.
22.	Β.Δ. «Περί απονομής υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας μαθητάς του Σχολείου των Τεχνών»	21.08.1854	31 ^{Α'} /30.08.1854	
23.	Περιληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης εκπαιδεύσεως από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων προς την Α. Μεγαλειότητα	29.02.1856	16 ^{Α'} /08.05.1856	
24.	Β.Δ. «Περί διορισμού Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου διά το επίον ακαδημαϊκόν έτος 1856-1857»	13.06.1856	31 ^{Α'} /18.07.1856	
25.	Β.Δ. «Περί διανομής των υποτροφιών εις τας διαφόρους τάξεις του σχολείου των τεχνών»	27.09.1856	59 ^{Α'} /17.10.1856	
26.	Β.Δ. «Περί του Κανονισμού της Δημοσίας και της του Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης»	01.11.1856	89 ^{Α'} /31.12.1856	

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
27.	«Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολιακόν έτος 1855 – 1856»	01.02.1857	8 ^{Α'} /03.04.1857	
28.	Κανονισμός υπ' αριθ. 2420 «Συναγωνισμού προς εκλογήν δύο υποτρόφων διορισθησομένων ίνα σπουδάσωσιν εν τη αλλοδαπή την Αστρονομίαν»	07.05.1858	16 ^{Α'} /02.06.1858	
29.	Β.Δ. «Περί αποστολής υποτρόφων εις Παρισίους προς εκμάθησιν της αρχιτεκτονικής και γεφυροδοποιίας»	02.10.1858	49 ^{Α'} /18.10.1858	
30.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	23 ^{Α'} /09.06.1859	Αφορά την έγκριση συνέχισης των σπουδών του Δρόση στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Δρέσδης.
31.	Β.Δ. «Περί εγέρσεως καταστημάτων επί της πλατείας του Πανεπιστημίου Όθωνος»	18.05.1859	24 ^{Α'} /10.06.1859	Αφορά τα κτίρια της Ακαδημίας και του Πανεπιστημίου Αθηνών.
32.	Β.Δ. «Περί αγοράς ιδιωτικών οικοπέδων δια την Ακαδημίαν, και χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως δραχ. 20,000 εις το Υπουργείον Εκκλησιαστικών»	25.08.1859	40 ^{Α'} /16.09.1859	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 24 ^{Α'} /10.06.1859.
33.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	49 ^{Α'} /12.12.1859	Αφορά τον ορισμό των Α. Σούλη και Ν. Νικολαΐδη ως υποτρόφων για σπουδές οδοποιίας στο Παρίσι .
34.	Νόμος ΧΗ' «Περί χορηγίας αναπληρωτικής πιστώσεως δραχ. 130133.86 επί του διά το 1860 προϋπολογισμού του Υπουργείου των Εσωτερικών»	10.08.1860	42 ^{Α'} /29.08.1860	Αφορά την έγκριση πίστωσης για την κατασκευή πέντε προτομών «ενδόξων ανδρών».
35.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	19.06.1860	48 ^{Α'} /11.10.1860	Αφορά διορισμούς Κοσμητόρων στις τέσσερις Σχολές του Πανεπιστημίου Αθηνών.
36.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	30 ^{Α'} /01.08.1861	Αφορά την απαλλαγή από τέλη δύο μηχανημάτων για το κτίριο της Ακαδημίας.
37.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	73 ^{Α'} /25.11.1861	Αφορά την έγκριση του περιγράμματος «του εγερθησομένου Πολυτεχνείου».

Πίνακας 5^Α.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
μετά την Οθωνική περίοδο (1863 –),
περί Πανεπιστημίου Αθηνών, Σχολείου των Τεχνών/Πολυτεχνείου,
Ακαδημίας Αθηνών, Βιβλιοθηκών, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 5

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Θέσπισμα «Περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των τεχνών»	26.08.1863	33 ^{Α'} /14.09.1863	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 38 ^{Α'} /09.11.1843.
2.	Β.Δ. «Περί παραδοχής της αιτήσεως του κ. Γεωργίου Αβέρωφ του να μετονομασθή το δαπάνη των αοιδίμων Ν. Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τοσίτσα πολυτεχνείον «Μεσόβιον» αναδεχομένου την αποπεράτωσιν αυτού»	23.04.1873	21 ^{Α'} /08.06.1873	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 73 ^{Α'} /25.11.1861.
3.	Νόμος ΑΦΜΑ' «Περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων Τεχνών»	28.05.1887	159 ^{Α'} /20.06.1887	Σχετικό Θέσπισμα στο ΦΕΚ 33 ^{Α'} /14.09.1863.
4.	Νόμος ΓΧΙΑ' (υπ' αριθ. 3611) «Περί Σχολείου των Καλών Τεχνών»	17.02.1910	95 ^{Α'} /11.03.1910	

Πίνακας 6.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
κατά την Οθωνική περίοδο (1833 – 1862),
περί λοιπών δημόσιων κτιρίων

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ναού του Σωτήρος εις Αθήνας»	25.01.1834	5 ^{Α'} /29.01.1834	
2.	Β.Δ. «Περί σχηματισμού των στρατευμάτων της ξηράς»	13.01.1836	36 ^{Α'} /22.07.1836	Αφορά τα στρατιωτικά νοσοκομεία Πατρών και Λαμίας.
3.	Β.Δ. «Περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα “επιτροπή επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας”»	06.01.1837	5 ^{Α'} /09.02.1837	
4.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ναού του Σωτήρος εις Αθήνας»	03.04.1838	12 ^{Α'} /11.04.1838	
5.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως δημοτικού Ναού εν τη πόλει των Αθηνών»	20.11.1842	30 ^{Α'} /01.12.1842	
6.	Β.Δ. «Περί οικοδομής Γυμνασίου (Λυκείου) του Ι. Βαρβάκη»	26.02.1843	6 ^{Α'} /06.03.1843	
7.	Β.Δ. «Περί του Ευαγγέλη Ζάππα εκ Λομπόβου της Ηπείρου»	09.03.1845	6 ^{Α'} /20.03.1845	
8.	Β.Δ. «Περί χορηγηθείσης πιστώσεως εξ χιλιάδων δραχμών, εις βοήθειαν υπέρ του δήμου Αθηνών διά την αποπεράτωσιν του Ναού της Αγίας Ειρήνης»	30.09.1850	40 ^{Α'} /06.11.1850	
9.	Β.Δ. «Περί εγκρίσεως του εν Ερμουπόλει εγειρομένου Ναού του αγίου Νικολάου κατά τα επικυρωθέντα σχέδια»	28.08.1851	24 ^{Α'} /10.09.1851	
10.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως εντός του δήμου Αθηνών ορφανοτροφείου του αειμνήστου Γ.Χ. Κώνστα»	29.08.1853	28 ^{Α'} /07.09.1853	
11.	Β.Δ. «Περί εκτάκτου πιστώσεως εκ 10,000 δρ. εις κατασκευήν λοιμοκομείου και καταστήματος εν Αγ. Σώστη»	14.08.1854	31 ^{Α'} /30.08.1854	
12.	Β.Δ. «Περί τελέσεως μνημοσύνου υπέρ του μακαρίτου Α. Λόντου υποστρατήγου»	04.09.1854	36 ^{Α'} /25.09.1854	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 40 ^{Α'} /06.11.1850.
13.	Β.Δ. «Περί τελέσεως μνημοσύνου υπέρ του μεγάλου της Ελλάδος	14.09.1854	36 ^{Α'} /25.09.1854	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 40 ^{Α'} /06.11.1850.

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
	πολίτου Λαζάρου Κουντουριώτου»			
14.	Απόφαση υπ' αρ. 7.668 «Περί του διοργανισμού του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χ. Κώνστα»	05.05.1856	17 ^{Α'} /19.05.1856	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 28 ^{Α'} /07.09.1853.
15.	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού της θέσεως ένθα οικοδομηθήσεται το Βαρβάκειον Λύκειον»	09.06.1856	34 ^{Α'} /30.07.1856	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 6 ^{Α'} /06.03.1843.
16.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ιερού ναού εν Πειραιεί»	14.07.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	
17.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως του Βουλευτηρίου»	16.07.1858	28 ^{Α'} /25.07.1858	
18.	Β.Δ. «Περί συστάσεως Ολυμπίων»	19.08.1858	38 ^{Α'} /28.08.1858	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 6 ^{Α'} /20.03.1845.
19.	Β.Δ. «Περί διορισμού εφορευτικής επιτροπής επί της ανεγέρσεως του Βουλευτηρίου»	01.08.1858	39 ^{Α'} /02.09.1858	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 28 ^{Α'} /25.07.1858.
20.	Β.Δ. «Περί προσδιορισμού του αριθμού των εν τοις Ολυμπιακοίς αγώσιν απονεμηθησομένων βραβείων»	02.10.1858	48 ^{Α'} /16.10.1858	
21.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως οικοδομής διά τα δικαστήρια της Πρωτεύουσας»	28.09.1858	51 ^{Α'} /30.10.1858	
22.	ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ «Της επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας Επιτροπής περί της Α' συγκροτήσεως ΤΩΝ ΟΛΥΜΠΙΩΝ»	-	2 ^{Α'} /29.01.1859	
23.	Νόμος ΦΛΒ' «Περί ανεγέρσεως εξεταστικών φυλακών εν Σπάρτη και Καλάμαις και περί της προς τούτο αναπληρωτικής πιστώσεως»	25.09.1859	21 ^{Α'} /30.05.1859	
24.	Νόμος ΦΝΘ' «Περί χορηγήσεως εκτάκτου πιστώσεως εκ δραχ. 200.000 εις το υπουργείον των Εσωτερικών»	30.06.1959	29 ^{Α'} /20.07.1859	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 28 ^{Α'} /25.07.1858.
25.	Β.Δ. «Περί εκθέσεως των ωραίων τεχνών εις τα Ολύμπια»	07.08.1859	33 ^{Α'} /13.08.1859	
26.	Β.Δ. «Περί αναβολής της ενάρξεως της εκθέσεως των Ολυμπίων»	24.09.1859	43 ^{Α'} /28.09.1859	
27.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ιερού Ναού εν Λαμία»	31.03.1860	16 ^{Α'} /18.04.1860	

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
28.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	47 ^{Α'} /30.09.1860	Αφορά την έκφραση Βασιλικής «ευαρεσκείας» προς τον Πρόεδρο και τα μέλη της Επιτροπής Ολυμπίων.
29.	Νόμος ΧΙΓ' «Περί παραχωρήσεως δωρεάν εις την Ρωσικήν Κυβέρνησιν της εκκλησίας του Νικοδήμου μεθ' όλης της περιοχής αυτής προς χρήσιν της εν Ελλάδι Ρωσικής Πρεσβείας»	06.06.1861	20 ^{Α'} /10.06.1861	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 15 ^{Α'} /05.06.1854.
30.	Αγγελία «Αφορώσαι την δημόσιον υπηρεσίαν»	–	22 ^{Α'} /20.06.1861	Αφορά την έγκριση προμήθειας υλικών για συντήρηση της Μητρόπολης Αθηνών και άλλων ναών.
31.	Β.Δ. «Περί ανεγέρσεως ιερού ναού εν τη πόλει Θηβών»	05.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	
32.	Νόμος ΧΚΖ' «Περί δωρεάς του εν τη πόλει Λαμίας Τουρκικού τεμένους εις τον δήμον Λαμίας	15.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	
33.	Β.Δ. «Περί συστάσεως ανωνύμου εταιρείας εν Ερμουπόλει προς ανέγερσιν δημοτικού καφενείου»	14.02.1862	24 ^{Α'} /30.04.1862	
34.	Κανονισμός υπ' αριθ. 8943 «Του εν Χαλκίδι δημοσίου εργοστασίου ή σιδηρουργείου»	23.05.1862	33 ^{Α'} /11.06.1862	

Πίνακας 6^Α.
Νομοθετήματα δημοσιευμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)
μετά την Οθωνική περίοδο (1863 –),
περί λοιπών δημόσιων κτιρίων, σχετικά με εκείνα του Πίνακα 6

α/α	Θέμα	Ημερομηνία υπογραφής	Αρ. ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης	Παρατηρήσεις
1.	Θέσπισμα «Περί διαλύσεως του Ναού της Καπνικαρέας και ανοικοδομήσεως αυτού εν τη συνοικία του Γερανίου»	10.08.1863	30 ^{Α'} /17.08.1863	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 19 ^{Α'} /29.05.1852.
2.	Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του σχεδίου του εν Πειραιεί Ναού του αγίου Σπυρίδωνος»	14.07.1866	50 ^{Α'} /28.06.1866	
3.	Νόμος ΤΟ' «Περί ανεγέρσεως καταστήματος των Ολυμπίων»	30.11.1869	51 ^{Α'} /05.12.1869	Σχετικό Διάταγμα στο ΦΕΚ 38 ^{Α'} /28.08.1858.

Πίνακας 7.

Σχέδια πόλεως της Αθήνας ταξινομημένα με βάση τον αύξοντα αριθμό ΦΕΚ ή την ημερομηνία υπογραφής του σχεδίου

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
1.	Αττικής	Αθήνα	–	–	–	–	1:2500	ΝΑΙ	«ΒΑΣ: ΚΗΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙΞ»
2.	Αττικής	Αθήνα	–	–	–	5/–	1:2500	ΟΧΙ	«Σχέδιον των πέριξ των ανακτόρων γηπέδων υπό Γεωμέτρου Έμπερτ»
3.	Αττικής	Αθήνα	08.05.1837	–	08.05.1837	1/–	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«PLAN ...» – Φέρει υπογραφή του Όθωνα
4.	Αττικής	Αθήνα	09.06.1856	25 ^{Α'} /23.06.1856	09.06.1856	2/–	ΝΑΙ	ΟΧΙ	«Σχέδιον της ανεωχθεισομένης οδού Κηρυκείου» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
5.	Αττικής	Αθήνα	10.06.1856	25 ^{Α'} /23.06.1856	–	2/–	ΟΧΙ	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών. Συνέχεια της οδού Αγ. Ειρήνης» – Φέρει υπογραφή της Αμαλίας
6.	Αττικής	Αθήνα	29.06.1856	32 ^{Α'} /23.07.1856	–	3/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα της οδού Πραξιτέλους» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
7.	Αττικής	Αθήνα	29.06.1856	32 ^{Α'} /23.07.1856	–	4/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα της οδού Καλαμιώτου & Αγίου Μάρκου» –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
8.	Αττικής	Αθήνα	20.07.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	–	5/–	ΝΑΙ	ΟΧΙ	«Διάγραμμα της οδού Περικλέους» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
9.	Αττικής	Αθήνα	20.07.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	–	–/2	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Καλαμίδος μεταξύ των οδών Αγίου Δημητρίου & Αθηνάς» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
10.	Αττικής	Αθήνα	20.07.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	–	–/7	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Μνησικλέους μεταξύ των οδών Αδριανού και Πρυτανείου» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
11.	Αττικής	Αθήνα	01.08.1856	–	–	–/3	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την περί τον Ναόν Αγ. Αναργύρων Πλατείαν τας οδούς Αγαθάρχου και Αγίων Αναργύρων και την συνέχουσαν την οδόν Αριστοφάνους με την ανωτέρω πλατείαν» –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
12.	Αττικής	Αθήνα	04.08.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	–	–/1	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Θεμιστοκλέους» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
13.	Αττικής	Αθήνα	12.08.1856	39 ^{Α'} /21.08.1856	–	Δυσδιάκριτος	1:200	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών. Εμφαίνουν την πλατείαν του Ναού Αγίας Ειρήνης» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
14.	Αττικής	Αθήνα	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	6/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Αγ. Αναργύρων» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
15.	Αττικής	Αθήνα	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	–/1	1:1000	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
16.	Αττικής	Αθήνα	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	–/10	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Αστερίου» –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
17.	Αττικής	Αθήνα	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	7/–	1:200	ΟΧΙ	– [Αφορά την ευθυγράμμιση της οδού Δυάδος] – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
18.	Αττικής	Αθήνα	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	7/–	1:200	ΟΧΙ	– [Αφορά την ευθυγράμμιση της οδού Νικία] – Φέρει υπογραφή της Αμαλίας
19.	Αττικής	Αθήνα	11.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	5/–	1:200	ΟΧΙ	– [Αφορά την ευθυγράμμιση της οδού Ήβης] – Φέρει υπογραφή της Αμαλίας
20.	Αττικής	Αθήνα	29.09.1856	64 ^{Α'} /25.10.1856	–	4/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Ταξιαρχών» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
21.	Αττικής	Αθήνα	29.09.1856	64 ^{Α'} /25.10.1856	–	9/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Φιλοθέης» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
22.	Αττικής	Αθήνα	21.10.1856	69 ^{Α'} /02.11.1856	–	–/4	1:2000	ΟΧΙ	«... του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
23.	Αττικής	Αθήνα	18.10.1856	73 ^{Α'} /10.11.1856	–	–/2	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζον την επέκτασιν της οδού Νοσοκομείου κτλ» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
24.	Αττικής	Αθήνα	31.10.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	–	–/4	1:200	ΟΧΙ	– [Οδός Αστεροσκοπείου] – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
25.	Αττικής	Αθήνα	31.10.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	–	–/5	1:2000	ΟΧΙ	«Απόσπασμα του σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
26.	Αττικής	Αθήνα	31.10.1856	–	–	3/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα εμφανίζον την πλατείαν Καπνικαρέας και τας κανονιζούσας γραμμάς τας οδούς Πλούτωνος, Ντέκα και μικράν πάροδον» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
27.	Αττικής	Αθήνα	31.10.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	–	8/–	1:200	ΟΧΙ	– [Οδός Σοφοκλέους] – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
28.	Αττικής	Αθήνα	31.10.1856	86 ^{Α'} /28.12.1856	–	12/–	1:200	ΟΧΙ	– [Οδός Απόλλωνος] – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
29.	Αττικής	Αθήνα	26.01.1857	4 ^{Α'} /26.03.1857	–	–/6	1:2000	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
30.	Αττικής	Αθήνα	20.02.1857	5 ^{Α'} /14.03.1857	–	–/5	1:2000	ΟΧΙ	«Απόσπασμα του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφή του Όθωνα
31.	Αττικής	Αθήνα	31.08.1857	29 ^{Α'} /03.09.1857	–	8/–	ΟΧΙ	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
32.	Αττικής	Αθήνα	06.08.1857	33 ^{Α'} /19.09.1857	–	–/7	1:2000	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζον τας οικοδομικές γραμμές προς βορράν των Ανακτόρων από της Λεωφόρου Κηφισιάς

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									μέχρι της οδού Αγγέσμου» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
33.	Αττικής	Αθήνα	20.11.1857	43 ^{Α'} /14.12.1857	–	5/–	1:200	ΟΧΙ	«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Άρεως της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου
34.	Αττικής	Αθήνα	12.08.1858	40 ^{Α'} /11.09.1858	–	–/13	1:200	ΝΑΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών. Διά την οδόν Ερεχθείου υπό την Ακρόπολιν» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου
35.	Αττικής	Αθήνα	09.02.1859	10 ^{Α'} /20.03.1859	–	9/–	1:2000	ΝΑΙ	– Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου
36.	Αττικής	Αθήνα	21.02.1859	11 ^{Α'} /24.03.1859		–/1	ΟΧΙ	ΟΧΙ	«Σχέδιον της οδού Αστεροσκοπείου» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου
37.	Αττικής	Αθήνα	01.03.1861	–	–	9/–	ΟΧΙ	ΟΧΙ	–

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κρεστενίτη
38.	Αττικής	Αθήνα	17.07.1861	42 ^{Α'} /23.08.1861	–	6/–	1:1000	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
39.	Αττικής	Αθήνα	17.10.1862	–	–	–/8	1:2000	ΝΑΙ	«Διάγραμμα κανονίζον τας οικοδομικές γραμμές προς βορράν των Ανακτόρων από της Λεωφόρου Κηφισίας μέχρι της οδού Αγχέσμου» – Φέρει υπογραφή του Υπ. Εσωτερικών Ζαΐμη
40.	Αττικής	Αθήνα	19.11.1862	1 ^{Α'} /15.01.1863	–	–/3	1:1000	ΝΑΙ	«Διάγραμμα της Πλατείας Πανεπιστημίου» – Φέρει υπογραφές των μελών της προσωρινής Κυβέρνησης Βούλγαρη, Ρούφου και του Υπ. Εσωτερικών Ζαΐμη

Πίνακας 8:
Σχέδια λοιπών πόλεων Νομού Αττικής ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
1.	Αττικής	Γαλατάς	22.06.1862	36 ^{Α'} /17.07.1862	–	2466/1	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«Γαλατά» – Φέρει υπογραφή του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κολοκοτρώνη
2.	Αττικής	Ελευσίνα	–	–	1835	–	1:2500	ΝΑΙ	– Φέρει υπογραφή (δυσδιάκριτη)
3.	Αττικής	Μέγαρα	–	–	–	–	1:1250	ΟΧΙ	«MEGARA» – Φέρει υπογραφή του Schaubert
4.	Αττικής	Μέγαρα	–	–	1835	–	1:2000	ΟΧΙ	«Megara» – Aufgenomen im Jahre 1835 durch Geometer J.B. Beck»
5.	Αττικής	Πειραιάς	11.05.1838	18 ^{Α'} /20.05.1838	Φεβρουάριος 1838	–	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ του διορισμένου μέρους εις τον Πειραιά διά την (...) (δυσδιάκριτο) των Υδριωτών»
6.	Αττικής	Πειραιάς	30.08.1850	34 ^{Α'} /29.09.1850	–	559/1	1:2500	ΝΑΙ	– Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Νοταρά
7.	Αττικής	Πόρος	25.06.1862	36 ^{Α'} /17.07.1862	–	3474/1	ΝΑΙ	ΟΧΙ	«ΠΟΡΟΥ» – Φέρει υπογραφή του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κολοκοτρώνη

Πίνακας 9.

Σχέδια πόλεων λοιπών Νομών ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά των Νομών στους οποίους ανήκουν και αύξοντα αριθμό ΦΕΚ

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
1.	Αιτωλ/νίας	Αγρίνιο	–	–	1838	–	1:2000	ΟΧΙ	«ΑΓΡΙΝΙΟΝ» – Φέρει υπογραφή του Βέρνχαρτ
2.	Αιτωλ/νίας	Αγρίνιο	–	–	1845	–	1:2000	ΟΧΙ	«ΑΓΡΙΝΙΟΝ» – Φέρει υπογραφή του Γεωμέτρη Κ. Ζάγκα
3.	Αιτωλ/νίας	Αγρίνιο	16.10.1852	6 ^Α /12.02.1853	–	1/1	1:2000	ΟΧΙ	«ΑΓΡΙΝΙΟΝ» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα
4.	Αιτωλ/νίας	Άργος Αμφιλοχικό (Καρβασαράς)	24.06.1856	32 ^Α /23.07.1856	–	45/1	ΟΧΙ	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΚΑΡΒΑΣΑΡΑ» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
5.	Αιτωλ/νίας	Αστακός	15.05.1862	34 ^Α /21.06.1862	–	55/1	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«ΑΣΤΑΚΟΥ» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
6.	Αιτωλ/νίας	Μεσολόγγι	16.02.1847	7 ^Α /08.03.1847	01.09.1845	73/1	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ» - [«Εθεωρήθει παρά του Υπουργείου των Εσωτερικών», «Επεκυρώθη τη 16 Ιαν. 1847 διά Βασ. Διατάγματος»] –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές του Όθωνα, του ανθυπ/στή του Μηχ/κου Ν. Σούτσου, του λοχαγού Γεωργίου και του εισηγητή δημόσιων έργων Εμμ. Μανιτάκη
7.	Αιτωλ/νίας	Μεσολόγγι	05.10.1850	43 ^{Α'} /25.11.1850	–	74/2	ΟΧΙ	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του εγκεκριμένου Σχεδίου Μεσολογγίου» – Φέρει υπογραφή της Αμαλίας
8.	Αιτωλ/νίας	Μεσολόγγι	–	–	03.07.1852	–	1:200	ΝΑΙ	– Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Δανόπουλου
9.	Αιτωλ/νίας	Ναύπακτος	–	–	Ιανουάριος 1838	112/1	1:2500	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ της πόλεως και του Φρουρίου Ναυπάκτου»
10.	Αργολίδας	Ναύπλιο	21.02.1848	13 ^{Α'} /03.05.1848	–	262/2	ΟΧΙ	ΝΑΙ	– Φέρει υπογραφή του Όθωνα
11.	Αργολίδας	Ναύπλιο	11.08.1849	29 ^{Α'} /17.08.1849	–	263/3	ΟΧΙ	ΝΑΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Ναυπλίου» – Φέρει υπογραφή του Όθωνα
12.	Αργολίδας	Ναύπλιο	24.08.1854	34 ^{Α'} /13.09.1854	–	264/4	ΟΧΙ	ΝΑΙ	«Παράρτημα του Σχεδίου της Πόλεως Ναυπλίας περί την Μεγάλην Πύλην του Αιγιαλού» –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα
13.	Αρκαδίας	Σινάνο	1837	–	–	–	1:2500	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΣΙΝΑΝΟ»
14.	Αρκαδίας	Τρίπολη	1836	–	–	371/1	1:2000	ΝΑΙ	«Plan de Tripolitza» – Φέρει υπογραφή Revidirt (;) Kotter, Geometer
15.	Αρκαδίας	Τρίπολη	11.08.1849	29 ^{Α'} /17.08.1849	11.08.1849	372/2	ΟΧΙ	ΝΑΙ	«Απόσπασμα εκ του σχεδίου Τριπόλεως» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κρεσενίτη
16.	Αρκαδίας	Τρίπολη	06.10.1856	63 ^{Α'} /25.10.1856	–	374/4	1:200	ΟΧΙ	– Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
17.	Αρκαδίας	Τρίπολη	14.03.1860	15 ^{Α'} /15.04.1860	–	376/6	Στοών 1:100 Πλατείας 1:500	ΟΧΙ	«Σχέδιον στοών των οικοδομηθησομένων οικιών περίξ της πλατείας» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κουντουριώτη
18.	Αχαΐας	Αίγιο	–	–	22.07.1834	–	1:2000	ΟΧΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΠΟΛΙΝ ΒΟΣΤΙΤΖΑΝ Ή ΑΙΓΙΟΝ» – «Approuné par l'Ordonnance Royale»
19.	Αχαΐας	Πάτρα	–	–	1837(;)	–	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«Pianta della Citta di Patrasso»

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
20.	Αχαΐας	Πάτρα	–	–	06.03.1837	–	Κάτοψη 1:1000 Τομή 1:500	ΝΑΙ	«PLAN zu der Erbauung eines neuen Molo's auf der Rhede von Patras» – Φέρει υπογραφή (δυσδιάκριτη)
21.	Βοιωτίας	Θήβα	–	–	–	–	1:2500	ΟΧΙ	«PLAN DE THÈBES» – Φέρει υπογραφή (δυσδιάκριτη)
22.	Βοιωτίας	Θήβα	01.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	–	2645/2	1:1250	ΟΧΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΘΗΒΩΝ» – Φέρει υπογραφή της Αμαλίας και του Τμηματάρχη του Αρχιτεκτονικού
23.	Βοιωτίας	Θήβα	05.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	–	2646/3	1:200	ΟΧΙ	«Σχέδιον αναγερθησομένου Ναού εν Θήβαις» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
24.	Εύβοιας	Ερέτρια	–	–	14.11.1834	–	1:2500	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ» – Φέρει υπογραφή του σχεδιαστή (δυσδιάκριτη)
25.	Εύβοιας	Ερέτρια	–	–	–	–	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«Σ(χέδιον) του Δυτικού μέρους της πόλεως Ερετρίας (...) της επί της πολυομβρίας καταστάσεως αυτού και του (...) πλημμύρας»

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
26.	Εύβοιας	Ωρεοί	25.07.1852	33 ^{Α'} /22.08.1852	–	–	1:200	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΠΟΛΙΝ ΩΡΕΩΝ»
27.	Ηλείας	Κατάκολο	31.01.1861	6 ^{Α'} /14.02.1861	–	3982/1	1:1250	ΝΑΙ	«Κατάκωλλον» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Παπαλεξόπουλου
28.	Ηλείας	Λάλα	28.10.1860	54 ^{Α'} /15.11.1860	–	3993/1	1:2000	ΝΑΙ	«ΛΑΛΑ» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κρεστενίτη
29.	Κορίνθου	Καλαμάκι	03.02.1860	9 ^{Α'} /14.03.1860	–	201/1	1:1000	ΟΧΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΛΑΜΑΚΙΟΥ» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κουντουριώτη
30.	Κορίνθου	Κόρινθος	26.07.1858	26 ^{Α'} /17.07.1858	–	204/1	1:2000	ΟΧΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου
31.	Κορίνθου	Λουτράκι	–	–	15.08.1843	–	1:1250	ΝΑΙ	«ΛΟΥΤΡΑΚΙΟΝ» – Φέρει υπογραφή του Σλούμπεργκ
32.	Κυκλάδων	Ερμούπολη	–	–	1837	5040/1	1:1250	ΝΑΙ	«Plan de la ville d'HERMOUPOLIS sur l'île de Syra (copie d'après le levé du Lieutenant du Génie L. de Weber avec le

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									nouveau tracé des rues de cette ville projeté par le Lieutenant du Génie G. Weiler)»
33.	Κυκλάδων	Ερμούπολη	–	–	1838	–	1:200	ΝΑΙ	«PLAN du nouveau Lazaret de Quarantaine à Syra» – Φέρει υπογραφή του Όθωνα
34.	Κυκλάδων	Ερμούπολη	12.03.1860	11 ^{Α'} /21.03.1860		5042/3	1:1250	ΝΑΙ	«Απόσπασμα της επεκτάσεως του σχεδίου Ερμουπόλεως» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κουντουριώτη
35.	Κυκλάδων	Ερμούπολη	10.08.1861	46 ^{Α'} /26.08.1861	–	5043/4	ΟΧΙ	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου Ερμουπόλεως» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Δρόσου
36.	Κυκλάδων	Τήνος	02.02.1860	9 ^{Α'} /14.03.1860	–	5112/1	1:1250	ΟΧΙ	«Διάγραμμα της οδού της αγωγής από την (...) προς τον Ναόν της Ευαγγελιστριάς» – Φέρει υπογραφή του Υπ. Εσωτερικών Κουντουριώτη
37.	Λακωνίας	Βοιές	26.04.1862	26 ^{Α'} /12.05.1862	–	5899/1	1:1250	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΒΟΙΩΝ» –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
38.	Λακωνίας	Γύθειο	05.07.1861	42 ^{Α'} /23.08.1861	–	5863/1	1:1000	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΥΘΕΙΟΥ» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
39.	Λακωνίας	Μονεμβασιά	–	–	Φεβρουάριος 1836	–	1:2500	ΝΑΙ	«PLAN de l'île de Minoa et de la ville fortifiée d'Épidavros Limera (Monemvasia) au 1:2500» – Δεν φέρει υπογραφή
40.	Λακωνίας	Σπάρτη	30.10.1856	86 ^{Α'} /26.12.1856	–	5904/2	Σχέδιο πόλεως 1:1250 Κτίρια 1:200	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Σπάρτης εμφανίζον την εμπορικήν πλατείαν αυτής ως τας περί ταύτην οικοδομηθησομένας αποθήκας» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Βούλγαρη
41.	Μαγνησίας	Αλόνησος – Άγιος Δημήτριος	05.07.1861	28 ^{Α'} /27.07.1861	–	3770/1	1:1000	ΝΑΙ	«ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΛΟΝΗΣΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΘΗΣΟΜΕΝΗΣ ΘΕΣΕΩΣ» –

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
42.	Μεσσηνίας	Καλαμάτα	24.11.1860	59 ^{Α'} /24.12.1860	–	5187/1	1:2500	ΝΑΙ	«Σχέδιον του εν τη παραλία Καλαμών συνοικισμού» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κρεσενίτη
43.	Μεσσηνίας	Κορώνη	–	–	21.11.1842	–	1:2500	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ της πόλεως ΚΟΡΩΝΗΣ» – Φέρει υπογραφή του Γεωμέτρη Φ. Ζέρσε
44.	Μεσσηνίας	Κορώνη	–	–	16.11.1856	–	1:1000	ΝΑΙ	«(...) της πόλεως Κορώνης» – Φέρει υπογραφές του Τμηματάρχη δημόσιων έργων Κανιτάκη
45.	Μεσσηνίας	Μάραθος	20.10.1859	50 ^{Α'} /30.12.1859	–	5321/1	ΝΑΙ	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΕΝ ΜΑΡΑΘΩ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Παλαμίδα
46.	Μεσσηνίας	Πύλος	13.08.1851	23 ^{Α'} /01.09.1851	–	5348/2	1:1000	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ της (...) Πύλου» – Φέρει υπογραφή του Υπ. Εσωτερικών Μελετόπουλου

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
47.	Φθιώτιδας	Δραχμάνι	11.04.1860	16 ^{Α'} /18.04.1860	–	5686/1	1:1000	ΝΑΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΧΜΑΝΙΟΥ» – Φέρει υπογραφές του Όθωνα και του Υπ. Εσωτερικών Κουντουριώτη
48.	Φθιώτιδας	Καστρί Λοκρίδος (Λάρυμνα)	25.08.1861	63 ^{Α'} /13.10.1861	–	5740/1	1:1000	ΝΑΙ	«Σχέδιον της συνοικισθησομένης κωμοπόλεως Λαρύμνης» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
49.	Φθιώτιδας	Λαμία	01.10.1858	53 ^{Α'} /22.11.1858	–	5715/1	1:2000	ΝΑΙ	«Σχέδιον της Ανατολικομεσημβρινής πλευράς της πόλεως Λαμίας» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Προβελέγγιου
50.	Φθιώτιδας	Λαμία	26.07.1861	42 ^{Α'} /23.08.1861	–	5716/2	ΝΑΙ	ΟΧΙ	«Απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Λαμίας» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ. Εσωτερικών Χριστόπουλου
51.	Φθιώτιδα	Στυλίδα	02.07.1861	27 ^{Α'} /24.07.1861	–	757/2	1:2500	ΟΧΙ	«ΣΧΕΔΙΟΝ ΣΤΥΛΙΔΟΣ» – Φέρει υπογραφές της Αμαλίας και του Υπ.

α/α	Νομός, Δήμος - Κοινότητα	Οικισμός - Περιοχή	Ημερ/νια υπογραφής	Ημερ/νια Δημοσίευσης (ΦΕΚ)	Ημερ/νια σχεδίου	Αριθμός σχεδίου ΥΠΕΧΩΔΕ (Γενικός/ Ειδικός)	Κλίμακα	Υπόμνημα	Τίτλος σχεδίου – Παρατηρήσεις
									Εσωτερικών Χριστόπουλου

ΣΧΕΔΙΑ

ΣΧΕΔΙΑ ΛΟΙΠΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΑΘΗΝΑΣ

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΒΑΣ: ΚΗΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙΞ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	2466	Ειδικός:	1	36Α'/17.07.1862	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη				-	

ΒΑΣΙΛΙΚΗΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙΣ

(π.φ. 072-612)

1. Πύλη της Δοξιακής Θεωρίας	11. Βασιλική της Αγίας Σοφίας
2. Βασιλική Θεωρίας	12. ...
3. Πύλη του Αγίου Μαρτίνου	13. ...
4. Καθολική	14. ...
5. Καθολική	15. ...
6. Καθολική	16. ...
7. Καθολική	17. ...
8. Καθολική	18. ...
9. Καθολική	19. ...
10. Καθολική	20. ...
11. Καθολική	21. ...
12. Καθολική	22. ...
13. Καθολική	23. ...
14. Καθολική	24. ...

ΣΧΕΔΙΟ
ΕΡΓΑΣΙΩΝ
ΜΕΛΕΤΗΣ

	Παναγία Άγρον
	Τὴν Λαοκρατία
	Καθολική Άγρον
	Καθολική
	Καθολική
	Καθολική
	Καθολική

Γεωμ. Σχολ. 1852

ΑΘΗΝΑ 047-096α
ΒΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ

1:2500

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Σχέδιον των περίξ των ανακτόρων γηπέδων υπό Γεωμέτρου Έμπερτ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500		-	

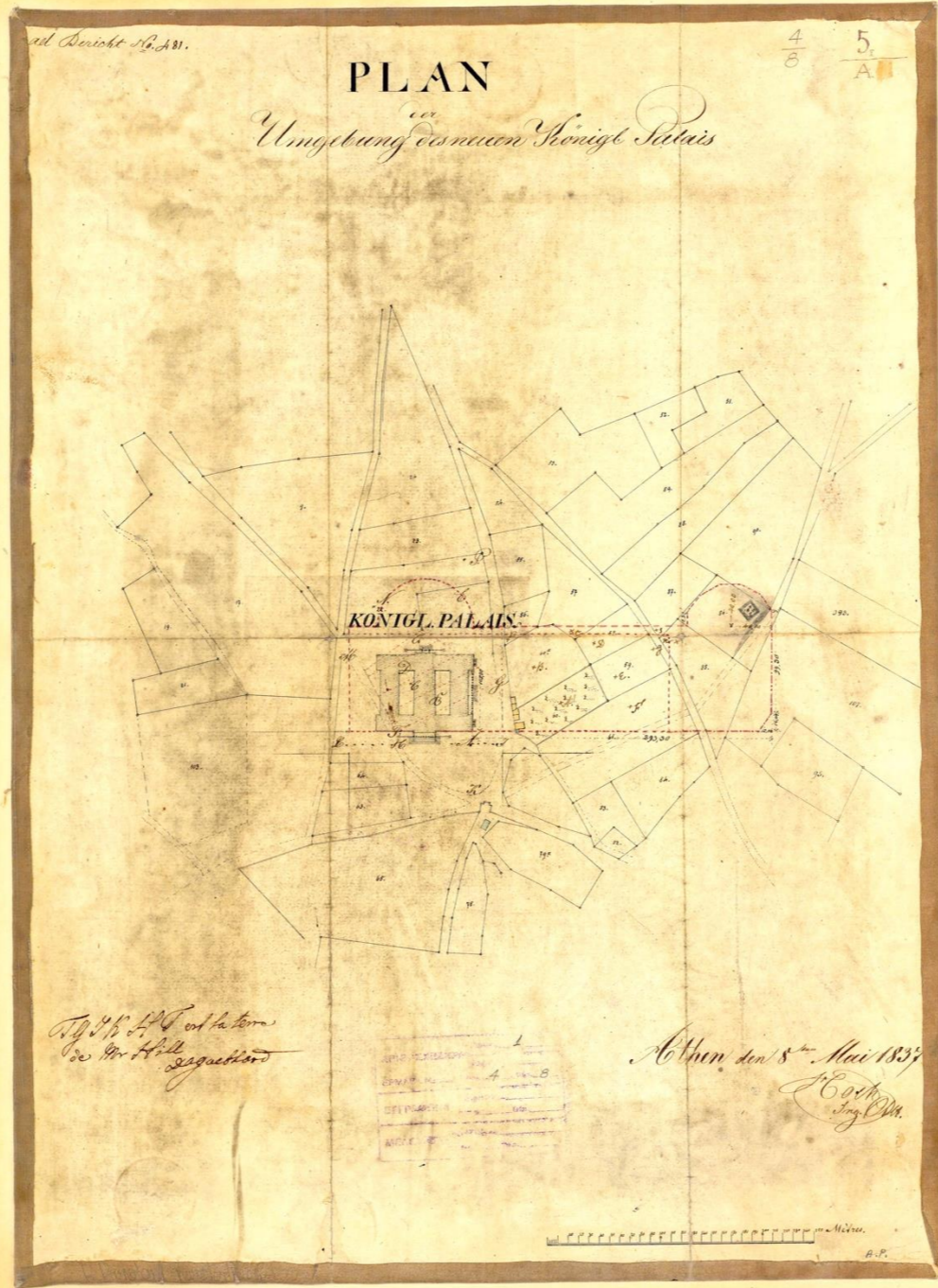

ΑΘΗΝΑ 047-096α
ΑΝΑΚΤΟΡΑ

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«PLAN ...»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	1	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη		08.05.1837	

ATHINA 047-096a
 B&S/1837

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Σχέδιον της ανεωχθεισομένης οδού Κηρυκείου»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	2	Ειδικός:	- 25Α'/23.06.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη		09.06.1856	

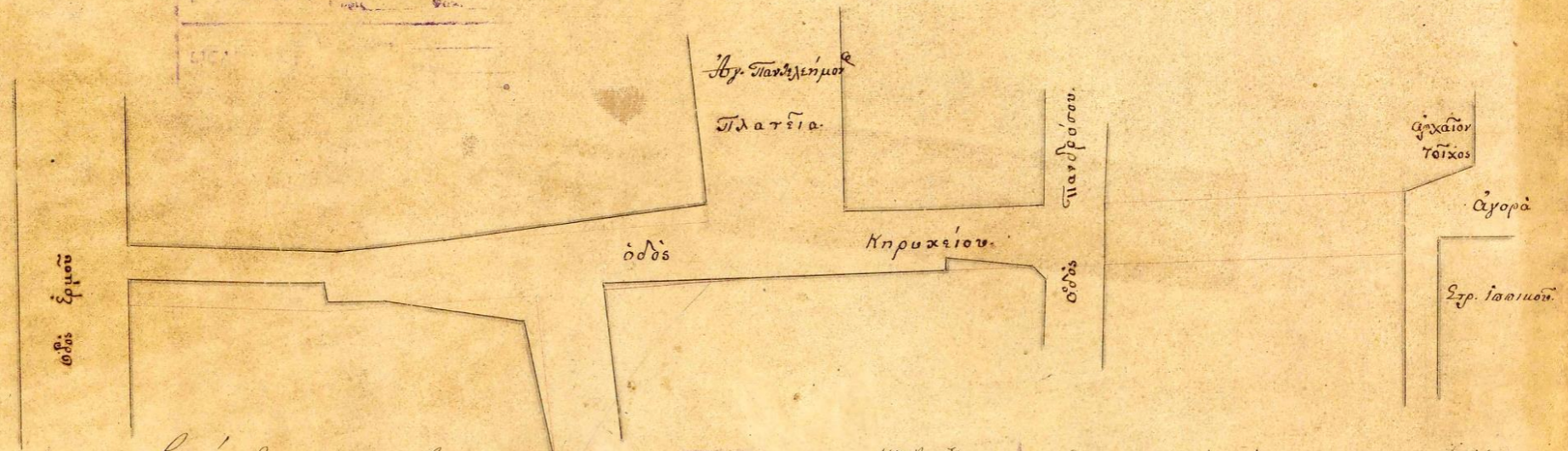
19

A

Σχέδιον τῆς ἀνακατασκευαστένης ὁδοῦ Κηρυκείου. τ. φ 550-570

5
13

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔ.	2
ΕΠΙΧΡΗΣΗ	13
ΕΠΙΧΡΗΣΗ	
ΕΠΙΧΡΗΣΗ	

Ἐπιπέδων ἐν παραρτήματι
 τῆς ἀπόφ. τῆς 1856 ἡμετέρας Διατάξεως
 ἐν ἀθήναις, τῆς 9 Ἰουλίου 1856.
 ἐν οὐρανῷ τῆς Παναγίας
 τῆς Παναγίας
 Ἡρακλῆος

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔ.	
ΑΡΙΘΜ.	
ΕΠΙΧΡΗΣΗ	
ΕΠΙΧΡΗΣΗ	

Ὁ ἀστὸν τῆς ἐπιπέδων
 Ἡρακλῆος
 τῆς Παναγίας

ΑΘΗΝΑ 047-096α
 ΒΔ 9/6/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

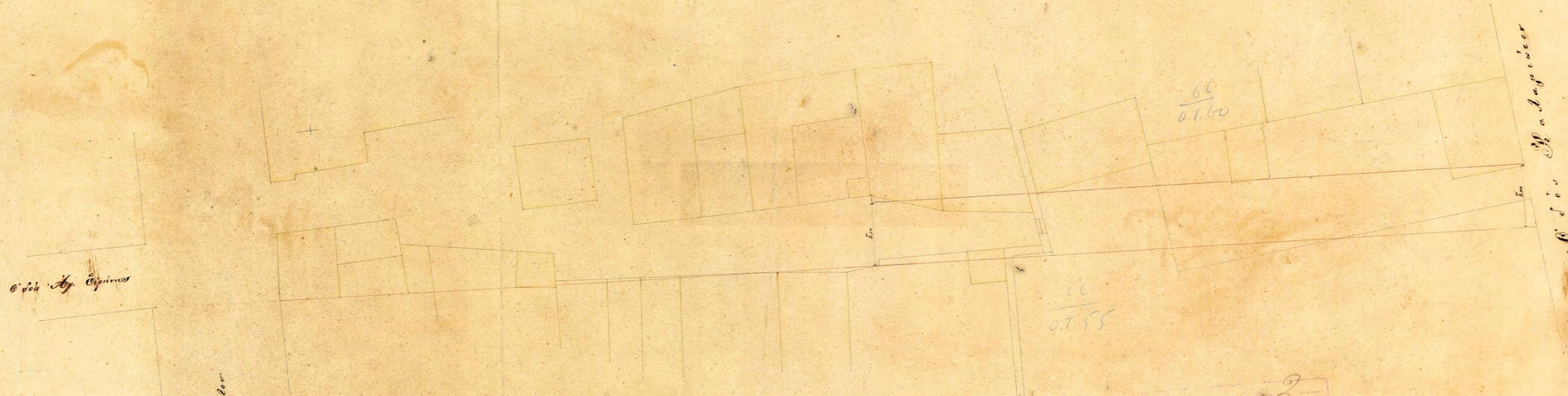
Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών. Συνέχεια της οδού Αγ. Ειρήνης»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	2	Ειδικός:	-
25Α'/23.06.1856		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		-	
Δεν υπάρχει		-	

ΑΘΗΝΑ
BA10/6/1856
047-096α

20
A

5/11

Σκιαγραφή εν τω Συγγείνω των κελών Αθηνών...
Συγγείνω των κελών Αθηνών τ. 570-571

Ο. Α. Αθηνών

Ο. Α. Αθηνών

Συγγείνω των κελών Αθηνών...
τ. 570-571
Ο. Α. Αθηνών
Μ. Α. Αθηνών

Α. Αθηνών

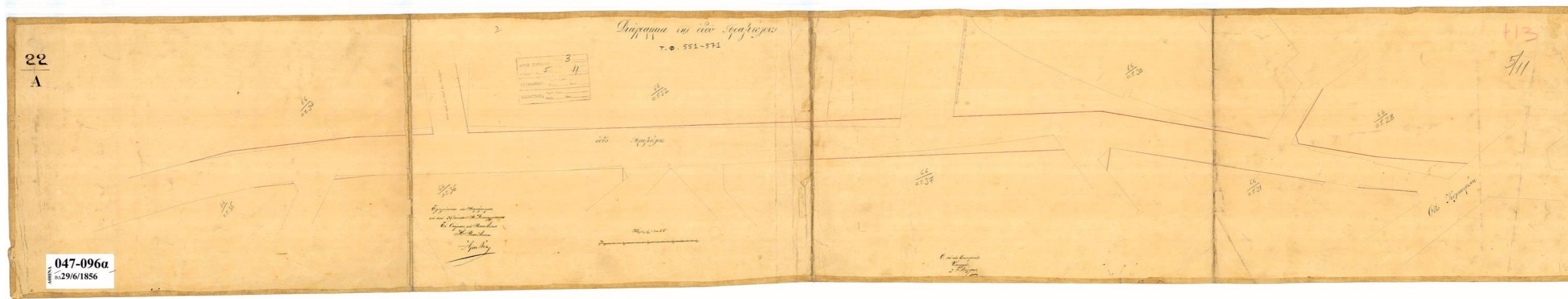
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ	2
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ	5
ΕΠΙΣΤΑΣΗ	11
ΜΕΛΕΤΗ	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα της οδού Πραξιτέλους»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	3	Ειδικός:	-
36Α'/17.07.1862			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

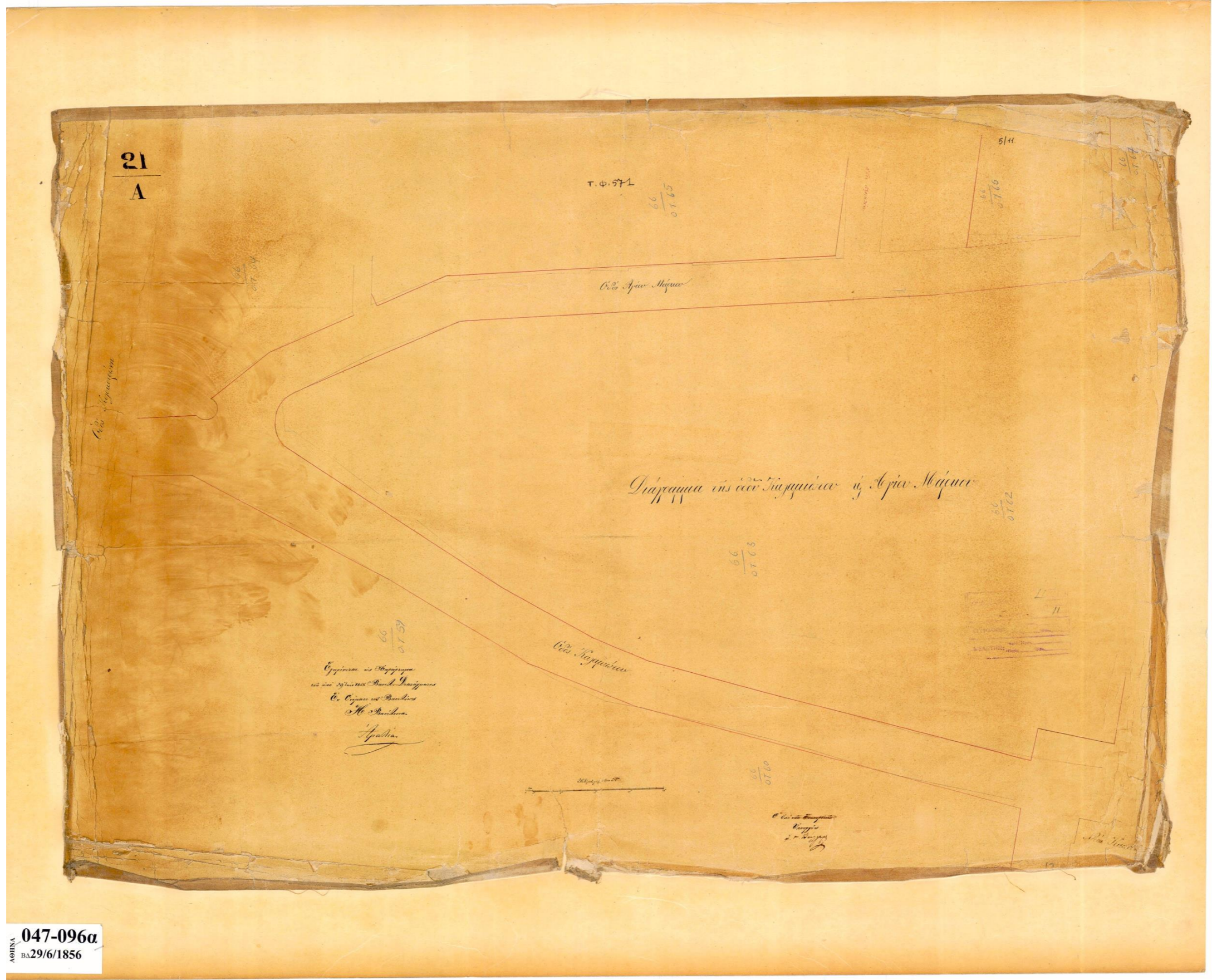

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα της οδού Καλαμιώτου & Αγίου Μάρκου»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	4	Ειδικός:	- 32Α'/23.07.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

21
A

т. ф. 971

66
0165

5/11

66
0166

Cetera Agria Mequar

Diagrama ins cetera triangula et Agria Mequar

66
0162

66
0163

Cetera Mequar

66
0159

Списокъ въ Мѣрѣхъ
въ 1712 году въ Мѣрѣхъ
въ Мѣрѣхъ въ Мѣрѣхъ
М. Мѣрѣхъ

Мѣрѣхъ

66
0160

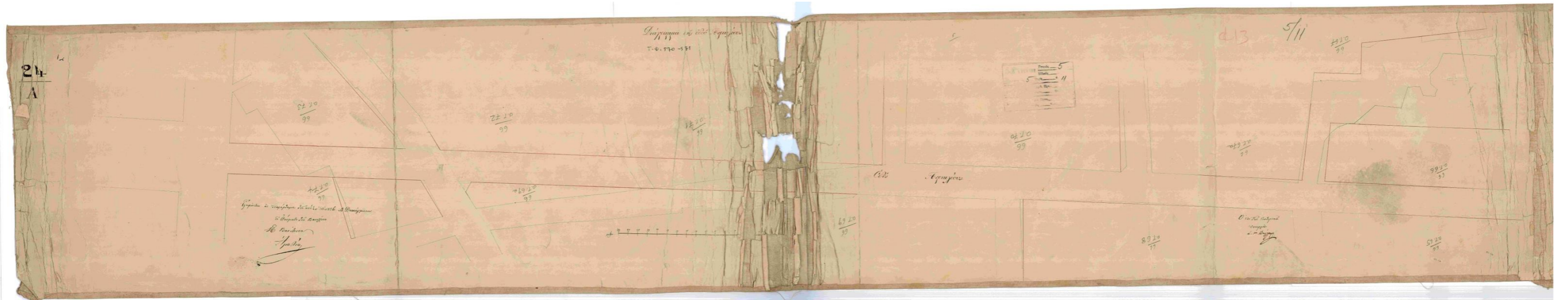
Списокъ въ Мѣрѣхъ
въ Мѣрѣхъ
въ Мѣрѣхъ

047-096a
BA.29/6/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα της οδού Περικλέους»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5	Ειδικός:	-
39Α'/21.08.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

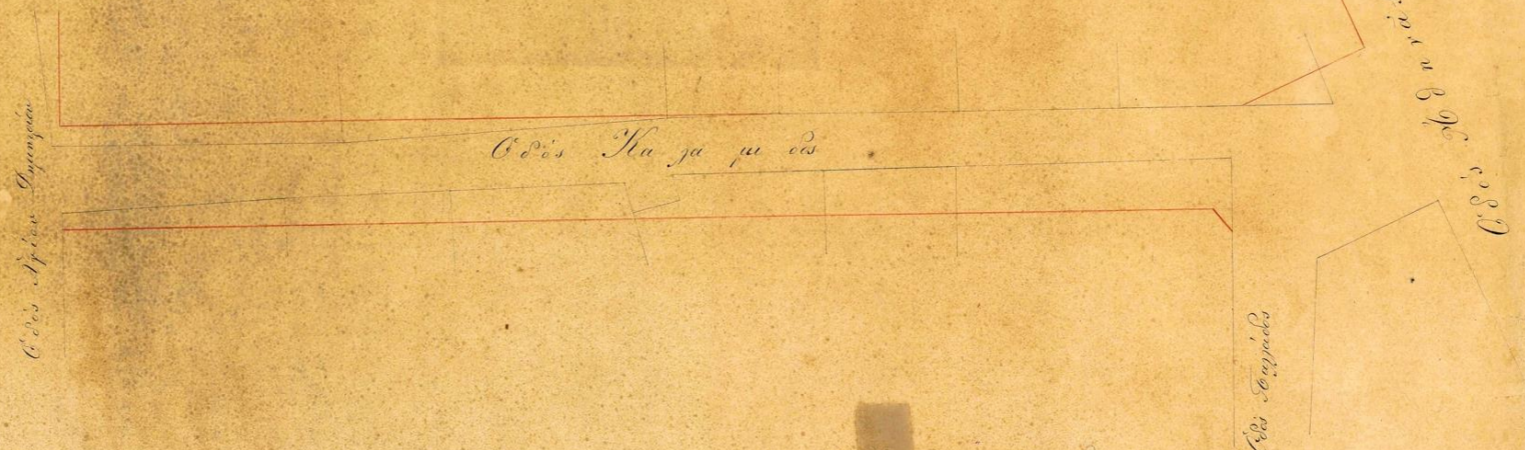
Τίτλος Σχεδίου: «Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Καλαμίδος μεταξύ των οδών Αγίου Δημητρίου & Αθηνάς»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: 2	39Α'/21.08.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:200	Ημερομηνία Σχεδίου: -

ΑΘΗΝΑ
047-096α
BA.20/7/1856

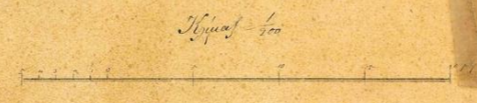
25
A

Διαγραμμά
Πλωμαίοι επί των Κεφαλοπόδων επί των
Αγίων Σπυριδίου & Κωνσταντίνου 7. 8. 550

5/12

Επιμετρησάς τὸν Κεφαλοπόδον ἐπὶ τῶν
18. Βασιλ. Διατάξεως
Ἐν Κωνσταντίνῳ ἐν Βουλιαγμένη
τῆς Βουλιαγμένης
Ἀπριλίου

Ὁμοίως ἐπιμετρησάς
Ὀνομαστικῶς
Ἐν Κωνσταντίνῳ

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Μνησικλέους μεταξύ των οδών Αδριανού και Πρυτανείου»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	7	39Α'/21.08.1856	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200				-	

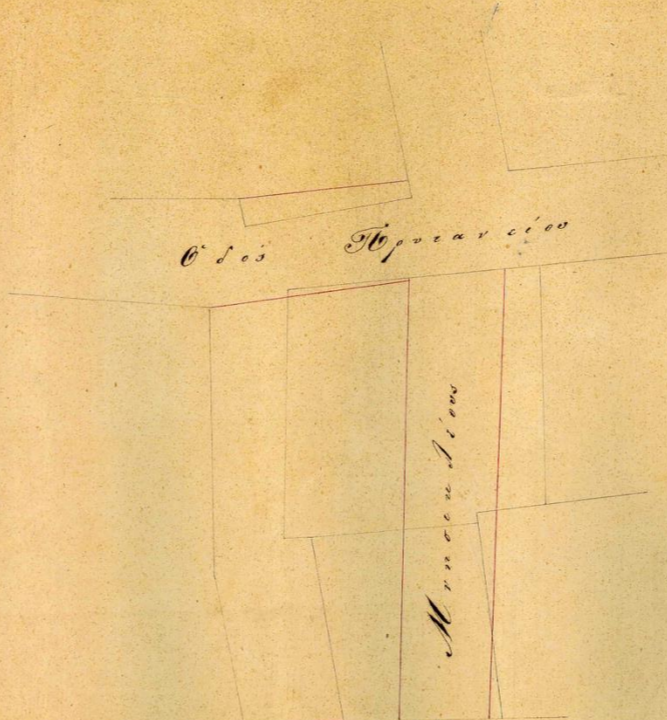

26

A

Πιστοποιησις των κτηνών Μουσουλμανικών
μεταξὺ τῶν ἐθνῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ἑβραίων.
Τ. Φ. 591

5
14

Επισημασθεὶς ἀπὸ τῆς ἐπιτροπῆς τῆς 20/7/1856.

Β. Διατάγματα.

Εἰς Ἑβραίους τοῦ Βασιλείου

Ἡ Βασιλεία.

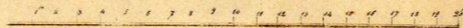
Ἐπαρτία

Οὐδὲ Ἑβραίων

ΚΑΤΑ ΕΞΕΛΙΧΤΕΣ	7
ΠΡΟΣΩΠΩΝ	5
ΕΠΙΣΤΕΥΣΕΩΣ	14
ΕΠΙΣΤΕΥΣΕΩΣ	
ΕΠΙΣΤΕΥΣΕΩΣ	
ΕΠΙΣΤΕΥΣΕΩΣ	

Προσφώνησις

Οὐδὲ τῶν Ἑβραίων
Ἐπαρτία
Δ. Π. Κωνσταντῆ

A.M.

ΑΘΗΝΑ 047-096α
ΒΔ 20/7/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

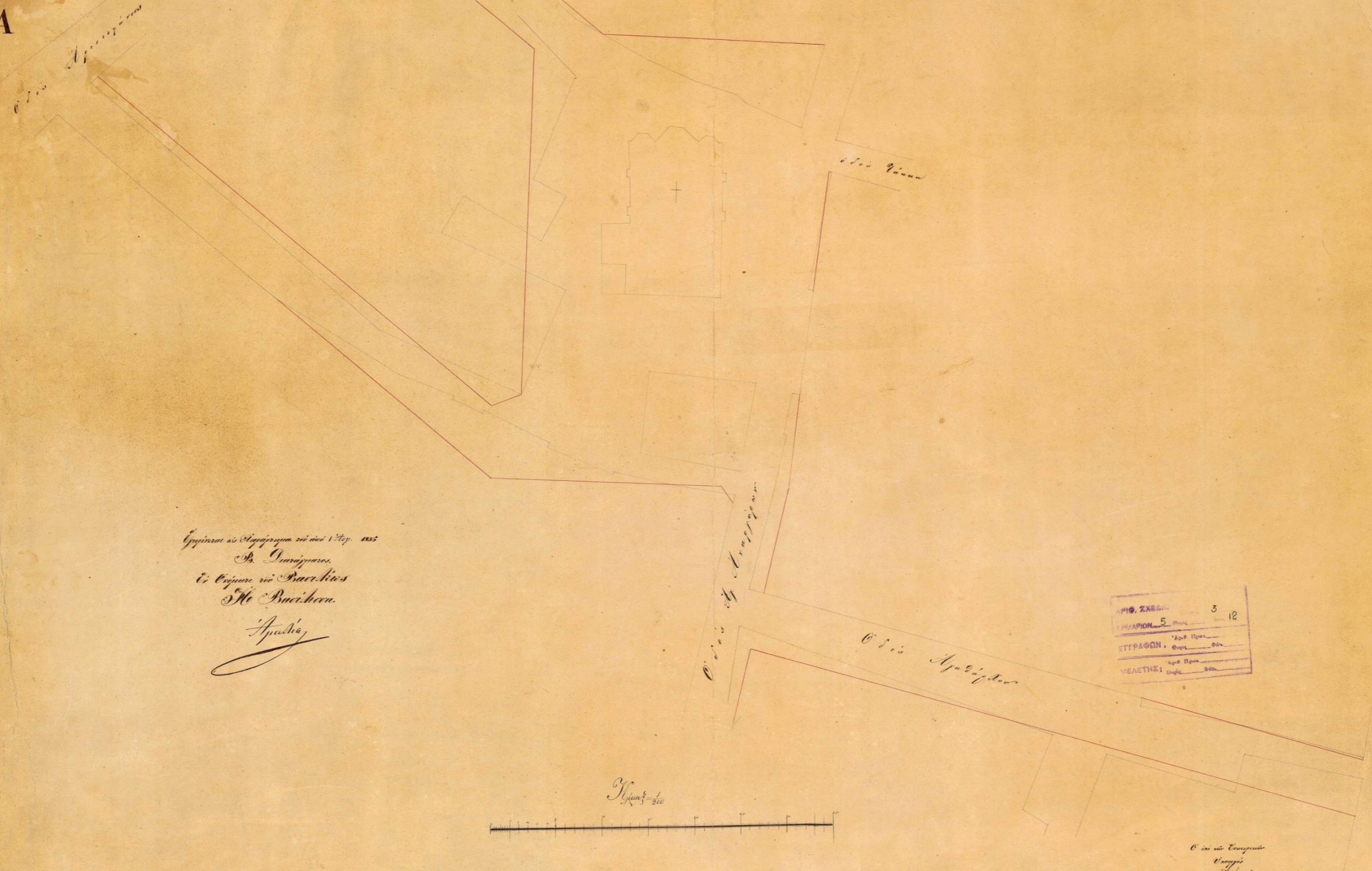
Τίτλος Σχεδίου: «Διάγραμμα κανονίζουν την περί τον Ναόν Αγ. Αναργύρων Πλατείαν τας οδούς Αγαθάρχου και Αγίων Αναργύρων και την συνέχουσαν την οδόν Αριστοφάνους με την ανωτέρω πλατείαν»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: 3	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:200	Ημερομηνία Σχεδίου: -

Παλαιά κτίσματα τῆς πόλεως τῆς Πάρις Ἰ. Ἀγγέλου ἰατροῦ
τῶν ἐκείναις ἡμετέροις καὶ Ἰωάν. Ἀγγέλου καὶ τῶν συνεργῶν τῶν
ἐκείναις ἡμετέροις καὶ τῶν συνεργῶν ἰατροῦ Ἰατροῦ
τ. φ. 550-570

5/12

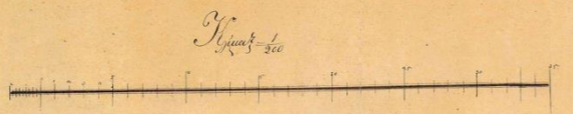
27

A

Ἐπιπέδου τῆς Πάριδος τῆς 17ης 1852
Ἰ. Ἀγγέλου
τῶν συνεργῶν τῶν Βασιλικῶν
τῶν Βασιλικῶν
Ἰατροῦ

ΠΙΣΤΟΛΟΝ	3
ΕΠΙΣΤΡΟΦΟΝ	12
ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ	...

Ὁ τῶν ἐκείναις ἡμετέροις
ἰατροῦ
τ. φ. 550-570

047-096a
BA1/8/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Θεμιστοκλέους»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	1 39Α'/21.08.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

29
A

Triglypha unicolor var. *colorata*
No. 511-511-432

5/10

φ5

Col. Perizonia

Col. Perizonia

Triglypha unicolor var. *colorata*
No. 511-511-432
Spencer

NO. 511-511-432	DATE
5/10	

Triglypha unicolor
var. *colorata*
No. 511-511-432

Triglypha unicolor
var. *colorata*
No. 511-511-432

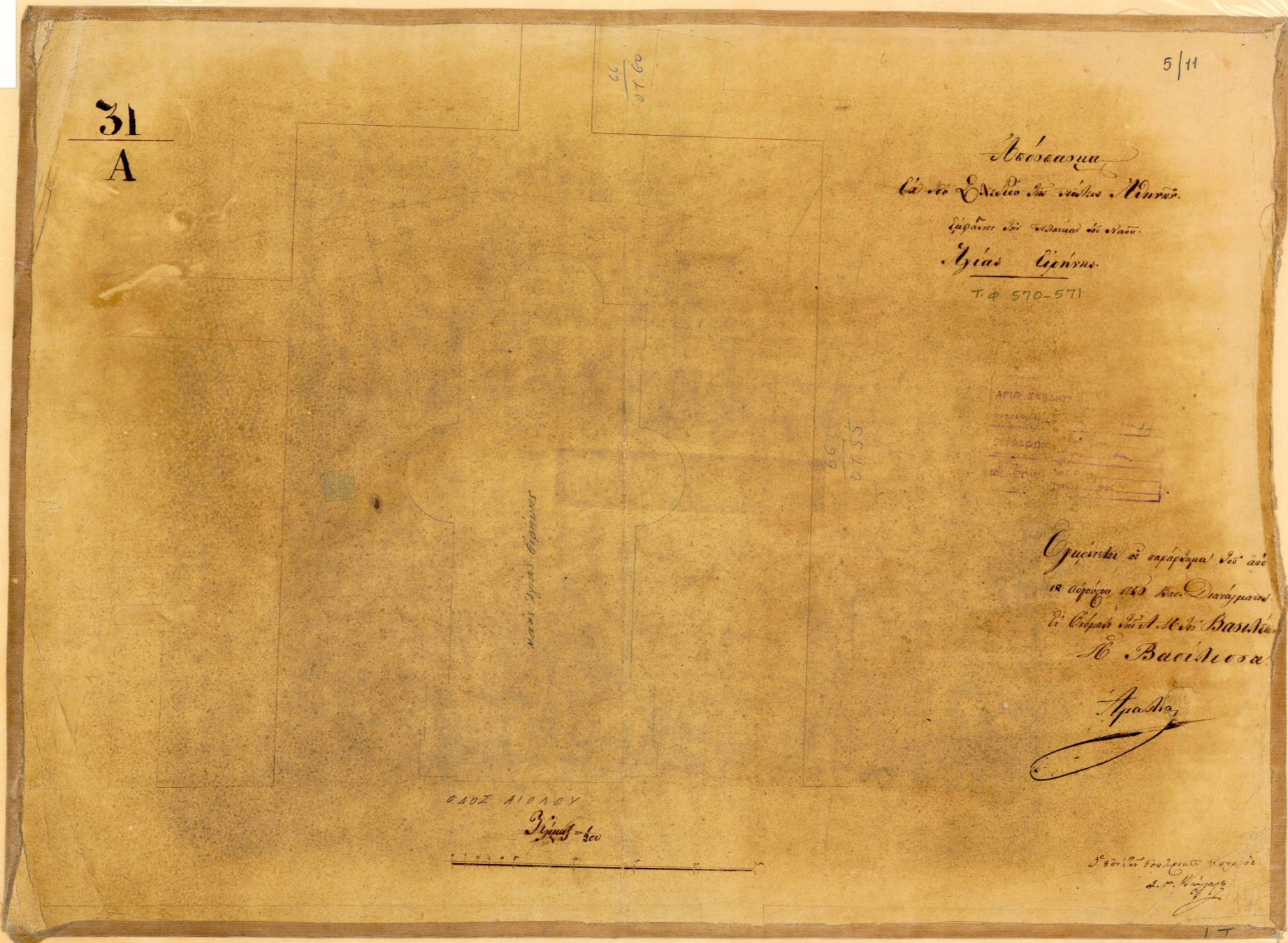
Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών. Εμφαίνουν την πλατεία του Ναού Αγίας Ειρήνης»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	39Α'/21.08.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:200	Ημερομηνία Σχεδίου: -

ΑΘΗΝΑ
BA 18/8/1856
047-096α

31
A

66
0760

5/11

Αποβασμα
κατ' ενδειξιν της οικιας Μουσ.
επισημειωσειν της κατασκευης της κτιριου.
Γιος Αιωνιος.
 T. φ 570-571

ΑΡΙΘ. ΕΚΔΟΣΗΣ
 ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ
 ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ
 ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ
 ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ

66
0755

μαρι ηγιας εφρασης

Κτιριου της ανατολικης της αριστερας
αυτης της οικιας Μουσ.
της οικιας της οικιας Μουσ.
της Βασιλικης

Απαθια

0102 ΑΙΘΑΛΟΥ

Σημειωσειν

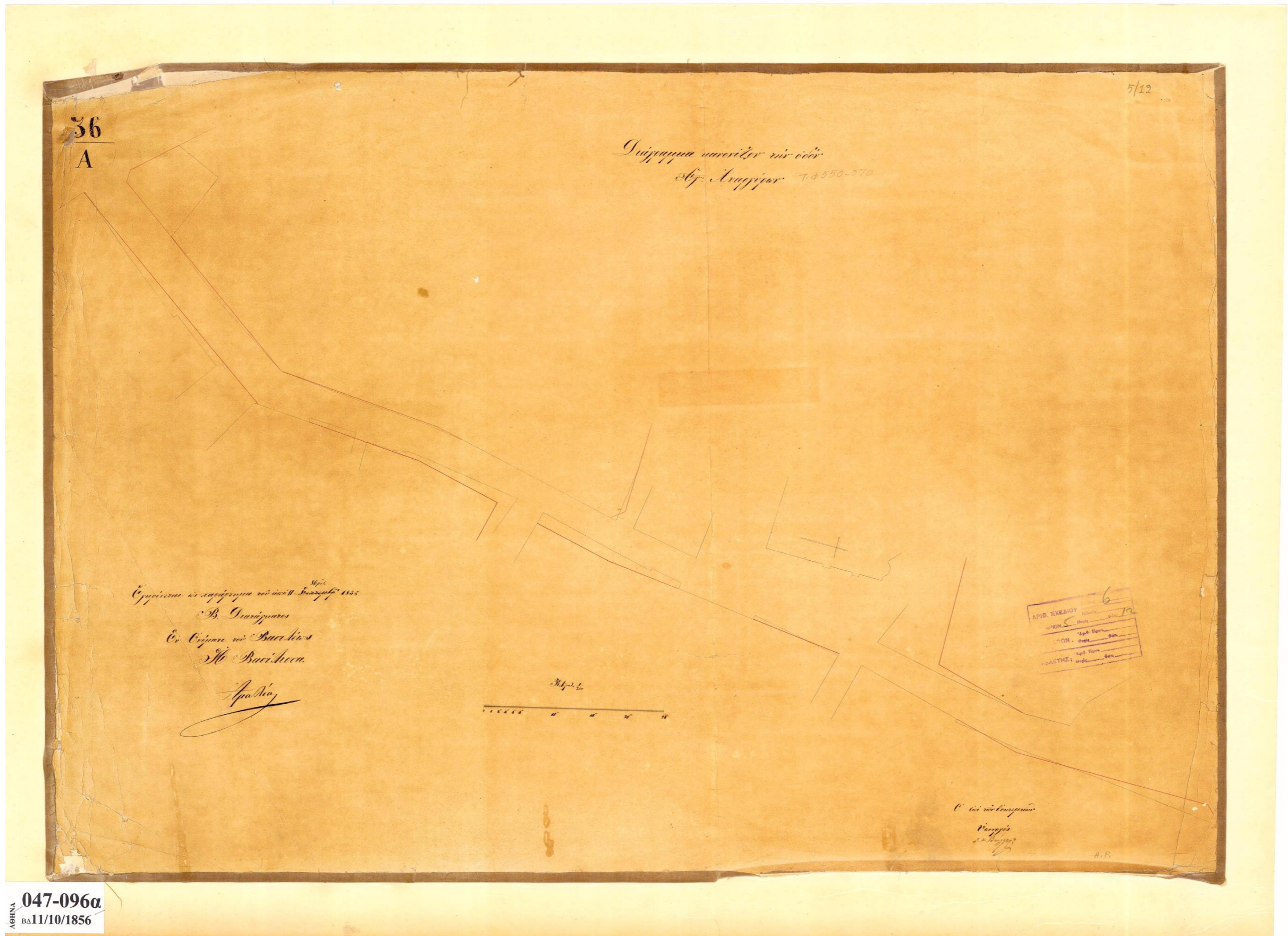
Επισημειωσειν της κατασκευης
της οικιας Μουσ.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Αγ. Αναργύρων»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	6	Ειδικός:	-
63Α'/25.10.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

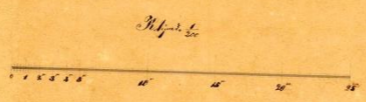

5/12

36
A

Guðmundur varviler rís íóir
Stj. Arngjafir 7. 350-370

Guðmundur ís Arngjafir rís íóir Stj. Arngjafir 1855
B. Guðmundur
Stj. Arngjafir rís Bacc. hús
Stj. Bacc. hús
Arngjafir

APRIL	1855	6
MAY	1855	12
JUN	1855	18
JULY	1855	24
AUGUST	1855	30

C. ís rís Arngjafir
Arngjafir
Stj. Arngjafir

A.P.

AGHVA 047-096a
BA11/10/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	1 63Α'/25.10.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1000		-	

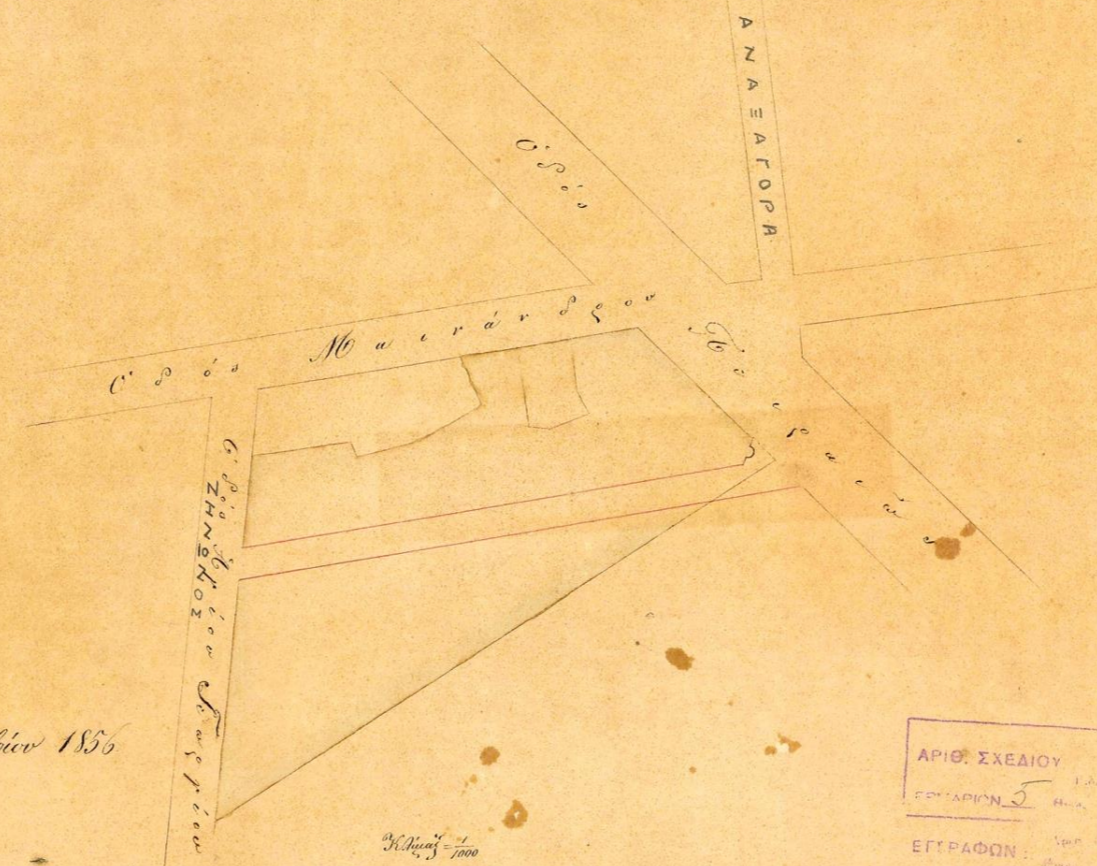
ΑΘΗΝΑ

047-096α
BA11/10/1856

Απογραφή του τμήματος του δήμου Αθηνών
τ.φ 530

5/20

35
A

Ἡ ἐπιγραφή ἐστὶν ἀπογραφή τοῦ αἰῶς 11 Ἰαννουαρίου 1856
 Βασ. Πασαλιάνος
 Ἐν Ὀρίαντι τῶν Βασιλικῶν
 Ἡ Βασιλική
 Ἀπαλία

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	1
ΕΓΓΡΑΦΟΝ	20
ΕΓΓΡΑΦΟΝ	
ΜΕΤΡΗΣ	

Ὁ δὲ τῶν ἐπιγραφῶν
 Ἰαννουαρίου
 1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

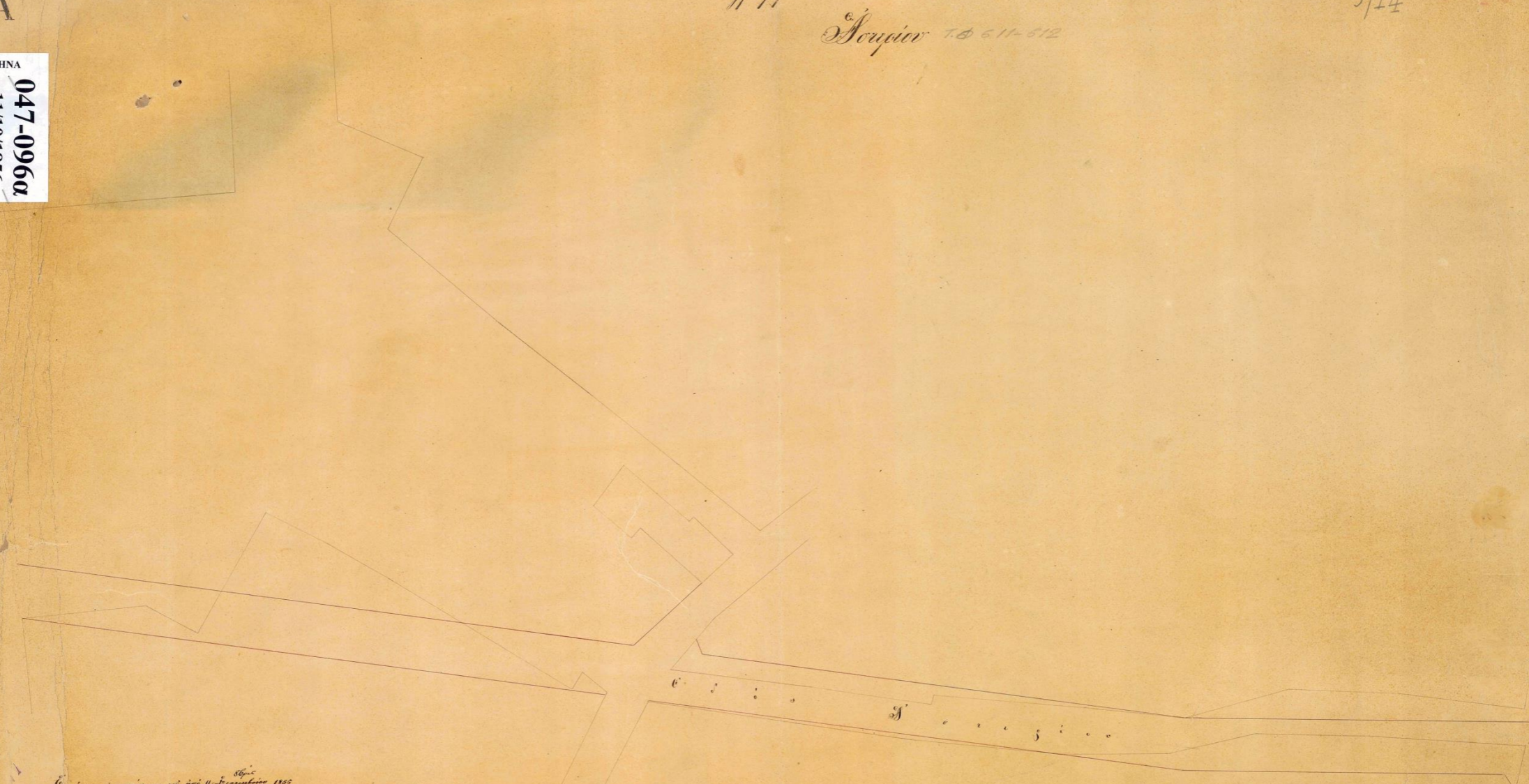
Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Αστερίου»				Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός:	-	Ειδικός:	10	63Α'/25.10.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:
1:200				-

37
A

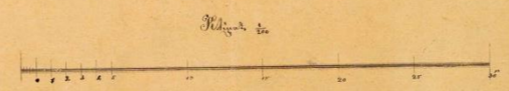
Διάγραμμα χωριού εν όρει
Σκούριον τ.β 611-612

5/14

ΑΘΗΝΑ
047-0960
BA11/10/1856

Επιμέτρηται εν χωριού τούτου εν τ.β 611-612
 Α. Διαγράμμα
 Γ. Οργάνωσις τού χωριού
 Α. Βασιλειάδης

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΝ
 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ
 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ
 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ

A.P.

Επιμέτρηται εν χωριού τούτου εν τ.β 611-612
 Α. Διαγράμμα
 Γ. Οργάνωσις τού χωριού
 Α. Βασιλειάδης

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	7	Ειδικός:	-
63Α'/25.10.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

ΑΘΗΝΑ

047-096α
BA11/10/1856

39
A

T. φ 569

5
12

οἰκὸς Στῆλιν

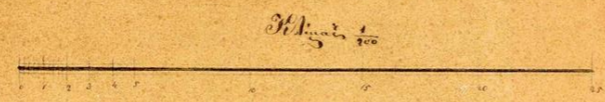
οἰκὸς Στῆλιν

οἰκὸς Στῆλιν

Οὐδὲν ἔστιν
ΝΑΥΑΡΧΟΥ ΑΓΟΣΤΟΛΗ

οἰκὸς Στῆλιν

Ἐπιπέδου καὶ ἀποδείξεως τοῦ ἀπὸ τῆς ἐπιπέδου 1855
B. Πυρρῶν.
Εἰς ὄργανον τοῦ Βασιλέως
τῆς Βασιλείας.
Ἀπᾶθια

7
12
900

οἰκὸς Στῆλιν
1855
B. Πυρρῶν

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

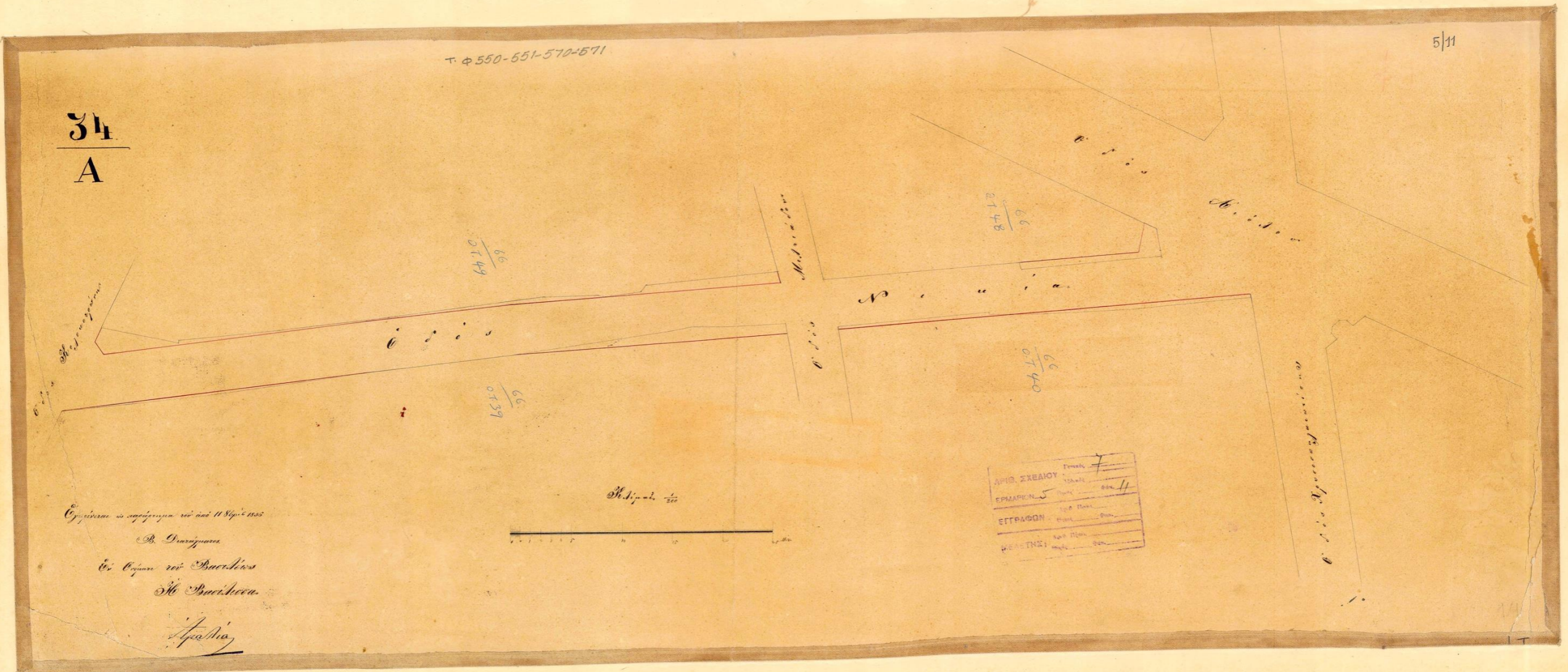
Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	7	Ειδικός:	-
63Α'/25.10.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

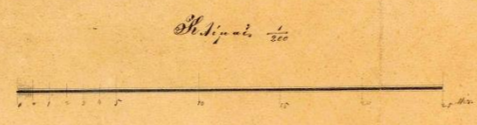
5/11

Τ. Φ 550-551-570-571

34
A

Οργανισμός με απόφαση του 11 Σεπτεμβρίου 1955
 Α. Διαγραφή
 Επ. Οργανισμός του Σχολείου
 Σχ. Σχολείου
 Αθήνα

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΑΣ	ΕΓΓΡΑΦΩΝ	ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ
...	...	...	...

047-096α
 ΒΑ11/10/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

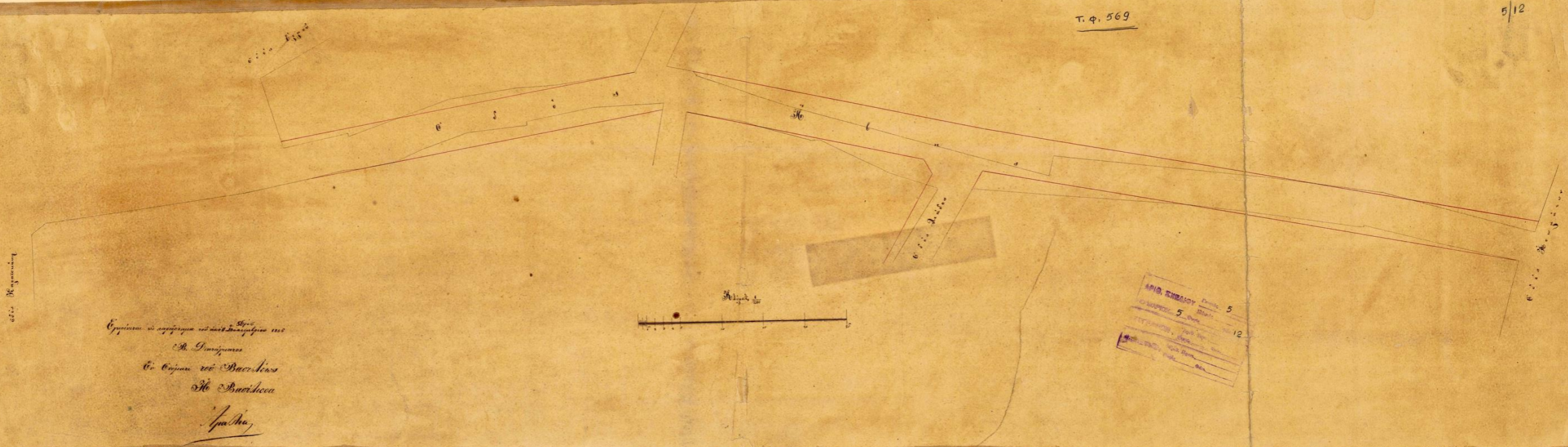
Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5	Ειδικός:	-
63Α'/25.10.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

38
A

T. P. 569

5/12

Cyprianus in agropis...
 A. D. D. D. D.
 C. C. C. C. C.
 H. H. H. H. H.
 Ipa Ma,

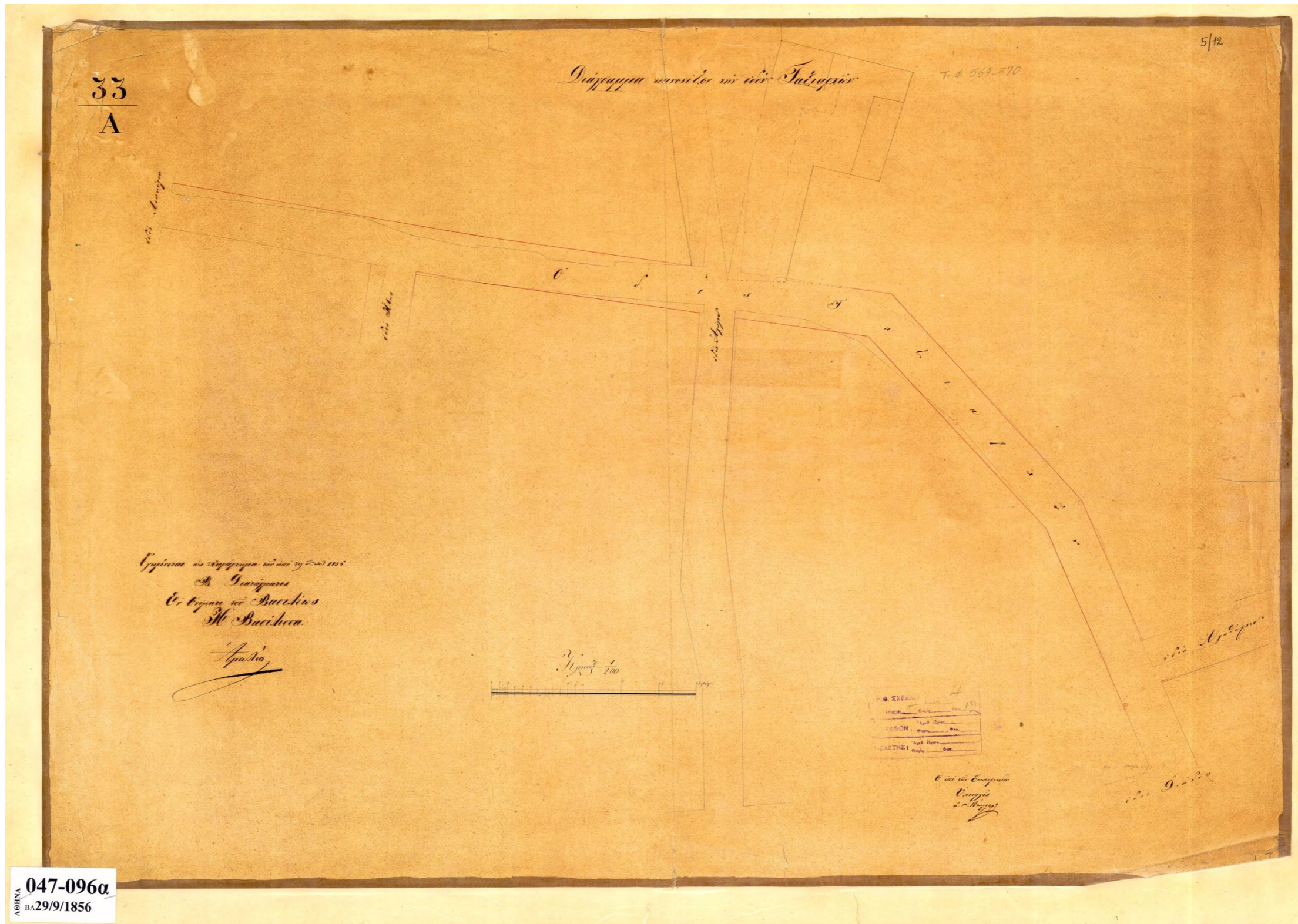
APIS ENERGY
 5
 12

047-096a
 BA11/10/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

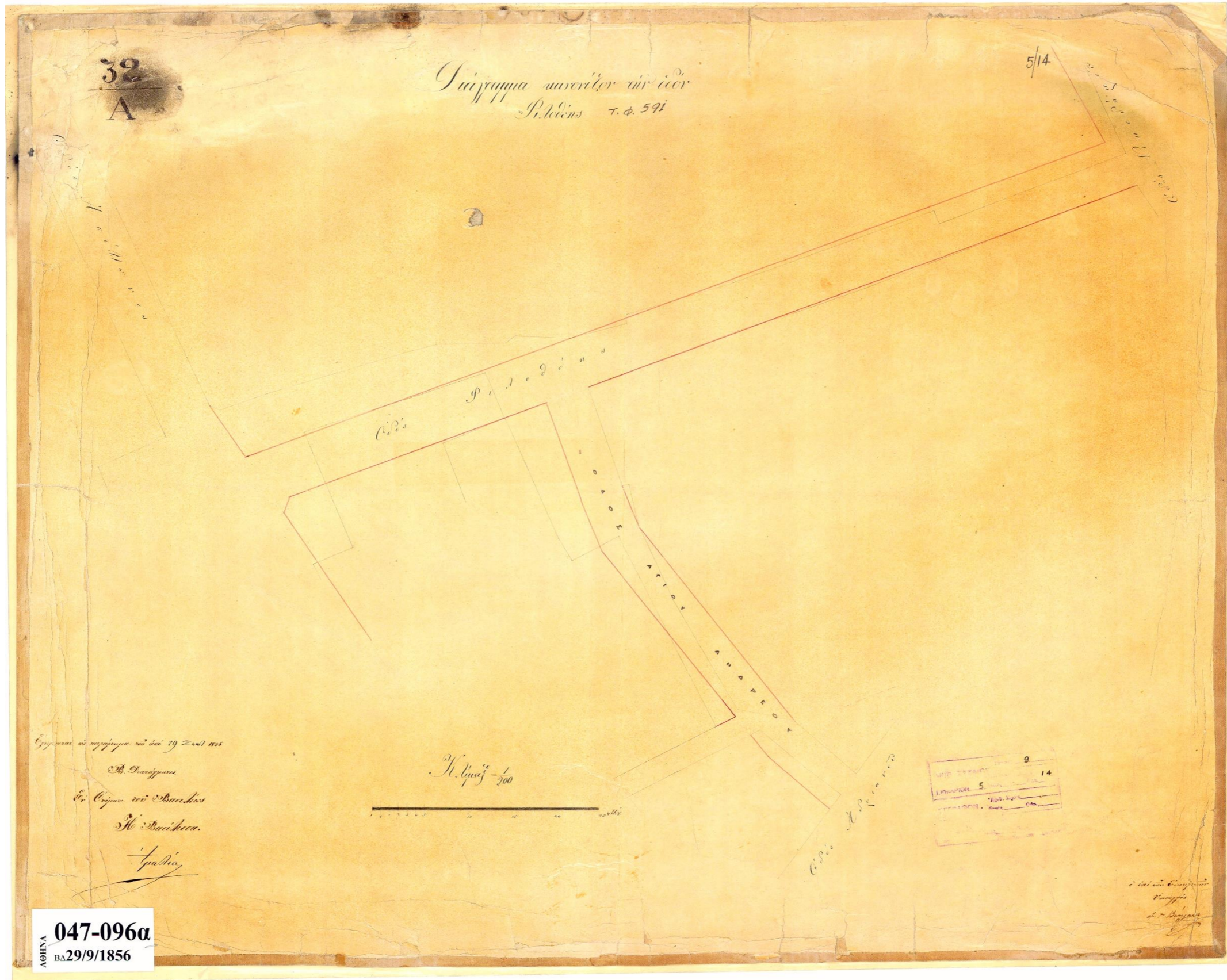
Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Ταξιαρχών»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	4	Ειδικός:	-
64Α'/25.10.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Φιλοθέης»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	9	Ειδικός:	- 64Α'/25.10.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

047-096a
BA29/9/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«...Αθηνών»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	4	69Α'/02.11.1856	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000				-	

ΑΘΗΝΑ
047-096α
5/21/10/1856

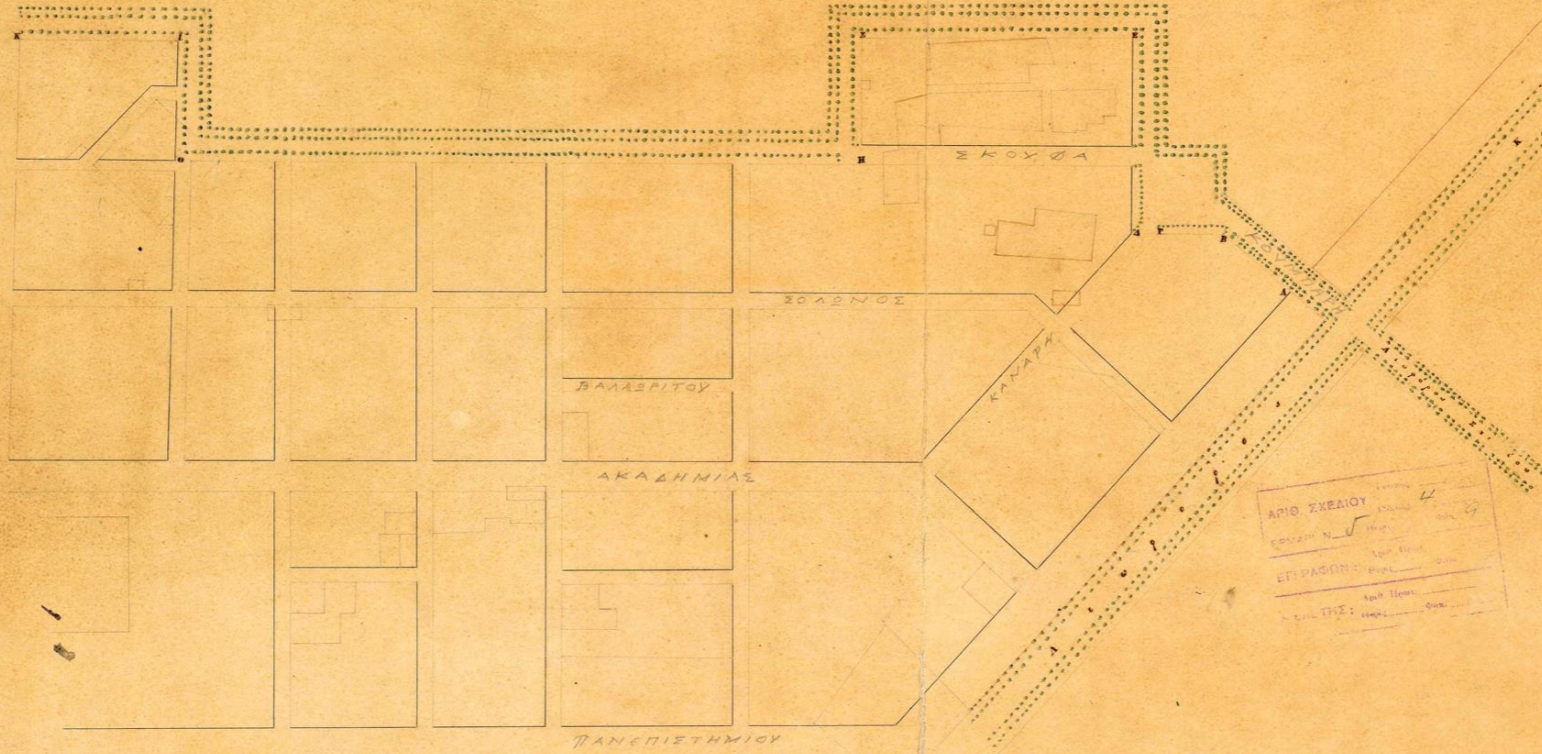
αὐτὸς Ἰωάννης οὐκ ἔστι
Ἰωάννης

τ. 572-573-593

42

A

5
9

Ἐπιπέδου καὶ ἀναρτήσεως καὶ ἀντιστοίχου 1856

Α. Γεωργίου

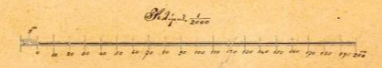
Ὁ Ἰωάννης οὐκ ἔστι

Ὁ Ἰωάννης οὐκ ἔστι

Ἰωάννης

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	42
ΕΠΙΣΤΑΣΗ	...
ΕΠΙΣΤΑΣΗ	...
ΕΠΙΣΤΑΣΗ	...

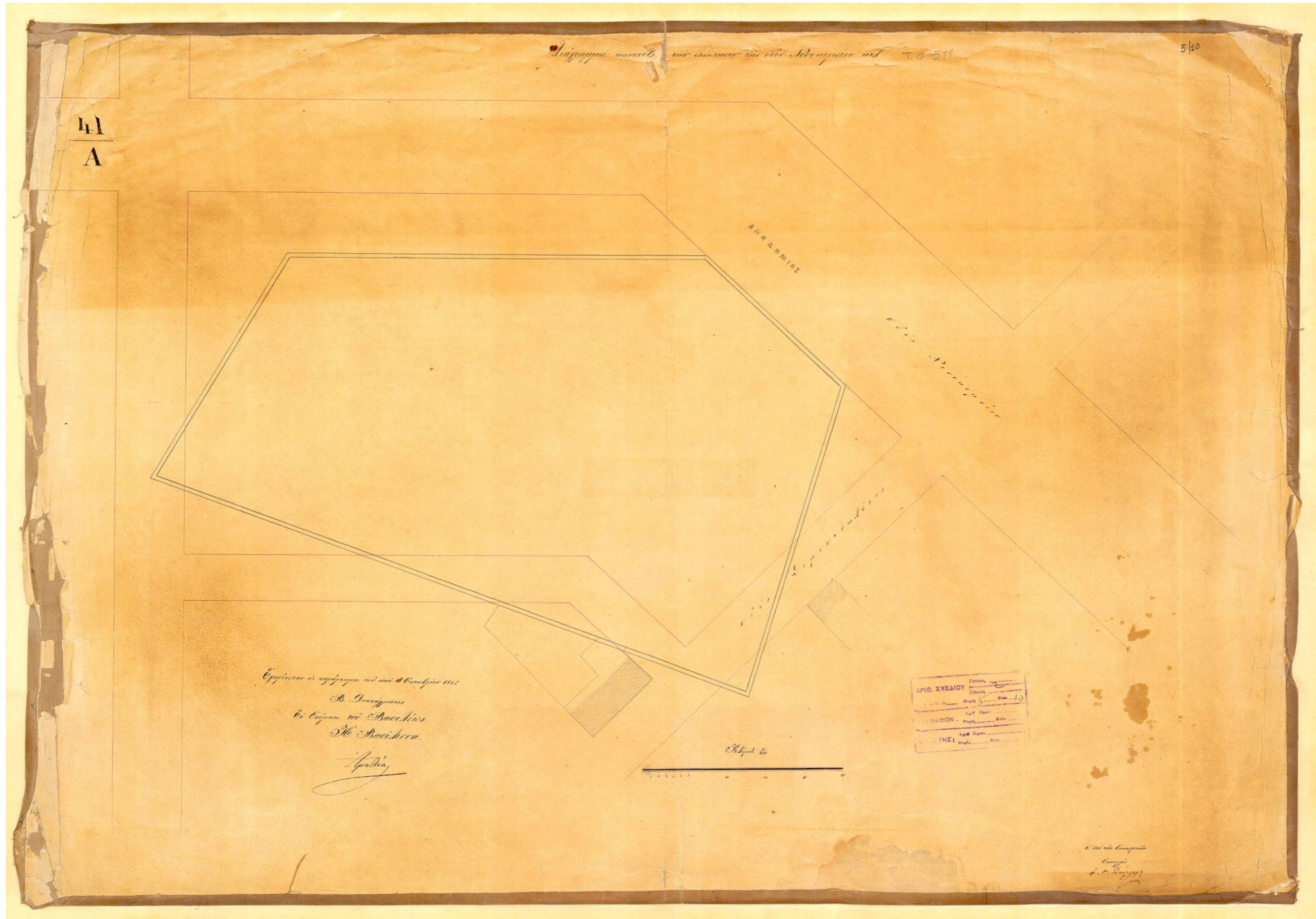
Ὁ Ἰωάννης οὐκ ἔστι
Ἰωάννης

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την επέκτασιν της οδού Νοσοκομείου κτλ.»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	2	73Α'/10.11.1856	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200				-	

Σημερινή οχυρωμένη πόλις Σαλαμίνας μετ' ἑξήκοντα πύργων T. 8 511

540

41
A

ADMIRALTY

Ἐπιπέδον ἐν ἀμφόγυρῳ μετ' ἑξήκοντα πύργων
Ἡ Γενική
Ἡ Ἐπιπέδον ἐν Ἀνακτορίσῳ
Ἡ Ἀνακτορική
Spadina

Ὁλικὸν μέτρον

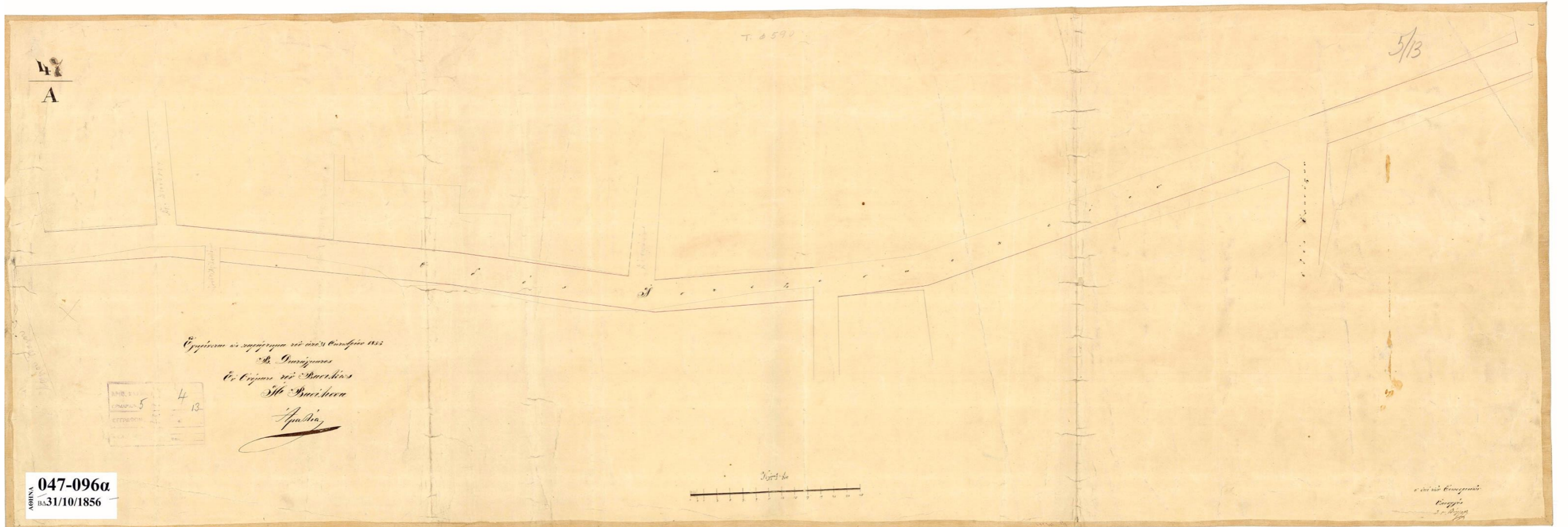
APID. XHEAIOY	Εἴδος	
	Μήκος	
	Πλάτος	10
ΠΥΡΓΩΝ	Εἴδος	
	Μήκος	
	Πλάτος	
ΘΥΡΩΝ	Εἴδος	
	Μήκος	
	Πλάτος	

Ἡ ἐπιπέδον ἐν ἀνακτορίσῳ
Ἡ ἐπιπέδον ἐν ἀνακτορίσῳ
Ἡ ἐπιπέδον ἐν ἀνακτορίσῳ

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
-	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: 4	86Α'/28.12.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:200	-

ADINA 047-096a
 B331/10/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	5 86Α'/28.12.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		-	

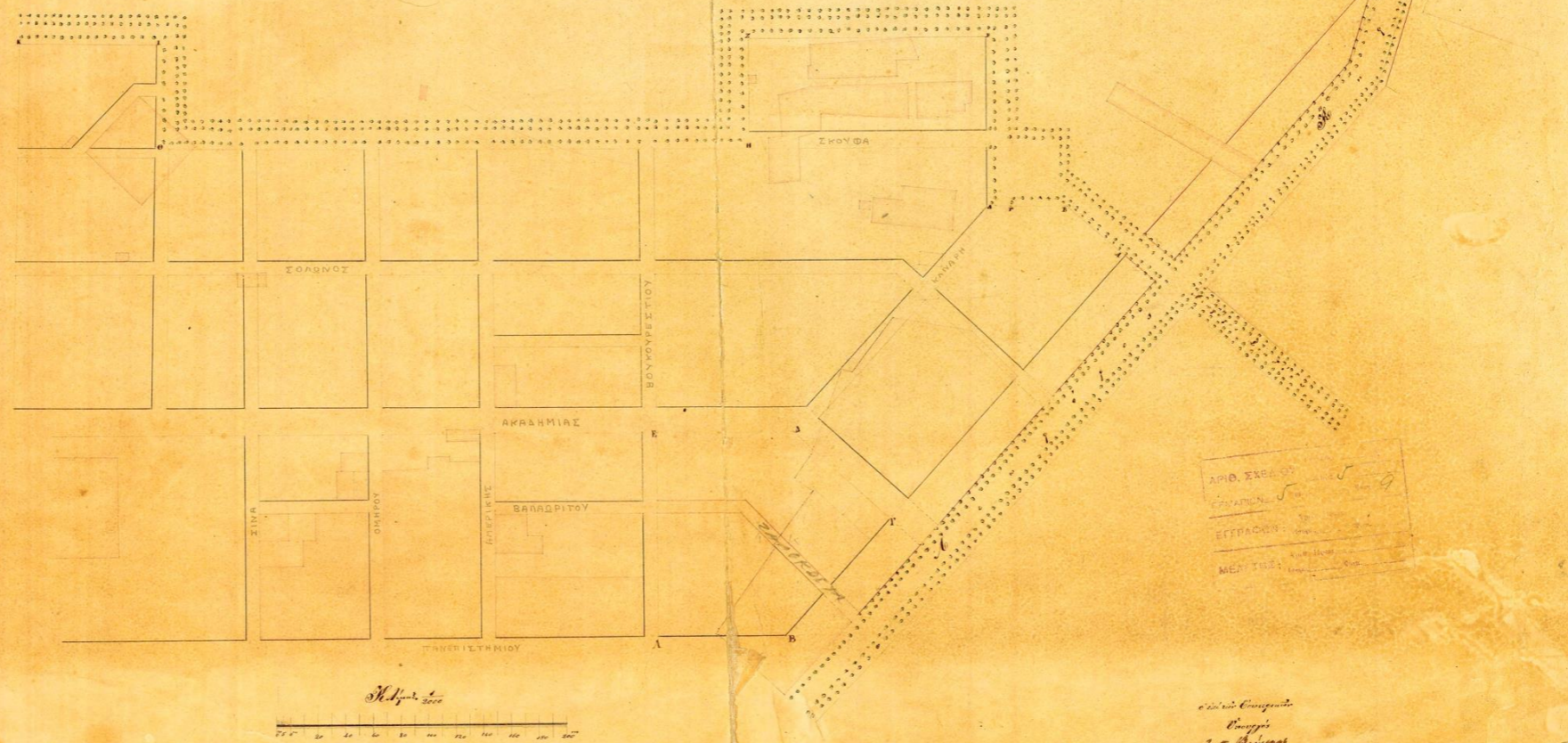
45

A

Σύνοδος

τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας

τῆς 567-555
512-573

*Επιτομή τοῦ ἀρχαίου τοῦ ἀπὸ 1876
 ἡ Ἐκκλησία
 τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας
 ἡ Ἐκκλησία
 ἡ Ἐκκλησία*

ΑΡΙΘ. ΕΝΒΛ. ΟΥ	
ΕΠΙΣΤΑΣ. Τῆς	
ΕΠΙΣΤΑΣ. Τῆς	
ΜΕΤ. Τῆς	

*ἡ Ἐκκλησία
 ἡ Ἐκκλησία
 ἡ Ἐκκλησία*

047-096α
 BA31/10/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Διάγραμμα εμφαίνον την πλατείαν Καπνικαρέας και τας κανονιζούσας γραμμάς τας οδούς Πλούτωνος, Ντέκα και μικράν πάροδον»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 3 Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:200	Ημερομηνία Σχεδίου: -

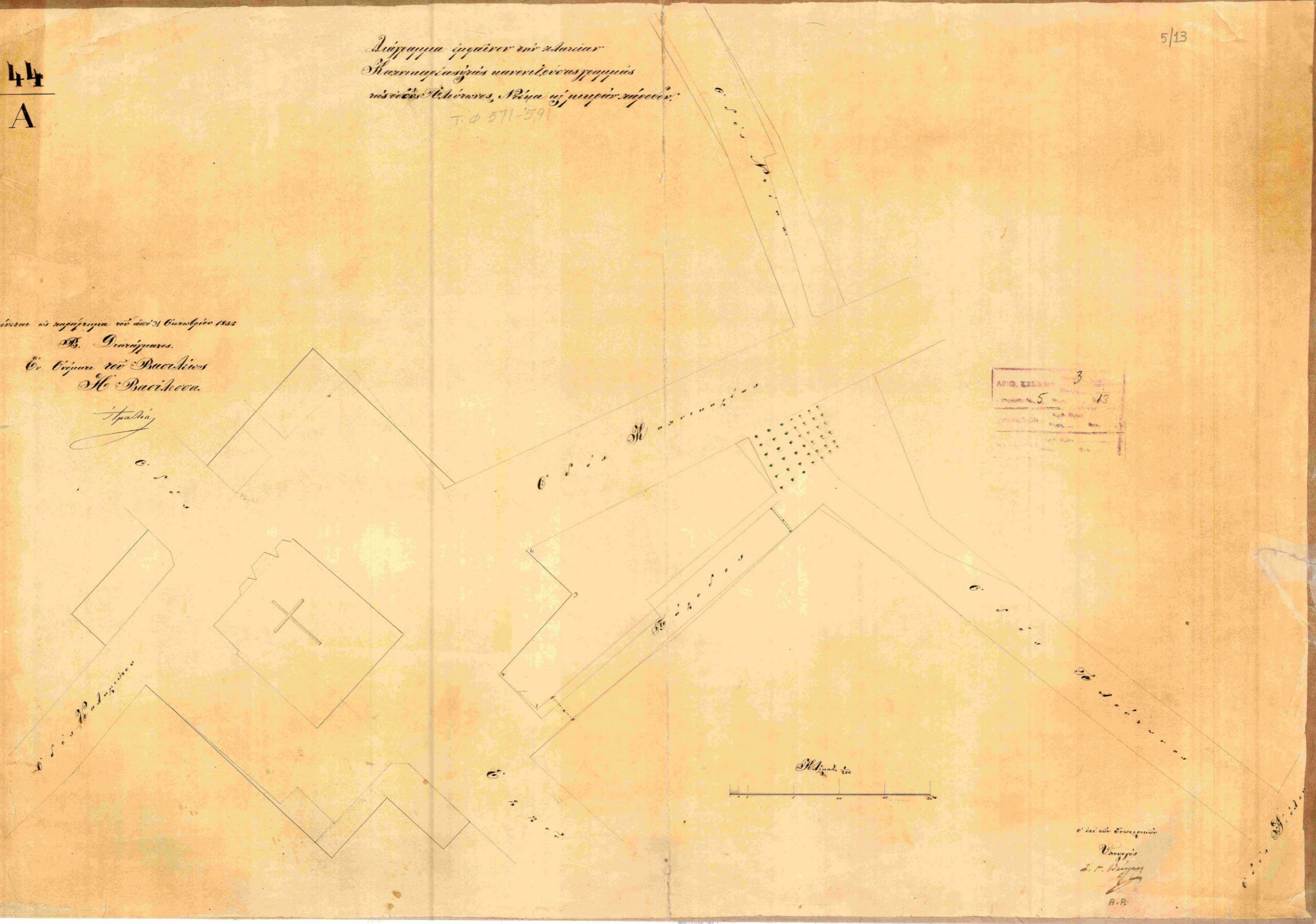
44
A

5/13

Αὐτοῦτο γράφημα ἐπιπέδου τοῦ ἑκκλησιαστικοῦ
κατασκευασθέντος κατὰ τὸν ἀρχαῖον σχεδὸν
ἐπιπέδου τοῦ ἑκκλησιαστικοῦ
τ. φ. 571-591

Ἐπιπέδου τοῦ ἑκκλησιαστικοῦ τοῦ ἀπὸ τῆς ἐπιπέδου 1822
B. Διαγράμματος.
Ἐπιπέδου τοῦ ἑκκλησιαστικοῦ
H. Βασιλικῆς.

Ἰσχυρία

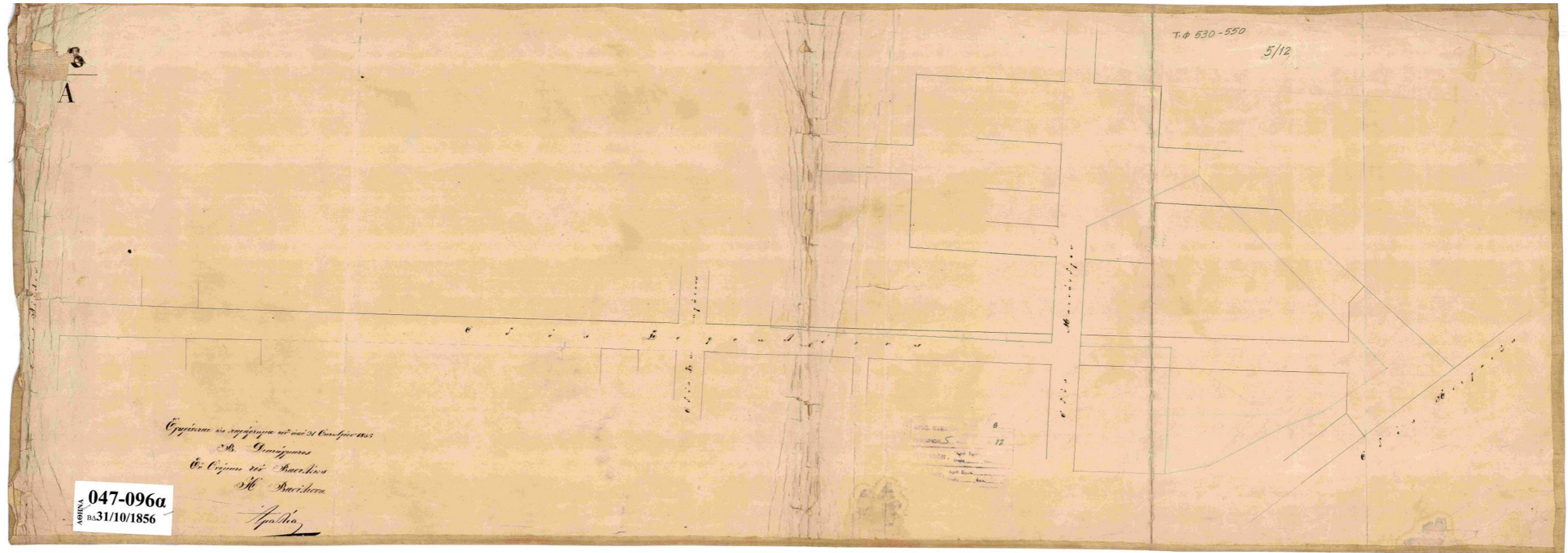
ΑΡΧ. ΕΚΧ. 3
5/13

Ἐπιπέδου τοῦ ἑκκλησιαστικοῦ
Βασίλειος
Ἄ. Ρ.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
-	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 8 Ειδικός: -	86Α'/28.12.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:200	-

3

A

T.φ 530-550

5/12

047-096a
BA.31/10/1856

Cyprianus de ...
St. ...
St. ...
St. ...

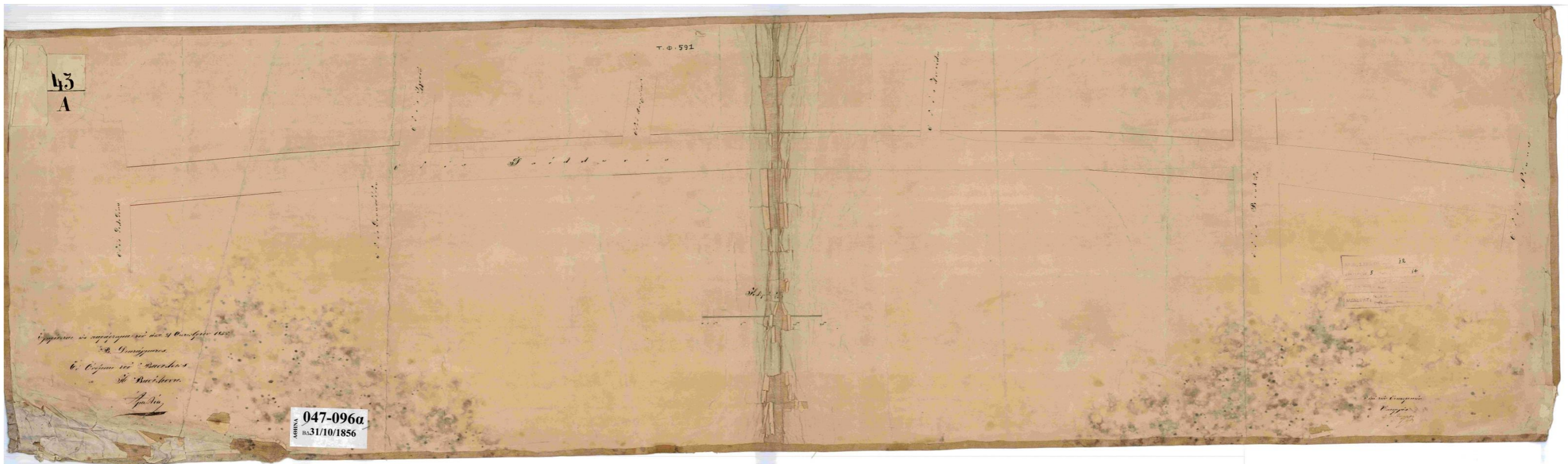
H. Davidsen

8
12

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	12	Ειδικός:	-
86Α'/28.12.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

43
A

591

047-096a
RA31/10/1856

Handwritten text in cursive script, likely a letter or technical note.

Small handwritten notes or labels on the right side of the drawing.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

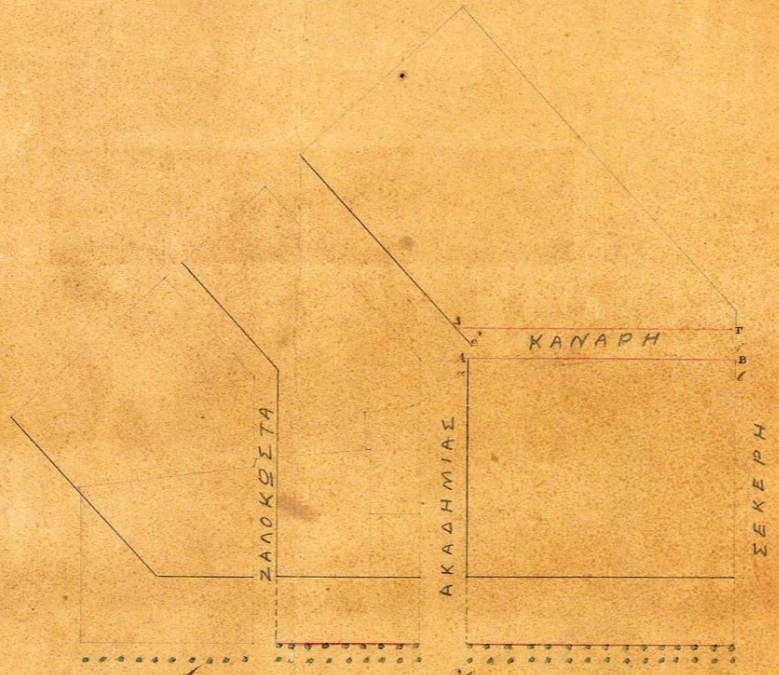
Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	6	4Α'/26.03.1857	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000				-	

48
A

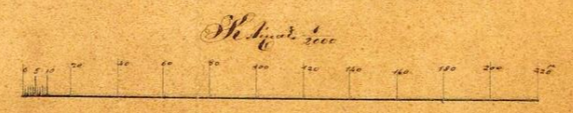
Σύμβαση ἐπὶ τῶν ἑλκείων τῶν κτηνῶν
Ἔτος 1857-578

5/9

Ἐπιπέδου ἐπὶ τῶν κτηνῶν τῶν ἀπορῶν
Ἄνδρ. Γαργαλιῶν.

[Handwritten signature]

ἄρ. 2. ΕΛΙΟΥ	6
5	9

Ἐπιπέδου ἐπὶ τῶν κτηνῶν
Ἄνδρ. Γαργαλιῶν
A.M.

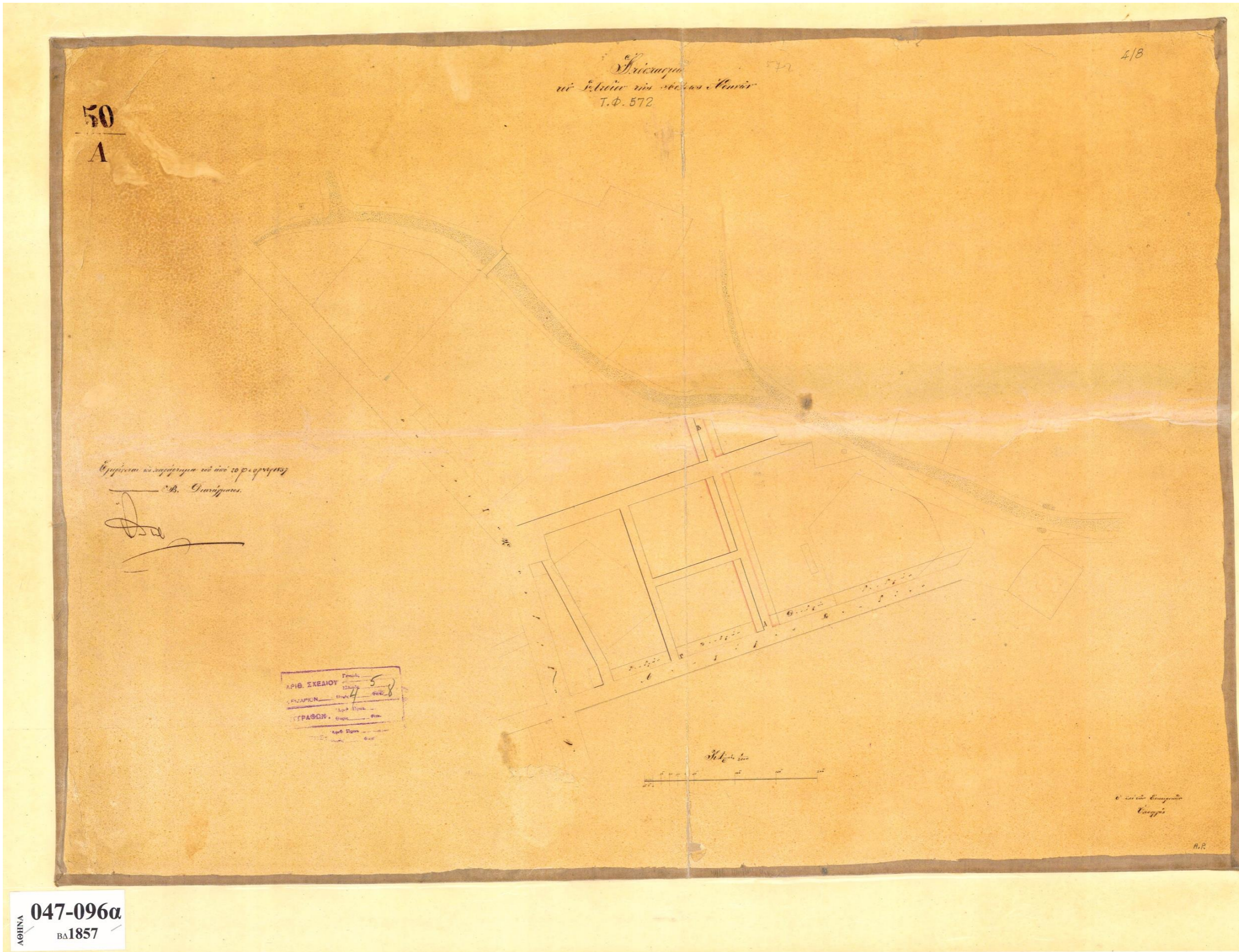
ΑΘΗΝΑ 047-096α
ΒΔ26/1/1857

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	5	5Α'/14.03.1857	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000				-	

ΑΘΗΝΑ 047-096α
BA1857

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Αθηνών»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	8	Ειδικός:	- 29Α'/03.09.1857
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει		-	

$\frac{5}{31}$

Απόδειγμα εις τω ορθία εν πλάτος Αδυνα.

Επιχειρηματίας ως παραρτήματα εν τω αεροπορικού Στρατού Διατάγματα.

Εν Αθήναις εν 31 Οκτωβρίου 1857.

[Handwritten signature]
[Circular stamp]

Αριθμ. 8
 Ημερ. 11

Ο Υπουργός των
 Εσόδων
[Signature]

ΑΘΗΝΑ **047-096α**
 ΒΑ31/8/1857

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«Διάγραμμα κανονίζον τας οικοδομικές γραμμάς προς βορράν των Ανακτόρων από της Λεωφόρου Κηφισσιάς μέχρι της οδού Αγγέσμου»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: 7	33Α'/19.09.1857
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:2000	-

ΑΘΗΝΑ

BA/6/8/1857

047-096α

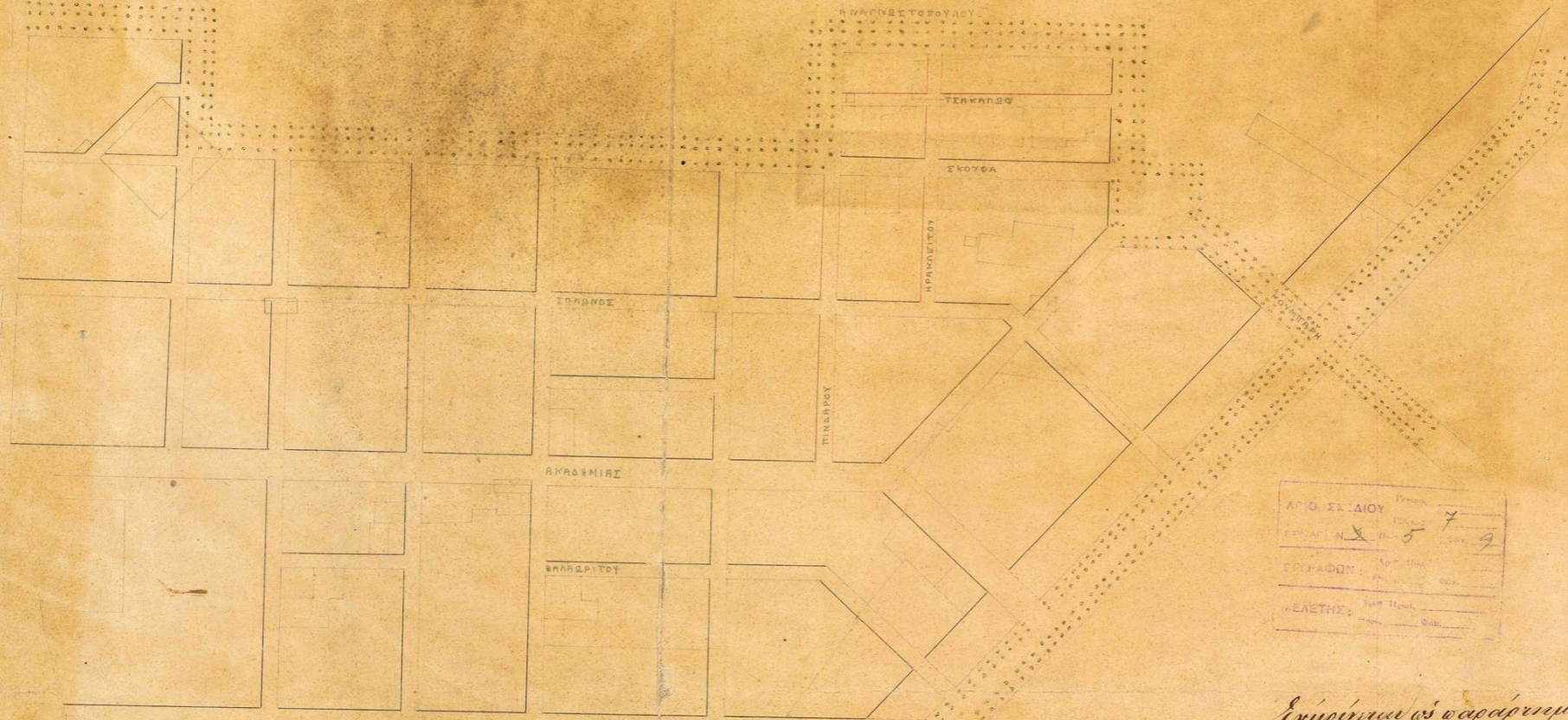
Διαγραφή των κτιρίων της οδοποιίας προς βορρά των Οραμάτων των Νεογόνων κτιρίων
μέχρι της οδού Αρξίου.

5/9

ΑΘΗΝΩΝ 1:2000 τ. φ 553-572-573

51

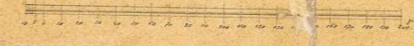
A

ΑΡ. Ο. ΣΤ. ΔΙΟΥ	7
ΕΡ. ΑΡ. Ν. Α.	5
ΕΡ. ΑΡ. Δ. Α.	9
ΕΡ. ΑΡ. Ε. Α.	
ΕΡ. ΑΡ. Κ. Α.	
ΕΡ. ΑΡ. Λ. Α.	
ΕΡ. ΑΡ. Σ. Α.	
ΕΡ. ΑΡ. Ζ. Α.	
ΕΡ. ΑΡ. Η. Α.	
ΕΡ. ΑΡ. Θ. Α.	

Εγινε η διαγραφή των κτιρίων των οραμάτων
1857. Βασιλ. Διατάγματι

Κλίμακας

[Handwritten signature]

A.P.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα κανονίζουν την οδόν Άρεως της πόλεως Αθηνών»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5	Ειδικός:	-
43Α'/14.12.1857			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

Diapypia nurefor viridior Heras
rus regis A. Durar. T. P. 590

5/13

52

A

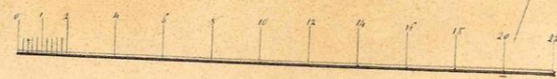
Trapper
luna p... ..
Mercurii.

log. ...

Cypripedium ...
20. Sept. 1857. B. Durar...
Nov. 1857.

Signat. 1/200

APR 5
EPH 5
ETI 13
ME

43/1857

R-ac...

047-096a
BA20/2/1857

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών. Διά την οδόν Ερεχθείου υπό την Ακρόπολιν»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	13	40Α'/11.09.1858	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200				-	

5/14

54

Απογραφή του τόπου Σ. Νέστορ με τα οικία Αίνων

Παρά τον τόπον Επισκοπική και τον Αγοράκιον

τ. φ. 611

Επισημασθέντα κτήρια κτισθέντα εν τούτοις
αυτοίς Επισκοπική και Αγοράκιον

A

Επισημασθέντα κτήρια εν τούτοις
1858 Β. Διατάγματα
Ε. Οργανισμός του Βασιλείου
H. Βασιλικόν

Απαρτία

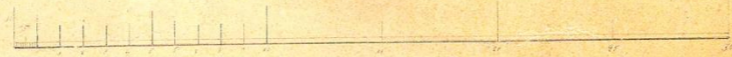
Καθολικόν

Κτίριον

Κτίριον

ΑΡΙΘ. ΣΧΗΜΑΤΟΣ	13
ΑΡΙΘ. ΠΛΑΝΟΥ	5
ΑΡΙΘ. ΗΜΕΡΑΣ	14
ΑΡΙΘ. ΜΗΝΟΣ	
ΑΡΙΘ. ΕΤΟΥΣ	

ΑΘΗΝΑ
047-096α
BA12/8/1858

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

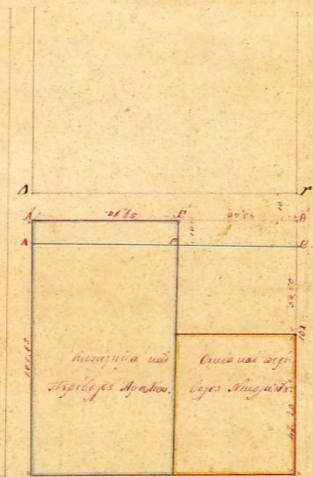
Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	9	Ειδικός:	-
10Α'/20.03.1859			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		-	

5/11

55

A

Παραστάσις τῆς ἀνωθεν εἰρησίου ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν.

Ἡ AB. παραστάσις τῆς ἀνωθεν εἰρησίου ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν.

Ἐγγραφή τῆς ἀνωθεν εἰρησίου ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν.

Ἐγγραφή τῆς ἀνωθεν εἰρησίου ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου ἰσοπέδου ἡμῶν.

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ	9
ΤΕΥΧΟΣ	5
ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ	11

Α. Π.

A.P.

ΑΘΗΝΑ 047-096α
ΒΔ 9/2/1859

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:
«Σχέδιον της οδού Αστεροσκοπείου»				Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός:	-	Ειδικός:	1	11Α'/24.03.1859
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:
Δεν υπάρχει				-

56

A

56
A

5/17

*Επιτομή της ανατολικής τμήσης της οδοῦ 21 Σεπτεμβρίου 1859
Νικόλαος Σουλτζής*

Σουλτζής

Τ. Φ. 589-609

*Ο δὲ τῆς ανατολικῆς
τμήσης
Νικόλαος Σουλτζής*

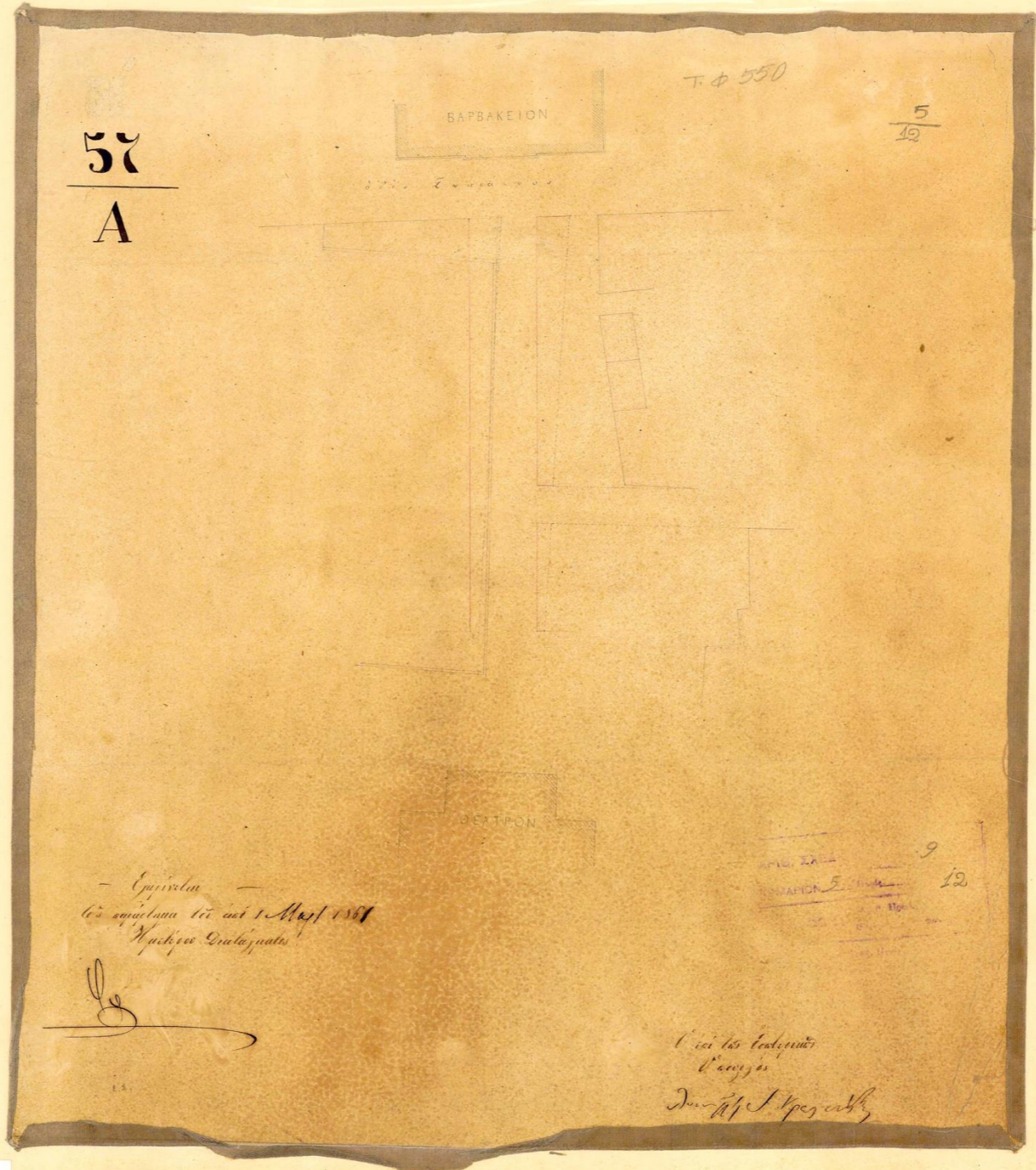
ΑΡΙΘ. ΤΥΧΑΙΟ	1
ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ	72
ΕΠΙΡΑΦΗ	
ΜΕΤΡ. ΠΛΑΤ.	

047-096α
BA21/2/1859

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	9	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει		-	

AOHNA 047-096α
BA1/3/1861

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Αθηνών»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	6	Ειδικός:	- 42Α'/23.08.1861
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1000		-	

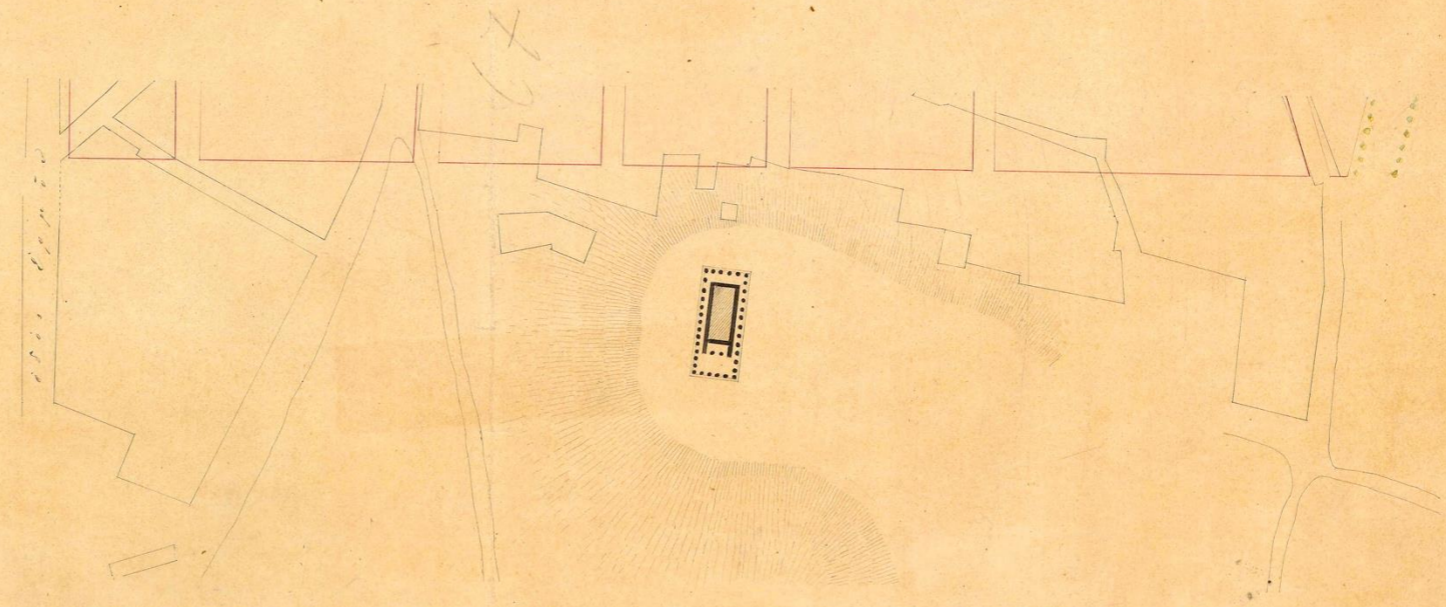
ΑΘΗΝΑ
BA177/1861
047-096α

5/13

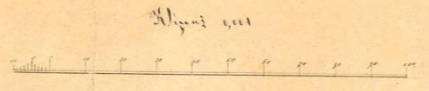
58
A

*Αίθουσα εν τῷ Ἱεῶν τῶν ἀδελφῶν
Ἱερῶν. Τ. φ 569-589*

*Επιγραφή
ἡ ἀίθουσα τῆς αἰ 17 Ἰουλίου 1861
ἡ ἀίθουσα τῶν ἀδελφῶν
ἡ ἀίθουσα τῶν ἀδελφῶν
ἡ ἀίθουσα
ἡ ἀίθουσα*

6
5 13
ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ

*ἡ ἀίθουσα τῶν ἀδελφῶν
ἡ ἀίθουσα
ἡ ἀίθουσα*

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«Διάγραμμα κανονίζον τας οικοδομικές γραμμάς προς βορράν των Ανακτόρων από της Λεωφόρου Κηφισσίας μέχρι της οδού Αγγέσμου»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: 8	42Α'/23.08.1861
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:2000	-

ΑΘΗΝΑ
BA 17/10/1862
047-096α

60

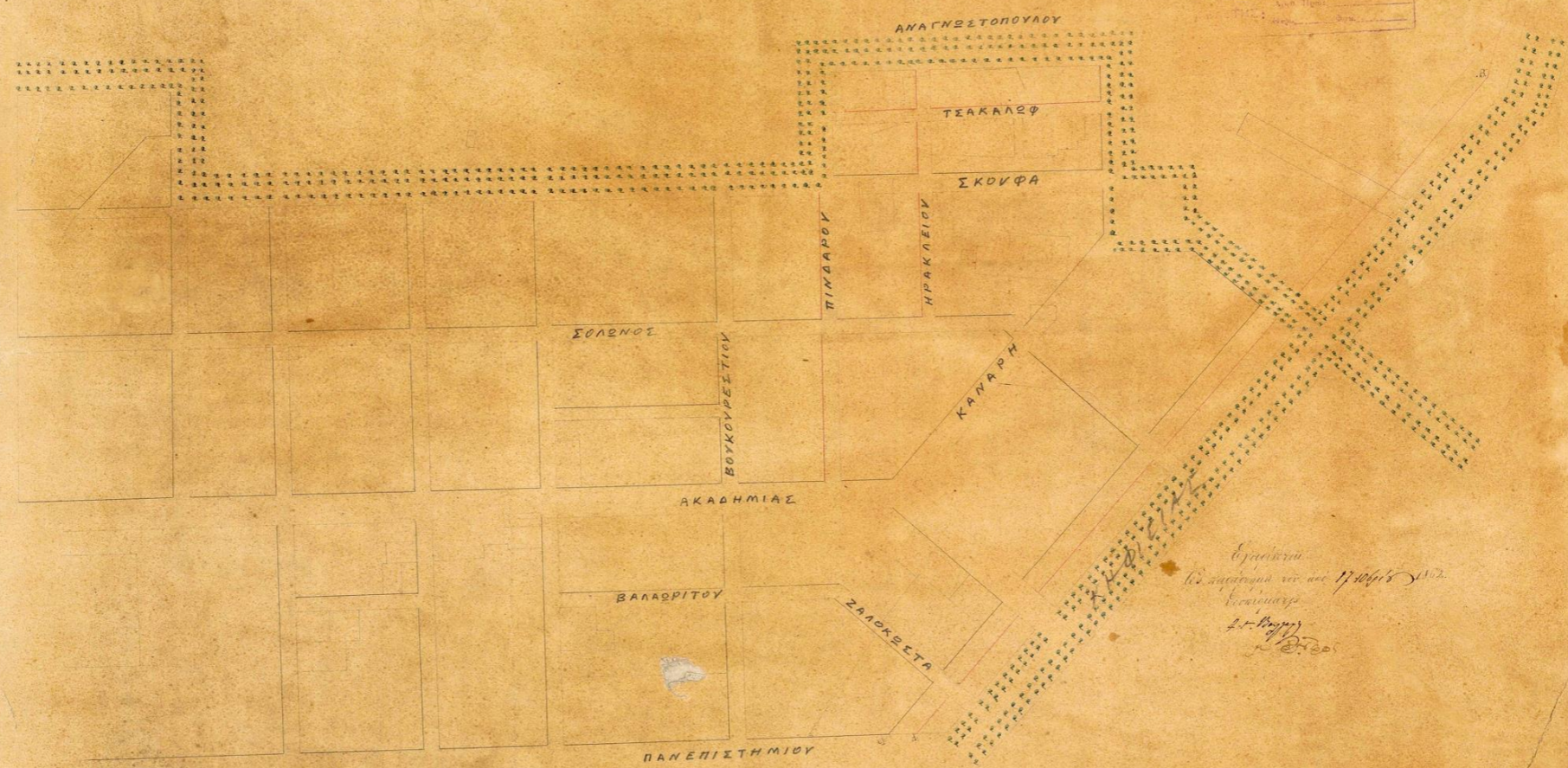
A

Πρόγραμμα ανεπίσημο των ενοικιαστών γκαρσονιέρων της Ακρόπολης
και των λοιπών κτιρίων της οδού Ακρόπολης.

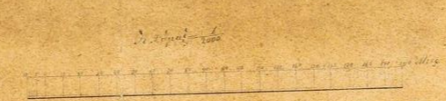
Τ. Φ. 552-553
572-573

5/9

ΑΡΧ. ΣΧΕΔ. ΟΥ	8	
Φ. Ν.	5	9
ΕΓΓΡΑΦΗ		
ΠΡΟΤΥΠΟ		

Επίσημο
ΑΡΧ. ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΛΟΙΠΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΤΕΡΗΣ ΠΛΕΥΡΗΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ.

Επιβλέπων
Ο Αρχιτέκτονας κ. Α. Μ. Μανιάτης
Καλλιμαχίας
Α. Μανιάτης

Ο κ. Α. Μ. Μανιάτης
Καλλιμαχίας
Α. Μανιάτης

A.M.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Αθήνα
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Διάγραμμα της Πλατείας Πανεπιστημίου»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	3
1Α'/15.01.1863			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1000		-	

ΑΘΗΝΑ
BA19/11/1862
047-096α

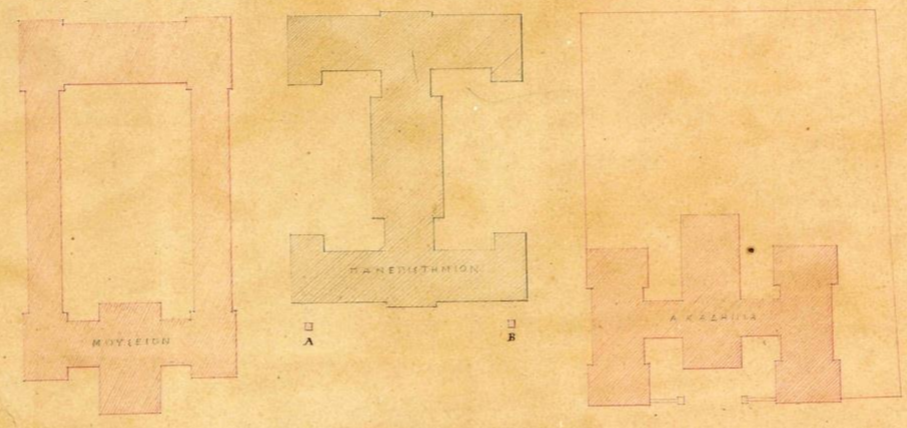
Διάγραμμα επί Μαρίας Παροικιστίου

T. 4 550-551

5
10

59
A

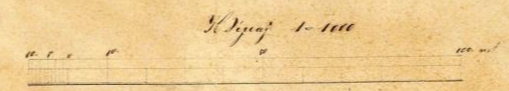
Επιτομή
ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ ἱεροῦ 1812
Ἐκκλησιαστικῶν
Ἡ. Ὁρτογιάδης Κολοκοτρώνη
2. Ἰ. Κωνσταντῆ
1812

A. Ἡ τοῦ ἁγίου ἁγίου ἁγίου ἁγίου ἁγίου
B. ἡ τοῦ ἁγίου ἁγίου ἁγίου ἁγίου

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ
ΠΛΑΝΟΝ 5
ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ
ΚΑΙ
ΤΙΤΛΟΣ

Ὁ δὲ τοῦ ἁγίου ἁγίου
Κωνσταντῆ
Κολοκοτρώνη

ΣΧΕΔΙΑ ΛΟΙΠΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΝΟΜΟΥ

ΑΤΤΙΚΗΣ

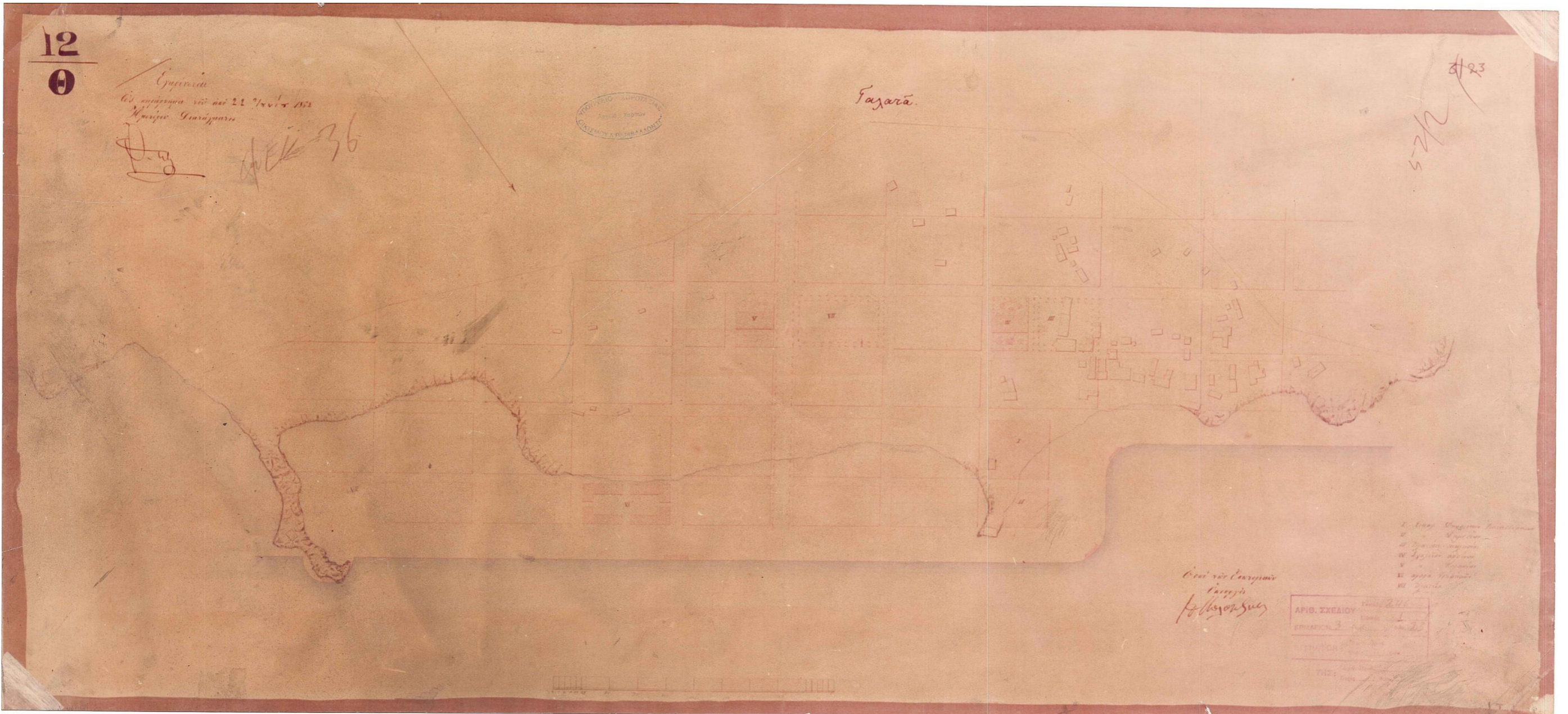

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Γαλατάς
--------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:
«Γαλατάς»				Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός:	2466	Ειδικός:	1	36Α'/17.07.1862
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:
Δυσδιάκριτη				-

Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Ελευσίνα
--------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		-	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500		1835	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Μέγαρα
--------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«MEGARA»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:1250	-

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Μέγαρα
--------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Megara. Aufgenommen im Jahre 1835 durch Geometer J.B. Beck»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:2000	Ημερομηνία Σχεδίου: 1835

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Πειραιάς
--------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «ΣΧΕΔΙΟΝ του διορισμένου μέρους εις τον Πειραιά διά την (...) (δυσδιάκριτο) των Υδριωτών»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	18Α'/20.05.1838
Κλίμακα/ες Σχεδίου: Δυσδιάκριτη	Ημερομηνία Σχεδίου: Φεβρουάριος 1838

Απρίλ 19

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	.....
ΕΡΜΑΡΙ Ν.	.....
ΕΓΓΡΑΦΙΑΝ	.....
ΜΕΛΕΤΗΣ	.....

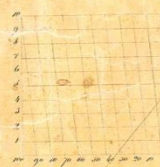
αδελφ. ...
 120 ...
 αλλ. ...
 ...

3/2

ΣΧΕΔΙΟΝ

των ενοικιαστικων γησεων εν τω Πρωτομολυβδω
 τω Νυκτω

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...
5. ...
6. ...
7. ...
8. ...
9. ...
10. ...
11. ...
12. ...

Νεγρο

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Πειραιάς
--------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: -	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 559 Ειδικός: 1	34Α'/29.09.1850
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:2500	Ημερομηνία Σχεδίου: -

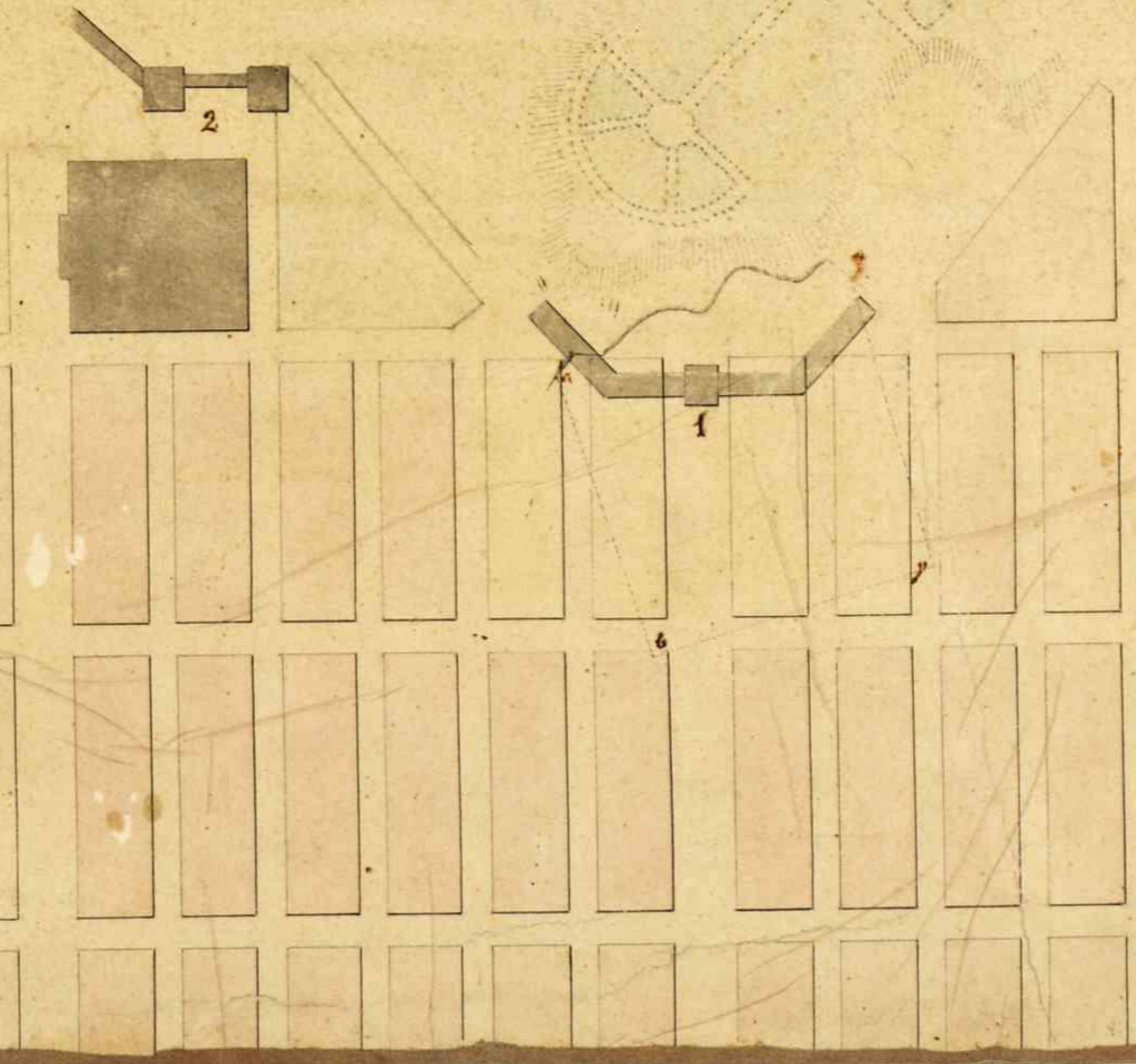
Β.Δ/μα 30.Β.1850 ΦΕΚ 34 /29950
 1.2500
 Απορί κατάρτησι πλάτους που
 προσέλασε επίχωσι Αρμένοι
 /Αρμενίας (Παγοδιάνι)
 κ. Παντοδ

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
 ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	559
ΕΠΙΛΟΓΗ	1
ΕΠΙΛΟΓΗ	3
ΕΠΙΛΟΓΗ	3
ΕΠΙΛΟΓΗ	3
ΕΠΙΛΟΓΗ	3

Ελευθερία 20 Νοβ. 1850.
 Ερ. Ιωάννου του Παγοδιάνι
 Παγοδιάνι.
 Αρμενία

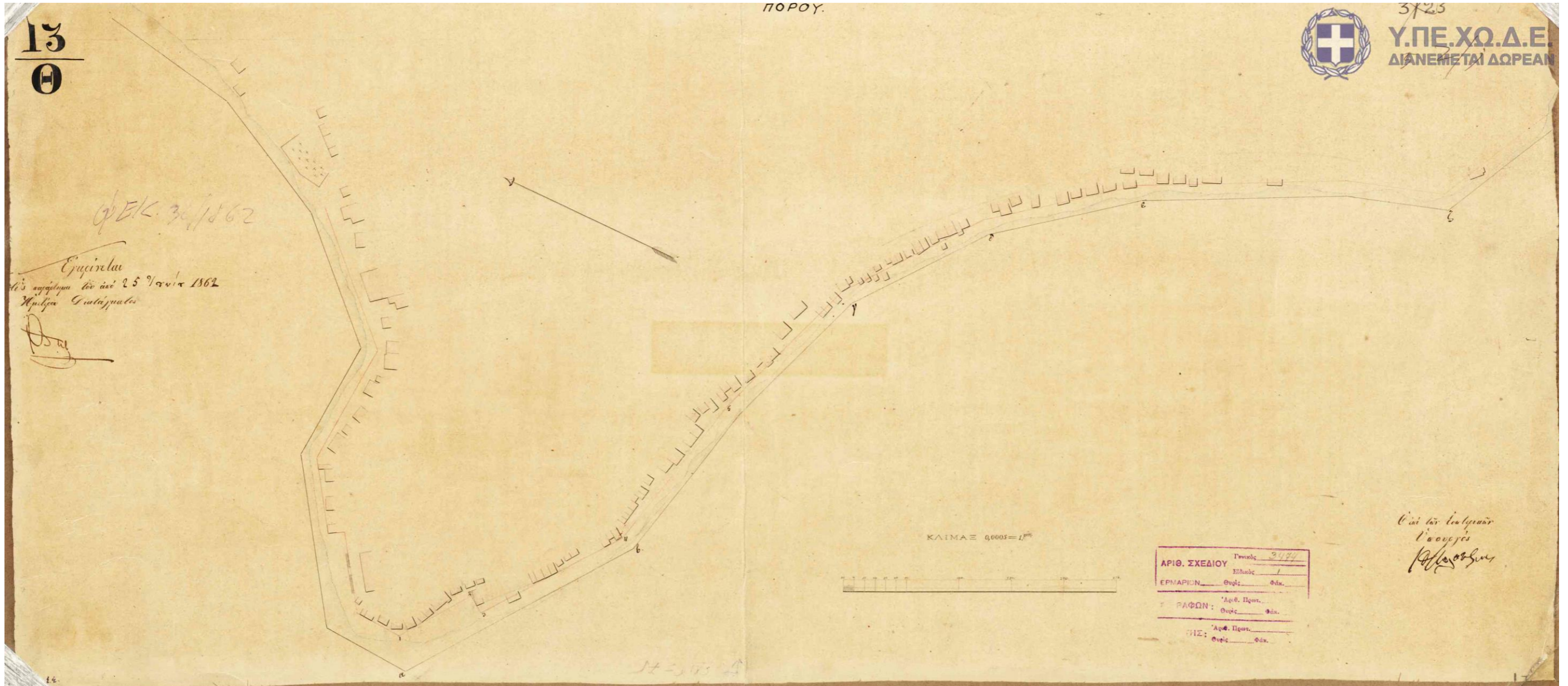
Διευθυντής
 1. γραφείο
 2. ανάδοχοι
 3. ...

...
 ...

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αττικής	Πόλη / Οικισμός: Πόρος
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:
«ΠΟΡΟΥ»				Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός:	3474	Ειδικός:	1	36Α'/17.07.1862
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:
Δυσδιάκριτη				-

13
0

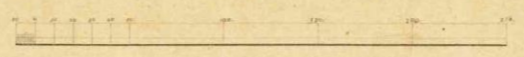
ΠΟΡΟΥ.

3725
Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

ΕΚΚ. 30/1862
Εγκύλιαι
25 Ιανυα 1862
Κωνσταντίνος
D. S. M.

ΚΛΙΜΑΞ 0,0005 = 1/2000

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Τεχνικός	3474
ΕΡΜΑΡΙΟΝ	Θυράς	Φάκ.
ΠΑΦΩΝ	Αρθ. Περσ.	Φάκ.
ΠΙΣ	Αρθ. Περσ.	Φάκ.

Οι εν τούτοις
Υποσημειώσεις
Κωνσταντίνος

ΣΧΕΔΙΑ ΛΟΙΠΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΛΟΙΠΩΝ

ΝΟΜΩΝ

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Αγρίνιο
-----------------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΑΓΡΙΝΙΟΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		1838	

1/3 79/11

ATPINION

1 Mäiler = 2000

Handwritten signature and date
1811

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Αγρίνιο
-----------------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΑΓΡΙΝΙΟΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		1845	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Αγρίνιο
-----------------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΑΓΡΙΝΙΟΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	1	Ειδικός:	1
6Α'/12.02.1853			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Άργος Αμφιλοχικό (Καρβασαράς)
-----------------------------------	--

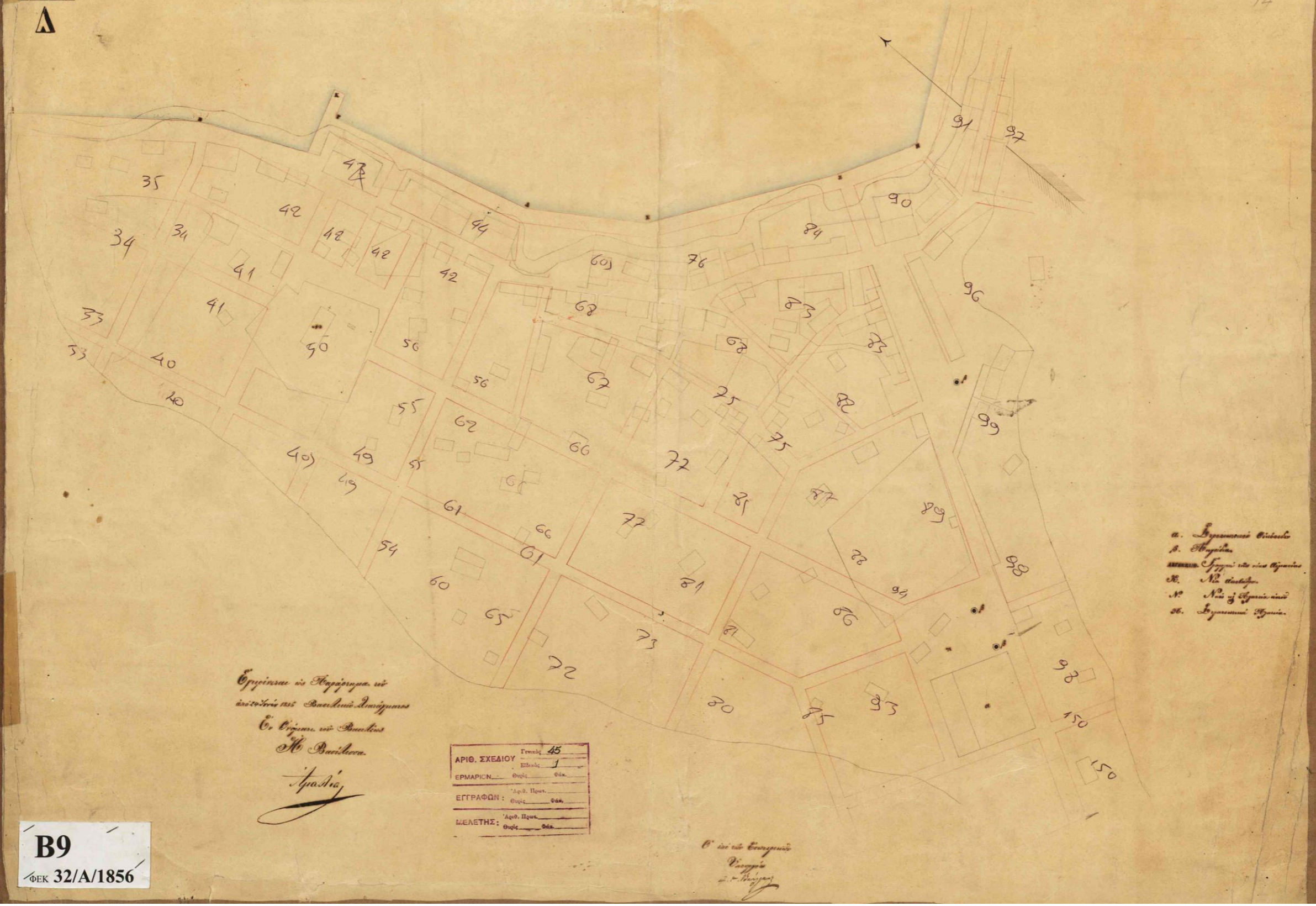
Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΚΑΡΒΑΣΑΡΑ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	45	Ειδικός:	1	32Α'/23.07.1856	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει				-	

6
Δ

ΣΧΕΔΙΟΝ ΚΑΡΒΑΣΑΡΑ

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

α. Συγκομιδή Βιολών
 β. Αγορά
 γ. Αποθήκη
 δ. Νέα κτίρια
 ε. Νέα κτίρια
 στ. Συγκομιδή Βιολών

Εργασίαι εν Καρβάσαρ εν
 εντοστάσι τῆς Βασιλικῆς Διαίτησεως
 Ἐν Ἐργασίαις τῆς Βασιλικῆς
 Ἡ Βασιλικῆς
Handwritten signature

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Γενική 45
ΕΡΜΑΡΙΟΝ	Επίπεδο 1
ΕΓΓΡΑΦΩΝ	Ἄρ. Πρωτ. Φάκ.
ΜΕΛΕΤΗΣ	Ἄρ. Πρωτ. Φάκ.

Ἐν τῇ ἐπιπέδῳ
 Βασιλικῆς
Handwritten signature

B9
 ΦΕΚ 32/Α/1856

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Αστακός
-----------------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΑΣΤΑΚΟΥ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	55	Ειδικός:	1
34Α'/21.06.1862			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Μεσολόγγι
-----------------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙΟΥ»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 73 Ειδικός: 1	7Α'/08.03.1847
Κλίμακα/ες Σχεδίου: Δυσδιάκριτη	Ημερομηνία Σχεδίου: 01.09.1845

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Μεσολόγγι
-----------------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του εγκεκριμένου Σχεδίου Μεσολογγίου»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	74	Ειδικός:	2
43Α'/25.11.1850			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει		-	

3

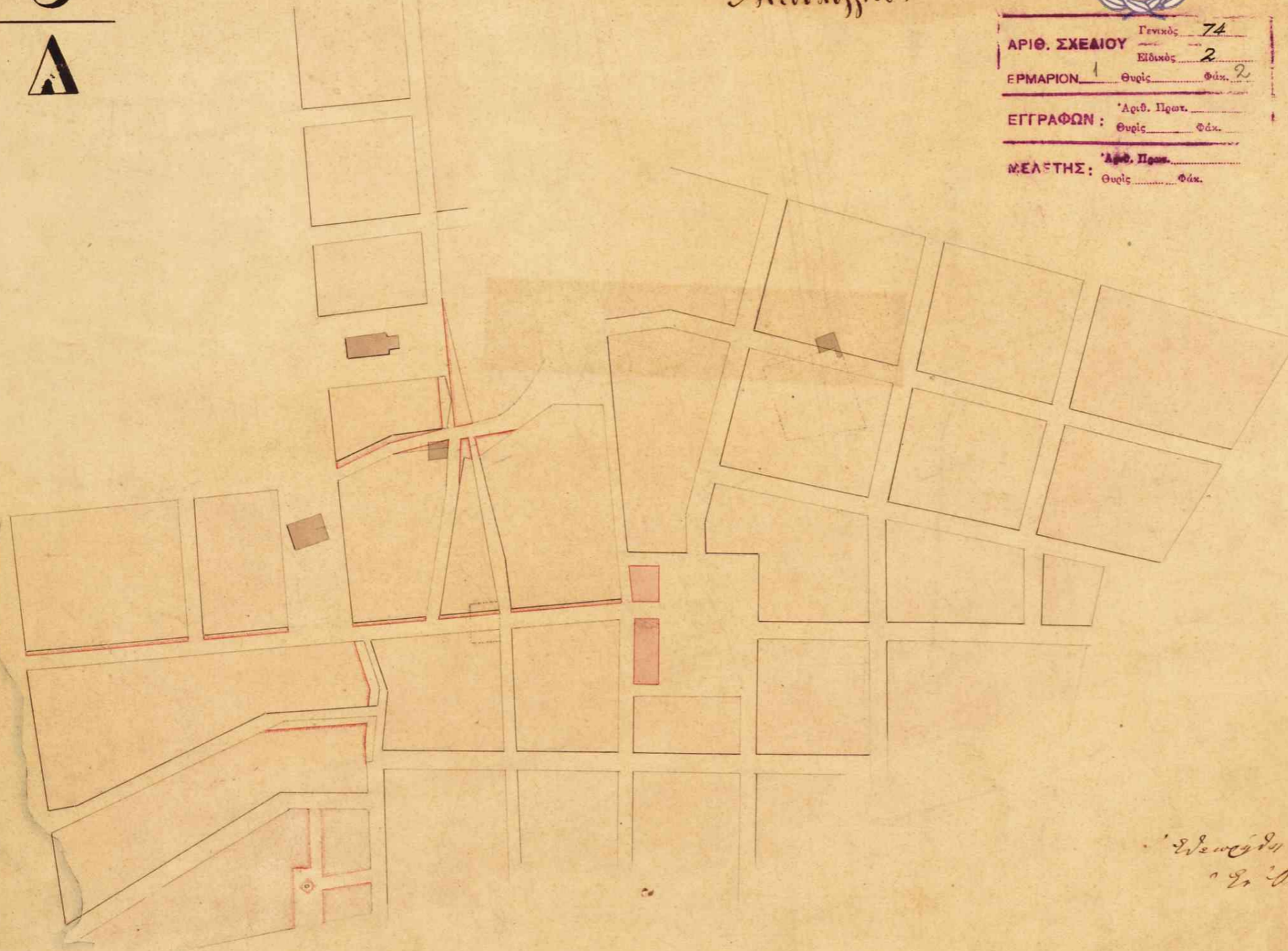

Απόσπασμα του γνωστού σχεδίου
Μουσουλίου.

Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Γενικός	74
	Ειδικός	2
ΕΡΜΑΡΙΟΝ	Θυρίς	Φάκ. 2
ΕΓΓΡΑΦΩΝ :	Αριθ. Πρωτ.	
	Θυρίς	Φάκ.
ΜΕΛΕΤΗΣ :	Αριθ. Πρωτ.	
	Θυρίς	Φάκ.

Ένεγκθη εν τ' Οκτ. 1850.
Εν τ' Οκτώβρι του Παλαιού
Α. Παλιού.

ΦΕΚ 43/1850

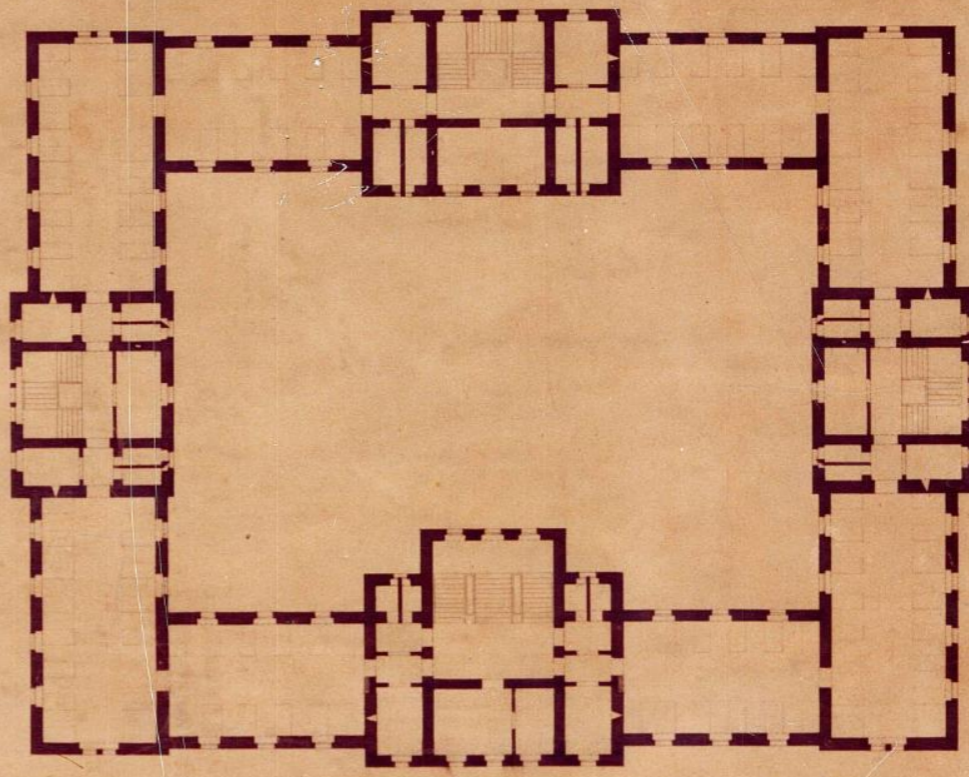
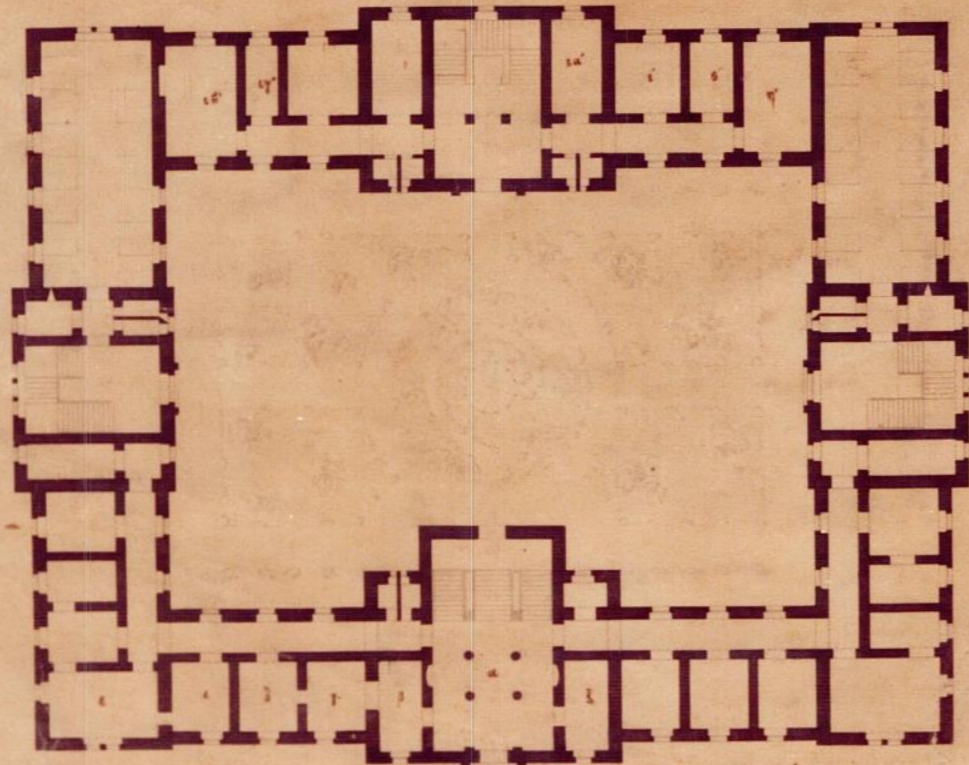
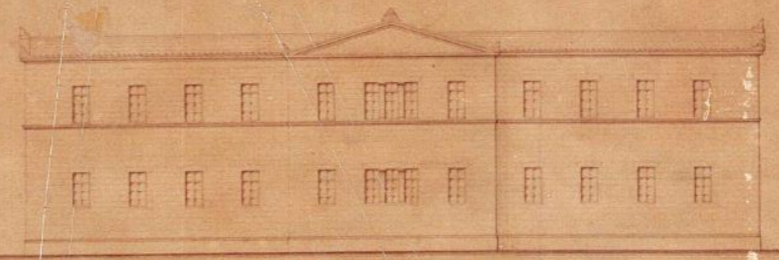
Αναλία

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

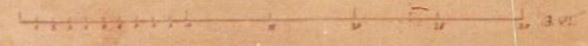
Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Μεσολόγγι
-----------------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: -	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:200	Ημερομηνία Σχεδίου: 03.07.1852

4
Δ

- α. Επίθω.
- β. Δωμάτιον βιβλιοθήκης.
- γ. Δωμάτιον τμήματων.
- δ. Δωμάτιον Ελευθέρων.
- ε. Φαρμακείον (υπό τούτοις τὸ ἰατρικόν).
- ς. Δωμάτιον Φαρμακωπῶν.
- ζ. Ἰατρικόν.
- η. Πλυντήριον.
- θ. Λοιπὸν.
- ι. Δωμάτιον κατοικοεργασίου.
- ια. Κουζίνα.
- ιβ. Μαγειρεῖον.
- ιγ. Αὐθόρμη Μαγειρεῖον.

Βασίλειον ἐν Ἀθήναις 1834
Ἰωάννης οἶκ. 8 Νοεμ. 1832

Οὐκ ἔστιν ἔργον
Ἰωάννης οἶκ.
1832

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αιτωλοακαρνανίας	Πόλη / Οικισμός: Ναύπακτος
-----------------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ της πόλεως και του Φρουρίου Ναυπάκτου»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	112	Ειδικός:	1
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500		Ιανουάριος 1838	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αργολίδας	Πόλη / Οικισμός: Ναύπλιο
----------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	262	Ειδικός:	2
13Α'/03.05.1848			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει		-	

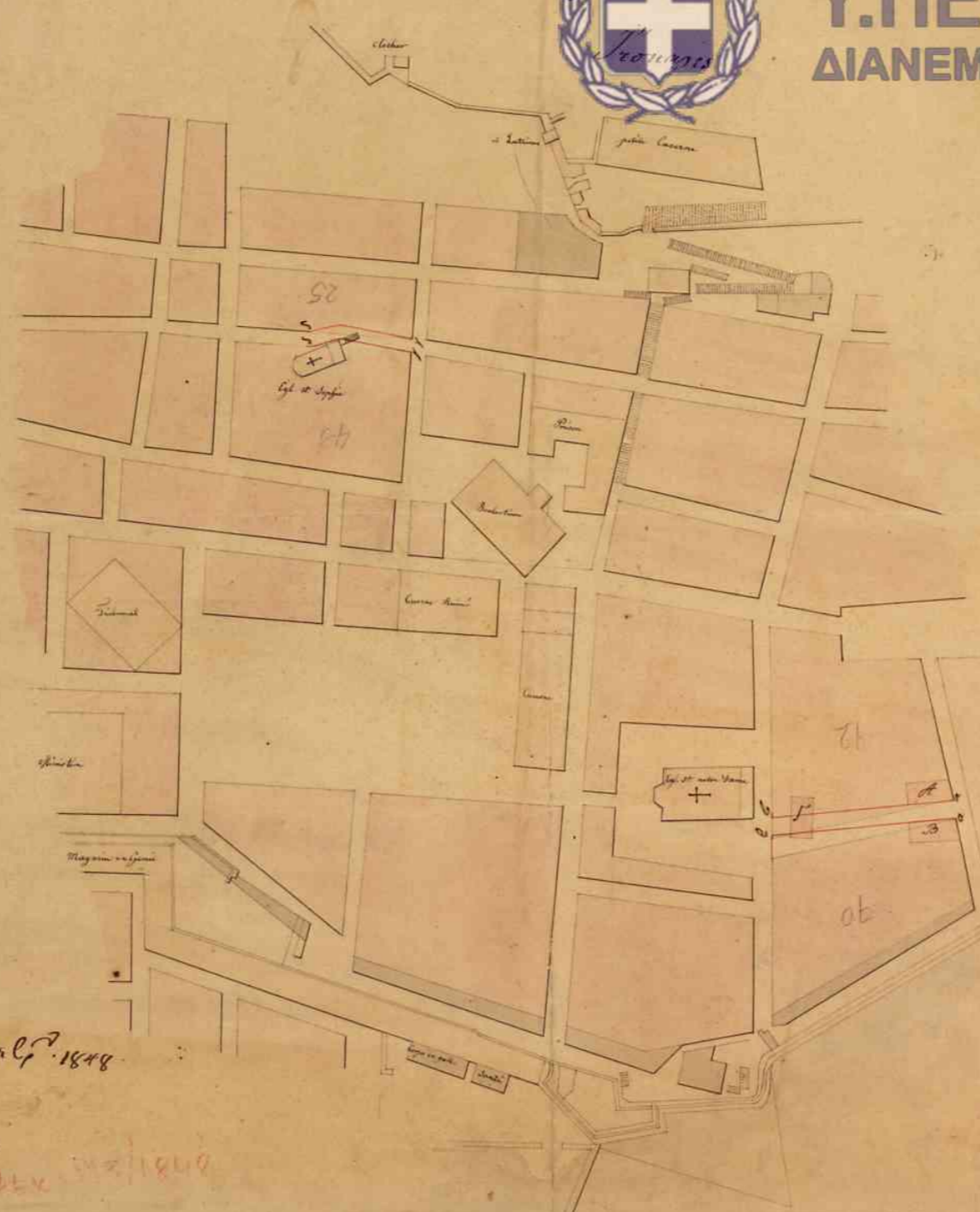
3
H

ΝΑΥΠΛΙΟΝ

2/24

Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Γ. Οικία του Ν. Μαυροῦ

Υψηλῆς
Ἐ. Αἰῶν. 21. φιλ. 1848

19

δεν μεταβιβάζεται

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Γενικός 262
ΕΡΜΑΡΙΟΝ	Είδος 2
ΕΓΓΡΑΦΩΝ	Φύλ. 24
ΕΛΕΤΗΣ	Φύλ. 24

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αργολίδας	Πόλη / Οικισμός: Ναύπλιο
----------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Ναυπλίου»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	263	Ειδικός:	3	29Α'/17.08.1849	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει				-	

Απόσπασμα
Εκ του Σχεδίου της Πόλεως Αθηνών

2/24

4
Εξαιρούται του ισόγειου της υπό γοιχ. εκ όδου
αυτή την με έσοδον χρέμα σφραγισμένον
Ειδυφραγμένον

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

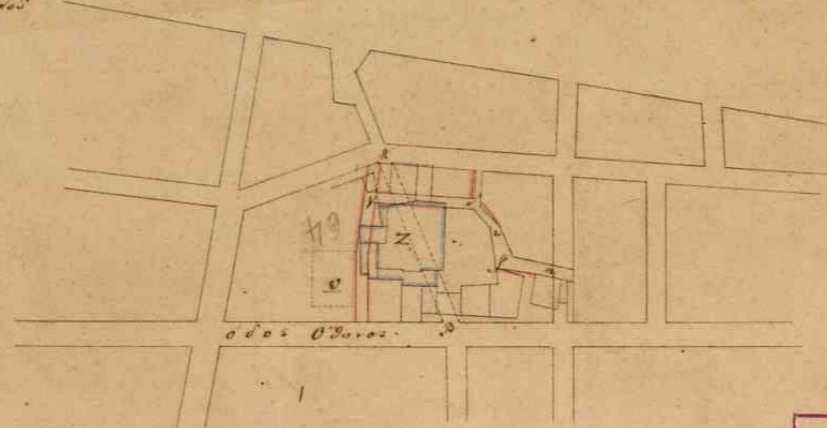
Θ Τ. Οικία Στάβρου Κορμηίδα

Απόσπασμα
Εκ του Σχεδίου της Πόλεως Αθηνών

Γραμματείας της υπό γοιχ. ΑΒ όδου καί
Διακρίσεις της υπό γοιχ. γδ.ε.στ. η παλαιάς όδου
αυτή την με έσοδον χρέμα σφραγισμένον
Ειδυφραγμένον

Ζ. Λουτρόν της Πόλεως

επιτάχ. εν Αθήναις ημερ. 11. αυγούστου 1849

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Γενικό 263
ΕΡΜΑΡΙ. Ν. 2	178ος 3
ΕΙΣΤΡΑΦΟΝ	σδμ. 24
ΜΕΛΕΤΗΣ	Αγ. Πρωτ. σφδ. σδμ.

44x 24 / 249

IT [unclear]

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αργολίδας	Πόλη / Οικισμός: Ναύπλιο
----------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Παράρτημα του Σχεδίου της Πόλεως Ναυπλίας περί την Μεγάλην Πύλην του Αιγιαλού»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 264 Ειδικός: 4	34Α'/13.09.1854
Κλίμακα/ες Σχεδίου: Δεν υπάρχει	Ημερομηνία Σχεδίου: -

Επισημασμένα
από την Ε.Π.Α. τα κτίρια που
είναι κατασκευασμένα με
υλικό που προέρχεται από
το Εργαστήριο της Ε.Π.Α.
από την Ε.Π.Α. τα κτίρια που
είναι κατασκευασμένα με
υλικό που προέρχεται από
το Εργαστήριο της Ε.Π.Α.

Παραρτήματα των Εργασιών της Δέσμης Νο. 264
για τον Μπαρ Μπαρ και Μπαρ

2/24

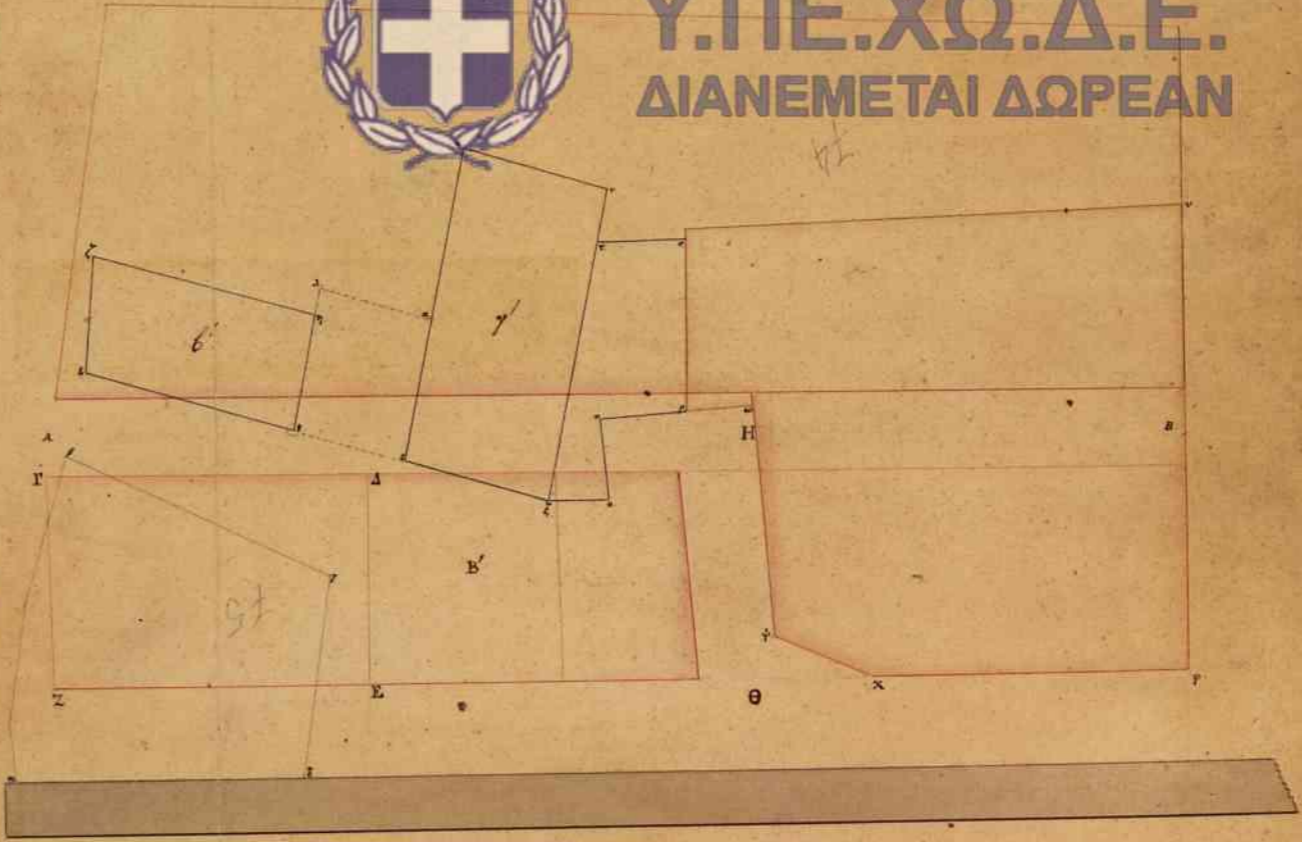
6
0

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Επισημασμένα κτίρια της Δεσμής Νο. 264
από το 1854
Αμφισβήτου

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Γενικό 264
	Είδος 4
ΕΡΜΑΡΙΟΝ	2
	Επιφ. 24
ΕΓΓΡΑΦΩΝ:	Αριθ. Πρωτ. 56
	Επιφ. 56
ΜΕΛΕΤΗΣ:	Αριθ. Πρωτ. 56
	Επιφ. 56

DEC 59/1854

Οτι τα κτίρια
είναι κατασκευασμένα
από υλικό που προέρχεται
από το Εργαστήριο της Ε.Π.Α.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αρκαδίας	Πόλη / Οικισμός: Σινάνο
---------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΣΙΝΑΝΟ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αρκαδίας	Πόλη / Οικισμός: Τρίπολη
---------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Plan de Tripolitza»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	371	Ειδικός:	1
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αρκαδίας	Πόλη / Οικισμός: Τρίπολη
---------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του σχεδίου Τριπόλεως»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	372	Ειδικός:	2
29Α'/17.08.1849			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δεν υπάρχει		11.08.1849	

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

Πολεοδομικό σχέδιο
του οικισμού Σπυριδίου

2/21

α.β. η μεταρρυθμίση
την οποίαν επιτάσσεται

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ 372
ΕΠΙΜΕΤΡΟ 2
ΕΣΤΡΑΦΟΝ 11
ΜΕΛΕΤΗΣ Α.Ρ.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αρκαδίας	Πόλη / Οικισμός: Τρίπολη
---------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
-		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	374	Ειδικός:	4
63Α'/25.10.1856			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		-	

Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

3
ΣΤ

Αδελφία Γερμανοί Μελίτες

2/11

Αδελφία Γερμανοί Μελίτες

Επιτομή...

Εργαστήριο...

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	374
ΕΡΜΑΡΧΗ	4
ΕΓΓΡΑΦΩΝ	
ΜΕΛΕΤΗΣ	

1:200

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αρκαδίας	Πόλη / Οικισμός: Τρίπολη
---------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Σχέδιον στοών των οικοδομηθησομένων οικιών πέριξ της πλατείας»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 376 Ειδικός: 6	15Α'/15.04.1860
Κλίμακα/ες Σχεδίου: Στοών 1:100, Πλατείας 1:500	Ημερομηνία Σχεδίου: -

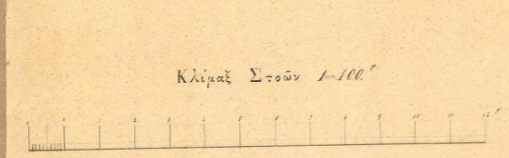
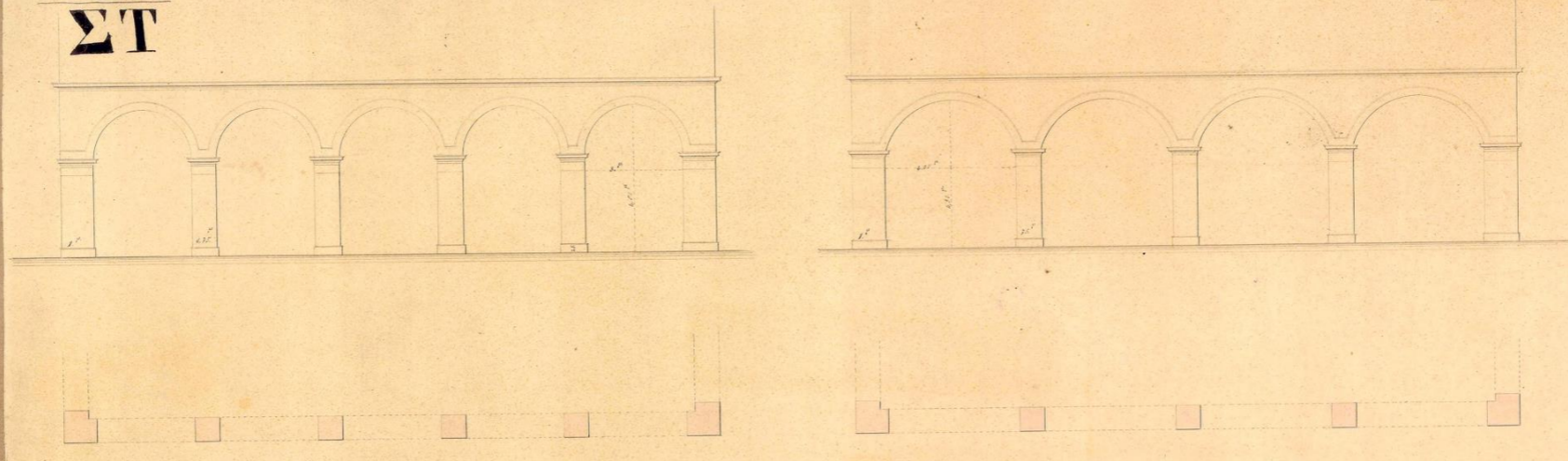

5
ΣΤ

Επίτοιχο εντός τῶν ἐπιπέδων ἀποκρίσεως οὐκ αὐτῆς ἀνακίτης.

2/11

Ὁρα Διάγραμμα ἐν Ἐργημερίῳ
Ἡρόδοτου τοῦ 1860.
Σελ. 11.

Επιτίθεται
ὡς παράγραμμα τῶν ἀπὸ 14 Μαρτίου 1860.
B. Γεωργίου

Πλατεία ἁγίου Βασίλειου
ἐν Τριτάτῳ

Γενική	376
ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	6
ΦΜΑΡΙ Ν.	Θεός
ΕΓΓΡΑΦΟΝ	Θεός
ΤΗΣ	Θεός

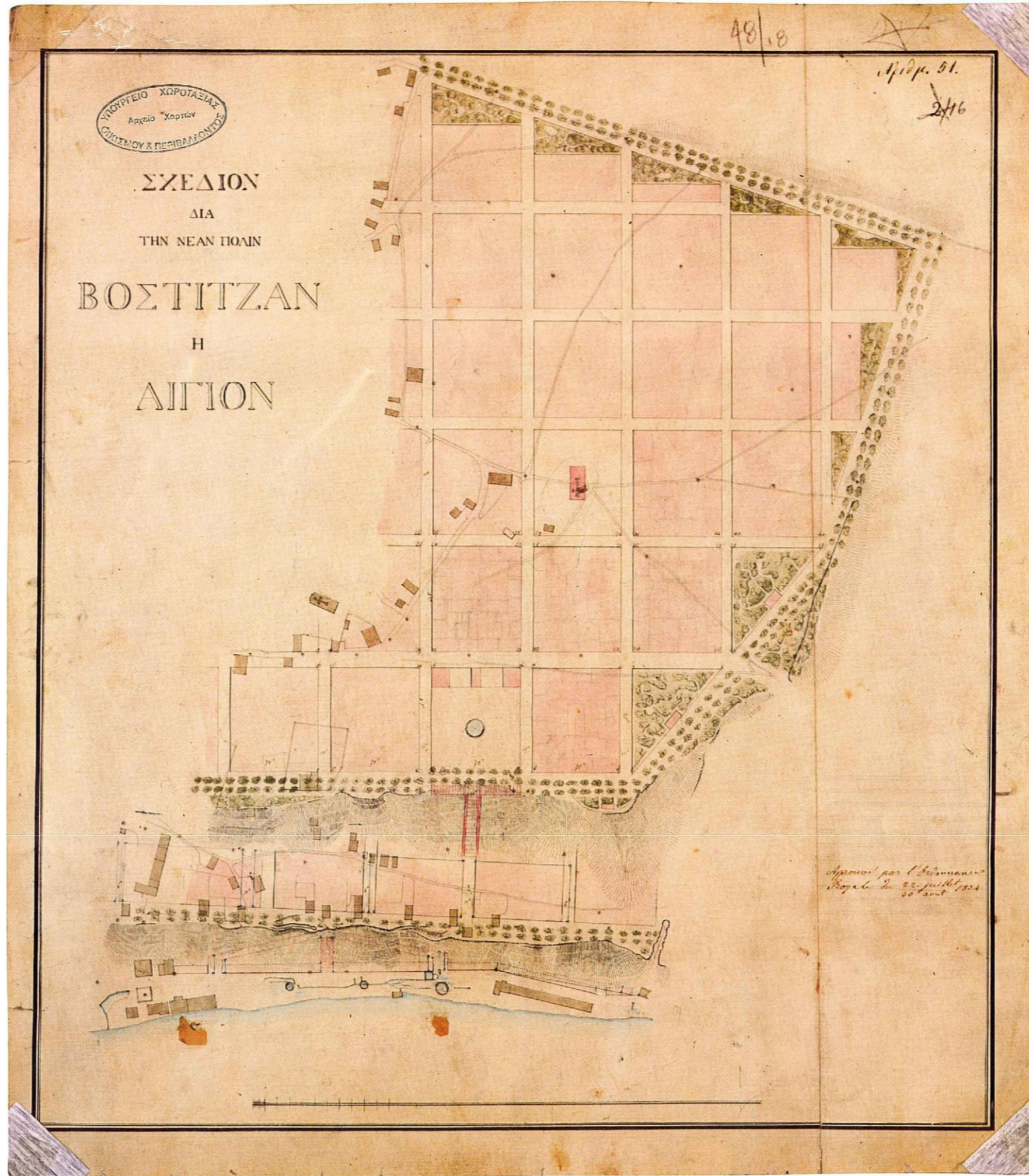
Για τὸ Ἐργημερίον
Ἡρόδοτου
1860

A.P.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αχαΐας	Πόλη / Οικισμός: Αίγιο
-------------------------	----------------------------------

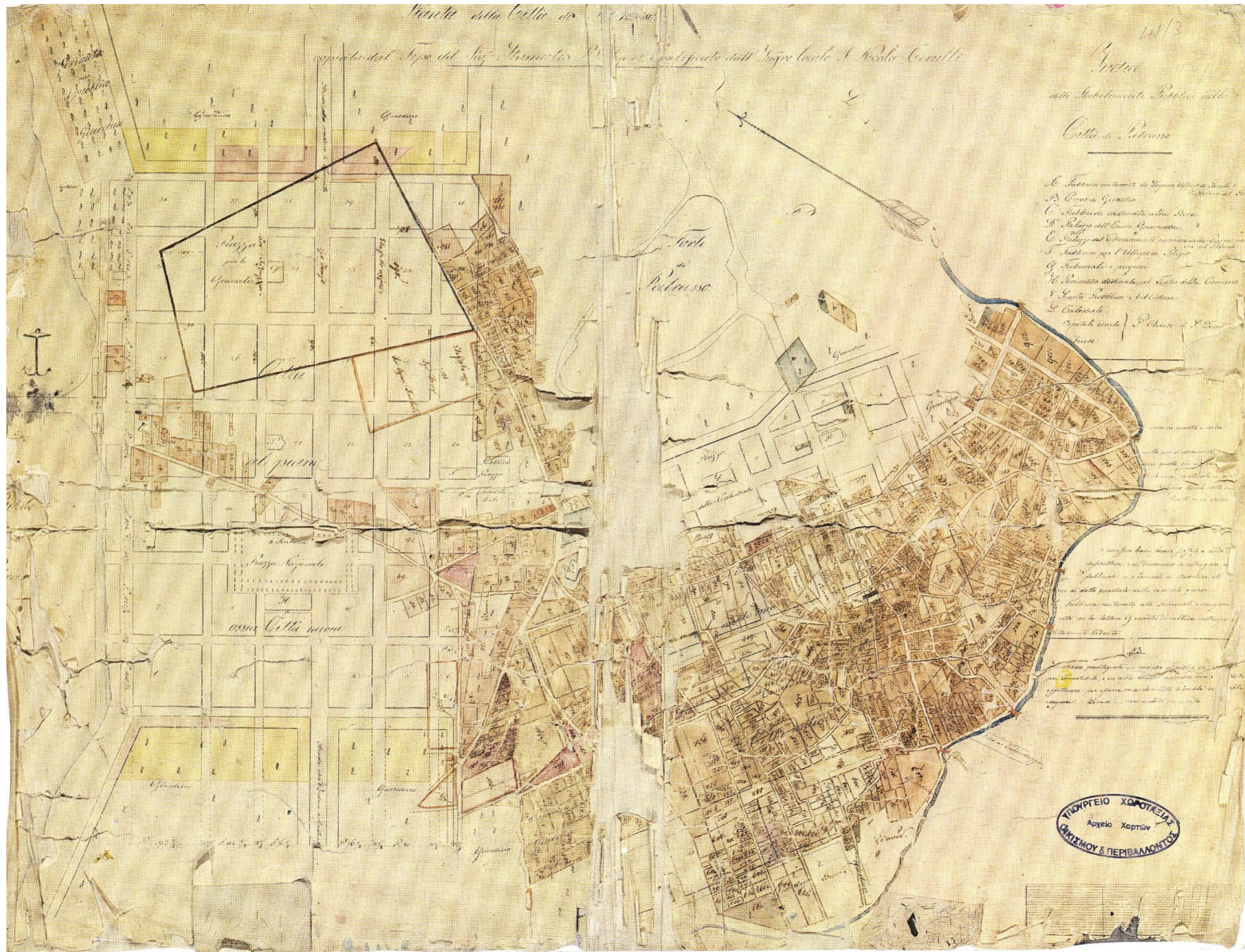
Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΠΟΛΙΝ ΒΟΣΤΙΤΖΑΝ Ή ΑΙΓΙΟΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000		22.07.1834	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αχαΐας	Πόλη / Οικισμός: Πάτρα
-------------------------	----------------------------------

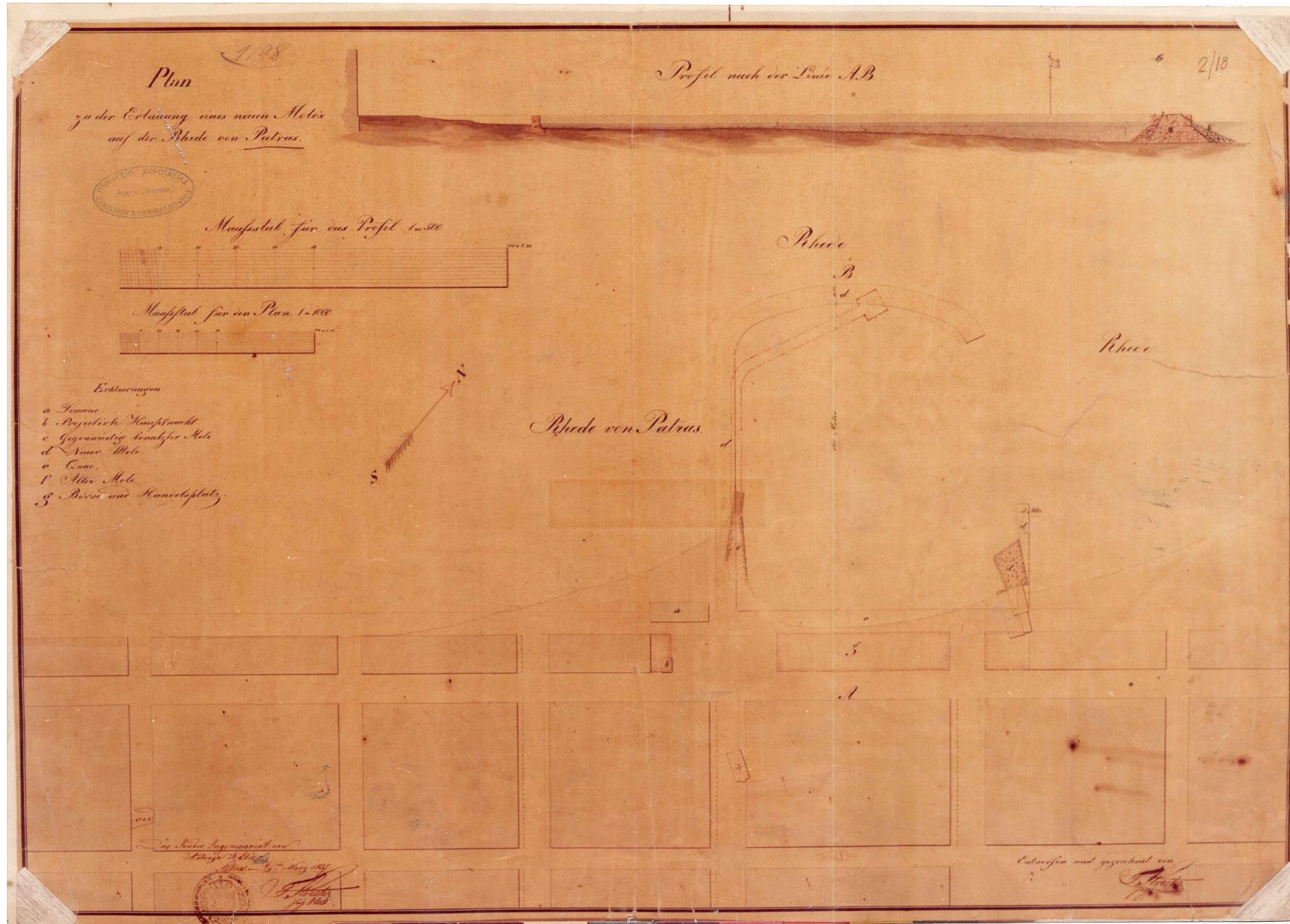
Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Pianta della Citta di Patrasso»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη		1837	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Αχαΐας	Πόλη / Οικισμός: Πάτρα
-------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«PLAN zu der Erbauung eines neuen Molo's auf der Rhede von Patras»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
Κάτοψη 1:1000, Τομή 1:500		06.03.1837	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Βοιωτίας	Πόλη / Οικισμός: Θήβα
---------------------------	---------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«PLAN DE THÈBES»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500		-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Βοιωτίας	Πόλη / Οικισμός: Θήβα
---------------------------	---------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΘΗΒΩΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	2645	Ειδικός:	2
27Α'/24.07.1861			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1250		-	

ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΘΗΒΩΝ

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

72/4

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ ΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΥ

28 Νομβρίου 1861

Γενικαρχος του Αρχιτεκτονικού

ΦΕΚ 27/1861

ΕΓΚΡΙΝΕΤΑΙ
ΩΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΠΟ 1 ΙΟΥΛΙΟΥ 1861
ΗΜΕΤΕΡΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ
(Υποφ.)..... *Αρμαγιά*

Κλίμακας 1:10000 = 0,0001 γούτι 0,0001 επί 5 Μέτρα.

Γ10
ΦΕΚ 27/Α/1861

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	2645
Σελίδα	2
ΕΡΜΑΡΙΣΜΟΣ	4 φύλλο επί 22
ΕΓΓΡΑΦΩΝ	Διπλ. Πρωτ. Φακ.
ΕΠΙΣ. ΤΙΤΛΟΣ	Διπλ. Πρωτ. Φακ.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Βοιωτίας	Πόλη / Οικισμός: Θήβα
---------------------------	---------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Σχέδιον αναγερθησομένου Ναού εν Θήβαις»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	2646	Ειδικός:	3
27Α'/24.07.1861			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

121

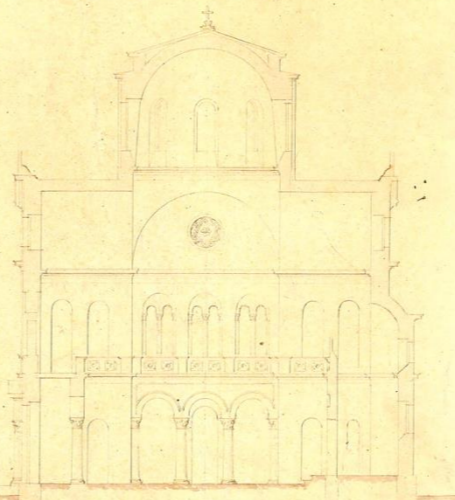
A

I. Kiriakou
Αρχιτεκτονικός Γραφείο

4/22

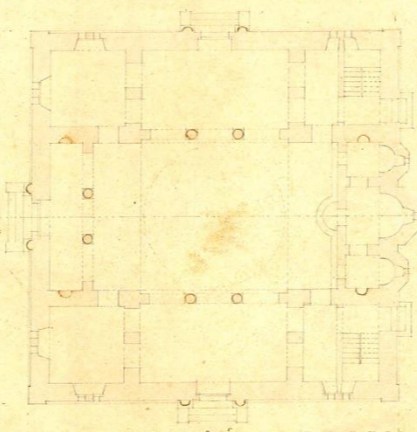
Καθεδρικός

Πλάνη ΑΒ

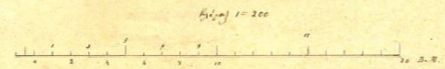

Επιπέδου
Α) Καθεδρικός ναός Αγίου
Μαρκου Παύλου
Β) Οικία του Δαβίδ
Η. Βαδισσά
Αγία

Καθεδρικός

ΑΡΙΘ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Γενικό	2016
ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΣ	Επίσης	3
ΕΡΓ. ΑΡΧ. Ν.	Θυρίδες	Φάκ. 2/2
ΕΓΓΡΑΦΩΝ:	Αρ. Πρωτ.	
	Θυρίδες	Φάκ.
ΜΕΛΕΤΗΣ:	Αρ. Πρωτ.	
	Θυρίδες	Φάκ.

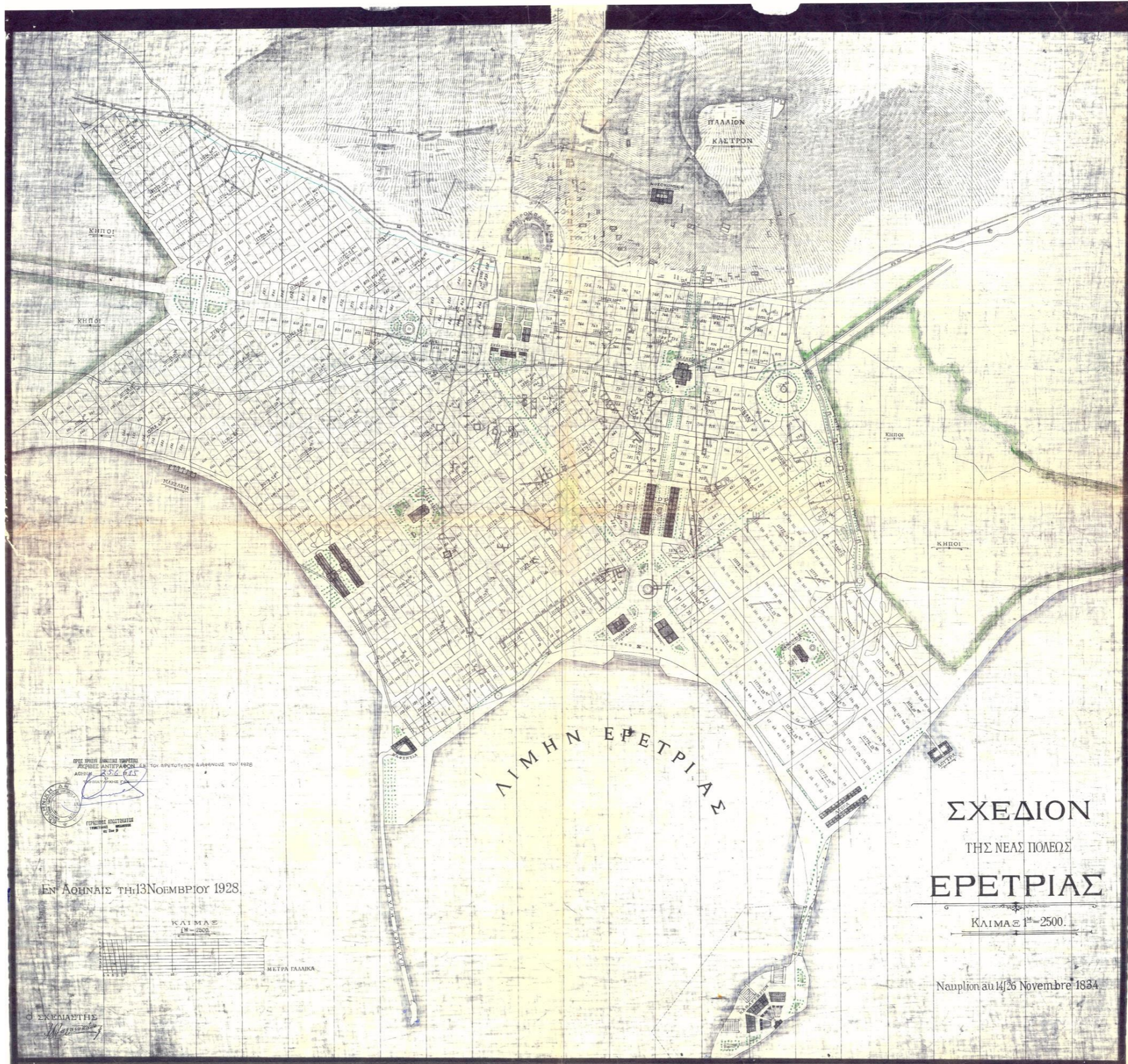

Επί της Κοινωνίας
Καθ' ύλην
Α. Βαδισσά
A.R.

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Εύβοιας	Πόλη / Οικισμός: Ερέτρια
--------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500		14.11.1834	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Εύβοιας	Πόλη / Οικισμός: Ερέτρια
--------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Σ(χέδιον) του Δυτικού μέρους της πόλεως Ερετρίας (...) της επί της πολυομβρίας καταστάσεως αυτού και του (...) πλημμύρας»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: Δυσδιάκριτη	Ημερομηνία Σχεδίου: -

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Εύβοιας	Πόλη / Οικισμός: Ωρεοί
--------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΠΟΛΙΝ ΩΡΕΩΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
33Α'/22.08.1852			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		-	

ΣΧΕΔΙΟΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΝΕΑΝ ΠΟΛΙΝ ΩΡΕΩΝ

Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε.
ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

25/3

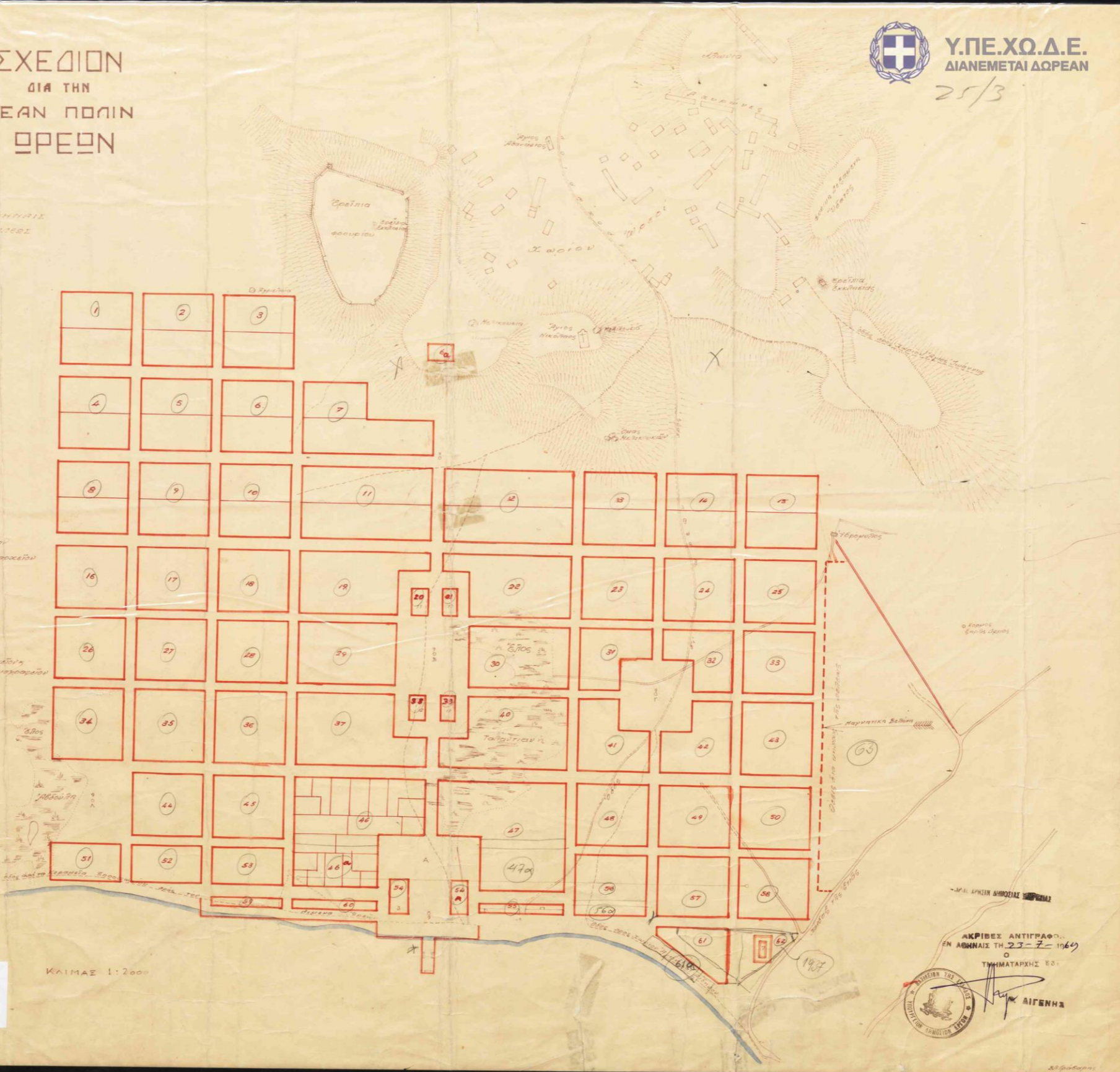
ΕΘΕΣΤΗΘΗ
ΤΗΝ 25 ΙΟΥΛΙΟΥ 1969 ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΝ ΟΝΟΜΑ ΤΙ ΤΥΦΩΣΙΔΕΩΣ
Η ΦΑΞΙΔΙΣΣΑ
ΑΜΑΛΙΑ

Κυριώτερον εἶς ἀντιφάσος

καὶ τὴν ἐπιτελεσθῆσαν ἀποκρίσας
Ἰφιγένειαν Παλαμίδου

ΠΙΝΑΞ

1. Πλατεία τῆς Παρθένου
2. Πλατεία τοῦ Κάστρου
3. Πύργος
4. Πλατεία Παναγίας
5. Χαρακτῆρ-καλλιτέχνη
6. Ὑπεραγορά
7. Στάδιον ἀποκαθῆναι τῆς ἐρασιματίας
8. Ἐπιπέδον διὰ ἡμερομηνίας ἑλληνοφιλῶν ἀποκαθῆναι
9. Ἐπιπέδον διὰ ἡμερομηνίας ἀποκαθῆναι
10. Χαρακτῆρ-καλλιτέχνη
11. Νέον κολυμβηθῆναι
12. Στάδιον διὰ ἀποκαθῆναι ἑλληνοφιλῶν ἀποκαθῆναι
13. Ἐπιπέδον διὰ ἡμερομηνίας ἀποκαθῆναι
14. Ἐπιπέδον διὰ ἡμερομηνίας ἀποκαθῆναι

B1
ΦΕΚ 33/Α/1852

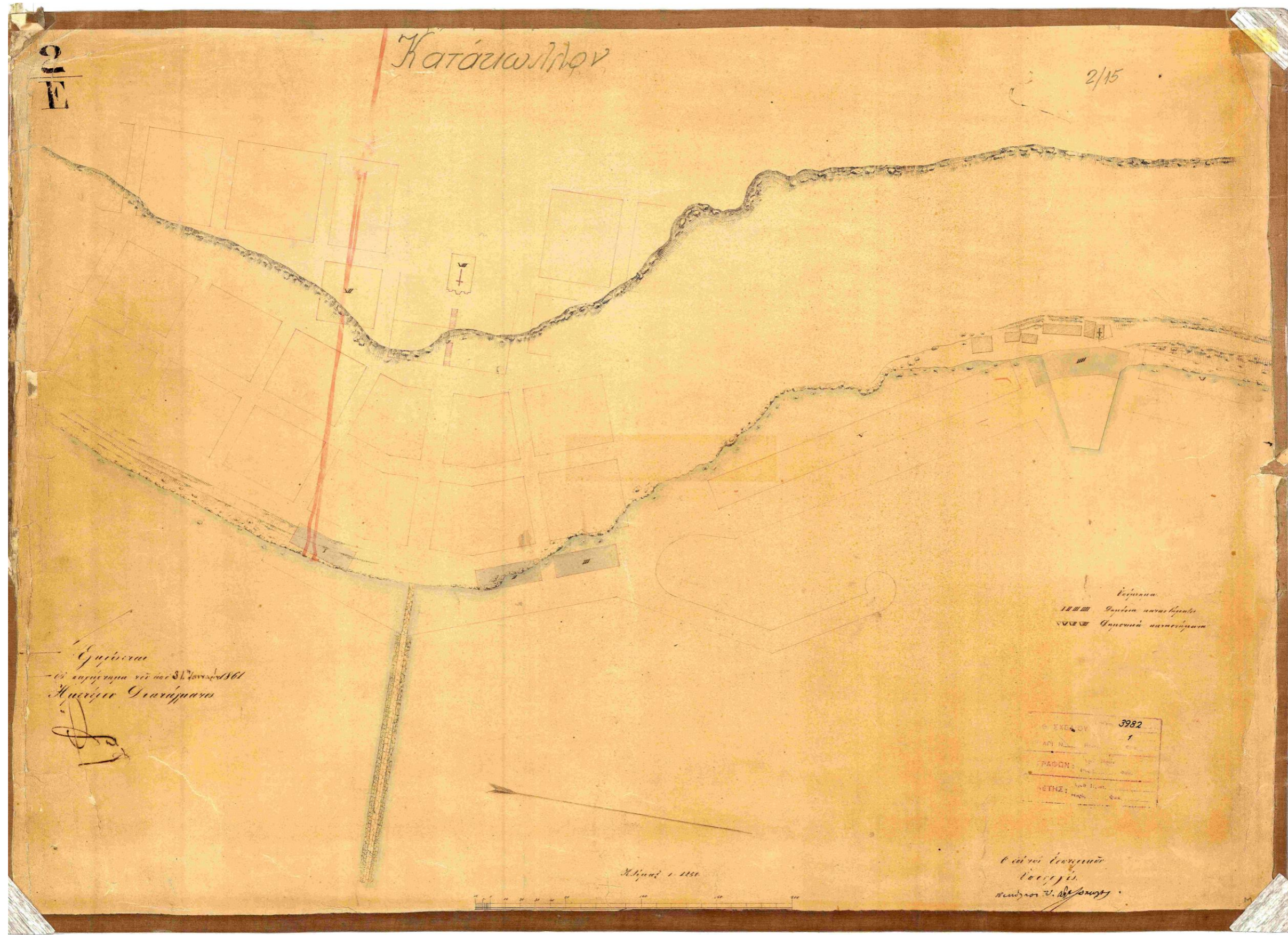
ΚΑΙΜΑΣ 1:2000

ΑΚΡΙΒΕΣ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 23-7-1969
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ Ε.Σ.
ΑΙΓΕΝΝΑ

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Ηλείας	Πόλη / Οικισμός: Κατάκολο
-------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«Κατάκωλλον»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	3982	Ειδικός:	1
6Α'/14.02.1861			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1250		-	

Κατάσχεση

2/15

ΕΠ

Επιτομή
 της κατασκευής της πόλεως
 Ακρόπολις Γεωργίου

Κατάσχεση
 1888
 1888

ΕΠΙΣΤΗΜΗ	3982
ΑΡΙΘΜΟΣ	1
ΠΛΑΝΟΝ	
ΜΕΤΡΗΣ	

Α. Μ. 1888

Κατάσχεση
 Ακρόπολις
 Γεωργίου

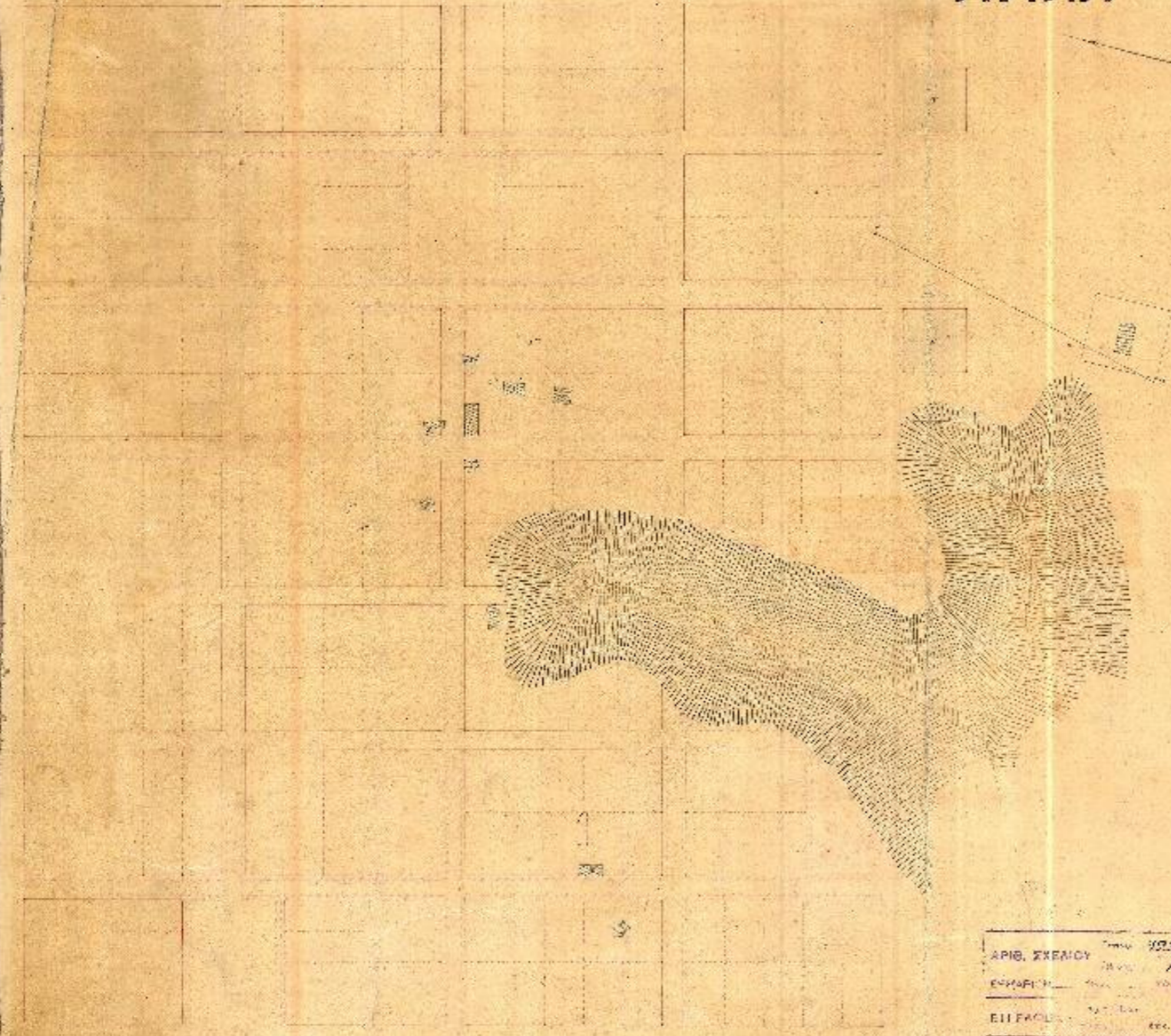
Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Ηλείας	Πόλη / Οικισμός: Λάλα
-------------------------	---------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΛΑΛΑ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	1	54 Α' / 15.11.1860	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000				-	

2/15

ΛΑΛΑ

Επιβάνη
 Η επιβάνη είναι το μέρος όπου
 ο πτεροφόρος δεσφύεται

54/1350

ΑΡΙΘ. ΣΧΗΜΑΤΟΣ	1022
ΕΠΩΝΥΜΙΟΝ	...
ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ	...

Επιβάνη
 Πτεροφόρος

1. Επιβάνη
2. Πτεροφόρος
3. Πτεροφόρος
4. Πτεροφόρος
5. Πτεροφόρος
6. Πτεροφόρος
7. Πτεροφόρος
8. Πτεροφόρος
9. Πτεροφόρος
10. Πτεροφόρος
11. Πτεροφόρος
12. Πτεροφόρος
13. Πτεροφόρος
14. Πτεροφόρος
15. Πτεροφόρος
16. Πτεροφόρος
17. Πτεροφόρος
18. Πτεροφόρος
19. Πτεροφόρος
20. Πτεροφόρος

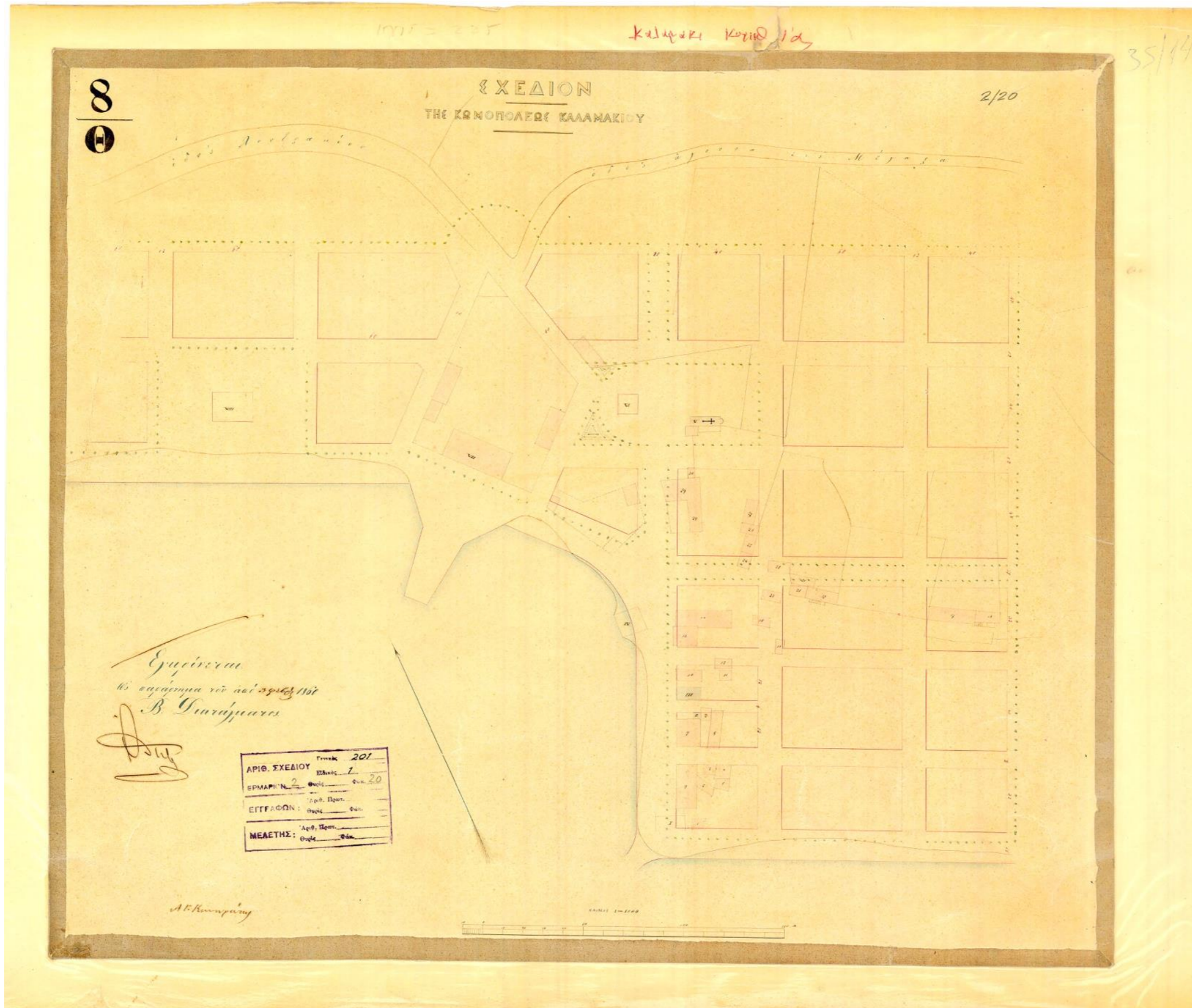

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κορίνθου	Πόλη / Οικισμός: Καλαμάκι
---------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΛΑΜΑΚΙΟΥ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	201	Ειδικός:	1	9Α'/14.03.1860	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1000				-	

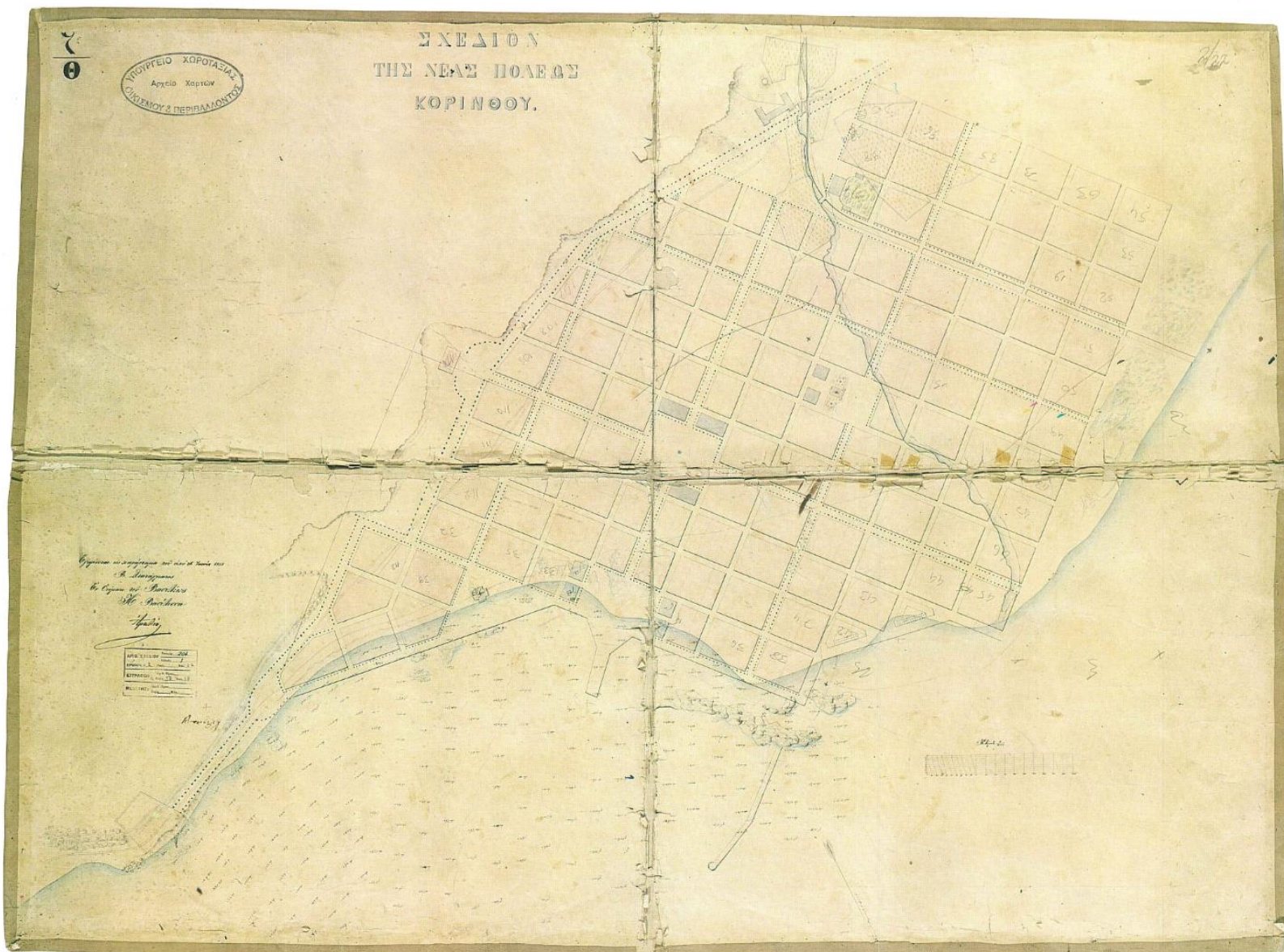

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κορίνθου	Πόλη / Οικισμός: Καλαμάκι
---------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	204	Ειδικός:	1	26Α'/17.07.1858	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000				-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κορίνθου	Πόλη / Οικισμός: Λουτράκι
---------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «ΛΟΥΤΡΑΚΙΟΝ»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:1250	Ημερομηνία Σχεδίου: 15.08.1843

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κυκλάδων	Πόλη / Οικισμός: Ερμούπολη
---------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«Plan de la ville d'HERMOUPOLIS sur l'île de Syra (copie d'après le levé du Lieutenant du Génie L. de Weber avec le nouveau tracé des rues de cette ville projeté par le Lieutenant du Génie G. Weiler)»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 5040 Ειδικός: 1	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:1250	1837

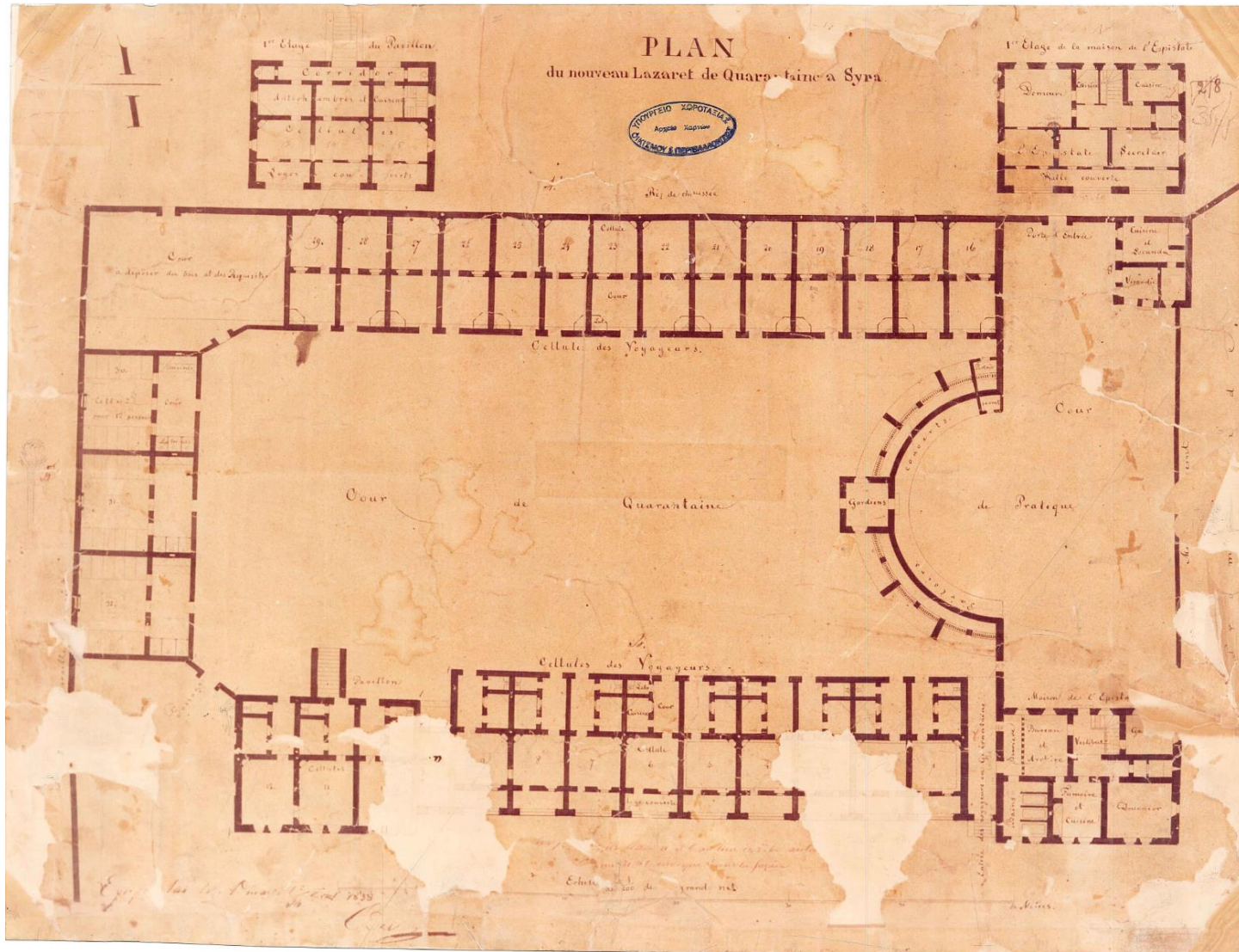

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κυκλάδων	Πόλη / Οικισμός: Ερμούπολη
---------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«PLAN du nouveau Lazaret de Quarantaine à Syra»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	-	Ειδικός:	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:200		1838	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κυκλάδων	Πόλη / Οικισμός: Ερμούπολη
---------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«Απόσπασμα της επεκτάσεως του σχεδίου Ερμουπόλεως»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 5042 Ειδικός: 3	11Α'/21.03.1860
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:1250	-

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κυκλάδων	Πόλη / Οικισμός: Ερμούπολη
---------------------------	--------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου Ερμούπολεως»				Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός:	5043	Ειδικός:	4	46Α'/26.08.1861
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:
Δεν υπάρχει				-

ΣΧΗΜΑ

(31)

Κατόρθωμα ἐν τῷ Σχεδίῳ
Ἐπιτομῆς

77

ΦΕΚ 46/1861

Ἐπιτίθεται
ὡς παραρτήμα τοῦ αἰῶς 10 Ἀπριλίου 1861
Ἡμετέρου Διατάγματος
ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως
τῆ Βασιλίσσης

Ἡμεῖς

ὁδὸς ἀγορᾶς

Ὡς τὸν ἀνεγέθησαν τὴν ἀποστολὴν
ἐν ἠδύματι τῷ 7 Ἀπριλίου 1891
ὁ διευθυντὴς τῶν ἔργων

Γ. Νικολαΐδης

Ὅμοι τῶ Ἐπιτομῆς
Ἐπιτομῆς

5043
H

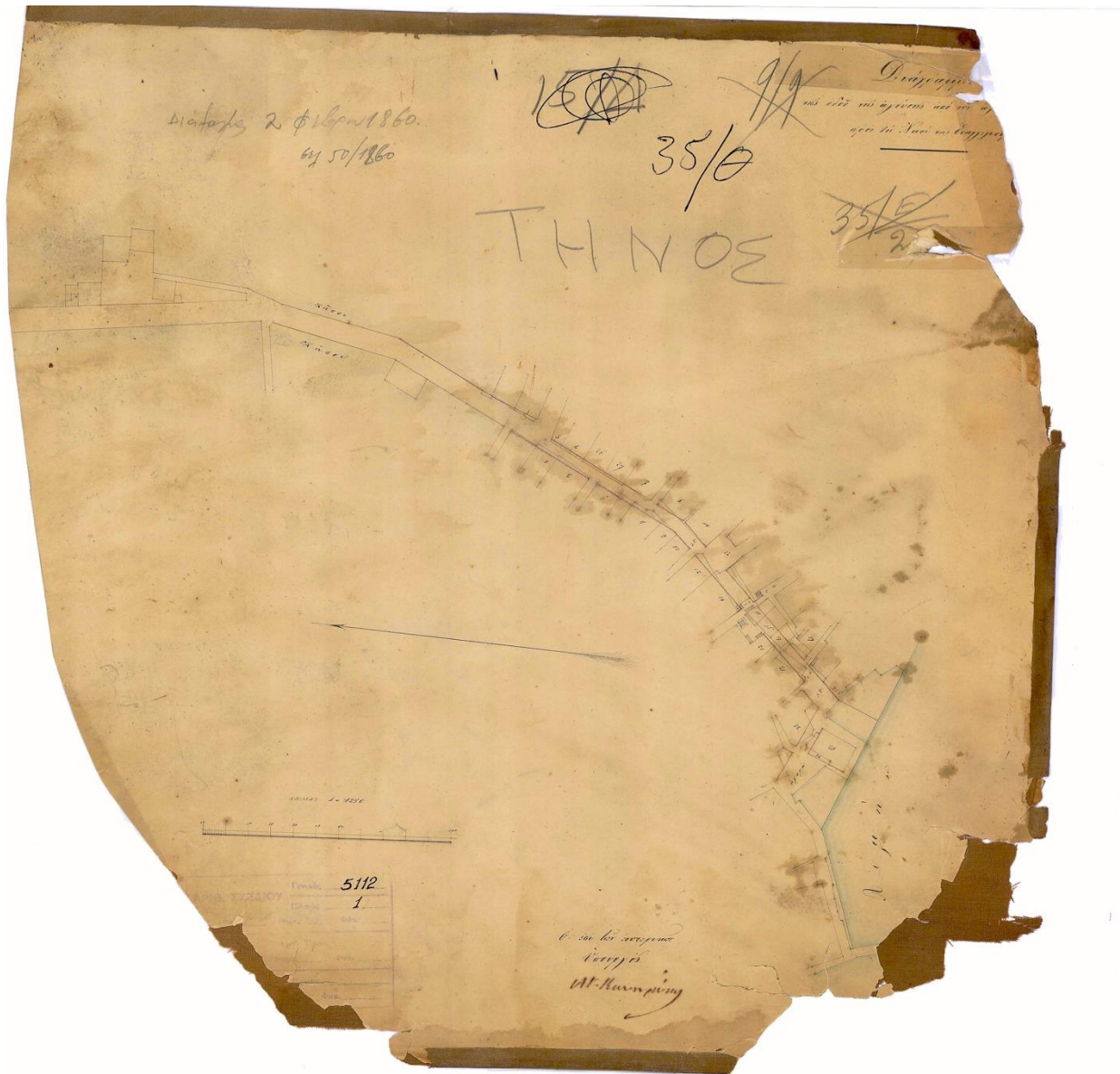
Ἄ Ἐπίσημο

ΑΓ. ΣΧΕΔΙΟΥ	Τίτλος: 5043
ΕΡΜΑΡΙΟΝ	Εἶδος: 4
ΕΓΓΡΑΦΟΝ:	Ἰσχύς: 480
ΜΕΛΕΤΗ:	Ἰσχύς: 480

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Κυκλάδων	Πόλη / Οικισμός: Τήνος
---------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Διάγραμμα της οδού της αγωγής από την (...) προς τον Ναόν της Ευαγγελιστρίας»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 5112 Ειδικός: 1	9Α'/14.03.1860
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:2500	Ημερομηνία Σχεδίου: -

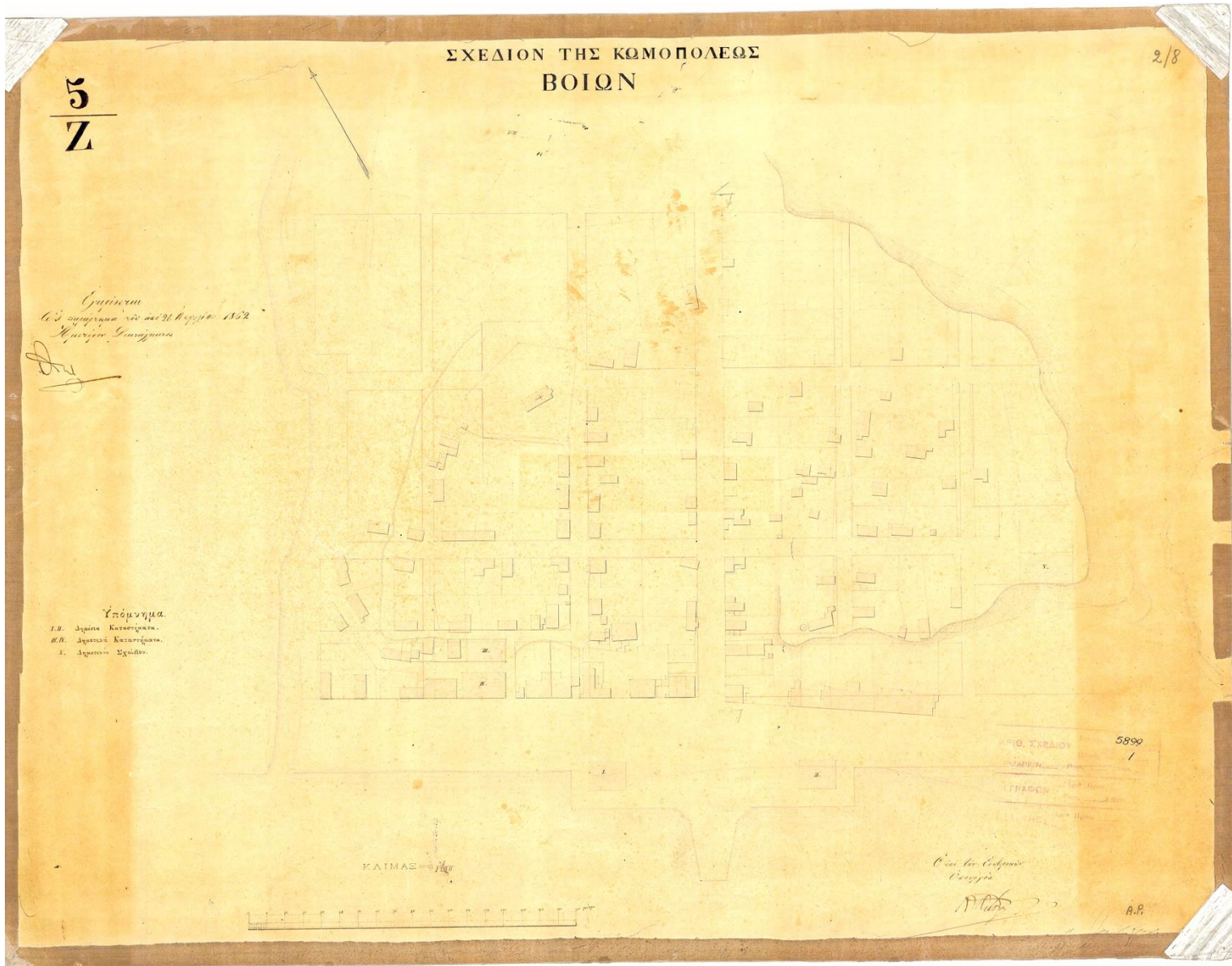

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Λακωνίας	Πόλη / Οικισμός: Βοιές
---------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:		Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΒΟΙΩΝ»		Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5899	Ειδικός:	1
26Α'/12.05.1862			
Κλίμακα/ες Σχεδίου:		Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1250		-	

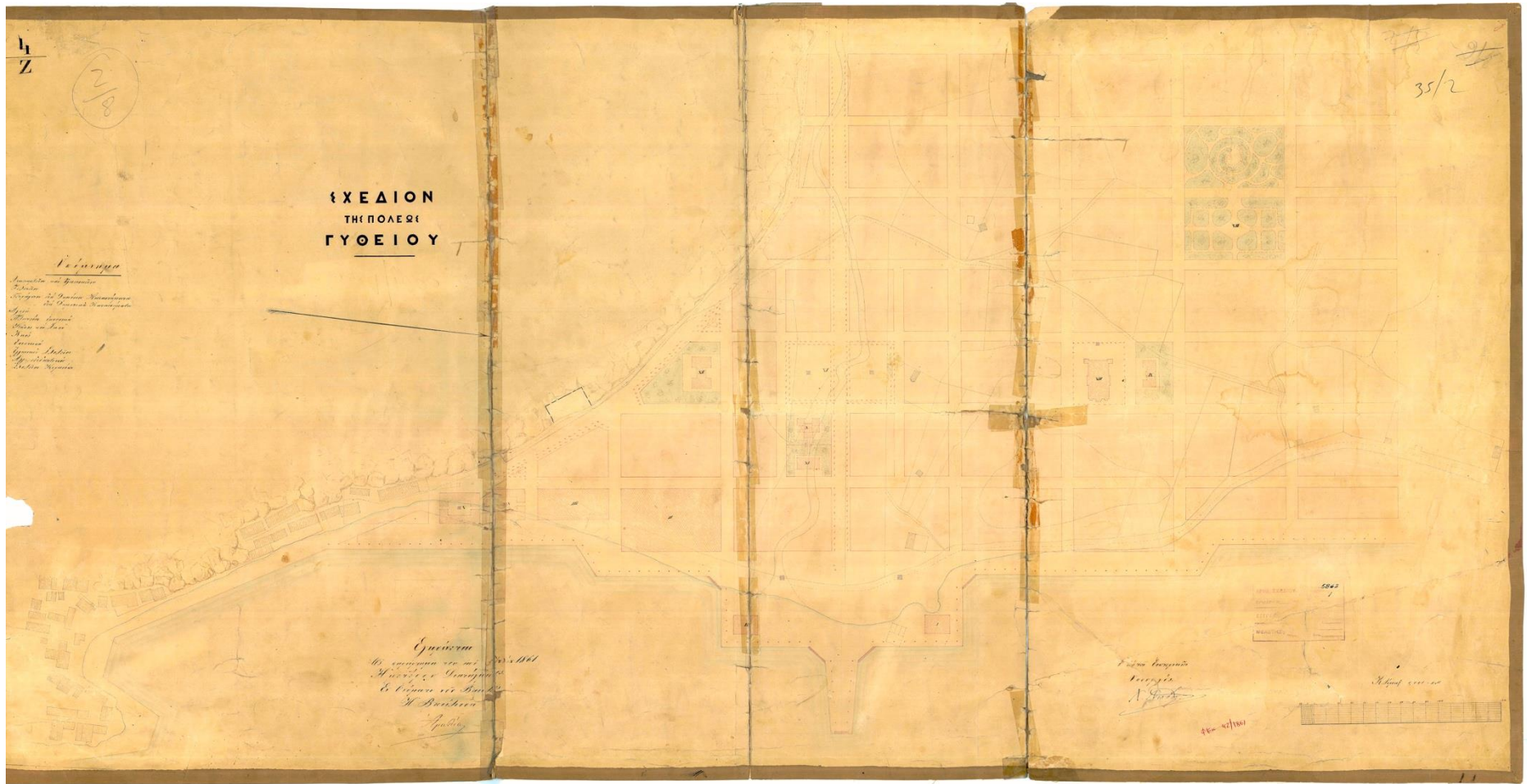

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Λακωνίας	Πόλη / Οικισμός: Γύθειο
---------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΓΥΘΕΙΟΥ»				Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός:	5863	Ειδικός:	1	42Α'/23.08.1861
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:
1:1000				-

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Λακωνίας	Πόλη / Οικισμός: Μονεμβασιά
---------------------------	---------------------------------------

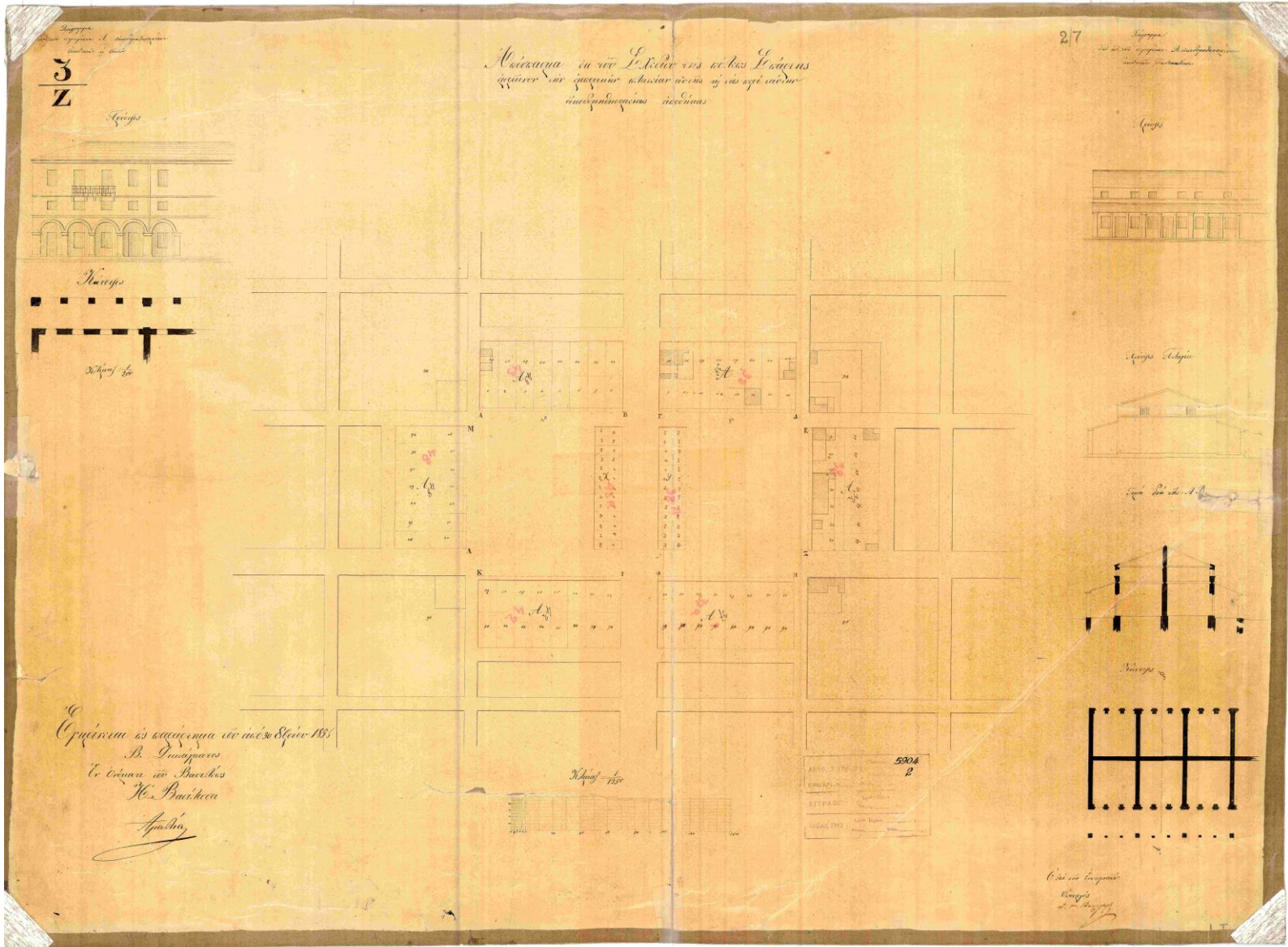
Τίτλος Σχεδίου: «PLAN de l'île de Minoa et de la ville fortifiée d'Epidavros Limerá (Monemvasia) au 1:2500»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	42Α'/23.08.1861
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:2500	Φεβρουάριος 1836

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Λακωνίας	Πόλη / Οικισμός: Σπάρτη
---------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«Απόσπασμα εκ του Σχεδίου της πόλεως Σπάρτης εμφαίνον την εμπορικήν πλατείαν αυτής ως τας περί ταύτην οικοδομηθησομένας αποθήκας»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 5904 Ειδικός: 2	86Α'/26.12.1856
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
Σχέδιο πόλεως 1:1250, Κτίρια 1:200	-

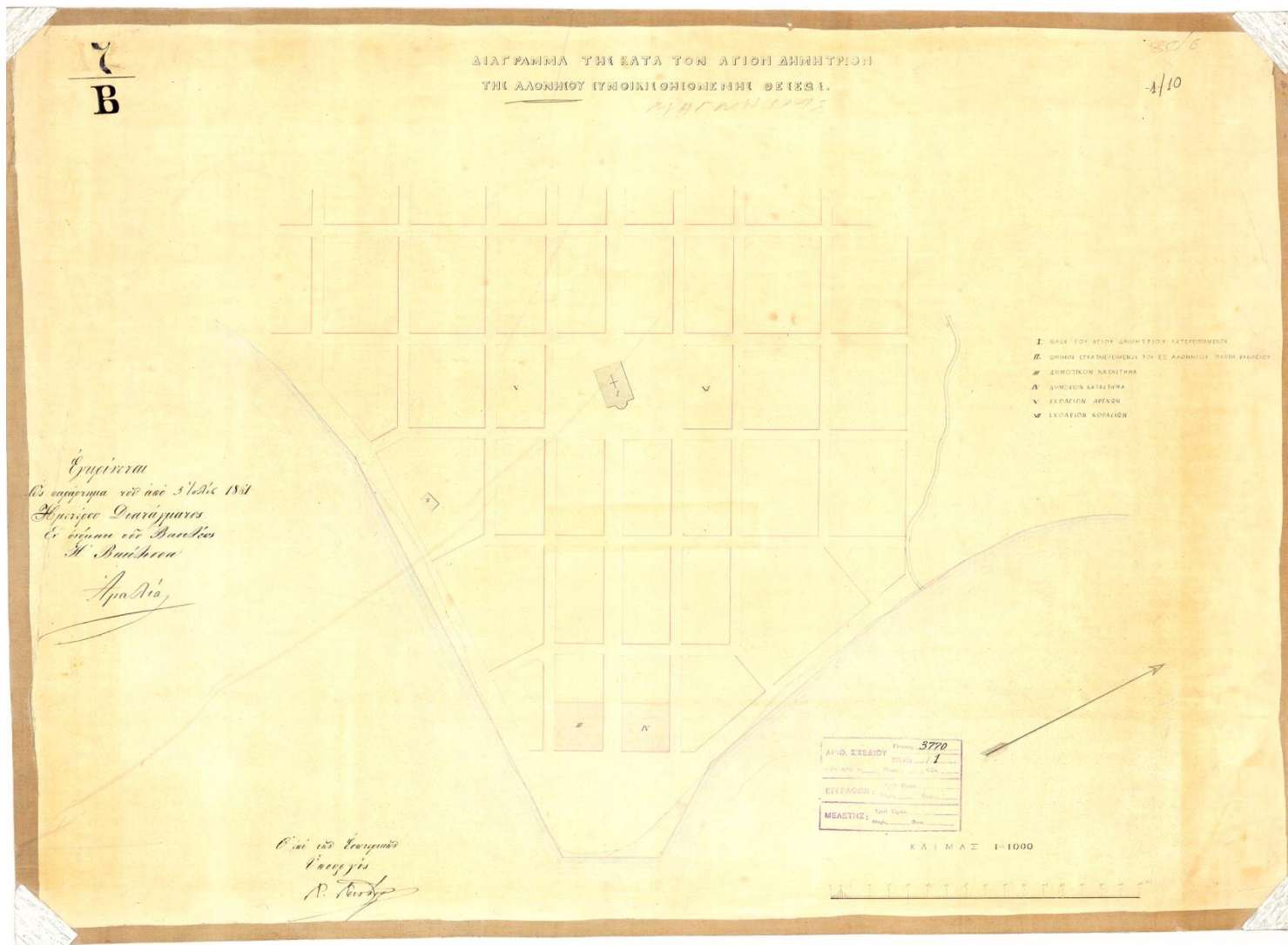

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Μαγνησίας	Πόλη / Οικισμός: Αλόνησος –Άγιος Δημήτριος
----------------------------	--

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΛΟΝΗΣΟΥ ΣΥΝΟΙΚΙΣΘΗΣΟΜΕΝΗΣ ΘΕΣΕΩΣ»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: 3770 Ειδικός: 1	28Α'/27.07.1861
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:1000	-

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Μεσσηνίας	Πόλη / Οικισμός: Καλαμάτα
----------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «Σχέδιον του εν τη παραλία Καλαμών συνοικισμού»		Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)		ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5187	Ειδικός:	1
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:2500		Ημερομηνία Σχεδίου: -	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Μεσσηνίας	Πόλη / Οικισμός: Κορώνη
----------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:	Τύπος νομοθετήματος:
«ΣΧΕΔΙΟΝ της πόλεως ΚΟΡΩΝΗΣ»	Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου:	Ημερομηνία Σχεδίου:
1:2500	21.11.1842

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Μεσσηνίας	Πόλη / Οικισμός: Κορώνη
----------------------------	-----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου: «(...) της πόλεως Κορώνης»	Τύπος νομοθετήματος: Βασιλικό Διάταγμα
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)	ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:
Γενικός: - Ειδικός: -	-
Κλίμακα/ες Σχεδίου: 1:1000	Ημερομηνία Σχεδίου: 16.11.1856

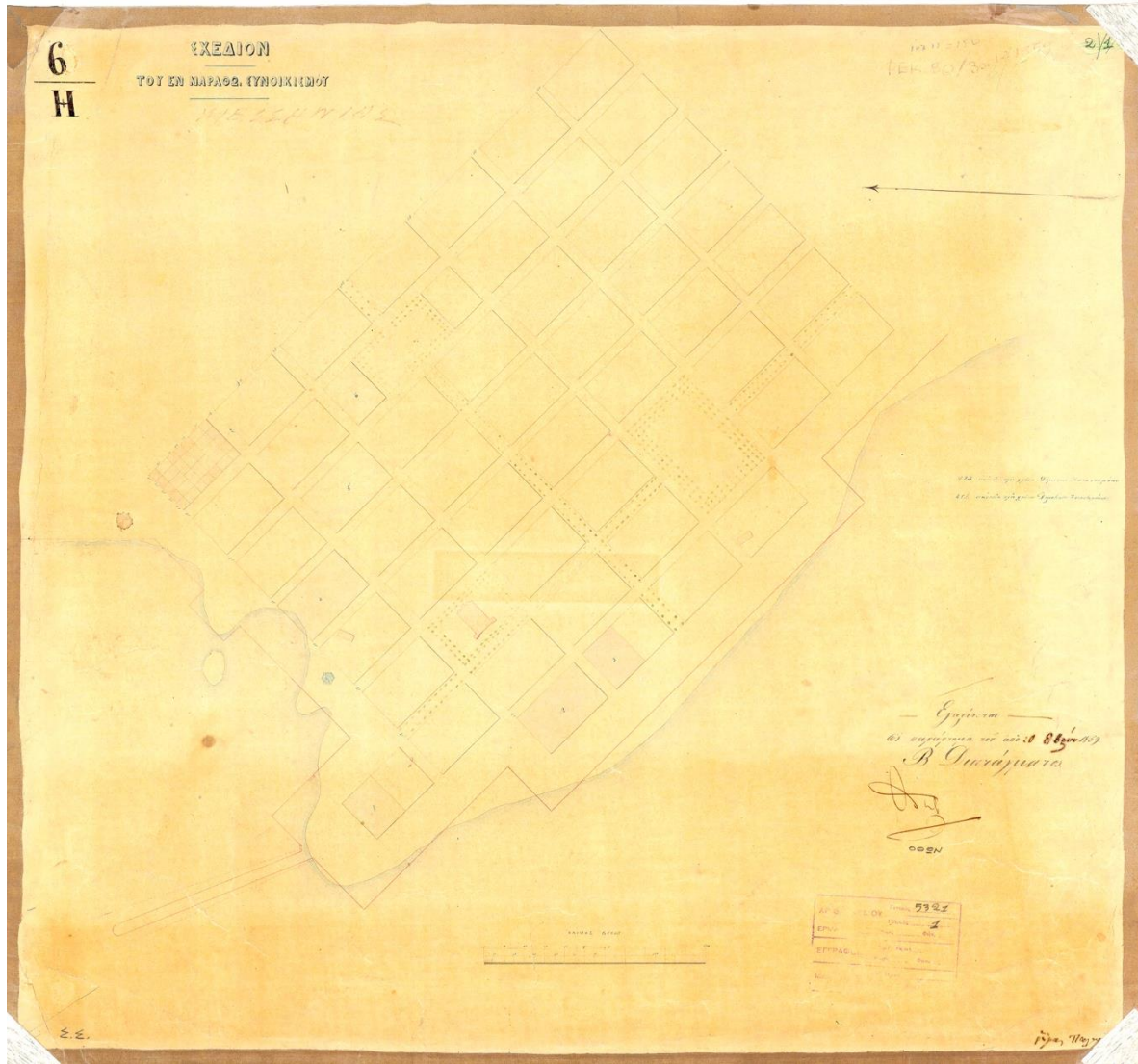

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Μεσσηνίας	Πόλη / Οικισμός: Μάραθος
----------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΕΝ ΜΑΡΑΘΩ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5321	Ειδικός:	1	50Α'/30.12.1859	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη				-	

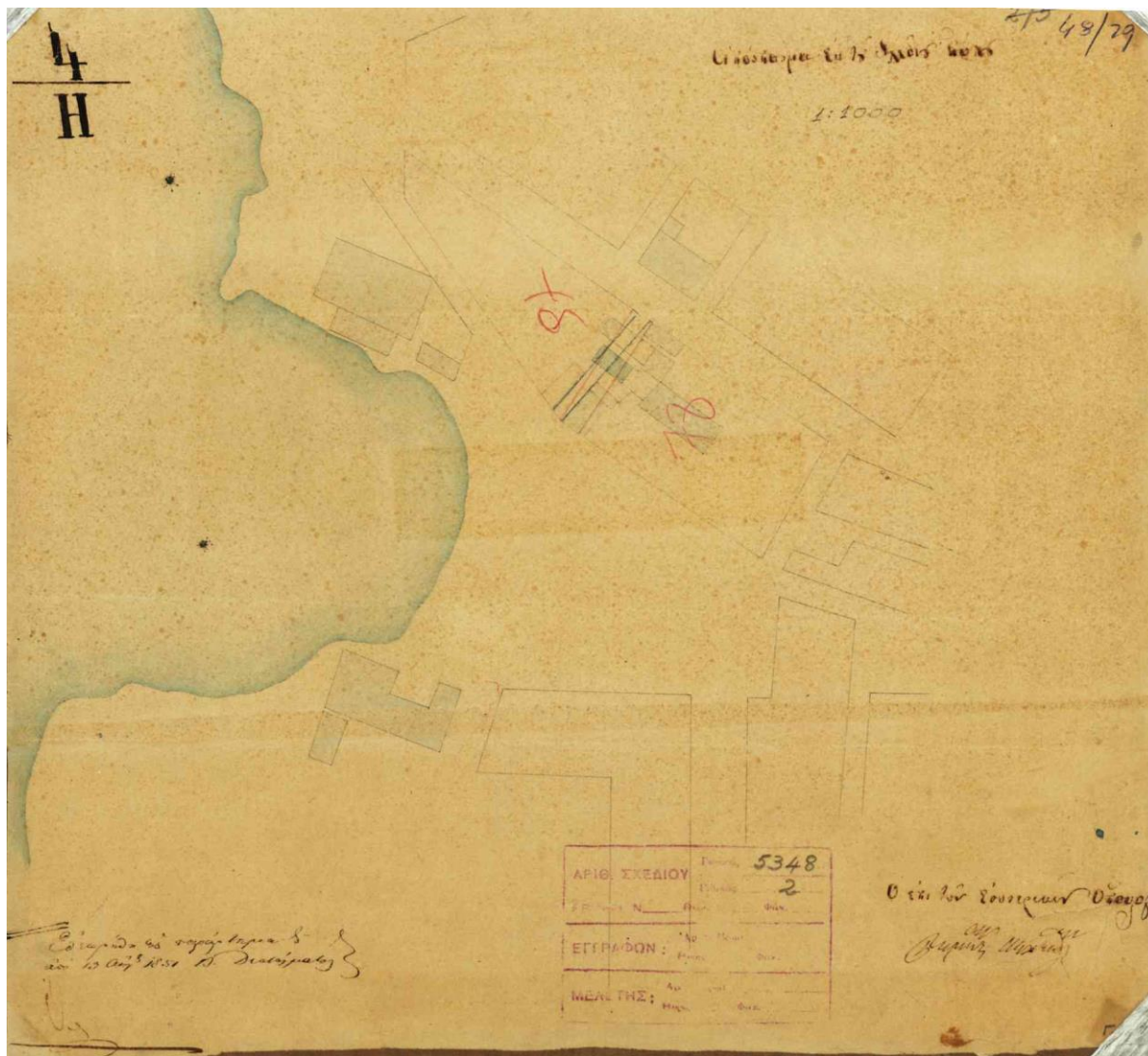

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Μεσσηνίας	Πόλη / Οικισμός: Πύλος
----------------------------	----------------------------------

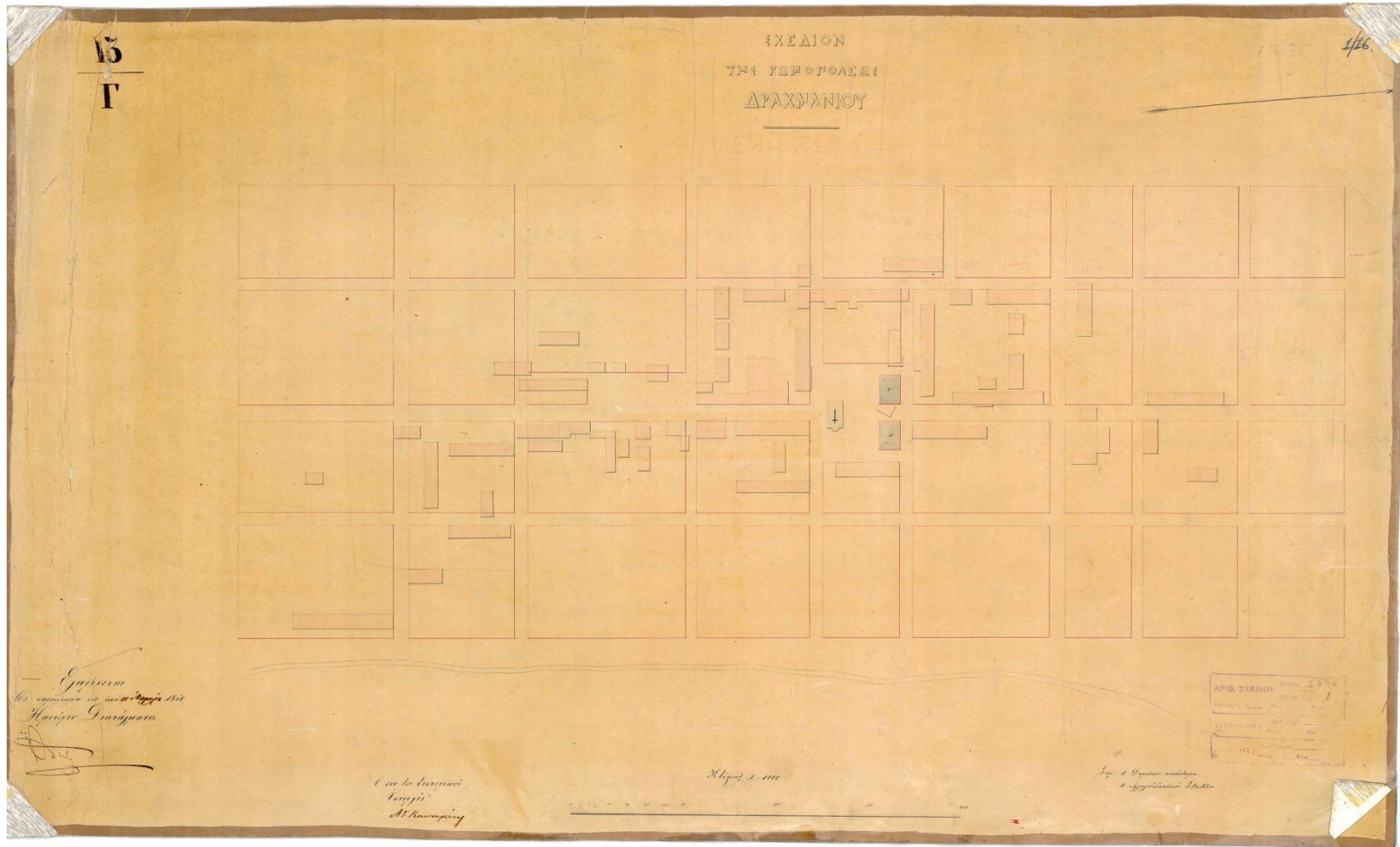
Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ της (...) Πύλου»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5348	Ειδικός:	2	23Α'/01.09.1851	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1000				-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Φθιώτιδας	Πόλη / Οικισμός: Δραχμάνι
----------------------------	-------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΚΩΜΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΧΜΑΝΙΟΥ»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5686	Ειδικός:	1	16Α'/18.04.1860	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:1000				-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Φθιώτιδας	Πόλη / Οικισμός: Λαμία
----------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Σχέδιον της Ανατολικομεσημβρινής πλευράς της πόλεως Λαμίας»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5715	Ειδικός:	1	53Α'/22.11.1858	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2000				-	

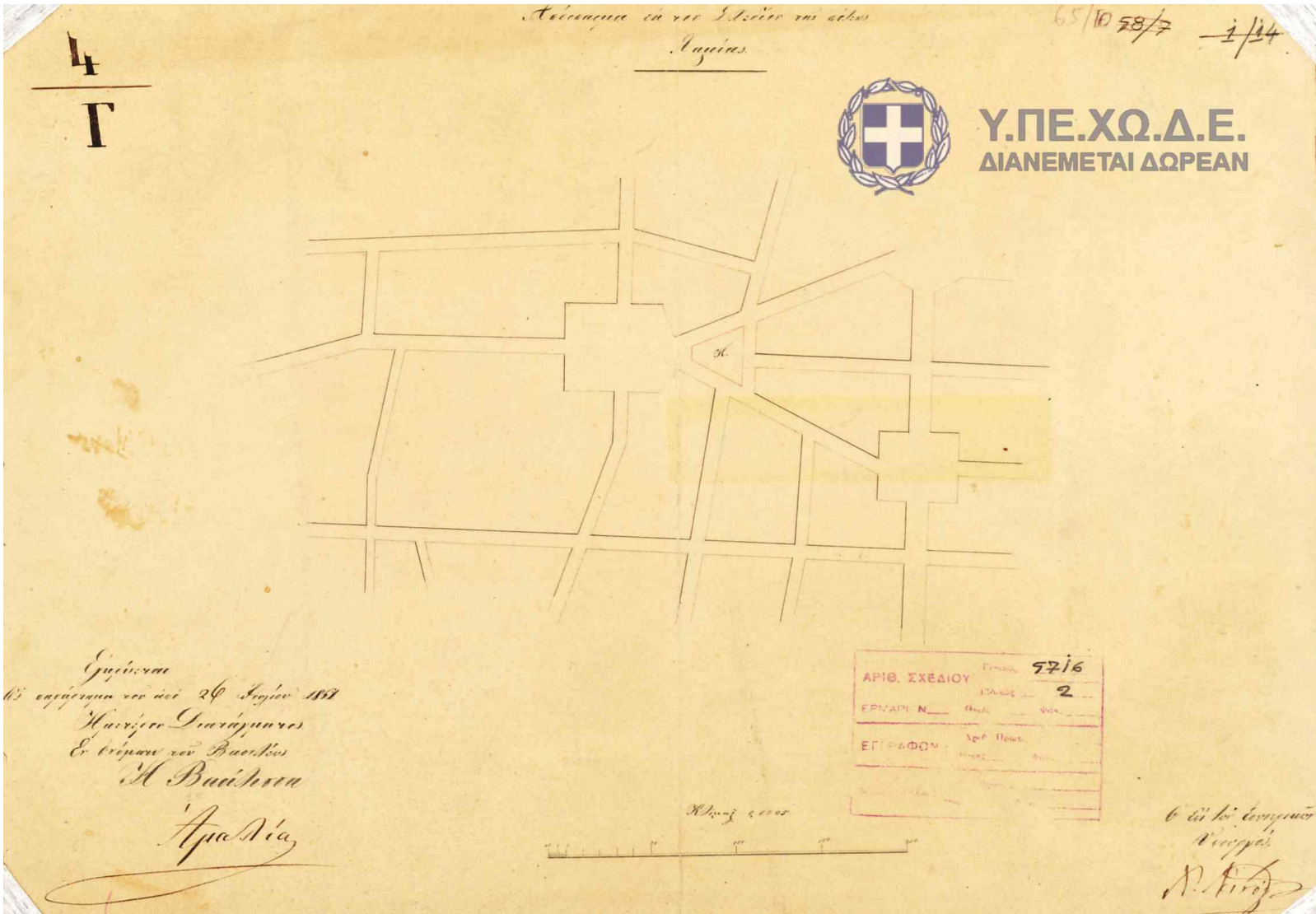

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Φθιώτιδας	Πόλη / Οικισμός: Λαμία
----------------------------	----------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Απόσπασμα εκ του σχεδίου της πόλεως Λαμίας»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	5716	Ειδικός:	2	42Α'/23.08.1861	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
Δυσδιάκριτη				-	

Πηγή: Αρχείο Χαρτών Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας (ΥΠΕΝ)

Νομός: Φθιώτιδας	Πόλη / Οικισμός: Στυλίδα
----------------------------	------------------------------------

Τίτλος Σχεδίου:				Τύπος νομοθετήματος:	
«Σχέδιον της συνοικισθησομένης κωμοπόλεως Λαρύμνης»				Βασιλικό Διάταγμα	
Αριθμός Σχεδίου (Αρχείου Χαρτών)				ΦΕΚ/ Ημερομηνία δημοσίευσης:	
Γενικός:	757	Ειδικός:	2	27Α'/24.07.1861	
Κλίμακα/ες Σχεδίου:				Ημερομηνία Σχεδίου:	
1:2500				-	

